

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱԶԵԱՆ (1885-1967)

ԿԵԱՆՔԻ ՄԸ ԵՐԱԺՇՏԱՅՈՒՄԸ

Այս գիրքը լոյս կը տեսնէ մեկենասութեամբ
Արամ Սամուէլեանին, ի յիշատակ իր մօր՝
ՄԱՏԼԷՆ ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

ՔԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱԶԵԱՆ (1885-1967) ԿԵԱՆՔԻ ՄԸ ԵՐԱԺՇՏԱՑՈՒՄԸ

Աշխատասիրեց՝
ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ

Haigazian University Press
ՊԵՂՈՒԹ 2017

Original Title:

ԲԱՐԱԵՂ ԿԱՆԱՉԵԱՆ (1885-1967)

ԿԵԱՆՔԻ ՄԸ ԵՐԱԺՇՏԱՉՈՒՄԸ

Աշխատասիրեց

Անդրանիկ Տազխեան

First Edition 2017

2017 Haigazian University Press

Beirut, Lebanon

All rights reserved.

No part of this publication may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form, or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise) without the prior permission of the publisher.

www.haigazian.edu.lb

ISBN 978-9953-585-22-2

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Յետ-եղեռնեան մնացորդացը՝ գոյատեւելու եւ հայօրէն վերածնելու համար ինքզինք նոր պայմաններուն համապատասխան վերակերտեց, վերարտադրուեցաւ հայը, հայ մշակոյթը, հայ միջավայրը:

Բարսեղ Կանաչեան հայութեան յետ-եղեռնեան վերակերտումին, վերարտադրութեան տեսիլքին մասնակիցն է: Ի՛ր իսկ փափաքով՝ Կոմիտաս վարդապետ զինք որդեգրեր էր, սակայն Եղեռնը անաւարտ ձգեր էր ուսուցիչին յղումն աշխատանքը: Պահ մը, ինք եւ Կոմիտասեան միւս սաները խարխափումի մատնուեցան՝ իրենց մուսային անժամանակ, ողբերգական ներկայ-բացակայութեամբ, ապա անցան Փարիզ՝ երաժշտական ուսման:

Հոն՝ Կանաչեանի երաժշտական ջերմը կը բախի օսմանեան բանակի իր չամոքուած յիշատակներու (Մոտա-Պոլիս-Էրզրում-Տիգրանակերտ-Հալէպ) խռովքին: Ան կը լքէ Փարիզը, կը վերադառնայ Միջին Արեւելք: Եղեռնի հոգեբարոյական ներգործութիւնը իր մտաւոր աշխարհընկալումին, միւս կողմէն՝ բան մը, բանե՛ր ընելու երիտասարդական իր տազնապանքը, կը պարտադրեն որոնումի բազմութիւններ ու շեշտակի տատանումներ: Թերեւս պսակի խորհուրդին մէջ յարաբերական հանդարտութեան խարխիս յուսալով, ան 4 Մայիս 1924ին, Սկրտիչ Քինյ. Մուրատեանի ձեռամբ ամուսնութիւն կը կնքէ Քնարիկ Տէր Սարգիսեանի հետ Հալէպի մէջ, ուր իր առջինեկ մանչին մահը նոր խանգարում կը պատճառէ իրեն: Կենցաղային եւ ասպարէզային տուայտանքը նորակազմ այս ընտանիքը կը հանգրուանէ Կիպրոս, ՀԲԸՄ Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւն: Կիպրոսի կայուն կենսաձեւն ալ կը խաթարուի. ան կը կորսնցնէ կողակիցը, կը մնայ իր երկու դեռատի աղջիկներուն հետ: Այս ցնցումը կ'ըլլայ յարաբերաբար կարճատեւ ու Կանաչեան - չես գիտեր ինչ զօրութեամբ - Դեկտեմբեր 1931ին կը խիզախի մեկնիլ Եգիպտոս, իր կեանքը կապելու այլ կնոջ մը՝ Քրիստինէ Գալֆայեանին: Անկիւնադարձային եւ անհամեմատօրէն բարեբաստիկ կ'ըլլայ այս պսակը: Կանաչեան բաւականին փորձաքարուած էր կեանքէն, որ կը սկսի նուազ խստաբարոյ ըլլալ իրեն հանդէպ: Կիպրոսի եօթնամեայ կեցութիւնը հասունութեան այլ սանդխամատի կը բարձրացնէ վերակերտուած եւ Քրիստինէով ու նորածին Ռիթայով ջրդեղուած այս ընտանիքը: Եգիպտոս հաստատուելու անյաջող փորձէ մը ետք անոնք կ'անցնին Լիբանան, 1933ին, ուր Կանաչեան կը ծաղկի...:

Պէյրութի մէջ Կանաչեանին մատուցուած գործօններուն հանրագումարը բաւարար եղաւ զինք աննախընթաց երաժշտական ասպարէզ հանելու: Իր ստեղծագործական եւ խմբավարական թափն ու յանձնառութիւնը դարձած

էին անգապելի. Պէյրութի Համազգայինի շրջանակը բարոյական ու հոգածու կարելիութիւններ ընծայեց իրեն. հին ու նոր երաժշտասէր բարեկամներ կամաւորագրուեցան երգչախումբին, յանձն առին վարչակազմակերպական տաղտուկը՝ բաւարարելով բարոյական յագուրդով: Էական դեր խաղաց նաեւ յանձնառու եւ խորունկ գիտակցութեամբ տոգորուած կենակիցը՝ Քրիստինէ Կանաչեանը:

Պէյրութի մէջ ծնունդ կ'առնէ **Գուսանը**՝ Լ. եւ Չ. Շանթ-Տ. եւ Ե. Աճէմեան-Տ. եւ Լ. Թոսպաթ ամուլներուն աջակցութեամբ: Կանաչեան կը շրջապատուի մտաւորական ու մշակութասէր վերնախաւէ մը: Շրջանակը տակաւ կը ծաւալի ու կը բաւարարէ Կանաչեանի հոգեկան պապակը: Ան կը սկսի արարել ու բաշխել՝ կենսապրոստի ապահովման համար իր հեւքոտ ու օրինաչափ առօրեային գուգահեռ:

...**Գուսանի** ամէնամեայ համերգերը նորովի կ'աշխուժացնեն լիբանահայ մշակութային տօնահանդէսն ու կը գունատրեն հայկական ինքնութեան ձեւաւորումը: Երգչախումբերու եռուզեռը մշակութային կազմակերպութիւններու մրցոյթ ըլլար կարծես: Լիբանահայութիւնը այս երգչախումբերուն կը պարտի թրքական երգերու փոխարինումը հայկականով: Միջին Արեւելքի հայօճախները կը ներշնչուին, կը սնանին **Գուսանի** առթած քրքիրներէն:

Կանաչեանի տքնաջան, արդիւնաւոր առաքելութեան թափը 1938ին կը գնահատուի Լիբանանի ֆրանսական իշխանութեանց Order de académiquesով...: Սակայն, Կանաչեանի ստեղծագործական երթը կ'ալեկոծի Ապրիլ 1945ին իրեն պարտադրուած աշագրկութեան արհաւիրքով: Կանաչեան չ'ընկրկիր, իր ստեղծագործական տաղանդի հասուն հանգրուանին, կարճատեւ վարանումէ ետք, **Գուսանն** ու ինք կը շարունակեն երթը: Լիբանանի Հանրապետութեան նախագահը Մայրիներու Ասպետի շքանշանով կը պատուէ զինք 1955ին: Մինչ Լիբանանի ներհայկական տարակարծութիւնները կը վերաճին բիրտ բախումներու՝ նրբազգած Կանաչեան կ'ապրի սպանութիւնը **Գուսանի** անդամներէն մէկուն, 1958ին: Տարիքը, խոնջեմքը, ներհայկական յուսախաբէկող մթնոլորտը կը մղեն որ Կանաչեան կոտրած սրտով հեռանայ Պաղտատ, 1960ին, ուր կ'ունենայ դրուագային գործունէութիւն: Տարիները կը սկսին իրենցը պարտադրել հիւծող Կանաչեանին. ան վերջին պարտադիր այցելութեան կու գայ Պէյրութ՝ 1967 Մայիսի առաջին օրերուն, կը փոխադրուի հիւանդանոց՝ «գրեթէ յուսահատական վիճակի մէջ»:

Կանաչեան կը մահանայ 21 Մայիսի առաւօտուն, ազգային յուղարկաւորութիւնը կը կատարուի 24 Մայիսին:

...Ամէն անգամ որ կը հրաւիրուէիք Սեդա Կանաչեանի տուն՝ մշակոյթի մարդոց եւ հայրենի հիւրերու հետ գեղարուեստի ներկայութիւն ըմբռնելու, խօսակցութիւն կը դառնար Գուսան Երգչախումբին, Բարսեղ Կանաչեանի մասին ու հին գուսանականներ գուսանական անցեալը կը վերապրէին: Ափսոս էր որ այդ անցեալը եւ Կանաչեանի վերաբերեալ շարք բան անհետրամա-

յին գուսանականներուն մեկնումով: Թաքուն յոյս կը փայփայէի՝ իմի բերելու Կանաչեանէն շարք բան եւ ... բախարաւորութիւն էր որ առիթ յառաջացաւ:

Շնորհակալութիւն Սեդա Կանաչեանին (որ տրամադրեց նիւթեր եւ առաւելագոյն օգտակարութիւնը ունեցաւ այս հասկողիի ծնունդին), Տոքթ. Յարութիւն Նազուկեանին եւ Տիար Երջօ Սամուէլեանին (որոնք մղիչը եղան այս հասկողի հրապարակման): Այս գիրքը շարք բան կը պարտի այս եռեակին:

Բախարաւորութիւն եւ հաճոյք է որ ամէն անգամ որ կողակիցիս մօտ նստիմ՝ կը նշմարեմ որ ան իր աջ ձեռքի մատները կը տանի ափ մը հարթ տարածութեան՝ ծունկին վրայ, թէ այլուր եւ կը սկսի զայն սրեղնաշար երեսակայելով՝ նուազ մը մեկնաբանել: Յաճախ այդ լուռ նուազը հոգեկան խորունկ թեւածումներով զինք կը փոխադրէ արուեստի աշխարհը, իսկ զիս՝ ներշնչումներու աղբիւրը: Այս գիրքը կը յօնեմ Ալինային:

Այս գիրքին առանցքը լիբանահայ մշակութային տարեգրութեան առասպելական Բարսէղ Կանաչեանն ու **Գուսան**ն են: Հոս մէկտեղուած են.-

- Կանաչեանի 54 եւ Թումանյանի 46 նամակներ (1918-1973), որոնք լոյս կը սփռեն անոնց յետ-փարիզեան շուրջ յիսնամեայ մտորումներուն վրայ:

- Սիջին Արեւելքի հայաթերթերու շուրջ քառասունամեայ արձագանգները, որոնք հայելին են Կանաչեանի առաջնորդութեամբ **Գուսան**ին երգած եւ ունկնդիրները հայ բնօրրանային կեանքին պորտակապող ոգիին:

- Քրիստինէ եւ Սեդա Կանաչեաններուն եւ այլոց յուշերը:

- Կանաչեանի վերլուծական գրիչէն ծնած էջեր, յօրինումներուն եւ **Գուսան**ի կատարողական ժամանակագրութիւնները, յօրելեաններուն նուիրուած հրապարակային եւ մամուլի ելոյթներ, հարցազրոյցներ, կենսագործունէութեան, իր արուեստին ժառանգին շուրջ վերլուծական յօդուածներ, լուսանկարներ... համառօտ՝ Բարսէղ Կանաչեանի երաժշտականացուցած կեանքին կարելի համապատկերը:

Այս նիւթերը (որոնց ընտրանին կ'ընդգրկենք այստեղ) կարելի եղաւ մէկտեղել Հայկազեան Համալսարանի Տէրեան Հայագիտական եւ Համազգայինի Մ. եւ Հ. Արսլանեան Դեմարանի գրադարաններէն ու արխիւէն, Կիլիկիոյ Կաթողիկոսարանի Սատենադարնէն, Երեսանի Եղիշէ Չարենցի Անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանէն, ՀՀ Ազգային Գրադարանէն, Սեդա Կանաչեանի արխիւէն, կարգ մը նիւթեր տրամադրուեցան Սասուն Սիմոնեանի, բանասէրներ Սիիրան Սիմասեանի, Սեւան Տէյիքմենճեանի կողմէ: Օգնեցին նաեւ բանասէր Վաչէ Ղազարեան, Պետրոս Ալահայտոյեան, Ռուբինա Արթինեան, Վահրամ Էմմիեան, Նարեկ Հաննէեան: Կանաչեանի նամակներու մէկ մասին մէկտեղումը եւ անոնց առաքումը կատարեց բանասէր Խորէն Գրիգորեանը՝ աջակցութեամբը ԳԱԹի երաժշտութեան բաժնի ֆոնտապահ Մարինէ Մուշեղեանին: Նամակներու վերծանութեան վերստուգումը կատարեց բանասէր Վարդան Մատթէոսեանը: Գիրքին սրբագրութիւնն եւ բազմաթիւ վերադասաւորումները համբերութեամբ կատարեց Անի Փեհլիւանեանը, գիրքին

ձգձգուող ծնունդին բարեացականօրէն վերաբերեցաւ Համագգայինի Վահէ Սեթեան Տպարանի տնօրէնութիւնը: Բոլորին՝ խորապէս շնորհակալ եմ իրենց արհեստավարժ աջակցութեան համար:

* * *

Ինչու՞ այս գիրքը:

Հայ ժողովուրդի հոգին ու կորովը կ'արտացոլան նաեւ անոր հաւաքական արուեստին, խմբային մշակոյթին մէջ: Խմբային մշակոյթի իւրայատուկ դրսեւորում է ժողովրդական երգ-երաժշտութիւնը, որ անհատ-ստեղծագործողէն ծնունդ առնելով կը դառնայ սեփականութիւնը հաւաքականութեան:

Յեղասպանութեամբ՝ հայ երգ-երաժշտութիւնը ծանրագոյն փորձաքարի զարնուելով ընկրկում արձանագրեց: Չայն եւ անոր դերը վերակերտելու գիտակցութիւնը ունեցան Կոմիտաս վարդապետի հինգ սաներն ու վերապրողներու մշակութային ներկայացուցիչներ, որոնք այլազան տարողութեամբ աւիշունեցան վերականգնումի տեսլիքով՝ հաւատալով թէ իրենք պիտի վերականգնին եւ վերականգնեն: Վերընձիւղեց հայ մշակոյթը՝ ըստ Եղեռնի մնացորդացի յանձնառութեան: Խմբերգային արուեստն ալ ստանձնեց ցրօնքը վերակերտելու, հոգեպէս վերակենսաւորելու առաքելութիւնը: Մարտական լեզէնը վերափոխուեցաւ երկսեռ երգչախումբի, հրամանատարը՝ յանձնառու խմբավարի...: Վերափոխուած մշակութային լեզէնը երգեց վերակերտումին *Օրօրը*:

Երաժշտական լեզէն մըն էին **Գուսան** Երգչախումբը եւ հրամանատար-խմբավար Բարսեղ Կանաչեան: Այս գիրքը կը միտի գրաւոր յուշարձան կանգնիլ անոնց վաստակին:

Այս հասկաքաղը նաեւ կը վկայէ Կանաչեանի, **Գուսան** Երգչախումբի, հայ երգչախմբային արուեստին բերած հոգեխառնութիւնը՝ ազգային երակներուն վերակենսաւորման: Ան ապացոյց է հայ երգ-երաժշտութեան ռազմավարական անշրջանցելի դերին:

Երբ մա՛նաւանդ մշակութային վերարտադրութիւնը հաւաքականութեան մը առողջ եւ երաշխաւորուած գոյերթին հրամայականներէն է, հայ երգ-երաժիշտները պարտին դարձեալ նոր դեր ու առաքելութիւն ստանձնել, Կանաչեանական Հրաշքը վերստին կրկնել ի դիմաց նորօրեայ մարտահրաւերներուն:

Ա. ՏԱԳԷՍԵԱՆ

ሀገራዊ የጥበብና የቴክኖሎጂ ፅሁፍ

1

ՏԱԼԻՕ՝

Տոնական օր մը, Վարազայ
Լեռան ստորոտը, գիւղի մը մօտ,
գեղջկուհիներ եւ գեղջուկներ
կ'երգեն ու կը պարեն՝ Եղսոյին
գովքը ընելով։-

Տալիւ տալիւ Եղսօ ջան

Մալիա միւտիւր քէ դուրբան:

Դրացի գիւղէն երիտասարդ մը՝
Մկօ, որ ներկայ էր, իր ականարկու-
թիւններով ուշադրութիւն կը գրա-
ւէ։-

Կոռտիկ մ'ունի դեղին է

Ճամփայ տուէք թող տուն գայ

Իմ եարը ձեր գեղէն ա

Ճամփայ տուէք թող տուն գայ:

Յետաքրքիրներու խումբ մը՝
կիներ, ուզելով աւելի՛ն լսել, կը
ձայնեն։-

Տալիւ լօլօ տալիւ լօ:

Քաջալերուած՝ Մկօն աւելի համարձակ կ'արտայայտուի.

Կանաչ արտը ման եկայ

Եարս նանին հետ տեսայ:

Բայց հրապարակաւ, աղջկան մը մասին Մկոյին այս ձեւով արտա-
յայտուիլը կը զարմացնէ ներկաները, որոնցմէ երկու կիներ, առաջինը՝
պահպանողական (բարձր - alto), երկրորդը՝ ազատախոհ (կէս գիլ -
mezzo soprano) կը վիճաբանին այս սիւթին շուրջ՝ *տալիւ տալիւ*: Երկ-
րորդին պատշտպանողականը կը խրախուսէ Եղսօն (գիլ - soprano) եւ
Մկօն (սոսկ - tenor): Ասոնք իրենց հրճուանքը ցոյց կու տան՝ խաչածե-
ւելով ազատախոհ կնոջ եղանակները:

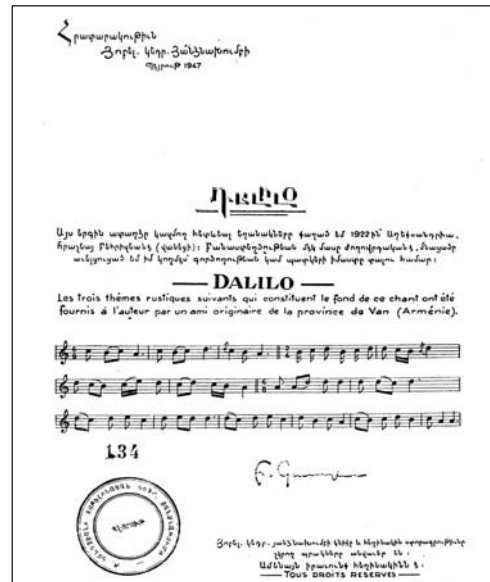
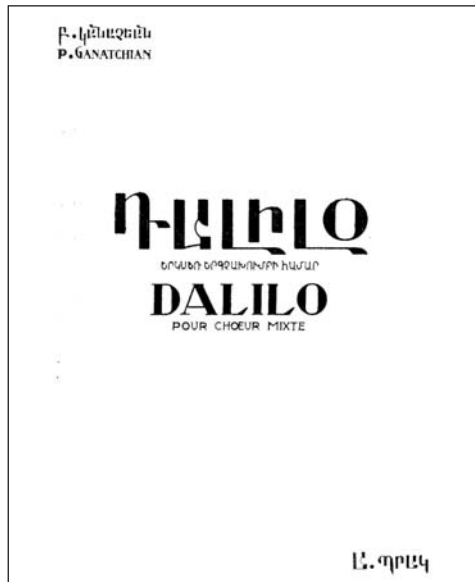
Մկօն կը շարունակէ.

Ասի աղջի դարդ մ'անէ

Քէ ջանս դուրբան եմ անէ:

Կը շարունակուի վեճը նոյն իմաստով:

Երբ բոլորն ալ կը համոզուին որ Եղսօն ու Մկօն իրարու հանդէպ սեր ունին, կ'որոշեն երթալ Եղսոյի սանին (մօրը) մօտ եւ խնդիրը կարգադրել, իսկ հակառակ պարագային՝ փախցնել աղջիկը:

*Բարտի ծառը բարձր է
Սիրած էարը քաղցր է
Երթանք սանին հարցնենք
Թէ որ չտայ՝ փախցնենք:*

Եղսօն կ'ընդդիմանայ փախցնելու որոշումին.

Մ'երթաք սանիս:

Երբ կը մտածէին ուրիշ միջոց մը գտնել, կը տեսնեն որ հեռուէն Եղսոյին սանը իրենց կողմը կու գայ.

*Վարագայ սարը ծաղկել ա
Ծառ ու ծաղիկ կ'երեւայ
Եղսոյի սանն հոս կու գայ
Ասենք Էստեղ հարսնիք կայ:*

Ուրախ իրարանցում մը (տալիլօներով) խումբէ խումբ կ'անցնի. բոլորը ոգէւորուած են:

Յանկարծական լռութիւն: Նանը մէջերնին է:

Նախ Եղսօն կը մօտենայ (տալիլօներ), մայրը փաղաքշելով: Բոլորը չարաճճիօրէն կը հետեւին աղջկան եւ մօրը արտայայտութեանց, միաժամանակ կը պատրաստուին իրենց որոշումը կերպով մը յայտնելու:

*Տալիլօ տալիլօ սընջանէ
Օխտն օր գիշեր հարսնիք է
Էստեղ զօրի բան չկայ*

*Սաւտէն իրա կամով ա.
Տալիլօ տալիլօ սընջանէ
Օխտն օր գիշեր հարսնիք է
Տըհոլ գուննա կը բերենք
Օխտն օր գիշեր կը պարենք:*

Նանը կը համակերպի: Վերջին տալիլօն՝ նանին համաձայնութիւնն է:

Տալիլօն – յաճախ գործածուած այս երգին մէջ – արտայայտութիւն մըն է, կը նշանակէ սիրելի, աղուոր, անուշ, եւ կը ծառայէ զգացումները միայն երաժշտութեամբ հասկցնելու: Այնպէս որ կը նշանակէ հաւանութիւն, մերժում, քաջալերանք, իրարանցում, համաձայն՝ պարագային. հոս՝ երաժշտութեան:

Տալիլօին բառերը քաղած եմ ժողովրդական գանազան երգերու տողերէն (առանց անոնց եղանակներէն օգտուելու), որպէսզի կարենամ ընել կառուցումը զոր մտածած եմ. այսինքն ուզած եմ զայն վերածել տեսակ մը գործողութեան կամ պատկերի, որուն համար հարկ եղած է իմ կողմէս աւելցնել եւ փոխել տողեր կամ բառեր:

Իսկ երաժշտութիւնը գրուած է միաձայնէն մինչեւ վեցաձայն, երկսեռ խումբի համար: Ատաղծը կը կազմեն ժողովրդական երկու փոքր երգեր.

Ա. - Տալիլօ տալիլօ սընջանէ

Բ. Կոռտիկ մ'ունի դեղին ա:

Մնացածը ամբողջութեամբ ընդլայնուած է (développement) եւ հեղինակութիւնն է:

Տալիլօն վերածուած է նաեւ դաշնակի (չորս ձեռք - quatre mains) համար: Բոլորն ալ անտիպ են:

ՎԱՐԴԵՐԻ ՀԵՏ՝

Վարդերի Յետը սիրային մեծ խմբերգ մըն է: Որպէս թեմա ընտրած եմ ժողովրդական շատ կարճ պարերգ մը.

Վարդերի հետ խաղում ես

Երեսիս ծիծաղում ես:

Երկրորդ տողին եղանակը առաջինին կրկնութիւնն է:

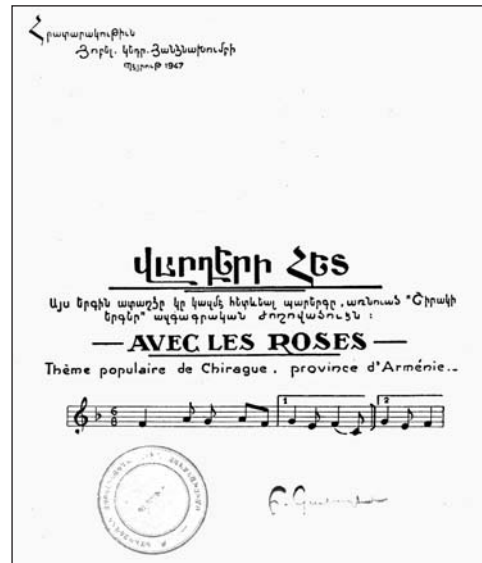
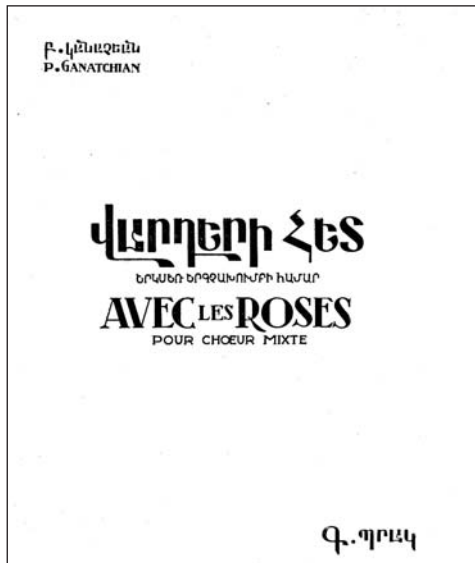
Աշխատած եմ, այս փոքրիկ թեման հիմ ծառայեցնելով, անոր տալ ճարտարապետական կառուցուածք մը, «պալատ» կամ «աշտարակ» (երաժշտական շէնքը կ'երեւայ տեւողութեան մէջ):

Վարդերի հետ խաղում ես.

Երեսիս ծիծաղում ես.

Քեզ եմ կանչում մօտ արի

Էրուած սիրտս դաղում ես:

Հիմը ամուր Է: Պատրաստութիւն կը տեսնուի անկիւնները եւ շէնքին ծանրութիւնը վերցնող կետերը աւելի ամրացնելու: Արական խումբը կը սկսի երկրորդ թեմա մը (ձայնաշարը փոխուած է): Որուն կ'ընկերակցի իգական խումբը: Նոյնը կը կրկնէ իգական խումբը եւ կ'ընկերակցի արական խումբը:

*Աչքդ ծով ունքդ կամար.
Աղջի սիրտս ուր տարար.
Քեզ եմ կանչում մօտ արի.
Պլպուլ դարայ քեզ համար:*

Հիմերու աշխատանքը վերջացած է: Կը սկսինք բարձրանալ: Բամբ ձայները որպէս փորձառու ճարտարապետեր, կը հսկեն աշխատանքին եւ կը զգուշացնեն:

*Մտիկ արեք էն դուշին,
Ոտքը դրել է փուշին:*

Երկսեռ խումբը ամբողջութեամբ աշխատանքի լծուած է նոր թափով (ձայնաշարը բարձրացած է - վեցաձայն): Բամբ ձայներու պատգամը բոլորին վրայ ազդած է:

*Մտիկ արեք էն դուշին
Ոտքը դրել է փուշին:
Երանի նրան կ'ըլլի
Թուշը դրել է թուշին:*

Հետզհետէ շէնքը կը բարձրանայ, երգողներու եռանդը աւելցած է եւ ահա նոր թեմա մը որ երկրորդ թեմայէն ծնունդ կ'առնէ կամ անոր մէկ տարբերակն է: Շէնքին սիւներն են որ կը բարձրանան: Այս երկրորդ թե-

ման եւս նոյն ձեւով կ'առաջանայ: Նախ արական խումբը, յետոյ իգականը եւ ապա փոխնիփոխ:

*Վարդի թփին փուշ կ'ըլլի
Սիրած եարն անուշ կ'ըլլի
Երանի էն աղջկան
Սիրած եարին թուշ կ'ըլլի:*

«Արծան»ներ.- Մասնաւոր թեմա մը տղուն եւ աղջկան համար:
Առաջին արծան՝ տղան.

*Ջրի եկար ու գնացիր
Սիրուն երեսդ բացիր
Սեւ աչերով վառ թշով
Ինձ էրեցիր գնացիր:*

Արծանները իրարու հետ ամուր պահող հորիզոնական կապեր.- երրորդ թեման զոր, ինչպէս վերը ըսուած է, փոխնիփոխ կ'երգեն արական եւ իգական խումբերը, մէկը միւսին ընկերակցելով: Այս անգամ եղանակը ամբողջութեամբ տրուած է զիլ (սոփրանօ) ձայներուն եւ երրորդ տողին եղանակը աւելի բարձր խազերու անցած է. այսինքն դէպի վեր սլացիկ ձեւ մը՝ որ չկար նախկիններուն մէջ: Ուրեմն նոյն բառերով կը շարունակուի եղանակը:

*Վարդի թփին փուշ կ'ըլլի
Սիրած եարն անուշ կ'ըլլի
Երանի էն աղջկան
Սիրած եարին թուշ կ'ըլլի:*

Երկրորդ արծան՝ աղջիկը:

*Իմ մէջքինը քամար ա
Քու յօնքերդ կամար ա:
Տղայ ի՞նչ կայ մտքումդ
Իմ ջանը քեզ համար ա:*

Յորիզոնական կապը կը շարունակուի.

Վարդի թփին փուշ կ'ըլլի եւն.:

Երրորդ արծան՝ աղջիկն ու տղան: Ծենքին բուն ճակատը կազմող արծանը լայն եւ զարդարուն է: Աղջիկ եւ տղայ, ուս ուսի, գլուխ գլխի, թուշ թուշի, մէկը ձախին, միւսը աջին ընկողմանած:

Աղջիկը.- *Կանաչ արտը հաց տարայ*

Տղան.- *Կանաչ արտը հաց տարար*

Աղջիկը.- *Քեզի տեսայ ետ դարայ*

Տղան.- *Ինձի տեսար ետ դարար*

Աղջիկը.- *Տղայ ի՞նչ կայ մտքումդ*

Տղան.- *Աղջի ի՞նչ կայ մտքումդ*

Աղջիկը.- *Յոգիս մատաղ քեզ համար*

Տղան.- *Յոգիս մատաղ քեզ համար:*

Վերջին հորիզոնական կապը կու գայ այս երեք արձանները իրար միացնելու.

Վարդի թուփին փուշ կ'ըլլի եւն.:

Կը շարունակուի շէնքը բարձրանալ արձաններու վրայ: Նոր շաղախ: Թեման բոլորովին փոխուած է Նոր կշռոյթով: Մեծ եռանդ եւ ոգեւորութիւն: *Վարդի թփին փուշ կ'ըլլի* բառերը կը կրկնուին զանազան ձայներու կողմէ (երգին այս մասը ամենաերկար տեւողութիւն ունեցողն է): Եղանակին մէջ երկրորդական թեմա մը մէկ խումբէն միւսը կը թռչի որպէս շէնքին բարձրանալը ցոյց տուող խորհրդանիշ: Այս մասին մէջ եղանակը երեք ձայնաշար կը փոխէ, մինչեւ հասնիլը արձանները իրար կապող եղանակին որ կարճ տեւողութեամբ անմիջապէս կ'ընդհատուի.

Վարդի թփին փուշ կ'ըլլի

Սիրած եարն անուշ կ'ըլլի:

Ֆիւնալ.- Բարձրութիւնը այլեւս գլխու պտոյտ կը պատճառէ. կամարը պիտի սկսի առաջին թեման մեծ խանդավառութեամբ:

Վարդերի հետ խաղում ես

Երեսիս ծիծաղում ես

Քեզ եմ կանչում մօտ արի

Էրուած սիրտս դաղում ես:

Կը շարունակուի կամարին բարձրացումը նախկին եղանակով բայց աւելի իրարանցում յառաջ կու գայ ուրիշ կշռոյթի մը միջամտութեամբ, այսինքն երկու տեսակ կշռոյթ իրարու խառնուած կ'առաջանան.

Աչքդ ծով, ունքդ կամար

Աղջի սիրտս ուր տարար

Պլպուլ դարայ քեզ համար:

Կամարը լրանալու վրայ է: Տրամադրութիւնները աւելի բարձր են. սուր ձայն մը ամբողջովին մէջէն կը զատուի (կէս գիլ).

Պլպուլ դարայ, պլպուլ դարայ:

Եւ ահա շանթարգելն է որ կը բարձրանայ: Չիլ ձայն մը կը միջամտէ: Այս այն եղանակն է որ, որպէս բարձրութիւն ցոյց տուող խորհրդանիշ մէկ խումբին, մէկ խումբէն միւսը կը թռչէր: Ապա ութաձայն՝

Պլպուլ դարայ պլպուլ դարայ

Քեզ համար, քեզ համար, քեզ հա...մա՛ր:

Վարդերի Յետը սկիզբէն մինչեւ վերջ հարազատօրէն գեղեցիկ դրոշմ կը կրէ: Դժուար խմբերգ է: Գրած եմ վարժ խումբերու համար:

ՕՐՕՐ³

Մայրը կ'օրօրե երախան ու միայն օրօրելը անբաւական նկատելով՝ գորովագին կ'երգէ.

*Քուն եղիր բալաս, աչերդ խուփ արա
Նաշխուն աչերուդ քուն թող գայ վըրայ
Օրօր իմ բալաս, օրօր ու նանի
Իմ անուշիկիս քունը կը տանի:*

Երախան հրապուրուած՝ կամաց կամաց կը փակէ աչուկները: Մայրը մեղմիկ կը վերջացնէ օրօրը: Չգուշանալով արթնցնելէ երախան:

Օրօրը՝ Զամառ Զաթիպայի բանաստեղծութիւններէն մէկն է: Նիւթը՝ յայտնի եւ շատ պարզ, բայց զարդարած եմ գայն՝ բազմաձայնի համար օգտագործելով հետեւեալ առիթները.- օրօրոցին շարժումը, երախային թախանձանքը, ասոր արձագանգը եւ իվերջոյ մանկիկին մրափը: Այս բոլորը երկսեռ երգչախումբը կը կատարէ գոց բերնով, որ նուագախումբի բաժինն է: Նուագով եղած պարագային, աշխատանքը իհարկէ շատ կը դիւրանայ, բայց մարդկային ձայնը բոլոր գործիքներու ձայներէն գերիվեր նկատելով՝ հակառակ իր դժուարութիւններուն ուզած եմ ազնուագոյնը ցոյց տալ:

Օրօրը իմ առաջին գործերէն է: Գրած եմ այն թուականներուն, երբ տակաւին չէի ճանչցած մեր այնքան գեղեցիկ ու ինքնատիպ գեղջուկ երաժշտութիւնը: Հպարտ եմ ըսելու որ սիրելի վարպետիս միջոցաւ մէջս արթնցաւ ճաշակը հայ գեղջուկ երաժշտութեան եւ առաջին օրէն սիրեցի հայ երգը:

Բայց այսքանով, չվերջացաւ: Ժամանակ մը վերջ, երբ Եւրոպա կը գտնուէի, ֆրանսացի ուսուցիչս ինծի պարտականութիւն տուաւ որ ջութակի համար կտոր մը ձայնագրեմ: Cavatine մը գրեցի: Զննեց եւ ըսաւ. «ասիկա եւրոպական երաժշտութիւն է, դուն հայ ես, քեզմէ հայկական ոճով գրուածք մը կը սպասեմ...»:

Ամէցայ...: Երազներս փլան: Գիտցածներովս ի՞նչ դղեակներ շինելու պատրաստուած էի. բոլորը անօգուտ երեւցան ինծի. նոր ճափայ պետք էր գտնել: Եւրոպացի ու-

Բ. ԿՆՆԱՇԵԱՆ
P. GANATCHIAN

I
ՕՐՕՐ
ՃԱՆԵՐԳ. ԵՐԿՍԵՆ ԵՐԳՉԵԽՈՒՄԵՐԸ
BERCEUSE
SOLO ET CHŒUR MIXTE

II
ԼՈՒՄՆԱԿՆ ԵՆԸ
ՔԱՏՈՐԳ.
NOCTURNE
QUATUOR
(CHŒUR A VOIXTE)

Դ. ՊՐԱԿ

սուցիչները մեզ մե՛ր ճամփուն մէջ դնել կ'ուզեն, բառին բովանդակ առումով, իսկ մենք մեր ճամփուն ուր ըլլալը չենք գիտեր: Շատ պարզ է: Հագարաւորներու անցած ճամփան յարդարուած է. ոեւէ կերպով մէկը կրնայ ելլա երթալ, բայց մեր լեռներու, ձորերու, արտերու, գետերու ճամփով անցնող չկայ. դժուար է յաջողիլ: Միայն Կոմիտաս Վարդապետն է որ ճակատը բարձր, ուղիղ կեցուածք ունի այդ ճամփաներուն վրայ:

ՀՈՅ-ՆԱՐ⁴

Առաւօտեան մօտ է – արեւելեան հորիզոնը չէ փոխած գոյնը՝ սեւ է – հետզհետէ լոյսի նշաններ կը սկսին երեւիլ: Չանագան ձայներու ներկայացուցիչներ այս տպաւորութիւնը կու տան:

Արական ձայն մը՝ (կէս-սոսկ - թենոր)

Հոյ-նար հոյ.

Երկրորդ մը մէջ կը մտնէ (սոսկ).

Հոյ-նար հոյ.

Երրորդ մը՝ իգական ձայն (կէս-զիլ).

Հո՛յ-նար հո՛յ.

Չորրորդ մը՝ իգական ձայն (զիլ).

Հո՛յ-նար հո՛յ.

Տարիքոտներէն սկսած՝ արթննալու վրայ են: Ամէն մարդ իր գործին է, կամ՝ կը պատրաստուի երթալու: Հետեւաբար նախ բամբ ձայները, յետոյ միւսները կը սկսին.

Հոյ-նա՛ր, հոյ-նա՛ր, հոյ-նա՛ր...

Կեանքը վերսկսած է արդէն, ուշացողներուն եւ ծոյլերուն ազդարարութիւն կ'ըլլայ.

Արեւն առաւ սարերուն

Հոյ-նար հոյ-նար

Թափաւ կանաչ դաշտերուն

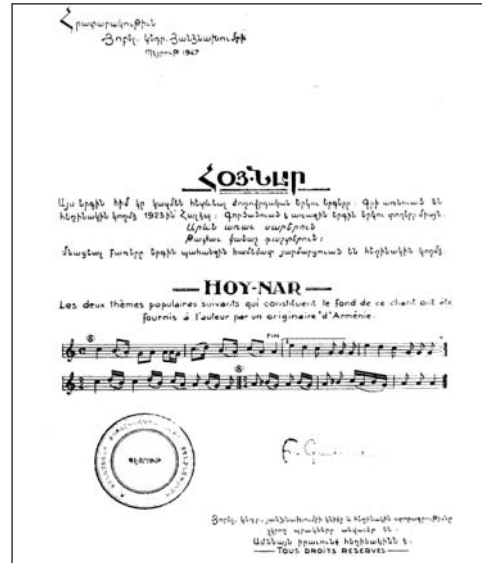
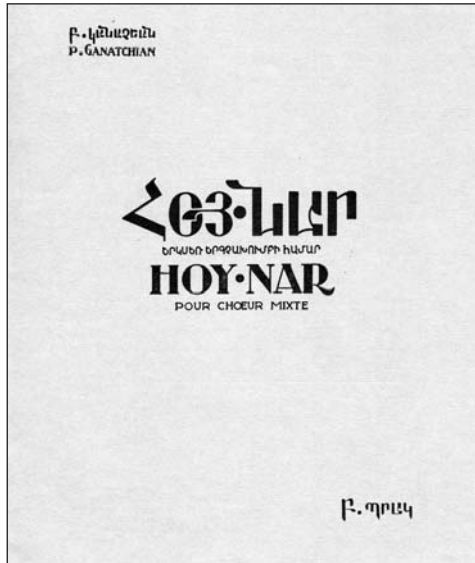
Հոյ-նար հոյ-նար:

Գիւղին եւ մանաւանդ դաշտերուն մէջ եռուզեռը աւելցած է. ամէն ոք եռանդով լծուած է իր աշխատանքին. ձայները աւելի բարձր եւ ուժով կը հնչեն, արծազանգը հեռուններէն կը լսուի: Վերջին գործողութիւնը կը կատարուի բամբ ձայներու միջոցաւ, որպէսզի թեմայի եւ ձայնաշարի փոփոխութիւն առաջ բերելով, թարմութեամբ վերսկսի նախորդ թեմային, որ նախապէս գործածուած էր *Արեւն առաւ սարերուն* բառերուն համար.

Հոյ-նար հոյ-նար:

Այս բոլորին հետ պակաս չէ նաեւ սիրոյ երգը: Տղայ մը իր սիրելին կ'երագէ.

Նանի ծաղիկ կը քաղէ

Հոյ-նար հոյ-նար
Կրծքին զարկած կը պարէ
Հոյ-նար հոյ-նար:
Այս եղանակին թարմութիւն բերող մասը կը կրկնուի որպէս շարունակութիւնը աշխատանքի եւ եռուզեռի.

Հոյ-նար հոյ-նար.
Տղան կը շարունակէ.
Ծաղիկն էն տեղ նառ կ'եղնէ
Հոյ-նար հոյ-նար
Սիրտս արիւնով կը վառէ
Հոյ-նար հոյ-նար:

Երգին առաջին մասը կը վերջանայ: Երկրորդ մասը կը սկսի մեներգով մը: Նոյն տղան, զով ծառի մը տակ նստած վառուած սրտով կ'երգէ: Շուրջը գտնուողները հաճոյքով եւ հետաքրքրութեամբ կը հետեւին երգին, միաժամանակ ձայնակցելով.

Եղնիկն ես սարերու
Ծաղիկն ես դաշտերու
Հոյ-նար հոյ-նար:

Հեռուէն արձագանգի նման զանազան լսողներու մէջ կը կրկնուին այս զգացումները Հոյ-նարներով: Ամեն կողմէ շուրջը կը հաւաքուին, կ'ուզեն զինքը դէպի զուարթութեան մղել եւ կը սկսին պարերգի մը:

Ծառ ու ծաղիկ դաշտի մէջ
Հոյ-նար է
Աղջիկ տղայ պարի մէջ
Հոյ-նար է

Հոյ-նար հոյ-նար հոյ-նար
Կեանքն աշխարհի միշտ այսպէս
Հոյ-նար է
Կու գան կ'երթան հովի պէս
Հոյ-նար է:

Երբ կը տեսնեն թէ պարերգը քիչ մը փոխած է տղուն տրամադրութիւնը, կը սկսին աւելի կեանքոտ, աւելի կրքոտ *հոյ-նար*ով մը յառաջանալ դէպի նախկին պարերգին մոթիֆը, որ նոյն բառերով կ'երգուի, առանց ընդմիջումի.

Ծառ ու ծաղիկ դաշտի մէջ
Աղջիկ տղայ պարի մէջ
Կեանքն աշխարհի միշտ այսպէս
Կու գան կ'երթան հովի պէս:

Կը կրկնուի կեանքոտ *Հոյ-նարը* մեծ խանդավառութեամբ, որովհետեւ յաջողած են մելամաղձոտ տղան զուարթացնել, կամ վերջապէս կրցած են մոռցնել տալ անոր վիշտը: Իրարմէ կը բաժնուին յաջորդ օրուան լոյսի բարեմադրութիւններով:

Հոյ-նար հոյ-նար:

Հոյ-նարը գործածած եմ հետեւեալ իմաստներով.- արեւս, կրակս, լոյսս, սիրելիս եւն.:

Եղանակը կազմուած է երկու ժողովրդական պարերգերէ. ա՛հ Հոյ-նար, բ՛այն եղանակը որ կ'երգուի *Ծառ ու ծաղիկ* բառերով:

Բանաստեղծութեան երկու տողերը միայն ժողովրդական են: *Արեւն առաւ սարերուն եւ՝ Թափաւ կանաչ դաշտերուն:*

Որպէսզի կարենամ տալ այն ձեւը զոր նկարագրած եմ սկիզբը, հարկ տեսած եմ իմ կողմէս աւելցնելու երգին մնացեալ բառերը:

ՆԱՆՕՐ ՆԱՆՕՐ

(ՈՒԽՏԱԳՆԱՅՈՒԹԻՒՆ)⁵

Ուխտագնացներ հետզհետէ կը հաւաքուին երթալու համար Մշոյ Սուրբ Կարապետ վանքը, որուն կու տան նաեւ «Չանկլի» անունը, որ կը նշանակէ զանգակաւոր:

Նանօր, նանօր, հանանօր:

Ուրախ զուարթ ճամփայ կ'ելլեն.

Նանօր, նանօր, հանանօր:

Չնգլիկ մնգլիկ, հանանօր:

Ամէն անգամ, իտես բնութեան նորանոր գեղեցկութեանց, անոնք կ'ոգեւորուին, ինչ որ կը հասկցուի ձայներու փոփոխութիւններէն.

Չանկլի տիւան Սուրբ Կարապետ
 Դուն մեզ եղիր կարապետ
 Քեզի կու գանք խունկ ու մոմով
 Չնգլիկ մնգլիկ, հանանօր
 Ոլոր մոլոր ճամփաներով
 Չնգլիկ մնգլիկ, հանանօր:
 Դժուար ու դարձդարձիկ ճամփա-
 ներէ կ'անցնին.

Ոլոր մոլոր ճամփաներով
 Քեզի կու գանք խունկ ու մոմով:
 Ճամփու ընթացքին ուխտաւորնե-
 րէն մէկը բամբ (baryton) ձայնով կը
 սկսի երգել. խումբը իրեն կ'ընկերա-
 նայ հանանօրներով.

Մըշու սուլթան Սուրբ Կարապետ
 Ճուղապ կու տաս ծիաւորին
 Սուրազ կու տաս ոտաւորին:
 Գըլուխ եղար ճգնաւորաց
 Պարծանք եղար մարտիրոսաց
 Երեք հարիւր հայրապետաց
 Սրբոց գլուխ Սուրբ Կարապետ:
 Ուխտաւորները կը շարունակեն.

Սուրբ Կարապետ բարձր է բոլոր
 Չնգլիկ մնգլիկ, հանանօր:

Քայլերը կը ծանրանան, յոգնած են: Սքանչելի՛ օդ, գեղեցիկ տեսա-
 րան. մէկ մասը կ'ուզէ հանգստանալ. *Նանօր նանօր:*

Բայց ճամփուն ծանօթ եղողներ կ'առաջարկեն քիչ մը եւս քալել,
 որովհետեւ գիշերելիք վայրը մօտ է.

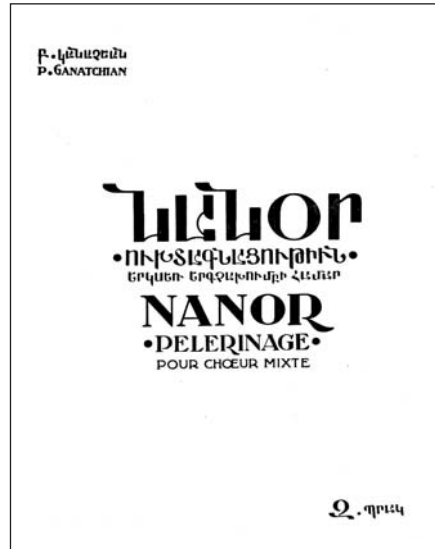
Նանօր, նանօր, հանանօր:
Չնգլիկ մնգլիկ, հանանօր
Քեզի կու գանք լուսնի լուսով
Ոլոր մոլոր ճամփաներով:

Վերջապէս յոգնած կը հասնին այդ վայրը: Ուխտաւորներուն մէկ մա-
 սը կը քնանայ, իսկ մշտական ուրախութիւնը սիրողներ կ'ուզեն քիչ մը
 զուարճանալ. խմել-պարելու առաջարկներ կ'ընեն իրարու.

Խմենք նռան հատ գինի
Ուր գուն արուն կը մընի (սմանի):

Սոսկ ձայնով մէկը (ténor) պարերգ մը կը սկսի. խումբը կը կրկնէ
 անոր խօսքերը.

Խմենք նռան հատ գինի
Ուր գուն արուն կը մընի:

Ոգեւորուած են. ամեն կողմէ ձայներ. մէկ մասը կ'ըսէ. «*Խմենք կարմիր գինին*». ուրիշ կողմ մը՝ «*խմենք գինին, կարմիր գինին*»: Խումբ մըն ալ կ'երգէ.

Խմենք ըսենք շատ անուշ

Գինին անուշ սերն անուշ:

Չիլ ձայնով մէկը (soprano) կը շարունակէ պարերգը եւ խումբը կը կրկնէ.

Սերը սիրողին վայլէ

Գինին խըմողին անուշ:

Բոլորը միաժամանակ կը կրկնեն վերի երկու տողերուն վրայի մասը եւ կը շարունակեն.

Սերը սիրողին վայլէ

Գինին խըմողին անուշ: ԱՆուշ:

Կես գիշեր է: Ուրախութենէ յոգնած կը հանգստանան:

Երկրորդ օրը. նախորդ օրուան պէս կը պատրաստուին եւ ճամփայ կ'ելլեն.

Ճուղապ կու տաս ձիաւորին

Մուրազ կու տաս ոտաւորին:

Յեռուէն վանքը կը տեսնեն.

Չանկլի՛ն, Չանկլի՛ն.

Զերմեռանդներ ծունկի կու գան. հեռուէն զանգակներու ձայները կը լսուին.

Կու գանք չոգման Սուրբ Կարապետ

Չնգլիկ մնգլիկ հանանօր

Մեր քաջ պաշտպան Սուրբ Կարապետ

Չնգլիկ մնգլիկ հանանօր:

Չանգակներու ձայները աւելի մօտէն կը լսուին.

Չա՛ն կլի՛ն, չա՛ն կլի՛ն...

Կը մօտենան վանքին. բոլորը յուզուած են. ամեն մէկը իր խնդրանքն ունի Սուրբ Կարապետին - քաջութիւն, առողջութիւն, համարձակութիւն, սեր...

Ժամերգութիւնը սկսած է արդէն, եւ հազիւ հասկնալի բառերով կը լսուի.

Ալելուիա օրթի. ամէ՛ն.

Բազմութեան մէջէն բամբ ձայնով մէկը առանձինն.

Չանկլի գիմ մուրազը տուր

Չիմ սրտի սիրածը տուր...

Երկրորդ մը սոսկ ձայնով նոյն բառերը. առաջինը կ'ընկերակցի երկրորդին: Երրորդ մը սուր ձայնով (alto) նոյն բառերը. առաջինը եւ երկրորդը կ'ընկերակցին: Չորրորդ մը զիլ ձայնով նոյն բառերը՝ նախկիններու ընկերակցութեամբ: Ապա ամբողջը միասին.

Չանկլի գիմ մուրազը տուր
Իգական ձայներ կը լսուին մրմունջի պէս.

Սրտիս սիրածը տուր...

Վերջին երկու բառերը կը խառնուին վարդապետերու, տիրացունե-
րու եւ ժողովուրդի ձայներուն.

Ամէն:

Արարողութիւնը վերջացած է. ժողովուրդը եկեղեցիէն կ'ելլէ.

Նանօր, նանօր, հանանօր:

Չնգլիկ մնգլիկ, հանանօր:

Նանօր, նանօր, հանանօր:

Երթամ ու գամ ես յըմօր (ամէն օր):

Այս միջոցին բամբ ձայնը, յիշելով իր սիրածին թեթեւ ընթացքը նա-
խորդ գիշերուայ պարին մէջ, դառնացած կ'երգէ.

Պարի միջին շէկ աղջիկ

Պատռիս չառնիմ ես քըզիկ.

Կ'երթամ կ'առնեմ զալակեօզ

Չմբիկ զարնէ հանէ թոզ:

Այս խօսքերուն վրայ, յանկարծ խառնակութիւն մը կը սկսի եւ կը
տարածուի ամբողջ ուխտաւորներուն մէջ (*նանօրներ*): Յուզումին վերջ
տալու համար, նախորդ գիշերուան պարերգուն, որ այնքան խանդա-
վառութիւն յառաջ բերած էր, կը սկսի երգել նոյն պարերգը. վեճը կը
դադրի. բոլորը ուրախութեան մէջ են:

Ծանօթութիւն.- Ուխտագնացութեան այս «շէնք»ը կառուցած եմ
ներշնչուելով Տ. Սուրեն Բաբախեանի կողմէ ինծի տրամադրուած 10-12
տողերէն, անշուշտ կատարելով անհրաժեշտ յաւելումներն ու մշակու-
մը:

Նանօրները յաճախ գործածուած են այս երգին մէջ, միտքը երաժշ-
տութեամբ արտայայտելու համար: Կը նշանակէ՝ պատրաստութիւն,
ճամփայ ելլել, յոգնութիւն եւ իրարանցում:

Երաժշտութիւնը ամբողջովին ստեղծագործութիւն է. դժբախտաբար
մեր գեղջուկ երգերէն չեմ կրցած օգտուիլ:

ԳՈՒՄԱՆԻ ՄԵԿՆԱԲԱՆԱԾ ԵՐԳԵՐ 1933-1957

Գրիգոր Ալեմշահ
Հունձքը

Թաթուլ Ալթունեան
Եաման Եար
Երկու Զոյրեր
Թելօ
Խամպաճի

Մուշեղ Աղայեան
Բաղի Պլպուլը

Նաթան Բէկ Ամիրխանեան
Ահա Ծագեց

Կարօ Չաքարեան
Դերիկօ
Դուն Ես Իմ Սրտին Տէրը
Կաքաւ Իմ
Չինար Պոյով Դերիկօ

Բարսեղ Կանաչեան
Աբեղան, Օփերա
Ալա Տալ'ոնա
Բամ Փորոտան
Գարուն (1956)
Տալիօ
Չահլէ Արուս (1936)
Չահլէ Եա Տար Ալ-Սալամ (1936)
Լիբանանի Զայլերգ (1936)
Լորգէ Լորգէ

Լուսնակն Ելաւ
Խենթը (արտասանութիւն խմբեր-
գային ընկերակցութեամբ)
Խնջոյք
Կամներգ (1955)
Կիլիկիա
Կորանի (1948)
Հայրենի Կարօս (1955)
Հելէ Հելէ (1934)
Հոյ Նար
Հոփ Կիւլիզար (1952)
Մարալօ (1946)
Յառաջ Նահատակ
Նանօր (1943)
Նարօ Ջան (1957)
Նենսիր Նայ (1953)
Շուշօ (1947)
Պարերգ (1950)
Պեքինա (1937)
Ռազմերգ
Սուրիոյ Զայլերգ
Սօսի (1951)
Վարդերի Հետ (1937)
Տէր Կեցո
Տալըք-Տալըք (1936)
Օրօր

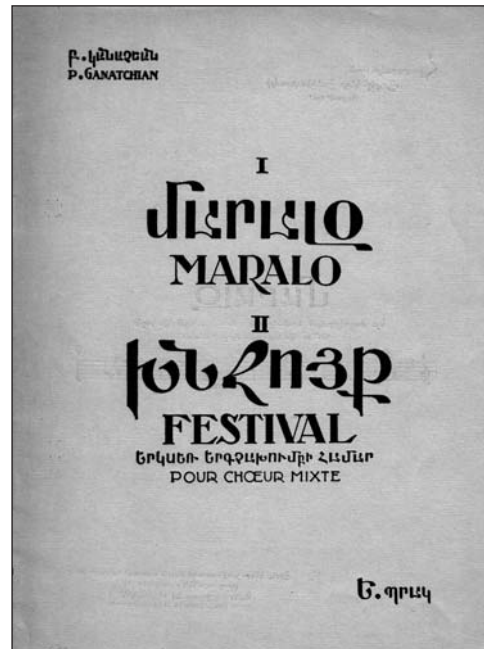
Կոմիտաս
Ախ Մարալ Ջան
Անձրեւ Եկաւ
Առաւօտուն Բարիլուս

Գարուն Ա
 Գևա՛, Գևա՛
 Գութաներգ-Քաղիաներգ
 Եար Զան Արի
 Երեւան Բաղ Եմ Արել
 Զար Զընգը
 Էս Գիշեր
 Լուսնակն Անուշ
 Խումար
 Ծաղրերգ
 Կուժն Առա
 Հարսանեկան Երգեր
 Հիմի Էլ Լռենք
 Հոյ Նազան Իմ
 Հով Լիկի
 Հորուօ
 Շորորա
 Ո՛վ Մեծասքանչ
 Չինարի Եար
 Պինկեօլ
 Սարերի Վրով
 Սարեն Ելաւ
 Սիփանայ Քաջեր
 Սօնա Եար
 Փափուրի Զան
 Օրօր Աղիկօ

Սպիրիդոն Մելիքեան
 Թխկոնտա

Յարութիւն Մեհրապեան
 Գնչուի Երգ

Արամ Սաթեան

Մարտիկի Երգը

Վարդան Սարգիսեան
 Երգ Բագոսի

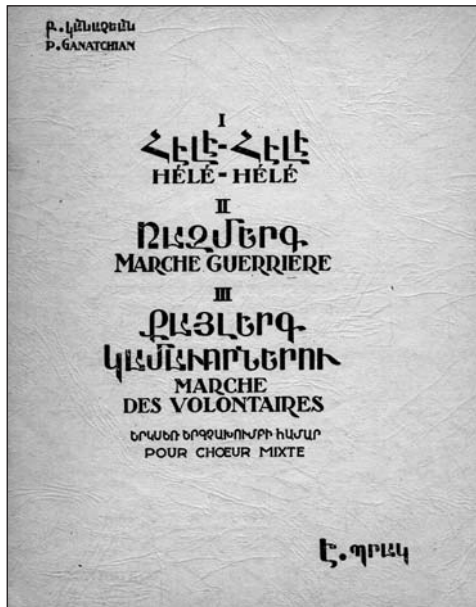
Գրիգոր Սիւնի
 Ալագեազ
 Այ Այլի
 Խնկի Ծառ
 Սարերը Ման Եմ Եկել
 Վուշ-Վուշ

Անուշաւան Տէր Ղեւոնդեան
 Կողբայ Ելան...

ՅՕՐԻՆՈՒՄՆԵՐ ԵՒ ԴԱՇՆԱԲՈՐՈՒՄՆԵՐ

Աբեղյան (1938)
Ալա Տալ'ոնա (*քառաձայնում, 1936*)
Ավարդի Երազը (1937)
Ահա Ելաւ Լուսին (*դաշնաւորում*)
Ամպեր
Անուշ Հովիկ
Աստղեր փայլուն, աստղեր սիրուն
Արծուիկներու քայլերգ
Բամ Փորոտան (1920)
Գեղջուկ Պար
Գետ Մի՛ Զարիուրի (*մշակում-
դաշնաւորում, 1943*)
Գեորգ Զաւուշի երգը (1919)
Գիշեր (1932 *կամ աւելի առաջ,
յօրինում*)
Դարձեալ Փայլեց
Դեռատի Ցուցամուկներ (պար,
կատարողութեամբ ՄԿՀ
մանկապարտեզին,
ընկերակցութեամբ ՄԿՀ
նուագախումբին,
Նիկոսիա 20 Դեկտ. 1930)
Դիմաւորութիւն Ամեն. Հայրիկին
(1919)
Դպրոցական քայերգ
Եղսօ Զան
Երազ/Ես Լսեցի (1912ի շուրջ,
դաշնաւորում)
Զահլէ Արուս (*քառաձայնում, 1936*)
Զահլէ Եա Տար Ալ-Սալամ
(*քառաձայնում, 1936*)
Զանգակներու Պար
(կատարողութեամբ ՄԿՀ
մանկապարտեզին,

ընկերակցութեամբ ՄԿՅ
 Նուագախումբին,
 Նիկոսիա 20 Դեկտ. 1930)
 Չարթիր (1918 կամ ավելի առաջ)
 Չիկուորներ (1932 կամ ավելի առաջ)
 ԻՆչ Անուշ
 Լիբանանի Քայլերգ (Մշակում,
 1936)
 Լորգէ Լորգէ (դաշնաւորում)
 Լուսին
 Լուսին Չկար (դաշնաւորում)
 Լուսնակն Ելաւ (1926-1930)
 Խաղաղ Գիշեր
 Խենթը (1942)
 Խնոցի
 Խնջոյք (1926-1930)
 Խորոտ Դիլբար
 Ծնկըը (1947)
 Ծիծեռնակ, Երգ Պանդուխտ
 Պատանեկի (դաշնաւորում)
 Ծիտը
 Ծիծեռնարկի բոյնը (դաշնաւորում)
 Ծով Աչեր (1920-1926-32,
 դաշնաւորում)
 Կամաւորական Քայլերգ (1918-
 1919, Յառաջ Նահատակ)
 Կամներգ (1932 կամ ավելի առաջ)
 Կորանի/Գորանի (1923-26?)
 Կուտրաշէն հայկական պար
 (կատարողութեամբ ՄԿՅ
 սանուհիներուն, ընկերակ-
 ցութեամբ ՄԿՅ Նուագա-
 խումբին, Նիկոսիա 20
 Դեկտեմբեր 1930)

Հայկական Պար (ժողովրդական
եղանակով, կատարողու-
թեամբ ՄԿՀ սաներուն, Եր-
կոսի 20 Դեկտ. 1930)

Հայրենի Կարօտ (1947)
Հինգալլա (մշակում)
Հոյ Նար (Հալէպ, 1923)
Հոփ Կիլիզար (1952)
Հորոլո
Հովիւր Սարում Տիրեց
ՀՕՄի Բայլերգ (Մուշեղ Իշխանի
բառերով)

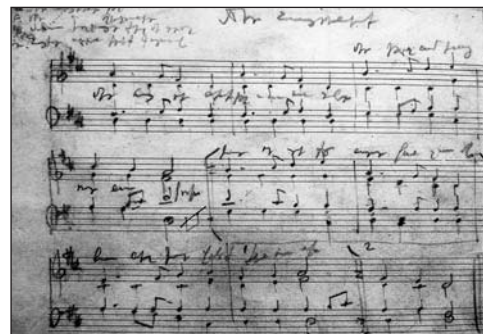
Ճախարակ
Ճգնաւորք Աստուծոյ (մշակում-
բառաձայնում, 1943)

Մայր Արաքսի
Մասիս Վալս (1910)՝ Les Naïades,
Valse pour piano« avec flute et
violoncelle

Մարալօ
Մեղու
Մենք կը սիրենք
Մեր Հայրենիք (1919, դաշնաւորում)
Յառաջ Ընթանանք

Նանօր Նանօր (1943)
Նարօ Զան (1957)
Նենսիր Նայ/Նենսիր Մանկիկ
(դաշնաւորում)
Ն. Փալանճեան Ճեմարանի
Բայլերգ

Շուշօ (1947)
Շուրջպար
Ուռին (1926-27)
Ո՛րվ Չարմանալի (մշակում-
դաշնաւորում, 1943)

Մեր Հայրենիք, Կանաչեանի
չեռագրային մշակումը

Ուրախ Լեր (*գուգերգում-
մշակում, 1943*)

Ու՞ր Ես Մայր Իմ (*մշակում-
դաշնաւորում, 1943*)

Պաղտատի Ազգ. Միացեալ
Վարժարան Տաղերգ (*1963-64*)

Պատարագ (*դասաւորում, 1942*)

Պարերգ (*դաշնաւորում*)

Պարիկներու Պար
(*կատարողութեամբ ՄԿՅ
մանկապարտեզին,
ընկերակցութեամբ
(ՄԿՅ նուագախումբին,
Նիկոսիա)
20 Դեկտեմբեր 1930*):

Պեքինա (*քառաձայնում, 1936*)

Պճինկո (*1926-32*)

Ռազմերգ (*1923*)

Սեւ Ամպերը

Սիրերգ (*դաշնաւորում*)

Ս. Նշան Վարժարանի Բայլերգ
Սուրիոյ Բայլերգ (*մշակում*)

Վարդերի Յետ

Վերքերով Լի

Վիուկ (*յօրինում*)

Տալիլօ (*Հալէպ, 1922*)

Յայգերգ (*1919՝ քառօնոս դաշնա-
մուրի համար, 1926՝ վե-
րամշակում*)

Տպըք Տպըք (*քառաձայնում, 1936*)

Փառք Մայր Հողին

Փոքրիկ Մարգիկներ (*երգուած
ՄԿՅ մանկապարտեզին կողմէ,
ընկերակցութեամբ ՄԿՅ
նուագախումբին, Նիկոսիա
20 Դեկտեմբեր 1930*)

Օրինեցէք Գովեցէք (*մշակում-
բազմաձայնում, 1943*)

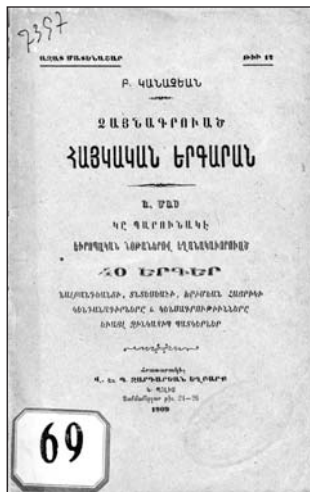
Օրօր (*1913*)

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բարսեղ Կանաչեանի յօրինումները, ուշացումով լոյսին եկած են՝ 1947ին Պէյրուքի մէջ կազմուած Կեդրոնական Յօբելեանական Յանձնախումբին ջանքերով: Յանձնախումբը լոյսին բերած է տաս պրակ՝ ընդհանուրը 184 մեծադիր էջ: Տպագրութիւնը ունեցած է երկամեայ ընթացք, մինչեւ Դեկտեմբեր 1948: Յանձնախումբին իրագործումին սատարած են լոյսինքն Բարսեղ Կանաչեան, Զրիստինէ Կանաչեան, Շաքէ Տէր Մելքոնեան ու Տիրան Աճեմեան:

Այնուհետեւ, հրատարակուած են նաեւ այլ յօրինումներ, դարձեալ մեկենասներու շնորհիւ եւ պրակային դրութեամբ: Ասոնց կողքին, հրապարակուած են նաեւ Կանաչեանի խմբավարումներով **Գուսան** Երգչախումբէն մեկնաբանուած երկու ծայնապնակ, իսկ աւելի ուշ՝ երեք խտասալիկ՝ այլ կատարողութեամբ

Առաջին ծայնապնակը կ'ընդգրկէ Կոմիտասի եւ Կանաչեանի 14 երգ, իսկ երկրորդը՝ Երգչախումբի 25ամեակին առթիւ Պէյրուքի Եունեսքօի սրահին մէջ կազմակերպուած համերգին կատարումները:

Անուն Դալիժ ⁶	Պրակ	Տարի	Էջ	Տպ.	Հրատարակիչ	Ցուումի Կերտն
	Ա	1947	21	Ad. Dabbour	Ցրբլ. Կերր. Ցաւննախումք	Maison Star, Rue Weygand, Beyrouth
Հոյ Նար ⁷	Բ	1947	8	Ad. Dabbour	Ցրբլ. Կերր. Ցաւննախումք	Maison Star, Rue Weygand, Beyrouth
Վարդերի հետ ⁸	Գ	1947	22	Onibar Press	Ցրբլ. Կերր. Ցաւննախումք	Maison Star, Rue Weygand, Beyrouth
Օրոյ ⁹ . Լուսնակն ելաւ	Դ	1947	4+4	Onibar Press	Ցրբլ. Կերր. Ցաւննախումք	Maison Star, Rue Weygand, Beyrouth
Մարտո խննոյց	Ե ¹⁰	1947	6+6	Onibar Press	Ցրբլ. Կերր. Ցաւննախումք	Maison Star, Rue Weygand, Beyrouth
Նանտ. Ուխտագնացութիւն	Զ ¹¹	1947	21	Onibar Press	Ցրբլ. Կերր. Ցաւննախումք	Maison Star, Rue Weygand, Beyrouth
Հել-Հել. Ուզմեղ. Քայլեղ Կամարոնեռու	Է	1947	4+1+2	Onibar Press	Ցրբլ. Կերր. Ցաւննախումք	Maison Star, Rue Weygand, Beyrouth
7 Մեներգեր Ղաշնակով¹². <i>Օրոյ. Շով Այեր, Պերնիւ, Ցայլեղ, Ավարդիս Երազը. Ուռիւ, Շիծեռնակ</i>	Ը	1947	28		Ցրբլ. Կերր. Ցաւննախումք	
19 Փոքր Երգեր Ղաշնակի Համար¹³. <i>Մայրենի Ղարոց, Փառք Մայր Հողին, Շիտն, Լուսին, Մերու, Սեւ Անվոցը, Տիւրք Մոտուս, Իւլ Մուս, Շուգն Սոլոգն, Անտի Մեզ, Շուգն Սոլոգն, Արծուհիներու, Ցայլեղը, Խնոցի, Ճախարակ, Խաղաղ զիշեր, Երգանուագ, Շիծեռնակին Բոյն, Ղարոցական Քայլեղ, Հայրենի Կարօս</i>	Թ	1947	28	Onibar Press	Ցրբլ. Կերր. Ցաւննախումք	Maison Star, Rue Weygand, Beyrouth
Շուշո	Ժ ¹⁴	1948	12	Onibar Press	Ցրբլ. Կերր. Ցաւննախումք	Maison Star, Rue Weygand, Beyrouth
Նարո Ցան ¹⁵ .			8		Լ. Թապաթ	Hrant H. Abadjian Maison de Musique Lumière, Beyrouth
Սօսին ¹⁶			5	Տպ. Սոլաս	Ն. Թիլիլիզեան	K. Abadjian Maison de Musique Lumière, Beyrouth
Կորանի.			7	Տպ. Սոլաս	Պարտատի Հայ Երիտ. Երկտե Սիուդեան Կոմիտա երգչախումք	K. Abadjian Maison de Musique Lumière, Beyrouth
Նեննի Նայ						
Հոի-Կիլիզար Հայրենի Կարօս եւ Գարուն եկաւ.			3+ 3 + 2	Տպ. Սոլաս	Պարտատի Հայ Երիտ. Երկտե Սիուդեան Կոմիտա երգչախումք	Hrant H. Abadjian Maison de Musique Lumière, Beyrouth
Բաւ Փորոտան, Կամմեղ, Խաղաղ զիշեր, Տնկւում		1965	19		Հրատարակուած Պարտատ Երկտե Սիուդին	
Ա. ճալնապնան, 1958 (Դ)	Ով Մեծասքան. Ձիգ Տու Քաշի-Գուլսմեղ-Քաղիանեղ, Շորոտ, Ետր Ճան Արի-Էս Օր Ուրքաթ Է-Ճուր Կու Գալ, Իվ Չիսարի Եանը, Հորիւ, Ճաղրեղ, Սարերի Կրով-Էս զիշեր, Ավարդի երգած, Տնկւում. Շիծեռնակն Բոյն, Գարուն եկաւ, Խաղաղ զիշեր, Հայրենի Կարօս:					
Բ. ճալնապնակ, 1967	Հոյ Նար. Շուշո, Չաիէ Արու, Տաքք-Տաքք. Կորանի, Ղալիւ, Օրոյ. Ալա Տալ'նա, Նարո Ցան:					
Ա. խտաապիկ	Հոյ Նար. Շուշո, Չաիէ Արու, Տաքք-Տաքք. Կորանի, Ղալիւ, Օրոյ. Ալա Տալ'նա, Նարո Ցան:					
Բ. խտաապիկ	Նանտ. Խաղաղ զիշեր, Գարուն եկաւ, Ավարդի երգած. Նեննի Նայ, Հելէ Հելէ. Կորանի, Շիծեռնակ, Կամմեղ, Լուսնակն եկաւ, Ղազմեղ, Օրոյ. Հոյ Նար:					
Գ. խտաապիկ	Մայրենի Ղարոց, Փառք Մայր Հողին, Շիտը, Լուսին, Մերու, Սեւ Անվոցը, Գիտի Մոտուս, Իւլ Մուշ, Տնկւում Սուլում. Անվոց, Մեզ Կը Սիւրեք, Արծուհիներու Քայլեղ, Խնոցի, Ճախարակ, Խաղաղ զիշեր, Երգանուագ, Շիծեռնակն Բոյն, Ղարոցական Քայլեղ, Հայրենի Կարօս:					

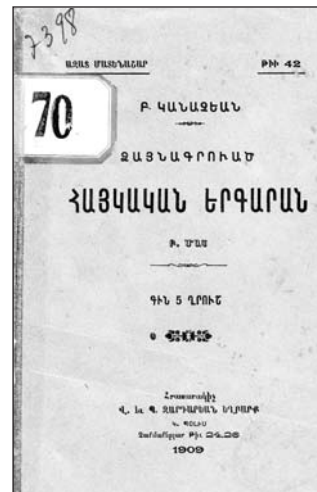
Վերոյիշեալ պրակներէն անկախ, Կանաչեանի երգերուն եւ յօրինումներուն կը հանդիպինք այլեւայլ երգարաններու մէջ. անոնցմէ միքանիկ կազմութեան մէջ դեր ունեցած է նաեւ ինք: Այստեղ կը յիշենք միքանիկ հնագոյնները.-

1) «Ձայնագրուած Հայկական երգարան, Կը Պարունակէ Ազգային, Յեղափոխական, Սիրային եւ Չուարճալի Երգեր Նալբանդեանցի, Տնտեսեանի, Խրիմեան Հայրիկի Կենդանագիրները եւ Կենսագրութիւնները, եւ այլ Չինկատիպ Պատկերներ, ամբողջն ալ եւրոպական նօթաներով եղանակաւորուած օժանդակութեամբ Բ. Կանաչեանի եւ այլ հայ արուեստագետներու, հրատարակիչ Վ. եւ Պ. Չարդարեան Եղբարք, Կ. Պոլիս, 1909, Ազատ Մատենաշար, թիւ 12, Տպագր. Ռ. Սագաեան»: Հատորին մէջ կը հանդիպինք Կանաչեանի ստորագրութիւնը կրող երկու երգերու՝ Ի Դիմաւորութիւն Ամեն. Հայրիկին, Գեորգ Չաւուշի Երգը:

2) «Բ. Կանաչեան, Ձայնագրուած Հայկական երգարան, Եւրոպական Նօթաներով Եղանակաւորուած, Բ. մաս, հրատարակութիւն Վ. եւ Պ. Չարդարեան Եղբայրներու, Կ. Պոլիս, Տպագր. Նշան-Պապիկեան, 1911, Ազատ Մատենաշար, թիւ 42, Տպագր. Ռ. Սագաեան»: Հատորին մէջ կը հանդիպինք միայն Կանաչեանի նկարին իբրեւ երաժիշտ-ջութակահար:

3) «Նոր Ընար Ձայնագրուած եւ Պատկերազարդ Ընդարձակ Երգարան, կազմեց Կարօ Գեորգեան, Բ. տիպ, 1954, տպարան Մշակ, (առաջինը՝ 1937)»: Հատորին մէջ կը հանդիպինք Կանաչեանի դաշնաւորումներէն Մեր Հայրենիքին, Յառաջ Նահատակ (Կամաւորական Քայլերգ)ին, Ծիծեռնակ-Ծիծեռնակ (Երգ Պանդուխտ Պատանեկի), Օրորին, Ծիծեռնակի Բոյնըին:

4) «Բ. Կանաչեան, Մանկական երգեր Դաշնակի Համար¹⁷, pièces

enfentines pour piano, հրատ. Հայ Կրթական եւ Հրատարակչական Համագային Ընկերութեան» [ա.թ.], 16 էջ: Ընդգրկուած ինը երգերն են.- *Ճախարակ, Փառք Մայր Հողին, Սեւ Ամպեր, Մեղու, Ամպեր, Լուսին, Խնոցի, Ծնկըլը Մնկըլը, Ծիտը*:

5) «Նախակրթարանի Երգարանին Ձայնագրեալ Երգերը, Հրատ. Սեւան Հրատարակչատան, Պէյրութ, Տպարան Սեւան, 1971», գիրքին մէջ կը գտնենք Կանաչեանի *Խաղաղ Գիշեր, Խնոցի, Ամպեր, Դպրոցական Քայլերգ, Սեւ Ամպեր, Ճախարակ, Մենք Կը Սիրենք, ԻՆչ Անուշ եւ Արծուիկներու Քայլերգ* երգերը:

6) «Գանձարան Հայ Երգերու, Բ. Գիրք, Ձայնագրուած եւ Պատկերազարդ: Կը Բովանդակէ Ազգային, Յեղափոխական, Ժողովրդական, Սիրային, Կրօնական, Դպրոցական, Հայաստանեան Բոլոր Երգերը, Տպարան Ոսկետառ, Գահիրէ [անթուակիր]»: Հատորին մէջ կը հանդիպինք Կանաչեանի *Յառաջ Նահատակ, Կամաւորական Քայլերգին*:

7) Բարսեղ Կանաչեան, *Մեներգեր, Խմբերգեր*, կազմեց եւ խմբագրեց Ռ. Աթայեան, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1969:

Հատորին մէջ տեղ գտած են *Օրօր, Ծով Աչեր, Պճինկօ, Ցայգերգ, Ալվարդի Երազը, Ուռին, Ծիծեռնակ, Տալիլօ, Լուսնակն Ելաւ, Նանօր, Հայրենի Կարօտ, Նարօ Զան, Խաղաղ Գիշեր, Կամներգ, Ծնկըլը, Բամ Փորոտան* ստեղծագործութիւնները:

8) *Երգեր Սփիւռքից*, կազմեց Յիցիլիա Բրուտեան, Երեւան, Սովետական գրող հրատ., 1977:

Հատորին մէջ տեղ գտած են *Խնոցի, Ճախարակ եւ Խաղաղ Գիշեր* երգերը:

Բ.ԳԱՆԱՇՅԱՆ
P. GANATCHEAN

ԾՈՎԱԶԵՐ
մենակ դաշնակով
LES YEUX NOIRS
CHANT & PIANO

2

Բ.ԳԱՆԱՇՅԱՆ
P. GANATCHEAN

ՊԵՃԻՆԿՕ
մենակ դաշնակով
BEDJINGO
CHANT & PIANO

3
Ը. ՊՐԱԿ

Բ.ԳԱՆԱՇՅԱՆ
P. GANATCHEAN

ՑԱՅՁԵՐԳ
մենակ դաշնակով
SERENADE
CHANT & PIANO

4
Ը. ՊՐԱԿ

Բ.ԳԱՆԱՇՅԱՆ
P. GANATCHEAN

ԼԱԼԱՎԵՐԻՆ ԵՐԻՉԸ
մենակ դաշնակով
LE RÊVE D'ALVARTE
CHANT & PIANO

5
Ը. ՊՐԱԿ

Բ.ԳԱՆԱՇՅԱՆ
P. GANATCHEAN

ՈՒՌԻՆ
մենակ դաշնակով
LE SAULE
CHANT & PIANO

6
Ը. ՊՐԱԿ

Բ.ԳԱՆԱՇՅԱՆ
P. GANATCHEAN

ԾԻԾԵՄԵՆԿ
մենակ դաշնակով
L'HIRONDELLE
CHANT & PIANO

7
Ը. ՊՐԱԿ

Բ.ԳԱՆԱՇՅԱՆ
P. GANATCHEAN

ԿՈՐԱՆԻ
երկսեռ երգչախմբի շարք

Ը. ՊՐԱԿ

Բ.ԳԱՆԱՇՅԱՆ
P. GANATCHEAN

ՇՈՒՇՕ
երկսեռ երգչախմբի շարք
CHOUCHO
POUR DEUX VOIX
(Tenors & Basses)

Ը. ՊՐԱԿ

Բ. ԿՈՆՏԱՆԻՆ
ԱՐԵՂԱՆ
ԳՈՒՄԱՆԳՈՒԻԿԻ
ԵՐԵՐ ԱՐԱՐ

Բ.ԿՈՆՏԱՆԻՆ
ԱՐԵՂԱՆ
ԳՈՒՄԱՆԳՈՒԻԿԻ
ԵՐԵՐ ԱՐԱՐ

Բ.ԿՈՆՏԱՆԻՆ
19
ՓՈՔՐ ԵՐԳԵՐ
դաշնակի շարք
PIÈCES ENFANTINES
POUR PIANO

Ը. ՊՐԱԿ

Բ.ԿՈՆՏԱՆԻՆ
ՆԱՐՕ ՋԱՆ
երկսեռ երգչախմբի շարք

Բ. ԿՈՆՏԱՆԻՆ
P. GANATCHEAN

ՀԱՅՐԵՆԻ ԿԱՐՈՏ
ԳԱՐՈՒՆ ԵԿԱՒ
երկսեռ երգչախմբի շարք

Ը. ՊՐԱԿ

Բ. ԿՈՆՏԱՆԻՆ
P. GANATCHEAN

ՍՕՍԻՆ
երկսեռ երգչախմբի շարք

Ը. ՊՐԱԿ

ԲԱՐՍԵՆ ԿԱՆԱԶԵԿԱՆ
ՋՈՐԱ ԽՍԵՐԵԳՆԵՐ

- ԺԱՅ ԿՈՐՈՏԱՆ
- ԿԱՍԵՐԳ
- ԽԱՆԱՆ ԳՐԵՐ
- ՄԵԼԱԿԼԸ

ՀԱՄԵՐԳԵՐՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

1918

- 13 Դեկտեմբեր, Յալեպ (երկու ելոյթ):

1919

- 20 Ապրիլ, Ատանա, Աբգարեան Վրժ.ի սրահ, հովանաւորութեամբ Գնդապետ Պրեմոնի:
- 22 Նոյեմբեր, Ատանա, Աբգարեան Սրահ:
- 15 Դեկտեմբեր, Բշ., երեկոյեան ժամը 20:30ին, Յունաց Սինեմայի Սրահին մէջ, [Ատանա], նախագահութեամբ Գնդապետ Պրեմոնի «Վերին Վարիչ Կիլիկիոյ», նախաձեռնութեամբ Հայ Ազգային Միութեան, Հայկական Մեծ Համերգ ի նպաստ Հայ Կարօտ Շրջաններու, Առաջնորդութեամբ Մ. Թումաճանեանի եւ Բ. Կանաչի, եօթանասուն երկսեռ երգիչներու:
Համերգը կը կրկնուի:

1920

- 24 Յուլիս, Վառնա, Ֆիլիպէ:
- 4 Սեպտեմբեր, Ֆիլիպէ:
- 17 Հոկտեմբեր, Պոլիս, հրաժեշտի հաւաքական համերգ:

1921

- Թէաթրը Վերտի, Գահիրէ:
- 8 Դեկտեմբեր, Ամերիկեան Միսիոնի Սրահ, Աղեքսանդրիա:

1922

- 12 Փետրուար Գահիրէ, Տարպ Էլ Թամսիլ թատերասրահ:
- 8 Նոյեմբերէն առաջ եւ 1 Դեկտեմբերէն առաջ, Գահիրէ-Աղեքսանդրիա:

1923

- 13 Մայիս, Գահիրէ Բամսէս թատերասրահ, նաեւ՝ Աղեքսանդրիա, վաթսուն հոգիւնոց երկսեռ երգչախումբ, կազմակերպութեամբ Գահիրէի Գեղարուեստասիրաց Միութեան:

1926

- 27 Յունիս, չարսանճաքցիներու ինպաստ համերգ, Յալեպ:

1926-32

- Կիպրոս, Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւն, տարեկան համերգեր:

1930

- 8 Փետրուար, Նիկոսիա, ի նպաստ Սուրիոյ հայ գաղթականներուն:
- 20 Դեկտեմբեր Նիկոսիա, ՄԿՅ երգչախումբ: Ձեռնարկին կատարուած երգերուն եւ պարերուն նուագները «գրուած են» Կանաչեանի կողմէ:

1933

- 22 Փետրուարէն միջանկի օր առաջ, Գահիրէ:
- 25 Մարտ, Աղեքսանդրիա:
- 11 Յունիսի առաջին համերգը կը յետաձգուի եւ տեղի կ'ունենայ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի, Մեմօրիըլ Հոլի մէջ, 23 Յունիսին, որմէ շաբաթ մը ետք՝ 30 Յունիսին, Կրան Թէաթր:
- Հաւանաբար Օգոստոսին՝ Պիթիաս, երկու շաբաթ ետք՝ Քեսապ:
- Նոյեմբերին, Հալէպ եւ Ալեքսանտրէթ:
- Պէյրութի Ամերիկեան Միսիոնի Սրահ:

1934

- 5 Մարտ, Պէյրութ:
- 29 Ապրիլ, Սէն Ժոզէֆ Համալսարան Արփիարեան Պատրիարքին ի պատիւ:
- Մայիսի սկիզբը, Դամասկոս:
- 10 Մայիս, Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարան:
- 9 Սեպտեմբեր, Սօւրք Օլուք, աւելի ետք՝ Հալէպ, Նոյեմբերին՝ Անտիոք:
- 20 Դեկտեմբերէն առաջ:

1935

- 28 Փետրուարէն առաջ, Թրիփոլի:

1936

- 27 Մարտ, Պէյրութի *l'Orient* թերթի սրահ, արաբերէն երգեր:
- 1 Մայիս, Սինեմա Րիալթօ, Պէյրութ, ներկայութեամբ Հանրապետութեան Նախագահ Էմիլ Էտտէի:
- Հոկտեմբեր, Պէյրութ:

1937

- Պէյրութ, Նախարար Հապիպ Ապի Շահլայի հովանաւորութեամբ:

1938

- 8 Ապրիլ, Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարան, Ուեսթ Հոլ:
- 5 Յունիսէն առաջ, Դամասկոս:
- 1 Դեկտեմբեր, Սէն Ժոզէֆ Համալսարան:

1939

- 16 Փետրուար, ձայնասփռում Լիբանանի Պետական Ձայնասփռումէն:

- 23 Ապրիլ, Կրան Թեաթր, Արեղան օփերան, հովանաւորութեամբ Ներքին Գործոց նախարար Ապի Շահլայի:

1940

- 4 Յունուար, Պէյրուօթի Ամերիկեան Համալսարան, Ուեսթ Յոլ, Այնճարի գաղթականներուն համար, Վարչապետ Ռիատ Սոլիի հովանաւորութեամբ:

- 26 Մայիս, Պէյրուօթի Ամերիկեան Համալսարանի Ուեսթ Յոլ սրահ:

1941

- Մարտի սկիզբը, Լիտոյի սրահ, Դամասկոս:

- 21 Ապրիլ, Պէյրուօթի Ամերիկեան Համալսարան, Ուեսթ Յոլ:

1942

- 15 Մարտ, Պէյրուօթի Ամերիկեան Համալսարան, Ուեսթ Յոլ:

- 19 Ապրիլ, Թրիփոլի:

- Յունիսի վերջ-Յուլիսի սկիզբ, Հալէպ, Երկու համերգ:

1943

- 22 Յունուար, ՍԷՆ Ժոզէֆ Համալսարան, Կոմիտասի մահուան ծամեակին:

- 28 Մարտ Կրօնական Համերգ, Պէյրուօթի Ամերիկեան Համալսարան, Չեփըլ:

- 10 եւ 11 Ապրիլ, Սինէ Ամփիր, Լաթաքիա:

- 14 Ապրիլ, Պէյրուօթի Ամերիկեան Համալսարան, Մեմորիըլ Յոլ:

- 12 Մայիս, Կրան Թեաթր, Պէյրուօթ:

- 11 Յուլիս, Չահլէ:

1944

- 22 Յունուար, Կոմիտասի մահուան ծամեակ, ՍԷՆ Ժոզէֆ Համալսարան, Պէյրուօթ:

- 27 Փետրուար, Արարատեան Սրահ, Էշրեֆիէ:

- 7 Մայիս

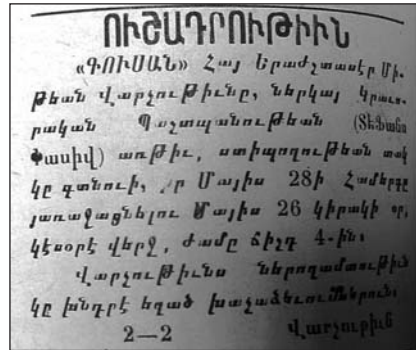
- 12 Մայիս, Կրան Թեաթր, հովանաւորութեամբ վարչապետ Ռիատ Սոլիի եւ ներկայութեամբ փոխվարչապետ Հապիպ Ապի Շահլայի:

- 20 Մայիս, Պէյրուօթ:

- 27 Մայիս, Չահլէ:

- 11 Յունիս Չահլէ, ապա Շթորա՝ Մասապքի պանդոկ:

- 25 Յունիս, Ազգային Բուժարան, Ազունիէ:

1945

- 9 Փետրուար, ՍԷՆ Ժոզեֆ Համալսարան:
- 24 եւ 31 Մարտ, 14րդ տարեկան համերգ, ՍԷՆ Ժոզեֆ Համալսարան:
- 30 Դեկտեմբեր, Ս. Նշան Ազգ. Վարժարանի մանկական երգչախումբի համերգ Ա. Ղուպիկեանի ղեկավարութեամբ, Զոլէժ Տը Լա Սալ (յետաձգուած 25 Մայիսէն, ապա 17 Յունիսէն):

1946

- 9 Փետրուար 1946, Պէյրութ:
- Մարտ 2էն առաջ:
- Պաղտատ, երկու համերգ:
- 5 Մայիսէն առաջ, ինպաստ Պուրճ Համուտի ՀՄԸՄին:
- Յունիս, յոբելեանական համերգ:

1947

- 9 Յունուարէն առաջ:
- 20 Յունիս, ՍԷՆ Ժոզեֆ Համալսարան:

1948

- Մարտ, Համերգ Աւետիս Ահարոնեանի ծննդեան 80ամեակին եւ գրական գործունեութեան 60ամեակին առթիւ, Դամասկոս:
- 26 Մայիս, 16րդ տարեկան համերգ, ՍԷՆ Ժոզեֆ Համալսարան:
- 10 Յունիս, Պէյրութ:

1949

- 3 Ապրիլ, Բ. Կանաչեանի Հալէպի Նորակազմ Երգչախումբի համերգ, Սինեմա Ֆըրիալ: Յայտագրին մէջ կոմիտասեան 4 երգեր, Կարօ Չաքարեանէն մէկ եւ Կանաչեանէն ինն երգեր:

1950

- 15 Ապրիլ, ՍԷՆ Ժոզեֆ Համալսարան, Պէյրութ:

1951

- 9 Մայիս, Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարան, Ուեսթ Յոլ:
- 5 (ՍԷՍի սրահ) եւ 18 (Ինճիի սրահ) Նոյեմբեր, Իսթանպուլ:
- Զոլէժ Տը Լա Սալ, Պէյրութ:

1952

- 21 Յունիս, Պէրութ
- 17 Սեպտեմբեր
- 23 Սեպտեմբեր, Սարայ, Իսթանպուլ:
- Թրիփոլի:

1953

- 20 Մայիս:
- 24 Մայիս, Սինեմա Ռիալթօ, Դամասկոս:
- Գահիրէ, երկու համերգ:

1954

- 1954 (թե՞ 1955) Յունուար 3, 9, 17՝ Պէյրուք:
- 24 Մայիս: Կրկնութիւն՝ (ՍԷՆ Ժոզէֆ), եւ Պ. Զամուտ՝ Գերմանիկ:
- 2 Նոյեմբեր, Միսիոնի Սրահ, Գահիրէ:
- Պաղտատ, երկու համերգ (ըստ Լ. Ազատեանի՝ Դեկտ. 1955ին):

1955

- 26 Յունուար, 9 Փետրուար:
- 8 Մայիս, Զալէպ:
- Պաղտատ:

1956

- 22 Մայիս, Պէյրուքի Ամերիկեան Զամալսարան, Էսեմպլի Զոլ, Նախագահ Զամիլ Շամունի հովանաւորութեամբ:

1957

- 16 եւ 30 Մայիս, 25ամեակի համերգ, Եունեսքոյի մէջ, պատուոյ Նախագահութեամբ Ն.Վ. Զամիլ Շամունի, արծաթեայ յորելեան:

1959

- 21 Մայիս, Պէյրուքի Ամերիկեան Զամալսարան, Չեփըլ, Կրօնական Զամերգ, **Գուսանի** անդամ Ժիրայր Խրիմեանի յիշատակին:

1961

- Պաղտատ:

1963

- Պաղտատ:

* Գուսան Երգչախումբը (գեթ մինչեւ 1943) երբեմն երգած է Ս. Նշան եկեղեցւոյ պատարագի արարողութեանց:

ՅԱԿՈԲ ԻՒՎԷՋԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ¹⁸

Յարգելի ազգայիններ,

Կը տեսնէք որ այսօր բնաւ դերիս մէջ չեմ. փոխանակ դեմս երգողներու՝ լսողներ ունիմ:

Երբ ինձ առաջարկուեցաւ երկու խօսք ընել երաժիշտի եւ երաժշտութեան մասին, այսօրուայ յիշատակի հանդէսին առթիւ, բաւական վարանումէ վերջ - որովհետեւ բանախօս մը չեմ - չկրցի մերժել ի յարգանս ազնիւ բարեկամիս՝ Յակոբ Իւվէճեանին:

Նպատակս պիտի չըլլայ այստեղ երաժշտութեան գովքն ընել, որովհետեւ եթէ երաժիշտը գովեմ՝ ինքզինքս գոված կ'ըլլամ, եթէ երաժշտութիւնը գովեմ՝ արուեստս գոված կ'ըլլամ... ահա դրութիւնս: Բայց չեմ կրնար չըսել որ երաժշտութիւնը արուեստներու թագուհին է, ազգերու եւ ժողովուրդներու հոգեբանութեան արտացոլումն է եւ քաղաքակրթութեան չափանիշը:

Զգենք մեծ ազգերը, որոնք արդէն ծանօթ են իրենց քաղաքակրթութեամբ: Առնենք փոքրիկ Պուլկարիան, ուր անցուցած եմ ամբողջ պատանեկութիւնս: Պուլկարիան բոլորովին նոր ազատագրուած ազգ մըն է, բայց այսօր ձայնասփիւռի միջոցով ինքզինք ծանօթացուցած է աշխարհին իր բարերար երաժշտութիւնով. ամէնքս ալ լաւ երաժշտութիւն լսելու համար նախ կը դիմենք Սոֆիայի կայանին: Անոնք երբ երաժշտութեան մէջ այս բարձրութեան հասած են՝ կը նշանակէ թէ միւս արուեստներն ու գիտութիւնները նոյն աստիճանի վրայ են, որով ան կատարելապէս մշակուած ազգ մըն է:

Գիտե՞ք այդ ազգը ի՞նչ յարգանք ունի երաժիշտին եւ երաժշտութեան հանդէպ. մէկ-երկու օրինակ բերեմ ձեզի:

Երբ պատանի էի եւ ջութակ կը սովորէի, ուզեցի լաւ ջութակ մ'ունենալ: Գացի երաժշտական գործիքներ ծախողի մը քով եւ ըսի որ աղուոր ջութակ մը կ'ուզեմ, բայց փոխարժեքը շաբթէ շաբաթ կրնամ վճարել: Բնաւ չվարանեցաւ... ջութակ մը տուաւ որ փորձեմ: Նուագեցի: Իհարկէ մեծ բան մը չէր նուագածս, բայց երբ լսեց, ըսաւ.- «քանի որ երաժշտութեան կը հետեւիս կը վստահիմ քեզի», եւ ջութակը յանձնեց իմ առաջարկած պայմանովս: Այդ տարիքիս մէջ չհասկցայ անոր խօսքերուն խորութիւնը: Միայն կը յիշեմ որ անոնք մեծ տպաւորութիւն գործեցին վրաս:

Ուրիշ պարագայ մը.-

Երգչախումբի կամ նուագախումբի փորձերուն համար ոչ միայն ձրի կը տրամադրուին իրենց դպրոցներուն սրահները, այլեւ ձմեռ ժամանակ վառարանին փայտն ալ ու վառողն ալ կը տրամադրուին...: Ահա այն վերաբերմունքը որ ունին անոնք երաժիշտին եւ երաժշտութեան հանդէպ: Այս դիւրութիւնները կու տան անոնք ազգային մշակոյթի սիրոյն:

Երաժիշտը մեծ դեր ունի կատարելիք երաժշտութեան եւ իր պատկանած ազգին համար:

Մենք, հայերս, մեր տառապանքը, մեր կորուստները օտարին ցոյց տալու համար շատ լացիկք ու ողբացիկք: Անոնք ցաւեցան մեր վրայ ու մեզ խեղճուկրակ ժողովուրդի մը տեղ դրին... ատեն մը վերջն ալ մոռցուեցաւ:

Չինադադարին երբ Հալէպ կը գտնուէի, հայութիւնը ամէն կողմէ սկսաւ հաւաքուիլ. կէտնքը վերսկսաւ: Անմիջապէս, բարեկամներու թելադրութեանց վրայ համերգ մը տուինք: Ներկայ եղան Արաբիոյ թագաւորը, բարձրաստիճան անգլիացի սպաներ եւ ամբողջ հայութիւնը: Առաջինները զարմացած էին որ այս ջարդուած, կտոր-կտոր եղած ժողովուրդը ուրեմն այսքան ինքնատիպ եւ գեղեցիկ երաժշտութիւն ունի: Այս անգամ, փոխանակ արգահատելու՝ անոնք հիացան հայուն վրայ եւ իրենց մտքին մէջ տեղ բռնած *Սօնա Եարը* երգելով հեռացան սրահէն:

Միջանկեալ ըսեմ որ այդ թուականին ծանօթացայ դժբախտ բարեկամիս՝ Իւվէզեանին: Այդ շրջանին եւ իմ մեկնելէս վերջն ալ ան խումբով մը շարունակեց համերգեր կազմակերպել եւ վառ պահել հայ երաժշտութիւնը: Բայց ատեն մը վերջ ի՞նչ պատահեցաւ որ իր այնքան նուիրուած արուեստը մասամբ լքեց եւ հակառակ իր կամքին լծուեցաւ դաշնակ նորոգելու եւ երաժշտական գործիքներ ծախելու գործին: Կարծեմ ամէնուս ալ յայտնի է պատճառը. ան պարտաւորուած էր այդպէս ընելու եւ ատոր համար ալ դառնացած էր. ուրեմն ան խամրեցաւ...

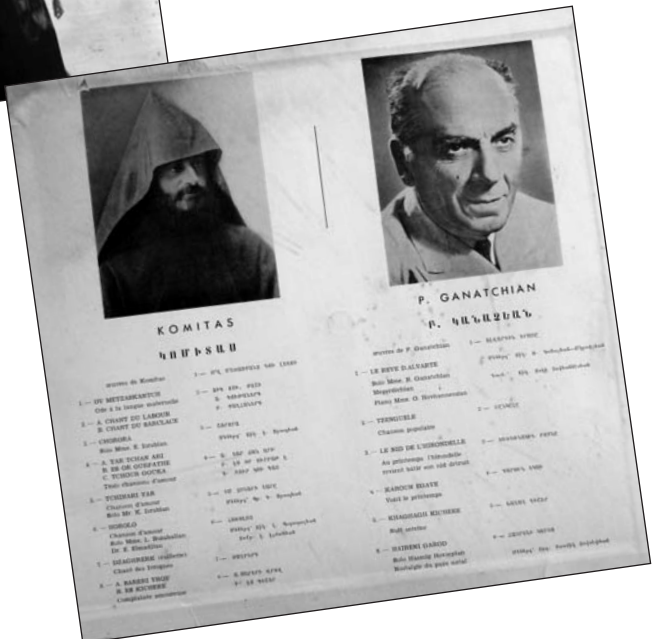
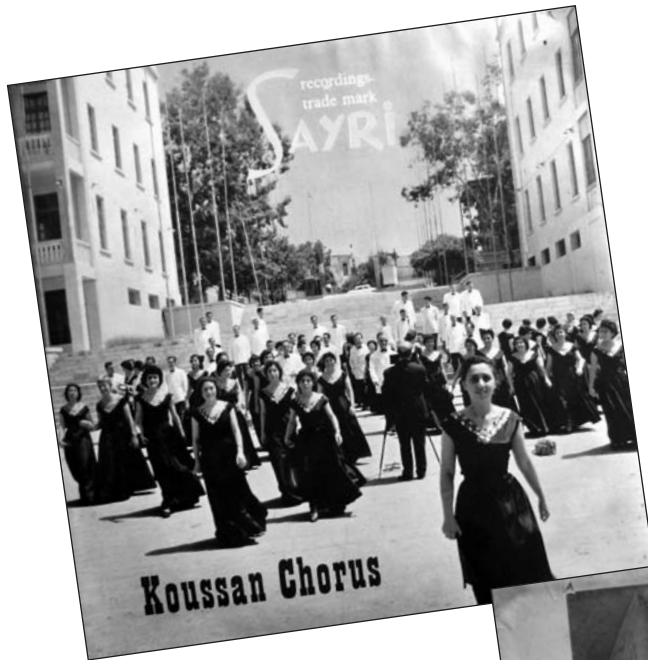
Անցնինք:

Հայ երգին գովեստը միշտ օտարներէն կը սպասենք, որպէսզի մենք ալ հաւնինք. շատերը այն համոզումը ունին որ եւրոպացին հասկցող է, հետեւաբար եթէ ան հաւնի, ուրեմն լաւ է: Անշուշտ այս ըսածս ընդհանուր մտայնութեան համար է. ունինք յարգելի բացառութիւններ, որոնց թիւին աճումը մեծ միսթարութիւն է ազգի մը համար:

Հայ երգը իր պատուաւոր տեղը ունի միջազգային երաժշտութեան մէջ. ուր որ լսուած է՝ մեծ գովեստներու արժանացած է, այս կը պարտինք մեր մեծ երաժիշտ Կոմիտաս Վարդապետին: Ան համոզուած էր, որ իր սկսած աշխատանքը արժէքաւոր է եւ օգտակար՝ ազգային մշակոյթի տեսակետով, ու ատոր համար, հակառակ շատ մը դժուարութիւններու եւ զրկանքներու ան շարունակեց իր գործը մինչեւ ուր որ կրցաւ...

Մեր երգը շատ հինէն եկած է մեզի. կրնար կորսուելու դատապարտուած ըլլալ: Անոր արժեքը Կոմիտաս Վարդապետն էր որ մեջտեղ հանեց: Հիմա որ փրկուած է, պէտք է գիտնանք զայն պահել եւ արժեցնել: Եթէ մենք ազգովին մեր արժեքներու գիտակցութիւնով գիտուած ըլլալինք, մեր պատկերը բոլորովին տարբեր կ'ըլլար այսօր:

Նոր սերունդը այս հասկացողութեամբ պէտք է քալէ, եւ վստահ եղէ՛ք որ ամենէն ուղիղ ճամփան է աս....:

ԽՕՍՔ ԳՈՒՄԱՆԻՆ

Այնքա՛ն բաներ կան ըսելիք իմ սիրելի երգչախումբիս՝ **Գուսանի** մասին, անոր գոյութեան 25ամեակին առթիւ: Կ'ուզեմ սակայն երկու խօսքի մէջ խտացնել անոր հանդէպ ունեցած իմ զգացումներս:

Յիսուն տարիներու երաժշտական աշխատանքիս կեսը կատարած եմ **Գուսանին** հետ: Զառուրդ դար ամբողջ երգչախումբս հաւատարիմ եւ անձնուէր գործակիցս եղած է, բաժնետէլով իմ դժուարութիւններս ու յաջողութիւններս:

Պէյրութ հաստատուելէս վերջ, այնքա՛ն ծանրաբեռնուած էի մասնակի դասերով, որ ինծի համար շատ դժուար էր նոր ստեղծագործութիւններ կատարել: **Գուսանի** գոյութիւնն էր որ մղեց զիս նոր խմբերգեր յօրինելու:

Մենք՝ **Գուսանը** եւ ես, ունեցանք շա՛տ փառքի օրեր եւ շատ մը տխուր օրեր ալ: Պարտական եմ խոստովանելու որ իմ ամենադժուարին օրերուն անգամ երգչախումբս կողքիս մնաց եւ աջակից եղաւ իմ ճիգերուն: Իր մշտատեւ գոյութենէն քաջալերանք ստացայ՝ ընդհատուած գործս հին թափով շարունակելու, եւ անկարելին ըրի՝ տարին գոնէ նոր խմբերգ մը արտադրելու համար: Վերջին շրջանին գրած երգերս անտիպ կը մնան, բացի երկու երգերէ՝ *Շուշօն* եւ *Մարալօն*:

Այն բոլոր անդամ-անդամուհիները, որոնք անցնող քսանհինգ տարիներու ընթացքին յաջորդաբար իրենց մասնակցութիւնը բերին խումբիս, բոլորն ալ եղան պարտաճանաչ եւ ի յայտ բերին եռանդ ու նուիրում՝ ազգային եւ մշակութային տեսակետէն այս խիստ օգտակար գործի յաջողութեան համար:

Զսանհինգամեայ յոբելեանի այս հանդեսին առթիւ, պարտք կը զգամ հրապարակով շնորհակալութեան խօսքս ըսելու խումբիս բոլոր անդամներուն, եւ անգամ մը եւս շեշտելու՝ թէ այն վաստակը գոր կը թողում ազգիս, մասամբ կը պարտիմ **Գուսանին**:

16 Մայիս 1957

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1.- «Հասկանաք Հայ Երգերը» վերնագրին տակ, *Ազդարար*, իր 7 Նոյեմբեր 1942ի թիվով, կը յայտնէ թէ խնդրած է Բարսեղ Կանաչեանէն, որ բացատրէ հայերէն երգերը. «*ԻՆչ իմաստ ունին եւ մանաւանդ իՆչ գործողութիւններ կը պատկերացնեն*»: Կանաչեան, լոյնաբնոյթ հինգ յօդուածներ կը հրապարակէ *Ազդարարի* մէջ՝ 7 Նոյեմբեր 1942-19 Ապրիլ 1944 ժամանակահատուածի ընթացքին: Անոնցմէ առաջինը *Տալիլօն* է:

2.- *Ազդարար*, 28 Նոյեմբեր 1942:

3.- *Ազդարար*, 16 Յունուար 1943:

4.- *Ազդարար*, 27 Փետրուար 1943:

5.- *Ազդարար*, 19 Ապրիլ 1944:

6.- Պրակին ներքնակողքին, Կանաչեան կը լուսաբանէ թէ երգին ատաղձը կազմող եղանակներէն մաս մը քաղած է վանեցի Հրաչեայ Բեհրիգեանէն, Աղեքսանդրիա, 1922ին, իսկ՝ «բանաստեղծութեան մէկ մասը ժողովրդական է, մնացածը աւելցուցած եմ իմ կողմէս՝ գործողութեան կամ պատկերի իմաստը տալու համար»: Յօրինումը ձօնուած է **Գուսան** Երգչախումբին:

7.- Պրակին ներքնակողքին, Կանաչեան կը լուսաբանէ, թէ երգին հիմ կը կազմեն ժողովրդական երկու երգեր, գրի առնուած հեղինակին կողմէ 1923ին՝ Հայկա: Գործածուած են առաջին երգին երկու տողերը միայն՝ *Արեւն առաւ սարերուն/Թափաւ կանաչ սարերուն*: Մնացեալ բառերը երգին պահանջին համեմատ յարմարցուած են հեղինակին կողմէ:

8.- Պրակին ներքին կողքին, Կանաչեան կը լուսաբանէ. «Այս երգին ատաղձը կը կազմէ հետեւեալ պարերգը առնուած «Հիրակի Երգեր» ազգագրական ժողովածուէն»:

9.- Յօրինումը ձօնուած է Զրիստինէ Կանաչեանին:

10.- Պրակին ներքնակողքին, Կանաչեան կը լուսաբանէ՝ «Այս ժողովրդական եղանակը գրի առնուած է հեղինակին կողմէ 1947ին՝ Արժ. Տէր Սուրբէն Զիյ. Բաբախեանէ»:

11.- Պրակին ներքնակողքին, *Հելէ-Հելէ* երգին առնչութեամբ Կանաչեան կը լուսաբանէ՝ «Այս երգին սկիզբի չորս չափերը Սուետիոյ շրջանի ժողովրդական պարերգի մը մաս կը կազմեն: Գրի առնուած է հեղինակին կողմէ»: Վերնագրին տակ, աւելցուած է նաեւ «Զեսապի Պարերգ» արտայայտութիւնը:

12.- *Օրօրը՝* Տիկին Զրիստինէ Կանաչեանին, *Ծով Աչերը՝* Յակոբ Մ. Ասլանեանին, *Պճիկկօս՝* Տոքթ. Է. Էլմաճեանին, *Ցայգերգը՝* Տիկ. Եօլանտ Տ. Աճեմեանին, *Ալվարդին Երազը՝* Տիկ. Զրիստինէ Բ. Կանաչեանին, *Ուռին՝* Տիկ. Չեփիւռ Ս. Շանթին ձօնուած են:

13.- *Մայրենի Դպրոցին* բառերը կը պատկանին Եղուարդ Տարօնեանին, *Փառք Մայր Հողին՝* Աթաբէկ Խնկոյեանին, *Ծիտը, Գիւղի Առտուն, Ճախարակ, Ծիծեռնակին Բոյնը՝* Ղազարոս Աղայեանին, *Արծուիկներու Զայլերգին՝* Արմէն Անուշին, *Մեղուիկ՝* Գամառ Զաթիպային, *Խաղաղ Գիշերին՝* Լեւոն Շանթին, *Դպրոցական Զայլերգին՝* Մուշեղ Իշխանին, *Հայրենի Կարօտին՝* Սմբատ Շահագիզին: *Փառք Մայր Հողինը* ձօնուած է Անի Մ. Տետեանին, *Ծիտը՝* Ռիթա Բ. Կանաչեանին, *Լուսինը՝* Սօնա Յ. Ասլանեանին, *Մեղուն՝* Վարանդ Բ. Փափագեանին, *Սեւ Ամպերը՝* Մ. Կ. Մերտինեանին, *Գիւղի Առտուն՝* Վարուժան Թ. Յակոբեանին, *Ինչ Անուշը՝* Ազնիւ Բ. Սարաֆեանին, *Ծնկըը Մակըը՝* Լեւոնիկ Ս. Շանթին, *Ամպերը՝* Հայկ Մ. Ասլանեանին, *Մենք Կը Սիրենքը՝* Իսկուհի Ս. Մեղմօրուքեանին, *Արծուիկներու Զայլերգը՝* Այտա Բ. Կանաչեանին, *Խնոցին՝* Յ.Վ. Վարդապետեանին, *Ճախարակը՝* Սիլվիա Տ. Աճեմեանին, *Խաղաղ Գիշերը՝* Ռիթա Բ. Կանաչեանին, *Ծիծեռնակին Բոյնը՝* Ծովինար Ն. Թիսիսիզեանին, *Դպրոցական Զայլերգը՝* Արմիկ Մ. Ճէստերեճեանին:

14.- Պրակին վերջաւորութեան, Յոբել. Կեդր. Յանձնախումբը շնորհակալութիւն կը յայտնէ այս ծրագրին յաջողութեան սատարողներուն եւ յոյս՝ որ հրատարակութիւնը «հայրենիքի եւ հայ սփիւռքին մէջ տարածէ Բ. Կանաչեանի երաժշտական երկերը, անոնց գործադրութեամբ, ի փառս հայ արուեստին»: Բարսեղ Կանաչեան եւս շնորհակալութիւն կը յայտնէ Յանձնախումբին եւ բոլոր անոնց «որոնց նիւթական եւ բարոյա-

կան օժանդակութեամբ հրատարակուեցան երգերս»:

15.- Ձօնուած է Լիւսի Թոսպաթին:

16.- Ձօնուած է Ս. Կանաչեան-Թիւսիւզեանին:

17.- Գիրքին մէջ, Կանաչեան կը բացատրէ. «Մանկական Երգերու այս հաւաքածոյին առաջին շարքը պատրաստեցի Նպատակ ունենալով մասամբ լեցնելու պակաս մը, որ շատ զգալի է մեր դպրոցներուն մէջ. Նաեւ նուագող մանուկներու համար՝ որպէս հայկական դաշնակի կտոր:

Երգուելու պարագային (միաձայն կամ երկձայն) փոքրիկը կը լսէ իր երգածին հետ ներդաշնակութիւն մը, որ կը կրթէ իր լսողութիւնը եւ ճաշակը. եթէ քանի մը հոգիներ նուագախումբ մըն ալ ընկերանայ երգողներուն՝ (քանի որ փոքր են եւ իրենց ձայնը չի ներեր աւելի մեծ տարածութեան վրայ շարժելու) վարի պակաս ձայները նուագը կը լեցնէ եւ այսպէսով կ'ունենանք կատարեալ մանկական համերգ մը:

Երգերուն բառերը գետեղուած են նոթաներուն վրան կամ տակը տեղին յարմարութեան նայելով, որովհետեւ երգին համար զատ տող չէ յատկացուած:

Մէկ երկու տարի դաշնակի հետեւող մը շատ դիւրութեամբ եւ հաճոյքով նուագել պիտի ուզէ այս կտորները մանաւանդ երբ երգը գիտէ դպրոցէն. այսպէսով աւելի պիտի կապուի դաշնակին եւ ամենամեծ առաւելութիւնը այն է որ հայ մանուկը այս միջոցով կ'ընտելանայ հայ գեղջուկ երգերու կշռոյթին»:

18.- Իւլէզեան աշխուժ երաժիշտ մըն էր Լիբանանի երաժշտական բեմին վրայ, 1920-1930ականներուն: Ան մահացած է 6 Փետրուար 1943ին: Իր մահուան առթիւ, 21 Մարտ 1943ին «Յիշատակի Յանդիսութիւն» մը տեղի կ'ունենայ Պէյրութի Անկլօ-Ամերիկեան Եկեղեցիին մէջ, ուր խօսք կ'առնէ Կանաչեան՝ «Երաժիշտը եւ Երաժշտութիւնը» նիւթով, զոր կը հրատարակենք այստեղ՝ քաղելով Կանաչեանի արխիւէն: Նիւթը տպուած է նաեւ *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* Թ. հատորին մէջ (1981):

**ԿԱՆԱԶԵԱՆ-ԹՈՒՄԱՃԱՆ
ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
1918-1973**

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱԶԵԱՆ-ՄԻՀՐԱՆ ԹՈՒՄԱՃԱՆ ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ՝

1.

Կաղանդ Գիշեր, Կիրակի 31/13 Յունվ. 1918, Լիճե
Հոգեկից բարեկամս Բարսեղ,

Այս գիշեր տխուր մառախուղը հոգիս ողողած է: Կորսուած հոգի մըն
եմ, անտուն ու անարեւ, հեւիհեւ կը հառաչէ հոգիս այս ողողուն հեղե-
ղին թանձրութեան տակ կըլուն: Այսօր կաղանդ է՝ հովը ըսաւ ինծի ու
հոգիիս ծովը անգամ մըն ալ փոթորկեցաւ աւելի սաստիկ ու աւելի ան-
զուսպ. երազեցի բոլոր անցած կաղանդները իմ կեանքիս: Մանկու-
թեանս քաղցր օրերը ալիք-ալիք եկան բաղխելու մոլորուն փոխանքը
սիրտիս ծովին, ու ես տակաւին տղայ՝ հոգիով ու յոյզով, հե՛ղ մըն ալ
մանկանալ ուզեցի մարմնով: Ուզեցի հագնիլ կարճ ու կլոր հագուստ-
ներ, ունենալ փափուկ ու անստել դէմք մը ու թուշեր՝ ուր հիմա փուշեր
են բուսեր. ունենալ աչքեր՝ որ միայն խաղալիքներ առնողներ տեսնէին,
ու ականջներ՝ որ բարի ու մաքուր ձայներով ցնծային. ունենալ սրունք-
ներ՝ որ կանաչին վրայ խայտալով ցատկէին. ունենալ խաղեր որ գերծ
ըլլային հասուն տարիքի տխեղծ ու պիղծ հաշիւներէն ա՛խ, ունենալ հո-
գի մը ամբողջ մաքուր, բիւրեղի թոյրով ու շուշանի բոյրով:

Ու... «այսօր կաղանդ է» ըսաւ ինծի անձրեւը որ դուրսը անվերջ կը
շաղուի: Տանիքներէն կաթկթող ջուրի յստակ կաթիլին կարօտովը լե-
ցուն է հոգիս: Չուլալ ակերու ջուրին հմայքը վաղու՛ց գիս թոված է: Ու
հիմա անձրեւը կու գայ յիշեցնելու այս երազը: Բարսեղ, ըսէ, ի՞նչ կայ
աւելի ջինջ ու անարատ քան այն կաթիլները որ մենք կը թափենք մեր
այտերն ի վար: Եւ սակայն, ի՞նչ կայ աւելի մրկող ու այրող քան այն
կաթիլները՝ որ դուրս չեն ուզեր գալ այլ կ'երթան սիրտը հրահրելու...:
Ահա այս սրտատոջոր կաթիլներն են՝ որ անձրեւի նման կը քամուին ու
կը քամուին այս իրիկուն իմ սիրտիս խարխուլ տանիքն ի վար, մինչդեռ
դուրսը՝ դեռ կ'անձրեւէ ու կը լսեմ շափշափը իր էջքին:

Ու ներսը՝ սենեակիս մէջ իմ մենաւոր հոգիս կը լսէ ուրիշ ձայն մը որ
ճարճատիւններ ունի, ու կը վառի մինչեւ որ մոխիր ըլլայ փոշիանայ:
Սեւ կրակը կ'ըսէ ինծի. «այսօր կաղանդ է»: Ա՛խ, ու՞ր է հայրենի օճախը
որ հիմա մարած է.-

Ո՛ր տայր ինձ գծուխ ծխանի եւ գառաւօտն Նաւասարդի
Չվագելն եղանց եւ զվարգելն եղջերուաց.
Մեք փո՛ղ հարուաք եւ թմբկի հարկանեաք...

... ու՛ մահասարսում՝ կը դողայ հոգիս,- աւերակ սիրտ մը՝ աւերակ
օճախի մը տակ: Արդեօք այս մոխիրներուն տակէն մահը դուրս կու
գա՞յ, կը կայծկլտա՞յ օր մը բոցը կրակին՝ ճարճատուն...:

Ո՛վ իմ պանդուխտ հոգիս, արթնցի՛ր, հերիք նիրհես, ե՛լ, տե՛ս, չոր ու
ցամաք թուղթի մը առջին հակած՝ քեզի կը խօսիմ. այսօր օրերուն օրն
է, տօներուն մեծ տօնն է, այսօր կաղանդ է... Սի՛րտ իմ, այսօր կաղանդ
է, թօթափէ՛ հին հոգերդ, մերկացիր քու խռովքներէդ ու յոյգերէդ ու
եկուր ինծի ամբողջ մաքուր, ամբողջ յստակ, անցաւ ու անվաստակ,
անհոգ... անտարբեր, Նոր Յիսուսը բեր ու թաղէ՛ կուրծքիս տակ. կ'ու-
զեմ Աստուած ըլլալ, քիչ մը վրէժխնդիր, բայց միշտ բարի, միշտ բա-
րի...: Ո՛վ իմ սիրտս, այս գիշեր խօսե՛ ինծի սիրականի շէշտերով ու երբ
վաղը արթնամ այս երագներես, դարձեալ եկու՛ր ինծի ո՛վ իմ հին ու
ծանօթ բարեկամ հոգիս, եկու՛ր ու Նոր սիրով ու խնծիղով ողջագուրեմ
քեզ, ո՛վ իմ անու՛շ սիրական, ո՛վ իմ պանդուխտ հոգիս:

Իսկ դուն, Լոյսքան մտերիմ բարեկամս, դուն՝ որ եսիս չափ ինծի սիրա-
կան ես, դուն՝ Բարսե՛ղ, այս կաղանդ գիշերով, յիշէ՛ այն կաղանդը որ Վար-
դանին հետ անցուցինք, ու յիշէ՛ թէ այսօր մեր հոգիները միայն իրարու կը
խօսին: Յիշէ՛ այն օրերը որ կ'ըսէինք. «Ճամփե ճամփայ թափառական, Ան-
տուն անտէր անօգնական...»: Ու շարունակելու համար աչք պէտք է՝ որ
արցունք չունենայ, իսկ իմ աչքերս արդէն շա՛տ լեցուն են, ո՛վ իմ բարե-
կամս, թո՛ղ որ այս տողերը վերջացնեմ ու գամ համբուրել քեզ:

Կարօտագին ու սրտագին՝ Սիիրան Թումաճեան

2.

Լիճե, 6/19 Յունվ. 1918

Չինուորի Նամակ²

Սիրելի Բարսեղ, այսօր Շնունդ է, բայց դուրսը մութ է.
Աստղեր կը փայլին. լուսինին լոյսը աղօտ ու բութ է,
Լուսինը բոց է բաներ, ի՞նչ ընեմ թագը.
Իմ սիրտը սուգ է մտեր, ի՞նչ ընեմ փառքը:
Լաւ օրերու ցանկացի, սեւ օրերը սողացին,
Օճի պէս ժանտ ու թունալից՝ սիրտիս թելը կտրեցին:
Երագ տեսայ մութ ամպերով երկինք գոռաց, գոռգոռաց,
Ա՛խ, իմ հոգին միայն զգաց թէ փոթորիկն է Աստուած
...Սգազգեաց միջոցին մէջ ցաւ ու արցունք միայն տեսաւ,
...Անգամ մ'ալ խռովեցաւ, ...օրերո՛վ մինակ մնաց:

Ես ըսի քեզի, աշխարհքը փուճ է.
 Ու եթե փուճ չէ, ըսե՛ թե ի՞նչ է
 Պոլիսէն Բարիզ, Բարիզէն՝ Լիճէ
 Թե՛ւ թե՛ւ թռչիլը երազ չէ ի՞նչ է:
 Պոլիս էինք երբեմն հինգ ընկերներ միասին,
 Կը խօսէինք, կ'երգէինք ... մեր իտեալին մասին
 Կ'երագէինք հրճուագին, հիւսելով հեշտ փլաններ,
 Բայց փլատակ փոշիացաւ մեր երազը [անընթ. բառ]
 Հայկը Պաղտատ գնաց,
 Վաղարշակը մոռցաւ երգը
 ... Դուն, Բարսեղ, սիրական հոգի՛
 Տառապանքին եղբայրացար, ... աննըման հոգի՛...
 Ես՝ երազը հալածեցի ու ստացայ իր վերքը,
 Իսկ Վարդանը, ա՛խ, չգիտեմ, ու՛ր մնաց:
 Մեր վարպետը
 Վարդապետը,
 Որ մեր հոգին ձեւաւորեց,
 Ու մեր սիրտերն միաւորեց
 Նոյնանըման խորհիլ տուաւ,
 ... Մեծ-Սէրը կռեց, դարբնեց
 Մեր վարպետը, աւա՛ղ, Բարսե՛ղ,
 Տառապագին կը տուայտի
 Արհաւիրքի սարսուռներով
 Ու իր հոգին կը գալարուի
 Ոգիներու սարսափներով...:

Ո՞վ ըսաւ թե կեանքը քաղցր է
 Չեմ հաւատար. այսքան ժլատ
 Ու ապերախտ
 Երկինքին դեմ
 Հաւատքը շուտ կը տրորի
 Ու հակընդդէմ
 Մտածումը կայծակի պէս
 Մեր սիրտերէն ներս կը մխուի
 ... Կեանքը կ'ըլլայ աղի ... լեղի:
 ... Երբ որ ըսող մ'ըլլայ մեղմովի՝
 Թե կեանքը քաղցր է
 Մեր հոգին իսկոյն կ'ոռնայ վայրենի
 Թե կեանքը մաղձ է
 Դաժան ամեհի...
 Մոռնալու համար այս կեանքին մաղձը

Թաղելու համար կիրքն ու նախանձը
 Ըմպելու է մերթ գինիին թանձրը
 Երգելու է միշտ երգերուն քաղցրը:
 Ես ըսի քեզի. կեանքն է օրօրան
 Կու գանք ու կ'երթանք անգետ ու անձայն
 Ի՞նչ ըսեմ, խելքս կարճ է ու անբան:
 Ես քիչը ըսեմ, հասկցիր շատը
 Նստե՛ որ երգեմ երգերուն վառը
 Ես ըսեմ բիւլբիւլ, դուն ըսէ սոխակ
 Բայց երգենք հոգիս, արձակ-համարձակ:

Այտերդ վա՞րդ են – Չէ, հարկաւ վարդ չեն.
 Հապա մակա՞րդ են – Չէ՛, սիպտակ ալ չեն.
 Հապա ի՞նչ բան են՝ եթէ հարցընես
 Կ'ըսեմ տժգոյն են մոմի պէս տժգոյն....:

Խելքդ տե՞ղն է՝ ըսողին համար
 Մէկ պատասխան միայն ունիմ.
 – Չափէ՛, անօրէն,
 Ուժգնութիւնը սիրտիս զարկերուն,
 Ու ապա կ'ըսեմ քեզի
 Թէ խելքս ու՞ր է...

Սիրտս ծով մըն է	Սիրտս ծաղիկ է
Անհուն ու խորունկ	Քնքուշ, երփնաթոյր
Ծով աչքերու մէջ	Ծաղիկ տեսքին քով
Կայ ցաւ ու արցունք	Կու լայ իմ համբոյր:
Համբոյր մը՝ ըսի ու խենթդ եղայ	
Համբոյր մը՝ ըսի ու սարերն ինկայ	
Համբոյր մը՝ ըսի Հայրենի Աստուած,	
Համբոյրիդ մատա՛ղ, հոգիիդ մատա՛ղ....:	

...Ու այս երգերով
 ..Նուադուն ճրագին հետ
 Թող իմ սիրտս ալ նուադի
 Այս գիշեր - խթման գիշեր -
 Գուցէ վաղը Նոր Օրին հետ
 Իմ հոգիս ալ Նոր Յիսուս մը ծնանի:

[Միհրան Թումաճան]

Կ.Վ.Յ.Ս.ին³

Վառնա գալս 10 օր եղաւ. շատ անգամներ կը մտածէի նամակ գրել, բայց Պոլսոյ համար փոստա չըլլալը եկած օրէս իմացած ըլլալով չէի գրեր. միտքս կը չարչարուէր, ինծի այնպէս կու գար որ ամէն օր մէկ մէկ քարթ պիտի գրէի ձեզի, բայց կամքէ անկախ պատճառով զրկուած եմ այս հաճոյքէն. ասոնք գրած ատենս Բարսեղը ինք ըսաւ. «Ի՞նչ կը յոգ-նիս ինքզինքդ հասկցնել. փոստա եղած ատենն ալ քեզի գիտեմ»: Յա ըսի, իրաւունք ունիս:

Կ.Վ.Յ.Ս.ի ներողամտութեան ապաւինելով կը շարունակեմ գրել եթէ ունենամ ըսելիք - օ՛հ, սիրտս սկսաւ նեղանալ:

Թուղթը դարձուցէք [միւս] մասն ալ լսեցէք: Այստեղ ամէն կուսակցու-թիւններէն 20-30ական հոգի կան. ասոնք ունին իրենց համակիրները, ասոնցմէ զատ կան նաեւ խումբեր՝ Լոյս, աւելի լոյս, Գողթան, երգեցիկ, թատերական եւ նուագախումբ, կրթասիրաց եւ գեղարուեստասիրաց եւ, ինքնագարգացում եւ ինչ գրող ե՛ւ եւ ինչ գիտնամ. խումբեր խումբեր: Կրնաքնէ մէջէն ելէք, ամենքն ալ իրարու հետ կը կռուին. միասին հաշտ ապրող կուսակցութիւնները կամ ընկերութիւններն ալ երեսանց լաւ են իրարու հետ. շատերը անհատապէս իրար հետ կռուած՝ այդ կուսակ-ցութիւններէն կամ խումբերէն մէկը իրենց ապաստան ըրած են. եւ այս խումբերը չէզոք անուևով կազմուած են՝ զանազան կուսակցութիւննե-րէ պաշտպանեալ ի հարկին:

Դասաւորեմ ըսեմ, ինչ ըսեմ. մէկը առէք՝ կամ համակիր եւ, կամ կու-սակցական եւ կամ վերոյիշեալ խումբերէն մէկէն եւ, կամ մէկուն ընկերն եւ, հետեւաբար այսինչին գացած տեղը ինք չ'երթար: – Է՛հ. աս ալ շատ եղաւ: Երկրորդ էջի խնդիրը վերջացած պիտի նկատէի բայց մէկը եւս մնաց որուն համար պիտի հանդիպինք հիմա:

Յոս խումբ մը կազմելու համար միջին ճամփայ մը կայ, որուն շատե-րը համաձայն են. ասոնք ամենքը հաւաքել դպրոցին մէջ. այն ատեն ալ հոգաբարձուներու հետ խնդիր կայ. այս վերջիները գրեթէ խումբերէն շատերուն հետ կռիւներ ունեցած են՝ «դպրոցը սրճարան դարձուցիք ըսելով». կռիւներ՝ ազգինն եւ ազգինը չէ, մերն եւ-ձերն եւ, պզտիկներունն եւ-մեծերունն եւ, ժողովուրդինն եւ-ժողովուրդինը չէ, դուք ժողովուրդ էք-դուք ժողովուրդ չէք...:

Եթէ յաջողիմ ամսուան մը համար հրաման առնել՝ դասերը դպրոցին մէջ ընելու, կը յուսամ որ 60-80 հոգինոց խումբ մը կը կազմուի. դիմած եմ հոգաբարձութեան:

Կը յուսամ որ աղէկ էք: Միհրան, համերգդ *Ճակատամարտին*⁴ մէջ կարողացի, Վարդան շատ մի մտածեր, վերջը միշտ լաւ կ'ըլլայ. Վա-ղարշ, դուն ի՞նչ ջուրի վրայ ես. Բարսեղը օդին մէջն եւ, Յայկն ալ երկան

ըրաւ.- Զա՛ Էլաւ մեծը, չէ Էլաւ, մեծը չէ - Էլաւ: Խնդիրը չմոռնանք. տղաք բարեւներս... Զիմա պիտի ըսէք որ Նայէ ամենէն առաջ բարեւը...Ֆիլան չմոռնաք հա՛ Նայէ քանի անգամ ըսի:

Բարեւներս բաժնեցէք. կ'ուզէի անունները մէկ մէկ գրել, բայց թուղթն ալ խելքիս պէս կարճցաւ: Օ՛Ֆ, գիտէք եա Չարուհիին բան մը չկրցայ գրել, կամ ուզէք՝ սկիզբի տողերէն կարդացէք իրեն ինչ կ'ուզէք ան ըրէք:

Հասցէս Bibliotheque Armenien, Papguen Suni Varna.

Համբոյրներով Բ. Կանաչեան

Բ.

II/18/21

[Սիրելի Միհրան,]⁵

Մենք մեր մէջ:

Իրարու հանդէպ բարի տրամադրութիւն չունինք. մեր ներքին հաշիւները, համոզումները մէջ մէջ լուծելու քաջութիւնը չունինք. մէկ խօսքով անկեղծ] չենք, մեր միտքինը չենք ըսեր իրարու. կը կեղծենք:

Քօսսերի խնդիրը շատ բաներ մտածեցնել տուաւ ինծի, բայց չկրցայ խօսիլ. ամէն անգամ որ մտածեցի ըսել՝ կոկորդս սեղմուեցաւ, ձայնս կտրեցի:

Քօսսեր[ի] պատրաստութեան առաջին ժողովէն սկսեալ չենք կրցած իրար հասկնալ թէ ինչու համար մինչեւ հիմա (ջնջուած երկու տող – Ա.Տ.) 2 հոգի չենք կրցած որոշել: Ժողովներուն մէջ, առաջին ժողովին հաշիւները կարգադրելէ ուրիշ խնդիր չենք ունեցած. ան ալ՝ կեղծիքներով:

Մեր խօսուածքները.

Մէկը՝ մարդու մը [ուղղելով խօսքը՝] առանց մտածելու թէ մենք այսպիսով ուր կ'երթանք. այս քօսսերը յաջողցնենք անկէ յետոյ ի՞նչ կ'ուզէ՝ ըլլայ. վաղը կարելոր չէ իրեն համար:

Մէկը՝ այս անգամ ես չըլլամ, հեռուէն Նայիմ՝ ի՞նչ կ'ըլլայ Նայինք, կամ՝ ինչ գիտնամ, չեմ հասկցած:

Մէկը՝ ինծի ազատ ձգեցէք այս անգամ. [յ]ոգնած եմ, հիւանդ եմ, աշխատելու տրամադրութիւն չեմ զգար:

Մէկը՝ խելացի[ն] կը հասկնայ որ բան մը կը դառնայ, կ'ուզէ վերքը բանալ. իզուր. վերք ունեցողները պահած են, վրայէն չ'երեւար:

Մէկը՝ (ջնջուած մէկ տող – Ա.Տ.) ինքզինքս չեմ գիտեր. դուք ըսէք. միայն մէկ բան մը կը տեսնեմ, սկսած եմ կասկածիլ մեր իրարու հանդէպ ունեցած անկեղծութեան եւ հաւաքական աշխատութեան վրայ:

Բ. Կանաչեան

9.

XII/14 [1921], Աղեքսանդրիա

Պ. Մ. Թումանյան

Այսօր Քայրէ՞ կը մեկնիմ:

250 ֆրանք կրցայ դրկել. կը ստանաք:

Բարեններ, Բ. Կանաչեան

Սօտ օրէն կը ստանաք մնացած 500 ֆրանքդ եւ 280 թէ 50 չեմ գիտեր ֆունձ դրամը:

Զորքշաքթի 28 Դեկտ. 1921՝

3.

Սիրելի Բարսեղ,

Մարդիկը շատ լաւ հասկցած ըլլալու գոհունակութեամբ մեկնեցար ասկէ եւ ահաւասիկ այսօր քու երկտողովդ եւ ներփակ գումարովդ եկար անգամ մըն ալ ապացուցանելու թէ իրա՛ւ, շատ լաւ կը ճանչնաս թէ՛ քեզ եւ թէ՛ զիս:

Շնորհակալութիւն երկտողովդ համար. իսկ զիս չեն հետաքրքրեր գումարները որոնք կու գան ու կ'անցնին:

Ասոնցմէ դուրս ըսելիք մը ունիմ: Փոխանակ ասդին անդին տրտնջալու՝ կրնաս ինծի՛ ըսել ուղղակի: Վստահ եղիր որ որեւէ մէկէ ալ աւելի սրտցաւօրէն մտիկ կ'ընեմ քու խօսքերդ:

Քոյդ միշտ՝ Մ. Թումանյան

Դ.

29 Յունուար 1923 Գահիրէ

Սովորական դարձած ես, որ կը գրեմ՝

Սիրելի Միհրան,

Ամէն անգամ որ նամակդ ստացած եմ անմիջապէս պատասխանը գրած, մէկ երկու շաբաթ գրպանս պահելէ վերջ պատռած նետած եմ. այս անգամ ալ նոյնը եղաւ:

Դրկած քարտերնիդ, որուն վրայ հինգ գիւնովներ կը պարէին, շատ չախորժեցայ. մէկ խօսքով ինծի զգուանք ազդեց:

Երբ ստորագրութիւնները կարդացի Զրանդին, Ալիսին, Նուարդին, Արմենակին եւ Միհրանին՝ պէտք է ըսել տխուր ուրախութիւն մ'ունեցայ: Ո՛հ, որքան մեծ կրնար ըլլալ այդ ուրախութիւնս եթէ Բարիզ գացած չըլլայինք:

Ամենուդ բարեններ՝ Բ. Կանաչեան

[3.Գ.] Եթէ հաճիս, ինէ բարեններ գրել ինծի սիրելի եղող մայրիկիդ, Լուսինին, հայրիկիդ, կարծեմ Նշանն ալ Պոլիս Է. [այսպէս] շատ ուրախ կ'ըլլամ, որուն համար կանխաւ շնորհակալութիւն եւ շատ շատ բարեններ սիրելի Արմենակին, Զրանդին:

Յայկո⁸

Ստացայ 20 Յունուար թուակիր նամակդ. շնորհակալ չեմ երկար տարիներու բարեմաղթութեանդ համար: Ժամանակ մ'եր որ կ'ուզէի ապրիլ ձենէ ոչ թէ 4 օրուան այլ 24 [օրուան] հեռու ճամփու վրայ (պատերազմի ժամանակ գրկանքներու մէջ վտանգներու տակ ամիսներով հիւանդութեան զառանցանքներու մէջ ձեզմով կ'ապրէի: Ձեր կարօտը ինծի կ'ապրեցներ եւ ապրեցայ): Յիմա փոխուած եմ. մեր Բարիզ երթալը ինծի քանեցուց ընկեր բարեկամ բառերէն, պատճառները ինծի մի' հարցներ, լուսաբանուելու համար մի նայիք ըստածներուն քանի որ ճկուն լեզուի մը մէջ հոգին շատ ձեւեր կրնայ առնել: Դիմեցէք գործքերուն՝ այն ատեն կը գտնէք ինչու Բարիզ մնացած վերջի մէկ երկու ամիսներս լսելով, դիտելով անցուցի: Իմ կողմէս մէկ խօսքը՝ նուաստանալ կը նշանակէ, քանի որ դրամ չունի ոչ ալ՝ յոյս: Մեր կապերը այս վիճակին հասած էին: Այլեւս ինծի կը մնար հեռանալ ձենէ այս կամ այն կողմ, երբ վերջի օրերը ինքնաբերաբար ա'լ երթալ կ'ուզեմ ըսի, հակառակ որ ամենաջերմ փափաքս քանի մ'ամիս եւս մնալ էր: Վերջնական համոզում գոյացուցած էի արդէն, թէ մենք ֆոնտ մ'ունենալնուս համար ընկերներ ենք:

Չեմ ուզեր անդրադառնալ: Բնաւ գլուխ չունիմ կարենալ հասկցնելու համար թէ ինչ եղած է: Յիմա կ'ամչնամ, ըսելէ կը քաշուիմ - բաներ, որոնք վարժ գրիչներու գործ է (կամ լեզուի) կ'ըսեն եւ կը գրեն հազար ու մի ծակ պահուելու:

Ատոնք բոլորը անցած են հիմա: Մնացած է Բարիզի վերջին մէկ երկու ամսուան յուզումներուն եւ տառապանքներուն յիշատակը, որոնց մանրամասնութիւնը երբ կը յիշեմ՝ կեանքիս մէջ ունեցած բոլոր տառապանքներս կը նսեմանան: Ատոնք բաւական կ'ըլլան ձեզի մոռցնելու:

Քեզի դէմ բան չունիմ ոչ ալ ուրիշներու: Կը կարծէի որ թուղթի չափսի առնէի գրելիքս:

Գրելս տեսակ մը, չգրելս՝ տեսակ մը անկարողութիւն: Կը ներես Յայկո գրած ըլլալու համար գրեցի. նպատակը (°) քեզմէ հեռու պահեց չիտեմ ինչու՞ ձեզի ամենուր դէմ վշտացած եմ ոչ թէ մէկերնուր:

Բարեկներ՝ Բ. Կանաչեան

2.

16/9/924 Յալէպ

Սիրելի Միհրան

Կիսս երազ տեսեր է որ Յալէպ եկած ես եւ հետս չես խօսիր, ըսելով որ նամակիդ չեմ պատասխանած: Նամակդ ստանալէս իվեր գրեթէ ամեն օր քեզ կը յիշէի եւ մտքիս վրայ ծանրութիւն մ'եղած էր՝ դեռ Միհ-

րանին չգրեցի ըսելով. ահա այսօր Քնարին երազը պատճառ կ'ըլլայ որ ասելի չուշացնեմ եւ նստիմ քիչ մը քեզ դիտեմ ակնոցներիդ աչքիդ:

Հիտեմ թէ ինչպէս պիտի մեկնես Քնարին երազը, քանի որ ան քեզ չէր ճանչնար:

Թուղթերուս մէջ պատկերդ տեսած է եւ ետեւի գրութիւնը կարդալով՝ «այս տղան ո՞վ է» հարցուցած է: Նախքան պատասխանելս՝ նամակներդ մէկը տուած եմ որ կարդա[յ] եւ յետոյ խօսած ենք երկար, շատ երկար եւ դեռ չէ լմացած. ամէն անգամ որ Ամերիկա անունը լսենք, իրարու երես կը նայինք իբր թէ ամբողջ Ամերիկան դուս եղած ըլլայիր:

Քնարին իրական քոյր եղած իր ընկերուիկներէն գեղեցիկներուն կ'ըսէ. «խելօք կեցեք, որ ձեզի տաքրոջս առնեմ»:

Ուրիշ առթիւ մեր ամուսնութեան կեանքէն կը գրեմ: Քնարը կը բարեւէ քեզ եւ ձերոնց:

Համբոյրներով՝ Բ. Կանաչեան

Է.

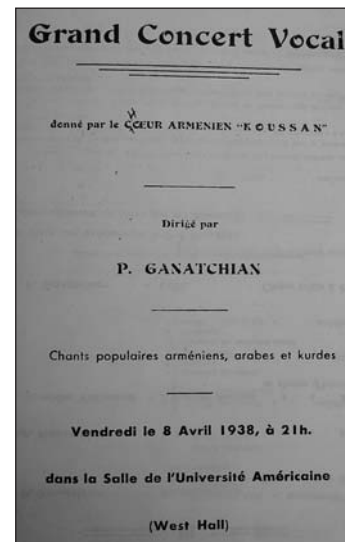
25. 2. 25, Հալէպ

Սիրելի Միհրան,

Հգիտեմ ինչպէս սկսիմ նամակս: Կը զգամ որ շատ փոխուած եմ, հին երազողը չեմ այլեւս. անոնք մնացին երկրորդ գծի վրայ. հիմա, ստիպուած եմ (ինչպէս կ'ըսեն Պոլսոյ բարբառով) երեք եւ կեսին ճամփան նայիլ. առաւօտէն մինչեւ երեկոյ կ'աշխատիմ դասերով, որոնք թէեւ շատ արդիւնք չեն տար, բայց ստիպուած եմ առանց մէկին երկուքին նայելու՝ աշխատիլ:

Այս տարի հոս ազգ[ային] վարժարանը պաշտօն առի. շաբաթը 18ը պահ երգի եւ ձայնագրութեան դասեր կու տամ, որ բաւական [յ]ոգնեցուցիչ է, ասոնցմէ զատ մասնաւոր դասեր ալ ունիմ: Անցեալ տարի երբ ամուսնացած չէի, շաբաթը տասը պահի համար ամսական 8 ոսկի վճարեցին՝ չընդունեցի, իսկ այս տարի 18ը պահի համար 6.5 ոսկի դժուարաւ տուին: Կրնաս երեւակայել այստեղի ալ մտայնութիւնը:

924 Սեպ[տեմբեր]ի վերջերը Պ[արոն] Ն[իկոլ] Աղբալեան (Աղեքսանդրիոյ Ազգ[ային] Վարժարանի տնօրէնը) հոս եկած էր. ուզեց ինծի հետը տանիլ, բայց ես հոս պայմանաւորուած ըլլալուս համար չկրցի երթալ. կ'ըսէր որ Վաղարշը՞ դիմած է իրենց, բայց պայմաններու մասին դժուարութիւններ ունեցած են. կ'երեւայ թէ [իվերշոյ] [յ]արմարած

են, որովհետեւ թերթերէն կ'իմանամ թէ Վաղարշը Աղեքսանդրիա է:

Սիրելի Միհրան, կ'ուզէի խենթ ու խելառ բաներ գրել, բայց կարծես թէ հատեր են. ամէն բան լուրջ է. չեմ սիրեր ասանկ նամակ գրել. անոր համար՝ գրելիք չունիմ: Հա՛ տղայ մ'ունեցայ եօթը ամսական. մայրը չի տեսած՝ մեռաւ: Ատոր ի՞նչ կ'ըսես, գլուխդ ողջ ըլլայ:

Ձեր տունէն ի՞նչ բան ունիս. անոնց մասին գրէ ինծի: Անուշիկ, բարի մայրիկդ կը գրե՞ս նորէն՝ «Միհրան, տղաս, ի՞նչ կ'ուտես, ի՞նչ կ'ընես. գիշերները երկու վերմակով պառկէ չի մսիս»: Ալիսը, Լուսինը ի՞նչ կ'ընեն. բարեւ գրէ ինէ: Մեսիային եւ Նշանին եւս բարեւներ...

Քնարը շատ շատ կը բարեւէ ես ալ շատ շատ կը համբուրեմ,
Բ. Կանաչեան

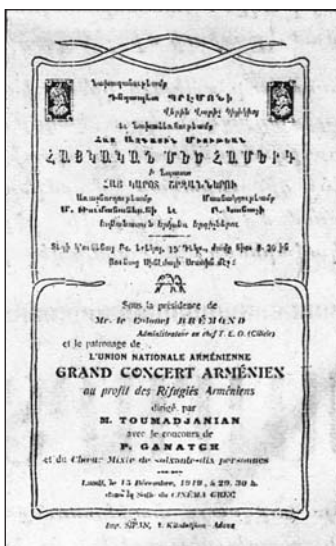
Ը.

19/7/25, Հալէպ

Սիրելի Միհրան,

Երկար ծուլութենէ յետոյ այսօր կը գրեմ քեզի Վարդավառի օրով. նամակներդ մէկուն մէջ գրած էիր՝ յետինքն առաջինը, առաջինքն յետինքն փոխուեցաւ. եկու տես որ առաջինքն յետին եղան, յետինքն ալ յետին մնացին: Իմ նամակ չգրելս կամ ուշացնելս դիպուած չէ, ոչ ալ զուգադիպութիւն, այլ՝ կանոնաւոր սովորութիւն:

Այս առթիւ քեզի պզտիկ պատմութիւն մ'ընեմ: Փաստաբանին մէկը սովորական մահկանացուի մ'իետ դատ կ'ունենայ: Երկրորդը դրամ չունենալուն համար փաստաբան չի բռներ եւ ինք կը ներկայանայ դատարան: Առաջինը կը սկսի իր պաշտպանողականը եւ տեղ մը հրաշք բառը կը գործածէ:

Երկ[րորդը].– (կը հարցնէ) Ի՞նչ ըսել է հրաշք:

Առաջինը].– Փողոցէն անցած ատենդ վերէն փեղկ մը քիթիդ քովէն անցնելով կ'իյնայ եւ քեզի չի վնասեր: Ատոր կ'ըսեն հրաշք:

Երկ[րորդը].– Ատոր դիպուած կ'ըսեն:

Առաջինը].– Երկրորդ անգամ գրեթէ նոյն բանը պատահի:

Երկ[րորդը].– Չուգադիպութիւն կ'ըլլայ:

Առաջինը].– (բարկացած) Երրորդ անգամ եթէ պատահի:

Երկ[րորդը].– (պաղարին) Սովորութիւն կ'ըլլայ:

Հիմա մերն ալ այս է. իմ սովորութիւնս է չգրել կամ ուշացնել:

Սիրելի Միհրան, բաներ կը փսփսայիր

ականջիս, հիմա ժամանակը չէ. շատ բաներու պետք ունիմ թեւ, բայց առանց ատոնց ալ կեանքը կը քաշքշենք:

Երանի թէ այս փսփսուքը միտքս չգար: Կ'ուզէի բաներ մը գրել ... բայց ինչ որ է, ուրիշ անգամ անելի երկար կը գրեմ:

Ձեր կեանքէն երկար եւ առանց ինծի նայելու գրէ. առաջին տողերը [է]յիշեցի՝ առողջութիւնդ պահէ:

Քնարը կը բարեւէ:

Համբոյրներով՝ Բ. Կանաչեան

Թ.

20/9/25

Հալօ Բարսեղ, թի՞ քանիս, քալայի՞սէ
Թումանճանէ

22/12/25

Ատենէ մը իվեր Հալեպի դպրոցը սկսած է լաւ եմ
Բարսեղ Կանաչեան

Սիրելի Միհրան,

Ինչ արուած թելեֆոն եմ եղեր, նամակդ առած օրես իվեր այսօր-վա-
ղը պատասխանեմ ըսելով Նոր Տարին հասաւ: Քենեկալս՝ Լ. Գարա-
գաշեան, երեկ գիշեր մեզի էր, ըսաւ Նոր Տարուայ ամթիւ Լորիկիս ոտա-
նաւոր մը տուէք: Ես ալ ըսի՝ թող ըսէ. —

«Շնորհաւոր Նոր Տարի
Աստուած բաբա տուր բարի
Ասանկ քաքէն տարիներ
Անցեալին շատ ենք տեսեր»:

Ահա այսպէս, տարի մ'ալ կ'անցընենք. 925-26:

Երբեմն կը խորհիմ՝ արդեօք կեանքէն գոհ մարդիկ կա՞ն: Եթէ ոչ՝ ի՞նչ
պատճառ ունին ապրելու երբ այսքան դժգոհութիւն կայ աշխարհի երե-
սին. աղքատ, հարուստ, միջակ ամենքն ալ կը գանգատին կեանքէն,
գործի չգոյութենէն, եւ ամենքն ալ կ'ապրին, կ'ուրախանան, կու լան կը
խնդան, կ'աշխատին, պարապ կը պտտին, սինեմա կ'երթան: Իսկ ես
Քնարին հետ ոչ մէկը կ'ընենք. կ'երեւայ թէ մեր ըրածն ալ մենք չենք
տեսներ, ուրիշները գիտեն:

Երբ պզտիկ էի, մանկապարտեզ կ'երթայի, վարժուիիս կօշկակարին
կօշիկ կարելու ձեւը ցոյց տալով աշակերտներուն երգել կու տար: Երգը
եւ բառերը չեմ յիշեր, բայց վերջաւորութիւնը հետեւեալն էր. — «Ահա
այսպէս կարէ կօշիկ»:

Կ'ուզէի մայրիկին, Ալիսին, Լուսինին ալ երկտող մը գրել. կարօտ-
ցած եմ: Հարկաւ այն օրն ալ կու գայ կը գրեմ: Հասցէին գրէ ինծի:
Դարձեալ Ռիհատ պէյ առաջնորդարանն եմ:

Բարեւներով՝ Բ. Կանաչեան

Սիրելի Միհրան,

Մարտ 19 թուակիր նամակդ ստացած եմ. եթե համերգ մը պատրաստելու աշխատութիւնները չունենայի, մանաւանդ Տալիօս (որ երկար է) սրբագրելու միտքը չըլլար՝ շատոնց գրած կ'ըլլայի նամակիդ պատասխանը: Այս Կիրակի 27/6/26 համերգը կը տրուի եւ միտքս հանգիստ կ'ըլլայ. անկէ վերջ Տալիօս կը գրեմ եւ կը դրկեմ:

Համերգը չարսանճագցիներուն վարժարանին [ի] նպաստ է: Միհրան, միշտ տեղեկութիւն ուզած ես իմ մասիս. երբեմն բաներ կ'անցնի[ն] միտքես եւ կ'ուզեմ քեզի գրել, բայց ... ասոնք երկրորդ անգամ Հալէպ գալէս մինչեւ հիմա այնպիսի շղթայ մը եղած են որ մէկը] միւսին կապուած եւ իրարու պատճառ եղած ըլլալով, առանց մէկը միւսին չ'արժեր պատմել. իսկ ծայրէն սկսիլ՝ մեծ աշխատութիւն է ինծի համար. երբ օր մը իրար քով ըլլանք, այն ատեն ըստ մեր սովորութեան ... հա մոռցայ որ հիմա պառկած ատենս գոյգ ունիմ⁹ կը պատմեմ: Ամիս մ'առաջ Կիպրոսէն նամակ մը ստացայ որով կը կանչէին Կիպրոս իբրեւ երաժիշտ ուսուցիչ Մել[զ]ոնեան Հաստատութեան. պայմանները ծանր գտնելով մերժեցի: Լաւ, ուզեցի Հալէպ մնալ եւ աւելի քիչով գոհանալ:

Երկու տարիէ իվեր կ'աշխատիմ հոս եւ դեռ չկրցայ դաշնակ մը առնելու չափ դրամ ճարել այսինքն՝ աւելցնել: Վստահ եմ որ դաշնակ մ'ունենալով տանս մէջ աւելի շատ դասեր պիտի ունենամ եւ շահիմ: Այդ իսկ պատճառով չուզեցի ծանր պայմաններով Կիպրոս մեկնիլ:

Ասոնց պայմաններէն Եր

ա. ուսանող[ը] եւս ունենայ ձայնական երաժշտութեան դասեր եւ երգչախումբ

բ. ուսանող[ը] եւս ունենայ դաշնակի, ջութակի, մանտոլինի եւ այլ գործիքներու ընդունակութիւնն ցոյց [տուող] դասեր

գ. ֆանֆառ

դ. մատուռին համար եկեղեցական երգեցողութեան խումբ (դպրաց) պայմանով որ ուրիշ տեղ դաս չպիտի տամ: Կ'ուզէին լուծ կապել եւ ... 13 ոսկի ամսաթոշակով...:

Միհրան, վերջնականապէս որոշած եմ Հալէպ մնալ. դաշնակի մը պէտք ունիմ, եթէ դիւրութիւն ունիս քիչ մը տոլար դրկէ ինծի ատենի մը համար, որպէսզի ոտքս ամուր կոխեմ եւ ըսեմ այլեւս հալէպցի եմ:

Վերջին երկու տարուան մէջ այն համոզումը ունեցայ որ այստեղ կրնամ շատ բաներ ընել, բայց հոս մնալ չուզելս պատճառ եղած էր որ ամէն բանէ ետ կենայի եւ զգուշութեամբ քայլերս [յ]առաջ տանէի, խորհելով որ դաշնակ առնելով, պարտք ընելով օր մը պէտք կ'ըլլայ ձգել եւ տեղ երթալ: Բայց հիմա այլեւս վերջնականապէս որոշած եմ մնալ: Ունեցած դասերովս հանգիստ կ'ապրինք: Ամէն երեկոյ պտոյտի երթալ ու,

առանց նեղուելու ծախսելու պայմանով: Այնպես եմ որ եթե դաշնակ մ'ալ ունենամ եւ տանս մէջ աժան դասեր տամ՝ կրնամ քանի մը տարի վերջ այստեղ պզտիկ երաժշտական վարժարանի պես բան մը ընել:

Մրցորդ չունիմ. այստեղի ամենալաւ նուագողները իմ աշակերտներս են. դաշնակի աշակերտներ ունիմ, որ Bethovenի սոնաթները կը նուագեն. մէկ երկու տարի վերջ կը յուսամ որ լաւ նուագախումբ մը ունենամ. ամբողջ ջութակահարները իմ աշակերտներս ըլլալու պայմանով:

Այս տարի ֆրերներու վարժարանին դաշնակի եւ ջութակի ուսուցիչն էի: Շատ գոհ էին ինէ. ամիս մը առաջ ուզեցին գիտնալ թէ պիտի մնա՞մ, թէ՞ մեկնիմ: Երբ ըսի իրենց թէ յայտնի չէ՝ շատ ցաւեցաւ տնօրէնը: Իսկ վերջը, երբ ըսի թէ պիտի մնամ՝ այնքան ալ ուրախացաւ:

Չիտեմ ասոնք ինչու կը գրեմ. քանի որ ըլլալիք են, եւ եղած չեն. ով գիտէ այս ճամբան պիտի բռնեմ ամենաապահով տեղ մը եղածի պես, որովհետեւ գիտեմ որ այսպէս չխորհելով շատ կորսնցուցի:

Քիչ մ'ալ մեր կեանքէն – Խորէնիս տեսած տանը մէջն ենք. ամէն երեկոյ կը գոցենք դուռը [եւ] կ'երթանք քեզի ծանօթ չեղած – պիտի ըսեմ – պարտեզները: Քու հոս եղած ժամանակդ չկային այս պարտեզները գետին եզերքը: Կամուրջին երկու կողմերը պարտեզներ շինած են: Ամէն իրիկուն ընտանիքներով կ'երթան երբեմն մինչեւ կես գիշեր այնտեղերը կ'անց[ը]նեն: Մենք ալ կ'երթանք. երբեմն ես օդի կը խմեմ, Քնարը՝ օշարակ: Շատ անգամ կը պատահի որ ընկերներով կ'ըլլանք. օդին քիչ մը շատ կը փախի եւ ուղտով տուն կ'երթանք: Քնարը միշտ իմ յենարանս է, ամէն ատեն ինծի հետ ընկեր է. ես ուր՝ ան ալ հոն: Երբ չէի ամուսնացած՝ կ'ըսէի ես կ'ուզեմ այնպէս կիս մը որ ինծի հետ ուզած տեղս գայ, չըսէ՝ «սրճարանը կիս չ'երթար» եւ չեմ գար, հոն կիս չի նստիր: Ես չեմ գար»: Այդ բաները իր քով շատ քիչ են. երբ ես լաւ գտայ՝ ինք կու գայ:

Լուսինէն նամակ մ'առի, դեռ չեմ պատասխանած: Միհրան, չկարծես որ առաջուան պէս եմ՝ չեմ թղթակցիր: Աղեքսանդրիա պապա մ'ունիմ երկու շաբաթը անգամ մը անպայման կը գրեմ: Քեզի կը գրեմ: Լուսինին պիտի գրեմ՝ բաւական չէ՞ երեք տեղ նամակ գրել: Յիմա պիտի ըսես Աղեքսանդրիա պապա ուրկէ ուր: Այս ալ մեծ պատմութիւն է որ Փարիզէն անմիջապէս վերադարձիս եղած է: Ուրիշ, ահա քեզի խենթ ու խելառ նամակ մը:

Համբոյր՝ Բ. Կանաչեան

[3.Գ.] Հոթելէն ամէն ատեն որ նամակդ տան, կ'ըսեն՝ «Ամերիքայէն տուլար կա՞յ»: Հալեացիներու երգ եղած է Ամերիքայի տուլարը եւ եղանակ [յ]արմարցուցած են. եթէ տեղ ըլլար՝ կը գրէի նոթան.–

«Ամերիկայէն նամակ կայ,

մէջը լեցուն տուլար կայ», եւ եղաւ որ ես ալ ազդուիմ այդ երգերէն:

[3.Գ.] Քնարը իմ մղիչս է. ան կ'ըսէ այսինչ նամակին պատասխանը

չգրեցիր ամօթ է: Այս տարիքես վերջ ինծի նամակ գրել վարժեցուց:
Մասնաւոր կը բարեւէ:

Կանաչեան

ԺԱ.¹¹

6/10/26 Նիկոսիա

Սիրելի Միհրան,

Վերջապէս եկանք Նիկոսիա (Կիպրոս) Մելգոնեան Զաստատութիւն՝
երաժշտութեան ուսուցիչ. երգի, ձայնագրութեան, դաշնակի, ջութակի,
մանտոլիսի, [անընթ. բառ] եւ օրքեսթրի: Ա՛լ հասկցիր գլխուս վիճակը.
կաթսայի մը մէջ ասոնք ամենը պիտի մտնեն:

Զալեպէն ելլելու որոշում տալէս վերջ, օրէ օր նամակիդ կը սպասեի
եւ չստացայ. եթէ մինչեւ հիմա չես գրած՝ նոր հասցէիս կը գրես.

P. Ganatchian, N. 3 Cynerus Rd., Out of Phafo gate, (Cyprus) Nicosia

Դրամ մի՛ դրկեր: Լուսին[ին] հասցէն գրէ ինծի. Տալիլօս դրկած էի
recommandé նամակով: Ստացա՞ր, թե՞ ոչ:

Քնարը շատ շատ կը բարեւէ:

Բարեւներ՝ Բ. Կանաչեան

Նամակես վերջ երկար նամակիդ կը սպասեմ:

Նոյն:

ԺԲ.

8 Դեկտ[եմբեր] 926, Նիկոսիա

Սիրելի Միհրան,

Այսօր Չորեքշաբթի՝ իմ շատ խօսելու օրս է, բայց փոստայի օր ըլլա-
լուն (այս կղզին շաբաթը մէկ անգամ փոստա կու գայ, մէկ անգամ ալ
կ'երթայ, կղզիէն դուրս. եթէ աշխարհը կործանի շաբաթ մը վերջ կ'իմա-
նանք). շատերու հետ պէտք է խօսիմ: Չեմ գիտեր ինչպէս եղաւ. մէկ-եր-
կու տարի է որ ստիպուած կ'ըլլամ ասդին անդին նամակ գրել. ես, որ
այս կողմէ հանգիստ էի, նամակի պատասխանելու անհոգութիւնը ու-
նէի, հիմա՝ չունիմ: Քնարը որ կայ գլխուս վրայ, Երեքշաբթի ըլլալուն
պէս կը սկսի. «Երկու շաբաթ եղաւ, այսինչ նամակին չես պատասխա-
նած. այսօր 1-2 նամակ գրէ՛, վաղն ալ կը գրես, եկող Չորեքշաբթի չես
գրեր» ըսելով մէլանը, թուղթը կը բերէ: Կարծեմ գաղտնիքը գտայ: Ահա
Քնարիս մէկ բարեմասնութիւնը: Ինչպէս Զալեպ, այնպէս ալ հոս, գործէ
վերադարձիս եթէ քիչ մը ուշանամ՝ քիթը կը կախէ ու կ'ըսէ. «հա՛, նորէն
ուր գացիր. անպատճառ փուլի գործի ինկած էիր. ես հիմա կաթ տուող
եմ. աղջիկս այնքան կաթ կ'ուտէ որ իր[ի]կունը շատ կ'անօթենամ: Շուտ
եկուր որ շուտ ճաշենք»: Կը տեսնես Միհրան, մենք Նոյեմբեր 19էն
ի վեր, երեք հոգի ենք. աղջիկ, մայրիկ, հայրիկ մէկ անկողին կը պառ-
կինք. ինչ որ է, աչքդ լոյս, նշանածդ եկաւ, ալ գլուխդ պատէ պատ մի

գարներ. ծովուն օրթան կիպրացի նշանած մ'ունիս:

Նոր էջ նոր խօսք:

Տարիէ մ'իվեր դարձեալ սկսած եմ փուլերով պարապիլ եւ բաւական փուլ ունիմ: Դասերես վերջ որ [յ]ոգնած կ'ըլլամ, այլեւս ուրիշ աշխատանք չեմ կրնար ընել, փուլերը կ'առնեմ, կը մաքրեմ, կարգի կը դնեմ, եւ էջերը դարձնելով, գոյները դիտելով կ'ուրախանամ: Թէեւ այս բանը Քնարին շատ հաճելի չէ, բայց ինչ արած, մի կերպ եղաւ կ'երթանք: Սա ալ ըսեմ, որ նախապէս ինք սկսած էր եւ երբ տեսաւ որ ես աւելի սոփու եղայ, ինք ետ քաշուեցաւ, ըսելով որ գինիէն ելած քացախը աւելի խիստ կ'ըլլայ: Զիմա քու գլխուդ ալ պիտի պայթի. եթէ կարելիութիւն ունիս, եւ կը ճանչնաս մէկը որ փուլի գործ կ'ընէ, որովհետեւ անոնք կը հասկնան՝ ամերիկեան գործածուած փուլերու մէկ եկու սերիներ դրկէ ինծի փոխանակութեան համար – կրնամ [դրկել] կիպրական 1912ի 1) Filig. C.A. half piasters եւ 30 paras 2) 1921-23ի գործածուած filigs. L.R. multip. ten paras 2 տեսակ, 30 paras եւ 30 paras կանաչ գոյնով. վերջիները աւելի արժէք ունին, որովհետեւ քիչ գործածակ[ան] են: Առաջին եւ երկրորդ թուականներու 30 փարանցներէն շատ ունիմ. մինչեւ 250ական հատ կրնամ դրկել: Կը տեսնես, Միհրան, հիմա փուլերով աւելի շատ կը զբաղիմ քան նոթայով: Երբ այս տողերը կը գրէի Քնարը եկաւ եւ ըսաւ. «նայէ, նայէ, նորէն միտքը փուլ է. ձգէ սա փուլերը՝ նամակդ վերջացուր: Մայրիկին նամակն ալ գրէ, գնա շուկայ ինչ պիտի դրկես՝ դրկէ որ կէսօրուան կերակուր] պատրաստուի՝ ուտես եւ գործիդ երթաս: Զայրիկ եղար, տահա խելքդ գլուխդ չեկաւ»:

Քիչ մնաց ուրիշ բան:

Դաշնակ առնելու մտադրութիւնս ձգեցի որոշ ժամանակի մը համար: 3-4 տարի աշխատեցայ դաշնակ մը չկրցի առնել. հիմա ալ զօռ չունիմ, չըլլայ ալ կ'ըլլայ կ'ըսեմ եւ աւելի հանգիստ կ'ըլլամ: Զիմա ունիմ պիճիլիկ դաշնակ մը, որ իրիկունները 2-3 անգամ ինքնիրեն կը նուագէ, ունիմ Քնար մը, որ օրօրի անուշիկ rhythmեր կը մոմռայ: Ես ալ կ'ելլեմ փուլերուս հետ կը խաղամ: Վերջ[ը] դպրոց դասերու կ'երթամ իրիկունը դարձեալ փուլ, դաշնակ, Քնար եւ այսպէս օրերը կ'անցնին կամ օրերու ճամփան մենք կ'անցնինք:

Քնարը կը բարեւէ՝ Ած. Կանաչին խելք տայ ըսելով

Ես կը խորհիմ՝ ինչալլահ ըսելով

Քոյդ Բ. Կանաչեան

Զաւցտ՝ P. Ganatchian, N. 3 Cynerus Rd., West of Phafo gate, (Cyprus)
Nicosia

Մեր տան մասին միւս անգամ կը գրեմ:

Նամակիս փուլը կրնաս ետ դրկել: Նամակներուդ վրայ զանազան փուլեր դիր:

Սիրելի Միհրան,

Մելան չունիմ՝ մատիտով կը գրեմ, խորհելով որ եթե այսօր չգրեմ՝ շաբաթ մը եւս պիտի ուշանայ:

Ես հոս եմ, Զնարն ալ հոս է, Սեդան ալ քովերնիս: Այսօր նամակ չպիտի գրեմ: 30,000 կիպրական փուլեր դասաւորելու աշխատութիւն մ'ունիմ, որ երեք շաբաթէ իվեր սկսած եմ եւ դեռ չէ վերջացած:

Ներփակ՝ Սեդա[յ]իս պատկերը կը դրկեմ, այս անգամ ան կը խօսի քեզի: Երկու լուսանկարներէն մէկը Լուսինին դրկեմ:

Եթէ ժամանակ ունենաս՝ կիպրական փուլեր գնող մէկ-երկու տան հասցէ դրկէ ինծի:

1903-04 գործածուած կիպրական փուլերէն 20 paraslung (K. Edwards) հակառակ տպուած փուլ մը գտած եմ որ քաթալոկներու մէջ չկայ: Մասնագետներ կ'ըսեն որ մեծ արժէք կ'ունենայ: Եթէ օր մը ժամանակ ունենաս՝ հետաքրքրուէ, Լոնտոնի պորսան պիտի դրկէի, բայց քանի մը հոգիներ ըսին որ փուլը ձեռքէ կ'ելլէ, մի՛ դրկեր:

(Կանաչեան գծած է 3 դրոշմաթուղթեր եւ թուագրած գանոնք: Անոնց ակնարկելով ան կը շարունակէ նամակը – Ա.Տ.): Ճիշդը 1 եւ 2 է. իմ քովս եղածը՝ 1 եւ 3 է:

Բարեկներով՝ Բ. Կանաչեան

Սիրելի Միհրան,

Կ'երեւի այդ բազմամարդ քաղաքին մէջ ինքզինքդ կորսնցուցեր ես. եր[ր]որդ նամակս է եթէ երկրորդը չէ. չես պատասխանած: Այս նամակը կը գրեմ մասնաւորապէս դրոշմակի մը համար, որ գրած էի ասկէ առջի նամակովս: Թեոդիկին 1927ի տարեցոյցին մէջ (էջ 595) կարդացի որ այս աշնան Նիւ Եորք «Կրենտ Սէնթրըլ Փելէյս» ըսուած տեղը դրոշմաթուղթերու միջազգային ցուցահանդէս մը պիտի ըլլայ: Ինչ լաւ կ'ըլլար քիչ մը ժամանակ տայիր եւ հետաքրքրուէիր այն մէկ դրոշմակիս համար, որ ասկէ առաջ գրած էի:

Կ'երեւայ թէ ասկէ առջի նամակս ստացած չես, որուն մէջ աղջիկաս Սեդա[յ]իս պատկերներէն երկու հատ դրկած էի, որ մէկն ալ Լուսինին դրկես. եթէ ստացած չես՝ գրե՛, որ Նորէն դրկեմ: Գալով այս նշանաւոր դրոշմակը որ ձեռքս անցած է, 30000 կտորի մէջէն գտած եմ. ատոր գոյութիւնը չէն գիտեր, քաթալոկի մէջ ալ չկայ. կեղծ չէ, այլ տպագրութեան ժամանակ թուղթը հակառակ դրուելով տպուած է: Filigram couché դրոշմակներ կան, որ բաւական արժէք ունին, իսկ իմ ունեցածս կարելի է ըսուի filigr[am] renversé:

Գործածուած է 1903-04 K. Ed filig. C.A.¹²: Սա ալ ըսեմ որ 1000ի մօտ

20 փարանոց այս դրոշմակներուն մէջ մէկ հատի հանդիպեցայ:

Կ'երեւայ թէ թուղթ մը – ամբողջ 120 դրոշմակ – հակառակ տպուած է. մասնագետները կրնան գիտնալ թէ մօտաւորապէս 120էն որքանը կը կորսուի, որքանը անգործածելի կ'ըլլայ եւ որքան կը մնայ դրոշմակահաւաքներու քով:

Այս տուեալներով կը յուսամ թէ արժէք մը կ'ունենայ:

Գլուխ ցաւցնելու կարգը ինծի եկաւ. պատահի որ կարենաս մէկ երկու տեղեր հանդիպիլ, որոնք կիպրական դրոշմակներ կը գնեն, ներփակ ցուցակին համեմատ 100ի կամ 2ի հաշուով ինչ գին որ կու տան, գիները դիմացը գրէ:

Միհրան, այս նամակը շատ երկար ըլլալու միտք ունէր. այս ալ չգրեմ, այն ալ չգրեմ ըսելով՝ կարճ կապեցի խորհելով որ շատ ժամանակ չես ունենար տարտ մտիկ ընելու:

Քնարը եւ Սեդան կը բարեւեն:

Ես ալ՝ Բ. Կանաչեան

[Յ.Գ.] Միհրան, գիտեմ որ [յ]ոգնութիւն է. եթէ չպիտի կրնաս տեղեղ շարժիլ, թերթ կը կարդաս հարկաւ. [այնտեղի դրոշմահաւաքներու] մէկ երկու հասցէ դրկէ ինծի:

ԺԵ.

15/3/29, Նիկոսիա

Սիրելի Միհրան,

Ապահովագրեալ նամակիդ թուղթը իրիկուան ատեն բերին ինծի. նամակատունը գոց էր. մինչեւ որ առաւօտ եղաւ իմ ալ հոգիս ելաւ: Գացի առի 15/2/29 թուակիր նամակդ. երանի թէ տուն երթայի առանձին քաշուէի սենեակի մը մէջ եւ այնպէս կարդայի: Անհամբերութեամբ բացի նամակը: Զագիւ քանի մը տող կարդացած՝ սկսայ ամայի փողոցներ փնտռել. երբ դեմս անցորդ կ'ելլէր ետ կը դառնայի երեսս ցոյց չտալու համար: Ամայի փողոցներու մէջ ճամփորդներուն կռնակ դարձնելով կարդացի նամակդ:

Անհամբեր կը սպասէի նամակիդ: Զալեպէն ծանօթ մը ինծի գրած էր թէ ամերիկեան թերթերու մէջ հանդիպած է համերգի մը նկարագրութեան ուր *Ղալիլօս* խանդավառ ընդունելութիւն գտեր է: Գիտէի թէ երգել պիտի տաս, բայց թէ ինչ կ'ըլլայ չ'ըլլար՝ չէի գիտեր. կ'երեւի թէ շատ լաւ երգել տուած ես: Վերջը կարդացի «Կոչնակ»ին մէջ: Գալով 10 ոսկիին՝ շատ լաւ ատենին հասաւ. հեղինակի իրաւունք ... աղուոր բան է, հաւատալս չի գար: Գիտեմ որ ասանկ բան չեն ըներ. շատ շատ դուն ընել տուած ես: Բայց եւ այնպէս, Զայերգի Վարչութեան կը յայտնես կրկին շնորհակալութիւնս՝ նախ անոր համար որ Ամերիկայի մէջ լաւ կերպով երգեցին *Ղալիլօս*, երկրորդ՝ որ 10 ոսկի ստացայ հեղինակի

իրաւունք. բան մը որ առաջին անգամ կը մտածուի:

Միհրան, այս տասը ոսկին իսկապէս լաւ տեղ գոցեց. քիչ մը լայնցուց ինծի: Այսպէս գրելով չկարծես որ դրամական նեղութիւնով որեւէ բան կը զլացուի Զնարին համար. պետք է ըսել որ ոեւէ ժամանակէ աւելի լայն եմ, անոր համար որ մէկին երկուքին նայած չունիմ, ինչ որ պետք է կ'ընեմ՝ բայց եւ ասոնք բոլորը անօգուտ են. յոյս չունիմ: Մինչեւ հիմա երբեք լաւի նշան ցոյց չտուաւ: Միհրան, դժուար բան է. շատ կը սիրէ մանաւանդ Սեդան, որ սկսած է խօսիլ, ասդին անդին վազվզել: Երբեմն մօրը քովը կ'երթայ եւ կը հարցնէ՝ «մամա, ինչու՞ պառկեր ես», կամ երբ նստած տեսնէ՝ հեռուէն ձեռքին մէջը մօրը կողմը դարձուցած, իբր թէ կը շոյէ՝ «աղուոր մամա, պուպուշ մամա, նստե՞ր ես» [կ'ըսէ]: Կը զգամ թէ մայրը ինչպէ՞ս սրտէն արիւն կու լայ՝ չկրնալ գրկել-սիրելուն համար: Բայց ի՞նչ կրնամ ընել. անմիջապէս կը հեռանամ քովերէն: Միհրան, ներքէ որ այս անգամ քիչ մը տկարութիւն ցոյց կու տամ:

Երկու նամակներու մէջն ալ չ'ուզեցիր ըսել թէ ի՞նչ խորհուրդներ են որ քեզ կը չարչարեն, ի՞նչ փոթորիկ է որ կրնայ քեզ քշել տանիլ:

Պիտեմ որ հիւանդ չես. եթէ եղածը բնութենէն է՝ ան պիտի անցնիս եւ մոռնաս՝ ըլլայ դժուար կամ ոչ:

Վեց ամիս է շատ լացի, շատ մտածեցի, ըրի ինչ որ կրնայի՝ եւ կը շարունակեմ. վերջը, վերջը բնութիւնը պիտի ընէ իր ընելիքը՝ այս կամ այն կողմ. ուրիշ եզրակացութիւն չկայ: Չեմ ուզեր գուշակութիւն ընել քու խորհուրդներուդ համար. բնութենէն վերջ մարդիկ են որ վիշտ կու տան իրարու. մարդոց մէջէն հանէ սիրտը՝ դեմդ կ'ունենաս չար, անկուշտ գազաններ. ասոր համար պետք չէ ցաւիս, կամ ինքզինքդ նեղ դրութեան մէջ դնես: Միհրան, մտածումդ ինչ որ ալ ըլլայ իմ վշտիս քով պիտի նսեմանայ (Զնարը հիւանդ է, ինչ որ կ'ընենք չի լաւանար դատապարտուած է): Այս իսկ պատճառով գրե ինծի. ոեւէ ժամանակէ աւելի քաջ եմ, կարծեմ թէ կրնամ քեզի բան մ'ըսել:

Եթէ շատ կը նեղուիս հող՝ ատեն մը, կամ՝ վերջնականապէս ձգե՛ Ամերիկան, եկուր քովս. մենք պանիր հացով ալ կրնանք ուրախ ըլլալ:

Քուկիններուդ բարեւ

Համբոյրներով՝ Բ. Կանաչեան

[3.Գ.] Միհրան, այս իրիկուն անպատճառ ուզեցի գրել. տունը մեկան չունիմ, վաղն ալ դպրոցը ժամանակ պիտի չունենամ. շատ մի տեսներ մատիտով գրելս:

[3.Գ.] *Հոյ Նարը* պիտի դրկեմ. պզտիկ *Դալիլօ* մ'է: Մեներգերս լաւ չեն՝ անոր համար որ մինչեւ հիմա դաշնակ ունեցած չեմ:

[3.Գ.] Զնարը կը ճանչնայ քեզի. կը բարեւէ:

Ժ2.

24/7/29¹³, Նիկոսիա

Սիրելի Միհրան,

Երեք նամակների ստացած եմ: Գրած ըլլալու համար այսօր պիտի գրեմ. աւելի ճիշդը՝ ուրիշ ատեն երկար կը գրեմ. երբ կը խորհիմ քեզի գրել՝ շատ բան ունիմ ըսելիք [բայց] չեմ համարձակիր սկսիլ. ահա այս վիճակիս մէջ կը սպասեմ յարմար ատենի մը: Ժամանակին կ'ըսեիր՝ գրեմ Քնարի մասին: Այն ատեն չգրեցի. կը խորհիմ որ հիմա ալ չգրեմ ... այսօր այսպէս թող մնայ:

28/7/29

Չորս օր է նամակդ գրպանս էր: Այսօր քաղաք գացողի հետ փոստան կը դրկեմ:

Միհրան, Սեդաս գարմանալիօրէն անունդ կապած է իր մամային: Երբ նամակդ կ'առնեմ եւ կ'ըսեմ «Սեդա, եկուր, Միհրանը գրեր է որ քեզի պաշիկ ընեմ, անմիջապէս պատասխանը կ'ըլլայ. «ո՞ր է Միհրան հօբարը, Քնար մամաս ալ հո՞ն է»:

Գրած ըլլալու համար այս թուղթը դրկեմ. մէկ երկու օր վերջ կարելի է կը գրեմ: Սեդան, Այտան եւ ես հանգիստ ենք, լեռնոտ գիւղի մը մէջ նստած ենք, ամառը անցընելու համար: Սեդան երբեմն լեռներուն նայելով կ'ըսէ. «Ահա մամաս կու գայ կոր, գնաց, չեկաւ, ինչո՞ւ չի գար հայրիկ»: Ուշադրութիւնը ուրիշ տեղ տանելու համար բաներ մը կ'ըսեմ եւ կ'անցնի:

Հիմակուհիմա այս վիճակը կը շարունակուի. կը յուսամ որ վերջը կը փոխուի:

Վերջի նամակներուդ մէկէն իմացայ որ քուկիսներդ քովդ են. ամէնուն բարեւ...

Հայկէն նամակ մը առի:

Սեդային ըսեր են որ դուն Պ[ա]ր[ոն] Բարսեղին աղջիկն ես, ան ալ բարկացած մեծմօրը ըսեր է. «Նայէ՛, ինծի Պ[արոն] Բարսեղին աղջիկը կ'ըսեն. ես Պ[արոն] Կանաչեանին աղջիկն եմ»:

Համբոյրներով՝ Բ. Կանաչեան

ԺԷ.

Դեկտ. 1 [1929], Կիրակի գիշեր

Սիրելի Միհրան,

Երկու նամակների միասին ստացայ: Անհամբեր սպասելներէ վերջ երբ նամակների կարդացի եւ իմացայ որ հիւանդ չես՝ շատ ուրախացայ: Միհրան չեմ հասկնար ինչու... որպէսզի երկար չըլլայ ըսելիքս՝ մէկ խօսքով ըսեմ՝ սիրտդ լայն բռնէ եւ բոլոր եղածներուն նայէ դոյունի մը նայելու պէս: Ամէն անգամ որ նեղուիս՝ այս խօսքս միտքդ բեր: Ազատութիւն սիրողին այս աշխարհը իրաւ նեղ է: Ինչ որ ալ ընես, ըլլաս, վերջը վերջը աշխարհ մարդու չի մնայ:

Եթե երկու պատիկներս չըլլային ես ալ կը չուէի: Այս կ'ըսեմ շատ համոզուած կերպով. ես ինչ որ ըսեր եմ՝ ըրեր եմ: Չեմ յիշեր բան մը որ ուզած ըլլամ եւ գլուխ չէլլեմ: Ես գիտեմ թէ ինչպէս օրեր անցուցի. վալյորկեան եկաւ որ ինքզինքս կորսնցնելու վրայ էի. ես ինծի ըսի՝ «Կ'երեւայ թէ մարդիկ այսպէս կը խենթենան. եւ եթէ այսպէս շարունակուի վաղը վրաս պիտի ցաւին, միւս օրը խնդան»: Հապա Սեդան ու Այտան. չէ՞ որ վերջին վայրկեանին խօսք տուի որ Սեդան Այտան շատ լաւ պիտի նայիմ. հանգիստ սրտով ըսի եւ աչքերը գոցեցի որ դեռ չնայի:

Տեսա՞ր Միհրան... ալ վնաս չունի. գրէ՛ ինծի: Գրէ՛, մի՛ վախճար. ես շատ քաջ եմ. ոչ մէկ բանէ կը վախճամ: Ինչ կ'ուզէ թող ըլլայ խերը կ'անիծեմ աշխարհին: Գրէ՛ ինչ որ ունիս. ես Սեդայէն Այտայէն ուրիշ մարդ չունիմ. յետոյ դուն կու գաս... չէ՛, այլեւս պիտի չշարունակեմ այս թուղթը ձգէ ուրիշ թուղթի վրայ գրեմ

ԺԸ.

Դեկտեմբեր] 1[, 1929,] Կիրակի գիշեր Ժամը 11

Ներսիս թուղթերը նամակ չեն: Ուզեցի նամակիդ պատասխանել՝ տեսայ որ գիս հեռու տեղեր տանիլ սկսաւ՝ ձգեցի:

Այսօր Կիրակի է եւ գիշեր. մինչեւ Զորեքշաբթի փոստայի օր՝ կարելի եղածին չափ պիտի աշխատիմ բաներ մը դրկել քեզի. դասերով շատ բեռնաւորուած ըլլալով չկրցայ պետք եղածին չափ աշխատիլ. ինչ որ ունիմ եւ կը յուսամ որ քեզի օգտակար կրնայ ըլլալ՝ պիտ' դրկեմ. մեներգ մը՝ նուագախումբով՝ «Ուռին», «Եարը եարին ոնց է մոռանում»՝ Անուշէն: *Դալիդոյին* նուագախումբի մասը ունեցածս կը դրկեմ. կը յուսամ որ չի կորսուիր: «Օրօր» չորս ձայն լարաւոր գործիքներու համար, մեներգով եւ դաշնակով:

Խնջոյք երկսեռ խումբի համար գրուած. վերջաւորութիւնը պարով. եթէ կրնաք անոր համար պար մը [յ]արմարցնել՝ լաւ կ'ըլլայ, առանց պարի ալ կարելի է՝ իբրեւ խմբերգ:

«Թմբկաբերդի Առում»-էն մաս մը. յաղթական զինուորներ պատերազմէն կը վերադառնան. բերդին ներսը Տիրուհին խնջոյք պատրաստած է. կը խմեն Թաթուլի եւ քաջերու կենացը: Վերջին պարը տեսակ մը պատերազմի տեսարանի պէս բան մը պետք է ըլլայ: Զինուորները կը պարեն դանակներով, վահաններով: Դեռ չեմ գիտեր թէ ձեռքիս ինչեր կը հանդիպին: Գիտեմ որ պիտի չըսես թէ Բարսեղը մելան չունի, ինչպէս որ միշտ՝ մատիտով կը գրէ:

Շատ-շատ համբոյրներով՝ Բ. Կանաչեան [3.Գ.]. Դրկածներէդ 5 ոսկին, Հայ Երգէն 10 ոսկին եւ մէկ սթերլին նամակի մէջ՝ բոլորն ալ ստացած եմ, իսկ 25 տոլարը, որ այն ժամանակ գրած էիր թէ «Պոստոնի համերգէն պիտի դրկեն»՝ չեմ ստացած:

ԺԹ.

8/1/30, Նիկոսիա

Սիրելի Միհրան,

Խանութի մը մէջ նստած կը գրեմ. հոս է նաեւ Պ[արոն] Արաքեանը: Երգերէս «Օրօր»ը եւ «Ուռիս», ֆոնօկրաֆի փլաքի առեր են առանց իմ գիտակցութեան: Ռեքլամը տեսանք թերթին մէջ. չենք գիտեր ո՛ր ընկերութիւնն է առած. ուրիշ նամակով մը քեզի կ'իմացնեմ: Այս առթիւ կը խօսե՜ինք որ եթէ հոդ դիրութիւն կայ «Տալիօ»ն եւ «Օրօր»ը կամ «Լուսնակ»ը մէկ փլաքի առնուի: Չե՞ս կարծեր բռնուելէն (այսինքն՝ յաջողելէն – Ա.Տ.) վերջ կրնայ ուրիշ երգեր եւս [փ]նտռուի: Պայմաններու մասին դուն նայէ այլեւս եթէ շահ մը կը ձգեն՝ համաձայն եմ որ ըլլայ: Այս կողմերը շատ տարածուած է ֆոնօն եւ հայերէն երգեր շատ կը [փ]նտռուի[ն]: Գալով *Տալիօ*ն՝ կը կարծեմ որ ամէն ֆոնօ ունեցող պիտի ուզէ ունենալ. շատ անգամներ ըսած են ինծի... քանի մը պզտիկ երգեր եւս պիտի դրկեմ:

«Յոյ Նար»ը խումբով շատ լաւ կը հնչէ: Փորձէ: Ռումբի պէս կը պայթի: Երկրորդ անգամ ըլլալով դպրոցական հանդեսի մը ատեն երգել տուի. շիտակը ըսելով՝ խանդավառեց ինծի:

Լուսինէն նամակ առի եւ պատասխանեցի: Յրանդին, Նշանին, Ալիսին շատ ու շատ բարեւներ:

Համբոյրներով՝ Բ. Կանաչեան

Ի.

[8 Փետրուար 1930]

Սիրելի Միհրանս¹⁴,

Այսօրուան փոստով ուզեցի քեզի հասցնել հայերէն եւ անգլերէն յայտագիրերը երկտողովս: Մի գարմանար պարեր գրած ըլլալուս համար... մանկապարտեզի խաղեր են որոնք շատ լաւ տպաւորութիւն կը ձգեն նուագախումբի հետ:

Պարերը նմանութիւններ են պալէի որ տեսած էինք Բարիզ եղած ատեննիս. չկարծես որ շատ մեծ բաներ են հա՛:

Համբոյրներով՝ Բ. Կանաչեան

ԻԱ.

21/5/30, Նիկոսիա

Սիրելի Միհրան,

Իրաւ որ պրաւօ:

Ես եղայ Միհրան, դուն եղար Բարսեղ. ի՞նչ ... ծուլութիւն ըսեմ, թե՞՞ զբաղում. քանի ամիս է չես գրած. կ'երեւայ գործերդ շատցած են. ամէն Հինգշաբթի փոստա կ'երթամ քնէ նամակ առնելու համար: Չեմ գիտեր թէ դրկած նոթաներս առի՞ր:

«Ուռի»ին նոթան կ'ուզեմ ունենալ՝ տեսնելու համար թէ մէկ-երկու տեղերը ինչպէ՛ս գրած եմ. ուզեցի գրել՝ չհաւնեցայ. չեմ գիտեր թէ

դրկածիս մէջ ինչպէ՛ս գրած եմ:

«Լուսնակ»ին վերջին մասը պզտիկ փոփոխութիւնով մը լաւացաւ:

Լուսինէն քարթ մ'առի դեռ չեմ պատասխանած. քեզ[մէ] բարեւ կը գրեմ: Սեդային եւ Այտային պատկերը քեզի դրկեցի չորկեցի չեմ յիշեր. մեծցած եմ կ'երգեն կը պարեն եւ Միհրան հօբարին համբոյր կը դրկեն: Ես լաւ եմ Միհրան, հիւանդ չեմ, կ'աշխատիմ, դպրոցէն ետքը սրճարան կը հանդիպիմ, թաւու կը խաղամ՝ մահայուս[.] օսմանը: Տուն կ'երթամ, Սեդան-Այտան կը խաղցնեմ, կը ճաշենք, գիշերը դարձեալ տունէն դուրս կ'ելլեմ ասդին անդին, քլիւպ կամ ծանօթ տուն մը, քիչ մը աժան տեսակէն փոքեր կը խաղամ, 4-5 դրուշ կու տամ կամ կ'առնեմ եւ այսպէս օրերս կ'անցընեմ. չմոռնամ ըսել երբեմն ալ փուլերով կը պարապիմ:

Տեսա՞ր այս անգամ քեզի գրեցի թէ ինչպէս կ'անցնին օրերս. եթէ դուն ալ գրես քու մասիդ՝ հաճոյքով կը կարդամ:

Լաւ յիշեցի. Խորէն Խրտեան՝ Զայ-երգի վարչութենէն. մեր գիտցած Խորէնն Է՞, հո՞դ Է. ուրիշ մ'ալ՝ Մինասէն լուր ունի՞ս. անցեալ օր խօսքը կ'ըլլար. ծանօթներ ուզեցին գիտնալ թէ ուր Է: Սխալ չհասկնաս. մեր Մինասը, որ պահեստի սպայ էր եւ Ուրֆա մնաց ատեն մը, եւ հոն ամուսնացաւ կնոջ մը հետ:

Զանգը զարկին, պահը լրացաւ. ստիպուած եմ վերջացնել նամակս:

Բոլորիդ բարեւներով, Զոյդ՝ Բ. Կանաչեան

ԻԲ.

17 Սեպտ. 930

Սիրելի Միհրան,

22 Յունիս թուակիր նամակդ ստացայ գիւղը եղած ժամանակս, ուշ ատեն՝ երբ նստած էի բացօթեայ սրճարան մը եւ թուղթ կը խաղայի երեք յոյներու [անընթ. բառ] կազմած: Աս ալ ըսեմ որ այս տարի ամբողջ ամառուայ շրջանը թուղթ խաղալով անցուցի:

Կարդացի գրածներդ. տեղ տեղ ուրախացայ, տեղ տեղ ցաւեցայ եւ ուզեցի անմիջապէս գրել. գրելիքներս պահարանին վրայ նոթ ըրի, օրեր, շաբաթներ անցան, թուղթը գրպանս դնելով հանելով սրբուած էր: Գրածս նետեցի եւ խորհելով [թէ]՝ նամակդ ունիմ, քանի մ'անգամ կարդացեր եմ, անգամ մ'ալ կը կարդամ: Եւ հիմա որ դպրոցն եմ եւ պահ մը պարապ ունիմ՝ քեզի կը գրեմ:

Ուրախացայ երբ կարդացի որ գոնէ մտերիմներ ունիս եւ անոնց հետ կրնաս սրճարանը նստիլ եւ [թ]աւու խաղալ կամ սինեմա երթալ:

Յաւեցայ ըսի անոր համար որ չես կրցած ճամփայ մը գտնել եւ հաշտուիլ ամէն տեղի համար սովորական դարձած պայմաններուն, կամ առնուազն ճանչնալով շուրջիներդ՝ ի՞նչ գիտնամ, տեսակ մը կենդանիներ, կեղծաւորներ, գողեր, ստախօսներ, խարդախներ եւայլն եւայլն եւ կերպով մը եղլա երթալ: Իսկապէս դժուար վիճակ է վիճակդ.

լաւ կ'ընես՝ աւելի շատ ժամանակ տաս սինեմային, [թ]աւլուին եւ երբեք չմտածես շուրջիններուդ մասին:

Ի՞նչ ըսեմ Միհրան, շատ պետք է գրել, շատ պետք է խօսիլ, իսկ ասոնք ընելու համար ո՛չ ժամանակ ունիմ, եւ ո՛չ ալ սիրտ: Ինչպէս ըսի՝ այս տարի ամբողջ երեք ամիս թուղթ խաղալով անցուցի ժամանակս. կ'ուզեմ հոգերս թաղել, ոչ մէկ բանի վրայ մտածել: Կարծեմ թէ ամէն մարդ կը լսէ եւ իր գիտցածը կ'ընէ. քու ուզածդ չ'ըներ. ատոր համար մի՛ նեղուիր, ըրե՛ ինչ որ կրնաս:

Պէյրուք, Հոկտ. 1964, Թումանյանի հետ

Շատ բաներ ունիմ ըսելիք, բայց ո՞ր մէկը [գրեմ]. սիրտս շատ ցած է մարդոցմէն: Չանգակը զարկաւ, ստիպուած եմ ձգել [նամակս]:

Սեդային եւ Այտային հօբարն ես. ու՞ր չեղար. էիր՝ երբ մայրերնին ողջ էր: Նամակիդ մէջ բաներ մը գրած էիր. օր մը եթէ մեծնան՝ կը վշտանան. իսկապէս, իրենց հօբարը ըլլալու համար միմիայն սիրտ պետք է, ուրիշ՝ ոչինչ:

Կարօտով համբոյրներով, Զոյդ՝ Բ. Կանաչեան

ԻԳ.

[1930 Հոկտեմբեր Դ]

Սիրելի Միհրան,

Որքան որ գրելու ժամանակ չունիմ, նորէն երկու տող գրեմ տէ դուն ամէջիր: Ի՞նչ եղար նորէն: Ամիսներով նամակ չես գրեր: Դուն որ ժամանակին մասնաւոր հոգ կը տանէիր, չպատասխանուած նամակները զատ կը դնէիր, մտահոգ կ'ըլլայիր անոնց համար:

Ինչ որ է. Սեդան, Այտան շատ շատ կը բարեւեն կամ աւելի ճիշդ՝ Միհրան հօբարը կը համբուրեն:

Համբոյրներով՝ Բ. Կանաչեան

Ամենուդ բարեւ:

Ներփակ՝ *Պճիկակոս* քեզի կը դրկեմ. նայէ ինտոր բան է: Թերթի մը մէջ հանդիպեցայ ձեռնարկիդ. գրեմ, Միհրանին դրկեմ ըսի:

ԻՂ.

24/12/930 Նիկոսիա

Սիրելի Միհրան,

2-3 շաբաթ սարսափելի աշխատանք ունեի [եւ] հակառակ կամքիս չկրցայ քեզի 2 տող գրել: Զանի մ'օրէն Նոր Տարի է. կը մաղթեմ որ եկող տարին քեզի երջանիկ ընէ: Ներփակ յայտագրին ուզեցի այս երկտողը գրել: Զիմա դասի պիտի մտնեմ. փոստայի օր է՝ ուզեցի անպատճառ գրել, որպէսզի շաբաթ մ'ալ ժամանակ չկորսնցնեմ:

Ամէնուդ բարեւներով,

Կարօտով քոյդ՝ Բ. Կանաչեան

ԻԵ.

3/2/31 Նիկոսիա

Սիրելի Միհրան,

Միայն երկտող մը պիտի գրեմ այս օրուան փոստան պարապ չանցունելու համար: Թէեւ շատ ըսելիք ունիմ, բայց ինչպէս ընեմ՝ չեմ գիտեր: Երբ ժամանակ կ'ունենամ գրելու՝ չեմ գրեր, իսկ երբ փափաք կ'ունենամ գրելու՝ ժամանակ չեմ ունենար: Եթէ հոս ըլլայիր՝ ամէն վայրկեան կրնայինք խօսիլ եւ ըսուելիքները իրար վրայ չէին աւելնար: Փոստէն ստացայ ղրկածդ չէքը: Սեդային եւ Այտային ըսի որ Միհրան հօբարը ձեզի նուէր ղրկեր է: Սեդան հեռու կեցած տեղէն՝ «ես Միհրան հօբարը չեմ տեսած որ», ըսաւ:

Միհրան, քու ղրկած 6 սթերլինիդ վրայ եւս 7 աւելցնելով 100 ոսկիի ամբողջացուցի եւ Սեդային ու Այտային հաշւոյն կը մնայ պանքան: Ինչ գիտնամ՝ տեսակ մը միսթարութիւն կ'ուզեմ ունենալ այս կերպով:

Զիմա, ասկէ վերջ տողոցդ նայիր ըսելով դրամ չըրկես. նուերի համար մէկ ոսկին շատ շատ է: Դրամի պէտք չունինք, Միհրան: Անկեղծ բարեկամի պէտք ունինք: Դուն Սեդային եւ Այտային հօբարն ես, անոնք կ'ուզեն որ օր մը իրենց քովը ըլլաս եւ քեզի հետ խաղան «հօբար» ըսելով: Տեսնես ինչպէս ուսերեդ վեր-վեր ցատկելով երեսներդ շոյելով, անուշիկ, անուշիկ խօսելով քեզի կը տանին քու ցանկացած տեղդ՝ մանկական աշխարհը:

Միհրան, եթէ այս տարուան խումբդ լաւ է՝ քանի մը երգեր ֆոնօկրաֆի համար պատրաստէ: Զոտ քեզի պիտի դիմեն «հիզ մասթըրզ վոյս» ընկերութենէն: Այստեղ ինծի ըսին, ես քանի որ ընկերութիւնը Ամերիկա է՝ հոն աւելի լաւ քոփի կայ [ըսի]:

Եթէ յաջողիս՝ *Դալիլօս, Օրօրը, Զոյ Նարը, Ուռին, Պճիկկօս, Կնջոյքը*՝ ասոնք բոլորն ալ լաւ հնչող երգեր են: Բնական է պայմաններուն մասին դուն ինքդ կը խօսիս: Կարօտով, համբոյրներով՝

Բ. Կանաչեան

[Նախորդ] անգամին գրած էիր որ Զայկը նամակ գրած է. չեմ ստացած: Լուսինին հասցէն ղրկէ. գրած էիր որ Պոլիս է: Ալիսին, Նշանին բարեւ:

Ի2.

[Յունիս 1931 Պ]

Սիրելի Միհրանս,

Շատոնց է նամակ առած չեմ քենէ. ի՞նչ պատահեցաւ. դուն նամակդ այսքան չէիր ուշացներ: Կ'ուզեմ որ շուտ գրես ինծի: Ասկէ առաջ քանի նամակներ գրած եմ եւ ոչ մէկուն պատասխանած ես:

Կը գրեմ գիւղէն: Սեդան, Այտան մեծցած են Միհրան հօբար կ'ըսեն քեզի:

Համբոյրներով՝ Բ. Կանաչեան

4.

Յունիս 7, 1931, Նիւ Եորք

Սիրելի Բարսեղ,

Ուրիշ ընելիք չունիմ: Բան մը ընելու եմ: Խօսելու եմ, գրելու եմ, ծխելու եմ, խմելու եմ, վերջապէս բան մը ընելու եմ: Ձանձրոյթը օծի շապիկի պէս վրաս փակած է, կը սեղմէ ու կը սեղմէ, ճար չունիմ. պետք է համբերեմ... որ պապան քեզի բան բերէ՝ կ'ըսէին ժամանակին: Այո, ժամանակին...:

Կը մտածեմ որ տասը տարի առաջ էր, այս օրերը, ամառ էր, տաք էր, ես Ռիւ Մոնտի Հոթելին մէջ ծուռիկ սենեակ մը գացած էի, դուն ալ մեծ հոթելի մը շատ փոքր ու մութ սենեակներէն մէկուն մէջ էիր, սենեակ մը որ ո՛չ լոյս ուներ ո՛չ ալ օդ, բայց աժան էր: Օ, աժանութիւնս էր որ մեզ մէյմէկ ծակ կը խոթէր: Բայց ինչ կ'արժէն նոյնիսկ մեծկակ սենեակները, լուսաւոր սենեակները, երբ որ հոգիդ խուցի մը մէջ բանտարկուած է: Եւ մեր հոգիները էին...:

Այն օրերը... փափաքիլ ժամերով իրարու մօտ ըլլալ եւ սակայն խուսափիլ: Ամէն օր ու ամէն վայրկեան ճեղքել ուզել կուրծքդ ու բոլոր արիւնը դուրս հանել, ըսել, ըսել թէ ի՛նչքան դառն են մեր օրերը, գէթ միասին ըլլայինք: Բարեկամներ ու ծանօթներ թող չգիտնան թէ ինչ կ'անցնի մեր կուրծքերուն տակ, կամ ինչպէս կ'անցնին մեր օրերը: Իրարու հետ առանձին ըլլալու կը վախնայինք, միգուցէ փոթորիկը պայթի, միգուցէ մեր զգացումները տեղի տան, միգուցէ չդիմանանք այս զսպումին: Ու կը յիշեմ, որ ամէն անգամ երբ քեզի պիտի հանդիպէի, կ'ուզէի որ հետոս ուրիշ մէկն ալ ըլլար: Այսպէս անելի լաւ էր: Կը խօսէինք բոլոր ոչնչութիւնները, այն բոլոր բաները որ մեզ չեն հետաքրքրեր կամ մեզի հետ երբեք կապ չունին: Կը խօսէինք օդէն, փոշիէն, *պիրային*¹⁵ պաղութենէն, ճաշարանի աղջկան մագերուն վրայ, կամ օմնիպիւսին քանի վայրկեանէն օփերա հասնելուն վրայ: Վերջապէս, ամէն բան կը խօսէինք բացի մեր խօսիլ ուզածներէն: Ու այսպէս, տառապանքի ու պրկումի մէջ կ'անցնէին մեր օրերը, մէկը միւսէն անելի ծանր, ու ամէն օր որ կ'անցներ անելի եւս մթութիւն ու կարծրութիւն կու տար: Յայտնի էր թէ այսպէս չէինք կրնար շարունակել: Ու կարծես թէ

տառապանքի լեռը շալկելու մէջ մրցումի ելած ըլլայինք - ծիծաղելի է -
աւելի ու աւելի կը քամէինք մրուրը....:

[Միհրան]

ԻԷ.

Յուլիս 31, [1931], Զաքօփեթրիա

Սիրելի Միհրան,

Գիւղն ենք. նամակդ առի երկու անգամէն գրուած. կեանքը քիչ բան չէ
սովորեցուցեր. ձգէ որ ես ալ էշուն մէկն եմ. այս վերջին մէկ-երկու տարուան
մէջ քաշածս ես գիտեմ: Օր կ'ըլլայ կը տեսնուինք [ու կը պատմեմ]:

Միհրան, չեմ գիտեր թէ ի՞նչ կ'ընես այդ տեղ. ասկէ առաջ մէկ նամա-
կիդ մէջ ըսեր էիր թէ նոր գործի մը սկսած ես: Ո՛չ հինը, ո՛չ նորը գիտեմ:
Կ'երեւայ թէ ըրած գործերդ քեզի չեն սիրեր եւ դուն ալ [զ]անոնք: Լաւ
կ'ըլլայ որ բաժնուիք իրարմէ: Եկուր վազ անցիր այդ գործերէդ: Եկուր
քովս:

Չեմ գիտեր, խելքս չի հասնիր բայց եւ այնպէս, եթէ միայն ապրելու
մը համար է՝ չ'արժեր այնքան մտահոգութիւն ունենալ որքան ունիս
դուն: Չէ՞ որ մենք մեթալիկ չէինք տար. այս միտքերը ո՞ր մնացին: Ծօ
վազ եկուր Ամերիկայէն, մեղք ես, այդ ի՞նչ տափակ երկիր է որ հոտ եկո-
ղը էշ կ'ըլլայ, կով կ'ըլլայ, ամէն բան կ'ըլլայ, բայց երբեք՝ մարդու պէս
բան մը: Ընդհանրապէս Ամերիկայէն եկողները այն յաւակնութիւնը ու-
նին որ իրենք շատ բան տեսած են, գիտեն, գործունեայ են, կ'ուզեն
խելք սովորեցնեն... այս բաները միայն խնդալու համար կարելի է խօ-
սիլ. մէկ խօսքով, ինտո՞ր է որ այդ ձեր Ամերիկան պոչ խաֆա մարդոց-
մով լեցուած է, կամ՝ հոտ կու գան կ'ապուշնան... Զեզի հետ գրելով
գլուխ չեմ կրնար ելլել. այսպէս բաներ այնքան շատ են, որ գրելով չի
հատնիր պէտք է խօսիլ օրեր, գիշերներ անվերջ:

Միայն դուն աղէկ եղիր, որ կարենաս գալ եւ տեսնուինք. դուն միտքեդ
հանէ որ ես այդքան հեռուները կարենամ գալ. չեմ գիտեր ի՞նչու Ամերի-
կային անունը լսած մէկ օրես լաւ տպաւորութիւն ըրած չէ վրաս, մանա-
ւանդ անկէ եկողներուն խօսուածքը երբ կը տեսնուիմ ... վայ վայ վայ...

Միհրան, գործիդ մասին ինծի քիչ մը տեղեկութիւններ տուր, որ քե-
զի կարենամ բան մ'ըսել: Չ'արժեր ունեցած մտահոգութիւններդ:

Ես ալ ասոնք կը գրեմ առանց մտածելու. պէտք է գիտնաս որ կես գի-
շերէն վերջ ժամը երկուքն է: Գիւղին օթելը թուրթ կը խաղայինք: Կորսն-
ցուցի. հիմա ալ եկեր նստեր եմ որու՞ հետ խօսիմ:

Միհրան, իմ ալ կեանքս կեանք չէ. ոչ մէկ բանով կը հետաքրքրուիմ.
գեղեցիկ աղջիկներ երբ կը տեսնեմ սիրտս վեր վեր կ'ելլէ, ինքզինքս կը
նետեմ խաղին գոգը. այնտեղ ամէն բան կը մոռնամ, կը տարուիմ թուր-
թերու հետ եւ այսպէս կ'անցնին օրերը: Ա[ստուա]ծ վերջը բարի ընէ:

Սեդան, Այտան համբոյր կը դրկեն իրենց հօքարին:

Զոյդ Բ. Կանաչեան¹⁶

ԻԸ.

Չեմ գիտեր, բայց այսօր Օգոստոս

20ը անցած ըլլալու է [1931]

Սիրելի Միհրան,

Շաբաթ երեկոյ կես գիշերէն վերջ ժամը 3ն է. այս իրիկուն եւս թղթախաղէն կորսնցուցած եմ 4 ոսկի. ատեն մը մինչեւ 12 շահեցայ. անոնք տալէ վերջ 14 վնասի մէջ եմ: Այս չէ խնդիրը. կրնայ ըլլալ որ վաղը միւս օրը նորէն առնեմ:

Շաբաթէ մ'իվեր միևսակ եմ Սեդայով, Այտայով: Կերակուրնին ես կ'եփեմ, բոլոր բաներնին ես կը հոգամ: Գիւղն ենք, գիւղացի կին մը կու գայ մաքրութիւն եւ լուացք կ'ընէ կ'երթայ: Մեծմայրերնին գնաց. անելի ճիշդը ուզեցի որ երթայ. անտանելի դարձած էր: Երկար պատմութիւն է¹⁷:

Նամակներդ առնելով շատ կը սրտնեղիմ. իսկապէս եթէ այդտեղ լաւ չես՝ վազ եկուր այդ Ամերիկա ըսուած տեղէն. սկիզբէն իվեր այդ անունը ինծի խորթ եկած է: Եկուր հոս: Դուն քու վիճակեդ գոհ չես, ես՝ իմ: Երկուքս միասին ըլլալով կարծեմ թէ իրարմով գոհ կ'ըլլանք եւ անտանելին տանելի կը դարձնենք:

Կրկին ամուսնութիւն մ'ընելու ձեռնարկ ըրի. մէկ-երկու շաբաթէն յայտնի կ'ըլլայ: Աղջիկը Եգիպտոսէն է. կարելի է կը ճանչնաս:

Վոլթեր մը կայ, որ դերասանութիւն ալ կ'ընէ. անոր քոյրն է, Զրիստինէ անունով:

Ոչ մէկ աշխատանք կրցայ ընել այս տարի, գրեթէ թղթախաղով անցուցի ամբողջ տարիս. առաջ կը խմէի՝ խորհելով որ ինծի պիտի վնասէ, հիմա ալ այս մոլութիւն եղաւ. գիտեմ որ լաւ չէ, բայց իմ կեանքս ալ անտանելի է: Չես գիտեր ինչեր, ինչեր տեսայ այս վերջին 2-3 տարուան մէջ. պատմութիւնը շատ երկար է: Եթէ երկու պզտիկներս չըլլային՝ չեմ գիտեր ուր կ'ըլլայի:

Սիհրան, կրկին կ'ըսեմ. ասոնց ոչ մէկը պատճառ չէ որ դուն քովս չըլլաս. եթէ գոհ չես վիճակեդ՝ եկուր քովս: Գիտես որ մենք իրար շատ լաւ կը հասկնանք. երկուքս ալ կրնանք իրար տերտւէրմիշ ըլլալ եւ իրարմով մխիթարուիլ: Այս ալ ըսեմ, որ եթէ որեւէ բանի պետք ունիս ու ինծի չես գրեր՝ այն ատեն քեզի կ'ըսեմ որ դուն անկեղծ չես եղած ինծի հետ:

Անգամ մը գրած էի քեզի որ հարիւր ոսկիի չափ խնայողութիւն մ'ըրած եմ: Ճամփու ծախսիդ մասին մի՛ խորհիր. չէլլես վրաս խնդաս ծօ. բան մը ըսել չեմ ուզեր, բայց եւ այնպէս նեղ ժամանակին շունչ առնել կու տայ:

Այս ալ ըսեմ, ինծի եւ քեզի պէսները անցեալէն խրատ չեն առներ եւ միշտ կը մնան նոյն էշերը: Միհրան, հակառակ այնքան քաջածիս՝ նորէն ետեւ չեմ նայիր. այս տարի եւս Սուրիա ճամփորդութիւն մ'ըրի, 20 ոսկիի նստաւ: Ի՞նչ ընեմ, գլուխս ո՛ր քարին զարնեմ: Զազիւ 5-6 տարի

հանգիստ կեանք մ'ունեցայ եւ նորէն ինկայ աւելի ծանր հոգերու մէջ, բայց ասոր տակէն ալ կ'ելլեմ, դուն անհոգ եղիր, ինծի համար մի' մտածեր, դուն ալ ինծի պէս եղիր, մի' յուսահատիր, հոգ չէ, այս ալ կ'անցնի: Եկու՛ր, եկու՛ր, եկու՛ր:

Սեդա[ն,] Այտան հօբարին ձեռքերը կը համբուրեն,

Համբոյրներ՝ Բ. Կանաչեան

ԻԹ.

14 Զոկտ. 931, Նիկոսիա

Այնքան շատ գրելիք ունիմ, որ միայն չգրելով կարելի է գլուխ ելլել: Նեղը եղած ժամանակէս գրուած երկու նամակներ գտայ գրպանէս, որոնք կը դրկեմ այսօր: Աչքէ անցուցի [զանոնք], տեսայ որ իմ ըսելիքներէս ոչ մէկ բան գրեր եմ: Այս դեռ ալ թող մնայ: Եթէ սկսիմ գրել՝ պիտի տեսնես թէ ինչպէս խարդախ մարդիկ կը յաջողին ծալուիլ եւ սուրբ դառնալ ու ամէն մարդու հաւատացնել որ հրեշտակաց բնակարան է իրենց [անընթ. բառ] բոյնը:

Ես քաջ եւ առողջ եմ Միհրան: Սեդան-Այտան տանս մօտ սեօրերու վարժարանը կայ, հոն դրի. ցերեկեայ:

Կը սպասեմ որ քենէ իմանամ վիճակդ: Միւս նամակներուն մէջ գրուածին պէս՝ եթէ գոհ չես Ամերիկայէն՝ եկուր հոս:

Սեդան, Այտան կ'ըսեն որ «ուր է Միհրան հօբարը ինչու՞ չի գար: Գրէ՛ ըսէ որ հոս գայ, Ամերիկան չեմ գիտեր ու՞ր է երթամ բերեմ: Հայրիկ, մենք Միհրան հօբարը տեսա՞ծ ենք» կը հարցնէ Սեդան:

Տեսած չեք աղջիկներս, օր մը եթէ գայ՝ պիտի տեսնեք, «ի՞նչ լաւ հօբար, ինչ անուշիկ հօբար է մեզի կառք կը նստեցնէ պտոյտի՞ կը տանի հայրիկ», – «այո, աղջիկս, այո: Կու գայ»: Բարի [անընթ. բառ]

Համբոյրներով Բ. Կանաչեան

[Յ.Գ.] Եկող տարի Սուրիա կ'երթանք: Այտա-Սեդայով մինակ եմ: Դժուար եղած է վիճակս՝ զանազան պատճառներով: Ստիպուած պիտի ամուսնանամ մօտերս: Կարելի է ատ իմանաս:

Բ. Կանաչեան

Լ.

22/12/31, Նիկոսիա

Սիրելի Միհրան,

Իմ գործերս միշտ հակառակ կ'երթան, բայց վերջը լաւ կ'ըլլան:

Այսօր ուզեցի անպատճառ գրել քեզի. մելան գրիչ ունիմ, թուղթ չգտայ. մեծ թուղթ մը կտրելով այս ձեւը տուի եւ սկսայ գրել:

Միհրան, ի՞նչ եղար, ինչու՞ չես գրեր: Գիտեմ որ մտքեդ չեմ ելած: Եթէ չգրելուդ պատճառը ծուլութիւն է՝ հոգ չէ, իսկ եթէ ինկած ես ապուշ մտածումներու մէջ եւ ինքզինքդ կը տանջես՝ ատ ալ - դուն գիտես՝ ես էշուրիւն

Է – կ'ըսեմ. ինչ գիտնամ, դուն աւելի լաւ բան մ'ըսէ ինքզինքիդ:

Շատ անգամներ Սեդան, Այտան եւ ես կը նստինք Միհրան հօբարին մասին կը խօսինք. իրենց պատմութիւններ կը շինեմ, որոնց մէջ Միհրան հօբարը դեր կ'ունենայ, եւ իրենց սիրածը ամենէն շատ Միհրան հօբարն է:

Չես գիտեր որքան կ'ուրախանամ երբ կ'ըսեն ինծի «ինչու՞ չի գար, մենք չենք տեսած իրեն, նամակ գրէ թող գայ»: Այս իրիկուն դարձեալ ճաշէն վերջ սկսան. Սեդան ըսաւ՝ «Հայրիկ, Միհրան հօբարը ինչու՞ Ամերիկա գնաց, թող չի ձգէիր, հիմա մեր քովը կ'ըլլար, ան ալ մեզի հետ կառք կը նստէր պտոյտի կու գար, չէ՞ հայրիկ»: Այո, աղջիկս, պիտի գայ: Այտան կ'աւելցնէ. «Մենք երթանք բերենք հայրիկ, չ'ըլլա՞ր»: Այո, աղջիկս, պիտի բերենք: Եւ այսպէս, մեր օրերը կ'անցնին:

Սեդան եւ Այտան պառկած մշիկ-մշիկ կը քնանան: Հինգ ամիս է թէ՛ մայր եմ, թէ՛ հայր. ուրախութեամբ ամեն դժուարութիւններու լաւ դիմադրեցի եւ լաւ կերպով նայեցայ՝ ուրիշները զարմացնելու չափ: Բայց վերջապէս բնական վիճակ պէտք է. մայր կ'ուզեն: Չես գիտեր ինչ օրեր անցուցի Միհրան, չեմ ուզեր մանրամասնութիւններու մէջ մտնել. կեանքս մեծ վեպ մ'եղաւ: Վեպի մը բոլոր պահանջները լրացնող վիճակներէ անցայ: Եւ դեռ կը շարունակուի: Այս Հինգշաբթի Եգիպտոս կ'երթամ զոյգ վերադառնալու համար:

Միհրան, Սեդան եւ Այտան քեզի կ'ուզեն:

Համբոյրներով՝ Բ. Կանաչեան

ԼԱ.

26/5/32, Նիկոսիա

Սիրելի Միհրան

Երկար ատեն է չես գրած՝ համբերութիւնս հատաւ. ի՞նչ ունիս, ի՞նչ եղար, ու՞ր մնացիր. գրէ ինծի, այս երկտողը կը գրեմ ողջ ըլլալս իմացնելու եւ քենէ քանի մը տող սպասելս հասկցնելու համար: Զրիստինէն, Սեդան եւ Այտան նամակիդ կը սպասեն:

Զոյդ Բ. Կանաչեան

5.

Պոսթըն, 9 Մայիս 1935¹⁸

Ամենասիրելի Բարսեղ,

Համբերութիւնս սեւ քար եղաւ՝ վիզէս կախուեցաւ: Մտածելու վրայ էի թէ արդեօք այս վերջին նամակս ալ ձեռքդ չգտաւ:

Ու ահա երեկ ուշ ատեն փոսթաճին՝ ճընկ-ճընկ՝ զանգակը զարկաւ: Չհաւատացի աչքերուս, որովհետեւ ատենէ մը իվեր յոյսս կտրեր էի: Բայց չես գիտեր՝ ինչքան ուրախացայ...

Որպէսզի հաստ գլուխիս թանձրապատումներովը չտարուիմ՝ պիտի

22/12/31
Zürcher
Cherste Philippine,
Ich gratuliere dir herzlich zum
neuen Jahr. Alles Gute für
dich und deine Lieben. Ich hoffe, du
hast eine sehr schöne und
erfolgreiche Zeit.
Liebe
Dein
Hans

շանամ նախ բոլոր ընթացիկ խօսքերը բշել: Օրինակ՝ Պոստըն եւ Զեմպ-
րիճ ըսուածը թէեւ տարբեր անուններ ու քաղաքներ են, բայց իրական-
կին մէջ՝ մէկը Բերա է, միւսը՝ Սկիւտար, նոյնիսկ աւելի մօտ, քիթ քթի
մտած: Կը պատահի որ մենք Զեմպրիճ նստած ըլլանք: Ամէն ճամփայ
Հռոմ կը տանի:

Գալով կնոջը, Քրիստինեի բողոքին՝ ի՞նչ ըսեմ, իրաւունք ունի եւ չունի: Իրաւունք ունի, որովհետեւ եթէ կը սպասէր որ գինքը քեզմէ զատի ու մասնաւոր յիշէի՝ ես ատիկա պիտի չընէի: Զպիտի ընէի, որովհետեւ Աւետարանին մէջ ալ գրուած է – Երկոցին եղիցին ի մարմին մի...: Իսկ իրաւունք չունի, որովհետեւ ես արդէն գինքը այնքան մօտ ու սիրական զգացած եմ որ համբոյրներ իսկ դրկած եմ քեզի եւ իրեն եւ ամենքիդ: Իսկ փոքրիկն Ռիթայի մասին, միամիտ էի անշուշտ, որովհետեւ անծանօթ էր ինծի: Զիմա ըսել է երեքճիւղեայ ծառ մըն էք, Սեդան, Այտան ու Ռիթան: Մէկը հայրիկին, մէկը մայրիկին, մէկն ալ ...աս *եւամուրճախ* ախպարիկին...:

րեն, կը տարակուսիմ որ ասոնց քով արիւն կայ: Նիւ Եորք անցեալ տարի այս ատենները տուի համերգ մը, շատ մեծ խնամքով պատրաստուած: Եւ տեսայ թէ այսպիսի երգեր լսելու համար կ'ուզէին նախ գիտնալ թէ ի՞նչ խունկ կը ծխեմ, կամ ուրիշ խօսքով՝ ի՞նչ է կարծիքս Առաջնորդին մահուան մասին¹⁹: Տեսա՞ր տիրացուները. *Հոռոկէլին* ու *Գացէք Տեւք* երգերուն մէջ ալ իրենց գոմէշի կոտորները կ'ուզէին տեսնել: Վրան թուք ու անցի՛ր՝ ըսի ես ինծի ու անցայ Պոսթոն եկայ: Ինը ամիսէ իվեր քաշուած էի. գլուխիս ոջիլները անհանգիստ ընող չունէի բարեբախտաբար: Այս ատենուան մէջ, կրնամ ըսել թէ բաւական ծանր ու լռիկ աշխատեցայ, եւ հաւաքեցի գրեթէ բոլոր հին ազգային երգերը, 1860-1920 թուականներուն: Բաւական ստուարածաւալ գործ մը եղաւ, որուն համար ուրախ եմ, թէեւ շատ նեղութիւն քաշեցի: Ասկէ դուրս արդէն միշտ կը հաւաքեմ ժողովրդական երգերը, որոնց բաւական ստուար մէկ հաւաքածոն ունիմ հիմա: Նաեւ ունիմ կարգ մը երգեր ու այլ երաժշտական *էսքիզներ*, բայց որո՞ւ համար պիտի հրատարակես՝ կ'ըսեմ ես ինծի, ու տեղս կը նստիմ: Շիտակը ըսելով՝ հրատարակութեան համար ալ շատ չեմ աճապարեր: Նախ որ ատոր նիւթական հասոյթ մը բերելուն կը տարակուսիմ. իսկ բարոյական կամ գեղարուեստական նկատումները այնքան արգահատելի են մեր միջավայրին համար, որ եթէ ըսեմ թէ մատիդ եղունգներն իսկ շատ են ասոնց համար՝ հայիոյութիւն մի՛ նկատեր:

Ահա Վաղարշակը իր 10-15 հեղինակութիւններով կը փայլի... Ի՞նչ տարբերութիւն...: Բարսեղ, անցած մէկ քանի տարիներուն մէջ ունեցած ցաւերես մէկն ալ այն էր որ, չկրցայ *Անուշ*ը տալ, պարզապէս ուզածիս պէս դուրս չեկած ըլլալուն համար: Ամէն բան պատրաստ էր, վերջին շաբաթը տեսայ որ ուզածիս պէս չպիտի ըլլայ՝ խերը կ'անիծեմ, ըսի ու չներկայացուցի: Աղէկ էշութիւն ըրիր կրնաս ըսել. բայց երբ մտածեցի թէ *Անում են Ուռիկը* ուզածիս պէս չ'երգուիր, թքել եմ վրան ըսի: Նոյնն էր *Ճամփորդին Երգը*, որ իմ գրածս էր. քիթերնին բերաննին պիտի դարձնէին: Վազ անցանք լմնցաւ:

Հիմա երբ կը մտածեմ թէ խենթութիւն մը կայ տեղ մը, անշուշտ այդ տեղը նախ վերնագաւառիս մէջ կը գտնեմ: Խնդիր չէ սակայն: Ռեւէ ձեւով ու ռեւէ գոհողութիւնով՝ ես չեմ ուզեր որ ատ անուշիկ *Անում են Ուռիկը* պատառ պատառ ընեն: Եւ ասոր համար է որ մուկին պոչը կը մնանք՝ պիտի ըսես: Թերեւս ճիշդ ըլլաս. բայց երբ երկրորդ անգամ կը խորհիկը, կը տեսնենք թէ Վաղարշակին տպագրածներուն ու մեր չտպագրածներուն մէջ մեծ տարբերութիւն մը կ'կայ: Զու *Դալիլ*օդ ես երգել տուի, եւ աղուոր երգել տուի, որուն համար ուրախ եմ: Բայց երբ *Անում են Ուռիկը* աղուոր չպիտի ըլլար, վրայէն խաչ մը քաշեցի ու պահեցի կուրծքիս տակ, մինչեւ վերստին գալստեանս...:

Օրը կու գայ, Բարսեղ, եւ շատ աղուոր կու գայ: Այս մասին երբեք հոգ ըրած չունիմ: Կեանքիս լաւագոյն եւ երջանկագոյն օրերը կ'ապրիմ, երբ

արջերով ու քայլերով հարսնիքի մէջ չեմ: Զոս իմ կատարած աշխատանքս ատոր կը նմաներ: Ձիու գողերու մէջ վարդ բուսցնել...: Եւ հիմա որ մէկ կողմ քաշուած եմ՝ կը զգամ թէ շատ հանգիստ եմ: Ազգային պարտականութիւն, եւ այլ այս կարգի խօսքերը թող երթան ուրիշին կլլեցնեն: Մենք շատ ու շատ ըրինք այս բոլորը, եւ աւելի քան ինչ որ պետք էր ընել: Կարծեցիկնք ցանել ու ցանել: Եւ երբ աշուն եկաւ, հնձելիք երկու ծիլ իսկ չգտանք: Թող ուրիշները ցանեն չորս հովերուն:

Այս խօսքերը ըսելուս պատճառը ուրիշ բան չէ, բայց եթէ այն՝ որ օրերս դարձեալ սկսան գլուխս տանիլ: Ինը ամիս հոս էի, ձայն-ձուն հանած չունէի: Պատահեցաւ որ մէկ անգամ մէջտեղ ելլեմ: Անմիջապէս բռնուեցայ: Մէկը եկաւ ըսելու.— Դուք Պ. Թումանճեանն էք: — Զա, ի՞նչ կայ: — Կը փափաքէի ձեզի հետ տեսնուիլ...: Եւ այսպիսի յառաջաբանով սկսանք: Զիմա Պոսթոնի մէջ խումբ մը կայ եղեր,— Է ըսէ, Պ. Սրուանձտեանցի ղեկավարութեամբ. Է,— եկեղեցիին մէջ եւ անկէ դուրս ալ կ'երգեն եղեր: Է, ըսէ.— բայց անկէ գոհ չեն եղեր... Եւ այս միջնաբանով շարունակելէ ետք՝ իբրեւ վերջաբան կ'ըսեն որ իրենք շատ լաւ տարրերէ կազմուած են, Նիւ Եորք գիտցած ապրանքներէս տարբեր են եղեր, իբրեւ թէ Պոսթոնը Ամերիկա չըլլար: — Եւ ի վերայ այսր ամենայնի... Ա՛լ հասկցիր. հիմա պիտո՞ճէ բան մը չունին, անշուշտ իմ կողմէս ալ գոհողութիւն ընել պետք է, նոր սերունդին մէջ հայերէն երգերու ճաշակը արթնցնելու համար բնականաբար ես աւելի նախանձախնդիր ըլլալու եմ...

Առի՛ր հիմա քարոզը: Մէկ խօսքով՝ կու գաս խումբ կը կազմես եւ համերգ մը կու տանք եւ մենք պիտի աշխատինք որ այդ համերգը յաջող ըլլայ — հաջո՞ղ ըսելու էին — եւ անոր հասոյթէն բան մըն ալ քեզի կը տրուի: Առի՞ր հիմա ազգային մանկտւոյն դաստիարակութիւնը.. կե՛ր ու կշտացի՛ր:

Այս պատմութիւններուն մէջ եմ հիմա: Եւ դեռ կը լսեմ այս բոլորը: Ասոր համար էր որ քու գլուխդ ալ ցաւցուցի քիչ մը, որպէսզի դուն ալ մէկ երկու անուշիկ բաներ հանես բերնէդ:

Անցեալ օր պատահմամբ հանդիպեցայ Վաղարշակին: Ծիտակը մեղքեցայ: Մեղքնալու ամենէն քիչ պատճառ ես ունենալու էի թէեւ, բայց երբ տեսայ որ ֆիզիքապէս բոլորովին քայքայուած է, շրթունքները, ձեռքերը, ամբողջ մարմինը կը դողան, ակռաները թափած են, ողորմելի վիճակ մը ունի, չկրցայ յուզումս զսպել: Մտապէս, հոգեպէս եւ այլ բոլոր պետերով իրարու ճիշդ հակապատկերը ըլլալով մէկտեղ՝ իր այս վիճակին վրայ զգածուեցայ: Իշտէ այսպէս է աշխարհը:

Մոռնալով պահ մը այս բոլորը, նորէն աշխարհի այս հեռաւոր անկիւնէն կը դրկեմ իմ ամենաջերմ համբոյներէս քեզի: Նամակը երկար եղաւ, բայց չեմ գիտեր թէ համով ալ եղա՞ւ: Կը տարակուսիմ: Կարծես թէ բան մըն ալ չըսի: Դեւին մասին ըսելիքներ ունիմ, ուրիշ ատեն: Դուն երջա-

նիկ եղիր որ դեւը դուռնէն կը հեռացնես: Յանցանքը իմինս է որ ես զօռով դէին ձեռքէն կը բռնեմ ու ներս կը կանչեմ: Անշուշտ անիկա ալ կը ճզմէ ու կը քամէ գիս: Այս քամուելուն մէջ ալ հաճոյք մը կայ՝ եթէ ըսեմ, այն ատեն *խնտո՞ր* մէջէն պիտի ելլենք: Ուրեմն թող տուր որ երթայ:

Բայց այս անգամ քիչ մը շուտ եկուր մեր դուռը զարկ, օրինած: Տաքը տաքին գրէ:

[Միհրան]

ԼԲ.

28 Յունիս 1935, Պէյրուս

[Սիրելի Միհրան]

Մայիս 9 թուակիր նամակիդ պէտք էր պատասխանելի գոնէ Յունիս 9ին բայց քիչ մ'ուշացայ հակառակ իմ շատ փափաքիս:

Սաթոյին եղբայրը - որ չեմ յիշեր - երեք չորս օրէ իվեր հոս է եղեր, Վիեննայէն եկած է, չտեսայ տակաւին: Արմաւին նմանող աղջիկը Նահապետեան Արթին աղային պզտիկ աղջիկն է:

Է՛հ Միհրան, հիմա մայրիկ, քոյրիկ, աղբարիկ՝ ամենքդ միասին եք, օրերդ քիչ մ'աւելի տանելի կ'ըլլան. երևէկ էն օրեր, աղբարիկ մեր, ես եմ որ հիմա հեռու մնացած եմ. Զրիստինէին հետ մեր հին կեանքէն խօսելով-խօսելով ան ալ քոյրիկ մ'եղած է:

Չեմ յիշեր թէ *Ուռիկ* որ քեզի դրկած եմ ինչպէս գրուածք մ'է. երբ Կիպրոսէն հեռացայ շատ մը գրածներս անելորդ ծանրութիւն սեպելով պատռեցի. հիմա քեզի տուր մը կը դրկեմ երգ եւ դաշնակի համար գրուած. երկու անգամ, համերգի մէջ, Զրիստինէն երգելով շատ լաւ տպաւորութիւն ձգած է. եթէ կարելի է քովդ եղածէն օրինակ մը դրկէ ինծի: Ուրիշ բաներ ալ կ'ուզեմ բայց գիտեմ որ ընդօրինակելը շատ դժուար բան է, անոր համար վերապահութեամբ պիտի ըսեմ օրինակ՝ Կոմիտասի հարսանեկան երգերը, Նոյնիսկ՝ *Անուշը*:

Մեր ժողովուրդը շատ բան, շատ բան կը սպասէ առանց իր պարտականութիւններուն գիտակցութեանը. այս բանը չեմ գիտեր ինչի պէտք է վերագրել. Պէյրուսի մէջ երեք տարուան մէջ 6 համերգ տուի. պէտք է ըսել որ եւրոպացիները անելի շատ կը խանդավառուին քան մերիները՝ քիչ բացառութեամբ: Կապիկ մը տեսնելու պէս կ'երթան ո՛րեւ գեղարուեստական բանի, որպէսզի անգամ մը տեսած ըլլան, մինչդեռ եւրոպացիները կու գան եւ ամէն անգամ կուգան. Թրիփոլիէն, Դամասկոսէն՝ երբ կ'իմանան թէ համերգ ունինք, եւ ամէն անգամ կը փնտռեն *Յոյ Նարը*, *Տալիլօն*, *Օրօրը*, *Յելէ-Յելէ*: Իսկ մերիները կ'ըսեն՝ անցեալ տարի լսեցինք:

Չմոռնամ ըսելու *Լուսնակն Ելաւը* պզտիկ փոփոխութիւն մ'ունեցաւ «քառաձայն[?] ընկերակցութեամբ երկսեռ խումբի» որ անելի հաճելի տպաւորութիւն մը կը ձգէ. *Յոյ Նարն* ալ տեղ տեղ փոխած եմ: Այս վեր-

ջինը գրած ատենա յիշեցի եւ կ'ուզեմ երկու խօսք ըսել Վաղարշին գրածներուն մասին. ձեռքս անցան քանի մը տետրակներ: Պէտք է ըսել որ շատ անխնամ բաներ են. ո՛չ հոգի կայ, ո՛չ ձեւ եւ ո՛չ ալ միտք. շիտակն ըսելով այն տեսակ բաներ տեսայ որ տետրակը ձեռքես նետել ուզեցի: Այս կ'ըսեմ եւ կը խորհիմ, արդեօք զինքը ճանչնալու համար է, բայց երբեք. միշտ ուզած եմ բան մը տեսնել իր գրուածքներուն մէջ որ հետաքրքրէ փոքրիկ չափով: Միշտ սովորական ձեւեր. երբեմն Կոմիտասի ձեւով դաշնակի ընկերակցութիւն եւ կամ եւրոպական պզտիկ երգերու նմանողութեամբ բաներ, բայց գոնէ իր կողմէն բան մ'աւելցներ. ան ալ չկայ: Մէկ խօսքով՝ կարելի է ըսել մելոտի մը ալա Վերտի «ըմ թա թա»ով եւ կամ մէկ երկու աքորներու կապակցութիւն, ան ալ շատ շուտ կը վերջացնէ նոյնիսկ սխալ՝ եթէ կարելի է ըսել, ներկայ դարուն:

Այս անգամ քիչ մը հեռուները գացի կը ներես: Մ'ուշացներ նամակդ. անով կարօտնիս առած կ'ըլլանք. մեծէն մինչեւ շատ պզտիկ, կը համբուրենք բոլորիդ: Շատ պզտիկը Ռիթան է,

Բ. Կանաչեան

Գասպար Իփեկեանը այդ կողմերն է, անպատճառ զինքը տես. ան ինծի համար լայն տեղեկութիւններ կրնայ տալ. միեւնոյն ժամանակ քէնէն ալ գոնէ տեղեկութիւններ կրնայ բերել. անպատճառ տես:

Նոյն

ԼԳ.

10/12/35, Պէյրուք

Սիրելի Միհրանս,

Կ'երեւի թէ մօտաւորապէս երեք ամիս առաջ ղրկած երկարապատում նամակս եւ երգի ու դաշնակի համար գրած *Ուռին* եւ *Պճինկօն* կորսուեցան, որովհետեւ անոնց պատասխանը չառի. չեմ գիտեր թէ այս գրածս ալ ձեռքդ պիտի անցնի՞:

Միհրան, շատ շատ զբաղած եմ. ինչպէս կ'ըսեն գլուխ քերելու ժամանակ չունիմ. երկու Կիրակի իրարու վրայ համերգ ունեցանք. մէկը Պէյրուք, ճիգՎիթներու կողմէ հրաւիրուած էինք իրենց մէկ սուրբ օրուայ տօնակատարութեան առիթով, միւսն ալ ասկէ խումբով Դամասկոս գացինք. պէտք է ըսել որ երկու համերգերն ալ ամէն կերպով յաջող էին. առաջինը զուտ ֆրանսական էր եւ քաղաքին բոլոր բարձրաստիճան անձնակազմութիւններու ներկայութիւնը կը վայելէինք. իսկ երկրորդը հակառակ հայկական ձեռնարկ ըլլալուն, թերթերուն գովասանքներէն մղուած հոն եւս ունեցանք արելի շատ ֆրանսացիներ, քան հայեր. տասներկու օրէն ալ պիտի ունենանք Կոմիտաս վարդապետի օրը՝ դարձեալ համերգ մը միայն վարդապետին երգերով. այս բոլորը մէկ ամսուան մէջ. բարեբախտաբար խումբը բաւական մարզուած ըլլալուն շատ նեղութիւն չեմ քաշեր:

Գասպարը եկաւ, հինգ տուար բերաւ: Օղին չխմած Միհրանէն բերած պաչիկը տուաւ:

Ի՞նչ ըսեմ Միհրան, եղածը եղած է. յարմար ատենի մը կենացդ կը խմենք, ականջդ խօսի կ'ըսենք, ասոնք դիւրին են. ե՞րբ իրար պիտի տեսնենք:

Սեդան, Այտան մեծցան, Ռիթան խօսիլ սկսաւ. երեք տարուայ քաշքշուքներէ վերջ արդէն սկսած ենք շունչ առնել. հիմա ալ Աղեքսանդրիայէն կը կանչեն, չեն ձգեր որ տեղ մը մնանք եւ մամուռ կապենք. այս անգամ որոշեցինք տեղերնուս չշարժիլ. չմոռնամ ըսել, խնդրոյն մէջ Պարսկաստան մ'ալ կայ. Զինաստան երթալնիս պակաս մնաց:

Քրիստինէն կ'ըսէ որ երբ այսքան իրար կը սիրէք, ինչու՞ մէկդ հարաւ եք մէկդ հիւսիս:

Մայրիկին, քոյրիկներուն, աղբարիկներուն բոլորին բարեւներ՝ շատ շատ:

Մեծով պզտիկով օր մը քեզ տեսնելու փափաքով կը դրկենք մեր բարեւները: Նոր տարիին ալ պատկերդ սեղանին վրայ կը դնենք ու կ'ըսենք պզտիկներուն, ահա ձեր հօբարը աս է, ինչ ընենք հեռու է՝ հոս չի կրնար գալ, որ միասին նստէինք, խօսէինք, ուտէինք, խմէինք, երգէինք, գիշերները չպառկէինք, կարօտնիս առնէինք:

Համբոյրներով՝ Բ. Կանաչեան

Այս առաւօտ հասցեդ նայեցայ եւ վերջապէս թուղթի մը վրայ գտայ. չեմ գիտեր ճիշդ է, թէ՞ ոչ: Մայրիկին, Լուսինին, Արմաւին եւ աղբարիկներուդ բոլորին բարեւ...

Հասցէ.- P. Ganatchian, B.P. 870, (Syrie) Beyrouth.

Յ.Գ. Մի՛ նայիր անխնամ նամակիս. այս իրիկուն չորրորդ նամակս է որ կը գրեմ. առաջ ինչ լաւ էի. նամակ գրել ըստած բանը չէի գիտեր:

ԼԴ.

[23 Յունուար 1936]

Հինգշաբթի 23 Յունուար 1936 գիշեր ժամը 10ին.

Օղիի սեղանին շուրջ կենա՛ցդ Միհրան:

Համբոյրներ²⁰

ԼԵ.

3/2/36

Սիրելի Միհրան

Յունուար 23 Հինգշաբթի գիշեր մեր տունը սեղանին շուրջը բոլորուած Տէր եւ Տիկ. Գ. Իփէքեան, Տիկ. Աղբալեան, Լ. Շանթ, Քրիստինէն եւ ես խմեցինք եւ խմեցինք կենացդ:

Երբ սեղանին շուրջը անցանք, երկու խօսքով ըսի թէ ինչու հաւաքուած էինք. անմիջապէս գաւաթները բարձրացան ճերմակ, կարմիր,

դեղին գոյներով, իրար զարնուեցան, հոգիները թունդ ելան եւ լեզուներուն կապերը քակուեցան, ամեն ոք կ'աճապարէր բան մ'ըսել. Միհրանը Կանաչեանին բարեկամն է, ուրեմն Կանաչեանին կենացը. բայց տուլարները ե՛ս բերի, ուրեմն՝ քու ալ կենացդ, ես ալ անոր կիսն եմ՝ հա, աղէկ ըսիր, ուրեմն քու ալ կենացդ. բայց սեղանը տիկին Կանաչեանը շտկած է՝ կրկին գոյնզգոյն գաւաթները իրար կը զարնուին, եւ մենք էլ նստեր կը խմենք՝ հա իսկապէս ձե՛ր էլ կենացը. ինչ լաւ բան է ըրեր Միհրանը՝ դարձեալ խմենք. եւ այսպէս շարունակաբար, արդէն բաւական ժամանակ անցած էր խմելով ուտելով եւ շատ մը պատմութիւններով, երբ յանկարծ դուռը զարնուեցաւ եւ անհրաժեշտ գործի մը համար կանչուեցաւ Իփէքեանը. կ'ուզէին ամեն մէկը բան մը գրել բայց աճապարելուն՝ ստորագրեցին ու գացին:

Լուսինին նոր տարիի առթիւ ղրկած փաքեթը ստացանք. պզտիկները շատ ուրախացան, մանաւանդ երբ մամանին կարդաց եւ պատմեց պատկերներուն նշանակութիւնները:

Միհրան, չորրորդ նամակը կ'ըլլայ այս, տակաւին պատասխան չեմ առած: Այս անգամ Իփէքեանէն առած հասցեովս պիտի գրեմ. այսչափը բաւ համարէ եթէ քենէ նամակ առնեմ՝ աւելի երկար կը գրեմ:

Քրիստինէն եւ ես կը բարեւենք Մամային, աղբարիկներուն եւ քուրիկներուն:

Համբոյրներով՝ Բ. Կանաչեան

Յ.Գ. Այստեղ Կոմիտաս վարդապետի անտիպ գործերուն տպագրութեանը համար համերգ մը տուինք ամբողջութեամբ իր գործերով. զուտ հասոյթ ունեցանք 1570 ֆրանք. [անընթ. բառ] նամակ մը պիտի գրեմ ըսելով որ Կոմիտաս վարդապետին հարսանեկան երգերը եթէ չեն տպագրուած անոր յատկացուի այս գումարը. տեսնեմ ի՞նչ պիտի պատասխանէ:

Կանաչեան

L2.

26/6/36 [Պէյրուս]

Սիրելի Միհրանս

Քիչ մնաց որ տարին մօտենայ [նամակ չղրկելը], կ'երեւի նամակ ղրկելը տուլար ղրկելէն աւելի դժուար է. ի՞նչ եղար, ու՞ր մնացիր, քանի քանի նամակներուս չպատասխանեցիր. աս ինչ երկար լռութիւն է, քեզի ի՞նչ հասցեով գրեմ. նոթաներ ղրկեցի ստացա՞ր, մեղք՝ երկար նամակիս, մեղք՝ կարճ նամակներուս, երեւի հասցեդ փոխած ես, աս ինչպէս կ'ըլլայ՝ դուն որ գրելու մէջ ճարպիկ էիր, ու՞ր կորսնցուցիր այդ յատկութիւնդ. այս վերջին տարին 1936ը, 20 տարի առաջուան 1916 տարիէն աւելի՞ գէշ եղաւ, աս ի՞նչ զուլում է ըրածդ որ կնիկս կ'ըսէ կ'երեւի այս Միհրան ըսածդ քարտիսիւն մէկն է, մէյ մը կը տաքնայ մէյ

մը կը պաղի (իմ ըսածս չեմ ըսեր) վերջապէս ի՞նչ ունիսնէ ըսէ տէ ես ալ
նայիմ՝ կարելի է քեզի իրաւունք չեմ տար:

Բարեւներ Մամային (գեղուն) մայրիկին, Արմաւին, Լուսինին, Մես-
իային, Նշանին:

Քրիստինէն եւ երեք աղջիկները, ես ալ, կարօտով համբոյրներով՝
Բ. Կանաչեան

Յացեւ.- P. Ganatchain, Hotel Lux, (Liban) Beyrouth

[Յ.Գ.] Ախ Միհրան, առաջ ինչ լաւ էի՝ նամակ գրել ըստած բանը չունէի.
այսօր վեցերորդ նամակս է որ կը գրեմ. երանի թէ առաջուանը մնացած
ըլլայի. շուտով նամակ գրե՛, ալ չափը անցուցիր:

Բարսեղ

6.

Յոկտ. 15, 1936, Պոստոն

Սիրելի, սիր եւ լի, սիրելի

Բ ա ա ա ա ա ա ա ա ա ա արսե ե ե ե ե ե ե ե ե եղղղղղղ,

Հասա՞ւ ձայնս ականջիդ...: Բոլոր անցած ու գացած մեղքերուս հա-
մար թողութիւն կը խնդրեմ:

Ողորմեա՛ ինձ, Աս տ ը ւ ա ծ...:

Ես նոյն էշն եմ, տարիները թող անցնին, հէջ ումուրս չէ, բան մըն ալ
չէ փոխուած, փոխուելիք ալ չունի...: Շատ-շատ պիտի ըսես որ էշը ակ-
ռաները չթափե՞ց ...: Էհ, ադտեղ կեցիր: Հա՛ եա...: Թափե՛ց, պապամ,
թափեց, խաֆային լուսինկան փառըլ-փառըլ է հիմա: Պէխերուն մէջ
սիւտակ թելը կը մանի ու կը մանի...: Ասոնց պէս մանր-մունր բաներ
փոխուած են մեր էշին չուլին վրայէն, բայց էշին էշութիւնը նոյնն է, նոյն
ինատ աւանակը, նոյն օտուկում ըսողը:

Հազար անգամ ականջներէն բռնած ու մէկ կողմ քաշած եմ եւ խրա-
տին հազարը փարա մը՝ կարդացած եմ գլխին, որու՞ կ'ըսես: Չե՞մ
ըսած՝ եււրում, չորս կողմդ նայէ, քեզի պէս կենդանի մը կը տեսնե՞ս:
Ամենքն ալ տալաւերայի մը մէջն են: Մէկը՝ հայրիկակիցներ, ես այսօր
եկել եմ ըսելով փորին տաւուլը կը չալէ: Ուրիշ մը՝ Հայաստան, ախ Հա-
յաստան ըսելով աչքերուն ճփծփուկը կը կլլէ: Ուրիշ մը՝ մեր հասնող սե-
րունդը, պողպատէ կամք... եւ այլ ցափռտութիւններով կը բրգացնէ իր փո-
րը:

Ուրիշ մը՝ մեր հայ ժողովուրդի թաքուն գանձերը... ըսելով խանութը
կը ծախէ: Ուրիշ մը՝ մեր ժողովրդ. երգին մէջ հայ ժողովուրդին սիրտը
կը խօսի...

Հոս կանգ առ պահ մը, ով անցորդ...: Եթէ երգ ունի հայ ժողովուրդը,
քեզի ի՞նչ, ինծի ի՞նչ: Խռոյին մէկուն խռիռացած դայտները ըսելով ար-
համարիեցինք ու օրին մէկը՝ մարդուն մէկը խենթեցաւ ու վերջապէս մե-
ռաւ – աւաղ, աւաղ – ...այս երկու աւաղը սրտանց է, կը հասկնաս, Բար-
սեղ: Այո, մարդուն մէկը մեռաւ որպէսզի անոր մեռելին վրայէն անգղնե-

որ յօշոտեն բզիկ բզիկ եղած խեղճ խռոյին դիակը: Այս անգամ սակայն, ոչ թէ խմպըլ ու մըմպըլ ըսելով, այլ՝ Ովսաննա, եկեալ անուամբ տեառն աղաղակելով: Փարիսեցիներ...:

Վերջապէս, ինչ գլուխդ ցաւցնեմ, ասոր պէս բաներ շատ փսփսացի ականջին, բայց մեր էշը անտեղուանքը չէ: Ապու՞շ է, ի՞նչ է, չիյտեմ...: Նոյնիսկ իրեն դեմ նետեցի քանի մը անգամ, եկեղեցի, դպրապետ, երգ-չախումբի ղեկավար, մասնագետ, երաժշտագետ, չաբէթ-մաբէթ ըսելով, բայց մտիկ ըրած չունի: Ծօ, աւանակ, կ'ըսեմ, գոնէ ասոնք բռնէ որ փորդ կշտացունես, չենէ անօթի պիտի սատկիս...:

Օ, հօ՛, որի՞ կ'ըսես: Խօսքս ամօթ, մեր էշը պոչը տնկած՝ ստենտորեան փքուռուցաբանական գնդացիրաթնդանօթա-բամփորոտան կ'արծակէր աջին ու ձախին:

Իշտէ այսպէս, Բարսեղ, եաւրում, աս մեր էշը մարդ ըլլալիք չունի:

Դու անոր խոյէն կը հասկնաս: Եւ աչքդ սիրեմ որ ինչ որ ալ ըսեն, ինչ որ ալ ընեն՝ դուն չես նեղանար, ինչպէս որ ես ալ քեզի չեմ նեղանար, ու չես տարակուսիր որ ան քուկդ է, դուն ալ անորը: Զրիստիւնէին ըսէ որ երբեմն նամակ չգրելը շատ սիրելիւ նշան է: Եւ, խօսքը մէջերնիս, աս ասանկ է...: Շատ, շատ, շատ բան ունիմ ըսելիք, ու՛ր ըսեմ, ո՛րը չըսեմ: Հաստ ու բարակ մէկ գին է...: Ձայներու աշխարհին մէջ, սիրտերու ծովին մէջ կորսուած մըն եմ...:

Կիտերիմ տուռ տիյէն եոխ. // Զեպապ օլտում եիյէն եոխ. // Աթեմտէն կեմլէկ օլսամ՝ // Պէնտէն խայրի կիյէն եոխ:

Կարօտով, սիրով ու բազմահամբոյրներով կը դրկեմ այս իմ սիրով նամակս: Տու՛ր ամենին մաս-մաս: Տակաւին այնքան շատ բան կը մնայ տակը, որ անիկա ալ դուն առ ու երեսներուդ քսէ ու քսմսէ, որ իմ ալ սիրտս ծիծաղի:

[Սիրով՝ Միհրան]

ԼԷ.

[Հոկտեմբեր 1936]

Սիրելի Միհրանս,

Ստացած եմ Հոկտեմբեր 15, 936 թուակիր դրկած նամակդ. շատոնց կը սպասէի ձայնիդ, որը վերջապէս հասաւ մօտաւորապէս տարի մը վերջ իմ գրած նամակներես եւ վերջին անգամ դրկած նոթաներես, որոնց համար որեւէ յիշատակութիւն չէիր ըրած:

Նամակդ սքանչելի էր, քանի մ'անգամ կարդացի եւ պահեցի. իրաւունք տուի քեզի ալ ինծի ալ որ այդ գնդացիրաթնդանօթա-Բամ Փորոտանը միշտ արծակուի այս դարու մարդոց խաբէբայ եւ անհոգի արարքներուն ի պատասխան. բայց եւ այնպէս էշն ալ իր ճամփան պէտք է քալէ: Հը ըսէ՝ անցիր. Միհրան, կը յիշես Պոլիս երբ ձեր տունը կ'ըլլայի մէկը գար բաներ մ'ըսեր եւ երթար, վերջը ինծի կը հարցնէիր

Բարսեղ, ինտոր մարդ է աս. քիթս բերանս իրար կը խառնուէր դուն ալ կը խնդայիր. որքան որ կը յիշեմ Բ. Է, ԲԷ՝ խըփէ կ'ըսէիր. լաւ էր ան:

Միհրան, շատ կ'ուզէի գիտնալ թէ ինչպէ՞ս կ'անցընէս ժամանակներդ. անցեալներդ տեղ մը դասի էի՝ աղջկան ծնողքը ինծի կը հարցնէր թէ ուրիշ ի՞նչ գործ կ'ընես. ըսել կ'ուզէր թէ դաս տալով կարելի՞ է ապրիլ: Ես դարձեալ դասերով բեռնաւորուած կ'ապրիմ. ուրախ եմ ըսելու որ առողջութիւնս տեղն է ու ամէն տեղ կը հասնիմ. տունով տեղով լաւ եմք. միշտ խօսքդ կ'անցնի, կ'ըսենք ով գիտէ մէկ մ'ալ երբ կը գրէ:

Սիշտ Նամակիդ կը սպասենք:

Արշակ Յովհաննեսեանը այդ կողմերը եկած է. եթէ հանդիպիս հետը տեսնուէ՝ իմ կողմէս բարեւելով. ան եւս իմ մասին տեղեկութիւններ կրնայ տալ քեզի: Անցեալները տեղ մ'էինք ընտանիքով. Նիւ Եորքէն մէկը եկած էր տեսնուեցանք. քեզի հարցուցի, տեսայ որ ձեզ կը ճանչնայ ընտանիքով՝ շատ ուրախացայ:

Լուսինէն նոր տարուայ առթիւ շնորհաւորական քարթ ստացած էինք չեմ գիտեր թէ Նոյն քաղաքին մէջ կ'ապրիք, թէ՞ դուն ուրիշ տեղ ես:

Չատկի առթիւ մեր շնորհաւորութիւնները եւ լաւագոյն մաղթանքները Մեծմային, Ալիսին, Լուսինին, Մեսիային, Նշանին եւ մեր շատ սիրելի Միհրանին:

Նամակդ մ'ուշացներ, Յամբոյրներով՝ Բ. Կանաչեան Յ.Գ. Վերջերս քանի մը արաբական երգեր դաշնաւորած էի, այդ առթիւ լուսանկարս ուզած էին քլիշէի համար. հատ մը քեզի կը դրկեմ ներկայ Բարսեղը տեսած կ'ըլլաս:

Նոյն

Հասցեդ վստահ չեմ գիտեր. նոր հասցեդ գրէ.

2 հասցէ ունիմ որն է ճիշդը չեմ գիտեր

Հասցէ.- P. Ganatchian, Hotel Lux, (Liban) Beyrouth, Նամակդ չ'ուշացնես

Սիրելի Չաւեն,

Շատոնց կ'ուզէի քեզի գրել, բայց այսպէս-այնպէս օրերը անցան. այսօր Կիրակի ըլլալով խորհեցայ երկտող մը գրել. կ'երեւի ճամփադ այս կողմերը չ'իյնար որ անգամ մ'ալ չհանդիպեցար – կը խորհիմ որ այս նամակը պատճառ պիտի ըլլայ [որ] դուն ալ գրես եւ այդ տեղի անցուդարձերէն ու նոթաներէս տեղեկութիւն տաս: Մենք ընտանեօք լաւ ենք. ցը[,] յուսամ որ դուք եւս լաւ էք:

Ձեզ եւ ծանօթներուն Բարեւներով՝ Բ. Կանաչեան
Յացէ.- P. Ganatchian, Hotel Lux, (Liban) Beyrouth

7.

Ապրիլ 5, 1937, Բոստոն

Սիրորելլիի Բարսեղ,

Վայ պապամ վայ...: «Ուշտու տա կետթի կելմիյոր հալա...»: «Գնում է Յայը կնճիռը ճակտին...»: Այս եւ ասոնց պէս բաներով կ'ուզեմ բացատրել այն բոլոր զգիւսանքը որ կը զգամ՝ երբ կը խօսիս ինծի: «Հին հին դարուց յիշատակ» ձայնդ երբ կը լսեմ, ինծի կը թուի թէ եօթը երկինքներու մէջ կը սաւառնիմ: «Թէ թեւ ունէի, ո՛հ, կը թռչէի»:

Ի՛նչ ըսել, եւ ինչպէ՛ս ըսել...: Թուրքերէն առածը կ'ըսէ.- Թուրքն անիծած, խօսքն օրհնած՝ կ'ըսեր Յայր Սուրբը, կը յիշե՛ս: Այո, թուրքերէն առածը կ'ըսէ. Պու տիւնեատա իւզ գուլում վար. Պիր այրըլիզ, Պիր եօզսուլըզ, Պիր եօլիւմ:

Պօղոս Առաքեալն ալ կ'ըսէ. «Բայց արդ՝ մնան հաւա՛տք, յո՛յս, սե՛ր, սոքա երեքեան. եւ մեծ քան գոսա՛ սե՛ր է»:

Այսօրուան համար՝ իմ հոգս չէ չքաւորութիւնը, կամ մահը: Հեռաւորութիւնը, բաժանման հեռաւորութիւնը կը կոտտացնէ իմ սիրտս: Ասկէ տարիներ առաջ մարդուն մէկն ալ երգեր է.

Հեռու եմ քեզմէ, օտար երկրի մէջ, // Եղել եմ պանդուխտ, սիրուն հայրենիք:

Կամ՝ մեր շինական աղջիկը, տե՛ս ինչպէս կը վնկվնկայ իր կարօտը.

Չիւսար ես, կեռանալ մի՛, // Մեր դըռնէն հեռանալ մի՛,

Հեռու տեղ մի եար ունիմ, // Վեր Աստուած՝ մոռանալ մի՛:

Նորէն հոգս չէ թէ ի՛նչ ըսած է Պօղոս առաքեալ: Մերը կայ ու կայ: Բայց այսօրուան համար նորէն ինծի տուր յոյսը...: Ժամանակին մեր պապերը շնորհքով մարդիկ են եղեր: Մեծ պահքին ծով կը բռնէին, կէս գիշերին ժամ կ'երթային, ծնկաչոք կ'աղօթէին եւ կ'ապաշխարէին...: Հէյ կիտի, հէյ...: «Կ'ապաշխարէին» կ'ըսենք ու կ'անցնինք հիմա: Վրան մտածող իսկ չկայ: Կ'ապաշխարէին... աշխարհի բաները կը մոռնային, աշխարհի հոգերն ու ցաւերը, կեղտն ու մուրը, կեղծիքն ու սուտը՝ բոլո-

որ կը մոռնային, աշխարհքէն կը հեռանային ու կ'երգէին գիշերուան այդ խորհրդաւոր մութին մէջ, մոմի մը աղօտ լոյսին ցոլացումներուն հետ.-

Յոյս իմ ես դու, Տէ՛ր, քաւիչ յանցանաց իմոց,

Մի՛ անտես առներ զբղխումս արտասուաց իմոց.

Ողորմե՛ա ինձ, Աստուած...:

Բերաննին պագնեմ, խունկ ու մոմ հոտած բերաննին պագնեմ: Մարդիկը լալ գիտեն եղեր, յուզուիլ գիտեն եղեր, աղաչել գիտեն եղեր...: Եաման, եաման... մենք ի՞նչ գիտենք...: Զէջ, նորէն հէջ, նորէն հէջ: Իշտ մեր աս դարուն սնանկութիւնը: Ան ատենը մարդիկը Աստուած պապային կը հաւատան եղեր – շատ բարի – եւ ատոր համար ալ կ'երթան ու Աստուած պապայէն քաւումս յանցանաց կը խնդրեն եղեր...: Մենք հիմա ինչի՞ կը հաւատանք, չիյտեմ...: Ո՛չ ճգնաւոր ենք, ո՛չ ֆարմատսն ենք, ո՛չ գող ենք, ո՛չ աւազակ, ո՛չ էշ ենք, ո՛չ գոմէշ...: Նորէն պիտի ըսեմ՝ Ջորի, ջորի...:

...Բայց, ինչերնուս պէտք աս բոլորը...: Պահ մը հեռանանք սա կենդանիներէն ու գանք մեր գիտցած ծառին ու ծաղիկին, ծովին ու հովին: Յոյսն ալ՝ հով մը, որ կը շշնջայ մեր սրտերուն, ու կ'ըսէ բաներ՝ որոնք կաթ ու մեղր կը բուրեն...: Կ'ըսեն, օրինակ, Բարսեղ, պատկերիդ մէջ հէջ չես փոխուեր, իմ գիտցածս ես. գլխուդ մագերը սեյրէկ էին արդէն: Խեղճ ֆոթոկրաֆին մատիտով մագ շինել ուզեր է: Մոխիրը գլխուն...: Ձգե՛ ծօ, Ամբակում, շինծու մագ ունենալէն՝ չունենալը շատ աղէկ է...: Շրթունքիդ մէջտեղի գիծը կայ ու կայ...Մարդ ըսածդ ալ չի փոխուիր եղեր... ի՞նչ ըսիր: Նոյնիսկ կարծեցի տեսնել ատոր քովիկը՝ ան գրողը տեսնալիք Զալեպ չիպանիին ձգած նշանը: Ասիկա ալ խայալ է գուցէ: Բայց, հաւատա, երբ մայրիկին ըսի որ, կը յիշե՛ս, Բարսեղին եարան. զաւալլըն փանսըման ընելէն հոգին կը հաներ: Մայրիկը անդիէն աւելցուց.- Զա, մեսիմը, ինչ է ալ՝ հոգ կ'ըներ օր...: Շատ սիրով ու կարօտով կը բարեւէ մեր մայրիկը՝ միշտ ալ կ'ըսէ ու կ'ըսէ որ չմոռնամ, թէեւ ատիկա միշտ հասկնալի է: Աս անգամ մասնաւոր կ'ըսեմ, որպէսզի խեղճ կնկան սիրտը ըռահաթի: Գիտես եա, մեր մայրիկը ինչքան սրտանց Բարսեղի կ'ըսեր: Անցած օր Նշանը Պոստոնի հայ պախալի մը քով Պոլսէն բերուած լաքերտա տեսեր ու ամեր բերեր էր: Իրիկունը համտեսեցինք, եւ մայրիկն էր որ նորէն յիշեցուց թէ ինչպէս քեզի հետ միասին - իրիկունները - կտոր մը լաքերտա առած տուն կու գայինք...: Եա, հէյ կիտի կիւնլեր, հէյ...:

Իշտէ այս եւ այս կարգի շատ մը անցեալ ու կորուսեալ յիշատակներ կու գան ազդարարելու ինծի պէս տանձգլուխներուն որ դեռ աշխարհը կը դառնայ, եւ՝ օր մը չէ օր մը՝ էշն ալ, գոմէշն ալ իրենց ախոռները կը քաշուին, եւ մենք ալ կ'արժանանք զիրար տեսնելու:

«Յուսով եմ վաղ ուշ, Գարունը կու գայ...»:

.....

Ժամանակս ի՞նչպես կ'անցընեմ: Ոհ, ...աւաղ...Ափսոս...: Ես ժամանակը չեմ անցընէր: Ժամանակը գիս կ'անցընէ...: Զէչ մտածած չունիմ որ ժամանակը կ'անցնի. թող անցնի, մինչեւ Պաղտատ ճամփայ ունի:

Անցեալները ես ալ տեղ մըն էի: Տանտերը նորեկի մը ծանօթացուց գիս, ըսելով որ երգեր կը հաւաքեմ: Ասդին անդին կ'երթամ, կը նստիմ կ'ելլեմ ու հարցուփորձով հին ատենէն մնացած երգեր կը ժողվեմ: Նորեկը՝ հասկնալ ուզեց, եւ հասկցած ըլլալու երեւոյթ մըն ալ տուաւ իր դէմքին: Զիչ մը ատեն անցաւ: Մարդը անհանգիստ էր: Վերջապէս կմկմալով՝ զինք չարչարող հարցումը ըրաւ: «Աղէկ ամմա, ասոնք աղէկ բաներ են եա, ուրիշ գործ մը ունի՞ս»՝ ըսաւ կակազելով: Յայտնի էր որ մարդուն խելքին չէր պառկեր թէ երգ հաւաքելն ալ գործ կրնայ ըլլալ: Որպէսզի մարդուկը աւելորդ չարչարանքի չենթարկուի, աւելցուցի. «Հա՛, անթիքայի գործ կ'ընեմ, անթիքա կը ժողվեմ»: Մարդը նոյնիսկ չհարցուց այլեւս թէ ի՞նչ անթիքա է ժողվածս: Մարդը գոհացաւ: Երգ ժողվելէն բան մը չհասկցաւ, բայց երբ ըսի թէ անթիքա կը ժողվեմ, մարդուն գլուխը թստեց՝ ինչպէս կ'ըսեն: Եւ մտովի անշուշտ սապէս բան մը ըսաւ ինք իրեն. «Հա շէօյլէ, անթիքա ժողվել կը հասկնամ, փարա կ'ելլէ, բան մըն է վերջապէս: Երգ ու մերգ ժողվելէն ի՞նչ կ'ելլայ...»: Ասոր վրայ պատիւս ալ բարձրացաւ, եւ քիչ յետոյ երբ դարձեալ հաւաքուելով՝ համարձակեցաւ հարցնել, անշուշտ՝ իրեն շահ մը գալու հաւանակաւորեամբ, թէ ի՞նչ տեսակ անթիքա կը հաւաքեմ: Ըսի միամիտ ձեւով. «օրինակ՝ մեր մամաներուն հագած սոմա էնթարիները, չէփքէնները, գոգնոցները, չուխա սալթաները եւն...»:

– Է, ատոնք փարա կ'ընե՞ն:

– Հապա, հասկցող մարդուն համար:

– Ատանկ է նէ, իմ մօրս ալ կար, ատանկ քանի մը բաներ, մէկ կողմ նետած ենք, բերեմ տէ անգամ մը նայէիր...:

– Շատ սիրով, շատ սիրով,- ըսի ու վերջացուցինք:

Կը տեսնե՞ս, Բարսեղ, եահուտիին տամարը... տինսիզ իմանսըզին մալը...: Շունշանորդին փարային համար ո՛չ թէ մօրը ձգած երկու կտոր յիշատակը կը ծախէ, այլ եթէ պէտք ըլլայ, մայրն ալ, կինն ալ, չօճուխն ալ կը ծախէ, ինքզինքը հայ հայ կը ծախէ...:

Իշտէ ասանկ բաներ...: Եւ այս բոլորին մէջէն, ես կը ջանամ կրցածիս չափ չքսուելով անցնիլ: Երգ կը ժողվեմ՝ ըսի վերը: Ճիշդ է. այն օրէն իվեր՝ երբ համոզուեցայ որ ինծի համար բոլորովին պարապ աշխատանք է Ամերիկայի մէջ երգ սորվեցնել, երգ տարածել կամ ասոր պէս բաներ ընելը, այդ օրէն իվեր ամբողջ ուժով՝ ժամանակիս ծախուած եմ: Ժամանակս կ'անցընեմ ասդին անդին երթալով, մամաներ ու պապաներ գտնելով, ու իրենց մեմլեքեթին բաները գրի առնելով: Ամէն գէշութեան մէջ աղէկութիւն մըն ալ կը գտնուի՝ կ'ըսեն: Արդարեւ, Ամերիկայի այս ճախճախուտքին մէջ՝ շնչող, ապրող մարդոց խաֆայէն խեր

չկայ, մարդիկը գանձ կ'ըսեն՝ տանձ կը հասկնան: Բայց Ամերիկա եթէ Արշակաւան մըն է, միւս կողմէն պարտեզ մըն է՝ ուր կը գտնես մեր երկրի բոլոր անկիւններէն հոտ ինկած ծաղիկներ: Այսպէս՝ Տիգրանակերտը, Վանը, Մուշը, Երզրումը, Պիթլիսը, Սեբաստիան, բիւթանական շատ մը քաղաքներն ու գիւղերը, Ռոտոսթօն, Րումելին, մէկ խօսքով՝ թուրքին ջարդ ու փշուր ըրած երկրին ամէն անկիւնէն շատ ու քիչ հատակոտորներ եկած ու ապաստանած են այս երկիրը: Այդ տեսակետէն է որ կ'ըսէի թէ ամէն չարիքի մէջ բարիք մը կայ:

Բարեբախտ համարելու եմ ինքզինքս ասոր համար: Մէյ մը երեւակայէ. այստեղի ջորիներուն երգ սորվեցնելու եթէ մնար գործս, չեմ գիտեր՝ ի՞նչ պիտի ըլլար վիճակնիս: Իսկ եթէ ատկէ վազ անցանք, հապա ի՞նչ պիտի ընէի: Աղէկ որ տակաւին հիւնէն մնացած - մնացորդաց գիրքէն - մամաներ ու պապաներ դեռ կ'ապրին: Քանի մը տարի եւս, ու... վայ մեզ, վայ մեզ...: Զուկին Վանդ ալ, Մուշդ ալ, Սեբաստիադ ալ, Ռոտոսթօդ ալ՝ բոլորը "ի վերին Երուսաղէմ" պիտի ըլլան: Անկէ ետք՝ եթէ մէկը գայ ու հարցնէ որ «դուք ի՞նչ միլլէթ էք, ի՞նչ ունիք, ինչ չունիք...»: Ի՞նչ պիտի պատասխանենք: Չի բաւեր հիմակուան պէս «ազգ խաղցնելը», ասդին անդին կոկոզավիզ կերպով. «ան ի՞նչ իմանը կարծածիս ազգն ենք մենք» պոռալը: Ատոնք խուրուսուխու են, պոշ լաֆ: Ատոնց տակը բան մը ունի՞ս: Սա քու ժողովրդական երգերդ բան մը ունի՞ս: Պար կը պարեն եղեր, չար աչքի կամ զանազան ցաւերու համար աղօթքներ կը կարդան եղեր, հարսնիքի ու մեռելի գովքեր ունին եղեր. «Է, բարեկամ, ըսէ նայինք, բեր նայինք սա ունեցածներնիդ, տեսնենք ի՞նչ են, ինչացու են»:

Եթէ ըսենք որ «թուրքը մեզ ջարդեց, մեր տունէն տեղէն ըրաւ, ոճրագործները, եւն...», մարդը պիտի ըսէ՝ քիչ մըն ալ բարկանալով. «Էհ, ատոնք հասկցանք, ա՛լ կ'օգտէ, պապամ, դուք ուրիշ տիւտիւկ չէ՞ք կրնար չալել: Աս թուրքը, ան թուրքը,...: Թուրքին չջարդած ատենն ալ գիտենք: Հայտէ, նայինք, բե՛ր մեջտեղ՝ ունեցածդ»: Յիմար կոյսերուն պէս երեսը պիտի նայինք, մոմերնիս մարած, ճրագնիս կոտրած:

Այդ ճնշող երեւոյթը արդէն սկսած է իր ճիրանները ցուցնել: Աշխարհ կը փոխուի, տակնուվրայ կ'ըլլայ: Մենք ալ հոս՝ Ամերիկա, կամ՝ հոտ՝ Սիւրիա, Յունաստան, Եգիպտոս, Ֆրանսա, կը տրորուինք, կը տրորուինք, կը հատնինք: Մեզմէ առաջ եկողները չեն ըրեր, չեն հաւաքեր: Մեղքը անոնց վիզը: Մենք ալ հիմա կը բարկանանք որ չեն ըրեր: Բայց այն ատենը դեռ ամէն գիւղ ու դաշտ հայերու ոտնաձայներ կային: Հիմա ի՞նչ կայ: Բան չկայ: Բոյնէն դուրս քշուած նախիրներու հոտ մը, որ կը մահանայ օրէ օր: Ա՛լ ասիկա 11րդ ժամն է:

Ահա թէ ինչու՛, ջաղացքի երկնաքարի մը ծանրութեամբ չոքած է գլխուս, այդ արհաւիրալի գաղափարը, թէ ամէն ինչ ջուրը կը տանի, բան չպիտի մնայ...: Ու երկիւղածութեամբ, ու գուրգուրանքով, ու հեւքով ու

ցնծումով, կը հաւաքեմ ի՛նչ որ դեռ ժամանակին ժանիքին տակ չէ տրորուած ու փոշիացած:

Այս աշխատանքներու մասին - իմ միջոցներուս ներած առաւելագոյն չափով - կեդրոնացուցած եմ ուշադրութիւնս: Կը հաւաքեմ ժողովրդական երգեր ու պարեր՝ ամէն գաւառէ. ժողովրդական աղօթքներ ու հաւատալիքի վերաբերեալ նիւթեր, մանկական խաղեր ու ասացուածքներ, ծեսի ու տօնի օրերու յատուկ աւանդական յիշատակութիւններ, աշուղներու երգեր. եւս. եւս...: Շատ ու շատ բան կայ, Բարսեղ, աղէկն ու գէշը, ցորենն ու վարսակը իրար խառնուած են յաճախ: Խնդիր չէ: Մէկ կողմ դնենք այս բոլորը: Շատ դիրին գործ է ցորենը վարսակէն գատելը: Ատիկա որեւէ ատեն կ'ըլլայ:

Սիրիա շատ լաւ դաշտ մըն է այս ուղղութեամբ: Հոտ ալ գանազան գաւառներու բազմազան ներկայացուցչութիւն մը կայ: Նոյնիսկ Պէյրութի մէջ կ'ենթադրեմ թէ Թրքահայաստանի մէկ մանրանկարը կարելի է գտնել: Չեմ գիտեր թէ ազատ ժամանակ ունի՞ս այս ուղղութեամբ սիսթեմաթիք աշխատանք կատարելու: Եթէ ժամանակդ կը ներէ, պատրաստ եմ այս մասին իմ մինչեւ հիմա ունեցած փորձառութիւններս եւս...ի սպաս դնելու: Վստահ եմ որ շատ աղուոր գործ մը կատարած կ'ըլլաս:

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՐԳԵՐ ըսուածները ասկէ առաջ ես հաւաքեցի, բաւական մեծ դժուարութեամբ: Շատերը մէկիկ մէկիկ երգել տուի հին մարդոց: ԶԱՐԴԱՐԵԱՆ եւ այլ երգարանները, գիտես ես, խեղճ ու կրակ բաներ էին: Իսկ շատ մը երգարաններ բոլորովին նոթա չունին: Այնպէս որ՝ Նոյնիսկ այս վերջին շրջանի երգերը մոռցուելու դատապարտուած էին: Խնդիր չէ թէ ասոնք ի՛նչ կ'արժեն, կամ ի՛նչ չեն արժեր: Վերջապէս, մեր պատմական մէկ շրջանի արտայայտութիւններն են:

Գասպար Իփէկեանէն «Ելէք Եղբարք Բոլորուելու» երգը գրի առնել սկսայ, չլրացուցի բոլորովին: Նայէ, եթէ կրնաս օձիքը բռնել ու երգել տալ ու գրի առնել: Չմոռնամ ըսելու որ Գասպարին ու բոլոր ինծի ծանօթ բարեկամներու մասնաւոր կը բարեւես: Ինծի կը թուի թէ դուք հոտ հաճելի եւ ոգեւորող շրջանակ մը ունիք: Չեմ ուզեր նախանձիլ, բայց վերջապէս՝ մարդկային է, չէ՞:

Ղրկածդ նոթաներուն ծրարը իր ատենին ստացած եմ: Ասոնցմէ մաս մը Պոստոն գրավաճառի մը յանձնեցի, որ վաճառէ: Մէկ մասը ծախած է: Կը յուսամ՝ ուրիշ առթիւ գումար մը կրնամ դրկել: Բարսեղ, շիտակը մեծ կտրիճութիւն է ըրածդ: Գրել-կարդալ, հաշիւ բռնել, եւս... ասոնք զիս այնքան կը սարսափեցնեն որ, քանիցս, իմ ալ ունեցած փափաքներս ցամքեցուցած եմ՝ հրատարակելու սեւտայէն վազ անցնելով, քան թէ ասդին անդին՝ հաշիւ բռնելով ու խօսք հասկցնելով՝ ջղային ըլլալու:

Երկու երգերուդ մասին մասնաւոր ըսելիք մը չունիմ: *Ասում են Ուռի-նը* գիտես թէ ի՛նչքան հաւնած եմ: Աս մասին ժամանակին գրած եմ, երբ *Անուշը* ներկայացնելու խնդրութիւնը փորձեցի: Իսկ *Պճիկկօն* ալ՝ նմա-

նապէս ինծի դրկած էիր: Բառերուն չորքոտանիութիւնը զիս այնքան սարսափեցուցած է որ, միշտ մեղքցած եմ այդ ճիւղային վիժուածքին վրայ անուշիկ հագուստ մը հագցնողներուն, ինչպէս է քու դրած եղանակդ: Մեղք եղանակին, որ ատանկ ճղճիմ բառերուն կեր կ'երթայ: Թուղթ մըն ալ առնե՞մ...: Տահա Այտային ու Սեդային համար բան չըսինք: Կ'ըլլա՞յ մի...:

Բախտիկեան անունով աղուորիկ երիտասարդ մը Արաբկիրի վրայ բաւական կոկիկ աշխատանք մը հրատարակած է ասկէ քանի մը տարի առաջ²²: Այդ գիրքին մէջ դրուած երգերուն մեծագոյն մասը ես արդէն նորթայի առած եմ հոս գտնուող արաբկիրցիներէ: Վերջերս Ջորեպանեան անունով արաբկիրցի մը ըսաւ թէ սոյն Բախտիկեանը կը պատրաստուի աւելի երկարաշունչ գործ մը պատրաստել: Շնորհաւորելի է: Հետաքրքրուէ թէ ուրիշ ի՞նչ բաներ ունի ձեռքին տակ, երգի վերաբերեալ:

Հոս ռոտոսթօցի չեմ ճանչցած դեռ: Արդեօք հոտ կա՞ն: Հետաքրքիր է, Բարսեղ: Ծննդավայրիդ լեզուն յատկանշական է: Ժողովուրդը ուշիմ, եւ բարքերը զօրաւոր: Նայէ թէ ի՞նչ կրնաս հաւաքել անոնց բերաններէն: Ես շատ փոքրիկ մաս մը ունիմ Ռոտոսթոյէն: Ասոնք առաւելապէս աղօթքներ, ծեսեր են... են: Երգերնուն ծանօթ չեմ: Անշուշտ երգեր ունենին:

Դարձեալ մասնաւորապէս շատ հետաքրքիր է Սուետիոյ շրջանը: Անոնց լեզուն շատ հին հետքեր ունի: Կրնայ ըլլալ որ երգերու մէջ ալ հին ու մին բաներ մը պահած ըլլան: Թերեւս արաբ երգէն ազդուած են: Թերեւս չեն ազդուած: Չենք գիտեր: Կ'արժէ հետաքրքրուիլ:

Եւ ասոր պէս հարիւրաւոր տեղեր ու քաղաքներ, գանազան բաներ ունին, որոնք քով քովի բերելով, յղկելով, դասաւորելով, գուցէ կարելի ըլլայ մանեակ մը կազմել, մանեակ մը՝ որ գեղեցիկ ըլլայ:

Չեմ ուզեր աւելի երկարել, նայէ թէ խելքիդ կը պառկի՞ աս ըսածներս: Անկէ ետք՝ օրերով ու տարիներով կրնանք գրել ու կարդալ:

.....

Իսկ երբ կը դարձնենք այս էջն ալ, նորէն մեր աչքերուն առջին կը բացուի յոյսը, որ թելաբաց կը սաւառնի...: Խերն անիծեմ այսօրուան ալ, վաղուան ալ, գացածին ալ, եկածին ալ, գալիքին ալ: Ինչ որ պատահի, ինչ որ չպատահի, մեր կուրծքերուն տակ շուռ եկող շանձագը պիտի մեծնայ, պիտի մեծնայ...: Այսօր շանձագի պէս կը նային վրան: Հոգ չէ: Որու՞ հոգ: «Փապուճս ի վար»՝ պիտի ըսէի: Մենք գիտենք եա...: Կոմիտաս խաղցնողները շատ ու շատ են հիմա: Սգահանդես, պատույ հանդես: Փարիզէն Եգիպտոս, Եգիպտոսէն՝ Հայաստան, իրարու ձեռքէ կը խլեն խեղճ Վարդապետին անշնչացած մարմինը: Ասոր հոգիին մօտեցող չկայ: Գովասանք, պարապ խօսք, քաղաքական կամ այլ ինչական նպատակներու կռուան կ'ընեն խեղճ մարդուն մեռելը իսկ: Աս օրերուն ալ հասանք: Բայց... բայց... կայ ու կը մնայ մեր Վարդապետը...:

Կայ ու կը մնայ ան, կաղնիի պէս պիտի դիմադրէ աս բոլոր ապուռ ճուպուռ գովասանքներուն ու կոկորդիլոսի արցունքներուն: Մեր անկէ ծծած կաթը հալալ է, եւ՝ առաջ Աստուած՝ հալալ ալ կը մնայ: Ան մեզի տուաւ այն անբացատրելի ու անշօշափելի ինչը՝ որ անուն չունի, գիրքերու մէջ չէ գրուած, ո՛չ ալ կը բացատրուի ու կը ներկայացուի: Ծ ա շ ա կ ը... ճաշակը՝ հայ երգին: Հայ երգին՝ որ կրնայ դրացի ըլլալ թուրքի, քիւրտի, արաբի, վրացիի եւ այլ շատ մը երգերու, բայց՝ իր յստակ ձեւերուն մէջ, ան երգն է ժողովուրդի մը, որ նմանապէս՝ իր դրացի թուրքէն, քիւրտէն եւն... շատ մը լաւ ու վատ ազդեցութիւններ կրած է, բայց՝ ո՛չ թուրք է, ո՛չ քիւրտ է: Մեր երգն ալ ինքնայատուկ շէշտ մը ունի, մասնաւորապէս հայ անաղճատ բերաններու մէջ, որ մերինն է: Ու այս բոլորին ճաշակին աղբիւրն է մեր Վարդապետը...: Աստուած ողորմի՛ հոգուն...լուսերու մէջ պառկի...:

Նորէն տեղ չմնաց Սեդային ու Այտային ու Քրիստինէին: Խոշոր ու երկար, երկաաաաաարրրրրրր համբոյր մը բոլորիդ ալ: Դուն ալ շուտ գրէ, մենք ալ Աստուծոյ զաւակն ենք էլի...:

Սիրով

ԼԹ.

19/10/37, Պէյրուք

Սիրելի Միհրանս,

Ստացած եմ 5 Ապրիլ թուակիր երկար, համով հոտով նամակդ. քանի մ'անգամ կարդացած եմ, հիմա ալ ծիծաղը երեսիդ նորէն կարդացի, շատ մտքերու մէջ ինկայ առանց գրելու, գրելիք թուղթիս նայելով օրօրունեցայ մտքես անցան շա՛տ, շա՛տ պատկերներ. Վարդապետին սեղանին շուրջը դարձածներէն մինչեւ այսօր, եւ հիմա նստած Պէյրուքի մէկ անկիւնը ծանօթներէս հեռու, չեմ գիտեր ի՞նչ կ'ընեմ. քիչ անգամ երգ մը գրել կ'աշխատիմ. անոր համար որ կ'ուզեմ վերջի գրածս առաջիններէն լաւ ըլլայ կամ՝ բնաւ. եւ վերջապէս այս անգամ յաջողեցայ *Վարդերի Հետ* խմբերգ մ'ալ գրել. բաւական երկար կը տեւէ, նուազագոյնը 4 վայրկեան արագ եւ զուարթ երգուելու պայմանաւ: Այս ալ անելորդ բան. շատ կը հաւնին, երկար ծափեր կը շռայլեն թերթին մէջ (ըլլայ հայկական ըլլայ օտար) գովեստներ կը գրեն, կը կարդան, կարգ մը մեծ աղաներ եւ պարոններ՝ «այս գովեստը միայն քեզի համար չէ, մեզի համար ալ է, հայութեան համար է» կ'ըսեն, եւ այսչափ: Զըլլայ որ ասկէ անդին անցնիս: Բարսեղը դաշնակ չունի, որչա՞փ կը չարչարուի բան մը գրելու համար՝ որու՞ն հոգ, օդէն թող առնէ, օդին տայ, մեզի ինչ. թէն այս ըսածս անելորդ է, քանի որ այդ ալ խելք ունեցող մարդոց խօսք կ'ըլլայ: (հեռուները գացի կը բաւէ): Միհրան, շատ բան ունէի քեզի գրելիք բայց կը տեսնեմ որ հեռուները գացի, միտքս քիչ մը վերերը սկսաւ թռիլ, ոտքս գետնէն պիտի կտրի՝ այսօր թող մնայ:

Երգ հաւաքելու համբերութիւն չէ մնացած քովս Միհրան... ոչ, ոչ, այսօր թող մնայ, նորէն շուտ ժամանակի մէջ քեզի կը գրեմ. երթամ շուկայ ուտելիք առնեմ, տուն բերեմ որ կեսօրին կերակուր ունենանք:

Շարունակելին կարդա՝²³: Զրիստի-նէն կ'ըսէ որ յաճախ թող գրէ, քեզի պէս ծուլութիւն թող չընէ:

Շատ շատ բարեւներ բոլորիդ այս անգամ մայրիկին ձայնն ալ լսեցինք, իմացայ որ Լուսինը, Ալիսը, Նշանը Բարիզ գացեր են խայրըլը գործերու համար. եթէ ասանկ երթայ տարօրը վրայէդ պիտի անցնի գիտցած ըլլաս... ալ կը բաւէ. Էշութիւնը^[9] ելաւ դուրս (Միհրան)

Ամենքս կը բարեւենք մեր Միհրանին՝ Բ. Կանաչեան

²⁴պահած կամ առած եմ անոնք որոնց վրայ աշխատած եմ. 4 տարի առաջ Զեսապէն եւ Պիթիասէն գրած էի 6-7 երգեր, վերջը ատոնցմէ 1 հատ խմբերգի վերածելով եւ մէկն ալ գրածս երկարեցնելու օգտագործելով [երկու անընթ. բառ] կտոր մը, միւսները աւելորդ տեսայ պահել. միշտ այսպէս եղած է, զինուոր եղած ատենիս 13 քրտական երգերէն մէկը ունիմ այսօր:

Խենթ ու խելառ կ'անցնիմ օրերուս մէջէն. ահա Ռիթայիս ձայնը լսուեցաւ անպատճառ քոյրերուն հետ անհամաձայնութեան մէջ Է: Ռիթային մոռցեր էիր, չէիր յիշած. շնորհքով տեսակէն ճպուռ մը անվերջ կ'երգէ. 4 տարեկան է բայց մեծի պէս կ'երգէ թանկօներ եւ խմբական երգերը բոլոր ձայներով:

8.

Նոյեմբեր 17, 1937, Բոստոն

Սիրելի Բարսեղ, եաւրում,

Յիշատակներ, յիշատակներ...: Ամեն անգամ որ ես կը գրեմ քեզի՝ կու գան ու կը թառին ուսերուս վրայ, եւ իրենց քաղցր ու լեղի յոյգերով կը ճգմեն սիրտս, եւ թող չեն տար որ կաթիլ մը արիւն հանես սա չոր-նալիք սիրտին մէջէն, որպէսզի թեթեւնաս: Նոյնը կը պատահի քեզի ալ: Դուն ալ շատ բաներ ունիս ըսելիք, բայց «կը տեսնես որ հեռուները կ'երթաս, միտքդ քիչ մը վերերը կը սկսի թռիլ, ոտքդ գետնէն պիտի կտրի», եւ կ'ըսես իւրովի.- Զելէ այսօր թող մնայ:

ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՄԵՐԳ Դիպիարուրեամ Բ. ԿԱՆԱՉԵԱՆ		
20 Մայիս 1953		
ՅԱՆՅԱՆՔԻՐ		
— Ժողով —		
Կոմիտէ Վրդ.	ա) Շարք	Փառմ. երկ. խումբ
	բ) Զար Զեկէ	Մենեղ՝ Օր. Լ. Զեյնիման
Բ. Կանայան	Շուշ	» Օր. Թ. Կանայան
Վ. Զաւարան	Կարաւ	Հիման, » »
		Մենեղ՝ Օր. Ս. Տարապանան
Բ. Կանայան	Տեղաժ Տեղաժ	Փառմ. երկ. խումբ
»	Լոյ Կիլիկա	» » »
Բ. ՄԱՍ		
Կոմիտէ Վրդ.	ա) Օրդ Բեյն	Փառմ. երկ. խումբ
	բ) Մեծ Եւր	Հիման, » »
		Մենեղ՝ Օր. Զ. Պարպանան
Բ. Կանայան	Օրդ	Փառմ. երկ. խումբ
»	Սլա Տաշեան	Մենեղ՝ Յիլ. Փ. Կանայան
»		Հիման, երկ. խումբ
	Վարդիկ Կան	Մենեղ՝ Յիլ. Է. Կանայան
Բ. Կանայան	Սաթ	Վիլան, երկ. խումբ
»	Պիլան	Մենեղ՝ Օր. Թ. Կանայան
		Փառմ. երկ. խումբ
Կոմիտէ Վրդ.	Կոմիտէ	Մենեղ՝ Օր. Ս. Տարապանան
Բ. Կանայան	Տաշեան	Փառմ. երկ. խումբ
		Մենեղ՝ Օր. Թ. Կանայան
		Յիլ. Է. Կանայան

ՍԵՆՏԵՐ. — Զարեան երգից ցանկումն են Բ. Կանայանի կողմի:

Նոյն փապուճը, նոյն չեքիճը...: Առածն է որ կ'ըսէ.- էշը էշին քովն ես կապեր առեր է եա՛ւ առուցը, եա՛ւ փառուցը: Մենք մեզի էշ կրնանք կոչել՝ ամենայն պաղարիւնութեամբ եւ առանց խայնելու: Չափազանց իրաւացի եւ արդարացի է եւ նոյնքան պատուաբեր այս որակումը: Աշխարհի բաներուն աչք չունինք, գովասանքն ու ծափը իզուր մսխուած շռայլութիւն կը նկատենք, "խելացի", "նշանաւոր" մարդոց ընկերութենէն իսպառ ըսպուռ կը փախչինք, "ճարպիկ", "աչքբաց", "իւշկիւզար" ո՛չ միայն չենք, այլ եղողներէն փարսախներով հեռու կը մնանք, "վասն ազգին սիրոյն, խաթերն համար" ոտքերուդ ամէն փոփոխութեան հետանդպած "հերոս"ներուդ կարգին ալ չենք. է, աս չենք, ան չենք, ասկէ կը գանկնք, անկէ կը խորշինք: Ե՞տքը...: Իշտէ ասանկ քէլ գլուխ կը մնանք:

Փառք Աստուծոյ, հազար փառք եւ փառաբանութիւն՝ որ աս քսան տարուան մէջ տահա տահա նոյն քէլ գլուխը մնացեր ենք, հակառակ բոլոր ճառքճուռքներուն եւ շնական շողոքորթութեանց ու կեղծիքին՝ որ մեր չորս դին լայնաբերան խարսխած են: Օրինեալ ըլլայ մեզ ստեղծողը եւ մեզ այս տեսանելի եւ անտեսանելի փորձանքներէն ազատ պահողը...:

«Խենթ ու խելառ կ'անցնիմ օրերուս մէջէն» կ'ըսես: Նոյն բանն է որ ես կրնամ ըսել – եւ յաճախ ալ ըսած եմ՝ դդումի համ տալու աստիճան – Բարսեղ, այս բոլոր խենթ ու խելառութիւնը կը թուի թէ պիտի ըլլայ ու պիտի մնայ որքան ատեն որ տակաւին մեր շունչը չէ սպառած: Կ'անցնինք մեր օրերուն մէջէն: Կ'անցնինք մեր հոգիներուն մէջ զգալով ծարաւ մը որ երբեք չի յագենար: Այդ բորբոքիչ կայծը մեզ կը տանջէ, կը տոչորէ, կը խանձէ ու կը մրկէ, բայց – ո՛վ զարմանալեացս – փոխանակ մեզի ցաւ պատճառելու, աւելի կը բորբոքեցնէ մեր հոգիին հուրը: Կ'երեւի թէ գեղեցիկի պաշտումը իր բացարձակութեան հասած է մեր մէջ: Կա՛մ գեղեցիկը, կա՛մ՝ ոչինչ, իգին ամէն բանի: Եւ ասանկ ըսող տանձ գլուխը շատ բաներու պիտի տոկայ, շատ բաներէ պիտի գրկուի, շատ բաներու մեթալիկ չափտի տայ, շատ մը «աշխարհիս բարիքներէ» ձեռք պիտի քաշէ, մէկ խօսքով իր առջընը չափտի կրնայ յարմարցնել ընկերային պատշաճութեանց, միջավայրի պահանջներուն, կամ հինգած ու փտտած ասացուածքին չափտի կառչի. «Ի՛նչ ընես, եղբայր, պարագաները այդպէս կը պահանջեն, յարմարելու է, ընդհանուր պահանջքին գոհացում տալու է, ժողովուրդին փափաքածը պիտի տաս, չէ նէ անօթի կը մնաս»: Եւ այս վերջին խօսքը շատերու համար ալՖա եւ օմեղա է: Չորնալիք փորի մը համար կրնան ծախել ամէն ինչ, տուն տեղ, կին, ջօլուխ, ջօճուխ, որեւէ կարգի սրբութիւն, յիշատակ, բարեկամութիւն, սէր, հիացում: Ամէն բան կը խաւարի երբ փորն է որ կը ճըռճըռայ: Վա՛յ պապասընըն...

Ասոր համար է որ երբ Պէյրութի մէկ անկիւնը նստած ես, հեռու կը

զգաս ինքզինքդ: Պէյրուլէն դուրս կը փնտռես քու հոգիիդ խայծերուն ներդաշնակօրէն անդրադարձող հոգիներու: Շուրջդ պարապօրէին կը տեսնես, շուրջդ հացի մը համար քառասուն թախլա դարձողներ կը գտնես, քիչ մը շունչ, քիչ մը խայտառակօրէին, քիչ մը արեւ, վերջապէս քիչ մը մարդու շնորհք կը փնտռես ու չես գտներ: Իրաւունք ունիս:

Իրաւունք ունիս, բայց առնելիք չունիս՝ ինչպէս կ'ըսեն: Առնելիք չունիս, որովհետեւ քեզմէ դուրս եղողներն են որ մարդավարի կեանք կ'ապրին: Դուն այդ «մարդավարիութիւնը» կ'ատես, եւ ասոր համար է որ մուկին պոչը կը մնաս: Մարդավարութեան առաքինութիւններն են՝ նախ՝ շողոքորթութիւն, եւ կեղծիք ու նենգութիւն: Յետոյ կու գան բոլոր շարքը այն բարեմասնութիւններուն որ կը կոչուին՝ շնորհքով մարդ, պատուախնդիր անձ, խոհեմ՝ աննկարագիրին գրաբարը, հարուստ՝ գողին հոմանիշը, մտաւորական՝ զանազան ու զարմանազան բոպիկութիւնները ծածկող ողորմելի հագուստ, «ազգին սիրոյն զոհուած» - ինչ խրտուիլակութիւն, միշտ ալ ազգին կռակէն ապրած, ազգին վրայ յաւիտենական բուիճակ եղածներն են որ միշտ յանուն ազգին ապրած են ու կ'ապրին: Իշտէ ասոր պէս շատ մը նշանաւոր բաներէ զրկուած պիտի մնաս դուն, Բարսեղ, որքան ատեն որ քու հոգիդ քեզ կը չարչարէ: Կ'ուզե՞ս աշխարհի փառքն ու «հանգստութիւնը»՝ կտրէ հոգիիդ թելը եւ շուկայ իջիր. լիաբուն կը վարձատրուիս: Կ'ընե՞ս ատիկա: Չէ՛... պիտի ըսես, այնքան երկար չէ՛ մը, որ ատկէ մինչեւ հոս պիտի երկարի եւ իմ ականջիս մէկ ծակէն պիտի մտնէ միւսէն ալ դուրս չելլէ:

Արդ, մեզ կը մնայ Դաւիթ մարգարէին պէս սանթուրը ձեռք առնել եւ սաղմոսերգել.- Երանեալ է այր՝ որ ո՛չ գնայ ի ճանապարհս ամբարշտաց:

Գալով գիտութեան հարցին, ինչպէս կ'ըսեն՝ տակաւին ողջ ենք ամենքս ալ եւ վերէն իվար մասնաւոր կ'ողջունենք բոլորդ:

Մայրիկը հէջ մարդու սըրա տուած չունի Բարսեղին վրայ խօսուած ատենը – եւ ատիկա յաճախ, շատ յաճախ կը պատահի – գրեթէ կարօտէն աչքերը կը լեցուին: Նոյնն է Լուսինը, շատ խատր խահուէ եփած է մեզի, ասոր համար է որ խահուէ եփելու մրցանակը տակաւին ձեռքէն առնող չէ եղած: Նաեւ Արմաւը: Նոյնպէս Նշանը, Նոյնպէս Զրանտը: Զէլէ Զրանտին բերանին ջուրերը կը վազեն երբ կը յիշէ մեր Այազփաշայի տան երեկոյեան օղիաբանութիւնները հանդերձ լաքերտայիւք, եւ չիրօգիւք եւ ալովքն հանդերձ...: Զեզ ամենէն քիչ ճանչցողը մեր Նշանն է որ հազիւ կը յիշէ քու դէմքդ, ան ալ՝ ան, Բարիզ եղած տարիսիս տեսած ըլլալով: Ան օրերուն՝ երբ ես իմ ձիս նալած՝ Բարսեղ, Եգիպտոս պիտի երթաս, կը պոռայի, եւ դուն չէիր հասկնար որ այս ըսողը Միհրա՞նն է, չէ նէ Վաղարշակը: Վաղարշակին կամ Նոյնպէս միւս բոլորին կողմէ ասանկ բան մը կը սպասէիր, բայց ինե՞...: Ներտէն ներիյէ: Ծօ, մենք Միհրանին հետ կաթաղբար ենք, Նոյնիսկ կերածնիս խմածնիս միւսակ

զատ տեղ կ'երթայ: Անկէ անդին՝ իմս, քուկդ չիկայ: Աս Միհրա՞նն է որ գիս իրմէ կը բաժնէ: Եկուր տէ մէջէն ելիր: Ան ատենը ասանկ կը մտածէինք, բայց եկուր մէյ մըն ալ հիմա հարցուր ինծի: Ան օրէն ասդին՝ կարօտը կուրծքիս մնացած է: Ես ինծի շատ անգամ ըսած եմ՝ երբ շատ ու շատ կարօտնամ քեզ, ինչպէս այս վայրկեանիս: - Ծօ, աւանակ, քու ինչու՞դ պէտք էր որ Բարսեղը քեզմէ հեռացնէիր: Իշտէ 17 տարին ալ լմնցաւ, տահա մէյ մըն ալ իրարու երես տեսած չունիք: Իշտէ ասանկ կ'ըլլայ: Թո՛ղ մնար քեզի հետ. քիչ մը տկար էր նեհելպէթ բան մը կ'ըլլար: Իշ օլաճաղընա վարըր... Ատիկա հիմա կ'ըսեմ, բայց ըսածիս նոյնիսկ հիմա չեմ հաւատար: Ասիկա քեզ չտեսնալու սիրտիս ցաւն է: Իշտէ տարիները անցեր են: Դուն աշխարհի մէկ անկիւնը, ես ճրհէնէմին մէկ քեօշէն, իրար կը փնտռենք: Աշխարհք է, ինշալլահ տահա աչքերնիս բաց եղած իքէն նորէն իրար կը գտնանք: Քրիստիներն ալ ըսէ որ իմ էւել պակաս ըսածներու աչք գոցէ: Հարկաւ գիտէ թէ ինչ իփսիզ սափսըզ սերսերիին մէկն եմ: Եւ ատոր ապացոյց պիտի կրնայ ըսել որ մինչէն հիմա տանձգլուխ մնացեր եմ: Ծիշո՞ւ է եա... Վաղարշակը պիլէ եկաւ ու գլուխը կապեց տէ, ե՞ս չէի կրնար ոտքերս ջուրը դնող էքսիքէթէկ մը բերել տուն: Իշտէ չեղաւ... ա՛լ չեմ գիտեր ինչու չեղաւ: Խաֆա-նուս ալ թասը բացուեցաւ, մեր ալ աս խօսքը վերջացաւ...:

Հոս պիտի վերջացնէի , բայց անդին մայրիկը նստեր է ու քիթին տակէն կը մզմզայ ըսելով.- իմ թարաֆէս ալ մախսուս բարեւ գրելու չի մոռնաս: Ըսէ քի ամենքին ալ երեսներէն կը պագնեմ: Բարսեղը իմ գաւակներու տեղը դրած էի: Զօճուխները ա՛լ մեծցած ըլլալու են: Կնիկն ալ ինչխըտար որ չենք ճանչնար նէ, հէլպէթ Բարսեղին յարմարած ըլլալու է: Պատկերնին չի դրկեցին որ մէյ մը տեսնայինք: Ըսէ որ մայրիկը կը փափաքի որ բոլորիդ մէկ պատկեր մը քաշել տաք ու դրկեք: Ըսէ որ կամաց կամաց աղջիկները հարս ընելու կարգը կու գայ կոր: Մեր Նշանն ալ կարգեցինք: Արմաւին ալ կարգեցինք: Միհրանն ալ գիրքերուն հետ կարգուած է: Ա՛լ ումուտս կտրած եմ: Պելքի դուն հոս ըլլայիրնէ քու վրադ նայելով, ինք ալ ատանկ բան մը ընէր, ամմա ա՛լ ումուտս պիւսպիւթին կտրած եմ: Զըլլայ նէ հեղ մը Պէյրութի թարաֆները դրկենք, մեր քեռեկիները ալ հոն են: Հեղ մը պտոյտի գայ նէ, պելքի դուն գլխուն կարդասնէ բան մը կ'ըլլայ: Ա՛լ չեմ գիտեր ի՞նչ ընելու ենք: Հագար հեղ կ'ըսեմ.- եաւրում, մարդ ըսածդ կարգուիլ օրէնք է: Աս ասանկ եկեր՝ ասանկ ալ պիտի երթայ: Ի՞նչ թէք գլուխդ առեր, նստեր ես: Ես հիմա կամ կ'եփեմ կը թափեմ, վրադ գլուխդ կը նայիմ, վաղը ես ալ երթամնէ ի՞նչ պիտի ընես, պատն ի՞վեր պիտի մնաս: Մեղք ես, եաւրում, վրադ ծածկող մը պէտք է: Ամմա որու՞ կ'ըսես: Սուտ աւետարան կու գայ աս ըսածներս:

Արման ալ ամուսնացաւ իմ բարեկամներէս Մինաս Մինասեանի հետ: Գասպարը կը ճանչնայ: Հայ Երգի կոտորշը կա՞ր եա, անոր շինածն է:

Անոր ալ գլուխը քիչ մը մեզի պէս սերին է, շատ բաներու պոչ կու տայ:

Նշանն ալ ամառը Բարիզ գնաց, երկու ամիս կեցաւ, Պոլիսէն արմտանցի Աճեմեաններու աղջիկը առաւ ու ամուսնանալով միասին բերաւ: Զիմա տունին մէջ շատ շէնլիկ ենք: Փաթըռթըռնիս շատ է: Անոր համար է որ ես ալ շատ անգամ Աշճի պաշի թոսուն աղայութիւն կ'ընեմ: Այսինքն փեշկիրը առջեւս կապած՝ մասնաւոր կերակուրներ կը պատրաստեմ:

Գիտես եա, ես այս ճիւղին մէջ մեծ հռչակ հանած եմ վերջերս: Իմ եփած շիշ քեպապներուս համար, գուզու ֆուռուններուս փիշկինութիւնները եւ այլ շատ մը մասնագիտական, որկրամուլական ամաններուս մասին մեծ գովասանքով կը խօսին, ճիշդ ինչպէս կը խօսին քու *Վարդերի Զետ* գրածիդ մասին: Կը խօսին. որը իրաւ, որը սուտ: Երբեմն ճիշդ, երբեմն սխալ: Բայց կը խօսին: Արդէն ի՞նչ տարբերութիւն, մէկը փորին համար է, մէկալը խաֆային համար: Կ'ուտեն ու կը մոռնան: Եւ աղէկ է որ կը մոռնան: Մենք ալ կը մնանք իբրեւ այդ կերակուրները պատրաստող վարպետները: Կոմիտասին վարպետը միտքդ կու գա՞յ:

Ես իմ եփած կերակուրներես պնակ մը կը դրկէի, բայց թուղթի մէջ չի փաթթուիր, ափսոս...: Գոնէ դուն քու գրածներեդ բաներ մը դրկէ աս կողմերը: Ատոնք ալ չեն թրջիր եա...:

Ես միտքս դրած էի կարգ մը սեւագրութիւններ դրկել քեզի, բայց տակաւին տուններնիս իրարանցումի մէջ է: Թուղթերս բոլորն ալ ասդին անդին են: Եթէ կրնամ՝ ուրիշ ատեն քանի մը բաներ կը դրկեմ: Նայինք դուն ի՞նչ կ'ըսես:

Այս անգամ, Աստուծմէ եղաւ, տաքը տաքին պատասխանեցի: Օ՛խ, որքան ուրախ եմ: Ապա թէ ոչ... յայտնի լիցի քեզ արքայ... Չատկին կը կարդային այս գիրքը: Կը նայիս որ ես ալ քեզի պէս նամակդ գրկած՝ մինչեւ Չատիկ կը քնանայի: Զեզ տեսնեմ, դուն ալ այս անգամ իմ ըրածիս պէս ըրէ: Տաքը տաքին փակցուր երթայ: Զայտէ «քալգըյօր» Իսկիւտար... Իսկիւտար.. սոն վափոռ...:

Շատ սիրով ու կարօտով՝ Միհրան

9.

Դեկտեմբեր 14, 1937, Բոստոն

Սիրելի Բարսեղ,

Ահա եկաւ Նոր Տարի, // Զետը բերաւ շատ բարի.

Մանրը տղոց ուրախ օր, // Բարի գաւակ հօրն ու մօր:

1938ի Կաղանդ պապան է եկողը, հէ՛յ, ճամփայ բացեք...:

Այս քանի՛ ու քանի՛ Կաղանդ պապաներ դիմաւորեցինք: Մէկէն սեր, միւսէն՝ բախտ, երջանկութիւն, մէկ ուրիշէն՝ յոյս, անվերջանալի յոյսեր սպասեցինք:

Բոլորն ալ եկան ու անցան, որը՝ ծիծաղով, որը՝ արցունքով:

Սերը եկաւ ու գնաց...

Բախտը բացուեցաւ ու գոցուեցաւ...

Յոյսը միշտ կու գայ ու կ'երթայ...:

1938ի Կաղանդ պապան է եկողը: Զէ՛յ, ճամփայ բացեք:

Քսան տարի, քսան Կաղանդ պապա եկեր ու անցեր է: Բայց այս վայրկեանիս՝ հոգիս կը սաւառնի ետ, ետ դեպի Լիճէի հողածածկ հիւղակները, որոնց վրայ նստած էր ձիւնը իր սպիտակափառ փեշերով:

1918ի Կաղանդը...:

Աշխարհէ հեռու, մարդոցմէ հեռու, հեռու՝ բարեկամներէ, հեռու՝ սիրելիներէ, միևնույն կու ստանայ էի նահապետական օճախի մը շուրջ, պատրաստ՝ Կաղանդ պապան դիմաւորելու: Զազար յոյզեր ու բիրիւզազար կարօտներ եկեր ու հիւղակիս շէմը ափ առեր էին: Ո՞րմէկը ներս առնէի, ո՞րմէկին վրայ գուրգուրայի, ո՞րմէկը ողողէի կարօտիս բոլոր յորդումներով: Ուրականի պէս մտամոլար էի, փշրուած ամանի մը պէս խարխուլ ու աւերակ, սիրտս կ'արիւնէր...: Կաղանդ պապան մեր յոյսերուն Աստուածն էր որ պիտի գար շուտով...:

Չեմ յիշեր արդէն թէ այդ կեսգիշերին Կաղանդ պապան ե՞րբ ներս մտաւ: Չեմ յիշեր թէ ինծի ինչե՛ր ըսաւ: Չեմ յիշեր թէ ես ինչե՛ր ըսի Կաղանդ պապային: Միայն կը յիշեմ որ երբ այս մտամոլորումէն ազատեցայ, առջիս գտայ քանի մը թուղթի կտորներ՝ ուղղուած Տիգրանակերտի տանիքներու տակ ննջող իմ մէկ սիրելիիս: Զոն ըսած էի թէ Կաղանդին կը սպասեմ... Զոն ըսած էի թէ սիրտս կը սաւառնի դեպի իր եղած տանիքը ու կը թոթովէ շատ մը բաներ՝ որոնք երազի պէս կու գան ու կ'անցնին...:

Քսան տարի առաջ, Կաղանդին օրը, քեզի է որ ղրկած էի այդ օրուան յուզումներս: Եւ չեմ գիտեր ինչու՛, երբ Լուսինը քեզի կը ղրկեր այս տարուան շնորհաւորութիւնները, ուրկէ ու՛ր, ի՞նչպէս եւ ի՞նչու, ներսէս դարձեալ բան մը փլաւ: Եւ այս անգամ՝ կարծես կանխելով Կաղանդ պապային գալուստը, օրեր առաջ կը ղրկեմ դարձեալ իմ այս աղաղակս, ըսելով որ Կաղանդ պապան է որ կու գայ...: Զէ՛յ, ճամփայ բացեք...:

Մեր Կաղանդ պապան կը տեսնե՞ս, աւելի ծանրացած է, մօրուքները սպիտակացած են, ձեռքերը դողդոջուն, աչքերը՝ խորացած, ճակատը՝ կնճռոտած, ուսերը՝ վար, մեջքը՝ ծռած, քալուածքը՝ անկշիռ, նայուածքը՝ երերուն:

Կը յիշե՞ս, քսան տարի առաջ, Կաղանդ պապան ի՞նչպէս կու գար...: Օհո՛... Կաղանդ պապան...: Զրեղեն ձի ուներ, երկինքէն կը թռչեր: Պատերազմ, նեղութիւն, անօթութիւն, ցաւ, վիշտ, հիւանդութիւն՝ որով՞ հոգ: Ասոնք կ'անցնին: Չէ՞ որ Կաղանդ պապան է եկողը, կիւհեյլան ձին տակը: Աչքերուն կրակին մեռնիմ, ան ի՞նչ հասակ, ան ի՞նչ դէմք, ան ի՞նչ կտրիճ: Ուզե՛ սրտիդ ուզածը՝... հոփ... հասար սրտիդ մուրազին...: Կ'առնէ քեզ ձիուն քամակը, կը թօթուէ ձիուն սանձը, հէ՛յ, կը թռչի, կը

թռչի...: Ու՞ր կ'ուզես երթալ: Լիճէն Տիգրանակերտ, Տիգրանակերտէն Պոլիս, Պոլիսէն Յալէպ, ու՞ր, աշխարհի ո՞ր անկիւնը: Ահաւասիկ ձին կը լողայ ամպերուն մէջ, ըսէ՛, մանչս, ըսէ՛, ու՞ր տանիմ քեզ:

– Տիգրանակերտ,- պոռագի:

Եւ այդ գիշեր քեզի հետ էի...:

Հիմա, քսան տարի ետք, նորէն Կաղանդ պապան կու գայ: Դուրսը ցուրտ է, երկինք՝ մռայլ, երկիր՝ տխուր: Մշուշը նստած է մարդոց հոգիներուն վրայ, ու մառախուղը կ'ողողէ անոնց ընդերքը: Երակներէն վազող արիւնը ցամքած, ողներուն ջիղերը տրորուած, մարդկային խլեակներ, կան ու չկան:

Այս մութ օրերուն մէջէն կ'անցնին մարդիկ: Արեւ չկայ, լուսին չկայ, մութ չկայ, ճարճատող օճախի ձայն չկայ: Արհաւիրք...: Մարդոց հոգիներուն մէջ կայծ չկայ...:

Ահա կու գայ Կաղանդ պապան: Կը տեսնե՞ս մեր հին օրերու պապա մարդը: Հէ՛յ, քալուածքին մեռնիմ, այս անգամ աւելի դանդաղ է իր քալուածքը, աւելի ծանր է իր խօսուածքը, տարիներու բեռն տակ ընկճուած է իր հասակը: Բայց, Բարսեղ, տե՛ս: Աչքերուն մեռնիմ: Տե՛ս, տե՛ս: Նոյն կրակն է որ դեռ կը վառի աչքերուն մէջ: Ու գորովագին կը ծռի վար ու ականջիս կը փսփսայ հայրական օրհնեալ խօսքերով. «Որդեա՛կ իմ, Է՞ր տխուր ես, ե՛կ ընդ իս»:

Կը տանի զիս երագի յաւիտենական աշխարհը: Հոն կը լսես՝ մեր մայրերուն երանելի քնքուշութեամբ երգած օրօրները, ծնունդի պաշտամունք, աղջիկներուն հարս ըլլալու, հանդեսներուն շերեր, բնութեան ծլարծակումի յաւիտենական խորհուրդ, մեր նորահարսերուն երգած դարիպի անտունիները, կեանքի տառապանք ու կարօտ, մեր մամաներուն ողբերն ու գանձերը, մահուան տիեզերական տեսիլք:

Խորհուրդ մեծ եւ սքանչելի...:

Կը տանի զիս ծովերէ ու ջուրերէ հեռու, կը տանի աշխարհէ աշխարհ: Հէ՛յ, մատաղ քեզ, Կաղանդ պապա, պուտիկ մը կեցիր, աս ու՞ր է, Պէյրուս է, կեցիր իջնանք վար. հոս է մեր Բարսեղը, մեր սրտի թելին կէտը: Կեցի՛ր, Կաղանդ պապա, իջնանք վար, նստինք միասին, անուշ անուշ խորաթենք:

Կաղանդ պապան է եկողը, Բարսեղ: Կայ ու չկայ: Կայ՝ երբ երագներուն մէջ կ'ընկղմինք: Չկայ՝ երբ մեր «խելքին» կու գանք: Տու՛ր Կաղանդ պապային քու սրտիդ կարօտը, որ առնէ ու բերէ ու ինձի տայ: Փառք քեզ Տէր, յաղագս ամենայնի, փառք քեզ Տէր...:

Քրիստինէին ալ ըսէ որ Կաղանդ պապան կու գակոր: Աս անգամ պոշ լաֆով կու գակոր, ինշալլահ օր մըն ալ լեցուն գոգով կու գայ: Նո-

նոշիկ պզտիկներդ համբուրե իմ կողմես, եւ իմ անունովս որեւէ բան մը
ամ ու տուր իրենց: Թուղթի կտոր մը, հոգ չէ, հերիք է որ զգան թէ սա հո-
րեղբայր ըստածը տակաւին կայ ու չկայ: Յէյկիտի աշխարհ, ասանկ
ցամաք Կաղանդ ըլլալու չէր, բայց հիմա ես ալ ցամաք եմ:

Շատ կարօտով՝ [Միհրան]

Խ.

Դեկտ. 18, 1937

Միրելի Միհրան,

Նամակդ առած օրս որոշած էի անմիջապէս գրել քեզի, որպէսզի
դուն ալ շուտով "համով հոտով եփած գուզու ֆուռուններուդ պէս"
անուշիկ նամակդ առանց ուշացնելու գրես. Զրիստինէն ալ սկսած է
նամակներուդ սպասել, որովհետեւ գրելու այն ձեւը որ ունիս շատ հա-
ճոյք պատճառած է իրեն. ինծի կ'ըսէ որ շուտ գրեմ որպէսզի շուտով ալ
պատասխան ստանանք:

Յէյ կիտի օրեր կ'ըսեմ, դուն գրելու ձեւին հաւնած ես... եւ երկա՛ր եր-
կար յիշատակներու մէջ կը թաղուիմ. մէկիկ մէկիկ աչքիս առջեւ կու
գան հայրիկդ՝ այն անուշիկ մարդը, ինծի դեմը կ'առնէր խնդալով մահ-
պուս կը խաղայինք. մայրիկդ՝ Բարսեղ եււրում, կ'ըսէր կարծես թէ տա-
րիներով չտեսած մէկ տղան ըլլայի, ինչ կերցնելը չէր գիտնար, Արմաւը,
Լուսինը ուրախ զուարթ պաստեղ եկաւ ըսելով կը դիմաւորէին եւ Լու-
սինը որ բարոյականով սուրճը կը հասցներ, Յրանդը, ուրախ զուարթ
ակնոցին տակ աչքերը կը փայլէին եւ պաստեղ ըսած ատենը յայտնի էր
որ աշխարհին մեթալիկ չէր տար:

Ռիթաս եկաւ գիրկս ելաւ - ատեն մը ընդհատեցի նամակս, Զրիստի-
նէն ալ իրեն հագուստ կը կարէ, արդուկելու համար սեղանիս քովը
եկաւ եւ սկսանք խօսիլ: Միհրանը հոս թող գայ, այս սենեակը պարապ
է, մահճակալ մը կը դնենք պառկելիք տեղի խնդիր չ'ունենար, քանի որ
տուն է լոյսը կը վառի արդէն, իսկ մենք անօթի չենք կենար կերակուր
մը կ'եփի, մանաւանդ որ եկողը լաւ շիշ քեպպայի կ'եփէ, ես ալ գիտուոր
եղած ատենես ալիւրի հելա եփել գիտեմ, ուրեմն ուտելիքի ալ խնդիր
չկայ. հայտէ Միհրան (սոն փոստա Պէյրուօ) ճամփայ ել, ի՛նչ աղէկ բան
մը կ'ընես, հարսնիք ունեցածի պէս կ'ըլլանք. Է՛հ, ինչ կ'ըլլայ չ'ըլլար:

Արմաւը ամուսնացեր է, խերով բարով ըլլայ. տարօսը Լուսինին, եւ -
քեզի, ինչո՞ւ չ'ըլլայ որպէսզի մայրիկը ըսէ հա՛, սանկ, Միհրանս ալ կապ-
ուեցաւ. որպէս թէ կապուելիք ըլլայիր:

Որքան որ Դեկտ. 18ին սկսած եմ գրել այսօր Յունուար 2 է, նոր տա-
րին անցաւ ծնունդը պիտի գայ, այս առթիւ ըսեմ որ 1898ը այնպէս տա-
րի մ'ըլլար որ միասին ըլլայինք եւ տեսնէին թէ ինչպէս նոր տարի մը
կ'ընենք. քանի քանի գիշերներ չքանալով կը դիմաւորէնք նոր տարին.
այս առթիւ ըսած ատենս միտք ունէի նոր տարին եւ ծնունդը շնորհաւո-

րել, բայց չեմ գիտեր ինչպես կ'ըսեն. դուև գիտես եա ըսե բոլորին որ Բարսեղը կը շնորհաւորէ [անընթ. բառ]: So շատ շուտ պիտի գայ 1900ը, մինչեւ այն ատեն ինչ կ'ըլլայ ինչ չ'ըլլար, հակառակ պարագային ես կու գամ Միհրան:

Երբեմն կ'ըսեմ պատերազմ մ'ալ ըլլար, ով գիտէ աւելի աղէկ կամ գէշ կ'ըլլար, կը խորհիմ որ ո՛րն ալ ըլլայ ներկայիս պէս չ'ըլլար, գոնէ ուրիշ տեսակ բան մը կ'ըլլայ ինչպէս որ եղաւ առաջին անգամ:

Քիչ մ'ալ ուրիշ տեսակ:

Նիւ Եորքէն ընտանիք մը եկած է հոս. Մեհրապեանին խումբէն են եղեր, երգեր բերած էր խմորատիպ, բառերը հայերէն տառերով գրուած չէ, աղջիկը կը նուագէ եղեր դաշնակով իրենք ալ կ'երգեն եղեր. այստեղ կ'ըսեն՝ Ամերիկայի մէջ մանկապարտեզ ի՞նչ կը փնտռես: Ինծի ամբողջ Ամերիկան մանկապարտեզ մըն է, հայերուս համար:

Հա չմոռցած ըսեմ, խենթին մէկը մեզի իր լուսանկարչատունը տաւաւ եւ պատկերնիս հանեց. քեզի դրկեմ հատ մը, խոստանալով օր մը պզտիկներով քաշուիլ եւ դրկել: Քրիստինէն կարօտը ունի ձեր բոլորին պատկերը ունենալ, իհարկէ ես ալ հետն եմ:

Յունուար 4, 1938²⁵

Դեկտեմբեր 18ի նամակը շարունակելու մտքով պահած էի, երեկ օթել հանդիպեցայ, տեսայ որ քննէ ալ նամակ կայ. բոլորովին անակնկալ էր եւ ուրախութիւնս սահման չունեցաւ, բայց երբ նամակը բացի չիտեմ ինչու ուրախութիւն եւ տխրութիւն իրար խառնուեցան, մինչեւ իրիկուն եւ մինչեւ առաւօտ ծանրութիւն մը կար վրաս. այսօր ուզեցի քանի մը տող գրել եւ ազատիլ կերպով մը այն զգացումներն որոնք երբեմն ծանր կը ճնշեն վրաս: Տղոցը ըսի՝ Միհրան հօբարը ձեզի նուէր դրկեր է, վաղը երթանք եւ առնենք. առաջին խօսքերնին եղաւ պիտի գա՞յ եղեր պապա. տեսնենք ըսի, տակաւին նամակը չեմ դրկած. անմիջապէս յանդիմանականը լսեցի՝ այսչափ ատեն է գրած ես եւ տակաւին չե՞ս դրկած: Այսպէս է Միհրան, եղբօր որդիներդ ամէն ատեն կը լսեն որ Միհրան հօրեղբայր մ'ունին որ Ամերիկա կը գտնուի. քու խօսքդ արդէն մեծ նուէր է, ուրիշ նուէրներու մասին մի՛ մտածեր. Ռիթայիս կ'ըսեմ՝ Միհրան հօբարը պիտի գայ եւ քեզի պիտի տանի պաղպաղակի խաւով, հոն միասին պիտի նստիք պաղպաղակ ուտեք: Ինչու՞ չի գար թող շուտ գայ, պապա, ըսե՛ որ վաղը գայ: Այո աղջիկս, կը գրեմ: Կը գրեմ այո, բայց ի՞նչ է գրածս. փափաք եւ միայն փափաք. ինչպէ՞ս գայ՝ կը մտածեմ...Քանի մ'անգամ կրկնէ վերջին բառը եւ մեջէն չեմ կրնար ելլել. կ'ըսեմ անիծեալ ըլլան անոնք որ այս կարգերը ստեղծեցին. դրա՛մ, դրա՛մ եւ շատ դրա՛մ: Ամերիկայէն մինչեւ հո՛ւս, ասկէ մինչեւ Ամե-րիկա՛: Քեզի բան մ'ըսեմ Միհրան, այսօր այսպէսով վերջացնեմ վաղը տեսնեմ ինչ կ'ըլլայ:

Միհրան տեսայ որ այսպեսով դեռ երկար պիտի մնայ նամակը այսօր փոստին կը յանձնեմ

Շատ շատ բարեկներով՝

Բոլորիդ Բ. Կանաչեան

Հասցէ.- P. Ganatchian, Colege Armenien, 127 Wadi Abou Gemil, (Liban) Beyrouth

ԽԱ.

27 Հոկտ. 939, Պէյրուզ

Սիրելի Միհրան

Տարին անցաւ եւ մենք իրարմէ լուր չունինք. ես պատճառ ունեի չգրելու բայց ոչ այսքան ուշ. կրնայի 1939 Յունիսին գրել, բայց որովհետեւ ամառանոց պիտի երթայինք մտածեցի որ խելօքութիւնդ կը բռնէ անմիջապէս կը գրես եւ նամակդ ձեռքս չ'անցնիր, հետեւաբար եւ բնականաբար հիմա որ ամառանոցէն դարձած ենք ահա կը գրեմ: Ըսեմ թէ ինչու՞ 939 Յունիսէն առաջ չէի կրնար գրել:

Անցեալ տարի վաքանսին ինքզինքս զօրով պէլան խորած էի. երգչախումբին վարչութեան հետ մտածեր էինք Շանթի Հին Աստուածներէն մեհեանի տեսարանը առնելով, երաժշտութիւն գրեմ եւ տարեկան համերգին մէջ փոփոխութիւն մը դրած ըլլանք: Վայ Բարսեղ, դուն էիր այդ գործը վրադ առնողը. քիչ մը ասանկ, քիչ մ'անանկ, ամբողջութիւն մ'ըլլալու համար քիչ մ'ալ ասանկ, քիչ մ'ալ անանկ, տեսայ որ երկար եղաւ՝ երկու վարագոյր ընելու է ըսի. ծօ եղաւ ըլլալիքը, քրմուհիներու պատկեր մ'ալ աւելցուր...վերջապէս 2 վարագոյր մէկ պատկեր եղաւ. բայց հոգիս ալ ելաւ. այսչափով չի լմնար, քանի որ գործը վերջացած է պետք է ներկայացնել: Խումբիս վարչութիւնը 15-20 վայրկեաննոց բան մը կ'ուզէր համերգին համար, մինչդեռ պետք եղաւ բոլորովին առանձին ներկայացնել: Վարչութիւնը խումբը կազմեց յաւելեալ եւ ճոխացեալ մօտաւորապէս 70 հոգի երկսեռ, միգանուշներ, պալատական աղջիկներ, քուրմեր, քրմուհիներ, զօրականներ եւ արեղան, Սեղան, քրմապետը, իշխանը, Ա. եւ Բ. զօրականները. ասոնց պետք էր սորվեցնել. հինգ ամիս փորձ ընելէ վերջ ներկայացուցինք: Տեղին պայմաններուն յարմարելով, պզտիկ նուագախումբ մը կազմեցինք գրեթէ լարաւոր գործիքներով. 4 առաջին ջութակ, 1ը solo, 2 բ, 2 գ վերջինին տեղ viola չըլլալուն համար 2 թաւջութակ 2 քոնթրապաս լարաւոր, 2 վարիներէ եւ դաշնակ մը: Աւելի լաւ նուագախումբ մը կազմելը հերոսութիւններուն հերոսութիւնը պիտի ըլլար որովհետեւ այս նուագողները տեղւոյս ամենալաւերը ըլլալուն՝ բաւական սուղի նստաւ:

Ալ ատենն է ըսելու՝ վե՛րջը:

Տեքորներու, հագուստներու, թատրոնի վարձքի, նուագողներուն, աշխատողներուն թող զկանայս եւ մանկտիս, ահագին ծախս եղաւ եւ

1964. Կանաչեան ընտանիքի անդամներ Թումանյանի եւ Նշան Թիւսիւզեանի հետ

գլուտ հասոյթ մնաց 400 սուրիական ոսկի, որուն 300ը ինծի եղաւ. ահա այս սարսափելի աշխատանքին նիւթական կողմը. բարոյական կողմէն գիտես եա լաւ կ'ըլլայ, երաժշտութիւնը շատ հաւնեցան. իհարկէ միշտ նկատի կ'ունենամ բազմաթիւ օտարներու կարծիքը, իսկ մերիկներուն միակ առարկութիւնը՝ չափը կամ [անընթ. բառ] է կարճ էր: Այս տարի վաքանսին առաջին ամիսը աշխատեցայ (ոչ անցեալ տարուան պէս երբեմն օրական 16 ժամ) առաջին վարագոյրը աւելցուցի, միգանուշներու տեսարանէն բաներ մը առնելով պատկերը որ երկրորդ վարագոյրին մէջն էր գատեցի, ուրեմն առանց երկու դադարները հաշուելու կը տեսէ մէկ ու կէս ժամ:

Թէ ինչպէս էր ներկայացումը՝ քանի մը խօսք ալ այդ մասին. խումբին տղաքը շատ բնական է որ օփերայի դերասաններու պէս չպիտի կրնային խաղալ, եւ ոչ ալ աղջիկները պիտի կրնային թեթեւ աշխուժ միգանուշներ, կամ լուրջ քրմուհիներ ըլլալ. աւելի ըլլալով մանաւանդ 2րդ վարագոյրին մէջ պալատական աղջիկներուն ճկունութիւններէն եւ արտայայտութիւններէն մեծ բան սպասելը տխմարութիւն պիտի ըլլար: Այսպէս անցուցի անցեալ տարին: Այս տարի հանգիստ պիտի ընեմ. եկող տարի ալ ողորմածիս կը նայիմ.. ասոնք փոր չեն կշտացներ դասերուս նայիմ անանկ չէ՞ Միհրան. տեսա՛ր, նամակս ուշացուցի բայց երկար գրեցի, տակաւին շատ բան կայ Միհրանին գրելիք. գրելով, չ'ըլլար, եկուր հո՛ւս, եկու՛ր. ինչ է գացիր հոտ մնացիր, ձանդ քաշեցիր նստար.

դուն քեզի հարցնողի պետք ունիս, գիտեմ որ հոտ հաճոյք չունիս. ասկէ առջի նամակիս մէջ ալ ասանկ բան մը գրած էի. լաւ կը յիշեմ ըսած էի՝ Միհրան եկուր, մենք սենեակ ունինք, տուն ունինք, վերջապէս լոյսը կը վառի, օճախը կը վառի, մարդու կարօտ ենք, եւ անկէ վերջ նամակդ չառի. այս նամակս եթէ ձեռքդ չանցնի շատ պիտի ցաւիմ անոր համար որ քու գրութիւնդ տակաւին պիտի ուշանայ. կը տեսնես Միհրան, որքան անհամբեր եմ. անմիջապէս գրէ ինծի, գոնէ՝ նամակս ստացած ըլլալդ:

Մայրիկիս, աղքարիկներուս, քուրիկներուս բոլորին կարօտով բարեւներ, մայրիկին այսքանը չի բաւեր համբուրել ալ պետք է:

Շատ համբոյրներով՝ Բ. Կանաչեան

Յ.Գ. Քրիստինէն երբ կարդաց այս նամակը բարկացաւ, աս ինչ բան է ըսաւ, կնիկ չունի՞ս, ձգա՞ծ ես, պեքա՞ր ես ինչ է, ինէ ինչու՞ բարեւ չես գրեր, աղջիկներս ձեռքերնեդ կը համբուրեն չես ըսեր. ես ալ վախցայ եւ անմիջապէս ըսածները գրի առի:

Յետեւաբար անոր կողմէն եւս բոլորիդ բարեւներ:

Նոյն

Յացեւ.- P. Ganatchian, College Armenien, Wadi Abou Jemil, (Liban) Beyrouth

Յացեդ մի մոռնար գրելու:

10.

Մարտ 14, 1940, Զեմբրիշ, Մասս.

Ջա՛ն, ջա՛նս, հոգուս ֆինջանս,

Բարսեղս, եաւրում,

Ի՛նչպէս ըսեմ, ի՛նչպէս պոռամ, ի՛նչպէս գոռամ, որ լսես ձայնիս բոլոր աղապատանքը, ուր բիրեղացած է սրտիս անհատնում կարօտն ու սերը: Ձայնիս մէջ պիտի լսես նաեւ բոլոր անհոգութիւնը, աններելի ու անիմաստ քար լռութիւնը, որ պարուրեր է գիս այսքան երկար ատենէ ի վեր:

Քիչ առաջ "ի՛նչպէս պոռամ, ի՛նչպէս գոռամ" ըսեր էի: Ըսելու էի՝ ի՛նչպէս գոռամ, քանի որ ըրածս ուրիշ բան չէ բայց եթէ ...էշութիւն... հեռու՛ լսողաց...:

Բայց եւ այնպէս՝ մի՛ այպաներ գիս, ինչպէս չես ըրած եւ գիտեմ թէ չես ըներ հիմա ալ: Քու սիրտիդ լարերը իմին ալ սիրտիս հետ կապուած են, ինչպէս իմիններս՝ քուկնիդ հետ: Ա՛յ ի՛նչ ըսեմ: Առանց բան մը ըսելու, վստահ եմ, կը հասկնաս թէ այս աղքատը ի՛նչքան խոր կը տառապի, անոր համար որ քեզմէ հեռու է: Ու քանի հեռաւորութիւնը կը տարածուի՝ այնքան կը բարդուի կարօտը: Ու քանի՛ կը բարդուի կարօտը՝ այնքան կ'ընկճուի հոգին: Ու քանի կ'ընկճուի հոգին՝ այնքան կը պապանծի լեզուն...: Բաղամամի կենդանին դարձանք, Բարսեղ: Ամերիկա ըսուած այս չնաշխարհիկ երկրին մէջ - ուր շատերը կը կարծեն թէ հարսնիք է ամէն օր - ինծի պէս մէկը, որուն հոգին երգերուն ու ձայնե-

րուն հետ կ'ոգորի՝ ո՛չ հարս ունի, ո՛չ՝ փեսայ...:

Մեծ հրճուանքով կարդացի *Յին Աստուածներ* աշխատանքիդ մասին: Քաջածո ապաշխարանք ըլլա՛յ: Բայց վերջապես սիրտովդ քաջած նեղութիւնդ իր մէջը անփոխարինելի հաճոյք մը կ'ունենայ: Ապրի՛ս, ու հազար ապրի՛ս: Մեծ գոհունակութիւն մը սիրտս վեր-վեր կը հանէ, սա է որ բախտը քեզ այս ափերը չէ նետած: Այստեղի օդը շատ կարծր է քու արդէն շատ փափուկ կուրծքիդ համար: Ես որ կը գոռոզանայի քեօրիւկի պէս կուրծքիս վրայ, հազիւ թէ հեղձամղձուկ շունչ մը կրնամ քաշել հիմա: Եթէ խումբեր կազմելու, երգեր սորվեցնելու փափաքիս մէջ քիչ մը եւս առաջ երթայի - փոխանակ դանակի պէս կտրելու – այն ատեն այս տողերը գրող մատները շատոնց չորցած կ'ըլլային: Ես ցորեն ցանեցի, տատասկ քաղեցի: Յայերէն երգ երգեցի՝ չինումաչիներէն արծագանգ ստացայ: Աղաւնի թոցուցի՝ ագրաւ մը մնաց ափիս մէջ: Ու դառնութեամբ ու կսկիծով եկայ նստայ հին օրերու աներակներուն վրայ՝ տաղեր, շարականներ, տեսթաններ, ողբեր, գովքեր, պարեր ու խաղեր հաւաքելով՝ ըռաֆը դնել սկսայ: Ըռաֆը դնել..., այո, ըռաֆը դնել: Այս օրերուն ո՛չ մէկ յոյս ունիմ զանոնք հրատարակելու: Արդէն այս օրերուն ամբողջ աշխարհ տակնուվրայ եղած է: Բայց եթէ աշխարհը նորէն հանդարտի ալ՝ ինծի ի՛նչ, քեզի ի՛նչ...: Ո՞վ ինչ ըներ երգն ու խաղը, տաղն ու գովքը...: Յասկցողը՝ ո՛վ, լսողը՝ ո՛վ...: Այս այսպէս ըլլալով մէկտեղ, նորէն սիրտս այս երգերուն հետ է: Միասին կը նստինք ու կ'ելլենք: Յետս միասին անկողին կը տանիմ զանոնք, երբեմն ժամերով կը մռլտամ անոնց ձայները: Վերջապէս, տրտնջալու բան մը չունիմ: Երբ, օր մը, նորէն իրար տեսնելու ըլլանք՝ կը բանամ անոնց անուշիկ երեսները, որ դուն ալ համբուրես բոլոր սրտովդ:

Քրիստինէին ըսէ որ իրմէ երջանիկ կնիկարմատ չկայ աշխարհիս վրայ: Ա՛լ ինչ կ'ուզէ: Եթէ Բարսեղը աղջիկ ըլլար՝ ես շատոնց փախցուցած կ'ըլլայի եւ ասանկ իմ քել գլուխիս չէի մնար: Սեդան եւ Այտան խոճաման աղջիկներ եղան այլեւս: Ինծի պէս կորսուած հօրեղբայր մը ունենալէն՝ չունենալը հազար անգամ լաւ է թերեւս: Բայց աղէկ կամ գէշ՝ վերջապէս օլտուքճա հօրեղբայր ենք ... մուրը գլխուս...:

Մեր մայրիկն ալ Նշանը կարգեց, աղուորիկ հարս մը բերաւ: Յարսերնիս ալ անուշիկ մանչուկ մը ունեցաւ, անունը Թումասիկ դրաւ, ողորմած հոգիին յիշատակին: Յիմա աս մանչուկն է մեր ամէն բանը՝ զբաղում, քեյֆ, ծափ ու խաղ...: Գալիք անգամին իրմէ ալ կ'իմանաք: Ուստա Թումիկ անունով կը գրէ ու կը ճգէ: Ամենքիս կողմէ շատ բարեկեր բոլորիդ: Ներփակ նամակը հաճէ տալ մեր Նուրիցային աղջկան՝ Ալիս Գասպարեանին, եւ աչքեդ մի՛ հեռացներ զանոնք: Գրէ՛ թէ ինչպէս տեսար գիրենք: Այսքան. նորէն կը գրեմ,

[Միհրան]

Բարսեղս, դուրբան...

Շա՛տ ըսելիքներ ունեի, բայց "Բարսեղ" գրելես վերջ չեմ գիտեր ի՛նչպես "դուրբան"ը յաջորդեց: Այդ ակնթարթին մեջ էր որ ես ալ մեռայ... բոլոր ըսելիքներս մոռցայ, միտքս բթացաւ, աչքերուս առջեւէն մեքենայի գրերը կարծես սեւ ծով մը եղան, այդ ծովուն խորունկութենէն քու պատկերդ կանգնեցաւ առջիս... ու ես, ժամերով՝ իտես քու դէմքիդ, յիշատակներու յուզումնապաշտ ծալքերը բացի մէկիկ-մէկիկ...: Ալիքներն եկան ու հոգիիս խարխուլ նաւակը փշրեցին, գիս նետելով այս օտար ափունքները...: Ի՛նչ որ կ'ուզէի ըսել՝ այս Ծնունդի օրով, անքան երկար լուրթնէ մը վերջ, այլեւս օդը ցնդեցաւ: Ըսելիքը ի՛նչ ընեմ: Նորէն իմ հին օրերու թանկագին եղբօր կարօտն է, որ կուրծքիս վրայ իր թաթը դրած, կ'ահաբեկէ գիս...: Ինծի կ'ըսէ. «Շունշանորդի, տասնեակ տարիներ մունջ ես եղեր, եւ հիմա ալ ելեր ես շան քարոզ պիտի կարդաս խեղճ տղուն գլխուն: Մուրը գլխուդ...Սեւնաս, սեւ ածուխ ըլլաս, անամօթ...: Այսքան ատեն խելքդ ու՛ր էր, օր մը օրանց «Բարսեղ, եաւրում, ի՛նչպէս ես, տունդ-տեղդ, ընտանիքդ, պզտիկներդ... կատա՞կ կ'ընես, ի՛նչ պզտիկ...դու՛ն միայն կաս յերուսաղեմ...աւանակ... մէյ մը քու գլխուդ չնայի՞ս քանի՞ մազդ մնաց...իշտէ այդքան ալ տարիները սահած են, տանձիանոս: Ա՛լ պզտի՞կ կը մնայ: Անոնք մենծ-մենծ օրիորդ եղած են հիմա: Մե՛ղք քեզի, որ քու ճռպոտած ու կէս-կոյր աչքերովդ՝ էշէդ աւելի յամառ գլուխովդ՝ աս աշխարհքին բաներէն խապար չունիս, հէ՛յ բզեզներու թագաւոր...»:

Բարսեղ, բերանս բա՛ց մնաց,- աս աշխարհքին բաները...: Ո՞ր աշխարհքը... մե՛ր աշխարհքը... չե՞ս տեսներ, բերանդ բանալու տեղ աչքդ չբանա՞ս, Աբիսողոմ...: Չե՞ս տեսներ աշխարհք իրար անցած է, մարդիկ գիրար կը սպանեն, քար քարի վրայ չի մնար, ծովերուն ջուրերը բոցե՛ր կ'արծակեն, օդէն վար կրակ կը տեղայ, կրակէ սիւներ մէկ ցամաքէն միւս ցամաքը կը վազեն, հիւլէները կը փշրուին, եւ աշխարհքին մարը կը լացցցնեն...: - Կը տեսնեմ, կը տեսնեմ... բայց չե՛մ տեսներ...: Մարդ ըսուածը կատղեր է...Շունին կատղածը, մարդուն կատղածը...երկուքն ալ կը խաճնեն, կը փարատեն...: Կը խաճնեն - եւ ինտո՞ր - գիս ալ, քեզ ալ, եւ մեզի պէս շատ մը ցաւագարներ որ կը տեսնեն ու չեն տեսներ...:

Բարսեղ, ես քիչը ըսեմ, դուն շատը հասկցիր: Աս աշխարհքին բաները ասանկ են: Վա՛յ անոր որ կատղած շուն չէ: Վա՛յ մեզի...: Այս վա՛յը ըսելես ետք՝ գանք մեր օրերուն պատմութեան: Իմ պատմութիւնս այն է ինչ որ ասկէ տասը, քսան կամ երեսուն տարի առաջ: Բան չէ փոխուած: Բացի գլխու մազերէն՝ որ նուազած են, քայլերէս՝ որ դանդաղած են, ուսերէս՝ որ ծռած են, աչքերէս՝ որ տկարացած են, ականջներէս՝ որ ծանրացած են. վերջապէս՝ բացի մարմինէս՝ որ իր տուրքը կու տայ

տարիներու թաւալումին, բա՛ն չէ փոխուած: Տակաւին նոյն էշին վրայ եմ, ու կը քշեմ զայն՝ հիմա աւելի յամառօրէն քան երբեք, քանի կեանքի վերջալոյսին կը մօտենամ...: Ես անպատկառութիւն չեմ սեպեր այդ խոնարհ կենդանիին անունով կոչել այն բոլոր բաները, որոնք իմ հոգիիս փայփայած երազներն են: Երազներ՝ որոնք արդարեւ այս աշխարհէն չեն...Եւ ինչ որ այս աշխարհէն չէ, այս աշխարհի մարդոց ուրիշ բան չէ, բայց եթէ՝ աւանակութիւն...Եւ ես նախապատիւ կը սեպեմ այդ հեգնական ու արհամարհական մակդիրը վերցնել, ու փակցնել ճակտիս, գոնէ ազատելու համար իշամեղուններու վլվլուկէն ու տգտգուկէն...:

Տարիները այնքան արագ անցեր են, որ հիմա չեմ յիշեր իսկ թէ մեր տնեցիներուն մասին ինչքան բան գրած եմ քեզի: Ամփոփ կերպով մը տամ պատկերը: Սկսինք մայրիկէն, որ խոճաման ծերունի պառաւ մըն է հիմա, տունին սիւնը արդարեւ: Տակաւին ասեղ զարնելու, կարկտուք ընելու ետեւէն է: Ի՛նչ ընեմ. աս չընեմ, ան չընեմ, օրը երկար է. խլա՛ւջ է...՝ ըսելով տունին չորս կողմը կը դառնայ: Հրանդը ամուսնացած էր, հիմա առանձին է: Գիտցածիդ պէս է: Մեզի հետ է անշուշտ: Նշանը՝ ութը տարի է ամուսնացած է Պոլսէն Արխանտաններու սերունդէն, Աճեմեան ընտանիքի շատ պատուական մէկ աղջկան հետ: Տուներնիս-տեղերնիս՝ այս պատճառով շէնցած է: Երեք հատ մանչուկներ ունինք հիմա: Մեծը՝ Թումասիկը, եօթը տարեկան է արդէն, դպրոց կ'երթայ: Սքանչելի, բերանը ուտելիք հայերէն մը կը խօսեր մինչեւ դպրոց երթալը: Հիմա ալ գէշ չէ: Բայց անգլերէնը արդէն իր ճանկը դրած է անոր գլխուն վրայ: Աստուած երեսնիս նայի...: Երկրորդը՝ Պարթեւ-Արթօն է, ձիթապտուղի պէս բան մը, կրծելդ կու գայ: Շատ չարածճի, արթուն եւ ճկուն լակոտիկ մըն է: Իսկ կրտսերը՝ դեռ նոր վեց ամսական, թոմպուլիկ, մինիսիկ, կարմրիկ խնձոր կըլմանի, հոտոտես, խածնես, խածմծես, անուշիկ մեղր ու շաքար է: Անունն ալ Տիգրանիկ է: Ալիսն ալ ամուսնացած է Միսաս Միսասեանին հետ, որ Գասպար Իփէկեանին մօտէն ծանօթ է: Մանչ մըն ալ ունի, անունն է Սեւան: Լուսինն ալ նմանապէս, ամուսնացած է Արամ Սահակեանին հետ, ելեկտրագետ, հիմա ֆոթօիսկրէյվըր ըսուած փորագրչութեամբ կը զբաղուի: Սիրունիկ, սեւուլիկ, նազնուզիկ աղջիկ մըն ալ ունի: Կը տեսնե՞ս: Ձեռքերս լեցուն են. աջ դառնամ՝ մանուկներու խաղ ու պար, ձախ դառնամ՝ ծիծաղ ու ժպիտ: Մեր օրերուն արեւներն են անոնք: Անոնցմով կը թարմանանք: Անոնցմէ կ'ոգեւորուինք, անոնց հետ կը հրճուինք, անոնցմով օրերնիս օր կ'ընենք: Մանուկներու աշխարհին մէջ, մենք ալ, աւա՛ղ, եթէ ոչ միշտ, գէթ պահիկ-պահիկ կը մանկանանք: Կը պատահի երբեմն որ մեր այս յուզումները գրի առնենք: Քեզի կը դրկեմ մէկ քանի օր առաջ գրի առածներես երկու հատ: Իսկ Թումասիկին ու Պարթեւին թոթովանքներուն մէջէն՝ մեր Ա.Բ.Գ.ին քաղցրութիւնն ու գինովութիւնը ունենալս ալ չեմ մոռնար: Ա՛, մատաղ ըլլամ ես անոնց մինի-մինի շրթունքներուն,

որ հատիկ-հատիկ կ'արտասանեն այբուբենը, իմին սիրտս ալ կտոր-կտոր ընելով.-

Այբ, այբ, այբ, Բեն, բեն, բեն, Գիմ, գիմ, գիմ...:

Աստուած իմ, այս անուշիկ ձայներուն ի՞նչպէս դիմանալ...: Ահա թէ ինչեր ըսել տուած են ինծի: Աս ալ ներփակ է: Ասոնցմէ՝ Տիգրանիկին ու Պարթեւին համար գրուածները եղանակներ ալ ունին: Ուրիշ ատեն, երբ ատեն ունենամ, ատոնք ալ կը դրկեմ: Նայէ, թէ Ամերիկայի մէկ անկիւնը ծուարած այս տերպետերին ձայնը քեզի ծանօթ ձա՞յնն է տակաւին, թէ՞ ոչ ա՛ն ալ փոխուած է ճազպենտի ու շրթնաներկի այս լլկող հոսանքէն:

Ահաւասիկ քեզի, ամփոփ պատմութիւնը մեր տունին, որ Ամերիկայում բանջար կը քաղենք: Բանջար...ան ալ լեղի ու անհամ...: Հրապարակային գործունեութիւն բնաւ չունիմ, քաշուած եմ: Արդէն հարցնող-փնտռող ալ չկայ... որո՞ւ հոգ... տաւուլ-գուման ի գօրու է միշտ՝ այս օրինեալ երկրին մէջ: Առատ կերուխում, շիշ-քեպպա, խըյմա...: Երգչախումբը ձգելէս ասդին, ես ինծի՝ շատ մը ուրիշ՝ աւելի կարեւոր գործերով կը զբաղուիմ: Հոս ալ՝ ես իմ գլխուս: Բարեբախտաբար գլուխս ուռեցնողներ չկան...: Ազգային մեծ գործ, մշակութային աշխատանք եւ այլ այս կարգի կեղծ ու պատիր բացազանչութիւններ երբեմն կու գան ականջիս: Կը խնդամ ու կ'անցնիմ: Միայն մէկ ցաւ մը որ ունիմ՝ բոլորովին միայնակ եմ իմ աշխատանքիս մէջ: Ինծի պէս եթէ մէկ-երկու խենթ ալ հետս ունենայի՝ այն ատեն աշխարհ իրապէս իմս կ'ըլլար: Բայց անցնիք այս այս աշխարհէն: Այս աշխարհը հոգի է, կեանք է, երազ է, սեր է, յոյս է, կիւզելիմ հայու հոգին է: Գրելով ու խօսելով չի վերջանար: Ուրիշ ատեն թերեւս կրնամ բացատրել իմ այս ապրած աշխարհիս մասին: Հիմա գանք քեզի: Դուն ի՞նչպէս ես, տիկինդ, աղջիկներդ: Աղջիկներդ... ըսի ու յիշեցի թէ՛ Կիպրոս եղած ատենդ կ'ըսէին քեզի. «հապա ինչու՞ մեր հօրեղբայրը չի գար մեզի մօտ...»: Անուշիկ լեզունին ուտեմ: Եթէ միայն գիտնային որ անիկա հոս կամաւոր բանտարկեալ մըն է, դեռ օրերը չեն լրացած՝ կ'երեւի թէ... Աստուած շատ քաշել չտայ, որ այս հօրեղբայրնին ալ օր մը ոտքին փոշիները թօթուելով՝ փռթիները ժողվէ ու չուէ... դէպի իր երազներու աշխարհը, կամ՝ ով գիտէ՝ մինչ այդ, աչքը բաց՝ դէպի միւս աշխարհ...: Չպիտի ուզէի - ի՞նչ մեղքս պահեմ - կարօտը սրտիս այս օտար հողը գրկել: Կարօտ՝ սրտագին ու անգին ընկերներու, կարօտ՝ հայ աշխարհին, կարօտ՝ հայ հարազատ ու ներդաշնակ բարբառին, կարօտ՝ շա՛տ կարօտ՝ մեր պապիկներու եւ մամիկներու դարաւոր հորիւորդին...: Չեմ գիտեր՝ ո՞ր չգործած մեղքիս համար՝ այս բոլորին կարօտ պիտի մնամ...: Յուսով եմ որ, սակայն, այս մութը պիտի փարատի եւ բարի առաւօտ մը՝ պիտի գամ ու քեզ համբուրեմ...

Քոյդ միշտ՝ [Միհրան]

Ճրագալոյց, Ապրիլ 21, 1946, Բոստոն

Շատ սիրելի Բարսեղ,

Ծնունդին գրեր եմ վերջին նամակս: Ու ահա Ձատիկ եկեր է արդեն: Այսօր կ'ուզէի քեզի ըսել՝ սիրտդ լա՛յն բռնէ, մի՛ ընկճուիր եթէ նոյնիսկ իրաւ է ինչ որ մէկը գրեր է քու աչքերուդ մասին *Հայրենիք Շաբաթաթերթին* մէջ: Խոստովանիմ թէ այս անլոյս լուրին ցնցումը շատ ուժգին եղաւ առաջին պահուն: Խօսիլ չէի կրնար, բերանս կապուած մնաց, կուրծքիս տակ ծով մը կը փլեր, կոկորդոս կը սողոցուէր. ի՞նչ գիտնամ, ինչպէ՞ս ըսեմ. ասոնք բոլորը առի հետս ու գիշերուան մութին մէջ թաղելու համար՝ անկողինիս մէջ երկար գալարուեցայ: Կամաց-կամաց այս լկող ու ընկճող զգացումները տեղի տուին աւելի իրատես բաներու:

Մայիս 11

...Եւ այդ պատճառով՝ ահա ուրիշ երեք շաբաթներ եւս անցեր ու գացեր են: Ի՞նչ գարմանալի բան է որ օրերը կու գան ու կ'անցնին,

բայց միտքդ նոյն լեփլեցուն ամանը կը մնայ, փոթորիկը - ամեհի ու լեղի խռովքներով ու ցնցումներով: Օրերը ինծի համար անշարժ կը թուին: Օրացոյցը կ'ըսէ որ գրեթէ ամիս մըն է որ քեզի գրել սկսեր եմ, բայց ես քեզի գրելու կամ աւելի ճիշդ՝ քեզի հետ խօսելու փափաքիս ծանրութեան տակ երկարօրէն յապաղած եմ թերեւս, հետս միասին՝ առտու եւ իրիկուն, գիշեր ու ցերեկ պտտցնելով քու պատկերդ՝ անցեալի բոլոր յիշողութիւններուս վերագարթնումին մէջ անգամ մը եւս փնտռելու համար սիրոյ ու հաւատքի նոր շող մը յուզումնայորդ ջիղերս ամոքելու համար:

Կ.Վ. Ծաղկուն	62	Բ.Գ. Խաչատրյան	1
" Սարգսի վրա եւր.	4	Գ.Ս. Արմաշ. խաչ. մա.	2
" Գրաւոր փութ.	6	Կ.Վ. Ծաղկուն	4
" Բեքեզ	12	Կ.Վ. Սարգսի վրա եւր.	6
" Եւր. Գրաւոր փութ.	14	Կ.Վ. Գրաւոր փութ.	8
" Մի. Մեծաւոր	16	Բ.Գ. Արմաշուն	10
" Զեյնեք Խաչ.	18	Կ.Վ. Եփեմեան	12
" Ար. Մարգար	24	Կ.Վ. Եւր. Գրաւոր փութ.	14
" Յայ. Զաւարթ փութ.	26	Կ.Վ. Մի. Մեծաւոր	16
" Արթուր Մի.	28	Կ.Վ. Խ. Զեյնեք Խաչ.	18
" Եւր. Գրաւոր փութ.	34	Գ.Ս. Վրա Վրա	20
" Շիւր Եւր. Գրաւոր փութ.	42	Գ.Ս. Ար. Մարգար	22
Գ.Ս. Ար. Մարգար Խաչ.	2	Կ.Վ. Ար. Մարգար Գրաւոր փութ.	24
" Կար. Կար.	20	Գ.Վ. Զեյնեք Խաչ.	26
" Ար. Եւր. Գրաւոր փութ.	22	Կ.Վ. Արթուր Մի.	28
" Սարգսի վրա եւր.	42	Ա. Մեծաւոր Կար. Կար.	29
Ա. Մեծաւոր Կար. Կար.	29	Բ. Մեծաւոր Գրաւոր փութ.	32
Կ.Ս. Ար. Մարգար Խաչ.	37	Կ.Ս. Ար. Մարգար Կար. Կար.	34
Կ.Ս. Ար. Մարգար Խաչ.	38	Բ.Գ. Ար. Մարգար Խաչ.	36
Կ.Ս. Ար. Մարգար Խաչ.	32	Գ.Ս. Ար. Մարգար Խաչ.	37
Բ.Գ. Խաչատրյան	1	Ար. Մեծաւոր Կար. Կար.	38
" Ար. Մարգար	10	Գ.Ս. Ար. Մարգար Խաչ.	42
Զեյնեք Խաչ.	36	Կ.Վ. Շիւր Եւր. Գրաւոր փութ.	43

Կանաչեանի երգի ծոցարեւորներուն ցանկերը

Բարսեղ, եւարում, ի՞նչ ըսեմ: Խօսքէ աւելի լռութիւնն է անշուշտ, որ թէ՛ քեզի եւ թէ՛ ինծի խօսած է միշտ: Անցեալին մէջ միշտ անխօս եղած է մեր աննենգ սերը, եւ այդպէս ալ մնալու է կ'երեւի: Ամէն անգամ որ կը փորձուիմ մէկ երկու համակրանքի ու գուրգուրանքի փսփսուքներ ըսել, ես ինձմէ կ'ամչնամ: Կը հարցնեմ անմիջապէս. «որո՞ւ կ'ըսես, ապուշ...: Բարսեղի՞ն ալ լոյժ...: Անիկա պէտք չունի այս բաներուն: Ան քեզ գիտէ որքան դուրս ինքդ գիտես ինքզինքդ - եթէ գիտես...: Ի՞նչ կեցեր ես ու շան քարոզ կը կարդաս: Սու՛ն եղիր, եւ շնորհք...»:

Պէյրուք մերիկներուն - քեռեկիկներնց Արամին - գրեցինք որ քան ու ձեզ տեսներ: Խօսին ու մեր լուրերը ձեզի եւ ձեր լուրերը մեզի տան ու առնեն: Այս նամակիս ձեզի հասնիլը չեմ գիտեր որքան ապահով է: Հի-նէն մնացած ատրետովդ կը դրկեմ: Հաւանաբար ձեռքդ կ'անցնի: Նամակս առնելուդ՝ շատ հաստն ու բարակը մի՛ նայիր: Ինծի պէս ծռթած չես դուրս, գիտեմ: Երբեմն կտրիճութիւնդ կը բռնէ, ինծի որեւէ ձեւով լուր մը հասցուր: Սովորական օրերու մէջ անհոգ ըլլալու հակամետ ենք երկուքս ալ: Այսօր-վաղը... ըսելով կը ձգձգենք: Բայց քու մասիդ ասանկ ցնցող լուր մը առնելէս իվեր ջղային նոպայէ մը տառապող այս խեղճին լուր մը կը հասցնես անշուշտ: Բարսեղ, գիտե՛ս, իրարմէ թէեւ հեռու ենք, բայց դուրս ինծի, ես ալ քեզի համար լրացուցիչներ ենք: Իմ կուրծքիս տակ շատ մեծ, շատ մեծ տեղ մը ունիս, իմ էութեանս մէկ մասն ես: Եւ ես կը խռովիմ, երբ դուրս կը խռովիս: Մեղքցի՛ր ինծի, մեղքցի՛ր քեզի, եւ մեծարտութեամբդ - որ քեզի յատուկ է - ըսէ ինծի թէ ի՞նչ կ'ըսես, ինչ-պէս ես, եւ մանաւանդ՝ ես ի՞նչ կրնամ ըսել, եթէ ընելիք բան մը կայ: Ներսով, դուրսով, եղածով ու չեղածով քեզի հետ ըլլալու մղումը, զիս ամէն ժամ կը գալրէ: Ես քիչը ըսեմ, դուրս շատը հասկցիր: Եթէ քիչ մը աւելի շարունակեմ բաներ մը ըսել, ես իմ ըսածներես պիտի ամչնամ, ու թերեւս փորձուիմ այս տողերը չդրկել: Բայց ներող եղիր, եթէ այս ծամ-ծմոցները շուքի պէս հեռու կը պահեն իմ իսկական հոգեյուզումներս: Ատոնք դուրս կը հասկնաս առանց խօսքի: Ատոր համար է որ աւելի բան մը ըսելու պէտք չեմ տեսներ, ո՛չ ալ կրնամ ըսել: Քրիստինէին ու երկու անուշիկներուդ ալ ուղղուած է այս բոլորը: Դուրս անոնց ըսէ թէ ես ի՞նչ կարգի խենթուկ մըն եմ: Որ տարիներով ձայն ձուն չեմ հաներ երբեմն, եւ մէկէն կը պայթիմ: Խալպագանին մէկը՝ պիտի ըսեն շատերը: Բայց միայն դուրս ես, Բարսեղ, որ ատիկա չես ըսեր: Ատոր համար ալ դուրս ինծի համար Բարսեղ եւարում ես, ես ալ՝ Միհրանդ եմ միշտ: Ո՛վ գիտէ, եթէ այս աշխարհի ծովերը խաղաղին, իմ խարխլած նաւակս թերեւս դէպի քեզի թիավարէ... որուն համար շատ տարիներ արդէն որոճացեր եմ: Թերեւս միասին կը քալենք մեր կեանքի մնացեալ հոսսկ քայլերը, ու թերեւս աւելի երջանիկ կ'ըլլանք – եթէ այդպիսի թռչուն գոյութիւն ունի...: Շատ, շատ կարօտով ու սիրով, քոյդ միշտ,

Միհրան

Սիրելի՛, շա՛տ սիրելի Միհրանս,

Անակնկալ եւ աղուոր նամակդ ստացանք Փետր. 9ին: Նոյն իրիկունը համերգ ունեի: Նամակդ ուղղակի ինծի ցոյց չտուին. նախ Զրիստինէն censuret անցուց, յետոյ տեսնելով որ ինծի ուրախացնող բաներ գրուած է «միւժտես տուր» ըսելով կարդաց: Անմիջապէս Պոլիս փոխադրուեցայ. ձեր տունը, աչքիս առջեւ պատկերացան իրարու ետեւէ Մայրիկը, Մեսիան, Ալիսը, Լուսինը, դուն, ճաշարանը, ննջարանը, բոլոր սենեակները, եւ այն սրահը ուր լուսահոգի հայրիկիդ հետ օսմանը կը խաղայինք ու Լուսինին եփած բարոյականով սուրճը կը խմէինք:

Միհրան, կը տեսնես որ անանկ տեղէ մը սկսայ որ դժուար պիտի ըլլայ վերջացնելը. ասոնք ձգենք հիմա:

Համբերութիւնդ չհատցնելու համար անմիջապէս փակագծի մէջ ըսեմ որ գրողը Զրիստինէն է, ինչու՞, որովհետեւ տասնմէկ ամիսէ իվեր կարդալ գրել չեմ կրնար. հագիւ դիմացիս կը ճանչնամ մէկ մէթրի վրայ, անկէ անդին կը տեսնեմ շատ աղօտ, ասոր ալ փառք կու տամ Աստուծոյս, որովհետեւ սկիզբը 7-8 օր բնաւ չտեսայ, յետոյ ինքնիրեն սկսաւ կամաց կամաց բացուիլ, հիմա այդ աստիճանի վրայ եմ. ըստ բժիշկներու, չափազանց յոգնութեան արդիւնք է. աչքիս բոլոր ներքին եւ արտաքին մասերը ինչպէս նաեւ ընդհանուր առողջութիւնս կատարեալ է, միայն տեսողութեան ջիղն է որ սաստիկ տկարացած է:

Հիմա ամէն աշխատանք դադրեցուցած եմ. պետք է կատարեալ հանգիստ ընեմ եւ բացառիկ սնունդ ստանամ: Ասիկա թող քեզի վիշտ չպատճառէ Միհրան, որովհետեւ սա կայ որ առողջ մնալով, ժամանակի ընթացքին, չեմ գիտեր որքան ատենէն, պիտի ստանամ եթէ ո՛չ բոլորովին գոնէ հարիւրին 60-70ը նախկին տեսողութեանս:

(Ես հաւատացած եմ որ Աստուծոյ օգնութեամբ Բարսեղը բոլորովին պիտի ստանայ իր նախկին լոյսը: Զրիստինէ)

Գիտես որ այստեղ երգչախումբ մը ունիմ որ 14 տարուայ կեանք ունի. կանոնաւոր խումբ մը իր 7 հոգինոց վարչութիւնով, շատ լաւ մարզուած. ունինք մօտաւորապէս 40 երգերու reperertoire մը, խումբը եւ ես գրեթէ մէկ ընտանիք եղած ենք, անանկ որ երբ այս փորձանքը պատահեցաւ, ամէն ճիգ թափեցին որ ես որեւէ ձեւով չնեղուիմ: Այս saisonին երկու համերգեր տուինք այստեղ նոյն յայտագրով, երրորդ մըն ալ նոյնքան կը յաջողէր, բայց ինծի չյոգնեցնելու համար վարչութիւնը ընդամաջ չգնաց եղած առաջարկներուն:

Երկու շաբաթ առաջ Հալէպէն հրաւիրուեցանք երկու համերգի համար, ամբողջ խումբով (60 հոգի) շատ մեծ խանդավառութիւն կար հոն ալ, այս առթիւ ըսեմ նաեւ որ Սեդանիս նշանեցինք այնտեղ շատ աղէկ տղու մը հետ եւ հարսանիքն ալ շատ մօտ է: Փակագիծը կարծեմ նամակէն երկար եղաւ, անանկ որ կը գոցեմ:

Նամակդ իսկապես մեծ հաճոյք պատճառեց մեզի Միհրան, որովհետեւ տարիներէ ի վեր ամէն օր քու խօսքդ կ'ընենք. մեզի այնպէս կու գայ որ օր մը յանկարծ դուռներնիս պիտի զարնես, արդեօք չե՞ս մտածեր ատանկ բան մը ընել:

Արմաւին եւ Լուսինին ամուսնութիւնը շատ ուրախացուց ինծի. Մայրիկին ըսէ շատ կարկտուք մարկըտուք չընէ, թոռնիկները առնէ Նստի: Միհրան, այսդիս բոլոր կիրիւնցիները քեզի կը ճանչնան, ես ալ քու պատճառովդ տեսակ մը կիրիւնցի եղած եմ: Ներքակ նամակը Նշանին դպրոցական ընկերներէն մէկունն է, մեր տան դիմացը կը Նստի, լաւ մարդիկներ են: Նահապետեանները մինչեւ անցեալ տարի կը տեսնէի, ատենէ մը ի վեր տեսած չունիմ, ասոնք Սաթոյին քոյրը եւ եղբայրն են, չէ՞:

Ահա այսպէս բաներ, սիրելի Միհրանս, ձեռքերս գրպաններս դրած տանը մէջ կը պտտիմ, երբեմն դաշնակին քով կ'երթամ, քիչ մը դուրս կ'ելլենք, քիչ մը հիւր կ'ընդունինք, քիչ մը Զրիստիսէն կը կարդայ ինծի, եթէ ատեն ունենայ, ան ալ աղջիկ կարգելու վրայ է հիմա, երեսս նայած չունի, շուկայէ շուկայ կը վազէ: Բաւական մը կը քնանամ, բայց չկարծես որ քնախտէ բռնուած եմ:

Վերջին անգամ, այսինքն ասկէ մէկուկէս տարի առաջ, դարձեալ մեծ աշխատանքի մը լծուած էի. գրեցի *Նախօրը* ուխտագնացութիւն մը դէպի Մշոյ Ս. Կարապետը, բառերը ժողովրդական են, 17-18 վայրկեան տեւող խմբերգ մըն է որուն մէջ կայ մեներգ, զուգերգ, երրերգ եւ քառերգ. մեծ մասը խումբինն է անշուշտ: Մեծ ընդունելութիւն գտաւ այս երգն ալ: Բայց այս տարի չկրցայ երգել տալ, քանի որ դեռ գոց չէի գիտեր. հագիւ երկու անգամ երգեցին: Կ'ուզէի քեզի դրկել բայց ամբողջ տետրակ մըն է ո՞վ պիտի արձանագրէ: Յետոյ, գրած եմ 15 մանկական երգեր, դաշնակի համար, որոնցմէ 9 նոր լոյս տեսած է տետրակի ձեւով. ի հարկին կարելի է երգել միաձայն կամ երկձայն. օրինակ մը կը ստանաս նամակիս հետ: Եթէ այսպէս չըլլայի միւսներն ալ տպագրել պիտի տայի. հետեւիլ կ'ուզէ, հսկել կ'ուզէ, ես չեմ տեսներ: Ուրիշ, շնորհքով հասկցող ալ չկայ որ անոր յանձնեմ. չեմ գիտեր քեզի ներդրութիւն կ'ըլլա՞յ նոթաները եւ ծախսերը դրկեմ եւ դուն տպագրել տաս, ասիկա կ'առաջարկեմ քեզի եթէ բացառիկ դիրութիւն ունիս միայն:

Այնքան շատ գրելիք ունիմ որ Զրիստիսէն կը վախնամկոր, վրան յուսահատութիւն եկաւ, բայց կարճ կերպով ուրիշ բան մըն ալ ըսեմ եւ վերջացնեմ: Ուրջ տասը տարիէ ի վեր ետեւէս ինկած են որ յոբելեան տօնեն, ես միշտ կ'ընդդիմանամ. այս տարի առանց ինծի մտիկ ընելու ձեռնարկած են արդէն, Շահանն ալ (Պերպերեան) յանձնախումբի անդամ է: Շահանը ընտանիքով հոս է եւ յաճախ մեզի կու գան:

Մայրիկէն սկսեալ բոլորդ ալ կը համբուրեմ կարօտով. Զրիստիսէն ալ հետս, Սեդան, Այտան ու Ռիթան մեծ մայրիկին ու հօբարին ձեռքերը կը համբուրեն. Միհրան դուն ալ շուտ մը գրէ եւ որչափ կրնաս երկար:

Կարօտով՝ Բ. Կանաչեան

Միհրան, Բարսեղը քու գիտցած սակաւախօս մարդը չէ հիմա, շնորհքով շատախօս եղած է, չենկէին չիւին թուլցած է, ապացոյցը՝ այս նամակը, եթէ քիչ մըն ալ չվերջացներ պիտ պայթէի. այս միջոցին դեռ կը խօսիկոր քովես, բայց ալ չպիտի գրեմ ըսածը, սա մէկն ալ ըսեմ մեղք է. «Միհրանը հոս ըլլար տէ գիշեր ցերեկ հետը խօսէինք»:

Բարենետրով՝ Զրիստինէ

Յ.Գ. Ինչ որ գրած է՝ թէք թուք, ձեռքի վարժութիւնով է:

Նոյն

13.

Մայիս 20, 1946, Բոստոն

Սիրելի Բարսեղ եւ Զրիստինէ,

Ներփակ երկու էջերը ամէն բան կը բացատրեն: Ասիկա ալ յաւելուածն է: Ի՛նչ յաւելուած...: Փոթորիկէն վերջ կապոյտ երկինք...: Ըսելիք, խօսելիք գրեթէ ոչինչ ունիմ: Այնքան շփոթած, այնքան լիակած ու խուտուխաշ եղած եմ որ, ինչպէս կը տեսնէ՝ Մայիսին տեղ Մարտ եմ գրեր վերը: Ի՛նչ տարբերութիւն...: Չէ՞ որ Մայիս 15ին սա մէկ քանի տողերը եւս մրոտեր էի, կապոյտ մատիտով, վերջին թոպէին, նախքան միւս էջին հետ փոստային յանձնելս...: Չէ՞ որ այդ օրն իսկ, այդ առաւօտն իսկ լոյսը ծագեր էր, ձեր Ապրիլ 5 թիւ անուշիկ, թոնթոնիկ, լոփլոփիկ փոթփոթիկ, կլորիկ, մլորիկ, խատուտիկ, մատուտիկ, կապուտիկ-մատուտիկ նամակը եկեր, հասեր էր մեր տունը: Ճիշդ այն ատեն, երբ Նշանը դուրս պիտի ելլէր իմ գրած նամակս օդանաւի փոստին յանձնելու: Ձեր լուրերը եկեր էին, մէկը մէկէն անուշիկ: Ա՛լ օդանաւ-մօդանաւ ո՞վ կը խաղցնէ...: Այսպէս մէկ երկու օր ոտքս գետնէն կտրած կայի ու չկայի...: Ու դեռ մինչեւ հիմա, ո՛չ ըսելիքս գիտեմ, ո՛չ ալ գլուխս հանդարտած է: Գերերջանկութիւն ըսուած բան մը եթէ կայ՝ ատիկա իմ այս օրերուս համար ըլլալու է: Շա՛տ, շա՛տ բան ունիմ ըսելու, բայց չեմ կրնար: Ո՛չ գլուխս, ոչ ձեռքերս իմա են դեռ: Կը դողան, կը թրթռան յուզումով, ցնցումով: Այս մէկ երկու տողերը կ'աւելցնեմ այդ օդանաւով ղրկուելիք նամակիս ետին, պարզապէս հասկցնելու համար թէ ձեր լուրերը եկան ու հասան, եւ գիս մարս ըրին: Կարօտն ու սպասումը կը խառնես անակնկալին, մածուն կը շինես սրտիդ իւղով՝ շրջոր շրջոր կը պաղեցնես, քիչ մը վարդի իւղ կը կաթեցնես վրան, նորէն կը շաղես ու կը կլլես, ու այսպէս ոտքդ գետինէն կը կտրես, օդը կ'ելլես, ու օդին մէջ կախուած կը մնաս: Ահա իմ այս օրերու վիճակս: Ըսելու շատ բան ունիմ – անհատնում... – բայց լեզուս կապուած է: Գրելու շատ բան կայ, բայց ձեռքերս ինծի չեն հպատակիր: Ճամպագ կը խաղան, թիռիլ-թիռիլ կը դողդղան: Աս մատները պիլէ կարծես կ'ըսեն ինծի. «Յէ՛յ միւլաբեք, ձգէ որ քիչ մը ցնծանք ու խայտանք: Բարսեղին ու իր պահապան հրեշտակին՝ Զրիստինէին, ու Այտային ու Սեդային ու մանաւանդ սա նորա-

գիւտ Ռիթային համար, մէկ երկու ծափ զարնէնք ու խաղանք ու խնդանք...»: Շիտակը ըսելով՝ Ռիթային ո՛չ ծնիւր, ո՛չ ալ, ոչ ալ մեծնալը գիտէինք: Հիմա արդէն մեր Թումասիկին չափ աղջիկ մը կ'երեւի լուսանկարին մէջ, սեւուկիկ աչքերով՝ պիլլորի պէս, Զրիստինէին աչքերը - մեծկակ յատակով - Բարսեղին ճակատը, ու անուշիկ քմծիծաղով, աս որունն է, Բարսեղինն է պիտի ըսեմ, բայց կը վախնամ որ Զրիստինէն կը բողոքէ: Հապա իմ հեգնական քմծիծաղներս չե՞ս յիշեր, Գահիրէն, երբ դուն հոն էիր.. ըսածին պէս՝ թելերս վար պիտի իյնան: Ի՞նչպէս թէ չեմ յիշեր...: Կը յիշեմ, եւ շատ լաւ կը յիշեմ...: Ատոր համար է որ Բարսեղն ալ այդ քմծիծաղիդ զարնուեր է...: Ամա՛ն, դուք ալ, իմ պոշպողազութեանս ականջ մի՛ տաք: Այսօր – ի՞նչ այսօր – հինգ օրէ իվեր ես Պեքրի Հասանին պէս եմ, առանց խմելու գինովցած եմ: Բարսեղ, ինշալլահ, ինշալլահ, ատ օրն ալ կու գայ, ու միասին մէկ երկու հատ կը կոնծենք, եւ ուզածնուս պէս, լայնքին ու պոյին, երկար ու երկար կը քակենք մեր տոպրակները, ու – մեռնի՛մ, մեռնի՛մ – մեր չենկէյին չիւհները կը քակենք ու թուլիկ-մուլիկ մեր լփրտուքները կը դնենք սեղանին վրայ, ու մեզէյի պէս կ'ուտենք ու կը խմենք...: Աման, Աստուած, ատ օրը ե՞րբ պիտի գայ...:

Եթէ ըսեմ որ մեր մայրիկին հրճուանքը աւելի էր քան իմինս, շատ քիչ բան ըսած կ'ըլլամ: Մանաւանդ մեր Պոլիսի տունին վերոյիշեցումը, գիտե՛ք եա, անոր անանկ բաներ յիշել տուաւ, որոնց մասին մենք շատոնց մոռցած էինք: Բարսեղին շրթունքին վերքը, Լիլին, լաքերտան, սուրճերը՝ ի՞նչ գիտնամ, հազարաւոր պատմութիւնները, որոնց կծիկը քակուած է հիմա, ու դեռ կը շարունակուի: Ամէն իրիկուն մեր մայրիկը Նոր ըսելիք մը ունի միշտ: Ասիկա ալ մահանա մըն է ինծի յիշեցնելու, որ հասկնայ թէ այս նամակը դրկեցի՞, թե՞ ոչ: Քիչ առաջ տեսաւ որ այս մեքենային առջին անցայ: Ինծի բան չըսաւ: Ուրիշ ատեն կը բողոքէ. «մեղք ես, շատ ուշ մի նստիր, յոգնած ես եւն.» կմկմալով: Այսօր բան չըսաւ: Կը զգայ թէ բանը ինչո՞ւմն է: Կը զգայ որ այս մեքենային տակ նստած եմ ձեզի գրելու համար: Հոտ կ'առնէ: Նախազգացում ունի: Նոյնիսկ բերաւ փոքրիկ միւստեր մը, աթոռին վրայ դնելու, որ տակս կակուղ ըլլայ: Իշտէ ասանկ են մայրիկները... կակուղիկ են...:

Միայն մայրիկը չէր ուրախացողը: Նշանն ալ, մեր հարսն ալ՝ մանաւանդ – ան ալ ձեզ կը ճանչնայ կերպով մը – առանց տեսած ըլլալու: Եւ ի՞նչ կ'արժէ մեր ֆիզիքական կազմը, եթէ ատոր տակ ասլան մը չկայ: Ասլանն ալ ճանչնալու համար կը բաւէ անոր յատկութիւնները գիտնալ...: Կտրիճութիւն, խապատայութիւն, վեհանձն, բարձրահայեաց, սրտաբաց...: Իշտէ այսքան բաներ...: Քանի մը օրէն անշուշտ Նորէն կը գրեմ: Այն ատեն թերեւս աւելի հանդարտած կ'ըլլամ, եւ իվիճակի կ'ըլլամ բաներ մը ըսելու քու յոբէլեանիդ ու ալ աս կարգի լուրջ բաներու մասին: Համբոյր, համբոյր ու համբոյր բոլորիդ... մեր բոլորէն, շա՛տ-շա՛տ...:

Շատ սիրով՝ Միհրան

Միհրան Ճա՛ն

Ատեն մը ի՛նչ լաւ էր, կանոնաւոր կը թղթակցէինք եւ այդպէսով կարօտնիս կ'առնէինք քիչ մը, յանկարծ թելը փրդեցաւ: Դուն գրած էիր որ անմիջապէս պիտի գրես Նորէն, մենք ալ հոս սպասէ հա՛ սպասէ, անկէ վերջն ալ գիւղ ելանք. հոն գացող եկող շատ, իրարանցում մըն է կ'երթար, չկրցանք գրել. հիմա եկած ենք: Անցեալ օր Զրիստինէին հետ Նահապետեաններուն գացինք քեզմէ լուր մը առնելու համար: Անոնք ալ տունը չէին. կ'երեւի դեռ գիւղն են:

Միհրա՛ն, շուտ շուտ գրէ մեզի, համով հոտով նամակներդ երկարատեն բարձր կը պահենկոր տրամադրութիւններս:

Միտք ունէիր այս կողմերը գալու, ի՛նչ եղաւ, մենք օրէ օր կը սպասէինք որ դուռը պիտի զարնեն, Այտան ալ պիտի բանայ ու «մամա, պարոն մը եկեր է պապան տեսնել կ'ուզէ» ըսէ, ո՞վ է, ի՛նչ է, հա՛... Միհրանն է, Միհրա՛նը, ի՛նչ երջանկութիւն մեզի համար, ինչալլահ ըսէ, Միհրան:

Սիրելի Միհրան, այստեղ յոբելեան տօնեցին եւ գործերուս տպագրութեան համար 5000ս.ո. տրամադրուեցաւ, բայց չեմ գիտեր թէ ուրկէ՞ պիտի սկսին ուր վերջացնեն, հիմա որ լաւ չեմ տեսներ, կարծեմ բաւական նեղութիւն պիտի կրեմ մինչեւ որ այդ տպագրութիւնը գլուխ ելլէ: Այդ առթիւ գիրք մըն ալ հրատարակեցին, անկէ կը դրկեմ քեզի օրինակ մը, չեմ գիտեր թէ ձեռքդ պիտի հասնի՞: Ներփակ կը գտնես Նաեւ մեր նկարները: Այս անգամ երկար գրել չպիտի տամ, որովհետեւ այսօր չորրորդ նամակն է որ կը գրեկոր խեղճ Զրիստինէն:

Մամային ըսէ որ նամակը առածիդ պէս աթոռին վրայ մինտեր մը դնէ որ անմիջապէս գրես:

Ամենուդ ալ զատ զատ կը բարեւեմ ու կը համբուրեմ կարօտով, Զրիստինէն, Այտան ու Ռիթան ալ հետս

Բ. Կանաչեան

Սիրելի Միհրան²⁶

Ատիին անդին նամակ գրելով վայ գլխուս եկաւ, պաշտօնականը, անպաշտօնը ամբողջ իմ ձեռքես պիտի անցնի, հոգ չէ, աս ալ կ'անցնի, Աստուած ժամ առաջ ողորմէր միայն թէ: Հիմա Բարսեղը աւելի լաւ է անշուշտ, երեւակայէ ի՛նչ դանդաղ է ապաքինումը որ երեք ամսուայ ամառանոցէն վերջ հազիւ մազի չափ բարելաւում կայ: Կը մտածեմ զինքը Պաղեստին տանիլ, քանի որ այնտեղ մեծ մասնագետներ կան, խնդիրը այն է որ քանի ոտքի կ'ելլենք հոն ալ կը խառնակի, եւ այսպէսով կ'ուշանայ: Կը վախնամ որ վերջիվերջոյ ինք յուսալքուի, թէեւ ես միշտ լաւատես եմ բայց քանի կը մտածեմ որ ինչու՞ այս բանը պատահեցաւ Բարսեղին, ինք, որ կրնար դեռ 15 տարի աշխատիլ շատ հանգիստ կերպով, քանի որ երկաթէ առողջութիւն ունի: Այդ սարսափելի

«ինչու»ն դանակի պէս սիրտս կը մխուի, յետոյ կը սկսիմ ինքզինքս մխիթարել այս եղածը նուագագոյն չարիքը նկատելով, տեղ չի մնաց²⁷. քու գլուխդ ալ չցաւցնեմ. ինչպէս ըսի ես միշտ լաւատես եմ եւ այդպէս ալ ցոյց կու տամ իրեն:

[Զրիստիսէ]

14.

Ուրբաթ, 20 Դեկտ. 1946, Բոստոն

Շատ սիրելի Բարսեղ,

Յերկի գծէն դուրս ելած խոփի պէս՝ ծանր ու դանդաղ կը շարժին - կը շարժի՞ն... չեն շարժիր, բալամ, չեն շարժիր - անշարժ նստած եմ ահա, առանց գիտնալու թէ ինչպէս կրնամ սա անիծած խոփը նորէն գծին վրայ ձգել ու մեր կէս ու մէս արտը վարել ու հերկել: Շուարած չեմ բոլորովին, ոչ ալ հաշտուած եղածին ու անցածին հետ: Երակներուս մէջ քիչ թէ շատ արիւն ալ կայ - գիտես, Բարսեղ, որ եթէ արիւն կայ, գոյնը միայն կարմիր կրնայ ըլլալ: Մենք անգոյն կամ տոգոյն կարմիրներէն չենք ծծած երբեք - ջիղերս ալ թէւ պրկուած, բայց գէթ ինծի կը թուի թէ պրկուելու ու չաթափաթ ընելու վիճակին չեն հասած: Բայց բան մը կայ որ գծէն դուրս է, ասիկա ըսելու եմ Բարսեղ, որ հասկնաս թէ ինչու առտուն կ'ելլեմ՝ արեւ է, կեսօրին՝ ամպ ու անձրեւ, իրիկունս ալ՝ ցեխ ու պոգանք...: Մէկ օրը միւսին չի նմանիր: Եւ ի՞նչպէս նմանի, Բարսեղ: Իմ ծխած թիւթիւնս չեմ գիտեր՝ ինչու՞ ուրիշ թիւթիւն ըլլալու էր անիծածը: Ամէնուն ծխածը ինծի ալ դիւր թող գար, ես ալ թիւթիւրմիշ կ'ընէի՝ կը լմնար: Ու այսպէսով՝ պէկին հետ պաճանախ եղած կ'ըլլայինք ու այս տառապեալ աշխարհին ալ մամիկն ու պապիկը լացուցած կ'ըլլայինք: Մեր կառքերը լեռներէն ու ձորերէն կը թռցնէինք, երկնքի թռչուններէն աւելի արագ կը թռչէինք, կ'ուռէինք, կը խմէինք, մեծ մարդ կ'ըլլայինք, գործունեայ, խելացի, ազգասեր, անձնուէր, դիւրին բառերու տակ մեր կուրծքը կ'ուռեցնէինք, ասդին կը շորթէինք, անդին տունը կ'աւրէինք, միանգամայն տկարին օգնող ու հասնող մակդիրին կ'արժանանայինք: Վերջապէս, զորն ասեմ, զորն խոստովանիմ, տանձի մը գլուխ կ'ըլլայինք, շատերուն երկրպագութեան ու սնամտութեան ու յարգանքին ու պատկառանքին արժանանալով: Թիւ'հ, ըսելս եկաւ, Բարսեղ: Այսքան երկար ալ ինչպէս կրցայ գրել այս բաներուն վրայ: Կարծես թէ իրաւ-իրաւ ասանկ իշու մը գլուխ ըլլալու փափաքը անցած ըլլար մեր մտքէն: Փսխեր եմ վրան, Բարսեղ, մի՛ խնդար խենդ ու խելառ խօսքերուս վրայ: Իմ միտք-բանիս սա էր. քեզի խոստովանիլ թէ կարգի ու կանոնի գծէն խոտորած եմ, շատ անկանոն եմ, մանաւանդ իմ գրութիւններուս մէջ: Ասիկա ալ անոր համար որ գլուխս տինձ է: Կ'ուզէի որ ներողամիտ աչքով նայէիր իմ բոլոր մեծ ու պզտիկ թերութիւններուս: Այսօր իբրեւ վերաքաղ մը կ'ընեմ անցեալ տարուընէ ասդին գրած մէկ քա-

ևի տողերուս վրայ, կը տեսնես թէ շատ բաներ ըսելու էի որ չեմ ըսած, ու շատ բաներ ալ բնաւ ըսելու չէի՝ որ ըսած եմ: Բայց մէկ քաղցր տպաւորութիւն որ ունիմ, ինձմէ բնաւ չի բաժնուիր, ատիկա ալ գիտնալս է թէ դուն իմ այս վերիվարումներուս փափուկ ու ներող աչքով կը նայիս միշտ: Գիտես թէ ինչ որ ինծի համար կ'ընեմ, քեզի համար ալ կ'ընեմ: Իսկ ինչ որ աւաղ ինծի համար չեմ ըներ, չեմ կրնար ըսել ու հասկցնել շատերուն թէ իրենց համար ալ չեմ ըներ: Ես ազգասիրութիւն չեմ ըներ ինծի համար: Կ'ապրիմ ատիկա եթէ կրնամ: Բայց եկուր տես, թէ ուրիշներուն համար ատանկ բան հասկնալի չ'ըլլար: Անոնք ասիկա թերեւս իբրեւ վարագոյր կը գործածեն ուրիշ երեւելի եւ աներեւոյթ նպատակներու համար, եւ յաճախ կը զարմանան որ ինչու ես տաւուլ գուման առած՝ չեմ չալեր իմ տըգտըգս: Ահա թէ ինչու, սիրելի Բարսեղ, ես դեռ ոչ մէկ հրատարակութիւն ունիմ, եւ անպատճառ ունենալու հիւանդութենէն ալ չեմ տառապիր: Բաւական երկար սիրտ եւ միտք յոգնեցուցած եմ, գիտես, մեր լեզուի ու երգի եւ այս կարգի բաներու վրայ: Բայց ներսէս միշտ մէկը զսպած է զիս, որ չփորձուիմ չոր անապատին մէջ հունտ նետելու: Սնափառութիւնը չունիմ անշուշտ, թէ իմ հունտերս հինտխումաշիներ են կամ չգտնուած երկնային թռչուններու հաւկիթներ, բայց գիտակցութիւնը ունիմ, թէ իմ մտքիս ճամփուն համաձայն քալող մարդ չունիմ չորսկողմս, եւ ահա թէ ինչու կը դժուարանամ մէջտեղ ելլալէ: Ատենին բաւական երկար ժամանակ մէջտեղերն ալ շատ ալ ճիգ ու եռանդ վատնեցի այն յոյսով, թէ այս երկրի ժողովուրդին մէջէն գէթ տասնեակ մը հոգիներ կրնամ շուրջս հաւաքել: Փորձառութիւնս եւ իրականութիւնը ցոյց տուաւ թէ խթանի դեմ կից է որ կը զարնեմ: Ու կամաց մը ես իմ պատեանիս մէջ քաշուեցայ: Դեռ մինչեւ այսօր դժգոհ չեմ այս արարքիս համար: Այս միւսարեք երկիրը փնտռուածը աչքբացութիւն է, խաբես-խուբեսութիւնն է, կեղծիքն է, պնդերեսութիւն է, անպատկառութիւն է, խղճալի Աբրահամ երեւալն է: Վերջապէս, եթէ ըսեմ թէ մեր Վաղարշակին փնտռած ու չգտած երկիրն է, չափազանցած չեմ ըլլար: Եւ դուն ալ գիտես, ես ալ գիտեմ, թէ մեր Վաղարշակին խմորը, քալիպրան ինչ է: Ի դէպ, ըսեմ որ տասը-տասնհինգ տարիէ իվեր չեմ տեսած զինքը, հակառակ որ նոյն քաղաքին մէջը կ'ապրինք: Լսածիս նայելով՝ ամէն քանի մը ամիսը մէկ երկու տետրակ կը հանէ, ու արեւելքէն արեւմուտք, հիւսիսէն հարաւ, չորս անկիւնները կը դրկէ փոխարժէքներուն սպասելով...: Շէն մնաք, շէն եւ պայծառ մնաք արձագանգներով: Կ'ըսեն թէ ֆիզիքապէս բոլորովին քայքայուած է, քլըպները կը նստի ու թաւուր կը խաղայ, ու ... միշտ հասցէ կը ժողվէ՝ իր գործերուն տարածման համար: Անշուշտ պետք էիր ըսել՝ Զայ արուեստի պանծացման համար իրովսանն կը բերէ, իր տաղանդը, եւն...: Իրապէս ալ մեղքանալիք բան է: Մէկը որ հոգեպէս չիւրիւկ է, երբ ֆիզիքապէս ալ կը չիւրիւկնայ, կը ցաւիս որ անոր ներսի մարդուն հանդէպ ալ դառնանալու չես: Բայց

ինչու՞, ոչ ոք գիտե: Մեկը ֆիզիքական տկարութիւն մը կ'ունենայ, ատիկա Աստուծմէ է՝ կ'ըսէին մեր հիները: Բայց այդ տկարութիւնը չունեցած ինչ տկարութիւն որ ունէր - եւ որոնք քամահրելի ու պժգալի ըլլալու աստիճանին վրայ էին - ինչու՞, ինչու՞ գոցելու ենք այդ էջը, իմ խելքիս չի պառկիր ատիկա: Նոյնիսկ, ներքէ ինծի Բարսեղ, ես ինծի կը խօսիմ, ու անկեղծ եմ գիտես, նոյնիսկ ըսենք քու պարագադ: Աչքերուդ տկարանալովը քու արժանիքներուդ վրայ բան մը չի պակսիր, ոչ ալ կ'աւելնայ: Ես կը թքնեմ այն ամենուն վրայ, եթէ քեզի հանդէպ սեր ու յարգանք կը փոփոխեն - կը չարափոխեն կամ կը բարեփոխեն: Մեղա՛յ, մեղա՛յ, արգահատանքի զգացումը տկարութեան զգացում մըն է: Բարսեղ, գիտեմ որ դուն որեւէ գիտով այդպիսիներուն բերնին չափը կու տաս, ուր մնաց, ինչպէս կ'ըսէի, Վաղարշակին պէս ամօթ, մուրացկանի մը հագուստները հագնիլ: Խապատայութիւնը ի ծննդէն է: Ասոր համար ո՛չ դպրոց կայ, ո՛չ ալ դասագիրք: Շատ բան կը սորվինք ու չենք սորվիր: Միևսկ մեր հոգին բարձր բռնելը մեր ձեռքը չէ, նորէն կ'ըսեմ մեր ծնունդէն է: Կա՛մ կ'ունենանք, կա՛մ չենք ունենար: Եւ ըսելու պէտք չկայ, թէ այս ապրանքէն, փառք Աստուծոյ, բեռներով կը պակսի մեր մօտ: Գրեթէ, եթէ չամչնայի, պիտի ըսէի թէ այդ բեռին տակ է որ մեր ալ մամը կու լայ: Բայց ինչ հոգ, աշխարհի վրայ ամէն բան կու գայ ու կ'երթայ, ամէն բան ծախու կրնաս առնել ու տալ: Մէկ բան որ չի ծախուիր, ատիկա ալ մեծ մեծ սիրտն է: Չկա՛յ՝ որ ծախու առնես, ունեցողը ունի, չունեցողն ալ, ինչ օրինութիւն՝ ասոնց հաւեր, ոչխարները: Չունեցողն ալ պէտքը չունի: Որովհետեւ չի գիտեր իսկ թէ ինչ բան է Մեծ Սիրտ:

Բարսեղ, գիտեմ թէ կուրծքդ միշտ ուռած է: Ու ճակատդ բաց, ու սիրտդ ալ մաքուր: Մաքրամաքուր պիտի ըսէի: Հասկցողը կը հասկնայ: Զրիստիւնէն ալ որ այս սեւ ու մութ տողերը կը կարդայ, թերեւս կենայ պահ մը, եւ քեզի նայի ստուգելու համար անգամ մը եւս, թէ այս իմ ըսածներս որքա՛ն աղուոր կը փակչին ճակտիդ: Զրիստիւնէ, եթէ դուն Բարսեղին մէջ այս բաները չես տեսած, հապա ի՞նչ տեսած ես: Հէջ, պիտի ըսես ապահովաբար: Ես ալ կ'ըսեմ՝ հէջ: Հէջով հէջ կ'ըլլայ, բրճեճ, մեղրով չէջ...: Անուշ ու քաղցր: Այն անուշիկ լեզուով որ կը գրես, Զրիստիւնէ, կը զգամ թէ քու հոգիդ ալ Բարսեղին հոգիին պէս խորունկ է, ջինջ է: Ապրիս, շատ ապրիս, դուն Բարսեղին պահապան հրեշտակը: Բարսեղ այս խօսքերուս համար երեսին մէկ երկու ապտակիկներ իջեցուր, չմոռնաս: Հոս վերջացնեմ: Բան մըն ալ չըսած՝ այսքան պոշպողագութիւն կ'ըլլա՞յ եղեր... Մաշալլահ:

Քանի մը բացատրութիւն տամ ներփակ պատկերներուն վրայ՝ չմոռցած:

Թիւ 1.- Սեւանը ու ես: Սեւանը Ալիսին մանչուկն է, հոտ չորս տարեկան է. 1944

Թիւ 2.- Մայրիկը, Պարթեւը, Ալիսը, Սեւանը եւ Նշանը՝ ամառանոց 1944

Թիւ 3.- Առաջին կարգ՝ Պարթեւ, մեր բարեկամներէն Յեքիմեան Ճան, Յովհաննէսին հոս Ճան կ'ըսեն, Սեւան եւ մեր Թովմասիկը, Օր. Յեքիմեան, Յրանդ-Մեսիա. երկրորդ կարգ՝ մեր պզտիկ Տիգրանիկը՝ գրկիս մէջ, Ալիսը, մեր հարսը, Նշանը: Լուսինը Նիւ Եորք էր այս ատեն: Նաեւ մայրիկը: Կը նշմարէք թէ հանդիպակաց կողմը՝ Յայաստան Քեմփ գրուած է: Մի գարմանար, ճիշդ է: Մեր ալ Յայաստանը այսքան կ'ըլլայ: Քեմփ մըն է, ուր կ'երթան, կ'ուտեն, կը խմեն, կը ճառեն, կը ճառաբանեն, կը ճոռոմաբանեն, շիշ քեպպա կը դարձունեն, խըյմա կը շաղեն, կեօպէկ կը խաղցունեն, աղջիկներուն ճակտին տողար կը փակցնեն, կ'ուտեն, կը խմեն, շարքի կը կանչեն, նաղարա կը քաշեն, ու միանգամայն կը հանգանակեն՝ վասն ազգին փրկութեան: Ասիկա միայն մէկն է այս տեսակ տեղերէն: Ասկէ գատ ուրիշ բան չկայ արդէն: Մեր գացած օրը եղանակէ դուրս ըլլալուն միևնա՛կ մենք կայինք, չորս կողմերնիս նայեցանք, քիչ մը ազատ օդ ու հով կ'ըլլեցինք ու տուն եկանք... Յայկական սուրճ մըն ալ չխմած... Նորէն ըսեմ, շուտով կը գրեմ, նայինք՝ որքան շուտ կ'ըլլայ այս անգամ: Շատ սիրով բոլորիդ՝

[Միհրան]

15.

Շաբաթ, Դեկտեմբեր 21, 1946, Բոստոն²⁸

Բարսեղ, Եւրում,

Մազ-մազ եղած կրակը խառնելը լաւ բան չէ, կը բոցավառի, կ'այրէ ու կ'այրի: Ճիշդ մեզի պէս, ճիշդ մեզի պէս...: Այսքան ամիս պապանձեր էի, թաղուեր էի մոխիրներուն տակ, պուտ-պուտ կը հալէի՝ ես ինձի, սրտիս վրայ երկաթի ծանր ու ճանկաթող ցանցեր անցուցած՝ մէկ այս կողմ, մէկ այն կողմ դառնալուս հետ՝ սրտես կաթած կաթիլ-կաթիլ արիւնները հում-հում ու անձայն, անշշուկ կուլ կու տայի: Թուլութեան ու թմրութեան հաշիշը երակներես ներս կը թափանցեր յուշիկ-յուշիկ, ինքնավառութեան ու ինքնամոռացութեան մոխիրներուն մէջ միացնելով մաղձի գորշ ու մռայլ մաղասը... Այս թմբիրը գէթ ցաւ չունի, չի խոցոտեր, պատառ-պատառ չ'ըներ սիրտդ, հոգ չէ թէ սիրտդ կը բախէ վերջիվերջոյ: Բայց ի՞նչ ընես ասանկ սիրտը, որ սեր ունի, սիրող չունի, երազ ունի ու երազի հուրին կը խուսափի, յոյս ունի ու անյուսութեան ծովին մէջ կը թաւալի, ունի փափաքներ, յուզումներ, հուրեր, հրթիռներ... բոլորը կը թռչին ու կը փախչին... ու՞ր... ո՞վ գիտէ, ո՞վ գիտէ...:

Ահա թէ ինչու՝ լաւ բան չէ խառնել մազ-մազ կրակը...: Երեկ երբ սկսայ քեզի գրել, ծածկուած էր կրակը: Փոքրիկ ասղնաւոր մը այս կողմէն, պզտիկ հրմշտուք մը միւս կողմէն, ունելիին ծայրով՝ մէկ երկու կիսաթափ կրակի քիթէն բռնելով՝ մէկ երկու պինդ ցնցում, ահա փորձանքը... Կրակը վառեցաւ, սկսաւ լափլիզել չորս կողմը, կրակին ուժը, կարօտը, յորդեց իմ խարխլած հիւղակս լեցնելով բոցով, ծուխով ու մու-

խով, կեանքով... Փափաքներ, յուզումներ, հուրեր, հրթիռներ, ու՞ր կը փախչին: Թո՛ղ փախչին, եթէ կրնան: Անոնք ահա կ'այրին, կը բոցավառին, այրելով գիս ալ, հիւղակս ալ, յոյսս ալ, լոյսս ալ:

Դեկտ. 22 Կիրակի. Կիրակի ըսի, ու անմիջապէս միտքս եկաւ սա հին ասացուածքի մը մէկ պատահը: Այս ասացուածքին զանազան վարիանքները կան, զանազան գաւառներու մէջ, որոնցմէ բաւական մեծ թիւ մը ունիմ արդէն ձեռքիս տակ: Այս ասացուածքները կարելի չէ տեղեկացնել, այսինքն ճշդէլ թէ երբ եւ ուր ծագում առած են: Ժողովուրդի բերնին մէջ եղած են շատ հին ժամանակներէ ի վեր, ու երբեմն շատ ընդարձակ, երբեմն հատակոտոր կ'երեւան: Ինչ որ են, պիտի նշանակեմ ինծի ծանօթ առաջին վարիանտն է, որ մանկական տարիքէս սորված եմ մեծմօրս ծունկին տակ: Արդէն այս իմ հաւաքած կարգի ասացուածքներն ու առածները, ինչպէս աղօթքներն ու երգերը, շանացած եմ կատարել, ինծի պատմող կամ երգողներուն յիշողութեան մէջ ի տղայ տիոց մնացած ու պահուած ձեւին տակ: Որովհետեւ կէս անգիտակ, ենթագիտակից վիճակի մէջ եղած տպաւորութիւններն ու յիշողութիւնները աւելի ճիշդ ըլլալու եւ նուազ խաթարումի կամ մոռացումի եւ յաւելումի կ'ենթարկուին: Ասանկ լուրջ ու ծեքծեքուն խօսողը ո՞վ է՝ պիտի ըսես հիմա: Իրաւունք ունիս, Բարսեղ: Ասիկա իմ անձիս քիւրքով տեսնէն է: Ուսումի, պրպտումի, քիչ մը շպարի ու ցուցամոլութեան, կէս մը կոկոզավիզութեան ու ինքնաշոյանքի: Վերջապէս, հասարակաց մարդն եմ՝ ես ալ, որ այսպէս շատ յաճախ գլուխը մէջը կը խոթէ ու ակռաները թափած վարժապետի մը պէս դաս կու տայ...: Յաւագա՛ր...: Բայց ես ալ՝ սա միւս քիւրքսիւզ տեսնէն, միշտ ճիպոտը ձեռքս՝ կը բռնեմ սա քիւրքովին վիզէն, ու պատուական դաս մըն ալ ես իրեն կու տամ: Ծունշանորդիին նայե... աղուեսի պէս կամացուկ մը ներս մտեր է եւ գլխուս աւետարան կը կարդայ: Ես Բարսեղին հետ խօսիլ կ'ուզեմ, ինք եկեր՝ գիտունի, բանգետի, սոփեստի մօրուքը կը շարժէ: Դու՛րս, բեզելենկ, ձգէ մեզի, որ մենք մեր Կիրակիի երգը երգենք: Մեղա՛յ, մեղա՛յ, շանլակոտը Կիրակի առտուով մեզ մեղքի պիտի խոթէ: Բարկանայք եւ մի՛ մեղանչէք ըսուած է, շիտակ է: Բայց, պապամ, ի՞նչպէս չբարկանաս: Ես երկու օր է նստեր, եւ Բարսեղէն կարօտս կ'առնեմ, կ'ըսեմ ու կը դնեմ, կ'առնեմ ու կու տամ, վերջապէս ոտքս գետինէն կտրած՝ լեռներ ու ծովեր կ'անցնիմ որ Բարսեղին քով նստիմ ու մէկ երկու անուշ խօսք ընենք: Ես Բարսեղին պիտիտիկ հեքիաթ մը պիտի ըսեմ մանկութեանս յիշողութիւններէն ու հաստգլուխ չորքոտանին կու գայ ու իր ծանրամարմին ու դանդաղաշարժ տծելութեամբը կու գայ խօսքի մէջ կը մտնէ: Ծունշանորդի, ա՛ռ քու գիտցածդ ու գնա՛ ծախէ խօսքի վաճառականներուն, ասոնցմէ՝ շատ՝ դուրսը: Իմ եւ Բարսեղին մէջտեղը մտնե՛լդ ի՛նչ է, քեօփե՛կ: Քու ծախածդ գիտութիւն է, մարդկային ապուշութիւն...: Մեր ուզածը սիրտէ սիրտ անուշ խօսք է: Ասկէ ունի՛ս: Հրամմէ, եթէ ունիս:

Ապա թե ոչ՝ մօրուքիդ ամեն մէկ թելը երկաթե շիշ ըրած աչուընեդդ կը փորեմ: Հայտե՛, գնա բանիդ, քանի դեռ արիւնիդ մեղքը չեմ մտած: Բարսեղ, աղուոր լուացի՞, խերը անիծեցի՞:

Բարսեղ, ներողամիտ եղիր, եթէ քիչ մը զօռլու փախաւ աս [անընթ. բառ]: Ամեն անգամ ալ ասանկ կրակ չեմ կտրիր: Վերջապէս, գիտես, աս շունշանորդին ալ մենէ է, մէկ միս, մէկ ոսկոր է: Ասանկ բաներ ամեն տուն կը պատահին: Տունի կռիւ, շունի կռիւ: Մէկ ժամ կը գզուըտին, մէկ ժամ կը լզուըտին: Դուն ալ մենէ ես, Բարսեղ: Ասանկ բաներէն կը հասկնաս: Արդէն տունէն ըլլալուդ համար էր որ այսքան բարկացայ մեր Ամբակումին: Յարմարութիւն, պարագայ, ժամ, ժամանակ ըսուած բաները աս մեր քիւրքիւն ինձմէ աղէկ գիտէ: Բայց ինչպէս եղաւ, ասանկ խալթ մը կերաւ, շիտակը չհասկցայ: Ատոր համար սա շան քարոզը կարդացի գլխուն: Ինչ որ է, կարծի կապենք ու գանք մեր կիւզելիմ Կիրակիին...: Ահաւասիկ.-

Այսօր Կիրակի է, // Երկինքը մալի է. // Թառքոշն ելլէ՝ տուն գայ, // Գլուխն ածիլեմ. // Չոբանը դրկեմ. // Չոբանն ինծի գառ մը տայ, // Գառը Աստուծու տամ, // Աստուած ինծի ցորեն տայ, // Ցորենը ջաղջին տամ. // Ջաղջըն ինծի ալիւր տայ, // Ալիւրը տաշոնին տամ. // Տաշոնն ինծի խմոր տայ, // Խմորը թոնրին տամ. // Թոնիրն ինծի հաց տայ, // Հացը Տէրտէրին տամ. // Տէրտէրն ինծի նշխարք տայ, // Օռուս ալ շաբլամա մը տայ // Ելլեմ՝ լեռները փախիմ...:

Ծանօթ.- Թառքոշը ո՞վ է, ի՞նչ աւանդութեան կապուած է, հացը ինչու՞ նշխարքի հետ կը փոխուի, ինչու՞ օռուն սատակը ուտելով՝ լեռները կը փախչի: Ասոնք կարելի է գանազան մեկնութեանց ենթարկել: Բայց՝ այսօր տեղը չէ: Աղբալեանի պէս բիր մը ունիք հոտ, երանի ձեզի, հարցուն՛ր, Նայինք ի՞նչ մեկնութիւն կու տայ: Թերեւս մեկնութեան չի կարօտիր, եթէ նկատենք ասիկա իբրեւ երեխայ խաղցնելու խաղ, շատ բնականօրէն շարահիւստած:

Այս Կիրակիի ասացուածքը՝ որ յիշեցի ըսեր էի քիչ վերը, ու դեռ ասացուածքը չըսած, սկսեր էի աչ ու ձախ քֆրել ու հայիոյել, ինծի ալ, ինծի պէսներուն ալ, եղածին ալ, գալիքին ալ, շատ պարզ ու միամիտ, Նաեւ անշուշտ ծիծաղելի պատճառով մըն էր: Այս կտորին մէջ կար օռուս շաբլամա մը զարնել տողը, եւ այս բաները պիտի ըսէի հասկցնելու համար թէ ինչքան արժանի եմ օռուս շաբլամա մը ուտելու: Ես գիս, ինքզինքս ապտակելու, սաստելու ելած էի, ու տես բանը ուր հասաւ:

Բայց եւ այնպէս, միտքես անցածը պիտի ըսեմ, եթէ նոյնիսկ անհամ ու անլի ըլլայ: Ես ինծի շատ հանդարտօրէն կ'ուզէի խորհրդածել, թէ արդեօ՞ք այս աշխարհի մէջ է որ կ'ապրիմ: Խե՛նթ եմ, թե՞ սուտ խենթ: Չորս կողմս ինչու՞ չեմ Նայիր, ինչու՞ չեմ հետեւիր օրուան կեանքին, ինչու՞ չեմ մտահոգուիր օրուան ապագայով, ինչու՞ չեմ խանդավառուիր գովասանքներով, հանդեսներով, ճառերով, ճառաբանութիւններով, ին-

չու՞ իմովսանն՝ Նորահաս ամերիկահայ սերունդին «ազգային արժեքները» ծանոթացնելու չեմ աջակցիր, ինչու՞ չեմ մասնակցիր «հայը հայ պահելու» քարոզաբանություններուն, ինչու՞ Կոմիտասի շուրջ եղած վիճաբանություններուն ականջ չեմ կախեր, ինչու՞ Կոմիտասի ծննդեան 75ամեակի առիթով՝ հիւսիսէն ու հարաւէն ծնծղայուած ծափերգություններուն կը գոցեմ ականջս, որ Նոյնիսկ չլսեմ, ինչու՞ համար խմբագրություններու հետ կապ չեմ հաստատեր, ու չեմ հարցներ թէ Օշականի կամ Կանաչեանի յոբելեաններու կոչերը որ կը հրատարակեն, ու՛րկէ կու գան եւ այդ կարգի ձեռնարկի մը սկսող կա՞յ, հետաքրքրուող կա՞յ, թելերը սոթած՝ մէյտան իջնող կա՞յ: Ինչու՞: Ինչու՞ այս բոլորը...:

Չեմ գիտեր, շիտակը, ինչպէս բացատրելու եմ քեզի, Բարսեղ: Կարծեմ թէ դուն շատ պէտք չունիս բացատրութեան: Այդ վերի ապուռ-ճուպուռ հարցումները որ շարեցի, ինծի կը թուի թէ դուն ալ կրնաս պատասխանները գտնել, ու թերեւս ինձմէ ալ աւելի: Դուն որ զիս կը ճանչնաս, այս բոլոր հարցումներուն տակը՝ ապահովաբար պիտի գրեիր.-

Դեկտ. 23, 1946. Պիտի գրեիր... ու չգրեիր... ու չգրեցի...: «Եւ եղև օր երրորդ...»: Տեղ մը Նորէն ըստած է. «աչքեր ունին ու չեն տեսներ, եւ ականջներ՝ ու չեն լսեր»: Բարսեղ, աչքերդ ուտեմ, աչքերդ թերեւս շօշափելին, կարծր ու անշարժ իրերը տեսնելու չգօռեն, հոգ մի՛ ըներ, դուրբան, հերիք է որ հոգիիդ աչքերը լոյսով են, սիրտդ լայն բռնէ, Զրիստինէին ապաւինէ, մատա՛ղ, ամէն բան Աստուծոմով լաւ կ'ըլլայ: Նորէն ցտեսութիւն: Զամբոյրներ՝ բոլորիդ.

16.

Յունուար 23, 1947, Բոստոն

Անուշիկ Բարսեղս,

Երեսուն օր... երեսուն տարիի պէս ծանր ու դանդաղ, ճըզալով-ճըզ-ճզալով խռալով-խռխռալով անցեր ու գացեր են արդէն, վերջին Նամակիս վերջին օրէն անդին...: Ի՞նչպէս ալ շուտ կը սահին սա օրերը որ թե-եւ ծանր ու դանդաղ իրենց թաւալումին մէջ, կրիայի քայլերով, բայց կարծես լեռ ու ձոր ցատկող Նապաստակէն աւելի արագ կը վազեն ու կ'երթան: Թո՛ղ տուր որ երթան, Բարսեղ, թող տուր որ երթան...:

Դեկտ. 23ին Նիւ Եորք գացի ու երկու շաբաթի չափ կեցայ: Այս երկու շաբաթուան մէջ հազար բաներ եկան ու անցան, շատ արագ ու շատ ցնցող: Նորէն ետ եկայ, թերեւս գալիք շաբթու Նորէն Նիւ Եորք երթամ, ու ատեն մը հոն մնամ, ի խնդիր... ի խնդիր կենցաղի՝ ըսինէ ու վերջաց-նենք հիմակուհիմա: Ի՛նչ ձեռով ալ որ հասկնաս, շիտակ է: Միշտ ի խնդիր... այսօր հացի համար, վաղը՝ ջուրի համար, միւս օր ալ՝ սատկած էջը թաղելու համար...:

Վերադարձիս՝ Նամակ մը ստացայ *Հայրենիք* թերթի միջոցաւ: Զույժ-բելեանիդ Կեդրոն. Յանձնախումբին կողմէ՝ ինծի ուղղեալ, Նոյ. 29 թիւ,

որ Պոստոն հասած է Դեկտ. 23ին: Ի՛նչ զուգադիպություն, իմ վերջին նամակիս օրը: Իսկ ինծի դրկուած է երրորդ անձի մը կողմէ - որ պատահաբար հասցես ունեցած է - Յուն. 6ին: Երկար ճամփորդություն մը՝ ահաւասիկ: Կ'ըսեն հոն, թէ ինծի կը դրկեն 50 օրինակ յոբելեանի առթիւ հրատարակուած գրքոյկէն, զոր դեռ չեմ ստացած: Ստորագրուած է Լիւսի Թոսպաթ եւ Շ. Պերպերեան: Կ'ենթադրեմ թէ մեր Շահանն է: Շահանը ես Երուսաղէմ գիտէի, հիմա ձայնը Պէյրութէն կու գայ: Ինծի պէս այս աշխարհէն պիտապար մարդ ալ կ'ըլլայ եղեր...: Շիտակը եթէ վրաս չպիտի խնդաս, Բարսեղ, պիտի խոստովանիմ որ իմ, այսինքն միսով, ոսկորով, մորթով, փորով ու փորոտիքով սա կոյտը, թնճուկ մը սեւի ու ճերմակի, գաւաթ մը լի անուշ ու լեղի, սա քու գիտցած երբեմնի անուշիկ տղան, ես՝ Միհրանիկս, այո՛, Բարսեղ, պիտի խոստովանիմ, որ իմ ուր ըլլալս իսկ չեմ կրնար ըսել: Կա՛մ ու չկա՛մ...: Զո՛ւ, սա երկրին մէջ կը գտնուի ծանրութիւնս, ոտքերս կը կոխեն այս հողը, կը ծծեմ այս օդը, գլուխս կը հանգչեցնեմ սենեակի մը անկիւնը, բոլորը՝ սա հեռուի սուրբ երկրին վրայ: Բայց ես հոս չեմ ապրիր: Իմ օրերս ո՛չ 24 ժամերու հետ կը սկսին, ո՛չ կը վերջանան: Անսկիզբ օր մը ետ ճամփայ ելայ իմ երագիս օրերուն համար, ու այսպէս այդ օրերուն ետեւէն հեւիհեւ վազելէն կ'արիւնին ոտքերս, կը կքին ուսերս, սիրտս կը դանդաղի, ու հոգիս յաւետ կը թռչի: Այս անգամ, Բարսեղ, ու շատ անգամ, ի խնդիր այն օրին, երբ երագին թռչունը կը տանի զիս հոն՝ ուր իմ հոգիիս հոգիները ծրարուած են: Ի խնդիր երագին...: Կը հասնի՞նք հող՝ հասնինք, չենք հասնիր՝ թող չհասնինք: Զերիք է որ այդ ճամփուն վրայ կ'իյնանք վար...: Ծամփան օրինած, հողը օրինած, ջուրն օրինած, մեր պապերուն ոսկորներուն ծուծն օրինած...:

Վա՛ր կ'իյնաս, Փիլոս, վար կ'իյնաս: Ոտքդ գետնէն մի՛ վերցնէր, մեղք կ'ըլլաս, կը ձայնէ քովես սա միւս խելօք Դաւիթը: Ինչ ըսեմ, Բարսեղ, իշտէ ասանկ օրեր: Այս բաները ըսելով ու գրելով չի հատնիր: Ես գրեմ ինչ որ կը սպասուի որ գրեմ: Չեմ գիտեր, պատշաճութեան հակառակ է եթէ ըսելիքներս քեզի ըսեմ, ու դուն ուզածիդ պէս ու ուզածիդ չափ յանձնախումբին տեղեկացնես ի պատասխան իրենց նամակին, թէ՛ ոչ, պէտք է որ երկու տողով իմացնեմ իրենց թէ այդ նամակը ստացած եմ եւս...: Եւն. ըսածս գիտես, քանի մը մեծ ու պզտիկ բառեր, մէկ երկու ո՛հ, վայ, եւ չորսուկէս ալ պարապ խօսք՝ յանուն արուեստի, յանուն արուեստագետի, յանուն մշակոյթի, յանուն Զայի, Զայաստանի: Կեցցե՛ հայ արուեստը, արուեստագետը, կեցցե Զայաստան...:

Լիւն ըթ՝ լը,

Մէն ըթ նու՝ մըն՝ լըմըն-

Այս ինչ փորձանք էր գլուխնիս անցաւ՝ լմնցաւ: Զիմա գլուխս տմպեց: Ամբակում, ի՛նչ կ'երկնցնես, դուն Բարսեղին ըսելիքդ ըսէ, յանձնախումբին ալ քաղաքավարի անուշիկ պատասխան մը գրէ, ու Բարսեղին

Նամակին մէջ տեղաւորէ, Բարսեղն ալ պարտ ու պատշաճն ալ թող տնօրինէ, վէսսելամին ամին... Շատ աղէկ, Մարկոս աղա, շատ աղէկ, գլխուս վրայ կ'ըսեմ սա իմ խորհրդատուիս: Խորհրդատուներս, փառք Աստուծոյ, շատ ու շատ են, Ամբակումը, Խելօք Դաւիթը, Մարկոս աղան, Գուրնելիոսը, Բառնաբասը, Անդրիապասը, Յանի Մարգարը, Շռան Շուշանը, Զաքարի Թորոսը, Տրտրան Նունիան ու Թրստան Թագուկը...: Չեւի'ր, շիշ եանմասըն, տեօներ քեպապ, շիշ քեպապ, փաթլիճան, տոմաթես...: Մենք ալ դառնանք յաջորդ էջին: Խերն անիծեմ փաթլիճանին, տոմաթեսին...:

Եթէ Նիւ Եորք երթամ, ի՞նչ պիտի ընեմ կամ ի՞նչ չպիտի ընեմ՝ տակաւին չեմ գիտեր: Ոգեւորուելու ժամանակս կարծես անցած է: Բայց պետք է ըսեմ, թէ այս վերջին Նիւ Եորք երթալուս, առիթը ունեցայ բոլորովին նոր սերունդին մէկ փոքրիկ մասին հետ ծանօթանալու: Հրաւիրած էին զիս որ իրենց մէկ քանի խօսք ըսեմ երգի մասին, պարի մասին եւն...: Շիտակը ըսելով՝ ես ալ ուզեցի իրենց ծանօթանալ, հասկնալ, տեսնել, թէ ի՞նչ թիւթիւն կը ծխեն: Գրեթէ 15 տարի հեռու եղայ հրապարակի թոհուրոհէն ու աղմուկէն: Աղէկ է որ եղայ, գէթ ատեն ունեցայ մեր մամաներուն ու պապաներուն թոմթոմկած շրթունքներէն հաւաքելու ինչ որ տեղ կը յամենար իրենց հին օրերէն: Այս 15 տարուան մէջ բոլորովին նոր սերունդ մը գլուխը բարձրացուցեր կեցեր է, ու ես՝ մոլորակներէն եկած մարդու մը պէս, ապուշ-ապուշ կը նայէի անոնց դէմքին: Կը նայէի՝ տեսնելու համար թէ իմ մէկ երկու խօսքերուս կայծէն կը վառէին իրենց սիրտերը: Գտայ, թէ ասոնք իմ գիտցած ապրանքներես չեն: Ասկէ 15 տարի առաջ ես խաչ քաշեր էի Ամերիկայի հայուն ալ, հայուհիին ալ վրան: Խաչ քաշածս իր տեղն է նորէն: Բայց նոր ծիւ ու ծաղիկ եկեր ու հասեր է: Ահա ասոնց ծանօթանալ ուզեցի: Եւ ըսեմ թէ առաջին տպաւորութիւնս բնաւ յուսալքող չեղաւ: Ընդհակառակը: Երբ Նիւ Եորք երթամ՝ ասոնց հետ քիչ մը աւելի պիտի ծանօթանամ հարկաւ: Եթէ տեսնեմ թէ խաս ապրանք են, այն ատեն, ով գիտէ, թերեւս փորձուիմ կրկին իմ ողջ գլուխս աւետարանին տակ դնելու: Էշ նահատակ ըլլալու հազար ձեւերը կան...: Իմինս ալ՝ պատառ մը սիրտ, երկու անուշիկ բառ, քաղցրիկ ժպիտ մը, դողդոջ ձայն մը, ու ահաւասիկ մառս եղաւ Մարտիրոսը: Նորէն փնտռտուք, նորէն քրտիք ու հնհնուք, ի խնդիր... Բարսեղ, այս ի խնդիրը մեր մամը կը լացունէկոր, բայց ի՞նչ կրնանք ընել, իլլէթ է, իլլէթ... հիւանդութիւն... բի՛ս հիւանդութիւն...:

Եթէ Աստուած բարին յաջողէ ու իմ շուրջս մէկ երկու խենթուլիկ անուշիկ տղաքներ հաւաքելու ըլլամ, այն ատեն քեզի համար ալ շատ բաներ կրնանք ընել: Մեհրապեան ըսուած յաւիտենական տիւզտապանը միշտ հրապարակի վրայ է: Ձեռքէն բան չի գար, բայց ձեռքն ալ միշտ ասդին, անդին է: Խումբ ունի ու չունի: Այսօր հոս է, վաղը Տիթրոյթ, Զալիֆորնիա, Պոստոն կամ Ֆիլատելֆիա: Ո՛ր քարը որ վերցնես, տակէն կ'ելլէ այս ճլեզին: Ա՛լ նայիմ, թէ ի՞նչ պիտի ընեմ: Հաւանաբար այս ան-

գամ շատ հաստն ու բարակը չնայիմ ու ես իմ գլուխս առնեմ ու քալեմ: Անշուշտ ասոր մէկ անուղղակի ազդակն ալ պիտի ըլլայ քեզի համար հանդէս մը, համերգ մը բան մը կազմակերպել...: Այս պարագան մտքիս մէջ բորբոքումի կ'ենթարկէ իմ խորհուրդներս: Պիտի ջանամ որ բարով բան մը ըլլայ: Եթէ եղաւ՝ ինչ աղէկ, եթէ չեղաւ՝ գիտես, Բարսեղ, որ մենք ատանկ տաք ու պաղ օրերէ շատ անցած ենք: Կը սրբենք բոլորը, ու ծայրէն նորէն կը սկսինք:

Եթէ շրջապատուեցայ իմ փնտռած մէկ երկու անուշիկ հոգիներով, քէյֆիս քէյֆ չի գար: Բարսեղ, ամէն բան կ'ըլլայ: Ինշալլահ ես սխալած չեմ ըլլար իմ դատողութեանս մէջ: Շիտակը ըսելով, ես սխալիլ ալ չեմ ուզեր այս անգամ: Որովհետեւ մինչեւ հիմա եղածին վրայէն մեծ գիծ մը քաշած եմ արդէն: Հիմա այս նոր հասած երիտասարդներուն մէջ ալ եթէ չգտնեմ մէկ երկու կուտ ու կորկոտ ունեցողներ, այն ատեն ինծի ի՞նչ կը մնայ ընել: Խաչը ելլել: Ամա՛ն, ատիկա ալ դեռ կանուխ չէ՞: Աստուած իմ: Մեզի պէս մազլում հոգիներուն՝ մնացիր, անողորմ Աստուած, մէկուն աչքին լոյսը կը զլանաս, միւսին՝ հոգիին լոյսը: Նիւ Եորք եղած ատենս տեսայ Նաեւ Օր. Զնարիկ Թուրիկեանը: Խօսեցանք երկար: Յաջորդ օրը Տիրթոյթ պիտի երթար: Ինծի պիտի գրէ: Նիւ Եորք երթալուս, նորէն կը գրեմ: Բարսեղ, սիրտդ ամուր բռնէ, քանի դեռ ողջ ենք, Աստուած ողորմած է: Զրիստիսէ, ներողութիւն սափում-սուփումիս համար, ըսուելիք ու չըսուելիք խօսքերուս համար: Զեզմէ մասնաւորապէս պիտի խնդրէի, որ Բարսեղին աչքին մասին բժիշկներուն ըրած տիակնոսիսը ինծի ղրկէիր: Եթէ կրնաս, բժիշկներէն մէյմէկ ըսա՛ւոր առ՝ ուր մանրամասն բժշկական թերմիսներով բացատրուած ըլլան հիւանդութեան եւութիւնը, տեսակը, եւն...: Այս ըսա՛ւորներուն կցելով Նաեւ պատմական-ընդհանուր այս հիւանդութեան՝ ե՞րբ, ի՞նչպէս սկսաւ եւն... թուականներով եւ այլեւայլ պարագաներով: Այս բոլորը առաջին առթիւ ինծի ղրկէ երմէյ-լով, աւիոնով, որ ես հոս մասնագետ բժիշկներու ըստ այնմ ներկայացնեմ ու խորհուրդսին առնեմ: Նայի՛նք ասոնք ի՞նչ կ'ըսեն: Մի՛ ուշացներ, որքան շուտ՝ այնքան աղէկ: Հոս, Նիւ Եորք թէ Պոստոն, բաւական անուանի աչքի մասնագետ բժիշկներ կան: Կ'աշխատինք անոնց կարծիքը առնել, եւ ինչ որ կրնանք ընել, այլապէս չենք խնայեր մեր ամենուս աչքին լոյսը եղող Բարսեղին համար: Այսօր ալ այսքան: Գիշեր բարի: Շատ սիրով՝

[Միհրան]

ԽԴ.

1/24/1947, Պէյրուք

Միհրան ճա՛ն,

Անհամբերութեամբ կը սպասեիք Նամակիդ, վերջապէս առինք. ինծի անանկ կու գայ որ գրած ատենդ գլուխդ շատ մարդ ժողվեր էիր. կը կարծեմ որ եթէ աչքերս լաւ ըլլային եւ տասն անգամ ալ կարդայի գրածդ, սա եզրակացութեան պիտ գայի թէ՛ բարակ մանելը շատ լաւ

Կոմիտասի Գութաներգը՝
Կանաչեանի ձեռագիրով

բան չէ. գիտես եա, ժամանակին միշտ կ'ըսէինք, ամէն ճամփայ Զոռմ կը տանի, նայէ ինծի, հակառակ ինծի եղած աս փորձանքին նորէն ան քու գիտցած Բարսեղդ եմ. երբոր մարդերս գան վեց գիրը անանկ մը կը դնեմ որ ալ մէյ մըն ալ կը վախնան գալու:

Անգամ մը գրած էիր որ Նաւակո դէպի Միջերկրական ճամփայ պիտի հանես, բայց վերջին Նամակէդ հասկցայ որ ոչ միայն դեռ ճամփայ չես հանած այլ բոլորովին եզերք քաշած ես Նաւակո:

Միհրան եա՛ւրում, դուն ինձմով մի՛ մտահոգուիր, մի՛ խռովեր կեանքդ, ես հանգիստ եմ, եւ որեւէ ժամանակեւ անելի առողջ. ես կ'ուզեմ

որ, եւ այն ատեն անելի լաւ պիտի գգամ ինքզինքս, դուն յաճախ ինծի գրես ե՛ւ քու ե՛ւ քուկիններուդ լաւ լուրերը տաս:

Զիմա պիտի ըսես որ այ մարդ, օրն ի բուն ի՞նչ կ'ընես տունը նստած. նայէ ինչ կ'ընեմ. 24 ժամին 12ը կը քնանամ, մնացածը քիչ մը դաշնակ, քիչ մը ռատիօ, քիչ մըն ալ խոշոր սեւ տախտակի մը վրայ ճերմակ կաւիճով խելքիս փչածները գրել, քիչ մը Զրիստիսէին գործերուն խառնուիլ, քիչ մը մանկալին քովը նստիլ տաքնալ (որովհետեւ այս օրերս սաստիկ ցուրտ է), քիչ մը պտոյտի երթալ Զրիստիսէին հետ եթէ օդը անձրեւոտ չըլլայ. իսկ Կիրակի օրերը, առտուն երգի փորձեր, որովհետեւ ատենը մէյ մը concert կու տանք. օ պիզիմ էսկի խույը. անցեալ Շաբաթ հատ մը տուինք ուսանողներու համար. նոր երգեր չեմ կրնար սորվեցնել անշուշտ, բայց այնքան մեծ է répertoireնիս որ միշտ կը դարձնենք. եւ փորձերու ատեն եթէ մոռցած տեղ մը ունենամ անմիջապէս տախտակին վրայ գրել կու տամ այդ mesureը. մէկ անգամ նայելով միտքս կը մնայ. ի՞նչ ընես, պաշա կելէն չէքիլիր: Տախտակի վրայ գրելու միջոցը լաւ գտած եմ, ի՞նչ ընեմ, չեմ կրնար չգրել, կարծես թէ պակաս բան մը կ'ըլլայ կեանքիս մէջ:

Բնաւ չես գրեր թէ մեր Նամակները կը ստանաս. վերջինին մէջ նկարներ ալ դրած էինք. հիմա Ռիթան Լուսինին տեղը անցած է կեսօրները

մեզի համով բարոյականով սուրճ կ'եփէ, վերջը դպրոց կ'երթայ. դուն ալ խմէիրնէ ինչպէ՛ս պիտի հաւնէիր: Այտան ալ մանկապարտեզի ուսուցչուհի եղած է, իսկ մենք ալ մօտ ատենէն թոռնիկի մը կը սպասենք:

Սիրելի՛ Միհրան, կը յուսամ որ մայրիկը, քոյրերդ եւ եղբայրներդ հանգիստ են, ամենքս ալ կարօտով եւ սիրով կը բարեւենք բոլորին,

Կարօտի համբոյրներով: Բարեւներ գրէ ես ալ գրեմ կարօտով,

Բ. Կանաչեան²⁹

17.

Յունուար 29, 1947, Բոստոն³⁰

Սիրելի Բարսեղ, «Յոգեկից Ընկեր»,

Այս պահուս՝ ովկիանոս մը կը խլրտի իմ մէջս... Արցունքներու ծով մը կը կոտտայ սրտիս մէջ... Կոկորդս կը քերուի ալիքներէն՝ որ կը խուժեն ընդերքներէն հոգիիս, ուր կարօտի ու սիրոյ յորդահոսան բլուրները կը բարձրանան քիմքիս մէջ, կը կափկափեն ատամներս, կը փշրուին շրթունքներս, պատառ-պատառ կ'ըլլան մատներուս մէջ սա սեւագ-գեստ գիրերը՝ որ կոհակ առ կոհակ կը զարնուին սա թուղթի կտորին վրայ. կարծես հատիկ-հատիկ զարկն ըլլար իմ սրտիս...:

Բարսեղ, հոգեկից ընկեր կոչեցի քեզ, ու հոգիիս խորերէն աղօթք ըրի հոգեշունչ քեզի համար, լոյսին համար, ինծի համար, յոյսին համար...: Չգիտեմ՝ կրցա՞յ այս բոլոր փոթորկումներուն մէջէն աղօտ նշոյլ մը խլել քեզի ու ինծի համար: Կրցա՞յ պաղատիլ որ մեր հոգին օրհնուի, օծանուի լոյսերուն ամենապայծառովը, յոյսերուն ամենավախճանովը - մեր իսկ հոգիներուն անապակ ու անմահ լոյսովը - այս աշխարհի լոյսերը թո՛ղ խաւարին, մութը թո՛ղ գայ ու պատէ մեր այս խաւար օրերուն խոր խոր ձորերն ու անձաւները, մեր կրծքին վրայ թո՛ղ ճնշէ՝ արծիւի նման՝ մեր պանդուխտ հոգիներուն ծանրածանր բեռը անբերրի: Թո՛ղ աշխարհ աշխարհով անցնի, հերիք է որ չմարի մեր հոգիին անշէջ հուրը մշտավառ...: Պաղատի՛լ, պաղատի՛լ այս լոյսին համար, անշօշափելի, անչափելի, անսկիզբ ու անվախճան...: Այս լոյսին համար՝ որ քանի՛ բաշխես, այնքա՛ն կը պայծառանայ, այնքա՛ն կը բազմանայ...:

Ի՛նչ զուգադիպութիւն... քանի մը օր առաջ՝ ձեռքս անցաւ *Ազդարարի* երկու տարուան հաւաքածոն, ուր կար նաեւ քու յոբելեանիդ առթիւ եղած հանդեսին մէկ ամփոփումը...: Ամփոփում...: Ի՛նչ ամփոփում: Քանիցս պարտաւորուեցայ կանգ առնել, որպէսզի քու ամբողջութիւնդ - միտով ու ոսկորով - շօշափեմ, շրթունքներս բերեմ քու շրթունքներուդ, այն անուշիկ շրթունքներուդ՝ որ չգիտցան Ռա ըսել, ու սահեցուցին զայն Րէի տեղ... Անհետացուցի՛ր Ռան, որպէսզի սեռէն առաջ ու սեռէն ետք, հոլովես միշտ սերը սրտիդ, սերը երգիդ, սերը ձայնիդ: Այսպէս է որ առանց բառի, առանց ճառի՝ դուն անհետացա՛ր...:

Կարդանք. «Կանաչեան որ արդէն նշանաւոր խօսող մը չէ, շնորհա-

կալութեան բառեր ըսաւ: Աւելի չպիտի կրնար ըսել, նոյնիսկ եթէ ինքնագուսպ հսկայ մը ըլլար: Փառքի այդ պատուանդանին վրայ ու սրտագեղումի այդ կոհակներուն մէջտեղ... ի՞նչպէս կարելի էր: Փորձեց լրջանալ, չկրցաւ. փորձեց կատակել, չկրցաւ: Կէս մը դարձաւ իր աշակերտներուն, կէս մը ժողովուրդին: Յետոյ անհետացաւ»:

Անհետացաւ... մասունք եղած՝ բաժնուեցաւ ամենուն... կամ թռչուն՝ որ թռչեցաւ ամենուն սրտին վրայ»: Կարդանք դարձեալ. «Կանաչեան ամենուն սրտին վրան էր եւ իւրաքանչիւր սիրտ՝ փսուր մը Կանաչեան կը կրէր»:

Կանաչ-կարմիր հագցուցին, ձեռք ձեռքին տուեցուցին:

Կանաչ-կարմիր հայու հոգին, հայուն սրտին պսակեցին...: Օրհնեա՛լ պսակ...:

Բարսեղ, անհունօրէն հրճուեցայ, հրճուանքիս մէջ տրտմեցայ, տրտմութենէս ընկճուեցայ, բայց «Շատ Ապրի՛ս» ըսի Լիւսի Թոսպաթ տիկինին ալ՝ որ ինծի պէս յուզումներու նոյնանման արահետէն ընթանալով՝ կը հասնի անսահմանին, ապրելով իր կեանքի ամենավսեմ ժամերը: Կարդանք այս անուշիկ աղջկան վիշտն ու հրճուանքը, որ այնքան մօտ է իմ ալ վշտիս ու հրճուանքիս: «Եւ որչափ մեծ եղաւ մեր վիշտը, երբ օր մը, փորձի ատեն, վարպետը չճանչցաւ իր հարազատները...: Զճանչցաւ... Բայց քաջարի վարպետը իր հոգիին լոյսովն իսկ կրնար առաջնորդել իր խումբը, եւ մենք ապրեցանք մեր կեանքին ամենավսեմ ժամերը...: Արժան եւ իրաւ...»:

Ահա պսակդ, Բարսեղ, աստուածային պարգեւդ, որ կը բաշխես առատ-առատ հոգիներուն որ ծարաւ են քու լոյսերուդ լիութեան:

Այս ինչքան լոյս, լոյս ի լուսոյ, լուսաշողշող բարի լոյս...: Բարսեղ, հրճուե՛ որ կրցար մեր սրտերը յուզել, ու շօշափելիէն ու տեսանելիէն վեր, շա՛տ վեր՝ անշօշափելիին, անտեսանելիին, անհուն ու անմահ խորհուրդին կապել: Երանի քեզի Բարսեղ, որ կրցար փարատել մութն այս աշխարհին, ու հոգիիդ լոյս տուիր ու փակ փեղկերն հոգւոյդ դռներուն ահա բացիր... որ մենք ապրինք մեր կեանքին ամենավսեմ ժամերը...:

Եղիցի՛ անուն Տեառն օրհնեալ, յայսմիտէ մինչեւ յաւիտեան.

Եղիցի՛ անուն Տեառն օրհնեալ, յայսմիտէ մինչեւ յաւիտեան.

Եւ եղիցի անուն Տեառն օրհնեալ, Յայսմիտէ Մինչեւ Յաւիտեան.

Ի սկզբանէ էր բանն, եւ բանն էր առ Աստուած, եւ Աստուած էր բանն:

... Ամենայն ինչ նովաւ եղել:

... Նովաւ կեանք էր, եւ կեանք էր լոյս մարդկան, եւ լոյսն ի խաւարի անդ լուսաւորէր եւ խաւար նմա ոչ եղեր հասու:

... Յաշխարհի էր, եւ աշխարհ նովաւ եղել, եւ աշխարհ գնա ոչ ծանեաւ:

... Յիւրսն եկն, եւ իւրքն գնա ոչ ընկալան:

... Եւ բանն մարմին եղել եւ բնակեցաւ ի մեզ...:

Օրհնեցից գՏէր, յամենայն ժամ, Յամենայն ժամ, օրհնութիւն նորա ի բերան իմ:

Օրինեալ եղերուք ի շնորհաց Սուրբ Հոգւոյն, երթայք խաղաղութեամբ, եւ Տէր եղիցի ընդ ձեզ, եւ ընդ ամենեսեանդ, Ամէն:

Սիրելի Բարսեղ, աղօթք մըն էր, որ ես հեծեծեր էի իմ սրտիս խորէն, մրմունջ մը, հեծեծանք մը, պատառ մը երկինք, ու լո՛յս, լո՛յս...

Ահա քու աշակերտներդ, որոնց սրտին վրայ կը թառի քու հոգիդ... ինչ երանութիւն. կաթեցնելով փսուր մը քու կաթեղ անոնց սրտերուն մէջ, ի՛նչ օրհնութիւն, ի՛նչ պատարագ:

Եւ ահա մեր պապերուն հոգին է որ կը սաւառնի քու վրայ: Դարերու խորհուրդին հետ կը լուծուիս: Եւ բանն մարմին եղել եւ բնակեցաւ ի մեզ...: Քու հոգիդ կը սրբանայ, կ'իջնէ քու աշակերտներուդ սրտին վրայ: Կը հաղորդուին հայուն հին խորհուրդով: Եւ ինծի պէս անտունին ալ որ հանապազ տոյն խորհուրդին կ'երկրպագէ ծնկաչոք, ահա այսօր գերթ քահանայ, բուրվառն ի ձեռն, յամենայն ժամ, կ'օրհնաբանէ հայու հոգին աղանակերպ, որ կը յառնէ քու հոգիէդ...:

Օրինեալ եղերուք ի շնորհաց Սուրբ Հոգւոյն, երթայք խաղաղութեամբ, եւ Տէր եղիցի ընդ մեզ, եւ ընդ ամենեսեանդ, Ամէն:

Բարսեղ, ի՞նչ ըսեմ, այսօր հոգիս երանութեան երկինքներուն մէջ կը սաւառնի: Վաղը... վաղը՝ վաղուան թող մնայ: Այսօր, այս պահուս, հոգիս հոգուդ քսելով կը տաքնամ ես, կը տաքնամ հուրէն, որ կը ճառագայթէ իմ չորսդին: Բարսեղ, կը համբուրեմ քու աչքերդ, համբոյրներուն ամենաշերմինովը, ամենաքաղցրովը, ամենախռովովը, ամենասուրբովը: Ու եթէ համբոյրի հետ արցունք մըն ալ կաթի կոպերուդ վրայ, կու՛լ տուր այդ կաթիլը, ծծե՛ հոգեւին, քանզի անոր մէջ ծրարուած է իմ հոգիս, իմ սիրտս, քու հոգիիդ ընկերը:

Սիրելի Բարսեղս³¹,

Սա վերջին նամակդ թռչունի արագութեամբ հասաւ ձեռքս այս առաւօտ: Յունուար 24ին գրած էիր, ահա այսօր՝ Յունուար 30, կը կարդամ գայն: Յունուար 23ին ալ գրած եմ ձեզի, թերեւս դուք ալ իմ գրածս կը կարդաք այս րոպէիս: Երեկ ալ կարգ մը տողեր մրոտեր էի, ըսուելիք ու չըսուելիք բաներով - հիմա եկուր մէջէն ե՛լ: Շիտակ կ'ըսես, Բարսե՛ղ, բարակ մանելը լաւ բան չէ, ես ալ շատ անգամ, ինչպէս պիտի տեսնես նամակներուս մէջ, իմ գլխուս աւետարան կը կարդամ այդ ձեւով, բայց կարծես թէ խույ է, ինչպէս կ'ըսես, եւ կամ հիւանդութիւն, ինչպէս ըսեր եմ ես ալ տեղ մը: Այդ վեց գիրը դնելը մեզի ձգե՛: Գիտեմ, դուն ալ, ես ալ ատոր վարպետն ենք, ինչ որ ալ ըլլայ, ուր որ ալ ըլլայ, ով որ ալ ըլլայ:

Կ'երեւի թէ քու ստացած նամակդ Դեկտ. 20ին գրածս է: Յաջորդ նամակս ալ գրած եմ անմիջապէս վերջը, Դեկտ. 21, 22, 23ին, ատոր յաջորդն ալ Յունուար 23ին, իսկ այս ծրարն ալ պիտի կրէ Դեկտ. 29, 30 թուականը: Մեղքը ճիտս՝ որ ձեր նամակները ստանալու մասին որոշ ակնարկութիւն չեմ ըրած: Վերջընթեր նամակովնիդ՝ ստացած եմ լու-

սանկարներ, կարծեմ նամակներու մէկուն մէջ ակնարկութիւն ըրած եմ, բայց կ'երեւի թէ ատիկա վերջին թուականն է: Կը յիշեմ տեղ մը ըսած ես թէ ձեր փեսան, Թիւսիւզեանը, ծանօթ ընտանիքի մը զաւակն է, տիգրանակերտցի, որուն ընտանիքին ծանօթ է մեր պատուական բարեկամը՝ Վահան Թոփալեան, ինքն ալ տիգրանակերտցի: Ես ալ մեր լուսանկարներէն մէկ երկու հատ դրկած էի, Դեկտ. 20 նամակովս, որուն դուք ալ ակնարկութիւն չէք ըներ: Ալ չեմ գիտեր թէ այսօրուան նամակիդ մէջ ակնարկած նամակդ՝ ո՞ր մէկ նամակս է. Դեկտ. 20ի՞նը, թէ՞ 23ի՞նը: Ինծի կը թուի թէ 23ի նամակն է, քանի որ գիտեմ թէ 20ին մէջ մէկ երկու լուսանկար դրած ատենս ակնարկութիւն ըրած ըլլալու եմ նաեւ ձեր դրկած լուսանկարներուն: Արդէն ձեր լուսանկարներուն վրայ է որ միտքս բերեց մեր ալ մեր օրերու լուսանկարները դրկել: Երկրորդ ընթերցումով ալ խելքիս կը պառկի այս բանը, որովհետեւ կը տեսնեմ թէ քու ինծի տուած սափառթաղ՝ բարակ մանեղը լաւ բան չէ, այդ 23ի նամակի պարունակութեան ալ շատ կը յարմարի: Խօսքը մէջերնիս՝ ո՞ր մէկ նամակիս չի յարմարիր, որ...: Նէ իսէ, անցնինք:

Բարսեղ, երեկ երբ կը մրոտէի այդ տողերը, կը տեսնես թէ որ աշխարհներու մէջ սաւառնած էի: Այս աշխարհէն չէի: Կերպով մը ուրախ եմ՝ որ չէի, կերպով մըն ալ շատ ընկճուած: Այսօր ամբողջ մարմինով գրեթէ հիւանդ մըն եմ, այդ տեսիլքներու աշխարհին ցնցումներէն պատառ-պատառ եղած: Շիտակը ըսելով՝ մատներուս ամենավերջին հպումով կը գրէի այդ տողերը, եւ չգիտեմ թէ ինչու: Փերիներն ու կիները բոլորը գլխուս հաւաքուած էին, զիս ուշագուրկ ըրած էին, ես անոնց դիտանքին գերին էի: Ինչ հարկ, երկար բարակ ծամծմելու: Բարսեղ, ես սիրտս քամելու էի վերջապէս: Գրեթէ տարի մը կայ, որ այս ծանրութիւնը սրտիս վրայ նստած էր: Պարպելու էի, պարպելու էի.. դուն ինչ կ'ուզես ըսէ: Այս անգամ ես չեմ կրնար ըսել ամէն ճամփայ Զոռմ կը տանի: Չէ, Բարսեղ, եւրոում, չէ չէ...: Ամէն ճամփայ շատ տեղ կը տանի, բայց մէկ ճամփայ կայ որ մեզ մեր սիրեցեալին կը տանի՝ մեր սրտին ճամփան: Եւ ես այդ ճամփէն երթալու էի՝ որ կարօտս քամէի, սիրտս զովացնէի: Բարսեղ, կարդա՛, կարդալ տուր այդ տողերը, ուրախացիր, հրճուէ՛, լաց: Ինչ կ'ուզես ըրէ: Մի՛ քաշուիր, Նոյնիսկ գրե՛ ինծի, որ շատ բաներ ըսեր եմ գլուխէս վեր, թերեւս զիս եւ քեզ ամօթով կը ձգեմ մեր ամենօրեայ կեանքին մէջ: Թերեւս չափը անցուցած եմ, թերեւս ամօթով կը մնամ՝ եթէ մէկը այդ իմ գրածներս ետ կարդայ: Թերեւս... թերեւս... Բայց որքան թերեւս կ'ուզես անելցուր: Բարսեղ, ես երեկ պատարագ ըրի, եւ թոփ թիւֆենկ շահ չ'ըներ: Այս պատարագը կա՛մ կ'ըլլայ, կա՛մ չ'ըլլար. ամէն օրուայ պատարագ չէ: Եթէ չկրցայ իմ թերեւս երկարել բարձունքներու՝ ատիկա միայն իմ խեղճ մարմինիս ու մտքիս ու յուզումներուս տուր: Աստուծոյ շնորհքը այդքան էր ինծի համար: Բայց ես գիտեմ թէ իմ բոլոր հոգիովս մատուցանած եմ այդ պատարագը: Բար-

սեղ, Ներող աչքով նայիր, հոգիի լոյսով՝ ինծի պես մեղաւորին...: Սեւու-
լիկ Ռիթային բարոյականով սուրճին կարօտ մնացինք: Զէյ կիտի, Զէյ...:
Այտան ալ մանկապարտեզի ուսուցչուհի շինեցինք, ու Սեդայես ալ կը
սպասենք գառնուկ մը: Աստուած թամամին հասցնէ: Զրիստինէ, ման-
կալին կրակը պոլ ըրէ, որ Բարսեղը ձեռքերը տաքցնելով շփած ատենը
իմին չոր գլուխին աւելի ուժգին, աւելի ցնցող տայ հարուածը, գուցէ
սթափիմ իմ թմբիրէս, սերսերիութենէս, էիմալութենէս, տերվիշութե-
նէս, ըսե՛մ՝ էշութենէս...: Ներողութիւն: Ես ալ կը գրեմ ձեզի պես ու ձե-
զի հետ: Կարօտի համբոյրներով՝

[Միհրան]

18.

Ապրիլ 20, 1947, Բոստոն

Սիրելի Բարսեղ եւ Զրիստինէ,

Ինչ որ ըսեմ, աւելորդ է: Գիտեմ, շատ ու շատ ուշացայ: Զազար Նե-
րողութիւն: Ուշանալս՝ շատ մը կարելոր եւ անկարելոր պատճառներով
էր: Ես ինծի մեծ-մեծ, երեւակայական դղեակներ հիւսած էի, խոշոր-խո-
շոր յոյսերով բեռնաւորուած՝ մասնագետ բժիշկին գացի: Երբ որ դուրս
ելայ բժիշկին սենեակէն՝ թէեւ բոլորովին յուսալքուած չէի, բայց թելերս
կոտրած էի: Բժիշկը կարդաց ռափորը: Կարդացած ատենը՝ ես ալ
երեսն ի վար կախուած էի, կարծես իր դէմքին վրայ պիտի կարենայի
կարդալ յոյսին ժպիտը: Այս տրամադրութեամբ՝ բոլորովին լարուած՝
երբ բժիշկը հանդարտօրէն ըսաւ թէ հիւանդութիւնը սա՛նկ վարպետի
հարուածով մը կարելի չէ ջարդուիշուր ընել՝ շիտակը բաւական ընկ-
նուեցայ: Եւ այդ տրամադրութեան տակ նստիլ ու ձեզի գրելն ալ՝ ինծի
պես խեղճուկրակին գործը չէր: Ահա թէ ինչու՛, օրէ օր կը համոզեի ինք-
զինքս, եւ զանազան նոր ու թերեւս երեւակայական ճամփաներու վրայ
կը մտածէի: Ծնունդէն ասդին դեռ Պոստոն եմ, Նիւ Եորք երթալու էի,
տակաւին չգացի: Միտքս էր Նիւ Եորք ալ երթալ, եւ հոն ալ կրկին փորձ
մը ընել ու տեսնել թէ այնտեղի բժիշկները ի՞նչ պիտի ըսեն: Ի՞նչ ընես,
յոյսի որեւէ նշոյլ մը, բնաւ յոյս չըլլալէն ադէկ է: Թէեւ այստեղի բժիշկն
ալ ըսաւ թէ երեք չորս ոտք հեռու տեսնելը լաւ բան է: Բայց հիմնական
բան մը կարելի չէ ընել, քանի որ մայր ջիղն է որ ազդուած է: Զարցուցի
թէ ի՞նչ կրնայ ըլլալ պատճառը: Ըսաւ որ շատ ու շատ պատճառներ
կրնան ըլլալ: Կարելի չէ որոշ բան մը ըսել: Ճիշդ ինչպէս որ թուրքերէն
առաձն ալ կ'ըսէ. «Պելա, ներտէն կելիրսին.- եօլիշին եօրիւստէն...»:

Վերջապէս այս բոլոր անհանգստութիւններու պատճառով՝ այսօր-
վաղը ըսելով՝ ուշացուցի ձեզի գրելս: Շատ ու շատ Ներողութիւն կը
խնդրեմ: Զրիստինէ, դուն նամակիդ վերջը Ներողութիւն կը խնդրես՝
մատիտով գրած ըլլալուդ համար: Ի՞նչ ըսեմ, ո՞վ որու պիտի ներէ:
Ատանկ բաներու համար եթէ Ներողութիւն խնդրենք, առտուընէ մինչեւ

իրիկուն հազար տեսակ բաներ կը պատահին: Ատոնք անկարելոր բաներ են: Ես ու՛ր, ատանկ բաները ու՛ր: Ատոնք ինծի համար վը՛զզ կու գան: Բարսեղը գիտէ: Ատանկ բաները կը նմանին ամանին դուրսին: Մենք ամանին ներսը, մարդուն ներսը կը նայինք: Եւ ատոր համար է որ ես ինքզինքս եղևուզ կը զգամ այսօր: Պետք չէր որ ձեր նամակը այսքան ուշացուցած ըլլայի, որքան ալ հազար ու մէկ մեղմացուցիչ պարագաներ յիշեմ - եւ շատ կան - Նորէն ես ինծի կ'ըսեմ, որ գէթ երկտողով մը օրը օրին, անմիջապէս ձեզի իմացուցած ըլլալու էի, որ դուք ալ անհարկի մտահոգութիւններու եւ անծկալից սպասումներու չենթարկուէիք: Ասոր համար է որ ահա ներողութիւն կը խնդրեմ, որովհետեւ եթէ Նոյնիսկ դուք ազնիւ ըլլաք՝ ասիկա երեսիս չըսելու՝ խնդիր չէ, ես իմ աչքիս պզտիկցած կը զգամ: Ճիշդ է թէ ուրախացուցիչ աւետիս մը չունէի տալու, բայց ատիկա դուք չէիք գիտեր: Օրէ օր ինձմէ լուր կը սպասէիք: Ձեզ այսպէս անձկութեան մէջ ձգած ըլլալուս համար ես ինձմէ կ'ամչնամ: Կը խնդրեմ որ շատ ներող աչքով նայիք իմ այս ականայ թերացումիս:

Նիւ Եորք երթալս, եւ այլ շատ մը ծրագիրներ, դարձեալ առայժմ եթէ ոչ բոլորովին, գէթ մասամբ ջուրը ինկած են: Նորէն ես իմ պատեանիս մէջ քաշուած պիտի մնամ: Այս տեսակետով ալ կը յամենայի ձեզի գրելէ: Օրէ օր ու շաբաթէ շաբաթ յոյսեր ունէի, ասոնք ալ կամաց-կամաց օդը ելան: Եւ այս բոլորը պատճառ եղան, որ ես ալ հեւիհեւ սպասումի մղձաւանջով պաշարուած, ընկճուած տրամադրութիւններ ունենամ, եւ արդէն շատ քիչ ունեցած մտքի դատողութիւնս ալ վրայ տամ, ու ասանկ եղած տեղս նստիմ: Բարսեղ, ժամանակին կ'ըսէիք. միայն երկու ականջը պակաս է: Շիտակը այս վայրկեանիս՝ ես ինծի կը պատշաճեցնեմ այդ ասացուածքը՝ աւելցնելով որ երկու ականջն ալ լման է, ու կատարեալ Բաղաամի կենդանիին նման է այս քու զաւալլըդ... Քրիստինէն խորհրդատուներու շատ հաւներ է, հա՞...: Բայց ասանկ չորքոտանի խորհրդատու ունենալս ալ չէր գիտեր հա...: Կան, պապամ, կան, շատ կան, որմէկը, որմէկը: Բարսեղ, դուն Նորէն Քրիստինէին խօսքը մտիկ ընելու իրաւունք ունիս, որովհետեւ ըսածին մէջ յաճախ կորկոտ կը կենայ: Ես իմ այս զանազան ու զարմանազան, երկոտանի ու չորքոտանի, պոչաւոր ու անպոչ, կոտոշաւոր եւ անկոտոշ, փըստան ու մըստան խորհրդատուներէն խելացի խօսք պիտի սպասեմ... Վա՛յն է եկեր ինծի: Եւ ահա ապացոյցն ալ որ երկայն ականջը ելեր՝ իր զոռզոռը մէջտեղ դրեր է, մեղայ...

Ղրկած լուսանկարներս՝ խոշորացոյցով նայեր ես, Բարսեղ, եւ մեզ փոխուած գտեր ես: Դէջ հոգդ չընես: Քու այդ տեսածդ շատ ալ շիտակ է: Ճիշդ տեսածիդ պէս ենք, մենք փոխուած ենք, քու տեսածդ շիտակ է: Մենք փոխուած ենք, ինչպէ՞ս չփոխուինք: Դուն ըսէ քսան, ես ըսեմ երեսուն տարի: Դերիք չէ՞ մեր բոլորին ալ մամը լացնելու:

Դիմա գանք բուն բարեկենդանին...: «Սեդան ալ աղջիկ մը ունեցաւ»:

Իշտե ասո՛ր լուր կ'ըսեմ ես: Լուր ըսածդ ասանկ պիտի ըլլայ որ բան մը հասկնաս: Սեդան ալ թող սկսի պտըտիկին շողիքները սրբել, տակը մաքրել, շորերը լուալ եւ այլն: Ասոնք են օրհնեալ գործերը: Պռաւօ, Սեդա, ասանկ, քամակդ շուտ մը զարկիր գետին, ու սիւնին տակէն փախցուցիր աղուորիկ աղջիկ մը...: Աղուորիկ կ'ըսեմ, առանց թեթեւելու: Որովհետեւ առա՛ծն ալ կ'ըսէ.-

Քենարընա պագ՝ պեզինի ալ, // Անասընա պագ՝ դզինի ալ

Իսկ եթէ այս նորածինին մօրը նայելէ զատ, նայինք նաեւ անոր տետէին... Վա՛յ պապամ, վա՛յ... Մինակ թէ տետէին բոյը եթէ քաշելու ըլլայ, այն ատեն Սասունցի Դաւիթ մը կ'ուզէ որ անոր երեսին հասնի... Շնորհաւոր ըլլայ, Աստուած օրերը լոյս ու արեւ ընէ: Ամէն:

Թող մինչեւ քիչ մը մեծնալը, Սեդան մտիկ ընէ անոր տըզտըզն ու կըզկըզը: Ջահել աղջիկ է, հոգ չէ: Ամէն մայր իր պզտիկին ճրճուքին ու տրտրուքին հոտէն է որ կը գինովնայ, կարծես մուշկ ու ռահան կը հոտին՝ կ'ըսեն մեր այստեղի մայրիկները: Ատիկա ես ալ գիտեմ: Մեր երեք մանչուկներէն, Ալիսին մանչուկէն ու Լուսինին ճատալոզ աղջիկէն: Ամէնն ալ, քաքալա թէ մամալա, լոփ-լոփ ուտելդ կու գայ... եթէ սակայն, մամաները տան...:

Հիմա թող Սեդան նստի ու իր օրօրը ըսէ.-

Աղուոր ես, չունիս խալաթ, // Զո ամէն տեղդ է պէ խալաթ. // Մինակ մէկ խալաթ մի ունիս, // Զուն չունիս արթուն կու մնաս:

Ուրիշ ատեն մըն ալ դարձեալ.-

Զուն եղիր, Բալաս, աչերդ խուփ արա, // Նախշուն աչերուդ քուն թող գայ վրայ:

Աչքերնիդ լոյս: Տարօսը Արտային ու Ռիթային, քիչ մըն ալ... ինծի...: Մի՛ ծիծաղիք, ծիծաղելու բան չկայ... Մեր մայրիկը տակաւին յոյսը չէ կտրած...: Ինք անցաւ ութսունհինգը, մենք հասանք վաթսունին, մատիկ մը մնաց...: Կ'ուլլի, կ'ուլլի...:

Վերջին անգամ Նիւ Եորք եղած ատենս՝ փոքրիկ յոյսեր ունեցայ իմ կարգ մը աշխատանքներու տպագրութեան համար: Այդ ատեն միտքս էր քու ունեցածներդ անմիջապէս տպել: Խանդավառուած էի, բայց այդ փափաքս ալ շատ տեւական չեղաւ առայժմ: Դուն ի՞նչ կը մտածես, Բարսեղ: Ինծի գրէ, նայինք ի՞նչ կրնանք ընել: Այս օրերս հոս տպագրական գործերը չափազանց դժուարացած են թուղթի սաստիկ նուազութեան պատճառով: Դուն գրէ ինծի ինչ որ կը մտածես:

Մայրիկը մասնաւորապէս, բայց մասնաւոր մասնաւորապէս, բարեւներ ու մինչեւ երկինքները հասնող մաղթանքներ կ'ընէ թէ՛ քեզի, եւ թէ՛ Զրիստինէին: Զրիստինէին հազար տեսակ օրհնութիւններ կու տայ: Ձեր դրկած լուսանկարները ժամերով քննեց, վեր ու վար դարձուց, քովէն նայեցաւ, վերէն նայեցաւ, ու բոլոր այս ժամանակ, հազար տեսակ անուշիկ խօսքեր կմկմաց իր թըմթեկած շրթներով: Ասոնց բոլորը, նա-

եւ մեր կողմէ ալ, աւելիովը, երկուքիդ վրայ ըլլայ: Շատ ու շատ սիրով ու համբոյրներով՝ ձերոյ միշտ:

[Միհրան]

Յ.Գ.- Աման, չըլլայ որ դուք ալ ինծի պէս էիմալութիւն ընէք, եւ ձեր գիրը ուշացնէք, որպէսզի ինծի լաւ դաս մը տուած ըլլաք: Իմ ըրածս ինծի կը բաւէ, կաթը թափող կատուի պէս եմ արդէն, շնթեկած տեղս նստած եմ:

ԽԵ.

3/9/947, Զեսապ

Սիրելի Միհրան,

Ստացանք նամակդ որուն նախորդը ձեռքերնիս չէ հասած. ինչպէս կ'երեւի, անոր մէջ մանրամասն գրած էիր Բարսեղին աչքին խնդիրները. այս անգամ կարդացինք ու վերիվերոյ գաղափար մը կազմեցինք այդտեղի բժիշկներուն կարծիքին վրայ: Շա՛տ ու շա՛տ շնորհակալ ենք սիրելի Միհրան, որ քու թանկագին ժամանակդ յատկացուցիր բժիշկէ բժիշկ վազելով քեզի այնքան սիրելի Բարսեղին համար: Բայց, ես միշտ բժիշկները ու իրենց կարծիքները, դեղերը եւ իրենց ազդեցութիւնը արհամարհող մը եղած եմ՝ aspirine մը չառնելու չափ, եւ կը տեսնես որ իրաւունք ունիմ, քանի որ բժիշկ ըստուածն էր որ (ան ալ իբր թէ շատ վարպետ) Բարսեղին առաջին աչքէն սկսեալ խէրը անիծեց: Իսկ հիմա՝ բժիշկներէն ու դեղերէն ձեռքերնիս քաշած ու Աստուծոյ ապաւինած, արդէն իրենց գծած սահմանէն շատ աւելի հեռուն կը տեսնէ Բարսեղը. մինչեւ 5 մէթրի վրայ պիտի տեսնէ ըսին՝ մինչդեռ հիմա 15 մէթր հեռուն եկող օթօն կը տեսնէ: Այս մանրամասնութիւնները քեզի կու տամ որովհետեւ գիտեմ թէ ինձմէ եւ իրմէ աւելի կ'ուրախանաս դու'ն Բարսեղին համար: Գրել-կարդալ չի կրնար եղեր, ի՞նչ ընեմ. հարկաւ օր մըն ալ ան կ'ըլլայ եւ այս անխիղճ բժիշկներուն ըսածը սուտ կ'ելլէ:

Այս միջոցին Բարսեղին հետ նստեր էինք եւ կը խորհրդակցէինք քեզի գրելիքիս մասին, հիմա ելաւ ածիլուելու: Խօսքը մեջերնիս՝ շատ ծոյլ է ածիլուելու համար. երբոր սպառնամ թէ իրեն հետ փողոց չեմ իջներ եթէ չածիլուի՝ անմիջապէս կը ցատկէ տեղէն:

Հիմա ամառանոցն ենք Զեսապ, թրքական սահմանին մօտ հայկական գիւղ մը. Պէյրուէն 7-8 ժամ հեռու օթոյով, շատ հանգիստ ենք եւ լաւ շրջանակ ունինք, բնաւ չենք զգար օրերուն սահիլը. կարծեմ կը մնանք այստեղ մինչեւ Հոկտ[եմբեր] 7-8ը. անանկ որ հոս որեւէ բան չկայ ձեռքերնուս տակ քեզի դրկելիք, երբ վերադառնանք՝ ամէն բան կարգով կանոնով կը դրկենք: Կարծեմ ուրիշ առիթով գրած էի որ հոս 5000 ս[լուրիական] ոսկիի գումար մը յատկացուած է՝ Բարսեղին գործերը տպուելու համար: Արդէն սկսած է եւ կը յուսանք մինչեւ Նոյեմբերի վերջերը կ'աւարտի [իրատարակութիւնը], քեզի կը դրկեմ պրակ առ պրակ: Քեզի պիտի ներկայանայ ոմն օր[իորդ] Գ[եղարփի] Տէր Մելքոն-

եան Պէյրուսը: Բարսեղը իրեն յանձնեց իր *Աբեղայ* օփերան՝ քեզի տալու համար: Օրիորդը քեզի մանրամասն կը խօսի՝ եթէ կ'ուզես, անոնցմէ մէկ-երկու տեսարան, օրինակ՝ միգանուշներու տեսարանը, կամ քրմուհիներու տեսարանը ներկայացնել: Կարելի է նաեւ concertի ձեւով երգել: Բարսեղը երկուքն ալ փորձած է եւ մեծ ընդունելութիւն գտած. այստեղի համար մեծ ծախք է ամբողջ օփերան ներկայացնել. հակառակ ատոր՝ մէկ անգամ ներկայացուած է:

Հիմա Բարսեղն է խօսողը. Միհրա՛ն ճան, ես ինչ որ կ'ըսեմ Զրիստի-նէն նոյնը գրել չ'ուզեր, «լուրջ եղիր» կ'ըսէ կ'երթայ: Այսօր ուզեցի մէկ երկու երազներս գրել տալ՝ չգրեց, այնպէս որ կա՛մ դուն հոս գալու ես, կա՛մ ես՝ այդտեղ, որպէսզի գլուխ-գլխի ազատ համարձակ խօսինք:

Ես գիտեմ Բարսեղին հին յուշերը, դեղին մազերով, կապոյտ աչքերով աղջիկներ ի Պոլիս: Բարսեղը կ'ըսէ որ նամակդ մի՛ ուշացներ եւ այս մասը մայրիկին կարդա՛, որպէսզի միևնույն մը դնէ տակդ դուն ալ նստիս տաքուկ տաքուկ նամակ գրես մեզի:

Մայրիկը շատ կարօտցեր եմ, պիտի ուզէի որ սաւառնակ մը նստէի ձեզի գայի, կարօտս առնէի եւ անմիջապէս դառնայի: Տեսնէի՝ ինչպէ՛ս կը խաղաս պզտիկներուն հետ եւ մայրիկը ինչպէ՛ս վրադ կը նայի այդ միջոցին:

Կը վերջացնենք սիրով եւ կարօտով:

Զրիստինէ ու Բարսեղ

Յ.Գ. Եթէ կրցար մեզի գրել մինչեւ Հոկտ[եմբերի] սկիզբը, մեր հասցէն հետեւեալն է.-

Dr. A. Ingégikian, Syrie, Kessab

երթ անելի ուշ գրես՝

Hôtel Luxe, Beyrouth, Rue Allenbi

Խ2.

12/22/947, Պէյրուս

Սիրելի Միհրան

Նոյեմբեր 15էն սկսեալ կանոնաւոր կերպով քեզի ղրկեցի 30ական օրինակ այն բոլորէն որ մէյ մէկ հատ ղրկած եմ avionով: Անոնք պարզ փոստով բայց ապահովագրուած են: Avionով շատ սուղ պիտի ըլլար: Վերջինը 7րդ պրակն էր՝ *Հելէ Հելէ*. 5 եւ 6ը դեռ չէ ելած. կը յուսամ որ ասոնք ստացար: Ներփակ պիտի գտնես այն սխալները որոնք երէկ միայն նշմարեցինք եւ քիչ մնաց կաթուածահար պիտի ըլլայինք երկուքս ալ, թէեւ միայն քեզի ղրկած ենք տակաւին: Արդէն եղածը 250ական օրինակ է: Բարսեղը պնդեց որ անելի չտպագրուի նախ՝ որովհետեւ ասոնք շատ սպառելիք բաներ չեն եւ պարապ տեղը թուղթերու կոյտ մը պիտի պահենք, երկրորդ՝ քանի որ ինք չի տեսներ՝ գիտեր որ ասանկ ձախաւերութիւններ պիտի ելլէր մէջտեղ: Հակառակ հազար

անգամ սրբագրելուս դարձեալ սխալ գրեր են: 50ական օրինակ մեզի վար կը դնենք միւս 200ը Յանձնախումբին կու տանք, իբր թէ ամբողջական գործը պիտի ծախեն: Երեկ, Կիրակի, առանց չափազանցութեան, կեսօրուան ժամը 1Էն մինչեւ գիշերուան 10ը մեր քով եղածները սրբագրեցինք: Հիմա պիտի երթանք անոնց քովի 170ը տուն բերենք, անոնք ալ շտկենք. *պու նէ պելա տըր պաշըմըզա կելտի*: Գիշերը երբ պառկեցանք, քայքայուած ջղերով, ինծի ահռելի խնդուք մը բռնեց, որովհետեւ Բարսեղը բանաստեղծութեան ելաւ՝ «առտուն անկողնէն ելանք, նոթայէն ուրիշ բան չտեսանք», «Քրիստինէ չմոռնաս, Միհրանին գրէ»: Այսօր ալ գլուխը կը ցաւկոր սարսափելի կերպով: Աստուած ողորմի եւ հասնի: Կը ներես Միհրան, որ նոր մտածեցինք տպուածները աչքէ անցընելը եւ քու գլխուդ ալ *պելա* բերինք: Որո՞ն մտքէն կ'անցնի որ տպուելէն վերջն ալ սխալ կ'ելլէ: Բարսեղը այս վախը ունէր արդէն: Հիմա մեզի կը մնայ շատ աւելի խիստ հսկողութիւն ընել մնացածներուն վրայ:

Այսօր այսչափ գրեցի, պարզապէս վրիպակները քեզի հասցնելու համար, առանց մոռնալու սակայն շերմագին կերպով Նոր Տարին եւ Ս. Ծնունդը շնորհաւորելս Բարսեղին, Այտա-Ռիթային եւ իմ կողմէս համբուրելով մայրիկին ձեռքերը եւ քեզ:

Քրիստինէ

ՅԳ. Բարսեղը մասնաւորապէս կը շնորհաւորէ Նոր Տարին՝ Մեսիային, Նշանին, Արմաւին, Լուսինին եւ իրենց ձագուկներուն:

Նոյն

[Յ.Գ.] Խնդրեմ ուշադրութիւն ըրէ նոր հասցէին: Յայտնի է որ վերջընթեր նամակդ կորսուած է:

Տալիօ.

Էջ 6. վարէն՝ 2րդ եւ 6րդ տողերը ֆայի բանալի³²:

Էջ 21. IIԲ. վերջընթեր «լա»ն պետք է ըլլայ «սոլ»:

Հօյ Նար.

Էջ 7. վարէն երկրորդ տող. Ten[or] 3րդ չափին 4րդ նոթը պետք է ըլլայ «սօ»:

Օրօր.

Էջ 3. Ten[or] Ա. չափին ա. նոթը պետք է ըլլայ «մի»:

Լուսնակն Ելաւ.

Էջ 3. վարէն 3րդ տողին բանալին պետք է ըլլայ ֆայի բանալի³³:

Վարդերի Հետ.

Էջ 8. վարէն՝ 3րդ տողին վերջին չափը «սօլ» պետք է ըլլայ:

Հելէ-Հելէ.

Էջ 1. վերջին տողին սկիզբը Փ³⁴ (երբ պասերը կը սկսին)

Էջ 3. առաջին տողին վերջը՝ Փ³⁵.

Էջ 3. IB. 2րդ չափին 5րդ նոթը՝ «սօլ» պետք է ըլլայ:

Էջ 4. վերէն՝ Ten[or] 3րդ տողին 2րդ չափին 9րդ նոթը պետք է ըլլայ «սօ»:

Սիրելի Միհրան,

Ստացանք Դեկտ[եմբեր] 30ի նամակդ. այս անգամ ալ պահարանը բացուած էր. լաւ կ'ըլլայ որ դարձեալ Ս. Նշանի³⁶ հասցեով դրկես: Միւս նամակներէդ չենք ստացած միայն Նոյ[եմբեր] 13ինը: Աւելի շուտ կ'ուզէի գրել քեզի, բայց յանկարծ Զալեպէն ժամանեցին Տիկ[իս] Սեդա եւ Օր[իորդ] Ծովիկ Թիւսիւզեանները եւ 10-12 օրի չափ մեզի մոռցնել տուին աշխարհը եւ իր մէջը գտնուած նոթաները, բայց ո'չ Միհրանը: Զգրեցի, որովհետեւ ատեն չունէի. ամբողջ օրը պեպեքով կ'զբաղէիք. այնչափ անուշիկ, քաղցրիկ պզտիկ մըն է, որ գրկէդ ձգել չես ուզեր: Զիմա որ մեկնեցան եւ ամեն բան իր նախկին վիճակին մէջ մտաւ ուրեմն *revenons à nos moutons*:

Սիրելի Միհրան, ես Գեղարփիին գրած էի որ անգամ մըն ալ գայ քեզի եւ «Միգանուշ»ներուն եւ «Քրմուհի»ներուն մասին քիչ մը բաներ ըսէ, քանի որ ինքն ալ «Միգանուշ»ներէն էր, բայց եւ այնպէս ես կրնամ պզտիկ գաղափար մը տալ. օրինակ՝ «Միգանուշ»ներուն համար պետք է ծովեզերք մը, խորի վարագոյրը կ'ըլլայ ծով մը, իբր թէ Սեւանը ըլլար. քարքարոտ ժայռեր, որոնց մէջէն մէկ առ մէկ դուրս կ'ելլեն միգանուշները (կրնաս նաեւ օգտուիլ «Զին Աստուածներ»էն՝ եթէ ունիս ձեռքիդ տակ). պարերու համար մենք վարձած էինք *ballet*ի ուսուցիչ մը: Գալով քրմուհիներուն, բեմին խորը եւ կեդրոնին վրայ պետք է ըլլայ ուրիշ բեմ մը, որ ունենայ 4 աստիճան սանդուխ (առաջինը քիչ մը բարձր ըլլայ որ առաջին քրմուհիները վարէն երեւան), որուն երկու կողմերէն վար կ'իջնեն քրմուհիները երբ բացուի այն վարագոյրը, որուն ետեւ կեցած կ'ըլլան անոնք. հագուած են երկար ճերմակ հագուստներ, երկար եւ լայն թւերով, մէջքէն գօտի եւ ձեռքերնին ծնծղաներով:

Բացուող վարագոյրին կեդրոնը պիտի ըլլայ ոսկեգօծ արեւ մը - կարծեմ տետրակին մէջ գրուած կայ՝ վարագոյրը բացուելուն եւ քրմուհիները իջնելուն *signal*ը: Իսկ «մեհեանին մէջ ըլլալիք պարը պետք է խմբական ըլլայ», կ'ըսէ Բարսեղը: Բայց մեր ատենը ռուս պարուհի մը պարեց առանձին: Որքա՞ն լաւ կ'ըլլար եթէ այն օրը Մամուլեանը³⁷ հրաւիրէիք որպէսզի վերջը *filmé* ընելու մասին մտածեր ինքը ամբողջ «opera»ն, այն ատեն կը զարնենք Միհրան, *loterie*ի սպասելով գլուխ չենք ելլեր: Շա՛տ աղուոր է «Աբեղա»ն չէ՞ Միհրան. ա՛հ, երկու տարի առաջուան Զրիստինէն պետք էր որ երգեր «Եկու՛ր, Եկու՛ր, դուն իմ քաջս, իմ արեւ, իմ լուդորդս»: Զոգ չէ, հապա ի՞նչ ըսէ խեղճ Բարսեղս, որ մինչեւ ցնոր տնօրինութիւն զրկուած է վարելէ իր այնքա՞ն սիրած *Աբեղան*: Ամեն բան կ'ըլլայ. Աստուծմէ առողջութիւն խնդրենք եւ փառք տանք եղածին: Այս անգամ քեզի պիտի դրկեմ *Մարալօ. Կնճոյքը*, իբրեւ Ե.րդ պրակ, նաեւ՝ 19 Երգեր Դաշնակի Զամար իբրեւ Թ.րդ պրակ: Եթէ այս պրակէն

ալ կ'ուզես՝ գրե՛ ինծի, դրկեմ 30 հատ: Շատ հետաքրքիր տետրակ մըն է, մասնաւոր այդտեղի համար. ամէն տուն որ պզտիկ նուագող մը ունի պետք է ունենայ նաեւ այդ տետրակը. réclame չկարծես ըրածս, Միհրան, ճիշդ է ըսածս:

Այս միջոցիս Բարսեղը գացած է Հայ Կաթոլիկ Զոյրերու Վարժարանը, ուր կը յաճախէ նաեւ Ռիթանիս: Իրենց խնդրանքին վրայ շաբաթը մէկ ժամ կ'երթայ երգեր կը սորվեցնէ: Իրենց օթոյովը կ'երթայ կու գայ. ժամանց մը: Երբոր գայ՝ տեսնենք պիտի հաւնի՞ գրածներս չենէ *ռըթուշ* պիտի ընէ: Գիտե՞ս որ Սաթօ քուզինդ եկած է Վիեննայէն եւ մենք ալ գացինք տեսնելու՝ մեծ ուրախութիւն պատճառելով իրեն. նորէն պիտի երթանք:

Բարսեղը եկաւ, գրածներս հաւնեցաւ, միայն իր կողմէն հիմա պիտի աւելցնէ խելքս չհասած բաներ:

Քրմուհիները պետք է ըլլան առնուազն ութը հատ. աջ կողմը կեցողները ծնծղաներու շարժումները պետք է ընեն դէպի ձախ եւ ձախ կողմիները դէպի աջ՝ 3/4ի ատեն ա. չափը՝ ա. շարժումը վերէն՝ վար, կը զարնէ: Բ.ը առանց զարնելու 3/4ի չափ տալու պէս դէպի դուրս: Գ.՝ դէպի վեր: Բ. չափը՝ վերինին պէս իսկ Գ. չափը, որ 2/4 է ա. բախումին կը զարնէ Բ.ին առանց զարնելու դէպի վեր. այսքանը «արեւելքը շիկներ է», նոյն պատկերը «ծովը ծիրան է հագեր»ին համար: Ասկէ վերջ եկած 3/4 չափին երեք բախումները կը զարնեն. Բ.րդ չափին ա. բախումը կը զարնէ, Բ. եւ Գ. պարապ կ'անցնին վերի Ա. չափին պէս, վերջի եկած 2/4 չափը վերի 2/4ին պէս: Հոս կը վերջանայ «թարմ բնութիւնը թափ կու տայ քունը», «մեծ աստուածներուն երկրպագելու»ն՝ «թարմ բնութիւն»ին պէս: Եթէ ասոնցմէ բան հասկցար՝ պիտի ըսեմ որ աշխարհի ամենէն խելացի մարդն ես:

[Քրմուհիներուն] Մէշտեղը պետք է ըլլայ քրմապետը, քովերը քուրմերով:

Քուրմերը պետք է ունենան բերանին dominante ձայնը պահող բարակ փողեր. կը սկսին նուագել երբ կ'երգուի «թարմ բնութիւնը թափ կու տայ քունը» մինչեւ՝ «մեծ Աստուծուն երկրպագելու»ն:

Աման Միհրան, ա՛լ մեռայ գրելէն. վերջացնեմ՝ դուն ալ ազատիս, ես՝ ալ: Բարսեղն ալ պրակները կնքելու վրայ էր քովս նստած:

Կարօտով՝ Զրիստինէ

ԽԸ.

28/3/948, Պէյրուս

Սիրելի Միհրան,

Այս խո՛ր լռութիւնդ սկսաւ մտահոգել մեզ. արդեօ՞ք հիւանդ ես. արդեօ՞ք շատ գործ ունիս. արդեօ՞ք ուրիշ պատճառներ կան. ի՞նչ է: Ամէն

պարագայի՝ այս քանի մը տողը ստացածիդ պէս, դուն ալ քանի մը տող մրոտե ու դրկէ, որպէսզի հանգստանանք: Պիտի ըսես որ մինչեւ հիմա ուրի էիք: Իրաւունք ունիս՝ բայց մէկ օրէն միւսը կը սպասէիք, անոր համար չէիք գրեր: Բարսեղը կ'ըսէ որ արդեօք իմ պատճառովս Միհրանը նեղե՞րը մնացած է, եւ ինքն ալ շատ կը նեղուի ատոր համար: Ի՞նչ գիտնամ Միհրան, մենք ալ տեսակ մըն ենք. զանազան եւ զարմանազան հոգեր եւ սրտմաշուքներ ունինք. ո՞ր մէկը թուեմ. կը նախընտրեմ լուռ անցնիլ եւ համբերել ամէն բանի: Երբ շատ նեղը մնամ Գիրք Առակացը կը բանամ, քիչ [մը] կը խրատուիմ եւ ատենի մը համար հոգիս կը հանդարտի:

Արդեօք այն 30ական օրինակները ստացա՞ր Միհրան, թե՞ ոչ տակաւին: Եթէ ոչ՝ ի՞նչ պիտի ընենք չեմ գիտեր: Կը կարծե՞ս որ կը կորսուի, թե՛ւ ռեզսները քովս եւ. ալ տեսնենք. կը յուսամ որ առած ըլլաս:

Անցեալները Սաթոյենց գացիք, մինչեւ ուշ ատեն նստանք, հինէն նորէն խօսեցան Սաթօն ու Բարսեղը: Անշուշտ դուն ալ միշտ հետերնին էիր: Սաթօն կ'ըսէր որ Ալիսը նամակ մը առեր էր, եւ ամէնքդ ալ լաւ էք եղեր: Բարսեղը լաւ է, այսինքն առողջ է. ամէնքս ալ այնպէս, միայն այս շաբթու ամբողջ Այտանիս հիւանդ էր, այսօր՝ Սուրբ Չատիկ, քիչ մը ոտքի ելաւ:

Կը վերջացնեմ մաղթելով լաւագոյն բաներ ձեզի եւ մեզի եւ ամբողջ աշխարհի համար:

Բարսեղը ու ես Ս. Չատիկի առթիւ կը համբուրենք մայրիկին ձեռքերը եւ քեզի,

Քրիստինե

ԽԹ.

14/10/948, Պէյրուք

Սիրելի Միհրան,

Գիտե՞ս որ աշխարհի չորս կողմերէն գանգատ կայ այս քու նամակ չգրելուդ մասին. ա. Վարդան Սարգսեան, որ ութը ամիսէ իվեր գրած է եղեր քեզի եւ պատասխան չէ առած. բ. Սաթօն եւ իր քոյրը, որոնք անհամբեր ձեր նամակներուն կը սպասեն եւ չեն ստանար. գ. Բարսեղը եւ իր կինը, որոնք ինը ամիսէ իվեր քեզմէ լուր չունին: Այս վերջինները Թեսապէն ալ գրեցին, արդեօք ստացա՞ր: Իսկ հիմա որ վերադարձած եմ, արդեօք պիտի ստանա՞ն: Զիմա պիտի ըսես որ, «բան գործ չունիք, *պոշ* մարդիկ հետս էլլէմիք եղէք», իրաւունք ունիս Միհրան, հեռուէն իմացանք քու զբաղումներդ եւ յոգնութիւններդ եւ ապա յաջողութիւններդ. հեռուէն հեռու դարձեալ կարդացիք *Հայաստանի Կոչնակ*ին մէջ քու մէկ գրութիւնդ, այո՛ բայց այս բոլորը համերգէն առաջ էր անշուշտ: Զիմա կ'ուզենք որ քու համով հոտով ոճովդ՝ գրես մեզի դու՛ն՝ այդ բոլորին մասին:

Օր[իորդ] Տեր Մելքոնեանը ներկայ եղեր է համերգիդ եւ շատ զարմացեր է որ ինչպէ՞ս յաջողեր ես այդ ամերիկահայ երիտասարդութեան հնչել տալ հայերէն բարբառը այնքան հարազատօրէն: Նաեւ շատ հաւնէր է քու ղեկավարելու ձեւդ: Միայն քիչ մը դանդաղ գտեր է երգուածքը, քանի որ Բարսեղը աւելի արագ երգել կու տայ այդ երգերը: Իսկ մեծ գովեստով խօսեցաւ քու անձիդ մասին, որը մեզի անծանօթ չէր արդէն:

Գիւղէն վերադարձին մեզի լուր տրուեցաւ որ Ամերիկայէն գումար մը եկած է մեզի համար. գացինք գանձեցինք 100 (հարիւր) տոլար Պարոն Ալեքսան Ղըլպաշեանէն, որուն եղբայրը բերած է եղեր հետը այդ գումարը: Իմացանք որ քու կողմէդ է եղեր, որուն համար շատ շնորհակալ ենք անշուշտ եւ կը սպասենք որ մեզի գրես թէ ի՞նչ է այդ գումարը, եւ լաւ ըրեր ես որ տոլարով դրկեր ես Միհրան: Շատ մօտ ատենէն լոյս պիտի տեսնէ Ժ.րդ եւ վերջին պրակը՝ *Շուշօն*: Քեզի անմիջապէս կը դրկեմ *avionով*: Արդեօք ասկէ ալ կ'ուզե՞ս 30 օրինակ, թէւ միւսները ստացած ըլլալդ չիմացանք դեռ: *Նախօրը* 20 հատ էր, 10 հատ ալ կ'ուզե՞ս: Սա ալ ըսեմ որ եթէ *complet* առնող ըլլայ 15 տոլարի կրնաս տալ. այդպէս որոշուած է:

Բարսեղը կ'ըսէ որ այս բոլորը աչքս չէ. ճամփու ծախքը աժան ըլլար՝ երթայի մէյ մը Միհրանը տեսնէի ու գայի. ջուրի պէս կարօտեցած եմ: Կը վերջացնեմ, սիրելի Միհրան բարեւելով ձեզ բոլորդ

Քրիստինէ

Մեր հասցեն՝ P. Ganatchian, c/o Maison «Star», rue Weygand,
Beyrouth Liban

Յ.Գ. Մանչ թոռնիկ մըն ալ ունեցանք:

19.

Ուրբաթ, Մայիս 5, 1949, Նիւ Եորք

Սիրելի Բարսեղ եւ անուշիկ Քրիստինէս,

Գրեթէ ամիս մը առաջ մէկ քանի էջ մրոտեր եմ, ի քաւութիւն մեղաց իմոց...: Ապրիլի կեսերուն ստացայ երկու ծրար, 20 օրինակ, *Շուշօն*:

Աման *Շուշօն*, *Շուշօն*, ջանքմ *Շուշօն*, *Շուշօն*...: Այս հաւաքածոն՝ ինչպէս ըսեր էի՝ պիտի աշխատիմ սպառել, հիմա որ բոլոր տասը պրակներէն ալ ունիմ: Նայինք ի՞նչ կ'ընենք...:

Գալով ինծի... կը սպասեմ ձեր նամակներուն անձկութեամբ: Կը սպասեմ, չեմ գիտեր ինչու: Կը սպասեմ, որովհետեւ բոլոր աղբիւրներս ցամքած են եւ ես կը պապակիմ կաթիլ մը ջուրին... պատառ մը խօսքին...կոկորդ մը ձայնին...: Ձայներու աշխարհէն կու գամ, ու ձայն չունիմ: Երգերու ծովէն կը դառնամ, ու երգ չունիմ...: Բարսեղ, ո՞րքան կը ծաւալի ծովը, նոյնքան կ'ալեկոծի իմ դերբուկ նաւակս: Ո՞րքան կը մտնեմ անոնց ալիքներուն խռովանքին մէջ, այնքան կը հրահրի կուրծքիս տակ սերն ու բուռն հրայրքը այդ ալիքներուն: Ու ահա այդ ալիքնե-

րեն հարուածեալ ու քանիցս ընկճուած հոգիս՝ ձայն չունի, երգ չունի... բան չունի... Աւերակ հոգի մը՝ գեղեցիկ ու զգլխիչ տեսիլքի մը արհաւիրքներէն հալածուած...: Թերեւս ականջիդ հասնի կարգ մը գովաբանութիւն ու զրաբանութիւն՝ այս Համերգի առթիւ ալ: Բայց ականջ մի՛ կախեր... Դուն ինծի մտիկ ըրէ՛...: Այդ բոլոր բաները ինծի համար անգամ մը եւս տառապելու միայն կը ծառայեն: Ա՛խ, ի՛նչ կ'ըլլար, պահիկ մը տեսնէին, զգային թէ երգերու ամեն մէկ հնչիւնին հետ իմ սրտես պատառիկ մը կը փշրուի...: Բայց, որու՞ տրտնջամ, եւ ինչու՞...:

Կեանքն աշխարհի միշտ այսպէս,

Կու գայ կ'անցնի հովի պէս...:

Բարսեղ, քեզի փոքրիկ խոստովանութիւն մը ունիմ, սակայն: Այս Համերգի յայտագրի պատրաստութեան ատեն՝ նկատի ունէի՝ ի մէջ այլոց՝ քու *Նաւօրդ* եւ իմ գրածս՝ *Գացէք Տոյք* դնելու...: Օրերը եկան հասան, վերջին ամիսն էր: Սկսայ փորձի դնել քու *Նաւօրդ*: Կարծեր էի թէ 3-4 փորձով կ'ըլլայ: Փորձերը արագացուցինք: Չհաւնեցայ: Տակաւին շատ աշխատանքի կարօտ էր: - Խէրը կ'անիծեմ՝ ըսելով, իրիկուն մըն ալ խումբին ըսի որ պէտք էի յայտագրէն կտոր մը ջնջել, եւ *Նաւօրդ* սերտել այնպէս որ ես կ'ուզեմ: Եւ դուրս նետեցի իմ *Գացէք Տոյք*ը: - Մինչեւ Պաղտատ ճամփայ ունիս, սպասէ, օ՛րդ կը հատնի, շունշանորդի... ըսելու պէս բաներ ըսի մտքես: Եւ շիտակը ըսելով՝ *Գացէք Տոյք*ն ալ ձայն-ծպտուն չհանեց, գնաց թուղթերու փոշիներուն մէջ անգամ մը եւս հանգչելու, կարծես այդ տեղին աւելի վարժ զգալով ինքզինքը: - Երթաս բարով՝ ըսի, ու լմնցաւ...: Ասիկա ըրի, որ *Նաւօրի*դ խատիրիկ չըլլայ...: Իրա՛ւ ալ, անանկ տպաւորուած էի թէ *Նաւօրդ* պիտի պայծառանայ ու բացուի արեւու պէս՝ համերգին օրը: Յայտագրին վերջին թիւն էր *Նաւօրդ*... տեսակ մը լեմոնաքամութիւն կը փափաքէի ընել մեր ամերիկացի հայերուն մգլտած բակլաներուն վրայ...: Իմին հատու հարուածս *Նաւօր*ին վերապահելու անմեղ սնափառութեամբ կը յոխորտայի: Վերջապէս Բարսեղին ալ անտեսանելի հոգին մէջս, ու ամենագոր Սբ. Կարապետի ալ հովանին մեր գլխուն վրայ՝ ջարդ ու փշուր պիտի ընէի առաջս ելլողը... Տեսակ մը տոնքիշոթութիւն... որուն համար ես ինքզինքս չեմ այպաներ բնաւ: Ասանկ բաները աւելի խոր զգացումներու կապուած են: Զու *Նաւօրդ* ներկայացնելու եւ ատով՝ կեցցէներ խլելու անմտութիւնը մէկդի՝ քու *Նաւօրդ* իմ հոգիես դուրս բերելու երազանքին իրականութեան առթելիք հաճոյքովը կը հրճուէի...: Ասիկա դուն սնամտութիւն չես կոչեր, ո՛չ ալ ես: Ուրեմն, Բարսեղ, եկաւ Համերգի օրը, ամեն բան կարգին էր: ...Բայց այդ օր ժամացոյցի փոփոխութիւն կ'ըլլար, ամառուան ժամացոյց... մէկ ժամ առաջ տանիլ եւն...:

Եւ ուշ սկսայ համերգը... Գացինք, գացինք հասանք համերգի վերջին մասերուն: Ժամանակը շատ կարճ եկաւ... Սրահէն դուրս ելլելու էինք շուտով: Հաշուեցի, ձեւեցի, ջիղերուս մէկ երկու խամշի գարկի... Եւ ժա-

մանակին հետ կռուելու համար՝ նետուեցայ կրկես...: Սուլթան Սուրբ Կարապետ ... ցուցուր իշտե քու հրաշքդ...: ...Եւ սկսանք ուխտի ճամփան քալել... քիչ մը արագ...քալեցինք քիչ մը, բայց տեսայ թէ ես ատանկ արագ քայլի չեմ վարժուած: Հագիւ Սուրբ Կարապետ բարձր է բոլորին հասած՝ արդէն մեր քայլերը հաստատուն ընթացք մը առած էին: Պարիթոնի սոլոյին որ հասանք, ալ մոռցած էի ժամանակն ու իր արհաւիրքները: *-Իշ օլաճաղընա վարը* ըսելով՝ քալեցինք մեր ուզածին պէս: Քալեցինք ու քալեցինք: Եկանք Չանկլին տեսանք: Աղաղակեցինք, ծունկի եկանք, Ալելուիա Որդին՝ քիչ մը խռպոտ կոկորդներէ դուրս եկաւ, նման մեր Ղալաթիոյ խռպոտ տերտերին երգեցողութեան... Եր երբեմն: Բայց խօսքիս կապը չկտրելու համար թո՛ղ այդ Տէր Թաղէտը իր տեղը մնայ առայժմ: Վերջապէս ի՞նչ գլուխդ ցաւցնեմ: Հասանք Չանկլիին առջեւ: Բացինք մեր կուրծքը, առանց ամօթի ու խպնելու: Ես աչքովս չտեսայ, Բարսեղ, բայց երդում կ'ընեմ որ ես տեսայ առջիս կեցած աղջիկներն ու տղաքը, կարծես մօրէ մերկ էին, Չանկլիէն կը մկրտուէին յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ... Երգոյն Սրբոյ...: Չանկլին իրենց մուրազը կու տար... Չանկլին իմ ալ մուրազս կու տար: Ես կը մկրտէի զանոնք... պատահ մը աղաչանքով, կտոր մը յուզումով, ես անոնց հոգիին մէջ քու հոգիէդ ու հոգիէս, մեր հայ երգի յաւիտենական հոգիէն մասնիկ առ մասնիկ կը բաշխէի, եւ դուն, Բարսեղ, նշխարքի պէս՝ քու հոգիդ ամբողջութեամբ, ու ձեռքերու շարժումներուն հետ՝ նախ ինծի փաթթուեցաւ գորովագին, զգացի համբոյրդ ու աչքես երկու արցունք թափեցաւ - հիմա ալ կը թափի, չեմ տեսներ գիրերը, որու հոգ - եւ երբ կը կոչէին՝ Չանկլի գիմ մուրազը տուր... կարծես բեմը հին խորանի մը վերածուած ըլլար, ես, անարժանս, կը մատռուակէի մշտնջալառ, անմար ու անվախճանելի Սրբութիւն սրբոցը մեր հոգիներուն, Հայուն Հոգիին...:

Բարսեղ, այս մասերը շատ աղէկ, բայց ես չըսի քեզի թէ ամէն բան լմնալէ ետք, ես շատ ընկճուած էի: Այո՛, գիտէի թէ քիչ առաջ ես էի այդ հաղորդութեան միջնորդը: Գիտէի թէ Սուրբ Կարապետը մեր մուրազը տուաւ: Շատ ծափահարութիւն, շատ ուրախութիւն...: Բայց Բարսեղ, ես չըսի քեզի թէ կուրծքս կը կոտտար տակաւին, խորհելով թէ իմ երեւակայած *Նանօր*իս չհասայ, քանի որ աճապարելու ստիպուած էի... Եւ այսպէս քանի մը օր բաւական մը ինքզինքիս տուի ու առի. - Շունշանորդի, ասանկ երկու ոտքդ մէկ բապուճի մէջ դնելու ի՞նչ պետք ունէիր: Յայտագիրէդ քանի մը կտոր վերցնէիր, եւ... ըսելով կը ճորճորայի.. Եւ որովհետեւ այդ համերգի յայտագիրը ընթրրոտի առած էին - ձայնապնակ կամ փլաք ձեր բառով - անցած Ուրբաթ բերեր էին որ նուագենք: *Նանօր*ն ալ նուագեցինք... Ըսեմ թէ իմ մտավախութիւններես շատը՝ փարատեցան: Շատ ալ խատիրիկ չեմ ըրած *Նանօր*ին: Գէթ աճապարելս չէ վնասած երգին: Եւ քիչ մը հանդարտած՝ աթոռին կռթնեցայ ու սիկրեթ մը վառելով՝ մուխը վեր-վեր խրկեցի: Այդ մուխի ճամփով՝ թող

հասնի քեզի այս երկար բարակ ալելուիան: Ու ներե ինծի՝ որ երբեմն՝ շատ կը թուլիկնամ եւ սիրտ կոտորտուկ բաներ կը փախին բերնէս: Այս բոլորը շատ յաճախ չեն պատահիր, բայց գիտեմ թէ քեզի հետ եղած ատենս շատ ու շատ անգամ կը պատահին, թերեւս չպատահելու միջոց ալ չկայ: Որովհետեւ դուն դիմացս կեցած ես միշտ, կ'երկարեմ բազուկներս, գլուխդ գրկելու... եւ ի՞նչ... կաս ու չկա՛ս: Չկա՛ս, Բարսեղ... Ինչ կրնամ ընել, չկա՛ս իմ մօտս...:

Մոռնանք հիմա այդ խռովիչ պարագան, այլապէս բոլորովին ըխիս կ'ընեմ, եւ կը վախսամ որ լեզուս բոլորովին կը կապուի, ու ա՛լ քեզի հետ խօսելու միակ հրճուանքէն ալ կը զրկուիմ: Բայց ըսեմ, Բարսեղ, ըսեմ առանց այլեւայլի, թէ քեզ չտեսած չպիտի փակեմ այս աչքերը: Աստուած կամ ոչ, ժամանակ, պարագաներ, պայմաններ եւն... – ասոնք բոլորը վրձգ կու գան ականջիս: Մենք իրար պիտի տեսնենք, Բարսեղ, մենք մեր կարօտը պիտի առնենք: Տարակուսելու իրաւունք չունիմ: Իմ սիրտս կը բաբախե այդ օրուան համար: Եւ ըսեմ թէ՝ սիրտս խաղաղ է: Որովհետեւ վստահ եմ ասոր համար: Վստահ եմ: Այդ օրը պիտի գայ, եւ շուտով... շուտով...:

Մանուկի պէս ենք մենք ալ: Գրկէ թռռնիկդ, կամ հիմա՝ երկու թռռնիկներդ, եւ անոնց գուրգուրանքին ու անոնց անուշիկ աչքերուն մէջէն ծորած անմեղունակութեամբ օծանէ քու երեսներդ, ու տե՛ս թէ ինչքան կը մանկանանք մենք ալ, - մենք ալ, մենք ալ... արդէն մանուկներ... դեռ կարծես լոյսին նոր բացուող մանուկներ...: Մեր լոյսը.. մեր հոգիներուն մէջէն կը ծաւալի...: Առաւօտ լուսոյ...:

Քրիստինէ, այդ լոյսերէն փունջ մը դրկէ ինծի, կամ նոյնիսկ պատառիկ մը...: Եւ ըսէ ինծի թէ քու այսքան գուրգուրանքիդ ու հնհնուքներուդ համար, ի՞նչպէս կրնամ չփառաւորել Աստուած որ քեզ մեզի պարգեւած է:

Շատ սիրով՝ Միհրան

Ծ.

6/6/951, Պէյրուք

Միհրան ճա՛ն,

Կը յուսամ որ ըռըդ անցած է. այս անգամ շատ երկար տեւեց լռութիւնդ: Եթէ դուն չճաթեցար՝ ես պայթեցայ:

Այս ամառ, Աստուծոյ առաջնորդութեամբ Այազ փաշա պիտի երթամ. եթէ կարենամ՝ ձեր տան առջեւէն պիտի անցնիմ, վարէն Միհրան պիտի պոռամ. շատ անգամներ երազիս մէջ կը պատահի ասիկա, բայց այս անգամ պիտի իրականանայ: Մաման եթէ իմանայ՝ վա՛յ Բարսեղ վա՛յ պիտի ըսէ: Ափսոս, որ ձեզ հոն չպիտի գտնեմ, երանի՜ թէ փոխանակ Պոլիս երթալու՝ կարենայի Նիւ Եորք գալ եւ ձեզ տեսնել:

Այս գրութիւնս Զուրիին կը յանձնեմ, որպէսզի հարիւրին հարիւր ձեռքդ հասնի:

Միհրան, եթե մինչեւ մէկ ամիս գրես՝ կը ստանամ. անկէ վերջ՝ հոս չեմ ըլլար. անանկ որ շուտ գրէ:

Քրիստինէն ու ես կարօտով կը համբուրենք ձեզ բոլորդ:

Բ. Կանաչեան

20.

Մարտ 16, 1963, Նիւ Եորք

Սիրելի Բարսեղս,

Եւս սիրելի Քրիստինէս,

Խօսողը Բարսեղն է.- Մառանկօզ Բարսեղը, որ աթոռակներ կը շինէ.

”Ես կը ծխեմ պոլ-պոլ,

”Քրիստինէն ալ կը խօսի պոլ-պոլ:

– Սա ծխելդ ձգէ՛:

– Ինծի կը ձգես, Սիկառոյ չես ձգեր:

Խօսողը Քրիստինէն է.- Վարպետ խոհարար, որ ի՞նչ համով բաներ կ’եփէ.

”Այո՛, այո՛. կը շինէ՛...”

”Աշկերտն ալ ես եմ...:

Ուրեմն, քանի որ աթոռակը արդէն պատրաստ է, նմանապէս համով-հոտով բաներն ալ սեղանին վրայ պատրաստ շարուած են, երեքս մէկ՝ կը նստինք սեղան, ու Տիգրանիկին մեղր կաթող այտիկներուն կը քսենք մատներնիս, ու կը տանինք շրթունքներնիս կը քաղցրացնենք՝ համբոյրով ու սիրով ու կարօտով, ու ապա կը նստինք վարպետին ու աշկերտին ծուռ գամուած աթոռակներուն վրայ - ծուռ գամին մեռնիմ - ու կը ճաշակենք տակը չառած ապուրիս համով հոտը - Տիգրանիկին կաթ հոտող շողիքներուն մեռնիմ - ու ի վերայ այսր ամենայնի կը լուանք մեր դէմքերը Տիգրանիկին ակնաղբիւրէն ցըրցընքուած վարդեջուրով - Տիգրանիկին ”կրակուբոց” տոտիկներուն մեռնիմ - ու մեր հիւսած ու հագած ու կտրտած հագուստներուն – Եսկիլէր ալայըմ – հնամենի տոպրակ բացած՝ ”բուրդերը” կը քակենք, մէկիկ-մէկիկ թել կը քաշենք, չիլէ կ’ընենք, աղջիկներն ալ հարս, ու այսպէս ”հարսութեսայ” խաղալով օրերնիս օր կ’ընենք, կարօտնիս կ’առնենք...: ”Միայն թէ դուն եկուր” կ’ըսէ Քրիստինէն՝ որ արդար է, արդարամիտ է, Դաւիթ մարգարէին պէս՝ արդարոց սանթուրը կը չալէ, ժամուն կոչնակին պէս՝ տաճիկ-տաճիկ կը զարնէ, եւ, վերջապէս, մեր ալ շըմէնտըֆէռնի փիանքուն, օր մը պիտի զարնէ: Աստուած ալ, իբրեւ արդար դատաւոր, հարկաւ պիտի մտածէ որ, սա մարդոց սա փափաքը շատ բարի է: Ու կանչելով Գաբրիէլ հրեշտակապետը, մասնաւոր հրաման կ’ընէ, պատուիրելով.-

Գաբրիէլ, սա մէկ երկու մարդոց օրը հեմէն-հեմէն հասած է, փողոկրնայիր փչել: Բայց ասոնց ունեցած կարօտին ես ալ չեմ դիմա-

Նարկոր... Փողդ հիմակուհիմա մեկդի դի՛ր: Գնա՛ Սերովքին ու Զերովքին ըսէ, որ առաջ բան մը թող կարգադրեն, որ ասոնք ալ հասնին իրենց մուրազին...: Վերջապէս՝ այս մարդիկը, հեթանոս ամբարիշտ չեն: Սաղմոսին մէջ ալ ըսած եմ.- «Երանեալ է այր որ ոչ գնայ ի ճանապարհս ամբարշտաց...»:

Գործերնիս երբոր Սաղմոսին ու Նարեկին կը մնայ, ապահով եղէր որ ամէն բան կապոյտ երկինքին պէս պայծառ առաւօտ կ'ըլլայ...:

Կը հարցնէք թէ ի՞նչ կ'ընեմ, ինչով կը զբաղիմ եւն.: Շիտակը ըսելով՝ ես ալ չեմ գիտեր: Երեւցածին նայելով՝ սուտ ըսած չեմ ըլլար եթէ ըսեմ որ շատ տարի՝ կովու կաթ ու կովու տակ ծախած ու մաքրած եմ, բոլոր բառաչանքներուն ընդառաջ գացած եմ: Մօր կաթին կարօտէն՝ շրթունքներս չորցած են: Մերժած եմ կովուն կոտորչն ու պոչը, նաեւ վզէն կախուած՝ մետաղէ բոժոժը՝ ոսկի, արծաթ թէ պղինձ: Խցած եմ ականջներս՝ խորթ ու խժալուր աղմուկներուն դէմ:

Շաբաթէն Կիրակի. Մարտին տասնվեցը գնաց...: Երեկ գիշերուան լռութեան մէջ լսած խորթ ու խժալուր աղմուկներուն շուքն ու շոշորդը իսկ չէ մնացած հիմա: Կիրակին եկեր գլխուս վրայ նստեր է - պիտի ըսեի՝ գլխուս թուլում դարձուցեր է: Ուզածիդ չափ փչէ՛, ուզածիդ չափ ուռեցու՛ր: Լեզուս ալ կապուեր է: Նոյնիսկ Բաղաամի խոնարհ, երկարականջ կենդանիին դղողեցնող զոզոռոցին քռէշէնթոյին յաջորդող ամենավերջին փիանիսիմոյին ամենայետին փսփսոցը իսկ չէ մնացած: Ուրեմն, սպասենք որ այսօրն ալ հանդարտի, իրիկուն ըլլայ, որ դարձեալ փորձենք, մուկերուն պէս, բոժոժը կախել մեր քաֆթառցած կատուին գլխուն:

Հիմա արդէն յեմիջօրեի պահն է: Առտուան դդում-գլուխները իրենք իրենց թեթեւցած են, կաթը թափած կատուի պէս: Գլուխները տաքցնելու համար, թալիսման մը չունիմ, շատերուն նման, որոնցմէ ոմանք կ'ապաւինին "կարմիր գինիին"...: - Ի գիտութիւն ըսեմ որ չեմ գործածեր, զի կերածներս իրար կը խառնէ, կը թթուեցնէ:

Ոմանք կ'ապաստանին օղիին, ուիզքիին ոգելից տակառներուն շուքին, ներշնչելով բոլոր հրապոյրն ու թովջանքն ու թոթովանքը այս աշխարհին: - Դարձեալ ի գիտութիւն: Երբեմն յիրաւի կը վայելեմ մէկը կամ երկուքը. բայց տակառին քովէն իսկ անցնելու պէտք չեմ ունենար: Որովհետեւ աշխարհի գործերուն պոչ տալու համար, իմ քել գլուխս միշտ պատրաստ է ներսով ու դուրսով շոգիանալու...:

Ոմանք ալ գարիին ջուրին փրփուրներուն մէջ կ'ուզեն կորսուիլ, ուռեցնելով ու կլորցնելով փորերնին, որ երկու ձեռքով՝ տաւուլ գունաւ չալեն:

- Կրկին ի գիտութիւն: Իբրեւ զովացուցիչ,- մանաւանդ տաք օրերուն, լաւագոյն սպեղանին է թէւ, բայց ես պիտի նախընտրեի Հալէպի թանին,- այն խանին որ դուն եկար Եղիա Խըրըտը գտնալու եւ զիս հարց-

նելու,- Բարսեղ, ճշմարիտ կ'ըսեմ, այդ խանին դռան քով հաստատուած մածունճիին պատրաստած թանին պէս թան տակաւին պիտի խմեմ: Կարծես թէ հիմա այդ թանին քաղցրացուցիչ փրփուրը կը ծծեմ:

Ուրեմն, ըմպելիներուն շարքը փակելէ առաջ, դարձեալ գա՛նք մեր անմահական թանին: Որ ըսել կ'ըլլայ թէ երբ Սերովբէներն ու Քերովբէները մեզ իրարու քով բերեն, այս անգամ Քրիստինէին կապած քելփիճի պէս մածունին տակէն մտնանք, վրայէն ելլանք պիտի...: Դէ՛յ կիտի հէ՛յ: Ի՞նչ աղէկ բան է որ ասանկ փափաք ունենալը ազատ է գոնէ: Ներելի յանցանքներէն կը սեպուի: Տուրքի ու պատիժի ենթակայ չէ: Ատալ բան մըն է: Վերջապէս փափաք ըսածդ ալ երկիւքէն չինկաւ եա...: Ծարաւնալու կամ անօթենալու պէս բան մըն է: Սա տարբերութեամբ որ, երբ կ'անօթենաս կամ կը ծարաւնաս, կ'ուտես, կը խմես, փորդ կը կշտացնես, ինքզինքդ կը ծանրացնես: Իսկ երբ փափաքներ կ'ունենաս, ինքզինքդ կ'ուտես, մէկ երկու գաւաթ կը նետես, կը բռնես սիկարան կը փըստցնես, սիկարին մուխերուն մէջ գլուխդ կը կորսնցնես, ... ու գէթ մինչեւ մուխին ու ծուխին փարատիլը, քու սիրածդ կը գտնես...: Սիրածդ ի՞նչ որ է, կը մօտենայ քեզի: Եթէ մարդագգի կամ կենդանագգի է, կը զգաս շունչին սիրագեղութիւնը: Եթէ կապոյտ է, կանանչ է, ծառ ու ծառաստան է, քար է, հող է, լեռ է, ձոր է, արեւ է, լոյս է, լուսնկայ գիշեր է,- դուն ալ, ահա, կը բացուի՛ս, կը թեթեւնա՛ս, կը թռչի՛ս...: Զարիքէն բարիք կը սպասես...:

...Եւ ՉԱՆԿԼԻՆ՝ չարքերէն զարնուած ու չարչարուած հոգիներուն մուրազ կու տայ: Կու տայ նաեւ բերք ու բերկրութիւն, կաթ ու ծաղիկ, ու պտուղ, ու պապիկ ու թոռնիկ...:

...Եւ որովհետեւ մեր այս բոլոր ուզածները բարի բաներ են, ինչու՞ Աստուած ալ բարին չպիտի հասցնէ...: Մեղա՛յ, մեղա՛յ: Աստուած մեզի պէս միամիտ ու գաւալլը մահկանացուներուն չա՛փ ալ խելք չունի: ԷՍԹԱՖՈՒՐՈՒԼԼԱՅ...:

... Այլապէս հանգիստ ենք: Խելքերնիս - եթէ ունէինք - չենք կորսնցուցած: Վերի ըսուածներուն վրայ՝ քմծիծաղով նայողներ ալ ունինք: Ասանկ բաները հազար տարին մէջ մը ըսուելիք բաներ են: Պիտի ըսես ու անցնիս: Այլապէս, ճերմակ լուբիան տակը պիտի առնէ, Քրիստինէն տուն պիտի գայ, մուխը եւ այրածին հոտը աշխարհ պիտի բռնէ, եւ, Բարսեղն ալ պիտի ըսէ.-

- Ամա՛ն, Քրիստինէ, բոլորովին մոռցայ: Եւ եթէ Բարսեղին ձայնին մէջը երկիւք մը սեր ու գորով ու աղապատանք ծրարուած չէր այդ վայրկեանին՝ հապա ինչու՞ նստեր այս բաները կը գրես: Մոռցայ մանաւանդ մարանկոզութեան գլուխգործոցը: Գիտեմ թէ զիս երջանկացնելու համար կը գրէք: Գիրով ու ծուռ-մուռ խօսքով խնդալու չափ խելք ունինք տակաւին: Ի՞նչ ըսիք: Վերջաբանը կոխե՞մ: Բէն-Է-բէ՛ խըփէ...:

Շատ սիրով՝ Միհրան

Քանի մը բաներ եւս ունէի ըսելիք, բայց այս ըստածները՝ քանի մը օր – թերեւս շաբաթ – պահելու եւ ուշացնելու չանցած, դրկեմ ըսի, նորէն կարօտով,

Նոյն

21.

Երեքշաբթի, Սեպտ. 22, 1964, Երեւան

Սիրելի Բարսեղս եւ Քրիստինես, (Քնարիկս)

Հոս իմացայ Յակոբ Գըրգեաշարեանէն որ քեզ Քնարիկ կը կոչեն եղեր: Ես, գիրքին մէջ գրուած է եղեր որ ամէն մարդու Կանանչ կանչածը, ես Բարսեղ պիտի տեսնեմ ու ըսեմ: Նաեւ, ահաւասիկ, ամէն մարդու Քնարիկ կանչածն ալ իմ անուշիկ Քրիստինես պիտի ըլլայ եղեր:

Քիչ յետոյ, Յակոբը, որ շատ լաւ կը ճանչնաք եղեր, պիտի գայ ու զիս պիտի տանի ակադեմիայի այսպէս ասած՝ զանազան սեքթորներու ներկայացուցիչներուն մօտ, տեսակցութիւն մը ունենալու համար, նախքան իմ զեկուցումս ժող. երգերու հաւաքածոյիս մասին: Ուրբաթ օրն ալ Աբեղային եւ Նանօրին օրն է: Միքեանի երաժիշտներու – մասնաւորապէս Աթայեանէն կը սկսի չըսեմ - փիլիբերան մնաց: Բայց համեստօրէն ուզեց որ, թէեւ հապճեպ, բայց անպայման մէկ-երկու բացատրութիւններ տամ այս աշխատանքներուդ մասին: Ափիբերան ըսի, բան մը ըսած ըլլալու համար: Անակնկալներու առաջ գտնուողի մը դիրքը բացատրել ուզեցի: Մեր այս ամենապատուական տղաքը, չէք գիտեր ինչ յուզումով կը մօտենան մեզի:

Սուլթան Համիտին ատենը մարդ մարդէ խապար չուներ: Երբ սահմանադրութիւն եղաւ, կը յիշես, ի՞նչ արտակարգ խանդավառութիւն եղաւ, կեսը շիտակ, կեսը՝ սուտ: Ամէն դուրսէն եկող [իբրեւ] մենք հերոս [ներկայացաւ]:

Հիմա հոս ալ զարմանալիօրէն կարօտը ունին իրենցմէ հեռու գտնուողներուն հետ հաղորդակցելու: Չմայլելի երիտասարդութիւն մը կայ: Յուսանք եւ յուսանք որ մեր աչքը բաց չի մնար:

Այսքան այսօր: Հիմա անմիջական լուրը այն է թէ Սեպտ. 28ին Գահիրէ պիտի ըլլամ, Երուսաղէմի վրայ[ով] Պէյրութ կը հասնիմ, կը յուսամ, ո՛չ անելի ուշ քան Հոկտ. մէկ կամ երկու: Է, ա՛լ շատը գնաց, քիչը մնաց: Ես Գահիրէէն ձեզի կը հեռագրեմ, երբ անկէ վերջնական օդանաւային կարգադրութիւններս ընեմ:

Շատ ու շատ սիրով, ու կարօտով ու ...խառնախփյով...

Սուրճը պատրաստէ, Քրիստինես, բարոյականն ալ վրան...

Ձերդ միշտ, Միհրան

22.

Երկուշաբթի, 28 Սեպտ. 1964

Սիրելի Բարսեղս եւ Զրիստինես,

Երեկ Կիրակի իրիկուն Երեւաննիս ձգեցի, Արարատին փեշերուն վրայէն անցայ, եկայ Մոսկուա: Այս առաւօտ կանուխ, 5ին Մոսկուայի օդակայանը գացի ու 7:45ին թռչիլ սկսանք:

Մի՛ հարցնէք թէ Վանայ Լիճը, Աղթամարը, Նեմրութայ Սարը, ու ո՛վ գիտէ՝ թերեւս Սուլթանս Սուրբ Կարապետին ամպածրար տեսիլքը տեսա՞յ, թե՞ ոչ: Դժուար է պատմել ու չփիլի:

Երկուքուկէսին հասայ Գահիրէի կայարանը. մաքսային եւ այլ գործողութիւններ, ինչպէս Մոսկուա, նաեւ՝ հոս, շատ դանդաղ ընթացան: Մինչեւ հոթել եկայ ժամը 4 1/2ն էր: Զրանտ Թերզեանին կանչեցի, քիչ յետոյ պիտի տեսնեմ: Բեկլարը³⁸ գտայ վերջապէս: *Յուսաբերի* հեռախօսի թիւը գտնելը միայն կէս ժամէն աւելի առաւ: Ի՞նչ գլուխնիդ ցաւցնեմ հիմա, քիչ ետք Բեկլարը իմ ճանչցածներս պիտի հաւաքէ, եւ յոգնածութիւնս պիտի մոռնամ, գէթ պահիկ մը:

Ասկէ Երուսաղէմ ու Պէյրութ օդանաւի կարգադրութիւնները կ'ուզէի շուտով տեսնել: Այս երեկոյ ասանկ նեղացուցիչ գործերու կարճ ճամփան գիտցող մը պիտի ծանօթացնեն ինծի: Կը յուսամ մօտ օրերս օդանաւ մը կը ճարուի: Կ'աճապարեմ ձեզ մօտ ըլլալ, որովհետեւ գիտէ՞ք ի՞նչ բերած եմ: Զայաստանի դեղձ ու խնձոր: Կը վախնամ որ շուտ չհասած կ'աւրուին: Ի՞նչ ընենք, գոնէ դեղձին կուտը կրնանք ծծել, իսկ խնձորին ալ կեղեւը կը ծամծմենք: Շուտով, շուտով իմ ըռա չըսող Բարսեղս ու լուսառիւքնող Զրիստինես, վաղը յայտնի կ'ըլլայ ամէն բան, եւ թերեւս հեռագրել կամ հեռախօսել փորձուիմ:

Աստուծոյ բանն է, ճամփուն ոչխարներուն իննըսունը ինը ջարդեցինք ու փշրեցինք: Աս մէկ քաքոտ ոչխարը մնաց: Զարկաւ Աստուած ըստածը այդքան ալ չար ու անսիրտ չէ, որ այդ ոչխարին դմակը կտրէ:

Այիլէն ու սայիլէն, քէյֆ քաշէք, մեպսուտ...

Յտեսութիւն՝ Միհրան

23.

Երկուշաբթի, Զոկտ. 12, 1964, Իսթանպուլ

Սիրելի Նշան եւ Սեդա,

Կեսօրին հասայ Պոլիս, Panamerican օդանաւի հանգստաւետ եւ արագ jetով: Թոկոս³⁹ եկած էր գիս դիմաւորելու: Մաքրուեցայ, հանգստացայ, երեկուան թռչունին թրծած շապիկն ալ փոխեցի: Զիմա Թոկոյին գրասենեակը նստած՝ կը գրեմ ձեզի ալ, առաջին առիթով:

3-4 օր մնալու միտք ունիմ: Բայց կը թուի թէ ա՛յնքան ծանօթներու եւ հին բարեկամներու պիտի հանդիպիմ որ, կը վախնամ այս 3 եւ 4 օրերը բաւարար չպիտի ըլլան:

Վաղը առաւօտ դարձեալ կանուխ մը ելլելու եմ, որ ձեզի կրկին գրեմ:

Շատ ու շատ շնորհակալ եմ՝ պիտի ըսեմ, բայց լեզուս կը կապուի: Բնա՛ւ չպիտի կրնամ մոռնալ այն 10 օրուան ամենայիշատակելի ժամերը:

Կրկին եւ կրկին կը բարեւեմ բոլորիդ, շատ սիրով՝

Սիիրան Թումաճան

[3.9.] Տիրանին, Եղանտին, Վարուժանին ու բոլոր հին եւ նոր բարեկամներուս ահլէն ու սահլէն:

24.

Նոյեմբեր 14, 1964, Նիւ Եորք

Իմ սիրելի Նշանս ու Սեդաս եւ մանկտիք,

Չեմ յիշեր այս պահուս, թէ Պոլիսէն ու Բարիզէն, հապճեպով, մէկ քանի տող մրոտած եմ ու խրկա՞ծ եմ, թե՞ ոչ: Կ'ենթադրեմ որ բաներ մը խրկած ըլլալու եմ: Ամէն պարագայի տակ, Էւէլ-պակաս հալալ կ'ընէք անշուշտ, քանի որ հոտ եղած ատենս՝ տեսաք թէ փերիշանութիւնն ու թափթփածութիւնը անբուժելիօրէն, բոժոժ եղած՝ վիզէս կախուած էին: Եւ ես ու կը մնան, ու պիտի մնան, աւաղ-աւաղ: Աւաղելով կերակուր չ'եփիր, սակայն: Ուրեմն,

Չէյ վախ կոտորան իմ թելերս,

Ինկայ գիրկդ, Ալագեազ... ըսելով քիչ մը աւելի յուզում ու քիչ մը աւելի յուշ ու յիշատակ իրար խառնելով, աշխարհի այս հեռաւոր անկիւնը դեռ նոր հասած, տակաւին կը խորհիմ այն օրերուն վրայ, երբ Չահլէյի ճամփուն վրայ ծաղիկներ կը ջրեանք, Այնճարէն նուռի ճիւղեր կը կտրեանք, Վատի զբօսավայրէն տեսակ-տեսակ նուկա շաքարեղէններ ծարել կու տայանք, կեանք ու կենդանութիւն էանք, օդի ալ կը խմեանք, կ'ուրախանայանք, կ'ըսեանք ու կը խնդայանք...: Պաղտատէն Զրիստի-նէն ալ կը գրէ թէ այս բոլորը, երագի պէս եկան ու անցան: Ծիշդ է, բայց-կը հարցնեմ ես ինծի կրկին ու կրկին. արդեօք իրա՞ւ, երագի պէս, միայն ու միայն, եկա՞ն ու անցա՞ն, թե՞ այս բոլորը, իրենց քաղցրութեամբ, կ'ընկճեն, կը փայփայեն մեր հոգիները: Չեմ գիտեր, ի՞նչ որ ալ ըսենք կամ չըսենք, ինծի համար ալ Նոյնքան երագային, Նոյնքան անմոռանալի ու մշտապէս յիշատակելի օրեր պիտի ըլլան այդ ՏԱՍԸ եւ Մէկ աւելի օրերը: Մէկ աւելին ձեր տունին շէնութիւնն էր...եա վէլետ...

Շաբաթ իրիկուն է հիմա: Ժամը վեցն է արդէն: Ժամը գիտնալու համար, պէտք չունիմ հիմա նստած տեղէս վեր ելլելու եւ պատեն կախուած ժամացոյցին նայելու: Մեր Նշանը ուզեց որ ամէն ատեն զինքը յիշեմ: Եւ ահաւասիկ ապացոյցը: Թելէս կապուած են ժամն ու ժամացոյցը: Այլեւս անժամանակ ժամանակ ժամ երթալու պէտք չունիմ: Գիտեմ հիմա թէ, առտուան ժամը ե՞րբ կը սկսի, իրիկուան ժամը՝ երբ, մանաւանդ գիշերային ժամը երբ...: Գիշեր որ կ'ըլլայ, աղօթքի տեղ մէկ երկու սաղմոս կը կարդամ *Աբեղայէն*, ինչ որ կ'ընեն եղեր Պաղտատի մէջ Զրիստիւնէն եւ Բարսեղը: Ուրախ եմ որ *Աբեղային* քիթն ու բերանը տի-

եզով ու պեմուղով ծեփեցինք ու պատրաստ ըրինք իր ճիւղապելով ներկայացնելու...: Երբեք չպիտի ներեմ մեզի բոլորիս, եթէ երբեք *Աբեղան* առանց ներկայացուելու, առանց պատուելու եւ սետիրին վրայ բազմելու, ողբալի ձայնով մը պոռայ մեր ականջին.-

- Ա՛խ, Աստուած իմ, կորուսի հոգիս...:

Եղանտային ու Տիրանին ըսէք, նաեւ բոլոր անոնց որոնց կուրծքին տակ, տակաւին կը սրսփայ առուակին խոխոջն ու գլգլածայն խշրտուքը, ըսէ՛ք բոլոր արուեստի բազինին երկրպագուներուն, թէ աբեղան է որ կը փսփսայ իրենց ականջներուն՝ «Տու՛ր ինծի իմ հանգիստս...»:

Կը փափաքիմ գիտնալ թէ *Աբեղային* այս ձայնը ու՞ր հասած է: Այս ձայնին կարօտ եղողները իրարու քով կ'ամփոփուի՞ն ու կը մտահոգուի՞ն այս ձայնին խռովքով: Վերջին գիշերը այս մտքով մէկ քանի խօսք ըրի, որուն վրայ Բարսեղը աղուոր չախ մը տուաւ ինծի՝ իրաւամբ: Բայց տակաւին չեմ գիտեր թէ այդ խօսքերս ինչու՞ ըսելու չէի: Հիմա իսկ կը մտահոգուիմ: Իմ խօսքերս – Բարսեղը մտածեց անշուշտ – տեսակ մը շնորհք խնդրելու պէս բաներ մըն էին: Բայց Բարսեղն ալ գիտէ, ես ալ գիտեմ, ու գիտենք բոլորս, որ մենք շնորհք չենք խնդրած ու չենք խնդրեր: Իմ ըսածս այն էր, ինչ որ վերը ըսի, թէ *Աբեղայի* ներկայացումին մասնակցողները պատիւ պետք է զգան որ այսպիսի արուեստի գործի մը իրականացման կը բերեն իրենց բաժինը: Ուրեմն, կը հարցնեմ կրկին.- *ԱԲԵՂԱՆ* մաս ու բաժին եղա՞ւ, եւ Ե՞րբ մարմին պիտի առնէ...:

Բարեւներ ու բարեւներ բոլոր մեզ ուրախացնողներուն: Շահանդուխտը արդեօք *ՆԱՆՕՐ* գրուածքս պահե՞ց: Ե՞րբ պիտի խրկէ: Շատ սիրով բոլոր հարցնողաց եւ ձեզ.. ամենեցուն...

Սիրիան Թումաճան

25.

Կիրակի, Հոկտ. 2, 1966, Երեւան

Սիրելի Նշան եւ Սեդա սիրելիներս,

Կիրակի առաւօտ է հիմա: Կես ժամէն Էջմիածին պիտի երթանք Վեհափառին հրաւերով, իր գահակալութեան 11րդ տարուան հանդիսութեանց ներկայ գտնուելու համար: Ասիկա լա՛ւ: Բայց երկու տող գրելու եմ, դարձեալ, հարցնելու համար թէ ու՛ր մնացիք: Ձայն-ծպտուն ելած չունի: Չեմ գիտեր թէ Բրուտեանի (Ամերիկայէն թուրիսթ եկած) հետ խրկած մէկ-երկու գիրքերը ստացա՞ք: Չեմ գիտեր նաեւ թէ Բարսեղս-Քրիստինէն տակաւին ձեզի հետ են թէ ոչ:

Երեկ թէ՛ Հայկէն եւ թէ՛ Վարդանէն, վերջապէս երկու տող ստացայ: Դուք ու՞ր մնացիք: Վարդանը կը գրէ որ Բարսեղէն նամակ ստացած է: Հա՛ւ շէօյլէ, սա՛նկ ըսէ՛ ըսելով ուրախացայ որ առողջութիւնը լաւ է, կամ գէշ չէ: Նորէն՝ հա շէօյլէ ըսի: Եւ նորէն ուրախացայ:

Ուրեմն, հա շէօյլէ, հա պէօյլէ ըսելով օրը մեր ուզածին պէս անցընելու

համար, կը սպասեմ որ շուտով երկու տող գրեք բոլորիդ որպիսութեան մասին: Չիս մեծապէս ուրախացուցած կ'ըլլաք: Եթէ Բարսեղը հոտ է տակաւին, ինչ լաւ: Այլապէս այս տողերս հաճեցէք հասցնել իրենց:

Հայ Պետ Յրատի կողմէ հրատարակելի գործերուն մասին, լաւ է որ ինծի մանրամասնութիւնները դրկուին, որպէսզի եթէ հարկ եղաւ, գիտնամ թէ բանը ինչո՞ւմն է:

Իմ աշխատանքներուն գործնականապէս սկսած ենք, կը յուսամ տեղ մը կը կապուի:

Աւելի երկար կը գրեմ այս բոլորի մասին, հիմա կ'աճապարեմ: Պատառ մը բան բերանս դնեմ եւ ուշ չմնամ Էջմիածինէն:

Յ. Ճ. Սիրունին ալ Վեհափառին հիւրն է: Զանի մը անգամ ալ իմ սենեակս միասին եղանք եւ հինէն ու Նորէն՝ գիշերուան մինչեւ 3-ները պոշլաֆ ըրինք: Ամէն մարդ կար այս պոշլաֆին մէջ: Բարսեղ կ'ուզես, Վարդան, Հայկ կ'ուզես, ո՞ր մէկը աղուոր ճիւմպիւշ մը ըրինք, եւ մեր անցուցած օրերը յիշելով եաշասըն՝ ըսինք:

Կը մնամ սիրով՝ Սիիրան

26.

Յունվ. 9, 1967 Երկուշաբթի առաւօտ

Սիրելի Նշան փեսաս,

Այս առաւօտ՝ Ծովիկին անունով ձեզ բոլորիդ ուղղած տողերս կարդացի փոսթին չլանձնած: Զուր հոկտ. 10 թուակիր Նամակդ Նորէն բացի ու կարդացի, որովհետեւ Ծովիկին գրած Նամակին մէջ ակնարկութիւն մը կար սապէս. «գալով մեծպապային՝ ոչ մէկ լուր ունինք իրենց երթալէն իվեր, որ մօտ երկուքուկէս ամիս կ'ընէ: Գացող-եկողներէն կ'իմանանք թէ լաւ է, հանգիստ է եւայլն»:

Այդ Նամակիդ մէջ – հոկտ. 10 – կը գրես. «Բայց յետոյ Բարսեղը կրիփի բռնուեցաւ միքանի օր տան մէջ համ հոտ չմնաց: Թուականէս չորս օր առաջ օդանաւով մեկնեցան Պաղտատ, հազիւ թէ առողջութիւնը բարելաւուած: ...Այս տարի մեծպապան շատ տկարացած տեսայ. կարծես կեանքէն ձանձրացած է, երեւակայե՛ առաջուան համբերութիւնը չունի Նոյնիսկ երգին հանդէպ: ...Միզելու դժուարութիւնը իրեն շատ կը ջղայնացնէ...կռնակի ցաւ կ'ունենայ, շատ ստիպեցի որ Պաղտատ չերթայ, Պէյրութ շէնքով շնորհքով դարմանումի մը ենթարկուի, բայց անկարելի եղաւ համոզելը...»:

Այս բոլորը գումարելով՝ «հազիւ թէ բարելաւուած Պաղտատ մեկնիլ», «տան մէջ համ հոտ չմնաց», «համբերութիւնը չունենալ», «միզելու դժուարութիւն», «կռնակի սաստիկ ցաւ», «երկուքուկէս ամիս լուռ չունենալ», «գացող-եկողներէն իմանալ թէ լաւ է, հանգիստ է եւայլն», այս բոլորը, որ թերեւս շատ բնական են մեր առօրեայ կեանքին մէջ, դիւրաւ հասկնալի են ինծի: Նոյնպիսի փորձառութիւններ ես ալ ունե-

ցած եմ: «Կեանքէն ձանձրացած եմ ես ալ, յուսալքուած եմ, ջղայնացած եմ, շուրջիններէս վիրաւորուած եմ, սիրտերնին ցաւուցած եմ, ուզելով կամ չուզելով: Բարսեղին յոյս եւ ոգեւորութիւն եւ ուրախութիւն եւ իր ցաւերը մոռնալու մեծագոյն սպեղանին է հայրենի հողին շունչը: «Աման Աստուած, ոտքդ պագնեմ» ըսելով մոմ վառած եմ Էջմիածին: Հոս որեւէ տեղէ աւելի գուրգուրանք, մանաւանդ բժշկական խնամք կայ: Միայն, միայն ըսեք ինծի, սրտանց ըսեք ինծի՝ ի՞նչ ճամփայ կայ որ Բարսեղին հաւատք ներշնչենք: Նորէն ու նորէն անձկութեամբ ձեր մտածումներուն կը սպասեմ: Ձեր անկեղծութեան վստահ եմ, ինչպէս դուք ալ իմինիս:

Նորէն ու նորէն կ'աղաչեմ իմ սիրելի փեսաս, իմ խոհեմ ու հեռատես Սեդաս, Պապային հոգիին մօտենալու ճամփայ մը ցոյց տուէք ինծի: Ես ձեզի կարօտ եմ, ձեզի կ'ապաւինիմ, շուտ շուտ գրեցէք եւ սիրտերնիդ բացէք:

Սիիրան

27.

Կիրակի, Մարտ 19, Ծաղկազարդ, 1967,
Երեւան, Հայաստան

Իմ փառաւոր Բարսեղս եւ Քրիստինես

Անցեալ կիրակի էր ստացայ – վերջապէս – ձեր Փետր. 27 թիւ չորս կէտերով խտացած՝ կարճ եւ ազդու երկտողը: Ատիկա երկտող մը չէր ինծի համար: Երկար ու երկար յամեցայ բոլոր կէտերուն վրայ ու որքան յամեցայ, աւելի ու աւելի ուրախացայ եւ սկսայ ուրախութենէս պոռալ եւ ցատկոտել սենեակիս մէջ. կարծես թէ քովիկս էիք հոգիով ու մարմնով:

Ի՞նչ խօսք որ հոգինիս յօժար է միշտ, բայց մարմիննիս տկար: Ճիշդ ատոր համար էր որ ամիսներէ իվեր, կը սպասէի լսել ձեզմէ թէ այդ տկար մարմինով – որ բժիշկներու խնամքին տակ է – կարելի՞ է – ամէն հանգստութիւն ապահովուած ըլլալու պայմանով – այս կարճ օդային ճամփորդութիւնը ընել: Ճամփորդութիւնը անշուշտ միայն օդային կրնար ըլլալ: Բայց դուք կը կարծէք որ իմ բոլոր ըսածներս ալ օդային էին – ինչպէս յաճախ եղած են անցեալին մէջ եւ մինչեւ հիմա ալ դեռ օդային ցնորքներ կ'ունենամ: Բայց այս պարագան – ձեր հոս գալը – օդային ըլլալէ փարսախներով հեռու էր: Ինքզինքս ապահովցնելու համար, ձեզի գրածներս վերստին կարդացի: Նոյեմբեր 31ին երկու երկար էջով պատմած եմ թէ այս գաղափարը ինչպէս ծագում առած էր. Վեհափառը՝ իր մասին, ինչպէս խանդաղատանքով ընդառաջ գացած եւ վստահութիւն յայտնած եմ թէ պատկան մարմիններն ալ պատրաստ են սիրով ձեզ ընդունելու: Յաջորդ նամակովս – Դեկտեմբեր 23ին – դարձեալ կրկնած եմ թէ ամէն ինչ՝ ձեր առողջական վիճակէն կախեալ է:

Անձկութեամբ ձեր լուրերուն կը սպասէի եւ կը մտահոգուէի: Վերջապէս, ձեր Յունուար 15 թիւը հասաւ Փետրուար 1ին: Միտքես չէի անցուներ որ էլ աւելի փորձանքներ անցուցեր էիք: Նստայ ու նոյն օրը «անցած ըլլայ»ի մէկ քանի խօսքեր ըսի, աւելցնելով թէ ձեր շնորհակալութեան գիրը պիտի մատուցանեմ Վեհափառին: Ատիկա ըրած եմ, եւ ճիշդ ըսածիս պէս՝ Վեհափառը փափաք յայտնեց որ շուտով բոլորս մէկ իր սեղանին շուրջ հաւաքուինք:

...Եւ երբ որ անցեալ Կիրակի ձեր երկտողը ստացայ, կրնաք երեւակայել վիճակս: Անմիջապէս հեռաձայնեցի Աթայեանին, «աւետիս, աւետիս» կանչելով: Յաջորդ օրը իսկ ժամադրուեցայ պատկան մարմնին հետ, որ այս լուրին կը սպասէին: Միասին նստանք ու կարդացինք ձեր նամակը վերստին, ձեր յիշած չորս կետերուն վրայ անդրադառնալով:

1. *Ո՞վ է հրաւիրողը.* - Ճիշդ է թէ հրաւերի մասին գրող-կարդացողը ես եմ մինչեւ հիմա, բայց չէի ըսած թէ հրաւիրելու իրաւասութիւնը տրուած էր ինծի առաջին իսկ օրէն եւ ձեր առողջական վիճակն էր միայն որ կը մտահոգէր մեզ: Հիմա որ «ճիգ» ընելու պատրաստակամութիւնն ու փափաքը կայ՝ այլեւս դիւրին է պաշտօնական հրաւերի ձեւակերպութիւնները կատարել: Չափազանց ոգեւորուեցան ձեր այս պատրաստակամութեան համար: Քանի մը օր առաջ Վեհափառին մօտ էի դարձեալ: Հաղորդեցի ձեր այս լուրը: Նմանապէս շատ ուրախ եղաւ:

2. *Քանի օրուան համար է եւ ե՞րբ.* - Քանի օրը եւ երբը ձեզմէ կախեալ է նախ: Անցած Նոյեմբերին, երբ ձեզ հրաւիրելու մասին կը խորհրդակցէինք, կը մտածէինք ձեզ հոս ունենալ կարելի եղածին չափ շուտ, գարնան ատենները: Բայց հիմա արդէն ուշ է: Ամէն ինչ ձեզմէ եւ ձեր առողջութենէն կախեալ է: Կարող էք ամառը հոս անցընել, բժիշկներու լաւագոյն խնամքին տակ: Ամառանոց ալ կրնանք երթալ միասին: Թուրիսի 21 օրուան պարագան ձեզի համար չէ: Կարող էք երկար մնալ որքան որ փափաքիք: Այս մասին պատկան մարմինները պատրաստ են ամէն օժանդակութիւն ընելու: Կը մտածուի ձեզի իպատիւ տրուելիք հանդէսին համար պատրաստել համերգային բաժին մը, Սեպտեմբերի վերջը կամ Հոկտեմբերի սկիզբը՝ լաւագոյն ժամանակը գեղարուեստական շարժումներու, նաեւ՝ Հայաստանի պտուղներուն եւ կլիմային գմայլելիութեամբ:

3. *Ի՞նչ տեսակ կարգադրութիւններ եղած են.* - Կարգադրութիւնները պիտի սկսին երբ որ այս նամակիս պատասխանը ստանամ թէ ի՞նչ է ձեր փափաքը, ե՞րբ յարմար կը գտնէք: Ճամփորդական օդանաւային երթելեկի տոմսը պիտի առնուի մինչեւ սովետական ռելէ քաղաք՝ Մոսկուա, Օտեսա, թերեւս ուղղակի Երեւան՝ որուն համար կ'աշխատիմ: Եթէ Պաղտատէն կամ Պէյրութէն ուղղակի թռիչքը հաստատուած ըլլայ մինչեւ ձեր գալը, անշուշտ ամէն բան

շատ դիրքին կ'ըլլայ: Ամեն պարագայի տակ, ըլլայ Մոսկուա, ըլլայ Օտեսա՝ ձեզ դիմաւորողներ պիտի ունենաք եւ ձեր հանգստութիւնը ապահովող: Ձեր ժամանած օրէն մինչեւ ձեր մեկնումը, Հայաստանի կառավարութեան եւ յարակից մարմիններուն մշտական հոգատարութեան տակ պիտի ըլլաք: Ձեր հանգստութիւնը ու հարկ եղած մասնաւոր խնամքը նկատի ունենալով, փոխանակ հիւրանոցի մէջ մնալու՝ Վեհափառին հանգստաւետ ու խաղաղ մթնոլորտին մէջ պիտի ապրիք: Վիլլան քաղաքին մէջ է եւ ամեն հանգստութիւն ունի: Ըսել կ'ուզեմ ամեն տեսակ յարմարութիւններ: Ես արդէն հետաքրքրուած եմ գիտնալու, թէ օդանաւային երթելեկի տոմսերու ծախքը ի՞նչ է: Այդ ծախքը պիտի հոգացուի իմ արդէն ձեռք առած միջոցներովս: Կը յուսամ դժուարութիւն չենք ունենար: Այդ մասը ես իմ *օդային* խելքովս իսկ կրնամ լուծել: Կարելորդ ձեր ընելիք «ճիգ»ն է, որմէ կախուած է ամեն բան: Ամեն կողմէ պատրաստակամութիւն կայ ձեզ պատուելու արժանաւորապէս: Ամեն ինչ կ'իրականանայ, կ'ապահովցնեմ ձեզ, եթէ միայն Աստուած առողջութիւն տայ: Կը սպասեմ շուտով լսել այս մասին, որպէսզի մեքենաները լարենք եւ ամեն ձեւակերպութիւնները – պաշտօնական հրաւեր, երթելեկ եւլն. – կատարուին եւ ձեզ մեր գիրկը ունենանք:

28.

Ապրիլ 24, 1967, Երեւան, Հայաստան

Սիրելի Սեդա եւ Նշան փեսաս,

Մարտ 19ին թե՛ ձեզի եւ թե՛ Պաղտատ գրած եմ: Եւ դեռ որեւէ լուր մը չունիմ: Զիչ առաջ նորէն գրեցի Պապային ու Մամային: Հիմա ալ ձեզի կը գրեմ, որպէսզի – եթէ Պապային առողջութիւնը կը ներէ – էմալճիութիւն չընեն, ոչ ալ թերահաւատ ըլլան իմ ըսած խօսքերուս համար: Ըիշդ է թէ ես պոշ լաֆճի եմ, բայց ո՛չ այստեսակ պարագաներու մէջ: Պապային հոս գալուն մէջ ես շատ, շա՛տ մեծ նշանակութիւն կը գտնեմ եւ ատոր համար է որ շատ լրջութեամբ մօտեցած եմ բոլոր զանազան անկիւններուն:

Պաշտօնական հրաւեր ուղղելը կը կատարուի այն րոպէին, որ լսենք թէ Պապան եւ Մաման գալու փափաքը ունին եւ Պապան առողջ է այս փոքրիկ օդանաւային ճամփորդութեան համար: Ասկէ առաջ ըսած եմ թէ Հայաստանի կառավարութեան հիւրը պիտի ըլլան, այն վայրկեանէն որ Մոսկուա կը հասնի օդանաւը: Հայաստան կենալու ժամանակը իրենցմէ կախեալ է: Կը կենան՝ որքան որ յարմար է իրենց: Հայաստանի մարմիններուն հոգատարութեան տակ են եւ ամեն դիւրութիւն եւ հանգիստ եւ խնամք կը մատակարարուի լիովին: Վերադարձի տոմսն ալ ապահովուած է կառավարութենէն: Իսկ Պէյրութէն Մոսկուա օդային

ճամփորդութեան համար ալ՝ հարկ եղած երկու տոմսերը Պէյրութ իրենց պիտի յանձնուին: Այս տոմսերու կարգադրութիւնը ընելու համար կարելորդ է գիտնալ թէ երբ պիտի ըլլայ ճամփորդութեան մօտաւոր ժամանակը: Պաղտատ գրեցի քիչ առաջ: Ձեզի ալ կը գրեմ, որ դուք ալ Պաղտատ գրէք եւ քաջալերէք զիրենք:

Այս տողերուն հետ կը ներփակեմ կտրօս մը, ուր իմ ճաղատ գլուխս լայնածաւալօրէն է տարածուած է: Թող Ծովինարը եւ Վահէն չխնդան: Դիւմ գլուխը իշտէ ասանկ կ'ըլլայ: Թէեւ ամենայն լրջութեամբ ըսելու եմ թէ այդ օրուան վայելքս անմոռանալի է: Հարիւրաւոր դեռատի մանչերու եւ աղջիկներու աչքերուն նայած ատենս՝ անհնար էր եօթը երկինքները չբարձրանալ: Զովիկս նստած անուշիկ աղջնակին դէմքին վրայ ծաղկող ժպիտէն ո՞վ չի գիտովնար որ ես չգիտովնամ: Պապան ու Մաման ալ թող զան որ ասոնց քիչ ու զուլալ ձայները լսելով երջանկանան: Ասոնք էին որ – իրենց ուսուցիչին հիւանդութեան պատճառով – իմ ձեռքիս շարժումներով երգեցին Պապայի *Օրօրը*: Բուն երգիչն ալ հիւանդ էր այդ օրը: Ո՞վ գիտէ ըսելուս չմնաց՝ ամենքն ալ գոց գիտէին: Մէկը սղօս երգեց – եւ ի՞նչ անուշ, մեղրի պէս: Ի՞նչ ուրախութիւն...:

Վերջացնեմ եւ սպասեմ ձեր բարի լուրերուն եւ բարեւեմ բոլորիդ ու մնամ ձերդ՝

Սիիրան Զեռի

[3.4.] Զեռի եմ ես, քեռի քեռի...պէքմէզիդ տիկը պառի (պատռի):

29.⁴⁰

Շաբաթ առաւօտ, Մայիս 6, 1967, Երեւան, Հայաստան
Իմ շատ սիրելի եւ կտրիճ Ծովինարս,

Ի՞նչ ըսեմ եւ ի՞նչպէս ըսեմ:

Ես ալ շուարեր եմ: Երէկ իրիկուն երբ մեր սիրելի Աթայեանը նամակդ բերաւ ու քովիկս նստաւ եւ ես հագիւ կը կարողանայի տողերը կարդալ, ամէն ինչ մութ ու մռայլ թուեցաւ ինծի: Դողացի, եւ չպայթելու համար՝ ակռաներս սեղմեցի եւ սկսայ հայիոյել ամէն բանի վրայ մինչ Ռոբերդը կը ջանար մեղմացնել իմ յուզումս, իր եղբայրական խելօքիկ թելադրութիւններով: Հանդարտած ըլլալ կը թուէի, բայց գիշերը եկաւ ու դարձեալ կուրծքիս վրայ նստաւ: Տարիներէ իվեր հանդարտած լեղուցս չէր ուզեր իր լեղին թափել ստամոքսիս մէջ. ստամոքսս քար կտրած էր: Մատս լեզուիս տարի, ու ինչպէս կ'ընէի տարիներ առաջ պարպեցի դիզուած աղին ու լեղին: Փսխեցի այս աշխարհին վրայ, բոլոր չարիքներուն վրայ, որ մեր երագները կը կապեն ու կը կապկեն: Թմրած ըլլալու էի: Առաւօտուն երբ արթնցայ՝ կարծես բոլոր չարքերը հալածած էին արդէն, շրթունքներս կը հեգէին.-

Երբ ալեկոծ ծովուն մէջէն,

Իմ նաւակը խորտակուի,

Ես՝ փրփրադեզ ալեաց մեջէն,

Դեռ իմ յոյսս չեմ կտրեր:

Վերելի հեքիաթը ըսելու չէի թերեւս: Խռովքը՝ ինծի՝ պահելու եւ կուլ տալու էի: Որովհետեւ գիտեմ թէ դուք ալ ինծի պէս նոյն խռովքով կը տոչորիք: Կը հիանամ ձեր բոլորին կտրիճութեան վրայ, որ ինծի պէս ճղակոտոր չէք ըլլար: Մամայիդ ճակատը կը համբուրեմ մասնաւորապէս, որ առանց շփոթելու, բժիշկներու խորհուրդին դիմած է: Կը յուսամ կարելի կ'ըլլայ Պապան Պելրութ փոխադրել եւ փորձառու բժիշկներու հոգատար խնամքին յանձնել:

Այս առաւօտ, բարի արեւը եկած ու յոյսով ու լոյսով ողողած էր սենեակս: Այլեւս իրաւունք չէի տար ինքզինքիս, ծանր խռովքներու տակ ընկճուելու: Ներսէս, ձայն մը – բարի ձայն մը – կ'ըսէր թէ Պապան ալ պիտի գայ, պիտի գայ տեսնելու, ինծի պէս – պատանիներու եւ աղջիկներու աչքերուն մէջ ցոլացող աղապատանքն ու անբացատրելի կայծը, մոռնալու համար մեր կեանքի ճամբուն վրայ սփռուած դեղնութիւնները, հագուեցնելով մեր քրքրուող մարմինը՝ կանանչով ու կարմիրով:

Չուգադիպութիւն մըն է պարզապէս, որ այս տողերը կարմիր գիրերով կը շարեմ, գրամքենային երիզին սեւը սպառած ըլլալով: Կ'ուզեմ մտածել թէ այս սեւ ու մութ օրերն ալ կը փարատին եւ արեւը դեռ կը տաքցնէ մեր սիրտը: Անշուշտ անձկութեամբ կը սպասեմ լսել այս բարի լուրը: Ես իմ աշխատանքներուս չկրցայ հետեւիլ երէկ եւ այսօր: Յանդարտիլ պէտք է, յոյսով գրահաւորուիլ պէտք է: Ապրիլ 24ին գրած եմ թէ՝ Պաղտատ եւ թէ՝ ձեզի, այս շունչով ու հաւատքով, ներփակ՝ Ս. Յայաստան ամսագրէն փրցուած կտրօնով մը, ուր կը տեսնեք թէ ինչ սրտազեղութեամբ կը նայիմ այս նորածիլ աղջնակին: Մեր ճաղատ գլուխներն ու ջախջախուած մարմինները կարօտ մնացած էին այս հրեշտակային թռչնակներու ձայնին: Գրեթէ վստահ էի թէ Բարսեղն ալ, Վարդանն ալ, Յայկն ալ, պիտի արժանանային լսել հայրենի հողին վրայ սաւառնող այս հոգեզմայլ ձայները: Ճակատագիր ըսուածին եթէ հաւատանք – եւ ես կը հաւատամ – մեր ճակտին գրուածը չ'աւրուիր: Մենք մեր մուրագին պիտի հասնինք: Չէ՞ որ կայ տակաւին ամենագօր Չանկլին՝ որ մուրատ կու տայ մեզի պէս բիւր ցաւերով կոտտացող հոգիներուն: Վեհափառին հայրական օրհնութիւնը պիտի խնդրեմ վաղը, որովհետեւ Վեհափառը Աստուծոյ հետ խօսելու աստուածային շնորհքը ունի: Ապաւինելով այս աստուածային շնորհքին, Աստուած ալ – որ բարի է եւ ամենակարող – պիտի անցընէ այս դառն բաժակը մեզմէ եւ պիտի պարգեւէ ուժ եւ կարողութիւն, մեր տառապակոծ կեանքին թելը դեռ չկտրուած՝ հայրենի երկինքին տակ ու մայրենի հողին վրայ փթթող այս քաղցրաշունչ ձայնը լսելով՝ օրօրուիլ երազներու յաւիտենական աշխարհին մէջ: Հազիւ մօտեցած էինք մեր երազներու աշխարհին եւ ահա անակնկալ տատասկներ կը բուսնին մեր ճամբուն վրայ: Կ'ուզեմ

հաւատալ թէ այս խութերն ու փուշերը կը փարատին եւ ոչ ոք – ոչ իսկ Աստուած – պիտի ուզէ գրկել մեզ մեր հուսկ տենչանքներուն ծաղիկը հոտոտելէ:

Մխիթարուելու, չյուսալքուելու պետք ունինք ամէնքս ալ: Կը մաղթեմ որ մեր յոյսերը լիովի վարձատրուին, որպէսզի այս դառն օրերուն ճնշումին տակ չընկճուինք: Ամէնաջերմ սիրով կը համբուրեմ ձեզ եւ կը սպասեմ անձկութեամբ ձեր սփոփարար լուրերը լսել:

Լաւ օրերու յոյսով, կը մնամ Պապային ընտանեկան Ծառին 16րդ շիւղը՝ Սիիրան Բեռնիկոյ

30.

Շաբաթ կեսօրին, Մայիս 20, 1967, Երեւան, Հայաստան
Իմ պատուական, պատուական փեսաս,
Նաեւ Քրիստինես ու Սեդաս, եւ բոլոր սիրելիներս,
Մայիս 9 թուակիր նամակդ կրկին ու կրկին կարդացի: Անձկութեամբ կարդացի, եւ Ուրբաթն ու Շաբաթը իրար խառնեցի: Ամէն ինչ մէկդի դրի: Գլուխս ձեռքերուս մէջ առի, աչքերս գոցեցի եւ նստած տեղս մնացի: Դժուար է դիմանալ երբ կ'ըսես՝ «Քու գրածդ վերջին նամակը 3-4 անգամ ուզեց որ կարդանք: Աշխատիր իրեն շուտ նամակներ գրել, որովհետեւ ոչ մէկ գրութիւն ուզած է երկրորդ անգամ ունկնդրել, որով քեզի կը փնտռէ...»: Ճիշդ է՝ փնտռեցինք ու փնտռեցին եւ հազիւ ճամփայ պիտի ելլէինք զիրար գրկելու՝ ահա մեր ճամփուն վրայ անակնկալ ու մորմոքիչ խութեր կը բացուին: Ասոր համար՝ շրթունքներս կարկամելով կը գոցուին եւ իմ մարմնեղեն պատեանիս մէջ փակուած՝ կը ջանամ զսպել յուզումներուս ալիքները, որ չպայթիմ, չխեղդուիմ: Դժուար է, շատ դժուար է այս պահուս խրախուսանքի խօսքեր մրմռալ: Քրիստինէին, Սեդային ու բոլորիդ՝ համբերութիւն եւ ուժ կը կամենամ խորտէ, հակառակ որ ես անուժ խլեակի մը պէս եմ հիմա եւ իմ անճարակութեամբս – աւա՛ղ – ճար մը կը փնտռեմ ձեր հոգիները սփոփելու:

Մխիթարանքի միա՛կ ճարս է հաւատալ եւ վերստին ու վերստին ըսել՝ «Ի խորոց սրտի խօսք ընդ Աստուծոյ»: Վաղը պիտի աճապարեմ երթալ Վեհափառին մօտ եւ իր հայրական օրհնութիւնները խնդրել: Ապահով եմ որ Աստուած կը լսէ Վեհափառին աղաչանքը եւ կ'ողորմի մեզի. «Որ օրինես զայնոսիկ, ոյք օրինեն զՔեզ» աղաղակողներս, պարգեւելով անսպառ յոյս եւ մխիթարութիւն:

Կը փնտռեմ, շատ բան կը փնտռեմ: Փնտռածներս գտնելու յոյսով կը տոջորիմ: Ինչքան, ինչքան կը ցանկայի ձեր անցուցած այս տագնապալի օրերուն՝ ձեր մօտ ըլլալ ու բաժնել ձեր տառապանքին ծանրութիւնը: Կ'ուզեմ հաւատալ թէ Պապան կ'առողջանայ եւ երազ չի մնար մեր փափաքը: Երբոր կարդացի թէ Սեդան ու Ռիթան ալ պիտի ընկերանային Պապային ու Մամային՝ աւելի եւս խրախուսուեցայ եւ պահ մը

մէկդի նետեցի սենեակիս ճնշող քօղը, եւ կարծես ձեզ՝ բոլորդ, դիմացս կը տեսնէի: Հաւատացեք, տեսիլք չէ ասիկա: Պէտք չէ որ տեսիլք ըլլայ: Այլապէս... Խերն եմ անիծեր այս աշխարհին:

Նամակիդ մէջ ակնարկութիւն մըն ալ կար. «Թռչնիկին կարօտութեան պատճառաւ»: Ասիկա մեր Տիգրանիկին համար ըլլալու է անշուշտ: Եւ ի՞նչ իրաւացի, ինչքան ճշմարիտ: Ես ալ նոյն վիճակին մէջն եմ: Քանի մեր տարիքը կ'առնենք, այնքան կը մանկանանք, եւ մանուկներու մէջ կը տեսնենք ինքզինքնիս: Ի՞նչպէս չկարօտանք: Ամէնէն պզտիկները՝ ամէնէն շատ, շատ ու շատ...: Ահաւասիկ կը դրկեմ մեր ճիճի-պիճիներուն մէկ նկարը: Մեծը Աննէթն է, պզտիկն ալ Ստեփան աղաս է: Լոխում, լոխում, ի՞նչպէս հում-հում չուտես ու չկարօտնաս: Յուցուցեք այս պատկերը Բարսեղին: Ասոնց ժպիտին մէջէն է որ ես ալ կը ժպտիմ իրեն: Յուցուցեք, մի՛ ըսեք ան չի տեսներ: Այս պատկերը շօշափած ատեն՝ ան կը լսէ իմ ձայնս, որ «ջիգէարս դադ արած» Տիգրանիկին ու այս միւսիկներուն բերնով կը թորթով:

Պապի՛կ, Պապի՛կ,

Տոտի՛կ-տոտիկ,

Եկուր մօտիկ,

Տամ համբուրիկ...:

Քրիստինէս, իմ անուշիկ Քրիստինէս, ի՞նչ ըսեմ որ ի՞նչ ըսած ըլլամ: Համբերութիւն ըսեմ՝ ինձմէ շատ ունիս: Զաջութիւն ըսեմ՝ տիպար օրինակն ես: Ես իմ այս սենեակիս առանձնութեան մէջ պլլուած, ազագուն շիւղի մը պէս կը տատանիմ ու կը մտածեմ թէ դուն ի՞նչ կ'ըլլաս ամէն օր ու ամէն վայրկեան: Կը զգամ թէ քեզի հետ, քու սիրելիներդ, բոլորդ ալ, ի՞նչպիսի անձկութեան ծանր պահեր օրեր կ'անցընէք: Ըսուելիք շատ բան կայ, որ անկարող եմ ըսել: Ես կը մերժեմ չըսուելիքները, բոլոր չար բաներն ու չար խորհուրդները: Բարի լոյսին ապաւինած՝ կը յուսամ ու կը յուսամ ու կը յուսամ: Յուսով եմ որ Աստուած կը լսէ մեր պաղատագին աղաչանքները: Բարեգութ Աստուածը կը գթայ մեզի, որ պապիկին կեանքը քիչ մըն ալ երկարի ու բարուօքի, որ իր Տիգրանիկին - Նաեւ մեզի պէս մանկացած բոլոր Տիգրանիկներուն - կարօտին հասնի: Յուսով եմ, յուսով եմ որ կը հասնի: Այս յոյսով, եւ միայն այս յոյսով կը մխիթարուիմ եւ իմ այս մխիթարանքս կ'ուզեմ բաժնել ձեզի հետ, ձեզ բոլորդ համբուրելով սրտագին ու կարօտագին, «գի Աստուած ընդ մեզ է»: Հաւատալով նախախնամութեան հրաշքին, կը մնամ երկիւղածութեամբ,

միշտ ձեզ հետ՝ Միհրան

31.

Ուրբաթ, Մայիս 26, 1967, Երեւան, Հայաստան

Սիրելի Քրիստինէս եւ իմ բոլոր սիրելիներս,

«Գրեմ-չգրեմ, գրեմ-չգրեմ» ըսելով, ապրիմ-մեռնիմ ծաղիկին պէս՝

մատներուս թիւը համրեցի ու համրեցի, մատներովս խաղացի, մէջը մնացի: Չկրցայ չորնալիք հինգ մատներուս խօսք հասկնել: Չէ՞ որ այս մատներս էին որ գրեցին՝ «կսկիծը ծանր է բոլորիս համար...»:

Շաբաթ գիշեր

...Եւ ահա այսպէս Ուրբաթն ալ անցաւ գնաց, կսկիծը՝ երկա՛ր նստաւ մատներուս վրայ: Հիմա, այս ուշ գիշերին՝ միտքս չի գործեր թէւ, բայց սրտիս բեկբեկ զարկերը հանդարտեցնելու ճար մը կը փնտռեմ, ջանալով համոզել ինքզինքս, թէ բարիին Աստուած այնպէս տնօրինեց, որ Բարսեղը իր անտանելի ցաւերէն ազատի, շնորհելով մեզ համբերութիւն եւ ուժ՝ տոկալու համար մեր մորմոքին:

Այս Երկուշաբթի առաւօտ՝ մեր Նշան փեսային Մայիս 16 թուակիր նամակը ստացած էի: Հեռաձայնեցի մեր սիրելի Աթայեանին: Ըսաւ «հիմա կու գամ, կը կարդանք միասին»: Եկաւ, կարդացինք միասին: Տխուր էինք երկուքս ալ: Ասդիէն ու անդիէն խօսքեր ըրինք մեր տխրութիւնը փարատելու համար: Եւ ամենաքնքուշ ձեւով՝ գովեց իմ քաջութիւնս եւ խոստում առաւ թէ քաջ ալ պիտի մնամ: Եւ ... աչքերը լեցունեցան եւ գրկեց գիւս...: Ի՞նչ բարեբախտութիւն է սրտակիցներ ունենալ: Մեր խորունկ վիշտը այսպէս կամ այնպէս՝ կիսեցինք, լռութեան մէջ ապաւեն փնտռեցինք: Վեհափառին բարի ձայնին կարօտ էի: Հեռաձայնով տխուր լուրը հաղորդեցի հեկեկալով: Լսելու էիք դուք ալ Իր սփոփարար ձայնը...: Ի՞նչքան յուզում կար եւ ի՞նչքան գորով: Ձեր Պէյրութի հասցէն ուզեց որ Իր հայրական օրհնութիւններով մխիթարէ ձեզ ալ, ինչպէս՝ զիս:

Ստացած ըլլալու էք – կը յուսամ – թէ՛ Վեհափառին եւ թէ՛ Սփիւռքի Կոմիտէին՝ յանուն Հայաստանի կառավարութեան, ցաւակցական հեռագիրերը: Վեհափառին հոգեշունչ ձայնը կարծես ուժ տուաւ ինծի: Կամաց-կամաց քալելով գացինք հեռագրատուն: Ի՞նչ ըսէինք: Ըսելիք չկար: Թուղթի կտորը չէր հասկնար մեր վիշտը: Կմկմալով հազիւ կրցանք ըսել՝ «Մեծ է կորուստը: Շատ ծանր է կսկիծը բոլորիս համար: Խորապէս կը ցաւակցինք ձեր բոլորի վշտին: Համբերութիւն եւ մխիթարութիւն կը մաղթենք: - Թումաճան, Աթայեան, Նազինեան»: Իմ պահապան հրեշտակներս ինծի հետ են միշտ եւ իմ հոգերուս ու ծանր վիշտիս դիմանալու համար զօրավիգ են ինծի:

Վեհափառին հայրական հոգատարութեան տակ եմ միշտ: Վաղն ալ Իր տնօրինութեամբ՝ Էջմիածին պիտի ըլլամ առաւօտեան պատարագին ներկայ ըլլալու եւ ապա՝ Իր եւ Տիրամօր խանդավառալից խրախոյսներուն արժանանալու: Մեր ամենուս մթամած հոգիներուն մշուշը փարատելու եւ լոյսի ցուլքերով յուսադրելու շնորհքին իվերուստ արժանացած՝ մեր Վեհափառին Աջը կ'ուզեմ համբուրել վաղը, նաեւ ձեր բոլորին կողմէ, Իր հայրական հոգատարութեան համար:

Երկու օր առաջ զիս տարին րատիոյի կայանը, որպէսզի իրենց

պատրաստած յարգանքի յայտագրին հեռարձակումեն վերջ մեկ-երկու խօսք ըսեմ: Ի՞նչ պիտի ըսեի եւ մանաւանդ՝ ի՞նչպէս պիտի կրնայի բերանս բանալ՝ չէի գիտեր: Սմբած մնացած էի: Մեկենիմեկ միտքս ինկաւ անմահական Մեծարենցին Սիրերգը- եւ ի՞նչ Սիրերգ...: Բոլոր ուժերս ժողված՝ թուղթի կտորի մը վրայ նշանակեցի եւ սկսայ արտասանել...: Բաւական 'խելօք' էի մինչեւ վերջին մասը, ուր ձայնս 'կոտրեցաւ': Ի՞նչպէս չկոտրեր երբ 'Բարսեղ' պիտի ըսեի: Դիւրի՞ն է: Դիւրին չէր եւ դիւրին չէ նաեւ հիմա: Լսեցի՞ք իմ այդ տառապակոծ ձայնս, որ Բարսեղին կ'ուզէր մօտենալ, մօտենալ, միանալ: Էհ, ա՛լ կ'օգտէ. դիմանալը դժուար է: Սուտ խենթ ըլլալու եմ եւ «լացս ծիծաղ» ընելու եմ, որ ձեր արդէն վրդովուած հոգիները ինծի հետ չտանջեմ: «Լոյսերու մէջ մնաս» ըսեր եմ Բարսեղիս համար: Սրտանց կը ցանկամ որ Բարսեղին անմահական լոյսը մեր մահականացու ճամփան լուսաւորէ: Համբերութիւն եւ ուժ՝ ինծի ալ, ձեզի ալ եւ բոլոր մնացողներուս: Քրիստինես, եւ բոլորդ, սիրտս ձեզի հետ է: Սրտանց կը համբուրեմ ձեզ եւ կը սպասեմ որ այս 'գիշեր'ը անցնի եւ վաղը 'Կիրակի'ն լուսնայ, որ մենք սփոփուինք, մեր ձայնը միացնելով երկնային հրեշտակներուն, երգելով՝ «Էջմիածին ի Զօրե...»:

Դարձեալ համբոյրով, համբոյրով, համբոյրով կը մնամ՝

Կարօտով ու սիրով՝ Միհրան

32.

Վարդավառի Կիրակի, Յուլիս 2, 1967
Երեւան, Հայաստան

Շատ սիրելի Քրիստինես, եւ բոլորդ,

Կը հաստատեմ – Մայիս 20 թուակիր նամակս - նախքան մեր Բարսեղին պայծառակերպութիւնը, ի պատասխան Նշան փեսայիս Մայիս 9 նամակին, յետոյ Մայիս 26 թուակիրս՝ երբ արդէն Նշան փեսայիս 16 թուակիր նամակն ու Բարսեղին շիջման հեռագիրը կը ստանայի եւ հեռագիրերով կը ջանայինք ձեր սուգը բաժնել, եւ յետոյ ալ՝ դարձեալ Նշան փեսայիս 26 թուակիրը՝ ուր յուղարկաւորութեան մասին կը գրեր թախիծով ու կսկիծով – որմէ ետք՝ Յունիս 5ին, փափաքեր եմ որ «մեր հաւատքը չհատնի եւ Բարսեղին անմահական լոյսը, մեր մահականացու օրերու ճամփան լուսաւորէ»: ... Եւ կը լուսաւորէ եւ դեռ շա՛տ՝ պիտի լուսաւորէ ինչպէս այսօր, նաեւ վաղը եւ յաւիտեան:

Այսօր Էջմիածնի Տաճարին լոյսերուն տակ հոգեհանգիստ կատարուեցաւ Բարսեղին հոգիին համար, որ լոյսերու մէջ հանգչի: Վեհափառը մեծ սիրով ընդառաջ երթալով իմ խնդրանքիս, մասնաւոր կարգադրութիւն ըրաւ, որպէսզի Իր նախագահութեամբ կատարուի մեր Բարսեղին քառասունքը, որովհետեւ քանի մը օր վերջ պիտի մեկնի Ժընեւ: Գոհարը դեռ նոր եկած էր Ամերիկայէն եւ ուրիշ քաղաքներ գացած:

Երեկ իրիկուն երբ կանչեցի իրեն՝ տունն էր արդեն: Ըսի թե վաղը հոգեհանգիստ կայ: Ես ալ անշուշտ ներկայ պիտի ըլլամ՝ ըսաւ: Եւ այս առտու գացինք միասին ու իբրեւ սգակիր՝ դասին մէջ կանգնեցանք: Պատարագը սկսած էր արդեն, երբ մենք Վեհափառին թափօրին ընկերակցելով՝ եկեղեցիէն ներս կը մտնէինք: Մէկ ալ տեսնեմ Գոհարը երգչախումբին մօտեցաւ ու «Սուրբ, Սուրբ»ը երգեց ամբողջութեամբ՝ միայնակ: Յետոյ՝ «Յիշեա Տէր»երու շարքը, յետոյ՝ «Միայն Սուրբ»երու շարքը, յետոյ՝ «Տէր Ողորմեա»ն եւ ամենէն վերջն ալ՝ «Քրիստոս Պատարագեալ»ը, դարձեալ առանձին՝ առանց խումբի: Ընկերակցեցաւ նաեւ ամբողջ հոգեհանգստեան արարողութեան:

Քրիստինէս, այս բոլորը պայծառակերպութիւն չէ, հապա ի՞նչ է: Այդ պահուն, ես կը մտածէի յուզումով՝ թէ ի՞նչ մեծ սփոփանք է մեր սուգին ու մտորումներուն կշիռին հաղորդակից հոգիներ ունենալ: Վեհափառին անմիջական տնօրինութեանը արժանանալ եւ Գոհարին ինքնաբոլիս ազնուագոյն մասնակցութիւնը բերել՝ առանց իմ կողմէս որեւէ թելադրութեան: Գոհարը, որ ձեզի խնամի է, եւ ես, որ Բարսեղին եղբայրն եմ ու ձեր ընտանիքի 17րդ անդամը, իբրեւ սգակիր՝ բոլորիս կողմէ, դասը պիտի կենայինք: Եւ ահա ի՞նչ պատահեցաւ...: Թէ՛ Վեհափառին եւ թէ՛ Գոհարին այս սրտագին վերաբերումէն այնքա՛ն, այնքա՛ն ազդուած եմ, որ կ'ուզեմ իմ այս զգացած յուզումս ձեզի հետ բաժնել: Յետ արարողութեան, Վեհարանին մէջ, ընդունեց մեզ եւ իր հայրական մխիթարութիւնը տալով, մասնաւորաբար յիշեց որ ձեզի հաղորդեմ իր խորին ցաւակցութիւնները: Նմանապէս՝ Գոհարը: Եւ հիմա, երբ այս երկար բացատրութիւնները դժուարաւ հագիւ կրնամ գրել, կը մտածեմ թէ ի՞նչ պիտի ըլլար իմ վիճակս, եթէ այսքան գուրգուրոտ հոգիներով շրջապատուած չըլլայի: Այս գուրգուրոտ հոգիներն են, որոնք Բարսեղին թողած թանկագին վաստակին արժէքը կը գնահատեն ծանր կշիռով ու հիացումով:

Այս իրիկուն – մինչեւ քիչ առաջ – ինծի հետ էին Աթայեանն ու Նազինեանը, որ իմ պահապան հրեշտակներս կոչած եմ իրաւամբ: Անոնք ալ ինծի պէս ու ինծի չափ վշտահար են, որ Բարսեղը եւ ձեզ անձամբ տեսնելու երջանկութիւնը չունեցան: Կը վշտակցին մեզի խորապէս եւ կը սպասեն, որ մեր այս խոր կսկիծէն չընկճուինք: Աթայեանը արդէն պատրաստած է Բարսեղին գործերուն հատընտիրը, հրատարակութեան համար: Իրենք ալ ինծի պէս կը մտածեն Բարսեղին ամբողջական արխիւը ձեռքի տակ ունենալու եւ անմիջական զբաղուելու համար եւ տալու՝ «հարկս հարկաւորաց, պատիւս արժանաւորաց»: Վարդանն ալ նոյնը կը կրկնէ իր վերջին նամակով՝ «մեր ամենաարժանաւոր աւագ եղբայրը» ըսելով:

Քրիստինէս, գրե՛ ինծի ինչ որ միտքեդ կ'անցնի: Միասին մտածենք, միասին որոնենք միջոցներ – որեւէ ձեւով – Բարսեղին թողած վաստակը իլոյս բերելու, որպէսզի մեր ամենուն ամենասիրելի Բարսեղին հոգին լոյսերու մէջ մնայ մշտապէս:

Կը սպասեմ լսել ձեզմէ Բարսեղին վերջին տառապալից օրերուն մասին: Գիտեմ, շատ լաւ գիտեմ թէ ասիկա դժուար է, բայց ջանացեք կուլ տալ ձեր ցնցող յուզումները, ինչպէս ես ալ կը ջանամ՝ շատ դժուարութեամբ, Բարսեղին սիրոյն համար: Եթէ Բարսեղին մահուան առթիւ՝ ասդին անդին գրուածներուն, յուղարկաւորական կամ այլ կտրօնները ունիք՝ օրինակ մը եթէ դրկեք՝ շնորհակալ կը մնամ: Այստեղ դժուար է ձեռք անցընել:

Աւելորդ է ըսել, թէ մերինները բոլորն ալ, իրենց խորին վշտակցութիւնները կը յայտնեն իրենց բոլոր նամակներուն մէջ: Զե՞ որ Բարսեղը մեր տունին ալ տղան էր:

Սպասելով ձեր լուրերուն, կը մնամ միշտ ձերդ՝

Սիիրան

ՅԳ. Այն օրուան օրինուած մասէն մասունք մը կը դրկեմ: Օրինուած մնաք...:

33.

Յինգշաբթի, Օգոստոս 10, 1967, Երեւան, Հայաստան

Սիրելի Նշան փեսաս եւ Սեդա եւ բոլորդ,

Մայիս 20, Յունիս 5 եւ Յուլիս 2 թուակիր նամակներս կը հաստատեմ: Կը յուսամ բոլորն ալ ստացած էք: Անձկութեամբ ձեր լուրերուն կը սպասեմ: Շատ պիտի ցաւիմ եթէ այս նամակներս ձեր ձեռքը հասած չըլլան, ինչպէս պատահեր է մեր Նատինին գրած նամակիս համար: Այսօր ետ եկաւ: Նոր երկտողով մը՝ նոյն նամակը – պահարանով եւն. – կը դրկեմ, այս անգամ քու հասցեովդ: Կ'երեւի թէ Միջին Արեւելքի իրաւանցումը հանդարտած է առայժմ, քանի որ մեր Նատինը որ Աթէնք անցած էր, արդէն Պէյրութ վերադարձած է:

Կը յուսամ բոլորդ ալ հանգիստ էք: Զեմ գիտեր եթէ Զրիստինէն ձեր մօտ է, թե՞ Պաղտատ գացած է: Իմ վերջին նամակովս գրեր եմ արդէն թէ Վեհափառին նախագահութեամբ եւ Գոհարին մասնակցութեամբ մեր անուշիկ Բարսեղին հոգիին հանգստութեան համար աղօթեցինք: Այդ նամակիս մէջ փոքրիկ նշխարք մը դրկած էի, թերեւս փշրուած հասաւ ձեզի: Բայց ի՞նչ կարելորութիւն ունի: Այդ փշուրները մեր սրտին կոտտանքները կ'արտայայտեն, նոյնքան ալ՝ մեր հաւատքը յաւիտենականութեան մասին: Վստահ եմ որ դուք բոլորդ ալ, խորապէս կը սգաք մեր Պապային անփոխարինելի կորուստը, միեւնոյն ատեն կը ջանաք – ինչպէս ես – այդ ծանր կսկիծին տակ չընկճուիլ, որովհետեւ գիտենք թէ Զանկլիին ձայնը կայ ու կը մնայ մշտապէս:

Հիմա կը նշմարեմ որ վերի նամակներուն ցանկին մէջ մոռցեր եմ ըսել թէ Մայիս 26-27 թուակիր նամակ մըն ալ դրկած եմ, ներփակեալ՝ Հ. Ձայնի մէջ երեւցած մահագրութեամբ, եւ իմ ռատիոյի վրայ ունեցած թոթովանքս: Շատ, շատ ու շատ դժուար էր ինծի համար, այդ օրերուն բերանս բանալ: Հիմա այդ օրուան յուզումս դարձեալ կը սպառնայ զիս-

պաշարել: Այն ատեն ես ինչպես շարունակեմ այս տողերը: Այդ օրերուն ինծի գօրավիզ եղան իմ սիրելիներս՝ սկսեալ Վեհափառէն: Աթայեանի ու Նազինեանի բացառիկ գուրգուրանքն ու նուիրուածութիւնը պատմելու կը դժուարանամ: Ինչ մեծ սփոփանք՝ այդ ծանր օրերուն:

Այս վերջին երկու ամիսները – այս բոլոր թոհուրոհիս մէջ – կը ջանամ իմ աշխատանքիս առաջին մասը տեղ մը կապել: Ինքզինքս քիչ մը նեղելով, քիչ մըն ալ տնտնալով: Կը յուսամ այս ամսու վերջը լրացնել եւ մէկքանի օր հանգիստ ընել: Այս ամսու վերջը, քոյրս՝ Ալիսը 15 օրուայ համար ինծի հետ պիտի ըլլայ: Մեծ փոփոխութիւն մը կ'ըլլայ ասիկա միտքս հանդարտեցնելու համար:

Վեհափառը շուտով կը վերադառնայ իր Եւրոպայի ճամփորդութենէն: Զրիստինէի դրկած սգաւորի շնորհակալութեան քարթերը ստացանք Աթայեանի հասցեով: Վեհափառն ալ ստացած ըլլալու է: Վերադարձին՝ կը ստուգեմ:

Ասկէ առաջ գրած եմ արդէն թէ Բարսեղին վաստակին համար դուք ինչ կը մտածէք: Կը խնդրեմ որ զիս տեղեակ պահէք, որպէսզի ջանանք ձեր փափաքին ընդառաջ երթալ որեւէ կերպով: Բարսեղին հաւաքածուն արդէն տպագրութեան յանձնուեցաւ: Աթայեանի խմբագրութեամբ: Տիպըն որ կրկին տպագրել պիտի տայիք, ի՞նչ ձեւ առաւ: Վերջապէս, ինչ որ ձեր միտքէն կ'անցնի՝ կը սպասեմ որ սրտբացօրէն գրէք, որպէսզի իմ մտքես անցածներուն հետ – եւ իմ մտքես շատ բաներ կ'անցնին, կեսը երեւակայական բայց մեծ մասը՝ իրականանալի – այս մտքես անցածներուն հետ գուգորդեմ եւ սրտիս անհանգստութիւնը թեւցնեմ:

Երկու օր առաջ՝ իմ այստեղ կենալու արտօնութեանս երկարածգումին համար Յամագասպեանի մօտ էի: Իր կողմէ կրկին ցաւ յայտնեց որ մեր ծրագիրը կես ճամփան մնաց: Միեւնոյն ատեն կրկին վշտակցելով մեր սուգին, յոյս յայտնեց որ Կանաչեանի վաստակը Յայրենիքի մէջ տարածելու նորանոր առիթներ կ'ըլլան:

Սպասելով ձեր տեղեկութիւններուն, եւ բոլորդ իսրտեմ համբուրելով, կը մնամ ձեզի հետ՝ մխիթարուելու եւ գօտեպնդուելու ճամփայ մը փնտռող,

Բարսեղի ճամփու ընկերը՝ Միհրան
[Յ.Գ.] Ծովինարս ուրի մնաց, գրած չունի: Շատ ուրախ կ'ըլլամ իր կլորիկ գիրերը կարդալով:

34.

Յունուար 7, 1968, Երեւան, Յայաստան⁴¹

Սիրելի Սեդաս եւ Նշան փեսաս,

Երէկ գիշեր շնորհաւորական քարթ մը սեւցնել սկսեր եմ եւ բանից դուրս եկեր է որ շնորհաւորական քարթ-մարթ չէ մնացեր եւ բաներ

ըսեր եմ որ շնորհաւորական քարթերու պայմանադրական խօսքերուն հետ կապ իսկ չունին:

Թող Ծնունդի այս շնորհաւորականը մնայ իր տեղը: Տարին անգամ մը յիշուողներու ցանկին մէջ չենք մենք: Այդ իսկ պատճառով, այդ քարթին վրայ սեւցուցածս, հիմա այս թուղթին վրայ ալ առնելու եմ, որպէսզի յետոյ չմոռնամ եւ գիտնամ թէ ինչ ըսած եմ: Թէեւ ինծի համար չար-չարուիլ ըսել է մէկ գրածս նորէն կրկնել կամ ընդօրինակել, սակայն ուրիշ ճամփայ չկայ: Ինչպէս ըսեր եմ քարթին մէջ, գլուխ գլխի տուէք եւ խորհեցէք թէ ինչ ընելու էք որ Պապային երախայրիքը մէկ կողմ չմնայ: Ընդհակառակը, օր առաջ ծանօթացուի երաժշտական շրջանակին, անոր կատարած երաժշտական աշխատանքին զինչութիւնը, որակը եւ ինքնայատուկ արժէքը:

Հիմա սկսիմ խաչուիլ, օրինակելով քարթին մէջ ըսածներս: Եթէ յարմար կը տեսնէք, քարթը կամ այս նամակը դրկեցէք Զրիստինէին: Ես Զրիստինէին առանձինս չեմ գրեր այսօր, մինչեւ որ ձեզմէ որեւէ ձեւով լուր մը չառնեմ:

Ծնունդի օր, Յունուար 6, 1968, Երեւան

Շատ սիրելի Սեդաս, եւ փեսաս, եւ Ծովիկ եւ Վահէ եւ մնացողաց եւ հարցնողաց,

ՇՆՈՐՀԱՒՈՐ ԾՆՈՒՆԴ ԵՒ ԲԱՐԻ ԿԱՂԱՆԴ

Անցեալ տարուան քամին փչեց ու մեզմէ տարաւ մեր Էութեան մէկ մասը, մէկ թանկագին մասը, թողելով մեզ անմխիթար: Սակայն, Պապային թողած ժառանգը այնքան մխիթարական է, որ պահ մը ինծի կը թուի թէ իր ձայնը կը լսեմ:

Պիտի ցանկայի որ աւելի շուտ գրեիք, եւ աւելի շատ տեղեկութիւններ տայիք, իր մահուընէ ասդին զանազան թերթերու մէջ գրուածներու մասին: Ինձմէ փոքրիկ զեկուցում մը խնդրած են շատոնց, բայց չեմ կրցած ընդառաջ երթալ, որովհետեւ ձեռքիս տակ չունիմ *Արեղայի* փարթիսիոնը:

Իմ սիրելի Աթայեանիս հետ կը մտածենք որ կարելի է ըստիոյով *Արեղան* գեթ համերգային ձեւով ներկայացնել օրքեսթրով, երգիչներով ու խումբով:

Մամային գրեցէք, կարդացէք եւ ջանացէք որ այս ուղղութեամբ մտածէ: Եթէ շուտով - ամենապահով ձեւով մը, վստահելի ճամփորդով մը կամ ձեր յարմար եւ ապահով նկատած որեւէ ձեւով - *Արեղայի* փարթիսիոնը մեզի հասնի՝ այն ատեն յոյս ունինք որ Ապրիլին կարելի ըլլայ պատրաստ ընել:

Աթայեանը այս օրերս ամենավերջին սրբագրութիւնները ըրաւ հրատարակելի հաւաքածուին վրայ: 80-90 էջնոց կոկիկ եւ խնամակալ գործ մը պիտի ըլլայ: Կարծեմ այս մասին նախապէս երկարօրէն գրած եմ:

Ասկէ առաջ, գրած եմ արդէն, Նոյեմբեր 21ին, Ծովինարի նամակին ի

պատասխան: Չեմ ուզեր մտահոգուիլ, սակայն չեմ գիտեր ինչու կ'ուշանաք այսքան:

Ես բաւական զգուշ եմ որ նոր պաղ մը չառնեմ: - Ըսա՞ծ էի թէ երկու շաբաթ խնամքի տակ եղայ, այս պաղը տաքցնելու համար: Լաւ եմ հիմա: - Չբաղումներս շատ են ու բարդ: Բայց աւելի շատ կը մտածեմ թէ ինչպէս ընելու եմ որ Բարսեղին կշիռը իր բոլոր ծանրութեամբ ներկայացուի Երեւանի երաժշտական շրջանակին: Շատ քիչ բան գիտեն դժբախտաբար եւ կը սպասեն որ բացատրուին: Ասիկա է մեր վզին պարտքը: Ատոր համար է որ կը փափաքիմ լսել ձեզմէ,- եւ շուտով:

Քրիստինէին ալ գրեցէք, կամ այս գրածս ղրկեցէք, վերջապէս գիտեղեակ պահեցէք ձեր մտածումներուն:

Կը մնամ սիրով ու կարօտով,

Թումանյան

Յաւելուած. - Մեր տունէն կանոնաւոր լուրեր կը ստանամ: Զաւանական է որ այս գարնան վերջերը եղբայրս, մեր մանչերուն մայրը՝ իր տիկինը, քոյրս Ալիսը եւ իր ամուսինը, Զամաստեղի Յուշամատեանը գարդարողը ինծի այցելութեան գան: Եթէ դուք ալ կարող էք գալ, գրեցէք որ յարմար կարգադրութիւնը ընենք:

35.

Շաբաթ գիշեր, Ապրիլ 6, 1968, Երեւան

Սիրելի Նշան փեսաս եւ Սեդաս,

Մամայէն քանի մը օր առաջ, Պաղտատէն առած նամակս զիս չափազանց ոգէտորեց: Այնպէս կարծեցի թէ շուտով մեր մօտ կ'ըլլայ: Անմիջապէս պատկան մարմիններու միջոցաւ, հրաւիրելու ձեւարկերպութիւնները սկսանք եւ վստահ եմ որ շատ շուտով պաշտօնական հրաւերը կը ստանաք:

Մաման լուսանկար մըն ալ ղրկեք էր: Ինքը Այտան եւ իր աղջիկը, եւ Ռիթան: Տիգրան աղաս չեմ նկարուիր ըսեր է եւ բացակայ է: Վերջապէս մանչ է, չէ՞: Մամային տեղեկութեան համեմատ, Պապային տարելիցին առթիւ Պէյրութ պիտի ըլլայ: Անցած Կիրակի Էջմիածին հանդիպեցայ Գարեգին սրբազանին որ Անթիլիասէն կու գար: Ըսաւ որ գրքոյկ մը պիտի հրատարակուի, եւ ինձմէ բաներ մը կ'ուզեն: Յաջորդ օր պիտի մեկնէր: Կարելի չէր որեւէ բան հասցնել: Ես կը ղրկեմ՝ ըսի: Իրաւ ալ, քանի մը օրուան մէջ, նախապէս տրուած ելոյթները – ռատիոյով եւն. – գացի եւ հաւաքեցի, ու այս ամբողջը Մամային՝ Պաղտատ ղրկեցի այս առաւօտ: Երեկ գիշեր մինչեւ առտուան ժամը հինգը մեքենային առջեւ էի ասիկա պատրաստելու համար: Կարելի եղածին չափ որոշ գրեցի, ամէն բանի շուրջ: Երբ որ Պէյրութ հասնի, այս բոլորը կը տեսնէք, կու տաք հրատարակութեան: Գարեգին սրբազանին ալ երկտողով մը իմացուցած եմ այս պարագան:

Ճամփորդական կարգադրութիւններու համար, որ առաջ կը պատ-
րաստուիք անշուշտ: Մեզի ըսուեցաւ թէ Մայիսի վերջը, կամ Յունիսին
լաւագոյն ատենն է որ հոս ըլլաք, որովհետեւ այդ օրերուն է որ այստեղ
ալ Պապային համար երեկոներ եւ այլ պատշաճ հանդէսներ տալ
ծրագրուած է:

Այսօր գրեցի նաեւ մեր Յակոբ Տիտիգեանին, որ եթէ հարկ ըլլայ՝
տոմսեր հայթայթելու մէջ ձեզի օգնէ, որեւէ ձեւով: Կը խնդրեմ որ հաճիք
գինքը տեսնել: Ըսած եմ ասկէ առաջ, որ Հայաստան հրաւիրուողները,
մինչեւ սովետական սահման – այս պարագային՝ Պէյրութէն Երեւան
տոմս ունենալու են: Անկէ յետոյ՝ վերադարձի տոմսը եւ այլ բոլոր հոգա-
տարութիւնները Հայաստանի տնօրինութեան կը պատկանին՝ իբրեւ
իրեն հիւրը: Երբ պետական ձեւակերպութիւնները վերջանան, Սփիւռ-
քի Կոմիտէին կողմէ պաշտօնական հրաւերը կը ստանաք դուք եւ տե-
ղիդ սովետական դեսպանը, որ ձեզի ճամփորդական դիւրութիւններ
տալու պատրաստ ըլլայ:

Հիմա դարձեալ առտուան չորսը եղաւ: Կ'աճապարեմ որ այս նա-
մակները վաղը առտու փոստա ձգեմ, որ շուտ ստանաք: Վաղը ժամը 10
ու կեսին ալ Էջմիածին պիտի երթամ դեռ: Վա՛յ Պապամ, վա՛յ...: Բիչ մը
անքուն պիտի մնամ, վնաս չունի: Աճին կը հանեմ վաղը կամ միւս օրը:
Բարեբախտաբար մարմինս տըզտըզ ըրած չունի այս օրերս: Թէեւ ես
ալ բաւական զգուշ եմ ամէն կերպով:

Ծովինարէն լուր մը չեւաւ: Ե՞րբ շրջանաւարտ կ'ըլլայ կոր...: Ա լա
ամերիքէն՝ քեփ Էնտ կաուն ալ պիտի հագնի: Դարձեալ վա՛յ, պապամ
վա՛յ...: Փեսայիս ալ լիակատար ապաքինում կը մաղթեմ: Իսկ Սեդան ու
Մաման կը սպասեմ տեսնել շուտով: Ի՛նչ մեծ սփոփանք...:

Կը մնամ սիրով ու կարօտով,

Շաբաբըր [Սիիրան Թումաճան]

36.

Ուրբաթ, 27 Սեպտ. 1968, Երեւան, Հայաստան

Սիրելի Զրիստինէ,

Եւ համայն պարագայք Պէյրութ եւ Պաղտատ,

Թեւաւոր արծիւ ըլլալու է հասնելու համար ձեր հետքերուն: Գացի՛ք
ու գացի՛ք, եւ մեզ հոս մինակուկ թողուցիք: Շատ դժուար եղաւ եւ է տա-
կաւին առօրեայ կեանքի անիւը դարձնել: Հիմա կը զգամ թէ ի՛նչ բացա-
ռիկ պահեր էին որ 21 օր միասին եղանք: Խնդացիք, կատակեցիք, եր-
բեմն նեղացանք, յուզուեցանք, տրտմեցանք հիացանք, հիասթափուե-
ցանք ... վերջապէս՝ օրեր ունեցանք որ չեն մոռցուիր: Գլխապառոյտ
տուող օրեր, որ իրական էին, շօշափելի եւ անմիջական, եւ որ հիմա
երազ կը թուին:

Այս տպաւորութեան տակ կը գրեմ այս մէկ երկու տողերը եւ դեմ կը

դժուարանամ ոտքս գետին դնել: Բայց եւ այնպէս, որպէսզի դարձեալ 'չամբաստանուիմ' - ինչքան հաճելի է այդ կսմիթը - թէ լայնածաւալ տարածութիւններու գոգաւոր շարժումներուն հետեւող մըն եմ, կ'ամփոփուիմ սենեակիս մենութեան մէջ եւ կը ջանամ անդրադառնալ անցածին ու մանաւանդ գալիք օրերուն վրայ: Այդ գալիք օրերուն ցնորական, կամ օդաբանական - խուրու սուխու - ըլլալուն հաւատացող մը ըլլալուս համար, առայժմ կը քաշուիմ պատեանիս մէջ, մտածելու համար թէ ո՛րն է ճամփան, որ մեզ 'մեր սիրեցեալին' հայու հոգիին կը տանի:

Երէկ հեռագրեցի Պաղտատ, այս Կիրակիի ռատիօ փրոկրամին համար: Կը յուսամ՝ թէ՛ Պէյրուք եւ թէ՛ Պաղտատ կը լսէք այս ծայնարծակումը: Հոս եղած ատեննիդ չլսեցինք երկու ծայնարծակումները՝ թելեփոփոնի վրայ - մալէշ եա խաւակա - կը լսենք ասիկա: Նայինք ինչեր գրուած կան:

Կը ներփակեմ նաեւ Շաքաթ օրուան երեկոյի մասին գրուածը, նաեւ արխիւի յանձնումի մասին գրուածը: Ասիկա կը դրկեմ Պաղտատ, քանի որ ուրիշ օրինակ մը հետերնիդ ունէիք արդէն:

Մեր Նշանը կը գրէ թէ Միլֆըրտ եղած նոթաները կը հասցնէ Պէյրուք եւ կը յուսայ որ ձեր Պաղտատ մեկնելէն առաջ Պէյրուք կը հասնին: Մեծ խանդաղատանքով կը բարեւեն մերինները եւ կ'ուրախանան մեզի հետ:

Ըսելու հարկ չկայ թէ աճապարանքիս մէջ, 'ըսլուելիք' շատ բաներ մոռցած կրնամ ըլլալ: Ատիկա ալ իմ տերվիշութեանս տուէք:

Կը սպասեմ ձեր լուրերուն եւ ճամբորդութեան յոգնեցուցիչ սպասումներու ողիսականին:

Կը մնամ միշտ սիրով, Մ. Թումաճան

37.

Զորեքշաբթի, Դեկտ. 11, 1968, Նիւ Եորք

Սիրելի Զրիստինես,

Մէկ մէկ ալ երկուք կ'ընէ ըսողներուն մի՛ հաւատար: Մէկ-մէկ ալ կ'ընէ տասնմէկ: Զու նամակդ Դեկտ. 1 էր, ահա իմինս ալ կ'ըլլայ՝ 11, տասնմէկ: Պաղտատի ճամփան՝ ուրեմն շատ հեռու չէ եղեր, որ նամակդ Պելֆըրտէն մինչեւ Նիւ Եորք վերստին ճամփորդելով հանդերձ՝ մետասաներորդ ժամուն կը հասնի ինծի, իր բոլոր կսմիթներով:

[Միհրան]

Շնորհակալութիւն՝

Հինգշաբթի (հիմա եկուր եւ մի գրեր): Գիտեմ որ դուն հայիոյանք սեպուած բառերը շրթունքիդ չես մօտեցներ, եւ եթէ հարկ իսկ ըլլայ՝ շաքարով կը քաղցրացնես: Ուրեմն՝ ես ալ կը բաւականանամ «վայ շուն շանորդի աշխարհ» ըսելով որ Զորեքշաբթին կը չորցնէ եւ Հինգշաբթին կը կապէ վզիս: Հինգշաբթին վազէ, վազվզէ ըսել է, պասերու եւ սապուէ-

ներու անտանելի ժխորին խառնուիլ ըսել է: Փասփոր է, վիզա է եւ այլ բազում զահրումար ու զըխըմ գեհիր է, աղուորիկ նամակիդ աղուորիկ պատասխան մը տալով եւ սրտանց երկու խօսք ըսելու առիթը փախցնել ըսել է: Շնորհակալութիւնը շարունակելի ձգել է, եւ շնորհակալութենէն վերջ ըսելիքներուս ի՛նչ ըլլալը փնտռել է: Ըսել է, ու ըսել է: Ասոր համար է որ մէկ-երկու փքաշունչ հայ-հույներ պայթեցնելու էի, բայց, զի Զինգշաբթին "գործի" օր է, եւ ժամանակը սուղ է, այս "աժան Կարապետ" ալեւուհիները "պատեհ առիթի" մը վերապահելով, ես միւս էջին վրայ պիտի ջանամ անմիջական եւ կարելոր լուրերու մէկ ցուցակը տալ, որպէսզի դուք ալ ինծի պէս անորոշութեան մշուշին մէջ չմնաք:

Ա. Պէյրուօթի եւ Պաղտատի ճամփով Երեւան վերադառնալու փափաքս կախում ունի իմ փասփորիս վիզայէն, որուն համար է որ քիչ յետոյ զբաղուելու եմ այսօր: Ստադրած եմ Երեւան ըլլալ Յունուարի մէջ: Եթէ այս Դեկտեմբերի մէջ ճամփորդական գործողութիւնները կարգադրուած ըլլան, ատեն կ'ունենամ Պէյրուօթ եւ Պաղտատ հանդիպելու, ինչ որ իմ մեծագոյն փափաքս է: Իսկ եթէ ուշանայ այս կարգադրութիւնը, այն ատեն կը սպասենք "լաւագոյն օրերու": Այս օրերս "օրէն կախուած եմ": Զանի մը օրէն թերեւս աւելի յստակ կ'ըլլայ իմ ուղեւորական իրեններես, այն ատեն աւելի որոշ կրնամ ըսել - օրով ու թուակալով - թէ ձեր կողմէն պիտի կրնա՞մ անցնիլ, թէ՞ ոչ: Շատ շնորհակալ եմ երգչախումբի եւ ձեր բոլորիդ զգացումներուն համար: Այս մասին այսօր: Աւելի որոշ կը գրեմ, երբ ես ալ "աւելի որոշ" ըլլամ:

Բ. Մեր Նշանը Զոկտեմբերին Բարսեղի տետրակներէն ծրար մը դրկած է Պէյրուօթ՝ փոսթայով եւ Նշանին հասցեով: Ստացա՞ծ էք՝ դեռ չենք գիտեր: Մնացեալ տետրակները ճամփորդով պիտի ջանանք դրկել:

Գ. Մեր Նատինը Դեկտ. 20ին, իր ամուսինին եւ պզտիկին հետ, 15 օրուայ համար Պէյրուօթ պիտի ըլլան: Պիտի հանդիպին Սեդայենց եւ եթէ երգի փլաքներէն 15-20 հատ տաք իրենց՝ միասին պիտի բերեն:

Դ. Վարուժան Սեթեանը Երեւանէն մեկնելու օրերուս տեսայ եւ բերածները թանգարան յանձնեցի Աթայեանի հսկողութեան տակ:

Ե. Զոչարին վերջին օրը բերած լուսանկարները դրկեցի: Չեմ գիտեր թէ ինչ կը պակսի: Վերադարձիս՝ հոգ կը տանիմ:

Զ. Իսկ Շումանի երգերուն ետեւէն ըլլալդ անշուշտ ուրախացուց զիս. Երեւանի բժիշկին պատուերին կը հետեւիս անշուշտ: «Թախիծը թողած դալուկ վշտի մէջ» երգէ՛ որ թախիծը ծիլ տայ յոյզի եւ յոյսի:

Կարօտի վախը կայ միշտ: Ձերը՝ Միհրան

38.

Շաբաթ, Մայիս 31, 1969, Երեւան

Իմ սիրելի Զրիստինես,

Երկու շաբաթէն աւելի է որ ստացած եմ Ապրիլ 24 թուակիրդ: Կար-

դալով նամակդ, փորձուեցայ անմիջապես նստիլ ու տպաւորութիւններս յայտնել: Բայց խուսափեցայ, կամ ճիգ ըրի խուսափելու. դուրս նետուեցայ, վեր-վար, ասդին անդին թափառեցայ, երբեմն ես ինծի՝ խօսքեր փախցնելով - անիմաստ բացազանչութիւններ - դէհ, փաա, փըսս, փըխխ, շըխխ... եւ այսպիսի ձայներ, որոնց շարունակութիւնը կուլ կու տայի, կուլ կու տայի...:

Քրիստինես, կուլ տալու ենք մեր կսկիծը, մոռնալու ենք թէ Բարսեղին ձեռքը շփելու, շօշափելու երջանկութիւնը չպիտի ունենանք այլեւս: Բայց մոռնալու չենք թէ ուշ կամ կանուխ - անելի կանուխ քան թէ ուշ - Բարսեղին ձեռքին շարժումին օղակները կը տարածուին արդէն մեր նորահասներու շուրջանակի քայլերուն մէջ: Մոռնալու չենք ասիկա: Մոռնալու չենք այն բոլոր սրտազեղ արտայայտութիւնները, որ պարզուեցան այնքան ինքնաբուխ կերպով, երբ հոս էիք: Այդ նոյն սրտազեղութեամբ է որ ընթացք կը տրուի, գրեթէ ամէն շաբաթ, Րատիոյի յայտագիրներու մէջ: Ասոնք մոռնալու չենք, եւ չենք ալ մոռնար: Բայց եւ այնպէս, բաներ կան որ ըլլալու էին եւ պետք է որ ըլլան... բայց ջուրը շատ դանդաղ կը հոսի: Դժուար է հետեւիլ, դժուար է նոյնիսկ շարունակականութիւն տեսնել: Ահա այսպիսի անյարիր դանդաղութեամբ է որ կը կաղայ կամ դեռ պիտի կաղան մեր իրականացնել ջանացած բաները: Համբերութիւն պետք է՝ ըսելու ենք: Բարիկամեցողութիւն ըսուած բանը՝ շատ ու շատ կայ, ամենաառատ հունձքն է, որ սակայն գլուխ չի կապեր, եւ անգլուխ կը մնայ, ամէն հովէ տարուբերելով: Այնուամենայնիւ, այս բոլոր տարբերութիւններով միասին, զարմանալիօրէն դադար առած չունինք: Անշուշտ մեր իղձն է առաջ երթալ, լայննալ, պատեր ու տանիքներ ունենալ, տուն ու տեղ ունենալ: Ասոնք կ'ունենանք. մէկը՝ այսօր, միւսը՝ վաղը, կամ մէկալ օրը...:

Քու նամակիդ անմիջապես չպատասխանեցի, ստուգելու համար թէ ո՞ր էթափին մէջ է, օրինակ, հրատարակելի հաւաքածոն: Մեր սիրելի Աթայեանին հետ ինկանք, ելանք, տեսանք, տեսնուեցանք եւ բանից դուրս եկաւ որ տպագրելի նիւթերու դեզին մէջ է տակաւին: Տրուած բոլոր բացատրութիւններէն թէ՛ ես եւ թէ՛ Աթայեանը անանկ մը եզրակացուցինք թէ այս տարի լոյս կը տեսնէ: Ասիկա միսթարական է անշուշտ, նկատի ունենալով որ ուրիշ բիւրապիսի բաներ դեռ դեզերու տակ կը մնան:

Իսկ *Աբեղայի* մասին՝ կ'երեւի թէ սպասելու ենք անելի լայն օրերու: Կոմիտասի եւ Թումանեանի տօնակատարութեան առթիւ այնպիսի եռուզեռ - չըսելու համար իրարանցում - կայ, որ շատ անգամ աջն ու ձախը իրար կը խառնուին: Հրաւիրեալներու ցանկեր կը պատրաստուին, կ'աւելցուին, կը պակսեցուին, եւ դեռ մինչեւ հիմա, չենք գիտեր թէ մեր Վարդանը եւ Հայկը այդ ցանկին մէջ են, թէ՞ ոչ: Ընկեր Համազասպեանը Փարիզ էր, վերադարձաւ քանի մը օր առաջ: Վարդանը տեսեր էր

1933, Պէյրուք (լուս. Ապէլ)

Մարսիլիա: Զրաւերի մասին խօսք եղած է, բայց եւ այնպէս դեռ ամէն ինչ "ծեւակերպուելու է", ինչպէս կ'ըսենք: Արեղային համար Օհան Տուրեանը տեսնելու եմ, անիկա ալ հոս չէ: Լուրջ կարգադրութիւն մը ընելու է, եւ ատոր համար ալ պատասխանատու մարդիկ տեսնելու է: Շուտով խանդավառուողները՝ շատ, բայց ատիկա մեզ տեղ չի հասցներ: Փափաքս է որ Արեղան իր բոլոր գեղեցկութեամբ ու կատարեալ արուեստով ներկայացուի: Զշէ-քշէի չի գար: Զեւիհեւ ընթացք մը ունի ամէն բան. կ'երթանք, կու գանք, բայց տակաւին ծանր կը շարժինք: Իմ գործիս համար քիչիկ մը ես եմ յանցաւորը՝ մզմզութեանս պատճառով, քիչիկ մը տպագրականի մարդիկը, քիչիկ մը հրատարակչականի մարդիկը, անանկ որ այս բոլոր քիչիկները քով քովի եթէ բերելու ըլլանք, իշտէ այս առաջին հատորն ալ հազիւ այս տարի լոյս կը տեսնէ: Ես գոհ ըլլալու եմ սակայն: Վերջապէս կոլոշկա նստելէն յոգնիլ ալ կայ, գէթ աս մէկը թող հաւկիթին կճեպը կոտրէ, նայինք ինչ դուրս կու գայ:

Զմոռնամ ըսելու թէ այս ծուռիկ մուռիկ գրելս ներելու ես: Երեք օրէ իվեր փորձութիւն փորձութեանց եմ: Ծխելը ձգած եմ, բայց ան գիս չէ ձգած, օրական տասը, 20, 40, վերջապէս ուր դառնամ՝ ամէն անգամ սատանան ինծի կը նայի. «հայտէ նայինք» ըսելով: Ես ալ, այս երեք օրը «հայտէ պէ, տէ՛՛ք եղիր» ըսելով եմ: Որքան կը տեսէ այս դիմադրութիւնը՝ չեմ գիտեր: Բայց շատ ալ դիւրին չէ: Ատոր համար է որ իմ այս գրածներս ալալաճայիպ պիչիմներ կը ստանան: Երկու բառ կը գրես, հանգչիմ կ'ըսես, ըսելիքդ կը փնտռես, չես գտներ, կամ չի գար.- էի, ի՞նչ պըտոր ընես...: Թիւթիւրմիշ պըտոր ընես...: Եւ ահա Աւարայրի պատե-

րագմը...: Յաղթող, յաղթուողը ով է չեմ գիտեր: Բայց գիտեմ որ շատ դժուար է ասեղին ծակեն Յընդիստան տեսնալ: Տեսածս շատ բան մը չէ, բայց կ'ուզեմ յամառիլ եւ այս մուխի ու ծուխի ամպերուն մէջ չթաղուիլ: - Երանեալ է այդ որ ոչ գնայ ի ճանապարհս ... ծխամուլաց:

"Դարձուցիչ մոլորելոց"ը կայ Նարեկին մէջ, բաց եւ կարդա՛: Իշտե ասանկ բաներ:

Հա, շատ զարմանալի է որ մեր Նշանին ղրկած ծրարը Պէյրուի չէ հասած տակաւին. վեց ամիսէն աւելի եղաւ: Իմ Ամերիկա երթալէս առաջ փոստով ղրկած է այդ ծրարը: Ապահովագրութիւն չ'ըլլար՝ ըսած եմ, պարզ փոստ ձգուած է: Ուր կորսուած է, եւ ինչպէս՝ չենք գիտեր: Նշանը կ'ուզէ այդ մնացեալները ղրկել, բայց՝ ապահով ձեռով մը անշուշտ: Իմ հոն եղած ատենս կը մտածէին մեր Նատինին ամուսնուն միջոցով, մաս-մաս, ճամփորդի հետ ղրկել: Այս օրերս իրենց գրած ատենս այս մասին ալ կը հարցնեմ:

Ալիսին ղրկած գումարը՝ Պէյրուի ճամբով, մինչեւ հիմա ստացած ըլլալու եմ: Այլապէս թող ինծի կամ Ալիսին գրեն, որպէսզի Ալիսը հետեւի եւ ո՛ր պանքայէն առած է՝ անոնց ուշադրութեան յանձնէ: Այս փոխանցումները, փոխադրութիւնները, եւ նման բաները հոգի հանող բաներ են: Այստեղ ալ, խոշոր խոշոր պատառները կուլ կու տանք, բայց մանր-մունր բաներով - հեռախօսի անկանոնութեամբ, ժամադրութիւնը ուշացնելով, ելլելով, մտնելով, պարապ ետ դառնալով, տա՛նն է, տանը չէ, գնում ա, գալիս ա - մեր ժամանակը սահում ա, փախչում ա, չեմուչում ասում ա...: Բայց...այս բոլորին հետ ու բոլորին մէջ, նորէն ու նորէն մեր սիրտերը զովանում ա, լեցում ա, ծվստալիս ա, ցնծալիս ա...

Այս պահուս ամենասաստիկ փափաքը գալիս ու ինձ տրորում ա, «մի լաւ բուֆֆ փչիր» ասում ա, բայց ես ասում եմ՝ «յետիս գնա, սատանա...»: Այսպէս, այս սատանան ալ կռնակէս ետ նետելէ վերջ, ինծի կը մնայ դարձեալ հեռանալ ու մոռանալ այսօրուան հոգը, վաղուան գալիքը, սեն ու ճերմակը, եւ մանկանալ, մանկանալ, նորէն ու նորէն նայիլ լուսանկարին՝ որ ղրկեր էիր՝ թռնիկներուդ հետ: Ո՛ր մէկուն նայիմ. Թիլտան՝ մազը թել-թել, բոյը՝ թիլ-թիլ: Ան ինչ անուշիկ նայուածք ունի, որ չես տեսներ, բայց կը զգաս նայուածքիդ ուշադիր խոհունութիւնը: Իսկ Արան, շրթունքը խաճնելով՝ կարծես վրադ պիտի ցատկէ: Տիգրանիկն ալ աշխարհի չարն ու բարին երկու կտոր ընելու պատրաստ է արդէն: Ահաւասիկ դրախտը, ծառերուն վրայ տեսնուած լեմոնի կամ նարինջի պտուղներուն պէս: Օրինեալ պտուղներ, եւ օրինեալ լուսանկար...: Այս բաները որ կ'ըսեմ, անշուշտ ամէն օր օրինեալ չէ: Անշուշտ երբեմն սիրտերնիդ կը հատցնեն, կը նեղացնեն, օրինակ Տիգրանիկը, ինչպէս այս լուսանկարին մէջ, հաստատուն կերպով կը պնդէ որ տեղէն չպիտի շարժի, մաման ինչ կ'ուզէ թող ըսէ: Բայց եւ այնպէս, անուշ է, քաղցրանուշ ...:

Այս էջը գրելու նպատակ չունեի, բայց կը տեսնե՞ս, կարելի չէ կարճը

կապել, երբ խօսքը մեր մինիսիկներուն մասին է: Ունինք-չունինք՝ ասոնք ունինք: Մենք կանք ու չկանք: Ասոնք են, մեր հարազատները, մեր տունը, ձեր տունը, եւ վերջապես մեր բոլորիս մեծ տունը: Ասոր համար է որ շունչ տուինք եւ դեռ շունչ կ'առնենք ու կու տանք: Զրիստիսես, այսօրուան համար այսքանը կը բաւէ: Ըսե՛մ քու կողմէ՜ «Բաւ է, Նորէն հրամմեցէք»: Ես կը հրամմեմ, բայց կ'ուզէի որ դուն աւելի յաճախ լսցունես քու ձայնդ:

Ինծի հետ աշխատողներէն երկուքը՝ երէկ տեղերթացիա պաշտպանեցին. երէկ եւ այս գիշեր պիտի թրջենք Նորապսակներուն տիտղոսները: Այսօր, քիչ վերջ, Էջմիածին պիտի երթամ, *Էջմիածին* ամսաթերթի 25ամեակի հանդեսին: Կը տեսնե՞ս այս տօներն ու հանդեսները մեզէյի պէս կուլ կու տանք, եւ կ'ուրախանանք եւ կը զուարճանանք մանաւանդ, որպէսզի Ներսը Նստած եւ այս մեքենային յարուցած թըխ-թըխներէն ազատինք ու գլուխնիս հանդարտ, զով, ֆերահ պահենք: Ի վերայ այսր ամենայնի, այլեւս ժամանակն է որ մեր բերանին կղպանք դնենք եւ սուսիկ-փուսիկ մէկ կողմ քաշուինք, եւ առանց սիկարա մը քաշելու մեր այս բոլոր ըսածներուն վրայ ծիծաղինք եւ Նոյնը կամենանք ձեր բոլորիդ ալ, զի Սողոմոն Իմաստունէն է ընթերցուածս՝ Ունայնութիւն ունայնութեանց: Այլ խօսքով՝ պոշ աշխարհ, պոշ տալով մեր օրերը խոշ ընելու առիթներ ունենանք: Օդէն ու ջուրէն դղեակներ շինենք, եւ Աբեղային պէս՝ հիացումով ու ապշահար գոչենք. «Ի՛նչ ուրախ է հոս...»:

Կը կամենամ այս բոլորը եւ բան մըն ալ աւելի...շատ սիրով՝

Միհրան

39.

Կիրակի առաւօտ, Յոկտեմբեր 26, 1969, Երեւան

Սիրելի Զրիստիսես,

Չուգադիպութիւն ըսելու եմ սա ամսաթիւերուն Նոյնութեան՝ քսան եւ վեց: Սա տարբերութեամբ, որ մէկը Սեպտեմբերէն կու գայ, 'սեպեմբէ'ներ՝ յոյսի եւ սպասման բեռներ բերելով, միւսը՝ Յոկտեմբերին կը հասնի տարտամութեան ու մշուշի ցանցերով շրջապատուած, որ կարծես ականջիս կը հնչէ. «Յոգո՛ դեմ բեր, դիմացիր, հոգ մի՛ ըներ, թեւ առ, թռչիր, ծի՛ւ, ծի՛ւ, ծնկլը-մնկլը»:

Արդարեւ, ծիւ ծիւ ըսելու եմ, որպէսզի մոռնամ թէ "մարդոյ որպէս խոտոյ են աւուրք" սաղմոսը կայ, ամենայն խոտակերաց եւ ճարակաւորաց, եւս յամենայնի անճարաց. անճարակաց եւ ճարահատաց համար բարեգութ Աստուած մը կայ որ ամէն Կիրակի իր բարի դէմքով կը ժպտի մեզի: Մանաւանդ Կիրակի առաւօտները, երբ բերաննիս չէ ապականած դեռ եւ սեւ սատանան ալ փորերնիս չէ մտած:

Այս բարի տրամադրութիւնով կը գրեմ ահա, քանի որ՝

Այսօր Կիրակի է, // Երկինքը մաւի է, // Թառքոշն ելլէ տուն գայ, Պլովն

ածըլեմ, // Չորանը խրկեմ, // Չորանն ինծի գառ տայ, // Գառը Աստուծու տամ, // Աստուած ինծի...

Այս մանկական աղօթքը դեռ շատ կ'երկարի, բայց մենք այստեղ կանգ առնենք եւ խնդրենք մեր սրտին ուզածը, այսինքն բարի օր ու արեւ, Բարսեղին հոգուն հանգստութիւն, մեզի ալ՝ համբերութիւն եւ սրտի հանդարտութիւն:

Այս բոլոր բարիքներով բեռնաւորուելէ ետք, այլեւս շատ դիւրին է առօրեայ սրտմաշուքներու տաղտկալի բոցերուն վրայէն ցատկել, ինչպէս Տերընտեսի ճարճատող կրակին վրայէն կը ցատկէինք երբեմն, երբ կրակոտ մանուկներ էինք եւ մեր հոգիները բոցավառ էին:

Այստեղ է որ բոցերէն չկլանուելու համար կրակը մաղ-մաղ ընելու է, ճեզվէն թաղելու է տաք-տաք մոխիրին մէջ, որ Տիգրանիկը երբ որ սուրճը լեցնէ, համը եւ բոյրը շրթունքներուդ վրայ թրթռի: Ասոր կ'ըսեն կիրակնօրեայ բանդագուշանք...: Եւ ո՞վ ըսաւ թէ սուրճի գաւաթով եղած գուշակութիւնները բոլորն ալ պարզապէս ցնորք են:

Եւ եթէ ըսողներ կան որ Բարսեղը չկայ, թող այդպիսիները ծունկ չոքին գաճի մէջ ամփոփուած իր մարմնեղէն դէմքին առջին, եւ եթէ մանանեխի չափ հաւատք ունին, պիտի տեսնեն կենդանի ու յաւիտենական Բարսեղը, որ կը ժպտի այս աշխարհի վրայ թափառողներուն: Ես այդ անկորնչելի հաւատքը ունենալուս համար գրած ըլլալու եմ՝ «Բարսեղին եւ իր սիրելիներուն»: Տերտեր-վարդապետերը կ'ըսեն ու կը քարոզեն, շատերը հաւատքի փշուր մ'իսկ չունին: Բայց մենք որ չենք քարոզեր, սակայն քարը քարին վրայ դնելով՝ անսման խորան մը կը կառուցանենք մեր կուրծքերուն տակ, մենք գիտենք թէ ո՞վ է մեր սիրելին, եւ ինչու՞ անսման է ան: Վարուժանին բերած դիմանկարը յանձնեցինք թանգարան: Մարդու բան չըսի- չ'ըսուիր - բայց կարծես սրտես պատառ մը մնաց իր շրթունքներուն վրայ: Եւ հիմա այս չորնալիք մատնեւորով այս չըսուելիք բանը կ'ըսեմ առանց ամջնալու: Զեզմէ չեմ ամջնար, որովհետեւ գիտեմ թէ քու սիրտեդ ալ մեծ, շատ մեծ պատառ մը կը թրթռայ իր շրթունքներուն վրայ: Վերը՝ Կիրակիով սկսայ, կապոյտ երկինքով, մատաղով ու գառնուկով սկսայ, ու ահա թէ ու՛րերը ինկայ: Հանդարտ ծովէն անցայ եւ ահա փոթորիկի բռնուեցայ եւ քու հոգիդ ալ խռովեցի: Ներողութիւն, Զրիստինէ, կ'ուզէի սփոփարար խօսքեր ըսել, բայց դարձեալ վրիպեցայ, կամաւ թէ ակամայ: Անմահութեան ձայնն էր որ կը լսէի, Զրիստինէ, ի՞նչ ընէի: Մեղքերուս քաւութիւն խնդրելով՝

կը մնամ՝ քու՝ Միհրան

40.

Փետր. 15, 1970, Երեւան, Հայաստան

Սիրելի Սեդա եւ Նշան,

Շատ ուրախացայ որ դրկած հեռագիրս ժամանակին ստացեր էք եւ

առաջին առթիւ իսկ Երեւան եկող ուսանողի մը՝ Ղեւոնդ Վարդանեանի յանձներ էք ծրարը: Շատ շնորհակալութիւն յայտնեցի այս տղուն որ անմիջապէս բերաւ ինծի յանձնելու: Այս դեղերը կը գործածուին մեր ակադեմիկոս Կարապետ Մելիք-Օհանջանեանի կրծքային բուժման համար: Մելիք-Օհանջանեանը մեր հազուագիւտ ծանր գիտնականներէն է, որուն հետ շատ մը նիւթերու մասին կարող ես խօսիլ եւ բացատրել ու բացատրուիլ: Դարձեալ շնորհակալութիւն՝ ձեր այս արագ հոգատարութեան համար:

Կը յուսամ դուք ալ ընտանեօք լաւ եւ առողջ էք: Այստեղ կրիփի հիւանդութիւնը գրեթէ ամէն տուն մտաւ: Բարեբախտաբար թեթեւ տեսակէն է: Նոյնիսկ բժիշկներէն շատերը տուն մնալ ստիպուած են: Անցեալ Դեկտեմբերէն իվեր ես ալ բժիշկներու խնամքին տակ եմ: Որեւէ նեղութիւն մը չունիմ արտաքինապէս, բայց բժիշկները ըսին թէ գերյոգնածութիւն ունիմ, եւ սիրտս դանդաղած է: Ասոր համար տեսակ տեսակ սրսկումներ կը գործածեն, թեւեւ եւ փափուկ տեղերուս վրայ ծակուծուկ կ'ընեն: Ես ալ խելօք գառնուկի նման ձայն ձուն չեմ հաներ, մէջ՝ իսկ չեմ ըսեր: Աշնան, Կոմիտասի հանդիսութեան համար շատ մը մարդիկ եկան, ոմանք հետաքրքիր, ոմանք՝ ոչ: Մեր Վարդանը եւ Զայկը չկրցան գալ, հիւանդութեան պատճառով, եւ ատիկա ինծի շատ մեծ կսկիծ տուաւ: Թերեւս սրտիս դանդաղիլն ալ ասանկ բաներու հետ կապ ունի: Շատ լաւ եմ հիմա՝ որքան որ կարելի է սպասել ինծի պէս ութսունին մօտեցող մէկու մը համար: Իմ աշխատութեանս առաջին հատորը այս տարի չհասաւ, այսինքն 1969ին: Յոյս ունինք 1970ին լոյս կը տեսնէ: Պապային հաւաքածոն բարեբախտաբար ա՛լ աւելի չուշացաւ, եւ լաւ տպագրութեամբ լոյս տեսաւ: Դրկեցի ձեզի անմիջապէս մէկ քանի օրինակ, Ալմուխեաններու հետ: Կը յուսամ ստացած էք: Յարմար ձեւով մը դեռ կ'ուզեմ դրկել 15-20 օրինակ եւս: Այս տեղեկութիւնները կը խնդրեմ որ մամային ալ հաղորդէք: Մամային գրած եմ ասկէ առաջ: Կը սպասեմ իր կճող ակնարկութիւններուն, տրեւտոթերուն եւս.:

Մեր Տիգրանը եկաւ հայերէն սորվելու: Սեպտեմբերին ուսանողական հանրակացարանը գնաց, ուսանողներու շրջանակին մէջ ըլլալու: Շատ գոհ է եւ ամէն կերպով կը յառաջդիմէ: Ես ալ գոհ եմ իրմէ: Կու գայ եւ երբեմն կռնակս կը շփէ: Փափուկ զգացումները փափուկ ձեռքերու ծայրերով կը զգաս:

Կը բարեւեմ սիրով բոլորիդ ու հարցնողաց, ձերդ միշտ՝

Միհրան Զեռի

[Յ.Գ.] Տիգրանիկս "Շաբաբըր" կը կանչէ ինծի: "Միհրան Զեռի"ն թագաւոր պիտի ըլլայ եթէ "Շաբաբըր" Շաբ-Շաբ ըսելով չփնտռէ գլուխս:

Երկուշաբթի իրիկուն, Մարտ 2, 1970, Երեւան

Սիրելի 'քար-նետողեան' Զրիստինես,

Իշտե՛ իմ ուզածս ալ ատիկա է: Խօսքը խօսքով չարդել, գնդակ խաղալ, կճող ու կծող ըսողին շնորհալի քարը նետել, այնքան շնորհալիօրէն: Վերջապէս, կատակը ընդունիլը եւ լաւապէս, մէկ ալ աւելի, պատասխանելը մարիֆէթ է, որմէ եթէ երկու տիրիւմ կը գտնուի իմ մօտս, փառք Աստուծոյ, ինչպէս Բարսեղին քով, քու քովդ ալ եւելովը կը գտնուի, որուն համար մեծապէս կը հրճուիմ: Ասիկա ասանկ թող մնայ, բայց յիշեցնելու եմ որ, չըթ-չըթին մէջ դուն պիտի ըլլաս կորսնցնողը, որովհետեւ իմ բացատրելու տկարութիւնս չես նշմարած եւ կարծած ես թէ այդ մեքենայի չըթ չըթը ինքզինքս ազատելու համար գրած եմ: Երանի թէ այդպէս ըլլար, բայց բանը այն է որ բանին մէջը բան կայ, այսինքն՝ իրաւցնէ գրելու, եւ մտաւոր աշխատանքով զբաղուելու ժամանակաւոր արգելքի տակ եմ, թէեւ բոլորովին տառացիօրէն հետեւած չունիմ, բայց առայժմ ասիկա է ռեչեթան:

Կոմիտասի 100ամեակի առթիւ կ'երեւի թէ բաւական զօրաւոր ցնցումներ ունեցած եմ, զանազան պատճառներով, եւ ատիկա վրաս ճնշած ըլլալու է, որ ըստ բժիշկներու, ֆիզիքական եւ մտաւոր ծանր յոգնածութիւն մը եկեր նստեր է վրաս: Բժիշկ մասնագետին բացատրութեամբ՝ գերյոգնածութիւն: Զիմա եկուր եւ մեջէն ել: Այս երկար բացատրութիւնը տալու էի, որպէսզի չկարծես թէ չըթ չըթին պատմութիւնը ուստուրմա բան մըն էր:

Ղրկած քարթիս մէջ նկար մըն ալ դրած եմ եղեր, մոռցած էի: Զիմա հասկցա՞ր որ ես ատանկ նկարներ ալ դրկող եմ: Ճիշդ ըլլալու է, Անգի-նէն է: Այդ օրերուն ես դուրս չէի ելլար: Կոմիտասի անունով քոնսերվաթուարի առջեւ դրուելիք արձանին հիմնաքարի արարողութիւնն է ատիկա: Կարծես թէ քու մայեսթրօդ ալ կար, իր տիկնոջ հետ, որուն շնորհալի մակդիրը փակցուցեր եմ: Նախանձելու հարկ չկայ, Եսթաֆուրուլլահ... ես կը նախընտրեմ կճելու եւ կծելու շնորհք ունեցողները: Զիւմոր ըսուած բանը ծառերուն վրայ չի բուսնիր, բնականէն կա՛մ ունիս, կա՛մ՝ ոչ: Ինչքան երջանիկ ըլլալու եմ որ Բարսեղին հիւմորը եկեր թափուեր է իր - ինչպէս ըսեմ - լաւագոյն, անստգիւտ քմծիծաղաշատ, քնքշաշատ ու մեղմահնչին ... կէսին: Զիմա ասոնցմէ որմէկը որ կ'ուզես առ, եւ հնչէ քու հնչիւնովդ, քու ձայնովդ: Քու ձայնիդ արծազանգը ընդունական է ինծի համար: Ես թէեւ բոլորը միասին կարող եմ թափել քու գլխուդ:

Այս արարուածն ալ փակելով, անցնինք լուրերու: Շատ ուրախ եմ որ դուն ալ հաւնած ես Բարսեղի երգերու տպագրութեան՝ թէեւ կողքը տեղը կեցած չունի, կը ծռի ու փոր կու տայ: Վնաս չունի, կողքին մէջը եղածը, լաւն է, եւ լաւ ասած է: Աթայեանի բծախնդիր աշխատանքը պսակուած կը նկատեմ ես ալ: Զիմա կարգը եկած է, մեր գեղարուեստական

աշխարհի մարդոց, որ տաքցուր տաքցուր տուրի դիւրին ճամփաները ձգեն եւ նոր ու գրաւիչ եւ գոհացուցիչ յայտագիրներով մեր ականջները լեցնեն: Ատոր ալ կարգը կու գայ:

Վարդանիս եւ Զայկին չկարենալ գալը մեծապէս խռովեց զիս: Եթէ իրենց առողջութիւնը ներէ, հաւանաբար աշնան միասին ըլլալու առիթը կ'ըլլայ: Իմտի կ'ունենամ անշուշտ քու փափաքդ ալ: Այն ատեն ինծի համար դրախտին դուռները ինքնաբերաբար բացուած կ'ըլլան եւ թերեւս սա գերյոգնածութիւնն ալ իր գլուխը կ'առնէ ու ճըհեննէմ կ'երթայ:

Յրատարակուած այս երգարանէն 10 հատ ղրկելու էր Մշակոյթի Կոմիտէն: Շաբաթ մըն է այդ կողմերը չեմ գացած: Խոստացան իմ կողմէ ղրկուելիք 15-20 հատորներն ալ փաթթել ու փոստին յանձնել: Իսկ գալով Ամերիկա եղած տետրերուն, բոլորը մէկ Նիւ Եորք բերուած են, եւ մաս առ մաս Պէյրութ պիտի ղրկուին ճամփորդի միջոցով, որպէսզի բոլորովին ապահով կերպով հասնի ձեզի: Ծրար եւն. Պէյրութի ճամփով կը ղրկեմ, կարծելով թէ ատիկա աւելի արագ է: Բայց ինչպէս կ'երեւայ, պէյրութցիները դանդաղ կը շարժին: Ասկէ ետք ուղղակի քեզի կը ղրկեմ, եւ կը յուսամ օրը օրին ստանաս:

Բարեւելիք տեղ իսկ չեմ ձգեր: Առանց բարեւի նամակ կ'ըլլա՞յ... Կը բարեւեմ ու կը համբուրեմ բոլորդ, Այտայով, Ռիթայով ու ամուսիններով ու մեծ ու պզտիկ ճլէգներով: Թէեւ այլեւս ճլէգ չեն, Նոյնիսկ Տիգրանիկը մեծ մանչ եղած է հիմա:

Կարօտով ու սիրով՝ Միհրան

ԾԱ.

Ապրիլ 25, 1970, Պաղտատ

Սիրելի Միհրան,

Այս օրերս թէեւ տրամադրութիւնս զեռօներէն շա՛տ շա՛տ վար իջած է եւ այդ տրամադրութիւնով չէի ուզեր գրել քեզի, բայց, որովհետեւ Պէյրութ եւ Եգիպտոս գրելու համար գրիչը ձեռքս առեր էի անգամ մը, ըսի՝ ճիգ մը ընեմ, Միհրանին ալ գրեմ:

Կը յուսամ որ մինչեւ հիմա առողջութիւնդ գտած ես, այդ գերյոգնածութիւնդ վրայեդ թօթափած. ի՛նչ ալ վարպետ հոգեբան բժիշկ է եղեր այդ diagnosticը ընողը. հիւանդութեանդ անունը անգամ գէրով դրեր է որպէսզի հոգիդ հրճուի: Ինծի ըսէ որ, «աղջիկ, սիրտ ալ ունի՞ս ատանկ կատակներ ընելու»: Ունայնութիւն:

Այս ամսուայ սկիզբը այստեղի երգչախումբը Պասրա հրաւիրուած էր համերգ մը տալու. յայտագրին 12 երգին 8ը Կանաչեան էր. ուզեցին որ ես ալ երթամ խումբին հետ: Գացի: Պասրան չէի տեսած: «Փոփոխութիւն մըն է»՝ ըսի: Շատ լաւ երեք օրեր անցուցինք: Թրէնով ինը ժամ է. գիշերը ճամփորդեցինք: Ատկէ դուրս՝ կեանքերնիս միօրինակ է: Նշանը՝ չարաչար գործի, Ռիթաս ու Տիգրանիկս՝ ալ տունէն դպրոց, դպրոցէն՝ տուն: Ինչպէս որ երբեմն Տիգրանս կ'երգէ «Առանց Նունէի ես կեանք

չունեմ», ես ալ՝ առանց անոնց կեանք չունիմ: Շուարած բան մըն եմ. երբեմն յուշերուս տետրակը ձեռքս կ'առնեմ, դեռ մէկ էջ չգրած չեմ կրնար շարունակել. կը գոցեմ կը վերցնեմ. ատանկով յուշ կը վերջանա՞յ⁴²: Հոգ չէ, աճել է չունիմ:

Կարծեմ գրած էի որ *Սփիւռքէն*⁴³ ստացայ 10 օրինակ Բարսեղիս գիրքերէն, քանի մը հատը ասդին անդին տուէր տուի. ատոնք բնաւ ինծի օգտակար չեն կրնար ըլլալ. այնքա՛ն ցած են գիները որ այս կողմերու դրամով գրեթէ ձրի է:

Ես Յունիսի առաջին շաբաթներուն հազիւ պիտի կրնամ Պէյրուս երթալ այս տարի, եւ անմիջապէս պիտի ձեռնարկեմ շիրմաքարի շինութեան, իսկ կիսանդրիին խնդիրը ու՛ր հասած է՝ լուր ալ չունիմ:

Դուն քու նամակներդ միշտ հոս դրկէ, Ռիթան իր նամակին մէջ կը դնէ ու կը դրկէ ինծի: Բայց կը յուսամ որ մինչեւ իմ Պէյրուս մեկնիլս քեզմէ [նամակ] կը ստանամ տակաւին, լաւ լուրերով:

Ամենքս ալ, մեծով, պզտիկով կը համբուրենք քեզ:

Սիրով՝ Զրիստինէ

ԾԲ.

Նոյեմ. 2, 1970 Պաղտատ

Շատ սիրելի Միհրան,

Անցեալ օր անդրադարձայ որ ամառուընէ իվեր գրած չեմ. ա՛խ, ինչ գիտնամ. այնչափ տաք ու պաղ անցաւ գլխէս որ չգիտցայ թէ ինչպէ՛ս անցաւ ամառը: Հակառակ Ռիթայիս պնդումներուն՝ մէկ օր իսկ չկրցայ երթալ լեռ մը հանգչիլ եւ Սեպտեմբերի վերջերը վերադարձայ Պաղտատ: Անկէ վերջն է որ Սեդան դրկեց քու Սեպտ. 11-12ի նամակդ, դարձեալ չկրցայ շուտ պատասխանել որովհետեւ հոս գալէս վերջն ալ ուրիշ պատմութիւն ելաւ: Բայց այս բաներուն մասին քիչ մը անդին կը գրեմ. ինծի ըսէ թէ ի՛նչ եղար Նորէն, եղբա՛յր, ինչ գործ ունիս հիւանդանոցում, կը յուսամ թէ հիմա կատարելապէս լաւ ես եւ արդէն քու թիւ 203 սենեակդ ես: Լիւսի Տէր Մելքոնեանը այնճարցիներու խումբի մը հետ պիտի գար Երեւան, թիւդ տուի. եկա՞ւ, գտա՞ւ քեզի, թե՞ այն ատեն դեռ հիւանդանոցն էիր. կ'երելի թէ սապատաւոր մը խածած է աչքդ, բայց սապատաւորներու հանդէպ քու ունեցած համակրանքդ շատ հիմնէ է եղեր, եթէ այն ատեն ալ այդպէս էր իր ձեւը – ես այդ ձեւով ճանչցայ զինքը – հիմա թէեւ այս աշխարհքէն մեկնած է շատոնց: Այս գաղտնիքը այս ամառ լսեցի զուգահիշապէս մը: Եթէ նեղուեցար՝ գրէ ինծի որ ներողութիւն խնդրեմ: Ամա՛ն Միհրան, շատ լաւ ըրեր ես՝ չես ամուսնացեր, ահա ճիշդ երկուքկէս տարի եղաւ Բարսեղիս քովէս հեռանալը. ջուրի պէս կարօտցած եմ եւ երբ կը մտածեմ թէ այլեւս տեսնելու հնարաւորութիւն չկայ՝ գլխուս թասը կը թռի: Ամառը գրեթէ երկու շաբաթ օրընդմէջ գերեզմանատուն կ'երթայի շիրմաքարը շինել տալու համար:

Շա՛տ աղուոր եղաւ. աղուո՛ր, ինչ դիրին է ըսելը, շատ պարզ. անոր միակ զարդը եղաւ «Քուն եղիր բալաս»ը, գիծերով, նոթաներով եւ գիրերով S[իրան] Աճեմեանը փափաքեցաւ օրինակը գծել եւ պետք է ըսել որ շիրմաքարը շինողն ալ արուեստագետ տղայ է, շատ յաջող դուրս եկաւ: Ատկէ վերջն ալ կիսանդրիով զբաղող մեր տղաքը տարին ինծի Դամասկոս որպէսզի գաղափարս յայտնեմ վերջնական ձեւը տրուելէ առաջ. ան ալ շատ յաջող էր: Զոն գանազան ձեւերով նկարուեցանք, այնպէս որ յուզում յուզումի վրայ, վերջն ալ Սեդան հիւանդացաւ, ալ երեւակայէ վիճակս. ո՛չ հոգի մնաց վրաս, ոչ տրամադրութիւն, մինչեւ որ ոտքի չելաւ՝ չվերադարձայ: Զոն, այն միջոցին էր, Տիգրանդ եկաւ. շատ անուշ տղայ էր. չեմ գիտեր թէ ինք ինչ տպաւորութիւն կրեց ինձմէ. ես շատ հաւնեցայ իրեն: Եթէ իր ծնողքը դեռ այդտեղ է իմ կողմէս սիրալիր բարեւ հաղորդէ իրենց: Վերադարձայ հոս, այս անգամ Ռիթան անհրաժեշտ եւ անմիջական գործողութիւն մը եղաւ, 24 ժամ հիւանդանոցը մնաց, 7-8 օր ալ՝ տուելը: Փառք Տիրոջս, հիմա շատ լաւ է, բայց ես ի՞նչ օրեր անցուցի, Աստուա՛ծ իմ: Այդ օրերուն Անահիտ Տիցիկեանը եկած էր. նախորդ իրիկունը մեզի էին երբ հետեւեալ առտուն Ռիթան հիւանդանոց մտաւ: Անահիտին քով կայ կիսանդրիին նկարները, Դամասկոսէն տուեր են իրեն: Կը տեսնե՞ս որքան երկար կը գրեմ ես, քեզի պէս մէկ էջով չեմ վերջացներ: Ինծի գրե՛ ինչ կայ չկայ, մեր բարեկամները ի՞նչպէս են. ամենուն ալ սիրալիր բարեւներ,

Սիրով՝ Զրիստինէ

ԾԳ.

18 Դեկտ. 1970

Սիրելի Միհրան,

Թէեւ գրիչը ձեռքս առի, բայց կը մտածեմ որ քու այդ բանաստեղծական շունչով գրած նամակիդ իմ ո՞ր անկարող շունչովս պիտի պատասխանեմ: Երանի՛ անոր որուն «կապոյտ թռչունը յաւետ չէ կորած», Է՛հ ժամանակին կ'երգէի մեր ողորմելի Վաղարշակին *musique*ին վրայ յարմարցուած այդ բանաստեղծութիւնը՝ «իմ անդարձ երջանկութիւն»: Բայց կը հաւատա՞մ Միհրան, որ ատենը մէյ մը քեզմէ ստացած կեղծ կամ աւելի անկեղծ (կը կարծեմ) *compliment*ներով քանի մը տողդ երջանկութիւն կը պատճառէ ինծի, որովհետեւ երբեմն կը զգամ որ բարկութենէս պիտի պայթիմ այս Բարսեղիս (թէեւ ակամայ) մեկնելուն համար: Բայց բնաւ չեն գանգատիր Աստծոյ օրէնքին դէմ, սա սեր ըսուած անպիտան բանը մտած չըլլար հոգիիս մէջ, անբան, անզգայ մը եղած ըլլալի երանի թէ: Ահա այս չորրորդ Նոր Տարին է որ պիտի անցընեմ առանց Բարսեղին: Ես որ կը կարծեի թէ Բարսեղին համար ման չեկայ, չեմ ուզեր շարունակել. գիտեմ որ դուն ալ չես ուզեր շատ լսել այս նիւթին շուրջ:

Անշուշտ հիմա բոլորովին լաւ ես, ո՛վ գիտէ որքան ցուրտ է այդտեղ,

թե՛ւ հոս ալ պակաս չէ, քանի որ գոյգ վառարանով կը նստինք:

Մինչեւ Ռիթայիս եւ Տիգրանիս դպրոցէն վերադարձը կը զբաղիմ քիչ մը խոհանոցով (համով բաներ եփեմ որ երբ սոված գան անուշ մը ճաշակեն), քիչ մը կար, ձեռագործ, եւ անպայման քիչ մը դաշնակ: Այն օրը որ չնուագեմ կը կարծեմ թէ յանցանք մը գործած եմ: Զու Տիգրանդ ինչպէ՞ս է. համբուրէ իրեն իմ կողմէս: Կը յուսամ որ շուտով կը պատասխանես: Մինչ այդ ընդունէ մաղթանքներ առողջութեան եւ ուրախութեան՝ իմ եւ ամբողջ ընտանիքիս կողմէ Նոր Տարուայ առթիւ:

Սիրով՝ Զրիստինէ

Յ.Գ. Կանոնաւոր կերպով կը ստանամ *Սովետահայ Գրականութիւնը* եւ օրաթերթերը: Ա՛խ, որքան պիտի ուզէի՝ որ ամառ մը անցընեմ այդ Դիլիջանի, Ծաղկաձորի կամ Սեւանի մէջ:

[Յ.Գ.] Թոռնիկներդ շատ անուշիկ են:

ԾՂ.

Մարտ 1, 1971, Պաղտատ

Սիրելի Միհրան,

Կարծեմ նամակս ուշացուցի այս անգամ. դպրոցականներս զարնանային արձակուրդ ունէին 15 օր, որով ժամանակ չունեցայ նամակներով զբաղելու: Հիմա սկսած եմ սեղանիս վրայ իրարու վրայ 6-7 հատ դիզուած նամակներու պատասխանել: Զխորհիս որ «խաթուն»-էն նեղուեցայ. ընդհակառակը, եթէ «պառաւ» ալ ըսած ըլլայիր՝ Նորէն չպիտի նեղուէի, որովհետեւ երբ մէկուն հոգին ծերացած է, ֆիզիքական ծերութիւնը ոչինչ է եղեր: Հոգի չէ մնացած. մինչդեռ կը կարծէի որ մինչեւ հարիւր տարու ալ ըլլամ, ատանկ բան չի պիտի պատահի. «Հասակ մը կայ մեր կենաց մէջ ուր ամենայն իղձ կ'աւարտի»-ն գիտե՞ս, Միհրան, անանկ որ «խաթուն» ըսեր ես՝ «պառաւ» ըսեր ես՝ հոգս չէ: Թե՛ւ դուն այդ իմաստով չես ուզած գրել, բայց ես կը յիշեմ որ մայրս տարիքոտ կիներու համար կ'ըսէր՝ «խաթունիկ կին մըն է»: Ինչ որ է, հիմա քանի որ «Կիլիկիա» երգին բառերը գործածեցինք պիտի հարցնեմ քեզի որ այդ խմբերգը ո՞վ դաշնաւորած է. մենք 22 թուականէն իվեր կ'երգէինք ատիկա. այսինքն Բարսեղը սորվեցուցած էր եւ ձեռագիրը ուներ: Այդ իր ձեռագրի տետրակը ես Հայաստան բերած էի, անանկ որ եթէ դուն գիտես՝ ինձի գրէ թէ ո՞վ դաշնաւորած է: Անցեալ օր մէկուն հետ վեճի բռնուեցայ. այդ մէկը կը պնդէր որ Ժան Ալմուխեանը⁴⁴ դաշնաւորած է: Ըսի որ թերեւս Նոր դաշնաւորում մըն է: Յետոյ, ուրիշ լուսաբանութիւն մըն ալ կը խնդրեմ քեզմէ. այս «Լոռու Գութաներգ»ը, որ վրաս գրէ կերպով կ'երգուիկոր այդտեղ (մե՛ղք գեղեցիկ ձայներուն) ե՞րբ մեջտեղ ելած է. եթէ Բարսեղը ձեռքին տակ ունենար՝ անպայման պիտի երգէլ տար մեզի: Հոս, այս ամսու մէջ, երգչախումբը concert ունի, եւ Ռիթաս պիտի ընէ այդ երգին soprano solon: Հոյակապ երգ է. կը զարմանամ որ ինչպէ՞ս Բարսե-

դը չունէր ատիկա: Կը սպասեմ որ այս մասին ալ գրես ինծի:

Անցեալները Յիցիլիայէն⁴⁵ նամակ առի. գրած էր որ Պ[ա]ր[ո]ն Թու-մաճանը շատ լաւ է: Զիմա, անոր ալ պէտք է գրեմ: Տիգրանդ թերթեր բերեր է Երեւանէն Պէյրուք, անոնք ալ ինծի դրկեցին. ես այդ թերթերը կը ստանամ եւ կը կարդամ միշտ, եւ չեմ ոգեւորուիր. շատ ուշ մնացած եմ:

Միհրան, երբ Անահիտը⁴⁶ հոս եկաւ, իրեն տուի Բարսեղին մէկ ան-տիպ գործը՝ Les Naï[a]des: Ասիկա valse մըն է որ ժամանակին Պոլսոյ նուագախումբը կը նուագէ եղեր. նայէ ինչ պիտի ընես ատիկա, իր քո՞վը պիտի մնայ, թե՞ ինքը արդէն յանձնած է ուր որ պէտք էր:

Յոս արդէն գարուն է, անպիտան ամառը կու գայ կոր նորէն եւ չեմ գիտեր թէ ինչ պիտի ընեմ: Շուտ գրէ. համբոյրներ Տիգրանիդ եւ քեզի

Սիրով Զրիստինէ

[Յ.Գ.] Իմ Տիգրանս երբեմն դաշնակին առջեւ կը նստի Օրօրին նոթան դիմացը եւ unison կը նուագէ, որպէսզի ես ալ երգեմ: Վերջը տխուր ժպիտով մը գլուխը կտրծքիս կը դնէ: Զաւատա՛ Միհրան, ես իմ այդ նուագած եւ սպառած ձայնովս աւելի լաւ կ'երգեմկոր քան թէ շատ մը փայլուն ձայներով երգողները:

42.

Երկուշաբթի, Դեկտ. 27, 1971, Երեւան

Սիրելի Զրիստինէ,

Այս աշխարհէն բոլորովին կորսուած չըլլալու փաստը՝ ահաւասիկ: Կը տեսնես որ մատերս կը շարժին, կը լսես մեքենային սա շարունակա-կան թխթխկոցը, եւ կը զարմանաս թէ այսքան երկար, երկար ամիսներ ուր էի, ի՞նչ կ'ընէի կամ չէի ըներ: Այս վերջինը՝ բան մը չընելը, կը կար-ծեմ որ լաւագոյնս կը բացատրէ ամէն ինչ: Թէեւ խոստովանելու եմ թէ բոլորովին պատն ի վեր չեմ նայած այս 5-6 ամիսներու ընթացքին: Եթէ արագ հաշուետւութիւն մը ընել պէտք ըլլար, քու 12 թուակիր - Յունիս – նամակդ ստանալէս ի վեր, այսինքն Յունիսէն ասդին, ահաւասիկ.– մեր Տիգրանը Յունիսի սկիզբին դրկեցինք տուն: Ես միւսակ մնացի: Եւ արդէն շատ ուշացած աշխատանքիս՝ երկրորդ հատորի պատրաստու-թեան սկսայ, վճռականօրէն՝ լրացնելու համար մինչեւ Սեպտեմբեր: Այդ օրերուն կարելի է ըսել թէ ճգնաւոր մըն էի ամէն կերպով: Ամառ-ուան հեղձուցիչ տաքին դիմադրելէ զատ, պէտք էր խոստումս կատա-րէի, առանց անդրադառնալու թէ իմ այս հեւիհեւ աշխատանքս վերջ դեռ ինչեր ու ինչեր պիտի կատարուէին վրան մինչեւ հրատարակու-թեան եւ ապա ալ տպագրութեան դրկուի: Ասիկա գիտէի իմ առաջին հատորի ողիսականէն: Ըսեմ փակագծի մէջ՝ թէ առաջին հատորի 4 մա-մուլը շարուած է եղեր, եւ սրբագրութեան բերուած է, բայց ես դեռ չեմ տեսած: Իսկապէս ալ երկրորդ հատորի սեւագրութիւնը գրեթէ վերջա-ցուցած էի, երբ որ մերինները՝ եղբայրս, Լուիզը, քոյրս՝ Ալիսը եւ Միւսա-սը, չորսով ինծի եւ Տիգրանին այցելութեան եկան: Օդի անսպասելի

փոփոխութենէն կամ այլապէս՝ բոլորն ալ, քիչ թէ շատ, տըզտըզ ըրին. բարեբախտաբար արագ անցուցին եւ հանգիստ ետ հասան: Ատկէ քանի մը օր վերջ՝ իմ ալ կոկորդս քերուիլ սկսաւ: Բժիշկները՝ «բան մը չէ կ'անցնի» ըսին, բայց եկուր տես որ աներես քերուլտուքը թոքերուս մօտենալ սկսաւ: Մի՛ ըներ, մի՛ ըլլար՝ ըսելու չմնաց, փենիսիլին եւայլն սրսկումներ եղանք: Եւ պատահեցաւ որ այս դեղերը մեզի բարեկամ չեղան: Րեաքցիա կատարուեց: Ու այդպէսով՝ այսպէս կամ այնպէս քաշ-քշելով՝ հիմա այլեւս ատանկ ռեաքցիա-մերաքցիաներով զբաղուած չունինք, ու մէկ-երկու շաբաթ իվեր կ'արեւոտինք, օդ կ'առնենք եւ կը զգուշանանք որ այլեւս տաքի, պաղի չզարնուինք:

Այս երկար ալելուիան կարդալէդ վերջ, չըլլայ որ տպաւորուիս թէ հեղաք եղած, լիսիկած համրիչ կը քաշեմ: Բարեբախտաբար՝ դեռ ոչ: Ուրեմն այս բոլոր գահրումարներուն վրայէն ջուր մը խմելէն վերջ, թէեւ գիտեմ թէ ուշ մնացած եմ, բայց կ'ուզեի ըսել թէ Բարսեղին կիսանդրիին բացման առթիւ քաշուած նկարներէն գոնէ մէկ քանի հատը կը փափաքեի ունենալ: Լրագիրներու մէջ գրուածներէն տեղեկութիւն չունիմ, բայց *Սփիւռք* թերթի Յունիս 6 թիւէն, ուր կիսանդրիին մէկ անյաջող լուսանկարը կայ, նաեւ "Յուշ" մը՝ «Կանաչեանին համերգը առանց Կանաչեանի» հնչագեղ վերնագրով: Ասիկա ալ ինծի դրկուած էր Ամերիկայի իմ աշակերտներէս մէկուն կողմէ: Կը հարցնէր որ ասանկ բան եղած է: Դեռ մինչեւ հիմա անոր ալ չեմ պատասխանած, թէեւ պիտի ըսեմ որ ինծի ծանօթ չէ այդ պատմութիւնը: Ես գիտեմ Ատանայինը, Մատամ Պրեմոնին դեմ ելլելը: Չէի գիտեր թէ Բարսեղը Ատանայէն Թարսուս գացած է խումբով: Դուն այս պատմութենէն լուր ունեի՞ր, կը խնդրեմ որ գրես: Ես լաւ գիտեմ, դուն ալ անշուշտ գիտես, թէ Բարսեղը շատ ընկերական, զուարթ ու շէնշող է յաճախ, բայց երբ որ հարկ ըլլայ՝ այն ատեն ցոյց կու տայ իր անընկճելի կեցուածքը: Ես հպարտութեամբ կրնամ ըսել թէ Բարսեղին ողնահարի, կռնակի ոսկորը երբեք չէ ծռած, որեւէ նեղ կամ լայն պարագային, կամ որեւէ ցած ու բարձր աստիճանաւորի առաջ: Ասոր Բարսեղ կ'ըսեն, աչքը սիրեմ:

Այստեղ ալ կանգ առնելու եմ, որովհետեւ կը նայիս բերանս կը բանամ, եւ ասդին-անդին, ասդիին ու անդիին գլխուն քարեր կը շարտեմ: Միևտեր ալթը ըսած ես, եւ շատ ալ ճիշդ է: Շատ բան կայ որ միևտեր ալթը կ'ըլլայ, եւ այսպէս միևտերը կը դարձուի մէկ այս կողմ, մէկ այն կողմ: Անցնինք այս կամուրջէն ալ:

Տիգրանը քննութիւններէն ետք՝ միտք ունի Պէյրութ երթալ: Անշուշտ ձերիներուն ալ կը հանդիպի: «Էրեբունի»ի դաշնակի բաժինը ուզեր ես, հաւանաբար հրատարակուած է, եւ թերեւս ես ալ առած եմ: Բայց իմ սենեակիս վիճակը այնքան խառն է, որ ես ալ հեմէն հեմէն կորսուելիք եղած եմ: Կը ջանամ գրատունները նայիլ, եւ եթէ գտնեմ՝ Տիգրանին հետ կը դրկեմ: Այս ամառ Աթայեանի հրատա...⁴⁷

Սիրելի Քրիստինե,

Ով որ այդ լուրը բերեր ու կլեցուցեր է Սեդային՝ կարգին տանձեա-
նոս մը ըլլալու է, հոգ չէ թէ ով է: Իբր թէ ես Ամերիկա վերադարձեր եմ,
եւ ան ալ ամէն մեղքիս վրայ՝ վերջնականապէս...: Վա՛յ Ամբակում, վայ՝
ըսելու եմ հեգնանքով: Միւս կողմէ, սակայն խորունկ շունչ մը քաշելով՝
կրկնելու եմ բանաստեղծին խորախորհուրդ խօսքերը՝ «Ով գիտէ հոգին
կարդալ»: Սոռնանք պահ մը հոգին: Ատիկա ամէն արարածի ծամելիք
խոտը չէ: Բայց գոնէ աչօք բացօք՝ ճակտիս վրայ գրուած գի՞րն ալ չէ
կրցած կարդալ այդ դուզնաքեայ թեթեւսովիկը...: Ժամանակին՝ երբ մե-
կը գլուխնիս կ'արդուկեր իր ուռուցիկ խօսքերով, կ'ըսէինք. «հայտէ,
պապամ, հայտէ, գնա գործիդ, ասկէ անդին Պոլիս չկայ»: Կամ երբ Բա-
րիզ էինք, կ'ըսէինք. «ասկէ անդին Բարի եո՛ք, իլ նի ա բա, չիկայ, չի-
կայ...վեսսելամ...»:

«Կայ, կայ» ըսելով հաւկիթ ածողները շատ ու շատ եղած են եւ դեռ
պիտի ըլլան: Ասոր օրինակը տուեր էիր արդէն, ամբարիշտներու ալ-
նարկութեամբ: Աշխարհը ասոնցնէ՝ կը թուի: Բայց այս առօրեայ ան-
ցորդները չպիտի գիտնան թէ ո՛վ է ապրողը: Անոնք հեռու են Սեւանէն,
ծովէն ու փոթորիկէն...: Ու՛ր՝ ասոնց հաստափոր կռիւնները, եւ ուր՝
Աբեղային եթերային հնչիւնները.-

Ծովուն խայտուն ալիքները// Այս ժայռերուն մէջէն // Միշտ քեզմէ խօ-
սեր են ինծի...:

Այս ամենաքաղցր խօսքերէ վերջ, մեկդի նետելու եմ կարճամիտնե-
րու եւ կարճատեսներու բոլոր ամբարշտութիւններն ու անպարկեշտու-
թիւնները, եւ դառնալու եմ բոլոր անոնց, որ իրենց տառապանքով, աշ-
խարհի բոլոր տառապեալներուն, լքուածներուն ու խեղճերուն հոգիները
կարդացին, տալով յոյս, հաւատք եւ կեանք, հոգեկան թռիչք ու բերկ-
րանք, ինչպէս Աբեղայի Սեդան.-

Ես քեզմով է որ հիմա կ'ապրիմ, // Զե՞ որ դուն նորէն կեանքս տուիր
ինծի...// Եւ ի՛նչ քաղցր է այդ կեանքը... // Մի՞տքդ է ցերեկը, // Փոթորիկ
ատեն, Ծով նետուեցար...:

Քրիստինե, ծո՛վ, ծո՛վ նետուեցաւ, ծովածաւալ երազներու ծովը, որ-
պէսզի մեր հոգիները կուլ [երթան] ամեհի փոթորիկին: Քրիստինե, հա-
ւատա ինծի, ինչպէս ես կը հաւատամ մեր նախնիներու աւանդին: Մեր
օրերու վիշապաքաղը կու գայ, ուշ կամ կանուխ, որքան ատեն որ ծով
նետուողներ ունինք:

Ու՞ր երթանք, ինչու՞ փախչինք՝ հեռանանք: Մեր ծովն է, մեր ցաւն է,
մերն է: Մենք պիտի երկնենք եւ մենք պիտի ծնանինք մեր միակ ապա-
ւելը՝ Վահագնը:

Ծով կենցաղոյս հանապազ գիս ալեկոծէ, // Մրըրկեալ ալիք թշնամին

ինձ յարուցանէ. // Նաւապետ բարի, լե՛ր անձին իմոյ ապաւեն:

Յունվ. 20 թուակիրիդ պատասխանը չեղաւ ասիկա: Մալէշ: Ըսեմ թէ Դեկտ. 27 թուակիր երկար նամակ մը գրած եմ՝ շատ տեղեկութիւններով ու լուրերով լեցուն: Պաղ առնելներ, Տիգրանին քննութիւնները, աշխատանքիս կրիայի քայլով գէթ շարժիլը եւն.: Ըսեմ թէ հիմա, այս օրերս Տիգրանը Պէյրութ է, քանի մը օրէն հոս կ'ըլլայ, եւ թարմ լուրեր կը բերէ անշուշտ: Ես ալ քիչ մը երկարելով, քիչ մըն ալ մէկ երկու բան գրելով ժամանակս կ'անցընեմ, եւ կը սպասեմ գարնան:

[Սիրով՝ Սիիրան]

44.

Օգոստ. 4, 1972

Սիրելի Զրիստինես,

Վաղը, 25 օրուայ համար, Կիրովականի անտառուտ հանգստավայրերէն մէկը պիտի երթամ, օգոնի - թթուածինի - պաշար հաւաքելու, ըստ բժիշկին բացատրութեան: Այս պաշարը կարելոր է եղեր, մանաւանդ ինծի պէս թիւթոնին համար, որ պաղ առնելու ոչ միայն հակամետ է, այլ կարծես հետը միասին՝ ակամայ պարելու ալ վարժուած է: Եւ որպէսզի այս պարահանդեսները տեղի չունենան աշնանային եղանակին հետ,-

Պաղ, պաղ փչեց աշնան քամին, // Ծառ ու տերեւ դող ելան.

Եւ ասանկ երգեր ալ երգել չփորձուինք՝

Ահա կ'երթամ, սիրելի մայր, ազգիս համար գոհուելու՝ երգելով. հերոսաբար կը փախչինք քաղաքի աղմուկէն ու ժխորէն, այլ մանաւանդ հեղձուցիչ տաքէն, եւ ամէն բան տակնուվրայ ընելով կը վազենք անտառ, սա թթուածին ըսուած խարախանճուղոյին - խրտուիլակ - սուռաթը շոյելու:

Մէկ երկու ճերմակեղէն եւն. քով քովի բերելու տաժանակիր աշխատանքին լծուած էի մինչեւ իրիկուն: Տիգրանն ալ չկայ որ ձեռք մը տար: Գիտե՞ս թէ Տիգրանը այս տարի իր արձակուրդը պիտի անցընէ Ֆրանսա. մինչեւ Մարսիլիա պիտի երթայ մեր Վարդանը տեսնելու:

Վերջապէս սանկ-նանկ պատրաստուեցայ, չմոռնալով Նոյնիսկ շինծու ակռաներուս թոզը...: Եւ այս փոշիներուն տակէն մէկ կողմ դրուած թուղթեր, կտրօններ մէջտեղ ելան. ասոնցմէ մէկ քանի հատը ներփակ կը ստանաս: Ես ներկայ չկրցայ ըլլալ Լուիտա Թորեսի համերգին: Ըսին որ շատ քնքուշ ձեւով երգեց *Օրօրը*: Ա՛լ գնա գիտցիր, որ Արժանթինայէն պիտի գայ մէկը, որ մեզի սորվեցնէ թէ ինչու քնքշօրէն երգելու է *Օրօրը*: Ինչ որ է: Ըսեմ թէ հաւաքածուիս Ա. հատորը շուտով հրապարակ պիտի ելլէ վերջապէս: Շատ ուշացաւ, բայց ուշ լինի անուշ լինի: Նայինք ի՞նչ կը լինի: Իսկ Բ. հատորն ալ կապեցի-կապկպեցի, որ տա-

նիմ յանձնեմ աղաներուն, որ գլխուն ալելուիաներ կարդան: Ես ալ ժամ երթամ եւ պոյիս չափ մոմ մը վառեմ: Բարի ազատում...: Այսօր Պէյրուօ գացող մը կար, մէկ երկու բան դրկեցի ձերիններուն: Ուրախ կ'ըլլամ եթէ գրիչդ ձեռք առնես եւ մէկ երկու կսմիթ տաս: Վստահ եղիր որ այդ կսմիթները աւելի ոգեւորող ու կազդուրիչ են քան անտառին բոլոր թթու-կծու օգոնները: Չեմ ալ գիտեր թէ ի՞նչ է օգոնը:

Բոլորիդ սիրով կը բարեւեմ, կը սպասեմ տեսնել Տիգրանին հասակը:
Շատ սիրով՝ Միհրան

45.

Հինգշաբթի Յունվ. 25, 1973, Երեւան

Սիրելի Զրիստինես,

Մեր Տիգրանին, արձակուրդի առթիւ, Պէյրուօի ճամբով՝ Պոլիս մեկնելու պատրաստութիւն տեսնելու վրայ էինք, սեղանին վրայ՝ դիզուած, խելքէ միտքէ չանցած թուղթեր: Ասոնց մէջ գտանք նաեւ *Հայրենիքի Ձայն*էն կտրուած էջ մը, ուր մեր Բարսեղին անուշիկ դէմքն ալ կ'երեւայ: Չենք գիտեր թէ ով է այս Ասլանեանը. հաւանաբար Պոլիս եղած ատեն-նիդ լուսանկարը առած է: Ինչ որ է, գիս կը հետաքրքրէ այդ լուսանկարը, գիտնալու համար թէ ե՞րբ եւ ուր կատարուած է այս: Ահա այս փոքրիկ նկարը քեզի հասցնելու համար, երբ կը սկսիմ այս տողերը քով-քովի բերել, կ'ամչնամ ըսելու թէ անցեալ Մայիսէն իվեր գլուխս կորսնցուցած եմ, եւ գրեթէ աննպատակ կը թափառիմ. պիտի ըսեի՝ կ'ապաշխարեմ՝ բոլորովին երկրորդական բաներու վրայ սիրտ եւ միտք յոգնեցնելով: Առաջին հատորի շարուիլն ու լոյս տեսնելը երկար տեւեց. հազիւ Հոկտեմբերին մէջտեղ ելաւ: Ես կարգ մը հատորներ ձեռքի տակ ունեցայ, եւ այդ օրերուն՝ աճապարանքով, ճամփորդներու հետ հազիւ քանի մը հատ կրցայ դրկել: Եթէ չեմ սխալիր – դրկուածներու ցանկը չունիմ – Սեդային հասցեով թէ՛ իրենց եւ թէ՛ քեզի մէկական օրինակ հասցուցած եմ: Չեմ գիտեր թէ ստացա՞ծ էք, թէ՞ ոչ: Այնքան վարդապետեր եկան ու գացին, եւ չկրցայ անոնցմէ մէկուն միջոցաւ մեր Վարդանին ու Հայկին մէյմէկ օրինակ հասցնել: Դեռ երկու շաբաթ առաջ, այլեւս յուսահատած ճամբորդ փնտռելէ, փոստով դրկեցի: Մշակոյթի Կոմիտէն դեռ նոր պիտի ստանայ այս գիրքէն: Ինչու՞ այսքան ուշ՝ չեմ գիտեր: Ես ձեզի մէկ օրինակ եւս դրկել կու տամ: Հոս, այս երկու շաբաթը, սաստիկ ցրտեց ու ձիւնը պատեց գետինը. ես ալ սենեակս քաշուած եմ – երգին ըսածին պէս – պատսպարիլ ցրտիցը: Երկրորդ եւ երրորդ հատորները պատրաստուելու վրայ են: Ա՛լ նայինք թէ ասոնք երբ մէջտեղ կ'ելլեն: Ըստ պլանի՝ 1973 տարւոյ մէջ: Երանի թէ, երանի թէ...: Բարսեղին *Նանօ*ը դեռ կը քնանայ, իսկ *Աբեղան* թանգարանի թանկագին փոշիները կը հաւաքէ: Տիգրիւր է այսպէս ըսելը, բայց դժուար է չըսել: Ծիշդ է, առաւօտ, կէսօր եւ իրիկուն, Կանաչեան կը լսենք շնորհալի եւ անշնորհք բերան-

ներէ - տաքցուր-տաքցուր տուր: Այս լճացումը հաճելի չէ, բայց որով պիտի կրնաս հասկցնել: Խօսք շատ, գործ՝ նուազ: Կը հասկնաս անշուշտ որ այս խօսքերը կ'ըսեմ սրտիս նեղութենէն, պահ մը ճերմակը մոռնալով եւ սեւը անելի սեւ տեսնելով: Ներող կ'ըլլաս արտայայտութիւններու համար: Դուն ալ չգրեցիր: Հոգ չէ, գրէ որ սրտիդ նեղութիւնները մոռնաս: Կը սպասեմ գրիդ:

Շատ սիրով ու կարօտով, Միհրան

46.

Աւագ Ուրբաթ, 20 Ապրիլ 1973, Երեւան

Սիրելի Զրիստինես,

Եթէ գիտնայիր թէ այս քու փափուկ կճոցներդ ու խայթոցներդ ինչքան աշխուժութիւն ու վայելք կու տան ինծի՝ թերեւս փորձէիր գլանալ եւ չափուած-ծելուած, շոքուաթ քսուած խօսքերով գլուխս տանիլ՝ ինչ որ շատերը կ'ընեն: Բայց վստահ եմ որ, եթէ ուզես ալ, չես կրնար ընել, քանի որ Բարսեղին հետ միս-ոսկոր եղած ես, եւ Բարսեղը - ճիշդ է որ Ռերը կակուղցնելով Բ կ'արտասանէր, բայց երբեք իր ըսելիքը բամբակի մէջ չէր փաթեցրէ: Ուրեմն, չըլլայ որ գիս գրկես քու այդ հրճուանք ու խինդ ու խանդ տուող կամիթներէդ: Մէկը մէկէն աղուոր ու աֆերիմ պէ ըսել տուող ու լայնաշունչ խնդացնող: Ահաւասիկ մէկ քանին.- կ'ըսես՝ «ինչալլահ մինչեւ գալ տարի այս նամակիս կը պատասխանես եւ պիտի նախընտրէի որ կարդալէդ ետք պատմէիր եւ զամբիւղը նետէիր եւ ոչ թէ սեղանիդ վրայ մնար»: Ասիկա՝ ի պատասխան, կ'երելի իմ գրածիս ուր ըսեր եմ թէ՝ «սեղանիս վրայէն փոշիներուն մէջ մնացած թուղթերուն մէջէն» հաներ եմ նամակդ: Շատ ալ շիտակ ըսեր եմ, ինչ որ ամէն մարդու չեմ ըսեր: Իրաւ, իրաւ, սեղանիս վրայ դիզուած բաները եթէ հաշուելու ըլլամ՝ ես ալ մէջը կը կորսուիմ: Բոլորովին չկորսուելու համար սենեակս մաքրող սպասուհիին խստիւ պատուիրած եմ սեղանի թուղթերուն ձեռք չտալ, չկարգաւորել եւն., եւն.: Եւ ահա այսպէս փոշիները կը նստին ինչպէս թուղթերուն, նաեւ իմ գլխուս վրայ: Երբեմն երբեմն կը թօթուեմ գլուխս, ինչպէս նաեւ սեղանիս թուղթերը կը ջանամ կարգի բերել եւ այս առթիւ բացառիկ ուրախութեամբ կը սրբեմ իմ պահած ու զամբիւղ չնետած սիրելի թուղթերուն փոշին՝ ու պահ մը շփելով մատներուս մէջ, կ'երագեմ լսել իմ սիրելիներուս ձայնը: Ասիկա է փոշիներուն պատմութիւնը:

Գալով «մակագրութեան»: Հաճելի էր նկարիդ տակի մակագրութիւնը. կ'ըսես եւ կ'աւելցնես՝ «բայց մտածեցի որ արդեօք ինծի պէս քանի՜ կիներ արժանացան նոյն մակագրութեանը, ասիկա Զրիստինէ է, կլլողը չէ»: Բայց ես ուրախութենէս չկրցայ քահ-քահս ու թուքս կուլ տալ եւ կողերս բռնել չպայթելու համար: Չըլլայ որ նորէն նեղուիլ ձեւացնես,

եթե ըսեմ թե չեմ յիշեր ի՞նչ ըսած եմ: Բայց ինչ որ ըսած եմ, գիտես թե խալպագանություն կամ սուտիկ-մուտիկ քոմփիլման - չըսելու համար շողոքորթություն - չի կրնար ըլլալ: Եւ գիտես նաեւ թե ես նոյնանման, պասմա խալիպ բաներէ կը խորշիմ: Դուն Զրիստինէն ես իմ Բարսեղիս, ուրեմն նաեւ իմ ալ անուշիկ Զրիստինէն ես: Եւ հիմա ինչ որ ըսեր եմ, կայ ու կը մնայ: Ուրախ եմ որ ըսածս՝ քեզի ալ հաճելի եղած է: Ուրեմն, եթե հաճիս յաջորդ նամակովդ օրինակել գրածս մակագրութիւնը, այն ատեն, անգամ մը եւս կրնամ հաստատել ինչ որ ըսած եմ:

Այսքանս բաւական համարենք, ինչպէս կ'ըսես «սիրտերնուս փաս»ը մաքրուելու համար: Շատ ուրախ եմ որ Ռիթային երգելը գնահատուած է: Պետք էր որ գնահատուէր: Ժամանակին կատակով ասանկ բան մը կ'ըսէինք. «Հաճի Մարգարը ծանօթ է հանուր Եւրոպային»: Նմանապէս հարկ չկայ զարմանալու, քանի որ գիտենք թե Ռիթան որո՞ւ աղջիկն է: Շնորհաւորութիւններս եւ լաւագոյն մաղթանքներս: Ձեր Նշանին ընտանեկան անակնկալ նեղութիւններուն համար՝ անցած ըլլայ կ'ըսենք սրտանց: Ան չէ ամմա, ձեր մինիսիկ Տիգրանին հասակը մինչեւ հիմա ու՞ր հասաւ: Մեր Տիգրանը հիմա դիմացս նստած՝ գեկոյց մը կը պատրաստէ արեւմտահայ քերականական կանոններու եւ ոճի մասին: Պատուէրդ սիրով կատարած եմ արդէն, երբ կարդացինք նամակդ: Հիմա դարձեալ չպիտի դեղելիմ կրկնել պատուէրդ՝ համբուրելով զինքը կրկին ու կրկին, քու կողմէդ: Որովհետեւ գիտեմ որ դուն ալ ինծի չափ կ'ուրախանաս որ մեր Տիգրանը հայերէնով կը զբաղուի: Քանի որ մեզի այլեւս ուրիշ բան չի մնար ընելիք՝ հայ մնալու, հայ ըլլալու համար, բայց եթե փարիլ ու սիրել մեր լեզուն, որ մեր գոյութեան միակ ապաւենն է:

Այսօր Աւագ Ուրբաթ է, վաղը՝ ճրագալոյց կամ խթում, միւս օրն ալ Չատիկ: Բոլորիդ սրտանց կը մաղթենք Շնորհաւոր Չատիկ, եւ հաւատք եւ յոյս, որոնց խիստ կը կարօտինք:

Կարօտով ու սիրով՝ Միհրան

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1.- Եղիշէ Չարենցի Անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան (ԳԱԹ) Միհրան Թումաճանի արխիւ: Դժբախտաբար, առայժմ անգտանելի են 1951-63ի նամակները: Կանաչեանի եւ Թումաճանի նամակագրութիւնը կու տանք փոխնիփոխ, ժամանակագրաբար: Կանաչեանի նամակները թուագրուած են այբբենական, իսկ Թումաճանի նամակները՝ թուանշանով: Ընդգրկած ենք նաեւ Կանաչեանի միջանի այլ նամակներ:

Նամակներուն կատարած ենք ուղղագրական եւ կետադրական հպումներ, նաեւ՝ յաւելումներ զանոնք դնելով անկիւնաւոր չափերտներու մէջ: Ըստ երեւոյթին Թումաճան յետագային իր նամակներէն մաս մը մեքենագրած է:

Կանաչեան կը նամակցեր նաեւ Վաղարշակ Սրուանձտեանցի եւ Վարդան Սարգս-

եանի հետ: Կանաչեանէն նամակ չգտանք Սարգսեանի ԳԱԹի արխիւին մէջ, իսկ Սրուանձտեանցի արխիւը չկայ ԳԱԹի մէջ: Ըստ երեւոյթին, Թումաճանի հետ Կանաչեանի նամակագրութիւնը ամենէն հարուստն ու յարաբերաբար համապարփակն է:

2.- Չափածոն քաղուած է Թումաճանի օրատետրէն (էջեր՝ 60-65): Գրութեան վերի ձախ անկիւնը Թումաճան գրած է. «օրինակը նամակին որ դրկեցի Բարսեղին»: Գրութեան վերջաւորութեան նշուած է թուականը՝ 6/19 Յունվ. 1918, Լիճն:

3.- Յապաւում՝ «Կոմիտաս վարդապետի հինգ սասներ»ու:

4.- *Ճակատամարտ* պոլսահայ թերթ, լոյս տեսած 1918-24:

5.- Նամակը առանց հասցեատերի է, բայց նկատի առնելով որ ան գտնուեցաւ Թումաճանի արխիւին մէջ, կ'ենթադրենք որ ուղղուած ըլլայ իրեն:

6.- Նկատի ունի Գահիրէն:

7 Թումաճանի այս նամակը գրուած է Կանաչեանի նախորդ նամակին թուղթին հանդիպակաց էջին վրայ:

8.- Շատ հաւանաբար ուղղուած Յայկ Սեմերճեանին:

9.- Վաղարշակ Սրուանձտեանց:

10.- Արդեօ՞ք կնոջ յղութեան կ'ակնարկէ:

11.- Նամակին վերի ձախ ծայրին՝ Նոյեմբեր 5, 1926, որ Թումաճանին կողմէ պատասխանուած նամակին թուականն է:

12.- Կանաչեան դրոշմաթուղթերը գծած է:

13.- Չորս էջանի այս նամակը գրուած է երկու հանգրուանով: Երկրորդ հանգրուանին գրուած են նամակին երեք էջերը, ուր գրուած է 28/7/29 թուականը: Կանաչեան իր կողակիցը կորսնցուցած է հաւանաբար Յունիս 1929ին:

14.- Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան 8 Փետրուար 1930ի համերգի յայտագրին վերջին էջին գրած անթուակիր երկտող:

15.- Գարեջուր:

16.- Անսովոր նամակ մըն է այս չորս էջանի նամակը: Կը թուի թէ Կանաչեան մտածած է կարճ նամակ մը գրել: Այդ նպատակով ալ ան նամակին իբրեւ երդկորդ էջ օգտագործած է զոյգ էջանի թուղթին երկրորդ թերթը: Երրորդ էջ իբրեւ օգտագործած է նամակին առաջին էջին կռնակը, ապա անցած չորրորդ էջին եւ բարեւոյթը դրած է երրորդ էջին լուսանցքին՝ ուղղահայեաց:

17.- Տե՛ս՝ Սեղա Կանաչեանի հարցազրոյցը:

18.- Լոյս տեսած Պէյրուֆի *Ազդարարի* 16 Մայիս 1944 թիւին մէջ: 14 եւ 28 Օգոստոս 1943ի թիւերուն մէջ համապատասխանաբար լոյս տեսած Թումաճանի 5 Ապրիլ եւ 17 Նոյեմբեր 1937 թուակիրները կը հրապարակենք ըստ արխիւային բնագիրերուն:

19.- Նկատի ունի Դուրեան սրբազանի սպանութեան առնչութեամբ իր դիրքորոշումը:

20.- Երկտողը ունի չորս ստորագրութիւն՝ Լեւոն Շանթ, Ն. Աղբալեան, Գ. Իփեքեան եւ Կանաչեան:

21.- Նամակը ուղղուած է կիպրաբնակ Չաւեն Սինանեանին, որուն հետ Կանաչեան բարեկամութիւն կրնայ հաստատած ըլլալ Կիպրոս կեցութեան տարիներուն: (Պէյրուֆի Համազգայինի Մ. եւ Հայկ Արսլանեան Ճեմարան, Համազգայինի արխիւ, 2. Սինանեան թղթածրար):

22.- Բախտիկեան Սարգիս, յետագային՝ Ներսէս Արք. (1911, Արաբկիր - 1989, Լիբանան):

23.- Կանաչեան, նամակին մէջ անելի ետք կը վերադառնայ այս միտքին շարունակումին:

24.- Տե՛ս՝ ծնթ. 23:

25.- Այս նամակը շարունակուած է նախորդ նամակին էջերուն վրայ:

26.- Այս հատուածով Տիկ. Կանաչեան կը յայտնէ իր մտածումները:

27.- Նկատի ունի նամակի գրութեան վայրը, քանի որ այս հատուածը գրուած է նամակին լուսանցքին:

28.- Այս նամակը կ'ամբողջանայ 22 Դեկտեմբերին:

29.- Նամակը ձեռագրած է Զրիստինե Կանաչեանը, իսկ վերջին տողը գրած է Կանաչեանը:

30.- Այս նամակը շարունակուած է Յունուար 30ին եւս:

31.- Տես՝ ծկթ. 30:

32.- Կանաչեան օգտագործած է համապատասխան երաժշտական խորհրդանշանը:

33.- Կանաչեան օգտագործած է համապատասխան երաժշտական խորհրդանշանը:

34.- Տաքափօ. Կանաչեան օգտագործած է համապատասխան խորհրդանշանը:

35.- Տաքափօ. Կանաչեան օգտագործած է համապատասխան խորհրդանշանը:

36.- Նկատի ունի Պէյրութի Զայ Առաքելական Առաջնորդարանին կից գործող դպրոցը, որ աւելի ետք վերանուանուեցաւ Ազգային Սուրբէն Խանամիրեան Վարժարան: Կանաչեան շուրջ հինգ տարի դասաւանդած է այնտեղ, շուրջ տասը տարի՝ Ճեմարան (մինչեւ աչագրկութիւնը), միաժամանակ շուրջ երկու տարի՝ Զոփիսիմեանց Վրժ:

37.- Խօսքը հայագգի ֆիլմի բեմադրիչ Ռուբէն Մամուլեանին մասին է (1897-1987):

38.- Նկատի ունի Բեգլար Նաւասարդեանը:

39.- Թոկօ Աճեմօղլու, իսթանպուլահայ առեւտրական:

40.- Արտատպուած, *Այգ*, 24 Մայիս 1967էն:

41.- Ամանորեայ բացիկ:

42.- Խօսքը այս հատորին մէջ լոյս տեսած իր յուշերուն կը վերաբերի:

43.- Նկատի ունի Սփիւռքահայութեան Զեո Մշակութային Կապի Կոմիտէն:

44.- Ժան Ալմուխեան (ծն. 1932), արժանթինահայ երգահան ու խմբավար:

45.- Ակնարկութիւնը երաժշտագէտ Յիցիլիա Բրուտեանին է (ծն. 1920):

46.- Ակնարկութիւնը ջութակահար Անահիտ Յիցիկեանին է (1926-1999):

47.- Յաջորդող տողը չէ մեքենագրուած էջին տակը եւ կը մնայ անհասանելի:

ՅՈՒՆԵՐ

3

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱԶԵԱՆ ԱՏԱՆԱՅԻ ՄԷՁ՝

Գեորգ Սազճեան

Ատանա, 1919...

Սուրիոյ հեռաւոր անապատներէն եւ քաղաքներէն հաւաքուած հայեր, խումներամ Ատանա կու գային: Դպրոցները, որբանոցները, գաղթականական կայանները լեցուն էին ջարդերէն ազատած հայերով, որոնց թիւը հարիւր հազարներու կը հասներ: Հայերէն բազմաթիւ օրաթերթեր, կուսակցական ակումբներ, ժողովրդային հաւաքոյթներ, թատերական ներկայացումներ կը խանդավառէին սպանդէ ազատած ժողովուրդը: Անատոլուի ներսերէն ողջ մնացած հայեր՝ Գոնիայէն, Կեսարիայէն, Սվազէն մաս առ մաս Ատանա կու գային՝ «Ատանա Հայաստան եղած» նշանաբանով:

Խանդավառ այդ օրերուն Կիլիկիա կը հասնէին Հայկական Լեգէոնի կամաւորական զօրագունները, որոնց տողանցումները փողոցներուն մէջ, հայերու սրտերը հպարտութեամբ կը լեցնէին:

*Յառաջ, Նահատակ ցեղի անմահներ,
Վեց դարու վրեժի անմահ զրահներ,
Կատարն հայրենի լեռանց հեռագոյն
Երթանք կոթողել դրօշակն Եռագոյն:*

Ռազմաշունչ այս երգը եւս Հալէպէն շուտով Ատանա հասաւ: Երիտասարդներ անմիջապէս իւրացուցին քայլերգը, որ գրուած էր երիտասարդ բանաստեղծ Գեորգ Կառվարենցի կողմէ, Բարսեղ Կանաչեանի դաշնաւորութեամբ: Աշոտ Մատաթեանցի թատերախումբին հետ Կառվարենց ալ Ատանա եկած էր: *Յառաջ Նահատակը* օրուան շարժումին համապատասխանող, երիտասարդութեան սրտին խօսող եւ հայ ժողովուրդին ազգային զգացումները արթնցնող երգ մըն էր:

Կրթական, կուսակցական, լրագրական եւ այլ պաշտօններով հայ մտաւորականներ հետզհետէ Ատանա կը հաւաքուէին: Հալէպի կողմերէն եկան Նաեւ Կանաչեան եւ Միհրան Թումաճանեան: Կոմիտասի աշակերտները անմիջապէս գործի անցան: Կազմուեցաւ մեծ երգչախումբ մը հարիւրէ աւելի երկսեռ երիտասարդներէ բաղկացած: Կանաչեան Պոլիս անցաւ, իսկ Թումաճանեան պատրաստեց համերգը:

Թումաճանեան խնդուներես, կատակախօս եւ ընկերային մէկն էր, կարող խմբավար մը: Յայտագիրը կազմուած էր Կոմիտասի եւ Կանաչ-

եանի գործերով: Շատ դիւրութեամբ կը սորվէին երգչախումբին մասնակցողները: Քանի մը ամիս խումբը մարզուելէ ետք, Կանաչեան վերադարձաւ Պոլսէն եւ ինքն ալ քանի մը շաբաթ զբաղեցաւ խումբով: Բաղդատելով Թումաճանեանի՝ Կանաչեան անելի խիստ գտանք: Կծու հեգնող էր՝ եթէ սխալ ձայն հանէինք: Իբրեւ խմբավար՝ պատկառագողու էր:

Փորձերը տեղի կ'ունենային Աբգարեան Բարձրագոյն Վարժարանի սրահը: Լիակատար փորձերը կ'ըլլային ընդհանրապէս Կիրակի օրերը: Կեսօրը կ'անցներ եւ դէմ փորձերը կը շարունակուէին: Տղաքը եւ աղջիկները յոգնածութեան եւ անհամբերութեան նշաններ կը յայտնէին: Տրամադրութիւնները թարմացնելու համար, Կանաչեան յանկարծ մէջտեղ կը նետէր իր սրամտութիւններէն «չիյքեօֆթէ»ի պատմութիւնը: (Ատանացիք ամէն Կիրակի կ'եսօրին «չիյքեօֆթէ» կ'ուտեն:)

Համերգը, իսկական անակնկալ մը եղաւ անգլիական եւ ֆրանսական բանակներու ներկայացուցիչներուն եւ օտարներուն համար: Հագիւ գաղթականութենէ վերադարձած, հայկական պատկառելի երգչախումբը բազմաձայն կ'երգէր *Մարտէկը*, *Յառաջ Նահատակը*, *Բամ Փորոտանը*՝ թնդացնելով սրահը:

Երգութեան Կոմիտասի *Սօնա Եարը*, *Ձիգ Տու*, *Քաշիը* եւ բազմաթիւ երգեր Կոմիտասէն ու Կանաչեանէն: Համերգին, Կանաչեան ջութակի վրայ սոլօ մը նուագեց: Օտարներէն կը լսուէին «պրաւօ»ներ եւ անդադրում «պիս»եր: Կոմիտասի հեղինակած երգերը հարազատօրէն երգութեան Կանաչեանի եւ Թումաճանեանի ղեկավարութեամբ: Օտարներ զարմանքով կը դիտէին, որ հայն ալ կրնար ունենալ Կոմիտասի եւ Կանաչեանի պէս տաղանդաւոր երգահաններ եւ խմբավարներ:

Կանաչեան՝ Կոմիտասի արժանաւոր աշակերտը, իր արժեքաւոր հեղինակութիւններով նոր սերունդին փոխանցեց հայ երաժշտութիւնը... Կանաչեանն է որ շարունակեց անոր սկսած ստեղծագործութիւնները՝ արուեստագետի ամենէն նուրբ հասկացողութեամբ եւ ձեռնհասութեամբ:

ԿԱՆԱԶԵԱՆԻ ՀԱՄԵՐԳԸ ԱՌԱՆՅ ԿԱՆԱԶԵԱՆԻ²

ՆՇԱՆ ԽՈՇԱՖԵԱՆ

Բարսեղ Կանաչեանը ճանչցած եմ իր շա՛տ երիտասարդ տարիքին, 1919 թուին: Աչքի առջեւ բերեք այդ օրերը. Չինադադարի յաջորդ տարին, երբ հայ ժողովուրդը կտրուած հողէն ու մարմինէն, հոգիի թելերով կը թափառէր աւերակներու վրայ: Ջարդ ու փշուր եղած էր ամէն ինչ: Տէր Չօրի նահատակութեան յաջորդած էր վերապրողներու նահատակութիւնը: Ամէն կողմ որբեր, ամէն կողմ աւեր ու սարսափ: Աշխարհ կործանած էր կարծես ու աշխարհի երեսէն բնաջնջուած՝ Հայ Ազգը:

Տարսոն 1919 թուին: Ափ մը ժողովուրդ: Այդ ափ մը ժողովուրդը սկսած էր դարձեալ կեանք շնչել: Վերականգնած են եկեղեցին ու դպրոցը: Վերակազմուած է ազգային իշխանութիւնը: Ֆրանսական բանակին Կիլիկիա մուտքը խրախուսած է հայ ժողովուրդը:

Ազգային Լուսինեան Վարժարանը դարձած է կրթական օճախ, հայ գիրի ու հայ լեզուի վառարան: Ֆրանսական հովանաւորութիւնը ապահովութիւն ներշնչած է եւ մենք մեծով-պզտիկով փարած ենք իրարու ազգային խանդավառութեամբ մը:

Ազգային Լուսինեան Վարժարանը եղած է կեդրոնը այս եռուզեռին: Հանդիսութիւններ, երեկոյթներ, ազգայնաշունչ ճառեր ու համերգեր կը յաջորդէն իրարու:

Առաջին համերգը տեղի կ'ունենայ Յակոբ Իւվեզեանի ղեկավարութեամբ, վարժարանի սրահին մէջ: Համերգին կը նախագահէր այդ օրերուն ֆրանսական կառավարիչը, հրամանատար Զուսթուլիէն:

Յոյներու եւ հայերու միջեւ նախապէս գոյացած համաձայնութեամբ մը, համերգը պետք էր սկսէր ազգային հիմներգերով՝ նախապատուութեան կարգով պիտի երգուէին *Մարսէլէզը*, յունական ազգային քայլերգն ու *Բամ Փորոտանը*:

Յակոբ Իւվեզեանի ղեկավարութեամբ տրուած այս համերգը շատ մեծ յաջողութիւն կ'արձանագրէ բոլոր շրջանակներու մօտ:

Քանի մը ամիսներ վերջ յոյներն ալ, թերեւս բարի նախանձե մղուած կը կազմակերպէն համերգ մը նոյն սրահին մէջ ու գրեթէ նոյն համաձայնութեամբ:

Համերգը կը սկսի ֆրանսական եւ յունական հիմներգերով, բայց երբ կարգը կու գայ *Բամ Փորոտան*ին, յոյները զանց կ'առնեն:

Սրահէն ներս կը սկսի խլրտումը. ժողովուրդը իրար կ'անցնի: Տաքարիւն հայ երիտասարդներ արհամարհական արտայայտութիւններով կը ձգեն սրահը եւ դուրս կ'ելլեն: Ամբողջ օրը, մինչեւ կեսգիշեր, քաղաքի փողոցներուն մէջ հայ տղաքը կը թնդացնեն *Բամ Փորոտան* ու ազգային երգերը:

Գրգռուած վիճակ մը ունի ամբողջ ժողովուրդը, կ'ուզէ հասկնալ թէ ինչ պատահեցաւ: Յոյները կ'աշխատին համոզել թէ ֆրանսացի կառավարիչը արգելք կ'ըլլայ *Բամ Փորոտանի* երգուելուն:

Յաջորդ ամիսներուն հայերը կը պատրաստուին փայլուն համերգ մը կազմակերպել ու լաւ դաս մը տալ թէ՛ յոյներուն եւ թէ՛ ֆրանսացի կառավարիչին:

Ատանայէն մասնաւոր Տարսոն կը կանչուի Բարսեղ Կանաչեանը:

Առաջին շարքերուն նստած են պատուոյ հիւրերը՝ յոյն եւ հայ երեւելիներ:

Նախագահական աթոռը գրաւած է ֆրանսացի կառավարիչը՝ որպէս հովանաւոր:

Ծայրէ ի ծայր լեցուն է սրահը:

Բեմին վրայ տեղ գրաւած է 60 հոգինոց երգչախումբը՝ հանդիսաւոր տարազներու մէջ:

Ամէն ինչ հոյակապ կը թուի ըլլալ... Բայց հանդեսը կ'ուշանայ:

Վայրկեանները կը սահին, ամէն մարդ անհանգստութեան նշաններ ցոյց կու տայ:

Խմբավար Բարսեղ Կանաչեան կը մերժէ բեմ գալ:

Ի՞նչ անցած-դարձած է արդեօք:

Համերգը սկսելու քանի մը վայրկեան մնացած, մէկը Կանաչեանի պատմած է թէ պատուոյ աթոռին նստած ֆրանսացի կառավարիչը ասկէ քանի մը ամիսներ առաջ արգիլած է *Բամ Փորոտան*ին երգուիլը:

Այս որ կը լսէ Կանաչեան՝ զայրացած կը մերժէ բեմ ելլել:

Ամէն կողմէ կ'աղաչեն, կը պաղատին որ համերգը սկսի:

Բայց Կանաչեանը կը մնայ անդդուելի: «Քանի որ այդ մարդը արգիլեց *Բամ Փորոտան*ին երգուիլը, ես ալ իմ խումբիս կ'արգիլեմ *Մարսելէզը*, - կ'ըսէ ու կը լքէ սրահը:

Համերգը տեղի ունեցաւ ...բայց առանց Կանաչեանին...

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱԶԵԱՆ ԵՒ ՍԿԱՌԻՏԱԿԱՆ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՏՈՂԱՆՑՔԸ³

Չափրաստ

Չինադադարեն մօտ երկու տարի յետոյ, Կիրակի առաւօտ մը, Բերա, «Թալիմհանէ»ի ընդարձակ դաշտին մէջ, յայտարարուած էր միջազգային սկաուտական տողանցք մը:

Խուռներամ եւ ամենազգի բազմութիւն մը լեցուած էր դաշտին շուրջը, ուր ե՛ս ալ քանի մը ընկերներով, դաշտին մէկ ծայրը կանգնած, կը սպասէի սրտատրոփ:

Կը մտնեն ղեկավարներն ու դատական մարմինը, ու կը գրաւեն իրենց տեղերը:

Ազդանշանը կը տրուի ու յաջորդաբար կը տողանցեն՝ ֆրանսական, անգլիական, իտալական, յունական սկաուտները իրենց ազգային դրօշներով եւ նուագով:

Պահ մը յետոյ, կը լսուի ֆանֆարի մը ձայնը, որ կը դրոդացնէ դաշտը... *Յառաջ Նահատակ...* Կ'երեւայ ֆանֆարը, առաջնորդութեամբ Բարսեղ Կանաչեանի, որուն կը հետեւին հայ սկաուտները, գլուխնին բարձր ու խրոխտ, ու կը տողանցեն կատարեալ ներդաշնակութեամբ: Կարծես երկար տարիներով մարզուած զօրասիւն մըն էր տողանցողը ու բոլորն ալ հիացած կը հարցնէին իրարու.- «Բայց ո՞վ են ասոնք»:

Իսկոյն կը պատասխանեմ՝ «Յայ սկաուտներն են, պարոն»:

Անհաւատալի կը թուի մարդուն ու կը բացագանչէ. «Բայց հայերը ջարդուեցան, կոտորուեցան, երկու միլիոն զոհ տուին...»:

Ու կը կրկնեմ. «Այնուամենայնիւ հայ սկաուտներ են, պարոն»:

Մարդը կարծես պիտի խենթենայ. «Բայց կարելի բան չէ՛, անհաւատալի հրա՛շք է ասիկա...հրաշքէն ալ գերիվեր բան մը...»:

Ապշած էր մարդը եւ չէր կրնար հաւատալ, որ արեան ծովուն մէջ խեղդուած ժողովուրդ մը, կրնար մէկ-երկու տարի յետոյ այսպէս ներկայանալ:

Իրաւունք ուներ. հրաշքէն շատ աւելի գերիվեր բան մըն էր մեր տղոց ըրածը... հազարաւորներ էին անոնք ու կը քալէին եռագոյնի հովանիին տակ, գլուխնին բարձր բռնած, կը քալէին բռունցքնին սեղմած ու երկու միլիոն նահատակներուն վրէժը իրենց աչքերուն մէջ ու սրտին... կը քալէին սեւեռաբիւր, իբրեւ *«հսկայ նուիրման տորմիդ հրաթել»* ու կարծես կը պոռային անբարոյացած մարդկութեան երեսին՝

«Մենք կա՛նք ու պիտի մնա՛նք»:

«Յառա՛ջ, նահատակ ցեղիս անմահներ...»:

ՎԵՐԱՔՆՆԵԼԻ (ՅՈՒՇ ՄԸ Բ. ԿԱՆԱԶԵԱՆԵՆ)⁴

Մ. Իշխան

1928ի կրթական տարեշրջան՝ Կիպրոսի Մելգոնեան Հաստատության մեջ: Երկրորդական ուսում ստանալու բուռն տենչը զիս Դամասկոսէն բերած է երազային այս կղզին, ուր գիտութեան եւ հայ գրականութեան լոյսով պիտի լեցնեմ հոգւոյս «բաժակը դատարկ»:

Յ. Օշականի անուան հմայքը միայն կը սաւառնի Հաստատութեան վերել: Ես ուրիշ ուսուցիչի ո՛չ անուն գիտեմ, ո՛չ ալ մասնայատուկ հանգամանք: Հետս բերած եմ Նախակրթարանի խեղճուկ գիտելիքներու պաշար մը, որ հազիւ կը բաւէ Մելգոնեանի դասարանիս բաւականին բարդ ու ճոխ դասերուն հետեւելու: Ուսողութիւն, քիմիաբանութիւն, լեզուներ, պատմութիւն, հայ գրականութիւն եւ երաժշտութիւն:

Երաժշտութեան դասը աւանդող ուսուցիչը Բարսեղ Կանաչեան կը կոչուի. հասակաւոր, բարի, ժպտադեմ մարդ մը, որ շաբաթը անգամ մը կը մտնէ դասարան կը Նստի գրասեղանիս առջեւ, ամպիոնին վրայ եւ կը սկսի խօսիլ խորհրդաւոր նշաններու մասին, որոնք Նոթա կը կոչուին: Գիծեր կը քաշէ գրետախտակին, այդ գիծերուն մէջ կը դրոշմէ երբեմն բաց, երբեմն գոց Նոթաներ եւ ձայներ կու տայ անոնց՝ տօ, մի, սոլ, ֆա եւայլն: Պոչաւոր կամ անպոչ այս նշանները իրենց յատուկ ձայներով կատարեալ հանելուկներ են ինձ համար, տեսակ մը բելետագիր, որոնք հին դարերու մէջէն կու գան կարծես եւ կը շարունակեն քօղարկուած պահել աչքերուս իրենց անլուծելի խորհուրդը: Ինծի համար երաժշտութեան դաս ըսուածը Նախակրթարանի գրասեղաններուն վրայ եղած էր միայն երգ ու խմբերգ՝ բարձրաձայն եղանակաւորումներով: Բարսեղ Կանաչեան փոխանակ թոյլ տալու որ դասարանը գոռ ձայներով օդը թնդացնէ, կը խօսի չափերու մասին, Նոթաներու արժեքին եւ բախումներուն մասին, որոնք ինծի համար չինարենի պէս բան մըն են: Փող կամ սրինգ Նուագող դասընկերներ ունիմ, որոնք կրցան մինչեւ իսկ Նոթայի վերածել պարոնին հանած ձայները ... ո՛վ զարմանք, ի՞նչպէս կարելի է ձայնը գիր դարձնել կամ գիրը ձայն: Կանաչեան այս է որ կը պահանջէ աշակերտներէս:

Ընդհանրապէս երաժշտութեան մեր դասատուն հանդարտ է, ժպտուն եւ կատակաբան: Շատ հաճելի է երբ դասէն կը զիջի երբեմն ու

պատմութիւններ կը պատմէ թրքական բանակին մէջ անցուցած զինուորական իր կեանքէն: Նշանաւոր է մասնաւորաբար շան պատմութիւնը, զոր մեզմէ ամէն մէկս կ'ուզենք կրկին ու կրկին լսել բոլոր մանրամասնութիւններով. խելացի շուն մը, որ Կանաչեանին նոթերն է եղած, բարեկամը, օգնականը, ազատարարը: Շուն մը, որուն ի՛նչ ըսես՝ կ'ըմբռնէ եւ իսկոյն կը գործադրէ: Գնա՛ գլխարկս բեր կ'ըսես, կ'երթայ կը բերէ, նստէ կ'ըսես՝ կը նստի:

– Պարոն, նորէն պատմեցէք ձեր շունի մասին:

– Ոչ, անցնինք դասի դասի...

Ու կը սկսին տողանցել չմարած աչքերուս առջեւէն գլուխ բանալիները, նոթաներու չորս չորրորդ բախումները, վարի եւ վերի տօներու տարբերութիւնները, կես ձայները եւ այլ առեղծուածներ:

Տարին վախճանին կը մօտենայ: Աշակերտութիւնը լծուած է ժրաջան աշխատանքի: Ամէն ոք տետրակներու էջերուն մէջ ընկղմած վերաքաղ կ'ընէ: Երաժշտութիւն սորվող չկայ: Մարզանքը ու երաժշտութիւնը բնական ձիւք է: Կա՛մ կրնաս, կա՛մ չես կրնար: Ես կը զգամ որ այս երկու դասերուն մէջ ալ բաւական յարմարութիւն չունիմ: Բայց ի՞նչ կրնամ ընել. եթէ ուզեմ իսկ՝ չեմ կրնար սորվիլ երաժշտութիւն: Բեւեռագիրերուն խորին խորհրդանշը: Մարդ ինչպէ՞ս կրնայ զանազան ալիքով մի-էն անցնիլ տոլին կամ լաւէն ցատկել տօին: Զննութիւնները կը սկսին: Փայլուն նիշեր կը ստանամ բոլոր կարեւոր այն դասերուն, որոնց խելքս կը հասնի եւ զորս կարելի է սորվիլ:

Պրն. Բարսեղ Կանաչեանի դասին կը մնամ վերաքննելի: Խորունկ ցաւ կը դառնայ ասիկա ինձ համար: Դպրոցական ամբողջ կեանքիս ընթացքին միակ վերաքննելին է զոր ունեցած եմ: Ամռան արձակուրդս հարամ պիտի ըլլայ: Ես ինչպէ՞ս պիտի սորվիմ նոթաներու մաթեմատիկական եւ անցընեմ վերաքննութիւնս:

– Ի՞նչ հոգ կ'ընես պէ՛, երաժշտութենէն ո՞վ ինկած է որ դուն իյնաս,– կ'ըսեն ընկերներս հեզնանքով:

23 Դեկտեմբեր 1927.
Բարսեղ եւ Քևար Կանաչեաններ
իրենց Սեդայիկ հետ

Այո՛, գիտեմ, այդպես է, բայց եւ այնպես արժանապատուութեան հարց է: Միջանցքներուն մէջ ես ալ անոնց շարքին եմ, առանց գիրքի ու տետրակի. բան մը չեմ գիտեր, բնաւ բան մը չեմ սորված. ինչպէ՞ս պիտի անցընեմ երաժշտութեան վերաքննութիւնս:

Երկչոտ ու շփոթահար՝ վերջապես ներս կը մտնեմ երաժշտական վարժութիւններու յատուկ այն սրահէն, ուր Կանաչեան նստած է դաշնակին առջեւ եւ վերաքննելի աշակերտ կը սպասէ: Կը մօտենամ եւ լուռ կը կենամ քովը: Կը դադրի դաշնակի ստեղները մատնահարելէ, կը դառնայ իմ քովս, կը նայի երեսիս ու կ'ըսէ.

– Անունդ ի՞նչ է:

Ես վարպետին համար աննշան, անյայտ աշակերտ մըն եմ. թիւ մը, շատ-շատ անուն մը: Կանաչեանի յատուկ ուշադրութեան արժանի եղած ըլլալու համար կա՛մ շատ լաւ ձայն պետք էր ունենալ, կա՛մ գործիք մը նուագել գիտնալ, կա՛մ նոթաներու կախարդանքին տիրապետել: Դամասկոսէն Կիպրոս եկած պատանին ոչ մէկը ուներ այս առաւելութիւններէն: Եթէ տող մը եղանակ գրեմ կրնա՞ս կարդալ.- կը հարցնէ նշանաւոր երգահանը:

– Ո՛չ,– կ'ըսեմ խեղճուկ ձայնով:

– Ուրեմն,– կը շարունակէ Կանաչեան,– աւելորդ է երաժշտական տողի մը երկրորդ ձայնը պահանջել քեզմէ:

Ապշահար երեսը կը նայիմ ու կը լռեմ:

– Հասկցուեցաւ,– կ'ըսէ ուսուցիչս ժպիտը դեմքին. կը խորհի պահ մը եւ կ'աւելցնէ,– հիմա դաշնակի վրայ կարճ եղանակ մը, պիտի նուագեմ, եթէ կարողանաս ըսել՝ նուագածս մինետր է թէ մաժետր, աղուոր նիշ մը կը ստանաս եւ կ'երթաս:

Դասարանին մէջ յաճախ կրկնուած էր թէ մինետր եղանակները տխուր շեշտ մը կ'ունենան, իսկ մաժետրները՝ ուրախ, ոգեւոր: Այսքանը միտքս էր եւ այսքանը կը բաւէ որ յուսադրուած եւ ուշադիր մտիկ ընեմ Կանաչեանի մատներէն հոսող եղանակը:

– Մաժետր է, պարոն,– կը բացագանչեմ ինքնավստահ:

– Շատ լաւ գիտցար, կրնաս երթալ,– կ'ըսէ Կանաչեան ուսիս զարնելով: Մեծ բեռ մը կ'իյնայ ուսերես:

ՄԵԾԱԳՈՅՆ ՅԱԺՄ՝

Աստղիկ Քեթևնճեան

– Այ աղջիկ, հոս ի՞նչ ես անում, դու չգիտե՞ս Պրն. Կանաչեանը եկել է, շուտով սկսուելու է երգեցողութեան դասը:

Տիկին Գոհարն էր, մեր շատ սիրելի հսկիչ-տիկինը:

– Տիկին, բաղաձայն ըլլալու՝ մաս չեմ կազմեր երգչախումբին:

– Ի՞նչպէս, աղջիկ, ձայնագրութեան դասերուն չէի՞ր հետեւեր անցեալ տարիներուն: Դեհ, եկուր, եկուր, ես կը խօսիմ Պրն. Կանաչեանին: Երեւի հարբուխ էիր փորձած միջոցին ու ձայնդ խռպոտեց: Զիմա քեզ կ'ընդունի...

Զեմ գիտեր ի՞նչ սուտով կրցայ համոզել տիկինը որ վերջապէս հրաժարի զիս Պրն. Կանաչեանին տանելէ, բայց երբ տեսաւ թէ տակաւին կը մնամ կեցած տեղս, ըսաւ.

– Լաւ ուրեմն, ի՞նչ ես սպասում, ինչու՞ տուն չես գնում:

– Ընկերուհիիս կը սպասեմ, տիկին, միասին պիտի երթանք:

– Մէկ ժամ պիտի սպասե՞ս, եւ այսպէս ոտքի՞, գնա՛, աղջիկ, գնա՛,– թելադրեց բարի տիկինը մայրական հոգածութեամբ: Անիկա չէր գիտեր թէ մէկ ժամ սպասելու պէտք պիտի չունենայի, քանի որ Գլխադիր ընկերուհիս ալ Պրն. Կանաչեանին կրկնելով իմ խաղցած խաղս՝ շուտով դուրս պէտք է գար: Խելօք աշակերտի համբաւս ինչպէ՞ս կրնար կասկածիլ տալ, թէ ոչ միայն ե՛ս խորամանկութեամբ ազատուած էի երգի դասէն, այլ սորվեցուցած էի նաեւ ընկերուհիիս՝ անվտանգ պրծելու միջոցը:

Բայց Գլխադիրը կ'ուշանար, եւ ոտքի վրայ սպասելը հետզհետէ յոգնեցնող եւ ձանձրալի էր: Բարեբախտաբար, պատշգամին վրայ մօտս էր ճեմարանի հռչակաւոր մեծխօսիկ Չարեհ Աւետիքեանը, որ թափ տուած երեւակայութեանը՝ անվերջանալի քաջագործութիւններ կը պատմեր, որոնց գլխաւոր հերոսը միշտ ինք էր ու երբեմն հազիւ թէ երկրորդական դերեր կը զիջէր ուրիշներուն, վեհանձնօրէն:

Իսկ այս աղջիկը ինչու՞ չի գար: Զկրցա՞ւ արդեօք մեջէն ելլել: Այնքան պարզ ու դիւրին բան մըն էր ընելիքը: Լաւ մը բացատրած էի իրեն, եւ ինք մտածելու պէտք չունէր: Կը բաւէր որ հետեւէր ըսածիս՝ եւ կ'ազատէր, ինչպէս ես ազատեցայ: Չարեհին ձաբռտուքները ա՛լ դադրած էին հաճելի ըլլալէ: Ժամը կ'առաջանար եւ իվերջոյ լրացաւ. այն ատեն է որ վազքի մրցումի մասնակցող խուժանի մը պէս սկսան դուրս թափիլ աղ-

ջիկները Պրն. Կանաչեանին դասէն եւ գլորիլ սանդուխներէն վար:

Գլխահակ ընկերուհիիս թելը մտած, մենք ալ ճամփայ ելանք: Բաւական ատեն չէր խօսեր, երկչոտ եւ յանցապարտ: Իր անճարակութեան վրայ կը ցաւեր, թե՛ ինծի դեմ էր իր դառնութիւնը՝ որ չկրցայ դասը լաւ բացատրել: Գլխադիրը դեռ նորեկ աշակերտ էր Ճեմարանին, ճերմակ, թափանցիկ մորթով, վարդագոյն այտերով աղջիկ մը, որ նախքան Ճեմարան հասնիլը անցած էր շատ խիստ «կարգապահութիւն» կիրարկող վարժարաններէ, ուր ուսուցիչները երբեմն իրենց դերը կը շփոթեն ուստիականներուն հետ: Ճեմարանի ազատ, սրտբաց եւ բնական յարաբերութիւններու մթնոլորտը դեռ ծանօթ չէր իրեն:

Կը քալէինք այդպէս, առանց խօսելու, մինչեւ որ համբերութիւնս հատաւ, եւ գոչեցի.

– Տէ՛, պատմէ՛ նայինք, ի՞նչ եղաւ:

Որպէս պատասխան, Գլխադիրը սկսաւ ... լալ: Ատեն մըն ալ այդպէս ստիպուեցայ կրել իր լռութիւնը, մինչեւ որ հանդարտի եւ վերջապէս կարենամ հասկնալ եղելութիւնը:

Բնութեամբ արդէն երկչոտ, երբ Կանաչեան շարքէն դուրս կը կանչէ նորեկները՝ ձայները փորձելու համար, մեր Գլխադիրին լեղին փրդած է արդէն:

– Դու՛ն, պզտիկ օրիորդ, ականջ տուր տիափազոնին, եւ կրկնէ տուած նոթս:– Թրթռուն մետաղէն հարուած մը՝ եւ դուրս կու գայ՝ «սի»: Գլխադիրը, պատուէրիս հնազանդ, կ'արձագանգէ ... «տօ»: Կանաչեան կու տայ «լա», Գլխադիրէն կ'ելլէ «մի»:

– Ճշմարիտ կ'ըսեմ, ճիշդ ըսածիդ պէս ըրի,– կ'արդարանար Գլխադիր...– բայց չքալեց:

– Յետո՞յ, յետո՞յ ինչ եղաւ:

– Յետոյ Պրն. Կանաչեանը կեցաւ, քիչ մը հեռացաւ քովէս՝ կարծես զիս աւելի լաւ չափելու համար, դեմքը մռայլեցաւ եւ սկսաւ պոռալ. «Խլլո՛տ բզեզ, դեռ բերանէդ կաթ կը հոտի եւ զիս խաղի՞ բերել կ'ուզես: Դուն մասնաւոր կ'ընես: Կորսուէ՛, ձեռքես փորձանք մը չելած՝ մտի՛ր ակթօներուն խումբը...»:

Սարսափած էր: Կանաչեանը մօտէն չճանչցող մը, դատելով անոր խիստ գիծերով կարծր դեմքէն, կրնար դաժան մարդ մը կարծել, մինչդեռ բարութեան մարմնացումն էր ան, բուխ եւ մանկական հոգիով: Կրցածիս չափ մխիթարեցի ընկերուհիս, որ մուկի պէս ծուղակը ինկած ըլլալու վախը կ'ապրեր: Եւ որպէս հատուցում, ըսի իրեն.

– Հոգ չէ, քանի որ այդպէս եղաւ ես ալ խումբին մէջ կը մտնեմ եւ միասին կը բարձրանանք... Գողգոթան:

... Ձայնագրութեան դասի պահերուն, երբ զգար թէ յոգնած ենք, կամ տրամադրութիւնները բարձր չեն, դադար մը կու տար եւ կը սկսէր պատմել իր կեանքէն՝ մերթ զուարճալի մանրադէպերով, մերթ տխուր

դրուագներով, բայց միշտ սրամիտ եւ համով հոտով: Կը պատմէր գաղթի շրջանին իր քաշած տառապանքները, թէ ինչպէս բոպիկ մնացած օրերուն քուրջի կտորներ կը փաթթէր ոտքերուն, որպէսզի արիւնլուայ ոտքերը հանգստանան. կը խօսէր իր մեծ ուսուցիչ Կոմիտաս Վարդապետէն ու դրուագներ՝ անոր կեանքէն... Այդ պահերուն, մենք կախուած կը մնայինք իր շրթներէն, աշխարհը մոռցած՝ միայն աղօթելով որ ընդմիջումի գանգը չհնչէ, կամ ինք, ինչպէս յաճախ կը պատահէր, բաւ համարելով դադարը չգոչէ.

– Տէ, հերիք, ասոնք վերջ չունին, մեր դասին անցնինք...

Ափսոս, սակայն, որ շուտ կորսնցուցինք Կանաչեանը վարժարանէն ներս: Սոսկալի դժբախտութիւնը որ խլեց իր աչքերուն լոյսը, պատճառ եղաւ որ դատապարտուի տունէն դուրս չգալու: Չրկուեցաւ տեսողութենէն, բայց չկորսնցուց ստեղծագործական իր եռանդը: Շարունակեց ապրիլ ու տոկալ, հակառակ մաշեցնող տառապանքին, եւ չափով մըն ալ մխիթարանք գտնելով զինք պաշտող աշակերտներուն անդաւաճան սիրոյն մէջ, հարազատներու բոլորանուէր գուրգուրանքին եւ իր կողակիցին՝ Տիկ. Զրիստինէին, անձնուէր խնամքներուն, որ մեծ երգահանին արժանաւոր կողակիցը ըլլալէ ետք, այդ տխուր օրերուն դարձաւ նուիրեալ գթութեան քոյր մը...

Երբեք պիտի չմոռնամ ձայնագրութեան մեր դասապահը, երբ անհամբեր կը սպասէինք դռան սեմէն իր մուտքը՝ յաղթ բայց քիչ մը կորացած պարթեւ հասակով, ոչ-գեղեցիկ, բայց անհունօրէն սիրելի դէմքով՝ բարի ժպիտով եւ միշտ զուարթ խօսքով կամ կատակով մը սկսելու համար դասը...

...ճակատագրի ի՞նչ խաղով, տարիներ ետք պիտի հանդիպինք եղեր Իրաքի մայրաքաղաք Պաղատաի մէջ: Բախտը մեզ նետած էր մեր գեղածիծաղ չքնաղ Լիբանանէն շատ հեռու: Հակառակ կիզիչ արեւին եւ ճնշող տաքին, մեր հոգիները կը մսէին, քանի որ ամէն ինչ խորթ էր տակաւին մեզի համար, ու չէինք հաւատար թէ օր մը կրնանք վարժուիլ միջավայրին եւ ... յարմարիլ:

Յաճախ կ'այցելէի իրեն: Մանուկի նման կ'երջանկանար հեք ուսուցիչս, եւ կ'ուզէր երկար պահել զիս մօտը ու խօսիլ, խօսիլ... մենութիւնը կը ճնշէր վրան: Մեր զրոյցներուն նիւթը միշտ ճեմարանի օրերն էին, աշակերտութեան չարութիւնները, ուսուցչական կազմէն մէկուն կամ միւսին տարօրինակութիւնը, մանրադէպեր... այդպէսով կարծես կը մոռնայինք թէ Պաղատա ենք եւ՝ դեռ կը գտնուինք մեր սիրելի Լիբանանի ափերուն:

Հիմա, իր մահէն տասնամեակ մը ետք, երբ քաղցր յուզումով կը վերյիշեմ անցեալը, անձնական յուշերես դուրս, մասնաւորապէս կ'ուրախացնէ զիս պարագայ մը: Մենք գիտէինք, կը ճանչնայինք Կանաչեանին արժեքը ու կը սիրէինք զինք: Բայց մեր օրերուն, Կանաչեանը ճանչցուած էր միայն Սփիւռքի մէջ, եւ ատիկա ցաւ կը պատճառէր մե-

գի, թե՛ Հայաստանի մեջ չեն գիտեր թե ո՛վ է Կանաչեանը: Ժամանակները ինչ լաւ փոխուեցան: Հիմա, հայրենիքի ռատիոյէն յաճախ կը լսուի Կանաչեանը: Դեռ առջի օր, լսեցի իր աննման *Օրորը* եւ յուզուեցայ: Հագար անգամ լսած եմ այդ երգը, ինքս ալ երգած ու մրմնջած՝ զաւակներու օրօրոցին, բայց ուրիշ էր լսել Հայաստանի Րատիոյէն:

Սուրբ աստուածամայր, անուշիս քուն տուր...

Քիչ մը ուշացաւ Կանաչեանին յաղթանակը, բայց վերջապէս եկաւ արդարութեան ժամը: Ես կասկած չունիմ, որ շուտով Հայաստանի երաժշտագետները պիտի չուշանան յայտարարելու, թե Բարսեղ Կանաչեանը Կոմիտասի արժանաւոր աշակերտն էր թէեւ, բայց իր ստեղծագործութիւններով անիկա դուրս ելաւ աշակերտի հանգամանքէն ու դարձաւ մեծ վարդապետին գործը շարունակողը, հարստացնողը, ճոխացնողը...

Եւ մտածե՛լ, որ ինչ խորամանկութիւններ ըրած եմ խուսափելու համար Կանաչեանի երգչախումբին մաս կազմելէ:

Մեծագոյն պատիւս պիտի ըլլար ատիկա, եւ ահա այսօր դարձած է մեծագոյն ցաւ...

GANACHIAN, MY COUSIN ARAX AND THE VIOLIN LESSON⁶

Astrik Aznavorian

Parsegh Ganachian was a well known and admired musician from Bolis known as Constantinople to the rest of the world at the time, and Istanbul today. He was one of the many gifted pupils of Gomidas Vartabed and had to his credit a great many popular songs. Besides composing and arranging music, he was also a violin and voice teacher.

One of his pupils was my cousin Arax, who was, I think, 18 or 20 at the time to my 12 or so. She was an only child and her parents, who were neither rich nor educated, nevertheless made sacrifices to ensure that she would be sought after as a prospective bride someday soon. They could not bear the idea of having their daughter become an old maid. As they had no room for a piano in their small quarters, they bought a violin, contacted Mr. Ganachian and bargained with him over the price of lessons.

It was arranged that Mr. Ganachian would come to the house once a week as they would not allow their daughter to commute alone by tramway. Just the same, even this precaution was not satisfactory to my aunt and uncle. They did not consider it safe for their daughter to be left alone with a man in a room, even a teacher. Perhaps they had heard rumors that some tutors were in the habit of trying to steal a kiss or two while engaged in a session of lessons.

A number of decades have gone by since, and memories of the old and conventional life-style when I was growing up often come back to me. Every time I come across that charming pictorial advertisement in which teacher and pupil are having a romantic interlude to break the monotony of a music lesson, I can't help wondering if I was really protecting my cousin or being a hindrance - as I had a part to play during her violin lessons. My responsibility was to sit quietly in a chair throughout the entire lesson. I was a chaperone, but did not know the work and being very naive, never fathomed the real reason for my presence in the room for each and every lesson.

Before each session, I was given other duties. I had to pull the shades of the parlor windows - another safety measure - dust the furniture, remove the covers from all the chairs and divan. The parlor was used only on special

occasions, during holidays and whenever formal visitors were expected.

The afternoon assigned for my cousin's music lesson was very special for me. Not only because my aunt assured me that my presence in the parlor was important when her daughter was having her lesson, but also because I enjoyed listening to the lessons hoping to learn something from them. One day Mr. Ganachian stopped playing and turning to my cousin said, "This little girl should also take music she has a good ear for it." He had noticed that I was keeping time with my foot and humming the tune. But who would pay for the lessons?

In those days, a girl did not have much chance for matrimony if she did not have a dowry and a trousseau, if her aim was to catch a man who was financially well off and more or less educated. She at least had to have the advantage of accomplishments - cultural attributes, social manners if you like. They had a label for it - "Parlor girl" (saloni aghchik). Besides being a good homemaker, she had to know how to sew, embroider, speak at least a little French, and sing a little or play a musical instrument, even though it be only easy pieces and not performed well at that. The mentality of this showoffish custom was unfair and unwise, for often girls had little talent and lacked the perseverance to practice or study. And once they "hooked" a groom and became mothers, goodbye to music, art, reading and the whole gamut. Those so called tools to attract husbands were placed on high shelves, sometimes forgotten for good.

And that's what happened to my cousin Arax. After a while she never touched her fiddle. As for me, I still can make music with the instrument I carry within me. How marvelous and gratifying it is that nature has endowed vocal chords to each one of us which we can use anywhere, and any time for our enjoyment.

ՌՎ ԿՐՆԱՅ ՄՈՌՆԱԼ ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱԶԵԱՆԸ՝

Լիւսի Թոսպաթ

Քալիֆորնիա հաստատուելէս իվեր շուրջս նշմարեցի բաւական թիւով Կանաչեանի **Գուսան** երգչախումբի նախկին անդամներ, որոնք ինծի պէս հաստատուած են Սան Ֆրանսիսքօ, Լոս Անճելըս եւ Ֆրեզնօ: Լսեցի նաեւ թէ իրենց մեծ վարպետին յիշատակը յարգելու համար, Լոս Անճելըսի նախկին **գուսան**ականները կը փափաքին հանդէս մը կազմակերպել:

... Անճնապէս երկար տարիներ **Գուսանի** իբրեւ անդամ, ամէն առիթներով աշխատած եմ օգտակար ըլլալ Վարպետին: Ուրեմն հարկ զգացի միքանի յիշատակներ նոթագրել:

Անշուշտ իր համբաւը լսած էինք երբ Պէյրուի եկաւ իբրեւ երաժշտագետ, երգահան եւ խմբավար, հեղինակ՝ իմիջիայլոց, *Յառաջ Նահատակի* եւ մանաւանդ *Օրօրի*:

Շուտով վարպետը սիրողներ՝ իր շուրջը հաւաքուեցանք եւ Կոմիտասի ու իր գործերով յայտագիրներ պատրաստուեցան եւ համերգեր տրուեցան: Անշուշտ խումբին մեծ մասը երաժշտական ականջ ուներ, նոթա չէր գիտեր եւ համերգերը աքափելա կ'երգուէին:

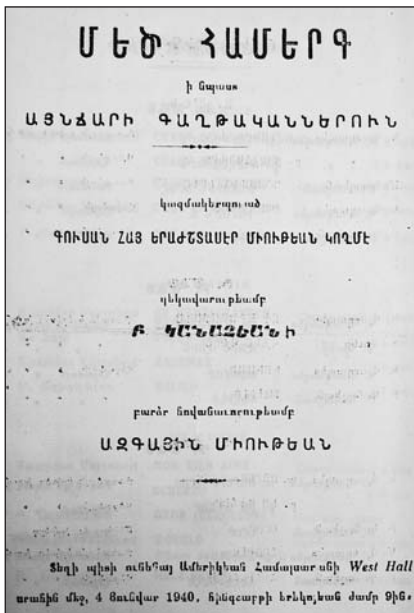
Միքանի համերգերէ ետք, Կանաչեան սկսաւ նոր հեղինակութիւններու, ինչպէս՝ *Հոյ Նար*, *Տալիլօ*, *Վարդերի Հետ*, *Մարալօ*, *Շուշօ* եւ մանաւանդ *Նանօր Նանօրը* եւն.: Երկու եկեղեցական պատարագներ ալ երգուեցան՝ Եկմալեան եւ Կոմիտասեան:

Այս բոլոր երգահանդեսներու ընթացքին, միքանի անգամներ խումբը աւելի ամուր հիմերու վրայ դնելու համար, որոշեցինք միութիւն մը կազմել, ծրագիր-կանոնագիրով: Ինծի յանձնուեցաւ Վարպետին հետ խօսելու եւ իր հաւանութիւնը առնելու պաշտօնը: Վարպետը որեւէ առարկութիւն չըրաւ եւ Սարգիս Սարգիսեանի հետ ծրագիր-կանոնագիր մը պատրաստեցինք, Վարպետին եւ խումբին հաւանութիւնը առինք ու խումբին անունը կնքեցինք **Գուսան Երգչախումբ**:

Կանաչեան Լիբանանի քայլերգը քառաձայնի վերածեց, որ մեծ ընդունելութեան արժանացաւ լիբանանցիներու կողմէ: Հետզհետէ լիբանանեան գեղջուկ երգեր ալ քառաձայնի վերածեց, ինչպէս՝ *Չահլէ-Չահլէ*, *Չահլէ Արուս*, *Ալա Տալ'ոնա*, *Տպրք Տպրք*: Արաբական երգերու առաջին հանդեսին՝ Կրան Թեաթրի մէջ, վարչապետ Ռիատ Սոլի, Հապիպ

Ապի Շահլա եւ բազմաթիւ լիբանանցիներ ներկայ էին: Մեր համերգերուն ներկայ կ'ըլլային նաեւ, բացի հայերէ, լիբանանցիներ եւ մանաւանդ՝ օտարներ, որոնք կը թելադրէին մեզի շրջապատոյտ մը կազմակերպել դէպի Եւրոպա... բայց որչափ դժուար էր, մանաւանդ այդ օրերուն, քանի մեր միջոցներէն զատ որեւէ նեցուկ չունէինք եւ գեղարուեստը դեռ պէտք եղածին չափ չէր գնահատուեր:

Հրաւեր ստացանք Չահլէի ֆրանսացի կառավարիչէն՝ երգահանդէս մը տալու, որուն կազմակերպութիւնը ստանձնեց տիկին Սեզա: Պէյրուսի ֆրանսական բանակի հրամանատարին՝ զօրավար Հացիսկըրի եւ իր տիկնոջ փափաքով, որոնք շատ կը հետաքրքրուէին Կանաչեանով, երգահանդէս մը տուինք *Օրիան* թերթի ընդարձակ սրահին մէջ, մասնաւոր անձնաւորութիւններու ղրկուած հրաւիրագիրներով:

Կանաչեան, բանաստեղծ Մատթէոս Չարիֆեանի «Խենթ»ը զոր կ'արտասանէր Տիկ. Եղանտ Աճեմեան, տեղտեղ բանաստեղծութեան ընկերակցող եղանակ մը յօրինեց, զոր միքանի մեներգիչներ գոց շրթունքներով կ'երգէին, ինչպէս *Օրօրի* պարագային:

Նոր խմբերգեր, նոր մեներգեր իրաւուն կը յաջորդէին:

Հոս կ'արժէ յիշել թէ Կանաչեան, որ տարիներով առանց դաշնակի կը յօրինէր իր ստեղագործութիւնը, վերջապէս Պ. Մկրտիչ Մաըրլեանի կողմէ գեղեցիկ դաշնակ մը նուէր ստացաւ, որ մեծապէս օգտակար եղաւ իրեն: Խումբը հրաւերներ կը ստանար Սուրիոյ եւ Լիբանանի զանազան կազմակերպութիւններէն՝ Հալէպ, Դամասկոս, Լաթաքիա, Թրիփոլի, ուր ամէն տեղ յաջողութիւն կը գտներ:

Բայց դժբախտ օր մը, Կանաչեան իր տեսողութիւնը կորսնցուց: Դարմանումը մեծ օգուտ մը չունեցաւ, բայց սկսաւ խոշոր գիրերը տեսնել եւ մեծ գրատախտակի մը վրայ նոր ստեղծագործութիւն ընել եւ կրցաւ խումբը ղեկավարել իր հագիւ տեսնող աչքերով:

Խումբը որոշեց իր յոբելեանը տօնել եւ ազգային բնոյթ տալու համար, Նիկոլ Աղբալեան, Շահան Պերպերեան, Սիրան Սեզա, Տիկ. Լիւսի Տէր Մելքոնեան եւ ուրիշներ որոնք չեմ յիշեր, յանձնախումբ կազմեցին:

Ժողովները տեղի կ'ունենային Տիկ. Տէր Մելքոնեանի բնակարանը: Ներկայ էր նաեւ վարչութիւնը:

... Յոբելեանը տոնուեցաւ մեծ շուքով, խումներամ բազմութեան մը ներկայութեան՝ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի Չեփըլին մէջ: Վերջին գրութիւնը կարդացողը ես էի, բայց չկրցայ շարունակել, յուզուեցայ, Կանաչեանը՝ նոյնպէս, ինչպէս ներկաներէն շատեր: Այս երեկոյթի երգահանդէսը ղեկավարեց Կանաչեանի լաւագոյն աշակերտներէն, ջութակահար երաժիշտ Տոքթ. Էմմանուէլ Էլմաճեան:

Նախագահ Զամիլ Շամուն տեղեակ ըլլալով մեծ երաժիշտին արժէքին, ուզեց պատուել զայն Լիբանանեան Առաջին Կարգի Շքանշանով:

Եունեսքոյի մէջ խումներամ բազմութիւն, որոնց մէջ դեսպաններ, նախարարներ, երեսփոխաններ եւ սրահին կեդրոնի օթեակին մէջ՝ նախագահ Շամուն եւ տիկինը: Այս անգամ երգահանդէսը տեղի ունեցաւ աչքերուն լոյսը կորսնցուցած Կանաչեանի ղեկավարութեամբ:

Միջնարարին, Կանաչեան նախագահին օթեակը առաջնորդուեցաւ, ստանալու համար Առաջին Կարգի իր պատուանշանը:

Այս երգահանդէսին ես չէի մասնակցեր՝ կազմակերպական ամբողջ աշխատանքը իմ ուսերուս վրայ կեդրոնացած ըլլալով, սակայն երջանիկ եմ որովհետեւ Կանաչեան գնահատելով աշխատանքս, իր գործերէն *Նարո Ջանը*՝ երկսեռ երգչախումբի համար գրուած, ինծի նուիրեց, ինչ որ ինծի համար ամենաթանկարժէք նուերն էր:

1958ի Լիբանանի դէպքերուն, Կանաչեան իր ընտանիքով Պաղտատ մեկնեցաւ, ուր կը գտնուէր իր ամուսնացած երկրորդ աղջիկը: Առաջինը Հայէպ ամուսնացած էր:

Քանի մը տարի ետք Կանաչեան Պէյրութ վերադարձաւ իր կնոջ հետ, անճանաչելի դարձած, ծանրօրէն հիւանդ եւ քիչ ժամանակ ետք մահացաւ:

... Կանաչեանի յիշատակը միշտ թարմ պահելու համար, Համազգայինի նախաձեռնութեամբ, Վարպետին կիսանդրին զետեղուեցաւ Ճեմարանի պարտէզին մէջ, Շանթի եւ Աղբալեանի կողքին, եւ ան կը մնայ միշտ ներկայ՝ ամեն **գուսան**ականներու եւ հայ երաժշտութիւնը սիրողներու սրտին մէջ:

ՅԳ. Կանաչեանի մեներգիչները եղած են.-

Սփրանսներու մէջ՝ Տիկ. Կանաչեան, որ *Օրօրի* միակ մեներգիչը եղած է, Տիկ. Չեփիւռ Շանթ, Տիկ. Ժոզեֆին Ասլանեան, Օր. Քարկոտորեան (կաքաւի իր մասնայատուկ ձայնով):

Ալթօներու մէջ՝ Տիկ. Եօլանտ Աճեմեան.

Թենորներու մէջ՝ Տոքթ. Էլմաճեան, Գօգօ Սրապեան.

Պարիթոններու մէջ՝ Յակոբ Ասլանեան իր նշանաւոր *Նաւօր Նաւօրով*:

ՅՈՒՇԵՐ ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՋԵԱՆԷՆ⁸

Շաքէ Տէր Մելքոնեան-Մինասեան

Բարսեղ Կանաչեանը ճանչցած եմ շատ փոքր տարիքէս: Ինքը, տիկինն ու երեք աղջիկները Պէյրուսի մէջ մեր ընտանիքին հարազատ բարեկամներն էին: Անոնց վերաբերող ամենէն հեռաւոր յիշատակս այն է, որ գրեթէ ամեն Կիրակի միասին կ'ըլլայինք:

Մայրս Պոլսոյ մէջ Կոմիտաս Վարդապետի երգչախումբին մաս կազմած տարիներէն ծանօթ էր Բարսեղ Կանաչեանին: Անոր Պէյրուս հաստատուելէն ետք, նախկին պարզ ծանօթութեան ի հետեւանք սկսած պաշտօնական այցելութիւններ՝ շուտով վերածուած էին ընտանեկան մտերմիկ յարաբերութիւններու, տրուած ըլլալով որ հայրս անմիջապէս «որդեգրած» էր զինք, որպէս անկեղծ ու ազնիւ բնաւորութեան տէր «Կանաչ»ը: Միւս կողմէ, երկու ընտանիքներու զաւակներու տարիքներն ալ մօտաւորապէս նոյն դասաւորումը ունենալով՝ առջինեկը՝ Սեդան, իմ ընկերուիս դարձած էր, երկրորդը՝ Այտան եւ եղբայրս մեր խաղերուն մասնակից կ'ընէինք, երրորդը՝ Ռիթան եւ քոյրս մեծերէն շատ չէին հեռանար: Երբ խաղալէն ձանձրանայինք, մենք եւս մեծերուն քով կը վերադառնայինք եւ ականջ կտրած՝ անոնց խօսակցութեան կը հետեւէինք:

Խօսակցութեան սիւթերը չէին վերջանար՝ հին օրերու Պոլսոյ մշակութային կեանքէն ու Կոմիտասի խումբէն յիշատակներ, Պէյրուսի հանրային կեանքը յուզող խնդիրներ, եւ մանաւանդ՝ Բարսեղ Կանաչեանի տաղանդը հնարաւորին չափ շուտով այս նոր միջավայրին մէջ եւս արդիւնաւորելու միտող ծրագիրներու շուրջ միտքերու փոխանակութիւն: Իսկ որպէս վերջաբան՝ օրուան «ծանր հոգերը քիչ մը մոռնալու համար»՝ նարտիի խաղ, որ միշտ կ'աւարտէր Կանաչեանի պարտութեամբ եւ հօրս կատակներով:

– Մանկապարտեզ բացած ենք... Կանաչ, սիրելիս, այս խաղը ե՞րբ պիտի սորվիս...

Նարտիի խաղն ու կատակը իրենց հերթին: Հիւրերու մեկնելէն յետոյ, այդ օրերուն իրենք ալ նիւթական համեստ պայմաններ ունեցող ծնողներս, կը շարունակէին ափսոսալ, որ Բարսեղ Կանաչեանի պէս երաժշտագէտը ստիպուած էր կօշիկի ներկ պատրաստելով հոգալ իր ընտանիքին ապրուստը... Այս պարագան խորապէս տպաւորած է զիս:

Պետք է ընդգծել սակայն, որ այդ տարիներու լիբանանահայ գաղութին միջոցներն ալ չափազանց սահմանափակ էին: Բայց եւ այնպէս՝ համեմատաբար քիչ ատեն անց՝ Կանաչեան պիտի կազմէր **Գուսան** Երգչախումբը, նաեւ պիտի ստանձներ Համազգայինի ճեմարանէն ներս երաժշտութեան ուսուցիչի պաշտօնը: Միեւնոյն ատեն ջութակի, դաշնակի ու հարմոնիի անհատական դասեր տալով՝ ան գոնէ պիտի վերադառնար երաժշտութեան հետ կապ ունեցող գործունեութեան մը, թէեւ՝ նիւթապէս միշտ սեղմ ու ստեղծագործելու համար նոյնքան դժուարին պայմաններու տակ:

Սակայն ան նաեւ կը ստեղծագործէր: Վաղ պատանի տարիքէս իրեն առնչուող յիշատակներուս մաս կը կազմէ **Գուսան** Երգչախումբի այն համերգը, որուն ընթացքին կատարուեցաւ Կանաչեանի կարելոր խմբերգերէն *Վարդերի Հետի* հրապարակային առաջին ունկնդրութիւնը: Երբեք պիտի չմոռնամ finaleին մէջ երեք անգամ կրկնուած «*քեզ համար, քեզ համար, քեզ ..հա՛..մա՛ր*»ի վերջին «*մա՛ր*»ին հետ պայթած որոտընդոստ ծափահարութիւնները:

Ուրիշ անմոռանալի յիշատակ մըն ալ համերգէն՝ տիկին Զրիստինէ Կանաչեանի մեներգած *Օրորն* է, զոր ըստիս մինչեւ այժմ ոչ ոք կրցած է նոյնքան առիւնքնող շեշտերով եւ յուզականութեամբ մեկնաբանել:

Այնուհետեւ մէջս մտասէւեռում մը ծագեցաւ. «Ե՞րբ պիտի մեծնամ, որպէսզի ես ալ մաս կազմեմ այս երգչախումբին»:

Անհամբերութեամբ կը սպասէի այդ օրուան, մինչ այդ՝ ճեմարանէն ներս Պարոն Կանաչեանի տուած երաժշտութեան դասերուն առընթեր կազմուած դպրոցական համեստ երգչախումբին մէջ երգելով: Ասկէ զատ ջութակի անհատական դասեր եւս սկսած էի առնել իրմէ, աւելի մօտէն ծանօթանալով երաժշտութեան հանդէպ իր տածած բծախնդրութեան:

Այսպէս՝ տարիները անցան, եւ վերջապէ՛ս տասնհինգ տարիքս թելակոխելէս անմիջապէս յետոյ **Գուսանի** անդամ դառնալու երազս իրականացաւ: Մեր ծանօթներու շրջանակէն հետաքրքրական տիկիններու եւ պարոններու հետ այդ խումբին մաս կազմելը՝ ընկերային առումով հաճելի եւ, երաժշտական տեսակէտէն՝ հպարտութիւն պատճառող գործունեութիւն մըն էր ինծի համար:

Մասնակի փորձերու ատեն՝ Կանաչեան կը բացատրէր տուեալ կտորին կառոյցը եւ զայն արժեւորելով երգելու ձեւը: Իսկ ընդհանուր փորձերուն ու բեմի վրայ՝ ան կը ղեկավարէր ձեռքերու եւ մանաւանդ մատներու շատ նուրբ ու պարզ շարժումներով, որոնց արտայայտչական բնոյթը մինչեւ այսօր ալ կը հիացնէ զիս: Ոչ մէկ ծեփծեքում, ոչ մէկ թատերական թեւածում, սակայն ճշգրտօրէն կը փոխանցէր իր բոլոր պահանջները, իսկ եթէ գոհ մնար ստացած արդիւնքէն՝ դէմքը կը ճառագայթէր անուշ ժպիտի մը ետին կուտակուած զուսպ վերացումի ազ-

նուական արտայայտութեամբ մը: Ղեկավարած պահուն զինք ներկայացնող լուսանկարը տպուած է իր առաջին սալիկի կողքին վրայ. բաւական լաւ կը պատկերացնէ ա՛յն՝ ինչ որ կը փորձեմ նկարագրել՝ «նուրբ, զուսպ, վերացած»: Այս յորջորջումները առաւել եւս կը պատշաճին կոմիտասեան երգերու իր բիւրեղացած մեկնարկումին, որուն բաղդատմամբ՝ ականջիս որքա՛ն խորթ կը հնչեն մերօրեայ կարգ մը խմբավարներու կողմէ այդ երգերուն մէջ կամայական կերպով ներմուծուած «զգայացունց» ելեւէջները:

Յատուկ գուրգուրանքով կը սորվէինք նաեւ **Գուսանի** համերգերուն համար Կանաչեանի յօրինած նոր կտորները: Իսկ ունկնդիր հասարակութիւնը որ միշտ վերանորոգուած հաճոյքով կը լսէր արդէն դասական դարձած *Տալիօ, Յոյ Նար, Օրօր* եւս... ջերմ ընդունելութեան կ'արժանացնէր նորերը եւս: Կը յիշեմ *Նանօրի* պարագան, որուն պատրաստութեան համար ամիսներով փորձ կատարեցինք:

Սովորականէն երկար այս կտորը կը ներկայացնէ ուխտաւորներու խումբի մը յառաջխաղացքը՝ ճամփայ ելլելու պահէն մինչեւ տեղ հասնիլը, հանգրուանէ հանգրուան տեղի ունեցած այլազան դէպքերուն համապատասխանող երաժշտութեամբ: Հայկական մեներգային ու խմբերգային կտորները ընդհանրապէս քերթուածներ կ'եղանակաւորեն: Անկախ քերթուածի արժեքէն, կամ զայն երգի վերածող մեղեդիի որակէն, առաջին տունի եղանակը կը կրկնուի յաջորդ բոլոր տուններուն՝ պարտադրաբար սահմանափակելով այլազանութիւն պարունակող ու լայն հեւք ունեցող երաժշտութեան մը յօրինումը: Արդ, Կանաչեանի այն խմբերգերը որոնք իբր մեկնակետ ունին ժողովրդական երգի մը միջանի չափերը, արդէն կը հեռանային «տունէ տուն» պարտադիր կրկնութեան այս տիպարէն: Բայց *Նանօրը* շատ աւելի յախումն կերպով կ'անշատուէր անկէ, մեր խմբերգային երաժշտութեան մէջ նոր, լայն ակօս մը բանալով: Առաջին ունկնդրութենէն իսկ անոր վերապահուած հիացական գնահատանքը փաստեց, թէ ամէն ոք կ'ըմբռներ այս նորարարութեան տարողութիւնը:

Բարսեղ Կանաչեան առաւել եւս ընդլայնելով իր թռիչքը, Լեւոն Շանթի *Հին Աստուածներէն* մեկնելով յօրինեց *Աքեղան* վերնագրով օփերան, որ շատ առինքնող արիաներ եւ խմբական երգեր կը պարունակէ: Մինչեւ հիմա դեռ չեմ հաշտուած այն իրողութեան հետ, որ Պէյրութի մէջ միջանի ներկայացումէ ետք, այլեւս ուրիշ անգամ եւ ուրիշ տեղ չլսուեցաւ այս օփերան: Կ'ըսեն թէ Կանաչեան կը ծրագրէր կարգ մը փոփոխութիւններու ենթարկել զայն. այդ պատճառով յետաձգել կուտար հաւանական այլ ներկայացումները: Բայց ինչքան գիտեմ՝ ձեռագիրը մինչեւ վերջ անփոփոխ մնաց: Յամենայն դէպս, կ'արժէ որ թէկուզ իր սկզբնական վիճակին մէջ այդ գործը մեր ներկայ սերունդին հրամցուի: Անոր մէկ (թե՞ միակ) օրինակը Հայաստան ուղարկուած էր: Արդ-

եօք պիտի գտնուի՞ խմբավար մը, որ թէկուզ համերգային ներկայացման նուազ ծախսալի ձեւին տակ, մոռացումէ փրկէ այս երկը:

Վերադառնալով յիշատակներուս, ընդգծեմ, որ հօրս հետ Բարսեղ Կանաչեանի նարտիի խաղերն ալ հետզհետէ ստացած էին «ստեղծագործական գրաւ»ի համգամանք մը:

– Կանաչ, ձրի խաղալէն ձանձրացայ: Եթէ պարտուիս՝ լիբանանեան փառերգը քառածայն երգչախումբի համար պիտի դաշնաւորես...

Կամ՝ Զալէպի մէջ համերգի մը նախօրեակին՝ սուրիական փառերգին համար միեւնոյն պայմանը: Այսպէս ալ սկսաւ Կանաչեանի «արաբական» շրջանը, երբ քառածայն երգչախումբի համար դաշնաւորեց նաեւ լիբանանեան գեղջկական երգեր, որոնց շնորհիւ ան արժանացաւ ֆրանսական palme académique շքանշանին, ինչպէս աւելի յետոյ իր ամբողջ գործունեութեան համար՝ լիբանանեան Մայրիներու Ա. Կարգի պատուանշանին:

Նարտիի այս խաղերուն հետեւանքով Կանաչեանի կրած «պատիժ»ներէն մէկն ալ եղաւ իր գլխաւոր երկերուն մասին բացատրական յօդուածաշարքի մը շարադրութիւնը, որ ատենին լոյս տեսաւ Մանուկ Ասլանեանի *Ազդարար* շաբաթաթերթին մէջ...:

Միեւնոյն շրջանին ան յօրինեց քսանի չափ մանկական երգեր, մեծ մասամբ ձօնուած իր «հոգեկան թռնիկներուն», այսինքն՝ **Գուսանի** անդամներու զաւակներուն: Այս երգերը շուտով լայն տարածում գտան դպրոցական երգչախումբերու եւ դաշնակի սկսնակներու մօտ: Իսկ ամէնէն յաջողներէն՝ *Ծիծեռնակին Բոյնը*, *Խաղաղ Գիշերը* եւ ուրիշներ մեր պաշտօնական համերգերուն ալ կ'երգէինք՝ ջերմ ծափեր խլելով եւ անոնց ժողովրդականացումը ապահովելով:

Մինչ այդ՝ Կանաչեանի տեսողութիւնը մեծապէս տկարանալ սկսած էր: Զակառակ ասոր՝ ան կը շարունակէր նոր կտորներ յօրինել, զորս կաւիճով կ'արձանագրէր պատին ամրացած գրատախտակի մը վրայ՝ կէս թիզ մեծութեամբ *Նոթ*ներով: Այս պայմաններու տակ ստեղծուած կտորներէն է *Շուշօն*, զոր ես հետզհետէ ընդօրինակած եմ թուղթի վրայ: Տիկին Քրիստինէ Կանաչեան նոյնը ըրած է վերջին շրջանի միւս հեղինակութիւններուն պարագային:

Այդ միջոցին կազմուած էր նաեւ Յոբելէական Կեդրոնական Յանձնախումբ մը, որուն գլխաւոր ծրագիրներէն մին կը հանդիսանար Կանաչեանի ամբողջական գործի հրատարակութիւնը: Յանձնախումբին ժողովները մեր տան մէջ տեղի կ'ունենային, տրուած ըլլալով որ ծնողներս ոգի ի բռին եւ ամէն ձեւով նեցուկ կանգնած էին այս ծրագրին, որուն իրականացման մէջ ես ալ բաժին մը ունիմ: Կանաչեանի ձեռագիր նոթագրութիւնը համեմատաբար դժուար ընթեմնելի ըլլալով՝ հարկ նկատուած էր որ երգերը լաւ գիտցող, երաժշտութենէ որոշ չափով հասկցող եւ ժամանակ տրամադրելու պատրաստ անձ մը նախ եւ

առաջ հատիկ-հատիկ ընդօրինակել: Այդ աշխատանքը ես կատարեցի, որմէ ետք Տիրան Աճեմեան տպագրութեան համար պատրաստեց ամբողջութիւնը:

Շատ աւելի դժուար եղաւ սակայն տիկին Կանաչեանը համոզել, որ չընդդիմանայ համերգերէն մէկը ձայներիզի վրայ արձանագրելէ ետք սալիկի մը պատրաստութեան գործին: Ան կը վախճար որ երիզը ապօրինի կերպով կրնայ օգտագործուիլ, կամ եթէ մարդիկ սալիկը գնեն՝ համերգերու չեն գար: Մինչ այդ հայրս մահացած էր, ես Փարիզ հաստատուած էի: Պէյրութ մնացած հարազատներս շարունակեցին Կանաչեանի հանդէպ նուիրումներէն մեր ընտանեկան աւանդութիւնը: Սալիկի հարցին ամբողջական պատասխանատուութիւնը եղբայրս ստանձնեց, իրականացման բոլոր թեքնիք կարգադրութիւններն ու կողքի ձեւաւորումը՝ քոյրս կատարեց: Այսպէս աւարտեցաւ նաեւ այդ ծրագիրը, որ կատարեալ յաջողութիւն մը եղաւ:

Այնուհետեւ՝ Կանաչեան ամուլը փոխադրուեցաւ Պաղտատ, հոն հաստատուած միջնեկ եւ կրտսեր աղջիկներուն մօտ:

1966ի ամառը անոնք իրենց մեծ աղջկան այցի եկած էին Լիբանան, ուր ես ալ արձակուրդս կ'անցընէի: Սիրտ ճմլող բան էր Կանաչեանը տեսնել բոլորովին կուրացած եւ գրեթէ քայքայուած առողջութեամբ: Հնարաւորի չափ յաճախ կը տեսնուէինք: Փարիզ վերադարձէս օր մը առաջ մնաք-բարովի այցելութիւն մը տուի իրենց: Հրաժեշտի պահուն՝ տիկին Կանաչեան ինծի յանձնեց նշանաւոր ձայներիզի այն մասը, որ առաջին սալիկին մէջ չէր օգտագործուած:

– Երկուքս ալ կը փափաքինք, որ ասիկա քովդ պահես, – ըսաւ:

Մեր վերջին տեսակցութիւնը պիտի ըլլար:

1967ի սկիզբը Բարսէլ Կանաչեանի մահուան գուժը հասաւ:

Միջանի ամիս յետոյ, Փարիզէն Մոնրեալ փոխադրուելու պատրաստութիւններս կը տեսնէի. ութ-տաս օրէն պիտի մեկնէի՝ երբ Պաղտատէն ուղարկուած հեռագիր մը ստացայ տիկին Կանաչեանէն: Կը խնդրէր որ ինծի յանձնած ձայներիզով երկրորդ սալիկ մը պատրաստել տամ Փարիզի մէջ: Այսքան անյարմար պահ կարելի չէր երեւակայել, մանաւանդ որ սալիկ պատրաստելու մասին ոչ մէկ բան գիտէի: Բայց եւ այնպէս՝ ժամանակի դէմ արշաւի լծուեցայ: Տեղեկութիւններ քաղել, սալիկ տպող ընկերութիւններու հասցէներ հաւաքել, իւրաքանչիւրին հետ սակարկել, եզրակացնել, սթիւտիոյին մէջ սալիկին կաղապարը ունկնդրելու ապա ամբողջ գործը միջանի օրէն աւարտած տեսնելու պայմանները կրկին ու կրկին յիշեցնել: Նաեւ՝ այլ ընկերութիւններով սալիկները Պէյրութ, եւ իմ ապրանքներս Մոնրեալ ուղարկելու կարգադրութիւնները ընել, թուականները ճշդել: Եւ ահա հասաւ կաղապարը ունկնդրելու պահը: Ամէն բան լաւ ընթացաւ մինչեւ վերջին խմբերգը, որ Կոմիտասի *Հորոլօն* էր: Յանկարծ, երգի երկրորդ կեսին՝ «Հո՛...»

ըսաւ ու լռեց...: Այս ի՞նչ բան է: Ես՝ մարդիկը կը յանդիմանեմ, որ ձայներիզը փճացուցեր են, անոնք՝ երդում-պատառ կ'ըլլան որ իրենց տրուածը այդպէ՛ս էր: Տէր Աստուա՛ծ: Հիմա ի՞նչ ընեմ... Ամէն բան առկախել տուի, մինչեւ որ Պաղտատ հեռաձայնեմ, ընելիքս ճշդուի: Ես՝ կմկմալով հազար ձեւ կը փնտռեմ, որ եղելութիւնը հնարաւոր նրբութեամբ տեղեկացնեմ, պատասխանը կ'ըլլայ՝

– Այո, գիտե՛ք որ երգը կիսատ կը մնայ: Վնաս չունի, այդպէս ալ թող տպուի...

Իմ յուզումներս ինծի մնացին:

Ժամանակին դեմ վազքս կրկնակի թափով վերսկսայ: Սալիկները ծայրը ծայրին տպուեցան: Յաջորդ օրը կէսօրէն առաջ զանոնք Պէյրութ ուղարկեցինք, կէսօրէն յետոյ իմ ապրանքներս եկան տարին, իրիկունը Սոնրեալ մեկնեցայ...

Այդ օրերուն չափազանց վրդոված էի երգի կեսին վերջացող սալիկին համար: Բայց հիմա կը մտածեմ, թէ լաւ որ կայ: *Ձի՛գ Տու, Զաշի՛ն* ալ կը պարունակէ: Ընդմիջտ արձանագրուած կը պահէ Բարսեղ Կանաչեանի ճպոտին տակ Կոմիտասեան այս երկու մեծ գործերուն հարազատ կատարումը, թէկուզ կիսատ մնացած *Հորոլօ*ով:

Յետագային, նորարծարծ վրդովմունքով տեղեկացայ, որ արդէն հազիւ տպաքանակ ունեցող այս սալիկներէն երեքհարիւր օրինակներ պէյրութեան պահեստանոցի մը մէջ խոնաւութենէն ծմռելով փճացեր են:

Սկզբնական ձայներիզը խնամքով պահած եմ...:

...Բարսեղ Կանաչեան յաւետ կենդանի կը մնայ իմ յիշողութեանս մէջ որպէս ազնիւ, բարի, մաքուր, սիրելի, ՄԱՐԴ, ինքզինք հայ երգի պաշտամունքին ու տարածման նուիրած մեծատաղանդ ԱՌԱՔԵԱԼ, համաշխարհային առումով մեծարժէք ԵՐԳԱՅԱՆ, մեր արդի խմբերգային եւ մեներգային երաժշտութեան ՎԱՍՏԱԿԱՇԱՏ, ՆՈՐԱՐԱՐ եւ ԲԱՅԱՌԻԿ ՎԱՐՊԵՏՆԵՐԷՆ ՄԻՆ:

Հոկտեմբեր 1996

ՎԵՐՅԻՇՈՒՄՆԵՐ ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՋԵԱՆԷՆ՝

Լիպարիտ Ազատեան

1955ին «Իրաքի Հայ Կարօտելոց Խնամակալութիւն»ը երաժշտահան, խմբավար եւ տաղանդաւոր երաժշտագետ Բարսեղ Կանաչեանը հրաւիրեց Պաղտատ, ղեկավարելու համար Նոյն տարուան Դեկտեմբերին տեղի ունենալիք համերգը, ուր ելոյթ պիտի ունենար երիտասարդ խմբավար Կարապետ Զիշմիշեանի Նորակազմ երգչախումբը, որ հագիւ երկու տարուան կեանք ուներ: Երգչախումբին միացան Նաեւ Վարպետին Նախկին սաները:

Բարսեղ Կանաչեան երգչախումբը մարզելէ ետք, 35 երգիչ երգչուհիներով ներկայացաւ հասարակութեան:

Երգչախումբի անդամներուն հանդէպ միշտ խստապահանջ եղած է Կանաչեան, Նոյնիսկ երբեմն կոպիտ, սակայն, ասիկա կու գար հայ երգը կատարեալ մեկնաբանելու եւ հարազատօրէն ներկայացնելու իր բժախնդրութենէն: Մինչդեռ ընկերային եւ ընտանեկան շրջանակներու մէջ ան զուարթ բնաւորութիւն ուներ՝ քաղաքավար էր ու կը պատմէր հետաքրքրական դրուագներ, համեմուած ու հաճելի՝ ստեղծելով իր շուրջը համակրական մթնոլորտ մը:

Բարսեղ Կանաչեանի երկու աղջիկները՝ Այտա եւ Ռիթա՝ ամուսնացած ըլլալով պաղտատահայ երիտասարդներու հետ, Տէր եւ Տիկ. Կանաչեանները Պէյրութէն կու գան եւ կը հաստատուին Պաղտատ: Վարպետը, այստեղ եւս իգործ կը դնէ իր տաղանդը: Ան մեծապէս կը գնահատէ եւ կը հաւնի Կարապետ Զիշմիշեանի ղեկավարած երգչախումբը, որ 1957էն սկսեալ կոչուեցաւ «Պաղտատի Հայ Երկսեռ Երիտասարդաց Միութեան Կոմիտաս Երգչախումբ»: Երգչախումբի բոլոր տարեկան ելոյթները դրուեցան սիրելի Վարպետին հովանաւորութեան տակ եւ ան մեծ սիրով ներկայ գտնուեցաւ բոլոր ելոյթներուն, քաջալերելով թէ՛ երիտասարդ խմբավարը եւ թէ՛ երգիչ-երգչուհիները: Նոյնիսկ 1961ին Կանաչեան ղեկավարեց «Կոմիտաս» Երգչախումբի առաջին բաժինը, իսկ Զիշմիշեան՝ երկրորդը:

«Կոմիտաս» Երգչախումբը իր գոյութեան 28 տարիներու ընթացքին, անդամներուն թիւը հասցուց 75ի, որոնք անկեղծ ճիգերով Նորանոր Նուաճումներ արձանագրեցին: Այս յաջողութեան մէջ իր առիւծի բաժինը ուներ Վարպետը, որ իր թելադրութիւններով ու շինիչ դիտողութիւն-

ներով մինչեւ իսկ գործնական օրինակներով՝ թե՛ խմբավար Քիշմիշեանի բնատուր տաղանդին մշակման սատարեց եւ թե՛ երաժշտասեր հասարակութեան ճաշակը պատրաստեց քառաձայն երգչախումբի ըմբռնումներով:

Այստեղ կ'արժէ յիշել Բարսեղ Կանաչեանի գնահատանքի խօսքը՝ «Կոմիտաս» երգչախումբին մասին, որ լոյս տեսաւ Պէյրութի *Ազդակ* օրաթերթի 3 Յոկտեմբեր 1966ի թիւին մէջ, ուր ան կ'ըսէ. «Արտասահմանի մէջ չեմ լսած այնքան լաւ երգուած խմբերգեր, որքան Քիշմիշեանի ղեկավարած երգչախումբին խմբերգերը»:

1959ին առաջին անգամ, Յայրենիքը Պաղտատ ուղարկեց հայ անուանի արուեստագետներէ բաղկացած երգի-պարի խումբ մը, որուն մաս կը կազմէին երգիչներ՝ Յովհաննէս Բաղալեան ու Օֆելիա Յամբարձումեան: Երաժշտագետ Խաչատուր Աւետիսեանը խումբի գեղարուեստական ղեկավարն էր:

Խումբը հինգ ելոյթներ ունեցաւ Պաղտատի մէջ եւ հայութիւնը խուռներամ՝ սրահները լեցուց, վայելելով հայրենի երգերն ու պարերը:

Ներշնչուած հայրենի արուեստագետներուն ստեղծած այս մթնոլորտէն, որոշեցի հանդիպում մը կազմակերպել սիրելի Բարսեղ Կանաչեանի եւ հայրենի արուեստագետներուն միջեւ: Օրն ու ժամը ճշդուեցաւ: Տէր եւ տիկին Կանաչեանները ճիշդ ժամուն պանդոկ հասած էին արդէն, բայց հարկ էր բարձրանալ երկրորդ յարկը, այսինքն ելլել 18 սանդխամատ: Ասիկա բաւական դժուար էր Վարպետին համար, բայց իր փեսային՝ Նշան Սկրտիչեանին օգնութեամբ, իրեն համար կարելի եղաւ բարձրանալ երկրորդ յարկ եւ միանալ հիւրերուն:

Խանդավառութիւնը մեծ էր երբ հայրենի արուեստագետները Վարպետին շուրջ հաւաքուած, հարցումներ կը տեղացնէին իր յօրինած երգերուն մասին, իր տեսողութեան մասին ու իր մեծ վարպետին՝ Կոմիտասի մասին:

Երբ խումբի ընդհանուր պատասխանատուն ու ղեկավարը՝ Կամօ Ուդումեան, հագիւ միջանի բառ խօսած էր, Կանաչեան անմիջապէս անոր ձայնէն ճանչցաւ զինք ու խօսքը կտրելով յայտնեց անոր անունն ու մականունը, վերյիշելով միջանի տարի առաջ Եգիպտոսի մէջ ունեցած իրենց հանդիպումը:

Ինչ հրաշագործ ականջ...

Բաւական երկար հարցազրոյց մը ունենալէ ետք, Ուդումեան վերջին հարցումը ուղղեց Վարպետին.

– Վարպետ, կը փափաքէի՞ք Յայրենիք այցելել:

– Անշուշտ պիտի ուզէի այցելել, եթէ հրաւեր ստանամ,– ըսաւ Կանաչեան:

– Ես պէտք եղածը կը կարգադրեմ,– ըսաւ Ուդումեան:

Երեք ժամ տեւեց Կանաչեանի հետ կայացած այս հետաքրքրական

հանդիպումը, առիթը ընծայելով հայրենի արուեստագետներուն՝ անձամբ ծանօթանալու եւ խօսելու Կոմիտասի ամենէն արժանաւոր աշակերտին՝ Բարսեղ Կանաչեանին, որուն յօրինած երգերը զուլալ ջութի նման կը բխին մեր անմահական հայրենիքի աղբիւրներէն: Անոնք՝ «*հայախօս եւ հայաշունչ ես*» ինչպէս ըսած է հայրենի բանաստեղծ Վահագն Դաւթեանը՝ անոր նուիրուած մեծարանքի հանդիսութեան ընթացքին:

Խումբի բոլոր անդամները, առանց բացառութեան ներկայ էին այս հանդիպումին, բացի երգչուհի Զամբարծումեանէն, որ նախընտրեց իր սենեակին մէջ մնալ, որովհետեւ ժամանակին, իր մասին Կանաչեան արտայայտուելով յայտնած էր թէ ան լաւ երգչուհի մըն է, սակայն իր երգերուն ելեւէջներուն մէջ թրքական երաժշտութեան շեշտեր կան:

Սակայն այս հանդիպումէն միջանի շաբաթ ետք, յանկարծ Գահիրէի *Արեւ* օրաթերթին մէջ կարդացի Կամօ Ուղումեանի մէկ յայտարարութիւնը, ըստ որուն Պաղտատի մէջ Բարսեղ Կանաչեանի հետ իր ունեցած տեսակցութեան ընթացքին զայն հրաւիրած է Զայաստան, բայց Վարպետը մերժած է ընդառաջել այս հրաւերին...:

Ես որ կենդանի վկան եղած էի այդ խօսակցութեան, հետոս տարի թերթը եւ Վարպետին կարդացի այդ յայտարարութիւնը: Ան, որոշ չափով վրդովուած, որոշեց առանց կիրքի եւ զայրոյթի հերքում մը գրել: Այդ հերքումը ժամանակին լոյս տեսաւ Գահիրէի *Յուսաբերին* մէջ:

Սեզի համար զարմանալի թուեցաւ այս երեւոյթը:

Դժբախտաբար Զայրենիքը ուշացաւ Բարսեղ Կանաչեանի մեծութիւնը գնահատելու: Երբ Կոմիտասի աշակերտ եւ Կանաչեանի մօտիկ բարեկամ Միհրան Թումաճանի սրտառուչ նամակը Զայաստանէն կը հասներ Կանաչեանին՝ զայն հրաւիրելով Զայրենիք, ուր Ս. Էջմիածնայ մէջ Վազգէն Վեհափառ պատրաստ էր իրեն տրամադրելու առանձին սենեակ մը իր բոլոր յարմարութիւններով եւ խնամքով, արդէն ուշ էր. Վարպետին առողջութիւնը թոյլ չէր տար նման ճամփորդութեան մը:

1968ին, տիկնոջս հետ Երեւան էի: Բախտաւորութիւնը ունեցայ ներկայ ըլլալու Սեպտեմբեր 21ին Զայաստանի մէջ, իշխանութեանց կողմէ կազմակերպուած պաշտօնական մեծարանքի հանդիսութեան՝ Բարսեղ Կանաչեանի մահուան տարելիցին առթիւ: Այս հանդիսութեան յատկապէս հրաւիրուած էին տիկին Կանաչեան եւ իր մեծ դուստրը: Այդ երեկոյթին, ուրիշներու կարգին խօսք առին նաեւ երաժշտագետ Ռոբերտ Աթայեան եւ բանաստեղծ Վահագն Դաւթեան: Վերջին խօսողը Միհրան Թումաճանն էր, որ իր ջերմ ելոյթի աւարտին, պաշտօնապէս եւ հրապարակաւ խնդրեց Զայաստանի ղեկավարութենէն, որ Կանաչեանի աճիւնները փոխադրուին Զայրենիք:

Յետոյ իմացայ, որ Տիկ. Կանաչեանին խոստացած էր Սփիւռքահայութեան Զեո Մշակութային Կապի Կոմիտէի նախագահ Վարդգէս Զա-

Մինչև այժմ ոչ մեկ լուր Հայրենիքեն, սակայն կը յուսանք, թեև ուշագած, Կանաչեանի ծննդեան 100ամեակին առիթով գոնէ, Հայրենիքը հայ ժողովուրդին կամքին ընդառաջելով պիտի տնօրինէ պարտն ու պատշաճը՝ Վարպետին աճիւնները փոխադրելու իր ուսուցիչին՝ Կոմիտասի կողքին:

ԾԻԾԵՌՆԱԿԸ ԲՈՅՆ ԿԸ ՀԻՆԷՐ...¹⁰

Արփինե Փեղիւսնեան

Ծիծեռնակը բոյն կը շինէր,

Եւ կը շինէր եւ կ'երգէր...:

Այսպէս կը մոմռար «Շանթ»ի հայորդին, իմ մէջ արթնցնելով պատանեկան հին յուշեր: Ու ես իմ յուշերովս մտերիմ, ունկնդրելով իր գաղջ ու հաղորդիչ ձայնը՝ կ'ապրէի ժամանակը, ձայնը, միաժամանակ զգալով անոր հեւքը:

Ժամանակը ծանր վերքեր ու խոր վիշտեր բուժելու կարողութիւն ունի. ունի ապաքինող զարմանալի յատկութիւն, խոհականութեամբ զգալու եւ մեր ժամանակի այսօրուան ոգին քնարական երգի թռիչքով, բայց յեղափոխական ոգիով վերարտադրելու կարողութիւնը: Չենք մոռցած երէկուան թանկագին արժէքները, որոնք մեզի ձգած են ժառանգութիւն մը, իրենց անունով եւ գործունեութեամբ կերտած են մեր անցեալը, ներկան ու ապագան՝ արուեստի կախարդական աշխարհի գեղեցկութեամբ եւ հայ երգը հայ հոգիներուն մէջ վառ պահելու զոյգ հիմնաքարերով:

Ամէն մէկ շիւղ որ կ'պցնէր՝

Իր հին բոյնը կը յիշէր...

Բոյն մը բարձրութեան վրայ՝ վե՛ր, վե՛ր, միշտ վե՛ր աւելի վե՛ր, դէպի գեղեցիկը, դէպի վսեմը, դէպի բարին: Փիլիսոփայ ու գեղագետ Շահան Պերպերեանի ձայնն էր որ կը խօսէր Էութեանս մէջ այս անգամ Բարսեղ Կանաչեանի *Ծիծեռնակի Բոյնը* երգի ընդմէջէն, ծիծեռնակի բոյնը առաջնորդելով բարձրութեան մը՝ դէպի բարին, իրը, անկեղծը, հարազատը, գեղեցիկը:

Քառորդ դար անցած է արդէն: Այսօր չկան հայապահպանման եւ արուեստի այս զոյգ տիտանները, բայց գոյ են իրենց հոգեզաւակներն ու թռնները, ա՛նպայման, կան նաեւ ուրիշ արժէքներ՝ ծերունազարդ, խոհական կամ բանիմաց գործիչներ՝ ոմանք տաղանդի զարգացման գենիթին հասած:

Բայց ինք կրկին բոյն կը շինէր

Ե՛ւ կը շինէր ե՛ւ կ'երգէր,

Ամէն մէկ շիւղ որ կ'պցնէր՝

Իր հին բոյնը կը յիշէր:

Սօտաւորապէս երեսուներեք աշակերտներ, երեսուներեք զոյգ աշուկներով կը դիմաւորէինք Վարպետը՝ Բարսեղ Կանաչեանը, որ իր հրեշտակային ու մելանուշ մեղեդիի մը արտայայտութեամբ մուտք կը գործէր Պէյրուսի Զոհիսիմեանց Վարժարանէն ներս, իր շատ սիրելի աղջկան՝ Սեդային թելէն մտած: Վարժարանին պատանեկան երգչախումբը կը պատրաստուէր ամավերջի հանդեսի մը: Ձայներ դասաւորելու ժամն էր - սփրանսօ, սփրանսօ, ալթօ, սփրանսօ:

«Որո՞ւ աղջիկն ես, ո՞րտեղացի ես»՝ հարց կու տար Վարպետը: Գաղթական ժողովուրդի զաւակներ էինք, եւ մեզի հետ կը տողանցէին Վաւեր, Մուշը, Այնթապը, Մարաշը, Մերսինը, Տիգրանակերտը, Ուրֆան, Սասունը, Շապին Գարահիսարը, Մուսա Լեռը...: Կարգը իմս էր, երեք նոթաներու արագ եւ ճշգրիտ արձագանգը բաւարարած էր Վարպետը:

– Պոլսեցի՝ հօր կողմէ, ատանացի՝ մօր կողմէ:

– Անուն-մականո՞ւն...:

– Հայրս՝ Նշան Բեռմիւրճեան, մայրս՝ Արուսեակ Փիլոյեան:

– Արուսեակ Փիլոյեան՞, մեր Արուսեակը,– բացագանչեց նոր ժպիտով մը,– այսպէ՛ս...:– Ուրեմն աղջիկն էի իր եւ Թումաճանի Ատանայի երգչախումբի մենակատարուհիներէն մէկուն՝ Արուսեակ Փիլոյեանի: Ուրիշ հետաքրքրական յայտնութիւն մը եւս ըրաւ Կանաչեան.

– Սօրդ տան մէջ կը կատարէինք մեր փորձերը. երկրորդ յարկը տրամադրուած էր մեզի՝ ակումբին: Ո՛չ միայն գեղեցիկ ձայն ունէր, այլեւ՝ հայկական:

«Հայկական» բառը ուշքի բերաւ զիս: Չէ՞ որ քիչ առաջ պատժուած էի հայերէն խօսած ըլլալու համար եւ ինծի փոխանցուած էր այն տախտակի կտորը, զոր ձեռքէ ձեռք կ'անցընէինք: Զբօսանքի ազատ ժամերուն արգիլել մեր մայրենի լեզուն. «օտարի լեզուն միայն օտարի հետ խօսելու համար է»՝ կը մտածէի անընդհատ: Վարժարանէն ներս բոլորս ալ հայու զաւակներ էինք եւ հիմա, հայկական ձայնով օժտուած մօր մը զաւակը ձեռով մը իր ընդվզումը կ'արտայայտէր: Վարպետը մէկ ձերքէս բռնած՝ կը շարունակէր ձայներու դասաւորումը՝ «սփրանսօ, սփրանսօ, սփրանսօ... սփրանսօներ՝ աջին, ալթօներ՝ ձախին»:

– Depechez-vous (աճապարեցէք),– կը կրկներ հսկիչ-մայրապետը, որուն շատ կը սիրէինք:

– Ի՞նչ կ'ըսէ, ընտո՞ր կ'ըլլայ որ հայերէն չիտէ,– հարց կու տար Վարպետը՝ ինծի դարձած: Տեղին էր այդ սատանայի պոչ տախտակի կտորը (զոր «signal» կ'անուանէինք) մայրապետին փոխանցել:

Անշուշտ, իմ ալ տեղս որոշուած էր. ճիշդ ալթօներու եւ սփրանսօներու մէջտեղ, ո՞ր կողմ՝ ա՛ջ, թէ՞ ձախ: Վարպետը ոչինչ ըսաւ: Ես ալ չհարցուցի: Մեր փորձերը սկսան իր մանկական երգերով.–

Ծնկըը, մկըը, ծիւ ծիւ

Փշիկ տուի սագիկ առի,

Ու թառեցայ աշուղ դարձայ,

Ծիւ, ծիւ, ծիւ...

Մեծ համբերութեամբ, քիչ մը կատակելով, քիչ մըն ալ յանդիմանելով՝ կը սորվեցներ ու կը բարձրացներ մեր մանկունակ հոգիները: Իր երգերով մեզի կը սորվեցներ սիրել մեր դպրոցը, հայրենիքը, գիւղի առաւօտը, հողը, բնութիւնը, աշխատասիրութիւնը եւ այս՝ ամենայն պարգուրեամբ ու մեր կարողութեան սահմաններուն մէջ, ճախարակի վրայ մանելով ու տեր դառնալով մեր բոլորին՝

– Քանի լաւ հայերէն կը խօսիք պետք է նաեւ հայերէն երգերուն միջոցաւ սիրեք հայկական յատուկ հնչականութիւնը: Լա՛ւ մեկնաբանեցեք:

Մայրենի դպրոց, Սուրբ Մեսրոպի հարս,

Թող որ գրկիդ մէջ՝ ամուր ապաստան,

Մենք սիրել սորվինք մեր քաղցր Հայաստան,

Եւ պաշտենք ազատ իր փառքն ու հանճար,

Մայրենի դպրոց, հայրենեաց տաճար:

Ու այսպէս, մենք սորվեցանք *Լուսինը, Մեղուն*, հասնելով *Հայրենի Կարօտ* երգին, այնքա՛ն յուզիչ եւ գեղեցիկ, սրտայոյզ ու անարատ այս ապրումներուն՝

Ու ես անխռով երգ կ'երգէի

Ու իմ երգը ի՛նչ մաքուր էր,

Ազատութիւն ես...

– Չեղա՛ւ, չեղա՛ւ, չեղա՛ւ,– պոռագ Բարսեղ Կանաչեան՝ ելլելով դաշնամուրէն ու քիչ մը խարխափելով մօտեցաւ մեզի: Չիս կը փնտռեր: Հասակով կարճ էի եւ իր աչքերը՝ տկար: Բայց իր սուր ականջով գտաւ զիս, ձեռքը դրաւ գլխուս: Յանդիմանութեան մը վերածուած օրինութեան մասին կը մտածէի: Գլուխս ծռելով կը սպասէի լուսաբանութեան: Բայց մանուկներու յատուկ իր հոգեբանական ոճով սկսաւ բացատրել.

– Հայկական ոճով պետք է երգել աղջիկներս, եւ ո՛չ՝ տաճկական. պոռալ չկայ ու աւելորդ նութաներ մէյ մ'ալ չլսեմ,– ու դառնալով ինծի՝ շարունակեց,– իսկ քեզ այս զոյգ զուռնաճիներուն մէջտեղ պարապ տեղը չորի. թոյլ պետք չէ տաս որ աջեղ-ձախեղ շոշորութիւն ընեն:

Ազատութիւն ես կ'երգէի

Հայրենիքի կարօտն ու սէր

.....
Ազատութիւն ես կ'երգէի

Հայրենիքի կարօտն ու սէր:

Ու խումբը կը կրկներ՝ արձագանգելով Կանաչեանի թափանցիկ կշռոյթին:

Վարպետը երջանիկ եւ ուրախ էր արդիւնքէն. իր առաքելութեան անդաւաճան ծառայելու հաւատքով՝ մեր երեսուներեք զոյգ աչքերուն մէջ

տեսած էր հայ ժողովուրդի գոյատևումը:

Փորձեն ետք, ես ու Ռիթան (իր կրտսեր աղջիկը) պետք է մնայինք երկու զուգերգերը սորվելու համար: Ես դարձեալ անորոշ վիճակի մը մէջ կը գտնուէի՝ սոփրանօ, թէ՞ ալթօ: Չարմանքս այս անգամ աւելի մեծ եղաւ, երբ Կանաչեան ըսաւ. –

– Մէյ մը սոփրանօ, մէյ մըն ալ ալթօ: Երկուքդ ալ լաւ ականջ ու ձայն ունիք, կարելորդ արդիւնքն է:

Սորվեցանք *Խաղաղ Գիշերը* եւ *Ծիծեռնակի Բոյնը* երգերուն ե՛լ ալթոյի բաժինը ե՛լ սոփրանօն:

Հանդէսի օրը մօտեցաւ: Ես իբրեւ երեց, մօտեցայ Ռիթային եւ ըսի՝ «Ռիթա ջան, ընտո՞ր կ'ըլլայ, որ առաջին զուգերգին դուն սոփրանոյի բաժինը վերցնես, իսկ ես՝ երկրորդին»:

Համաձայնեցանք եւ երգեցինք: Մէկը իր հարազատ աղջիկն էր, իսկ ես՝ իր ընտրեալը:

* * *

..... Առաջին համերգս տուի 1960 Ապրիլ 28ին, Լիբանանի Պետական Երաժշտանոցէն վկայուելէ երկու տարի ետք: Տեղի ունեցաւ Էշրեֆիէի «Ազատամարտ» սրահին մէջ, նախագահութեամբ Բարսեղ Կանաչեանի եւ կազմակերպութեամբ Համազգայինի Էշրեֆիէի Մասնաճիւղին:

Ինծի համար լինել-չլինելու հարց մըն էր: Սրահը, ուր պիտի երգէի, ինծի համար սուրբ տաճար մըն էր՝ իր ջահերով եւ հաւատացեալներով: Լռութեան եւ պաշտամունքի նախամուտը սկսած էր: Աղօթքի համար ծունկի եկայ եւ երգեցի ժողովուրդիս համար, արուեստին համար: Յայտագիրը ամբողջութեամբ կազմուած էր հայ երգահաններու ստեղծագործութիւններով (Կոմիտաս, Կանաչեան, Պերպերեան եւն.):

Երբ համերգը վերջացաւ, Կանաչեան մօտեցաւ եւ ըսաւ. «նոր սերունդի երգչուհիներուն մէջ, մինչեւ հիմա լսածներես լաւագոյն մեկնաբանն ես»: Ինքզինքս երջանիկ զգացի ե՛լ սրտով, ե՛լ հոգւով:

Առաջին պաշտօնական քաջալերանքս ստացայ Կանաչեանէն: Արդարեւ, Կանաչեանի հետ սորված եմ իր երգերը, հայ երգերու մեկնաբանութիւնը: Թէ՛ երգելը պոռալ չէ, թէ՛ հայկական երգերը իրենց ոճը ունին:

1965ին, Երեւանի մէջ առաջին երգչուհին էի, որ կը մեկնաբանէր Կանաչեանի երգերէն *Յայգերգը*, *Ծով Աչերը*, *Օրօրը*, *Ծիծեռնակը*, *Ուռին*, *Պճիկս* եւ այլ մեներգեր:

Կանաչեանէն յօրինումներէն կատարելի՝ կը խնդրէին սրահները լեցուցած արուեստագէտներն ու ձայնասփիւռի եւ պատկերասփիւռի պատասխանատուները եւ ես կը գոհացնէի բոլորին պահանջը:

ՅՈՒՇԵՐՈՒՄ ԱՇԽԱՐՀԷՆ...¹¹

Գրիգոր Սրապեան

Մարի Գասարճեան

Մարին ճշդապահ, շատ համեստ աղջիկ մըն է, թխագոյն մորթով, սեւ աչքերով. ոչ-երեւելի ներկայութիւն, կարճ ժամանակէ մը իվեր խումբին մաս կը կազմէ, ձայնն ալ իրեն պէս համեստ է եւ գրեթէ չի լսուիր:

Փորձի մը ընթացքին, Պրն. Կանաչեան սխալ ձայն մը նկատած ըլլալով՝ կ'ընդմիջէ փորձը, կ'ուղղուի Մարիին կողմը եւ խօսքը անոր ուղղելով կ'ըսէ շեշտակի.

– Ալ մի՛ գար, սխալ կ'երգեսկոր:– Մարին այդքան ազդուած եւ յուզուած է, որ չի կրնար արցունքները զսպել եւ հեկեկալով կու լայ, դուրս կու գայ շարքերէն. ոտքի կենալու անկարող է: Խումբի անդամները կը կարեկցին իրեն, ընկերուիկները կը փորձեն զինք սփոփել: Մարին մանուկի մը պէս կը շարունակէ լալ...

Իբրեւ վարչութեան ատենապետը՝ կը համարձակիմ մօտենալու Վարպետին ու կ'ըսեմ՝

– Պրն. Կանաչեան, այս համեստ աղջիկը իր նոյնքան համեստ ձայնով անկարող է խանգարելու խումբը... կը խնդրեմ, որ ... – Վարպետը, ազդուած աղջկան արցունքներէն եւ համոզուած որ անոր ներկայութիւնը չի խանգարեր միասնութիւնը, կը պատգամէ՝

– Անցիր տեղդ, բայց երգէ՛ միշտ մտիկ ընելով շուրջիններդ:

Մարին մնաց: Երջանիկ է ան. կ'երգէ, բայց մանաւանդ մտիկ կ'ընէ:

Չեմ Ուզեր, Չեմ Ուզեր

Տարեկան համերգը մօտ է, վերջին փորձերէն մէկն է: Պրն. Կանաչեան կ'ուզէ շարքերը եւ ամէն մէկ անդամի տեղը որոշել. կարճ հասակով աղջիկները կը շարեւռաջին շարքի վրայ եւ աւելի բարձրահասակները՝ երկրորդ շարքի վրայ: Աղջիկներէն մէկը, որ երկրորդ շարքի վրայ դասուած էր, կը բողոքէ եւ կը վերադառնայ առաջին շարք...

Պրն. Կանաչեան կը պահանջէ, որ անցնի երկրորդ շարք:

– Չեմ ուզեր, չեմ ուզեր,– կը պատասխանէ Արփինէն՝ սրտնեղած:

Պրն. Կանաչեան կը պնդէ. «Ետե՛ւ անցիր»:

– Չեմ ուզեր, չեմ ուզեր...,– կը կրկնէ Արփինէն՝ լալու պատրաստ...:

Խումբին տղաքը կը զուարճանան եւ կը կատակեն. կը սահին օրերը, բայց Արփինէին անունը կապուած կը մնայ չեմ ու չեմին:

Խուզու՝ այծի միսով

Ճիշդ թուականը չեմ գիտեր, բայց լաւ կը յիշեմ որ երգչախումբը յիսունականներու Մայիսի Կիրակի մը Չահլէ հրաւիրուած էր, տիկին Սիրան Սեզայի նախաձեռնութեամբ համերգ մը տալու:

Փոխադրութիւնը կատարուեցաւ ֆրանսական զինուորական կառքերով, որոնք երկայնքին նստարաններով օժտուած էին, որ անդամները աւելի հաղորդակից կը դարձնէր:

Համերգէն կէս ժամ առաջ, առտուան ժամը 10ին հասած խումբը յոգնած էր: Պրն. Կանաչեան ինք ալ ազդուած էր ճամփու երկարութենէն:

Երբ բեմ բարձրացանք, Պրն. Կանաչեան ըսաւ.

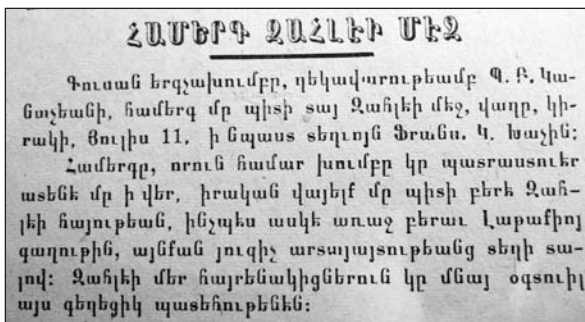
– Լա՛ւ երգեցէք տղաք, աղուոր անակնկալ մը ունիմ ձեզի հաղորդելու:

Երիտասարդ էինք, յոգնութիւնը ոչ մէկ իմաստ ուներ այդ օրերուն:

Խումբը իր վրայ դրուած պարտականութիւնը լաւապէս կատարեց, եւ երբ վերջին երգով՝ *Վարդերի Հետով*, պիտի փակուէր համերգը, Պրն. Կանաչեան դարձեալ ըսաւ ժպտալով.

– Ձեզ տեսնեմ տղաք, լա՛ւ երգեցէք, համերգէն ետք *Ուատի* պիտի երթանք խուզու ուտելու:– Տրամադրութիւնները սրուեցան, եւ մենք յաջողութեամբ երգեցինք նաեւ այս երգը:

Նոյն փոխադրակառքերով փոխադրուեցանք *Ուատի* եւ նստանք միացեալ սեղաններու շուրջը: Սեղաններուն վրայ մէյ մէկ պզտիկ պնակ չիքօֆթէի ներկայացուցիչներ կային, որոնք միքանի վայրկեանի մէջ պարպուեցան:

Ժամանակը կ'անցներ, մեր փորերը սկսած էին կրկրալ, բայց խոստացուածը չէր գար: Ըսին թէ սկսած են խորովել... երկար տեւեց սպասումը. թերեւս ժամուկէս կամ աւելի: Վերջապէս յուսատու, ախորժաբեր հոտը սկսաւ բուրել... մօտ էր... աղջիկները գործի վրայ էին եւ սկսան բաժնել միսերը: Անյագօրէն կերանք: Երբ սկսանք կշտանալ կամ յագենալ, զգացինք որ միսը կարծր էր եւ լաւ չէր եփած: Սեղանին վրայ օղի ալ կար, բայց քիչեր էին անոնք որոնք ըմպելի կը գործածէին:

Ընկերական աղուոր մթնոլորտի մը մէջ վերջ գտաւ պտոյտը: Նոյն փոխադրակառքերով վերադարձանք Պէյրուս:

Հազիւ տուն հասած էի, երբ ահռելի փորի ցաւեր զգացի եւ աղիքներու տսկալի խանգարում ունեցայ, որ տեւեց մինչեւ յաջորդ օրը երեկոյեան:

Երկուշաբթի մասնակի փորձի օր էր դարձեալ, եւ ես ներկայ եմ: Բոլորին դէմքին վրայ նոյն խորհրդաւոր ժպիտը կայ: Բոլորն ալ ըսելիք մը ունին՝ իրենց փորերը բռնելով:

– Դու՞ն ալ, դու՞ն ալ...

Բոլորը անխտիր տառապած էին նոյն ցաւով: Յայտնի եղաւ որ խոստացուած խուզուն Էգ այծի միտով պատրաստուած էր, ինչ որ պատճառ դարձեր էր մեր փորհարութեան:

Այսօր երբ կը վերյիշեմ դէպքը՝ կ'ուրախանամ, որ այդ իսկ պատճառով անջնջելի մնացած է յիշողութեանս մէջ:

Վարի ձայները...

Խումբին մէջ ունինք շատ խանդավառ երիտասարդ մը, որ ծառայասիրութեան մարմնացումն է եւ պատրաստ է իր ընտանիքին, ընկերներուն եւ միութենական ձեռնարկներուն իր սիրայօժար մասնակցութիւնը բերելու՝ անշահախնդիր. զոհել իր ժամանակը, փակել խանութը՝ ծառայելու համար: Այլասիրութեան տիպար մը, Յակոբ Եագուպեան:

Յարգանք իր յիշատակին, որ տարաբախտ օր մը զոհ գնաց սրտի կաթուածի մը, եւ որովհետեւ այդ օրերու կացութիւնը չէր ներեր Պուրճ Զամուտի գերեզմանատունը հասցնել, առժամապէս թաղուեցաւ օտար գերեզմանատուն մը եւ ապա ուրիշ բարեդէպ օր մը փոխադրուեցաւ Պուրճ Զամուտի հայոց գերեզմանատունը:

Երբ առաջին անգամ խումբ եկած է, Կանաչեան զինք դասած է առաջին թենորներուն մէջ: Զոն սորված է երգերուն առաջին թենորի մասը, մտերմացած է իր դասի ընկերներուն: Այս համեստ տղան ճշդապահութեամբ եւ հաճոյքով մասնակցած է բոլոր փորձերուն:

Որոշ շրջանի մը, խումբը կը տառապի երկրորդ թենորներու պակասէ: Պարոն Կանաչեան փոփոխութիւններու կը ձեռնարկէ եւ, իմիջի այլոց, Յակոբին կը թելադրէ որ երկրորդ թենոր անցնի: Յակոբ կը դժգոհի երկու պատճառներով. նախ իր սրտակից ընկերներէն պիտի բաժնուէր եւ ապա՝ երկրորդ թենորի բաժինը ծայրէն պիտի սորվէր...: Ուստի կը փորձէ համոզել Կանաչեանը: Վերջինս անդողուելի կը մնայ: Յաջորդ փորձին Կանաչեան կը նկատէ որ Յակոբը դարձեալ առաջին թենորներուն շարքին մէջ մտած է եւ ուրախ է՝ վերագտած ըլլալով իր ընկերները:

– Յակոբ, անցիր տեղդ, – կը պոռայ հեգնանքով:

– Պարոն, վարի ձայները չեմ կրնար կոր տալ, – կը պատասխանէ Յակոբ:

– Զիչ մը ֆասուլիա կեր եւ ամէն ինչ կը կարգադրուի, – կը յարէ Պրն. Կանաչեան:

Խումբը քահ-քահ մըն է կը բարձրացնէ: Յակոբին ականջները եւ դէմքը զայրոյթէն կրակ կը տեղացնեն. լալու պատրաստ է:

Յակոբ Եագուպեան մնաց երկրորդ թենոր, բայց միշտ երգեց առաջին թենորի բաժինը...

Նարո Ջան

Խորեն Մղտեսեանի ղեկավարութեամբ Համազգայինը պարախումբ-նուագախումբ մը յառաջ կը բերէ եւ փորձերը կը սկսին:

Խորեն Մղտեսեան նոր երգ մը յայտնաբերած է. կ'իմանամ որ Տիկ. Հեղուշ Փափագեանն է (Կոմսին կինը) աւանդապահը, որ փոխանցած է անոր: Ես ալ կը հրաւիրուիմ այդ առթիւ երգելու այս երգը, որ «Նարո Ջան» կը կոչուի:

Երգը կը սորվիմ եւ երբ կ'երթամ **Գուսանի** փորձերուն, դադարի ժամանակ նոր երգը կը մըմռամ: Աղջիկները կը հետաքրքրուին անով՝ առաջին իսկ ունկնդրութեամբ, եւ կը պահանջեն որ բառերը գրեմ: Մէկը միւսին ետեւէն թուղթ մը շալկած կը գրէ բառերը եւ ինծի երգել կուտայ՝ միասին կրկնելով երգը: Տղաքը նուագ հետաքրքիր են, բայց ոմանք կը սորվին երգը եւ երգողներուն թիւը կը բարձրանայ:

Պրն. Կանաչեան կը լսէ նոր երգը, կը հետաքրքրուի թէ ուրկէ հասած է եւ ի վերջոյ կը խնդրէ ինձմէ որ երգեմ: Անկենդան աչքերը յանկարծ կը փայլին, դէմքին վրայ ուրախութեան Նշոյլ կ'ուրուագծուի:

– Գօգօ, – կ'ըսէ, – այս գիշեր մեզի եկուր որ նոթագրեմ այս երգը, ինչպէս կը կոչուէ՞ր...

– Նարո Ջան, – կը պատասխանեմ:

Անհամբեր եմ որ Վարպետին տունը պիտի երթամ, իր ներկայութեան երգելու համար: Պատիւ կը սեպեմ. պետք չէ մոռնալ որ երեք աղջիկներ ալ ունի, որոնց ներկայութիւնը պետք է ընդունիլ որ հաճելի է. գուարթ եւ ընկերական աղջիկներ են:

Խոշոր թուղթի մը վրայ տիկին Քրիստինէ Կանաչեանը արդէն պատրաստած է հնգագիծ մը... Ես կ'երգեմ, իսկ Կանաչեան կ'ընկերակցի դաշնակով, տիկնոջ կը թելադրէ գրել, որ խոշոր «ընթեմնելի» նոթերով կ'արձանագրէ...:

Կանաչեանի մտքին մէջ արդէն պատրաստ է ծրագիրը եւ մօտ օրէն պիտի իրականացնէ երգին ձեւաւորումը եւ դաշնաւորումը:

Օր մըն ալ, առանց նախաբանի, կը սկսի մասնակի փորձերուն սորվեցնել *Նարո Ջանը*, յաճախ փոփոխութիւններու ենթարկելով առաջին օրինակը:

...Երգին սոլօները վստահուեցան ինծի եւ Անայիս Եղիայեանին: Զսանհինգամեակի համերգին սկաւառակին վրայ արձանագրուած է:

Ես հպարտ եմ որ անուղղակիօրէն պատճառ հանդիսացայ երգին վերակենսաւորումին եւ անհամբեր կը սպասեմ որ երբ երգը տպուի, երգը նուիրուի ինծի իբրեւ կնքահայր: Որովհետեւ միւս բոլոր տպուած հեղինակութիւնները ձօնուած էին **Գուսանի** մօտիկ անուններու: Բայց ի՞նչ մեծ եղաւ յուսախաբութիւնս երբ հակառակ սպասումիս, տպագիր օրինակին վրայ կարդացի տիկին Լիւսի Թոսպաթին անունը: Շատ յուզուեցայ եւ սրտնեղեցայ այս առթիւ անտեսուած ըլլալու համար...

Բայց ո՞վ կը համարձակեր այդ օրերուն դիտողութիւն ընել Վարպետին:

Այսօր ալ, երբ կը մտածեմ այդ օրերու մասին, սիրտս կը ճմլուի եւ անհրաւուած կը զգամ...:

Երթաս Բարո՛վ

Ուատի Ապու Ժամիլ թաղի հին ճեմարանի երկրորդ յարկին վրայ տեղի կ'ունենայ գիշերային մեր փորձերէն մէկը: Թերեւս 1953 կամ 1954 էր: Համերգը մօտ է, ուրեմն խումբը լիակազմ է...:

Կը փորձենք մէկ ամ մէկ յայտագրին մաս կազմելիք բոլոր երգերը: Կարգը կու գայ Կանաչեանի *Օրօրին*:... Ինծի համար այս երգը Կանաչեանի գլուխգործոցն է: Եթէ ան միայն այս երգը յօրինած ըլլար, արդէն համբաւաւոր եւ վաստակաւոր երաժիշտ պիտի ըլլար, եւ տարօրինակ չէ որ իր տապանաքարին վրայ միքանի տոթի կողքին գրուած է «*Զուլ եղեր բալաս*»:

..Ամէն անգամ որ այս երգը երգուած է՝ վերջին ծայր գայն մտիկ ըրած եմ յուզումով: Եւ զարմանալի չէ որ այս անգամ ալ արցունքներս չէին թողուր որ երգեմ: Ձայնս կոկորդիս մէջ կը խեղդուէր: Պետք է ըսեմ որ լուսահոգի հայրս ալ, որ մեծ երաժշտասէր մըն էր եւ Կանաչեանի վրայ հիացող մը, չէր կրնար ի մասնաւորի այս երգը մտիկ ընել եւ չյուզուիլ: Նկատած եմ որ համերգերու ընթացքին քանիցս, թաշկինակին ծայրով արցունքները սրբած է:

...Փորձի ատեն, երբ *Օրօրին* ճագային մասը կ'երգուէր՝ ես յուզուած մտիկ կ'ընէի՝ երբ յանկարծ Կանաչեան դիտողութիւն ըրաւ.

– Գոգօ, սիա՛լ կ'երգես...:

– Պարոն Կանաչեան, այս պահուս ես չեմ երգեր,– ըսի ամանց տալու պատճառը՝ թէ ինչու...:

Պարոն Կանաչեան կրկնեց որ ես էի: Ես կը յամառիմ պնդել, որ ես չէի: Պարոն Կանաչեան չ'ընդունիր: Ես ինքզինքես ելած, ջղայնացած որ այսքան մարդու ներկայութեան անհիմն դիտողութիւն կ'ըլլայ՝ կ'իջնեմ ամբիոնէն, գլուխս կ'առնեմ եւ կը հեռանամ սրահէն: Կանաչեան ետեւէս կը պոռայ.

– Երթաս բարո՛վ...– դանակի հարուած մը տալով իմ արժանապատուութեանս, որ վիրաւորուած է արդէն: Արագ քայլերով կը քալեմ դեպի դուռը եւ կ'ուղղուիմ տուն՝ այն հաստատ որոշումով որ այլեւս չեմ կրնար մաս կազմել խումբին: Այնքան արագ կը քալեմ որ կը զգամ թէ կը հեւամ...: Երկու երեք անգամ կանգ կ'առնեմ, ետիս կը նայիմ թէ ընկերներես մէկնումէկը՝ Անդրանիկ Ղարիպեանը, Ժիրայր Սերոբեանը կամ ուրիշ մը արդեօք չպիտի՞ վագեր ետեւէս եւ ստիպէր ու համոզէր որ վերադառնամ... Չգացած էի որ տուած որոշումս շատ հապճեպ էր եւ վերջին հաշուով կորսնցնողը ե՛ս պիտի ըլլայի: Պիտի գրկուէի երաժշ-

տութեան առթած հաճոյքէն, միասին երգելէ եւ վայելելէ հայ երգը եւ՝ ընկեր-ընկերուհիներս, որոնց հետ մեր սերը սերտացած էր հայ երգով:

... Իզուր՝ ոչ մէկը երեւցաւ այդօր: Սպասեցի երկու օր ալ՝ մինչեւ յաջորդ փորձը. դարձեալ ոչ մէկը ներկայացաւ: ...Մոռնալով ամէն ինչ, յաջորդ փորձին ներկայացայ ամէնալավ, խորհելով որ պարոն Կանաչեանը ակնարկութիւն մը կամ դիտողութիւն մը կ'ընէ, բայց՝ ոչինչ: Ամէն բան անցաւ ըստ սովորականին եւ ես մտայ շարքերը:

Առաջին անգամ՝ 1944ին, խումբ ընդունուած օրուանս չափ եւ աւելի ուրախ էի այս երկրորդ ընդունմանս համար. կորսնցուցած ընկերներս վերագտած էի եւ դարձեալ երգելու հաճոյքը վերադարձուած էր ինծի:

Այծի Ձայն

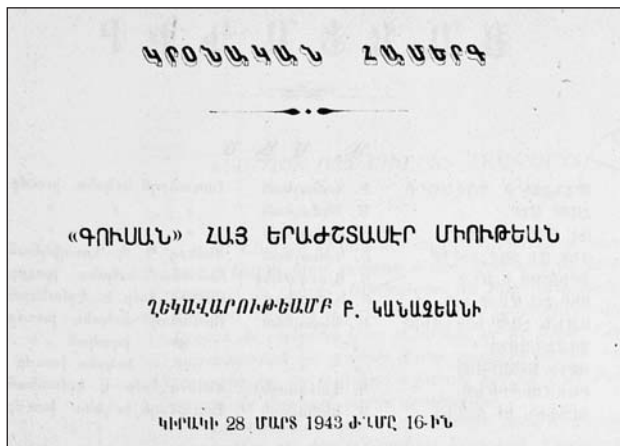
Մասնակի փորձերը տեղի կ'ունենան երկու հանգրուանով. աղջիկները կու գան ժամը վեցին, կը մեկնին ժամի եօթին՝ երբ կը հասնին տղամարդիքը:

Այդօր, պատահմամբ կանուխ հասած ըլլալով ներկայ գտնուեցայ աղջկանց փորձի վերջաւորութեան. կ'երգէին Կանաչեանի *Օրօրը*: Այս երգը կը սկսի ռնգային ձայնով, որուն կը յաջորդէ մեներգը եւ խումբը ամբողջ իր մասնակցութիւնը կը բերէ: Երգին կեսին զետեղուած է *intermezzo* մը ուր սփրանսօները *chromatique* ձեւով միջամտութիւն մը ունին, ռնգային, որ կը նմանի ջրվեժի մը որ բարձունքէն կը գահավիժի ու կը գլորի վար: Տիկին Չեփիւռ Շանթ, որ խումբին տիրական ձայնը ունէր, կը տիրապետէ խումբին եւ ձայնը ձգելով ու թրթռացնելով կ'երգէ: Պարոն Կանաչեան կ'էս մը խումբին դառնալով եւ չուզելով վիրաւորել տիկին Չեփիւռը, կ'ըսէ.— Ո՞վ է այդ այծը...:— Աղջիկները կը ծիծաղին: Տիկին Չեփիւռը կը զգայ որ դիտողութիւնը իրեն ուղղուած է, կը սրտնեղի պահ մը, բայց կը ժպտի ինք ալ եւ միջադէպը կը փակուի...:

Գուսանի Առաջին Համերգը

Բարսեղ Կանաչեան կու տայ իր առաջին համերգը Պէյրութ, Memorial Hall-ի մէջ: Կը յիշեմ՝ իբրեւ առաջին տպաւորութիւն, աղջիկները ճերմակ կամ *պլանսալ* երկայն հագուստներ հագած էին: Տղաքը շատ հաւանաբար տարագ չունէին, բայց մութգոյն հագած պետք էր ըլլային: Բարսեղ Կանաչեան հագած է սեւ *սմոքիսկ* մը, որ պիտի գործածէր եւ համերգերուն հագուէր մինչեւ 1957՝ երբ տեղի ունեցաւ **Գուսանի** քսանհինգամեակին առիթով վերջին համերգը: Նշանաւոր էր նաեւ իր եւրոպական թաղիքէ գլխարկը, որ պետք է պահած ըլլար *սմոքիսկ*ին հետ իբրեւ նշանաւոր երկու բարեկամներ, որոնց վերջին տարիներուն միացաւ գաւազանը:

Այս ձեւի հայկական բազմաձայն համերգ տեղի չէր ունեցած Պէյրութի մէջ: Մօտ քառասուն հոգի, քով քովի եկած էին ներկայացնելու հա-

մար ճոխ յայտագիր մը, բաղկացած կոմիտասեան ծանօթ խմբերգերէ եւ ժողովուրդին համար տակաւին անծանօթ Կանաչեանի ստեղծագործութիւններէն: Հանդիսականը կ'ապրի սպասումի ելեկտրականացած պահ մը: Երբ թեմ կու գայ Վարպետը՝ որոտընդոստ ծափեր զինք կ'ողջունեն:

Առաջին երգէն արդէն զգացի որ կը գտնուէի նոր հանգրուանի մը սեմին, ուր խումբը եւ իր ղեկավարը նոյնացած, միասին կը կատարէին այն երգերը, որ առիթ ունեցած էինք լսելու: Բայց այս անգամ ուրիշ համ ունէին. քեզ կ'առնէին եւ կը փոխադրեն հայրենի հողերուն վրայ, ուր կը տեսնես մշակը որ կ'երգէ հողին երգը, յառաջ քշելով իր եզը, չմոռնալով Աստուծոյ ներկայութիւնը:

Երգերը կ'ընդունուին ծափողջոյններով: Ժողովուրդը ամէն երգէ ետք կը պահանջէ կրկնել...

Կարգը կը հասնի Կանաչեանի հեղինակութիւններուն՝ *Տալիօ, Հոյ Նար, Վարդերի Հետ*, որոնք ծաղիկներու բոյրով կը պարուրեն հանդիսականը: Այս ինչ հրաշալիք է որ մեզի մինչեւ օրս անծանօթ էր եւ որ յանկարծ կը յայտնաբերուի... տիկին Զրիստինէ Կանաչեան կ'երգէ դարձեալ Կանաչեանի հեղինակութիւնը եղող *Օրօրը*. աստուածային է պահը եւ բոլորին աչքին արցունք կայ:

Օրօր իմ բալաս...

Աստուածամայր անուշիս քուն տուր...

Ժողովուրդը ակնածանքով կը փսփսայ թէ տիկին Կանաչեան նոր ունեցած է Ռիթան եւ անոր համար խոր զգացումով կը մեկնաբանէ օրօրոցի երգը:

Երգացանկը կը սպառի: Գրեթէ բոլոր երգերը կը կրկնուին հանդիսականներուն փափաքով:

Կանաչեան այնքան խղճմտութեամբ պատրաստած էր այս համերգը, որ հանդիսատեսին աչքէն չվրիպեցաւ որ կրցած էր տիրապետել երգիչներուն շնչառութեան վրայ, ինչ որ զգալի էր աւելի՝ աղջիկներուն մօտ, որոնց լանջերը նոյն համաչափութեամբ կ'ելեւէին՝ երգերուն պահանջին համաձայն, հետեւելով Կանաչեանի զուսպ չափերուն:

Համերգը վերջ գտած է վերջին երգին ալ կրկնումով: Բայց ժողովուր-

դը կը մնայ փակած իր աթոռին... չէ յագեցած... ծափահարութիւնները կը դադրին, բայց ոչ մէկը կ'ուզէ հեռանալ սրահէն: Կարծես սպասելով անակնկալի մը... Լռութիւնը սրահին մէջ ամբողջական է. քարացած է հանդիսատեսը, հմայուած: Օրուան վարչութեան ատենապետը բեմ կը բարձրանայ եւ կը յայտարարէ որ նկատի ունենալով համերգին գտած անսախընթաց ոգեւորութիւնը, համերգը պիտի կրկնուի յաջորդ շաբաթ, նոյն վայրին մէջ:

Այս ապահովութեամբ ժողովուրդը կը պարպէ սրահը՝ դարձեալ ծափահարութիւններով:

Այդ շրջանին ոչ մէկը ինքնաշարժ ուներ, եւ ոչ ոք թաքսիով կը տեղափոխուէր: Հանդիսատեսները խումբ-խումբ ելան դուրս, բակը: Բոլորին ալ դէմքերը լուսաւորուած էին հայ երգին առթած ուրախութեամբ: Բոլորն ալ իրարու կը փոխանցէին իրենց բարեբաստիկ երջանկութիւնը եւ կը ժամադրուէին յաջորդ հանդիպումին՝ դարձեալ վայելելու համար անսպառ հմայքը հայ երգին:

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՋԵԱՆ ՈՐՊԷՍ ԵՐԱԺԻՇՏ ԵՒ ԽՄԲԱՎԱՐ¹²

Տոթթ. Է. Էլմաճեան

Կոմիտասի իսկական աշակերտ եւ անոր գործը շարունակող երգահան Բարսեղ Կանաչեանի մահուան առթիւ, այս օրերուն բաւական բան գրուեցաւ: Անոնց բոլորն ալ ներկայացուցին մեծ երգահանին կեանքը եւ դրուատեցին անոր երաժշտական գործը:

Ըլլալով իր աշակերտներէն մէկը, կ'ուզէի ներկայացնել Կանաչեանը *որպէս երաժիշտ եւ խմբավար*: Ի՞նչ էր այն տարբերութիւնը, զոր Կանաչեան ուներ եւ որ զինք ուրիշ երաժիշտներէն կը զատեր:

1933ին էր երբ առաջին անգամ զինք ճանչցայ, պատանի հասակիս մէջ: Դողալով մօտեցայ: Թեպէտեւ այդ թուականէն առաջ ուրիշ քանի մը երգչախումբերու մասնակցած էի եւ նոյնիսկ անոնց մեներգիչը եղած էի, սակայն կը դողայի, վասնզի կ'ըսէին թէ «այս մարդը շատ խիստ է, եւ եթէ բացառիկ երաժշտական ականջ չունիս, քեզի կ'ըսէ. 'դուն լաւ մտիկ ընել գիտես, մի' երգեր, աւելի լաւ է'»:

Եւ խորհեցայ՝ ի՞նչ ամօթ պիտի ըլլար, եթէ ինծի ալ նոյն բանը ըսեր եւ երգչախումբին մէջ չընդունէր զիս...: Այդ օր ինձմէ զատ մօտ 10-12 երիտասարդներ կային, որոնք նոյնպէս կ'ուզէին մասնակցիլ իր խումբին: Անոնց բոլորէն միայն երկու հոգի ընդունուեցան... Մէկը ես էի...: Միւսներէն ամէն մէկուն՝ վերեւ յիշուած կամ անոր մօտիկ որակականներով պատասխան տուաւ եւ ճամփեց... Ուրեմն կրնաք երեւակայել թէ որքա՜ն *բծախնդիր երաժիշտ մըն էր Կանաչեան*: Իրեն համար մեծ կամ պզտիկ չկար երաժշտութեան մէջ: Բոլորն ալ հաւասար էին: Կանաչեան եթէ ուրիշ խմբավարներու նման ըլլար, կրնար շատ դիւրաւ 150-200 հոգիւնց երգչախումբ կազմել: Ես շատ լաւ կը յիշեմ որ **Գուսան**ին ամենամեծ խումբը եղած էր հարիւր հոգի միայն, եւ մէկ անգամ, եւ ան ալ ուզելով չեղաւ, այլ **Գուսան**ի 25ամեակին առթիւ վարչութիւնը շատ խնդրեց իրմէ որ նախկին երգողներ ալ մասնակցին. վերջապէս ընդունեցաւ, բայց... դժուարաւ:

Յիմա, երբ ես ալ կը ղեկավարեմ, կը տեսնեմ որ սիրելի Կանաչեանը իրաւունք ուներ, որովհետեւ որքան երգչախումբին անդամներուն թիւը աւելնայ, այնքան աւելի դժուար կ'ըլլայ ձայները հաւասարակշռել եւ ձայներու գոյնը նոյնացնել:

Կանաչեանի համար որքան ձայնի որակը կարելոր էր, նոյնքան եւ ւաւելի կարելոր էր երգողին ուշիմութիւնը, կեդրոնանալու կարողութիւնը: Ան կ'ըսէր. «երգչախումբի մէջ երբ մէկը կ'երգէ պէտք է որ միայն ու միայն երգի մասին մտածէ: Եւ ատոր համաձայն՝ փլանաւորում պէտք է ընէ: Երգչախումբի մէջ բուն եղանակը (մելոտի), թեման, յաճախ սոփրանոյէն ալթօ, թենոր կամ պասս կ'անցնի. ուստի այդ ձայները, որոնք ներդաշնակութեան դերը կը կատարեն, շատ աւելի մեղմ պէտք է երգուին»:

Կանաչեան իսկական արուեստագետ, ուսուցիչ եւ մանաւանդ մանկավարժ էր: Երգ սորվեցնելու իր կերպը սքանչելի էր: Ան միշտ զուարճալի օրինակներ կու տար՝ տպաւորելու համար աշակերտները: Երբեք չեմ մոռնար այն սքանչելի օրինակը, զոր տուաւ մեզի, երբ առաջին անգամ կը սորվեցնէր իր Շուշօ խմբերգը: Հոն եղանակը կը սկսի, պասերով. «Շուշօն ելէ կ'երթէր Եգիւս»: Հագիւ թէ պասերը սկսան երգել, մէկ անգամէն կեցուց՝ «չեղա՛ւ, Շուշօն փախցուցիք» ըսելով: Եւ սկսաւ պատմել հետեւեալը. «Չէք հասկցած երգին իմաստը, եւ չէք կրնար զայն երգել: Շուշօն գիւղացի, շատ գեղեցիկ ու ամօթխած աղջիկ մըն է: Ան առտուն շատ կանուխ կողովը ձեռքին, այգի կ'երթայ՝ խաղող քաղելու: Ինչու՞ համար երգին եղանակը նախ պասերը կը սկսին, վասնզի երգչախումբը կը նմանի ընտանիքի մը, որուն հայրը պասն է, իսկ մայրը՝ ալթօն: Սոփրանօները եւ թենորները զաւակներն են, ջահէ՛լ: Յաճախ առտուն ամենականուիս արթնցողը հայրն է (պաս), որ նախ կը տեսնէ Շուշօն, իր ամօթխած աղջիկը որ այգի կ'երթայ: Ուստի կամացուկ մը, շատ մեղմօրէն կ'արթնցնէ իր կինը՝ ըսելով. «Շուշօն ելէ կ'երթէր Եգիւս»: Իսկ զաւակները՝ թենորներ եւ սոփրանօներ, արթննալով կը ձայնակցին ուրախ եւ մեղմօրէն երգելով... Հիմա դարձեալ երգեցէք...»:

Հաւատացէ՛ք, կարծեք բոլորովին նոր երգ մը երգած ըլլայինք: Իրական Շուշօն ապրեցուցինք: Ահաւասի՛կ օրինակ մը հազարաւոր օրինակներէն, որ կը բաւէ ցոյց տալու իսկական մանկավարժը:

Կանաչեան միաժամանակ սքանչելի խմբավար մըն էր: Շատ քիչ անգամ պատահած է որ երգահան մը նոյնքան յաջող խմբավար ըլլայ: Ան երբեք բարձրաթոնիչ չափեր չունէր. ընդհակառակն, չափազանց զուսպ եւ ինքնայատուկ էր: Իր ձեռքերուն եւ մատներուն փոքր շարժումները բաւարար էին խումբին հասկցնելու թէ ի՛նչ կ'ուզէր մանաւանդ իր աչքերուն եւ դէմքին արտայայտութիւնները որպէս հայելի կը փոխանցէր մեզի՝ ապրեցնելով երգը եւ հաղորդակից դարձնելով ունկընդիրը: Ան կ'ըսէր. «Պէտք է որ երգչախումբը երգած երգին շէշտերուն եւ ելեւէջներուն նրբութիւնները փոխանցէ ունկնդիրներուն՝ ծայրայեղ բծախնդրութեամբ»:

Կանաչեան երաժշտագետի բացարձակ ականջ ունէր: Կարելի չէր անոր ականջէն փախչէր որեւէ ամենափոքր հնչիւն, որ սխալ ելլէր

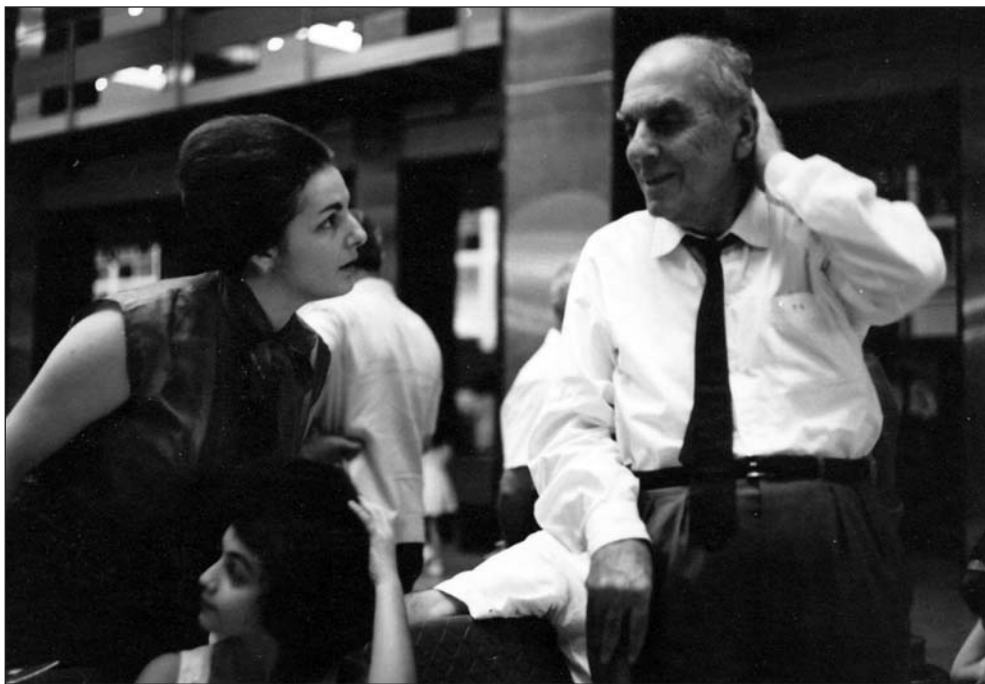
խումբի անդամներէն մէկուն բերնէն: Նոյնիսկ իր աչքերը երբ չէին տեսներ, անմիջապէս կը կեցնէր եւ կ'ըսէր – իր իւրայատուկ եւ սրամիտ ոճով – այդ սխալ երգողին անունը:

Ես անձամբ ինչ որ սորված եմ երաժշտանոցէն, կրնամ ըսել թէ շատ աւելի բան սորված եմ հայ երգարուեստի մարզին մէջ Կանաչեանէն: Եւ անոր համար կը զարմանամ երգի կարգ մը ուսուցիչներուն, երբ կ'ըսեն թէ «երգչախումբի մէջ երգելով ձայնը իր ուղղութիւնը կը կորսնցնէ»: Անշուշտ կրնայ ըլլալ որ ճիշդ ըլլայ՝ եթէ ունենաս երգչախումբի ղեկավար մը, որ ձայնամարզութեան եւ երգի մասին ոչ մէկ գաղափար ունի: Սակայն երբ աշակերտն ես Կանաչեանի պէս բժախնդիր երգահանի մը եւ խմբավարի մը, ոչ մէկ կասկած որ ապահով ձեռքի մը մէջ ես:

Կանաչեանի մարմնաւոր անձը չկայ այլեւս, սակայն *անոր հոգին միշտ ներկայ է բոլոր գինք մօտէն ճանչցողներուն սիրտերուն մէջ:*

Ես ինքզինքս շատ բախտաւոր կը զգամ որ ունեցած եմ այսպիսի մեծ ուսուցիչ մը

Յարգա՞նք իր անմահ յիշատակին...:

1963. Պէրութէն Պաղարապ մեկնում

ՅՈՒՀԵՐ ՀՕՐՄ ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՋԵԱՆԻ ՄԱՍԻՆ¹³

Սեղա Կանաչեան-Թիւսիւզեան

Խօսիլ՝ Կանաչեանի մասին, ներկայացնել գինք՝ բաւական դժուար եւ ծանր պարտականութիւն մըն է, որովհետեւ պէտք է մօտենալ նիւթին շատ մը կողմերով.- Կանաչեանը որպէս մարդ, ընտանիքի հայր, երաժիշտ, ստեղծագործող, խմբավար, մանկավարժ, ուսուցիչ: Փորձեմ մօտենալ մէկ առ մէկ, երբեմն՝ օրինակներով:

1930-ականներ,

Բարսեղ եւ Քրիստինէ Կանաչեան ընկրանիք

Որպէս մարդ՝ չափազանց ճշմարտախօս, անխարդախ, անկողմնակալ, շատ ջղային բայց շատ բարի եւ ներող՝ միաժամանակ: Ընկերական, կատակասեր, կատակախօս, պարզ, համեստ... այս բոլորէն՝ միջանի օրինակ:

Մայրս ծանր բժշկական գործողութեան ենթարկուեցաւ. շատ ուժասպառ տուն բերինք գինք: Պէտք էր լաւ սնունդ ստանար, որովհետեւ կշիռքը շատ պակսած էր: Հայրս ամէն առտու կը ստիպէր որ մօրս կշիռքը առնենք եւ մտահոգ՝ կը սպասէր որ ըսէինք թէ աւելցած է: Միջանի օր ետք ըսինք թէ աւելցած է. երբ մօրս յայտնեց՝ մայրս սկսաւ ուտելիքը պակսեցնել ըսելով որ հազիւ քիչ մը նիհարցեր է, պէտք չէ գիրնալ: Հայրս կ'ուզէր որ մայրս գիրնայ: Շարունակեցինք ամէնօրեայ կշռումները, բայց չըսինք թէ կշիռքը աւելցած է: Օր մը, հայրս մտահոգ գիս կանչեց եւ ըսաւ. «Սեղա, բժիշկին հեռաձայնէ, հարցուր թէ ինչու չ'աւելնար կշիռքը. արդեօք տրե՞ն պիտի հիւանդանայ»: Տեսայ որ շատ մտահոգ է, ըսի՝ «պապա, մի՛ մտահոգուիր, աւելցած է բայց իրեն չենք ըսեր որ լաւ ուտէ, որովհետեւ կը մերժէ աւելի ուտել՝ չգիրնալու համար»: Հարցուց՝ «վստա՞հ ես»: Ըսի՝ «այո, բայց իրեն չըսես, որպէսզի շարուն-

նակե ուտել, թե ոչ՝ չ'ուտեր ու նորէն կը նիհարնայ», եւ կրկնեցի՝ «իրեն չ'ըսես»: «Լաւ» ըսաւ: Միքանի վայրկեան անց ձայնեց՝ «Քրիստինէ, քեզի լաւ լուր մը ունիմ...»: Շուարած մնացի որ յանկարծ ինչ ինկաւ միտքը. երբ մայրս մօտեցաւ՝ հայրս ուրախ գուարթ ըսաւ. «գիտե՞ս Քրիստինէ դուն երկու քիւօ անելցած ես, այս աղջիկները չեն ուզեր ըսել քեզի՝ որ լաւ ուտես: Մի՛ վախնար, լա՛ւ է առողջութիւնդ»: Երբ հարցուցի՝ «պապա, ինչու՞ ըսիր, չէ՞ որ գաղտնի պիտի պահէիք»: Ըսաւ «ինչու՞ սուտ կը խօսիք, մեզ կը մտահոգէք. բացատրեցէք իրեն որ պետք է ուտէ իր առողջութեան համար. այս ձեւով մեզի մտահոգութիւն կը պատճառէք չէ՞...»: Այս՝ մէկ օրինակ ճշմարտախօսութեան:

Երգչախումբը ուներ վարչութիւն, որ կը զբաղէր համերգի կարգադրութիւններով՝ տոմսերու տպագրութիւն, ցրում, գովազդ, կառավարութեան գործեր, տոմսերու կնքում եւայլն: Հայրս անձամբ կը ստուգէր այդ բոլորը: Համերգի մը տոմսերը տպուած էին, պետք էր տարուէին եւ կառավարութեան քով կնքուէին տուրքի համար: Տոմսերը շուկայ իջած էին. երբ տեսաւ թէ մէկ մասը կնքուած է, իսկ մաս մը՝ ոչ, հարցուց ինչու՝ չեն կնքուած: Տղաքը ըսին թէ մաս մը չեն կնքած, որպէսզի տուրքը պակաս տան: Հարցուց՝ «ո՞վ որոշեց», ըսին՝ «մենք, ժողովին այդպէս մտածեցինք»: Հարցուց «ո՞վ բերաւ այս գաղափարը սեղանին»:

– Մենք բոլորս:

– Ո՛չ, մէկը բերաւ այս գաղափարը եւ ժողովը ընդունեց:– Երբ ըսին անունը առաջարկողին, ըսաւ.–

– Վաղը կը հրաժարի վարչական ըլլալէ:

– Պրն. Կանաչեան...:

– Կանաչեան Մանաչեան չկայ:

Իրաւ ալ կը հրաժարեցնէ: Խեղճ տղան հեռացուց ըսելով.–

– Այն որ կառավարութիւն կը խաբէ, ամենքը՝ զիս ալ, ձեզ ալ կը խաբէ...:

Այս եւ ասոր պէս շատ մը օրինակներ կան իր արդարամտութեան մէջ... Խեղճ տղան մնաց խումբին մէջ եւ շարունակեց օգնել ընկերներուն՝ համերգերու յաջողութեան համար...:

Շուտ բորբոքող, ջղային էր. ոչինչ բանէ յանկարծ կը գայրանար, բայց շատ շուտ կը կակուղնար, եւ որմէ որ ջղայնացած էր՝ քանի մը վայրկեան ետք կատակ մը կ'ըներ՝ կարծես ներողութիւն կը խնդրէր:

Համեստ էր, չէր սիրեր իր մասին իր քով գովասանք ընեն. անմիջապէս խօսքը կը փոխէր, իսկ ինքը իր մասին երբեք չէր խօսեր: Մենք բոլորս, իր ուսուցիչներուն գովեստները – ըլլայ Կոմիտաս, կամ՝ դպրոցական օրերէն իր ընկերներուն վկայութեամբ – լսած ենք:

Մեծ, պզտիկ, հարուստ, աղքատ, գիտնական կամ ոչ՝ բոլորին հետ սիրալիր խօսակցութիւն կը պահէր: Ընկերական շրջանակ շատ ուներ եւ բոլորին հետ գիտէր խօսիլ. եթէ պետք է՝ շատ լուրջ վերլուծումներով,

եւ հակառակը՝ շատ կատակային պատմություններով կը զբաղեցնէր մեծերը եւ փոքրերը: Բոլորը հիացումով կը հետեւէին իր պատմութիւններուն եւ շատ անգամ՝ լուրջ վերլուծումներուն:

Շատ կը սիրէր երեխաներ. միշտ բան մը կը գտնէր զբաղեցնելու. կա՛մ մտային մարզանքներ, հանելուկներ հնարելով, շուտասելուկներով եւայլն: Կը պատրաստէր cinema. Շաբաթ իրիկունները մենք, երբեմն նաեւ մեր դրացի ընկեր-ընկերուհիները միասին կը նստէինք եւ իր պատրաստածը կը դիտէինք մեծ հետաքրքրութեամբ: Ճերմակ սաւան մը կը կախէր սեղանէն վար, լոյսերը կը մարէր եւ վարագոյրին (սաւանին) լոյս մը դնելով, ցերեկին պատրաստած խամաճիկներով մեզի պատմութիւններ կը պատմէր: Սաւանին վրայ, cartonի վրայ գծած պատկերներով անոնց ստուերը ցոյց կու տար եւ զանազան կենդանիներու, ծերի, երիտասարդի, կնոջ կամ թռչունի, երեխայի ձայներով կը կատարէր իր պատմութիւնը...

Երաժշտական դասեր տուած է Պոլիս, Եգիպտոս, Զալէա՝ Զայկագեան դպրոց, Կիպրոս՝ Մելգոնեան, Լիբանան՝ Զոփիսիմեանց քոյրերու մօտ, Ս. Նշան Վարժարան, եւ երկար տարիներ՝ Ճեմարան: Ունեցած է ֆանֆարի խումբ, Պոլիս ալ ունեցած է թէ՛ երգչախումբ եւ թէ՛ ֆանֆարի խումբ, ու փողային խումբերու համար շատ յօրինումներ ունեցած է, որոնցմէ ոչ մէկ նմուշ կայ, որովհետեւ ատոնք օրուան կամ պայմաններու բերմամբ գրած ըլլալուն՝ լուրջ չէ վերաբերած ինք: Զայրս, ամէն ճամփորդութեան սովորութիւն ըրած էր՝ շատ կարելոր չհամարած գործերը կը փճացնէր: Պէյրութ երկար տարիներ շարունակ երաժշտութեան դասեր տուաւ. ուներ մանկական եւ պատանեկան երգչախումբ. տարեվերջի հանդեսներուն ծնողները կը հպարտանային երեխաները բեմի վրայ տեսնելով եւ մեծ յաջողութիւն կը գտնէր հանդիսութիւնը...

Որպէս երաժիշտ-ստեղծագործող բոլորը գիտէն որ եղած է Կոմիտասի հինգ սաներէն միակը, որ շարունակած է վարպետին գործը՝ ըլլալով արժանի յաջորդը, շարունակելով «վարպետի» առաքելութիւնը՝ հասցնելու հայ երաժշտութեան գանձերը ի սփիւռս աշխարհի: Վարդապետը գտած է իր մէջ իսկական երաժիշտը եւ միւս սաներէն աւելի աշխատած է իրեն հետ: Ինք շատ չէր պատմէր թէ որքան կը սիրէր իրեն Վարդապետը, բայց ինք կը պատմէր իր՝ Վարդապետին հանդէպ ունեցած սերը եւ հիացմունքը: Տարիներ անց երբ Թումաճան Պէյրութ եկաւ հանդիպելու իր շատ սիրելի 'Բարսեղիս', պատմեց՝ «մենք չորսս կը նախանձեինք քեզի, 'Բարսեղս'»: Զարցուցի Թումաճանին թէ ինչու՛: Պատմեց.

Ժամ չունէինք դասի, մէկ ժամ, երկու ժամ, աւելի... երբ վերջացներ՝ «վերջ» կ'ըսէր: Զիչ մը կատակներ ընելէ վերջ կ'ելլէինք ոտքի՝ երթալու. մեզ կ'առաջնորդէր մինչեւ դուռ եւ ձեռքով Բարսեղիս, կա՛մ աչքով, կա՛մ թելը բռնելով չէր ձգէր որ մեզ հետ դուրս ելլէ. «քիչ մը սպասե՛» կ'ըսէր: Մենք ակումբ, կամ մեզմէ մէկուն տունը կ'երթա-

յինք եւ կը սպասէինք Բարսեղիս, որ երբեմն կ'ուշանար: Երբ հարց կու տայինք՝ Բարսեղս կ'ըսէր թէ «միքանի ցուցմունքներ ըրաւ»: Յետոյ իմացայ որ բազմաձայնութեան դասեր սկսած է իրեն հետ: Երբ հարցուցինք Վարդապետին՝ ըսաւ. «ձեզի՞ դեռ շատ կանուխ է»: Գիտե՞ս, [Վարդապետը] Բարսեղիս քիչ-շատ կողմնակցութիւն կ'ըներ: Մենք քիչ մը կը նեղուէինք, բայց Բարսեղս եւ զինք այնքան կը սիրէինք՝ ներողամիտ աչքով կը նայէինք:

Այսպէս, հայրս եւ Թումաճան օրերով կը պատմէին, կը յիշէին բայց միշտ վերջաւորութեան կը յիշէին Պոլսոյ վերջին հանդիպումները: Երբ Կոմիտասի աշակերտները իմանալէ ետք անոր ձերբակալումը, կ'իմանան նաեւ անոր վերադարձը – հայրս ու Թումաճան մեծ յուզումով պատմեցին այդ պահը.

Գացինք դուռը զարկինք, առաջին օրը բացաւ, յաջորդ օրը ներսէն լսեցինք ձայնը՝ «մտէք»: Դուռը բացինք՝ դեմքը պատին կեցած էր: «Բարեւ, վարդապետ»: Պատասխան չկայ: Երկրորդ անգամ՝ պատասխան չկայ: Կարծեցինք որ սովորական կատակներէն մէկն է: Սովորաբար երբ «մտէք» ըսէր՝ մտնէինք՝ պահուրտած կ'ըլլար կա՛մ պահարանին մէջ, կա՛մ սեղանին տակ, կա՛մ դռան ետեւ... – Երբ դարձեալ, աւելի բարձր ձայնով իրեն «բարեւ» ըսինք՝ դարձաւ եւ ուղիղ նայելով՝ «Ես ալ պէտք է իրենց հետ մնայի ... հիմա անոնք ի՞նչ պիտի մտածեն իմ մասին» ըսաւ, եւ դարձեալ դարձաւ պատին ու ոչ մի խօսք: Յայտնի էր, որ ձեւով մը յանցաւոր կը զգար ազատուած ըլլալուն եւ depressionի մէջ ինկած էր:

Աւելի ուշ, երբ իր սաները հիւանդանոց ուզած են այցելել՝ Վարդապետը չէ ընդունած զիրենք: Միքանի անգամ փորձած են: Վերջին անգամ ըսած է՝ «Բարսեղը հետերնի՞դ է»: Երբ ըսէր են «այո», պատասխանէր է՝ «գնա՛, ըսէ որ ես խենթ չեմ, չեմ ուզեր զիս խենթանոցի մէջ տեսնեն»: Այս խօսակցութիւնը Վարուժան Խտշեանը ուներ ժապաւենի վրայ, միքանի անգամ ուզած եմ՝ «այսօր, վաղը» ըսելով յետաձգած ու չէ տուած. չգիտեմ այդ ալ հրդեհի զո՞հ է, թէ կայ՞...

Պէյրուքի մէջ կազմուեցաւ **Գուսան** Երգչախումբը, որ ամէն տարի համերգ կու տար, եւ ամէն տարի Կանաչեան խոր երգ մը կը պատրաստէր յայտագրին համար: Չեմ յիշեր՝ ո՞ր թուականին ուզեց opera մը գրել Միրաքեանի «Լալուարի Որսը» բանաստեղծութեան վրայ: Բաւական գրելէ ետք, սկսաւ մտածել թէ ի՞նչ ուժերով պիտի ներկայացնէ՝ որոշեց փճացնել: Մայրս, որ միշտ կը հետեւէր իրեն՝ խնդրեց որ չփճացնէ, բայց իր որոշումը որոշում էր: Բարեբախտաբար, մայրս կրցաւ արիւնքներէն մէկը փրկել, ըսելով որ «Ես այս կտորը որպէս սոլօ կ'ուզեմ պահել»: Ատիկա *Ալվարոյի Երազը* մեներգն է: Բայց աւելի ուշ՝ 1939ին, սկսաւ վստահիլ երգչախումբի ուժերուն եւ գրեց *Արեղան* օփերան, որ ներկայացուեցաւ նոյն թուականին: Կարելի է ըսել որ ժողովուրդին հա-

մար նորութիւն էր. ներկայացում՝ երգով... իհարկէ, ամէն մարդ չէր գիտեր օփերա հասկացութիւնը: Բայց շատ մեծ յաջողութիւն գտաւ օտարներու, դեսպանատուներու անձնակազմերու մօտ: Դժբախտաբար ան չկրկնուեցաւ շատ մեծածախս ըլլալուն պատճառով, եւ դժուարութիւններու հանդիպեցաւ հայրս: Ներկայացումէն առաջ կաթողիկէ կրօնաւորներ, որ վերջին փորձը ուզած էին մտիկ ընել, արգիլեցին ներկայացումը՝ եթէ մէջէն չվերցուէր տեսարան մը՝ ուր արեղան կը սիրահարի իշխանի աղջկան: Երեւակայեցէք՝ յաջորդ օրը ներկայացումն է. խեղճ հայրս ստիպուեցաւ տեղւոյն վրայ վերցնել այդ տեսարանը եւ տարբեր ձեւերով իրար կապել պակաս մասերը... յաջորդ տարիներուն իր համերգերու յայտագրին մէջ տարբեր տեսարաններ երգուեցան *Աբեղանէն*: Թումաճանը խնդրեց որ partitionը իրեն դրկէ հայրս եւ ինք Ամերիկա ներկայացնէ ու հասոյթը իրեն դրկէ: Մայրս դժուարաւ կրցաւ համոզել եւ ծանօթի հետ ուղարկեցին: Թումաճանը լաւ ներկայացուցած էր, բայց այնքան ծախս եղած էր, որ վնասով ելած էր...: Ցաւալին այն է որ partitionը վերադարձին կորսուեցաւ librettoին հետ: Զիմա միայն մնացած է clavierն, որ Զայաստան՝ Չարենցի Անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանին յանձնած էմ: Անկէ կարելի է շատ մեծ դժուարութեամբ վերակազմել թէ՛ librettoն եւ թէ՛ partitionը: Յոյսեր կան – թէեւ քիչ մը ծախսոտ – որովհետեւ երկար եւ դժուարին գործ է...

1942ին մտայղացում ունեցաւ նորութիւն մտցնել իր գործերուն մէջ եւ որոշեց Չարիֆեանի «Խենթը» բանաստեղծութիւնը որպէս ասմունք ներկայացնել երաժշտութեան ընկերակցութեամբ: Շատ գեղեցիկ աշխատանք մը ստեղծուեցաւ. ասմունքողը Տիկ. Եղանտ Աճեմեանն էր, Չարիֆեանի քրոջ դուստրը: Բացառիկ յաջողութիւն գտաւ ժողովուրդին կողմէ. քառորդ ժամ յոտնկայս ծափահարութիւններով ընդունուեցաւ, բայց հայրս միշտ բան մը կը գտներ փոխելու: Այդ աշխատանքին վրայ էր, երբ քաղաքին մէջ խլրտումներ եղան եւ տունէն փախանք: Այդ փախուստի պահուն եթէ չեմ սխալիր պատռեց՝ «յետոյ կը գրեմ» ըսելով: Բայց վրայ եկաւ աչքերու կուրութիւնը եւ այդ կտորը կորսուեցաւ: Ես մաս մաս կը յիշեմ եղանակները. երբ երաժիշտ Երուանդ Երկանեանը Պէյրութ էր, գրի առաւ: Տեղ մը պահած էմ բայց ինչի՞ պիտի ծառայէ... այդ ալ այդպէս կորսուեցաւ:

Կանաչեան սովորութիւն ուներ պատռելու: Ամէն երկիր փոխելուն՝ ձեռագիրեր կը պատռէր՝ «դարձեալ կը գրեմ» ըսելով: Ատոնցմէ շատերը կորան, կորսուած են sonatineներ, պարեղանակներ, romancesներ: Զիմա երբեմն կ'երգեն երգեր եւ կ'ըսեն ժողովրդական. օրինակ՝ *Երազը*: Անոր մասին տեղ մը գրուած է ժողովրդական, տեղ մը՝ Շահագիգ: Իսկ օր մը մայրս երգարանի մը մէջ կարդաց. «խօսք Շահագիգ, երաժշտութիւն՝ Կոմիտաս»: Մայրս խնդալով եկաւ ըսաւ՝ «Բարսեղ, տե՛ս հոս ի՞նչ գրուեր է»: Երբ մայրս կարդաց, հայրս երբեք չնեղուեցաւ. «տե

ոչինչ: Այնքան կը սիրէր այս գործս, որ յաճախ նուագել-երգել կու տար եւ շատ կը յուզուէր: Թող ի՞րը ըլլայ» ըսաւ հայրս եւ խնդաց: Պզտիկ տետրակ մը ունէր, որուն մէջ կային իր romances-ները. առաւ եւ էջ-էջ պատմեց: «Բարսեղ, ի՞նչ կ'ընես»՝ ըսաւ մայրս սարսափած: Որովհետեւ այդ երգերը հայրս կը նուագէր, մայրս եւ ես, աւելի ուշ՝ պզտիկ քոյրս եւ ես, հօրս ընկերակցութեամբ զուգերգ կ'ընէինք: Ժապաւենի վրայ տեղ մը երգած ենք բայց չեմ գիտեր եթէ գտնեմ: *Երազքին* հետ կային *Հին-գալլա*, *Մայր Արաքսի Ափերով* (զոր Աթուրեան բազմաձայնած է), *Ահա ինչու Լուսին Արծաթ*, *Կես Գիշեր Էր Պարզ Գիշեր Էր* եւ ուրիշ երգեր:

Երբ որեւէ նոր ստեղծագործութիւն մօտենար իր աւարտին, կը կանչէր մայրս ու գիս, կը նուագէր եւ կ'երգէր միջանի տարբերակ եւ կ'ըսէր. «լա՛ւ մտիկ ըրէք, ո՞ր մէկը աւելի լաւ է»: Յետոյ դարձեալ կը նուագէր, դարձեալ կը հարցնէր ու ընդհանրապէս կը մնար ի՞ր տեսակետին վրայ: Մայրս կը բարկանար՝ «եթէ պիտի չփոխէիր ինչու՝ մեզ կանչեցիր»: Կը փորձէր համոզել որ իր ընտրածը աւելի գեղեցիկ է: Կը պատահէր որ մօրս կամ իմ ըսածը լաւ գտնէր, բայց փորձի ժամանակ ամէն անգամ կրնար փոխել: Այդ պատճառաւ ալ երբեմն նոթի առածը տարբեր կ'ըլլար, երգել տուածը՝ տարբեր: Նոյնիսկ երբեմն համերգի ժամանակ տեղւոյն վրայ կը փոխէր: Բայց այնպէս վարժեցուցած էր խումբին, որ հանգիստ՝ ուզածին պէս երգել կու տար: Յետոյ, համերգէն ետք տղաքը՝ «Պրն. Կանաչեան, ինչու՞ տարբեր երգել տուիք», կը հարցնէին. չէր պատասխանէր, այլ կ'ըսէր՝ «ապրիք տղաք, կ'ուզէի գիտնալ լաւ վարժուած էք»:

Իր աշխատանքի ժամերը կես գիշերէն ետք էին, երբ թաղի աղմուկը, արաբական երաժշտութեան ձայները չկային, լռութիւնը տիրէր: Կը փակէր փեղկերը, ապակիները, դռները ու կատարեալ լռութեան մէջ, մէկ լուցկիով կը վառէր ծխախոտը եւ կես գիշերէն մինչեւ առտու կ'աշխատէր՝ մօտաւորապէս 4-5 ժամ: Մոխրաման չունէր. ապուրի պնակը կը ծառայէր որպէս մոխրաման, որ առաւօտեան արդէն յորդած կ'ըլլար:

Անկողին երթալէ ետք անպայման գիրք մը կը կարդար, որ միտքերը ցրուին եւ կարենայ քնանալ:

Ունէր դրոշմաթուղթի հաւաքածոյ, որոնցմով կը զբաղէր երբեմն՝ երբ քիչ մը հանգիստ ընել ուզէր: Բ. Համաշխարհայինին այդ դրոշմաթուղթերուն շնորհիւ կրցանք գոյատեւել, որովհետեւ շատ արժեքաւոր դրոշմաթուղթեր ունէր, որոնք մաս առ մաս ծախեց: Երբ յաճախորդ ունենար՝ զիս կը կանչէր, որ մօտը նստիմ եւ կ'ըսէր որ աչքս չիեռացնեմ յաճախորդին ձեռքերէն, որպէսզի որեւէ դրոշմաթուղթ չգողնան: Այդպէսով ես ալ սկսայ հետաքրքրուիլ եւ ապագային շատ մեծ հաւաքածոյ մը ունեցայ: Ինծի սորվեցուցած էր գաղտնիքները՝ ինչպէ՛ս պետք է ճանչնալ, ինչպէ՛ս պետք է զանազանել նոյնանման դրոշմաթուղթերը, ինչպէ՛ս պետք է գործածել catalogue-ը եւն.:

Չափազանց բծախնդիր էր մաքրութեան: Երբ ճաշի նստէինք, նախ-

քան նստիլը պետք է ստուգէր եթէ լուացուած ենք, իր ճաշի անձեռոցը պետք է ամեն օր նոր ըլլար, լուացուած եւ արդուկուած, ճաշը պնակին մէջ դրուելէ առաջ պնակը կը սրբէր անձեռոցով (փոշի նստած կ'ըլլայ վրան), նոյնպէս՝ դգալ, դանակ եւ պատառաքաղ: Սկիզբը մամաս կը նեղուի

1946, Հալէպ. Սեդա Կանաչեանի պսակը

եղեր, բայց վերջը վարժուած էր: Ոչինչ, մենք վարժուած էինք, բայց մայրս կ'ըսէր. «Բարսեղ, տունը հասկցանք, բայց ուրիշի տունը ամօթ է, մի՛ ըներ գետնին տակը կ'անցընես ինծի»: «Օտարին տունը աւելի՛ կ'ընեմ, որովհետեւ չեմ գիտեր ինչպէս կը լուան պնակը» կ'ըսէր: Օգուտ չունի. միշտ ալ, իբրեւ թէ գաղտագողի կը մաքրէր: Երբեմն մայրս կը նշմարէր թէ տանտիկինը ուշադրութիւն դարձուցած է՝ կ'երթար ներդուրութիւն կը խնդրէր, ըսելով որ սովորութիւն է, տունն ալ նոյնը կ'ընէ...

Տարօրինակութիւններ շատ ուներ հայրս: 1964ի ամառը Հայաստանէն եկած էր րատիօժամի տնօրէն կամ պատասխանատու անձ մը (եթէ չեմ սխալիր Պրն. Այվազեան) որ ուզած էր տեսնել Կանաչեանը: Ժամադրուեցանք առաւօտ մը, ժամը 10ին: Մայրս ժամը 9էն սկսաւ ըսել՝ «Բարսեղ, ելիր ածիլուէ, հագուէ, հիմա մարդը կու գայ, ամօթ է»: «Դեռ կանուխ է» ըսելով կը ձգձգէր: Վերջապէս ըսաւ որ պիտի չփոխուի. այդպէս կ'ընդունի մարդուն: «Ես իրեն բան մը կը պատմեմ կը հասկնայ»: Սկսայ ես միջամտել. «պապա, ինչ պիտի պատմես, նախ մեզի պատմէ նայինք ինչ է պատմելիքը»: Սկսաւ պատմել. «Ժամանակին Այնթափէն Ամերիկա կ'երթայ, պատասխանատու մարդիկ կը դիմաւորեն, կը տեսնեն որ հին վերարկու մը հագուած է եւ քիչ մըն ալ աղտոտ: Կ'ուզեն շուկայ տանիլ եւ նոր հագուստներ գնել: Կը մերժէ ըսելով՝ «հոս գիս մէկը չի ճանչնար, գիս հագուստովս պիտի չդատեն»: Մարդիկ չեն կրնար համոզել: Տարիներ ետք Այնթափէնը նոյն հին վերարկուով կը դիմաւորէ գիրենք: Երբ կը հարցնեն՝ «ինչու՞ միշտ նոյն վերարկուն է վրադ», կ'ըսէ՝ «հոս ամեն մարդ գիտէ գիս»: Երբ պատմեմ կը հասկնայ որ պետք չէ ինծի իմ հագուածքէս դատէ»: Դժուարով համոզեցինք փոխել: Բայց մարդը հագիւ դուռէն ներս մտաւ՝ այս պատմութիւնը պատմեց եւ ըսաւ որ իրեն համար անհանգիստ ըրած ենք զինք...

Երբ անձնական դասի համար դիմէին՝ առաջին հարցումը կ'ըլլար.

«թուաբանութեան մէջ ինչպէ՞ս է»: Այս շատ զարմանք կը պատճառէր ծնողներուն: Հայրս, կը մտածէր որ երաժշտութիւնը գիտական դասերու մէջ կը դասուի եւ ոչ՝ լեզուական. իրեն համար շատ կարեւոր էր թուաբանութիւնը: «Հիմը, – կ’ըսէր, – հաշիւն է 2/3, 4/4, 2/4, 6/8 եւն.», եւ եթէ միջանի դասերէ վերջ զգար որ իզուր է երեխային հետը աշխատիլ՝ կը մերժէր դաս տալ: «Աւելորդ դրամ պիտի վատնէք» կ’ըսէր:

Երբ դեռ փոքր էինք մեզ կը կեցնէր ոտքի՝ դիմացը, մեր ձեռքերը առաջ օդին մէջ, 5 մատները բաց, իրարմէ հեռու եւ թուաբանական հարցումներ կու տար՝ գումարում, հանում, բազմապատկութիւն, բաժանում. պէտք է արագ պատասխանէինք: Խեղճ քոյրերս չէին հասներ պատասխանելու եւ կը սկսէին լալ: Կը սիրէր ինծի հետ աշխատիլ (կը յաւակնիմ ըսելու՝ թիւերու հետ շատ հաշտ է ուղեղս): Այս ուղղութեամբ երկար կը խօսէր անձնական դասեր առնող աշակերտներուն հետ: Տղաք նոթեր կ’առնէին եւ լուրջ կը հետեւէին:

Շատեր ուզած են իրենց յուշերու մէջ պատմութիւններ պատմել Կանաչեանին հետ ունեցած իրենց ծանօթութեան մասին եւ շատ անգամ սխալ մեկնաբանութիւններով: Կ’ուզեմ յիշել անոնցմէ մէկը:

Տոքթ. Ճեպէճեան կը գրէ իր յուշերուն մէջ Կանաչեանին հետ պատահած դրուագ մը Հալէպի Հոգեւտան մէջ, իբր թէ հայրս եղած է ցնցոտիներու մէջ, անօթի եւ տարուած է տուն, լոգանք տրուած, զգեստները փոխած են, կերակուր տուած, յետոյ խեղճ մարդը պատմած է թէ ինք Կոմիտասի աշակերտը եղած է եւ խնդրած է եթէ ջութակ ունին իրենց համար կը նուագէ եւն.: Ո՛չ մէկ իրականութիւն կայ այս պատմութեան մէջ, որովհետեւ նախ՝ Կանաչեան գաղթական չէ եղած Հալէպ, այլ թրքական բանակին հետ եկած է, երկրորդ՝ ջութակ ուզելու պէտք չունի, քանի միակ բանը որ հետը կը ճամփորդէր ջութակն էր, զոր գնած էր 1912ին եւ որ մինչեւ օրս կ’ապրի: Երբ Հալէպ եկած է, դիմած է առաջնորդարան եւ կարգ մը ազգայիններու. անոնց միջոցաւ կազմած է երգչախումբ ու համերգեր տուած է: Իրեն հետ եղած են միջանի ընկերներ, որոնցմէ մէկը Գեորգ Կառվարեւցն է: Գիշեր մը, երբ նստած, ընկերներով կը զուարճանային, Կառվարեւց ոգեւորուած կ’ելլէ ինքնաբուխ միջանի տող կ’արտասանէ՝ «Յառաջ, նահատակ ցեղիս անմահներ»: Նստած տղաք գրի կ’առնեն: Գիշերը կը ծնի կամաւորներու քայլերգը՝ Յառաջ, Նահատակը. միջանի օր ետք, համերգին առաջին անգամ կ’երգուի, 2-3 անգամ կը կրկնուի եւ համերգէն ետք ժողովուրդը այդ երգը շրթունքին՝ կը մեկնի սրահէն:

Ճեպէճեան իր գրքին մէջ ուրիշ յիշատակութիւն մըն ալ ունի, ուր կ’ըսէ թէ Կանաչեան Օրօրը գրած է Մազլումեաններու տունը, Մազլումեաններու նոր ծնած երեխային համար: Մինչդեռ այդ թուականէն շատ առաջ, 1913ին Պոլիս գրուած է եւ երբ Կանաչեան Կոմիտասի հանդիպման ցոյց կու տայ այդ գործը, Կոմիտաս կ’ըսէ «Օ քերթէնքելլէ, – իր փա-

դաքշական խօսքն է,- կը բաւէ այս գործը քեզի՝ որ ըլլաս աշխարհահռչակ: Ես այս գործին տակ իմ անունս պարծանքով պիտի ստորագրեի»: Զայրս 1926-27ին վերամշակած է եւ խմբերգի վերածած զայն: Կ'ըսուի թէ ծնունդէս առաջ կամ այդ օրերուն է [կատարուած այդ վերամշակումը], թէեւ ինք այդ մասին բան մը չէ ըսած. մասնաւոր դաշնակի բաժին մը աւելցուցած էր մօրս նուիրելու համար, որովհետեւ մայրս անգուգական մեներգողն է *Օրորին*:

Զայրս անգործ չէր կրնար նստիլ. միշտ բան մը կը գտներ տան մէջ նորոգելիք՝ աթոռ, սեղան, ելեկտրական գործիք, մեր բոլորին կօշիկները ինք կը նորոգէր: Զայրը կօշիկի գործատեղի ունեցած էր եւ ուզած էր իր գործին մէջ առնել զինք: Ինք ալ բնաւ հետաքրքրուած չէ եղեր այդ գործով. ամբողջ օրը երկու փայտի կտոր՝ ջութակ ըսելով իրար կը քսէ իբր թէ կը նուագէ: Զայրը իրեն խոստացեր է՝ եթէ իրեն օգնէ անպայման ջութակ կ'ունենայ: Այդ պատճառաւ սորված էր կօշիկի գործը: Փոքր ժամանակ ամառնային կօշիկներ կը կարէր մեզի համար. ոտքերնիս կը դներ հաստ քարթոնի վրայ, կը գծէր ոտքի շրջագիծը, կը կտրէր, տակը հաստ պարանով քարթոնին կը կարէր, վրան մօրս հիւսել կու տար երեսի մասը եւ կօշիկ-մուճակ կը պատրաստէր: Զիւսուածեղէնի գործատեղի ունեցող բարեկամ մը ուներ, որուն քովէն կը բերէր սխալ գործածուած հիւսուած թելեր՝ կը քակէր, կծիկ կ'ըներ եւ մօրս կու տար: Երբ մենք մեծցանք, մեզի սորվեցուց հիւսել գուլպայ, կօշիկի երես եւ...

Երեւի դեռ շատ բաներ կան, բայց առ այժմ կ'ուզեմ փակել այս տողերս զգալով որ չկրցայ երաժշտական ճամփով լեցնել կեանքս, հետեւիլ իմ օրն ուղիին բայց ինչ ընեմ՝ այս է եղեր իմ ճակատագիրս:

Այս խօսքերս ինծի յիշեցուցին հանդիպումս Մօրուս Զասրաթեանին հետ, որ եկած էր հայրենիքէն՝ իբրեւ Զայկագեան Զայագիտական Ամպիոնի դասախօս: Երբ օր մը հայր Տասնապետեանը ծանօթացուց զիս, ըսելով՝ «ահա մեր շատ սիրելի Սեդան, Կոմիտասի սաներէն Բարսեղ Կանաչեանի դուստրը, շատ պզտիկ ամուսնացուցինք, չձգեցինք որ ինք գործը շարունակէ երաժիշտ դառնայ»... Զասրաթեան յանկարծ Տասնապետեանի խօսքը կտրեց, ձեռքէս բռնեց, քիչ մը ետ քաշուեցաւ, վերէն վար չափելով ըսաւ. «ինչ պետք ուներ երաժշտութիւն ուսանելու. ամբողջութեամբ երաժշտութիւն մըն է Բարսեղ Կանաչեանի ստեղծագործ գլուխգործոցներէն մին»: Շատ հաճոյախօսութիւններ լսած էի, բայց երբեք չէի ոգեւորուեր, իսկ այս մէկը՝ ինչ մեղքս պահեմ, շատ հաճելի եւ անմոռանալի դարձաւ:

Անմահ հայրս, յիշատակդ անմար կը մնայ բոլորիս մէջ, միշտ փայլուն՝ պայծառ դեմքիդ, եւ կանաչ՝ անունիդ պէս:

Քեզ պաշտող դուստրդ

ԱՆՄՈՌԱՆԱԼԻ ՅՈՒՇԵՐ¹⁴

Քրիստինե Կանաչեան

Ծիծեռնակը բոյն կը շինէր
Բոյն կը շինէր, եւ կ'երգէր
Ամէն մէկ շիւղ որ կ'պցնէր
Իր հին բոյնը կը յիշէր:

Անգի՛ն Բարսեղս,

Երբ 1968ին, քու մահէդ մէկ տարի ետք գացի Երեւան, հոն, եւ Պէյրութ վերադարձիս բարեկամներու պնդումին վրայ սկսայ գրել այս յուշերս: Հայաստան հրաւիրուած էի Սփիւռքահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէին կողմէ, Երեւանի թանգարանին¹⁵ յանձնելու համար քեզմէ մնացած յիշատակներ, ձեռագիրներ եւ շքանշաններդ, իմիջիպալոց՝ քու աննման օփերադ՝ Աբեղան, որուն համար կարելորդ անձնաւորութիւններ հաւաստիք տուին ինծի, որ անպայման պիտի ներկայացնեն, եւ զիս դարձեալ հրաւիրեն: Դեռ կը սպասեմ¹⁶: Ամբողջ քսան օր քու գովեստդ լսեցի ամենուն կողմէ. ամենքն ալ իրենց հիացումը կը յայտնէին քու երգերուդ հանդէպ. չկար մէկը, որուն անծանօթ ըլլային անունդ եւ երգերդ, մանաւանդ՝ անգուգական Օրօրդ: Նոյնիսկ շարժավարներ մերժեցին ինձմէ դրամ ստանալ երբ իրենց յայտնուեցաւ որ ես «Օրօրոցային»ը երգողը եւ հեղինակին այրին եմ. շա՛տ յարգեցին զիս: Ի՛նչ օգուտ, արիւնոտ սրտով վայելեցի այդ բոլորը, յուզումով տեսայ հայրենիքիս վերելքը, տեսայ լաւ հայութիւնը, աղուո՛ր ջուրը, գեղեցիկ, շա՛տ գեղեցիկ բնութիւնը, մանաւանդ՝ Արարատը, ա՛յս այդ Արարատը, որ ափսո՛ս եթէ նոյնիսկ հետոս ըլլայիր պիտի չկարենայիր տեսնել այդ խաւարած աչքերովդ, իմ դժբա՛խտ ընկերս, եւ ատիկա քեզի համար մեծ վիշտ մը պիտի ըլլար. Է՛հ, թերեւս Աստուած խնայեց քեզի գոնէ այդ վիշտը...:

Յուշերս սկսայ, այո՛, սակայն հարց է թէ ես մինչեւ այսօր կամ մինչեւ մահս նոյնիսկ, պիտի հաւատա՞մ որ դուն չկաս այլեւս, եւ պետք է յուշեր գրեմ, թե՞ երեխայի միամտութեամբ պիտի կարծեմ որ օր մը պիտի վերադառնաս ինծի: Աստուծոյ գոյութեան խորապէս հաւատացող մը ըլլալով հանդերձ, դժբախտաբար չեմ հաւատար հոգիի անմահութեան: Զու գործերդ են անմահ՝ Բարսեղ, եւ ես մինչեւ կեանքիս վերջը պիտի

տառապիմ ճիշդ այդ գործերուդ համար, սակայն՝ միայն նուագելով զանոնք, որովհետեւ այլեւս չեմ կրնար երգել. սպառած է ձայնս. հետդ տարիր: Միշտ կ'ուզէիր լսել իմ երգս. նոյնիսկ մահէդ օր մը առաջ ուզեցիր որ երգեմ քեզի համար: Այդ երգերդ՝ որոնցմէ ամէն մէկուն մէջ օրէ օր արուեստի մեծութիւն եւ գեղեցկութիւն կը գտնեմ: Հազար անգամ պիտի ուզէի որ խանութպան մը ըլլայիր՝ թերեւս հետզհետէ պիտի աղօտէր յիշատակդ, օր մըն ալ բոլորովին մոռնալու համար քեզ, քան թէ՝ երգերուդ համար օրէ օր աւելի խորանար կարօտս, վիշտս, սէրս եւ այն հիացումը, զոր ունիմ քեզի հանդէպ: Քանի մը տասնեակ տարիներ ապրեցանք միասին: Կեանքիս գրեթէ կեսէն աւելին. տարիներ՝ դառնութեան եւ գոհունակութեան, տարիներ՝ զոհողութեան եւ դժնդակ աշխատանքի, տարիներ՝ փառքի եւ յաջողութեան, որոնց յաջորդեցին ծանր հիւանդութիւններ, զորս տարիք անտրտունք, երգին հմայքին տակ, երգին սիրոյն, որուն համար արդէն մեր կեանքերը իրարու կապած էինք:

Վիշտս շա՛տ, շա՛տ մեծ է, Բարսեղս, բայց զաւակներուս եւ թոռներուս անմիջապէս երկրորդ տխրութեան մը առիթ չտալու համար միշտ կը ջանամ արտաքնապէս աւելի զուսպ ցոյց տալ ինքզինքս. զաւակներուս՝ որոնց գոյութիւնն է որ զիս կեանքին կապած է քիչ մը, իսկ թոռներս, եօթը հատ, զորս շատ կը սիրեմ, որովհետեւ անոնք ինծի հանդէպ մեծ սէր ունենալով հանդերձ, իրենց համար հաճելի ընկերուհի մը եղած եմ քան թէ մեծմայր մը:

Աստուծմէ կը խնդրեմ որ հոգիիս ու մարմնոյս ուժ տայ, կեանքս կարենալ շարունակելու համար:

Քրիստինե

Սիրելի՛ ընթերցողներ, չկարծեք թէ գրական արժէք ունեցող գործ մը պիտի ըլլայ սկսածս: Ձեզի պիտի պատմեմ երազ մը, շա՛տ երկար. կեանքը երազ է, հիմա հասկցայ ատիկա. շատ անգամներ երազիս մէջ կը տեսնեմ Կանաչեանը, երբեմն մեր նախկին տան մէջ¹⁷, երբեմն բարեկամներու հետ իր հաճելի խօսակցութեան մէջ, երբեմն երգ մը դեկավարած ատեն, ու երբ կ'արթննամ եւ կը տեսնեմ թէ ինք չկայ, այն ատեն կ'անդրադառնամ թէ երազ էր:

Երգի հանդէպ իմ ունեցած մեծ սէրս կը սկսի շատ փոքր տարիքէս:

Երաժշտասէր ծնողքի մը զաւակներն էինք եղբայրս, քոյրս եւ ես: Եղբայրս՝ Երախայ, ծնողքս գաղթեր էր Գահիրէ, ուր ծնանք քոյրս եւ ես. մեծցանք Գալուստեան Վարժարանի բարձրորակ դաստիարակութեան տակ, ունենալով Պոլսէն գաղթած ամենաարժէքաւոր մտաւորականները իբրեւ ուսուցիչ եւ տնօրէն: Հայրս լաւ ձայն ուներ եւ միշտ կ'երգէր տան մէջ. նոյնպէս՝ մայրս: Կ'երելի իմ ձայնս ալ լաւ էր, եւ փոքր

տարիքես մինչեւ սա վերջին տարիները միշտ երգած եմ հանդեսներու եւ եկեղեցիին մէջ՝ մեներգեր ընելով: Ծնողքս երգի սիրահար ըլլալով միշտ կ'երթային օփերայի կտորներ լսելու եւ մեզ ալ կը տանէին: Երբեք չեմ մոռնար, այնքան լաւ տպաւորուած է Կոմիտաս Վարդապետի համերգը իմ երախայի մտքիս մէջ. տակաւին աչքիս առջեւ կը պատկերանայ Վարդապետին հասակը բեմին վրայ եւ սքեմին լա՛յն, լա՛յն թելերը: Այդ օրերուն Վարդապետը այցելեց մեր դպրոցը եւ ուսուցչուհիս իրեն քով տարաւ զիս որ ձայնս փորձէ: Փորձելէն վերջ կռնակիս զարկաւ «կայտառ վարդ» ըսելով: Որչա՛փ ուրախ էի այդ օրը:

Աւելի ուշ, երբ չափահաս էի արդէն, եղբօրս հետ կ'երթայինք յաճախ օփերայի ներկայացումներու՝ ընդհանրապէս Իտալիայէն եկած խումբերու կողմէ ներկայացուած: Ղեկավարին շարժումները կը դիտէի հիացումով, եւ այդ օրերէն իսկ որոշեր էի կեանքս կապել երաժշտագետ-ղեկավարի մը հետ, կամ՝ բնաւ: Կարծեք թէ 1921ին ճշդուեցաւ ճակատագիրս, անելի վերջ իրականանալու համար: Մինչ այդ, օրական մէկէն երկու ժամ երգելով եւ նուագելով կը ստանայի հոգեկան բաւարարութիւնս:

Գահիրէի հայկական թերթերուն մէջ կարդացիւք որ Կոմիտաս Վարդապետի սաներէն Բարսեղ Կանաչեան ժամանած է Գահիրէ՝ համերգեր տալու համար: Փորձերու վայրը եւ ժամերն ալ յայտարարած էին (վերջերը երբ իրեն համար կը գրուէր Կոմիտասի աշակերտ՝ «դեռ վարպետ չեղա՛յ») կ'ըսէր, կը խնդար): Գահիրէ չեկած՝ համերգեր տուած է նաեւ Ռումանիոյ եւ Պուլկարիոյ մէջ, ուզած են զինքը պահել այդ կողմերը, բայց ինք մերժած է:

Վերջապէս, բոլոր ընկերուհիներս ալ մասնակցեցան, բայց ես՝ ոչ: Եղբայրս ըսաւ՝ «երթանք լսենք համերգը, գալ տարի դուն ալ կը մասնակցիս. ան դարձեալ կու գայ գալ տարի»: Անհամբեր համերգի օրուան կը սպասէի. եւ ըսեմ, որ թերեւս առաջինը մենք էինք այդ օրուան տեղերնիս ապահովողը: Համերգը տեղի ունեցաւ «Թէաթրը Վերտի»ի մէջ, [որ] օփերայի թատրոնէն վերջ, այն ատենուան լաւագոյն թատրոնն էր: Որոշեալ ժամէն շատ առաջ գացիւք տեղերնիս գրաւելու: Սարսափելի անհամբեր դարձած էի, որովհետեւ ընկերուհիներս խանդավառուած կը խօսէին Կանաչեանի եւ իր երգերուն մասին (այն ատեն՝ փոքրաթիւ): Ճիշդ ժամանակին բացուեցաւ վարագոյրը (Կանաչեանը մինչեւ վերջ շատ բծախնդիր մնաց ժամադրութիւնը յարգելու մէջ): Բեմին վրայ կեցած էին 70-75 հոգի. վայրկեան մը վերջ բեմ եկաւ ղեկավարը՝ նիհար, բարձրահասակ, շատ պատշաճ կերպով հագուած, համակրելի դէմք մը: Ղեկավարելու շատ զուսպ ձեւերով եւ երաժշտական բոլոր նրբութիւնները կատարելով Կանաչեանը արդէն գրաւած էր մեզ: Յայտագիրը – բացի Կոմիտասի երգերէն – նորութիւն էր մեզի համար: Լսեցիւք Կոմիտասէն, Սիւնիէն, եւ ուրիշներէ. հմայուած էինք: Լսեցիւք

նաեւ իր երգերը եւ այն ատեն նկատեցինք որ իր յօրինումները տարբեր ոճ մը ունին, բոլորովին ինքնատիպ. *Տալիլօն, Յառաջ Նահատակը, Բամ Փորոտանը* (այս վերջինը 1965ին վերամշակեց հիւանդ վիճակով. ես գրի առի, եւ անմիջապէս տպագրուեցաւ Պաղտատի Զ.Ե.Ե. Միութեան ծախքերով, ուրիշ

1955. Այրա Կանաչեանի պսակը

քանի մը անտիպ երգերու հետ): Վերջապէս կարգը եկաւ *Օրօրին*, որուն մասին արդէն տարածայնութիւն էր ամբողջ քաղաքին մէջ. այդ հիմնաւրդ *Օրօրը*, որը կարծեմ սերունդէ սերունդ պիտի երգուի իր հմայքէն առանց բան մը կորսնցնելու: Միջանկեալ ըսեմ, որ Կանաչեանը *Օրօրը* յօրինած է շատ հինէն, Պոլիս եղած շրջանին. նախ գրած է մեներգ, իսկ երգչախումբի բաժինը՝ բառերով, որը արդէն տպագրուած է Պոլսոյ հին երգարաններուն մէջ. յետոյ գրած է մեներգ, իսկ երգչախումբին բաժինը գոց բերնով, որը կ'երգուի մինչեւ այսօր: Իսկ անկէ վերջ, երբ ես փափաքեցայ ունենալ դաշնակի բաժինով մը, որպէսզի տանս մէջ երգեմ ու նուագեմ, ուրեմն գրեց նաեւ մեներգ՝ դաշնակով: Կարծեմ բաւական հեռացայ համերգի օրուան յայտագրէն: Ուրեմն *Օրօրը* լսեցինք ապշած, վերացած, քարացած, եւ պետք է խոստովանիմ, որ թաւշային ձայնով մեցցօ մըն էր մեներգող օրիորդը: Երբ համերգը վերջացաւ՝ բեմ վազեցինք եղբայրս ու ես, բնական է՝ գրեթէ բոլոր ժողովուրդը, ծանօթացանք իրեն, շնորհաւորեցինք: Շատ համակրելի խօսակցութիւն մը ունէր: Օտար թէ հայ թերթերը մեծ գովեստով գրած էին իր արուեստին եւ դէկավարութեան մասին: Յետոյ լսեցինք որ Կանաչեանը Կիպրոս գացած է հանգստանալու, եւ, որ ժողովուրդին փափաքին գոհացում տալու համար յաջորդ սեզոնին դարձեալ պիտի գայ Եգիպտոս: Ուրեմն ես շատ երջանիկ էի, քանի որ այս անգամ պիտի մասնակցէի: Ինծի ըսած էր որ այդ տարին Կիպրոս գացած էր եւ ֆիզիքական հանգստութենէ աւելի ուզած էր առանձնանալ եւ հանդարտ մտքով յօրինել: Կարծեմ *Հոյ-Նարը, Խնջոյքը* եւն. այդ միջոցին յօրինած է:

Իսկապէս ալ, քանի մը ամիս վերջ, Գահիրէ վերադարձաւ Բարսեղը:

Փորձերը յայտարարուած առաջին օրն իսկ՝ ընկերուհիներով գացինք ակումբ. ինծի ծանօթացնելու պէտք չեղաւ, քանի որ անմիջապէս յիշեց զիս եւ ուզեց ձայնս փորձել: Փորձեց՝ խնդաց, «աս ի՞նչ տեսակ ձայն է, դաշնակին վրայ ահագին տեղ գրաւած է», ըսաւ (երանելի օրեր, ու՞ր գնաց այդ ձայնը, ե՛ս իսկ կը գարմանամ): *Տալիլօ* յօրինած էր 1921ին, Աղեքսանդրիա: Այն ատեն կ'ապրի եղեր երախաներ ունեցող հայ ընտանիքի մը մէջ. այնքան կ'աշխատի եղեր *Տալիլօ*ին վրայ, որ երախաները «Տալիլօ աղբարիկ» կ'ըսեն իրեն: Այդ տարին երբ Կիպրոս գացած է, վերամշակած է, ըստ իր սովորութեան եւ ամբողջ խումբին մէջէն լսուելիք սփրանոյի առանձին բաժին մը աւելցուցած էր: Ձայնս փորձելէ անմիջապէս վերջը այդ մասը երգել տուաւ ինծի եւ՝ «եղաւ» ըսաւ, ու ելաւ դաշնակին առջեւէն (այդ մասը ես կ'երգէի մինչեւ Անայիս Եղիայեանի մուտքը **Գուսանէն** ներս): Ուրեմն փորձերը շարունակուեցան շատ կանոնաւոր կերպով: Իր ուսուցանելու կերպը, ղեկավարելու շնորհքը, կատակները, խստութիւնները շատ սերտ կերպով կապած էին մեզ իրեն: Ատեն մը վերջ եկաւ մեներգերու կարգը: Խումբին թենոր մեներգողը ատամնաբուժ Տոքթ. Թերգեանն էր. լաւ բարեկամներ էին Բարսեղին հետ: Կոմիտասի խումբէն մնացած, շատ հաճելի ձայնով թենոր մըն էր: Խեղճը յանկարծամահ եղած էր Կանաչեանէն քանի մը ամիս վերջ: Մեծ վիշտ պատճառեց ինծի անոր մահն ալ, քանի որ միշտ կը թղթակցէինք եւ կը կարծէի որ երբ օր մը Գահիրէ երթամ անվերջ պիտի խօսինք խեղճ Բարսեղին մասին եւ ատիկա թեթեւացում մը պիտի ըլլար ինծի համար: Ուրեմն այդ տարին տոքթորը եւ ես եղանք խումբին մեներգողները. իսկ այն օրիորդը, որ նախորդ տարին *Օրօր*ը երգած էր, առաջին փորձին եկաւ, գովեստ մը ըրաւ ձայնիս համար եւ քաշուեցաւ խումբէն: Առանձինս երգելու համար ինծի սորվեցուց Կոմիտասի *Քէլեր*, *Յուէրը* եւ *Չինչ Ու Չինչը* (վերջը Պէյրութի մեր համերգերուն յաճախ կ'երգէի այս երկու կտորները. ժողովուրդը շատ կը սիրէր լսել զանոնք): Երբ առաջին անգամ սկսաւ սորվեցնել ինծի այդ երգերը՝ չուզեցի երգել:

– Զու ուզելովդ չէ, պիտի երգես եւ պիտի տեսնես թէ ի՞նչ յաջողութիւն պիտի ունենաս,— ըսաւ:

– Բայց ես կ'ուզէի *Օրօր*ը երգել,— ըսի:

– Արդէն դուն պիտի երգես,— ըսաւ:

Ուրեմն համակերպեցայ: Մեներգերու փորձերը տեղի կ'ունենային երբեմն մեր տունը, երբեմն՝ դաշնակահարուհիին տունը: Օրիորդին հօրեղբայրը թաւջութակ մը ուներ. մեներգերու փորձերէն վերջ, որ բաւական երկար կը տւէր — Կանաչեանի ամենուն ծանօթ չափազանց բժախնդրութեան պատճառաւ — կը սիրէր որ Մասընէի «Էլեժի»ն երգէի, եւ ինք կ'ընկերանար թաւջութակով: Կը նուագէր ժպիտով մը, որ միայն զինք մօտէն ճանչցողները կը հասկնան թէ հոգեկան ի՞նչ երջանկութիւն կար այդ ժպիտին մէջ: Ուրեմն մեներգերու փորձերն ալ շատ հաճելի

կ'անցնէին կատակներով եւ զուարթ պատմութեանքներով. սակայն կրկնուած սխալի մը ատեն՝ չափազանց խիստ ու կծու:

Օր մը, երբ մեր տունն էր փորձը, քիչ մը դադարի միջոցին թէյ առինք, անշուշտ կարկանդակով մը: Թէյը խմած ատեն ինծի ըսաւ՝ «բան մը նուագէ տեսնեմ ի՞նչ տեսակ նուագող ես»: Ես շուարեցայ. գիտէի թէ դիրին-դիրին հաւնողը չէ, ուստի Կրիկէն փոքր, բայց շատ արագ կտոր մը սկսայ նուագել: Յանկարծ՝ «կեցիր, կեցիր, սա ուտեմ վերջը շարունակէ. եղանակին չափովը ծամելէն կգալս յոգնեցաւ», ըսաւ: Դադրեցուցի, խնդացինք: «Ինչ տարօրինակ մարդ է»՝ կ'ըսէինք բոլորս ալ. եւ այդպէս ալ մնաց մինչեւ կեանքին վերջը: Ամենածանր օրերուն իսկ երբեմն կատակ կ'ըներ: Բնաւ քուն չունէր, բայց աչքերը միշտ գոց կը պահէր: Օր մը ըսի՝ «Ա՛խ Բարսեղս, ես պիտի երթամ քովդ եւ նըրս մը պիտի դնեմ քովդ, թերեւս կը քնանաս»:

– Լաւ կ'ըլլայ, միայն թէ կապոյտ աչքեր եւ դեղին մազեր ունենայ,– ըսաւ, եւ սպառնաւ ուժին չափովը խնդաց:

Գիտէի որ ճիշդ հակառակն էր. որովհետեւ դեռ շատ երիտասարդ՝ նշանուեր էր կապոյտ աչքերով, դեղին մազերով աղջկայ մը հետ, բայց քանի մը օր վերջ աղջիկը ետ դրկեր է մատանին, լսած ըլլալով որ Բարսեղը խաղամու է. ուրեմն ատկէ իվեր բնաւ չէր սիրեր դեղին մազեր:

Դարձեալ Գահիրէ, փորձի օր մը անդամուհիներէն մէկը կանաչ հագուստ մը հագուած էր. ըսի՝ «Խէր է, այս ի՞նչ գոյն հագուեր ես»:

– Էհ, գիտես ինչու:

– Կանաչեանի՞ն համար,– ըսի: Գլխով հաստատական նշան ըրաւ:

– Գտար ուշադրութիւն ընողը. պարապ ջանք թափեր ես,– ըսի:

Տարիներ վերջ երբ միասին էինք, իրեն պատմեցի ասիկա. քա՛հ-քա՛հ խնդաց՝ «Իրա՞ւ Զրիստիւնէ, ատանկ բա՞ն եղաւ», ըսաւ: Անկէ վերջ կ'ուզէր որ միշտ բարեկամներու պատմեմ կանաչ հագուստով աղջկան պատմութիւնը:

Այո, ճիշդ է որ շատ կատակներ, սրամիտ քաջքշուքներ կ'ըներ փորձերու ատեն, բայց միշտ ալ լուրջ կեցուածք ուներ եւ յարգանք կը պարտադրէր: ... Եւ վերջապէս Գահիրէի մեր համերգը տեղի ունեցաւ 1922ին: Սրահը բերնէ բերան լեցուն էր: Պետք է ըսեմ որ եգիպտահայութիւնը շատ արուեստասէր եղած է, եւ միեւնոյն ատեն՝ հասկցող ու գնահատող: Երկար ծափեր խլեց Կանաչեանը: Իսկ ես, իմ չհաւնած մեներգերովս եւ այնքան սիրած *Օրօրովս* շատ գնահատուեցայ. այնպէս որ Կանաչեանն անգամ, որ բնաւ քոմփլիման ընող չէր, մօտեցաւ եւ ըսաւ. «տեսա՞ր ի՞նչ ծափեր առիր. եւ ըսել՝ թէ չուզեցիր իմ որոշածներս»: Ես շա՛տ երջանիկ էի, որովհետեւ արուեստագետին գնահատանքն էր ինծի համար կարելորդ: Համերգը կրկնուեցաւ եւ այդ օրը բեմին վրայ նկարուեցանք: Պահած եմ նկարը մասունքի պէս:

Համերգէն քանի մը օր վերջ փիքնիք մը ըրինք խումբով: Շոգեկառ-

քով գացինք Մեատի, Գահիրեի շատ գեղեցիկ մեկ արուարձանը, Նեղոսի եզերքը սրճարան մը: Չանազան խաղեր ըրինք, երգեցինք, կերանք, խմեցինք, Կանաչեանը հաճելի պատմուածքներ ըրաւ: Համով պատմող մըն էր: Յանկարծ օրհորդներուն ըսաւ.

– Հիմա ձեր բոլորին ապագան պիտի գուշակեմ:

Ամենքս ոգեւորուեցանք:

– Ա՛յո, պարոն Կանաչեան, սկսեցէք, – պոռացինք բոլորս ալ:

Կանաչեան սկսաւ իր գուշակութիւնները ընել, բայց ոչ մէկուն լաւ բաներ ըսաւ: Մէկուն ըսաւ.

– Թափափած կին մը պիտի ըլլաս: – Միւսին ըսաւ.

– Դուն բնաւ տունը նստող կին մը պիտի չըլլաս: – Անշուշտ հիմա չեմ յիշեր բաներ, որոնք ինծի չէին վերաբերեր, բայց այսօրուան պէս կը յիշեմ սա, որ ինծի համար բնաւ բան չըսաւ: Ես լուռ մնացի: Աղջիկները բողոքեցին.

– Աս ի՞նչ է, պարոն Կանաչեան, Զրիստինէին համար բան մը չըսիք: – Ժպտեցաւ եւ սկսաւ գլուխը քերել – այդ իր սովորութիւնն էր՝ երբ մտածում ունենար, – Զրիստինէին ապագան դժուար է գուշակելը: – Ըսաւ: Բոլորս ալ լուռ մնացինք:

Այդ օրը բաժնուեցանք մեր շնորհակալութիւնը յայտնելով եւ բարի ճանապարհի մաղթելով իրեն. գիտէինք որ Աղեքսանդրիա պիտի երթար եւ տեղւոյն ուժերով պիտի պատրաստեր համերգը, ըստ իրենց փափաքին: Մենք բոլորս ալ տխուր էինք, որովհետեւ վերջացեր էին հաճելի օրերը:

Տարիներ ետք, երբ միասին էինք, ինծի պատմեց Աղեքսանդրիոյ մէջ տեղի ունեցած միջադէպ մը: Չինք հրաւիրողը եղած է ոչ-ճամկավար երիտասարդութիւնը, որով փորձերը տեղի կ'ունենան եղեր իրենց ակումբին մէջ: Անգամ մը, բարեկամի մը տան մէջ հանդիպեր է ճամկավար մեծերէն մէկուն, որ պնդեր է որ իրենց սրահին մէջ տեղի ունենան փորձերը: Բայց Կանաչեան մերժեր է, ըսելով որ այլեւս սկսած է հոն ընել: Ուրեմն, Յ.Փ.ը սպառնացած է ըսելով որ պիտի չկարենայ համերգը տալ: Բարսեղն ալ – յանդուգն մարդ – ըսեր է՝ «պիտի տամ, եւ դուռը մէկը պիտի կեցնեմ որ եթէ գաս՝ չթողուն որ ներս մտնես»: Շատ խիզախ, անվախ եւ իր ուժերուն ապաւինող մարդ մըն էր Բարսեղը: Պատերազմի ատեն թուրք բարձրաստիճան զինուորականներու հետ անգամ վեճ ունեցած է՝ ամէն բան աչքը առած:

Այդ տարին Աղեքսանդրիոյ ազգային իշխանութիւնը ուզեր է պաշտօն տալ իրեն՝ հայ վարժարաններու մէջ իբր երաժշտութեան ուսուցիչ, բայց ինք մերժեր է, որպէսզի իր իտեալին ծառայէ, շրջի քաղաքէ քաղաք՝ հայ երգը տարածելու համար: Շատ սիրած է ազատ եւ անկախ ապրիլ: Հօրը ութ զաւակներուն (չորս մանչ եւ չորս աղջիկ) չորրորդն է ինք: Կը պատմէր որ տակաւին շատ երիտասարդ՝ հեռացած է իր ըն-

3 Հոկտեմբեր 1963. Պէյրուքի օդակայանը, Պաղարսը մեկնելէն առաջ

տանիքէն՝ ինքզինք ազատ զգալու համար, որովհետեւ հայրը եւ երկու եղբայրները հակառակած են որ իրեն ասպարէզ ընէ երաժշտութիւնը. բան մը, որուն հանդէպ փոքր տարիքէն հակում ունեցած է: Դեռ 6-7 տարեկան, փայտի կտորի մը վրայ մետաղեայ թելեր գամելով իբրեւ ջութակ կը նուագէ եղեր: Զայրը կը նկատէ ատիկա եւ կը խոստանայ իրական ջութակ մը գնել իրեն երբ դպրոցը աւարտէ, եւ կը գործադրէ իր խոստումը: Բարսեղ շատ խելացի եւ յառաջադէմ աշակերտ մը եղած է: Ատոր համար ալ հայրը եւ եղբայրները փափաքէր են որ շարունակէ ուսումը եւ բժշկութեան հետեւի, բայց անօգուտ. խելքը տուած է ջութակին, հակառակ անոր որ բժշկութեան ալ ատակ եղած է, որովհետեւ կարողութիւն ունէր վերքեր եւ ցաւեր դարմանելու: Ընդհանուր Պատերազմի ատեն թրքական բանակին մէջ վիրաբուժին օգնականը եղած է եւ նոյնիսկ բժիշկին բացակայութեան հրաման ունի եղեր որոշ գործողութիւններ ընել: Կը պատմէր թէ օր մը հիւանդանոց բերած են զինուոր մը, որուն բթամատը կախուած է եղեր. Բարսեղ անմիջապէս կ'այրէ մկրատին ծայրը, եւ հակառակ խեղճին պոռչտութենէն՝ կը կտրէ մատը եւ կը դարմանէ վերքը: Ընտանիք կազմելէն վերջն ալ որեւէ վերքի եւ անհանգստութեան ճարը կը գտներ. հնարամիտ էր եւ յուսահատիլ չէր գիտեր:

Ուրեմն կը մերժէ բժշկութեան հետեւիլ, բայց ջութակի դասեր առնէ-

լու համար պետք է աշխատիլ եւ դրամ շահիլ: Կը մտնէ կաշիի վաճառականի մը քով: Մարդը շատ գոհ է իրմէ, բայց ինք գոհ չէ. հրամանի տակ ըլլալ չ'ուզեր (այդպէս ալ մնացած էր մինչեւ վերջ): Ուրեմն գործը կը փոխէ: Դարձեալ գոհ չէ: Վերջապէս, քանի մը տարի կ'անցնի գործ փոխելով եւ ջութակի դասերը շարունակելով Ռումանիոյ Երաժշտանոցին մէջ: Եւ որովհետեւ օրուան մէջ ատեն չ'ունենար վարժութիւններ ընելու, գիշերը կ'առանձնանայ իրենց տան պարտեզին մէջ գտնուող սենեակը եւ ժամերով կը նուագէ: Վերջապէս, կը հեռանայ տունէն, կ'երթայ Պոլիս, դպրոցներու մէջ երաժշտութեան դասեր կու տայ, նուագախումբ, ֆանֆար կը կազմէ, եւ այսպէս կը շարունակէ որոշ ատեն մը, մինչեւ Կոմիտաս վարդապետին հանդիպիլը...

... Լսեցիք որ ամուսնացեր է եւ կարճ ժամանակ մը վերջ այրիացած է: Կորսնցուցիկը իր հետքը. բայց միշտ կը յիշէինք զինք, իր խօսքերը, իր ղեկավարելու ձեւերը, իր համով պատմութիւնները: Մինչեւ վերջ ալ այդպէս մնաց: Երբեմն փորձերու ատեն ճիշդ տեղին այնպիսի քաշքշուքներ կ'ընէր, որ խումբը կը մարեր խնդալէն՝ «ինչպէ՛ս կը գտնէք պարոն Կանաչեան», կ'ըսէին: Երբ կը տեսնէր թէ խնդուքը երկար կը տեւէ, իր ահարկու ձայնովը՝ «հայտէ՛ վերջացաւ» կը պոռար ծափելով, եւ լուրջ դէմք մը կը ստանար. կատարեալ լռութիւն կը տիրէր եւ փորձը կը վերսկսէր: Բարեկամներու հետ եղած ատեննիս իրեն կը թախանձէին, որ պատմութիւններ պատմէ. կը հարցնէր՝ «ի՞նչ տեսակ կ'ուզէք, թեթե՛ւ, թե՞ լուրջ»: Եթէ «թեթեւ կ'ուզենք» ըսէին, այն ատեն՝ «եթէ Քրիստիսէն հրաման տայ կը պատմեմ», կ'ըսէր: Անշուշտ ես չէի ուզեր որ անլուրջ բաներ պատմէ: «Տիկին Կանաչեան, դուք գոցեցէք ձեր ականջները»՝ կ'ըսէին:

Շատ հաճելի էին իր շունին՝ Լիլիին պատմութիւնները: Իր թռռնէրուն պատմած ատեն ժապաւենի արձանագրած ենք ձայնը. այնքա՛ն ոգեւորուած եւ երբեմն յուզումով կը պատմէր, որ իրեն ըսի անգամ մը.

– Բարսեղ, եթէ ես մեռնիմ, տեսնենք այսքան յուզումով պիտի խօսի՞ս իմ մասին:

– Շունէ՛ն ալ նախանձեցար, Քրիստիսէ՛ն, – ըսաւ եւ քահ քահ մը ձգեց:

Ըստ պատմածներուն շատ խելացի շուն մը եղած է. Բարսեղը նկատելով ատիկա, լաւ մը մարգած է գայն: Տիգրանակերտէն հետը բերած է. հոն, պատերազմի շրջանին, քիւրտ աշիրէթապետի մը տղուն ջութակի դաս կու տայ եղբ. քիւրտը Անգլիայէն բերած է Լիլիին մայրը իր ծագուկովը միասին. մարդը այնքա՛ն գոհ եղած է Բարսեղէն, որ չէ կրցած մերժել այդ ծագուկը իրեն տալու առաջարկը: Բարսեղ մինչեւ Ատանա, Զալէպ, Պոլիս հետը տարած է շունը. երբ Պոլսէն հեռացեր է, Վարդան Սարգիսեանին յանձներ է գայն եւ այլեւս լուր չէ ունեցած: Կը պատմէր որ Ատանա երբ ճաշարան երթար Լիլիին դրամ կու տայ որ խոհարարին տանի. ան ալ վարժուած է եղեր եւ շունին համար մասնաւոր կերա-

կուր կը բերէ առանձին պատառաքաղով. բնական է Բարսեղն իր պնակը ունի. պատառ մը ուտելէն ետք Լիլիին ալ կը կերցնէ, իսկ եթէ պատահի որ խօսակցութեամբ տարուած մոռնայ՝ շունը թաթով թելին կը գարնէ, յիշեցնելու համար....:

Դարձեալ Լիլիին մասին կը պատմէր, թէ շատ ցուրտ օր մը պանդոկին պարտեզը նստած ատեն վերարկուին պէտք կ'ունենայ. թղթիկի մը վրայ կը գրէ՝ «Միսաք, վերարկուս Լիլիին տուր», կը ծալլէ թղթիկը, Լիլիին բերանը կը դնէ ու կ'ըսէ.

– Ասիկա Միսաքին տուր: – «Միսաքին»ը կը շեշտէ:

Բարեկամները թերահաւատութեամբ կ'ըսեն.

– Դուն ալ սպասէ որ վերարկուդ գայ, – եւ կը խնդան:

– Զիմա կը տեսնե՞ք, – կ'ըսէ Բարսեղը: Եւ իրաւ ալ քիչ վերջ Լիլին կու գայ ծրարը բերանը: Ամենքն ալ կը զարմանան: Պոլիս եղած ատեն երբ քնններներու կ'երթայ՝ շունը հետը կը տանի եղեր: Անշուշտ մեծ համբերութեամբ վարժեցուցած էր այս բոլորը: Պոլսոյ Սամաթիա կոչուած արուարձանին մէջ Բարսեղ նուագախումբ մը ունի եղեր, եւ երաժշտութեան դասեր կու տայ. հետեւաբար, շաբաթը քանի մը անգամ կ'երթայ, իրեն հետ կը տանի նաեւ Լիլին: Անգամ մը պատահեր է որ շունը հետը չէ, եւ գիշերը հոն մնացած է. հետեւեալ առտու բարեկամները իրեն կ'ըսեն թէ շունը այսինչին տունն է. Բարսեղ կ'երթայ զարմացած, «Ծօ՛ Լիլի, ի՞նչ գործ ունիս հոս»՝ կ'ըսէ: Ինչպէս կ'երեւի, շունը տեսած է որ տէրը չէ եկած, շոգեկառք նստեր ու ետելէն գացեր է....:

Այնքա՛ն շատ ու հաճելի էին իր պատմութիւնները. երբեմն նոյնիսկ համերգի ատեն մէկ երգէն միւսը ծափերը այնքան երկարատեւ կ'ըլլային, որ ժամանակ կ'ունենար քանի մը բառով խոշ բան մը ըսելու եւ խնդացնելու: Զամերգէն վերջ մեզի կը հարցնէին թէ Կանաչեանը նորէն ի՞նչ ըսաւ որ խնդացիք: Կ'աշխատէր բեմին վրայ խումբին տրամադրութիւնը բարձր պահել. բայց միշտ ալ վարագոյրը բացուելէն առաջ կը սպառնար թէ՛ իր բեմ գալէն վերջ եթէ տեսնէ որ մէկուն աչքը ուրիշ տեղ է՝ տեղւոյն վրայ անոր ականջէն պիտի բռնէ եւ դուրս հանէ. ալ այդ սպառնալիքէն ետք ո՞վ կը համարձակէր ուրիշ տեղ նայիլ: «Մինչեւ բեմ գալս աղուոր մը նայեցե՞ք՝ ով եկեր է, ով չէ եկեր»: Խումբը միայն իր դեմքի արտայայտութիւններուն եւ ձեռքերու զուսպ շարժումներուն հետեւելով այնպիսի ներդաշնակ կերպով կ'երգէր, որ անգամ մը ֆրանսացի երաժշտական քննադատ մը բեմ եկաւ եւ ըսաւ. «Եթէ աչքերս գոցէի պիտի կարծէի որ երգեհոն մը կը նուագուի»:

... Այսօր եւրոպացիներուն ծնունդն է, սիրտս լեցուն է թախիծով. օրը ցուրտ, անձրեւոտ եւ սաստիկ հով կայ. առանձին եմ: Տիգրանը¹⁸ եւ Ռիթան դեռ դպրոցն են. պատուհանին առջեւ նստած ապակիին ետելէն կը դիտեմ պարտեզին ծաղիկները, որոնք հովէն գլուխները վար ծռած են դէպի հողը: Ախ այդ հողերը. կարծես մեզմէ անելի բախտաւոր են,

քանի որ այլևս չբաժնուելու պայմանաւ կը միանան մեր սիրելիներուն հետ: Վերջերս, ֆրանսացի յայտնի կնոջ մը մասին գրուած յօդուածի մը մէջ հետեւեալը կարդացի. «Ապրելու համար շուքի մը հետ, շարունակելու համար մնալ մինչեւ վերջ աւանդաւէպ մը պահող քրմուհին, պետք է ըլլալ հռոմայեցի կին մը»: Բայց ինչու՞ միայն հռոմայեցի՝ հարց կու տամ ես: Ինչ կայ աւելի մեծ հոգեկան սփոփանք, քան առյաւետ ապրիլ յիշատակը այն մարդուն, որ ընկերս էր, որ մեծ եղաւ իր կենդանութեան եւ աւելի մեծ՝ իր մահէն վերջ: Ամէն անգամ որ կ'երթամ իր շիրմին մօտ եւ կը կարդամ՝ «Աստ հանգչի Բարսեղ Կանաչեան»ը, կը զարմանամ թէ որքա՞ն իրարմէ տարբեր բաներ են մահը եւ Կանաչեանը: Եւ այն ատեն կը հասկնամ թէ ի՞նչ է փառքի եւ կեանքի ունայնութիւնը: Ինչպէս Շաթօ-Պրիան ըսած է տիկին Տը Սթայլի շիրմէն հեռացած պահուն: Երկար կը մնամ այդ շիրմին քով:

Իր թաւ ձայնը ականջիս մէջ՝ «Քրիստինէ, Քրիստինէ»: Կ'ուզեր որ բնաւ քովէն չհեռանայի, որովհետեւ իր տեսողութիւնը կորսնցնելէն վերջ – որ տւեց ամբողջ քսաներկու տարի – իրեն համար եղայ աչք, գաւազան. «Բարսեղ, մայր է, քիչ մը ելի՛ր, հիմա իջի՛ր, հոս պզտիկ բարձրութիւն մը կայ, հոս պզտիկ փոս մը կայ, քայլդ քիչ մը մե՛ծ առ, ցեխ կայ», եւ այսպէս շարունակ: Ճամփաներու ընթացքին միշտ թելեւ կախուած, եւ այնքա՞ն ուժով կը սեղմեր թելս – խեղճ Բարսեղ – վախնալով որ կ'իյնայ: Օր մը ըսի.

– Բարսեղ, արիւսս պիտի կենայ, քիչ մը թոյլ ձգէ ձեռքդ:

Ըստ իր կատակելու սովորութեան՝

– Կը վախնամ որ կը փախչիս, – ըսաւ: Բայց քիչ վերջ տխուր՝ – Քրիստինէ, եթէ իյնամ, քեզի աւելի դժուար պիտի ըլլայ. չես գիտեր որչափ շնորհակալ եմ Աստուծոյ, որ քեզի ունիմ, – ըսաւ:

Շատ դժուար է այս տրամադրութեամբ շարունակելը, բայց որովհետեւ սփոփանք մըն է ինծի համար միշտ իր մասին խօսիլը, ուստի պիտի երթամ ետ, դեպի այն թուականը, երբ Կանաչեանը հանդիպած է Կոմիտասին, եւ՝ որովհետեւ ինք այնքա՞ն շատ խօսած է անոր մասին, որ երեկուան պէս կը յիշեմ անոր հետ ունեցած իր յաճախակի հանդիպումները՝ դասերէն դուրս:

Ինչպէս նախորդ էջերուն մէջ ըսած եմ՝ Կանաչեանը արդէն երաժշտութեան ուսուցիչ եղած է շատ երիտասարդ տարիքէն, նաեւ ֆանֆար եւ նուագախումբ ունեցած է, բայց՝ միշտ եւրոպական կտորներ դեկավարելով եւ ազգային պարզ երգերը յաճախ ինք դաշնաւորելով: Ասիկա Կոմիտասի երեւումէն առաջ. ուրեմն, երբ Կոմիտասի առաջին համերգին ներկայ կ'ըլլայ, ուղղակի կը հմայուի եւ առաջին միջնաբարին իսկ կը վազէ բեմ՝

– Վարդապետ, այս երգերը Դու՞ք գրած էք, – կը հարցնէ:

– Հապա ո՞վ, – կը պատասխանէ Կոմիտաս:

– Ի՞նչ գիտնամ, Վարդապետ, չէի կարծեր որ կրօնաւոր մը այսքան սքանչելի երգեր կրնայ յօրինել,– կ'ըսէ:

– Վա՛յ քերթենքելէ,– ըսելով, Կոմիտաս փառաւոր բռունցք մը կը զարնէ Կանաչեանի կռնակին:

– Վարդապետ, ինծի դաս կու տա՞ք,– կ'ըսէ Բարսեղ:

Կոմիտաս սիրով կ'ընդառաջէ եւ կը ժամադրուին: Կանաչեան Կոմիտասի երգչախումբին լաւագոյն պատերէն եղած է: Յետոյ – կ'ըսեն – դաշնաւորման դասերը մինչեւ 20-22 հոգիով սկսած են, բայց անոնցմէ հինգը միայն մնացած են, միւսները «գոլորշիացած են». այս ալ Վարդապետին խօսքն է:

Դասերը շատ հաճելի կ'անցնին մնացեալ հինգին համար: Անոնք են՝ Բարսեղ Կանաչեան, Վաղարշակ Սրուանձտեանց, Միհրան Թումաճանեան, Վարդան Սարգիսեան, Հայկ Սեմերճեան: (Առաջինին եւ երկրորդին հետ շատ մօտ եղած են, քանի որ իրենց համերգերուն երգած են):

Միջանկեալ ըսեմ, որ հո՛ւս է Կանաչեանի յաջողութեան պատճառներէն մէկը. հակառակ իր գրեթէ արդէն երաժիշտ ըլլալուն, համեստութիւնը ունեցած է Վարդապետին խումբին մէջ մտնելու եւ դասեր առնելու՝ նոր բան սորվելու իր փափաքէն մղուած: Ասոր վրայ աւելցուցէք իր գերազանցապէս տաղանդաւոր ըլլալը: Կանաչեան ամբողջ հոգիով կը կապուի հայ գեղջուկ երգին, թէեւ Վարդապետին տուած դասերը յաճախ կ'իսաւարտ կը ներկայացնէ: Անգամ մը երբ կէս ձգուած դաս մը կը տեսնէ Կանաչեանի տետրակին մէջ, Վարդապետը խոշոր ուղտ մը կը գծէ էջին վրայ եւ կ'ըսէ. «Չատկի կարմիր հաւկիթը ծոյլ աշակերտէն լաւ է. աշխատէ՛ Կանաչեան, աշխատէ՛»:

Ուրիշ անգամ մը Կանաչեանը երբ Վարդապետին տան առջեւէն կ'անցնի, կ'ըսէ՝ մտնեմ տեսնեմ Վարդապետը ի՞նչ կ'ընէ: Սպասաւորը կը բանայ դուռը.

– Վարդապետը հո՞ս է,– կը հարցնէ Բարսեղը:

– Այո,– կը պատասխանէ սպասաւորը, որ միեւնոյն ատեն իր խոհարարն ալ է եղեր:

Կանաչեանը կը զարնէ սենեակին դուռը եւ կը լսէ Կոմիտասի «մտէ՛ք»ը: Ներս կը մտնէ, կը տեսնէ որ մարդ չկայ: Չորսկողմ կը նայի. յանկարծ պահարանի մը գոյգ դռներուն մէջէն Վարդապետին միայն գլուխը կը տեսնէ.

– Եւրթ, քերթենքելէ, եկու՛ր, եկու՛ր, նստինք խօսինք քիչ մը,– կ'ըսէ Վարդապետը:

Ուրիշ անգամ մը, ընդհանուր փորձի օր մը, Բարսեղը կ'ուշանայ (ինք որ աղետ կը բերէր ուշացողին գլխուն): Կոմիտաս գրպանէն կը հանէ ժամացոյցը, ճակտին վրայ կը դնէ ու կը սկսի երգել՝ «Կանաչ, կարմիր, տու՛յ, տու՛յ...»:

Կոմիտասի մեծագույն թշնամիները եղած են ճանճերը եւ ծխախոտը: Անգամ մը, մինչեւ Վարդապետին դասարան գալը, Կանաչեանը եւ իր ընկերներէն երկուքը կը սկսին ծխել: Յանկարծ կը մտնէ Վարդապետը: Միւս երկուքը պատուհանին մօտ ըլլալուն՝ դուրս կը նետեն սիկարէթները, իսկ Կանաչեանը վառած սիկարէթը կը սեղմէ ափին մէջ եւ գրպանը կը դնէ:

– Ո՞վ էր ծխողը,– կը պոռայ Կոմիտաս: Ձայն չկայ:

– Ո՞վ էր ծխողը,– կը պոռայ դարձեալ:

– Կանաչեանն էր Վարդապետ, գրպանն է սիկարէթը,– կ’ըսեն ընկերները:

– Կանաչեան, ինչ որ ունիս գրպանդ՝ դուրս հանէ:

– Բան չկայ Վարդապետ, ահա թաշկինակ, տիափագոն, դրամապանակ:

– Ուրի՞շ:

– Ուրիշ բան չկայ:

– Սուտ է Վարդապետ, սիկարէթ ունի,– կ’ըսեն ընկերները, կատակի համար անշուշտ:

– Հանէ՛ սիկարէթները,– կ’ըսէ Կոմիտաս, եւ այնչափ կը պնդէ, որ Բարսեղը կը հասկնայ որ ազատում չկայ, ոտքի կ’ելլէ: Վարդապետն ալ կ’ելլէ, եւ կ’որ սեղանին շուրջ կը դառնան իրարու ետեւ: Բարսեղը անմիջապէս սենեակէն դուրս կ’ելլէ եւ դուռը կը գոցէ. մինչեւ Վարդապետին հասնիլը ինք արդէն կը հասնի փողոցի դռան, բայց իզուր. հազիւ դուրս ելլելու կը պատրաստուի՝ Վարդապետը կը բռնէ թելէն եւ չի ձգեր. «շատ ալ ուժով եղած է»՝ կ’ըսէր Բարսեղ: Ուրեմն Կանաչեանը կը մնայ դռան մէջ. մէկը ներս մտցնել կ’ուզէ, միւսը կ’ուզէ փախչիլ. վերջապէս Կանաչեանը տեղի կու տայ, անցորդներէն ամենալուսն համար. «վախցայ որ զիս գող կը կարծեն»՝ կ’ըսէր: Ուրեմն կը մտնէ ներս եւ Վարդապետին կը յանձնէ սիկարէթները, որոնք եղբօրը նուիրած արծաթ տուփին մէջն են եղեր, լուցկի են.: Վարդապետը կ’առնէ եւ իր դարակը կը դնէ: Շաբաթներ կ’անցնին եւ Վարդապետը երբեք չ’անդրադառնար, որով Բարսեղը օր մը՝ «երթամ սա տուփս գոնէ անուշութեամբ ետ ուզեմ», կը մտածէ:

– Հա՛, Կանաչեան, բարո՞ւ վ եկար,– կ’ըսէ Վարդապետը եւ երկար կը խօսակցին: Կոմիտաս կը խօսի իր ապագայ ծրագիրերուն մասին (իե՛գ Կոմիտաս) թէ ինչպէս երաժշտանոց մը պիտի հաստատէ եւ իր հինգ սաները այնտեղ ուսուցիչ պիտի կարգէ են.: Այդ մտերմիկ խօսակցութենէն օգտուելով, Բարսեղը կ’ըսէ՝ «Վարդապետ, սա սիկարիս տուփը ետ տուր, ինչ կ’ըլլայ, եղբօրս յիշատակն է»:

– Կու տամ, կու տամ, բայց այլեւս մի՛ ծխեր, Կանաչեան, լաւ չէ,– կ’ըսէ եւ կու տայ:

Ուրիշ անգամ մըն ալ ժամանակէն առաջ կ’երթան հինգ ընկերները. Վարդապետը դեռ հոն չէ, դուռը կարելոր գործեր ունի եղեր, խոհարարին ապսպրեր է որ՝ «ըսէ՛ յաջորդ օրը գան»: Ասոնք տեսեր են որ պահարանին մէջ մէկ-երկու շիշ անուշ կայ, նստեր ճաշակեր են: Կ’երեւի

իրեն նուէր բերուած էր («ինչ համով ալ անուշներ էին, Զրիստիսէ»՝ կ'ըսէր Բարսէղ): Վերջը խորհէր եւ որ ամանները պարապ ձգել չ'ըլլար, գացեր Զաճի Պեքիրին խանութը, եւ բնականաբար տարբեր անուշներ լեցնել տուէր եւ շիշերուն մէջ ու բերէր տեղը դրէր եւ: Յաջորդ օրը դասը սկսելէ առաջ Վարդապետը (որ հասկցեր է եղածը), այդ շիշերը դրէր է իրենց դիմացը. «ասոնք պիտի ուտէք մինչեւ վերջին կտորը,– ըսէր է,– ասիկա ձեզի դաս ըլլայ, անգամ մըն ալ պարպուածին տեղը չլեցնէք: Կերէ՞ք, անուշ ըլլայ»: Տղաքը շատ պզտիկ մնացեր եւ անշուշտ, իսկ Վարդապետը շատ ուրախ՝ անոր համար որ անոնք ինքզինքնին օտարի տեղ չեն դրած եւ կերած են անուշները: Այսպէս շատ մը տարօրինակութիւններ կը պատմէր Բարսէղը Վարդապետէն: Խեղճ Բարսէղ, եւ ինչպէ՛ս՝ ոգեւորուած: Անշուշտ, տարիներու ընթացքին եւ մոռցած եմ պատմածներէն շատերը: Իսկ իր՝ Կանաչեանին տարօրինակութիւնները անհամար են: Զանի մը հատը միայն պիտի յիշեմ այստեղ, գաղափար մը կազմել տալու համար ընթերցողին:

Ամէն անգամ որ ներքնազգեստներ կ'առնէի իրեն համար, պետք էր ձեւերը փոխել տար. շատ սրտնեղիչ գործ էր անշուշտ:

– Բարսէղ, բազմամիլիոն այրեր կը հագուին այս ներքնազգեստները. ֆապրիքները պարապ տեղը չեն արտադրեր այս բոլորը,– կ'ըսէի:

– Անգամ մըն ալ ընեմ:– Կը սկսէր երգել,– Ի զու՛ր եւ, ի զու՛ր, բռնաւո՛ր, սպառնալիք քո այսքան:

Կը խնդայինք: Չէի ուզեր նեղացնել զինք: Իր՝ բախտէն զարնուած նեղութիւնը կը բաւէր իրեն, եւ ինք, իր այդ լոյսէ զրկուած աչքերովը կ'ուզէր միշտ օգնել ինծի՝ ըլլա՛յ հագուստ մը ձեւած ատենս, ըլլա՛յ բանջարեղէն մաքրած ատենս:

Երբ Պաղտատ հաստատուեցանք – փոշոտ քաղաք – կ'ուզէի ձմռան վերմակներու համար առանձին պահարան մը ունենալ.

– Ես կը շինեմ, Զրիստիսէ, մի՛ մտածեր,– ըսաւ,– Նշանին (փոքր փեսաս) կ'ըսենք տախտակ կը բերէ, թէ՛ ինծի համար ժամանց կ'ըլլայ եւ թէ՛ օգտակար առարկայ մը կ'ունենաս:

Իրաւ ալ, ձեռք ձեռքի տուիւք եւ այնպիսի յարմար սնտուկ մը շինեցինք, որ մինչեւ հիմա կը գործածեմ. գամերը եւ կը դնէի պետք եղած տեղը եւ ինքը մուրճով հարուածը կու տար: Իսկ հագուստ մը ձեւած ատենս սանթիմէթըրը առած քովս կը կենար:

– Բարսէղ, ես քու քովդ կու գա՞մ գրած ատենդ,– կ'ըսէի:

Սովորութիւն ուներ նախաճաշէն առաջ թեթեւ լիմոնատ մը առնելու: Դգալը գաւաթին զարնելով կ'արթնցնէի զինք: Առաւօտ մը որքան ալ ուժով զարկի դգալը՝ չարթնցաւ.

– Բարսէղ, լիմոնատդ բերի, ելի՛ր...:– Ձայն չկայ:

– Բարսէղ, Բարսէղ,– ձայն չկայ: Աւելի մօտեցայ, տեսայ շնչառութիւնը կեցած է: Սկսայ հեկեկալով պոռալ՝

– Բարսեղ, Բարսեղ:

Ատոր վրայ աչքերը բացաւ եւ սկսաւ բարձրաձայն խնդալ:

– Այս ինչ բան է ըրածդ, ասանկ ալ կատա՞կ կ'ըլլայ,– ըսի: Ու երբ երեկոյեան Ռիթան եկաւ, անոր պատմեցի պատահածը:

– Ինչու՞ վախցուցիր մաման,– ըսաւ Ռիթան:

– Որպէսզի գիտնամ թէ երբ մեռնիմ մաման ի՞նչ պիտի ընէ,– ըսաւ:

Միշտ կ'ըսէր. «Քրիստինէ՛, ինծի շատ պիտի փնտռես»: Ի՞նչ ճիշդ գուշակութիւն:

Երգի փորձերու ատեն եթէ տրամադրութիւնը բարձր ըլլար, ուշացողին կատակով մը տեղը կը դրկէր: Օր մը ըսաւ Մինաս Յազարեանին.

– Մինաս, դուն ալ միշտ ուշ կը մնաս:

Իսկ ուրիշի մը, որ կօշիկը ներկելը պատրուակեց, ըսաւ՝

– Ծօ՛ կօշիկներդ փայլեցնելու փոխարէն ուղեղդ փայլեցնէիր:

Բայց եթէ անտրամադիր ըլլար, կ'ըսէր. «Եթէ ժամանակին չես կրնար գալ, բնաւ մի՛ գար»: Նոյնիսկ երբեմն ետ կը դրկէր՝ որքան ալ կարելոր ձայն մը ըլլար: Ես կը նեղուէի թէ ինչու՛ կը վշտացնէ տղաքը:

– Դուն մի՛ խառնուիր գործերու, եթէ սկսայ՝ կա՛մ լաւը պիտի ընեմ, կա՛մ վազ պիտի անցնիմ այս գործէն: Պէտք է կանոնաւոր գան բոլորն ալ,– կ'ըսէր.

Կանաչեան իր ամբողջ եութեամբ արուեստագետ էր: Անգամ մը երբ ծանր կացութեան առջեւ էինք (ինչպէս յաճախ կը պատահի իրաւ արուեստագետին), ես նեղուած ըսի.

– Բարսեղ, եթէ նորէն աշխարհի գամ քեզի չեմ ուզեր ունենալ իբրեւ կեանքի ընկեր:

– Բայց ես յաջորդ գալուս վաճառական պիտի գամ,– ըսաւ:

– Ո՛չ, չեմ ուզեր,– ըսի:

– Լաւ ուրեմն, ես նորէն երաժիշտ կու գամ,– պատասխանեց:– Ես քեզի համար կ'ուզէի վաճառական գալ:

Խնդացինք անշուշտ: Իր տարօրինակութիւններուն մէկ մասն են ասոնք տակաւին:

Բայց ես հիմա կ'ուզեմ շարունակել Կոմիտասի հինգ սաներու կացութեան մասին խօսիլ: Մինչ Վարդապետին հետ իրենց դասերը կանոնաւոր տեղի կ'ունենային, վրայ կը հասնի Առաջին Աշխարհամարտը. զինուորագրութիւն, տարագրութիւն եւն.: Բարսեղն ալ զինուոր կ'երթայ եւ կը դրկուի հեռուները՝ Ճապաղջուր, Տիգրանակերտ եւն., բայց ոչ՝ ճակատ: Նուագախումբին մէջ առած են, երբեմն՝ թուրք բժշկապետին օգնական եւ տեսակ մը անոր թիկնապահը: Գիշեր մը, հիւանդանոցին վերի յարկը բժշկապետին գալուն կը սպասէ եղեր Կանաչեանը. գիրք մը կը գտնէ, կը սկսի կարդալ. յանկարծ մուկի մը անցնիլը կը տեսնէ. քիչ վերջ երկրորդ մը, երրորդ մը. «այսպէս չ'ըլլար»՝ կը մտածէ, խոշոր պնակ մը կ'առնէ (շատ հնարագետ էր), կը դարձնէ հակառակ կող-

25 Նոյեմբեր 1937. Պէյրուս

մը, կը դնէ գետինը, մատիտին ծայրը երկար թել մը կը կապէ, պնակին տակը հացի կտոր մը կը դնէ, մատիտը կը դնէ պնակին ծայրը, թելին միւս ծայրն ալ ձեռքը կը բռնէ, ու կը սպասէ. մուկ մը կու գայ կը մտնէ պնակին տակ. Բարսեղ թելը կը քաշէ, մուկը կը մնայ տակը: Բայց ատով չի վերջանար. մուկերը անվերջ կ'անցնին-կը դառնան. երեւակայեցէք՝ հինգ վեց պնակ կը շարէ այսպէս, ամենուն տակը մէյ-մէկ մուկ: Եւ որովհետեւ գետինը տախտակամած է եղեր, մուկերը սկսեր են գետինը ճանկոտել, որով Բարսեղ չէ կրցած շարունակել կարդալը. ուստի կը կանչէ ծառան, եւ անոր օգնութեամբ իւրաքանչիւր պնակին տակէն մէկ առ մէկ կը հանեն մուկերը, եւ ոտքերէն մէկը միւսին կապելով կը կախեն պատուհանէն դուրս: Հիւանդանոցը ծովահայեաց է եղեր, Պոլսոյ Պեշկեթաշ կոչուող արուարձանին մէջ: Առտուան դէմ կու գայ բժիշկը, կը տեսնէ կախուած մուկերը, բարձրաձայն կը խնդայ, կը հարցնէ թէ ի՞նչ է պատահած: Բարսեղը կը պատմէ: Բժիշկը Բարսեղին ուսին զարնելով կ'ըսէ. «Աստուած հոգերէ ազատէ քեզ», եւ մուկերը ողջ-ողջ ծով կը նետեն...:

Չիսուորութեան շրջանին շատ տառապած է Կանաչեանը. ոջլոտած, անօթի, ծարաւ օրեր անցուցած եւ ծանր հիւանդութիւններով՝ մալարիա, թիֆուս, վարակուած: Չինք կը փոխադրեն հիւանդանոց, ուր կը գտնէ երկու պոլսահայ բժիշկներ, ընտիր հայեր - անունները չեմ յիշեր. միայն գիտեմ որ մէկը Տիգրան Թոսպաթի¹⁹ (ընտիր հայ մը ինք ալ) մօրեղբայն է եղեր: Այդ երկու բժիշկները ջանք չեն խնայեր Կանաչեանը

փրկելու ստոյգ մահէ: Մինչ այդ զինադադար կը կնքուի, Կանաչեանը կ'անցնի Զալէպ, հոն ապաքինման շրջան մը անցընելէ վերջ, տեղական ուժերով համերգեր կու տայ, որոնց ներկայ կ'ըլլայ Զալէպի քաղաքապետը: Ան հիացումով լսելէ վերջ, կ'ըսէ. «մենք, արաբներս հոս հասնելու համար հինգհարիւր տարի կ'ուզենք...»: Անկէ վերջ Կանաչեան կ'անցնի Ատանա, հոն կը հանդիպի Գեորգ Կառվարենցին. այս վերջինը զինադադարէն ներշնչուած կը գրէ *Յառաջ Նահատակի* բառերը, իսկ Կանաչեան բառերէն ներշնչուած՝ անոր եղանակը կը յօրինէ յանկարծ, ինքնաբոլիս, սրճարանին մէջ նստած, երկուքն ալ դէմ-դիմաց: Այս քայլերգը շատ սիրուած եւ ընդհանրացած է ամէն կողմ: Պոլիս, անգամ մը, Ս. Բաբելեանը²⁰, որ իր ժամանակին յայտնի դաշնակաւար է եղեր, իր աշակերտներուն մէյ-մէկ թուղթ կը բաժնէ եւ կ'ըսէ. «գրեցէ թէ ո՛րն է այն երգը որ ամէնէն շատ կ'երգուի ներկայիս»: 25 աշակերտի վրայ 20ը կը գրէ՝ *Յառաջ Նահատակ*: «Եղբայր,— կ'ըսէ ան Կանաչեանին,— փողոցը լիմոն ծախողը անգամ այս երգը կ'երգէկոր»:

Կանաչեան դարձեալ կը վերադառնայ Պոլիս, կը գտնէ իր ընկերները — շատ կապուած էր մանաւանդ Սարգսեանին եւ Թումաճանին: Պոլսոյ յայտնի անձնաւորութիւններէ կազմուած յանձնախումբի մը հովանաւորութեան տակ չորսը կը կազմեն երեքհարիւր հոգինոց երգչախումբ մը, եւ փոխնիփոխ ղեկավարելով կու տան համերգեր եւ անոնցմէ գոյացած հասոյթով կ'երթան Փարիզ՝ շարունակելու համար իրենց երաժշտական ուսումը: Կը հետեւին Ռընէ Լը Նորմանի դասընթացքներուն: Իրենց ուսուցչին կողմէ պետք եղած վկայագիրը առնելով կը ցրուին չորսն ալ: Կաւոթ անցուցած իր վերջին քննութեան համար Բարսեղը գրած է եղեր քաւաթին մը: Ուսուցիչը զայն լաւ մը ուսումնասիրելէ վերջ, կ'ըսէ. «Կանաչեան, դուն հիմա եւրոպական առումով կատարեալ յօրինող մըն ես, բայց ես քեզմէ կը սպասէի հայկական կտոր մը»: Բարսեղը շատ պզտիկ կը զգայ ինքզինքը եւ անկէ վերջն է որ վերջնականապէս կը նուիրուի հայ գեղջուկ երգերու յօրինման: Փարիզէն վերջ Կանաչեան կ'անցնի Եգիպտոս. արդէն առաջին էջերուս մէջ գրած եմ Եգիպտոս ունեցած իր յաջողութիւններուն մասին:

Կոմիտասի հինգ սաները Փարիզ եղած ատեննին կ'այցելեն շատ սիրելի Վարդապետին, հիւանդանոցը: Սենեակին դուռը կը զարնեն քանի մը անգամ՝ ձայն չկայ: Զիւանդապահը կ'ըսէ որ հիւանդը ներսն է: Ուրեմն դուռը կը բանան ու ներս կը մտնեն: Կը տեսնեն որ բազկաթոռի մէջ կծկուած նստած է, անկողնի ծածկոցով մը բոլորովին ծածկուած: Կը քաշուին մօտենալու: Յանկարծ Կոմիտասը վրայէն կը նետէ ծածկոցը, դուրս կ'ելլէ եւ դիմացի պատին առջեւ կը կենայ՝ դէմքը պատին դարձուցած: Զիւանդապահին կը հարցնեն թէ ինչու՝ այսպէս ըրաւ: Կ'ըսէ՝ «կ'երեւի չէր ուզեր ձեզ տեսնել»: Բայց իրենք երկար մտածելէ վերջ այն եզրակացութեան կու գան որ ուզած է առաջուան պէս կա-

տակ ընել հետերնին՝ մօտենային իրեն, ծածկոցը վերցնեին եւ՝ «եկանք Վարդապետ» ըսեին: Վերջը երբ ուրիշներ կը հարցնեն Կոմիտասին թէ ինչու՝ այդպէս ըրած է իր աշակերտներուն, կ'ըսէ. «լաւ տպաւորութիւն չթողուցին վրաս»... Իէ՛գ Կոմիտաս...:

1926ին Կանաչեան կը հրաւիրուի Կիպրոս, Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան մէջ իբրեւ երաժշտութեան ուսուցիչ, Չաւէն Պատրիարքի տնօրէնութեան օրով: Կանաչեան այնտեղ միայն երգի դասեր չէր աւանդեր. երաժշտական բոլոր գործիքները բերել տուած էր Անգլիայէն եւ իւրաքանչիւր աշակերտի կը սորվեցներ ձիրքի համեմատ: Երբ Անգլիոյ վեհապետին տարեդարձը տօնուէր, Մելգոնեանի նուագախումբը կը հրաւիրուէր նուագելու համար անգլիական քայլերգը, անշուշտ՝ Կանաչեանի ղեկավարութեամբ, եւ ատոր համար միշտ գովասանք լսած էր անգլիացի կառավարիչին կողմէ: Երկսեռ աշակերտութիւնը շատ կը սիրէր Կանաչեանը եւ մեծ թափով կապուած էին երաժշտութեան դասերուն:

Անգամ մը ուսուցչական ժողովին մէջ տնօրէնը Գ. Կ.²¹, իբր յանցանք Կանաչեանի երեսին կու տայ, թէ՝ «ի՛նչ է, հոս երաժշտանո՞ց է, ամէնուն ձեռքը նոթայի տետրակ եւ մատիտ կայ զբօսանքի ատեն»: Գ.Կ.ը այդ խօսքերը ըսած է, առանց անդրադառնալու որ գոված կ'ըլլայ Կանաչեանը: Հոն հասցուց այնպիսի աշակերտներ, որ երկրորդական հանդէսներու իրենք կը ղեկավարէին երգչախումբը կամ նուագախումբը: Հասան նաեւ այնպիսիներ, որոնք սոնաթներ յօրինեցին իրենց ուսուցչին նուիրուած: Այդ սոնաթները պահած եմ եւ երբեմն կը նուագեմ մեծ յուզումով: Անոնցմէ մէկը՝ Ա.Շ.²², երբ Հայաստան մեկնեցաւ երաժշտական ուսումը շարունակելու, յօրինման քննութեան մէջ առաջին հանդիսացաւ: Այն ատենուան թերթերը յայտարարեցին որ իր ուսուցիչը Կանաչեանը եղած է:

1968ին, Երեւան այցիս գտայ անոնցմէ մէկքանին՝ արդէն տարիքով յառաջացած մարդիկ եւ կիներ, որոնք արցունքով դիմաւորեցին զիս: Ուր որ երթամ՝ Եգիպտոս, Սուրիա, Իրաք, Պոլիս, Լիբանան, Անգլիա կը հանդիպիմ մարդոց՝ կիներ եւ այրեր, որոնք յուզումով կը մօտենան ինծի, ըսելու համար որ Կանաչեանը իրենց ուսուցիչը եղած է, եւ իրենց խոր յարգանքն ու սէրը կը յայտնեն ինծի:

Դժբախտաբար, տարիներու ընթացքին Մելգոնեանի մէջ թշնամութեան եւ նախանձի մթնոլորտ մը ստեղծուեցաւ Կանաչեանի եւ իրեն հետ երկու շատ արժեքաւոր պաշտօնակիցներու դէմ. մէկը՝ թուաբանագետ, միւսը՝ հողատնտես: Երկուքն ալ համալսարանական: Երկուքն ալ մահացան Բարսեղէն առաջ:

1932ի տարեվերջին հրաժարեցուցին այս երեքն ալ: ՀԲԸՄը չկրցաւ արդարօրէն դատել այս երեքը: Կանաչեան ամբաստանուեցաւ որպէս դաշնակցական թերթեր ստացող, մինչդեռ հակառակութիւնը կու գար

ապերախտ անձե մը, որ Մելգոնեանէն ներս իր մուտքը կը պարտեր Կանաչեանին (այս կէտին ուշադրութիւն ըրէք, որովհետեւ յետագայ գրելիքներուս հետ կապ ունի): Երկրորդը ամբաստանուեցաւ որպէս դաշնակցական շարքային, բայց երրորդը ռամկավար մըն էր խեղճը: Ասոնք հրաժարեցուեցան առանց որեւէ հատուցման: Օրէնքէ դուրս անիրաւութիւն...: Գ.Կ.ը այս անարդար գործէն շատ լաւ տեղեակ էր ... որքան կ'ուզէի հանդիպիլ իրեն այս կէտնքին մէջ (ափսոս որ մահացաւ), իրեն յայտնելու համար շնորհակալութիւնս, ո՛չ թէ դառնութիւնս, որովհետեւ եթէ Կանաչեան մնար այդ խաֆիեական մթնոլորտին մէջ,

*1920ականներ. Բարսեղ եւ Քնար
Կանաչեաններ (Լուս.՝ Տէրունեան)*

պիտի չըլլար այս մեծ Կանաչեանը. ո՛չ ատեն պիտի ունենար, ո՛չ հանդարտ միտք՝ ստեղծագործելու համար: Երանի՛ թէ Մելգոնեան Հաստատութիւնը՝ մաքրուած այդ անբաղձալիներէն, հանդարտօրէն շարունակէ իր գոյութիւնը²³: Կանաչեանի մահէն վերջ, ճիշդ չեմ յիշեր ո՞ր թուականին, Մելգոնեան Հաստատութեան տնօրէնութիւնը նամակով մը ինձմէ խնդրած էր Կանաչեանի մէկքանի երգերը դրկել իրենց: Անմիջապէս եւ սիրով դրկեցի:

Կիպրոսի մէջ Կանաչեանի յօրինածները քիչ են թիւով. *Լուսնակն Ելաւ*, *Յոյ Նար*, եւ մէկ-քանի հատ շատ գեղեցիկ խմբերգեր: Ամէն օր սրտնեղութիւն կար դպրոցին մէջ, այնպէս որ երբ հրաժարած տուն

եկաւ, ըսաւ. «Քրիստինէ, այսօր մեծ բեռն մը ազատած եմ. հիմա այլեւս խելքս գլուխս կ'որոշեմ թէ ի՞նչ պիտի ընեմ»: Եւ ըսել, թէ՛ նախորդ տարին Կանաչեանը ինքը հրաժարիլ ուզած էր եւ տնօրէնը չէր ընդունած...: Կ'երեւայ թէ ուզեց ինքը հրաժարեցնելու հաճոյքը ունենալ: Ըսել չեմ ուզեր որ Գ.Կ.ը չար մէկն էր. ո՛չ, անկազոհ գնաց չար եւ անարժէք մարդոց դրդումներուն: Ես կը ճանչնայի զինք երբ Գահիրէի Գալուստեան Վարժարանի տնօրէնն էր. բարեկամներ էինք, լաւ տպաւորութիւն ձգած էր մեր վրայ: Ինքն էր որ առաջին անգամ նամակով մեզի յայտնեց Բարսեղին ինծի հետ ամուսնանալու փափաքը: Կ'երեւի իր դիրքէն

վախնալուսն համար է որ ազդուեցաւ այդ դրդումներէն:

1932ի վերջերը, երբ դպրոց գացի օր մը (երբեմն կ'երթայի նուագախումբին հետ երգելու համար) իրեն քով մտայ՝ բարեւ մը ըսելու համար: Ինծի ըսաւ. «Կանաչեանը շատ լաւ մարդ է, բայց իրեն ըսէք որ այդ երկուքին հետ խզէ իր բարեկամութիւնը. վերջը լաւ չ'ըլլար»: Տեսակ մը սպառնալիք էր, որ գործադրեց տարւոյն վերջը: Բարսեղին ըսի տնօրէնին ըսածը: Ըսաւ. «անոնք այսքան տարուան բարեկամներս են, եթէ իրեն համար անբաղձալի են, կրնայ դպրոցէն հանել զանոնք»: Մենք շատ լաւ կրնայինք մնալ Նիկոսիա. Կանաչեանը շատ սիրուած էր հայ թէ օտար հասարակութենէն, բոլորն ալ պնդեցին որ չհեռանանք Կիպրոսէն. յայտնի էր որ իր մասնակի դասերը՝ դաշնակ, ջութակ եւն., անհամեմատօրէն պիտի աւելնային, քանի որ աւելի ազատ պիտի ըլլար: Շիտակը ըսելու համար՝ ես կը սիրէի Նիկոսիան եւ մեր բարեկամական շրջանակը: Բայց ինքը մտադրած էր անպայման հեռանալ այդ կղզիէն: Այնտեղ, մեր տան մէջ տեսակ մը երաժշտական երեկոներ տեղի կ'ունենային: Կանաչեան ամէն օր դպրոց երթալէ առաջ կ'ապսպրէր որ իր մեներգերը աչքէ անցընեմ, որպէսզի ձայնիս համեմատ փոփոխութիւններ ընէ իհարկին եւ վերջնական ձեւը տայ՝ ապագային տպագրելու համար: Այն ատեն յօրինած էր *Ուռին, Ցայգերգը, Պճիկոսն*, եւ *Ծով Աչերը*: Երբ դպրոցէն վերադառնար, քիչ մը հանգիստէ վերջ կ'ըսէր. «հայտէ, Զրիստինէ, տեսնեմ ո՞րմէկը աչքէ անցուցիր, նուագէ՛», եւ իր ահաւոր բծախնդրութեամբը ամէն քանի մը չափին կը կեցներ, կ'ուղղէր սխալներս, ինքն ալ ջութակը կ'առնէր եւ կը նուագէինք ու կ'երգէինք. փողոցէն անցնող բարեկամը, որ յաճախ կը պատահէր - փոքր քաղաք է - դուռը կը զարներ ու ներս կու գար. մեր բնակարանն ալ միայրկ, շատ համեստ, բայց շատ սիրուն ձեւով կահաւորած էի, ամէնէն արժեքաւոր բաները ըլլալով դաշնակը եւ բազմաթիւ գորգերը: Բարսեղը տկարութիւն մը ուներ գորգերու եւ դրոշմաթուղթերու հանդէպ, այնպէս որ, յետագային երբ Պէյրութ հաստատուեցանք, մինչեւ մեր նիւթական կայուն վիճակ մը ստանալը, բացի համերգերէն, դրոշմաթուղթեր ծախելով ապրեցանք մասամբ:

Ուրեմն, դպրոցէն հեռանալէն վերջ, այդ ամառը խաղաղ եւ հանգիստ գացինք մեր սովորական ամառանոցը, երեք ամիս: Այնտեղ գտնուած ատեննիս, բարեբախտութիւնը ունեցանք հանդիպելու Եգիպտահայ մեր շատ մօտիկ բարեկամին՝ իրաւաբան, փաստաբան Շ.Ս.ին²⁴: Անշուշտ իրեն պատմեցինք ամէն բան: Լաւ մը լսելէ վերջ, ըսաւ. «հիմա բնաւ մի՛ մտահոգուիք, ես անմիջապէս որ Գահիրէ վերադառնամ կը հետաքրքրուիմ թէ ինչ ձեւով կարելի կ'ըլլայ ձեզ Եգիպտոս փոխադրելը: Եգիպտահայութիւնը կարօտը ունի ձեզի պէս մէկու մը»: Բայց այդ տարիները Եգիպտոս անգլիական հովանաւորութեան տակ էր եւ դժուար էր վիզա ունենալը: Սակայն եւ այնպէս, երբ վերադարձաւ, հետաքրքր-

ուեր էր, եւ բոլորն ալ ընդառաջած են այդ ծրագրի իրագործման: Մեզի գրեց թէ ինչպէս պետք է սկսինք պատրաստութեան: Երեք ամիսէն վերադարձանք տուն եւ սկսանք պաշտօնական ձեւակերպութեան, որուն արդիւնքը ստանալը բաւական երկար տեւեց: Մինչ այդ ծախեցինք ամէն բան եւ 1932ի վերջերը գացինք Գահիրէ, ի մեծ ուրախութիւն ինծի եւ հարազատներուս՝ մայր, քոյր եւս.:

Այնտեղ մեզ շրջապատեցին բոլոր հին բարեկամները, ազդեցիկ անձնաւորութիւններ եւ ապահովեցին որ Բարսեղը՝ որպէս հայ երաժշտութեան մասնագետ, եգիպտական կառավարութիւնը արգելք պիտի չհանդիսանայ մեր հոն բնակութեան, եւ այդ ուղղութեամբ մասնաւոր աշխատանք թափեցին Պրնք. Լ.Գ. եւ Յ.Ա.: Առաջինը՝ հեռագրատան եւ նամակատան ընդհանուր տնօրէն, իսկ երկրորդը՝ փաստաբան (*աւոքաւ ալ ալա քուր*): Մինչ այդ, Կանաչեանը համերգեր տուաւ նախ՝ Գահիրէ, վերջը Ադեքսանդրիա, մեծ ոգեւորութիւն ստեղծելով ժողովուրդին մէջ: Երբ Գահիրէ վերադարձանք, Լ.Գ. մեզի տուաւ ուրախ լուրը թէ կրթական նախարարը արդէն ստորագրած է հրամանագիրը, կը մնայ միայն ընդհանուր ապահովութեան տնօրէնին (հայատեաց անգլիացի մը) ստորագրութիւնը, որ շուտով պիտի ստացուէր. մինչդեռ վերջինս մեզի կը դրկէ պաշտօնական թուղթ մը՝ որով 48 ժամէն երկրէն հեռանալու հրահանգ կը տրուէր: Թէեւ զանազան տեղեր դիմումներ ըրինք, բայց անօգուտ: «Հայերը թող ծովը թափուին» ըսած էր անգլիացին: Շատ, շատ նեղուեցանք բոլորս ալ՝ մենք, հարազատներ, բարեկամներ: Եւ կը կարծէինք թէ մարդ չէ հասկցած պատճառը. մինչդեռ ինդոյն անմիջական կապ ունեցողները շատ լաւ գիտէն եղեր, բայց Կանաչեանը չնեղացնելու համար չեն ուզած յայտնել: Երբ 1953ին *Յուսաբերի* տան կողմէ դարձեալ Գահիրէ հրաւիրուեցաւ Կանաչեանը՝ համերգերու շարք մը տալու համար, այն ատեն միայն յայտնի եղաւ մեզի թէ ինչու այդ անգլիացին չէ ուզած ստորագրել հրամանագիրը. Կիպրոսէն *րափոր* մը դրկուած է եղեր՝ Կանաչեանը համայնավար ներկայացնող. երեւակայեցէք թէ հակառակութիւնը մինչեւ ուր հասած էր: Կանաչեանը իբրեւ դաշնակցական կը հեռացնէն դպրոցէն եւ իբրեւ համայնավար պատճառ կը դառնան Եգիպտոսէն հեռացուելուն:

Ուրեմն, այդ 48րդ ժամը հանդիպեցաւ Չատկի երրորդ օրին. անմիջապէս հաւաքուեցանք, շոգենալը առինք եւ Լիբանան ուղղուեցանք: Կեանքիս մինչեւ վերջը պիտի չկարենամ մոռնալ մօրս թափած արցունքը. չուզեց համոզուիլ որ շուտով պիտի կարգադրուի: Այդպէս խոստացան մեզի թէ՛ պիտի վերադառնանք: Իրաւունք ուներ խեղճ մայրս, քանի որ անկէ տասնհինգ տարի վերջ կրցանք գիրար տեսնել. մայրս արդէն խլեակ մը դարձած էր եւ տարի մը վերջ ալ մահացաւ:

Բարեբախտաբար լիպանօ-սիրիէն հպատակութիւն ունէինք: 1933 Ապրիլ 17ին ոտք դրինք Լիբանանի հողին վրայ, ես՝ յուսահատ ու

տխուր: Թէեւ այն ատեն Բաղաքական Ժողովի նախագահը՝ Մ. Խ., ապահովեց մեզի թէ իրենք Ադեքսանդրիոյ համար պիտի աշխատին եւ մեզ հրաւիրեն. չէր սխալած, որովհետեւ մեր Պէյրութ հաստատուելէն տարի մը վերջ ստացաւ այդ հրաւերը բայց Բարսեղ մերժեց, քանի որ այլեւս տեղաւորուած էինք: Նոյն թուականին Բարսեղ Թումաճանէն ալ ստացաւ հրաւեր մը՝ «Ձեզի կը հրաւիրենք ամենալաւ պայմաններով, քիչ մըն ալ մեզի հետ ապրեցէք»: Բայց Կանաչեանը այդ ալ մերժեց:

Երբ առաջին անգամ Պէյրութ ոտք դրինք, հեծկլտալով ըսի՝ «ա՛խ, Բարսեղ, ու՛ր բերիր զիս»: Երեւակայեցէք Պէյրութը 1933 թուին եւ այն ատենուան սքանչելի՛ Եգիպտոսը:

Բարեբախտաբար Պէյրութ ալ շատ ջերմ կերպով ընդունուեցանք: Ամիջապէս որ մեր հասնելուն լուրը տարածայնուեցաւ, Բարսեղին հին բարեկամները շրջապատեցին մեզ: Բարսեղը մօտ բարեկամներ ուներ Յալէպէն եկած. ես առաջին անգամ ծանօթացայ Միհրան Թուրիկեան²⁵ ընտանիքին, Տիրան Աճեմեան²⁶, Տիգրան Թոսպաթ, Նկարիչ Սոնիա Աճեմեան եւ շատ ուրիշներ՝ հիմա չեմ յիշեր: Ամենքն ալ շատ լաւ տպաւորութիւն թողուցին վրաս: Աճեմեան, Թոսպաթ յետագային իրենց տիկիններով նուիրուեցան Կանաչեանին, եւ երեք տարի վերջ հիմը դրին **Գուսան** Երգչախումբին, երկար ատեն ալ աշխատելով միութեան վարչութեան մէջ: Օրէ օր հանդիպումներ ունեցանք Գ. Իփեկեան²⁷, Մ. եւ Յ. Տէր Մելքոնեան²⁸, Տոքթ. Փոթուքեան²⁹, Կ. Կիւլպէնկեան ընտանիքներուն, Մ. Ապել³⁰ եւ իր զաւակները, գրագիտուհի Սեզա եւ քոյրը՝ Տիկ. Լիւսի³¹, որոնք սիրով շրջապատեցին մեզ եւ ծրագրեցին առաջին առիթով համերգ մը կազմակերպել: Առժամեայ յանձնախումբ մը կազմուեցաւ եւ սկսան աշխատանքները: Պէյրութի արական եւ իգական լաւագոյն ձայները, մօտ 75-80 հոգի, հաւաքուեցան եւ փորձերը սկսան ու շարունակուեցան մեծ ոգեւորութեամբ. յայտագիրը կազմուեցաւ Կոմիտասի քանի մը նշանաւոր երգերով, քանի մը հատ ուրիշ հեղինակներով, եւ մինչեւ այն ատեն Կանաչեանի ունեցած ծանօթ երգերովը՝ *Տալիլօ, Յոյ Նար, Օրօր* եւն.: Ես երգեցի իր *Ուռին, Օրօրը*՝ խումբի ընկերակցութեամբ: *Ուռին*ին ինք ընկերակցեցաւ դաշնակով: Համերգի թուականը որոշուեցաւ եւ վարձուեցաւ Կրան Թէաթրը, այն ատենուան ամենէն մեծ եւ ճոխ սրահը: Համերգը տեղի պիտի ունենար Կիրակի առաւօտ մը, թուականը չեմ յիշեր (մեր բոլոր համերգերու յայտագրերը պահած էի մինչեւ ատեն մը, վերջը կորսնցուցի) հաւանաբար Յունիսի մէջ³²: Տոմսերը օրեր առաջ սպառած էին արդէն: Նոյն առաւօտուն, մինչ մենք կը պատրաստուէինք թատրոն երթալու, մեզի լուր բերին թէ համերգը արգիլուած է, Մայիս 28ի քաղաքական բնոյթ ունենալու ամբաստանութեամբ. խոշոր զրպարտութիւն մը անշուշտ: Թատրոնին դուռը կեցող անձերը դժուարութեամբ ետ դրկած են ժողովուրդը, որ խուռներամ ժամանած էր ժամանակէն առաջ. նոյնիսկ՝ մօտակայ քաղաքներէն

մեծ թիւով հայեր, արաբներ եւ աստիճանաւոր ֆրանսացիներ ետ դրկուած էին: Յանձնախումբը իրենց հաւաստիացուցած է որ շուտով պիտի կարգադրուի եւ իրենց տոմսերը իզօրու պիտի ըլլան: Ահա հարուած մը եւս թշնամիներու եւ նախանձողներու կողմէ, սակայն Կանաչեանը ըստ իր պաղարիւնութեան, բնաւ չազդուեցաւ. «մի՛ նեղուիր, Զրիստիւնէ, հարկաւ ճարը կը գտնուի» ըսաւ: Իսկապէս ալ, ազդեցիկ հայ անձնաւորութիւններ (հիմա չեմ յիշեր թէ ովքեր էին, այնքան պաղ եւ տաք անցաւ գլխէս) դիմումներ կատարեցին ուր որ պետք էր, փաստելու համար թէ այդ համերգը զուտ գեղարուեստական ելոյթ է: Յաջողեցան, բայց փոխանակ թատրոնին մէջ ըլլալու՝ համերգը տեղի ունեցաւ Մեմորիըլ Զոլի համեստ սրահին մէջ, ի ներկայութեան մեծ անձնաւորութիւններու եւ հոծ բազմութեան մը³³: Յաջողութիւնը այնքան մեծ էր որ համերգը կրկնուեցաւ մէկ շաբաթ վերջ, ապահովելով մեզի նիւթական կոկիկ գումար մը եւ բարոյական մեծ յաղթանակ մը Կանաչեանին համար:

Արդէն Յուլիս ամիսը թեւակոխած էինք, մտածեցինք ամառանոց մը երթալ, որպէսզի թէ՛ Կանաչեանը հանգստանայ եւ թէ՛ ես, որ այս բոլորէն ազդուած տկար եւ անհանգիստ վիճակ մը ունէի: Ուրեմն, խեղճ պարոն Աղբալեանը³⁴ խորհուրդ տուաւ Պիթիաս երթալ, Սուետիա. «Կանաչ, դու կը տանիս տիկինը Պիթիաս. Էնտեղ ընտիր ջուր եւ լաւ օդ կայ, կը լաւանայ շուտով»: Ուրեմն, 1933 Յուլիս 14ի առաւօտուն կանուխ ուղղուեցանք Պիթիաս: Դժուար ճամփորդութենէ վերջ հասանք նախ Անտիոք. սպասեցինք Պիթիաս գացող ինքնաշարժ մը գտնելու համար: Մթնելու վրայ էր, նստեցանք Որոնդէս գետի եզերքը սրճարան մը: Յանկարծ դիմացի ափին վրայ նշմարեցի գրեթէ մարդահասակ անգղեր: Ես անգղեր տեսեր էի միայն կենդանաբանական պարտեզի մէջ. «ասոնք ի՞նչ գործ ունին այստեղ, Բարսեղ»՝ ըսի:

– Ասոնք հոս նետուած թշուառ հայերուն դիակները յօշոտողներն են,– ըսաւ:

Ահաւոր տիպութիւն մը եկաւ վրաս եւ ժամ առաջ ուզեցի հեռանալ այդ տեղերէն: Այդ տեսարանը նոյն յստակութեամբ կը մնայ աչքերուս առջեւ:

Վերջապէս, ինքնաշարժ մը գտանք եւ հասանք Պիթիաս. կէսգիշեր էր: Այդ գիշեր մնացինք պանդոկը, գրեթէ առանց քնանալու: Գիւղը խոր մթութեան մէջ, շնագայլերու ոռնոցը շատ մօտէն լսելի՝ բան մը որ կեանքիս մէջ լսած չէի: Առաւօտ կանուխ ճամփայ ինկանք տուն մը ճարելու համար: Բոլորը գիւղական, շատ նախնական տուններ էին: Վերջապէս որոշում տուինք տան մը համար, որուն ամենէն աղուոր մասը խոշոր պատշգամբ էր, պարտեզին վրայ նայող:

Պիթիաս օժտուած էր հոյակապ բնութիւնով մը. ընտիր ջուր եւ օդ, պտղատու ծառեր, ամեն կողմ առուակներ, ակեր: Ուներ նաեւ կիսաքանդ եկեղեցի մը եւ պզտիկ դպրոց մը:

*1946. Բարսեղ Կանաչեանի ընտանիքը, իր առաջին փեսային՝
Նշան Թիլյսիզեանին հետ*

Հոն գտանք հալեպահայ բարեկամներ, որոնք փափաքեցան որ Բարսեղը համերգ մը տայ՝ տեղւոյն երիտասարդութիւնը եւ ամառանոց եկող հայ երիտասարդութիւնը միացնելով: Պզտիկ խումբ մը կազմուեցաւ, համերգի թուականը որոշուեցաւ. Աստուածածնայ Նախորդ գիշերը տեղի պիտի ունենար՝ մտածելով որ Աստուածածնայ տօնին առիթով մօտակայ գիւղերէն եւ քեսապէն ալ եկողներ կ'ըլլան:

Փորձերը տեղի կ'ունենային մեր տան շատ մօտ, դպրոցին մէջ. կեսօրէ վերջ իգական խումբը փորձ կ'ըներ, գիշերը՝ արական: Գիշերները երբ Բարսեղը փորձի կ'երթար, ես կը պառկեցնէի պզտիկները եւ կը քաշուէի պատշգամբին մէկ անկիւնը, մինչեւ իր գալը: Անթափանց մթութիւնը, ծառերու սօսափիւնը, շնագայլերու ոռնոցը սարսափ կ'ազդէին վրաս. կը կարծէի որ ուրուականներ կ'անցնին-կը դառնան:

Գիշեր մը երբ Բարսեղը վերադարձաւ, տեսաւ որ անկիւն մը կծկտեր եմ ու կու լամ:

– Ի՞նչ կայ, Քրիստինէ, – հարցուց:

Իրեն բացատրեցի վիճակս:

– Ես վաղն իսկ կը Նայիմ ատոր ճարին. փառաւոր լապտեր մը կը շինեմ, այդ անկիւնէն կը կախեմ, վերջը կ'երթամ փորձի, – ըսաւ:

Իրաւ ալ, հետեւեալ առտուն հակառակ իր սովորութեան, կանուխ արթնցաւ. միասին գացինք շուկայ, բարակ գունաւոր թուղթեր, եղեգ եւ սոսինձ գնեց եւ այնպիսի լապտեր մը շինեց, որ ամէնուն հիացումին ու զարմանքին առարկան դարձաւ: Նոյնիսկ երբ գիշերները դուրս ելլէինք,

այդ լապտերը վառուած հետերնիս կը տանէինք: Մինչեւ այսօր յիշողներ կան «պարոն Կանաչեանին լապտերը»:

Այս մանրամասնութիւնները կու տամ ըսելու համար, որ Կանաչեանը միայն երաժշտագետ չէր, այլ էր նաեւ ձեռնային աշխատանքի վարպետ մը եւ ընտանիքի պատուական հայր մը:

Պիթիասի համերգին համար սորվեցուցած էր խումբին տարողութեանը համեմատ երգեր՝ *Օրօրը* ըլլալով միշտ յայտագրին մէջ: Համերգը տեղի ունեցաւ պանդոկին սրահին մէջ, հայ եւ օտար բազմութեան մը ներկայութեան: Անդին, եկեղեցւոյ բակին մէջ, հսկայական կաթսաներու մէջ կ'եփուէր աւանդական հերիսան: Համերգէն վերջ, ժողովուրդը ուղղուեցաւ եկեղեցւոյ բակը, ուր տեղի կ'ունենային երգ ու պար: Երջանի՛կ օրեր:

Քեսապէն ուսուցչական կազմը եւ քանի մը ազգայիններ եկած էին Պիթիաս, յատկապէս մեզ Քեսապ հրաւիրելու եւ համերգին ալ ներկայ գտնուելու համար: Նոյն գիշերն իսկ տեսակցութիւն մը ունեցան Բարսեղին հետ. թէւ շատ դժուար համոզուեցաւ, բայց վերջապէս իմ կարծիքս ալ առնելէ ետք գոցեցինք մեր Պիթիասի տունը, եւ երկու օր վերջ, մեր երախաներն ալ առած, ճամփայ ելանք իրենց հետ դէպի Քեսապ, տասնհինգ օրուան համար:

Քեսապի մէջ մեզի համար արդէն պատրաստած էին բնակարան մը, քիչ թէ շատ յարմարութիւններով: Քսանէն քսանհինգ հոգիսնոց խումբ մը հաւաքուեցաւ. յայտագիրը կազմուեցաւ տաս-տասներկու երգերով, որոնց երեք-չորս թիւերը իմ մեներգերս էին. երգեհոնի վրայ ինծի կ'ընկերանար Կանաչեանը: Տասնհինգ օրուան մէջ համերգ մը տալու համար ուրիշ կերպի կարելի չէր դիմել: Մեծ խանդավառութիւն կար ժողովուրդին մէջ: Ամենքն ալ յարգանքով, սիրով մեզ շրջապատեցին եւ ջանք չխնայեցին մեզի հաճելի դարձնելու համար մնացած երկու-երեք օրերը:

Առտու մը, կանուխ, որսի տարին Բարսեղը - լաւ որսորդ էր: Այդ օրը ահագին թռչուն բերին. մենք՝ կիներս հաւաքուեցանք, մաքրեցինք թռչունները, եփեցինք եւ հիանալի քէֆ ըրինք: Այդ օրը Բարսեղ սոխակ մըն ալ որսացեր էր. հարց տուին իրեն որ ինք երաժիշտ մը ըլլալով ի՞նչպէս խեղճ սոխակը սպաննած էր: Եղուարդ Տարօնեանը³⁵ որ հոն էր, ըսաւ. «ամենագեղեցիկ ձայնով սոխակը իր հետն է, ի՞նչ պիտի ընէ պզտիկ թռչունը»: Խնդացինք: Մէկ խօսքով, քաղցր յիշատակներով վերադարձանք Պիթիաս, ուրկէ մեկնեցանք Հալէպ: Չմոռնամ ըսելու որ մեր Պիթիաս գտնուած միջոցին տօնուեցաւ նաեւ Մուսա Լեռան տարեդարձը. Բարսեղն ալ ժողովուրդին հետ բարձրացաւ մինչեւ հոն: Է՛հ, երկաթի պէս էր այն ատեն, եւ մանաւանդ՝ կը սիրէր յարգել այդպիսի յիշատակներ:

Կանաչեանը Հալէպ հրաւիրուած էր համերգեր տալու համար: Ընդ-

հանրապետ Յալեպի մեր համերգերը կազմակերպողը կ'ըլլար ապագայ մեր մեծ փեսան՝ Նշան Թիւսիւզեանը, հայ երգի ջերմ սիրահար մը: Յալեպահայութիւնը հինէն ծանօթ էր Կանաչեանին: Նոյն ջերմ շրջապատը, նոյն յարգանքը եւ սերը վայելեցինք Նաեւ այս անգամ: Մինչեւ Նոյեմբերի վերջը խումբը պատրաստ էր արդէն եւ համերգը տեղի ունեցաւ մեծ յաջողութեամբ. աւելորդ կը նկատեմ հոս յիշել մանրամասնութիւններ: Խումբը Ալեքսանտրէթ ալ գնաց համերգ տալու, եւ վերջապէս, Դեկտեմբերին, վերադարձանք Պէյրուօ: Յալեպի մէջ բոլոր հայ վարժարաններէն պաշտօնի առաջարկ եղաւ Բարսեղին, բայց ես չուզեցի, վախճալով որ աւելի կը հեռանամ Եգիպտոսէն ու չեմ կրնար երթալ տեսնել հարազատներս: Մեծ դժուարութեամբ կրցանք բնակարան մը ճարել եւ հաստատուիլ Պէյրուօի մէջ:

*Ծիծեռնակը բոյն կը շինէր,
Եւ կը շինէր եւ կ'երգէր:
Ամէն մէկ շիւղ որ կ'պցնէր,
Իր հին բոյնը կը յիշէր...*

Ուրեմն, շինեցինք մեր երկրորդ բոյնը: Շուտով կը սպասեինք զաւակի մը, որ աղջիկ եղաւ, եւ անունը դրինք Ռիթա, որով ունեցանք երեք աղջիկ զաւակ՝ Սեդա, Այտա եւ Ռիթա: Միջանկեալ ըսեմ, որ հակառակ անոր որ Բարսեղը այս անգամ մանչ զաւակի մը կը սպասէր, բնաւ յուսախաբ չեղաւ. ընդհակառակը, տարօրինակ գուրգուրանքով մը կապուեցաւ անոր, նոյնիսկ իմ վրայեւ վերցնելով որոշ պարտականութիւններ. ինք արդէն երեխայ սիրող էր եւ շատ կը զբաղէր իր երախաներով: Երբեմն, իրիկունները, երբ ազատ ըլլար, սեղանին վրայ ճերմակ սաւան մը կը ծածկէր մինչեւ վար, ինքն ալ տակը կը մտներ եւ խաղալիքէ զանազան կենդանիներով սինեմա կ'ըներ, պատմութիւններ հնարելով եւ երգելով:

Ուրեմն հոս, Պէյրուօ, իր կազմած երգչախումբը դարձեալ հաւաքուեցաւ համերգի մը համար: Այդ տարին՝ 1934, պիտի տօնուէր հայ կաթողիկէ պատրիարք Պետրոս Արփիարեանի³⁶ յոբելեանը: Կաթողիկէ պատրիարքարանին կողմէ, Գասպար Իփէկեանին միջոցով առաջարկուեցաւ որ Կանաչեանի համերգով տօնուի այդ յոբելեանը, շատ գոհացուցիչ վարձատրութեամբ մը: Բարսեղը մեծ ուրախութեամբ ինծի տուաւ այդ լուրը ըսելով. «Քրիստինէ, Ռիթային գալը ուղուր բերաւ»:

Համերգին օրը հայ եւ օտար ընտրանիներով լեցուած էր ֆրանսական Սէն Ժոզէֆ Համալսարանի հանդիսասրահը: Խանդավառութիւնը եւ ծափերը իրենց գագաթնակետին հասած էին: Իմիջիայլոց, ես երգեցի դարձեալ *Օրորը*: Հայր Մսերլեան³⁷ (Յիսուսեան կոսնաւոր մը), որ այդ յոբելեանը կազմակերպողներէն մէկն էր եւ հիացող ու շատ սիրող մը Կանաչեանին, բեմ եկաւ օրուան հանդիսութեան մասին քանի մը խօսք ըսելու: Երգչախումբը եւ իր վարպետը գովաբանել եւ շնորհաւո-

րել է վերջ, անելուց. «գիտե՞ք ինչու այսօր տիկին Կանաչեանը բացառիկ կերպով լաւ երգեց *Օրորը*. որովհետեւ իր երեք ամսուան աղջնակին համար երգեց...»: Խնդուք ու ծափեր: Հայր Մսերլեան յաճախ կ'այցելէր մեզի եւ մէկն էր որ ճիգ չէր խնայէր բարոյապէս մեզի օգտակար դառնալու: Պետք է ըսեմ որ իրեն պէս շատեր ունէինք մեր շուրջը՝ հոգիով ու սրտով մեզի կապուած. ո՞րմէկուն անունը պէտք է յիշեմ:

Վրայ հասաւ ամառը: Հալեպահայութեան փափաքին ընդառաջելով դարձեալ հաւաքուեցանք եւ գացինք Հալեպ: Հոն գտաւ *Շուշօ*ի ատաղձը՝ տիկին Ս.Տ.Էն³⁸ եւ այդ տարին աշխատեցաւ այդ գործին վրայ: Բայց միայն երգեր յօրինելով եւ համերգեր տալով կարելի չէր գոհանալ, որովհետեւ այն ատեն համերգերու հասոյթները շատ ճղճիմ էին, եւ ապրուստը՝ սուղ: Անելուցէք նաեւ որ այդ տարիներուն մրցակցութիւն մը սկսաւ. ամէն մարդ սկսաւ համերգ տալ. «քոնսեր մը չէ՞ մը եղածը եղբայր, ե՛ս ալ կրնամ տալ»՝ ըսելով: Կանաչեանը բնաւ չէր նեղուեր: Ընդհակառակը, կ'ըսէր. «Քրիստինէ՛, պէտք է գիտնաս որ համերգերու տեսակը որքան շատ լսուի, ժողովուրդը այնքան անելի լաւ պիտի կարենայ լաւը գէշէն զատորոշել»: Իրաւ ալ, բոլորն ալ չքացան կարճ ժամանակի մէջ. բայց **Գուսանը**, ի պատիւ իրեն, տոկաց քսանհինգ տարի անդադար, սքանչելի անուն մը ձգելով իրեն եւ իր վարպետին համար: **Գուսանն** էր որ հայ երգը սիրով լսելու վարժեցուց Լիբանանի եւ Սուրիոյ ժողովուրդը, եւ այս՝ անշահախնդիր կերպով նուիրուելով այդ գործին: Սկիզբները շատ դժուարութիւն կար տոմսերը տեղաւորելու համար, բայց ժամանակի ընթացքին դիւրացաւ այդ գործը: **Գուսանի** համերգը տեսակ մը պահանջք դարձաւ հայերու եւ օտարներու համար: Այստեղ կ'արժէ յիշել ֆրանսացի Յիսուսեան վարդապետի մը խօսքը ուղղուած իր պաշտօնակիցներուն՝ «ով **Գուսանը** չէ լսած, բա՛ն չէ լսած»:

1934-37 տարիները բաւական դժուար տարիներ եղան մեզի համար, բայց Կանաչեանը բնաւ չէր յուսահատեր. միշտ նոյն զուարթախօս եւ ընկերական մարդը կը մնար: Ունէր բարոյական ուժեղ կորով, ինքնավստահութիւն եւ հաւատք՝ Աստուծոյ վրայ: Այդ միջոցին էր որ իրեն առաջարկուեցաւ հոգեւոր երգեր սորվեցնել անգլերէնով (ինք մէկ բառ անգլերէն չէր գիտեր): Դժուար գործ էր. եկեղեցին մեզմէ շատ հեռու էր, բայց ամէն դժուարութիւն աչքը առաւ եւ ընդունեց եղած առաջարկը, որովհետեւ վճարումը գոհացուցիչ էր: Հետգիտէտ ունեցաւ մէկ-երկու դպրոց, մասնակի դասեր՝ ջութակ, դաշնակ եւ զանազան գործիքներ ու գիշերներն ալ ներդաշնակութեան դասեր. մէկ խօսքով՝ գիշերը ցերեկին խառնած չարաչար աշխատանք, բայց դարձեալ առանց լայն միջոցներ ունենալու, որովհետեւ վճարումները քիչ էին՝ հինգ հոգինոց ընտանիք մը պահելու համար: Եւ ըսել՝ թէ իբր մասնագետ անելի կը վճարուէր, մինչդէռ ներկայիս սկսնակ, անփորձ ուսուցիչն անգամ տասնապատիկ կը ստանայ:

Կանաչեանը մարդ մըն էր, որ մէկ դրուշ պարտք ունենալ չէր ուզեր: Իր մէկ շատ մօտիկ բարեկամը քանի անգամներ իրեն ըսաւ. «Կանա՛չ, եթէ բանի մը պէտք ունիս՝ ես պատրաստ եմ. երբոր ձեռքդ լայննայ՝ կու տաս»: Զիմա չեմ ուզեր յիշել այդ ազնիւ մարդուն անունը. ինք այժմ ոչ եւս է, բայց աւելի վերջ պիտի անդրադառնամ իր զաւակներուն մասին: Բարսեղը միշտ կը մերժէր, որովհետեւ մենք կ'ուզէինք մեր միջոցներովը տապկուիլ, քան թէ պարտքի տակ մնալ: Ես վերին աստիճանի խնայասէր էի եւ երբե՛ք պահանջկոտ: Գոհ եւ երջանիկ էինք մեր այդ պայմաններով, եւ հակառակ մեր այդ նեղ պայմաններուն, երբ պէտք ըլլար իր տարեկան համերգը զոհել կարելոր նպատակի մը համար՝ երբեք չէր դեղէներ: Օրինակ, Կոմիտաս Վարդապետի մահուան քառասունքին էր թէ տարելիցին՝ չեմ յիշեր³⁹, համերգին հասոյթը յատկացուց Վարդապետին անտիպ գործերու տպագրութեան: Իսկ Երկրորդ Զամաշխարկային Պատերազմին ընթացքին արաբական, անգլիական եւ ֆրանսական բանակներու ինպաստ զոհած էր իր համերգերը՝ շատ չնչին վարձատրութեան փոխարէն: Այդ առիթներով է որ իրեն տրուեցաւ ֆրանսական Officier d'Académieի շքանշանը: Երբ իրեն ըսուեցաւ թէ ձմեռը Այնճարը վառելիք փայտ չունի, անմիջապէս համերգ մը տուաւ եւ այդ հասոյթով վառելանիւթ գնուեցաւ: Ինք անձամբ, խումբի վարչութեան հետ, խոշոր բեռնատարով մը վառելանիւթը մինչեւ Այնճար հասցուցին:

Այս առթիւ ըսեմ, թէ մենք քանի մը տարի շարունակաբար ունեցանք նոյն վարչականները: Անոնք շատ յաճախ իրենց գործերը երեսի վրայ ձգած են **Գուսան**ի սիրոյն եւ բնաւ ճիգ չեն խնայած միշտ բարձր պահելու համար **Գուսան**ի անունը, ի սեր իրենց վարպետին: Դժբախտաբար դժուար է ինծի յիշել բոլորին անունները:

Յոս միջանկեալ դարձեալ պիտի պատմեմ Կանաչեանի տարօրինակութիւններէն մէկը: Նախ ըսեմ, որ Բարսեղը պարագաներու բերումով խիստ ջղային էր, բայց ընդհանրապէս մանկական եւ մաքուր զգացումներու տէր էր: Երբեմն երկաթի պէս անճկուն, եւ երբեմն ալ դիւրաւ համոզուող: Երբ վարչութիւնը որեւէ խնդրի համար հարց ունենար իրեն հետ, ինծի կը դիմէր որ համոզելի Կանաչեանը: Ես շատ անգամ կը յաջողէի անուշութեամբ հարցերը լուծել. սպառնալիքով երբե՛ք տեղի չէր տար: Ուրեմն, տակաւին նոր հաստատուած էինք Պէյրուի եւ վիճակնիս շատ փայլուն չէր, որովհետեւ ուրիշին տեղը չգրաւելու համար կը մերժէր դպրոցներուն եւ մասնաւոր դասերու առաջարկը – անշուշտ մինչեւ որոշ ատեն մը – իսկ ես կ'աճապարէի՝ ինչպէս կ'ըլլան բոլոր կիները:

Մեր տան վերի յարկը թրքուիի մը կը բնակէր, որուն քով կ'աշխատէր հայ որբուիի մը. օր մը այդ աղջիկը ինծի ըսաւ. «տիկին Կանաչեան, գիտե՞ս, իմ տիրուիս լաւ սուրճի գաւաթ կը նայի. օր մը եկուր թող քու գաւաթդ ալ նայի»: Կինը բաւական հայերէն կը հասկնար. ես բնաւ թրքերէն չեմ գիտեր: Գաւաթը նայելով ըսաւ որ մենք նեղութեան մէջ

ենք, եւ ես շատ մտահոգ եմ, եւ թէ ինք կրնայ յաղթել այդ դժուարութիւնները: Ըսի՝ «ինչպէ՞ս կրնաս»: Ըսաւ. «հիմա քեզի շիշ մը ջուր պիտի տամ, ամուսինդ շաքարը անգամ մը այդ ջուրէն սուրճի գաւաթ մը գլխէն վար պիտի թափէ»: Ընդունեցի, խորհելով որ դժուար բան մը չէ: Առի շիշը իջայ եւ Բարսեղին յայտնեցի խնդիրը.

– Խեղճ ես, Զրիստիւն, ես ատանկ բաներու չեմ հաւատար:

– Ա՛խ Բարսեղ,– ըսի,– ի՞նչ կ'ըլլայ, չե՞ս ուզեր որ վիճակնիս բարելաւուի:– Եւ այնչափ աղաչեցի որ ստիպուած ընդունեց. բայց հազիւ երկու-երեք անգամ գործածեց:

– Մէջը կազի հոտ կայ, ալ չեմ դներ,– ըսաւ:

– Ատ քու գաղափարդ է, ինչպէ՞ս կ'ըլլայ ատանկ բան,– ըսի: Բայց ես գիտէի որ մէջը քանի մը կաթիլ նաւթ լեցուցեր էի սխալմամբ: Վերջը անդրադարձեր էի: Չկարծեցի որ պիտի հասկնայ. պատմեցի վերի աղջկան: Ուրեմն կինը ուրիշ շիշ մը եւս տուաւ, հետը շատ փոքր ծրարիկ մը, **Նուսխա** ըսուածը, եւ ըսաւ.

– Ասիկա ներքնաշապիկին վրայ դիր, վրան ատրճանակ ալ պարպեն՝ չ'ազդեր:

Ես ալ՝ միամիտս, բերի Բարսեղին: Ջղայնացաւ.

– Ալ անկարելի բան է, չեմ ուզեր,– ըսաւ:

– Ուրեմն դուն գիտ չես սիրեր եւ կ'ուզես որ նեղութեան մէջ ապրիմ,– ըսի: Վերջապէս համոզուեցաւ:

– Լաւ, ատ ալ ընենք:

Հայ կաթողիկէ քոյրերու դպրոցը դասի կ'երթար. անձրեւոտ օր մը դասէն վերջ եկաւ, որ տաքատին մէկ կողմը ամբողջ ցեխոտած է:

– Աս ի՞նչ է Բարսեղ:

– Ի՞նչ պիտի ըլլայ, սահեցայ եւ **Նուսխան** չազդեց ինծի,– ըսաւ ու խնդաց:

Այդ անձրեւոտ օրերուն համերգ մը պիտի ունենայինք. անձրեւը առաւօտուն սկսաւ եւ մինչեւ իրիկուն անդադար տեղաց. երկուքս ալ անշուշտ մտահոգ էինք: Կեսօրէ վերջ, անձրեւանոցը գլխուս՝ գացի մազերս սանրել տալու. մինչեւ վերադարձս՝ տակաւին կ'անձրեւէր:

– Տեսա՞ր Բարսեղ, սա անպիտան բախտերնիս,– ըսի: Բայց տեսայ որ ինք ուրախ էր:

– Զիչ վերջ անձրեւը պիտի դադրի,– ըսաւ:

– Ատ ի՞նչ գուշակութիւն է,– ըսի:

– **Նուսխան** պէտքարանը նետեցի, վրայէն ալ շիշով ջուրը եւ հանգստացայ,– ըսաւ:

– Ա՛խ, ի՞նչ կ’ըսես Բարսեղ,– ըսի,– ուրեմն դուն ինծի բնաւ չես մեղքնար. գիտես որ մեծ յոյսեր դրած էի ատոնց վրայ (հիմա կը զարմանամ թէ ինչպէ՛ս հաւատք ընծայած եմ): Ուրեմն այս գիշեր պիտի երգեմ (այդ գիշերն ալ պիտի երգէի Կոմիտասի *Անտունին* դժուարին կտորը), բայց վաղն առտու գիս ուղղակի շոգենաւ կը դնես որ վերադառնամ Եգիպտոս, իմիններուն քով,– ես սկսայ լալ, իսկ ինք կը խնդար:

– Ի՞նչ անգութ ես, ես կու լամ, դուն կը խնդաս:

– Երկու ժամ վերջ դուն ալ պիտի խնդաս, Զրիստիսէ,– ըսաւ:

Իրաւ ալ, անձրեւը դադրեցաւ եւ սրահը լեցուելէ զատ վարչութիւնը ստիպուեցաւ բացառիկ տոմսերով մտցնել ժողովուրդը – ես ինչպէ՛ս կրնամ մոռնալ անձնուէր տղաքը, որոնք այնչափ սեր եւ համակրանք ունէին իրենց վարպետին հանդէպ – բացառիկ էր նաեւ իմ ուրախութիւնս, երբ Բարսեղը ղեկավարած ատեն գողտրիկ ժպիտով մը ինծի կը նայէր: Այս միջադէպը բոլոր բարեկամներուն մօտ պատմել կու տար ինծի: Այդ գիշեր մեզի նայողը կրնա՞ր գուշակել արդեօք թէ ի՞նչ վայրկեաններ անցուցած էինք տունը:

Այս ձեւով կեանքը քաշկռտեցինք մինչեւ 1945 թուականը: Մեր կեանքը սկսեր էր բարելաւուիլ, քանի որ մասնակի դասերը եւ դպրոցները աւելցած էին: Ատեն մը տօնական օրերուն **Գուսանը** կ’երգէր պատարագը. չնչին բան մըն ալ ատկէ կը ստանար: Բայց, Բարսեղ չափազանց կը յոգներ այս հեւիհեւ վազվզուքէն:

Մասնակի դասերուն ատեն բնաւ ժամացոյցին նայելու սովորութիւն չունէր, անանկ որ մեր աղջիկները կը սկսէին պնակի, պատառաքողի ձայներ հանել, որ հասկնայ թէ ճաշի կամ ընթրիքի ատենը անցած է: Միւս կողմէ ալ նոր բաներ պէտք է յօրինէր: Երբեմն կեսգիշերէն վերջ կը սկսեր աշխատիլ մինչեւ լոյս: Երեքէն-չորս ժամ միայն կը քնանար, որպէսզի կարենար բոլոր գործերուն հասնիլ: Երբ աշխատանոցը մտնէ՝ ծուխէն բան չէր երեւար. իսկ մոխրամանները կը յորդէին մոխիրով: Դաշնակ ալ չունէինք. իր սովորութիւնն էր նախ թուղթին յանձնել մտածածը, վերջը փորձել դաշնակին վրայ. ուրեմն կը ստիպուէր վարձու դաշնակ մը բերել – ինք որ միշտ ջութակ ունեցած էր երիտասարդ տարիքէն իսկ: Իսկ երբ ամառանոց կ’երթայինք՝ հետերնիս պզտիկ երգեհոն մը կը տանէինք որ աշխատի: Երբեմն կը պատահէր որ մէկ ժամ մնար միեւնոյն երկու-երեք մեզիւրին վրայ. ես վարժուած էի, նեղութիւն չէի զգար, բայց անգամ մը երբ Սեդան (մեծ դուստրս) Զալէպէն եկած էր, զարմացած ըսաւ.

– Պապան մի՞շտ այսպէս է, ինչպէ՛ս կը դիմանաս, մամա՛ս:

Դաշնակին առջեւ երբ նստեր՝ յաճախ ինծի կը կանչէր.

– Զրիստինէ՛, շուտ եկուր, նայէ՛, երկու ձեւ գրած եմ. երգէ՛ նայիմ, ո՞րը աղուոր է, ըսէ՛:

– Խոհանոցն եմ Բարսէ՛ղ, կեսօրին տղաքը կու գան դպրոցէն, ճաշ կ’ուզեն,– երբ ըսէի՝

– Այսօր ալ բան չենք ուտեր,– կ’ըսէր: Մինչդեռ ինք ամէնէն բծախնդիրն էր եւ համեղ կերակուրներ կը սիրէր. այնքան կը ստիպէր, որ տեղի կու տայի: Երբեմն իմ կարծիքը կը գործադրէր, երբեմն՝ ոչ: Ես շատ կը սիրէի երգին համեմատ միաձայն սկսիլ կամ վերջացնել (այդպէս ալ ըրաւ *Նաևօրէն* մաս մը եւ *Բամ Փորոտան* բարեփոխած ատենը): Նոր յօրինումի մը ատեն միտքը այնքան տարուած կ’ըլլար անով, որ երբ այդ օրերուն պատուհանը կեցած իր գալուն կը սպասէի, յաճախ պատահած է որ տեսնեմ փողոցին մէջ չափ տալով քալելը...:

Այդ թուականներուն էր որ պէտք զգացուեցաւ արաբերէն երգեր դաշնաւորել. եւ այդ ըրաւ առանց բառ մ’իսկ արաբերէն գիտնալու: Զանի մը երգ գիւղացիներէն հաւաքեց, ուրիշ քանի մը հատ ալ արաբ երգիչ մը եկաւ մեզի, երգեց, եւ Բարսէղը հայերէն տառերով գրի առաւ արաբերէն երգերուն բառերը: Այդ երգերուն առթիւ ունկնդրութիւն մը տեղի ունեցաւ Տիգրան Թոսպաթի – այդ բարի մարդուն – նախաձեռնութեամբ *l’Orient-le Jour* ֆրանսերէն թերթի սրահներուն մէջ: Ներկայ եղան հայ, արաբ եւ օտարազգի մտաւորականներ, երաժիշտներ: Բազմաձայնի վերածած էր նաեւ լիբանանեան քայլերգը, որուն հեղինակն ալ ներկայ էր եւ մեծապէս գնահատեց Կանաչեանին արուեստը: Այդ օրը այնքա՛ն մեծ եղաւ խանդավառութիւնը, որ մեր հայ մեծահարուստները ըսին. «Կանաչեան, այսօր հպարտ զգացինք հայ ըլլալնուս»:

Ժողովուրդը, բնականաբար, հիներուն կողքին միշտ ալ նորութիւն կը սպասէր: Փափաք յայտնուեցաւ որ կրօնական համերգ մը պատրաստէ. ուրեմն Կանաչեանը սկսաւ նոր գործի: Այդ շրջանէն սկսեալ, եւ յետոյ տարիներով՝ ստամոքսի խիթեր կ’ունենար, մանաւանդ երբ գործերով մտահոգուած ըլլար: Կ’երեւի ջղային ցաւ մըն էր, որովհետեւ բժիշկները հաստատեցին թէ ստամոքսի կեղ չէր ունեցածը: Բնականաբար, քրիզի օրերուն սրտնեղ ալ կ’ըլլար: Օր մը, երբ պարզ բանի համար սարսափելի ջղայնացաւ, ըսի.

– Բարսէ՛ղ, հիմա ի՞նչ կայ նեղուելիք, գիս ալ կը ջղայնացնես,– քիչ մը կեցաւ եւ ըսաւ.

– Զրիստինէ՛, մասնաւոր կ’ընեմ որ երբ մեռնիմ գիս չփնտռես: –...Կը տեսնե՞ք ինչ թաքուն գուրգուրանք կայ այս խօսքերուն մէջ. նման արտայայտութիւններ շատ ունէր: Ռոմանթիք էր Բարսէղ, ինչպէս կ’ըլլան իրաւ արուեստագետները:

Ուրեմն, կազմեց կրօնական երգերու փունջ մը, արդեօք կարելի՞ է ըսել օրաթորիոյի պէս բան մը. առաւ Կոմիտասէն, Եկմալեանէն եւ ինքը դաշնաւորեց շարականներ, որ մինչ այդ ոչ ոք ըրած էր: Մէկուկէտ

ժամ տեւող գործ մըն էր՝ Յիսուսի ծնունդէն մինչեւ յարութիւն:

Խաղ սրբազան Աջապահեանը, որ ներկայ եղաւ ելոյթին, միջնաբարին «Ասպետ»ի բարձր շքանշանով պատուեց Բարսեղը:

Այդ օր այրեր ու կիներ արցունքոտ աչքերով կ'ողջագուրուէին իրեն հետ, մինչ ինքը ցաւերուն մէջ կը տուայտեր, եւ ատենը անգամ մը չոր հացի կտոր մը կը դնէր բերանը՝ ցաւը մեղմացնելու համար: Այդ օրուան երգեհոնահարը, որ ֆրանսացի մեծ արուեստագետ մըն էր, ըսած է. «քիչ անգամ հանդիպած եմ նման դեկավարի մը»:

Յետգիտէտ յօրինեց *Վարդերի Յետ* ութձայն երգը, *Ալվարդի Երազը*՝ մեներգ դաշնակով, որ մեծ համբաւ շահեցաւ, *Աբեղան* օփերան երեք արարով: Ըսած էր թէ փորձ մը պիտի ընէ, որովհետեւ խեղճը մտադրած էր քանի մը կտորներ օփերայի համար գրել, օրինակ՝ *Անուշը*, *Լալուարի Որսը*, որուն արիան էր *Ալվարդի Երազը*: 1938ին, իր ամառուան հանգիստը զոհեց եւ ամբողջ երեք ամիս, այդ ամենատաք օրերուն կեսգիշերէն մինչեւ լոյսին ծագիլը աշխատեցաւ *Աբեղան* օփերայի վերածելու համար: Բնականաբար, դժուարութիւններ ունեցաւ. նախ դաշնակ մը վարձեց, առաւօտուն երբ մեր աղջիկները դպրոց կ'երթային, տունը լուռ էր՝ դաշնակին վրայ կը փորձէր գիշերուան գրածները: Մէկ կողմէ կը գրէր եւ միւս կողմէն պատրաստածը կը սորվեցներ խումբին, մինչեւ ընդհանուր փորձերը: Պետք չէ մոռնամ, որ ըլլա՛յ Փալանճեան ճեմարանին⁴⁰, ըլլա՛յ Ս. Նշան Ազգային Վարժարանի⁴¹ սրահները սիրայօժար իրեն տրամադրած էին փորձերու համար:

Բեմադրելու թուականը որոշուեցաւ, թատրոնը վարձուեցաւ եւ մեր տղաքն ու աղջիկները սկսան բեմական յարմարութիւններու համար վազել-վազվզել, անշուշտ միշտ Տիրան Աճեմեանին խորհուրդով: Դերուսոյցն ալ ինքն էր արդէն, իսկ հագուստներ կարելու համար ամենքս կը հաւաքուէինք Աճեմեաններուն տունը. շաբաթներ տեւեց այսպէս, Եղլանտը եւ Տիրանը սիրայօժար տրամադրած էին իրենց տունը՝ այնքան որ կը սիրէին Կանաչեանը:

Աբեղային դերը պիտի կատարէր Տոքթ. Էմմանուէլ Էլմաճեանը, պատուական մը: Յոս կ'արժէ միջանկեալ ըսեմ, թէ Էլմաճեանը ինչպիսի՜ հետեւող մը եղաւ **Գուսան**ին. ամբողջ 27 տարի, **առանց** անգամ մ'իսկ բացակայելու, հետեւողականօրէն ներկայ եղաւ բոլոր փորձերուն: 1934ին, 22 տարեկան երիտասարդ մըն էր Էլմաճեան, ատամնաբուժական ճիւղի ուսանող, երբ մուտք գործեց **Գուսան**էն ներս: Ես մոռցած եմ այն մանրամասնութիւնները թէ առաջին օրը ի՞նչ տպաւորութիւն ձգած էր ան Կանաչեանին վրայ. այդ ինք՝ Էլմաճեանը, մեծ խանդավառութեամբ կը պատմէր յաճախ հաւաքոյթներու մէջ: Ամէն պարագայի, շատ միւզիքալ էր եւ Կանաչեանը մեծ վստահութիւն ուներ անոր վրայ: Երբ պիտի ամուսնանար, փափաք յայտնեց որ ես երգեմ *Ուրախ Լերը*. չմերժեցի անշուշտ:

Ինչպես ըսի, *Աբեղան* պիտի ըլլար Էլմաճեանը, Սեդան՝ ես, քրմապետը՝ Ս. Սարգիսեանը⁴² (փառաւոր պաս մը), իշխանը՝ Յ. Ասլանեանը⁴³ (համակրելի պարիթոն մը), քուրմեր, քրմուհիներ, պարուհիներ, պալատականներ, զինուորներ (պարերուն համար մասնաւոր ուսուցիչ վարձուեցաւ)՝ 75-80 հոգի բեմի վրայ, երաժշտութիւնը շատ գեղեցիկ (հասկցողներու կարծիքով), բեմադրութիւնը՝ շատ ճոխ, մեհեան, պարեր, մեհեանի արարողութիւն եւն.: Նուագախումբի իւրաքանչիւր գործիքին համար ինքը գրեց էջերով կտորներ: Նուագախումբի յարուցած դժուարութիւնը անպատմելի էր. նուագածուները՝ ամաթօրներ, հազիւ երեք-չորս հատը փրոֆեսիոնէլ էին, օրուան մէջ աշխատող, գիշերները քապարէներու մէջ նուագող. մինչեւ 20-25 հոգի կարելի եղաւ քով-քովի բերել, որպէսզի գոնէ երկու փորձ կարելի ըլլար ընել բեմին վրայ, այն ալ ի՛նչ առասպելական գումարներու փոխարէն: Բայց ամենէն ցաւալին այն էր, որ ամէն բան պատրաստ ըլլալէն վերջ, օր մը յանկարծ Յայր Սսըրլեանը եկաւ: Յաճախ կու գար՝ ընդհանրապէս շատ սիրալիւր, բայց այս անգամ քիչ մը խիստ էր դեմքը.

– Կանաչեան, այս օփերան չես կրնար ներկայացնել. մենք (կաթօլիկները – Զ.Կ.) թոյլ չենք տար որ կրօնաւորի մը վերագրուի այդ տեսակ սիրային դէպքեր,– ըսաւ:

– Աման, Վարդապետ, ի՛նչ կ'ըսեք, ամէն բան վերջացած է,– ըսինք:

– Ուրեմն ձեւը փոխէ,– ըսաւ:

Բարսեղը խոստացաւ որ կը փոխէ. դիւրի՞ն գործ էր: Խնդիրը կը կայանար երրորդ վարագոյրին վրայ: Ուրեմն երրորդ արարին ձեւը փոխեց. նոր յոգնութիւն թէ՛ իրեն եւ թէ՛ խումբին: Վերջապէս տեղի ունեցաւ օփերան, բարոյական անսպասելի յաջողութեամբ, թեւ, ժողովուրդը, 1939ին օփերա բնաւ լսած չըլլալուն (բացառութիւնները յարգելով) առարկեր էր թէ՛ «այս ի՛նչ տեսակ բան է՝ 'այո՛ն անգամ եղանակով ըսին»: Նիւթական շատ չնչին հասոյթ մը մնաց մեզի՝ այնքա՛ն մեծ էր ծախսը: Հակառակ ժողովուրդի փափաքին, երկրորդ անգամ լրիւ չներկայացուցինք. միայն երբեմն յայտագրի իբրեւ թիւ մը, մէյ-մէկ տեսարանէ կ'երգէինք:

Տարիներ վերջ, 1964ին, երբ Պէյրութ գացած էինք, ուզեց դարձեալ փոփոխութիւններ մտցնել. ինք արդէն տեսողութիւնը կորսնցուցած էր, որով՝ կը յուշէր եւ ես կը գրէի: Վերջապէս պետք եղաւ որ ամբողջ ծայրէն նորը գրեմ՝ 97 էջ: Մէկքանի էջ ալ Սեդան գրեց՝ ինծի օգնելու համար, որովհետեւ առտուան ժամը 5էն կը սկսէի մինչեւ Բարսեղին արթննալը: Երբ վերջացուցի, կանչեց Վահէն (մեր մեծ թոռը, Սեդային գաւակը), ըսաւ.

– Վահէ, առաջին էջին վրայ գրէ՝ «կը նուիրեմ կնոջս՝ Զրիստինէին»:– Ես ուրախութենէս եւ յուզումէս չէի գիտեր ինչ ընելու: Միայն՝ «շնորհակալ եմ, Բարսեղ»՝ ըսի եւ համբուրեցի զինք: Այդ թուականներուն էր

դարձեալ, այսինքն 1939-1945, որ Հռիփ-սիմեանց Քոյրերու Վարժարանին⁴⁴ ի նպաստ իրենց աշակերտներով ու իր յօրինած մանկական երկծայն երգերով համերգ մը տուաւ: Մինչեւ հիմա ալ երբ հանդիպիմ մեծաւորուհիին՝ Մայր Աննային, արցունքոտ աչքերով կը յիշէ այդ օրերը:

Միշտ մտքին մէջ

ունէր Մատթէոս Չարիֆեանի⁴⁵ «Խենթը» բանաստեղծութիւնը կցել բազմաձայն երգչախումբի. շատ յարմար կը գտնէր: Մինչեւ այդ ատենը այդ տեսակ գործ չունէինք հայ երաժշտութեան մէջ: Աշխատեցաւ երկար եւ շատ բացառիկ գործ մը եղաւ. բայց ու՞ր է հիմա այդ կտորը: Նախ ըսեմ որ հազիւ երեքէն չորս անգամ կրցանք գործադրել այդ հոյակապ երգ-արտասանութիւնը. երգչախումբին կ'ընկերանար սիրելի Եղիանտը՝ սքանչելի արտասանող մը (Չարիֆեանի քրոջ դուստրը): Ինչպէս նախորդ էջերուս մէջ ըսած եմ, Կանաչեան կը գրէր իրեն համար տեսակ մը սղագրութիւն. երբ դիտողութիւն ընէի կ'ըսէր.

– Երբ որ տպագրել պէտք ըլլայ, անոր համեմատ կը գրեմ, – եւ այդ կտորը մնաց այդ ձեւով մինչեւ 1958 թուականը:

Հոս միջանկեալ պէտք է ըսեմ, որ շատ լաւ ձայներ ունէինք **Գուսանէն** Ներս. ունէինք Չեփիւռ Շանթը՝ աղուոր սոփրանօ մը, յաճախ շատ կարեւոր մեներգեր կ'ընէր: Էլիզ եւ Գրիգոր Սրապեաններ, Յակոբ եւ Ժոզեֆին Ասլանեաններ: Ըսեմ նաեւ, որ մեր փոքր դուստրն ալ լաւ ձայն ունէր եւ որոշ բաներ իրեն երգել կու տար հայրը: Յետագային, երբ ամուսնացաւ, Պաղտատի Ազգային Վարժարանին մէջ երգի դասեր կու տար եւ երկծայն երգչախումբ մը ունէր. 8-10 տարի միայն դասաւանդեց, անկէ վերջ հայերէնը վերցունեցաւ դպրոցէն: Ռիթան բաւական ալ լաւ դաշնակ կը նուագէ. ինծի հետ չորս-ձեռքի կտորներ կը նուագէր: Հայրը մտածեց *Տալիլու* գրել չորս-ձեռքի համար: Հիմա Ռիթան իր միակ մանչին՝ Տիգրանին հետ (17 տարեկան) կը նուագէ այդ կտորը. շատ յաջող կտոր մըն է, բայց չէ տպագրուած: Պէտք է ըսել որ մեր երեք զաւակներն ալ գեղարուեստական հակում ունէին: Սեդան՝ մեր մեծ դուստրը, առանց դաս առած ըլլալու բաւական լաւ դաշնակ կը նուագէ: Այտան՝ միջնեկը,

ՄԵԾ ՀԱՄԵՐԳ

Ղեկավարութեամբ Բ. ԿԱՆԱԶԵԱՆԻ
Կոմիտաս վրդ.ի մանուան ուրբամ-
եակին առօր: Յայտագիրը կազմը-
ւած՝ վարդապետին երգերով:

Շաբաթ, 22 Յունվ. 1944 ժամը 20ին,
/ ՍԷՆ ԺՕԶԷՖ Համալսարանին մէջ:

Տոմսերը ստանալ Պ. Պ. Մամբրէ
Հիսարեանէ, Արեակ Գալուստեանէ
եւ Վահան Ուզունեանէ:

սկարելու յատկութիւն ունի եւ բաւական յաջող սկարներ ունի:

1955ին, կամ 56ին **Գուսան**էն ներս մուտք գործեց շատ երիտասարդ աղջիկ մը՝ Անայիս Եղիայեանը, ներկայ Լուիզա Պոգապալեանը⁴⁶, որ Եւրոպայի բեմերուն վրայ կը փայլի իբրեւ յայտնի մենակատարուհի: Կանաչեանը երբ ծայնը փորձեց, ըսաւ.

– Զրիստիւնէ, եթէ այս աղջիկը լուրջ հետեւի, շատ մեծ ապագայ ունի:

Ճիշդ գուշակեր էր: Անոր գալէն վերջ այն բոլոր մեներգերը, զորս ես կ'երգէի խումբին հետ՝ սկսաւ ինք երգել. ես արդէն յոգնած էի:

Ուրեմն, վերադառնամ 1958 թուականը: Ժողովուրդը կը թախանձեր Բարսեղին՝ **Գուսան**ը երգապնակ մը ունենայ իր երգերով եւ իր դեկավարութեամբ: Կանաչեանը միշտ կը մերժէր, ըսելով որ Պէյրութի մէջ ոչ մէկ յարմարութիւն կայ: Վերջապէս համոզեցին զինք ըսելով որ թող խումբը բոլորովին պատրաստ ըլլայ՝ ճար մը կը խորհինք: Համաձայնեցաւ եւ որոշեց այդ տարուան համերգը զոհել եւ խումբը պատրաստել: Ուրեմն, մեր պատուական վարչութիւնը – որ տարուէ տարի կը փոխուէր եւ ատոր համար ալ յիշողութենէս կը վրիպի իւրաքանչիւրին անունը – գործի լծուեցաւ. հաւաքեց հին ու նոր **Գուսան**ականները եւ փորձի հրաւիրեց: Բնաւ դժուարութեան չհանդիպեցանք. բոլորն ալ սիրով ընդունեցին, հակառակ անոր որ շատերը ամուսնացած էին եւ զաւակներու տէր ու քաշուած էին խումբէն. չմերժեցին փորձերու գալ, որովհետեւ շատ կը սիրէին Կանաչեանը. յետոյ՝ երկար տեսելիք գործ չէր եւ նաեւ՝ շատ կարելոր գործ մըն էր:

– Զրիստիւնէ, – ըսաւ Բարսեղը, – մատիտը-թուղթը ա՛ռ եկուր, տեսնենք ո՞ր երգերը պիտի դնենք ցանկի վրայ:

Որոշեցինք դնել այն երգերը, որոնք արդէն կը լսուին մեր առաջին երգապնակին վրայ. ուզեց նաեւ դնել «Խենթը»: Հակառակ բազմազբաղ ըլլալուն՝ Եօլանտն ալ համաձայնեցաւ, որ մեզի գայ եւ վերջնական ձեւը տայ Կանաչեանը, պատրաստ ըլլալու համար թէ՛ երգապնակին եւ թէ՛ ապագային տպագրութեան համար: Խեղճ Եօլանտը կու գայ յոգնած, սպառած, մէյ-մէկ սուրճ խմելէ վերջ կը սկսէինք. ես՝ դաշնակին առջեւ նստած, Կանաչեանը՝ քովս, ձեռագիրը, նոթայի թուղթն ու մատիտը դաշնակին վրայ: Մէկ կողմէ Եօլանտը, կամաց կամաց արտասանելով, միւս կողմէ Կանաչեանը ինծի թելադրելով թէ որոշ տեղեր ինչպէ՛ս պիտի գրեմ՝ կ'ընթանար աշխատանքը. բան մը, որ շատ դժուար էր եւ հազիւ կրնայինք մէկ-երկու տող գրել օրական եւ արդէն կը յոգնէինք: Եթէ իր տեսողութիւնը տեղը ըլլար, անշուշտ շատ դիւրին գործ էր ասիկա իրեն համար: Հազիւ երկու-երեք անգամ աշխատեր էինք այդ ձեւով, արդէն 1958ի ծանօթ դէպքերը սկսան եւ ամէն բան վերջ գտաւ. խումբը ցրուեցաւ: Ո՛չ փորձ եւ ոչի՛նչ: Մենք ալ բաւական չարչարուելէ վերջ, որովհետեւ մեր թաղը շատ ապահով չէր, Այտային եւ Ռիթային թախանձանքին վրայ ապաստանեցանք Պաղտատ: Ամիսներ

վերջ երբ վերադարձանք, այլևս ոչ ոք յոյս ուներ կեանքը առաջուան պես վերսկսելու. սրտերը կոտրած էին, տրամադրությունները՝ շատ վատ: Մենք ալ համոզուած էինք որ ամէն ինչ վերջացաւ, որ ալ նախկին ձեռով կարելի չէ ապրիլ Պէյրուսի մէջ. հեռաւոր ծրագիր մը մշակեցինք եւ որոշեցինք Պաղտատ հաստատուիլ, քանի որ Սեդայենք ալ դեռ Հալէպ կը մնային: Ուրեմն Կանաչեանը սկսաւ մաքրագործութեան եւ անելորդ թուղթերը պատռել տուաւ ինծի. գրադարանը գրեթէ պարպուեցաւ: Նոյնիսկ տպագրուած երգերէն ալ մաս մը պակսեցուց, ըսելով որ «ալ ո՞վ կը մտածէ երգ գնելու մասին»: Իսկ այսօր՝ մէկ հատ իսկ չէ մնացած. երգերը սպառած են եւ պահանջք կայ: Կարգը եկաւ խեղճ «խենթը»ին:

– Ատ ալ պատռէ, Զրիստինէ,– ըսաւ,– բոլորովին հնարաւորութիւն չկայ ատիկա կարգի դնելու, իսկ այդ ձեռով ալ չեմ ուզեր որ որեւէ մէկուն ձեռքը անցնի:– Երբ հակառակեցայ, թուղթը ձեռքես խլեց եւ պատռեց այդ սքանչելի եւ արժեքաւոր գործը: Այդ կտորին տպագրութեան ծախսը պատրաստ էին հոգալ բանաստեղծին քոյրը՝ Տիկ. Պ. Կիւլպէնկեան, Սիրան Չարիֆեան (Սեգա) եւ Լ. Թոսպաթ:

1957ին, երբ դարձեալ մեծ շուքով **Գուսանի** 25ամեայ յոբելեանը տօնուեցաւ, ներկայ եղաւ օրուան Հանրապետութեան Նախագահը եւ լիբանանեան մեծագոյն շքանշանով պատուեց Կանաչեանը: Այդ եղաւ մեր վերջին շքեղ համերգը: Այդ օրը, ինչպէս միշտ, երգերը արձանագրուեցան ձայներիգի վրայ եւ այդ ձայներիգով էր որ ակամայ գործադրուեցաւ մեր առաջին ձայնապնակը: «Ակամայ» կ'ըսեմ, որովհետեւ Կանաչեանը գոհ չէր արդիւնքէն. եթէ գիտնայինք՝ բեմին վրայ գոնէ բարձրախօսներ կը դրուէին եւ մեներգերը չէին կորսուեր ձայներու մէջ:

1959ին ալ տեղի ունեցաւ համերգ մը, փոքր խումբով, քաղաքական անյարմար պայմաններու բերումով: Այդ ալ արձանագրուեցաւ եւ այդ երգերով ալ պատրաստեցինք երկրորդ ձայնապնակը: Երկու ձայնապնակներն ալ բժախնդիր պատրաստութեամբ չեղան, բայց վերջապէս՝ թերի կամ անթերի, նպատակը Կանաչեանէն յիշատակ մը ունենալն էր: Կը մնար այդ տիպերը պատրաստել տալու ծախքի հարցը: Սուրէն Տէր Մելքոնեանը, որուն հայրը՝ Մելքոն (մահացած) շատ անգամներ պատրաստակամութիւն ցոյց տուած էր եւ մերժուած Կանաչեանի կողմէ, փափաք յայտնեց որ հօրը տեղը ինք հոգայ բոլոր ծախսերը, բնական է՝ վերջը վճարելու պայմանաւ (ասիկա առաջին տիպին համար է) եւ Էլօն ալ – Սուրէնին քոյրը – պիտի վարէ բոլոր թղթակցութիւնները՝ դժուար գործ: Տիպերը տպուեցան, հասան Պէյրուս, շուտով սպառեցան եւ ես մինչեւ վերջին դրուշը վճարելէս վերջն ալ օգտուեցանք այդ հասոյթէն. մինչդեռ ազնիւ Սուրէնը կ'ուզէր որ ինք վերջինը ըլլար վճարողը: Իսկ Էլոյին աշխատանքին համար միայն կրնամ շնորհակալութիւն յայտնել: Երկրորդ տիպին համար շատ յոգնեցաւ Շաքէն՝ Սուրէնին մեծ քոյրը. երեքն ալ մեծապէս արժանի են յիշատակութեան:

ԳՈՒՍԱՆԻ բոլոր անդամ անդամուհիները փորձի կը հրաւիրուին վաղը կիրակի, 27 Յունիս, կ. ա. ժամը 10ին, Ս. Նշանի մանկապարտեզի սրահը, Յուլիս 11ին Զահլեի մէջ տրուելիք համերգին համար:

Այժմ պատմեմ թէ ինչպէս 1942ին վերջապէս ունեցանք մեր սեփական դաշնակը:

Օր մը, անակնկալօրէն մեզի այցելեց Զրաչ

Փափագեանը⁴⁷, Զալեպէն: Չարմանք. որովհետեւ քիչ անգամ կ'այցելէր մեզ: Ներս մտաւ թէ չէ՝ «Կանաչեան, քեզի աղուոր լուր մը բերի. քանի մը օրէն դաշնակ մը պիտի ունենաս»,— ըսաւ:

— Իրա՞ւ Զրաչ, այս ի՞նչ սքանչելի լուր է. Զրիստիսէ՛, սուրճը եփէ...

Եւ Զրաչը սկսաւ պատմել թէ ինչպէս սրճարանը հանդիպում մը ունեցած է Սկրտիչ Մսըրլեանին⁴⁸ հետ (թէեւ շատ մտերիմ բարեկամներ՝ բայց գաղափարական գետնի վրայ բոլորովին իրարմէ հեռու) եւ մէյ-մէկ գաւաթ օղիի շուրջ Մսըրլեանը փափաք յայտնած է բարի եւ օգտակար գործ մը ընելու: Մսըրլեանը մեզի ալ ծանօթ էր, քանի որ Կանաչեանը իր երկու մանչերուն դաշնակի եւ ջութակի դասեր կու տար⁴⁹: Զրաչ Փափագեանը անմիջապէս կը յիշէ որ Կանաչեանը դաշնակ չունի, կ'ըսէ.

— Մսըրլեան, կ'ուզե՞ս շատ օգտակար բան մը ընել, Կանաչեանին դաշնակ մը ա՛ռ:

— Օ՛ր,— կ'ըսէ Մսըրլեան,— ուրեմն վաղն իսկ դաշնակը կը հասնի Կանաչեանի տունը:

Թէեւ հետեւեալ օրը չէ, բայց վեց եօթ ամիս վերջ մեր դաշնակը եկաւ. շատ ընտիր եւ գեղեցիկ դաշնակ մը, հազիւ կրցած էր ձեռք անցընել. այն ատեն դաշնակի սով կար: Այդ երկու անձերն ալ անմոռանալի կը մնան մեր յիշողութեան մէջ: Բարիք մըն էր կատարուածը, որովհետեւ մեծ դիւրութիւն էր Կանաչեանին համար մնայուն դաշնակ մը ունենալը, մանաւանդ տեսողութիւնը կորսնցնելէն վերջ:

1942-43ի շրջանին, **Գուսանը** հրաւիրուեցաւ Լաթաքիա: Զրաւիրողը ազգային իշխանութիւնն էր, թելադրութեամբ Տէր Սուրէն Բիւյ. Բաբախեանի, որ Երոպա համալսարան աւարտած եւ Նշան Փալանճեանի կարեւոր ուսուցիչներէն էր, եւ որ յետագային Լաթաքիոյ հոգեւոր հովիւ նշանակուեցաւ: Շատ կը սիրէր Կանաչեանի անձը եւ արուեստը: Բնականաբար, նախ հաւանութիւնը առնուեցաւ խումբին, որը ուրախութեամբ ընդառնաչեց. ծնողներու կողմէ ալ ոչ մէկ առարկութիւն եղաւ, որովհետեւ բոլորն ալ գիտէին թէ Կանաչեանի հայրական հովանիին ներքեւ բոլորն ալ քոյր-եղբայր էին: Զոս կ'արժէ յիշել որ ի մեծ

ուրախութիւն մեզի, քանի մը յարմար ամուսնութիւններ ալ եղան [**Գուսանի** անդամներուն միջեւ]⁵⁰:

Համերգի թուականը որոշուեցաւ. Չատկի յաջորդ Կիրակիին համար: Շաբաթ կեսօրէ վերջ անմիջապէս ճամփայ ելանք, Կիրակի կեսօրէ վերջ վերադառնալու համար: Օդը պայծառ եւ հաճելի էր, լեռնային գեղեցիկ ճամփաներ եւ ծովեզերք. հինգ ժամէն հասանք Լաթաքիա: Եկեղեցիին բակը լեցուած էր պաշտօնական մարմիններով: Լաթաքիա փոքր թիւով հայութիւն մը կայ, բայց ուրախալի է ըսել, թէ մեծ մասով հարուստ, կամ բարեկեցիկէ վեր են: Անմիջապէս առաջնորդարանի սրահը ելանք, ուր արդէն սեղաններ պատրաստ էին ընթրիքի համար. շատ համեղ կերակուրներ եւ անուշեղէններ պատրաստած էին հայ տիկինները: Շուտով պիտի ընթրէինք, որովհետեւ նախ յոգնած էինք, երկրորդ՝ պետք էր յաջորդ առաւօտ ժամը ութին եկեղեցի իջնէինք պատարագը երգելու համար: Այդ իրիկուն Քեսապէն ալ եկած էին եւ իրենց հետ կողովներով Չատկի հաւկիթ, գինի եւ ընտիր խնձոր բերած էին: Ընթրիքէն առաջ **Գուսանը** երգեց *Հայր Մերը* քառաձայն, առանց ղեկավարի. ղեկավարը ինք ալ մասնակցեցաւ իր բամբ ձայնովը:

Ընթրիքէն վերջ ալ երգեցին ու պարեցին, մինչեւ որ Կանաչեանը վերջ դրաւ, ըսելով որ պետք է ձայները խնայել հետեւեալ օրուան համար: Տեղւոյն վրայ տիկինները որոշեցին իւրաքանչիւր անդամի գիշերելու տեղը: Կանաչեանը ու ես հիւրասիրուեցանք տերիօր տունը, առաջնորդարանի բակին մէջ (վերջերս տերիայրն ալ մահացաւ Ամերիկայի մէջ): Մենք խօսակցութեամբ տարուած, մինչեւ կէս գիշեր մնացինք արթուն, հակառակ անոր որ ես ալ պետք էր կանուխ քնանայի, քանի որ թէ՛ պատարագին եւ թէ՛ համերգին պատասխանատու բաժիններ ունէի երգելիք: Մեր խօսակցութեան նիւթը հայ երաժշտութիւնն էր: Տերիայրը, ինքն ալ մշեցի ըլլալով, յիշեց թէ ինչե՛ր տեղի կ'ունենային Սշոյ Ս. Կարապետի տօնին առիթով, թէ ինչպէս ահագին թիւով կրօնաւորներ, ճգնաւորներ, արարողութեան ատեն «յանուն Զօր»ը այնքան արագ կ'ըսէին իրարու ետեւէ, որ «յանուն Զօր»ը «հա նանօր»ի կը վերածուէր, եւ մանրամասնօրէն նկարագրեց այդ գիշերուան պարերը՝ տիոլի եւ զուռնայի ընկերակցութեամբ: Կանաչեանը շատ մեծ հետաքրքրութեամբ եւ ուշադրութեամբ մտիկ ըրաւ այդ բոլորը:

Առաւօտուն ժամը 7:30ին, ամբողջ խումբը հաւաքուեցաւ եկեղեցիին բակը: Ես անշուշտ մտահոգ էի թէ արդեօք, մանաւանդ աղջիկները, ինչպէ՛ս անցուցին գիշերը. սկսայ հարցուփորձի: Բոլորն ալ երջանիկ էին: Մէկը կ'ըսէր. «ա՛խ, տիկին Կանաչեան, մետաքսէ սաւաններու վրայ պառկեցանք», միւսը՝ «արքայական նախաճաշ մը ըրինք» եւն.: Շատ լաւ հիւրասիրած էին բոլորն ալ: Ժամը 8:30ին սկսաւ պատարագը: Պատարագիչը տերիայրն էր: Աստուած իմ, այդ ինչ պատարագ էր. կարծես Աստուած իջած էր խորանին վրայ: Պատարագիչը պատրաս-

տուած, գիտակից մարդ, աղօթքին ամեն մէկ բառը հասկնալով եւ հասկնցնելով [կ'արտասանէր]: Ճիշդ մտաւորականի ըմբռնումով հակիրճ քարոզ մըն ալ լսեցինք իրմէ: Իսկ **Գուսանը** եւ իր ղեկավարը՝ վերացած եւ յուզուած, իրենց լաւագոյնը տուին: Ամեն կողմ խոր լռութիւն կը տիրէր: Ժամը 10ին, երգչախումբը հապճեպ գնաց քոնսերտի համար հագուելու:

Ժամը 11:30ին սկսաւ համերգը: Սրահը կը յորդէր միջազգային բազմութիւնով մը՝ **Գուսանը** եւ իր ղեկավարը հասցնելով փառքի գագաթնակէտին:

Երբ քաղաքէն հեռանայինք, ես սովորութիւն ունէի անպայման մեր զաւակներուն համով բաներ տանելու: Ուրեմն, ճիշդ սրահին քով անուշավաճառ մը կար, մաքուր խանութ մը. քանի մը աղջիկներով մտանք գնումի: Տեսայ՝ արաբ մարդ մը եկաւ քովս, լաւ հագուած, եւ սկսաւ խօսիլ հետս՝ «դուք *Օրօրը* երգեցիք, այնպէս չէ՞», – ըսաւ:

– Այո, – ըսի:

– Ը՛շ, – ըրաւ (արաբներուն քով հիացումի արտայայտութիւն մը) եւ շարունակեց, – ատ ինչ խումբ է, ատ ինչ ղեկավար է:

– Ղեկավարը ամուսինս է:

– Ը՛շ, ը՛շ, ը՛շ, – ըրաւ: Եւ վերջապէս շատ մը բաներու համար «ը՛շ, ը՛շ...» ընելէ վերջ սիրալիք բաժնուեցանք: Երբ Պէյրութ վերադարձանք, Բարսէղը կ'ուզէր որ ամենուն պատմեմ այդ արաբ մարդուն «ը՛շ, ը՛շ...»-երը:

Պէյրութ վերադարձին ամբողջ ճամփու ընթացքին, վեց-եօթը ժամ, մինչ խումբը կ'երգէր եւ կը զուարճանար, Կանաչեանը լուռ էր եւ մտածկոտ: Ինք որ ուրիշ ատեն անոնց հետ կ'երգէր ու կը զուարճանար՝ ես վստահ էի որ միտքը զբաղած էր *Նաւօրով*, հետեւաբար բնաւ չուզեցի խանգարել:

Պէյրութ հասնելէ քանի մը օր վերջ ըսաւ. «Քրիստինէ, հոս ո՞վ կայ արդեօք մշեցի: Հարցուց, փնտռեց, մինչեւ որ գտաւ մշեցիներ, որոնք լայնօրէն տուին Ս. Կարապետի օրուան մանրամասնութիւնները: Ատով ալ չգոհացաւ եւ ժողովրդական բանահիւսութիւններու գիրքին մէջ գտաւ Ս. Կարապետի օրուան նուիրուած բանահիւսութիւններ: Լաթաքիոյ համերգին մասին երկար գրեցի, որովհետեւ հոն էր որ ծնունդ առաւ սքանչելի *Նաւօրը*»:

Այդ ամառ գացինք Լիբանանի մէկ հեռաւոր գիւղը. մեր բնակած տան պարտեզը խոշոր տանձենի մը կար: Բարսէղ ամեն առտու նախաճաշէն ետք, թուղթն ու մատիտը թելին տակ, կ'երթար այդ ծառին տակ, գետինը կը նստէր ու կը գրէր մինչեւ կէսօր: Մեր աղջիկները կ'ըսէին. «պապան ծառին տակ գնաց նորէն»: Արդէն սկսած էր, բայց չկրցաւ հոն աւարտել [*Նաւօրին*] աշխատանքը, որովհետեւ երկու-երեք շաբաթ վերջ ես եւ զաւակներս ջերմէ բռնուեցանք եւ անմիջապէս որ ոտքի ելանք՝ քաղաք վերադարձանք, հիմնական դարմանում մը ընելու հա-

մար: Ինք գերծ մնաց ջերմէն, քանի որ գինուորութեան ատեն անցուցած է այդ անպիտան հիւանդութիւնը: Երբ վերադարձանք Պէյրութ, շարունակեց գրել. մաս-մաս կը սորվեցներ: Կտորը՝ դժուար, ինք՝ պահանջկոտ, յաճախ ծանր խօսքերով կը վիրաւորէր տղաքը: Սակայն տղաքը չէին նեղուեր, կը զգային իր դժուար դրութիւնը: Արդէն վարժուած էին, որովհետեւ որեւէ երգի համար ալ այն աստիճան բծախնդրութիւն կ'ըներ, որ փորձէն վերջ երբ տուն դառնայինք, կ'ըսէի. «Բարսեղ, տղոց հոգին հանեցիր», եւ՝ «կը կարծե՞ս որ ուզածիս պէս եղաւ. բնաւ երբեք», կ'ըսէր: Երբեմն կը պատահէր որ երգի մը երանգաւորութիւնը եւ արագութիւնը բոլորովին փոխուած կը ղեկավարէր, համերգի ընթացքին իսկ, բայց խումբը այնքան լաւ մարզուած էր, որ անակնկալներու առջեւ իսկ առանց այլեւայլի կ'երգէր՝ իր շարժումներուն կապուած: Վարագոյրը իջնելէն ետք ամէնքը կը հաւաքուէին իր շուրջը՝ «բայց պարոն Կանաչեան, փորձի ատեն այդպէս չէինք երգեր», կ'ըսէին: Կը խնդար՝ «հապա ինչպէ՞ս ցոյց պիտի տաք ձեր վարպետ երգողներ ըլլալը», կ'ըսէր:

Այդ տարուան համերգին համար *Նախօրը* արդէն պատրաստ էր: Համերգին հրաւիրուած էր օրուան Հանրապետութեան Նախագահը, որ համերգի սկսման ժամուն տակաւին չէր հասած: Բայց որովհետեւ Կանաչեանը ճիշդ ժամանակին սկսելու սովորութիւն ուներ, ուրեմն չսպասեց: Երկու երգէ վերջ *Նախօրը* սկսանք: Հազիւ կեսը հասած՝ Նախագահը ժամանեց. Կանաչեանը, վայրկեանական, քայլերգի ձայները տուաւ եւ սկսանք երգել քայլերգը, որմէ անմիջապէս ետք ձայն տուաւ *Նախօրին* համար եւ շարունակեցինք երգել ճիշդ այն տեղէն՝ ուր ձգած էինք, զարմանք պատճառելով բոլորին: Այդ օրը օտարներուն մէջ կար անգլիացի սպայ մը. դադարին, մօտեցաւ ինծի եւ հարցուց թէ *Նախօրը* տպագրուա՞ծ է: Երբ ժխտական պատասխան տուի՝ «ափսոս, պետք չէ կորսուի այդ կտորը. ատիկա սիմֆոնի մըն է», ըսաւ:

Հիմա դժբախտաբար կան ղեկավարներ, որոնք Կանաչեանի երգերուն նուագախումբ կը կցեն. վստահ եմ որ եթէ ինքը ապրէր թոյլ պիտի չտար որ իր երգերէն որեւէ մէկը նուագախումբի ընկերակցութեամբ երգուէր: Կանաչեանի որոշ խմբերգեր վեցէն ութնաձայն են, այնպիսի յօրինուածք մը ունին, որ նուագախումբը աւելորդ է, մանաւանդ (ինչպէս լսեցինք վերջերս) մեծ վարպետութեան մը պէտք չկայ, քանի որ արդէն երգերէն քաղուած են նուագախումբին բաժինները. կ'երեւի երբ երգչախումբը որակով տկար է, նուագախումբի օգնութեան կը կարօտի: Երբ վարպետ ղեկավար Օհան Տուրեան⁵¹ մեզի այցելեց Պէյրութ, փափաք յայտնեց որ *Օրորը* միայն նուագախումբի համար յարմարցնէ. Կանաչեանը դեմ չեղաւ, բայց արդիւնքը չտեսանք՝ մեզի անծանօթ պատճառներով:

Կանաչեանը եղանակ մը յօրինելէ առաջ զանազան բանաստեղծութիւններ կ'ուսումնասիրէր եւ այնպէս մը իրար կը կապէր, որ լման նիւ-

թի մը կը վերածուէր. տեսակ մը պատմութեան ձեւ կ'առնէր: Ազդարար թերթի տէր եւ տնօրէն Մանուկ Ասլանեանը առաջարկեց Կանաչեանին, որ իր մեծ երգերուն կառուցուածքին մասին լուսաբանութիւններ ընէ՝ ժողովուրդին աւելի հասկնալի ըլլալու համար: Բարսեղն ալ համոզուած ըլլալով որ շատ օգտակար գործ մըն էր ատիկա, իր ժամանակին մեծ մասը տրամադրեց այդ ուղղութեամբ. դժբախտաբար, սակայն, վրայ հասաւ Ասլանեանի մահը եւ ապա իր տեսողութիւնը կորսնցնելը, եւ, բնականաբար, վերջ գտան այդ շատ շահեկան գրուածքները⁵²: Մենք՝ ես ու Բարսեղը, այդ գրուածքներէն մաս մը թերթերէն կտրած եւ տետրակի մը մէջ փակցուցած էինք, գիրքի պէս, բայց երբ 1946ին իր 40ամեայ գործունէութեան յորելեանը պիտի տօնուէր, կազմակերպողները ինձմէ ուզեցին այդ տետրակը եւ այլեւս չվերադարձուեցաւ ինծի, հակառակ նախագովուշութիւններու: Բայց պէտք չէ յուսահատիլ եւ պէտք է փնտռել. հաւանաբար իր զակիկն՝ Յակոբին մօտ, անշուշտ եթէ ունի Ազդարարի հաւաքածոն. 1940-43 տարիներու թիւերուն մէջ պէտք է ըլլան անոնք:

Յաջորդ ձմեռ, **Գուսանը** հրաւիրուեցաւ Դամասկոս (դարձեալ յիշատակութեան արժանի դէպք մը)՝ Ֆրանսական Կարմիր Խաչի ի նպաստ համերգի մը համար: Խիստ ձմեռ էր. Լիբանանի լեռները ձիւնով ծածկուած եւ ճամփաները անանցանելի էին: Կիրակի առաւօտ ճամփայ ելանք եւ պէտք էր երկու կամ երկուքուկէս ժամէն Դամասկոս հասնէինք: Համերգը պիտի սկսէր ժամը 11:30ին, որմէ անմիջապէս ետք պիտի վերադառնայինք: Ձիւնին պատճառով պասերը շատ դանդաղ կը յառաջանային. դեռ բաւական ճամփայ ունէինք կտրելիք: Կանաչեանը սկսաւ սրտնեղիլ՝ հապա եթէ ժամանակին չհասնէինք: Խումբը ձիւնով հրճուած էր, Նոյնիսկ երբեմն պասերէն կ'իջնէին եւ ձիւնով կը խաղային: Վերջապէս կրցանք սահմանագլուխը անցնիլ. կէս ժամ մնացած էր Դամասկոս հասնելու: Համերգը կազմակերպողները մեր ուշացումը տեսնելով՝ սահմանագլուխի պահականոցը կը հեռաձայնէն եւ իրենց կ'ըսուի թէ սահմանը անցած ենք. երկու-երեք ինքնաշարժներով ճամփայ կ'ելլեն մեզ դիմաւորելու եւ առաջնորդելու: Ժամը 11ն էր երբ հանդիպեցան մեզի, եւ ըսին որ սրահը լեցուած է արդէն, ժողովուրդը մեզ կը սպասէ, իսկ համերգը մէկ ժամով յետաձգուած է: Հագիւ հասած, հեւիհեւ հագուեցանք եւ ժամը 12ը անց սկսանք երգել: Այնքան յաջող անցաւ, որ կարծեք թէ մենք չէինք այդ ցուրտին ու ձիւնին մէջէն եկողները. խելայեղ ծափերն ալ արդէն ամեն բան մոռցնել տուին:

Համերգէն վերջ հիւրասիրուեցանք ճաշարան մը. լաւ մը ճաշելէ ետք մեզի ըսուեցաւ թէ անկարելի է Նոյն օրը վերադառնալ, ճամփաները ձիւնով գոցուած են: Մտահոգութիւնը սկսաւ. գիշերը պիտի անցընէինք բարեկամներու տուները, իսկ Պէյրութ հեռախօսելու եւ ընտանիքները տեղեակ պահելու համար հեռախօսի պետական սրահը պիտի տրա-

մադրուէր խումբի անդամներուն: Ես ալ մեր զաւակներով մտահոգուած, խնդրեցի մեր տղոցմէ, որ առաջնորդարան հեռաձայնէն եկեղեցին շատ մօտ էր մեր տան: Մեր ճամփորդութիւններուն ընթացքին, երբ տոյն օրը պիտի չվերադառնայինք, բարի հայ կին մը կը դնէինք մեր զաւակներուն քով. բայց այս անգամ պետք չզգացինք՝ քանի որ տոյն իրիկունը պիտի վերադառնայինք: Դժբախտաբար ոչ ոք լուր

տուած էր եւ մեր խեղճերը մինչեւ լոյս անկողին չէին մտած եւ մեզ սպասած: Ռիթան, որ շատ փոքր էր, անվերջ մեզ փնտռեր ու լացեր էր:

Աղուոր գիշեր մը անցնելէ վերջ բոլորս ալ, առտուն կանուխ ճամփայ ելանք Դամասկոսէն. ձիւն մաքրող մեքենան առջեւէն, մենք՝ ետեւէն: Անցանք դժուար ճամփաներէ եւ ապահով հասանք Պէյրութ: Անսահման էր մեր աղջիկներուն ուրախութիւնը երբ տեսան մեզ, մանաւանդ որ համով բաներ ալ բերած էի դարձեալ: Այսպէս, յիշատակելի դէպք մը եղաւ նաեւ Դամասկոսի համերգն ալ:

Բնական է, մեր ազնիւ վարչութեան սիրայօժար ջանքերով, տարուէ տարի տեղի կ'ունենային մեր համերգերը՝ մինչեւ 1945ի աղիտալի եւ չարաշուք թուականը:

Կանաչեանը յանկարծ, մէկ օրէն միւսը, կորսնցուց տեսողութիւնը: Ամէն բան կեցաւ՝ երգչախումբը, դպրոցներ, մասնակի դասեր եւն.: Ամբողջ հայութիւնը յուզումի մէջ էր. «Կանաչեանը տեսողութիւնը կորսնցուցեր է»...: Իսկ մենք նիւթապէս բնաւ պատրաստ չէինք այդպիսի աղետ մը դիմագրաւելու, քանի որ իր այդքան հեւիհեւ վագրովը Բարսեղը հազիւ կրնար հինգ հոգիներ իր ընտանիքը պահել. պատերազմի տարիներ, ապրուստը չափազանց սղած, վարձատրութիւնները՝ անբաւարար, երեք անչափահաս դպրոցականներ: Ես հազիւ կը հասնէի տան գործերուն, միաժամանակ՝ առանց բացառութեան, միշտ ներկայ ըլլալով երգի փորձերուն: Կը ջանայինք տարւոյն մէջ քիչ մը խնայողութիւն ընել, ինքզինքնիս գրկելով ամէն հաճոյքէ, որպէսզի ամառը գոնէ երկու-երեք ամիս երթայինք հեռաւոր գիւղ մը, համեստ բնակարան մը

Ա Ռ Ա Ի Օ Տ

Օ Բ Ե Ր Ա Ա Բ Ե Ղ Ա Ն

«ԳՌԻՍՍՆ» ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹԻԻՆԸ

Բարձր Հովանաւորութեամբ
ՆԵՐՔԻՆ ԳՈՐԾ ՆԱԽԱՐԱՐ Ն. Վ. ՊՐ.ԱՊԻ ԵԱՀԼԱԻ
Մեծ պատրաստութեամբ կը ներկայացնէ:

Բ. ԿԱՆԱՉԵԱՆԻ

Ա Բ Ե Ղ Ա Ն

ՕՐԵՐԱ 2 ԱՐԱՐ 1 ՊԱՏԿԵՐ

3 Մայիս 1939, Զորեւաքքի երեկոյեան ժամը 9, 30ին

ԿՐԱՆ ԹԷԱԹՐԻ ՄԷՋ

առնուած Լ. ԵԱՆԹԻ ՀԻՆ ԵՍՏՈՒՆԵՆԵՐԷՆ
Բեմադրիչ Պ. Տիրան Ա.ՆԷՄԵԱՆԻ

վարձեինք, որպեսզի Կանաչեանը թե՛ քիչ մը հանգիստ ընէ եւ թե՛ քիչ մը աշխատի՝ ե՛լ իր հոգեկան գոհացումին, ե՛լ – ինչու՞ չէ՝ – յաջորդ տարուան յայտագրին մէջ նորութիւն մտցնելու համար:

Կեսօրէ վերջ մը իջանք տունէն՝ շուկայ երթալու համար. հազիւ քառասուն-քառասունհինգ քայլ առած էինք, երբ Բարսեղին մէկ աչքին մէջ փոշի մտաւ, կամ ինքը կարծեց թէ փոշի է մտածը եւ միւս աչքը գոցեց. «Քրիստինէ,- ըսաւ,- քեզի տարօրինակ բան մը պիտի ըսեմ. մարդոց գլուխները չեմ տեսներ»:

– Ատ ի՞նչ զարմանալի բան է, Բարսեղ. կ'երեւի թէ քեզի այդպէս թուեցաւ. հիմա կը շտկուի,- ըսի առանց իսկ մտահոգուելու:

Յետեւեալ առտու երբ արթնցաւ, ըսաւ. «աջ աչքովս բան չեմ տեսներ»: Սարսափեցայ, ըսի՝ «անմիջապէս պետք է ակնաբուծին երթանք»: Հակառակ որ դպրոցը դաս ունէր՝ չգնաց եւ բժիշկին գացինք: Աչքերը լաւ մը քննելէ ետք բժիշկը աչքին վրայ թերի բան մը չգտաւ. կաթիլներ կաթեցուց, աղ ուտելէ զգուշացուց: Յետեւեալ օրը երկրորդ ակնաբուծի մը գացինք՝ տեսնելու համար թէ անոր կարծիքը ի՞նչ է: Նոյն բաները ըսաւ: Հարցուցի թէ արդեօք միւս աչքին ալ կ'անցնի՞ «ո՛չ», ըսաւ: Յաջորդ օրը դարձեալ առաջին բժիշկին գացինք որ կաթիլները շարունակէ. բայց աչքին վիճակը կը մնար նոյնը: Երանի՛ թէ միայն մէկ աչքին գար այդ աղետը: Երկու օր վերջ երբ արթնցաւ, ըսաւ՝ «Քրիստինէ, այսօր օդը ամպո՞տ է», մինչդեռ պայծառ արեւը կը փայլէր:

– Ինչու՞ հարցուցիր Բարսեղ,- ըսի՝ մտահոգ:

– Որովհետեւ բոլորովին մշուշոտ կը տեսնեմ միւս աչքովս ալ:

Երեւակայեցէք իմ վիճակս. կարծեցի թէ կաթուածահար պիտի ըլլայի, եւ երբ այս տողերը կը գրեմ՝ կը կարծեմ թէ այդ ահռելի վայրկեաններն են որ կ'ապրիմ: Դարձեալ բժիշկի գացինք. այս անգամ յանձնարարեց որ հիւանդանոց մտնէ՝ ընդհանուր քննութեան մը համար: Երեւակայեցէք այդ առոյգ մարդը, որուն հետ ժամերով Լիբանանի լեռներէն կ'իջնէինք կ'ելլէինք վազելով, հիմա՝ թելէս կախուած տասը-տասնհինգ օր բժիշկի երթալ-գալէ վերջ, մտաւ Ամերիկեան Հիւանդանոցը: Հոն մնաց տասնհինգ օր, լաւագոյն բժիշկներու խնամքին յանձնուած: Ամենէն մանրագին քննութիւններն անգամ արդիւնք չտուին, որով յանգեցան այն եզրակացութեան՝ թէ տեսողութեան ջիղը չորցած է: Օրէ օր կորսնցուց վերջին լոյսն ալ եւ բոլորովին խաւարի մէջ մնաց: Հիւանդանոցին մէջ բոլորին ծանօթ Կանաչեանն էր, որով ի՞նչ ընելիկն չէին գիտեր՝ ճար մը գտնելու համար: Ըստ բժշկապետի յանձնարարութեան, պետք էր միշտ բարձր պահել տրամադրութիւնը. այնպէս որ հիւանդապահուիկները երբ ազատ պահեր ունենային կը շրջապատէին զինք, կ'երգէին եւ զուարթ պատմութիւններ կը պատմէին: Իսկ ես տունը այնքա՛ն կու լայի, եւ երբ իր քով գայի՝ կեղծ զուարթութիւն ցոյց կու տայի, իրեն հասկցնելու համար որ, իբր թէ վիճակը մտահոգիչ չէ: Աչքի մասնագետը ամե-

րիկացի մըն էր. օր մը իրեն հարցուցի թե ճար կա՞յ արդեօք տեսողութիւնը վերագտնելու: Ըսաւ՝ «մեզմէ վեր Աստուած կայ, պետք է յուսանք Անոր. երբ Յիսուս գետնի աւազը քսեց կոյրին աչքերուն եւ բացուեցան աչքերը, աւա՞զն էր որ բուժեց թե՞ մարդուն հաւատքը»: Երբ այսպէս ըսաւ՝ բոլորովին յուսահատ վերադարձայ տուն եւ օգտուելով առանձնութենէս սկսայ բարձրաձայն լալ եւ աղաչել Աստուծոյ՝ ի՞նչ պիտի ըլլայ մեր վիճակը, իր վիճակը. ինք, որ ճիշդ ստեղծագործելու տարիքին մէջ էր, 59 տարեկան, ահագին ծրագիրներ ուներ, որոշ բանաստեղծութիւններ պատրաստած էր արդէն եղանակաւորելու համար:

Անցաւ մէկ շաբաթ եւս, ոչ մէկ յառաջդիմութիւն: **Գուսանի** տղաքը տեղեկացեր էին թէ Պաղեստին հրեայ ակնաբուժ մը կայ, որ գրեթէ հրաշքներ կը գործէ. որոշեցին որ երբ հիւանդանոցէն ելլէ՝ մեզ դրկեն հոն. մեր փաստորթներն ալ պատրաստեցին, բայց մինչ այդ Պաղեստինի խռովութիւնները սկսան եւ այդ ծրագիրը ձախողեցաւ:

Առաւօտուն երբ հիւանդանոց գացի, հիւանդապահուիչները դիմացս վազեցին ըսելով որ պարոն Կանաչեանը սկսած է տեսնել: Չեմ կրնար բացատրել թէ ի՞նչ զգացի: Կարծեցի որ երազ կը տեսնեմ: «Եկուր որ տեսնես»՝ ըսին: Չհաւատացի, որովհետեւ աչքերուն վրայ որեւէ դարմանում չկար ընելիք: Նայուածքը բնականոն, չգիտցողը չէր հասկնար թէ այդ աչքերը լոյս չունէին. եւ երբ քննութիւններն ալ արդիւնք չտուին, բժիշկները հետեւցուցին որ մարմնոյն մէջ թաքուն բորբոքում մը կայ, որ աչքին զարկած է եւ տեսողութեան ջիղը չորցուցած: Օր մը, երբ իմ բացակայութեան բարեկամուիի մը զինք կ'այցելէ, կ'ըսէ. «աչքերես յոյս չկայ, Զրիստինէին մի՛ յայտնէք...»: Ուրեմն, մտայ իր սենեակը, իրեն համբուրելէ վերջ առաջին խօսքս եղաւ՝ «Բարսէ՛դ, կը տեսնեսկոր եղեր, ճի՞շդ է»:

– Այո,– ըսաւ,– քովս նստէ, որ քեզի ցոյց տամ տեսածներս:– Անկողնին քով գոց պատուհան մը կար, այդ պատուհանը ցոյց տուաւ ինծի, որովհետեւ արեւուն լոյսը ճեղքերէն թափանցելով շրջանակ մը կազմած էր, այդ շրջանակէն հասկցեր է որ պատուհան է ատիկա:

– Իջեցուր զիս, նայէ դեռ ինչե՛ր ցոյց պիտի տամ քեզի,– ըսաւ: Իջաւ անկողնէն, մտաւ թեւս (եւ ատկէ վերջ ա՛լ ամբողջ 22 տարի թեւս չձգեց. բայց ես բնաւ չէի հաւատար որ չտեսնող ամուսին մը ունիմ քովս), դուրս ելանք սենեակէն, քալեցինք դէպի Նրբանցքը, ինծի ցոյց տուաւ պատերուն վրայ գտնուած նկարներու սեւ շրջանակները. ես կը մտածէի որ եթէ ջիղը չորցած է՝ ինչպե՞ս սկսաւ տեսնել: Ինծի համար այդչափ տեսնելն ալ կը բաւէր, միայն թէ իր կեանքը վտանգի տակ չըլլար: Անհամբեր էի. երբ կ'աճապարէի տուն հասնիլ որ աղջիկներուս ալ տամ այդ ուրախալի լուրը, դիմացս ելաւ գիշերապահ հիւանդապահուիչին. «այս ինչ հրաշք է»՝ ըսի:

– Իրաւ հրաշք է, տիկին Կանաչեան,– ըսաւ, եւ պատմեց թէ ինչպէս

Նախորդ գիշերը մինչև կես գիշեր Կանաչեանը չէր քնացած եւ լացած էր. հիւանդապահուիին կը մօտենայ եւ կը հարցնէ լալուն պատճառը. Բարսեղը կ'ըսէ՝ «կա՛մ պետք է տեսնեմ, կա՛մ ալ պետք է մեռնիմ»: Հիւանդապահուիին մեղմօրէն ուսին կը զարնէ եւ կ'ըսէ. «հիմա քնացէք, պարոն Կանաչեան, վաղն առաւօտ պիտի տեսնէք»: Կարծես թէ Աստուած ըսել տուեր էր այդ անմեղ աղջկան այդ խօսքերը. Բարսեղ համոզուեր եւ քնացեր է այդ գիշերը եւ հետեւեալ առտուն պատահեր է հրաշքը...: Ուրեմն պարապ տեղը չէր որ բժիշկը ըսաւ թէ մեզմէ վեր Աստուած կայ:

Նոյն օրը, իմ մեկնելէս վերջ, ամերիկացի բժիշկը կու գայ քովը. կ'երեւի իրեն ալ յայտներ էին եղելութիւնը: Հիւանդին որպիսութիւնը հարցնելէ վերջ կ'ըսէ. «զիս կը տեսնե՞ս»: Բարսեղը անմիջապէս մարդուն քիթը կը բռնէ: Կը խնդայ բժիշկը ու կ'ըսէ՝ «ուրի՞շ»: Այս անգամ փողկապը կը բռնէ: Բժիշկը շատ գոհունակ կը հեռանայ քովէն: Յաջորդ օրը երբ զինք տեսայ, ըսի՝ «ախ, տղաքոր, մինչեւ որքա՞ն բարեփոխութիւն կրնայ ըլլալ»: Ըսաւ՝ «տիկին, մինչեւ հարիւրէն քսանհինգ կրնայ բացուիլ, միայն թէ կատարեալ հանգիստի պէտք ունի ձեր ամուսինը»: Այո, մինչեւ մէկ մեթրի վրայ կրնար զանազանել իրերը եւ մարդերը. տան մէջ առանց օգնականի կը քալէր, կրնար ճաշել, բայց ինչպէս ինք կ'ըսէր՝ այնքան՝ որքան սովորական աչքերը կը տեսնեն լուսնի լոյսով. իսկ գրել-կարդալ՝ բնաւ: Ես Աստուծոյ յանձնած էի մեր վիճակը եւ Ան ալ ընդունեց աղաչանքս: Բարսեղ լաւ մը հանգստանալէ վերջ, սկսաւ մտածել թէ ինչ ձեւով պիտի աշխատի: Իսկ այն ախտաճանաչումը որ ըրեր էին բժիշկները, տարիներ վերջ, նկարներու միջոցաւ յայտնուեցաւ որ երիկամներէն մէկը արդէն փճացած է, իսկ միւսը անբաւարար կը գործէ: Արդեօք ինչու՞ չհասկցուեցաւ ատիկա, որով կարելի ըլլար խնայել իրեն այդ աղետը: Գիտեմ որ մէջքի ցաւեր կ'ունենար եւ անվերջ հանքային ջուրեր կը խմեր: Բժիշկի երթալ չէր ուզեր:

Այդ ամառը, 1945ին, դարձեալ պէտք էր գիւղ երթայինք, բայց ինչպէ՛ս...: Մեր երեք ամսուան գիւղագնացութեան ծախքը. ի պատիւ իրենց ըսեմ՝ որ **Գուսանի** անդամները հաւաքաբար հոգացին, անգամ մը եւս յայտնելով իրենց անհուն սերը եւ խոր գնահատանքը իրենց վարպետին հանդէպ: Սեդան ձգեց դպրոցը եւ գրամօթենայի դասեր առաւ եւ շնորհիւ մեր ազնիւ բարեկամ Ս. Թոսպաթին, *Լ'Օրիան Լըժուր* թերթին մէջ պզտիկ պաշտօն մը առաւ. ստացածը անշուշտ սկսնակի վարձատրութիւն էր, բայց դարձեալ նպաստ մըն էր մեզի համար, թէեւ տարի մը վերջ ամուսնացաւ եւ հեռացաւ մեզմէ:

Գիւղէն վերադարձին լաւ մը կազդուրուած էր, մաքուր օդ, ընտիր ջուր, եւ հաճելի շրջապատ. հոն եկած էին պարսկահայ ուսանողներ, որոնք կ'աշխատէին միշտ զուարթ պահել Կանաչեանը: Թէեւ կ'ուզէր աշխատիլ, բայց ինչպէ՛ս. ո՛չ գիր կը տեսներ, ո՛չ նոթա. քիչ մը նուագելով կ'անցըներ ժամանակը: Ես իրեն համար ժամերով կը կարդայի:

1964. Թումանյան, Զրիստիկե եւ Բարսեղ Կանաչեաններ

Բնականաբար, ատոնք իր հոգեկան պահանջքը չէին լրացներ: Կ'ուզեր ստեղծագործել եւ կաշկանդուած էր: Սկսաւ յուսահատութեան նշաններ ցոյց տալ. անվերջ մեռնելու մասին կը խօսեր, եւ որովհետեւ կը ճանչնայի իր ուժեղ նկարագիրը, կը վախնայի որ անձնասպանութիւն գործեր: Միջոց մը եղաւ որ դանակ, պատառաքաղ՝ բանալիի տակ դրի, եւ ածիլուած ատենը անվերջ շուրջը կը դառնայի: Օր մը ըսաւ.

– Զրիստիկե, այս կեանք չէ, մեռնիմ, ազատիմ:

– Հոս նայէ՛ Բարսեղ, ասիկա անձնապաշտ մարդու խօսք է, ուրեմն դուն միևնա՛յ քեզի համար կ'ապրիս, չես մտածեր որ եթէ դուն չըլլաս ի՞նչ կ'ըլլայ մեր վիճակը. անտէր, անտիրական պիտի մնանք. չես գիտեր՝ գիտութիւնը վաղը ինչ նոր դարմանումներ կը հնարէ եւ աչքերդ կը բացուին:

– Զրիստիկե, պարապ յոյսեր մի՛ ունենար. ասիկա վերջացած խնդիր է:

– Ամէն պարագայի, ա՛լ մեռնելու խօսք չընես, – ըսի: Բայց ես հեկեկալով կը խօսէի: Լուռ մտիկ ըրաւ եւ անմիջապէս փոխուեցաւ տրամադրութիւնը. չէր ուզեր որ կաթիլ մը արցունք թափէի:

– Իրաւունք ունիս, Զրիստիկե, վաղը-միւս օր նորէն երգչախումբը կը կազմեմ, կը սկսինք համերգերու, եւ նորէն պիտոճենիս կը բարելաւուի, հայտէ՛, մէյ-մէկ սուրճ եփէ՛ խմենք:– Թեւ մեր սուրճերը միշտ Ռիթան կ'եփեր համով – հայրը կ'ըսէր որ երգելով կ'եփէ՛ ատոր համար համով կ'ըլլայ – բայց Ռիթան դպրոցն էր այդ միջոցին: Անկէ վերջ ա՛լ չխօսեցաւ մեռնելու մասին:

Մեր բարեկամներու յաճախակի այցելութիւններն ալ մեծ փոփոխութիւն էին իրեն համար, բայց զինք անհանգիստ ընտղը աշխատանքի պակասն էր: Եւ ինչպէս միշտ, այս անգամ եւս ճար մը գտաւ. ինծի ըսաւ. «Քրիստինէ, գիտե՞ս ինչ մտածեցի. երթանք խոշոր գրատախտակ մը ապսպրենք. եթէ գրածներս տեսնեմ այն ատեն ուրիշ բան մը կը խորհիմ»: Ուզածը այդ ըլլար: Անմիջապէս գացինք ատաղձագործին, ապսպրեցինք գոնէ երկու գոյգ հինգ գիծեր առնող գրատախտակ մը. ճերմակ, լայն գիծերով: Գրատախտակը բերինք, տուփ մըն ալ կաւիճ առինք եւ փորձեց գրել՝ ամէն մէկ նոթան շատ խոշոր՝ ձիթապտուղի մը մեծութեամբ. «եղաւ»՝ ըսաւ, ու սկսաւ աշխատիլ: Ես ալ գրածները սովորական թուղթի վրայ կը գրէի: Բաւական դժուար էր, քանի որ ինք առանց անդրադառնալու պակաս բաներ կը գրէր. օրինակ սուփիր մը կամ երկու, կամ կէս, կամ լման, չափերու հեռաւորութիւնը չէր կրնար ճշդել, ես կը հաշուէի եւ կը տեսնէի որ պակաս է, իրեն կը հարցնէի՝ կը բարկանար.

– Այդչափն ալ չե՞ս գիտեր:

– Չէ, չեմ գիտեր, – կ’ըսէի, – պակաս բան մի՛ գրեր վերջը զիս պատասխանատու մի՛ ըներ: – Եւ այսպէս՝ քիչ մը կռուելով, քիչ մը անուշութեամբ՝ գործը կը քալէր:

Բայց գրատախտակով խնդիրը չէր վերջանար. պետք էր իր գրածը թուղթի վրայ ունենար, որպէսզի սորվեցներ: Արդէն երգչախումբը վերակազմուած էր, բոլորն ալ անհամբեր կը սպասէին: Այս անգամ, ըստ իր հնարամտութեան, խոշոր ճերմակ թուղթերու վրայ տպագրել տուաւ սեւ, լայն նոթայի գիծեր, գրիչի մեծութեամբ եղեգ մը յարմարցուց, ծայրը տաշեց, մասնաւոր սեւ ներկ մըն ալ առի, եւ սկսաւ հոն անցընել գրածները: Ատոր վրայէն կը կարդար՝ թուղթը ճիշդ աչքերուն մօտեցնելով: Չանագան տեսակի խոշորացոյցներ առի, բայց օգուտ չունեցան: Այդ գրուած թուղթերէն հետս տարի Երեւանի թանգարանին համար. մաս մըն ալ պահած եմ իր թոռնիկներուն համար: Այսպէս, 1946էն մինչեւ 1959 գրեց *Կորանի*, *Կամներգ*, *Ճնկըլը*, եւ *Բամ Փորոտանը* փոփոխութեան ենթարկեց: Այս քանի մը հատին ծախսը հոգաց Պաղտատի Զ.Ե.Ե.Մ. Երիտասարդացը, քանի որ նախկինները արդէն տպագրուած էին: Գրեց նաեւ *Նարո ճանը*՝ շատ գեղեցիկ գործ մըն ալ այս մէկը, որ տպագրուեցաւ տիկին Լիւսի Թոսպաթի ծախքով եւ իրեն ալ նուիրուեցաւ: Կարծեք թէ աչքերուն լոյսի ուժը բարդուեցաւ իր տաղանդին վրայ...:

Գուսանի վարչութիւնը ծրագրեր էր 1946ին տօնել Կանաչեանի գործունեութեան 40ամեայ յոբելեանը եւ հասոյթը յատկացնել իր գործերուն տպագրութեան, այսինքն՝ այն երգերը, որոնք լոյս աչքերով գրած էր տարիներու ընթացքին. մեծ թիւով խմբերգեր, մեներգեր, մանկական երգարան եւն.: Թէեւ ծրագիրը հոյակապ էր, բայց ինծի համար՝

մտահոգիչ. տպագրութեան համար ամբողջ ձեռագիրը պետք էր աչքէ անցընել: Ինչպէս յիշած եմ ասկէ առաջ՝ իր ձեռագիրը սղագրութեան պէս բան մըն էր: Վերջապէս, քիչ մը իր, քիչ մըն ալ հասկցողներու օգնութեամբ, յանձնեցինք արտագրողին. պետք է ըսել, որ այդ դժուար գործը սիրայօժար կատարեց մեր Տիրանը (Աճեմեան): Տպագրութիւնը երկար տեւեց. սիրտհատնում գործ. օրական պետք էր տպարան երթայի, աշխատանքը հետապնդէի: Բայց երբ վերջացաւ՝ կրնամ ըսել որ քիչ ժամանակի մէջ մեծ թիւով սպառեցաւ: Շատերը գնեցին իբրեւ կարելոր յիշատակ մը իրենց գրադարանին համար:

Յոբէլեանին համար կազմուեցաւ յանձնախումբ մը՝ յարգուած ազգայիններէ: Մէկ կողմէ յանձնախումբը եւ վարչութիւնը, եւ միւս կողմէ Կանաչեանը գործի լծուելով կարելի եղաւ նոյն տարուան աշնան՝ յոբէլեան-համերգը տալ: Մեծ էր ոգեւորութիւնը. ներկայ եղան հայ թէ օտար բարձրաստիճան կրօնաւորներ, նախարարներ, երեսփոխաններ: **Գուսանը** տուաւ անելի քան իր կարելի լաւագոյնը: Թնդացնող ծափերը, Կանաչեանի համեստ խոնարհութիւնները՝ տակաւին շատ թարմ են մտքիս մէջ...: Հոս յիշեմ, որ Կանաչեանի խոնարհութիւնները այնքան թեթեւ էին՝ պզտիկ գլխաշարժում մը: Օր մը, խնդալու համար Եղլանտը եւ Լիւսին իրեն սորվեցուցին քիչ մը առջեւ ծռելով խոնարհութիւն ընել: Իբր թէ սորվեցաւ – ինք ալ արդէն կատակասեր էր – բայց բնաւ չգործադրեց: Երբ վարագոյրը բացուէր, խումբը արդէն պատրաստ էր բեմին վրայ. քիչ յետոյ կու գար Կանաչեանը՝ զգուշ եւ դանդաղ քայլերով (տեսողութիւնը կորսնցնելէն վերջ), խումբէն օրիորդ մը կ'օգնէր իրեն որ ամբիոնին վրայ բարձրանայ: Շատերը կ'ըսէին որ երբ համերգի կու գանք՝ միայն Կանաչեանին կը նայինք. այնքան զուսպ եւ գրաւիչ կերպ մը ունէր ղեկավարելու: Ինծի կ'ըսեն թէ Կանաչեանին նման ղեկավար անգամ մըն ալ դժուար թէ գտնուի:

Յոբէլեան-համերգի հասոյթին մէկ մասը յատկացուեցաւ տպագրութեան, միւս մասն ալ տրուեցաւ ղեկավարին:

Հալէպահայութիւնն ալ մեծ շուքով տօնեց նոյն յոբէլեանը. ջանք չէր խնայուած: Ինչպէս միշտ, այս անգամ եւս, մեր ապագայ փեսան՝ Նշան Թիւլսիւզեանն էր եղած աշխատողը: Ան այս առիթը յարմար նկատելով առաջարկեց ամուսնանալ մեր Սեդային հետ. ընդունեցինք, որովհետեւ զիտէինք թէ ամենուն կողմէ սիրուած եւ յարգուած անձ մըն է:

Խումբը Հալէպ մնաց երկու օր, եւ մեծ խանդավառութեան մէջ երկու ելոյթ ունեցաւ: Հասոյթը անշուշտ շատ գոհացուցիչ էր: Խեղճ մայրս կ'ըսէր, որ Աստուած երբ մէկ դուռը գոցէ ուրիշ դռներ կը բանայ: Ամերիկայի եւ Երուսաղէմի մէջ ալ տօնեցին նոյն յոբէլեանը, բայց առանց նիւթական արդիւնքի, թէեւ իմացանք որ երկու գաղութներուն մէջ ալ հասոյթը մեծ եղած է, բայց մենք չստացանք: Յանձնախումբը ուզեց հետապնդել, բայց Բարսեղը արգելք եղաւ, ըսելով որ անվստահութեան

հարց կը ծագի, մանաւանդ որ երկու ղեկավարներն ալ ծանօթներ էին, եւ հարցը այդպէս փակուեցաւ:

1947-49՝ երեք ամառները անցուցինք Քեսապ՝ շատ հաճելի միջավայր մը, ամբողջ բարեկամներ: 1948ին քեսապցիները փափաքեցան օգտուիլ Բարսեղին ներկայութենէն եւ տեղւոյն ուժերով խումբ մը կազմեցին. խումբին մասնակցեցաւ նաեւ Նշան Սարգիսեան՝ կարճ տաքատով համակրելի պատանի մը, ներկայ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Աթոռակից Գարեգին Բ. Կաթողիկոսը⁵³:

1951ին Կանաչեանը հրաւիրուեցաւ Պոլիս: Մինչայդ մեր աղջիկները բաւական մեծցած էին, որով կրցանք առանձին ձգել եւ մեկնիլ Պոլիս:

Պոլսոյ ժողովուրդը կարօտը ուներ Կոմիտաս Վարդապետին: Իսկ Կանաչեանը արդէն ծանօթ դեմք էր պոլսահայերուն համար: Շատ սիրալիր եւ յարգալից վերաբերում ցոյց տուին մեր նկատմամբ: Կարծեք Վարդապետին կարօտը առին Կանաչեանէն: Տարիքոտ մարդիկ, որոնք նուագած են Կանաչեանի Մասիս նուագախումբին մէջ, կու գային արցունքոտ աչքերով, ձեռքերը կը համբուրէին: Օր մըն ալ շատ տարիքոտ կին մը եկաւ եւ համբուրեց Կանաչեանը եւ թուղթի մը մէջէն հանեց այն ճպոտը, որով Կանաչեանը կը ղեկավարէ եղեր. «Բարսեղ, այս ճպոտը մեր տունը մոռցեր էիր, սնտուկիս տակը պահած էի»: Այդ կինը Կոմիտասի հինգ սաներէն Վաղարշակ Սրուանձտեանցի քոյրն էր:

Պոլսոյ մէջ կազմուեցաւ 75-80 հոգիւնոց խումբ մը, որ թերեւս շատ դիրտութեամբ 100ի պիտի հասներ, եթէ երբեք նորելուկ ղեկավարներու կողմէ դժուարութեան չհասնէր. անոնք ոչ միայն չմօտեցան Կանաչեանին, այլ նոյնիսկ արգիլեցին իրենց խումբերուն մասնակցութիւնը: Մէկ անգամ Հայաստանի Ակադեմական Երգչախումբի այժմու խմբավար Յովհաննէս Չեքիճեանը եկաւ պանդոկ՝ մեզ տեսնելու, հետը բերած էր **Մասիս** նուագախումբին մէկ նկարը, ուր Կանաչեանը – շատ երիտասարդ – կը ղեկավարէր եւ ուր Չեքիճեանին մեծհայրն ալ կը մասնակցէր. «Ծօ՛ դուն Յովհաննէսին թո՞ռն ես» ըսելով շատ ուրախացաւ Բարսեղը, բայց ի զու՛ր, անգամ մըն ալ չտեսանք զինք. մեծհայրը արդէն մահացած էր:

Մինչ նորելուկները հեռու կը մնային, միւս կողմէ ամէն Կիրակի առաւօտ ընդհանուր փորձերուն ներկայ կ'ըլլային Պոլսոյ բարձր մտաւորականները եւ արուեստագետները՝ յայտնի դաշնակահարներ Գ. Ղազարոսեան⁵⁴, Ս. Բաբելեան (80 տարեկան ծերունի), երգեհոնահար Ա. Գաւաֆեան⁵⁵, ջութակահար Մեհենտիգեան եւ մեծ երաժշտագետ Է. Մաւնասը⁵⁶ եւ որովհետեւ Բարսեղը կը պոռար, կը կանչէր սխալներուն ատեն, բերնին եկածը կ'ըսէր՝ «դդումներ, յիմարներ եւս.», իրեն ըսի՝ «Բարսեղ, դիմացինդ **Գուսանը** չէ, ասոնք օտարներ են, կը վիրաւորուին այդքան մարդու դիմաց». մինչդեռ բնաւ չէին նեղուեր: Անոնք ալ վարժուեցան եւ այնքան սիրեցին Կանաչեանը, որ երբ փորձը վերջանար,

*Բարսեղ Կանաչեանի բնակարանը. Խորեն Սրբազան, Բ. Կանաչեան,
Զարեհ Կարողիկոս, Արտակ Սրբազան, Պատրուկ Թիլքեան եւ ուրիշներ*

շուրջը կը հաւաքուէին եւ երկար կը խօսակցէին մինչեւ որ Բարսեղը ըսէր. «ալ տուներնիդ գացէք, ուշացաք»: Օր մը ըսաւ. «Քրիստինէ՛, գալ Կիրակի խոշոր թուղթի մը վրայ 'մուտքը արգիլուած է' գրէ եւ դռան վրայ փակցուր ու դուռը գոցէ»: Ըրի, բայց ի՞նչ օգուտ. տեսայ որ դարձեալ մէկ-մէկ ներս կը մտնեն. միջոց մը երբ դուրս ելայ, տեսայ որ թուղթը միւս կողմը դարձուած է:

Ես այդ տարին չուզեցի մասնակցիլ համերգին, որպէսզի մեներգերու համար տեղւոյն ուժերը քաջալերուին, որով խմբերգերու մեներգերը բաժնեց լաւ ձայներ ունեցողներու, իսկ Օրորին համար ներկայացուցին օրիորդ մը, որ իսկապէս լաւ ձայն ուներ: Բարսեղը որոշեց որ ան երգէ Օրորը:

– Ես ուրիշ անգամներ երգած եմ Օրորը պարոն Կանաչեան,– ըսաւ օրիորդը:

– Լաւ, անգամ մը երգէ՛ լսեմ,– ըսաւ Բարսեղը, եւ սկսաւ նուագել: Օրիորդը երգեց, բայց ոչ՝ Կանաչեանին ուզած ձեւով: Օրիորդին ըսաւ.

– Նախ պետք է մասնակցիս խումբին բոլոր փորձերուն եւ քանի մը անգամ հոս գաս Օրորը փորձելու:– Համաձայնեցաւ, բայց միայն մէկ անգամ եկաւ խումբին փորձին: Վերջը լսեցինք որ օտարացած աղջիկ մըն է: Խումբը արդէն ստրված էր ընկերակցութեան մասը, բայց մեներգողը երբեք չերեւաց: Առաւօտ մը, դարձեալ օրիորդը չէր եկած. յան-

կարծ Բարսեղը պռռաց. «Քրիստինէ, եկուր երգէ» (բնաւ նեղ դրութեան մէջ չէր մնար): Ես հեռուն նստած էի, շուարեցայ՝ «բայց Բարսեղ,...»:

– Բայց-մայց չեմ գիտեր, եկուր հոս:

Ակամայ մօտեցայ եւ կեցայ խումբին դիմացը. ինչպէ՞ս պիտի երգէի. երեք-չորս ամիսէ ի վեր երգած չէի բնաւ: Խումբը սկսաւ շատ լաւ երգել, բայց երբ սկսայ՝ շուարեցաւ: Բարսեղը խնդաց՝ «հասկցայ,– ըսաւ,– կ’ուզէք գինք լսել. լաւ, Քրիստինէ, շարունակէ դուն, դուք լռեցէք»: Երկրորդ տունին իրենք ալ սկսան եւ լաւ ընկերացան հետս: Երբ երգը վերջացաւ, ամենքն ալ մօտեցան Կանաչեանին եւ ըսին. «պարոն Կանաչեան, այս *Օրօրը* կա՛մ տիկին Կանաչեանը կ’երգէ, կա՛մ բնաւ չենք երգեր»:

Այդ տարին երկու համերգ տուին վերին աստիճանի խանդավառութեան մէջ: Երկրորդ համերգը չսկսած, կիշէի օրիորդը եկաւ քովս եւ ըսաւ. «տիկին, եթէ համաձայնիք, այս գիշեր իսկ կը լեցնեմ փլանը վաղուան համար»: Կանաչեանը չընդունեց, նախ՝ որովհետեւ մեր օրերը վերջացած էին (թէեւ ասոր ճարն ալ պիտի խորհէին) եւ թէ՛ մեր երկու աղջիկները թէեւ չափահաս, բայց երկու-երեք ամիս առանձին մնացած էին Պէյրութ: Այդքանով չվերջացաւ. յաջորդ տարին դարձեալ հրաւիրուեցաւ Կանաչեանը, բայց այս անգամ ալ հակառակորդներ թշնամական թաքուն միջոցներու դիմած էին արգիլելու համար համերգը. անյաջող արարք մը անշուշտ, բայց մենք շատ ազդուեցանք: Դարձեալ երկու համերգ տալէ վերջ հեռացանք Պոլսէն, Նիւթապէս եւ բարոյապէս աւելի քան բաւարարուած:

Մեր մեկնելէն վերջ Է. Մանասին⁵⁶ առաջարկած են պահել այս մարգուած խումբը. «կը պահեմ, բայց գիտցած եղէք, որ այն ոգին որ Կանաչեանը դրաւ, ես չեմ կրնար դնել», ըսած եւ մերժած էր:

Պոլիս գտնուած ատեննիս, փորձ չեղած օրերը ասդին-անդին շոգեկառքով կամ քալելով պտոյտի կ’երթայինք: Օր մը Բարսեղ ըսաւ. «Քրիստինէ, քալէ երթանք Բանկալթի, տեսնենք Վարդապետին տունը պիտի կրնա՞մ գտնել»: Թէեւ չէր տեսներ, բայց յիշողութեամբ գիտէր կ’առաջնորդէր այս կամ այն տեղերը: Ուրեմն գացինք մինչեւ այդ պողոտան. վերջապէս տան մը առջեւ կեցաւ՝ «կարծեմ այս է», ըսաւ: Դուռը զարկինք: Հայ կին մըն էր բացողը: Հարցուցինք թէ այս Կոմիտասին տունը եղա՞ծ է: «Այո» ըսաւ կինը, եւ ճանչնալով Կանաչեանը, պնդեց որ ներս մտնենք: Չմտանք: Բարսեղը ներս նայեցաւ եւ ըսաւ. «ձախին սա առաջին սենեակն էր մեր դասարանը»... Շատ յուզուեցաւ: Անմիջապէս հեռացանք: Նոյն ձեռով Վարդան Սարգսեանին տունն ալ առաջնորդեց գիտ, Սկիւտար, անշուշտ Վարդանը հոն չէր: Մեծմօթ տանը շատ մօտ էր անոր տունը: Այդպէս լսած էի մօրմէս:

Տարուէ տարի մեր աւանդական համերգերը տեղի կ’ունենային, մեջընդմէջ **Գուսանը** կը հրաւիրուէր Լիբանանի զանազան քաղաքները՝

Ձահլէ, Թրիփոլի եւս. միշտ ալ նորութիւն մը կ'ունենար Կանաչեանը ժողովուրդին տալիք:

1953ին հրաւիրուեցաւ Գահիրէ: Մեծ ուրախութիւն պատճառող հրաւեր մըն էր ասիկա, որովհետեւ հինգ տարիներէ ի վեր չէի տեսած հարազատներս եւ մեր հին բարեկամները: Վերջին անգամ 1948ին գացած էի, իսկ Կանաչեանը՝ 1933ին: Ինք ալ շատ կը սիրէր Եգիպտոսը: Հոն ալ շուտով կազմուեցաւ խումբը եւ երկու համերգ տուաւ՝ ամենուն կողմէ սեր եւ գնահատանք վայելելով: Այտան եւ Ռիթան ալ մեզի հետ էին: Հոն, իմիջիայլոց, շատ սիրուեցաւ իր *Ծիծեռնակի Բոյնը*: Ուր հրաւիրուեցանք՝ տուներ, դպրոցներ, բոլորն ալ կ'ուզէին դարձեալ լսել այդ գողտրիկ երգը: Ես եւ Ռիթան կ'երգէինք եւ Բարսեղն ալ դաշնակով կ'ընկերանար մեզի: Երեք ամիս մնացինք Գահիրէ, ապրելով մեր կեանքի լաւագոյն օրերը: Վերադարձանք բաւարարուած՝ ամէն տեսակետով:

1954ին Այտան ամուսնացաւ պաղտատաբնակ ազնիւ երիտասարդի մը՝ Գեղամ Սիւրմենեանին հետ: Տարի մը վերջ Կանաչեան հրաւիրուեցաւ Պաղտատ. բնականաբար չմերժեց, քանի որ Այտան եւ իր ծագուկը՝ Արան տեսնելու առիթ մը պիտի ըլլար: Երեքս միասին գացինք ցամաքի ճամփով - որքան կը յիշեմ՝ օդանաւի երթելէկ չկար այն ատեն - Պաղտատ փոխադրող պասի ընդհանուր տնօրէնը բարեկամ հայ մըն էր. երթելէկի տոմսերը ինք նուիրեց մեզի: Դժբախտաբար Պաղտատ հասնելու մէկ ժամ մնացած, պասը զօրաւոր ցնցում մը ունեցաւ, որուն հետեւանքով Կանաչեանը կռուակը ցաւցուց, եւ մինչեւ մէկ ժամ, անտանելի ցաւերու մէջ հասանք Պաղտատ: Մեծ թիւով ազգայիններ եկած էին մեզ դիմաւորելու: Երբ իջնաշարժէն իջանք եւ տեսան Կանաչեանի վիճակը, տուն երթալէ առաջ անմիջապէս բեկաբուժին տարին. նկարէն իյայտ եկաւ որ կռուակին ոսկորը ճաթած էր եւ գաճի մէջ դրուեցաւ: Ութէն տաս օր անկողին մնալէ վերջ կրցաւ ոտքի ելլել անթացուպի օգնութեամբ: Անկէ վերջ կազմուեցաւ խումբը եւ ատեն մը փորձերը տեղի կ'ունենային Այտային տանը մէջ:

Խումբին մասնակցելու համար ներկայացաւ նաեւ երիտասարդ մը, աղուոր պաս մը, Կարապետ Զիշմիշեան անունով. երաժշտութիւնը իր ասպարեզը չէր, սիրող, ամաթէօր մըն էր, բայց իր ուսանողութեան շրջանին՝ Հալէպ, միշտ ներկայ եղած է մեր համերգերուն եւ այնքան սիրած է Կանաչեանի արուեստը, որ առաջին առիթով եկաւ եւ ներկայացաւ (ճիշդ Պոլսոյ ամաթէօրներուն հակառակը): Ինք արդէն քանի մը տարիէ ի վեր երգչախումբ մը ունի եղեր Պաղտատի մէջ, եւ թէ՛ խումբին մասնակցեցաւ եւ թէ՛ հարմոնիի դասեր առաւ՝ օգտուելով Կանաչեանի ներկայութենէն: Հիմա ալ կը շարունակէ յաջող համերգեր տալ. եւ որովհետեւ մեծ հիացող մըն է Կանաչեանի գործերուն, իր յայտագրին մեծ մասը կը յատկացնէ Կանաչեանի երգերուն: Ռիթան ու իր ամուսինն ալ կը մասնակցէին խումբին:

Պաղտատի համերգի յայտագրին մեջ, ինչպես միշտ, Կանաչեան այս անգամ եւս դրած էր հայաստանեան երգեր, եւ կարծեք այս երգերուն վրայ աւելի կը ծանրանար, որպէսզի շատ լաւ ներկայացնէ, որովհետեւ համեմատաբար աւելի պարզ քառաձայն երգեր էին: Այս անգամ ալ Թաթուլ Ալթունեանի *Թելօ*ն դրած էր. սփրանոյի մեներգը կ'ընէր Ռիթան, իսկ թետրի բաժինը կ'երգէր լաւ ձայնով թետր մը՝ Նշան Մկրտիչեան, մեզի բոլորովին անծանօթ երիտասարդ մը: Այդ երգին պատճառաւ համակրանք գոյացաւ երկուքին միջեւ, որը հինգ-վեց ամիս վերջ յանգեցաւ ամուսնութեան: Ազնիւ երիտասարդ մըն ալ այս, այնպէս որ մեր երեք զաւակներն ալ երջանիկ են հիմա: Բայց կարծեմ նիւթս շեղեցայ: Պաղտատի մէջ ալ տեղի ունեցաւ երկու համերգ. աւելորդ կը համարեմ կրկնել այստեղ Պաղտատի հայութեան ալ խանդավառութիւնը:

Մեր հոն եղած միջոցին, բացառիկ աժան գիներով հողեր կը ծախուէին հեռաւոր թաղամասի մը մէջ. մենք ալ օգտուեցանք այդ առիթէն. տարիներ վերջ այդ շրջանները շէնցան եւ հողերուն գիները բարձրացան: Ծախեցինք մեր հողը շատ յարմար գիւնով մը, որով մենք լայնօրէն ապահովուեցանք նիւթական գետնի վրայ:

1957ին, **Գուսանը** տօնեց իր 25ամեայ գործունեութեան յոբելեանը: Այդ տարիէն սկսեալ Կանաչեանը սկսած էր անհանգստութիւններ ունենալ՝ յաճախակի իր ստամոքսի նոպաներուն կողքին: Բնականաբար, ես բժշկներու թելադրութեան համաձայն դեղերը կանոնաւոր կերպով կու տայի. մեր ճաշասեղանին վրայ հինգ-վեց տեսակ դեղեր կային բացի պարբերաբար անհրաժեշտ նկատուած ներարկումներէն: Ես ժամը ժամին կը հասցնէի դեղերը. «ալ կը բաւէ, Զրիստինէ, ձանձրացայ դեղ առնելէն»՝ կ'ըսէր: Իսկ ներարկումներէն այնչափ կը վախնար, որ ամէն անգամ ձեռքս ուժով կը սեղմէր մինչեւ ասեղին դուրս ելլելը - եւ ըսել որ խեղճը հարիւրաւոր ասեղներ առած էր մինչեւ մահը:

Կանաչեանը եւ երգչախումբը մեծ աշխուժով փարեցան 25ամեակի յոբելեանական ելոյթի պատրաստութեան, որը շատ փառաւոր կերպով տօնուեցաւ: Համերգին ներկայ եղաւ օրուան հանրապետութեան նախագահը եւ լիբանանեան բարձրագոյն շքանշանով պատուեց Կանաչեանը (կարծեմ նախորդ էջերուս մէջ ալ յիշած եմ): Վրայ հասան 1958ի դէպքերը, որոնց ընթացքին **Գուսանը** կորսնցուց իր լաւագոյն անդամներէն մէկը՝ Ժիրայր Խրիմեանը⁵⁷: Այդ օրերուն մենք առանձին մնացած էինք: Սեդայեք դեռ Հալէպ կը մնային: Այդ դէպքերէն ետք Բարսեղը այլեւս ոչ մէկ ընելիք ուներ: Տարի մը վերջ ստամոքսի սարսափելի տագնապով երեք ամիս անկողին մնաց: Դարձեալ դեղ, դարման, վերջապէս յաջողեցանք դարձեալ ոտքի հանել զինքը, բայց երբ ֆիզիքապէս տկարանար, տեսողութիւնն ալ կ'ազդուէր. ես ատիկա կը զգայի՝ տան մէջ կարասիները շօշափելով քալելէն:

Մեր աղջիկները, իրենց զաւակներով, ամէն ամառ կու գային Հալէ-

Քրիստինե և Բարսեղ Կանաչեաններ

պէն եւ Պաղտատէն մեզ տեսնելու, այնպէս որ մեծ ուրախութիւն կ'ըլլար այդ մեզի համար: Այդ թուականին Յալէպէն մեզի այցելեց Տոքթ. Րոպէր Ճեպէճեանը, ակնաբուժ: Մեզի շատ մօտէն ծանօթ էր. եկած էր հասկնալու որ եթէ Կանաչեանը Հայաստան հրաւիրուի արգելք մը ունի՞: Բարսեղը ուրախութեամբ ըսաւ որ ատիկա իր մեծ բաղձանքն էր եւ ոչ մէկ արգելք ուներ: Պետք էր վիզայի սպասել: Տոքթորը յոյս յայտնեց որ վիզան չ'ուշանար: Ա՛լ երեւակայեցէք Բարսեղին ուրախութիւնը: Ո՛չ միայն ինք ուրախ էր, այլ ամբողջ Պէյրութի հայութիւնը: Անհամբեր կը սպասուէր արդիւնքին, որը աւաղ, չիրականացաւ...: Երբ 1961ին գացինք հաստատուիլ Պաղտատ, Հայաստանէն գեղարուեստական խումբ մը եկած էր Պաղտատ. իրենց առաջնորդը ուզած էր տեսակցութիւն մը ունենալ Կանաչեանին հետ. հանդիպումի ընթացքին հարց տուած էր թէ արդեօք ինչու՞ Կանաչեան մերժած է Հայաստան գալ, մանաւանդ որ վիզան ալ դրկուած է: Բարսեղ լուսնէն կ'իյնայ, եւ կը յայտնէ թէ իզուր սպասած է վիզայի:

Երբ ես 1968ին Հայաստան հրաւիրուեցայ, հոն էր նաեւ Տոքթ. Ճեպէճեանը: Առիթը յարմար սեպտեմբի իրեն հարցնելու թէ ի՞նչ էր պատճառը որ Կանաչեանի Հայաստան հրաւերի ծրագիրը չիրականացաւ. «տիկին Կանաչեան,– ըսաւ,– ամէն տեղ կարծի մարդիկ կը գտնուին», ու անցաւ: Ի՞նչ ըսէր խեղճը:

Քաջալերուած առաջին երգապնակին յաջողութենէն, **Գուսանը** ու-

գեց երկրորդ երգապնակ մը հրապարակ հանել, այս անգամ՝ Կոմիտասի եւ Կանաչեանի երգերով: Զիչ էր թիւը խումբի անդամներուն. քաղաքական պատճառներով տրամադրութիւնները բարձր չէին, բայց եւ այնպէս նոր բացուած սթիւտիոյի մը մէջ երգերը ձայներիզի վրայ արձանագրուեցան, եւ այդպէս մնաց: «Յարկաւ ատոր ատենն ալ կու գայ»՝ ըսաւ Կանաչեանը:

1961ին, Այտային եւ Ռիթային պնդումներուն վրայ, որոշեցինք մենք ալ Պաղտատ հաստատուիլ, գոնէ իրենց քով ըլլալու համար: Բարսեղին առողջութիւնն ալ երթալով կը վատթարանար: Բնականաբար, վերջին անգամուան համար ուզեցինք Յալէպ ալ երթալ մեր հարազատներն ու բարեկամները տեսնելու համար: Առիթն օգտուելով ուզեցի հոն ալ բժիշկի մը կարծիքը առնել իր տկարութեան մասին, եւ գացինք քաղաքի լաւագոյն բժիշկին: Բժիշկը քննեց թէ չէ՝ անմիջապէս գործողութիւն մը յանձնարարեց: Շուարեցանք: Մենք որ տուն-տեղ ծախեր եւ մէկ օրէն միւսը պիտի մեկնէինք Պաղտատ: Սեդան պնդեց որ մնանք եւ կատարուի գործողութիւնը: Վերջապէս մտաւ Ալթունեան Յիւանդանոցը. հոն մնացինք եօթը շաբաթ. չեմ կրնար նկարագրել այն հոգածութիւնը, որ ցոյց տրուեցաւ իրեն. բժիշկէն սկսեալ մինչեւ ամենայետին պաշտօնեային սիրած Կանաչեանն էր...: Վերջապէս փրոսթաթի գործողութիւնը տեղի ունեցաւ. կարծեցինք որ յաջող անցաւ, բայց կ'երեւի ուշ մնացած էր, այնպէս որ մինչեւ իր մահը ատոր հետեւանքով տառապեցաւ, առաւել՝ լեարդի հիւանդութիւններէն:

Յիւանդանոցէն ելլելէն վերջ անցանք Գահիրէ. հոն ալ վերջին «մնաց բարով» մը ըսելու համար: Հոն էր նաեւ Արամ Խաչատուրեանը, որ եգիպտական կառավարութեան կողմէ հրաւիրուած էր քննսէրներ տալու համար: Մեր ժամանակը չէր ներեր քննսէրին ներկայ ըլլալու, ուրեմն իր մէկ փորձին գացինք եւ ծանօթացանք իրեն: Երբ Պէյրութ վերադարձանք ինքն ալ արդէն վերադարձած էր եւ ի պատիւ իրեն հանդիպում մը կազմակերպած էին պանդոկի մը մէջ. մենք ալ հրաւիրուած էինք: Այդ գիշերը երկուքը քով-քովի, մէկը երգչախումբի վարպետ, միւսը՝ նուագախումբի, երկու հեղինակաւոր դէմքեր նստած էին եւ կրցան բաւական խօսակցիլ: Էլմաճեանը պզտիկ խումբ մը պատրաստած էր եւ երգել տուաւ Կանաչեանի *Նարո Ճանը*, զոր շատ հաւնեցաւ Խաչատուրեանը եւ ըսաւ. «կ'արժէ այս երգը մեծ խումբով երգել»:

Անկէ վերջ անցանք Պաղտատ: Այտան եւ Ռիթան շատ սիրուն փոքրիկ յարկաբաժին մը վարձած էին, ուր տեղաւորուեցանք...

Ամէն մէկ շիւղ որ կ'պնէր,

Իր հին բոյնը կը յիշէր...:

Բարսեղը հոն ալ միշտ բժիշկին խնամքին տակ էր: Տարի մը վերջ Պաղտատի Բ.Ե.Ե.Մ.ը փափաքեցաւ որ համերգ տայ Կանաչեանը: Զիշ-միշեանի խումբը պատրաստ էր, բայց Կանաչեանը շատ տկար էր: Զիշ-

միշեանը առաջարկեց յայտագրի մեջտեղի մասը ինք յանձն առնել, որ-պեսզի այդ միջոցին Կանաչեանը հանգստանայ. «ներսը մահճակալ մըն ալ կը դնենք որ հանգիստ ընէք»՝ ըսաւ: Վերջապէս ընդունեց Բարսեղը եւ փորձերը սկսան, բայց ես տեսայ որ շատ կը յոգնի, ըսի՝ «Բարսեղ, վագ անցիր, աս ալ պակաս ըլլայ»:

– Ո՛չ, Զրիստիսէ,– ըսաւ,– ես կ'ուզեմ որ կրցածիս չափ շատ դրամ ձգեմ քովդ:

Այդ խօսքին վրայ ես աւելի՛ նեղուեցայ բնականաբար, բայց ինք անդորդուելի մնաց եւ ղեկավարեց այդ համերգը լաւագոյն ձեւով:

1961ին ծնաւ մեր եօթերորդ թոռնիկը, Ռիթային միակ զաւակը (Սեդան՝ 4, Այտան՝ 2, Ռիթան՝ մէկ) եւ որովհետեւ Ռիթային տունը շատ մօտ էր մեզի, ամէն օր կու գար իր պզտիկին հետ եւ գրեթէ ամբողջ օրը մեզի հետ կ'անցըներ՝ հօրը պնդումներուն վրայ: Իր միակ զբաղումը եղաւ այդ պզտիկը եւ շատ կապուեցաւ. գիրկը առած, նոր-նոր օրօրնե-րով կը քնացներ երախան: Օրօրի բնագրին մէջ գրուած է եղեր «Տիգրա-նիկիս քունը կը տանի», բայց Բարսեղը անունը վերցուցած եւ փոխա-րէնը դրած է «իմ անուշիկիս»: Միշտ կ'ըսէր՝ «Եթէ գիտնայի՝ չէի վերց-ներ»: Տիգրանը վեց տարեկան էր երբ մեծիայրը մահացաւ. միւս թոռ-ները արդէն բաւական մեծցած էին:

1963 եւ 1964ի ամառները Պէյրուօ գացինք, քիչ մը Սեդային քով՝ որ արդէն Պէյրուօ փոխադրուած էր, քիչ մըն ալ գիւղը՝ պանդոկ մը, եւ վե-րադարձանք մեր բոյնը Պաղտատ: Նախաճաշէն վերջ, մինչեւ իմ տան գործերուս վերջանալը կը պառկէր. «քիչ մը քնանամ, երբոր ներս գաս՝ կ'արթննամ», կ'ըսէր: Անհամբեր կը սպասէր որ ընթերցումի ատենը գայ. ժամերով կը կարդայի իրեն համար, մանաւանդ՝ գիշերները, երբ առանձին մնայինք: Շատ կը սիրէր *Նարեկը* եւ *Ճէյն Էյր* վեպը, զոր թե-րեւս երկու-երեք անգամ կարդացած էմ, եւ ինք միեւնոյն հաճոյքով մտիկ կ'ըներ: Վեպին հերոսը կուրացած ամուսին մըն էր ...եւ անվերջ «Ճէյն, Ճէյն»ով կը կանչէր իր բացակայ կնոջը: Այդ վեպը կարդացած շրջանիս, ինքն ալ «Ճէյն, Ճէյն»ով կը կանչէր գիս: Ամէն երեկոյեան կ'ունկնդրէր Երեւանի րատիօժամը: Անգամ մըն ալ աճապարանքով գիս կանչեց՝ «շուտ եկուր, Վարդապետն է երգողը»: Վագեցի. ախ ի՞նչ երգել էր ատիկա, Աստուած իմ, կեանքիս մէջ այդ ձեւով երգուած հայե-րէն երգ մը լսած չէի. ամբողջ մարմնովս փշաքաղ եղայ եւ յուզուեցայ: Բարսեղը ըսաւ. «Վարդապետը մեծ ձայն մը չունէր, բայց երգել գի-տէր»՝ բան մը որ շատ կարելոր է: Բարսեղ շատ կը սիրէր նաեւ Աննօ Բաբաջանեանի նուագելը:

1965ի ամառը գացինք Պաղտատ: Տուներուն մէջ որոշ յարմարու-թիւններ կան, որով կարելի կ'ըլլայ դիմանալ մինչեւ 48-49 աստիճան տաքութեան: Օր մը ըսաւ.

– Զրիստիսէ՛, խոշոր թուղթերս պահա՞ծ ես:

- Անշուշտ, – ըսի:
- Բե՛ր տեսնեմ, – ըսաւ:
- Մեկանը եւ եղեգոյ ալ կ’ուզե՞ս, – հարցունցի:
- Ո՛չ, – ըսաւ:

Թուղթերը բերի, լաւ մը մօտեցուց աչքերուն թէ չէ՝ «վերցուր», ըսաւ: Դառնութիւն կար ձայնին մէջ: Անմիջապէս հասկցայ, որ բան չէր տեսած: Ես ալ դառնացած էի լռիկ: Վերցունցի թուղթերը: Կ’ուզէի որ հոս ալ դաշնակ մը առնենք, որ զբաղի, բայց ըստ կատակախօսութեան, ըսաւ. «Քրիստինէ, երբ դաշնակ բերենք, այս անգամ մենք պետք է դուրս ելլենք». տուներնիս շատ պզտիկ էր: Երբ Ռիթային տունը երթայինք՝ հոն կը նուագէր:

Շատ կը սիրէր բոյսերով զբաղիլ. պատշգամը թաղարներ ունէինք. կը ջրէր, հոգ կը տանէր ծաղիկներուն, ատիկա իրեն համար զբօսանք մըն էր մինչեւ Տիգրանիկին գալը: Թաղարի մը մէջ նռան կուտեր ցանած էր՝ ծլեցան եւ բաւական մեծցան: «Ասոնց մէկ մասը Այտային, միւս մասն ալ Ռիթային տու՛ր, թող պարտեզը դնեն»՝ ըսաւ: Հիմա արդէն մէյ-մէկ ծառ դարձած են այդ կուտերը:

1966ին դարձեալ ստամոքսի տագնապները սկսան: Ամէն անգամ մեծապէս կը տկարացնէին այս տագնապները. դարձեալ անկողին ինկաւ: Ուտելիքներուն բնաւ զգուշ չէր. երբ առարկէի թէ այս կամ այն ուտելիքէն եղաւ՝ «անկէ չէր» կ’ըսէր, ու կը շարունակէր նոյն վնասակար բաները ուտել: Ես տունը չէի եփէր իրեն վնասող ճաշերը, բայց երբ որեւէ տեղ ճաշի երթայինք՝ առիթէն կ’օգտուէր ու կ’ուտէր: Այդ քրիզներուն համար յատուկ ասեղներ կային, բայց ատոնք ալ օգուտ չէին ըներ: Այնքան տկարացաւ եւ ծանր օրեր անցուց, որ զաւակներս ստիպուեցան Սեդային հեռագրել: Սեդան եկաւ իր դստեր՝ Ծովիկին հետ, տաս-տասնհինգ օր մնացին. ցաւերը թեթեւցան եւ անոնք վերադարձան: Ժիշդ է որ ոտքի ելաւ, բայց հիւանդութեան պատճառով անսնունդ մնաց, եւ մարմնին դիմադրականութիւնը պակսեցաւ: Ամառը զինք Պէյ-րուր տարի, Ռիթան ու Տիգրանն ալ միասին: Քանի մը օր Սեդային քով մնացինք՝ մինչեւ պանդոկը տեղ մը ճարելու: Գիւղը մնացինք երկու ամիս. այդ երկու ամսուան ընթացքին հազիւ երկու-երեք անգամ անկողնէն ելաւ: Սեդայենք միշտ կու գային. հոն տօնեցինք Տիգրանին վեցերորդ տարեդարձը. այդ օրն ալ ելաւ անկողնէն: Չինք ուրախ պահելու համար չէինք գիտեր ի՞նչ ընէինք, բայց ինք իր վիճակին գիտակցութիւնը ուներ եւ միշտ տխուր էր:

Օր մը մեր Շաքէ Տէր Մելքոնեանը եկած էր ծնողքը տեսնելու: Եկաւ մեզի, որովհետեւ շատ կը սիրէր իր ուսուցիչը. ջութակի դասեր առած էր Կանաչեանէն: Հետաքրքրուեցաւ մեր նոր ժապաւենով, ըսինք որ նոյն ձեւով մնացած է: Ըսաւ, որ եթէ ուզենք հետը կը տանի Փարիզ եւ յարմար ընկերութեան մը հետ կը պայմանաւորուի ու արդիւնքը մեզի կ’իմացնէ: Խորհեցանք որ լաւ առիթ մըն է եւ յանձնեցինք ժապաւենը:

Փարիզ վերադարձին, Շաքեն գրեց մեզի թե պայմանները նպաստաւոր էին եւ արդէն գործադրուելու վրայ է: 1967ի Մարտին արդէն դրկեց ձայնապնակները, որոնք մաքսատուն կը մնային. ես պետք է երթայի, վճարէի եւ դուրս բերէի մաքսատունէն:

Ամառը անցաւ, վերադարձանք Պաղտատ: Կը կարծէի որ օդը, ջուրը (առաւօտ կանուխ կ'երթայի հեռաւոր ակէն ջուր կը բերէի խոշոր ամանով) պիտի օգներ իրեն, բայց ի գու՛ր. օրէ օր հիւծեցաւ եւ անկողին մնաց: Գիտէի որ ձայնապնակները կը սպասեն մաքսատունը. միասին որոշեցինք որ ես երթամ քանի մը օր, եւ այդ հարցը կարգադրեմ: Այն առաւօտ որ օդանաւ պիտի առնէի, ըսաւ. «Քրիստինէ, ըսել է կ'երթա՞ս»:

– Բարսեղ, եթէ չես ուզեր՝ չեմ երթար,– ըսի,– դուն ստիպեցիր որ երթամ:

– Չէ, չէ, գնա՛, այդ գործն ալ գլուխ հանէ,– ըսաւ:

Երթալէս վերջ ըսեր է. «Երանի՛ թէ զիս այսպէս գտնես երբ վերադառնաս»: Եթէ ես լսած ըլլայի ատիկա, ամէն գնով կը ջնջէի մեկնումս: Առաջին մէկ-երկու օրը Այտային տունը մնացեր է, բայց թախանձած է որ զինք տուն տանին. բնաւ չէր ուզեր մեր տունէն հեռանալ: Ռիթան գացեր եւ բերեր է հայրը մեր տունը ու ինքն ու ամուսինը մնացեր են մեր տունը: Քանի մը օր վերջ, սկսեր է ըսել՝ «մամային երթալը ամիս մը եղաւ եւ դեռ չեկաւ»:

– Չէ, պապաս, դեռ երեք օր է երթալը,– ըսեր է Ռիթան,– մեզմէ գոհ չե՞ս, լաւ չե՞նք խնամեր քեզի:

– Չէ, շատ գոհ եմ, բայց ես իմ *հետ նըրսս* կ'ուզեմ:

Երբ վերադարձի հեռագիրս առեր են՝ «պետք է տեսնէիր պապային ուրախութիւնը», ըսին աղջիկներս: Ես ստիպուած էի քանի մը օր աւելի մնալ. դիւրին գործ չէր: Տիպէրու պահարանները շինել տուի, տեղ-տեղ բաժնեցի ծախուելու համար եւ մէկ հատ ալ հետս բերի որ ինքը լսէ: Երբ տուն հասայ, լալով համբուրեց զիս եւ ըսաւ, որ շատ կարօտցած էր: Անմիջապէս ձայնապնակը դրի, լսեց եւ շատ գոհ մնաց: Իմ բացակայութեան Ռիթային ըսեր է. «Ռիթա, եթէ ես չըլլամ, մաման ի՞նչ պիտի ըլլայ»: Ռիթան ալ կը պատասխանէ. «պապաս, մարդ չի գիտեր թէ ո՛վ կ'երթայ, ո՛վ կը մնայ. լաւ գիտցիր, որ ձեր երկուքէն որը որ մնայ՝ տեղը իմ քովս է, անհոգ եղիր»: Ռիթան աւելի յարմարութիւններ ուներ: Օր մըն ալ ինծի ըսաւ. «Քրիստինէ, ի՞նչ կը կարծես, մեզմէ ո՛վ առաջ մեռնի՛ լաւ կ'ըլլայ»: Դժուար հարցում:

– Օ, Բարսեղ,– ըսի,– նորէն սկսար մեռնելու մասին խօսելու:

– Չէ, խօսք է՝ կ'ընենք:

– Կ'ուզեմ որ առաջ դուն մեռնիս:

– Ինչո՞ւ:

– Որովհետեւ ես պետք է ձեռքերովս խնամեմ քեզի,– ըսի,– որ ապահով ըլլամ թէ շատ լաւ խնամուած ես:

1954. Ծննդարանին պարտեզը, բարեկամներու հետ

– Բայց ես կ'ուզեմ որ առաջ դուն մեռնիս:

– Ինչո՞ւ:

– Որովհետեւ առանց ինծի դժբախտ պիտի ըլլաս,– ըսաւ,– չափազանց զգայուն ես: Ուրեմն, լաւ մտիկ ըրէ ըսածներս. ականջդ, աչքերդ եւ բերանդ պիտի գոցես, ինչ որ ալ պատահի շուրջդ:

– Լաւ, ատանկ կ'ընեմ,– խոստացայ:

Ռիթան միշտ մեղմ ձայնով կ'երգէր հօրը քով: Այդ օրը կ'երգէր *Մեր Հայրենիքը*: «Զէ՛, Ռիթա, անգամ մըն ալ չերգես այս երգը,– ըսաւ,– մեր հայրենիքը հիմա թշուառ չէ»: Խեղճ Բարսեղ, իր չտեսած եւ երագած հայրենիքը կ'ուզէր պաշտպանել:

Հակառակ օրէ օր դարմանումներու, աւելի եւս տկարացաւ: Ախորժակ ալ չուներ: Ինք որ օրը հինգ անգամ պտուղ կ'ուտէր, հիմա միայն խնձորի քոփոթի հրաման ուներ: Քովիկը կը նստէի եւ կը կերցնէի, քանի որ հիմա քնաւ չէր տեսներ այլեւս: Քուն ալ չուներ. «Քրիստինէ, քովս նստէ քիչ մը երգէ, թերեւս կարենամ քնանալ»,– կ'ըսէր:

– Ա՛խ, Բարսեղ, ձայն մնա՞ց որ երգեմ:

– Հոգ չէ, կրցածիդ չափ երգէ:

– Լաւ, ի՞նչ երգեմ:

– Կոմիտասի *Չինար ես, կեռանալ մի, մեր դռներն հեռանալ մի*:– Ամէն ըսածին մէջ իմաստ կար: Երգը չվերջացած տեսայ որ կը քնանայ. զգուշ հեռացայ քովէն: Կես ժամ վերջ արթնցաւ՝ «ի՞նչ երգեցիր,– ըսաւ,– արդէն դուն այդ երգը աղուոր կ'երգես»:

Բարեբախտաբար ցաւ չունէր. երբ հարցնէի թէ արդեօք ցաւ մը ունի՞ր՝ «ոչ, Զրիստիկէ, յոգնած եմ, յոգնած», կ'ըսէր: Արեան քննութիւն մը եւս ըրին, բայց արդիւնքը ինձմէ պահեցին, սակայն որոշուեցաւ որ անմիջապէս պետք է Պէյրութ փոխադրել զինք: Փեսաս անմիջապէս կարգադրեց օդանաւի խնդիրը, բայց նախորդ գիշերը միգային սարսափելի քրիզ մը ունեցաւ եւ կէս գիշերին բարեկամի մը միջամտութեամբ բերինք Պաղտատի ամենավարպետ բժիշկը. իրաքցի մէկը, որ որեւէ գնով հիւանդին տունը չ'երթար, բայց երբ իրեն ըսեր են թէ ո'վ է հիւանդը՝ մարդը գործիքները առած եկաւ, եւ որեւէ վարձատրութիւն չընդունեց (ինքը արդէն երաժշտասէր մէկն է) եւ ըսաւ որ եթէ այդ գործողութիւնը չըլլար այդ գիշերը՝ միգամանը պիտի պայթէր եւ ինք մահանար: Յետեւեալ առտու կանուխ պատգարակով տարինք օդանաւ դրինք. ես հեռացայ տունէս առանց ետեւս նայելու իսկ, եւ այլեւս չվերադարձայ մեր լքած բոյնը: Երբ Պէյրութ հասանք, ուղղակի հիւանդանոց փոխադրեցինք զինքը, ճիշդ 1967 Ապրիլ 24ին. նահատակ մըն ալ մենք...:

Երկուքս մնացինք հիւանդանոց մէկ ամիսէն երեք օր պակաս: Այտան ու Ռիթան իրենց հօր մահէն մէկ շաբաթ առաջ հասան. Սեդան միշտ քովս էր: Բարսէղը փափաքեցաւ դարձեալ լսել երկրորդ ձայնապնակը. անմիջապէս բերել տուինք եւ սկիզբէն սկսանք նուագել. ձեռքով նշան ըրաւ որ վերցնենք. երկրորդ, երրորդ երգերը չուզեց լսել: Բայց երբ հասաւ *Ալվարոյի Երազը* երգին, զոր Ռիթան երգած է, դարձեալ ձեռքով հասկցուց որ կ'ուզէ լսել. երբ երգը վերջացաւ՝ կեցնել տուաւ: Չկրցանք հասկնալ թէ Ռիթային ձա՞յնը ուզեց լսել թէ՞ իր հոյակապ *Ալվարոյի Երազը*:

Աչքերը միշտ գոց կը պահէր. գիտէր իր վիճակին ծանրութիւնը. «մամային մի՛ յայտնէք վիճակս»՝ ըսեր էր Այտային: Կ'ուզէր տուն վերադառնալ, Պաղտատ. «Զրիստիկէ, Նշանին (Սեդային ամուսնոյն) թելեֆոն ըրէ թող օթօն բերէ տանի մեզի մեր տունը, կարծեմ դուն այս պանդոկը սիրեցիր. հոս սուղ է»:

– Բարսէղ, հոս պանդոկ չէ, հիւանդանոց է, քեզի բերի որ լաւանաս. դրամի մասին մի՛ մտածեր, – ըսի: Ախ, պիտի ուզէի ամբողջ խնայողութիւնս տալ զինքը փրկելու համար ... կը կարծէի որ ինչպէս ուրիշ անգամներ, այս անգամ ալ ոտքի պիտի ելլէ: Մինչդեռ բժիշկները յոյսերին կտրած էին, չդադրելով սակայն իրենց անկարելին ընելէ՝ զինք լաւացնելու համար: Օրէ օր ձայնն ալ նուաղեցաւ. անունիս «ս» տառը հագիւ կը լսէի երբ զիս կանչէր: Մահէն ճիշդ օր մը առաջ՝ «մատանիս առ քովդ պահէ», ըսաւ: Ես դարձեալ դերասանութիւն ընելով ըսի. «ի՞նչ Բարսէղ, *տիւռ'րս* կ'ընես»: Ժպտաց եւ գլխով «այո» ըսաւ: Վերջին անգամ նորէն ուզեց որ երգեմ. ի՞նչ սրտով, Աստուած իմ, գլուխս մօտեցուցի իր գլխուն եւ ականջն իվար մրմնջեցի իր անմահ *Օրօրը*: Շիրմաքարին վրայ ալ գրել տուի «քուն եղիր բալաս»ը՝ նոթաներով. դարձեալ Տիրանն էր որ գրեց: Մահէն վերջ իմ առաջին այցելութիւնս եղաւ զինքը

մասնաւոր դարմանող բժիշկին, հարցնելու համար թէ արդեօք ուրիշ դարմանումներ չկայի՞ն ընելիք:

– Բժշկականօրէն ինչ որ կարելի էր ըրինք, տիկին Կանաչեան,– ըսաւ,– պարոն Կանաչեանին ներքին գործարանները բոլորովին անկարողութեան մատնուած էին:

Եւ այսպէս, Մայիս 20ի գիշերը, Սեդան ու Այտան պնդեցին որ գիշերը տուն երթանք, որպէսզի ես հանգստանամ. ամիսներով սնարին քով անքուն անցուցած էի: Շատ մերժեցի, բայց չյաջողեցայ, որովհետեւ ոչ մէկ կորով մնացած էր մէջս: Համբուրեցի զինք, եւ ըսի որ առտուն կանուխ պիտի վերադառնամ քովը. ժպտաց: Հանգիստ պառկած էր, անշարժ: Ռիթային հետ տուն գացինք: Սեդան ու Այտան ուզեր էին անպայման հեռացնել մեզ այդ գիշերը, որովհետեւ բժիշկը ըսեր էր իրենց որ ալ գրեթէ վերջացած է. այդ ահաւոր վայրկեանը ուզեր էին խնայել ինծի եւ Ռիթային, որուն շատ կը սիրէին՝ մեր տան ամենէն փոքրը ըլլալուն, նաեւ՝ իրենց հօր շատ սիրելին ըլլալուն:

Հետեւեալ առաւօտ ժամը 6ին վազեցի հիւանդանոց, ճամփան լալով ու ինքնիրենս խօսելով: Բարձրացայ իր յարկը. Սեդան դիմացս ելաւ. դէմքէն հասկցայ որ անխուսափելին պատահած է: Մտայ սենեակ: Տեսայ որ թեթեւ ժպիտ մը կայ դէմքին. անշունչ պառկած է իմ բարի՛, անմեղունա՛կ եւ մեծատաղանդ ընկերս: Ընթերցողին կը մնայ երեւակայել իմ վիճակս: Իմ հասնելէս քանի մը վայրկեան առաջ հարցուցեր է թէ ո՛վ կայ հոն. «ամենքն ալ հոս են, պապա»:

– Մաման ու՞ր է:

– Ան ալ հոս է, պապա,– ըսեր են: Եւ հանգիստ փչած է վերջին շունչը. բարձին տակ դրած էի իր սիրած *Նարեկը*:

1967ին, իր մահէն երեք օր վերջ, տեղի ունեցաւ իր թաղումը: Ծնած էր 1885ին:

Աւելորդ կը համարեմ խօսիլ այդ մեծաշուք յուղարկաւորութեան մասին. հոգեկան կորովս թոյլ չի տար. միայն ըսեմ, որ մեր **Գուսանի** տղաքը, փոխնիփոխ, մինչեւ գերեզմանատուն տարին իրենց սիրելի բեռը, ուսամբարձ: Հոծ բազմութիւն մը եւ ամբողջ **Գուսանը** սգակիր, ներկայ էր հոն. մինչ արարողութիւնը տեղի կ'ունենար, **Գուսանի** երգապնակով կը լսուէին Կանաչեանի բոլոր երգերը: Իմիջիպայլոց, Նոյն օրը Ս. Էջմիածնէն հեռագիր մը ստացայ, որուն մէջ Ամենայն Հայոց Վեհափառ Վազգէն Ա. Կաթողիկոս կը գրէր. «Այսօր ամբողջ երեւանը *Օրօրը* պիտի երգէ»: Այդ ալ միախառնութիւն մը եղաւ ինծի համար:

Այտային եւ Ռիթային պատուիրած էի որ երբ Պաղտատ վերադառնան, պարպեն եւ լքեն մեր բնակարանը, որովհետեւ առանց Կանաչեանին չէի կրնար մտնել այդ յիշատակներով լեցուն բնակարանէն ներս: Երբ ես վերադարձայ, արդէն ամէն կարգադրութիւն եղած էր.

*Մէկ անգամ էր ան բոյն շիներ,
Եւ շատ անգամ կարկըտեր,
Բայց այս անգամ վերադարձին
Բոյնն աւերակ էր գտեր...:*

Ճիշդ է որ Կանաչեանը արժանի էր կեանքի շատ լայն պայմաններով ապրելու՝ շքեղ տուն, ինքնաշարժ. բայց ես Կանաչեանը կը նկատեմ (անկախ աչքերու աղետէն) բախտաւոր արուեստագետ մը, որովհետեւ ուներ զինքը հասկցող կին մը, ուներ երեք զաւակներ իրենց բարի ամուսիններով, եօթը թոռներ, տեսաւ իր գործերը տպագրուած, լսեց իր երգապնակները:

Իր մահէն քանի մը տարի վերջ, **Գուսան**ին եւ իր վարպետին ամբողջ հոգիով նուիրուածներէն (ո՞րմէկը յիշեմ արդեօք) Վարուժան Սէթեանը (լուսանկարիչ) որուն քով կը գտնուի **Գուսան**ի նկարներուն ամբողջութիւնը, գեղեցիկ գաղափարը ունեցեր էր Կանաչեանի կիսանդրին պատրաստել տալու: Քանի մը ընկերներով լծուեցան այդ գործին եւ բաւական դժուարութիւններէ վերջ յաջողեցան գլուխ հանել այդ կարելոր գործն ալ:

Յայ, երիտասարդ արձանագործ մըն էր կիսանդրին պատրաստողը (Խաչիկ Թօփալեան), որը բաւական յաջող դուրս եկաւ եւ զետեղուեցաւ Նշան Փալանճեան ճեմարանի պարտեզին մէջ: Կիսանդրիի բացման արարողութեան ներկայ եղաւ Երեւանէն եկած արուեստագետներու խումբ մը, որոնց մէջ կային Ե. Միրզոյեան, եւ Է. Յովհաննեսեան, որոնք նկարուեցան կիսանդրիին առջեւ:

Իսկ Վարուժանի բնակարանը ինծի համար տեսակ մը ուխտատեղի եղած է: Դռնէն անմիջապէս ներս, ձախին կը տեսնեք Կոմիսսար Վարդապետի եւ Բարսեղ Կանաչեանի մեծադիր նկարները, ամբողջ պատը լեցնող. իսկ աջին՝ դարձեալ պատը լեցնող **Գուսան** երգչախումբին նկարը, կեդրոնը կեցած իրենց վարպետը:

Հոգեկան կորովս այլեւս սպառած ըլլալով, այստեղ կը վերջացնեմ անմոռանալի ամուսնոյս՝ Բարսեղ Կանաչեանի յիշատակին գրուած այս տողերը:

Յ. Գ. Թող ներուի ինծի եթէ կարելոր անուններ եւ դէպքեր յիշելու մոռցած եմ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1.- Ազդակ, 24 Յունիս 1967, յապաւումներով:
- 2.- Յունշը կը պատկանի Կիրակոս Կեօջերեանին, զոր գրի առած եւ *Սփիւռքի* 6 Յունիս 1971ի թիւին մէջ լոյս ընծայած է Խոշաֆեան: Չայն կը հրատարակենք որոշ վերապահութեամբ: Տե՛ս նաեւ՝ Թումաճանի թիւ 42 նամակը:
- 3.- *Սփիւռք*, 12 Նոյեմբեր 1967:
- 4.- Գրուած 1989 Փետրուար 2ին, Սեդա Կանաչեան-Թիւսիւզեանին առաջարկով:
- 5.- *Նայիրի*, 30 Յունիս 1978:
- 6.- *The Armenian Reporter*, 17 Նոյեմբեր 1977:
- 7.- Լուս Անճելլսի մէջ Կանաչեանի ծննդեան 100ամեակին նուիրուած գրքոյկէն. նաեւ՝ *Նոր Կեանք*, Է. տարի, թիւ 15, 4 Ապրիլ 1985: Այստեղ՝ յապաւումներով:
- 8.- *Յառաջ Միտք եւ Արուեստ*, 3 Նոյեմբեր 1996:
- 9.- *Նոր Կեանք*, Է. տարի, թիւ 48, 21 Նոյեմբեր 1985:
- 10.- Չկրցանք ճշդել թուականը *Ազդակի* մէջ լոյս տեսած այս յուշագրութեան (ոչ ալ՝ անոր երկրորդ բաժինը գտնել): Վերջին հատուածը քաղած ենք Փեիլիւսեանի հետ *Ազդակի* մէջ հրատարակուած հարցազրոյցէ մը, որ կայացած է Ապրիլ-Մայիս 1970ին:
- 11.- Ազդակ, 25 Մայիս 2009:
- 12.- Էլմաճեանի՝ յանուն **Գուսանի** կարդացած դամբանականը լոյս տեսած է *Այգի* 24 Մայիս 1967ի թիւին մէջ, նաեւ՝ *Սփիւռք*, 11 Յունիս 1967:
- 13.- Սեդա Կանաչեան այս յուշերը գրի առաւ խնդրանքիս ընդառաջելով, երբ արդէն կ'ուրուագծուէր իր հօր նուիրուած հատորին ծնունդը:
- 14.- Այս յուշագրութիւնը կ'աւարտի «11 Մայիս, 1978 Իրաք-Պաղտատ» արձանագրութեամբ: Զրիստինէ Կանաչեան սկսած է յուշագրել 1968ին: Ըստ Սեդա Կանաչեանի, բնագրին ձեռագիրը յանձնուած է Գարեգին Ա. Կիլիկիոյ Կաթողիկոսին (հաւանաբար 1970ականներու վերջը): Գարեգին Վեհափառի՝ Զրիստինէ Կանաչեանին յանձնած մեքենագրեալ, վերամշակուած այս օրինակը լոյս ընծայեցինք *Կամար* եռամսեայի յաջորդական՝ 22 եւ 23 (2014) համարներուն մէջ: Բնագիրը պահպանած ենք անփոփոխ. ֆրանսերէն բառերը տառադարձած ենք, կատարած ուղղագրական փոփոխութիւններ եւ հպումներ՝ կետադրութեան: Տեղ-տեղ նախադասութիւնները վերածած ենք պարբերութեան, յաճախ առանձնացուցած երկխօսութիւնները: Ծանօթագրութիւնները կատարած ենք Սեդա Կանաչեանի աջակցութեամբ:
- 15.- Նկատի ունի Չարենցի Անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարանը, ուր կը պահուի Կանաչեանի արխիւը:
- 16.- *Արեղան* ներկայացուած է ցարդ մէկ անգամ՝ Պէյրութ, 1939ին:
- 17.- Բարսեղ-Զրիստինէ Կանաչեան ընտանիքը Պէյրութի մէջ միջանի տուն փոխած է:
- 18.- Իր թռնիկը: (Ռիթա այն ատեն երգի ուսուցչուհի էր):
- 19.- Տիգրան Թոսպաթ (1911-2002), Լիբանանի խորհրդարանի անդամ (1951-1960), Պէյրութի *Այգ* (1953-1975) եւ *Le Soir* (1943-1975) օրաթերթերու տէր եւ տնօրէն: Մահացած Մ. Նահանգներ:
- 20.- Ստեփան Բաբելեան (1875-1960), պոլսահայ երաժիշտ, դաշնակահար:
- 21.- Գրիգոր Կիրակոսեան, ԶԲԸՄի վարիչ քարտուղար (1888-1974):
- 22.- Ազատ Շիշէեան, հայրենադարձ երաժիշտ:
- 23.- ԶԲԸՄի տնօրինութեան յանձնուած Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւնը, 1926ին սկսած իր առաքելութիւնը ակամայ դադրեցուց 2005ին:
- 24.- Շաւարշ Սեյժնեան, եգիպտահայ իրաւաբան, հաստատուած Չուիցերիա (1901-1993):
- 25.- Միհրան Թուրիկեան (1884, Զդի, Ղուրս գիւղ-1959, Պէյրութ), երգիծագիր, ազգային-կուսակցական գործիչ, 1925ին հաստատուած Պէյրութ:
- 26.- Տիրան Աճեմեան (1913-1993) լիբանահայ երգիծանկարիչ, դերասան, մշակոյթի գործիչ:

27.- Գասպար Իփեկեան (1883-1952), եգիպտահայ, ապա լիբանահայ մշակութային գործիչ, բեմադրիչ, հիմնադիր Համազգայինի Լիբանանի թատերախումբին:

28.- Մելքոն եւ Յակոբ Տէր Մելքոնեաններ, լիբանահայ մշակոյթի գործիչներ, բարերարներ:

29.- Տոքթ. Փոթուքեան, Լիւսի Թոսպաթի առաջին ամուսինը:

30.- Ապէլ, լիբանահայ լուսանկարիչ: Լիբանահայ դերասանուհի Չեփիւռ Շանթին հայրը:

31.- Տիգրան Թոսպաթի տիկինը:

32.- Համերգին թուականն է 1 Յունիս 1933, Կիրակի առաւօտ:

33.- Տեղի կ'ունենայ Յունիս 23ին: Կը կրկնուի Յունիս 30ին:

34.- Նիկոլ Աղբալեան (1873-1947), Հայաստանի Ա. Հանրապետութեան Կրթութեան նախարար, քննադատ, բանասէր, հայերէն դասագիրքերու հեղինակ, վաստակաշատ ուսուցիչ Պէյրութի Նշան Փալանճեան ճեմարանի: Լիբանանի հայօճախի 1930-40ականներու երախտաշատ կազմակերպիչ:

35.- Եղուարդ Տարօնեան (1896-1960), գրող, ազգային քաղաքական գործիչ:

36.- Աւետիս Պետրոս Արփիարեան, կաթողիկէ հայոց պատրիարք-կաթողիկոս՝ 1931-1937:

37.- Հայր Յովհաննէս Մսրըլեան (1888-1965), հայ կաթողիկէ կրօնաւոր, բանասէր, հիմնադիր Պէյրութի Սէն ժոզէֆ Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնին:

38.- Ս.Ս.- Սարթենիկ Տասնապետեան, լիբանահայ ազգային քաղաքական գործիչ, Նշան Փալանճեան ճեմարանի տնօրէն Հրաչ Տասնապետեանի (1928-2001) մայրը:

39.- Մահուան քառասունքին եւ ութերորդ տարեկիցին:

40.- Համազգային Նշան Փալանճեան ճեմարանը հիմնուած է 1930ին, Լեւոն Շանթի ու Նիկոլ Աղբալեանի ջանքերով:

41.- Ս. Նշան Ազգային Վարժարան, հիմնուած 1922ին (թէեւ 1922էն առաջ ալ Նոյն տեղը, եկեղեցիին կից, գոյութիւն ունեցած է փոքր վարժարան մը): 1963էն վերանուանուած Ազգային Սուրէն Խանամիրեան Գոլէճ:

42.- Սարգիս Սարգիսեան՝ դերասան Ժորժ Սարգիսեանի եղբայրը:

43.- Յ. Ալլանեան՝ *Ազդարար* (1942-1953) թերթի հիմնադիր Մանուկ Ալլանեանի որդին, լիբանահայ մամուլի գործիչ եւ գրող Սոնիա Նիկոլեանի հայրը, **Գուսանի** մենակատար:

44.- Հռիփսիմեան Զոյրերու Վարժարան, հիմնուած 1922ին: Ան կը տնօրինուի Անարատ Յղութեան Հայ Կաթողիկէ Զոյրերու կողմէ:

45.- Մատթէոս Չարիֆեան (1894-1924), վաղամեռիկ բանաստեղծ, եղբայրը Սիրան Սեգայի եւ Լիւսի Թոսպաթի:

46.- Լուիզա Պոզապալեան (1936-1998), լիբանահայ նշանաւոր երգչուհի:

47.- Հրաչ Փափագեան (1892-1960), սուրիահայ կուսակցական գործիչ, 1957ին հաստատուած Պէյրութ:

48.- Մսրըլեան (1898-1979), լիբանահայ ազգային քաղաքական գործիչ, բարերար:

49.- Մսրըլեանի զաւակներէն Չաւենը, իր հօր Նուիրուած մենագրութեան մէջ (*Մկրտիչ Մսրըլեանի Ազգ.-Քաղաքական Գործունեութիւնը*, Պէյրութ 1981, էջ 341) կը գրէ. «Մեծ երգահանը յաճախ մեզի կ'այցելէր: Սոլֆեժի դասեր կու տար երեք եղբօրս [Դաւիթին]»:

50.- Յաճախ կրկնուող երեւոյթ էր, որ համոյթի մը երիտասարդ անդամներ իրարու հետ ամուսնութիւններ կնքէին, ինչ որ համոյթին մշակութային դերակատարութենէն անդին, նաեւ ժողովրդագրական նպաստին մասին կը խօսի:

51.- Օհան Տուրեան (1922-2011), սաղիմահայ երաժիշտ-խմբավար, 1957-1974 եւ աւելի ետք մեջընդմէջ ապրած ու գործած է Երեւան:

52.- Այդ գրութիւնները հինգ հատ են: Չանոնք կը հրատարակենք այս հատորին մէջ այլուր:

53.- Երջանկայիշատակ Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Սարգիսեան (1932-1999), Կիլիկիոյ Խորէն Ա. կաթողիկոսի աթոռակից ընտրուած 1977ին, իսկ 1983ին՝ կաթողիկոսին

վախճանումով դարձավ Գարեգին Բ. Կաթողիկոս Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ: Հուսկ, Վազգէն Վեհափառի վախճանումով, 1995ին ընտրուեցավ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, դառնալով Գարեգին Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս:

54.- Գոհարիկ Ղազարոսեան – պոլսահայ դաշնակահարուհի եւ յօրինող, մահացած Ֆրանսա, 1967ին:

55.- Արշամ Գաւաֆեան, ծնած է Շումէն, Պուլկարիա, 1905ին: Երաժշտագետ, խմբավար. իր երկու եղբայրներուն հետ կազմած է Գաւաֆեան եռեակը:

56.- Էտկար Մանաս (1875-1964), պոլսահայ երաժիշտ, յօրինող:

57.- Ժիրայր Խրիմեան (1929-1958), լիբանահայ կոթական մշակ, ուսուցիչ Միհրան Խրիմեանի որդին, որ այլոց կարգին զոհ գնաց եղբայրասպան գնդակի:

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

4

ՅԻՇԱՏԱԿԻ ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ՝

Հայ երգին ամենեն հարազատ ոգին, ոճին եւ առհասարակ հոգեկան մթնոլորտին բացառիկ մեկնաբաններէն մէկը եղաւ Բարսեղ Կանաչեանը՝ «ՎԱՐՊԵՏ»-ին վարպետ աշակերտը:

Կոմիտասեան շունչով վերայայտնուած հայ երգը Կանաչեանի արուեստով, երաժշտական բեղուն վաստակով եւ մանաւանդ սփիւռքահայ կեդրոններու մէջ կազմակերպուած շքեղ համերգերով վերստին կեանք առաւ հայ հոգին մէջ ու ծաղկեցաւ հայ շրթունքներու վրայ:

Երգը վերջ չունի. երգը հոգիէն կը բխի եւ արուեստի հրաշագործող զօրութեամբ հոգիներ կը գրաւէ:

Կանաչեանը հայ երգը ապրեցուց իր ողջ կեանքովը:

Այժմ հայ երգն է որ զինք կ'ապրեցնէ իր ձայնեղէն կեանքովը:

Ինք երգ եղաւ, երգը հնչեց, երգեր հնչեցուց:

Այժմ երգն է որ իր փառքը կը հնչեցնէ հայ հոգին լարերուն վրայ:

Կ'օրհնենք իր անմահ յիշատակը եւ կը մաղթենք որ միշտ թարմ ու կանաչ մնայ իր երգը հայ կեանք-համերգին մէջ...:

Խորէն Ա.

Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ

2 Մայիս 1968

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՋԵԱՆ. ԿԵԱՆՔԻ ՄԸ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ²

Սիրան Սեզա

Կետիկ Փաշա՝ իր ծնողքին հետ բնակելու կու գայ երեք տարեկան տղեկ մը, Բարսեղ Կանաչեան անունով: Ան ծնած է Ռոտոսթօ քաղաքին մէջ, 1885ին: Անոր հայրը համեստ արհեստաւոր մըն է՝ կօշկակար, որով երբ պզտիկը կը հասնի դպրոցական տարիքին, կ'երթայ թաղին ազգային վարժարանը:

Մայր Եկեղեցիին եւ Պատրիարքարանին շուրջ համախմբուած հայութիւնը՝ հարուստ, բարեկեցիկ, թէ աղքատ ընտանիքներով, երջանիկ է իր խաղաղ առօրեայ աշխատանքով:

Բայց շուտով կը փոթորկին 1890ական թուականներու դեպքերը: Սարսափած ծիծեռնակներու նման, շատեր կը լքեն իրենց պապենական բոյնը, կը հաստատուին աւելի ապահով արուարձաններու մէջ:

Գէորգ Կառվարենց, Բարսեղ Կանաչեան, Չ. Պալեան եւ Աշոտ Մարտիրոսյան

Ոմանք ալ կը գաղթեն դէպի Պալքանները կամ Նոյնիսկ անելի հեռաւոր երկիրներ:

Կանաչեան ընտանիքը կը մեկնի Պուլկարիա, որուն Սիլվէն քաղաքին մէջ տղեկը կը շարունակէ իր ազգային ուսումը:

Անոր միա՛կ հաճոյքը փայտի կտոր մըն է, ջութակածել, որուն վրայ թելեր անցուցած է, եւ, լսուած կամ միտքէն հանած եղանակներ կը փորձէ, ամէն անգամ որ պարապ ժամանակ ունենայ:

Խորհրդաւոր Ջութակը

Հագիւ չորս տարիներ անցած են Պուլսոյ գաղթէն, երբ Կանաչեան ընտանիքը կրկին կը տեղափոխուի: Մայրաքաղաք Վառնան հաւանօրէն անելի դիրութեամբ գործ հայթայթէր արհեստաւոր հօրը եւ արդէն ուսումը աւարտած պատանիին:

Վանեցի վաճառական՝ Արթին աղա Սարուխանեան իր մօտ գրագիր կ'առնէ Բարսեղ Կանաչեանը:

Օրերը կ'անցնի՜ն...

Օր մըն ալ պատահաբար վաճառատուն կը մտնէ մարդ մը որ ջութակ մը ունի ծախու: Պատանի գրագիրը իրար կ'անցնի. կը դառնայ վաճառորդին շուրջը, երկա՛ր կը գննէ ջութակը... Ի՛նչ օգուտ: Մարդը կը մեկնի՛: Աղքատ պատանին կը մնայ գլխահակ, երազուն...:

Երեկոյեան, սովորական ժամուն, հանդարտ քայլերով կ'ուղղուի տուն, հոգիին մէջ դեռ կրելով դառնութիւնը առաջին մեծ յուսախաբութեան: Որոշած է բան մը չըսել... Ի՛նչ օգուտ, արհեստաւոր հայրը, եթէ ուզէ՛ իսկ՝ չի կրնար իրականացնել բազմանդամ ընտանիքի մը իւրաքանչիւրին յատուկ երազը: Բարսեղ կ'անցնի նեղ բակէն եւ կը մտնէ ճաշասրահ: Յանկարծ սիրտը կը կենայ կարծես. մեծ ու ապշած աչքերով կը նայի...

...Հոն, սեղանին վրայ է ջութակը: Անկարելի է որ սխալած ըլլայ, այնքան երկար գննած է վաճառատան մէջ: Ծիշդ ու ճիշդ *ան* է...:

Հոգեկան ի՞նչ հրաշալի հաղորդութեամբ, ճակատագրի ի՞նչ անկորնչելի վճիռով՝ հայրն ու տղան կառչած են Նոյն երազի թելերուն, ո՛վ պիտի ըսէ: Այդ րոպէին իսկ հոգեղէն շէնքի մը հիմերը կը դրուին հայ համեստ տղու մը կենսքէն ներս: Ալ անկէ ետք, տարուէ տարի, պիտի բարձրանայ այդ շէնքը, հեգնելով բախտին բոլո՛ր խաղերը, մինչեւ հասնի լինելութեան կատարին:

Առօրեան եւ Երազը

Առօրեան Արթին աղան է: Բարեսիրտ եւ շահասէր հայ վաճառականը: Ան աչք կը գոցէ, որովհետեւ պատանի գրագիր-հաշուապահը ուշիմ է եւ ճարպիկ: Պարտականութեան մէջ թերացում չկայ: Վարպետը դեռ չըսա՛ծ՝ գրագիրը արդէն խորհած ու կատարած է ինչ որ կայ ընելիք:

Այնքան ալ անտանելի չէ, ուրեմն, գրագրին նոթագրութեան նման ճշգրիտ ժամանակացոյցը: - Առաւօտուն ժամը 8ին գործի, կեսօրին ճաշ, ժամը ճիշդ 2ին կրկին գործի, ժամը ճիշդ 6ին՝ մեկնում:

Մէկ րոպէն իսկ կորուստ է, որովհետեւ ժամը ճիշդ 6ին «երազը» կը բանայ իր մարմաշ թելերը պատանիի մը ներաշխարհին շամանդադովը դեռ ցողաթում...:

Առանձնացած իր ջութակին հետ, պատանին կը նուագէ ու կը նուագէ: Խորապէս ազդուած իր տղուն յամառ ճիգէն, արհեստաւոր հայրը նախ պատահական ուսուցիչ մը կը գտնէ, յետոյ՝ իրական ուսուցիչ մը:

Առաջին Ուսուցիչը

Նաթան պէյ Ամիրխանեան աւարտած է Պերլինի Արքայական երաժշտանոցը եւ հիմնադիրն է Սոֆիայի Օփերային:

Ան կը սիրէ իր նոր աշակերտին դասեր տալ, որովհետեւ բացառիկ բան մը կը գտնէ անոր մէջ. լսողութեան նրբութիւն, ըմբռնելու եւ մեկնաբանելու իւրայատուկ ձեւ: Նաթան պէյ ունի հայ երիտասարդներէ կազմուած երգչախումբ մը, որուն կու գայ անդամակցիլ, նաեւ, Բարսեղ Կանաչեան որպէս basse (բա՛մբ) երգող: Օժտուած երիտասարդին առջեւ լա՛յն կը բացուին երաժշտագետ Ամիրխանեանի տան դռները: - Ջութակի դաս, խազերգութիւն (solfège), տեսութիւն (théorie). իսկ գիշերները՝ յաճախ, նուագալի ժամեր ուսուցչին եւ աշակերտին փոխադարձ գնահատանքովը լեցուն: Դաշնակի եւ ջութակի այդ երեկոներուն երբեմն կու գան երաժշտասէր ունկնդիրներ, երբեմն ալ երաժշտագետ բարեկամներ: Այդ հանդիպումներէն ծագում կ'առնէ նուագախումբ մը կազմելու գաղափարը: Բարսեղ Կանաչեան կ'ընտրուի անոր ղեկավարը: Նաթան պէյ կը նոթագրէ եղանակները՝ խումբը կը սորվի եւ կը նուագէ:

Արուեստ եւ Իրականութիւն

Կանաչեան ընտանիքը կրկին ճամփայ կ'ելլէ. այս անգամ՝ դեպի Ռումանիա: Արհեստաւոր հօր մը լաւագոյն գործերու ետեւէ յամառ փնտռողը՝ բնական է, լրջօրէն նկատի չ'առնէր տղուն երաժշտական աշխարհը: Նուագը պերճանք է:

Բայց, յամառ երիտասարդը պահ մը Պուքրէշի երաժշտանոցը մտնելու յոյսեր սնուցանելէ ետք, կը գոհանայ ծանօթ երաժշտագետ Ժորժ Պուլյուքի մասնաւոր երաժշտական դպրոցով: Այդ ուսուցչին ղեկավարութեամբ կ'երգէ քաղաքին զանազան եկեղեցիներուն մէջ, միշտ բա՛մբ: Ջութակի եւ դաշնակաւորումի (harmonie) դասեր կ'առնէ: Ինք ալ, իր կարգին, մասնաւորներու դասեր կու տայ դաշնակի եւ մանտոլինի, նաեւ՝ վարժարանին յատուկ նուագախումբին մէջ, կը տանի 2րդ ջութակի բաժինը:

Կանաչեաններու համեստ բնակարանը որեւէ յարմարութիւն չունի ջութակի այն անվերջանալի մարզանքին համար, որ տաղանդաւոր

*1914ի ամառ. Թրքահայ Ոստոցաց Միութեան կազմակերպած
դաշտագնացությունը Պարտիզակ, հիևիզ սաներուն հետ*

Երիտասարդին աշխատանքէ դուրս բոլոր ժամերը կը լեցնէ: Ստիպուած, ան կ'երթայ իր վարժութիւնները ընել քաղաքին «Բաբկէն Սիւնի» ընթերցասրահին մէկ ամսայի սենեակին մէջ:

Այս ժամանակաշրջանին է որ ան առաջին անգամ դէմ դիմաց կու գայ իրականութեան հետ: Արդէն 1905 թուականն է: Ռուսական դէպքերու արձագանգը կը հասնի մինչեւ Պալքանները: Ռուս իշխանի մը ճամփորդութիւնը դէպի Եւրոպա՝ ահագին իրարանցումի պատճառ կը դառնայ: Խուզարկութիւնները եւ ձերբակալութիւնները կը հասնին մինչեւ հայ ակումբները:

Երեկոյ մը, երբ իր ջութակին մեղեդիներուն անձնատուր, Բարսեղ Կանաչեան բոլորովին մոռցած էր դուրսի՝ աշխարհը, յանկարծ ներս կը խուժեն ոստիկաններ: Հարցում, մերժում, բողոք՝ անօգուտ կ'ըլլան: Կանաչեան կը նուագէ եւ ոստիկանները մտի՛կ կ'ընեն. մէկը նոյնիսկ չափազանց կը հաւնի: Կրկին՝ անօգուտ: Հայ երիտասարդ ջութակահարը կ'առաջնորդուի բանտ: Անոր միա՛կ յանցանքը «Բաբկէն Սիւնի» ընթերցասրահին մէջ գտնուիլն էր:

Երեք օր վերջ, սակայն, ազատ կ'արձակուի անմեղ հայը: Չկարենալով ներկայացնել պահանջուած անցագրային թուղթերը, Կանաչեան կը հետեւի իր հօր խրատին եւ կ'անցնի Պուլկարիա:

Երաժշտալի Թափառումներ

Արթին աղան պատրաստ է գրկաբաց ընդունելու իր ճարպիկ գրագիրը, բայց ալ ու՛շ է: Երիտասարդը կը մերժէ վերադառնալ վաճառականութեան մուսային՝ երբ ճանչցած է, այլեւս, այնքան հրաշագեղ մուսան երաժշտութեան: Ան հիմա կատարելապէս գիտակից է իր *կոչումին*:

Կը նուագէ casinoներու յատուկ նուագախումբերու մէջ: Նախկին ընկերներով երգահանդեսներ եւ նուագահանդեսներ կը սարքեն, որոնց միջոցին յայտագրեն մինչեւ վեց կտոր առանձին նուագելու բաժին կը վերցնէ:

Օր մըն ալ, համոզուելով պուկար երաժշտագետ ընկերոջ մը խօսքերէն, կը միանայ անոնց խումբին եւ քաղաքէ քաղաք կը շրջին: Ու մինչ կը ճամփորդեն երգելով եւ նուագելով, Բարսեղ Կանաչեան կը փորձէ նոթագրել իր առաջին եղանակը՝ «Աստղեր Փայլուն. Աստղեր Սիրուն» բանաստեղծութեան վրայ: Խումբը կը նուագէ: Պուկար երաժշտագետը այնքան կը հաւնի որ իսկոյն յայտագրեն թիւ մը կու տայ անոր: Այս առաջին երգը գուցէ կարելի ըլլայ գտնել Վառնայի մէջ, ուր այնքան ոգեւորութիւն ստեղծած է իր երեւումին օրէն իսկ:

Պենլեան եւ Կանաչեան

Երբ կը վերջանան երաժշտալի թափառումները երիտասարդ ջութակահար-երգահանին, ան կը վերադառնայ Վառնա: Հոն կը ծանօթանայ արեւմտեան օփերէթներուն նախանձը շարժելու չափ արուեստով *Լեպլեպիճի Հորիոր Աղան* ներկայացնող անգլագական Պենլեանին, եւ, անոր նուագախումբին իբրեւ ղեկավար, կը մեկնի Քոսթանցա:

«...Հո՛ն Սիրելիս, Հո՛ն Կ’ուզեմ Որ Տանիս Չիս...»

Այդպէս երգեց Եղիա Տեմիրճիպաշեան «չքնաղ» Վոսփորին համար: Ան երգն է կարօտին՝ բոլոր անոնց, որոնք ճանչցեր են Մարմարայի «թագուհին», Պոլիսը:

1908ին, երբ Օսմանեան Սահմանադրութիւնը բացաւ բիւզանդական մայրաքաղաքին դռները, աշխարհի բոլոր ծագերէն հայ մտաւորականներու, արուեստագետներու կարօտահար խումբեր «հոյլ ի հոյլ» դիմեցին հոն: Այդ հեւասպառ հասնողներուն մէջ էր նաեւ երիտասարդ երաժշտագետը՝ Բարսեղ Կանաչեան:

Կրկին՝ պատմական Կետիկ Փաշան: Կրկին հին ծանօթներն ու բարեկամները:

Խանդավառութեան աննախընթաց շրջան է: Ամեն մարդ արուեստի, հոգիի տուրք մը ունի տալիք:

Կանաչեան՝ ընկերներով կը կազմէ նուագախումբ մը՝ **Քնար** անուով, եւ կը ստանձնէ ղեկավարութիւնը: Պոլսոյ առաջին նուագախումբն է: Համեստ, երաժշտասէր տղաք են, որոնք աշխատանքէ դուրս իրենց

բոլոր ժամերը կ'անցնեն երաժշտական զանազան գործիքներու վրայ վարժութիւն ընելով: Հանդեսներու միջոցին հոգեկան վայելք կու տան ունկնդիրներուն, որովհետեւ, հոգեկան վայելք ունին իրենք ալ՝ նուագելով: Այս նուագախումբին հետեւելով զանազան արուարձաններ կը կազմեն իրենցը՝ յետագային:

Կանաչեան կ'աւանդէ նաեւ երաժշտութեան մասնաւոր դասեր, որոնց համար ստացած է Ուսումնական Խորհուրդի *անհրաժեշտ* վկայագիրը:

Ճակատագրական Հանդիպում Մը

Արուարձանէ արուարձան այս հեւիհեւ վազքին մէջ, օր մը, Սիրքեճի-Էն Սան Սթեֆանօ գացող շոգեկառքին մէջ, Սամաթիոյ մօտ, երիտասարդ երաժիշտը կը հանդիպի Կոմիտաս Վարդապետին: Երկուքին ալ ծանօթ բարեկամ մը զանոնք կը ներկայացնէ իրարու: Մասնաւոր տպաւորութիւն մը չունի Կանաչեան այդ պարզ երեւոյթով վարդապետէն: Զաղաքավարական ձեռքի սեղմում մը, եւ այդչափ:

Քիչ ժամանակ վերջ, ան ներկայ կ'ըլլայ *կոմիտասեան համերգի մը*: Մեծ բազմութիւն մը լեցուցած է սրահը: Կանաչեան աթոռ մը կը ճարէ եւ կը նստի անտարբեր: Բեմ կու գան վարդապետն ու իր խումբը... *Համերգը կը սկսի*:

– Երբ համերգը վերջացաւ, երբ վերադարձայ անձիս, շրջապատիս, առաջին շարժումս եղաւ բեմ վազել:– Կը պատմէ Կանաչեան, տարիներ վերջ իսկ միշտ նոյն յուզումով յիշելով այդ համերգին տպաւորութիւնը:

«Այս եղանակները ո՞վ գրած է, վարդապետ»:– Շնչասպառ է, տոգոյն՝ երիտասարդը. ան իր նոր լոյսով մը բոցավառ աչքերը սեւեռած է նիհար, յոգնած դէմքին հրաշագործ վարդապետին:

– Վա՛յ, քերթենքելէ..., ո՞վ պիտի գրէր...

– Իսկ հապա ես գաղափար իսկ չունէի մեր վարդապետներուն վրայ... կը կարծէի թէ...

– Վա՛յ քերթենքելէ...– կ'ընդմիջէ երաժիշտ կրօնաւորը, իր բռունցքը իջեցնելով թերահաւատ երիտասարդին կռնակին:

– Վարդապետ, կ'ուզեմ դասեր առնել...:– Հիմա արդէն խոնարհ է՝ ամէն զոհողութեան պատրաստ՝ քիչ առաջուան շատախօս բայց անկեղծ երիտասարդը:

Այդ կա՛րճ, բայց ճակատագրական խօսակցութեան մէջէն, այդ ընդմիջող բռունցքին մտերմութեամբն իսկ վարդապետը կարծես կ'ընտրէ ա՛ն, որ օր մը ամէնէն արժեքաւոր ժառանգորդը պիտի ըլլար, իր ակամայ կէս ձգած հրաշափառ գործին:

Ու Կանաչեան կը մտնէ վարդապետին երգչախումբին մէջ. կերգէ բա՛մբ: Քիչ ժամանակ վերջ Կոմիտաս կը ձեռնարկէ ընտրութեան մը: 300էն աւելի խումբէն կ'ընտրէ ամէնէն ընդունակները՝ 16-18 հոգի,

որոնց թիւը կ'իջնէ սակայն *վեցի*: Ասոնց կ'ուսուցանէ դաշնաւորում:

Այդ վեց ընտրեալներն են.—

Հայկ Սեմէրճեան, այժմ կը գտնուի Փարիզ.

Միհրան Թումաճանեան, այժմ կը գտնուի Նիւ Եորք.

Վարդան Սարգիսեան, այժմ կը գտնուի Պրիւքսել.

Վաղարշակ Սրուանձտեանց, այժմ կը գտնուի Պոսթըն.

Բարսեղ Կանաչեան, այժմ կը գտնուի Պէյրուս.

Արտաշէս Սապունճեան, վախճանած Պոլսոյ մէջ:

Մեծ Պատերազմի եւ Մեծ Եղեռնի Օրեր

Ի՞նչ պիտի ընէր տաղանդաւոր հեք վարդապետը իր սքանչելի՝ երգ-չախումբով, իր վեց ընտրեալ սաներով: Մինչեւ ու՞ր պիտի հասցնէր հա՛յ երգին փառքը, ու անոր ընդմէջէն՝ անունը միշտ հալածուած, «մեծեր»էն անիրաւաբար լքուած ժողովուրդի մը...: Մտածել իսկ՝ խոր վիշտ կը պատճառէ, մանաւանդ անոնց որոնք տեսան Կոմիտաս վարդապետի ստեղծած բացառիկ ոգեւորութիւնը Պոլիսէն մինչեւ Փարիզ, Թիֆլիսէն մինչեւ Պերլին:

Կրկին անգամ անողոք «սեւ թաթ»ը կ'իջնէ երգող ու պարող, ուշիմ եւ աշխատասէր, արուեստագէտ ժողովուրդի մը զաւակներուն վրայ: Տեղահանութիւն, սպիտակ ու կարմիր ջարդ, հալածանք, քստոր: Ազգերու պատմութեան մէջ չարձանագրուած նախատիք՝ բիւզանդական գահերուն աշխարհակալ կայսրեր տուող, Սասունցի Դաւիթին նման հերոսներ ծնող ցեղի մը ժառանգորդները կը դառնան «գործաւոր զինուորներու վաշտ»: Բա՛ր կտրող, ճամփայ շինող...:

Տարօրինակ հոգեբանութեամբ, երիտասարդ երաժիշտ Բարսեղ Կանաչեանը կը մնայ բոլորովին անտարբեր՝ զօրակոչի հրաւերներուն: Երբ դասալիքներու հանդէպ սպառնալիքները կը լրջանան, սակայն, ան ջութակը թելին տակ կը դնէ եւ կը ներկայանայ իր թաղամասի հրամանատարին:

— Ինչու՞ մինչեւ հիմա չներկայացար,— կը հարցնէ զարմացած թուրքը:

— Չներկայացա՛յ,— կը պատասխանէ երազի աշխարհէն եկողը:

— Այդ թելիդ տակինը ի՞նչ է:

— Ի՛մ զէնքս. ջութա՛կս: Ես երաժիշտ եմ:

Միամիտ ձեռով մը հեգնելու, նրբօրէն սրախօսելու, առանց վիրաւորելու դիրքերը ճշդելու այդ անօրինակելի *խորքը* Կոմիտասինն էր. բայց ահա զարմանալիօրէն կը յայտնաբերուի, նաեւ, անո՛ր ընտրեալներէն մէկուն՝ Բարսեղ Կանաչեանի մէջ եւս: Այս անգամ հարիւրապետը զայն կ'արձանագրէ եւ կ'ուղարկէ Սկիւտարի եւ Գատըզիւղի միջեւ Սելիմիյէի պատմական զօրանոցը:

Հոն է, նաեւ, Թուրքիոյ մեծագոյն հիւանդանոցը, հիմնուած ազնուա-

կան անգլուհի՝ Միս Նայթինկելի կողմէ, Խրիմի Պատերազմին: Բնական է, որով, որ ուզուին ուսում տեսած օսմանցիները վարժեցնել բժիշկի օգնական-գինուորի պաշտօնին: Կանաչեան կ'ըմբոստանայ: Ինք երաժիշտ է եւ պետք է որ ղրկուի գինուորական նուագախումբին: Վեճերու շրջան չէ. քանի մը օր արձակուրդ կու տան, թուրք սովորութեամբ՝ «անուշի կը կապեն»: Երբ Կանաչեան կը վերադառնայ՝ տասնապետը գինուորներուն կը կարդայ գինուորական օրէնքներու «տասնաբանեան»: Ի՞նչ կարելի էր ընել: Լաւագոյնը՝ ջութակը պահ ղնել հարիւրապետին մօտ եւ վարժուիլ բժիշկի օգնական-գինուորի պաշտօնին:

Թուրք «Գարակեօզ»ը եւ Զայ Երաժիշտը

Երեկոյ մը մեծ իրարանցում կայ Սելիմիյէի պատմական գօրանոցին մէջ: Թրքական մեծագոյն արուեստը՝ «գարակեօզ»ը, պիտի ներկայացուի հոն հաւաքուած բազմացեղ օսմանցիներուն: Ո՞վ չէ լսած իմաստուն «գարակեօզ»ին խօսքերը, մանաւանդ՝ պարագային համեմատ, ա՛յնքան միամիտ «Խպիշ»ին սրամտութիւնները:

Յետաքրքիրներու բազմութեան մէջ է նաեւ Կանաչեան:

Դադարի մը միջոցին մէկը կը թելադրէ անոր ջութակ նուագել: Կ'երթան կ'առնեն հարիւրապետին քով պահ դրուած ջութակը: Կանաչեան կը նուագէ...:

Այնքան մեծ կ'ըլլայ զարմանքը եւ հիացումը հանդեսին նախագահող երաժշտասէր թուրք հազարապետին, որ իսկոյն իր մօտ կը կանչէ երաժիշտ գինուորը, հարցումներ կ'ընէ, եւ, կը փափաքի ջութակի դասեր առնել: Կը հրամայէ որ առանձնաշնորհեալ դիրք մը տան անոր:

Օրերը կ'անցնին: Ցերեկները՝ վիրաւորեալներու հեծեծանք, գիշերները ջութակի դաս եւ երաժշտութիւն՝ հազարապետին տանը մէջ:

Բայց, անվերջ է կարաւանը վիրաւորեալներուն: Տարտանելէն հասնողները լեցուցած են *քըշլայի* բոլոր սրահները: Կանաչեան մէկ անկողինէն միւսը կը վագէ դեղերու տուփը ձեռքին: Օր մը նոյնիսկ ստիպուած կ'ըլլայ, առանց բժիշկին խորհուրդը հարցնելու, կտրել հէք թուրք գինուորի մը բթամատը, փրկելու համար սրունքը: Երիտասարդ երաժիշտին այս բացառիկ փորձը, բարեբախտաբար, իր բարի՛ սրտին նման *բարի* արդիւնք կ'ունենայ:

Քաղաքացիական Պարտականութիւն

Այս տենդոտ աշխատանքի մէջ է ան, երբ լուր կ'առնէ թէ Գատըգիւղի Ֆրանսական Վարժարանը եւս հիւանդանոցի վերածուած է, եւ, հոն բոլոր բժիշկները հա՛յ են: Կանաչեան կը վագէ իր հայրենակից բժիշկներուն մօտ: Թէեւ քըշլայի հազարապետը կը ցաւի որ պիտի կորսնցնէ իր ջութակի դասերը եւ երաժշտական երեկոները, բայց տեղի տալով իր գինուորին խնդրանքին, կ'արտօնէ որ ան մնայ իրեններուն մօտ:

Երկար չի տևեր անոնց երանութիւնը: Հայ բժշկապետը կը փոխուի: Անոր տեղ կու գայ հայատեաց Կալիպ պէյը: Հետզհետէ կը ճամփուին հայ բժիշկները: Կանաչեան հիմա պաշտօն ունի ծառայելու 120 անկողի-նով սրահի մը: Բայց ամէնէն անտանելին այն է որ ալ չկա՛ն պզտիկ ազա-տութիւնները: Խստիւ արգիլուած է դուրս ելլել: Ո՞վ սակայն կրցեր է կաշ-կանդել հայու ազատատենչ հոգին: Երաժիշտ՝ բայց բժիշկի օգնական Կանաչեան, օր մը, կը նետէ սպիտակ վերարկուն եւ... կ'իջնէ ծովափ:

Հո՛ն, սակայն, աւելի՛ սարսափելի իրականութիւն մը կը պարզուի աչքերուն: Խռոչներու մէջ գետեղուած թնդանօթներու տեսքը ցանկա-լի կը դարձնեն հիւանդներու սրահը: Տարօրինակ վախեր, մութ նա-խազգացումներ կ'ալեկոծեն հիմա անոր մինչեւ այդ փիլիսոփայող միտքը:

Ազգային Մղձաւանջ

Ի՞նչ է ճշմարտութիւնը: Ահա հարցումը որ կը տանջէ երաժիշտ գի-նուորը: Ու իր բնաւորութեանը անսալով, կ'ուզէ անպայման ստուգել:

Ո՞ր աներեւոյթ զօրութենէն պաշտպանուած՝ ան կը հասնի Սկիւտա-րի նաւամատոյցը, կ'անցնի Վոսփորը եւ կը բախէ Բերա բնակող իր եր-գի ընկեր, Կոմիտասի նոյնպէս «ընտրեալ» աշակերտ Միհրան Թումա-ճանեանին տան դուռը՝ ո՛վ գիտէ:

Երբ ծերունի հայրը կը բանայ դուռը եւ կը տեսնէ Բարսեղ Կանաչեա-նը գինուորական համազգեստով, դեռ *ո՛ղջ*, դեռ Պոլսոյ մէջ, զարիու-րած կը փսփսայ.

– Շուտ ե՛տ դարձիր: Աներեւոյթ եղիր: Հետքդ կորսնցուր:

Դժուար է բառերու մէջ պարփակել յուզումը որ այդ պահուն կը զգայ թուրք համազգեստով հայ գինուորը:

Ան մտիկ կ'ընէ ծերունիին խրատը, եւ կը վերադառնայ Գատըգիւղի Ֆրանսական Վարժարանի վերաւոր գինուորներուն:

Ան հիմա գիտէ՛:

Հայ գաւառը, հայ մտաւորականը, հայ կղերականը, հայ գինուորը... Չէ՛ խնայուած նոյնիսկ անզուգական *Կոմիտասին*...:

Ու առօրեան կը վերածուի սարսափով եւ զգուանքով լեցուն մղձա-ւանջի մը:

Հալածանք Մինչեւ Իսկ Հայ Հոգիէն Ներս

Նոր հիւանդանոց մը կը դրկեն Կանաչեանը: Հոն պատեհութիւն ունի գէթ մէկ քանի ժամերու ընթացքին մոռնա՛լ ծանր ճակատագիրը իր ազ-գին: Հիւանդանոցին դիմացը կը բնակի երաժշտագետ պելճիքացի ըն-տանիք մը: Ծանօթութիւնը կը յանգի երաժշտալի երեկոներու:

Բայց հոն ալ կը հասնի թուրքին հալածանքը:

Նախա՛նձ: Կ'արգիլուի հայ գինուորին յաճախել այդ տունը: Եւ, երբ

գրկեալը տրտմօրէն կը տեղեկացնէ արգելքը, ու պզտիկ պելճիքացի տիկինը կը բողոքէ հազարապետին մօտ ա՛յդ տարօրինակ արգելքին համար, ահա կը միջամտէ թուրք նրբարուեստ դիւանագիտութիւնը: Համոզելով եւ սպառնալով կը թելադրեն որ հայը սու՛տ խօսի, ըլլայ ապերախտ եւ ո՛չ շնորհապարտ. յայտարարէ թէ ինք է որ «չ՛ուզեր երաժշտական այդ երեկոներուն երթալ»: Իսկ երբ հայը կը մերժէ թուրքին այդ խորամանկութիւնը... կ'առաջնորդուի բա՛նտ:

Դէպի Ռուսական Ճակատ

*1914, Կոմիւրասեան սանէրը. վերի շարք՝
Վաղարշակ Սրուանչօրեանց եւ
Բարսեղ Կանաչեան, Բ. շարք՝
Վարդան Սարգիսեան, Կոմիւրաս Վրդ., Ա.
Ապաճեան, նստած՝ Հայկ Սեմէրճեան
եւ Միհրան Թումանյան*

Ի՛րն է: Այդ երթուղարձին, օր մը, պատահմամբ կը լսէ երգի մը ձայնը: Կը հետաքրքրուի: Կը մօտենայ:

Խումբ մը քիւրտեր տան կտուրին նստած կ'երգեն: Մէկը նախ կ'երգէ, միւսները կը կրկնեն: Այնքան հաճելի անակնկալ մը կ'ըլլայ այդ յայտնութիւնը, որ ա՛լ յաճախ երաժիշտ գիւնուորը կը փնտռէ ամէն կողմ քիւրտ երգն ու երգիչները:

Ի՞նչ հրաշքով կը յաջողի, այդ հալածուած հայ երաժիշտ-գիւնուորը, մտնել *ճակատ* մեկնող ճաֆեր փաշային բանակին մէջ³: Ո՞վ գիտէ: Գուցէ երաժշտութեան մուսային մէկ ազդու միջամտութեամբ: Բարսեղ Կանաչեան երաժշտութեան խումբին մէջ է հիմա եւ կը նուագէ աւագափող (trombone): Չինուորական նուագով բանակը կը յառաջանայ... Կանաչեան դասեր (harmonie) կու տայ այս նոր հազարապետին ալ: Ու բանակը նուագելով եւ... նահանջելով կը հասնի ճապաղջուր⁴:

Հայ Երգահանը Եւ Քրտական Երգը

Ճապաղջուրի մէջ ճաֆեր Փաշայի բանակը կանգ կ'առնէ: Միթէ կարելի՞ էր նուագելով եւ դասեր տալով բաւարար նկատել հայ գիւնուորին պարտաւորութիւնը *թուրք* բանակին մէջ: Բարսեղ Կանաչեան, դոյլ մը ձեռքին, ջուր կը կրէ երբ հերթը

Կարճ կը տեւէ, սակայն, այս երանութիւնն ալ: Զանի մը ամիս ետք Կանաչեան կ'աքսորուի Տիգրանակերտ՝ ուրիշ հայ զինուորներու կարգին:

Տիգրան Մեծ Եւ Հայ Աքսորականը

Իրեն յատուկ փիլիսոփայութեամբ՝ Կանաչեան կը շրջագայի հայոց պատմական, կիսափուլ պարիսպներով քաղաքին մէջ, ծանօթներ կը փնտռէ, նոր բարեկամներ կը գտնէ: Կ'աշխատի հայ բժիշկի մը քով՝ Օսնիկ Թաշճեան (այժմ՝ Եգիպտոս), ուրիշ հայ բժիշկի մըն ալ տունը կը հիւրասիրուի (Հայկունիի թոռը՝ Արմենակ Պոյաճեան, այժմ մահացած): Զաղաքը զրկուած է իր բնիկներէն. իսկ աքսորեալներուն համար անգութ պատմութեան մը երեսն կործանած պատերը ոչ մէկ հետաքրքրութիւն ունին: Առօրեան տխուր է բախտի հեգնոտ ժպիտին տակ:

Հոս Երկրորդ Բանակի հրամանատարն է Մուսթաֆա Զեմալ փաշան:

... Ու կը պատահի որ երեկոյ մը, զինուորական նուագահանդեսի մը պահուն, ջութակահար կը փնտռեն:

Ապագային սուլթաններ եւ խալիֆաներ տապալող «Մեծ Մարդ»ը այնքան կը հաւնի երիտասարդ աքսորեալ զինուորի նուագին, որ իր մօտը կը կանչէ եւ կ'ուզէ որ թրքերէն եղանակներ նուագէ: Ստոյիկեան համբերութեամբ բախտի խաղերը տանող Կանաչեան կը շարունակէ քրտերէն եղանակներ նուագել: Ճապաղջուրի քիւրտ գեղջուկներու երգը արուեստագետ մարդու մը ճպոտին տակ անդիմադրելի հմայք կը ստանայ: Մուսթաֆա Զեմալ փաշան կը հրամայէ որ փոխեն ցնցոտիներու վերածուած զինուորական հագուստը եւ կարելի եղած չափով ազատ ձգեն այդ տաղանդաւոր տղան:

Արդէն, առանց զբաղումի են գրեթէ բոլոր հայ զինուորները: Անոնք կը կրեն թուրք բանակին համազգեստը: Ա'յդչափ: Կանաչեան կը նուագէ իրեն համար, ուրիշներու համար, հրամանատարին համար, եւ ... որսի կ'երթայ: Ու այդպէս կ'անցնին պատերազմի օրերը:

Այդ երկու տարուան զինուորական անգործութեան մէջ է որ ան առիթ կ'ունենայ լսելու եւ *նոթագրելու* մէկքանի քրտական եղանակներ:

Քիւրտ ծանօթ պէկերէն Էքրեմ Ճեմալ փաշա, կը փափաքի որ Կանաչեան մէկ քանի քրտերէն եղանակներ նոթագրէ, որով իր մօտ կը կանչէ *ղաւալ* (գիւղական սրինգ) նուագող քիւրտ մը: Գեղջուկը կ'երգէ՝ Կանաչեան կը նոթագրէ, յետոյ իր կարգին կ'երգէ: Քիւրտը կը մնայ ապշած:

– Այս մարդը քրտերէն գիտէ՞:

– Ո՛չ, կը պատասխանէ փաշան:

– Ուրեմն ի՞նչպէս կրնայ այդքան արագ սորվիլ ու երգել իմ երգս: Ուրիշ մը փորձենք:

Կրկին Կանաչեան կը նոթագրէ եւ թուային կ'երգէ:

– Փաշա՛, այս մարդը քրտերէն գիտէ, – կը պնդէ ան, մերժելով այլեւս երգել: Կասկածոտ միտքը քիւրտին՝ սկսած է աշխատիլ: Արդեօք այս հայը... իր տեղը պիտի չանցնի՞ ու նսեմացնէ «գիւղին երգիչ»ի միւնչէն այդ առանձին վայլած իր համբաւը: Փաշան դրամ խոստանալով կը յաջողի երրորդ երգ մըն ալ երգել տալ, բայց անկէ վերջ իսկոյն կը մեկնի քիւրտը, մերժելով շարունակել այս «սատանի խաղ»ը:

Քրտական եղանակներու նոթագրումը անշուշտ մեծ նշանակութիւն պիտի ունենար Կանաչեանի երաժշտական կեանքին համար, բայց *մալարիան* կ'ընդմիջէ ամէն աշխատութիւն:

Պատահական կարճ հանդիպում մը Թումաճանեանին հետ, որ նոյնպէս Տիգրանակերտ աքսորուած է այդ օրերուն, եւ Կանաչեան արձակուրդով կը դրկուի Զալէպ:

«...Յարեալ Վեօրէն Դամբանէն Խաւար...»

Հազիւ երկու շաբաթ անցած է, եւ ահա Դաշնակից յաղթական բանակները կը ճեղքեն Պաղեստինեան ճակատը, կը խուժեն Սուրիա, Զալէպ: Անոնց ետեւէն, անոնց հետքերուն՝ հայ աքսորականներու բազմութիւն մը հեւիհեւ կը հասնի Զալէպ: Հայ «քար կոտորող» զինուորները կը նետեն բահն ու բրիչը, դարերու յամառութեամբ՝ անգամ մըն ալ կը վառեն կոպիտ ձեռքերէ մարած ջահը «լուսաւորեալ» ազգին:

Կանաչեանի ղեկավարութեամբ անմիջապէս երգչախումբ մը կը կազմուի: Զանի մը ազգային երգեր բազմաձայնի կը վերածէ ան, իրեն յատուկ տաղանդով, նաեւ՝ Կոմիտասի *Սօնա Եարը*: Երկու ամիս: Խումբը պատրաստ է տալու ազգային վերածնունդի *առաջին* համերգը:

Տնցոտիներու մէջ, թուրք համազգեստով, երիտասարդ խմբավարը կը յառաջանայ բեմ: Այդ միջոցին, ներկայ բարեկամ մը անոր թեւէն կը քաշէ, իր բաճկոնը հանելով անոր կը հագցնէ որ գէթ քիչ մը ներկայանալի ըլլայ *բարձրաստիճան* ունկնդիրներու առջեւ: Նեղ է այդ բաճկոնը, թեւերը կարճ, բայց ի՞նչ փոյթ:

Ահա՛ Համերգն Հայկական:

Հանդէսը հովանաւորած է Ն. Վ. Էմիր Ֆէյսալը եւ անոր շուրջ են Դաշնակից զինուորականներ, արաբ ընտրանիս: Հոն է նաեւ ինքը, հայ ժողովուրդը:

Քար-կոտորող, գաղթական, հալածուած, պատռած համազգեստով տղա՞ք են այս սքանչելի՛ երգիչները: Փոխ առած բաճկոնով հիւժած երաժիշտ մըն է, *նոյնպէս զինուոր*, երգչախումբին ղեկավարը:

Դաշնակից բարձրաստիճան սպաներ կը մնան ապշած: «Քաջարի՛ զինուոր, եւ արուեստագետ ժողովուրդ»:

Սահմանին միւս կողմը դեռ կը լսուին թուրք հրացաններու զարկերը:

– «Ուրիշ ազգեր 500 տարի պիտի առնէին այս տեսակ վերածնունդի

մը համար»՝ բարձրաձայն կը մտածէ մէկը, նայելով իր շուրջի *գաղթական* ժողովուրդին:

Յառա՛ջ, Նահատակ Ցեղին Անմահներ

Այնքան մե՛ծ է յաջողութիւնը համերգին եւ այնքան հսկա՛յ անոր ստեղծած ոգեւորութիւնը, որ «գործաւոր զինուորներու վաշտ»էն ազատագրուած տղաքը կ'ուզեն յօրինել քայլերգ մը. ամբողջ ցեղի մը հոգին, անոր տարօրինակ պատմութիւնը, աննուաճ ոգին, լուսեղ ապագան շողարձակող քայլերգ մը:

Օր մը, թեյասեղանի մը պահուն, խօսակցութիւնը կը դառնայ այդ հոգեկան պահանջին: Քանի մը սրբազան խենդեր են սեղանին շուրջ նստողները: Մէկը յանկարծ կը ներշնչուի եւ կը պոռայ՝ «Յառա՛ջ»:

– «Յառա՛ջ, *նահատակ ցեղին անմահներ*»՝ կ'արտասանէ դեռ քանի մը ամիս առաջ «ճամփայ-շինող» բանաստեղծ Կառվարենցը: Ու որպէսզի չմոռնայ՝ թուղթի մը վրայ կը գրէ այդ տողը: Մէկը թուղթը կ'անցընէ սեղանին միւս ծայրը նստած Բարսեղ Կանաչեանին, որ իսկոյն եղանակ մը կը նոթագրէ նոյն թուղթին վրայ իսկ: Երբ նոթագրուած թուղթը կը հասնի բանաստեղծին, ան ներշնչումով կ'արտասանէր երկրորդ տողը՝ «*Վեց դարու անմոռ վրեժի՛ գրահներ*»:

Այդ երեկոյ իսկ կազմուած էր ազատագրուած հայ զինուորներու, կամաւոր բանակի երգը, որ նոյնպէս ե՛րգը պիտի ըլլար մեր արմաշական որբերուն՝ Չինադադարէն մինչեւ մեր օրերու սերունդ՝ բոլոր արիւններուն եւ արեւունչներուն: Երիտասարդներու քայլերգը, մեծագոյն նշանաբանի մը առնչութիւն՝ «*Բարձրացի՛ր - Բարձրացու՛ր*»:

Երբ Յալէպի երկրորդ համերգին երգչախումբը կ'երգէ *Յառաջ, Նահատակը*, կոհականման կը բարձրանայ ժողովուրդին ոգեւորութիւնը: Օտարներն իսկ կը վարակուին այդ հսկա՛յ խանդավառութենէն երբ հայերը երգելո՛վ կը մեկնին սրահէն:

Ազատագրուած Սուրիոյ սահմաններէն անդին ալ ընդմիշտ դադրած էր թուրք զէնքերու շաչիւնը:

Յանկամ Տեսնել Չիմ Կիլիկիա

Հայոց Աշխարհի մեծագոյն խանդավառութիւնը, սակայն, կեդրոնացած էր Կիլիկիոյ *Ատանա* քաղաքին մէջ: Հոն էր Ազգային Խորհուրդը: Մեծ Հայաստանի երազը արծուաթել կը սաւառներ հոն:

Կանաչեան, կը մեկնի Ատանա: Ըստ իր սովորութեան, իսկոյն կը ձեռնարկէ երգչախումբ կազմելու: Արուեստագետի անշահախնդիր ոգին կը յաղթահարէ ամեն խոչընդոտ եւ ընդհանուր կառավարիչին տիկինը կը հովանաւորէ համերգը, որ կ'ունենայ աներեւակայելի յաջողութիւն: Ֆրանսացի, հայ թէ օտար զմայլանքով կը խօսին հայ երգերու ոգին այդքան սքանչելի կերպով յայտնաբերող Կանաչեանի մասին: Ան երկրորդ համերգ մը կու տայ եւ կը մեկնի Պոլիս:

Կոմիտասեան Սաներ

Պոլսոյ մէջ ամէն կողմ Չինադադարի խրախճանք է: Վերածնունդի ցնծատօն՝ բոլոր ազատագրուած ազգերուն համար: Ապրումներու գագաթնակէտին հասած զանազան ցեղերու խելացնոր վազքը՝ դարերու երազին ետեւէն:

Հայե՞րը: - Ունին միութիւններ, որբանոցներ, մարզիկներ, գրագետ-բանաստեղծներ, բանախօսներ եւ ...անվե՛րջ հանդէսներ:

Երբ Կանաչեան Պոլիս կը հասնի, արդէն Փարիզ տարած են տարաբախտ Վարդապետը, անյոյսին դէմ յուսալով դեռ փրկել այդ թանկարժէք գանձը:

Արեւելքի նրբարուեստ ոճրագործը ձեռք չէր տուեր անոր մարմնին, որովհետեւ, աւելի թանկագին բան մը ուզած էր մահացնել...:

Չկա՛յ Կոմիտասը:

Չկա՛յ Սահմանադրութեան Արուեստագետ Սերունդը:

Մէկ օրէն միւսը, սակայն, աւանդութեան հսկաներուն նման, հասակ կը նետէ *Վերածնունդի Սերունդը*:

Ու կարծես անոր արիւնին վրէժխնդրութենէն դուրս կը խոյանան տանջահար Կոմիտասի *հինգ ընտրեալները*: Թունալի շունչին տակ թշնամիին, պահ մը ցրիւ եկած էին հայ երգին արծուիկները:

Վաղարշակ Սրուանձտեանց եւ Վարդան Սարգիսեան կրցած են պահուըտիլ Պոլսոյ մէջ: Հայկ Սեմերճեան՝ թրքական բանակէն կրցած է անցնիլ ֆրանսական բանակը եւ Կիլիկիա է: Միհրան Թումաճանեան՝ Տիգրանակերտի աքսորէն կրցած է անցնիլ Եգիպտոս:

Չկա՛յ Արծիւը, բայց հոն, մեծ թռիչքին պատրաստ, կը սպասեն արծուիկները:

Կանաչեան կը վերադառնայ Ատանա, ուր եկած էր նաեւ Թումաճանեան եւ կը պատրաստուէր համերգ մը տալու: Անոնք միասին կը վերադառնան Պոլիս, այդ համերգէն անմիջապէս վերջը: Կարճ ժամանակաշրջանի մը համար Կանաչեան կ'երթայ Վառնա եւ Ֆիլիփէ, ուր համերգեր տալէ վերջ կրկին կու գայ Պոլիս: Եկած էր նաեւ Հայկ Սեմերճեանը:

Հինգ արծուիկները իսկոյն կը ձեռնարկեն մե՛ծ համերգի մը, քաղաքակրթուած ազգերու լեզուով անգամ մըն ալ համոզելու վայրագ թշնամին, որ կարելի չէ բնաջնջել Հայը:

Երեքհարիւր երկսեռ հայ երիտասարդներէ կազմուած երգչախումբը արդէն իսկ պատրաստ է տալու *Վերածնունդի առաջին համերգը՝* ղեկավարութեամբ *Կոմիտասեան Սաներու*:

Երբեք Բիւզանդիոսի երկնակամարը չէր արձագանգած այդքան սրտագին ձայներու համերգ մը: Կարծես հայ ժողովուրդը ի՛նքն էր որ կ'երգէր կրկին, հայրենի հողին բոյրովը օծուն դաշտերուն մէջ, իր աշխատանքի, սիրոյ, ուրախութեան երգերը ու հո՛ն, գաղտնապահ

ստուերներու խորը, երիտասարդ երաժշտագետ վարդապետ մը կը նութագրէր կրկին:

Պոլսոյ այդ համերգին ձգած տպաւորութիւնը Դաշնակից Ազգերու ներկայացուցիչներու վրայ, կարելի չէ՛ սովորական բառերու մէջ պարփակել, որովհետեւ, նուազագոյն արդիւնքը այն խոր յարգանքն էր, որ անոնք զգացին դէպի՝ բնաշնչուելու սահմանուած հայ ժողովուրդը:

Այդ համերգէն ետք, ընդհանուր ոգեւորութեան տակ կը կազմուի *Կոմիտասեան Սաներու Զիմնադրամ*, որպէսզի կարենան Փարիզ երթալ եւ կատարելագործել իրենց ձիրքերը: Մեկնելէ առաջ, սակայն, սաները համերգեր կու տան զանազան արուարձաններու մէջ, եւ կը հրատարակեն *Հայ Գուսան Երգերը*, երեք հատորներով:

Ու այդ պատմական շրջանին է, որ Բարսեղ Կանաչեան կը գրէ իր հոյակապ *Օրօրը* (մեներգ եւ խմբերգ)⁵ ուզելով ինքնատիպ բան մը տալ այն աշխատանքին հետ, որ կ'ընէր բազմաձայնի համար (վեց ձայն) մշակելով շարք մը երգեր՝ *Բամ Փորոտան* եւն.:

Երկար ժամանակ Հայաստանի երաժշտական քննադատ եւ պոլսահայերուն իբրեւ «երաժշտագետ» ծանօթ Ռուբէն Թերլեմեզեան, անդրադառնալով Կանաչեանի *Օրօրին*, կը յայտարարէ. «Կոմիտասեան սաներու այդ վերին աստիճանի շնորհալի, ընդունակ եւ միանգամայն արուեստագետի խառնուածքով compositeurը, Պոլսոյ եւ արտասահմանի երաժիշտ-մասնագետներու կարծիքովն իսկ, տուած է յուժարժեքաւոր գործ մը: *Օրօրը* ոչ մէկ կապ ունի գոյութիւն ունեցող տարբերակներուն հետ, այլ ամբողջապէս ինքնուրոյն բնոյթ կը կրէ»:

Կոմիտաս Վարդապետ եւ Կոմիտասեան Սաներ

Փարիզի մէջ իրենց երաժշտական ուսումին սկսելէ առաջ, բնական էր որ կոմիտասեան սաները ուզէին տեսնել Վարդապետը:

Երբ անոնք ներս կը մտնեն հիւանդանոցի սենեակէն, զարմանալի տեսարան մը կը պարզուի: Սենեակը պարա՛ւ պէր, հակառակ որ հիւանդապահը որոշապէս յայտնած էր որ հո՛ն էր Կոմիտաս վարդապետը եւ կրնա՛ն մտնել: Իզուր կը փնտռեն Վարդապետը: Մէկը անոնցմէ, երկչոտ կը մօտենայ բազմոցին անկիւնը դրուած ծրարի մը, կամաց կը դպչի: Յանկարծ կը բացուի ծրարը եւ սաներու ապշահար նայուածքին տակ դուրս կը խոյանայ անկէ... Վարդապետը, ան վազելով կ'անցնի շարժումի մը անկարող իր «ընտրեալ»ներուն մօտէն, եւ կ'երթայ պարտէզ⁶:

Սաները կը հետեւին: Զոն, Վարդապետը բաւական ժամանակ կը մնայ կռնակը անոնց դարձուցած: Ու երբ անոնք կը յամառին դէռ կանչել զինքը, ան կրկին անգամ վազելով կ'անցնի անոնց մօտէն, կը մտնէ իր սենեակը եւ դուռը կը փակէ:

Սաները կը մնան շփոթ, վիրաւորուած եւ յուսաբէկ:

Բնական եզրակացութիւնը ա՛յն կ'ըլլայ, որ սաները կ'ենթադրեն թէ

Վարդապետը *չ'ուզեր* զիրենք տեսնել: Իրա՛ւ ալ, այդ հանդիպումէն ետք, ոչ մէկ Կոմիտասեան Սան կը յաջողի տեսնել Կոմիտաս վարդապետը:

Ֆրանսացի Ուսուցիչը Եւ Հայ Ոճը

Հինգ սաները կը հետեւին երաժշտագետ René Le Normandի դասընթացներուն: Կ'աւարտեն դաշնաւորումը եւ կը սկսին contrepointhի դասերուն:

Օր մը երբ *հայ* ուսանող Կանաչեան իր ջութակի համար գրած մէկ նոր կտորը կը ներկայացնէ *Ֆրանսացի* ուսուցիչին, զարմանքով կը լսէ հետեւեալ խօսքերը. «*Դուն հա՛յ ես, հայ ոճով բաներ գրէ՛*»:

Մարգարեական շունչ մը կ'անցնի կարծես ապագայ տաղանդաւոր երգահանին հոգիէն: Արդէն, քիչ ժամանակ ետք, ան կը ձգէ contrepointhի դասերը եւ կը մեկնի Եգիպտոս: Հոն կը վերսկսի հայ համերգերու իր աշխատանքը: Շուտով, տեղական ուժերէ երգչախումբ կը կազմէ, եւ թէ՛ Աղեքսանդրիոյ, թէ՛ Գահիրէի մէջ համերգեր կու տայ:

«*Կանաչեան իր մեծատաղանդ վարպետին որքան հանճարեղ նոյնքան հայրենասէր գործն է որ կը շարունակէ*»՝ կը գրէ Գահիրէի *Արեւ* օրաթերթը: Իսկ նոյն քաղաքէն *Յուսաբեր* զդշում յայտնելով հանդերձ որ այդքան սքանչելի համերգ մը ունկնդրելու չէ՛ն հրաւիրուած օտարները, կ'եզրակացնէ. «*...Վերջապէս, գոհունակութեան եւ վստահութեան զգացում մը, որ կը մրմնջէ թէ Վարդապետին գործը չէ՛ մեռած...*»:

Եգիպտոս գտնուած միջոցին Կանաչեան վանեցիէ մը կ'առնէ *Տալի-լօ* երգին թեման⁷:

Երաժշտագետի Մը Թափառումները

Չինուորի, աքսորականի, քաղաքէ քաղաք տեղական ուժերով երգչախումբեր կազմող ղեկավարի եւ երաժշտական ուսանողի կեանքը վերջապէս յոգնութեան նշաններ ցոյց կու տայ: Բարսեղ Կանաչեան կը լքէ աշխատանքը եւ կ'անցնի Կիպրոս... կղզիին գեղեցիկ անդորրութեանը մէջ հանգչելու, կազդուրուելու համար:

Բայց հո՛ն ալ հայեր կան, որով, անխուսափելի է նաեւ հա՛յ համերգը:

Ան կը վերամշակէ *Օրօրը* եւ կը յօրինէ *Տալիլօն* (միաձայն եւ վեցաձայն երկսեռ խումբի համար: Նաեւ՝ դաշնակի մասը, 4 ձեռք):

Կիպրոսի համերգին յաջողութիւնը նոյնպէս արձագանգ կը գտնէ թերթերու մէջ. «Այս համերգը կը բաղկանար 12 քառաձայն եւ վեցաձայն երգերէ, որոնցմէ *Տալիլօն* եւ *Օրօրը* բուն եւ երկարատեւ ծափերով կրկնուեցան: Իսկ Կիպրոս «հիւր» գտնուող ծանօթ երգիչ Շահմուրատեան որ աջ բազուկն էր Կոմիտաս վարդապետին եկեղեցական թէ աշխարհական մեներգերուն, Պոլսոյ մէջ այսպէս կ'ամփոփէ իր կրած տպաւորութիւնը. «Նման փոքր եւ անվարժ խումբով, Պրն. Կանաչեան

կատարեց անկարելին ու ներկայացուց անզուգական երաժշտութիւն մը»։ Շահմուրատեանի նման երգիչի մը գնահատանքի այս խօսքերը՝ *Օրորին* եւ *Տալիլօին* համար, ինչպէս նաեւ կոմիտասեան երգերու ներկայացման ձեւին համար, արդէն իսկ համբաւի կը տանին Բարսեղ Կանաչեանի անունը, որովհետեւ ան երբեք պիտի չհանդուրժեր Վարպետին գծած ուղիէն ունէ շեղում։

Կիպրոսի մէջ ալ կը կրկնուի համերգը, ուրկէ անմիջապէս յետոյ, Կանաչեան կը վերադառնայ Եգիպտոս։ Աղեքսանդրիոյ եւ Գահիրէի մէջ համերգեր կու տայ եւ կ'անցնի Սուրիա իր առաջին կայանը՝ Յալէպ։ Յոն դեռ չեն մոռցած զինուորական կիսամաշ համազգեստով խմբավարին այնքան զգայացունց համերգերը Չինադադարի առաջին օրերուն։

Երաժշտական ճիւղէն Ուսուցիչ

Յալէպի մէջ, օր մը, տարօրինակ հրաւեր մը կը ստանայ։ Պոլսոյ «աքսորեալ պատրիարք» Զաւէն Արք. կը հրաւիրէ երաժիշտ եւ խմբավար Բարսեղ Կանաչեանը՝ Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան երաժշտական ճիւղը ստանձնելու։

Նիւթականը ապահովուած միջավայրի մը մէջ, անշուշտ թէ մեծ կարելիութիւններ կը ստեղծուին արուեստագետ մարդու մը համար։

Եթէ տարի կը մնայ Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան մէջ, եւ ահա արուեստի գործեր՝ առօրեայ աշխատանքին քովն իվեր։- *Յոյ Նար, Լուսնակն Ելաւ, Պճինկօ* (լաւագոյնը՝ յօրինուած բոլոր *Պճինկօ*ներուն, ըստ Զիթունիի), *Խնջոյք*, եւ յուզումնաբախտ *Ուռին*։ Ան կը գրէ նաեւ շարք մը կտորներ նուագախումբին համար եւ պարերգեր։ Կու տայ համերգեր՝ տեղացի, եւրոպացի եւ հայ բնակիչներուն կղզիին, ծանօթացնելով հայ երգն ու արուեստագետ ժողովուրդը։ ՄԿՀն շնորհիւ Կանաչեանի, կ'ունենայ երգչախումբ, նուագախումբ եւ պարախումբ։ Ու այդ շրջանին է որ ան կը հանդիպի իր ապագայ ընկերուհիին։ Օրդ. Զրիստինէ Գալֆայեան Կիպրոս գացած էր արձակուրդի համար։ Կը հրաւիրուի հանդեսի մը մէջ մեներգելու Կանաչեանի նոր յօրինած *Ուռին*։ Բանաստեղծական, յուզիչ ձայն, նրբին ըմբռնում, առինքնող պարզութիւն եւ դիւրութիւն մեկնաբանելու՝ *Ուռին* կը դարձնեն ստեղծագործութիւն մը եւ օրիորդ Գալֆայեանի համար։ Յետագային երբ ան կ'ամուսնանայ Բարսեղ Կանաչեանի հետ, որուն հանդէպ արուեստասերի խոր հիացում զգացեր էր առաջին իսկ հանդիպումին, երեք անզուգական մեներգերը՝ *Օրորը*, *Ուռին* եւ *Պճինկօ*ն կը դառնան Տիկ. Կանաչեանի անմոռանալի՝ ստեղծագործութիւնները՝ մեկնաբանելու անթերի՝ եւ ինքնատիպ արուեստով մը։

Կիպրոսի Մելգոնեան հարուստ Հաստատութեան մէջ իսկ պատեհութիւն չէ ստեղծուած, սակայն, տպագրելու Բարսեղ Կանաչեանի գործերը։ Անոնք մինչեւ հիմա կը մնան ձեռագիր...։

Երաժշտութեան Հայ Սուսան եւ Տաղանդաւոր Պաշտպանեալը

Հայ արուեստագետին քիչ անգամ շնորհուած է խաղաղ պայմաններու մէջ ստեղծել արուեստի գործեր: Բարսեղ Կանաչեան կը լքէ իր եօթը տարիներու աշխատանքը, պատմական ու գեղեցիկ կղզին, բնածին ձիրքերով օժտուած սաները եւ կը մեկնի Եգիպտոս:

Երաժշտութեան Հայ Սուսան սակայն, ա՛լ յոգնած կը թուէր իր տաղանդաւոր պաշտպանեալին այդ անվերջ թափառումներէն, որով, կը վճռէ զօրաւոր միջամտութիւն մը անոր կեանքի այդ անկիւնադարձին:

Եւ ահա... օր մըն ալ, նաւ մը մեղմօրէն կը սահի Միջերկրականի կապոյտ, լուսածուփ ջուրերուն վրայէն, եւ Լիբանանի մայրիներուն ու հոծ հայ գաղութի մը կը բերէ Կոմիտաս վարդապետի ամենէն օժտուած սանը, այժմ արդէն արուեստագետ-երգահան, ամուսնացած եւ երկու աղջիկներու տեր՝ Սեդա եւ Այտա... Աստուած իրենց պարգեւեց երրորդ աղջիկ մը՝ Ռիթա, Պէյրութի մէջ:

1933 տարուան թուականը կը դառնայ պատմական, որովհետեւ, բռնագրաւուած հայրենիքի չորս անկիւններէն Սուրիա եւ Լիբանան հաւաքուած հայութեան կը վիճակուի հայ երգը բարձրացնել կոմիտասեան փառքի օրերուն:

*1919, Ալրանա. նստած՝ Միհրան Թումանճան, Լեւոն Մոզեան, Արմէն Սասունի, ուրքի՝
Գէորգ Կառվարենց, Բարսեղ Կանաչեան, Ղազար Չարըք*

Քանի մը արուեստասեր կիներ եւ աղջիկներ, քանի մը օժտուած ու անձնուէր տղաք, եւ ահա կը կազմուի Բարսեղ Կանաչեանի երգչախումբը Պէյրուօթի մէջ: *Առաջին* համերգը 1933 Յունիսին, Մեմփորիլ Յոլի մէջ, հակառակ թիւրիմացութիւններու եւ խոչընդոտներու, կ'ըլլայ այնքան հոգեխռով՝ օտարներու եւ հայ երգին կարօտ հայութեան համար, որ կը կրկնուի տասնհինգ օր վերջ Կրան Թէաթրի մէջ, հովանաւորութեամբ Ֆրանսական Մարզպանութեան Առողջապահական Սպասարկութեան տնօրէն՝ բժշկապետ գօրավար Ժիւտի: Սպասուածէն աւելի խոշոր անակնկալ մըն էր *Եօթանասուն* հոգիւնոց հայ երգչախումբը:

Յաջորդ տարին, 1934ին, բարեբաստիկ առիթ մը ներկայացաւ Բ. Կանաչեանի հայ երգչախումբին արժէքը վերջնականապէս պարտադրելու Պէյրուօթի մէջ բնակող միջազգային ընտրանիին գնահատութեան: Ապրիլ 29ին Պէյրուօթի Սէն Ժոզէֆ Համալսարանին մէջ սարքուած էր հանդիսութիւն մը՝ Կաթողիկոս Պատրիարք Ամէն. Արփիարեանի քահանայութեան յիսնամեակին առթիւ: Հայ երգչախումբը իր մասնակցութիւնը բերաւ հանդեսին գեղարուեստական բաժնին եւ հիացում արթնցուց օտար բազմաթիւ բարձրաստիճան ամենազգի հիւրերուն մօտ: Մանաւանդ որ իւրաքանչիւր երգէն առաջ կտորի մասին ու եղանակին թեմային շուրջ տրուած հակիրճ մեկնաբանութիւնը՝ ֆրանսերէն լեզուով՝ Համալսարանի հայագիտութեան փրոֆեսոր Հայր Յ. Մսըրլեանի կողմէ, աւելի հաճելի դարձուցած էր ունկնդրութիւնը:

Որպէս մացառներէն Նորածագ արեւին սլացող արույտ, հայ երգը քաղցրալուր, կենսուրախ, անկորնչելի՝ մեղեդիներ կը ջրվեժէ ամէն կողմ՝ Պէյրուօթ, յետոյ՝ Դամասկոս, Թրիփոլի, Չահլէ, Լաթաքիա, Ալեքսանտրէթ, Հալէպ մինչեւ իսկ Սօւրբ-Օլութ: «Յարգող»ի աստղածագ ճամփան կը պայծառանայ Լիբանանի եւ Սուրիոյ երկնակամարին: Հայ համերգը *սպասում* մը կ'ըլլայ հայ, արաբ եւ եւրոպացի արուեստասերներու համար:

Այդ սպասումէն, հայ երգին եղած արտակարգ ընդունելութենէն, բայց մանաւանդ Վարպետին շուրջ հաւաքուած արուեստասերներու Նուիրումէն կը ծնի մեծագոյն գաղափարը... կազմել երաժշտական միութիւն մը, որ իր ուսերուն վերցնէ վարչական բոլոր գործերուն պատասխանատւութիւնը, ձգելով որ արուեստագետն ու արուեստը աւելի՛ խորանան իրենց մտերմութեանը մէջ: Պատմական արժեքաւոր թուական մը կը դառնայ, նաեւ, 1936ը, երբ կը կազմուի **Գուսան Երաժշտասեր Միութիւնը**, ռահվիրաներէն՝ Տիկ. Լիւսի Փոթուքեանի ատենապետութեամբ: Միակ *պիւտճէն*՝ երիտասարդական եռանդն է, եւ այն անսահման Նուիրումը որ իւրաքանչիւր անդամ-անդամուհի ունի դէպի հա՛յ երգն ու հա՛յ արուեստագետը: Իրենք են երգողները, իրենք են համերգեր կազմակերպողները, իրենք՝ տոմսակներ տեղաւորելու այնքան կնճռոտ հարցը լուծողները: Սկիզբի անկազմակերպ, պատահական

երգչախումբեն դուրս կու գայ **Գուսան** Երգչախումբը, սքանչելի կազմակերպուած, սեփական պիւտճեով, Սուրիոյ եւ Լիբանանի երաժիշտ-մասնագէտներէ բարձրօրէն գնահատուած, եւ որպէս *առաջնակարգ* երգչախումբ: Անոր մէջ են քաղաքին լաւագոյն ձայները. հիներէն՝ Տոքթ. Էլմաճեան (թենոր), Միհաս Յազարեան (թենոր), Տիկ. Շանթ (սոփրանօ), Տիկ. Կանաչեան (սոփրանօ), Տիկ. Աճեմեան (ալթօ), իսկ նորերէն՝ Յակոբ Ասլանեան (պարիթօն), Ե. Ղուպիկեան (թենոր) եւ Օրդ. Զարկոտորեան (սոփրանօ): *Հոյ Նարի* անգլագական մեներգող Տոքթ. Էլմաճեան եւ սիրուած սոփրանօ Տիկ. Շանթ բացառիկ փայլ կու տան համերգերուն:

Գուսան Երգչախումբին համար Կանաչեան կը յօրինէ իր մեծագոյն գործերը – ամբողջացած թեմաներ, արուեստի բարձր կառուցուածքով – *Վարդերի Հետ, Նանօր Նանօր...: Շանթի Հին Աստուածներ* թատերգութենէն ներշնչուած կը գրէ *Աբեղան* օփերան՝ երեք արարուածով: Զնարերգակ բանաստեղծ Մատթէոս Չարիֆեանի միակ երկարաշունչ քերթուածը՝ «Խենթը», կը վերածէ երաժշտալի արտասանութեան՝ երգչախումբ, մեներգ, նուագախումբ: Ասոնց շուրջ լուսացայտ արժեքով գործեր՝ *Ալվարոյի Երազը, Ռազմերգ* եւն., բոլորն ալ դեռ ձեռագիր...:

Այս բոլոր ստեղծագործութիւններուն, վերամշակումներուն, կոմիտասեան երգերը, եւ Ամերիկայէն մինչեւ Հայաստան՝ հին թէ նոր երգահաններու գործերը բոլորովին ինքնուրոյն ձեւով մը ներկայացնելուն մեծապէս նպաստած է **Գուսան** Երգչախումբը իր մնայուն թէ անցորդ երգիչներու անխառն նուիրումով: Եւ եթէ հայ թէ օտար թերթերու թղթակիցները այնքան մեծ գնահատանքով խօսած են Կանաչեանի համերգերուն եւ **Գուսան** Երգչախումբին մասին, այդ ըրած են ոչ թէ պարտականութենէ կամ բարեկամութենէ թելադրուած, այլ խորապէս ներշնչուած գեղարուեստական վայելքի ապրումներէն: Կոմիտասեան ուղեգիծը՝ «հայրենի լեռներու եւ գիւղերու դժուարին ճամփաներէն» մատչելի եւ ցանկալի դարձաւ տարագիր հայութեան եւ օտարին յարգանքին արժանացաւ:

Բայց ինչ որ յուզումով կը լեցնէ Լիբանանի եւ Սուրիոյ հայութիւնը եւ անոր բարձր գնահատանքին կ'արժանացնէ Կանաչեանն եւ **Գուսան** Երգչախումբը՝ անմոռանալի՝ երախտագիտութեան տուրքն է, որ անոնց շնորհիւ կրցաւ պայծառ դէմքով վճարել երկու հիւրընկալ երկիրներուն:

Մտերիմ խօսակցութիւն մը, կէս-կատակով յայտնուած փափաք մը՝ հայ եւ օտար խումբ մը երաժշտասերներու միջեւ, տարաբախտ Տոքթ. Վահրամ Փոթութեանի հիւրընկալ տանը մէջ, առիթ կը ստեղծէ Բարսեղ Կանաչեանի համար հետաքրքրուելու արաբական ֆոլքլորով: Նախ արաբ երաժիշտ Պրն. Սապրայի *Լիբանանեան Զայլերգը* կը մշակէ քառաձայնի, յետոյ՝ ինչպէս ըրած էր Ճապադջուրի մէջ ...կը լսէ արաբ երգիչ մը եւ կը նոթագրէ արաբական ժողովրդային երգերը: Նախքան

տարեկան մեծ համերգը, *L'Orient* օրաթերթը կը կազմակերպէ լրագրողներու եւ օտար թէ արաբ հեղինակութիւն նկատուած անձերու մտերիմ ունկնդրութիւն մը՝ *L'Orient*ի սրահներուն մէջ: Տպաւորութիւնը կ'ըլլայ աւելի՛ քան խանդավառող: Հիացումի եւ զարմանքի բացագանչութիւններ կ'ընկերանան ծափերուն: Այդ առթիւ *L'Orient* Լիբանանի մեծագոյն թերթին երաժշտական քննադատը կը գրէ. «Եւրոպայի երաժիշտները Արեւելքի եղանակները կ'առնեն առանց կարենալ պահելու ոճը: Պրն. Կանաչեան, ընդհակառակը, այդ ոճին գեղեցկութեամբ կը կառուցանէ իր երգերուն շէնքը: Ձայներու բազմազանութեանը մէջէն կը զգաս ոճը: Ահա թէ ինչու, առաջին անգամն է որ կը լսենք արաբ երգը այսքան յուզիչ եւ առինքնող ձեւով մը տրուած»:

Քիչ լետոյ, նոյն տարին **Գուսան** Երգչախումբը կու տայ իր տարեկան մեծ համերգը. յայտագիրը ճոխացած է արաբական ժողովրդական երգերով, եւ հովանաւորութեամբ Լիբանանի Նախագահ Էմիլ Էտտէի. սրահին կամ օթեակներուն մէջ նստած ընտիր հասարակութիւնը ընտելացած արդէն հայ երգին՝ եկած էր լսելու հայ երգը ու հայ արուեստագետի մը կողմէ մշակուած *արաբական գեղջուկ երգերը*:

Երկար պիտի ըլլար թուել անունները անոնց՝ որոնք թէ՛ *L'Orient*ի մասնաւոր ունկնդրութեան եւ թէ՛ տարեկան համերգին եկած էին քաջալերելու եւ գնահատելու հայ արուեստագետն ու **Գուսան** Երգչախումբը:

Ալ լուրջ կազմակերպութեամբ, ամէն տարի, **Գուսան** Երգչախումբը պիտի ապահովէր ազգային մշակոյթով հետաքրքրուող ֆրանսացի, լիբանանցի կամ սուրիացի բարձր անձնաւորութեան մը հովանաւորութիւնը, պիտի ապահովէր ներկայութիւնը ընտրանիին, որոնք պիտի գային ոչ թէ սիրաշահելու հայ ազգը, այլ գնահատելու անոր արուեստագետ հոգին:

1937ին, համերգի հովանաւորութիւնը կ'առնէ Կրթական Նախարարը՝ Մեթր Ապի Շահլա: *Լիբանանեան Քայլերգը*՝ երգուած 70 հոգինոց երկսեռ երգչախումբի մը կողմէ եւ քառաձայն, կրկին հպարտ սարսուռով մը կը լեցնէ ներկայ արաբ պետական անձնաւորութիւնները: Պետեւիներու *Պեքինա* եւ քիւրտ լեռնականներու *Լորգէ Լորգէն* եկած են միանալու Լիբանանի չքնաղ հովիտներէն *Չահլէի* գովերգին՝ *Չահլէ Արուս Սըզայյաննա Պըրժ Ըլ Հիա* եւ *Չահլէ Եա Տար Ալ-Սալամ* եւ անոնց եղբայրական օղակին՝ տրուզ փոքր գիւղի մը *Տայը-Տայըը*, որ ամառանոցի անդորրութեանը մէջ այնքան հաճելի թուեր էր երաժիշտին՝ Պէթետտինի տօնական իրիկուններուն: Լիբանանը կազմող տարրերը հիմա ունէին իրենց ժողովրդական երգը՝ քառաձայն, որ նոյնքան հաճոյքով կ'երգէն **Գուսան** Երգչախումբի անդամ-անդամուհիները՝ որքան իրենց հայրենի լեռներուն *Հոյ Նարը* եւ Սուսա Տաղի *Հելէ Հելէ*:

Կոմիտասեան ուղեգիծը, այնքան սքանչելի համեստութեամբ մը տարուած, արժանի ըրաւ Կանաչեանը՝ Ֆրանսայի գնահատման, որ-

պէս եղբայրական ազգերու մշակոյթին սատարող: 1938ին, Լիբանանի եւ Սուրիոյ Կրթական Խորհրդատու Պրն. Պուսուր, յանձնեց անոր ֆրանսական կառավարութեան կողմէ Officier d'Académie պատուանշանը, որուն խնդրանքը ներկայացուցած էր Պրն. Լաֆոն, պատուիրակ Բարձր Մարզպանութեան՝ լիբանանեան կառավարութեան մօտ:

Երկրորդ Մեծ Պատերազմը եւ Հայ Ու Արաբ Երգը

Մինչ բազմաթիւ երկիրներու մէջ լռեց արուեստի ամեն ձայն՝ թնդանօթներու եւ օդանաւերու դժոխային աղմուկին առջեւ, Լիբանանի եւ Սուրիոյ մէջ **Գուսան** Երգչախումբը շարունակեց անխռով երգել, հետզհետէ աւելցնելով թիւը երաժշտասեր հասարակութեան: Յոգնութեան նուազագոյն նշանն իսկ ցոյց չտալով, **Գուսան** Երաժշտական Միութիւնը գեղարուեստական լուրջ ձեռնարկի բժախնդրութեամբ, ամեն տարի կանոնաւորապէս տուաւ իր տարեկան համերգը, նախ Պէյրութի մէջ, յետոյ՝ այդ եղանակին համեմատ նշանակուած քաղաքներուն մէջ:

1940ի տարեկան համերգէն վերջ *L'Orient*ի Երաժշտական քննադատը զարմանքով հարց կու տայ թէ «ինչու Կանաչեան չէ փորձած Եւրոպա տանիլ այսքան հրաշալի ռեքլամ մը՝ իր հայրենիքին համար»: Իսկ 1941 տարուան Դամասկոսի համերգէն ետք, քաղաքին մեծագոյն թերթը՝ *Matin*, զմայլանքով կը յայտարարէ, թէ «*հայերը կրնան հպա՛րտ զգալ իրենց երգով եւ արուեստագետով*»:

Օտար արժեքաւոր գնահատանքը կը ներշնչէ հանգուցեալ հրապարակագիր Մանուկ Ասլանեանը գրելու՝ իրեն յատուկ կուռ ոճով խմբագրական մը, որուն մէջ ազգապահպանման մեծագոյն տուեալը կը նկատէ հայ ֆուլքլորը որ «*առանց թարգմանի բոլորէն ըմբռնելի լեզու մըն է*»: Եւ, ըմբռնելով իր դերը, **Գուսան** Երաժշտասեր Միութիւնը 1942ին կը տօնէ տասնամեակը հայ երգին՝ Լիբանանի եւ Սուրիոյ մէջ: Թէեւ Էականին մէջ 1936ին հիմնուած էր **Գուսանը**, բայց հոգեկան ու բարոյական այն սքանչելի կապը, որ Կանաչեանի Պէյրութ քաղաքը ժամանելու թուականէն իսկ միացուցեր էր արուեստագետն ու արուեստասերներու խումբը, կարելի կը դարձներ *տասնամեակ* մը նկատել անոր գործունէութիւնը: Արդէն, այդ առթիւ բանախօսող՝ քննադատ-բանասեր Նիկոլ Աղբալեան, եւ Սէն ժոզէֆ Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնի վարիչ Հայր Յովհաննէս Մաըրլեան կը շեշտեն, մասնաւորաբար, Բարսեղ Կանաչեանը եւ **Գուսան** Երգչախումբը միշտ միասին տեսնելու ազգային արժեքը հայ երգի լաւագոյն ծանօթացման ի նպաստ: Այդ տասնամեակէն ետք հայ երգը հետեւած է ազնուագոյն նշանաբանին՝ Բարձրացիր՝ Բարձրացուր, հետզհետէ աւելի արժեքաւոր եւ ամբողջական գործերու ստեղծագործումով՝ *Վարդերի Հետ, Նանօր Նանօր* եւն.:

Այս տասնամեակին տօնակատարութեան կապուած է սքանչելի խոստումի մը իրագործումը: Լիբանանի ազգայիններէն Պրն. Մկրտիչ

Մաքրվեան դաշնակ մը նուիրած է Բարսեղ Կանաչեանին որպէսզի ան կարենայ ունենալ ամէն արուեստի գործին անհրաժեշտ մեկուսացումը, ներշնչումի պահերու մտերմութիւնը: Արդէն Վարպետը ստիպուած լքեր էր Պէյրութի ճեմարանին եւ այլ մասնաւոր դասերու ուսումը իր առողջական պայմանները չթոյլատրելով երաժշտական ուսուցման յոգնութիւնը: Դաշնակ մը եւ տրամադրելի ժամեր՝ բնականօրէն պիտի արժեքաւորուէին Բարսեղ Կանաչեանի նման արուեստագետ մէկուն կողմէ:

1943ի մեծ ու անսախընթաց Կրօնական Զամերգը՝ Ամերիկեան Զամալսարանի Զեփըլին մէջ, ուր 23 ներկայացուած եկեղեցական երգերուն *եօթը* մշակուած էին ի՛ր կողմէ, ապացոյց էր որ ա՛ն լրջօրէն զբաղած էր արուեստի խորացումով: Ոչ միայն գեղարուեստական հոյակապ վայելք մըն էր այդ յուզիչ համերգը, այլ նաեւ հա՛յ եկեղեցիին դարաւոր վեհութեամբ մը օծուն *սրբաշունչը* կը բերեր հագուագիւտ ընտրանիի մը ակնածանքին: Երգեհոնին ընկերակցութեամբ երգուած այդ երգերը հպարտութեամբ պիտի լեցնէին ոեւէ քաղաքակրթուած եւ քրիստոնեայ ազգ:

Մարտին կը տրուէր Պէյրութի մէջ այդ վեհաշուք համերգը: Ապրիլին Լաթաքիոյ մէջ երգչախումբը կու տար իր տարեկան համերգը, ստեղծելով իրեն յատուկ խանդավառութիւն՝ հայ, տեղացի եւ օտար ունկնդիրներուն մէջ, կը մասնակցէր ազնուական եւ ուսումնական քահանայի մը՝ Տէր Սուրէն Բաբախեանի կիրակնօրեայ պատարագին, իսկ Յուլիսին Չահլէի մէջ կու տար տարուան երրորդ մեծ համերգը՝ Պեքաայի բոլոր շրջաններէն եկած արուեստասէր հայ, լիբանանցի եւ եւրոպացի զինուորական թէ աշխարհական ընտրանիի մը առջեւ, հովանաւորութեամբ Պեքաայի հորհրդական եւ Կանաչեանի վրայ հիացող նուրբ երաժշտասէր, հրամանատար Զ. Փորթալիսի տիկնոջ: Չահլէցիները առաջին անգամ կը լսեն – հայ շրթներէ երգուած – իրենց այնքան ծանօթ երգը՝ քառաձայն: Առաջին անգամ կը լսէին Կոմիտասի երգերը եւ եւրոպական արուեստի բարձրութեան հասած *Վարդերի Զետը*: Այնքան խո՛ր էր տպաւորութիւնը, որ համերգէն դուրս գալուն, հրամանատար Փորթալիս արդէն յանձն կ'առնէր երկրորդ տարուան համերգը, հասոյթը ամբողջովին Բարսեղ Կանաչեանի մնալու պայմանաւ: «*Այդպէս երգեր քիչ ժողովուրդներ ունեցած են*»՝ կը կրկնէր ան իր երաժշտագետի հոգիին բոլոր հիացումով:

Բարսեղ Կանաչեան եւ Կոմիտաս Վարդապետ

Արուեստագետներ կան, որոնց արուեստը կը սիրուի բայց անձը՝ երբեք: Բարսեղ Կանաչեան կրցած է 70-80 հոգինոց երգչախումբ մը նոյն հիացումին մէջ պահել՝ հակառակ իր կոմիտասեան սրախօսութիւններուն: Ան «բերթենքելէ» չ'անուանէր երգիչները, բայց ունի իւրայատուկ բառեր, որոնք կը խնդացնեն իրական արուեստասէրները, որովհետեւ այդ բառերուն ետին կայ հոգի՛ն: Պա՛րզ, անշահախնդի՛ր, անձնուէր եւ համեստ հոգին արուեստագետ մարդու մը:

Ու այդ հոգիով է որ ան եւ իր երգչախումբը կը կառչին հեք Կոմիտաս վարդապետի յիշատակին: Անոր մահուան ութնամեակին, **Գուսան** երաժշտասեր Միութիւնը կը սարքէ ոչ թէ սուգի, այլ՝ արժեքաւորման, երախտագիտութեան համերգ մը, ամբողջովին Կոմիտասի երգերով պատրաստուած յայտագիր մը ներկայացնելով հայ թէ օտար հասարակութեան:

Հայ թէ օտար եկեղեցականներու ներկայութիւնը ՍԷՆ Ժոզէֆ Համալ-սարանին մէջ այդ օրը, քովս իվեր հայ համայնքի աշխարհական ներկայացուցիչներուն, անշուշտ յարգանքի անմերժելի տուրք մըն էր տաղանդաւոր ու անբախտ Վարդապետին, որուն տանջահար մարմինը արդէն իսկ խառնուած էր Մայր Հայրենիքի հողին: Միեւնոյն ժամանակ, սակայն, բոլոր ներկաներուն հոգին ունէր անխառն գնահատանք մը դէպի երախտագետ *Կոմիտասեան սանը*:

«Եթէ գոցէիր աչքերդ, այն տպաւորութիւնը կը կրէիր որ Վարդապետն է, որ դիմացի պատի նկարէն իջած, կը վարէ խումբը...»՝ կը գրէ *Ազդարարի* յօդուածագիրը, ամփոփելով իր եւ ներկաներուն կրած տպաւորութիւնը այդ համերգին անթերի՝ գործադրումէն: Հաւանաբար, Կոմիտասի շունչով լեցուած տաղանդաւոր սանը կը լսէր Վարդապետին ծանօթ ձայնը՝ «Վա՛յ քերթնքելէ...»:

Այդ համերգին առթիւ, բացի հայ բոլոր թերթերէն եւ *L'Orient*էն, գնահատանքի տողեր կը նուիրէ նաեւ արաբ մեծ օրաթերթը՝ *Ալ Պաշիր*, որուն երաժշտական քննադատը կը թուի ըլլալ նուրբ երաժշտագետ մը. «*Կատարեալ թեքնիքով եւ կատարեալ արուեստով*» տրուած կը գտնէ Բարսեղ Կանաչեանի տարեկան համերգերը, իսկ երգչախումբը՝ «*երգեցողութեան հրաշալի գործիք մը*»:

1944ին է կրկին, որ Բարսեղ Կանաչեան **Գուսան** երաժշտական Միութեան տարեկան մեծ համերգին կը ներկայացնէ իր մեծագոյն գործը՝ *Նանօր Նանօր...*: Ուխտագնացութիւն մը դէպի Մշոյ Ս. Կարապետը: Համերգը տեղի կ'ունենայ Կրան Թէաթրի մէջ, հովանաւորութեամբ վարչապետ Րիատ Սոլիի: Ներկայ է նաեւ Պրն. Ապի Շահլա, որ հինէն ծանօթ է **Գուսանի** համերգերուն: Տասներկու կտոր, որոնց մէջ՝ արուեստագետին նոր եւ մեծ ստեղծագործութիւնները:

Այդ համերգը իր երգերով, ղեկավարութեամբ եւ երգեցողութեամբ արդէն իսկ ունկնդիր հասարակութիւնը եւ մասնաւորաբար Լիբանանի հայ հասարակութիւնը հասցուցած էր արուեստի ոլորտներուն: Այն խոր ու հիացիկ լռութիւնը որով մեղմահնչին ձայներն իսկ կը լսուին՝ կը մատնեն գեղարուեստական ամբողջական վայելքը որ մոռացումն է շրջապատին, ամբողջովին կլանուելու համար արուեստի վճիտ գեղեցկութեամբ:

Ու նոյն տարին, Չահլէի տարեկան մեծ համերգը, կրկին, որուն ներկայ կ'ըլլան ոչ միայն Պեքաայի երաժշտասեր ընտրանիին բոլոր ներ-

կայացուցիչները, պետական զինուորական կազմը, անգլիացի եւ ֆրանսացի մեծ դիրքերու տէր անձեր, այլ նաեւ Պէյրութէն, քաղաքական եւ դիւանագիտական կազմէն անձեր:

Նախօր Նախօրի երկրորդ ունկնդրութիւնը, աւելի յաջող երգեցողութեամբ, հիացումէն աւելի բան մը կը պարտադրէ այդ միջազգային ընտիր հասարակութեան:

Այդքան յոգնութիւն, յուզում եւ նուիրում, ներելի չէ մահկանացուի մը ունէրուն: Կանաչեան կը հրատարակէ իր տասնեւհինգ մանկական երգերէն 9ը, եւ կը պատրաստուի – կարծես զգալով յոգնութիւնը տարիքին ու աշխատանքին – արուեստ մտցնել նաեւ մեր նորագոյն սերունդներու հոգիին: Ան յամառօրէն կը տքնի մանկական համերգ մը տալու Ազգային Ս. Նշան Վարժարանի սան-սանուհիներով, որոնց երգին դաշնակով պիտի ընկերանային նոյնպէս անչափահասներ: Այդ աննախընթաց համերգին աշխատանքը, միացած 1945 տարուան համերգի փորձերուն, մեծ ցնցում մը կը բերեն անոր առողջական վիճակին:

Օր մը, երբ իր երգչախումբին փորձին կ'երթար, սովորական ժամուն, ան յանկարծ աչքերու տկարութիւն կը զգայ. կարծես անոր տեսողութիւնը կը մթագնի յեղակարծ: Սկիզբը, միայն մէկ աչքն է: Քաղաքին բոլոր մասնագետ-բժիշկներուն խորհուրդ կը հարցուի. բոլորն ալ կու գան նոյն եզրակացութեան՝ «կատարեալ հանգիստ. ոչ մէկ աշխատանք»:

Ան կը յաջողի տալ իր սքանչելիօրէն պատրաստուած երգչախումբով, տարեկան իր մեծ համերգը միայն, Սէն ժոզէֆ Համալսարանին մէջ: **Գուսան** երաժշտական Միութեան 14րդ տարին կ'անցնի տրտում յուզումովը անակնկալին: Բայց *Վարպետին* շուրջ հաւաքուած անձնուէր **գուսան**ականները մէկ կողմ կը հրեն ապարդիւն ցաւն ու վարակումը, հպարտութեամբ իրենց երիտասարդական կորովը նեցուկ կը կանգնեցնեն աշխատանքէն յոգնած արուեստագետին, եւ Միութեան սիրական միջոցներով իսկոյն գայն իր ընտանիքին հետ կ'ուղարկեն Լիբանանի օդասուն գիւղերէն մէկը. Սաննիկի ստորոտին հանգչող եւ Սաննիկի մաքուր շունչովը պարուրուած Պիսքենթ փոքրիկ գիւղը:

Ինամբ ու գուրգուրանք կը պարուրեն Վարպետը:

Աշնան՝ Բարսեղ Կանաչեան կը վերադառնայ զարմանահրաշ կերպով կազդուրուած: Պիսքենթի օդը, բայց մանաւանդ իր երգչախումբին մէն մի անդամ-անդամուհիի անխառն սերն ու նուիրումը հրաշքի ներգործումը ունեցեր էին անոր աչքերուն, հոգիի չափով: Ան դեռ անկարող է տալ համերգերը որ յետաձգած էր. Հալէպ, Երուսաղէմ, Չաիլէ եւն.:

Մանուկներու համերգը տեղի կ'ունենայ սակայն ղեկավարութեամբ իր մեներգողներէն Ա. Ղուպիկեանի: Բարսեղ Կանաչեան եւ տիկինը ներկայ կ'ըլլան որպէս հանդիսատես: Հրաշալի ըմբռնումով եւ յուզումով կ'երգեն անչափահասները եւ նոյնքան զգայուն կը նուագեն փոքրիկ դաշնակահարուհիները:

«Երբ դուրս կ'ելլեիք, միայն Կանաչեանը չէր որ արցունք ուներ աչքերուն»՝ կը գրէ Ազդարարի յօդուածագիրը, ամփոփելով այդ սքանչելիօրէն աշխատուած համերգին առթիւ անելի խորապէս զգացուած յուզումը ունկնդիրներուն, անփոխարինելի կորուստի մը մտածումէն:

Սակայն, 1946 տարին կը սկսի հոգեզմայլ հրաշքով: Ոչ միայն կազդուրուած է Կանաչեան, այլ, կարծես տառապեալ աչքերն ալ փորձ կ'ընեն կէս ճամփուն չձգել հայրենի բլուրներու եւ լեռներու ճամփով ընթացող հայ երգին ոգեղէն կառաշարը:

Սրտատրոփ սպասումը երաժշտասէր միջազգային ունկնդիրներուն՝ խորհրդաւոր երեւոյթ մը կու տար Սէն Ժոզէֆ Զամալսարանի սրահին մէջ տեղի ունեցող *տարեկան համերգին*: Երբեք այդքան կատարեալ չէր եղած սրբազան հաղորդութիւնը արուեստագետի մը եւ իր երգիչներուն միջեւ, կամ երգիչներու եւ ունկնդիր հասարակութեան միջեւ:

Ազգընտիր Կաթողիկոս՝ Ն.Ս. Օծուրին Գարեգին Յովսէփեանցէն մինչեւ համեստագոյն երաժշտասէրը սրահին, իր մէջ կը զգար այդ հոգեկան հաղորդութիւնը. ահա թէ ինչու երգի մը վերջին վանկին հետ կը սկսէին ծափերը եւ ծափերու տենդէն կը թելաքախէր երգը: Այդքան կատարեալ հաղորդութիւն մը արուեստագետ ժողովուրդի մը եւ իր արուեստագետ զաւակներուն միջեւ, բնական էր՝ վարակէր նաեւ օտարները, որոնք կարծես մեզ կ'ըմբռնէին սքանչելի՛ կերպով, եւ առաջին անգամէն, առանց երկրորդի մը կարիքը զգալու:

Պէյրուի խանդավառութիւնը իր ջահերը վառեց նաեւ Զալէպի մէջ, ուր սպասումը տարիներէ ի վեր, եւ լսուածէն ու ակնկալուածէն անելի շքեղ իրականութիւնը՝ Նաւասարդեան Տօներու ոգեւորութիւնը ստեղծեցին: *Սուրիոյ Բայլերգը*՝ քառաձայն եւ սքանչելի՛ կերպով երգուած հայ մարգուած երգչախումբի մը կողմէ. հայ երգերը իրենց զուարթ, պարզ եւ այնքան առինքնող երաժշտութեամբ՝ մեծագոյն *րեքլամ* ըրին եղբայրական հասկացողութեան ի խնդիր:

Եւ Սակայն...

Արուեստագետ-երգահան եւ երաժշտագիր (compositeur) Բարսեղ Կանաչեան կարող չէ, եթէ բացառիկ հրաշք մը չպատահի՝ շարունակել իր ստեղծագործութիւնները: Ան քառասուն տարիներու հոյակապ աշխատանքի մը կը նայի իր մթաստուեր աչքերուն տրտմութեամբ: Մոռացումի օդային ալիքներու տեղատուութեամբ պիտի կորնչի՞ն արդեօք իր «աչքին լոյս»ը պարփակող գործերը, առաջին պզտիկ պղպշակներէն մինչեւ լուսարձակները, թե՛ սերունդէ սերունդ պիտի յաւերժանան անոնք, *կոմիտասեան սանի* մը յաջորդ տալով կանաչեան սաներ:

Որքան ալ շքեղ ըլլան ու երաժշտալի՝ Զառասնամեայ Գործունեութեան Յոբելէական հանդեսները, այդ մթաստուեր աչքերուն մէջ պիտի յամենայ տրտմութիւնը եթէ յաւերժական արձանաւորումի մը մէջ

չկադապարուին իր ստեղծագործութիւնները: Անսալով տաղանդաւոր հրապարակագրի մը՝ Մանուկ Ասլանեանին, ան 1944 տարուան Ազդարար Շաբաթաթերթին մէջ մանրամասն բացատրեց թեմաները եւ կառուցուածքը իր մեծագոյն գործերուն, ու մենք տեսանք թէ ինչքան արուեստի ըմբռնում, ինչքան երաժշտական տաղանդ կայ իւրաքանչիւր երգին մէջ: Պիտի ձգե՞նք որ «քաղցր յուշք» միայն ըլլան այժմ իր 15րդ տարին թեւակոխած **Գուսան** երգչախումբ եւ Կոմիտասի արժանավայել ժառանգորդ Բարսեղ Կանաչեանը, թե՞ Սփիւռքի համար, մանաւանդ Մայր Զայրենիքին համար, պիտի անմահացնենք ե՛ւ մէկը ե՛ւ միւսը՝ հրատարակելով «հպարտութեամբ» արուեստագետ Կանաչեանի գործերը, եւ՝ երգի սկաւառակներ կազմելով այն ներդաշնակ ձայներով, որով **Գուսանը** տարիներ շարունակ կրցաւ հայ երգը պարտադրել նոյնիսկ օտար նրբաճաշակ երաժշտագետներու:

Զայ ժողովուրդը ի՞նչ պիտի պատասխանէ, ինչպէս մի՛շտ ըրած է երբ լուրջ եւ հոգիի հարցի մը առջեւ կեցած է:

Պոլիս 1920. Վարդան Սարգսեան, Վաղարշակ Սրուանչիւրեանց, Բարսեղ Կանաչեան

ԿՈՉ ՅՈՐԵԼԵՆԱԿԱՆ՝ ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՋԵԱՆԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՔԱՌԱՄՆԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻԻՑՑ

Այս գարնան կը լրանայ Բարսեղ Կանաչեանի երաժշտական գործունեութեան քառասնամեակը: Կանաչեան արժանաւոր շարունակողներէն է եղած մեծ վարպետին՝ Կոմիտաս վարդապետին գործին: Իբր տաղանդաւոր յօրինող երաժիշտ տուած է գործեր որոնք զարգացման նոր ուղիներ են բացած մեր ազգային երաժշտական արուեստին: Նաեւ, իբր հայ մեծ համերգերու նուիրեալ կազմակերպիչ, իբր խղճամիտ ուսուցիչ, Կանաչեան նշանակալի նպաստ մը բերած է մեր երաժշտական մշակոյթի տարածման ու արդիւնաւորման: Քառասուն տարիներու վաստակովը բեռնաւոր վարպետը այսպէսով լիովին արժանի կը հանդիսանայ յօբելենական պատիւին զոր իրեն ընծայելով հայ հասարակութիւնը հայ արժէքներու գնահատումի իր որդւոյն փաստը տուած կ'ըլլայ:

Երախտագիտութեան սրտագին զգացումով մը պէյրութահայ **Գուսան** Երզնխումբը – զոր տարիներէ իվեր կը վարէ վարպետը – ստանձնած է նախաձեռնութիւնը տօնելու Բ. Կանաչեանի յօբելենը: Ն.Ս. Օծութիւն Տանն Կիլիկիոյ Տ.Տ. Գարեգին Ա. Կաթողիկոս շնորհած է ձեռնարկին իր բարձր հովանաւորութիւնը՝ մասնաւոր օրհնագրով մը, գնահատելով տարիներու վաստակը երաժշտագետին եւ համազգ կրօնական ու մտաւորական անձնաւորութեանց նախագահութեամբ յատուկ Յօբելենական Կեդրոնական Յանձնախումբ մը կազմած է արժանաւոր կերպով իրագործելու յօբելենական տօնակատարութիւնը:

Հրատարակելով սոյն կոչը, Յօբելենական Կեդրոնական Յանձնախումբը կը հրաւիրէ Սփիւռքի հայ հասարակութիւնը, իր բարոյական թէ նիւթական աջակցութիւնը բերել ձեռնարկին, որով ոչ միայն հայ արուեստին նուիրուած վաստակաւոր վարպետ մը պիտի պատուուի, այլ նաեւ անոր տաղանդին բարիքին տեւականացումը պիտի ապահովուի, հրատարակութեամբը իր երաժշտական երկերուն եւ սկաւառակի առնուելովը իր համերգային իրագործումներուն:

Բ. Կանաչեանի երաժշտական գործունեութեան քառասնամեայ յօբելենական տարի յայտարարուած է 1946-1947 գարնան շրջանը: Յօբելենի բացման կեդրոնական հանդիսութիւնը պիտի կատարուի Պէյրութի մէջ Մայիս ամսու վերջերը:

Յոբել. Կեդր. Յանձնախումբը վստահ է որ հայ հասարակությունը առհասարակ պիտի փութայ իր ջերմ մասնակցությունը բերել յոբելեանին, եւ հայ Սփիւռքի այլ կեդրոններ եւս պիտի չուշանան արձագանգ տալ անոր, իրապէս համազգային դարձնելու համար վաստակաւոր վարպետին ընծայուած պատիւը ի փառս հայ ազգային արուեստին:

Յոբելեանական Կեդր. Յանձնախումբ

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՋԵԱՆԻ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐՈՒ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ՝

Բ. Կանաչեանի Յոբ. Կեդր. Յանձնախումբս հաճոյքն ունի յայտարարելու, որ աւարտած է տաղանդաւոր երաժշտագետին ամբողջական երկերուն տպագրութիւնը (սահմանափակ թուով. 250 օրինակ միայն), ամփոփուած տասը պրակներու մէջ, կազմելով 185 էջնոց գեղարուեստական մեծադիր եւ արժեքաւոր հատոր մը: Այժմէն կարելի է ապահովել սոյն հատորէն եւ կամ պրակներէն ընտրովի, ըստ կամս, դիմելով Պրն. Մելքոն Տէր Մելքոնեանի վաճառատունը.-

Maison Star, Rue Weygand, Beyrouth.

Յանձնախումբս յոբելեանական տարին պիտի փակէ Մայիս 26ին, **Գուսանի** տարեկան համերգով եւ պիտի ներկայացնէ իր գործունեութեան հաշուետւութիւնը:

Կեդր. Յանձնախումբ

ԿԱՆԱԶԵԱՆԻ ՅՈՒԲԵԼԵԱՆԸ ՀԱՒԵՊԻ ՄԷՉ¹⁰

ԹՂԹԱԿԻՑ

27 Ապրիլ, Կիրակի առաւօտեան ժամը 10:30ին, Զալէպի Սինէ Օրիանթալ ընդարձակ սրահին մէջ, տեղի ունեցաւ քառասնամեայ յոբելեանը հայ երգի մեծ վարպետ Բարսեղ Կանաչեանի: Յոբելեանական հանդիսութեանց նախաձեռնութիւնը ստանձնած էր Զալէպի Թեմի Ուսումնական Խորհուրդը:

Ընդարձակ սրահը լեցուած էր խումն բազմութեամբ: Ուշադրութիւն կը գրաւէր ներկայութիւնը մասնաւորաբար օտար հանդիսականներու, որոնք չէին ուզած փախցնել այս հազուադէպ առիթը՝ հայ երգը իմանալու **Գուսանի** բերնով, Կանաչեանի ղեկավարութեամբ: Ներկայ էին, բարձաստիճան պաշտօնատարներու կարգին, Զալէպի նահանգապետ Էմիր Մուսթաֆա Էլ Շեհապի, քաղաքապետ Մեճտետտին Ճապրի, մամլոյ տնօրէնը, Կրթական Տնօրէնութեան ներկայացուցիչը, բարձրաստիճան զինուորականներ եւ երաժշտասէր օտար դէմքեր:

Հանդէսը կը հովանաւորէր Զալէպի Առաջնորդ Գերշ. Չարեհ սրբազան: Բացման խօսքը ըրաւ Ուսումնական Խորհուրդի ատենապետ Տոքթ. Ս. Գասապեան, որ հակիրճ ներկայացուց Յոբելեարը ու իր երաժշտական գործունէութիւնը՝ ընդհանրապէս Մերձաւոր Արեւելքի եւ մասնաւորաբար Սուրիոյ ու Լիբանանի մէջ, ուր հայ երգը յանձին Կանաչեանի գտած է իր ամենէն վաւերական ու տաղանդաւոր ներկայացուցիչը: Ընդգծեց թէ Լիբանանէն վերջ Զալէպի վրայ կը ծանրանար պարտականութիւնը՝ այդ վաստակը արժանաւոր շուքով յարգելու, յարգելու մանաւանդ համազգային փայլքով ու մեծահանդէս: Ուսումնական Խորհուրդի նախաձեռնութիւնը առիթ ու միջոց կ'ընծայէր ահաւասիկ արժանաւորը պատուելու, եւ, միաժամանակ ստեղծելու գերազանցապէս բերկրառիթ հնարաւորութիւնը հայ երգը իմանալու **Գուսան** երգչախումբի ամբողջական կազմին կողմէ:

Բացման խօսքէն վերջ երգչախումբը երգեց Սուրիական Զայլերգը եւ *Ո՛վ Մեծասքանչը*:

Ապա խօսք առաւ Եղուարդ Տասնապետեան, որուն յարգանքի խօսքը՝ ուղղուած Յոբելեարին, միաժամանակ փառաւորումն էր հայ արուեստին ու հայ երգին: Պրն. Տասնապետեան ընդգծեց հայ երգին ու Կանաչեանի տեղը հայ ժողովուրդի ստեղծագործական երկունքին մէջ, ու փառքը հիւսեց անխոնջ երաժիշտ-երգահանին անգերազանցելի գործին:

Գուսան անցաւ ապա յայտագրի գործադրութեան ու յաջորդաբար երգեց *Յելէ Յելէ, Տալիօ, Օրօր, Վարդերի Յետ, Մարալօ, Յոյ Նար*, եւ *Նանօր Նանօր* երգերը, բոլորն ալ արգասիք Բ. Կանաչեանի երգահանի տաղանդին: Նորութիւն մըն էր *Մարալօ*ն, իսկ հայ երգի բացառիկ մէկ ճառագայթումն էր *Նանօր Նանօր*ը, որուն համանուագային ծիրը կ'ընդգրկէ աղաչանքի, յուզումի, գոհունակութեան, խանդավառութեան մարդկային բոլոր յուզումները, սրահը վերածելով երգի տաճարի մը: Կանաչեանի ստեղծագործական տաղանդը ուղիղ կը համեմատի խմբավարի իր տարօրինակ մոգութեան: Ժուժկալ, թաղուած իր երգերուն մէջ, իր անձէն աւելի իր ջիղերն ու արտայայտութիւնն են, որ ամբողջ խումբը կը միաձուլեն երգին, ստեղծելով մարդկային էութիւններու, ձայներու եւ սիրտերու միութիւն մը, **Երաժշտական պահը**, որ նման համերգերու մէջ բացակայ է առհասարակ, այլ «համբաւաւոր» խմբավարներու հոգեկան ցամաքութեան պատճառաւ:

Այնքան խորունկ ու տպաւորիչ եղաւ համերգը, որ ներկայ հազարաւոր բազմութիւնը չէր հաշտուեր սրահէն բաժնուելու գաղափարին: Ընդհանուր բաղձանքի վրայ, Գուսան երգեց արաբերէն երկու երգեր, յայտագրէ դուրս, եւ Չաքարեանի ստեղծագործութիւններէն կտորներ:

Գուսան յոգնութեան նշան ցոյց չի տար: Անցեալ տարուան տպաւորութիւնը կ'ամրացնէ աւելիով: Ու ասիկա Կանաչեանի մշտանորոգ խանդավառութեան կը պարտինք:

Օտար բազմաթիւ հանդիսականներու եւ երաժշտասէր շրջանակներու կարծիքն այն էր, որ հայ երգը միջազգային բեմերու վրայ կրնայ դառնալ հայ արուեստի եւ մշակոյթի ամենէն վաւերական ներկայութիւններէն մկը, ու իբրեւ քարոզութեան ազդակ՝ կրնայ ունենալ բարերար եւ դրական շատ աւելի մեծ անդրադարձում, քան մամուլի եւ խօսքի յաճախ համբակ արտայայտութիւններ: Ճշմարտութիւն մը կայ այս տեսակետին մէջ: Ու մեր՝ Մերձաւոր Արեւելքի հայ բազմութիւններուն, վրայ կը ծանրանայ բարոյական եւ նիւթական պատասխանատւութիւնը՝ խորհելու այս ուղղութեամբ: Երաժշտական թէ թատերական շարժումներու մէջ, պատեհութիւններով կը գոհանանք առհասարակ: Ու յաճախ հասկնալի է այս վերապահութիւնը՝ երբ նկատի կ'ունենանք հայ ժողովուրդի տնտեսական եւ ընկերային կարելիութիւնները: Այսուհանդերձ, ժամանակ է - կը խորհինք - ներկայ արժանաւոր ուժերու եւ հեղինակութիւններու հետ գործակցաբար՝ արծարծել բեմի թէ երգի շարժումը մեր գաղութներուն մէջ, հիւներու խանդավառութիւնն ու ճիգը դարձնելու համար վարակիչ՝ նոր սերունդներուն համար:

Բաղձալի է որ տեսական համամտութիւններով չգոհանանք, ու փորձենք կարելիութիւններ ստեղծել՝ երգի ու բեմի արժանաւոր սպասարկուներ պատրաստելու: Յիները աւելիով ունեցան այդ սրբազան մաշումը, ու նորերուն համար ուրացում պիտի նշանակեր ո'նէւ անտարբերութիւն:

Բ. ԿԱՆԱԶԵԱՆԻ ՔԱՌԱՄՆԱՄԵԱՅ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ ՅՈՒՆԵՍԿՈՆԸ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ՄԵԾԱՐԱՆՔԻ ԵՒ ՄԻՐՈՅ ՅՈՅՅ ՄԸ ԵՂԱԲ¹¹

Յ.Բ.

Մայիս 30ի գիշերը, պէյրութահայը իր ընտիր ներկայացուցիչներն ու ընտիր հասարակութիւնը դրկած էր Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի ժողովասրահը, մեծարելու համար մեր ժողովուրդին արժանաւոր մէկ գաւակը, Պ. Բարսեղ Կանաչեանը, որ 40 տարուայ վաստակով մը կը ներկայանայ մեզի, իբրեւ հայ երաժշտութեան ու երգի մշակման, տարածման ու ստեղծագործութեան վարպետ:

Երեք յարանուանութեանց ներկայացուցիչներ՝ Գերշ. Տ. Տ. Խադ. Ե. Արտաւազդ սրբազաններ, Արիի. Լուի Արք. Պաթանեան Ե. Վերապ. Եղիա Քասունի, երեսփոխաններ ՊՊ. Մովսէս Տէր Գալուստեան Ե. Հրաչեայ Շամլեան, Ս. Էջմիածնի պատուիրակներէն Պ. Ա. Առաքելեան, օտարներէն՝ Համալսարանի նախագահ Մ. Տաճ Ե. երաժշտականի տնօրէնը Մ. Զուկէլ Ե. տիկինը, Ֆրանսական Համալսարանի նախագահի ներկայացուցիչ Հայր Զորօն երեք երաժշտագետներու հետ, ինչպէս նաեւ գաղութիս մտաւորական Ե. առեւտրական դասերուն ականաւոր ներկայացուցիչները, արուեստագետներ, լրագրողներ եւն.:

Գուսան Երաժշտ. Միութեան նախաձեռնութիւնն ու ճիգը ամէն գովեստէ վեր է: Ձեռնարկը համազգային հանգամանք ունէր Ե. հանդիսութիւնը բարոյական մեծ յաղթանակի մը ու հոգեկան հզօր վայելքի մը կրկնակ գեղեցկութեամբ պսակուեցաւ: Յոբելէնական Կեդրոնական Յանձնախումբը, ձեռք ձեռքի տուած **Գուսանի** վարչութեան Ե. Օժանդակ Տիկնանց Յանձնախումբին, յաջողեցաւ գրեթէ անթերի կազմակերպութեամբ գլուխ հանել Կանաչեանի յոբելէանը, որ գաղթաշխարհի այս տարուան մեր մշակութային ձեռնարկներուն փառապսակներէն մէկն է: Պարտականութիւն է այս ձեռնարկին անձնուէր կազմակերպիչները յիշատակել.- Հայր Մսրըլեան, ՊՊ. Տաճատ Սրապեան, Շահան Պերպերեան, Նշան Տեմիրճեան, Մկրտիչ Մսրըլեան, Յակոբ Տէր-Մելքոնեան, Տոքթ.ներ Տիգրան Պերպերեան, Գարեգին Վարդապետեան, տիկին Լիւսի Տէր-Մելքոնեան Ե. **Գուսանի** վարչական կազմի՝ տիկիններ Լիւսի Թոսպաթ, Չեփիւռ Շանթ, Եղլանտ Աճեմեան, ՊՊ.

Ժիրայր Սերոբեան, Վարդգես Վարդապետեան, Ժորժ Սարգիսեան եւ Յակոբ Ասլանեան:

Կանաչեանի յոբելէնական հանդէսը սովորական հաւաքոյթ մը չեղաւ, այլ ուխտագնաց բազմութեան մը տաքունկ հանդիպում, ուր մեզի պատմուեցաւ զորոյցը հայ երգի մեծ մշակի մը, հաւատարիմ Մեծ Սուրբի պատուէրին, աւանդապահ ու առաքինի, աշխուժ եւ աննկուն՝ տըքնութեանը մէջ, անտրտունջ ու կտրիճ՝ թափառումներու, զրկանքներու եւ պարբերական լքումներու մէջտեղ եւ միշտ ու միշտ՝ տարփավառ հայ հոգիին հարազատ յոյգերուն ու գեղեցկութիւններուն, որոնք տարիներէ իվեր մեզի մատուցուեցան ո՛չ միայն Կոմիտասի սկիհով, այլեւ Կանաչեան ըմպանակով, *Օրորի*, *Տալիլօի*, *Վարդերի Յետի*, ու գլուխգործոց *Նաւօր-Նաւօրի* նման նշխարներու հաղորդութեանը համար:

Գուսան Երգչախումբը անթերի երգեց վարպետին դաշնաւորած *Ո՛վ Մեծասքանչ*ը, մեր աշխարհիկ հանդեսներուն *Հայր Մերը* եւ անմխիթար սուգի ու ափսոսանքի մռայլ կայաններէն՝ սրահ փոխադրեց մեծ վարպետի հոգին ու զայն բաղիւսեց բոլորին, այն պահուն, երբ քառորդ ժամէ իվեր, յոբելէար եւ հանդիսական, ակնդետ սպասումի մէջ, Վեհափառ շուքի մը բացակայութեան մորմոքը կ'ապրէին:

Հայրենի օճախներուն առջեւ, հեքիաթասացի մը խօսք տուող տաւուտերի դերին մէջ, յոբելէանի կազմակերպիչներէն Հայր Մսըրլեան որոշ տեղեկութիւններ հաղորդեց կազմակերպչական գործին մասին, ապա դրուատիքը ըրաւ յոբելէարի գլուխ հանած մեծ աշխատանքին, ուրուագծեց հայ արուեստագետի դառն ճակատագիրը, ընդգծեց անոր համակերպութիւնն ու համբերատար տքնութիւնը՝ յանուն հայ արժէքներու ստեղծագործութեան: Շեշտեց թէ Կանաչեան Կոմիտասի արժանաւոր աշակերտն է, որ անոր ներշնչած սիրովն ու ոգիովը ապրեցաւ ու յաջողեցաւ զանոնք փոխանցել նոր սերունդներու: Յետոյ թարգմանը եղաւ այն անխառն սիրոյն եւ համակրանքին, զոր մեր ժողովուրդը կը սնուցանէ հայ երգի մեծ մշակին:

Յոբելէար-վարպետը գլխահակ էր այդ պահուն ու կծկուած: Գորովալիր նայուածքներու ծանրութենէ՞ն արդեօք, թե՞ վարձահատոյց ժողովուրդի մը նուիրաբերած երանութենէն: Իր հոգեւոր զաւակները՝ **Գուսանի** անդամ-անդամուհիները, ժողովասրահի հսկայ երգեհոնին կռթնած կարծես, անշարժ էին ու երկիւղած: Երիտասարդութեան տեսքը միշտ ունի յուզումնաւառ բան մը: Բայց այս մէկը տարբեր էր բոլորովին: Աչքիս առջեւ պահ մը դեմք ու կերպարանք անյայտացան կարծես. վերածուեցան շամանդաղի եւ տարաշխարհի այս խաղաղ անկիւնին մէջ, ամրախարիսխ, կարծես երկինքներէն իջնէր, կառուցուեցաւ ամրոց մը, բերդ մը: Իսկական բերդ մը հայ հոգիին պահպանութեան, հայ արժէքներու փրկութեան թանկագին բերդը, որ, արժանաւոր հրամանատարի մը մականին ներքեւ, իր հոգեցունց

երգերու մարտկոցներով՝ կը մարտնչի ապականութեան եւ այլասերման բազմագլխանի գունդերուն դէմ:

Գուսանի ատենապատուիին, Տիկ. Թոսպաթ, խօսեցաւ պարզ ու պայծառ բառերով. «Յամագգային այս մեծարանքը ամենէն աւելի կը խօսի միութեան անդամներուն սրտին, քանի որ տօնն է ան՝ իրենց սիրելի վարպետին: Իրենք կը սիրէին հայ երգը ու կը հիանային Կանաչեանի արուեստին վրայ, եռանդով ու խանդավառութեամբ լեցուած՝ հիմը դրին միութեան. անփորձ էին, բայց վարպետը իրենց աչքերուն մէջ տեսաւ հայ երգին սերը եւ նուիրումի կրակը: Կապուեցան իրարու: Տաղանդ եւ նուիրում գործեցին ու ստեղծեցին այնպիսի մտերմութիւն մը եւ սրտակցութիւն մը, որ **Գուսանը** դարձաւ երաժշտական մեծ ընտանիք մը: Տարիներ անցած են, երեցները պատնէշի վրայ են դէռ: Նորագիրներն ալ հոս են, ինչպէս նաեւ ակամայ հեռացողներ, սրտով միշտ կապուած: Կարելի չէ Կանաչեանի աշակերտ ըլլալ ու Կանաչեանը մոռնալ:

Գուսանի անդամները երախտապարտ են իրենց վարպետին, որուն շունչին տակ սովորեցան հայ երգը այնպէս, ինչպէս գիտէ սովորեցնել Կանաչեան, եւ այս երգը տարին Լիբանանի ու Սուրիոյ նոյնիսկ հեռաւոր անկիւնները: Հպարտ են որ կրցան իրենց պահել վարպետը: Եւ հպարտ են որ առաջին անգամ իրենց միջոցաւ վարպետը հանրութեան տուաւ իր գլուխգործոցները, ինչպէս՝ *Վարդերի Յետը*, *Նանօր-Նանօրը*: Իրենց սերտ միութեան եւ վարպետին հետ ունեցած սրտակցութեան ուժով յաղթեցին բոլոր դժուարութիւններուն եւ խոչընդոտներուն ու նոր յաղթանակներ հետապնդեցին:

Բայց իրենց երիտասարդական անսպառ եռանդին մէջ, **Գուսանի** անդամները չէին կրցած նշմարել այն աստիճանական սպառումը, զոր վարպետը կ'ունենար հայ երգի ճոխացման եւ տարածման համար մղած լուռ ջանքերուն եւ վաստակի ընթացքին:

Եւ որչա՛փ մեծ եղաւ մեր վիշտը, երբ օր մը, փորձի ատեն, վարպետը չճանչցաւ իր հարազատները...

Այս սրտամորմոք դրուագին յիշատակութեան ատեն, յուզումի ալիքը ողորդեց սրահը: **Գուսան** բերդը փլաւ, գլուխները ինկան կուրծքերուն վրայ եւ աչքերը՝ լեցուեցան արցունքով: Երգիչ ու հանդիսական, ամենէն փխրուն սիրտէն ամենէն կարծրասիրտը փղձկած էր: Սիրոյ եւ աղապատանքի ի՛նչ սրտագրաւ վկայութիւն: Բանախօս տիկինը յաջողեցաւ զսպել իր յուզող յուզումը եւ տուաւ սփոփանքի լուրը, թէ ինչպէս ամիսներու լռութենէն վերջ, վարպետը օր մը յանկարծ փափաք կը յայտնէ խումբը հաւաքել, «հասկնալու համար թէ ինչ կրնայ ընել»:

Քաջարի վարպետը անկէ իվեր շա՛տ բան կրցաւ ընել. նոր յաղթանակներ տարաւ, եւ՝ ամենէն փայլունները: Քանի որ «Բ. Կանաչեան իր հոգիին լոյսովն իսկ կրնար առաջնորդել իր խումբը. եւ մենք

ապրեցանք մեր կեանքին ամենալսեմ ժամերը»՝ եզրափակեց իր ուղերձը՝ յարգելի տիկինը եւ մաղթեց - ու ժողովուրդը ամբողջ հոգիով ձայնակից էր անոր - որ վարպետը ամբողջովին վերագտնէ իր առողջութիւնը եւ շարունակէ իր գործը: «Այս ընտանիքը չի կրնար քայքայուիլ դժբախտութեան մը հարուածէն, երբ անգամ մը հաղորդուած է հայ երգին եւ քու արուեստիդ անստգիւտ գեղեցկութիւններով: Վստահ ենք որ քու ասպարեզդ դեռ շատ նուաճումներ պիտի ընէ եւ այդ հաւատքով՝ շուրջդ բոլորուած կը մնանք, հա՛յ արուեստին եւ քու արուեստիդ փառքին համար»:

Հայ արուեստը փառաւորելու եկած ժողովուրդը կը ծափահարէր. ե՛ւ վարպետ ե՛ւ աշակերտ, որոնք ուխտապահ զինուորներու երդումը կ'ընէին անգամ մը եւս, հոգեկան տու վայելքներու խոստումով:

Բեմ եկաւ հայ արուեստի եւ հայ երաժշտութեան հեղինակաւոր մեկնաբանը, Պ. Շահան Պերպերեան¹²:

...Յորելեար վարպետը երբ դանդաղ դանդաղ բեմ ելաւ, սրտազեղումի փոթորիկը փրթաւ: Յետոյ երկիւղած լռութեան մը մէջ սկսաւ համերգը, որ կը պարունակէր յորելեարին 6 ընտիր կտորները՝ *Տալիլօ, Օրօր, Ուռին, Ալվարդի Երազը, Նանօր-Նանօր* եւ *Վարդերի Հետ*:

Բարսեղ Կանաչեանի ստեղծագործ տաղանդը այս կտորներուն մէջ իրապէս յաջողած է անխարդախ ու անեղծ կերպով յայտնաբերել հայ հոգիին հարազատ եւ խոր ապրումները, այնպէս ինչպէս ցանկացած ու գուշակած էր իր անմահ վարպետը: Հայ երգին ծաղկեալ ու տու գաւառները փոխադրուեցանք: Երաժիշտը գտած ու յօրինած է նաեւ իր հոգին հարազատօրէն յայտնաբերող անթերի քնարը՝ **Գուսանը**, որուն ձայնական խմբաւորումները, սկսեալ թաւէն մինչեւ զիլը, ճարտարօրէն ու սըրտագրաւ երանգաւորումներով ընդելուզուած են: Գրաւեցին, հմայեցին ու յափշտակութեան տարին, մանաւանդ *Նանօր-Նանօրի* ատեն, երբ փլատակ աշխարհի մը վերակառուցուեցաւ ու խորամուխ եղաւ մեր սրտերէն ներս: *Վարդերի Հետը* սովորական յաջողութիւնը ունեցաւ եւ կը թուի թէ հանրութեան սիրական կտորն է դարձած: Որքա՛ն խոր ապրում կար Տիկ. Շանթի եւ Տիկ. Զ. Կանաչեանի մեներգերուն մէջ: Ինչպէս միշտ՝ Տոքթ. Էլմաճեանի տիրական ձայնը մնաց վճիտ՝ միջամտութիւններու ատեն: Յ. Ասլանեանի թաւ, մանաւանդ ոգեւորիչ ձայնը, իր առուգութեանը մէջ տարօրէն քաղցր էր: Մեներգերուն դաշնակով կ'ընկերակցէր շնորհալի արուեստագիտուհի Տիկ. Աւետեան:

Եթէ բանախօսները լիովին ծանօթացուցին յորելեար-վարպետը, իր տաղանդին ու արուեստին բազմակողմանի երեսներով, եւ ճշդեցին ու վաւերացուցին անոր պանծալի տեղն ու դերը մեր կեանքին մէջ, **Գուսան** Երգչախումբն ալ մեզի լիովին վայելել տուաւ ստեղծագործ երաժիշտին վառ երեւակայութեան ու արուեստին հուրովը գեղեցկացած հոգիին – այսինքն հայ հոգիին – արեւոտ ապրումները:

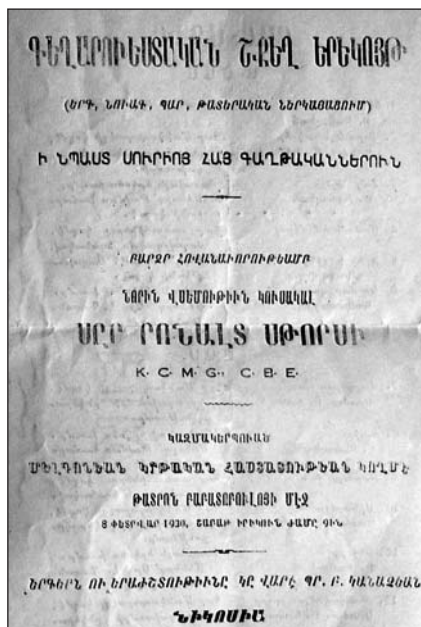
Երբ Կանաչեան պատուանդանէն իջաւ, հանդիսատեսները որոտընդոստ ծափերով իրենց երախտագիտութիւնը կը յայտնէին անոր: Մթնոլորտը տաք էր եւ յուզումնալից, նահապետական հայ տունի մը սուրբ մտերմութեամբը յորդուն: Կանաչեան ամենուն սրտին վրան էր եւ իւրաքանչիւր սիրտ՝ փսոր մը Կանաչեան կը կրէր:

Յոբէլեանական Կեդր. Յանձնախումբին կողմէ Պ. Սրապեան յիշատակի ոսկի մետալ մը յանձնեց յոբէլեարին ու ողջագուրեց զայն: Կանաչեան, որ արդէն նշանաւոր խօսող մը չէ, շնորհակալութեան բառեր ըսաւ: Աւելի պիտի չկրնար ըսել, նոյնիսկ եթէ ինքնագուսպ հսկայ մը ըլլար: Փառքի այդ պատուանդանին վրայ ու սրտագեղումի այդ կոհակներուն մէջտե՛ղ... ինչպե՞ս կարելի էր: Փորձեց լրջանալ, չկրցաւ. փորձեց կատակել՝ չկրցաւ: Կես մը դարձաւ իր աշակերտներուն, կես մը ժողովուրդին: Յետոյ անհետացաւ: Արտաւազդ սրբազանի փակման խօսքէն վերջ **Գուսան** երգեց *Հայր Մերը* ու հանդեսը վերջ գտաւ:

ԿԱՆԱՉԵԱՆԻ ՅՈՒՆԻԵՐՆԸ ԿԻՊՐՈՍԻ ՄԷՋ¹³

Նիկոսիոյ մէջ Յունիս 4ին տօնուած է Բ. Կանաչեանի երաժշտական գործունեութեան 40ամեայ յոբէլեանը, 1000Է աւելի միջազգային հասարակութեան մը ներկայութեան: Երկու երգչախումբ՝ Կոմիտասի եւ Մելգոնեանի խումբը երգած են վարպետին շարք մը ծանօթ երգերը՝ *Օրոր, Տալիօ, Երազ, Ռազմերգ, Հովիւը*, ինչպէս նաեւ Կոմիտասի երգերէն: «Համերգը մեծ յաջողութիւն ունեցաւ, - կը գրէ տեղւոյն *Նոր Արաքս* թերթը եւ օտարներուն աչքին անգամ մը եւս բարձրացուց հայ ազգին անունը»: Համերգը վարած է երաժիշտ Վահան Պետելեան: Ներկայ եղած են կղզիին անգլիական կառավարիչին տիկինը, յոյն քաղաքապետը եւ ստուարաթիւ յոյներ:

Համերգին զուտ հասոյթը ամբողջութեամբ պիտի յատկացուի Պ. Կանաչեանի¹⁴:

ՈՒՂԵՐԶ՝ ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱԶԵԱՆԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԵԱՆ ՔԱՌԱՄՆԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԹԻՒՄ¹⁵

Սիրան Սեզա

Դժուար պիտի ըլլայ, գուցէ, ինծի տրամադրուած ըրապէներուն մէջ ամփոփել հիացումի, յարգանքի, երախտագիտութեան այն խոր զգացումը, որ պէյրութահայութիւնը կը տածէ ձեզի հանդէպ՝ Բարսեղ Կանաչեան:

Դուք Եղաք: - Իրա՛ւ արուեստագէտ: Հարազատ եւ պատուաբեր ժառանգորդ: Հոգիներու հայրենաշունչ դաստիարակ: Ազնուական եւ հպարտացնող քաղաքացիս այս նո՛ր Հայրենիքին:

Երբ 1933ին դուք եկաք այս պատմական ու գեղեցիկ քաղաքը, մենք հազիւ թէ կրցեր էինք արժեցնել մեր ֆիզիքական առաքինութիւնները. աշխատասէր, չարքաշ, յամառօրէն վերաշինող ազգի մեր համբաւը՝ [յաչս] մեր շրջապատին, մեզ հիւրընկալող լիբանանցիներուն, որոնք միայն գու՛թ կրնային զգալ մեզի հանդէպ:

Ձեր առաջին համերգին եկանք մոռնալու համար մեզի պարտադրուած այդ առօրեան. եւ ահա, վերյիշեցինք, վերապրեցանք մեր անցեալը: Մեր Հայրենիքը՝ իր ձիւնապատ լեռներով, ծաղկայորդ հովիտներով, երազուն լիճերով եւ վարար գետերով. բայց մանաւանդ մեր խորհրդաւոր եկեղեցիները որոնց մթակոծն ստուերին տակ եւ մամռապատ պատերուն քովն իվեր մեր կեանքը կը ծաղկեր, կը հասներ լիսեւրութեան եւ կը շիջեր անհուն բանաստեղծութիւն մը ձգելով իր ետեւ: Մենք վերապրեցանք, որովհետեւ, հայուն համար հայրենիքը յուշ մը չէ, այլ խոր ու անմերժելի ապրում: Կոմիտասեան եւ ձեր երգերուն ընդմէջէն մեր հոգին խլրտեցաւ, գիտակցեցանք կրկին, որ ինքնուրոյն մշակոյթ ունեցող, աշխատանքն, երգն ու պարը սիրող ժողովուրդ մըն ենք:

Ու մենք, որ թիթեղէ խրճիթներուն առջեւ գլխիկոր էինք, սկսանք բարձրագլուխ նայիլ մեր շուրջը:

Այդ համերգէն վերջ, մեր երիտասարդութիւնը, որ քաջալերելու համար միայն մօտեցեր էր ձեզի, կառչեցա՛ւ ձեզի. այնքան ուժեղ է հմայքը *իրա՛ւ արուեստագէտին*:

Ու ժողովուրդը ձեր մէջ ճանչցաւ հարազատ ու պատուաբեր ժառանգորդը հէք Վարդապետին: Նման հայրենի ականդութիւններու հսկային,

որ երբ պարտուած իրմէ հզօր ուժերու առջեւ, անթափանց ժայռերու խորը կ'ապաստանի, բայց կը յաջողի՝ գաղտնի ծերպէ մը իր շունչը փչել իր յաջորդին, որպէսզի անպաշտպան չմնայ հայրենիքը, որպէսզի շարունակուի սուրբ ժառանգութիւնը. այդպէս, մենք վստահ եղանք որ դուք կը կրէիք Կոմիտասի շունչը: Ձեզի յանձնեցիք մեր արուեստասէր սա երիտասարդները, որովհետեւ գիտէինք, թէ դու՛ք ալ, ձե՛ր կարգին, անոնց պիտի փոխանցէիք Կոմիտասի հրաշագործ շունչը:

Այդ ապրումներէն եւ հաւատքէն ծնաւ **Գուսան** Երգչախումբը:

Մեր հաւատքը տատամսում չունեցաւ, որովհետեւ ահա տարուէ տարի, եւ քաղաքէ քաղաք, դուք տարիք ազնուական եւ փրկարար այդ շունչը, սերունդներ բերելով անոր հմայքին:

Ազգապահպանման այդ դերը դուք կատարեցիք այնքան բծախնդրութեամբ, որքան պիտի ուզէր տեսնել գուցէ Յունաստանի մեծագոյն փիլիսոփան՝ Պլատոն, որ կը հաւատար թէ հոգիներու դաստիարակութեան հիմը *երաժշտութիւնն* է... հայրենի մուսաներու հետ մշտական յարաբերութիւնը:

Ձեր հայրենաշունչ դաստիարակի դերով կրցաք մեր երիտասարդութեան արժեքաւորել, տալ հայ երգը, հայ կրօնքը, հայ մշակոյթը: Անոնք կրցան արժեքաւորել ներդաշնակ համագործակցութիւնը եւ կրցան հպարտօրէն գիտակցիլ այն խորհրդաւոր ոգեղէն կապին, որ հնդեւրոպական հայ ազգը, դարերէ ի վեր, նուրբ ու բազմերանգ թելերով կը միացնէ Արեւելքը Արեւմուտքին:

Պատահական ու լոկ զգացումներէ տարուած չէին այն օտար երկու երաժշտական թղթակիցներու խօսքերը, երբ անոնցմէ մէկը կ'ըսէր՝ թէ առանց հասկնալու բառերը, ըմբռներ էր հայ երաժշտութիւնը, որով, նաեւ, *հա՛յ հոգի՛ն*. իսկ միւսը, օտար երաժշտասէր կին մը, որ զարմանքով հարց կու տար թէ ինչու՛ դուք՝ Բարսեղ Կանաչեան՝ այդ սքանչելի երգերն ու այդ սքանչելի երգչախումբը չէիք տաներ Եւրոպա... իբրեւ ձեր ազգին ճանաչման լաւագոյն փրփակականտի միջոց:

Բարի՛, տարաբախտ, անժխտելիօրէն տաղանդաւոր խմբագրապետի մը սրտին ցաւ պատճառող այդ թերացումը մեր կողմէն, գուցէ մասամբ կը մեղմանայ այս երեկոյ, երբ ձեր Երաժշտական Քառասնամեայ Գործունեութեան Յօբելէական Զանդիսութիւններուն առթիւ, այս յուզումով գեղուն բազմութիւնը կ'ուզէ հրատարակուած տեսնել ձեր գործերը, կ'ուզէ երաժշտական սկաւառակներու վրայ յաւերժացած տեսնել երգելու ա՛յն արուեստը, որով, դու՛ք, Բարսեղ Կանաչեան, սորվեցուցիք Կոմիտասի եւ ձեր յօրինած երգերը: Այն ինչ որ հէք Կոմիտասը ժամանակ չունեցաւ ընելու, մեր ժողովրդային երգերը՝ խորքով գեղջուկ, իսկ կառուցուածքով եւրոպական բարձրագոյն արուեստին հասած ֆոլքլորը ստեղծագործել, դուք կրցա՛ք ընել, շնորհիւ ձեր արուեստագետի հոգիին, շնորհիւ **Գուսան** Երգչախումբի արուեստասէր, ան-

շահախնդիր եւ անձնուէր անդամներուն, շնորհիւ բախտաւոր գաղութի մը ըմբռնելու եւ քաջալերելու առաքինութեան:

Երբ 1936ին, օտար բարձրաստիճան արուեստասերներու ներկայութեան, դուք առաջին անգամ տուիք արաբ ժողովրդային երգը, բազմաձայն մշակուած եւ մեր երիտասարդութեան կողմէ երգուած, մենք յարգանք եւ երախտագիտութիւն զգացինք ձեզի հանդէպ, Բարսեղ Կանաչեան: Մտածեցինք այն բոլոր մեծանուն հայերուն, որոնք իրենց պանդխտած երկիրներուն հոյակապ շէնքեր, մզկիթներ, արուեստի գործեր տուեր էին: Տուեր էին օրէնսդրութիւն, պատմութիւն, դասագիրք, նոյնիսկ այբուբեն: Տուեր էին երգ, թատրոն նոյնիսկ օփերա:

Եթէ չկրցանք տալ այդ բոլորը այս ազնուական երկրին եւ հիւրընկալ ժողովուրդին, գէթ ձեր միջոցով՝ Բարսեղ Կանաչեան, կրցանք տալ ձայներու ճարտարագիտութիւնը, որով, անոնց մէկ նորահաս եւ տաղանդաւոր երիտասարդը պիտի կարենայ հոյակապ շէնքեր բարձրացնել, ժողովրդական բազմաթիւ գանձերը հաւաքելով որպէս անփոխարինելի նիւթեր ոգեղէն պալատներու:

Ու ոչ միայն մեր գեղջուկ երգերը տարիք փառքին, ոչ միայն մեր աշխատասեր, երգն ու պարը սիրող, մեծաշուք բնութեան մը ծոցին՝ իր մեռելներուն քովն ի վեր՝ կեանքի օրհնութիւնները ապրող ժողովուրդի մը իրական դիմագիծը ծանօթացուցիք, այլ նաեւ, մեր խիստ բայց ազնուական, մթին բայց քաղցր քրիստոնէութեան ամբողջական պատկերն իսկ կրցաք տալ կրօնական այն համերգով, որուն յիշատակը յաւերժական կը թուի ըլլալ օտար ունկնդիրներու հոգիէն ներս:

Արեւելքի բոլոր եկեղեցիներէն ամենէն աւելի տարօրէն վսեմ ճգնաւորութեամբ յատկանշուող մեր եկեղեցին, իր հարուստ բանաստեղծութիւնով, իր սիրոյ եւ երախտագիտութեան կրօնական ներշնչումներով, կրցած էր տալ երգերու շարք մը, որ կը կոչէր շարական՝ *մարգարիտե մանեակ*: Թանկագին եւ ընտրուած՝ մարգարիտներու նման: Ու եթէ ընդունինք որ *Աստուածաշունչի* մեր թարգմանութիւնը թագուիին էր թարգմանութիւններու, բնականօրէն – մարգարիտե մանեակ – պիտի ըլլային անոր շուրջ յօրինուած մեր երգերը:

Ու ճիշդ այդպէս, մարգարիտներու հրապոյրը կրեցին կրօնական համերգին ունկնդիրները: Մեր fanaticismը չքացաւ. մնաց հայ հոգին որ տեսլականին կը կառչի իր էութեան բոլոր տուեալներով: Մարգարտակում *սկիհ*, որ մեր սուրբերուն եւ նահատակներուն լուսեղէն թելերով կը բարձրանայ վեր եւ չէ՛ կարող աստուածներ բնակեցնել Ողիմպոսի մը կատարին, կամ, փոթորիկներու ձայնով վրէժխնդիր Եհովաներ պատկերացնել:

Ձեր վերջին գործը *Նաւօր Նաւօր*, իր հայ ուխտագնացութեան հարազատ եւ ամբողջական պատկերացումով՝ ըմբռնելի դարձուց մեզի եւ օտար ունկնդիրներուն, այն խորհրդաւոր կապը որ կայ մեր *Կալերգին*

Եւ մեր *Սուրբ Սուրբ*ին միջեւ: Արեւելքը եւ Արեւմուտքը այնքան նուրբ արուեստով շաղկապող այդ գործը, Վարպէ՛տ, մեզ՝ հայ ունկնդիրներս, տարաւ արուեստի ոլորտներուն, եւ այդ հոգեկան կրթութեան իբրեւ վարձք՝ այժմ մեր ծափերուն մէջէն կը ծլարձակուի ձեր երգը, եւ ձեր երգին իբրեւ սրտի՛ արձագանգ կը հնչեն մեր ծափերը: Այդ կրթութեամբ է դարձեալ, որ մենք կարող ենք գնահատել Մայր Զայրենիքի նորագոյն երգահաններէն Կարօ Չաքարեանը, անոր երգերուն մէջէն իսկոյն ճանչնալով հրաշագործ շունչը Կոմիտասին: Այդ կրթութեամբ է, որ մենք հիմա մեր շրթներուն հպարտօրէն կը կրենք պատասխանը, այն գուցէ խղճահարութեամբ եղած հարցումին, թէ՛ «ի՛նչ պիտի ըլլար երգն ու երաժշտութիւնը այս ժողովուրդին, երբ ան ըլլար իր սեփական հայրենիքին մէջ եւ պաշտպանուած՝ պետութենէն»: Անուն մըն է այդ պատասխանը՝ Արամ Խաչատուրեան:

Ձեզի՛ հանդէպ մեր հիացումը, յարգանքը եւ երախտագիտութիւնը աւելի՛ խոր է, սակայն, Վարպէ՛տ, որովհետեւ, փառքի եւ վարձատրութեան ակնկալութիւնը իր թելովն իսկ չդպաւ ձեր հոգիին: Դուք շարունակեցիք կրթել, բարձրացնել մեր հոգին, աւելի՛ ու աւելի՛ կատարեալ գործերու ճաշակը տալով մեզի: Զոս, Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ, դուք ըմբռնել եւ գնահատել տուիք, ձեր երգերուն միջոցաւ, մեր բարի՛ ու պարզունակ հոգին, մեր միստիք ու բարձունքներու լոկ ձգտող հոգին. երախտագէտ, եղբայրական սիրոյ եւ նուիրումի ընդունակ մեր հոգին: Զայ ժողովուրդի հոգենիւթը կազմող այդ երրորդութիւնը պայծառօրէն պատկերացուցիք մեզ հիւրընկալող ժողովուրդին եւ օտարներուն՝ այն միա՛կ լեզուով որ թարգմանի կարօտ, եւ ըմբռնելի՛ է ու հասկնալի բոլորին անխտիր:

Պէյրութահայութեան կողմէ շնորհակալութիւն կը յայտնեմ ձեզի, Վարպէ՛տ, որովհետեւ հոգիներու դաստիարակի ձեր դերին մէջ, չխնայեցիք մեզի նոյնիսկ ձեր աչքերուն անփոխարինելի՛ լոյսը: Ու հիմա, այդքան զոհաբերութեան առջեւ, թող ներուի ինծի ձեզ անուանել Զայրենիքիս նորագոյն տիտղոսով՝ ժողովրդային Վաստակաւոր Արուեստագէտ:

Մեր մեծանուն պատմաբան Մովսէս Խորենացիի թանկարժէք, դարերու մէջէն իսկ դեռ մարգարտեայ մէկ խօսքով կը համբուրեմ ձեզ ... ու կ'ըսեմ. –

...Փա՛ռք քեզի, ա՛յժմ եւ յաւիտենականութեան մէջ, Զայրենիքիդ արժանաւոր գաւակ...:

Բ. ԿԱՆԱԶԵԱՆ ՄԱՅՐԻՆԵՐՈՒ
Ա. ԿԱՐԳԻ ՀՔԱՆՀԱՆՈՎ ՊԱՐԳԵԴԱՏՐՈՒԵՑԱԲ
ԼԻՔԱՆԱՆԵԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԷ¹⁶

Թ.

Չորեքշաբթի գիշեր, Ամերիկեան Համալսարանի Չեփըլը բազմութեամբ կը յորդեր: Ներկայ էին Պէյրուօի Առաջնորդ Գերշ. Բարոյեան Սրբազան, Կրթական Նախարարութեան Ընդհանուր Տնօրէն Պ. Նեժիպ Սատաքա, հայ երեսփոխաններ՝ ՊՊ. Շատեր, Տէր Գալուստեան, Տիգրան Թոսպաթ, հայութիւնը եւ **Գուսան** երգչախումբը իր ղեկավարով:

Բացառիկ արժանիքներով եւ նկարագրի անստգիւտ ուժգնութեամբ օժտուած այս արուեստագետին գովքը հիւսողներու թիւը մեծ էր սրահին մէջ:

Քառասուն տարիներու փառահեղ ասպարէզ մը, որ անսպասելի դժբախտութեան մը հետեւանքով ընդհատուելու վտանգին ենթարկուեցաւ պահ մը (1945ին Պ. Կանաչեան իր տեսողութիւնը կորսնցուց), ոչ միայն շարունակուեցաւ, այլեւ հրաշալի ստեղծագործութիւններ տուաւ Վարպետին կամքին ու եռանդին անսպառ ուժին շնորհիւ:

Կոմիտասի աշակերտ եւ իր կարգին վարպետ՝ Պ. Կանաչեան հայ գեղջուկ երգերու կալուածը ընդարձակեց եւ հարստացուց:

Իր նորութիւններու ծարաւի եւ անյագ հոգին անտարբեր չէր կրնար ըլլալ լիբանանեան ֆուլքլորին հանդէպ: Այս պատճառաւ է, որ ան արաբ գեղջուկ երգերը մշակեց, դաշնաւորեց եւ բազմաձայնի վերածեց: Նորութիւն մը, որ առաջին անգամ ինք փորձեց:

Յիսունէ աւելի ստեղծագործութիւններ, անխոնջ աշխատանք, քառասուն տարիներու գեղարուեստական ասպարէզ, որուն քսանհինգը լիբանանեան հողին վրայ, Կանաչեանը դարձուցին պատուոյ քաղաքացի մը: Այս պատիւն է որ լիբանանեան կառավարութիւնը ճանչցաւ իր մէջ, իրեն ընծայելով Մայրիներու Սպայի Շքանշանը:

Չորեքշաբթի գիշեր, երգահանդեսի ընթացքին, Պ. Սատաքա, հանրապետութեան նախագահին անունով պատուեց արուեստագետը: Արդար վարձատրութիւն: Ժողովուրդին խելայեղ ծափահարութիւնները, երգողներուն անգուսպ հրճուանքը յարգանքի եւ սիրոյ արտայայտութիւններ էին մեծ եւ սիրելի Վարպետին:

Գալով երգչախումբին՝ միշտ նոյն բառերը, որոնք տարիներէ ի վեր կը

կրկնուին. Կանաչեան տէրն է իր երգչախումբին: Յայտագրի նորութիւններու կարգին ամէնէն աւելի ծափահարուեցաւ Ալթունեանի *Թելօն*, որուն ընթացքին օրիորդներ Եղիայեան, Մանուկեան եւ Կանաչեան իրենց քաղցրալուր մեներգերով հաճելի զանազանութիւն մը ստեղծեցին:

Վերջացնելու համար՝ ոչ մէկ գովեստ կրնայ այս երիտասարդներու ճիգը գնահատել. անոնք վարպետին շուրջ հաւաքուած երգի սրբազան հուրը վառ կը պահեն:

Պէյրութեան բարեկամներ

ԼԻԲԱՆԱՆ ՍՈՒԳԻ ՄԷՉ¹⁷

Տիգրան Թոսպաթ

Յիշողութեանս մէջ որքան ետ երթամ, ես ամէն անկիւնադարձի Կանաչեանը կը գտնեմ:

Ու կը վերյիշեմ: Կը վերադառնար ռազմաճակատէն, Ասիոյ խորերէն, Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի ամէնէն հրատապ օրերուն, իր հետ բերելով բարակ մը, որ իրեն կառչած էր, եւ ջութակ մը՝ որուն լարերը հրաշքով անեղծ մնացած էին: Հօրեղբայրս, որ զինուորական բժիշկ էր, Մեծն Կոմիտասի այս աշակերտը փրկած էր եւ որպէս օգնական-դեղագործ՝ պաշտօնի դրած պատերազմական հիւանդանոցի մը մէջ ու յաջողած էր կարգադրել այնպէս մը, որ անոր տրուի հիւանդութեան արձակուրդ մը, զոր Կանաչեան պիտի անցընէր Հալէպի մէջ, մեր ընտանիքի մօտ:

Այս պայմաններուն տակ է որ Կանաչեան մեր մօտ եկաւ՝ իր բարակով եւ ջութակով: Արիւնագուրկ՝ բայց կենսալի, իր արեւակիցները հարուածող դժբախտութիւններէն ցնցուած՝ այլ ապագային հանդէպ իր ունեցած հաւատքը անխախտ պահած, ան իր ուժն ու քաջութիւնը վերագտաւ Հիւսիսային Սուրիոյ մայրաքաղաքին մէջ, շրջապատուած՝ սիրովն ու ծառայասիրութեամբը հայրենակիցներու խմբակի մը, որ, եղերական այդ օրերուն, կարեկցութեան ու գուրգուրանքի թաքնուած հարստութիւններ ունէր տակաւին, մխիթարելու եւ օգնելու համար բոլոր անոնց՝ որոնք օրը օրին կը խլուէին Հալէպը քերելով դէպի Տէր Չօրի անապատները ընթացող կարաւաններէն:

Կանաչեան ռազմաճակատ վերադարձաւ, Չինադադարին անկէ ետ գալու համար, ողջ ու առողջ, աւելի արիւնաքամ եւ աւելի կրակոտ՝ քան երբեք:

Հակառակ համատարած սուգին, մթնոլորտը խանդավառիչ էր: Մեծ ջարդերէն վերապրողներուն մարդահամարը կը պատրաստուէր. մեռելներուն վրայ կու լային: Բայց, ներգոր կերպով կը պատրաստուէին աւելի փայլուն հեռանկարներ: Ու այս ձեւով էր որ, միշտ օժանդակութեամբը վերոյիշեալ պգտիկ խմբակին՝ որ զինք սիրած ու միաժամանակ գնահատած էր իր փթթումի մէջ եղող տաղանդը, Կանաչեան Հալէպի մէջ տուաւ իր առաջին մեծ երգահանդէսը եւ առաջին անգամ լսելի դարձուց իր *Օրորը*, որ այդ օրն իսկ անմահացաւ:

Ժամանակները մեզ իրարմէ բաժնեցին:

Երախան, որ Կանաչեանը տեսած էր յամառ աշխատանքի մէջ, խանդավառութեամբ եւ երբեմն՝ զայրոյթով իր Զալէպի երգչախումբը վարելը, որ մեծ պատիւն ունեցած էր ներկայ գտնուելու այդ երգահանդեսին, որ անկիւնադարձ մը հանդիսացաւ իր կեանքին մէջ, դեռ մոռցած չէր կորացած՝ այլ բարձրահասակ, ու երազկոտ աչքերով այս մարդը, որ այնքան լաւ կը յարմարէր իր առաջին երգչախումբին լամուկներուն թէ՛ քաջակազմ անդամներուն հետ, որ կը պոռչտար, կը փոթորկէր, բայց գիտէր նաեւ խնդալ եւ խնդացնել, մարդը՝ որ լաւ կ'ուտէր, լաւ կը խմէր, ու կը գնահատէր կեանքին ամէն մէկ վայրկեանը, անոր տալով իր բուն իմաստը:

Ու օր մը, երբ Կիպրոսէն հոս կ'իյնայի, *Լ'Օրիանի* մէջ նախաքայլերս առնելու համար, ես անգամ մը եւս կը գտնէի բարակով երաժիշտը, վերացած երգահանը, պատանի տարիներու իմ մեծ բարեկամս:

Փոխուած չէր: Միայն թէ՛ քիչ մը աւելի հասունցած էր: Ու մինչ այդ, գրած էր, անվերջանալի կերպով գրած, յօրինած, անխոնջ կերպով յօրինած՝ գեղջկական երգեր, տխրամած ու խանդավառող, առինքնող մեղեդիներ: Կանաչեան երաժշտութեան խազերու տակ քիլոյով թուղթ սւեցուցած էր:

Պէյրուքի մէջ Կանաչեան շատ ժամանակ չկորսնցուց կազմելու համար համբաւաւոր **Գուսան** երգչախումբը, որ բնականաբար իր համբաւը եւ իր բարձր որակը պարտական եղաւ իր ղեկավարին: Բազմանդամ, ամրախարիսխ երգչախումբ, որուն կ'անդամակցէին տեղույն լաւագոյն տարրերը:

Փորձերը, որոնց ներկայ կը գտնուէի լռիկ-մնջիկ, զիս կը յուզէին, զիս կը խանդավառէին:

Անհրաժեշտ էր որ իր կողմէ պատրաստուող այս համերգը չսահմանափակուէր հայ երաժշտասերներով: Անհրաժեշտ էր, ամէն գնով, այս վայելքին մասնակից դարձնել բոլոր լիբանանցիները, բոլոր օտարականները: Պէտք էր այս համերգին տալ միջազգային բնոյթ մը:

Ժորժ Նաքքաշի բարեհաճութեամբ, այս ճիգին լծուեցայ:

Եւ այս համերգին առաջին ունկնդրութիւնը տեղի ունեցաւ ի ներկայութեան զօրավար եւ տիկին Զեօնցիսկըրի, Պրն. Կապրիէլ Պուսուրի եւ կարգ մը արուեստագետներու եւ երաժիշտներու, *Լ'Օրիանի* հանդիսասրահին մէջ, որ այսօր մեքենական սարքաւորումներուն յատկացուած է: Ունկնդրութիւնը խանդավառեց հանդիսականները, որոնք իրենք զիրենք դեմ յանդիման կը գտնէին ոչ միայն հանճարեղ երգահանի մը, այլ նաեւ ահնհաւասարելի խմբավարի մը, մինչ գերազանցապէս կը գնահատէին հայկական գեղջկական երգերը, անոնց ճոխութիւնն ու նուրբ երանգները:

Այս ձեւով, Կանաչեան եւ **Գուսան** երգչախումբը ունեցան շշմեցնող

սկզբնաւորութիւն մը, որ կանգ առաւ միայն այն կուրութեամբ, որ Վարպետը հարուածեց 1945ին:

Գուսանի գործունեութիւնը ինքնաբերաբար դանդաղեցաւ՝ ինչպէս պիտի դանդաղէին Կանաչեանի յօրինումները:

Բայց Վարպետը պարտութիւն չխոստովանեցաւ: Ան իր վերջին խօսքը չէր ըսած: Եւ, աչքին լոյսը կորսնցուցած ըլլալով հանդերձ, շարունակեց յօրինել:

Աչագուրկ, ան շարունակեց փորձերը: Իր երգիչներն ու աշակերտները պահեց իր ճիպօտին հմայքին տակ: Շարունակեց տալ համերգեր, որոնց յայտագրերուն մէջ կը մտնէին լիբանանեան ժողովրդական բազմաթիւ երգեր, զորս Պթըիսէյի, Շուֆի եւ Զեսրուանի գիւղերուն մէջ իր կատարած պտոյտներուն ընթացքին իրացուցած եւ ներդաշնակած էր:

Իր բոլոր համերգերը անստգիւտ հանդիսացան:

Անոնք խորունկ տպաւորութիւն մը գործեցին նախագահ Պշարա Էլ-Խուրիի եւ յատկապէս նախագահ Զամիլ Շամունի վրայ, որ անոր Մայրիներու Ազգային Կարգի Ասպետի շքանշանը տալով, ուզեց փայլուն իր գնահատութիւնը բերել գործին լիբանանցիի մը, որ անհասանելի բարձունքներու տարած էր լիբանանեան արուեստը եւ երաժշտութեան ծառայած էր անխառն սիրով մը:

Միւնն Վրաքեան, Տիրան Աճնմեան, Բ. Կանաչեան եւ Մուշեղ Բշիան

Բայց, հասաւ այն պահը, երբ Կանաչեան ինքզինք գտաւ կանգ առնելու հարկադրանքին տակ:

Ուժերը կը ջլատուէին, ա՛լ ի վիճակի չէր երգչախումբը վարելու, ո՛չ ալ Նոր երկեր յօրինելու, երբ սովորութիւն ըրած էր չտալ համերգ մը, առանց անոր մէջ մտցնելու իր Նոր երկերուն քանի մը հատը:

Այն ատեն սկսաւ բարոյալքումը: Արտադրութեան կարողութենէն զրկուած, Կանաչեան ինքզինք կեանքէն դուրս ձգուած կը զգար, որովհետեւ կեանքը իրեն համար երաժշտութիւն էր եւ երաժշտութիւնը՝ ձայներ, որոնք կը բարձրանան, ձայներ՝ որոնք կերպարանք կը ստանան՝ գործիքներու հանգոյն եւ կը կատարեն գործիքներու դերը:

Նոր ուրախութիւններ իրեն կը սպասէին: Խորհրդային Յայաստանը որ իր պատուհանները բացած էր աշխարհի վրայ, ծանօթացած էր Կանաչեանի գործերուն: Սիրած էր զանոնք: Սիրել տուած էր զանոնք: Եւ կ'ուզէր արժանաւայել ընդունելութիւն մը վերապահել այն հեղինակին, որ գրած էր բազմաթիւ այն երգերը, որոնք մին միւսէն գեղեցիկ էին, որոնք արտայայտութիւնը կը հանդիսանային հայ ժողովուրդին ամենէն վաւերական զգացումներուն, որոնք փառաբանութիւնն էին փարումին՝ զոր հայ ժողովուրդն ուներ հանդէպ իր ցեղային նահապետական բարքերուն եւ հայրենական հողին՝ զոր Կանաչեան տեսնելու բախտաւորութիւնը չէր ունեցած:

Երեւանի կրկնակի հրաւերներուն վրայ, Կանաչեան կը պատրաստուէր կատարել այս ուխտագնացութիւնը եւ հաղորդուիլ Յայաստանի արուեստագետներուն, երգիչներուն, մտաւորականներուն եւ երաժշտասէրներուն հետ, երբ մահը տակնուվրայ ըրաւ իր ծրագիրները:

Ան իր հոգին աւանդեց Պէյրութի մէջ:

Բախտը ուզեց որ Վարպետը, որ այնքա՛ն սիրած էր Լիբանանը, որ իր կեանքին գեղեցկագոյն տարիները ապրած էր Լիբանանի մէջ, որ իր լաւագոյն երկերը արտադրած էր լիբանանեան հողին վրայ, շիջի Լիբանանի մէջ, շրջապատուած իր աշակերտներէն եւ բարեկամներէն, որոնք զինք այնքա՛ն սիրեցին: Բախտը ուզեց որ Լիբանանի հողն ըլլայ վերջին հանգստավայրը բարձրորակ յօրինողի մը, որ իր բովանդակ տաղանդը փթթեցուց այս երկրին մէջ, ուր կը ծաղկին ազատութիւնն ու գեղեցկութիւնը:

Ճակատագիրը անողոք է, բայց արդար:

Մեր բովանդակ կեանքին ընթացքին պաշտամունք ունեցած ըլլալով Կանաչեանի հանդէպ, մենք այս ձեւով մեր քով պիտի պահենք զինք: Այնպէս՝ ինչպէս անմար պիտի պահենք իր յիշատակը:

LA MORT DU MAÎTRE GANATCHIAN ENDEUILLE LA FAMILLE LIBANAISE. UNE FIN? NON UN COMMENCEMENT! NOUS TE GARDONS, MAÎTRE, EN TERRE LIBANAISE¹⁸

Yolande Adjemian

Aussi loin que je remonte dans mes souvenirs, je retrouve Ganatchian à chaque tournant.

Je le vois, s'amenant du font, des confins d'Anatolie, en pleine première guerre mondiale, avec un sloughi qui s'était attaché à lui et un violon dont les cordes tenaient miraculeusement. Mon oncle, médecin militaire, avait récupéré ce disciple du grand Komitas, l'avait fait affecter en qualité d'aide-pharmacien dans un hôpital de campagne et s'était arrangé pour lui faire octroyer un congé de maladie qu'il passerait à Alep auprès de nous.

Ganatchian arriva donc avec son violon et son sloughi. Anémié, mais plein de vitalité; affecté par les malheurs frappant ses compatriotes, mais gardant intacte sa foi dans l'avenir, il reprit force et courage dans la capitale du Nord syrien, entouré de l'affection et de la sollicitude d'un petit groupement qui, en ces jours dramatiques, disposait de trésors de compréhension et de tendresse, pour soulager et aider tous ceux qu'on arrachait, au jour le jour, des caravanes passant en lisière d'Alep, en route pour Deir Ez-Zor.

Ganatchian retourna au front pour revenir sain et sauf, mais plus exsangue et plus dynamique que jamais, au début de l'Armistice.

L'atmosphère, malgré les deuils, était exaltante. On recensait les survivants des grands massacres. On pleurait les morts. Mais on s'occupait activement des lendemains chantants. Et c'est ainsi, toujours avec l'aide du petit groupement qui avait su l'aimer en même temps qu'apprécier son talent montant, que Ganatchian donna à Alep son premier grand concert et la première audition de sa "Berceuse", vouée dès ce jour à l'immortalité.

* * *

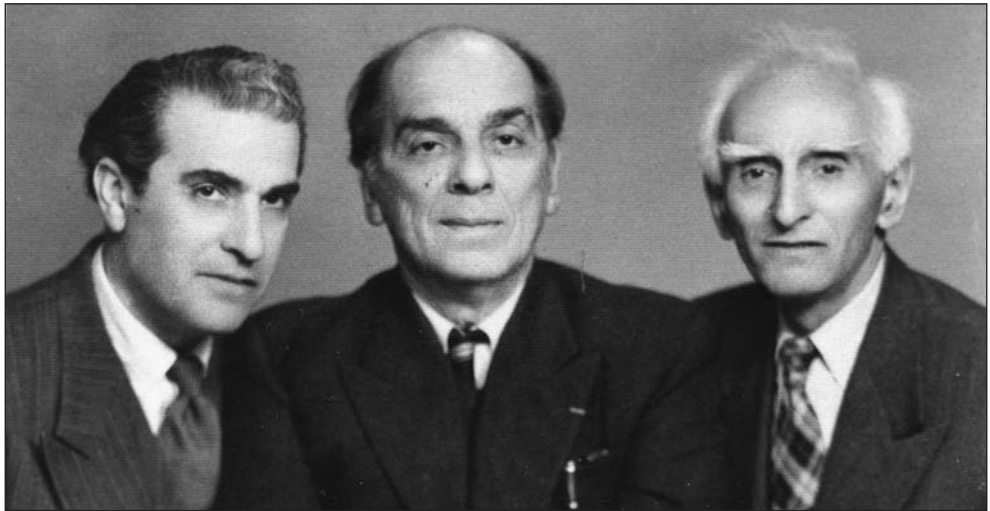
Les temps nous séparèrent.

L'enfant qui avait vu Ganatchian travailler avec acharnement, diriger avec fougue et un tantinet de colère ses chœurs alépine, qui avait eu l'in-

signe faveur d'assister à ce concert qui marqua une date dans sa vie, n'était pas près d'oublier ce grand bonhomme dégingandé, aux yeux rêveurs, qui s'entendait tout aussi bien avec les mioches qu'avec les membres de sa première formation chorale, qui criait, tempêtait, mais savait également rire et faire rire, qui mangeait bien, buvait bien, appréciait chaque instant de la vie en lui donnant une signification.

Et ne voilà-t-il pas que je retrouvai, débarquant de Chypre, alors que je faisais mes premières armes à L'Orient, le compositeur au sloughi, le musicien exalté, mon grand ami de mes jeunes ans.

Il n'avait pas changé. Il avait seulement mûri. Et dans l'entre-temps, il

Shhrouli Uatidhian, P. Goussian et Ughur Ughurshian

avait écrit, écrit, composé, composé des chansons du terroir, tristes et enjouées, des mélodies prenantes, noirci des kilos de papier-à-musique.

Ganatchian à Beyrouth ne tarda pas à former ses chœurs, les fameux chœurs "Koussan" qui devaient naturellement tirer leur réputation et leur qualité, de leur dirigeant. Des chœurs consistants, solides, formés des meilleurs éléments de la place.

Les répétitions auxquelles j'assistais en catimini m'émouvaient, m'emballaient.

Il fallait que ce concert qu'il préparait n'atteigne pas seulement les mélomanes arméniens. Il fallait à tout prix que tous les Libanais, tous les étrangers profitent de ce régal. Que cette manifestation ait un caractère international.

Je m'attelai, avec l'aide compréhensive de Georges Naccache, à cette besogne.

Et l'avant-première de ce concert fut donnée en présence du général et de Mme Huntzinger, de M. Gabriel Bounoure, d'un certain nombre d'artistes et de musiciens, dans la salle de fêtes de L'Orient - l'actuelle salle des linos -. Elle enthousiasma l'assistance qui venait de découvrir en même temps qu'un compositeur génial, un chef de chœur inégalable, le folksong arménien, sa richesse et ses nuances.

Et Ganatchian, ainsi que les "Chœurs Koussan" prirent un départ fulgurant, qui ne s'arrêta qu'avec la cécité qui frappa le Maître en 1945.

L'activité des "Chœurs Koussan" se ralentit automatiquement. Comme se ralentirent les compositions de Ganatchian.

Mais le Maître ne s'avoua pas vaincu. Il n'avait pas dit son dernier mot.

Et aveugle, il continua à composer.

Aveugle, il continua à répéter. A garder ses disciples et ses élèves sous la magie de sa baguette. A donner des concerts, dont les programmes comportaient un certain nombre de chansons, folkloriques libanaises que Ganatchian avait réussi, entre Bteknay, les villages du Chouf et ceux du Kesrouan, à glaner et à harmoniser.

Ses manifestations furent toutes marquées du sceau de la perfection.

Elles impressionnèrent le Président Bêchera el Khoury et tout particulièrement le Président Camille Chamoun qui tint, en octroyant les insignes de Chevalier de l'Ordre du Cèdre, à rendre un hommage éclatant à l'œuvre d'un Libanais qui avait porté très haut le renom de l'art libanais et qui avait servi la musique avec passion.

Mais arriva le moment où Ganatchian se vit contraint s'arrêter.

Ses forces déclinaient et il n'était plus en mesure de diriger, ni surtout de composer des œuvres nouvelles et il avait la coquetterie de ne pas annoncer de concert qui ne comporterait pas plusieurs morceaux de sa composition en première audition.

Alors commença le déclin moral. Ne produisant plus, Ganatchian se jugeait exclu de la vie, parce que la vie pour lui était musique et la musique, les voix qui montent, les voix qu'on forme comme des instruments et qui font œuvre d'instruments.

Des joies nouvelles le guettaient. L'Arménie Soviétique qui avait ouvert des fenêtres sur le monde avait pris connaissance des œuvres de Ganatchian. Elle les avait aimées. Elle les avait fait aimer. Et elle voulait réserver à l'auteur de ces centaines de compositions les unes plus belles que les autres, exprimant toutes les sentiments les plus authentiques du peuple arménien, exaltant toutes l'attachement aux vertus ancestrales de la race et les nuances infinies d'une terre qu'il n'avait pas connue, l'accueil qui lui revenait.

Ganatchian s'apprêtait, sur les invitations réitérées d'Erevan, à accomplir

ce pèlerinage et à communier avec les artistes, les compositeurs, les choristes, les intellectuels et les mélomanes d'Arménie, lorsque la mort bouleversa son programme.

* * *

Il vient de mourir à Beyrouth.

Le destin a voulu que le Maître qui avait tant aimé le Liban, qui avait vécu ses plus belles heures au Liban, qui avait produit ses meilleures œuvres au Liban, s'éteignit au Liban, au milieu de ses disciples et de ses amis, qui l'ont tant aimé et que la terre libanaise soit la dernière demeure d'un compositeur émérite qui a produit le meilleur de lui-même dans ce pays où s'épanouissent la liberté et la beauté.

Le destin est cruel, mais juste.

Pour avoir eu le culte de Ganatchian toute notre vie durant, nous le garderons donc chez nous. Comme nous conserverons vivace son souvenir.

LES FUNERAILLES DE GANATCHIAN

Parsegh Ganatchian, le grand compositeur libanais, d'origine arménienne, titulaire de l'insigne de chevalier de l'Ordre du Cèdre et des Palmes Académiques, est mort hier matin à Beyrouth.

La Communauté Arménienne a décidé de lui réserver des funérailles nationales, qui auront lieu mercredi à 16 heures, en l'Eglise Saint Nichan d'où le cortège funèbre se dirigera vers le cimetière de Ras-el-Nabeh.

A sa famille, en particulier à sa veuve Mme P. Ganatchian, à ses filles et à ses gendres, Le Soir présente ses plus sincères condoléances.

ԴԱՄԲԱՆԱԿԱՆ՝

Սուշեղ Իշխան

Սգակիր հայրենակիցներ,

Մարդը որ հողին պիտի յանձնենք այս պահուս, պետք չունի բնաւ ներկայացուելու: Մեզմէ ամեն մէկը զինք կը ճանչնայ այնպէս, ինչպէս իր սեփական հոգին: Ան մաս կը կազմէ մեր ներքին էութեան, մեր շունչին, մեր տենչերուն եւ մեր երազներուն: Ան նոյնացած է մեր հոգիին հետ, որովհետեւ ան երզն է որ թրթռաց տարիներ շարունակ մեր ներաշխարհին մէջ, եւ ան Հայ երզն է որ հայրենի աշխարհին արծազանգելով մեզ հմայեց, մեզ սփոփեց, ջերմացուց եւ ոգեւորեց:

Բարսեղ Կանաչեան... Կոմիտասին աշակերտը, յաջորդը, շարունակողը, լրացնողը: Կոմիտասեան շունչին ու շնորհքին առաքեալը՝ Սփիւռքի տարածքին վրայ:

Երբ նահատակ ու կոտորակուած էինք, «ցեղին անմահներ»ը հրաւիրեց յառաջ ընթանալ դէպի կատարն հայրենի լեռանց, միշտ բարձր բռնած մեր երազին արիւնլուայ դրօշը:

Երբ սգաւոր ու վշտակոծ կը հեծեծէինք ազգովին, ան մեր հսկայ ցաւը օրօրելու համար կարծես, հայրենի օրօրոցներու վրայ երգուող հրեշտակաձայն մեղեդիներուն ամենէն քաղցրն ու զմայլելին դաշնագրեց:

Երբ մեր աներակ երդիքներուն, արտերուն եւ այգիներուն կարօտը կը ճանկաւորէր մեր կուրծքը, ան հին օրերու սիրերգերով ու պարերգերով մեզ փոխադրեց հայոց աշխարհի հարազատ միջավայրին մէջ:

Երբ հայ հաւատքը, օտար երկինքներու տակ, սկսաւ նահանջել եւ ոգեվառիլ, ան մեր սերունդները ուխտագնացութեան տարաւ դէպի Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետ, այնքա՛ն սրտագրաւ ջերմութեամբ, վերինչեցնելով անոր լռած զանգակները:

Եթէ այսօր հայրենիքին սերը, հայ անունին պարծանքը, հայ արիւնին կրակը հրաբուրբ ու մշտագործ կը մսան դեռ եւս մեր մէջ, ատիկա մենք կը պարտինք որքան հայ դպրոցին, հայ եկեղեցիին եւ այլազան կազմակերպութիւններու ճիգերուն, նոյնքան եւ Կանաչեանի մոգական ճիպտին:

Երգը անփոխարինելի ներշնչումն է ազգի մը հաւաքական ապրումներուն համար: Երգ ու սեր, երգ ու աղօթք, երգ ու կարօտ, միթէ կարելի՞ է մարդկային եւ ազգային հոգին ըմբռնել առանց երգի: Հայ երզն ու Բ. Կանաչեան նոյնացած էին անցնող կէս դարու ընթացքին: Անցեալն

ու ներկան ծփուն ձայներու ալիքներով իրար պաշարող հրաշալի ուժն էր Կանաչեան, որուն առջեւ բաց էին բոլոր հայ սրտերը, առանց խտրութեան: Ան գիտցաւ բանալ նաեւ օտար սրտերու դռները եւ հայ երգին կախարդանքով նուաճել մեզ շրջապատող ազգերու սերն ու հիացումը:

Երգի պէս անուշ մարդ մըն էր նոյն ատեն Կանաչեանի անձը: Դիւրահաղորդ, զուարթախոհ, բարեմոյն: Ե՞րգը քաղցրացուցած էր զինք, թե՞ երգերն էին որ իրենց ջերմութիւնը եւ գերազանցօրէն հայեցի հմայքը քաղած էին Կանաչեանի ներքին գանձերէն: Ո՛վ որ աշակերտած է իրեն՝ երգչախումբերու մէջ կամ դպրոցական գրասեղաններու վրայ, պիտի չմոռնայ բնաւ զուարթաբան մարդու եւ արուեստագետ ուսուցիչի անոր ինքնայատուկ անձնաւորութիւնը:

Հայ մշակոյթն ու դպրոցը կը կորսնցնեն անխոնջ վաստակեալ մը եւս: Մէկը այն անվարձ մշակներէն, որոնք ամբողջական նուիրումով ծառայեցին հայ մշակոյթին եւ պայծառացուցին, հարստացուցին զայն: Աւելին, Կանաչեան նոյն ատեն հայրենական ապրումներու տաք արցունքներով եւ հրճուանքի ցօղով ողողեց մեր հոգիներուն երաշտը: Ան մեզ վերստին հայացուց, վերստին արբեցուց կոմիտասեան երգերու անապական գինիով:

Եւ հիմա՝ երբ կը խոնարհիմ իր դագաղին առջեւ «Համազգային»ի եւ Նշան Փալանճեան Ճեմարանի մեծ ընտանիքին անունով, որուն մաս կազմած էր նաեւ ինք աւելի քան տասը տարիներ իբրեւ երգի եւ երաժշտութեան ուսուցիչ, կը մերժե՛մ հաւատալ, որ Կանաչեան ոչ եւս է: Մահը իր նմաններուն համար չէ: Եթէ ճիշդ է որ «ճառագայթը չի թաղուիր», երգը առաւել եւս դուրս կը մնայ հողին տիրակալութենէն: Երգը թեւաւոր կենդանութիւն է, աստուածային շունչ: Իսկ Կանաչեան որ դարձաւ հայ երգի մեծագոյն քուրմերէն մէկը, իր *Օրօր*ներով եւ *Նանօր*ներով, անցած է արդէն անմահութեան եւ միախառնուած հայ կեանքի յաւերժական երթին:

Թող մեր տուններուն մէջ միշտ բարձր հնչէ անմահին Կանաչեան:

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱԶԵԱՆԸ ԹԱՂԵՑԻՆՔ ԵՐԳՈՎ²⁰

ՇԱՅԱՆԴՈՒՄՏ

...Ս. Նշան Մայր Եկեղեցին լեցուած է սգակիր բազմութիւններով: Սենքեր հագած են **Գուսան** Երաժշտասէր Միութեան անդամուհիները: Դագաղը ուսամբարձ եկեղեցի կը բերեն **Գուսանի** տղաքը: Եկեղեցւոյ բակին մէջ ու մուտքին շարքի կեցած են հայ երկրորդական վարժարաններու երկսեռ աշակերտներ, սկաւաւտներ, արեւուշներ: Ընտրանի հասարակութիւն մը՝ արուեստագետներու, երաժշտագետներու, մշակոյթի մարդոց եւ ազգային մարմիններու: Բոլորն ալ եկած են իրենց յարգանքի վերջին արտայայտութիւնը մատուցանելու հայ երգի մոգին:

Աղօթք, շարական, խունկ ու մոմ, դամբանական: Կը խօսի Լիբանանի Զայոց Առաջնորդ Գերշ. Տ. Տաճատ Արք. Ուրֆալեան: Կու տայ կենսագրականը Վարպետին ու կը թուէ բարեմասնութիւններ անոր:

Սգակիր ներկաներու կարգին Զայ Կաթողիկէ քոյր համայնքէն՝ Գերպ. Մեսրոպ Եպս. Թերզեան, Մխիթարեան Զայրեր, ՍԷՆ Ժողէֆ Զամալսարանի Զայագիտական Ամբիոնի վարիչ Զայր Թալոն, Զայ Աւետարանական Զամայնքէն պատուելի Աբրահամ Ճիգմեճեան. Լիբանանի Ազգային Երաժշտանոցը ուղարկած է պատուիրակութիւն մը՝ գլխաւորութեամբ Երաժշտանոցի տնօրէն Պրն. Թուֆիք Սուքքարի:

Եկեղեցւոյ մէջ արարողութիւնները աւարտած են: Դուրս կը բերուի դագաղը մեծ մարդուն՝ ձեռամբարձ, **Գուսան**ականներու կողմէ:

Ապա թափօրը ինքնաշարժներով կ'ուղղուի գերեզմանատունը Ֆրըն Շպպէքի: Զոս եւս շարք են կանգնած սկաւաւտներ, արծուիկներ, արեւուշներ, բարեւի կեցած՝ երկրորդական վարժարաններու աշակերտներ: Զահանայից դասը, առաջնորդութեամբ Ատրպատականի Զայոց Առաջնորդ Տ. Վարդան Ծ. Վրդ. Տեմիրճեանի, ընկերակցութեամբ Անթիլիասի Կիլիկեան Միաբանութեան անդամներու, տրտում շարականներով կը դիմէ մատուռ: Թափօրին կը հետեւին **Գուսան**ականները, վերջին անգամ իրենց ուսերուն վրայ առած դագաղը իրենց սիրելի Վարպետին:

Դարձեալ աղօթք, շարական ու դամբանականներ: **Գուսանի** կողմէ յուզիչ արտայայտութիւն կ'ունենայ խումբի վաստակաւոր ու հաւատաւոր անդամ Տոքթ. Է. Էլմաճեան: Զամազգային Մշակութային Ընկերակցութեան եւ Նշան Փալանճեան Ճեմարանի անունով՝ Մ. Իշխան:...

Խօսք առաւ նաեւ Պրն. Անդրանիկ Ուրֆալեան, յանուն ՀՀԴաշնակցութեան:

Վերջին պահն է բաժանման: Փոսը բացուած է արդէն: Քանի մը բերան աղօթք, կարճ Անդաստան մը: Եկեղեցական ամբողջ դասը կը կատարէ պատշաճ ծեսը: Անոնց տրտմեանց ձայնի շեշտին կը խառնուի ձայնը փոս թափուող հողին: Հող էիր ու հող դառնաս: Որքան ալ զօրաւոր ջիղեր ունենայ մարդ, դժուար պիտի զսպէ ինքզինք այս այնքա՛ն սարսռալի արարողութեան դիմաց, որ կը կոչուի թաղում: Մանաւանդ թաղումը սիրելի եւ մեծարժէք անձի:

Յուզումը համատարած է: Թաց աչքեր: **Գուսանի** բոլոր անդամները խմբուած են: Անոնք կ'երգեն *Հայր Մերը* յուզումով, ապա *Օրօրը՝* գլուխգործոցը Վարպետին: Չեփիւռ Շանթ կը կատարէ մեներգի բաժինը: Դեկավարն է Տոքթ. Էլմաճեան:

Քուն Եղիր Բալաս...

Ու աչքերը խփեց Վարպետը՝ յաւիտենական քունով, բայց անպայման որ *Օրօրին* մրմունջներն ու թախծոտ շեշտերը թեթեւցուցին անոր վրայ նետուող ծանր հողը, ու ջերմացուցին այն ցուրտ փոսը, որ իր յաւիտենական օրօրոցը պիտի մնայ:

Ցաւակցութիւնները տեղւոյն վրայ ընդունեցին Կանաչեանի այրին ու զաւակները, իսկ **Գուսանի** կողմէ՝ Տոքթ. Է. Էլմաճեան:

Բայց սգակիրներ չեն շտապեր դուրս ելլելու: Անոնք կ'ունկնդրեն *Հոյ Նարը*, *Շուշօն*, *Կորանին* ձայնագիր մեքենայի վրայ, երգուած **Գուսանի** կողմէ:

Համերգ է: Աննախընթաց համերգ մը... գերեզմանին մէջ:

Արցունքները փոխուած են քաղցր ու անմոռանալի յիշատակի...:

ՅԱԲԱԿՅԱԳՐԵՐ

Օրհնութիւն եւ խաղաղութիւն Բարսեղ Կանաչեանի լոյս հոգիին: Տաղանդաւոր, հաւատարիմ աշակերտը Կոմիտաս վարդապետին եւ շարունակողը անոր մեծ գործին: Սուրբ Էջմիածնի Սեդակի առաջ Մենք կ'աղօթենք հանգուցեալի հոգիին համար: Այսօր Զայաստանը ամբողջ՝ Կանաչեանի Օրօրը կ'երգէ անոր պայծառ յիշատակին:

24-5-1967

Կաթողիկոս Վազգէն Առաջին

Խոր վշտով իմացանք երգահան Կանաչեանի մահը, կ'օրհնենք իր յիշատակը ու կ'աղօթենք իր հոգւոյն հանգստութեան համար:

Խորեն Ա. Կաթողիկոս

Profondement emu deces cher ami grand compositeur maitre distingué Parsegh Ganatchian. Presentons sincers condoleances a toute la famille.
23-5-1967

Eveque Karekine

Զայ մեծ երգահան Բարսեղ Կանաչեանի մահուան գուժը խոր կսկիծ պատճառեց Սփիւռքահայութեան Զեո Մշակութային Կապի Կոմիտէին: Զայրենիքը բարձր է գնահատում Կոմիտասի աշակերտի եւ տաղանդաւոր երգահանի ծառայութիւնները հայ երգարուեստի զարգացման գործում: Նրա յուզիչ երգերը միշտ կը հնչեն հայրենի երկնակամարի տակ: Կոմիտէն եւ նրա շուրջ համախմբուած հայ մտաւորականութիւնը վշտակցում են հանգուցեալի ազգականներին ու բարեկամներին, խորապէս սգում մեծ արուեստագետի կորուստը եւ գլուխ խոնարհում նրա աճիւնի առջեւ:

24-5-1967

Վարդգէս Զամազասպեան

Մեծ է կորուստը, շատ ծանր՝ կսկիծը բոլորիս համար: Խորապէս կը ցաւակցինք ձեր վշտին, համբերութիւն եւ մխիթարութիւն կը մաղթենք:

23-5-1967

Թուման-Աթայեան-Նազինեան

باسمي وباسم منتسبي مدرسة الارمن نقدم تعازينا الحارة سائلين الله ان يتفد
الفقيد برحمته الواسعة.

كرهبيت سيروبيان, مدير المدرسة, بغداد, 1967-5-24

تعبر اعضاء اللجنة المركزية لطائفة الارمن ببغداد ماءساتها العميق لوفاة
المرحوم بارسينغ كاناجيان الشخصية التي لا تستعاض.

المطران اسوغيك غازاريان, الرئيس الروحاني لطائفة الارمن

الارثودكس في العراق

1967-5-23

نواسيكم بوفاة عزيزكم الغالي. ولكم الصبر والسلوان.

الارشمندريت بيدروس بربريان, قامشلي 1967-5-24

Խորազգած ցաւակցութիւններ ձեր ամուսնոյն եւ մեծ երաժշտին
մահուան առթիւ:

24-5-1967

Հրաչ Կոստան Մարիմեան

Mrs. Ganatchian do not shed any tears because Ganatchian has
already resurrected in our hearts. God bless you for the courage and pas-
sion that you had all through.

Baghdad, 24-5-1967

Kishmishian

Mes Sinceres condoleances pour votre très grande perte.

24-5-1967

Diana Takydeen, Journal Le Soir

Members of AYMA Gomidas choir mourn death of their beloved com-
poser, conductor Parsegh Ganatchian.

22-5-1967, Baghdad

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ²¹

Գուսան 15 տարիներ է իվեր իր երգերով ոգեւորած ու սփոփած է հայ-րենակարօտ մեր հասարակութիւնը: **Գուսան** երգչախումբը տիրացած է դժուարագոյն երգերն իսկ ծայներու կատարեալ ներդաշնակութեամբ եւ ամենախոր ապրումով արտայայտելու արուեստին: Անոր քաղցր, հարազատ հնչիւններուն ալիքները երկար ատեն պիտի արձագանգեն մեր հոգիներուն մէջ:

Մ. Իշխան, Ազդակ, 1946

Իր միաձոյլ եւ ճկուն կշռոյթով եւ զուսպ ղեկավարութեամբ, Պրն. Կանաչեան եւ խումբը կրցան յաջողութիւն մը եւս արձանագրել:

Չարթօնք, 1943

Գուսան երգչախումբը որ մարգուած է Կանաչեանի նուրբ եւ խստապահանջ ճաշակին համաձայն, կարելի է դասել եղանակի արուեստագիտական բացառիկ ձեռնարկներու կարգին: Չափազանց բարեխիղճ հոգածութեան մը շնորհիւ, Կանաչեան յաջողած է կազմել հիանալի ամբողջութիւն մը, ուր աչքի կը զարնեն մասնաւորաբար նրբութեանց երանգաւորումները, ծայնական հաւասարակշռութիւնը եւ կատարեալ երաժշտականութիւն մը:

Ա. Տուպին, L'Օրիան, 1946

Գուսան իր տարեկան երգահանդեսներով վայելքի սքանչելի պահեր կը վերապահէ իր ունկնդիրներուն: Շնորհիւ իր ղեկավարին եւ խումբին միջեւ տիրող հասկացողութեան, ան կը մնայ մեր գաղութներու լաւագոյն երգչախումբը, օտարներու իսկ վկայութեամբ:

Յ.Մ. Ալսանեան, Նայիրի 1953

...Հարկ կա՞յ յիշեցնելու թէ Կանաչեանի երգահանդեսը նոր առիթներ տուաւ մեզի հոգեկան ինքնամփոփումի եւ գաղափարական երջանկութեան, որով կոմիտասեան չքնաղ խմբերգերուն հետ վայելեցինք նաեւ հեղինակին ստեղծագործական այնքան փափուկ եւ գունագեղ կտորները՝ *Տալիլօն* մինչեւ *Հոյ Նար* եւ *Մարալօ*, մինչեւ *Կորանին*, *Օրօրն* ու *Շուշօն*: Չանոնք չենք կրնար բառերով նկարագրել, քանի որ մրմունջներ եւ անպատմելի հեւքեր են յաճախ, երբեմն՝ հեծեծանք կամ լուռ արցունք մը, աղբիւրի ծիծաղ մը կամ գիշերուան մէջ անհետացող հեռա-

ւոր կարկաչ մը: Բայց անոնք կ'ապրին ու կը մնան իբր յիշատակ, կեանք ու գաղափար, եւ քանի լսուին՝ այնքան կը զարգանայ կարօտը մեր հոգիներուն մէջ, չենք յագենար եւ մեր էութիւնը համակուած կը զգանք թախծագին ուրախութեամբ մը:

...Մեզի կը մնայ ըսել պարզօրէն.- Ապրի՛ս, սիրելի եւ վաստակաւոր վարպետ, որ անմոռաց ժամեր պարգեւեցիր մեզի: Հոգիով կանաչ մնաս միշտ եւ աչքերով մի՛շտ լուսաւոր: Գիտցիր թէ սեր ու սիրտ ունեցող մարդիկ կան տակաւին մեր մէջ, որոնք կը զատորոշեն արժեքներն ու վաստակները եւ գուրգուրանքով կը խոնարհին անոնց առջեւ:

Սարմարա, 19 Նոյեմբեր 1951

Գուսան պէյրութահայ գեղարուեստական կեանքի զարդն է: Շնորհիւ հաւատաւոր երիտասարդներու անվերապահ օժանդակութեան՝ Պրն. Բ. Կանաչեան հայ երգին հմայքն է որ կը շողացնէ մեր հայրենաբաղձ հոգիներուն դէմ, երկիւղած քուրմի մը պաշտամունքով:

Ա., Ազդակ, 1953

Մայիս 16ը խոր նշանակութիւն մը ունի ոչ միայն **Գուսան** երգչախումբին եւ իր անխոնջ ղեկավարին, այլ մանաւանդ՝ հայկական եւ լիբանանեան երաժշտական հարուստ ժառանգութեան համար:

...Նման ձեռնարկներ առիթ կու տան իսկական արժեքով գնահատելու ժողովրդական երաժշտութիւն կոչուածը, որ ազգի մը հոգին է: Այստեղ պետք է փնտռել գլխաւոր գաղտնիքը Բ. Կանաչեանին:

Տիգրան Թոսպաթ, Այգ, 5 Մայիս 1957

Հայ երգի մեծ սպասաւորին յիշատակը պանծացնելու եւ իր աւանդը յաջորդող սերունդներուն փոխանցելու այս ճիգը կը համարենք մեր հոգիին պարտքը, որպէսզի ամենուրեք հնչէ հայ երգն ու երաժշտութիւնը եւ առ այդ, հայ մշակոյթը կենդանի դառնայ մեր հայ կեանքին մշակութային գոյատեւման:

**Վարչութիւն Համազգային Հայ Մշակութային
Ընկերակցութեան, Լոս Անճելըս**

Թէեւ, արդէն երկու տարուայ կեանք ունեցող երգչախումբի խմբավար, բայց բախտը ունեցած եմ Պաղտատի մէջ երգելու Բարսեղ Կանաչեանի կողմէ վերակազմուած երգչախումբին մէջ: Այդ փորձառութիւնը մեծապէս օգտակար եղած է ինծի, մասնաւորաբար Վարպետին յօրինած երգերու մեկնաբանութեան ճամփով եւ մինչեւ այսօր կը փորձեմ պահել անոնց հարազատութիւնը:

Բոլորս, մեծ հպարտանքով կը յիշենք, որ Կանաչեան Պաղտատ

գտնուած միջոցին՝ մեր կազմակերպած բոլոր համերգերուն անպայման ներկայ կ'ըլլար եւ զանոնք կը հովանաւորէր:

Կարապետ Բիշմիշեան, Պաղտատ, 1975

...Մեր երեց եղբայրը, մեր վարպետը: Ամբողջ քառորդ դար **Գուսան** եղաւ Կանաչեանի երկրորդ ընտանիքը, որուն ամեն մէկ անդամին հետ կապուած էր ինք, գործի եւ սրտի կապով: Ո՞վ կրնայ մոռնալ մեր փորձերուն եւ համերգերուն խանդավառ մթնոլորտը: ...Ո՞վ կրնայ մոռնալ անոր չափ տալու զուսպ, ինքնայատուկ, այլ վերացող եղանակը:

...Գիտենք, ալ պիտի չտեսնենք երկնային ներշնչումով լուսաւոր իր դէմքը. ա՛լ իր մատները պիտի չթրթռացնեն մեր խումբի հոգին, բայց գիտենք նաեւ, թէ մեզմէ ամեն մէկուն մէջ պիտի հնչէ շարունակ Կանաչեանի երգերուն մեծ համերգը, այնպէս թարմ ու կենդանի՝ ինչպէս սիրելի Վարպետին յաղթական օրերուն:

Հպարտ ենք մեր ուսուցիչով, իր հերոսական կեանքով, իր մեծարժէք եւ անմահ գործով:

...Երկրորդը՝ 1946 թուականն էր. **Գուսան** երաժշտասէր Միուրթիւնը կը տօներ Կանաչեանի երաժշտական գործունեութեան քառասնամեակը՝ Պէյրուի Ամերիկեան Համալսարանի հանդիսասրահին մէջ: Դարձեալ ի՞նք էր որ իմ դողացող ձեռքէ բռնեց եւ առաջնորդեց բեմ՝ առաջին անգամ ղեկավարելու համար իր ներկայութեան: Կանաչեան քաջալերեց զիս եւ դարձեալ ղեկավարելու նոր ասպարէզ մը բացաւ իմ առջեւ: Երախտապարտ եմ իրեն:

Տոքթ. Է. Էլմաճեան

Սփիւռքահայ մեր տարապայման գոյութեան ընթացքին, Բարսեղ Կանաչեան կարողացաւ 1920ից մինչեւ 1967 իր մահը՝ լինել հայ երգի զոհուած քարոզիչը եւ նրա օրինարար դերին հաւատացող մեծ հայը:

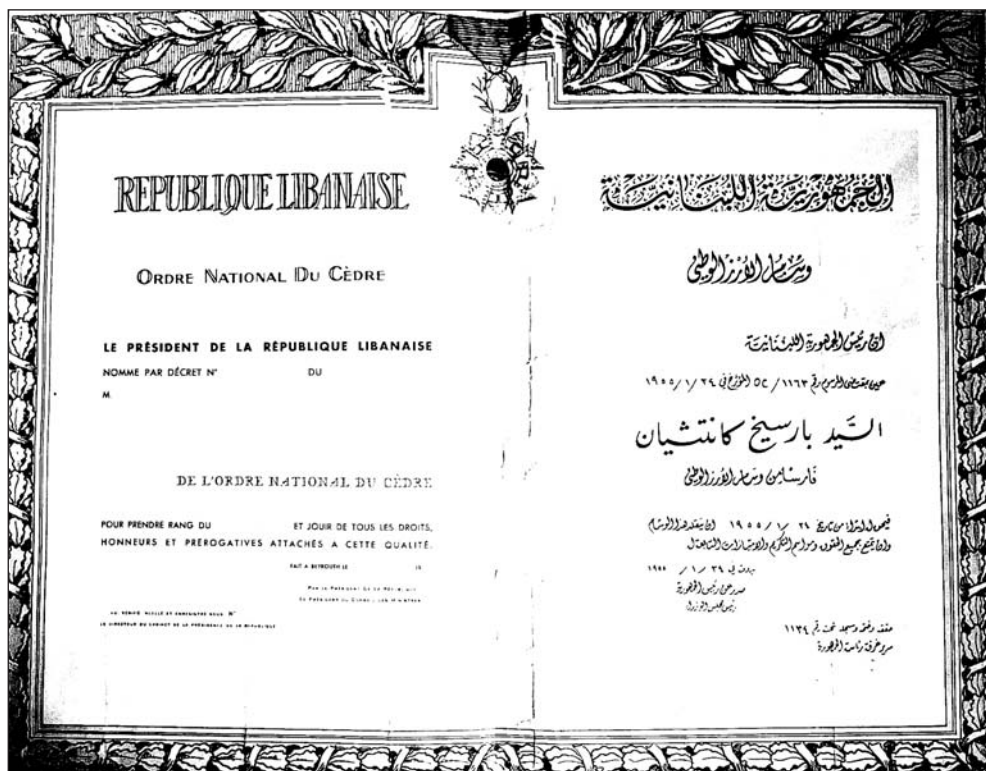
Նրա անունը պիտի հնչի այնքան ատեն, որքան հայ երգը կը քաղցրանայ մեր շրթներին եւ մեր ականջներին:

Ալֆրէդ Մարդոյեան

(Խմբավար՝ Իրանահայ Միութեան Երգչախումբին)

Կէս դար շարունակ Կանաչեանը եղաւ հայ երաժշտական մշակոյթի ամենաջերմեանդ գործիչներից մէկը: Ամենուրեք, ուր եղաւ Կանաչեանը, անմիջապէս բացեց իր թելերը, գրկեց մի խուրձ հայորդիներ, հայ երգով կայծ տուեց հայրենասիրական զգացումներին ու բոցավառեց մի ոգեղէն բազին, հայ երաժշտութեան սրբացած մեղեդիներով կայծկւտացող բազին:

Քանի՜ քանի երգչախմբերով Կանաչեանը օտար երկնակամարի տակ միաձուլեց մեր ժողովրդի հատուածահատ ոգիները: Դրանցից

1955. Կանաչեանի շնորհում
Լիբանանի Մայրիկներու Արժանեաց Շքանշանի Վկայականը

Գուսանը ծաւալեց իր երգատարած գործունեութիւնը Սիրիայում եւ Լիբանանում:

Աւա՛ղ: Օտար ափերի վրայ իր մահկանացուն կնքեց Բարսեղ Կանաչեանը:

Յարգանք իր յիշատակին:

**Սփիւռքահայութեան Հետ
Մշակութային Կապի Կոմիտէ, 1967**

Կանաչեան իր ամբողջ տաղանդն ու կեանքը ի սպաս դրաւ հայ երգի հայեցի նկարագրի գտումին եւ պայծառացումին եւ մասնաւորաբար անոր տարածումին՝ հայ ժողովուրդի անդաստաններուն մէջ: Այս տեսակետէն՝ անգնահատելի է Կանաչեանի դերը հայեցի երաժշտութեան վերածելորման մարզին մէջ:

Մայիս 1986

**Գարեգին Բ. Կաթողիկոս
Մեծի Տանն Կիլիկիոյ**

Կոմիտաս Վարդապետի նման, Բարսեղ Կանաչեան եւս ծնած էր Զայրենիքէն հեռու: ... Եւ եթէ Կոմիտաս վարդապետ բախտն ունեցաւ Զայրենիք երթալու, հայ գեղջուկի մտերմութեան մէջ ապրելու, հայ շինականին երգը լսելու, Կանաչեան երբեք չտեսաւ Զայաստանը, յաւետ կարօտ մնաց Զայրենիքին եւ միայն Կոմիտասի հոգիին մէջէն տեսաւ հայու հոգին: Ապրեցաւ, ստեղծագործեց, հայ երգի գանձարանը ճոխացուց սրտամօտիկ եւ հարազատ երգերով:

Թէեւ միայն երեք տարի աշակերտեց Վարդապետին, կրցաւ առնել կայծը հայ հոգիին, եւ այդ կայծն էր որ բոցավառեցաւ առաջին անգամ Սուրիոյ մէջ, երբ տակաւին որբ, տարագիր ու աստանդական, ցեղին Յարութիւնը երգեց՝ *Յառաջ, Նահատակ* երգին կշռոյթով, որ Զալեպի մութ գոբիներէն մինչեւ աշխարհի ամէն կողմ ուր հայ կայ, այսօր ալ կը հնչէ՝ հպարտութեամբ լեցնելով սրտերը հայ արիներուն եւ արի հայ մարդոց:

Ափսոս, որ Զայրենիքը, թէեւ ուշ, բայց ի վերջոյ ինքն ալ «գիւտը» ըրաւ Կանաչեանին, եւ այսօր, մեր հայրենի բեմերէն ալ կը հնչէ Կանաչեանին երգը, հայ երգը, հայ ժողովուրդին երգը:

Կանաչեանի յաղթանակն է ատիկա ժամանակին եւ մահուան վրայ:

Յարգանք իր վաստակին, եւ պատիւ զինք ծնող ժողովուրդին:

Մեսրոպ Արք. Աշճեան, 1986

...Պարտք կը զգամ հրապարակաւ հիացմունքս եւ երախտագիտութիւնս յայտնել անզուգական Վարպետիս որ միակ մղիչ ուժը հանդիսացաւ եւ իր թանկագին խրատներով քաջալերեց զիս խմբավարական արուեստին հանդէպ ունեցած փափաքս իրագործելու:

...Ես ուսանողական շրջանիս, Պէյրութի մէջ Կանաչեանի հիմնած **Գուսան** երգչախումբին տարիքով ամէնէն փոքր անդամը ըլլալով, մեծապէս ազդուեցայ այս նուրբ արուեստագետին խմբավարութենէն: Երջանիկ էի Կանաչեանի հովանիին տակ: Իրմէ էր որ սորվեցայ թէ ինչպէս պէտք է երգուին Կոմիտասի յօրինած երգերը եւ ընդհանրապէս մեր բոլոր տոհմիկ երգերը:

...Ես ինքզինքս մասնաւորաբար բախտաւոր կը նկատեմ Մեծն Կոմիտասի շունչէն մասնիկ մը ժառանգած ըլլալուս համար Կանաչեանի միջոցաւ եւ խորին յարգանքով կը խոնարհիմ Վարպետին խնկելի յիշատակին առջեւ:

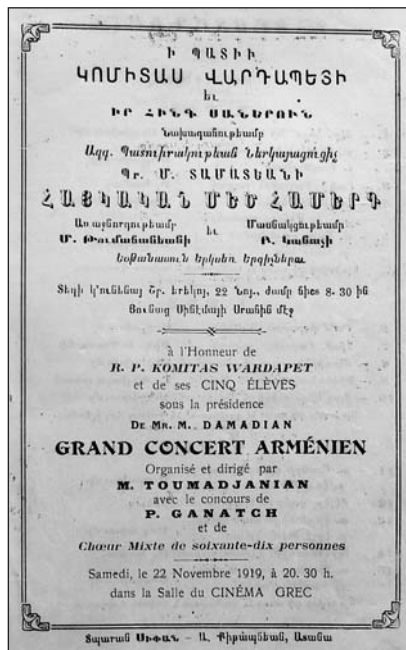
Րաֆֆի Սվաճեան, 1986

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՀԻՆՔ ՍԱՆԵՐԸ

Անդրանիկ Տազետեան

Շահեկան պիտի ըլլար վերականգնել պատումը՝ Կոմիտաս Վարդապետի Հինգ Սաներու Առաջին Համաշխարհային ողիսականին: Ի ձեռի ունեցած մեր նիւթերը սահմանափակ են: Թումաճանի արխիւէն, սակայն կրցանք յայտնաբերել վեցեջեայ ձեռագիր մը, որ գրառումն է Թումաճանի, Կանաչեանի եւ հաւանաբար երրորդ սանի մը եղեռնեան արհաւիրքի դրուագներուն²²:

Յստակ է որ Թումաճան զինուորագրուած է ու անցած Լիճէ, իսկ զինադադարին՝ Ատանա, ապա՝ Պոլիս: Ահա՝ թէ ինչ գրառուած է վերոյիշեալ վեցեջեայ գրութեան Թումաճանին վերաբերող բաժնին մէջ. «Չինուորութեանս բերմամբ 1,5 տարի վերջ ընդհատեցի [երաժշտական ուսումնա Կոմիտասի հետ]: Յոյս ունիմ որ այս աշխատանքը իզուր չէ անցած եւ թէ՛ քանի մը ամսուան վարժութիւնը պիտի կարենայ ինձ վերստանձնել նախկին վիճակը: Ընթերցումներ, թարգմանութիւններ եւլն.: Լիճէի մէջ գրի առած եմ քրտերէն հարիւրի մօտ [եղանակներ] որոնք այժմ Լիճէ կը մնան: Եգիպտոս, Գահիրէի մէջ կազմակերպեցի խումբ մը, որ արդիւնք չտուաւ արաբական շարժումին պատճառով: Աղեքսանդրիոյ մէջ կազմեցի խումբ եւ սարքեցի համերգ, որու հասոյթը՝ 80 եգիպտ. ոսկի դրկուեցաւ Վարդապետին: Այս առթիւ հրատարակած եմ [անընթ. բառ] տետրակ մը բացատրական ծանօթութիւններով: Աղեքսանդրիոյ համերգը եղած է յաջողութիւն մը: Ատանա անցնելով ձեռնարկեցի Նոյն գործին, մեծ դժուարութիւններ կրեցի: Բարսեղը հասնելով Պոլսէն մեծ աջակցութիւն տուաւ այս աշխատանքներուն մէջ, մանաւանդ բարոյապէս մեծ նշանակութիւն ունեցաւ իմ բեկումի եւ յուսալքութեան րոպէներուս: Ատանայի մէջ գեղարուեստական աշխատանքը

կը նմանի ապառաժի կամ երկաթի վրայ աշխատելու. տարրերը շատ հոլմ էին եւ չէին ներկայացներ Աղեքսանդրիոյ որակը: Հասոյթի 25%ը Վարդապետին եւ 75%ը մեր ֆոնտին յատկացուցինք: Երկրորդ համերգը պայմանաւորուեցանք 500ի եւ սակայն ստեղծուած հակառակութեան երեսէն ստիպուեցանք 300ով բաւականանալ: Երրորդը աշխատաւոր դասակարգին համար էր եւ հազիւ կը բաւէր մեր ծախքերը գոցելու: Ծրագրած էինք Մերսին եւ Տարսոն տանիլ խումբը, բայց տեղացի տարրերու պէտք եղած քաջալերութիւնը չգտնելով չուզեցինք նոր ծախսերու եւ նիւթական պատասխանատւութեանց ենթարկուիլ: Այս կերպով կրնանք եզրակացնել թէ Ատանայի մեր աշխատանքը թէեւ նիւթապէս արդիւնաւոր չէղաւ, բայց գեղարուեստական հողի եւ ճաշակի մշակութեան տեսակետով մեծ արժէք ունեցաւ, բարոյապէս յաղթանակ մը եղաւ: Ազգային Պատուիրակութեան ատենապետը մասնաւոր կերպով ուշադրութեան առաւ, նոյնպէս եւ խումբը երգեց Զօր. Կուրոյի ներկայութեան եւ արժանացաւ խորունկ հիացումի: Բարսեղի դաշնաւորած *Բամ Փորոտանը* [անընթ. բառ] «հոյակապ» ածականով ...: Համերգերուն ներկայ գտնուող բոլոր [անընթ. բառ] մեծ չափով խանդավառուած են մեր երգերով: Իսկ հայ ժողովուրդը գեղարուեստի հանդէպ իր անպատրաստութեամբը նիւթապէս չգնահատեց զանոնք»:

Երկրորդ սան մը (Սարգսեան կամ Սրուանձտեանց) միաժամանակ թաքնուած է իր Պոլսոյ տան մէջ: Ըստ անոր՝ «Բարսեղին գաղափարը խթան մը տուաւ. բոլորուեցանք հաւաքական գործունեութեան շուրջ: Խորհեցանք ունեցածովնիս բաւականանալ եւ շուտով անցնիլ Եւրոպա: Իվերջոյ, փոխելով որոշեցինք այս տարին նիւթապէս ապահովուիլ եւ այնպէս անցնիլ: Իբր միջոց խորհեցանք իւրաքանչիւրս ցրուիլ մօտաւոր հայաշատ կեդրոններ, եւ սակայն իվերջոյ խորհեցանք Պոլսոյ մէջ կեդրոնանցնել աշխատանքը: Չինադադարէն 10 [օր] առաջ [անընթ. բառ] վերակազմել Զնար ֆանֆարը: Ջանացի նաեւ կազմութիւնը Բերայի մէջ օրքեսթրի մը, որ տարրերու սրիկայութեան պատճառաւ ձախողեցաւ: Երաժշտութեան նուիրուելու սերս ոչ մէկ ատեն չէ խախտած իմ մէջս»:

Տուեալներ չունինք միւս սաներուն մասին, բացի Կանաչեանէն: Ահա թէ ինչ գրառուած է վերոյիշեալ վեցեջեայ գրութեան Կանաչեանին վերաբերող բաժնին մէջ. «Պատերազմին հետ զինուորագրուեցայ, Պոլսոյ մէջ զինուորութեանս ընթացքին աշխատեցայ օփերէթի մը, որուն բնագիրը թուրքերէն էր: Թե՛ այս պատճառաւ եւ թե՛ դրամական անհամաձայնութեան բերմամբ չուզեցի բեմադրել: Մանր աշխատանքներ՝ *Օրօր*, *Աղօթք* եւն.: Հեռացայ Ճապաղջուր 7 ամիս, յետոյ Տիգրանակերտ 2 տարի, ուր գրի առի 14 կտոր քրտական եղանակներ. զինուորութիւնս հանգիստ էր եւ աշխատեցայ: Հիւանդացայ, ստոյգ մահէ ազատելով եկայ Հալէպ, [որ] 20 օր վերջ գրաւուեցաւ անգլիացիներու կողմէ: Պոլ-

սէն ունեցայ ծանօթներ, որոնց ստիպմամբ կազմեցի խումբ մը երկսեռ: Պատրաստի կտորներ չունէի. ստիպուած եղայ ձայնագրել եւ շինեցի *Կամաւորներու Երգը*: Համերգ սարքեցի տեղացի գաղթականներու ի նպաստ, 200 դեղին ոսկի հասոյթով: Ներկայ գտնուեցան արաբի Շերիֆը, անգլիացի սպաներ ... Հիացան թէ ինչպէս դեռ երէկ անապատներու մէջ փճացուցած սերունդի մը բեկորները կարող են արագ կեանք ստեղծել ու համերգ մը՝ նոյն նպատակով: Ատանայէն ոչնչով չօգտուեցայ, իսկ Երրորդ [համերգը] ինձ համար սարքեցի Վարդապետին երգերով: Արաբական ջարդէն ետք²³ անցայ Ատանա, կազմակերպեցի խումբ եւ համերգ, որբերու ի նպաստ եւ ստացայ 400 ոսկի հովանաւորութեամբ Տիկ. Պրեմոնի, ստեղծելով մեծ խանդավառութիւն: ... Այս ամբողջ շրջանին չդադրեցայ խորհել վայրկեան մը 5երուն մասին եւ մեծագոյն երջանկութիւնը գոր ունէի՝ բոլորիս ողջ ըլլալու գաղափարն էր: Անցնելով Պոլիս, առաջին գործս եղաւ Պոլիս գտնուող երկու ընկերներուս հետ միանալ եւ խորհիլ վերակազմել մեր հին ծրագիրի գործադրութեան մասին: Փափաքելով անձնական գործ մը եւս ունենալ, վերստանձնեցի Սամաթիոյ ֆանֆարին ղեկավարութիւնը: 4-5 ամիս ետք խորհելով որ Միհրանը երկար ատեն ուշացաւ եւ հեռու կը մնար մեզմէ՝ անցայ Ատանա, համաձայն նոր գործունեութեան մեր ծրագրի՝ իրեն օգնելու համար... եւ մեր աշխատանքը լրացնելէ ետք վերադարձանք Պոլիս: Հալէպի եւ Ատանայի գործունեութիւնս, ինչպէս նաեւ զինուորագրութեանս տառապանքները կազմեցին զիս եւ հասունցուցին: Ինչպէս: Ատանայի մէջ երաժիշտ ըսելով կը հասկնային ծառայ մը որ հանրմաներուն եւ աղաներուն քմահաճոյքը կ'իրականցնէ: Ասիկա փշրեցի մէկ անգամէն, եւ այս քայլս գնահատուեցաւ տեղական բոլոր ուղղամիտ տարրերուն կողմէ: Առաջին անգամէն իսկ որ խումբ կազմեցի մեծ փորձառութիւն ստացայ գրելու եւ մտածելու մասին: Մինչեւ Ատանա գալս երբեք դրամ չունէի, հազիւ ինծի բաւելու չափ միայն ունէի, իսկ երբ Ատանայի մէջ 600 ոսկիի չափ դրամս առի, կրնայի բոլորը ծախսել բայց խորհելով որ հինգ սաներու հանդէպ պարտաւորութիւններ ունէի....»:

Պոլսոյ մէջ, 1919 Դեկտեմբերին լոյս տեսած թռուցիկը սկզբնական համապարփակ պատկերացում մը կու տայ Կոմիտաս Վարդապետի Հինգ Սաներու սկզբնական միացեալ քայլերուն եւ ծրագրերուն մասին: «Նախագիծ-Յայտարարագիր Կ.Վ. Հ. Սաներու» վերնագրեալ այդ յայտարարագիրին մէջ կը կարդանաք. «Կոմիտաս Վարդապետ, իր առաջադրած «Հիմնելի Հայ Երաժշտանոցի» աջակից ուժեր պատրաստելու նպատակով, Պոլսոյ մէջ հաստատեց, երաժշտական յառաջացեալ գիտութեանց եռամեայ դասընթաց մը գոր աւարտեցին հինգ սաներ.- ՊՊ. Բ. Կանաչեան, Վ. Սրուանձտեան, Վ. Սարգսեան, Մ. Թումաճան, Հ. Սեմերճեան որոնք, իրենց վարպետին իսկ ջանքերով կը պատրաստուէին

լրացնել իրենց ուսումը Եւրոպայի մէջ, վերադառնալով լծուելու համար այն հսկայ աշխատանքին որ առանձինն իր ուսերուն վրայ վերցուցած էր մեծատաղանդ վարպետը:

Հինգ սաները իւրացուցած են վարպետին ուղղութիւնն ու գաղափարականը եւ կը նուիրուին անվերապահ, անոր գործը շարունակելու:

Պատերազմը թոյլ չտուաւ որ իրագործեն իրենց ծրագիրը: Չինադարէն ետք, գիրար վերագտնելէ առաջ, անջատաբար համերգեր սարքեցին՝ Հալէպի, Ատանայի, Փահիրէի, Ադեքսանդրիոյ, Պոլսոյ եւ իր արուարձաններուն մէջ, հասոյթները յատկացնելով ազգօգուտ նպատակներու, ի մէջ այլոց նաեւ Կոմիտաս Վարդապետի Ապաքինման Ֆոնտին:

Այս անգամ, իբր մօտաւոր նպատակ, որոշած են լրացնել իրենց կիսաւարտ ուսումը, բոլորելով նուագագոյն երեք տարուայ արդիւնաւոր շրջան մը, որուն համար հիմնուած է մասնաւոր ուսանողական ֆոնտ, հետեւեալ միջոցներով:

ա.) Ներկայ ձմեռնային շրջանին – թէ՛ Պոլսոյ արուարձաններուն եւ թէ՛ գաւառի քանի մը հայաշատ կեդրոններուն մէջ - կազմակերպել երգ-չախումբեր եւ սարքել համերգեր:

բ.) Ծրագրուած ու խնամեալ աշխատանքով հրատարակել շարք մը երաժշտական երկեր:

գ.) Հաստատել երաժշտական գիտութեանց գործնական դասընթացքներ:

Հասոյթի գլխաւոր աղբիւրը կը կազմեն այն համերգերը՝ որոնք պիտի սարքուին Պոլսոյ մէջ, պատրաստուած տեղական խմբերու միացմամբ: Այս համերգերուն զուտ հասոյթին քսանհինգ առ հարիւրը կը դրուի «Գործադիր Մարմնի» տրամադրութեան տակ, յատկացուելու համար բարեգործական նպատակներու: Իսկ մնացեալը ամբողջովին կը յատկացուի Կ.Վ.Հ.Սաներու Ուսանողական Ֆոնտին:

Վերոյիշեալ միջոցները անմիջական նպատակ ունին նաեւ, ներկայ պատմական շրջանին, զարկ մը տալ երաժշտական շարժումին ու ոգեւորել հայ հասարակութիւնը, ճաշակել տալ անոր, հաւասարապէս Տոհմիկ թէ Եւրոպական մաքուր գեղարուեստին վայելքները եւ վերջապէս՝ նպաստել, ազգային փրոփականտի գործին:

Խորապէս գնահատելով կարեւորութիւնը այս ձեռնարկին, գեղարուեստասէր ազգայիններ սիրալոծար նուիրած են իրենց աջակցութիւնը՝ ստանձնելով հովանաւորել ու կազմակերպել համերգերը, ինչպէս նաեւ յարակից վարչական աշխատանքները, ի գլուխ հանելու համար առաջադրուած նպատակը:

Այս առթիւ կազմուած են հետեւեալ մարմինները:

Հովանաւորող Մարմին. - ՊՊ.՝ Ժ. Անանեան, Հ. Անտոնեան, Ա. Արսէնեան, Ե. Գարակեօզեան, Վ. Գալչինեան, Ա. Եսայեան, Տոքթ. Չարֆ-

եան, Տոքթ. Թորգոմեան, Ա. Հարեց, Գ. Յովակեան, Մ. Յակոբեան, Հ. Նորատունկեան պէյ, Տ. Չայեան, Ա. Ֆետգլեան:

Գործադիր Մարմին.- Տիկնայք՝ Օ. Գաւէգեան, Վ. Կեսարեան, Հ. Կիւմիւշկերտան, Յ.Ը. Սիրունի, Օրք.՝ Ա. Մենգիլճեան, 2. Մենգիլճեան, Մ. Նազաշեան, Ա. Չայեան, Յ. Սվաճեան, ՊՊ.՝ Օ. Գարանֆիլ, Հ. Կիւմիւշկերտան, Ա. Ծիւմպիւշեան, Տոքթ. Միմիտեան, Տ. Մագուլեան, Յ.Ը.Սիրունի, Ա. Ֆերուհիսան, Հ. Ֆուլիքաճեան»:

Նոր Թատրոն-(Սքեթինկ)ի մէջ, 26 Յունուար 1920ին, անոնք կը ներկայացնեն «Ազգային Մեծ Համերգ» մը, «250 երկսեռ երգիչներով», մասնակցութեամբ տաղահար Հեղինէ Մեհրապեանի: Համերգ մը՝ Պոլսոյ մէջ, 18 Ապրիլ 1920ին, Թումաճանի եւ Սարգսեանի խմբավարութեամբ «Ժողովրդական Համերգ» մը՝ 23 Մայիս 1920ին, ուր կը հրամցնեն 24 երգեր, որոնց չորսը յօրինում-մշակումն են Բարսեղ Կանաչեանի ու Վաղարշակ Սրուանձտեանցի, իսկ մնացեալները՝ Կոմիտասի: Այլ համերգ մը տեղի կ'ունենայ 17 Հոկտեմբեր 1920ին, Իւնիոն Ֆրանսէզի սրահին մէջ: Մեկնաբանուած բոլոր երգերը կը պատկանէին Կոմիտասին: Սաները իրենց «Հրաժեշտի Հանդէս»ը կու տան 31 Հոկտեմբեր 1920ին, Պոլսոյ մէջ, բեմադրելով «Անուշ Գուսաներգութիւնը (երեք արար եւ չորս պատկեր)»: Վերոյիշեալ բոլոր համերգերը կը կայանան Պոլսոյ մէջ²⁴:

Այս ելոյթներէն առաջ, սակայն, «Հինգ սաները, 1918ին, Պոլսոյ հինգ թաղերուն մէջ, կը կազմեն մէյ-մէյ երգչախումբեր, որոնք միատեղ 400 հոգինոց խումբով, երգահանդէս կու տան, 3000 հոգիի ներկայութեան»²⁶⁵:

Սաները Պոլիսը կը ձգեն 25 Նոյեմբեր 1920ին ու կը մեկնին Փարիզ: Դժբախտաբար, իրենց ծրագիրը՝ եռամեայ երաժշտական ուսումնառութեան, կը գոյատեւէ շուրջ տարի մը միայն՝ նաեւ նիւթական միջոցներու չգոյութեան պատճառով: Խմբակը կը տարանջատուի. Կանաչեան ճիշդ տարի մը ետք՝ Դեկտեմբեր 1921ին կ'անցնի Եգիպտոս: Այս մասին, լուսաբանական տողեր գրած է Թումաճան՝ Եղեռնի իր ուղեկից Խորէնին ուղղած 30 Դեկտեմբեր 1921 թուակիր նամակով, ուր կ'ըսէ. «Բարսեղը շուտով Աղեքսանդրիա կը մեկնի ու գուցէ անկէ ալ Հալէպ, Ատանա... Յաջորդ տարի հոս մնալու, եւ մեր հինգին, պիտոճեն գծելու գրեթէ անկարելիութեան գտնուած պահերնուս, ուրիշ ելք չգտանք, բայց եթէ ըսել իրարու. ամէն մարդ իր գլխուն ճարը»: Ասիկա ըսելու համար լոկ նիւթական պատճառներ չէր որ գոյութիւն ունէին: Անկէ զատ մեր միջեւ կային նաեւ համոզումի, մտածելակերպի զարտուղութիւններ: Եւ այս նիւթական դժուարութիւնը առիթն էր որ մեզի անգամ մը եւս ցնցեր ու մեզի մտածեցնել տար մեր ապագայ գործունեութեան մասին: Արդէն շաբաթ մը իվեր լուծած ենք այն հաւաքականութիւնը՝ զոր կը կոչէինք «Կոմիտասեան Հինգ Սաներ», քանի որ այլեւս հաւա-

քականութիւն մը չէինք ներկայացներ: Բայց ատիկա ըսել չէ թէ ամէն մէկերնիս մեր գլուխը առած, իրարմէ հեռու կամ անտարբեր կը քալենք: Օ՛ր, ոչ, անոնք որոնք իրարու շատ լաւ հասկցած են ու իրենց մտածելու ուղղութիւնները իրարու շատ մօտ են, անոնք դարձեալ միշտ իրարու քով կու գան, ու միշտ կը մտածեն այն իտեալին մասին՝ որը մերը եղած է.- հայ տոհմիկ երաժշտութեան մշակումն ու տարածումը մեր թէ օտար հասարակութեան մէջ: Ճիշդ այս պատճառով է որ Բարսեղին ըրած այս "արշաւանքը" կը քաջալերեմ ես ալ, քանի որ գիտեմ թէ Բարսեղ ի՞նչ հոգի ունի: Վստահ եմ որ երբ Բարսեղը ձեր կողմերէն անցնելիք ըլլայ, պիտի ընդունիք զինքը այնպէս ինչպէս թէ ես եմ որ քեզի եկած եմ...»²⁶:

Կոմիտասի սաները մասնակի թէ ամբողջական համերգեր կու տան նաեւ Փարիզի մէջ, իրենց ուսման առընթեր: Այդպիսի համերգ մըն է Սարգսեանի եւ Թումանյանի խմբավարութեամբ եւ Վռամշապուհ Ծ. Վ. Զիպարեանի հովանաւորութեամբ 25 Մայիս 1921ի համերգը, 50 հոգի-նոց երգչախումբով: Կը ներկայացուին կոմիտասեան սիրոյ, կարօտի երգեր, պարերգեր, հովուական կատակերգեր, մեներգեր:

Յիսկ Ընկերներ²⁷

1. Բարսեղ Կանաչեան.- իր պզտիկութենէն երգի սիրահար, ջութակի գերի, այնքան՝ մինչեւ իր ըլլալը ջութակահար. ատեն մը դաշնակահար, յետոյ առաջնորդ նուագախումբի՝ ի Սամաթիա եւ Գում Գափու:

Երոպական երաժշտութեամբ, մաս մը աւելի՝ իտալական երաժշտութեամբ, մեծցած միտք մը, որ սակայն դեռ նոր կը բացուի լոյսին. միտք մը որ մնացական է, յոյս ունի՝ բացուելու, մեծնալու, գեղեցկանալու...

2. Վաղարշակ Սրուանձտեանց.- ճակատ մը [անընթ. բառ]՝ որ կարծես կ'ըսէ. «մէջս բան մը կայ», բայց եկուր տես որ իր դէմքը լուռ է, գրաւիչ են իր աչքերը. անկէ անդին ջութը նետէ... բայց շատ անգամ թեթեւահոգի՝ ուրիշի քով, իր առանձին ժամերուն խիստ տխուր ժամեր կ'ապրի... իր զգացումները ողբերգական են, գիտե՛ գատել գէշը՝ աղէ-

կէն այլ մանաւանդ՝ սիրունը՝ հասարակէն...:

Նուրբ ճաշակ ունի՝ արի իշխան ձայներու...գիտէ՝ կարծես թէ՝ ձայներու հոգին...

3. Վարդան Սարգիսեան.- Նուրբ հոգի մը ունի, աղջկան վեհերոտութիւն մը՝ համեստութեան քօղով մը ծածկած:

Ինքնամփոփ է, յաճախ արտառոց ըլլալու աստիճան: Բայց ունի թուայէներ երբ անխարդախօրէն՝ զուարթ ու շէնշող է... ու պէտք է վայելել [անընթ. բառ] այդ թուայէները Վարդանին, քանզի իր խօսքերը այդ թուայէին հաճոյք մը կաթիլին պէս կը կաթին. իսկ իր բարակ շրթներէն՝ կարծես թէ կաթ կը ծորի...

Մանրանկարիչ մըն է արուեստի մէջ, շատ մը փոքրիկ բաներ իր ուշադրութենէն չեն վրիպիր. խելացի աշխատող մըն է. եթէ տնական հոգերը քիչ մը նուազ ճնշած ըլլային իր վրայ՝ կը կարծեմ թէ Վարդանը աւելի մեծ շունչ մը պիտի կրնար դնել իր ձեռքին մէջ:

4. Հայկ Սեմերճեան.- Կայտառ աչքերով՝ շէկ տղան... մանկական ծիծաղ մը ունի յաճախ, ուր սակայն՝ խորամանկութիւնը պակաս չէ: Ձայնը շատ հնչեղ... առջեւ շատ անգամ կ'ընկրկի: Անսանձ ձայն մը սուր: Դեռ չի զգար իր մէջ՝ հայու հոգին: Հայու արիւն ունի, եռանդ ունի, հայ մըն է, բայց զգացումները՝ աւելի եւրոպական են, ու աւելի արուեստական: Բայց կարելի է սպասել որ օր մը հայուն հոգին խօսի իրեն ալ. նոյնիսկ եթէ չխօսի. իր ձայնը գէթ կրնայ խօսիլ շատ մը հոգիներու որոնք հայունը չեն, այլ աշխարհինը...

5. Միհրան Թումանեան... Ու ես՝- չգիտեմ – Վաղարշակին զգացումները յաճախ ե՛ս ալ կը զգամ, սիրտս լեցուն է յոյզերով, ու հայրենի կանչերով... Շատ անգամ ժամերով՝ արեւոտ ձայնի մը իլուր՝ կ'օրօրուի հոգիս... Անուշ խօսք մը, քաղցր նայուածք մը, ցնծուն երգ մը, կապոյտ երկինք մը, կամ կանաչ արտ մը... վերջապէս, բնութիւնը ամբողջ. կը զգամ թէ ինծի կը խօսի... լեզուով մը՝ որը աւա՛ղ, շատ անգամ չեմ հասկնար... Այն օրը որ այդ լեզուն հասկնամ՝ երջանիկ պիտի զգամ ինքզինքս... Ու երբ որ այդ լեզուն սորվիմ... ինծի նոր արեւ մը պիտի ծագի:

Հինգերնիս ալ Կոմիտասի աշակերտներն են. Կոմիտաս Վրդ.էն ազդուած են՝ շա՛տ...: Իր նկարագրի շատ մը ազդեցութիւնները ունինք մեր վրայ: Կը կարծեմ թէ մեր այժմու վիճակին մէջ երբ հինգերնիս քով-քովի բերուի՝ թերեւս սեղմելով-սեղմելով պտղտիկ Կոմիտասիկ մը դուրս կու գայ... իսկ ապագայի մասին կ'ուզեմ որ Կոմիտաս մը ծնի...

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1.- Լոս Անճելեսի մեջ կազմակերպուած յորելենական հանդիսութեան գրքոյկէն:
 - 2.- Կանաչեանի երաժշտական գործունեութեան քառասնամեայ յորելեանին նուիրուած գրքոյկէն. Սեզա զայն թուագրած է 24 Ապրիլ 1946: Շեշտադրումները՝ հեղինակային:
 - 3.- Մինչեւ ճաֆեր փաշայի բանակին միանալը Կանաչեան շուրջ 18 ամիս տեւող ողիսական մը կ'ապրի Արեւմտեան ճակատին վրայ:
 - 4.- Կարնոյ ճակատի Կանաչեանի կեցութիւնը կ'երկարի 8 ամիս:
 - 5.- Ու մենք, հոս՝ Լիբանանի եւ Սուրիոյ մէջ, գիտենք թէ ի՞նչ տպաւորութիւն ձգած է *Օրորը*՝ երոպացի եւ արաբ երաժշտագետներու վրայ՝ ամէն անգամ որ **Գուսան** երգչախումբը եւ *Օրորի* անգուգական մեներգող Տիկ. Զ. Կանաչեան երգած են զայն (Ս. Ս.):
 - 6.- Կանաչեան զղչում կը յայտնէ, որ բաւականին փորձառութիւն եւ արթնամտութիւն չեն ունեցած՝ Կոմիտասի այդ արարքը իբրեւ անոր նկարագրի անբաժանելի կատակներէն մէկը նկատելու (Ս. Ս.):
 - 7.- Վարագայ լեռան ստորոտը երկու տարբեր գիւղերու պատկանող աղջկան մը եւ տղու մը միջեւ սէ՛րն է թեման: *Տալիլօ* բառին վրայ կառուցուած է երաժշտական պատկերացումը այդ սիրոյ զանազան երեւոյթներուն եւ տուեալներուն (Ս. Ս.):
 - 8.- Տե՛ս՝ ծնթ. 2:
 - 9.- *Երիտասարդ Հայունիի*, 15 Մայիս 1948:
 - 10.- *Ազդարար*, 3 Մայիս 1947:
 - 11.- *Ազդարար*, 8 Յունիս 1946:
 - 12.- Չանց կ'ընենք Պերպերեանի, ապա նաեւ յաջորդաբար խօսք առնող Սիրան Սեզայի ու Նիկոլ Աղբալեանի խօսքերը, այլուր ներկայացնելով անոնց ամբողջութիւնը:
 - 13.- *Ազդարար*, Յունիս 1946:
 - 14.- 6 Յունիս 1948ին, Թումաճան կը կազմակերպէ Կանաչեանի յորելենական ձեռնարկը Նիւ Եորքի մէջ, ներկայացնելով Կանաչեանի յօրինումներէն, ինչպէս նաեւ *Արեւայէն* հատուածներ:
 - 15.- Խօսուած 30 Մայիս 1946ին, Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի Չեփըլին մէջ: (*Ազդարար*, 15 Յունիս 1946):
 - 16.- *Այգ*, 29 Յունուար 1955:
 - 17.- *Այգ*, 23 Մայիս 1967:
 - 18.- *Le Soir*, 22 Մայիս 1967:
 - 19.- *Այգ*, 24 Մայիս 1967: Կանաչեանի մահուան առթիւ Սեզա եւս յօդուած մը ստորագրած է *Երիտասարդ Հայունիի*, Ժ2. Տարի, Մայիս, թիւ 5, 1967ի մէջ:
 - 20.- *Այգ*, 25 Մայիս 1967: Յուդարկաւորութեան արարողութիւնը նկարագրած է նաեւ *Ազդակ*, 25 Մայիս 1967 թիւով: Յուդարկաւորութեան արձագանգած է նաեւ Յարութիւն Գեղարդ՝ *Ամենուն Տարեգիրքը*, ԺԴ. Տարի, 1967-68, էջ 327-331:
 - 21.- **Գուսան** երաժշտասէր Միութեան 25ամեակին առթիւ հրատարակուած գրքոյկէն:
 - 22.- Կը թուի թէ սաները 1919ին Պոլիս վերամիանալով պատմած են իրենց ողիսականը, մինչ Թումաճան գրառած է անոնցմէ միջանկիւն պատմածը, նաեւ՝ իրը:
- Ուսումնասիրութեան նիւթ են կոմիտասեան սաներու գործունեութեան ծիրն ու բերքը. ի՞նչ եղաւ դերը անոնց՝ սփիւռքահայ երաժշտութեան ծաւալման մէջ: Սրուանծուեանց (1891, Վան - 16 Ապրիլ 1958, Մ. Նահանգներ) խմբավարական շրջանէ մը ետք, լծուեցաւ ստեղծագործական պրակներու հրատարակութեան, ինչպէս՝ *Հոգիի Ձայներ* (Հմայեակ Շեմսի բառերով, Պրակ 6, Փարիզ), *Հայ Գեղջուկ Երգեր* (Պրակ 7, 1927, Փարիզ), *Սիրոյ եւ Կարօտի Երգեր* («Սիրուն Սօնա», «Չքնաղ Աղջիկ», «Վերջալոյս Է...», «Աշուն», «Ապրէ Դու Յաւետ», *Հատոր 8*, Պոստոն 1933), *Սիրոյ եւ Կարօտի Երգեր* («Ինչպէս Կ'ապրի», «Մի՛ Լար...», «Ցայգային», «Ըղձանք», «Ռազմերգ», *Հատոր 9*, Պոստոն

1933), *Հայ ժողովրդական երգեր* («Սիրուհիս», «Երեւան Բաղ», «Հայրի՛կ, Հայրի՛կ», «Նոր Ալագեազ», «Բամ Փորոտան», «Օրօր», *Հատոր 10*, Պոստոն 1933), *Հայ ժողովրդական երգեր* («Մոկաց Միրզէ», «Մաճկալ Ես...», «Հո՛յ Նա՛ր», «Վերջին Վարդ», «Մեր Հայրենիք», «Սիրերգ», *Հատոր 11*, Պոստոն 1933), *Սիրոյ Եւ Ուրախութեան Երգեր. Գիշերային* (Հմայեակ Շմսի բառերով, Պոստոն 1944): Վարդան Սարգսեան՝ երկարամեայ համերգային գործունեութիւն ծաւալեց Փարիզի մէջ մինչեւ 1952: Թումանեան երգչախմբային փոքրաթիւ համերգերու կողքին լծուեցաւ երգահաւաքութեան ...:

23.- Այս ջարդը տեղի ունեցաւ Հալէպի մէջ, 18 Փետրուար 1919ին:

24.- Տե՛ս՝ «Կոմիտաս Վարդապետի Սաներուն Համերգը», *Ժողովուրդի Ձայնը*, 12-25 Յունուար 1920. Նաեւ՝ *Ժողովուրդի Ձայնը*, 5-18 Ապրիլ 1920. Նաեւ՝ Յ. Յովսէփեան, «Կոմիտաս Վարդապետի Հինգ Սաներու Համերգը», *Ժողովուրդի Ձայնը*, 7-20 Ապրիլ 1920. Նաեւ՝ Յովհ. Պօղոսեան, «Մխիթարութեան Օր Մը», *Ժողովուրդի Ձայնը*, 7-20 Ապրիլ 1920. Նաեւ՝ Ս. Պ., «Կիրակի Օրուան Համերգը», *Ժողովուրդի Ձայնը*, 12-25 Մայիս 1920. Նաեւ՝ Լեւոն Թիւթունճեան, «Հայ Երաժշտութեան Ուխտեալները», *Ժողովուրդի Ձայնը-Ժամանակ*, 3-16 Հոկտեմբեր 1920. Նաեւ՝ Ժ. Աբիկեան, «Թելադրութիւն Մը Կոմիտասեան Սաներուն», *Ժողովուրդի Ձայնը-Ժամանակ*, 17-30 Հոկտեմբեր 1920. Նաեւ՝ Ժ. Աբիկեան, «Անուշ», *Ժողովուրդի Ձայնը-Ժամանակ*, 22 Հոկտեմբեր-4 Նոյեմբեր 1920. Նաեւ՝ Վ. Ազկիւլ, «Կոմիտաս Վարդապետ Եւ Իր Սաները», *Ժողովուրդի Ձայնը-Ժամանակ*, 8-21 Նոյեմբեր 1920. Նաեւ՝ Գ. Զթենց, «Հայ ժողովրդական երգի Տօնը», *Ժողովուրդի Ձայնը-Ժամանակ*, 9-22 Ապրիլ 1921:

25.- Արա Շիրազեան, «Վաղարշակ Սրուանձտեան», *Յուսաբեր*, 16 Նոյեմբեր 1963:

26.- Նիւթը կը գտնուի Թումանեանի ԳԱԹի իր արխիւին մէջ:

27.- Այս վերնագրով երեք էջանի ձեռագիր գրութիւնը - գրուած՝ հաւանաբար 1919ին - կը պատկանի Թումանեանին. գայն կը հրատարակենք՝ որոշակի գաղափար մը տալու համար Կոմիտաս Վարդապետի Հինգ Սաներուն մասին:

ՄԱՄՈՒԼԻ ԱՐՁԱԳԱՆԳՆԵՐ

ՕՐՀՆԱԳԻՐ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԳԻ ԱՌԻԹՈՎ՝

Հոգեկան կեանքի, յոյզերի եւ ապրումների արտայայտության եւ հասկացողության լաւագոյն միջոցներից մէկը խօսքի կամ լեզուի կողքին երգն է: Արուեստներից ոչ մէկն այնպէս պարզ չէ եւ իւր ներգործութեամբ անմիջական, ինչպէս՝ երգը: Թովիչ է մարդկային ձայնը, ազդու է եւ ներգործող, որովհետեւ հոգեկան շարժումների եւ յուզումների անմիջական արտայայտութիւնն է եւ հաղորդիչը այլ հոգիներին: Արուեստների միւս տեսակները՝ նկարչութիւն, ճարտարապետութիւն, արձանագործութիւն կամ քանդակ՝ հասկանալու համար, ինչպէս եւ նուազ գործիքներով, որոշ պատրաստութիւն է հարկաւոր. մինչդեռ երգը համեմատաբար աւելի ազդեցիկ է եւ մատչելի, որովհետեւ բխում է անմիջապէս մարդկային հոգուց եւ անցնում ունկնդրի հոգուն: Այստեղից եւ երգի դաստիարակչական ընդհանուր մեծ նշանակութիւնը՝ հոգիների ազնուացման եւ բարձրացման գործում:

Այս միջանկի խօսքով կամենում ենք Մեր գնահատանքը յայտնել Պարոն Կանաչեանին, որ ոչ միայն իւր զգալի բաժինն է բերել հայ երաժշտական գրականութեան հարստացման մէջ, այլեւ մարգել է բազմաթիւ երգչախմբեր եւ համերգեր տուել մեր գաղութների մէջ, ինչպէս Եգիպտոսն է, Կիպրոսը, Հալէպը, Պէյրուսը: Եթէ երգն ինքնըստինքեան հոգին ազնուացնող եւ կազդուրող յատկութիւններով մի գանձ է ազգային մշակոյթի եւ ժողովրդական բազմութեան գեղարուեստական դաստիարակութեան համար, երգչախմբերի կազմութիւնն ու մարզանքը մի դպրոց է խմբի անդամների համար բազմաթիւ կողմերով. նոքա սովորում են խմբական աշխատանքի, կարգապահութեան, պարտքի կատարման, ընկերական կեանքի եւ յարաբերութեան: Խմբի անդամների մէջ զարթնում է սեր եւ գիտակցութիւն դէպի *հայրենին* եւ *ազգայինը*, որ օրինութիւն է յատկապէս մեր հեռաւոր գաղութների համար:

Այս կրկնակի տեսակէտերով Պրն. Կանաչեանը կատարել է իւր պարտքը, ուստի եւ արժանի է գնահատութեան:

Հայրական օրինութեամբ

Գարեգին Կաթողիկոս
Տանն Կիլիկիոյ

23 Ապրիլ 1946

1918

ՀԱՅ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԵՐԳԸ՝

Գ[եորգ] Ա[րապաճեան]

Անցեալ Կիրակի՝ գիշեր, Էլ-Արապ թատրոնին մէջ, Գաղթականաց Յանձնաժողովի ձեռներեցութեամբ, ՊՊ. Կանաչեանի եւ Ղազարոսեանի ջանքերով եւ Ն. Բ. Շերիֆ Նասըրի հովանաւորութեամբ տեղի ունեցաւ հայ առաջին համերգը, ի նպաստ հայ գաղթական կարօտեալներու:

Հանդեսին շքեղութեան փայլը կ'աւելցնէին իրենց ներկայութեամբ Շերիֆ Նասըր Պէյ, կուսակալը եւ անգլիական զինուորական հրամանատարը, ինչպէս նաեւ անգլիացի եւ ֆրանսացի բարձրաստիճան սպաներ, մեր հայլայֆը:

22 Նոյեմբեր 1919. Արաւսայի համերգին խումբը,
կեդրոնը՝ Կանաչեան եւ Թումանյան

ՊՊ. Իւվեգեան եւ Սիսլեան, մեջընդմեջ յաջողութեամբ նուագեցին երկու տուօներ, որոնց ընդունած ցանցառ ծափահարութիւնները միայն քանի մը հասկցողներու կողմէ ըլլալ կը թուէին:

Տուրթակներուն եւ մեներգերուն դաշնակով կ'ընկերակցէր Օրդ. Ալթունեան մեծ նրբութեամբ մը: ՊՊ. Ղազարոսեան [եւ Կանաչեան բեմ հանեցին] իրենց երգչախումբը՝ ու խանդավառ ծափահարութիւններ խլեցին: Գովելի է նաեւ երկսեռ արուեստասերներու անձնուէր մասնակցութիւնը, որ աննախընթաց վայելք մը շնորհեց Զալէպի բնակչութեան: Պրն. Կանաչեան երիցս բեմ հրաւիրուելով, անկեղծ գնահատութեան եւ հիագեղ ծափերու արժանացաւ: Պրն. Ղազարոսեան բեմ հրաւիրուելով ներկաներու պահանջին վրայ երգեց *Հայաստանը*:

Յաւալի է միայն, որ գիններուն անմատչելիութեան պատճառով հասկցողներուն մեծամասնութիւնը չերեւցաւ այս համերգին, որ ամէն բանէ առաջ պէտք էր ունենալ ազգային հանգամանք եւ առաւել կազմակերպչական կանոնաւորութիւն, նուազ հաշուեգիտութեամբ:

1919

ՀԱՅ ԿԵԱՆՔ. ՀԱՄԵՐԳ՝

Կիրակի իրիկուան համերգը եկաւ դարձեալ ապացուցանել թէ հայ արուեստագետը գիտէ ամենէն դժուարին պայմաններու տակ իսկ մեծաքայլ յառաջդիմութիւններ ընել: Այս տեսակետով շնորհաւորելի է Պ. Բ. Կանաչ: Համերգը յաջող էր եւ ժողովուրդին սրտին խօսող: Փափաք յայտնուեցաւ որ կրկնուի: Պ. Կանաչ ստեղծագործող ուժ մըն է եւ ոչ թէ միայն նուագող եւ ուսուցանող, ինչպէս շատերը: Ահա իր արժանիքը: Մաղթենք որ այդ ստեղծագործող տաղանդը հեռու մնայ նիւթական ու առողջական ջլատիչ կաշկանդումներէ եւ ահա հայ տաղանդը պիտի ճոխացնէ մեր գեղարուեստական գանձը: Իրեն հեղինակած *Օրոր* ու *Չարթիր* երգը ըստ մեզի՝ ամենէն ընտիրն էր եւ գնահատուած: Չիլ ու բամբ ձայներու, զգացումներու եւ խօսքերու համաձայն բարձրանալ իջնելը, հակադիր ալիքաւորումներով ընթանալը իսկապէս երաժշտական ըմբռնողութիւն ի յայտ կը բերէ: Թող ներուի մեզի կարգ մը պարզ դիտողութիւններ ընել քանի մը երկրորդական կետերու մասին: Թիթեղաձայն այդ դաշնակը իր սնամեջ ստեղծներով ու մաշած թելերով վարժ ականջի համար անտանելիօրէն խժալուր էր եւ երգերու հետ ընկերակցութեան ատեն այդ պատճառաւ ալ միշտ անդաշն ու խանգարող: Ասկէ գատ՝ օտար մը կ'ընկերանար հայ երգերուն: Թեքնիքապէս ճիշդ ու անթերի կը նուագէր ըսինք, սակայն նա չի պիտի կրնար հայ երգերուն ոգին ըմբռնել եւ այդ զգացումներով

արտայայտուիլ, ճիշդ ատոր համար էր որ առհասարակ անհարկի աքքորներ մուրճի պես կը զարներ հոն ուր քնքուշ նուագում մը պիտի մեղմացներ մարող եւ հեռուները արձագանգող հրեշտակային ձայները: Չէ՞ որ նուագողը առհասարակ քաֆէ շանթաններուն մէջ վարժուած է վալսերու աշխարհին եւ ատոր համար շեշտը կը դնէ առաջին բախումին վրայ: Մագամի զուգանուագը պարզ էթիւտի մը տպաւորութիւնը թողուց: Աւելի լաւ կտորներ չի կայի՞ն: Կ'երեւի թէ հարուստ Զալէպը աղքատ է լաւ ջութակի մասին: Ըսենք թէ խօսուն եւ հնչեղ ջութակ բնաւ չիկայ: Պատճառը անշուշտ պատերազմն էր: Ատոր համար աւելի խմբանուագը շատ մը թերութիւններ կը ծածկէ, իսկ սոլօս անկարող է անհուն նրբութիւններ արտայայտել, որչափ որ ալ մատերը վարժ ըլլան: Մենք լաւ գիտենք որ խիստ դժուար է խազեր չի գիտցող դեռատիներու բազմաձայն երգ սորվեցնել, ատոր համար ալ խօսքը չի պիտի ընենք միքանի երգերու մէջ եղած աններդաշնակութեան, ըլլայ եղանակ, դաշնաւորութիւն կամ բաղիւմ: Այդքան կարճ ժամանակին մէջ ատկից աւելի պահանջել կը նշանակէ հասկացողութենէ զուրկ ըլլալ եւ կամ չարամտիլ: Լուսախաղութիւնները պետք էր արգիլել. անոնք երաժշտութենէ զատ ուրիշ ամեն ինչ կրնան ըլլալ:

ՀԱՅ ԿԵԱՆՔ.

ՊՐՆ. ԿԱՆԱՉԻ ՀԱՄԵՐԳՐ՝

Գ[ետրոգ] Ա[րապաճեան]

Փետրուար 23ի Կիրակի գիշերը տեղի ունեցաւ Պրն. Բ. Կանաչի կազմակերպած համերգը՝ սիրայօժար մասնակցութեամբ ՊՊ. Սիսլեանի, Ղազարոսեանի եւ **Գողթան** երգչախումբին:

Ընտիր եւ այլազգի բազմութիւն մը փութացած էր ապացուցելու իր համարումն ու համակրանքը հանդէպ երիտասարդ արուեստագետին:

Երաժշտական արժեքի տեսակետով ցարդ տրուած նուագահանդեսներուն մէջ աննախընթաց այս համերգը՝ անցաւ շատ յաջող: Մանաւանդ Պրն. Կանաչեանի *Ես Լսեցի* եւ մասնաւորապէս հեղինակած

Օրորն ու Չարթիրը հիագեղ գնահատութեան մ'արժանացան իրաւացիօրէն: Պրն. Կանաչեան գիտակից արուեստագետ մըն է, կը զգայ եւ կը հասկնայ միանգամայն: Իր ղեկավարութեան տակ ռեւէ խումբ միշտ աւելի կատարեալ յաջողութիւններ կ'ապահովէ, այնպէս որ հրաշալի պայծառութեամբ եւ գիտական ճշդութեամբ երգուած *Գութաներգը* այս անգամ, մեր աչքերուն առջեւ պատկերացուց հայ շինականը եւ իր «ջան եզը» որոնց փոխադարձ գուրգուրանքը այնքան հարազատօրէն կ'երգէ եւ երգել կու տայ անզուգական վարպետ վարդապետը...

Շոփէնի *Յայգանուագին* մէջ անհկա յայտնաբերեց նրբազգաց ջութակահարի մը բոլոր կարելիութիւնները:

Պրն. Սիսլեան, անձնուէր այդ ընկերը, ճարտար ճիպոտով մը նուագեց Ամիկոցոյի *Քանցոնէթթան*՝ մելամաղծիկ վայելք մը ըմբռնելու տալով մեզ:

Պրն. Ղազարոսեան այս անգամ խիստ յաջողապէս մեներգեց *Հայաստանը*, բայց կարծես թէ ընդհանուրի ցանկութիւնը այնքան ալ չի սիրեր յամառ կրկնութիւնները:

Օրդ. Մարի Տերտերեանը նուազ վեհերոտութեամբ կարող է իր թրթռածայն սոփրանոյի առաւելութեամբ չքնաղ երգչուհի մը հանդիսանալ:

Շնորհաւորելի է նաեւ զգալի առաջդիմութեամբ մը ներկայութիւնը **Գողթան** Երգչախումբին, որ ապագայ յաջողութիւններու ալ յոյս կը ներշնչէ:

1920

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՀԻՆԳ ՍԱՆԵՐՈՒ ՀԱՄԵՐԳԸ⁷

3. Յովսէփեան

Կոմիտաս վարդապետի սաներուն կողմէ տրուած համերգը, որ յաջող ու փայլուն անցաւ, մեզ կը թելադրէ հետեւեալ խորհրդածութիւնները ընել:

Երգերը՝ իրենց մէկ քանի թերութիւններովը հանդերձ, ընդհանրապէս յաջող անցան, ու այն տպաւորութիւնը կը թողուն թէ խումբը՝ իր այս աննկուն յարատեւութեամբն ու անձնուէր փարումովը, կոչուած է օր մը տիպար խումբ մը ըլլալ, ովասիս մը դառնալ մեր ազգային չոր ու ցամաք կեանքին մէջ:

Գնահատութեան արժանի էր ճշդապահութիւնը, որով կարելի եղաւ հանդեսը սկսիլ գէթ յայտարարուած ժամուն, բան մը որ տակաւին կը

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎՐԴԻ ՍԱՆԵՐՈՒՆ ՀԱՄԵՐԳԸ

Կոմիտաս Վրդի հինգ սաներուն կողմէ կազմակերպուած մեծ համերգը որուն կը մասնակցին 250 երկսեռ երգիչներ, տեղի պիտի ունենայ վաղը, երկուշաբթի (Ութօրէքին)՝ 26 Յունիւ. ժամը 2.30ին, Բերա, Սքէյթինկի մէջ, Պիտի մասնակցի նաև տաւաղահար Տիկ. Մհրապեան: Տրուած ըլլալով կազմակերպիչներու կարողութիւնը և տեսնուած պատրաստութիւնները, այս համերգը կը խոստանայ ըլլալ աննախընթաց իր տեսակին մէջ:

Տոմսերը կը ծախուին՝ Բերա, Վարիէէ՛էի կից «Թօքաթլը» ճաշարանը. Ղալաթիա, կամուրջին գլուխը «Թօքաթլը» ճաշարանը. Պոլիս, Սուլթան Համամ, Գ. Մազուրեան որդիք: Համերգին օրը՝ կիչէն, ժամը 10էն սկսեալ:

պակսի մեր հանրային բոլոր հաւաքումներուն...:

Աչքի զարնող թերութիւն մըն էր առաջնորդին ջղայնոտութիւնը, ինչ որ պատճառ կ'ըլլար երբեմն ձայնով սաստելու եւ «մեղմ, բարձր, դանդաղ ու չլսուելու աստիճան մեղմ երգեցէք» բառերը պոռալու: Ուրիշ թերութիւն մը կարելի է սեպել յայտագրին մէջ փոփոխութիւններ կամ յաւելումներ ընելը՝ ժողովրդային խնդրանքէ տարուելով, ինչ որ անշուշտ յանձնարարելի բան մը չէ: Ընդհանուր առմամբ սակայն յաջող անցաւ. ուրիշ՝ կ'երեւեր թէ առաջնորդները որքա՞ն շունչ սպառած էին ու երգողներն ալ ի՞նչքան եռանդով փարած այս գործին:

Փըթի-Շանի թատրոնին այդ անցուկ պատերուն մէջ իսկապէս փոխադրեցին Հայաստանը, տառապանքներու միայն դռան այն Դրախտավայրը՝ ուրկէ արցունքն ու տառապանքը պակաս չէ բնաւ, ու քանի մը ժամեր մեզ լիովին ըմբոշխնել տուին գեղջուկ հայ կեանքը:

Մաճն ու արօրը, եզն ու սայլը, հայ սարն ու ձորը, պատանիներն ու կոյսերը, սիրային մրմունջներն ի շուրթն, մեր աչքին առջեւէն կարծես իրարու յաջորդեցին սինեմայի ֆիլմերու պէս: Ապրին, շատ ապրին մեծ վարպետին սաներն ու անձնուէր խումբը, որոնք կ'աշխատին բարձր բռնել ու յաւերժացնել իրենց վարպետին յիշատակն ու սկսած նուիրական գործը:

...Երբ հայրենի օճախը աւեր ու արիւն կայ միայն եւ օտար հորիզոններն ու ափերն են որ հիւրընկալած են թափառական ափ մը հայերը, այդ հալածական բեկորը կ'երգէ յուզումով իր հայրենի աշխարհին անցեալ պերճանքն ու փառքը, կ'երգէ գարունը որոնք կարծես այլեւս կը դժկամակին վերադառնալու:

Կիրակի օրուան համերգը յուզիչ պատմութիւնն էր, իր քայլերգովը, գութաներգովն ու օրօրներովը՝ երջանիկ, կենսունակ հայութեան. անիկա պատմութիւնն էր ծաղկած հայութեան, քանի որ այսօր նոյն սարերն ու ձորերը այլեւս չեն արձագանգեր հայ գեղջուկին, ծեր մշակին երգերը, քանի որ անոնք տարուեցան անապատի գողգոթան ու երջանկութիւնն ալ իրենց հետ խաչը ելաւ:

Անտարակոյս մեր ժողովրդային երգերու փառաւոր յարութիւնը՝ մոխիրներու, մոռացման ստուերներու տակէն, մեր վերածնութեան ազդակներէն մէկը ըլլալ կոչուած է, նկատի ունենալով որ անոնց խիստ շատ պէտք ունինք, քանի որ անոնք ժողովրդեան խաւերու մէջ կրնան յառաջ բերել անհուն ազդեցութիւն ու ազգասիրական զգացում ու անոնք կրնան յաւերժացնել մեր ազգային աւանդութիւնները, ու պարապը չէ որ այսօր քաղաքակիրթ մեծ ազգեր այնքան մեծ կարեւորութիւն կու տան իրենց ժողովրդական երգերուն...:

Մենք կը սպասենք սակայն որ, ոչ թէ միայն ժողովրդական երգերը բազմապատկուին ու ինամեալ պատրաստութեամբ հրամցուին հասարակութեան, այլ կ'ակնկալենք մեր թատրոնի բեմերէն լսել աւելի բարձր դասական երգեր ալ, օրաթորիօներ: Մենք որ միշտ գրական երաժշտական ու գեղարուեստական աշխարհին ստեղծագործ հանճարներէն օգտուելու նկրտող եւ անոնց հետեւողներու շարքին մէջ առաջիններէն եղած ենք, անտարակոյս մեր ուշադրութենէն չպիտի վրիպի ուրիշ մեծ աշխատանք մըն ալ, այն է՝ հայացնել Մենտելսոնը, Յենտըլը, Պեթովէնը, Պախը, Ռոսինին ու Ներտէն:

Կոմիտաս վարդապետի սաներու երգչախումբը խոստմնալից ապագայ մը ունի իր առջեւ, գեթ իրենց տքնաջան աշխատութեանց արդիւնքը այդ հաւատքը ներշնչեց մեզ: Կը յուսանք որ այն պարագային ալ ինքը կրնայ նախաձեռնարկ ըլլալ, փոքր ի շատե օտար հեղինակներ ալ բեմ հանել ու ծանօթացնել ժողովուրդին: Այսօր Պոլսոյ մէջ կան Շթուրկարտի, Պեռլինի ու Փարիզի երաժշտանոցներէն վկայուած առաջնորդներ, որոնց կարողութենէն կարելի է եւ պէտք է օգտուիլ:

Բոլոր անոնց, որոնք միշտ կ'ամբաստանեն հայերը իբր միշտ լացող ու ողբացող ժողովուրդ մը՝ Կիրակի օրուան համերգը մեծ յանդիմանութիւն մը եղաւ այդպիսիներուն, ու այս համերգը անգամ մըն ալ շէշտեց թէ հայը գիտէ ժպտիլ, հայը գիտէ երգել, ետեւը ձգելով արցունքն ու ցաւը:

Հայը իր երգը ունի:

1922

ՊՐՆ. Բ. ԿԱՆԱԶԵԱՆԻ ՀԱՅ ՀԱՄԵՐԳԸ*

Կ.

Յաւալի է որ անցեալ Հինգշաբթի երեկոյ Ամերիկեան Միսիոնի սրահը «լիքը» չէր, որովհետեւ թէ՛ բացակաները կորսնցուցին զուտ հայացի հոգեպարար երաժշտութեան թանկագին վայելք մը, եւ թէ՛ տաղանդաւոր ու ժրաջան արուեստագետ մը չունեցաւ նիւթական այն բաւարար վարձատրութիւնը, որուն արժանի էր իր գեղեցիկ եւ դժուարին ճիգը:

Անոնք որ ժամանակին ներկայ գտնուած են անմոռանալի Կոմիտաս Վարդապետին համերգերուն, անցեալ գիշեր վերագտած եղան իրենց երբեմնի յուզումը եւ հաճոյքը, լսելով Պրն. Կանաչեանի այնքան քիչ ժամանակի մէջ մարգած երկսեռ երգչախումբը:

Պրն. Կանաչեան անգամ մը եւս արդարացուց հէք մեծ երաժշտագետին լաւագոյն եւ արժանաւորագոյն աշակերտը ըլլալու իր գեղեցիկ համբաւը:

Յայտագիրը կը բաղկանար Կոմիտաս Վարդապետի, Պրն. Կանաչեանի եւ Գ. Սիւնիի կողմէ դաշնաւորուած ընտիր կտորներէ, որոնք երգուեցան յաջող կերպով, շնորհիւ երգչապետին խիստ ճարտար եւ արթուն ղեկավարութեան:

Մէկ ամսուան ժամանակամիջոցի մը մէջ, պատահական ուժերով ձեռք բերուած այս փայլուն արդիւնքը մեծապէս պատուաբեր է Պրն. Կանաչեանի:

Ներկաները խանդավառ ծափերով արտայայտեցին իրենց հաճոյքը եւ սքանչացումը, մէկ քանի կտորներ կրկնել տալով, ընդ որս՝ Պրն. Կանաչեանի Տալիօն, որ իր տեսակին մէջ գլուխգործոց մըն է:

Փափաքելի է որ Պրն. Կանաչեան կազմակերպէ ուրիշ համերգեր եւս, որոնց կը յուսանք թէ ներկայ կը գտնուի աւելի մեղ բազմութիւն մը հայ գեղարուեստի սիրահարներու, որովհետեւ ամէն քաջալերութեան արժանի է Պրն. Կանաչեան, որ կը ճգնի բարձր ու վառ բռնել դժբախտ Կոմիտաս Վարդապետին բռնկուցած ջահը:

ՊՐՆ. Բ. ԿԱՆԱՉԵԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՄԵՐԳԸ՝

Օ. Մ.

Երաժշտագետ Պրն. Բ. Կանաչեանի առաջին համերգին առիթով թելադրած էինք որ նմանօրինակ ուրիշ համերգեր եւս կազմակերպուէին, նկատելով որ շատեր զրկուած էին առաջին համերգին ներկայ ըլլալու հազուագիւտ վայելքէն:

Արդարեւ գեղարուեստական ճշմարիտ վայելք մըն է այս տեսակ հայացի համերգ մը, որ ո՛չ միայն ճաշակը կու տայ հայ գեղջուկ երաժշտութեան, վերյիշել ու ապրիլ կու տայ հայրենի երդիքին կամ դաշտերուն մէջ արծազանգող ժողովրդական երգերը, այլ նաեւ տխրօրէն երազել կու տայ այն շէնշող օրերը, զորս ապրեցաւ մեր ժողովուրդը երէկ, իր հայրենի երդիքին տակ զուարթ, կամ դաշտերուն մէջ դալարագեղ: Զոն, բնութեան անպաճոյճ բայց գեղատեսիլ կենսատու ծոցին մէջ ստեղծագործեց մեր ժողովուրդը ու երգեց երէկ իր այն զուարթ ու մելամաղձոտ երգերը հայրենիքի, սիրոյ, ցաւի կամ աշխատանքի նուիրուած իր սե-

1921, Գահիրե

փական երգը, որուն հանճարեղ խուզարկուն եւ յօրինողը (compositeur) եղաւ մեծանուն եւ անգլուգական երաժշտապետը Կոմիտաս Վարդապետ:

Պրն. Կանաչեան իր մեծատաղանդ վարպետիւնորքան հանճարեղ նոյնքան հայրենասնուէր գործն է որ կը շարունակէ համեստ բայց յարատեւ աշխատանքով մը, որուն համար շնորհաւորելի է ջերմապէս, եւ արժանի անվերապահ քաջալերութեան:

Իր այս երկրորդ համերգը զոր տուաւ դարձեալ Ամերիկեան Միսիոնի սրահին մէջ, նիւթական աւելի մեծ յաջողութիւն մը գտաւ քան իր նախորդը, եւ այս յաջողութիւնը պետք է վերագրել աւելի համերգի դիւրամատչելիութեան, որուն շնորհիւ հանդեսին ներկայ եղաւ ժողովրդական ստուար բազմութիւն մը:

Համերգը զուտ գեղարուեստական տեսակետով ալ աւելի յաջող անցաւ քան առաջինը, եթէ նկատի չառնենք այն կարգ մը թերութիւնները, որոնք շատ սովորական են պատահական ուժերով կազմուած այս տեսակ խումբերու համար, ինչպէս է օրինակ ձայներու անբաւականութիւնը, մասնակցողներու գիտակից եւ ուշադիր երգեցողութեան պակասը եւն.:

Համերգի յայտագիրը իր մեծագոյն մասին մէջ անփոփոխ պահուած էր: Երգերէն ինը Կոմիտաս Վրդ.ի, չորսը՝ կնաչեանի եւ երկուքն ալ Գ. Սիւնիի կողմէ դաշնաւորուած երգեր էին:

Մեներգերուն մէջ, որոնց կ'ընկերանար երաժշտապետը դաշնակով, մասնաւոր յիշատակութեան արժանի էին Օրդ. Ֆ. Էքսերճեանի Զելեր

Տոլերը, բայց մասնաւորաբար Օրօրը եւ Պրն. Ե. Պօղոսեանի Կռունկը:

Բոլոր երգերն ալ անցան մեծ յաջողութեամբ. Ներկաներ անվերջ ծափահարութեամբ արտայայտեցին իրենց խանդավառ հիացմունքը եւ կրկնել տուին երգերէն մեծ մասը, որոնց մէջ Պրն. Կանաչեանի կողմէ դաշնաւորուածներն էին Կիլիկիան, Օրօրը եւ Տանիլիօն, երեքն ալ երաժշտական մեծարժէք արտադրութիւններ:

Համերգը կը վերջանար Կոմիտաս Վրդ.ի Ծաղրերգով, որ յաջողապէս երգուեցաւ եւ ունկնդիրներուն միահամուռ պիգերուն առջեւ – ինչպէս համերգի սկզբնաւորութեան – յոտնկայս ունկնդրուեցաւ եւ ջերմապէս ծափահարուեցաւ:

Ժամը 11ին սկսած էր [անընթ.] համերգը վերջացաւ եւ ներկաները իրենց հետ տարին գեղարուեստական ճշմարիտ վայելքի մը յատուկ քաղցր եւ տպաւորիչ յիշատակը:

1933

ԿԻՐԱԿԻԻ ՀԱՄԵՐԳԸ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹԵԱՄԲ Բ. ԿԱՆԱՉԵԱՆԻ¹⁰

Անցած Կիրակի երեկոյ ժամը 5 ու կեսին, Լիսէ Ֆրանսէի Քոնֆերանսի սրահին մէջ տեղի ունեցաւ Պրն. Բ. Կանաչեանի պատրաստութեամբ կազմակերպուած համերգը, մասնակցութեամբ երկսեռ վարժ երաժշտասերներու: Պրն. Կանաչեան մեր մէջ անծանօթ մը չէ: Կարող աշակերտներէն մէկը Կոմիտաս Վարդապետի, ան եւս իր վարպետին նման հետամուտ եղած է փնտռելու, գտնելու եւ դաշնաւորելու մեր գաւառական երգերէն եւ պարերգերէն ընտիր կտորներ:

Ասով հանդերձ իր համերգը, հակառակ աննպաստ պայմաններուն, իր կատարելութեամբը եղաւ անակնկալ մը: Ափսոս որ մեր հասարակութենէն շատերը ինքզինքնին զրկած էին ըմբոշխնելէ հանդես մը, որուն նմանը վայելելու յաճախ պատեհութիւն չունինք:

Լիսէին մեծ սրահը, դիրութեամբ պիտի կրնար տեղաւորել դեռ ընտրանիներու նոյնքան բազմութիւն մը, որ փութացած էր լսել համերգը, բաղկացած ամենամեծ մասամբ Պրն. Կանաչեանի սեփական պատրաստութիւններէն եւ հեղինակութիւններէն:

Համերգը կը բաղկանար երկու մասերէ:

Տարակոյս չկայ թէ համերգին ամենէն շահեկան մասը կը կազմէին քառաձայն, հնգաձայն եւ վեցաձայն խմբերգերը:

Գ. Սիւնիի Վուշ-Վուշէն ետք որ գեղեցիկ սկզբնաւորութիւն մը եղաւ, շատ հաւնուեցաւ Պրն. Կանաչեանի Հոյ Նարը:

Անոր Տալիլոն հանրաժանօթ է եւ կրկնուեցաւ ներկաներու խնդրանքին վրայ: Նոյնպէս Պրն. Կանաչեանի Կամներգէն եւ Չինուորներէն դուրս, ընդհանուր հիացումի մէջ կրկնուեցաւ նաեւ Կոմիտաս Վարդապետի Ծաղրերգը որ միանգամայն փակման խմբերգը եղաւ Բ. եւ վերջին մասին:

Գալով մեներգերուն, առհասարակ շատ յաջողապէս երգեցին Օրդ. Պ. Թրեանց, Տիկին Կանաչեան եւ Պրն. Վ. Աստուածատուրեան, ըստ կարգի երգելով Պրն. Կանաչեանի Ծով Աչերը, Օրօրը, Ուռին եւ Յայգերգը, որոնցմէ ոմանք բուռն ծափահարութեանց մէջ կրկնուեցան:

Առաջին մասին մէջ յաջող նորութիւն մը եղաւ նաեւ Օրք. Պ. Թրեանցի եւ Ա. Չարդարեանի կողմէ երգուած Գիշեր Չուգերգը:

Մեներգերուն կ'ընկերանար երգեհոնով Մ. Չերնիաւսքի: Իսկ դաշնակէն գատ Տիկ. Կանաչեանի Օրօրին, Մ. Չերնիաւսքիի հետ նուագեց նաեւ Պրն. Ժ. Էմինեան ջութակով:

Ամեն պարագայի մէջ համերգը յաջողութիւն մը եղաւ, նիւթապէս եւ բարոյապէս, եւ ներկաները պահը շատ կարճ եւ արագասահ գտան:

Բ. ԿԱՆԱՉԵԱՆԻ ՀԱՄԵՐԳԸ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻՈՅ ՄԷՁ¹

Ֆարիատ

Տեղոյս Ամերիկեան Միշընի սրահին մէջ, Շաբաթ գիշեր՝ 25 Մարտ երեկոյեան ժամը 9.30ին տեղի ունեցաւ Պրն. Բ. Կանաչեանի համերգը սիրայօժար մասնակցութեամբ 50 երկսեռ երաժշտասերներու:

Հակառակ ամենակարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ մարգած ըլլալուն, կարելի է ըսել ընդհանուր կերպով թէ՛ այս առաջին համերգը մեծ յաջողութիւն մը եղաւ Պրն. Կանաչեանի համար գոնէ բարոյական տեսակետով եւ ներկայ հանդիսականներուն վրայ թողուց այն տպաւորութիւնը թէ Պրն. Բ. Կանաչեան աւելի ծանօթանալով Աղեքսանդրիոյ գեղարուեստական-երաժշտական շրջանակներու, պիտի կրնայ մեզի տալ շատ աւելի յաջող համերգեր:

Յայտագրին մէջ նշանակուած երգերէն - որոնց մէջ կը գտնուէր իր հեղինակութիւններէն գատ նաեւ իր վարպետին՝ Կոմիտաս Վարդապետի հեղինակած երգերը - մասնաւորաբար *Օրօրը*, *Տալիլոն*, *Հոյ Նարը*, *Խումարը*, ինչպէս նաեւ *Ծաղրերգը* շատ յաջող անցան, այնպէս որ հանդիսականներու բուռն ծափահարութեանց խնդրանքին վրայ անոնցմէ մի քանիները կրկնուեցան, մեծ խանդավառութիւն ստեղծելով սրահին մէջ:

Տիկ. Զ. Կանաչեան, որ առաջին անգամ ըլլալով կը ներկայանար Աղեքսանդրիոյ հայ համայնքին, լաւ տպաւորութիւն մը ձգեց իր մե-

ներգերով եւ յայտագրէն դուրս ըլլալով ու գոհացում տալու համար հանդիսականներուն, երգեց նաեւ իր ամուսնոյն Պրն. Կանաչեանի դաշնաւորած *Պճինկօն* եւ արժանացաւ խանդավառ ծափահարութեանց:

Օրք. 3. Մեսիայեան եւ Մ. Շիշմանեան իրենց զուգերգին մէջ յաջող էին: Խոստմնալից թենոր Պրն. Բ. Մամուրեան հակառակ իր անհանգստութեան, մեներգերով գոհ թողուց հանդիսականները:

Օրք. 4. Գաւալեան որ իր անձնուէր մասնակցութիւնը բերած էր - դաշնակով - այս համերգին, ունեցաւ մեծ յաջողութիւն եւ ստացաւ գեղեցիկ ծաղկեփունջ մը:

Պրն. Կանաչեանի այս համերգին յաջողութիւնը թոյլ կու տայ մեզ յուսալ որ երկրորդ համերգ մը՝ աւելի ճոխ յայտագրով եւ կարորոյ ուժերով պիտի ունենայ բարոյականին հետ նաեւ նիւթական յաջողութիւն:

Պ. ԿԱՆԱՇԵԱՆԻ ՀԱՄԵՐԳԸ¹²

Անսախընթաց յաջողութեամբ տեղի ունեցաւ Պ. Կանաչեանի երգահանդէսը, անցեալ Ուրբաթ երեկոյ, Յունիս 23ին հայ բողոքականաց ժողովասրահին մէջ:

Մեծ վարպետի տաղանդաւոր սաներէն Պրն. Կանաչեան գնահատուեցաւ ներկայ գեղարուեստասէր հասարակութեան կողմէ՝ համակրանքի բազմաթիւ արտայայտութիւններով:

Մեր թերթի ծաւալը դժբաղդաբար թոյլ չի տար երգուած երգերու, խմբերգերու եւ մեներգերու մասին աւելի մանրամասն արտայայտուիլ: Յիշենք միայն, որ եօթնասուն երկսեռ երիտասարդներէ կազմուած եւ մօտ երկու ամիսէ իվեր մարզուած երգչախումբը շատ յաջող կերպով երգեց *Տալիօ*, *Օրօր*, *Հոյ Նար*, *Ձի՛գ Տու Քաշիր*, *Խումար* եւ *Ծաղրերգ* խմբերգերը, որոնք բոլորն ալ կրկնուեցան:

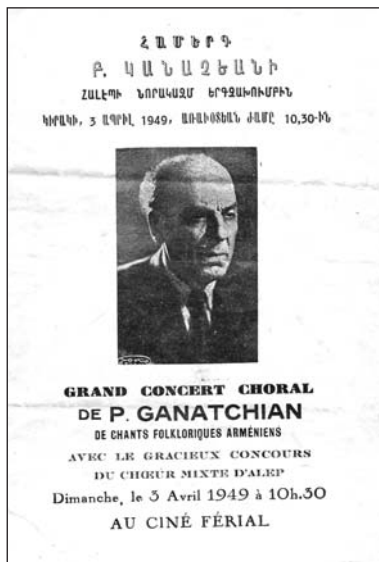
Պրն. Կանաչեանի համերգով առիթը ունեցանք անգամ մը եւս համոզուելու որ հայ երգերը լիովին բաւարարութիւն կու տան հայ ժողովուրդի հոգեկան ապրումներուն:

Եւ իրապէս, համերգի գիշերը մենք ապրեցանք մեր հին յուշերով եւ նոր յոյսերով:

ԱՐՁԱԳԱՆԳ¹³

Երեքշաբթի, Բ. Կանաչեանի երգահանդէսը տեղի ունեցաւ վերջապէս Ամերիկեան Միսիոնի ընկերային հաւաքոյթի սրահին մէջ: Օտարները կը բացակայէին բայց ամբողջ երաժշտասէր հայերը ներկայ էին:

Երեկոյթը վայելք մըն էր: Պրն. Կանաչեան ինքնայատուկ երանգաւորումներ ունի, որոնք նրբօրէն ունէ հեղինակի յօրինածը կը տանին

ծմարիտ արուեստին: Տեւական, մարգուած խումբով մը, ան պիտի կրնար ամենէն նրբարուեստ երաժշտագետին ներկայացնել մեր երգը: Շատ յաջող էր *Օրորը*, որ կրկնուեցաւ:

Տիկին Կանաչեան ունի զգայուն, երաժշտական ձայն: Ան կ'երգէ պարզ զգացումով եւ յստակ առոգանութեամբ ինչ որ կը պակսի մեր երգչուհիներէն շատերուն:

Պրն. Կանաչեանի յայտագիրը շատ լաւ ընտրուած էր եւ թէ՛ երգչախումբը եւ թէ՛ մեներգողները նպաստեցին յաջողութեան:

Մեներգեցի տիկին Յ. Պերպերեան՝ *Գողթանի երգ*, Տիկ. Լիւսի Տոքթ. Փոթուքեան (ալթօ) եւ Օրդ. Չեփիւռ Ապել (սոփ-

րանօ) Կանաչեանի *Գիշերը*, Պրն. Յազարեան՝ *Ծով Աչեր*, Կանաչեանէն, Տիկ. Բ. Կանաչեան՝ *Ուռիկ*, Կանաչեանէն:

Յաւալի է որ բոլորովին անսպասելի արգելքներով, օտար երաժշտասեր հասարակութիւնը զրկուեցաւ այս երեկոյթէն: Կը սպասենք որ Պրն. Կանաչեան հայ երգը պարտադրաբար ծանօթացնէ Լիբանանի օտար շրջանակներուն այս աշնանամուտին:

1934

ԿԱՆԱՇԵԱՆԻ ՀԱՄԵՐԳԸ ՍՕՈՒԳ-ՕԼՈՒՔԻ ՄԷՋ¹⁴

Թղթակից

Հոգիներու վրայ տակաւ ծանրացող կապար մղձաւանջը առօրեային, պահ մը կը թեթեւայ կարծես, երգերու ներդաշնակ ու մեղմօրօք թրթռումներով:

Կեանքը, որ իր միօրինակ ու անհրապոյր թաւալումով կը ճակատի այս անիմաստ նորութիւններու ետեւէն, երբեմն կը համեմուի գեղարուեստական գեղեցիկ անակնկալներով:

Հոգեկան անանուն ապրումներու վայելք մը եղաւ Սօուգ-Օլուգի գիւղագնացներուն համար Պրն. Կանաչեանի համերգը, որ տեղի ունեցաւ Կիրակի 9 Սեպտեմբերին, Պրն. Ժոզեֆ Այվազեանի Մայրիներու Պանդոկին մէջ:

Հայ եւ օտար գեղարուեստասերներու խումն բազմութիւն մը փութա-

ցած էր սրահ՝ ժամանակէն առաջ, քաջալերելու համար հայ տաղանդաւոր արուեստագետը:

Ժամը 4:30ին, բեմին վրայ կ'երեւի քսան եւ վեց հայու անուշ աչքերով երիտասարդներու երկսեռ խումբ մը: Յայտագիրը իր ճոխութիւնը կը պարտէր առաւելապէս Պրն. Կանաչեանի հեղինակած երգերուն, որոնց կ'ընկերանային քանի մը գեղջուկ երգեր ալ՝ մեր դժբախտօրէն սիրելի Կոմիտաս վարդապետէն:

Աւելորդ է խօսիլ Կանաչեանի երգերուն, յատկանիշերուն ու առաւելութեանց նկատմամբ, երբ ան արդէն արժէք մըն է այսօր արուեստագետի իր խնամուած թեքնիքով՝ մեր համեստօրէն հարուստ երաժշտական կալուածէն ներս:

Յայտագիրը կը բացուի Կոմիտասի *Գուրաներգով*. պահ մը կը փոխադրուինք Հայրենիք. ահա՛ հայ շինականը, որ կը հերկէ փաղաքշական երգեր հիւսելով իր հլու եզներուն՝ վաստակաբէկ շրթներով: Անոր կը յաջորդէ *Ռազմերգ* մը, խրոխտ ու առնական. բանակ մը կը յառաջանայ կարծես դաշտերու մէջէն, յաղթանակներու ի խնդիր: Ու ահա՛ *Հոյ Նարը*, գեղջուկ սիրերգ մը որ բոլոր ներկաներուն ուշադրութեան առարկայ կը դառնայ քնքշօրէն թրթռուն իր շեշտով: Որոտընդոստ ծափերու մէջ, երկու անգամ կը կրկնուի այս երգը գոհացում տալու մանաւանդ օտար ունկնդիրներու տենդոտ խնդրանքներուն:

Նոյն բախտին կ'արժանանան նաեւ *Օրօրը եւ Տալիլուն*, փոխադրելով ներկաները պահ մը հորիզոնային ոլորտներէն դէպի անհորիզոն ու երազային աշխարհներ:

Հետզհետէ կ'երգուին *Խումարը*, *Հելէ Հելէն*, *Սարերի Վրովը* եւ ուրիշներ՝ մեծ յաջողութեամբ:

Յայտագրին աւարտումէն վերջ Պրն. Կանաչեան դիւրութեամբ չի կրնար թողուլ բեմը, որովհետեւ ծափերու տեղատարափը կը ստիպէ զինք, որպէսզի կրկնէ քանի մը երգեր եւս:

Խանդավառ մթնոլորտի մը մէջ, ամբողջ մէկուկէս ժամ տեւող իր համերգով՝ Պրն. Կանաչեան պահ մը մոռցուց հանապազօրեայ անդոհները ունկնդիրներուն, որուն յաջողութեան համար որեւէ ջանք խնայած չէին արուեստագետին մտերիմ ընկերներէն փաստաբան Հ. Պալեան, ՊՊ Վ. Փափագեան ու Ե. Պարսումեան:

Մեծ անակնկալ մը ու յայտնութիւն մը եղաւ միանգամայն Կանաչեանի այս համերգը, առաւելապէս օտար ջոջերուն համար, որոնք իրենց հիացումը արտայայտեցին յաւարտ յայտագրին, պանդոկին բակին մէջ, ուր մեր համակրելի երաժիշտը ներկայացուեցաւ բարձրաստիճան անձնաւորութեանց, որոնք ջերմօրէն փափաքեցան կրկին անգամ լսել զինք՝ բայց այս անգամ Ալեքսանտրէթի, Նոյնիսկ Սանճաքի եւ Անտիոքի հիւանդանոցներուն բժշկապետը՝ Տոքթ. Պրուս, գոհացուցիչ հասոյթի մը երաշխիքը ներշնչեց իրեն:

1933, Պէյրուք (լուս. Ապէլ)

Իրիկնամուտ էր արդէն, երբ վերջացաւ համերգը ու ներկաները ցրուեցան օրուան անուշ տպաւորութիւններով առջուն: Իսկ խումբը Կանաչեանի՝ Նոյն ժամուն մեկնեցաւ Զալէպ, ուրկէ եկած էր արդէն:

1935

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԵԾ ՀԱՄԵՐԳ ԹՐԻՓՈՒԻ ՄԷՁ¹⁵

Փետրուար 22ին, Կիրակի կեսօրէ ետք ժամը 2ին, թատրոն «Փերոքէ»ի ընդարձակ եւ շքեղ սրահին մէջ տեղի ունեցաւ Սիւրիահայ Օգնութեան Խաչի Թրիփուլի մասնաճիւղին կազմակերպած հայկական մեծ համերգը: Զանդէսի բարձր հովանաւորութիւնը ստանձնած էր Զիւսիսային Լիբանանի Վարչական Խորհրդական Պ. Տիւ Փաթի Տը Զլամ: Ներկայ էր հայ եւ օտար երաժշտասերներու հոծ բազմութիւն մը, որոնց մէջ աչքի կը զարնէին բազմաթիւ բարձրաստիճան պաշտօնատարներ:

Նախքան համերգի սկսիլը, ֆրանսերէն լեզուով ամփոփ գրութիւն մը կարդաց Պ. Կարապետ Պատուիասեան, պարզելով Ս. Օգնութեան Խաչի կազմութեան նպատակը եւ որդեգրած ուղղութիւնը: Ապա շնորհակալութեան ջերմ խօսքեր ուղղեց հանդէսի հովանաւոր, հայասեր Պ. Տիւ Փաթի Տը Զլամին, որ միշտ ալ գիտցած է իր ներկայութեամբ քաջալերել մեր հաւաքոյթները, ինչպէս նաեւ երախտագիտական խօսքեր ըրաւ հովանաւոր իշխանութեան՝ Ասպետական Ֆրանսայի եւ լիբանանեան կառավարութեանց հասցէին:

Յայտագիրը կը պարունակէր 14 ընտիր եւ այլազան կտորներ. 50 հոգիւնց երկսեռ երգչախումբը հմտօրէն կը ղեկավարէր Կոմիտաս

վարդապետի տաղանդաւոր աշակերտը՝ վաստակաւոր երգահան Պրն. Բարսեղ Կանաչեանը:

Լռութիւնը ոգեւորուած թելերով կ'իջներ շրթներու եւ սրտերու վրան, երբ քառաձայն խումբը կատարեալ ներդաշնակութեամբ սկսաւ երգել աննման վարդապետին Ռ'վ Մեծասքանչը, Սարերի Վրովը, եւայլն: Տիկին Զրիստինէ Կանաչեան, ընկերակցութեամբ քառաձայն երգչախումբի, թաւշային ձայնով մը երգեց Պրն. Կանաչեանի հեղինակութիւններէն Օրօրը, որ հանդիսականներու որոտընդոստ ծափերուն վրայ կրկնուեցաւ: Բուռն ծափերը դարձեալ վերջ չեն գտներ. բովանդակ սրահը վերստին Օրօրը կ'ուզէ: Ան երրորդ անգամ կ'երգուի: Հուսկ, ապա երգուեցաւ խմբավարի քառաձայն Հոյ Նարը, որուն մեներգի բաժինը գիտցաւ գեղեցկօրէն վերարտադրել Պրն. Է. Էլմաճեան: Հանդիսականներուն ջերմ ցանկութիւնը այս անգամ յայտագրէն դուրս երգել կու տայ Կանաչեանի հեղինակութիւններէն Ռազմերգը:

Հանդէսը փակուեցաւ Պրն. Կանաչեանի գլուխգործոցներէն եղող Կամաւորներու Զայլերգով՝ «Յառաջ, Նահատակ»:

ՀԱՅ ԵՐԳԻՆ ՈՒԺԸ

(ՊՐՆ. Բ. ԿԱՆԱՉԵԱՆԻ ԵՐԳԱՀԱՆԴԵՍԻՆ ԱՌԻԹՈՎ)¹⁶

Տոքթ. Լեւոն Փոթուկեան

Պրն. Կանաչեան արժանի աշակերտն է իր մեծ ուսուցիչին: Այս բացատրութիւնը մեծագոյն գովասանքն է իրեն համար:

Այս ուղղութեամբ՝ յաջողութիւն մըն էր Պրն. Կանաչեանի երգահանդէսը՝ զոր կազկամերուպեց Սիացեալ Վարժարանի հոգաբարձութիւնը: Միսին լայքի տնօրէնութիւնը սիրալոյս տրամադրած էր իր տօներու սրահը: Հոն լեցուն էր ընտրուած բազմութիւն մը ֆրանսացի եւ հայ: Սիացեալ Վարժարանի հոգաբարձութիւնը իր կարելին ըրած էր հակառակ այն իրողութեան, որ երկու օրուան միջոցին հարկ էր սպառել տոմսերը: Կ'արձանագրենք սա փաստը՝ ո՛չ մէկ ֆրանսացիէ կամ հայէ մերժուեցան Սիացեալ Վարժարանի երգահանդէսին տոմսերը:

Ներկաներուն մէջ էին Բ. Զումիսերի ներկայացուցիչը, Պրն. Ֆէն, Տէր եւ Տիկ. Չօրավար Պլան՝ Սուրիոյ ֆրանսական բանակին վերին հրամանատարը, Սուրիոյ Կրթական Նախարարը եւ իր խորհրդատուն՝ Պրն. Զոլէ, Ընդի. Ապահովութեան պետ Պրն. Վարտոն, նախկին քաղաքագլուխ Պրն. Փորթալիս (այս վերժին երկուքը իրենք ալ երաժշտագետներ), քաղաքապետութեան խորհրդատուն՝ Պրն. Փիւրինս եւ Bnligationը, ֆրանսական Թանգարանի, Միսին Լայքի բոլոր բարձրաստիճան պաշտօնեաները, բանակի սպաներ իրենց տիկիններով:

Ու բոլորը գրաւուեցան: Ու բոլորը հմայուեցան: Բոլորը տարուեցան

հայ երգի թրթռումով: Ծափեր՝ երկարատեւ, երգահանդեսէն վերջ՝ շնորհաւորութիւններ: Ներկաներէն ոմանք, ինչպէս Պրն. Փորթալիս, չծածկեցին իրենց հիացումը: Տիկ. Չորավար Պլան կ'ըսէր Պրն. Կանաչեանին. «Ես երաժշտագետ եմ եւ կը հասկնամ: Սոյն երգահանդեսով դուք Փարիզ ալ կը յաջողիք»:

Հիմա հետեւեալը հրապարակով Պրն. Կանաչեանի ուշադրութեան: Երեկ Dmlogation էի այցելած: Բոլորը հիացմունքով կը խօսէին սոյն համերգի մասին: Միայն բարձրագոյն պաշտօնեաներէն մէկը, անձնական բարեկամ մը, ինծի ըսաւ. «Երգահանդեսը շատ յաջող էր: Միայն շատ գէշ էին հագուած: Երբ հայ երգն է որ կը սարսռայայնքան գեղեցկօրէն եւ յաղթական՝ հայ երգիչը պէտք է որ հայ ազգային տարագով ներկայապայ: Արդիւնքը տարբեր կ'ըլլայ»:

Հայ դրօշը...

Հայ աւանդութիւնները...

Հայ տարագը, միակ տարագը հայ երգին վայել...

Ինչու՞ չիշենք մենք: Ինչու՞ օտար բարեկամը մեզի յիշեցնէ այդ:

1936

ՊՐՆ. Բ. ԿԱՆԱՉԵԱՆԻ ՀԱՄԵՐԳԸ¹⁷

Է. Մալոյեան

Քսանհինգ տարի առաջ, աշակերտական շրջանիս, առաջին անգամ Պոլսոյ Կեդրոնական Վարժարանին սրահներէն մէկուն մէջ կը մասնակցէի Կոմիտաս Վարդապետի նոր կազմած երգչախումբին: Չէի կրնար երեւակայել այն ատեն, որ օր մը, քսանհինգ տարի յետոյ, զարմանալի զուգահիշութեամբ եւ Միջերկրականի գեղեցիկ ափերէն մէկուն վրայ ինծի պիտի վիճակուէր նկարագրել մեծ վարպետի մէկ աշակերտին գործը, որ շնորհիւ իր ջանքերուն եւ աշխատանքներուն տարիներ անընդհատ հետեւած է վարպետին գծած ուղիին ու յաջողած կազմել գաղութահայութեան մէջ լաւագոյն երգեցիկ խումբը՝ արժանի՝ «մեր ազգային երգչախումբը» կոչուելու:

Պրն. Կանաչեանի խումբը իր սկզբնաւորութենէն մինչեւ այսօր զարգացման շատ մը աստիճաններէ անցած է: Սկիզբի շրջանին սահմանափակուելով Կոմիտասի երգերով, վերջին քանի մը տարիներու ընթացքին զգալապէս ընդարձակած է իր repertoireը: Քանի մը տարի վերջ մենք պիտի ունենանք Կանաչեանի յատուկ cachetով երաժշտական մեթոտ մը, երաժշտական նոր կրթութիւն մը: Իր շունչը պիտի տիրապետէ եւ այն երիտասարդ ուժերը որոնք այսօր կը գտնուին անոր ձեռքերուն

1936, Պէյրուս

մէջ, առիթ պիտի ունենան զարգացնելու իրենց ընդունակութիւնները: Նկատի առնելով որ երաժշտական մշակոյթը գրեթէ գոյութիւն չունի եւ կամ շատ աննշան է մեր դպրոցներուն մէջ, շատ բան կը սպասենք Պրն. Կանաչեանի երգեցիկ խումբէն եւ կը յուսանք թէ մօտ ապագային իր աշխատանքները կը դնէ աւելի բարձր մակարդակի վրայ՝ աւելի մեծ փայլ մը տալով մեր գեղարուեստական դաստիարակութեան:

Երաժշտութիւնը դարձած է այսօր ազգային փրօփականտի միջոց բոլոր երկիրներուն համար եւ Երեւանի կառավարութիւնն իսկ զգալով այս միջոցին անհրաժեշտութիւնը երաժշտական լայն ծրագիրներ ընդունած է բոլոր դպրոցներու համար: Ուստի մանկավարժ երաժիշտներ արտադրելու տեսակետով ալ Պրն. Կանաչեան կարելոր տեղ կը գրաւէ գաղութահայութեան մէջ եւ միակ մարդն է որ ունինք այսօր այս մարզի մէջ: Պարտականութիւնն է ուրեմն ամէն հայուն՝ այս արուեստագետը որ շատ համեստ միջոցներով եւ զարմանալի յանդգնութեամբ առանց դժուարութիւնները նկատի առնելու կը ձեռնարկէ բոլորովին նոր գործ մը կիրարկելու եւ հիմքը դնելու նոր եւ յատկանշական orientationի մը որը թէ՛ գեղարուեստական տեսակետով եւ թէ՛ ազգային յարաբերական տեսակետով օգտակար է: Իր վերջին համերգին նորութիւնը մեծ հետաքրքրութիւն եւ խանդավառութիւն արթնցուց հայ եւ արաբ երաժշտական կեանքին մէջ: Իր ինքնատիպ եւ ուրոյն ստեղծագործութիւնները հասարակութեան լուրջ ուշադրութիւնը գրաւած են եւ ունին կրթական նշանակութիւն: Որոշ է որ պատրաստուած են մեծ խնամքով եւ մանրակրկիտօրէն ու անվերջ փորձերու ու աշխատանքներու արդիւնքն են՝ միակ նպատակ ունենալով «յաջողութիւնը» ամէն գնով:

Պրն. Կանաչեանի ներկայութիւնը մեր գաղութին մէջ իսկապէս բախտաւորութիւն մըն է երաժշտական տեսակետով: Իր երգչախումբին արժանիքները բազմաթիւ են: Անոր մէջ կը գտնենք ձայնային տաք արտայայտութիւն, կատարեալ ներդաշնակութիւն ու կենդանութիւն: Իր երգերը ընդհանրապէս կենսութեան են եւ կ'արժանանան մեծ գնահատութեան եւ երբեմն ալ *օւասիոնի*: Այսպէս եղաւ Ուրբաթ գիշերուայ վերջին համերգի ժամանակ որ տեղի ունեցաւ մեծ պատրաստութեամբ Սիւնմա Ռիալթոյի սրահներուն մէջ, նախագահութեամբ հանրապետութեան նախագահ Ն.Վ. Պ. Էմիլ Էտտէի եւ ներկայութեամբ օտար եւ հայ բարձրաստիճան եկեղեցականներու, լրագրողներու, երեսփոխաններու, փաստաբաններու եւ զինուորականներու:

Յայտագիրը բաղկացած էր դժուարին բայց միանգամայն գեղեցիկ կտորներէ: Ինչ որ երեւակայութիւնը կրնար պատկերացնել՝ շնորհագոյն ու նուրբ, թեքնիք եւ արուեստ, գոյութիւն ունէին Պրն. Կանաչեանի ընտրած երգերուն մէջ: Հոգեկան ապրումներու շարան մըն էր որ կը բուրդէինք այդ գիշեր, հրաշագործ տեսիլքներու շղթայ մըն էր որ հպարտօրէն կը զովացներ մեր հոգիները, թռչուններու համերգ մը՝ ուր բանաստեղծը եւ երաժիշտը իրար գրկած կը քալէին դէպի անտառներու խորքը, փոթորկալից գիշերներու համերգ մը՝ ուր սարսռացուցիչ մթութեան մէջ ծովու ալիքները կը խլեն անմեղ կեանքեր, վերջապէս բնութեան նկարագրութիւնը՝ ուր միամիտ գիւղացին արշալոյսէն մինչեւ վերջալոյս կը սնանի իր պաշտած հողի անուշահոտութեամբ:

Թաքթիքի կատարեալ հմտութեամբ Պրն. Կանաչեան բացումը կատարեց *Լիբանանեան Զայլերգով* որը լաւ տպաւորութիւն թողուց հասարակութեան վրայ: Անմիջապէս յետոյ կու գար Կոմիտասի *Էս Գիշերը* որ երգուեցաւ վարժ եւ զգացումով: Զրտերէն *Լորթ Լորթէն* նորութիւն մը եղաւ ունկնդիրներուն համար: Սիւնիի *Վուշ Վուշը* մելամաղձոտ եւ տպաւորիչ էր: Ձայնային մեծ արուեստ կը պարունակէր եւ որոշ է որ Պրն. Կանաչեան շատ խնամք տարած է այս երգին յաջողութեանը համար: Կոմիտասի *Պիկկէօլը* յաջող էր, ձայները ներդաշնակ եւ հնչին էին: Զափերը նմանապէս շատ որոշ եւ կտրուկ էին. այս կտորը իրաւացիօրէն արժանացաւ երկար ծափահարութիւններու եւ կրկնուեցաւ: Պրն. Կանաչեանի *Օրօրը* հանդեսին ժամանակ եղաւ: Այնքան քնքուշ ու գրաւիչ էր: Այս երգին մէջ տիկին Կանաչեանի ձայնը անփոխարինելի է, մասնաւոր հմայք եւ համակրութիւն կ'արթնցնէ իր տիտուր արտայայտումով: Ինձ կը թուի սակայն որ Պրն. Կանաչեան այս երգին չափերը աստիճան մը իջեցուցած էր: Կոմիտասի *Գուրանի Երգը* լաւ պատրաստուած էր եւ ուժեղ ոճով, իր բազմաձայն ելեւէջներով յափշտակիչ տպաւորութիւն կը թողուր, թեպէտեւ քիչ մը երկար էր:

Յայտագրին երրորդ մասը բաղկացած էր ուրախ երգերէ: Կոմիտասի *Հորոլօն* եւ Կանաչեանի *Տալիլօն* երկուորեակ էին եւ զիրար կը գերազան-

ցէին, հիացում ստեղծելով հասարակութեան մէջ, որը չխնայեց իր ծափերը: Չուարթ մթնոլորտը իր գագաթնակէտին հասցնելու համար Պրն. Կանաչեան մեզ հրամցուց ուրիշ կենսութիւն եւ գողտրիկ կտոր մը՝ *Հոյ Նառը*: Այս երրորդութիւնը անկարագրելի գնահատութեանը արժանացաւ ունկնդիրներուն եւ կրկնուեցաւ երգեցիկ խումբին կողմէ:

Արաքերէն երգերը խոր տպաւորութիւն թողուցին ներկայ օտար եւ հայ հասարակութեան վրայ: Առաջին անգամն էր որ հայ երգեցիկ խումբ մը կը յանդգնէր ծայնական նուրբ խաղարկութեան ենթարկել արաբական դժուարին եւ յատուկ չափերու վրայ շինուած երգեր: Այս յաջողութիւնը որոշ է որ երկար եւ յոգնեցուցիչ աշխատանքներու արդիւնքն է: Յատկանշական կ'էտը այս համերգին այն է, որ կրնանք օտարներուն ցոյց տալ թէ հայը ամէն մարդի մէջ ալ կ'ենսունակ է ու շնորհիւ իր զօրաւոր կամքին կը յաջողի անպայմանօրէն իր ձեռնարկներուն մէջ: Ն.Վ. Պ. Էմիլ Էտտէ որ հասկցող մըն է երաժշտութենէ, մասնաւոր կերպով շնորհաւորեց Պրն. Կանաչեանն ու իր երգչախումբը եւ իր խոր հիացումը յայտնեց: Երկու ժամ հաճոյալի ժամանցէ մը վերջ համերգը վերջացաւ *Լիբանանեան Զայլերգով*: Բոլոր ներկաներն ալ մեկնեցան գոհ եւ ուրախ տպաւորութեամբ:

Այս հանդէսը Պրն. Կանաչեանի երգչախումբին համար յաղթանակ մը եղաւ: Առանց բացառութեան, երգեցիկ խումբին մաս կազմող բոլոր երիտասարդ-երիտասարդուհիները գնահատանքի եւ գովեստի արժանի են. միեւնոյն փունջի ծաղիկներ են որ ունին հաւաքական գոյն եւ թարմութիւն: Մասնաւոր յիշատակութեան արժանի են Տիկ. Կանաչեան եւ Պրն. Էլմաճեան իրենց զգայուն եւ տպաւորիչ մեներգերուն համար: Իսկ օրուան յաջողութիւնը կը պատկանի Պրն. Կանաչեանի, որ թեպէտեւ տարիքով կը յառաջանայ, բայց միեւնոյն ատեն իր կարողութիւնն ալ օրէ օր կը կատարելագործուի ու կը գնահատուի: Շնորհաւորութեան արժանի են բոլոր անոնք որ ձեռնարկեցին այս համերգին կազմակերպման եւ իրենց ջանքերը չխնայեցին անոր յաջողութեան համար:

Une Révolution dans la Technique de la Musique Arabe L'œuvre De M. Ganatchian¹⁸

D.T.

M. Ganatchian et son chœur mixte de 60 exécutants ont donné Jeudi dernier, dans la Salle des Fêtes de *L'Orient*, une répétition générale pour la presse.

Ce n'est pas trop dire que d'affirmer que cette audition fut un événement capital dans l'histoire de la musique arabe et qu'elle a donné aux auditeurs

l'impression d'une véritable révolution accomplie dans le domaine du chant de ces pays.

Jusqu'ici on ne connaissait que les *dabkés* chantés à tue-tête par des groupes de paysans en liesse, que ces partitions soli, à motifs essentiellement brefs mais répétés à l'infini, et qui constituent la principale attraction de la fête arabe.

Des musicologues ont étudié cette musique arabe qu'on retrouve dans certaines compositions de Grenados, de Talla, Ravel; des techniciens ont occidentalisé ces motifs qui ont tout perdu ainsi de leur charme sauvage.

S'inspirant des méthodes du Père Komitas, rénovateur de la musique arménienne, M. Ganatchian a procédé à un premier et rapide inventaire du folklore libano-syrien. Ces investigations lui ont permis de rassembler les éléments d'une œuvre dont nous avons pu admirer jeudi les résultats étonnants.

Le "pied" arabe a très souvent trois notes, qui forment tout le motif de la chanson: la première et la deuxième formant une seconde mineure; la deuxième et la troisième constituant une seconde majeure.

A ces thèmes succincts que la villageois orne instinctivement à la finale d'une variante prise sur les première note basse de la chanson, M. Ganatchian a apporté des motifs personnels, des développements nouveaux qui, tout en conservant pure et originale la musique arabe, lui ont donné cette harmonie, cette stylisation qui ont enthousiasmé l'auditoire réuni à *L'Orient*.

Trois chansons populaires: *Zahlé ya dar es-salam*, *Ala dal'ona*, *Zahlé arouss m'zayané*, transcrites, harmonisées et présentées par M. Ganatchian ont suffi à donner une idée des possibilités de l'artiste et permettant d'envisager, grâce à la richesse de notre folklore, une transformation profonde et un prodigieux développement du chant arabe.

Nul doute que M. Ganatchian ne soit appeler à jouer ici le rôle essentiel assumé dans la vieille Arménie par son maître le Père Komitas. Nous souhaitons ardemment que l'œuvre inaugurée par M. Ganatchian soit encouragée et aidée. Elle est d'une importance capitale et à son succès se trouve lié, pour un avenir proche, le prestige de notre pays.

ՆՈՐ ԷՋ ՄԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ¹⁹

Շահրուգ

...*L'Orphée* ֆրանսերէն թերթի խմբագրութիւնը ... այս տարի, իր իսկ խմբագրատան սրահին մէջ, Մարտի վերջաւորութեան, բարձրաստի-

ճան, ականաւոր օտար հրաւիրեալներու ծանօթացուց Պրն. Կանաչեանը իր երգչախումբով եւ արաբական երաժշտական պատմութեան մէջ առաջին անգամ երգուեցաւ քառաձայն երգ:

Պրն. Կանաչեան գտած է բանալին արաբական երգերը քառաձայնի վերածելու եւ լուծած բոլոր դժուարութիւնները: Մինչդէռ չորս-հինգ տարի առաջ Եգիպտոսի Պետական Համալսարանի մէջ գումարուած ժողովը, որ նպատակ ուներ օտար երգեր մշակել, իր առջեւ գտած էր մեծ դժուարութիւններ, որով ժողովին բոլոր աշխատութիւնները՝ նաեւ նոր տեսակի ձայնագիր մը հնարելու, մնացին ապարդիւն:

Ուրեմն Պրն. Կանաչեանի յաջողութիւնը պատճառ եղաւ որ *L'Orpheus*-ի խմբագրութիւնը իր խմբագրատան սեղմ շրջանակէն դուրս գալով արաբական երաժշտութեան այդ յեղաշրջումը ծանօթացներ աւելի լայն հասարակութեան մը: Արդարեւ, Մայիս 1ին երեկոյեան, Սինեմա Րիալ-թոյի սրահը, ժամը 9ին կը լեցուեր ծայրէ ծայր (շուրջ 500 նստարան, չհաշուելով օթեակները) հայ եւ օտար ընտիր, երկսեռ բազմութիւնով մը: Հանդէսին կը նախագահէր Լիբանանի Հանրապետութեան նորընտիր նախագահ Պրն. Էմիլ Էտտէ, որ իր ընտանիքով ժամանակին եկած էր ու մնաց մինչեւ հանդէսին վերջը, անձամբ շնորհաւորելով Պրն. Կանաչեանի յաջողութիւնները: Մարգպանութենէն ալ եկած էր մասնաւոր ներկայացուցիչ մը:

Լիբանանեան քայլերգը ունկնդրուեցաւ յոտնկայս հանդէսի թէ՛ սկիզբը եւ թէ՛ վերջը:

Մայիս 1ը արաբական երաժշտական պատմութեան մէջ նոր էջ մը կը բանայ: Ժողովուրդ մը որ 4000 տարուան կեանք ունի, երբեմն հասնելով քաղաքակրթութեան ամենէն բարձր աստիճանին, տակաւին չէր ունեցած քառաձայն երգ, երգչախումբ-երգահանդէս: Ահա թէ ինչու համար Մայիս 1ը մեծ նշանակութիւն ունի եւ պետք է ունենայ արաբ ժողովուրդին համար, սկսած Իրաքէն մինչեւ Արաբիոյ թերակղզին, անկէ մինչեւ Մարոք, Թունուզ, Եգիպտոս, Պաղեստին, Լիբանան ու Սուրիա: Այս երեւոյթը, անկասկած տարբեր նշանակութիւն ունի նաեւ հայերու, մանաւանդ այս օրերուն... Արաբ ժողովուրդը որուն հայրենիքին համար հայը տուած է անհատաբար՝ (Տաւուտ փաշա, Յովհաննէս փաշա, Վարդապետ, Շէյխ Թանիոս եւ նման քանիներ, որոնց մասին կ'անդրադառնամ օր մը), պետք է այլեւս ըմբռնէ թէ հայը սկսեք է իրեն եւ իր հայրենիքին ծառայել հաւաքաբար, ծառայել, տալ ամենէն լաւը, լաւագոյն ձեւով:

Մեծապէս շնորհաւորելի է Պրն. Կանաչեանը իր յաջողութիւններուն համար, մանաւանդ արժանի՝ պետական ամեն աջակցութեան, իր սկսած գործը կատարելութեան տանելու համար, յեղաշրջելով արաբական երաժշտութիւնը եւ ամրապնդելով նաեւ հայ-արաբական յարաբերութիւնները երգի միջոցաւ:

Մի՛ զարմանաք եթէ երբեք արաբը երբեմն խորթ աչքով կը նայի:

Ահաւասիկ մօտ տասնհինգ տարի է այս ժողովուրդին հետ կ'ապրինք եւ կ'անգիտանանք իր լեզուն, գիրն ու գրականութիւնը: Չենք հետաքրքրուիր իր առօրեայ կեանքով, անցեալովն ու ներկայով: Դեմ դիմաց նստած իրար կը դիտենք, իրարու արժէքը չափելով մէկը՝ Մաարատի բեռնակիրներով, իսկ միւսը թիթեղաքաղաքի խրճիթներով: Ոչ մէկ ջանք՝ իրարու հետ սերտ շփման մէջ գալու, նոյնիսկ շուկայի մէջ... Ահաւասիկ իրերու այս վիճակին մէջ, մանաւանդ, այս օրերուն Պրն. Կանաչեանի երեւումը արաբական երաժշտութեան մէջ, կը խորհինք թէ իր բարերար ազդեցութիւնը կ'ունենայ:

1937

ՅԱՌԱՋԱՊԱՀ ՄԸ²⁰

Թրգմ. Ե. Տարսեան

Հարկ է որ Պրն. Կանաչեան մեզի խոստում մը ընէ՝ աւելի եւս ճոխացնել իր երգացանկը, որպէսզի կարենայինք զինք ծափահարել 1938ին, ինչպէս ըրինք այս տարի:

Անցեալ Կիրակի Եր որ ան Ֆրանսական Լիսէի սրահին մէջ, ուսանողներու համար երգահանդէս մը կու տար վաղեմի եղանակներով, զորս իր հաւատարիմ ունկնդիրները յաճախ կը սիրեն լսել:

Կը խորհիմ որ բաւարար չափով խօսուած չէ այս զարմանալիօրէն ճկուն երգչախումբին մասին, որ կը թուի առկախ ըլլալ իր վարպետի ճիպոտէն, իբրեւ լորտու մը հլու եւ գալարուն:

Կարծես թէ թռչուններու երգչախումբ մը ըլլար, այգուն հետ գարթած եւ աչքերը լոյսին ուղղած:

Պրն. Կանաչեան արեւ-Ապողոնի մը ֆիզիքական երեւոյթը չունի, բայց ունի անոր ջերմութիւնը, քնքուշ, յարատեւ, անողոք հեղինակութիւնը եւ կը ղեկավարէ անոր ճառագայթները յարաճուն տիրակալութեամբ: Եօթանասուն երգիչներ, իբրեւ թէ եօթանասուն հասկեր ըլլային գեփիւռի շունչին տակ, կը խոնարհին ու կը բարձրանան, կը հծծեն ու կը խնդան, պարզօրէն՝ ղեկավարութեամբ:

Կուրծքերը միասնաբար կ'ուռին, եւ – երգի պահուն – Պրն. Կանաչեան այլեւս 70 եւ հոգիներու եւ 70 սիրտերու չէ որ կը հրամայէ, այլ լոկ մէկ սիրտի եւ մէկ հոգիի:

Թենորին եւ երկու սոփրանօներուն արտակարգ ձայները, հազիւ ներդաշնակօրէն անջատուած, իսկոյն կը վերագրաւեն իրենց տեղերը համերգին մէջ:

Իրենց յաջողութեան գաղտնիքը արհեստագիտական չէ միայն:

Ճիշդ է որ Պրն. Կանաչեան այս 70 ձայներու նուագարանէն յաջողապէս ձեռք կը բերէ բան մը որ հեռու չէ հասնելու շա՛տ, շա՛տ լաւին:

Ուրիշ պատճառ մը եւս կայ: Խիստ բնական պարզութեամբ բանաստեղծական շունչ մը կ'անցնի երգիչներուն վրայէն: Այն երաժշտութիւնը զոր մեզի կը մատռուակէ այս քիչ մը խոժոռ եւ տառապագին դմբով մարդը, իր եութեամբը ժողովրդական է ու թարմ, այսինքն աշխարհիս չափ հին:

Անիկա չարարաչար չի գործածեր իտալական դաշնաձայնութեամբ վերջաւորութիւնները (*Պեքիւսա*), ոչ ալ տպաւորելու դիտումով անակնկալներ, որոնք կը խանդավառեն, բայց խորքին մէջ նուազ երաժշտական են (*Եկա՛ն, Եկա՛ն*):

Ինչ որ ամէնէն աւելի յաջողութեամբ գլուխ կը հանէ՝ ձայներու աստիճանական աճումն է, առագաստի մը նման որ կը շաչէ ու կը ծալլուի համաձայն նաւաստիներու շարժումներուն, բայց անքան վարժ նաւաստիներու, որ հաճոյք մըն է զանոնք լսել գործի վրայ:

Գարուն է երանգներու դասաւորումով ձեռք բերուած եւ առիւնքնող տպաւորութեամբ եղանակներու տիպարն է: Ձայները կ'ոգեկոչեն ձիւն-հալը՝ արեւին տակ, թմբիւրը, յետոյ զարթոնքը եղանակի այնպիսի ընդլայնումով մը որ մեզ կ'առնէ կը տանի:

Վարդերի Դետը թպէտ կարճ բայց լրիւ գործի մը ամբողջութիւնն է: Անոր մէջ կարելի է տեսնել երեք արարները, իսկ ժամանակի, տեղի եւ գործողութեան միութիւնը պահուած է: Կտորը կը դառնայ հետաքրքրութեան կեդրոնին շուրջ, այն է՝ ներգօր ու բուրումնաւետ կեանքը վարդի մը որ կը ծաղկի հակառակ հայկական ողբերգութեան:

Երիտասարդ ձայները որոնք դեռ շատ նոր են հասկնալու համար, սակայն եւ այնպէս կը հետեւին իրենց մարգիչին եւ տիկին Կանաչեանի, որ երրորդ մասին ի սպաս կը դնէ իր հմայիչ ձայնի վշտագին ու կրքոտ դողանքը:

*Լորքէ՛, Լորքէ՛*ի մէջ կը գտնենք այն զարմանալի նոթերը, որոնց ի յայտ բերած կշռոյթը եւ երաժշտական ըմբռնումը բոլորովին օտար են մերինին: Թեւորը մեզ համար կ'արտաբերէ սրբազան երգեցողութեան վճիտ պարբերութիւն մը որ հազուագիւտ յուզում մը կը բովանդակէ:

Յորոյժ խորիւլ կու տայ չորս տարրերու միութեանը՝ ծովերու աստուածի ուժգին կոչէն յետոյ: Արձագանգները կը կանչեն, կը կորսնցնեն, կը գտնեն զիրար, կը պատասխանեն իրարու, մինչդեռ մեծ պաստառներ կը պատռին՝ ինչպէս ամպերը երկինքին մէջ: Թեւորը եւ սփրանսօն դէպի իրար կ'ոստնուն, ինչպէս երկիրը կը նետուի դէպի երկինքը, եւ հրեշտակներու երգչախումբ մը իր անարատ բազուկները կը բանայ երկրաւոր, զուարթ օդապայերու (*elfes*) առջեւ:

Նաւաստիներու Երգը (ի՛նչ տարօրինակ անուն) ինծի համար խմբերգի տիպարն իսկ է: Խնդուքի պատմութիւն մը այնպիսի կշռոյթով մը տարուած որ սրահը կը հեւասպառի եւ շաբաթներ շարունակ ունկն-

դիրները կը մրմնջեն. «լարի թըմպըռ լա լա, հա՛ հա՛, հա՛»:

Կը վախճամ որ չկարողացայ լաւապէս տալ այս հայկական համերգի գրեթէ վայրի յատկանիշը: Կարգ մը ձայներ գրեթէ կոկորդային են: Կարծես թէ վարպետը բոլորովին խոպան հողի մը վրայ է որ կ'աշխատի: Ան կը հարուածէ ժայռը իր պիրկ մատովը, եւ մեր ներկայութեանն իսկ կը կատարուի հրաշքը՝ հերկը, ցանքը, հունձքը եւ աշխատանքէն վերջ պարը: Իր երգերը կ'արտաբուրեն ազատ օդը, ֆիզիքական առողջ ճիգը, պարզ բոյսերու կենեղուտ փթթումը:

Ոչ ոք պիտի մոլուեր Պրն. Կանաչեանէն պահանջելու Լաքմէի երգչախումբ եւ կամ ֆրանսական ԺԵ. դարու մէկ նրբին փորձը:

Հայ, քիւրտ եւ արաբական հողերու պարզունակ եւ բանաստեղծական ոգեկոչումին մէջն է որ երգչախումբը կու տայ իր ուժին չափը:

Մենք պիտի փափաքէինք քաջալերել այս մարդուն աշխատանքն ու առաքելութիւնը եւ հանրութիւնը առաջնորդել դէպի այս երաժշտական ուղին:

Պրն. Կանաչեանի երգացանկը արժանի է տարածուելու եւ մեզ տանելու իր գիւտերու ետեւէն: Երգուած խօսքերէն բառ մը հասկցած չըլլալով, ես կտորներուն իմաստը մեկնեցի համաձայն իմ տպաւորութիւններուն: Ինքզինքիս հարց կու տամ թէ ինչու՞ Պրն. Կանաչեան քիչ մը Եւրոպայի մէջ չի պտտցներ իր երկրին համար ա՛յսքան ընտիր ռեքլամ մը:

1938

ՊՐՆ. Բ. ԿԱՆԱՉԵԱՆԻ ԱՇԽԱԿԵՐՏԱԿԱՆ ՈՒՆԿՆԴՐՈՒԹԻՒՆԸ²¹

Ներկայ Մը

Կիրակի, 19 Յունիս, Հայ Ճեմարանի սրահին մէջ տեղի ունեցաւ Պրն. Բ. Կանաչեանի աշակերտական ունկնդրութիւնը: Յայտագիրը կազմուած էր զանազան հեղինակներու կտորներէն.- դիրին, միջակ եւ դժուար՝ աշակերտներու կարողութեան համեմատ:

Առաջին նուագողն եղաւ Արաքսի Թերճանեան, որ դաշնակի վրայ հնչեցուց *Je commence le do, ré, mi*: Երեւան բերաւ համարձակ նուագածութիւն:

Երկրորդ նուագողն էր Գեորգ Պոյաճեան (ջութակ), որ պետք ունի շատ աշխատելու: Անոր յաջորդեց Յակոբ Պաթմազեան, կիթարի վրայ յաջողութեամբ նուագելով գողտրիկ վալս մը:

Ժանեթ Խուրի զգայնութեամբ իր ջութակով վերարտադրեց Մոցարթի *Յայգերգը*: Յաջորդաբար դաշնակի վրայ նուագեցին Շաքէ Խաշաշեան եւ Սիրվարդ Թեճիրեան. առաջինը՝ Պրն. Կանաչեանի *Գեղջուկ*

Պարը, եւ երկրորդը՝ Պուրկմիւլլէրի *Հովուականը*: Արաքսի Գասպարեան խոր զգայնութեամբ եւ ըմբռնումով դաշնակահարեց Շոփէնի *Մագիրքա* եւ Ցիպուլքայի *Զմռան Պատմութեան* Սթրատելլայի եկեղեցական եղանակը ջութակով յաջողօրէն նուագեց Վազգէն Գասպարեան:

Արփինէ Թերճանեանէ ունկնդրուեցաւ Մոնթիի *Չարտաշը*, Ալիս Խաշխաշեանէ՝ Հունթէի *Ռոնտօ Օփ*. 30ը: Երկուքն ալ քիչ մը վրդովուած ըլլալու տպաւորութիւնը կը ձգէին. հակառակ ասոր, սակայն, կրցան հասկացողութեամբ եւ ապրումով նուագել:

Շաքէ Տէր Մելքոնեան ջութակի վրայ նուագեց Տանքլայի երեք արագութիւններէ բաղկացած մէկ *Փոփոխականը* (variation) եւ երեւան բերաւ ճկուն խաղարկութիւն մը, ձայներու ջինջ յստակութիւնով՝ կտորի նոյնիսկ ամենաարագ բաժնին մէջ:

Չոյզ ջութակի վրայ ունկնդրեցինք Վազգէն Գասպարեանը եւ Շաքէ Տէր Մելքոնեանը: Ներդաշնակութիւնը կատարեալ էր երկու նուագողներուն միջեւ: Չորս ձեռք դաշնակի համար Պրամգի *Հունգարական Պարը* ըմբռնումով եւ իրարհասկացողութեամբ նուագեցին Ալիս Խաշխաշեան եւ Արփինէ Թերճանեան:

Անայիս Գասպարեան, որ ունկնդրութեան սիւնն էր, ճարտարօրէն ընկերակցեցաւ բոլոր ջութակներուն: Իր կարգին, գատնէ նուագեց Պէթովէնի *Սոնաթ Օփ*. 49ը եւ Հելլէրի *Ալլելըո Վիւաչէն*: Այս վերջինը սրընթաց կտոր մըն է: Անայիս ի յայտ բերաւ երկու ձեռքերու փոխադարձ եւ ներդաշնակ յաջորդականութիւն: Ան ունի դաշնակահարուհիի մը գրեթէ բոլոր յատկութիւնները, որոնք ծրագրով մշակուելով կրնան զինք կատարելագործութեան առաջնորդել:

Ունկնդրութեան վերջին մասը կը կազմէր Պրն. Կանաչեանի դաշնաւորած *Ննջիր Մանկիկը* եւ հեղինակութիւններէն՝ *Վիուկը*, որոնք նուագուեցան 4 ջութակ, մէկ կիթար եւ 4 ձեռք դաշնակով: Եօթը հոգիէ բաղկացած խումբը կը թողուր սալոնի կատարեալ նուագախումբի մը տպաւորութիւնը: Նկատելի էր բոլոր դերակատարներու միասնական գործակցութիւնը, բաժիններու յստակութիւնը եւ աղեղներու կանոնաւոր ելեւեջը: Ունկնդիրները եթէ չտեսնէին մասնակցողները՝ շատ վարժ եւ մեծերէ բաղկացած խումբի մը առջեւ գտնուելու տպաւորութիւնը պիտի կրէին անկասկած:

Մասնաւոր գնահատանքի արժանացան Շաքէ Խաշխաշեան (դաշնակ), Արաքսի Գասպարեան (դաշնակ) եւ Շաքէ Տէր Մելքոնեան (ջութակ), որոնք նուագեցին ճարտարօրէն, զգայնութեամբ եւ ըմբռնումով: Իսկ Անայիս Գասպարեան (13 տարեկան) արժանացաւ բոլորի հիացումին:

Գնահատելի է ձեռնարկը Պրն. Կանաչեանին, որ ինչպէս ձայնական, նոյնպէս եւ գործիական երաժշտութեան ձեռնհաս կրթիչ եւ կարող դէկավար մըն է:

ՏՊԱԲՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ... (ԱՔԵՂԱՆ ՕՓԵՐԱՅԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՄԻՆ ԱՌԹԻ)՝²²

Սեզա

Երաժշտագետ Կանաչեանի օփերան գեղարուեստական հազուա-գիտ վայելք մը տուաւ, Մայիս 3ի գիշերը:

Ուրիշ երկրի մը մէջ, ուրիշ ազգի մը մօտ, Կանաչեան պիտի ունենար նախանձելի դիրքի մը բոլոր առաւելութիւնները: Որովհետեւ իրապէս *արուեստագետ* է, բառին եւրոպական իմաստով: Անոր յօրինած երաժշտութիւնը այնքան ինքնատիպ ու այնքան նրբին էր, որ թերեւս անմատչելի գայ ոմանց:

Իր օփերայով՝ Կանաչեան եկաւ ապացուցանելու որ ինք ոչ միայն գիտէ արուեստին տանիլ հայ ֆուլքորը, այլ նաեւ կրնայ ժողովուրդին բերել մաքրակրօն երաժշտութիւնը: Եւ եթէ գտնուեցան ոմանք որ չկրցան մէկ անգամէն ըմբռնել մեծութիւնը ներկայացուած արուեստին, այդ անոր համար է, որ հայ ժողովուրդը քիչ անգամ կը լսէ այդքան բիւրեղ ձայներու ներդաշնակութիւն: Երաժշտութեան բնագոյնը ամէն մէկ հայու մէջ կայ, բայց բարքերու, միջավայրերու ազդեցութեան տակ ան գրեթէ կորսնցուցած է բարձր, զուտ երաժշտութեան ճաշակը: Զանի մը այսպէս երեկոներ՝ եւ վստահ եմ որ Կանաչեանը բեմ պիտի բարձրացնենք մեր ձեռքերուն վրայ:

Անթերի էր երաժշտութիւնը: Խօսիլ մանրամասնօրէն՝ կրնան միայն անոնք որ երաժշտագետ են: Ըսել կ'ուզեմ՝ կրնան խօսիլ մեզմէ շահտ քիչերը: Իսկ օտար արուեստագետներէն՝ անոնք միայն, որ մասնաւոր ուի մը չունին հայ տաղանդին հանդէպ:

Կանաչեանի այս գործը պիտի ապրի եւ ապրեցնէ:

Մեր հիացումը արուեստի այդ գործէն կը տարածուի, կը պարուրէ արուեստագետը ինքը, որովհետեւ հա՛յ մը միայն գիտէ թէ ի՞նչ ահաւոր, ի՞նչ հերակլեան ճիգ պէտք է՝ կատարելու համար այդ գործը: Կանաչեանի օդին մէջ բարձրացող ձեռքերը յոգնութեան դողը չունէին այդ երեկոյ, բայց մեզմէ իւրաքանչիւրը կը զգար թէ ի՞նչ ռոպէներու ծնունդ էին ձայներու այդ հոյակապ ալիքները:

Օտար ազգերու մէջ շատ անգամ տաղանդները ծնած եւ արտադրած են թշուառութեան մէջ, բայց արուեստի իրական գործէ մը յետոյ՝ արուեստագետը վայելած է փառքի օրեր: Մենք հայերս, կը սպսենք որ ցուրտ շիրմաքար մը ցցուի մեր եւ արուեստագետին միջեւ, կարենալ ըսելու համար.

- Մե՛ծ էր, Զա՛յ էր:

Պիտի ուզեի որ տարբեր ըլլար ճակատագիրը Կանաչեանի: Կոմիտասի մը, Շահմուրատեանի մը *ուշացած* գնահատանքը չռայուէր անոր:

Երկու վարագոյր եւ մէկ պատկեր ունեցող այդ օփերան քիչ թուեցան ներկաներուն: Շատեր վարժուած ըլլալով միայն թատերական ներկայացումներու, ոմանք իրենց վայելքին մէջ դեռ սպասողական՝ չկրցան ճշդել «վերջ»ը եւ իրենց շուարումին մէջ մոռցան սրտաբուխ ծափերով բեմ հրաւիրել արուեստագետը: Ֆինալի մեղմ, գրեթէ մեռնող ձայները, վարագոյրին արագ փակումը աւելցուցին այդ շփոթը: Այդ ձեւով (հակավակներեան) ուզած էր Կանաչեան արտայայտել Սեդայի ձայնին ազդեցութիւնը Աբեղայի վրայ: Լուռ համակերպութեամբ՝ թէ՛ անորոշ խռովքի մը վրայ իջաւ վարագոյրը: Աբեղայի վերջին քայլերը չտեսնուեցան եւ շատեր սպասեցին ֆինալին:

Անշուշտ չէինք սպասեր որ Կանաչեան ժողովրդականացներ այդքան մաքրակրօն արուեստ մը, բայց նուագով կամ բեմադրութեամբ պետք էր զգացնել տալ վերջաւորութիւնը: Շատեր ցաւած մեկնեցան որ չկրցան արտայայտել իրենց խորին գնահատանքը:

Թատերգութիւնը, ուրկէ Կանաչեան առած էր իր նիւթը, գրուած է Լեւոն Շանթի կողմէ, երիտասարդ տարիքի մը մէջ, դեռ եւս լեցուն՝ օտար շքեղ գրականութեան յուզումներով: Հակառակ իր փիլիսոփայական գաղափարներուն, կ'ենթադրեմ որ Շանթ ուզած է պատկերացնել ողբերգութիւնը միամիտ բայց կեանքով լեցուն, կեանքը սիրող պատանիի մը: Հայ հոգիին, հայ խառնուածքին շատ չհամապատասխանող ասպարեզի մը ընտրութենէն առաջ եկած շփոթը: Ամէն հայ պատանի, ինչպէս հայ աղջիկ քիչ մը ատեն երագած է կուսակրօն ըլլալ մանաւանդ վիպային շրջանին: Հաւանաբար Շանթ ալ ունեցած է այդ տկարացումները եւ անկէ ծնող գութը դէպի կեանքի մեծ զրկեալները:

Ահա *Հին Աստուածները*: Ահա Սիպիոլի Մենաստանին Կոյսը: Մաքուր հոգիով՝ անկեղծ յուզումով գրուած այդ երկերը չըմբռնել՝ կը նշանակէ բոլորովին չճանչնալ ՀԱՅ հոգին: Շանթի արեղան ոչինչ ունի մեղաւոր: Չարչարուած, տանջուող հոգի մըն է, մաքուր տղայ մը: Շանթ յուզումով, մեծ համակրութեամբ մօտեցած է իր հերոսին եւ գիտցած է տա՛ք շունչով մը կեանք տալ անոր: Շանթի այս գործը՝ Պոլսէն մինչեւ Կովկաս, Եւրոպայէն մինչեւ Ամերիկա, ունեցած է մեծ յաջողութիւն: Եւ ահա հայ արուեստագետ մը, այնքան մաքուր շունչով կը մօտենայ անոր, անգամ մը եւս արժեքաւորելու համար զայն:

Բայց, որքան յաջող իբրեւ թատերգութիւն, որքան անքննադատելի որպէս երաժշտութիւն, *Աբեղան* պակսեցաւ շա՛տ բան որպէս բեմադրութիւն եւ որպէս երաժշտական լեզու: Թատերգութեան լեզուն եւ օփերայի լեզուն նոյնը չէ: Չի կրնա՛ր ըլլալ:

Տոքթ. Էլմաճեան ունի գեղեցիկ, բիւրեղ ձայն. մարգուա՛ծ շէ՛շտ: Մենք միշտ հաճոյքով լսած ենք իր երգը: Բայց որպէս արեղայ տպաւո-

րիչ չէր: Իրեն պակսեցաւ կեցուածքի եւ շարժումներու հրապոյրը, դիմախաղի գրաւչութիւնը: Չկրցա՛ւ տալ անմեղ հոգիի մը տուայտանքը, ցասումը եւ լուռ տանջահար համակերպութիւնը կեանքի մեծ օրէնքին: Ժողովրդական պարզ երգ մը իսկ յուզումով երգող այդ տղան՝ չկրցաւ յուզուիլ եւ յուզել: Ինչո՞ւ՞ այնքան օտար, ցուրտ թուեցաւ մեզի անոր աղուոր, տա՛ք ձայնը: Չկրցաւ խանդավառուիլ նոյնիսկ երբ կը խմէր իր սիրածին՝ Սեդայի կենացը:

Տիկին Կանաչեան նոյնպէս կառչած մնաց չափուած քայլերու: Սեդա շատ անգամ երեւոյթ է, արեղային տանջուող երեւակայութեանը ներկայացող *պատկեր*, բայց Սեդան նոյնպէս *իրական* է: Ան իշխանին աղջիկն է: Անոր թաց մազերը անոր թաց մարմինը խռովք նետած են անմեղ հոգիէ մը ներս, փոթորիկի այն օրը երբ ինք փրկուած էր ալիքներէն՝ արեղայի հուժկու բազուկներով: Որպէս *երեւոյթ*՝ ան պետք է ունենայ կանչող, տանջող, գրաւող, փորձող, մէկ խօսքով՝ *ծփուն* ելոյթներ:

Յետոյ, Սեդան ինչո՞ւ՞ ներկայ չէր իր հօր գինարբուքին, մանաւանդ երբ կը տօնէին վերադարձը յաղթողներու: Այդչափ կիներու բազմութեան մէջ, ինչո՞ւ՞ կը պակսէր Սեդան: Հարցնել Շանթի՛ն, Կանաչեանի՛ն: Իսկ ներկաները այնքան շա՛տ կ'ուզէին լսել տիկին Կանաչեանի քաղցրալուր ձայնը: Մինչդէռ այնքան կարճ, խուսափուկ էին անոր ելոյթները: Ինչո՞ւ՞ զլացուեցաւ Սեդայի «փոսը լեցնելու» աղուոր տեսարանը:

Նոյնը կարելի է կրկնել իշխանին՝ Պրն. Յ. Ասլանեանի դերի մասին: Անոր ձայնը կորսնցուցած էր իր *trembre*ը եւ անոր խաղացուածքը՝ իր աշխուժութիւնը:

Գալով ծովանուշներուն՝ կարելի է ըսել որ առաջին տեսարանին այդքան շնորհքով մէջտեղ ելլող աղջիկները ըմբռնած էին քիչ մը որ իրենք ծովի աղջիկներ են, փրփուրներէն ծնած. մազերնին ծփուն, քօղերնին ծփուն: Իրենց շրջապատը այնքան յաջող ըրած էր Տիրան Աճեմեան, որ ոչ մէկ աւելորդ շարժում ներելի էր: Բայց ահա, չարածճի ծովանուշ մը ուզեց կապկել երկրի աղջիկները եւ յարաշարժ իր ելոյթներով խաթարեց տեսարանին վեհութիւնը: Այդ տեսարանին ապշա՞ծ անշարժացան բոլոր ծովանուշները եւ մոռցան որ իրենք քալել չեն գիտեր, այլ՝ միայն օրօրուիլ ալիքներու ծփանքով: Հարկ եղած երաժշտութիւնը չէր պակսեր իրենց:

Ու մտածել որ նոյն կուտակուած անշարժութիւնը ունեցան պալատական նաժիշտներու կամ տիկիկներու դերին մէջ:

Բազինի տեսարանը յաջողագոյնն էր եւ անշուշտ օփերայի վերջաւորութիւնը ըմբռնելի պիտի ըլլար գէթ շատերու, եթէ քիչ մը աւելի խնամք տարուէր բեմադրութեան: Որպէս պատկեր, որպէս շրջանակ՝ ամէն բան յաջող էր բայց ոչ տպաւորիչ: Հազիւ թէ ներկաները կրցան խանդավառուիլ, ըմբռնել տարբերութիւնը հին եւ նոր աստուածներուն, ըմբռնել Սեդան որպէս իրականութիւն եւ որպէս երեւոյթ, համակրի՛լ

աբեղային, եւ ահա ամէն բան վերջացա՛ծ էր: Եթէ աբեղային քայլերը ներդաշնակ ըլլային երաժշտութեան՝ շփոթը տեղի պիտի չունենար: Գուցէ անելի տպաւորիչ պիտի ըլլար, եթէ վարագոյրը փակուեր քրմապետի «պատրաստուեցեք»ին վրայ, բացուեր կրկին բազիկի տեսարանով, Սեդայի՝ իրականութենէն երագի փոխուիլը մատչելի պիտի ըլլար: Աղօթողները կեցած պիտի ըլլային շնորհալի կիսաբոլորակներով, բաց ձգելով աբեղային ճամփան եւ շեշտելով անոր քայլերու ամբողջ նշանակութիւնը:

Այս բոլորը յայտնելէ վերջ ըսեմ թէ բեմադրիչ Տիրան Աճեմեան ցոյց տուաւ ճաշակ եւ ճիգի գեղեցկութիւն: Անելի լայն միջոցներով, անելի երկար փորձերով (մանաւանդ բուն իսկ բեմին վրայ) անելի ազա՛տ պայմաններու տակ, ան պիտի ըլլայ մեր լաւագոյն բեմադրիչներէն մէկը: Շատ յաջող էին իր կողմէ պատրաստուած բեմայարդարանքը եւ դիմա-յարդարանքը: Պետք է նկատի առնել որ Կրան Թեաթրի բեմը նեղ է, իսկ երգիչներէն շատերը առաջին անգամ էր որ բեմ կ'ելլէին:

Կը սպասենք որ այս գեղեցիկ ճիգը (արուեստագետին, **Գուսան** Երգչախումբին եւ բեմադրիչին) հասնի իր ամբողջական գեղեցկութեան, թէեւ նուազ չէ մեր գնահատանքը տրուածին մասին: Օտարը թող այս ելոյթներով ճանչնայ մեզ:

Թող թոյլատրուի ինծի երկու խօսք ըսել մեր ժողովուրդին:

Այժմ Պէյրութի գաղութը *բարեկեցիկ* է եւ կրնայ շատ դիւրութեամբ վճարել աղուոր վայելքի մը գինը: Ապացոյցը այն է, որ սրահը մինչեւ դուռը լեցուն էր: Արդ, երբ մէկը բարեկեցիկ է կրնայ նոյնպէս հոգ տանիլ իր արտաքին երեւոյթին: Այժմ, բոլոր պարահանդեսներուն, մեր կիները գիտեն հագուիլ պարահանդեսի հագուստ: Երաժշտական, թատերական երեկոներն ալ պետք է ունենան իրենց *հագուստը*: Ներելի չէ՛ օփերայի երթալ այնպէս՝ ինչպէս պիտի երթայիր դրացուհիդ տեսնելու: Մետաքս, թաֆթա, թաւիշ կամ այդ տեսակ կերպասէ պարզ, սիրուն հագուստ մը, երկար կամ կարճ թելերով, անհրաժեշտ է: Նաեւ պետք է կրել ձեռնոց:

Օտարը շատ անգամ մեր ամբողջ ազգը կը դատէ մէկ անհատի արտաքին երեւոյթէն եւ ձեւերէն:

Իսկ անոնք որ այդ անգուգական երեկոյին մէջ կուտ կ'ուտէին, անոնց պիտի խրատէի որ տուններին նստին: Միջազգային յարաբերութիւններու այս դարուն, ներելի չէ այլեւս անհոգ ըլլալ: Ով որ կրնայ 50 կամ 150 դրուշ վճարել տոմսակի մը համար, ով որ կը փափաքի թատերգութիւն մը տեսնել կամ երաժշտութիւն ունկնդրել, ան գիտէ նաեւ թէ ինչպէս պետք է հագուիլ եւ ինչպէս պետք է բարձր պահել ազգային արժանապատուութիւնը: Լաւ հագուած ըլլալու գիտակցութիւնը կը գեղեցկացնէ ամէնէն տգեղ կիսն իսկ եւ շնորհալի շարժումները կը մատնէ ցեղին ազնուութիւնը:

ՉԱՅՆԻ ԵՒ ՃՊՈՏԻ ՎԱՐՊԵՏԸ
(ԱՔԵՂԱՆԻ ՆԵՐԿԱՅԱՑՄԱՆ ԱՌԹԻ)
ՕՓԵՐԱ ԱՔԵՂԱՆ՝ ՊԷՅՐՈՒԹԻ ՄԷՋ²³

S.

Երբ կարդացի այս կարճ ծանուցումը, կուրծքս ուռեցավ հպարտանքով, բայց հոգիս ալ ճմլուեցավ դառնությամբ:

Հպարտանք՝ ցեղային կենսունակության մասին: Այնպիսի ատեն մը, երբ ուրիշ ազգեր, անհամեմատորեն մեծ ու հարուստ, դեռ չկրցան մարդավարի տաղ մը անգամ հիւսել՝ գաղթական ու հայրենագուրկ հայը ահա երեւան կը հանէ ամբողջ օփերա մը, երաժշտության ամենէն նուրբ ու կնճռոտ հիւսքը:

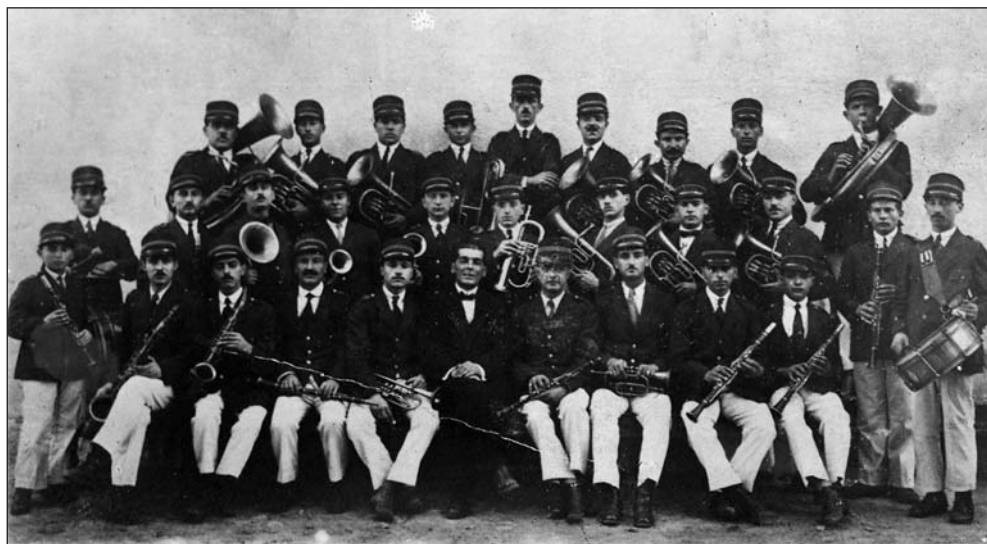
Եւ երեւան կը հանէ ոչ թէ չորս պատին, հայկական նեղ միջավայրին մէջ, այլ օտար խստապահանջ աչքերու առջեւ: Կը նշանակէ թէ վստահ է գործի արժեքին, հաւատացած է, թէ ճերմակերես դուրս պիտի գայ գեղարուեստական այս քննութենէն, եթէ նոր դափնի մըն ալ չաւելցնէ իր փառապսակին վրայ:

Վստահութիւնն ալ օդային չէ, հասարակ սնապարծութենէ չ'առնէր իր ակը: Վկայ՝ եօթը տարիէ ի վեր նոյն հեղինակին կողմէ սարքուած համերգերը, որոնք յաջողեցան զմայլանքի կանչել ամենէն բժախնդիր ու նախապաշարեալ օտարը՝ հանդէպ հայ երգին ու երգահանին:

Անոնք որ, կտրուած մեր պորտէն ու նետուած անհարազատ գետիններ, կը սիրեն այնքան թեթեւօրէն սպունգ անցընել հայկական արժեքներու վրայէն, թող մէկ անգամ կիրարկեն ծանօթ պատուէրը, բերանը գոցելով եւ ականջը բանալով: Եւ այն ատեն «ունկամբ բացօք» պիտի հաստատեն թէ հայ խօսքին հետ զմայլելի է նաեւ հայ երաժշտութիւնը, թէ իրապէս ունի հայկականօրէն աստուածային կշռոյթ մը, ընդունակ՝ հիացման մրմունջներ խլելու ազնուապետական Փարիզի մէջ իսկ, Տեպիւսիի նման տիտաններէ:

Բայց չյամենանք այս փորձանաւոր քաղաքին մէջ, ուր եթէ կ'արձագանգէ դեռ Կոմիտասի փառայեղ ելոյթը, կ'արձագանգէ նաեւ անոր ցաւագին շեղումը:

Մանաւանդ որ, Պէյրութ վերադարձը մեզ դեմ առ դեմ պիտի դնէ անոր հետ որ կրնայ իրաւամբ կոչուիլ «աշխարհական վարդապետ»ը, իբրեւ արժանաւոր ձեռնասունը - դուք ըսէք աբեղան - աստուածային վարդապետին: Արդարեւ, եթէ կայ գիծ մը որ ամենէն աւելի «վարդապետական» է Պրն. Բ. Կանաչեանի մօտ, այդ ալ իր երգերուն հարազատ հայեցողութիւնն է: Արեւմուտքէն առած է միայն նախանիւթը, այն ինչ որ կը կոչենք *թեքնիք*: Բայց յղացումը, յօրինուածքը՝ գերազանցապէս տոհմիկ է ու ասով ալ արժեքաւոր: Ճիշդ այն ճարտարապետերուն

Կանաչեանի Պոլսոյ փողերահետմբը

նման, որոնք գիտեն հրաշակերտներ կանգնել՝ գործածելով սովորական քարն ու շաղախը:

Երբ կը լսես զինքը, մեներգերու թէ մեծ խմբերգերու մէջ (*Տալիւօ, Յոյ Նար, Վարդերի Յետ*), կը զգաս բացակայութիւնը օտարին եւ տիրական ներկայութիւնը հայ ժողովուրդին, որ դեռ հեթանոսական շրջանին ունեցած է զմայլելի տաղեր ու փոխանցած դարե դար, միշտ անելի յղկուած ու ճոխացած: ԶԵ՞ որ միայն չարերը երգ չունին, իսկ մեր ժողովուրդը մարմնացումս իսկ է բարութեան:

Պրն. Բ. Կանաչեանի շնորհը հոն է որ, ոչ միայն ականջ ունեցաւ, այլեւ գիտցաւ ականջը կապել հայ ոգիին, դառնալ անոր ձայնագիրը, ընդունիլ ամենէն մեղմ մրմունջներն անգամ ու վերարտադրել, ապրեցնել:

Անոր երգին ի լուր՝ արդէն միտքովդ կը փոխադրուիս մեր խրոխտ սարերը կամ կանաչ ձորերը, ուր Է՞ր երբեմն կ'արծագանգեր հայ շինականին ու հովիւին առնական ձայնը, աշխատանքի ու օրհնանքի պարզուկ մեղեդին:

Գաղթաշխարհը ունեցած է եւ պիտի ունենայ երգահաններ, շնորհալի ու խղճամիտ: Բայց դժուար թէ անոնց մէջ լիովին գտնուի անբացատրելի տարրը որ յատկանիշ է մեր երգին, ինչպէս նաեւ բանալին՝ մեր հոգիին: Կը լսես, *բայց չես իմանար*: Մտիկ կ'ընես, *բայց չես խռովուիր*: ԶԵ՞ որ հոգին ալ տեսակ մը անթել ընկալուչ է, ընդունակ միայն համապատասխան, սեփական ալիքներէն տպաւորուելու:

Կանաչեանի ճարտարութիւնը հոն է որ գիտէ կոխել բուն կոճակին վրայ, բանալ հոգին եւ թրթռացնել զայն իր ձայնի ու ճպոտի կշռոյթին տակ:

Ահա թե ինչու այնքան սիրելի են իր ելոյթները, դժբախտաբար շա՛տ հազուադէպ, տարին անգամ մը: Մինչդեռ այս օտար ափերուն վրայ, ուր օդէն իսկ ձուլում կը կաթկթի, որքա՛ն պետք ունինք նման հաղորդութիւններու, եթէ ոչ գօտեպնդութեւ, գոնէ չկթոտելու, կարենալ սպասելու համար այն օրուան, երբ ազգային երգը պիտի հնչէ սեփական երկնականարին տակ...:

Բայց ու՞ր տեսնուած է վարդ առանց փուշի:

Եթէ արդիւնքը հպարտանք կը պատճառէ իր մեծութեամբ, արտադրութեան ձեւն ալ սրտի ճմլում կը բերէ իր ցաւագին խորութեամբ: Որովհետեւ, գործերը որոնք ճերմակերես կը հանեն մեզ օտարին առջեւ, պտուղն են սե՛ւ քրտինքի:

Հաւաքականութիւնը որ ամէն երկրի մէջ առաջին գծին վրայ կու գայ իբրեւ վարիչ, բացարձակապէս կը բացակայի հոս, ամբողջ ծանրութիւնը նետելով անհատին, կամ ափ մը անհատներու վտիտ ուսին վրայ: Տքնե՛, ճանկե՛ միտքդ, թափե՛ աչքիդ լոյսը, գիշերն ալ ցերեկ դարձուր ու լծէ աշխատանքիդ:

Ահա տաժանելի երկունքը, որով լոյս աշխարհի եկած են հրաշալի գաւակները հայկական արգանդին: Հաւաքականութիւնը կը սիրէ միայն լսել «նորածին»ին կենսութիւն ճիւղը, բայց ոչ իսկ տեսնել ծնողին ազնուական գալարումը, ու՛ր մնաց դայեակի դեր կատարել, գոնէ խանձարուրը կապել:

Ճիշդ մեր գրականութեան նման, որ կը ծնի ու կը մեծնայ, միակ ապաւէն ունենալով մեր գրագետներու անչափելի, անհասանելի զոհողութիւնը:

Ե՞րբ, ե՞րբ պիտի գիտնանք թէ առաւելապէս ազգապահպանման համար ըսուած է ծանօթ խօսքը.-

Մարդ ոչ միայն կեցցէ հացիւ ...:

Ե՞րբ պիտի կարենանք ըմբռնել թէ դարաշրջանը հերցեան ալիքներունն է եւ վա՛յ այն ազգին որ բան մը չունի յանձնելիք անոնց, ծագէ ծագ փոխանցելու համար...:

Հի՞ն, նորոյթ ինկա՞ծ մտածումներ: Թերեւս: Բայց մեր գործը *Հին Աստուածներուն* հետ է:

Որ ականջ ունի լսելոյ՝ լուիցէ...:

ԱՔԵՂԱՆ ՕՓԵՐԱ 2 ԱՐԱՐ 1 ՊԱՏԿԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿ Բ. ԿԱՆԱԶԵԱՆՆ²⁴

Վ.

Չորեքշաբթի երեկոյ տեղի ունեցաւ Պրն. Բ. Կանաչեանի առաջին օփերային ներկայացումը՝որ երկար ատենէ իվեր կը սպասուէր տեղւոյն հայութեան կողմէ:

Պեյրութի հայ հասարակութիւնը առաջին անգամն է որ պեյրութահայ բեմին վրայ ականջալուր ու ականատես կ'ըլլայ նման նիւթի մը: Երկար ժամանակէ իվեր պատրաստութիւն կը տեսնուէր, քաղաքիս սիրող երգիչներն ու նուագողները իրարու քով կը բերուէին ու փորձեր կ'ըլլային:

Պեյրութի մէջ շատեր լսած են ՕՓԵՐԱ բառը, բայց շատ քիչեր են որ գաղափար ունին անոր մասին:

Չորեքշաբթի գիշեր, Կրան Թէաթըր ծայրէ ծայր լեցուած էր ընտիր բազմութեամբ մը, լսելու համար Պրն. Բ. Կանաչեանի մէկ նոր գործը՝ *Աբեղան*:

Նիւթը առնուած է Պրն. Լեւոն Շանթի *Հին Աստուածներէն*, որ մեր թատերական գրականութեան անժխտելի գոհարներէն մէկը պիտի մնայ: Լեւոն Շանթի եւ Բ. Կանաչեանի անունները քով քովի, եկան հետաքրքրութիւնը աւելցնել այս ներկայացման շուրջ:

Պրն. Կանաչեանի այս աշխատանքը, եկաւ անգամ մըն ալ ցոյց տալ, որ Լեւոն Շանթի գործերը ու մանաւանդ *Հին Աստուածները*, միայն իբրեւ թատերանիւթ կրնայ իր բարձրութեան վրայ մնալ: Ո՛չ սինեմա, ո՛չ օփերա եւ ոչ ալ ռեւէ լեզուով թարգմանութիւն, նոյնիսկ ամէնէն տաղանդաւոր գրիչներու կողմէ, չեն կրնար անոր արժէքը իր ինքնատիպ բարձրութեան վրայ պահել: Շանթի գործերուն հմայքը լոկ անոր արտայայտած գաղափարներուն, պատկերներուն ու հետապնդած նպատակին մէջ պէտք չէ փնտռել, այլ նաեւ անոր լեզուական ագուցումածքին ու արտայայտութեան ձեւերէն, որ բացառիկ տեղ մը գրաւած է հայ գրականութեան մէջ:

Շատ ծանր բեռան տակ է որ մտած է Պրն. Կանաչեան: Օփերան, ինքնին արդէն թատերական արուեստին գագաթնակետը կը կազմէ: Խնկած նիւթի եւ գործի յաջողութեան պատարագէն, օփերայի մէջ դեր ստանձնողները պէտք է ըլլան հաւասարապէս դերասան եւ երգիչ. չի բաւեր լաւ ձայն ունենալ, պէտք է միանգամայն դերասանութեան ալ ծանօթ ըլլալ, չի բաւեր դերասան ըլլալ, պէտք է երգել ալ գիտնալ: Իսկ ծանօթ է բոլորին որ այս երկիրներուն մէջ ոչ շնորհքով դերասան ունինք, ոչ նուագող եւ ոչ ալ երգիչ: Եղածները բոլորն ալ սիրողներ են, իսկ սիրողներով կարելի չէ օփերա ներկայացնել: Այս էր պատճառը, որ բեմին վրայ որոշ չափով կենդանութիւն տուին քրմանուշները, որոնք սակայն հեռու էին Հին Աստուածներու քրմուհիները ըլլալէ: Սեդան, յաջող էր իր երգերուն մէջ, ձայնը մարգուած եւ ջերմ, սակայն մեր փնտռած խորհրդաւոր Սեդան չէր ան: Աբեղան՝ հակառակ իր անժխտելի ձայնի գեղեցկութեան, չկրցաւ մարմնացնել անոր հոգեկան ապրումները: Իշխանը՝ նմանապէս, զուրկ էր դերասանական տաղանդէ, թէպէտ ձայնը ապագայ կը խոստանայ: Քրմապետը՝ մեր սպասած խորհրդաւոր ու խունկի ծուխերով շաղուած էակը չէր: Նոյնը կարելի է ըսել նաեւ բոլորին համար:

Ներկայացման միւս թեքնիք թերի-ներուն մասին աւելորդ կը նկատենք անրադրառնալ, որովհետեւ գործի արժեքին հետ կապակցութիւն չունին:

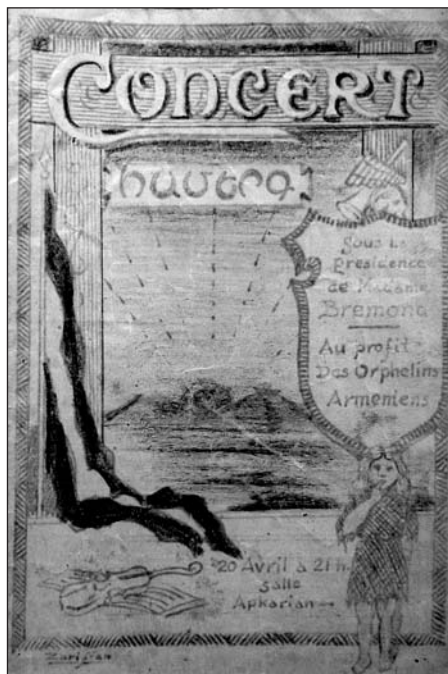
Հին Աստուածներու նման ներկայացումի մը կազմակերպութիւնը նիւթական մեծ զոհողութիւններ կը պահանջէ: Տուեալ պայմաններուն մէջ, բեմայարդարումը ասկէ աւելի լաւ չէր կրնար ըլլալ ի հարկէ:

Ինչպէս ըսինք, պէյրութահայ բեմին վրայ առաջին անգամն է որ հայերէն օփերա մը կը ներկայացուի: Ըսինք նաեւ որ գործը կապուած է գրեթէ անյաղթահարելի դժուարութիւններու հետ: Կանաչեանի այս քայլը առաջին մեկնարկն է այս ուղղութեամբ եւ կ'արժէ գնահատել զինք հայ երաժշտութեան հանդէպ իր ունեցած նախանձախնդրութեան համար: Սակայն, կը կարծենք թէ հայ թէ օտար հասարակութեան համար լաւագոյն է սահմանափակուիլ հայ տոհմիկ երգերու շրջանակին մէջ, որովհետեւ մեր երաժշտական տաղանդի ցուցադրութիւնը անո՛վ է որ սկսած է ու անո՛վ է որ տեւական պիտի մնայ: Տոհմիկ երաժշտութիւնն է որ ամենէն աւելի կը խօսի հայ հոգիին, ա՛ն է որ միշտ լեցուցած է սրահները եւ խլացուցիչ ծափեր խլած հասարակութենէն:

Անժխտելի իրականութիւն է որ Պրն. Կանաչեան, Կոմիտաս Վարդապետի ամենէն արժանաւոր աշակերտներէն է ու ամենէն ցայտունը, եւ անոր հեղինակութիւնը եւ տաղանդը այդ կալուածին մէջ, շուքի մէջ կը ձգեն իր շատ մը տիտղոսաւոր եղբայրակիցները:

Կասկածէ դուրս է որ Պրն. Կանաչեան այս ծանր գործին ձեռնարկելէ առաջ աչքի առջեւ ունեցած է բոլոր դժուարութիւնները, սակայն մեզ կը վստահեցնեն որ ան տեղի տուած է զանազան անձերու ստիպումներուն եւ բեմ հանած է իր ծանօթ երգը, որուն արդիւնքը հաւանաբար իրեն համար կարելի էր նախատեսել:

Դժբախտաբար, արտասահմանի հայ թատերական եւ երաժշտական արուեստը հեռու է տակաւին օտարներու ըմբռնողութեան եւ բարձրութեան հասնելէ: Չենք վարանիր ըսելու, որ արտասահմանեան ողբէ հայ ու նոյնիսկ օտար երաժշտագետ պիտի չկրնար ներկայ ուժերով ու՝ պայմաններով ասկէ աւելի լաւ բան մը բեմ հանել, որով եւ

այս ուղղութեամբ թափուած ոեւէ ձեռնարկ՝ աւելորդ ճիգի սպառում պիտի նշանակէր:

Օրուան երգչախումբը, որ տարին անգամ մը հազիւ կը բարեհաճի երգահանդէս մը տալ, ժողովուրդին բաղձանքին գոհացում տուած պիտի ըլլար, եթէ տարին քանի մը անգամ հրապարակ գար, երաժշտասէր հայ հասարակութեան տալու այնպիսի երգահանդէսներ, որոնց կազմակերպումը նուազ դժուար է ու իրեն համար աւելի քաջալերելի:

1940

ԳՈՒՍԱՆ ԵՐԳՉԱԽՈՒՄԻ ՀԱՄԵՐԳԸ²⁵

Վ.

Յունուար 1ին, Պէյրութի ՍԷՆ Ժոզէֆ Ֆրանսական Համալսարանի շքեղ հանդիսասրահին մէջ, հոծ ունկնդիրներու ներկայութեամբ, տեղի ունեցաւ **Գուսան** երգչախումբին համերգը:

Ներկաներուն մէջ կային Պապական Նուիրակ Մ. Լը Փրեթըր, որ ձեռնարկը քաջալերելու համար յատկապէս եկած էր, անգլիացի եւ ֆրանսացի զինուորական եւ քաղաքական բարձր անձնաւորութիւններ եւ Հայաստանի պատգամաւոր Պրն. Զ. Առաքելեան, ընկերակցութեամբ հրամանատար Պօղոս պէյ Թուրսարգիսեանի: Հակառակ տիրող տեղատարափին, սրահը գրեթէ լիքն էր:

Ինչ որ ալ ըսուի համերգի ժրաջան եւ ականաւոր մեր Նոր Վարպետին՝ Պրն. Բարսեղ Կանաչեանի կատարած մեծ գործին շուրջ, անբաւարար պիտի ըլլար: Չափազանցած չպիտի ըլլանք եթէ խոստովանինք թէ սուրիահայ գաղութին մէջ միայն ան եղած է որ տարած է ազգապահպան եւ իրապէս օգտակար ու խանդավառիչ դեր մը: Գործ չտեսնող բազմաթիւ ճպումներու կողքին: Պրն. Կանաչեան անվերջ զոհողութիւններու գնով, կրցած է անպակաս պահել հայուն երգը մեր տառապող ցեղին յուսալից շրթունքներէն: **Գուսան** երգչախումբը ազգին վիշտերն է երգեր, տխուր եւ յուսալից եւ օտարներն իսկ գնահատած են մեր արժանիքները, տեսնելով որ հայն ալ իր երգը ունի, կ'երգէ, որովհետեւ միայն չարեր են որ երգ չունին: Առանց Պրն. Կանաչեանի մենք լալկան բուերու պիտի նմանէինք: Անոր հանդէպ ցոյց տրուած համազգային գուրգուրանքը քիչ կը գտնենք. բոլորս ալ Նորանոր զոհողութիւններով անհրաժեշտ է որ անոր ապրեցուցած Մեծ Գործը հրաշակերտ ուժի մը վերածենք:

Համերգը ամբողջութեամբ յաջող անցաւ: Մասնաւորաբար Պրն. Կանաչեանի յօրինած *Հոյ Նարը* (քառաձայն), *Տալիլու* (վեցաձայն) ներկաներուն գնահատութեան արժանացան: Իսկ մեր Նոր Վարպետին *Վար-*

դերի *Յետ* (վեցաձայն) հեղինակությունը ճշմարիտ գլուխգործոց մըն էր, որ ոչ միայն վարպետի, այլ մեր համայն ազգին համար եւս պատիւ կը բերէ:

Տիկիներ Կանաչեան, Չ. Շանթ ու Տոքթ. Էլմաճեան խիստ յաջող էին իրենց մեներգերուն մէջ: Տիկ. Մ. Աւետեան դաշնակով մեծ յաջողութեամբ կը հետեւէր մեներգերուն:

ԳՈՒՄԱՆԻ ՀԱՄԵՐԳԸ²⁶

Յ.Ս.

Երեկ, Կիրակի, կեսօրէ վերջ ժամը 4ին, **Գուսան** Յայ Երաժշտասեր Միութիւնը տուաւ իր տարեկան համերգը Ամերիկեան Համալսարանին մէջ: Յայտագիրը պատրաստուած էր Ա. Տէր Ղեւոնդեանի, Կոմիտաս Վարդապետի, Ս. Մելիքեանի եւ Բ. Կանաչեանի գործերէն:

Պրն. Բ. Կանաչեան տարիներէ ի վեր կը ղեկավարէ **Գուսան** Երգչախումբը, որուն աւելի քան 60 անդամուհիներուն մէջ կը գտնուին քաղաքիս լաւագոյն երգող ուժերը: Մշակոյթի գործով զբաղողներուն մօտէն ծանօթ եմ այն գրեթէ անյադթելի խոչընդոտները որ սուսկի պէս կը բուսնին ամէն անգամ որ հրապարակային գեղարուեստական հաւաքոյթի մը կազմակերպութեան ձեռնարկուի: Այս պատճառով շնորհաւորելի է Կոմիտասի արժանաւոր աշակերտը որ կը յամառի հայկական երաժշտական հրապուրիչ մթնոլորտի մը մէջ ապրեցնել մեզ, նոյնիսկ այսպիսի անբնական օրերու ընթացքին: Արդարեւ, ինչ աղուոր բան է ամբողջ մէկուկէս ժամ վերանալ՝ ազգային բարձր արժանիքներով, թեթեւցնելով այն ահաւոր ճնշումը որ կու գայ սարսափազդու պատերազմի ահաւորութենէն: Այդպէս ապրեցան երեկ բոլոր ներկաները, որոնք պարապ աթոռ չէին թողած սրահին մէջ:

Ընդհանրապէս յաջող էին երգերը: Յիշատակութեան արժանի է Բ. Կանաչեանի *Վարդերի Յետը*, որ կը յիշեցնէ նոյն հեղինակին *Տալիլոն* իր խաղերու ելեւէջներով: Հանդիսականները առատ ծափերով այս եղանակին կրկնուիլը փափաքեցան, որուն փոխարէն *Տալիլոն* լսելու հաճոյքը տրուեցաւ: Կը կարծեմ թէ յայտագրին ամենայաջող կտորն էր Մելիքեանի *Թըխկոնտան*, որ որոտընդոստ ծափերու հարկադրանքին տակ կրկնուեցաւ, առանց սակայն կշտացնելու ներկաները:

Աբեղան օփերայէն առնուած մասերը մեծ յաջողութեամբ երգուեցան եւ ընդունելութիւն գտան, հակառակ բեմայարդարումի եւ շարժումներու եւ քիչ մըն ալ ապրումի պակասին, բաներ՝ որոնք անհրաժեշտ մասնիկներն են օփերայի մը յաջողութեան համար եւ չէին կրնար համերգի մը մէջ տեղ գրաւել: Լա՛ւ էին մեներգողները՝ Տոքթ. Էլմաճեան, տիկին Կանաչեան, տիկին Շանթ, Պրն. Մ. Հազարեան եւն.: Զե՞ կարելի արդեօք նո-

րեր հասցնել: Պրն. Յ. Ասլանեան (պարիթոն) մեծ նպաստ մը չբերաւ յայտագրի յաջողութեան իր մեներգով՝ Կոմիտաս Վարդապետի *Մոկաց Միրզան*՝ գուցէ ընտրած եղանակին եւ իր ձայնին յատկութեան համար:

Այս առթիւ անգամ մըն ալ շնորհաւորենք Պրն. Կանաչեանը, ինչպէս նաեւ **Գուսանի** վարչութիւնը որ բացառաբար կազմուած է մանկամարդ օրիորդներէ եւ պարոններէ: Յաջողութիւն կը մաղթենք ապագային համար:

ԿԱՆԱՉԵԱՆԻ ՀԱՄԵՐԳԸ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՄԷՋ²⁷

Ն.

Կիրակի օր, Ամերիկեան Զամալսարանի սրահին մէջ տրուեցաւ Պ. Բ. Կանաչեանի տարեկան համերգը, կազմակերպուած Գուսան Երաժշտասէր Միութեան կողմէ:

Զակառակ աննպաստ ժամին, որ զուգահեռ պաճ էր շարք մը այլ հանդէսներու, խուռն եւ ընտիր հասարակութիւն մը փութացած էր ունկնդրելու համերգը: Որովհետեւ Կանաչեանի համերգերը այլեւս անհրաժեշտ մասը կը կազմեն մեր հանրային սնունդին: Այնքա՛ն գեղեցիկ ու հոգեպարար են:

Դժբախտաբար տեղի անձկութիւնը թոյլատու չէ նոյնիսկ հպանցիկ տեղեկատուութեան մը: Ըսենք միայն որ Կանաչեան կրնայ հպարտանալ իր գործով, մենք ալ՝ իրմով: Կրնայինք ճակատաբաց ըսել ամենէն բժախնդիր օտարին. «ահա հայ ժողովուրդի ստեղծագործութիւնը»:

Գալով երգչախումբին, շեշտենք որ այս անգամ աւելի մարզուած եւ կարծես աւելի ոգեւոր էր: Յաջող էին նաեւ կարճ ու երկար մեներգողները՝ տիկիններ Կանաչեան, Չ. Շանթ, Ե. Աճեմեան, պարոններ՝ Տոքթ. Էլմաճեան, Մ. Զազարեան եւ Յ. Ասլանեան:

Գէշ էր միայն սրահը՝ իր գէշ աքունքիքով, որուն վրայ եկած էին աւելնալու նաեւ բաց պատուհանները:

Մեր անխառն հիացումը Պ. Բ. Կանաչեանին, որ շունչ կու տայ հայ երաժշտութեան եւ քաջալերանքը՝ Գուսան Երգչախումբի տղոցը՝ այդ շունչը տաք պահելու իրենց երիտասարդական նախանձախնդրութեան համար:

ՀԱՅ ԵՐԳԸ ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ՄԷՋ²⁸

Գ. Արշալ

Ֆրանսական Կարմիր Խաչի տեղւոյս մասնաճիւղը շատոնց մտադրած էր որեւէ ձեւով հանդես մը սարքել ի նպաստ ազգային օգնութեան (secours national): Կը խորհէր ընել այնպիսի ձեռնարկ մը, որ նախ հաճոյքով ընդունուէր հասարակութենէն, յետոյ ըլլար արդիւնաբեր: Իրենց այս փնտռտուքին մէջ, մասնաճիւղի բազմաթիւ տիկինները Կանաչեանի շուրջն է որ միայն կրցան գոյացնել համաձայնութիւնը:

Իր կարգին, մեր տաղանդաւոր արուեստագետը ազնուաբար կ'ընդունէր իրեն եղած առաջարկը՝ **Գուսան** երգչախումբի սիրայօժար մասնակցութիւնը բերելով կազմակերպուելիք բարենպատակ ձեռնարկին:

Մասնաճիւղը դիմում կը կատարէր Զօր. Ֆուժերի որպէսզի երգչախումբի փոխադրութեան համար տրամադրէր պէտք եղած զինուորական օթոպիւսները, եւ զօրավարը կը հաւանէր սիրալիր նամակով մը:

Այսպէս, անցեալ Կիրակի, Կանաչեան Դամասկոս կը հասնի իր 50 երգիչ-երգչուհիներով: Խումբը անմիջապէս կ'առաջնորդուի տեղւոյս լաւագոյն ճաշասրահներէն մէկը, որուն հետ նախօրօք կարգադրութիւն եղած էր, իսկ անկէ ալ՝ Լիտոյի սրահը, ուր պիտի տրուէր համերգը:

Հանդեսի վերին հովանաւորութիւնը ստանձնած էին Ն. Վ. Բարձր Զումիսէր Զօր. Տենց եւ տիկինը եւ սուրիական կառավարութեան տնօրէններու խորհուրդի պետ Պեհիճ Պէյ Խաթիպ, որոնք բոլորն ալ անձամբ ներկայ էին: Առջեւի կարգին վրայ նմանապէս տեղ գրաւած էին Բարձր Զումիսէրութեան Դամասկոսի պատուիրակ Պ. Լաւասթըր, հարաւային բանակներու հրամանատար Զօր Տելիում եւ տիկինը, որ ջանք չխնայեց հանդեսի յաջողութեան համար, մինչեւ իսկ տրամադրեց իր դաշնակը եւ անձամբ զբաղեցաւ սրահի բարեգարդութեամբ: Պատկերը լրացնելու համար, յիշենք նաեւ որ տիկին Ֆուժեր այդ օր Պէյրութէն մասնաւորապէս եկած էր լսելու հայ ժողովուրդին երգերը, յանձն առնելով վեց ժամուայ ճամփորդութիւն մը եւ Սայտա-Մերճայուն գծով՝ Տահր Էլ Պայտար ձիւնով խափանուած ըլլալով:

Լիտոյի ընդարձակ սրահը եւ ետեւի վերնամասը ծայրէ ծայր լեցուած էր ընտրանի հասարակութեամբ մը, ֆրանսացի, տեղացի եւ հայ մօտ 1000 հոգի: Ո՞վ էր որ պիտի հաւանէր փախցնել այսպիսի հազուագիւտ առիթ մը: Օտարներուն համար՝ «c'est le grand Ganatchian», իսկ հայերու համար՝ «Տղաք, լսեցի՞ք, Կանաչեանը եկած է»:

Ժամը 4ին քառորդ մնացած զինուորական նուագախումբը Պրն. Լուսինեանի ղեկավարութեամբ կը հնչեցնէր *Սուրիական Ազգային*

Քայլերգը, ծանուցանելով Ն. Վ. Պեհիճ Պէյ Խաթիպի ժամանումը ուրիշ բարձրաստիճան անձնաւորութեանց հետ: Իսկ 5 վայրկեան ետք կը թնդար Մարսէլէզը, ֆրանսական մարզպանին մուտքը յայտարարելով:

Բեմին վրայէն բացման խօսքը ըրաւ Պրն. Զոլէ՝ Սուրիոյ կրթական խորհրդականը, Պրն. Կանաչեանի արուեստը ծանօթացնելով դրուատալից խօսքով: Ժամը 4ին վարագոյրը բարձրացաւ եւ ծափահարութեանց տարափին մէջ յայտնուեցաւ **Գուսան** երգչախումբը իր դեկավարով:

Հանդէսի ամբողջ տեւողութեան ունկնդիրները լարուած ուշադրութեամբ մը հետեւեցան՝ կարենալ լրիւ ըմբռնելու համար հայ ժողովրդական երգերը, որ իրենց հարուստ ելեւէջներով գիրենք կ'առաջնորդէին մերթ մերթ դէպի երկրագործն ու իր արտը եւ մերթ անոնց առջեւ կը պարզէին վարդերու բուրաստան մը եւ կամ կապուտակ լճի մը դիմաստուերը:

«Նայադները» որուն կ'ընկերակցէր մեր շնորհալի դաշնակահարուհիներէն Օրդ. Այնթապլեան, կատարեալ յայտնութիւն մը եղաւ մեզ: Դամասկոսցիներուս համար, որ առաջին անգամ բախտը կ'ունենայինք լսելու այդ գեղեցիկ օփերան: Տոքթ. Էլմաճեան գիտցաւ յաջողութեամբ թարգմանել արեղայի հոգեկան տառապանքները եւ համակել ժողովուրդը նոյ գգայնութեամբ: Իսկ Տիկ. 2. Շանթ, որ աննիւթական աշխարհէ մը եկող յուշկապարիկի մը դժուարին դերը ստանձնած էր, կրցաւ իր թաւշային ձայնով յափշտակել ունկնդիրները: Օրդ. Իբրանոսեան, զոր առաջին անգամ կ'ունկնդրէինք, իր ձայնի շէնշող ելեւէջներով ուրախ անակնկալ մը եղաւ մեզի համար:

Հակառակ անոր որ յայտագրին երգերէն շատերը ծանօթ էին ներկաներուն, դարձեալ մեծ հաճոյքով ունկնդրուեցան, պահելով միշտ իրենց գեղարուեստական անթերի արժէքը: Ո՞վ է այն որ ճոքոնտան կամ Մատոնսան անգամ մը երկուք տեսնելէ վերջ զանոնք այլեւս երեսի վար պիտի չրջէր, ըսելով թէ գեղարուեստական ծարաւս յագեցաւ, կը բաւէ դիտել: Նոյն ձեւով ալ կարելի է արտայայտուիլ Կոմիտասի մը կամ Կանաչեանի ստեղծագործութեանց նկատմամբ: Այս կարգին Օրորը մանաւանդ, որ Տիկ. Կանաչեանի տեսակ մը սեփականութիւնը դարձած է, կրցաւ ընդհանուրին հիացման արժանանալ մեներգողին զգայուն արտայայտութեան ներքեւ:

Դամասկոսի մամուլը միայն գնահատանքի խօսքեր ունեցաւ այս առթիւ: Լը Մաթէն թերթը, գնահատելով հայ արուեստագետը, իր յաջորդ օրուան թիւին մէջ կ'ըսէր. «Կանաչեանի համերգը իրական յաջողութիւն մը եղաւ: Ան ներկայացուց գեղարուեստի յաղթանակ մը խմբերգի մարզի նուագման մէջ: Բարձրաստիճան անձնաւորութեանց ներկայութիւնը համերգին տուաւ վէս գեղարուեստի արտայայտութեան մը դրոշմը: Պրն. Կանաչեան յայտնուեցաւ որպէս կատարեալ

Ամերիկեան Համալսարանի Չեփրիկն մէջ

վարպետ մը իր մարզին մէջ: Երգերը որոնք պեղուած էին հայկական ֆոլքլորի ծոցէն, արտայայտուեցան զգացումի հարազատութեամբ մը, որ կը փոխանցուէր ունկնդիրներուն: Հակառակ լեզուն չհասկնալնուս, կրցանք ըմբռնել բոլոր երաժշտական երանգները որոնք իրարու կը յաջորդէին ընդհանուր ներդաշնակութեամբ: Շատ մը կետերու մէջ նմանելով Chauvsouris երգչախումբին, Կանաչեանի խումբը կրցաւ գնահատել տալ իր համերգը»:

ԳՈՒՄԱՆԻ ՀԱՄԵՐԳԸ²⁹

Երաժշտասեր

21 Ապրիլ Երկուշաբթի գիշեր, Ամերիկեան Համալսարանի հանդիսասրահին մէջ տրուեցաւ համերգ մը ծանօթ երաժիշտ Բարսեղ Կանաչեանի ղեկավարութեամբ: Սրահը լեցուն էր ընտրեալ բազմութեամբ մը, որուն մէջ կը նշմարուէին օտարներ եւս:

Երգչախումբը կը բաղկանար 50ի մօտ երկսեռ երգողներէ, որոնց մէջ ճանչցանք տիկիկներ Կանաչեան եւ Շանթ, Օրդ. Իբրանոսեան եւ Տոքթ. Էլմաճեան: 9 թիւ խմբերգ, 1 զուգերգ (*Հաքրբան*) եւ յայտագրէ դուրս *Հոյ Նար*, *Տալիօ*, *Սօնա Եար*, եւ *Ո՛հ Ի՛նչ Զաղցր Բան* կը կազմէին յայտագիրը:

Երգերուն մէջ նորութիւններ չկային՝ բացի մէկ պարերգէ: Ա՛յս էր մեծագոյն դիտողութիւնը զոր ներկաներ իրարու կ'ըսէին: Ու խանդավառութիւնը տկար էր այդ պատճառով՝ ունկնդիրներու մէջ: *Յառա՛ջ Նահատակը* շա՛տ լաւ երգուեցաւ, բայց թող ներուի ըսել որ անտեղի էր: *Սայեաթ Նովան* երգուեցաւ աններդաշնակ ու զուրկ աշուղական խաղերու պահանջած քնքշութենէ:

Տոհմիկ տարագով եւ որպէս պատկեր *Յաբրբանը* սիրուն էր եւ հաճելի, ու Տիկ. 2. Շանթ երգելու եւ արտայայտուելու իր շնորհալի արուեստով կը պահէ իր պատուաւոր տեղը Պէյրութի հայ բեմին վրայ: Տոքթ. Էլմաճեանի զօրաւոր եւ հարուստ ձայնին կը պակսին հայեցի շունչ, սկսելու նրբութիւն եւ երգուած նիւթի ապրում: Դիտողութիւն մըն ալ՝ բառերու յստակ առոգանութեանը հոգ տանիլ: Կը սիրենք ու կը գնահատենք իր արուեստի սերը եւ մասնակցութիւնը մեր ազգային ձեռնարկներուն:

Բ. Կանաչեանի *Օրորը* հաճոյքով մտիկ ըրինք տիկին Կանաչեանի դաշն ու պատկերալից ձայնովը:

Որպէս տեսարան *Աբեղանէն* միգանուշներու խաղարկութիւնը հաճելի անցաւ: Աւելի տպաւորիչ պիտի ըլլար եթէ բեմը քիչ մը հեռու ըլլար ժողովուրդէն: Էլմաճեան կը ներկայացներ արեղան. երգեց վարժ: Մեզի համար յայտնութիւն մ'եղաւ Օրդ. Ժ. Տայեանի երգելը միջանի տող՝ բայց յստակ առոգանութեամբ մը եւ երգելու հանդարտ ու փափուկ արուեստով մը:

Օրդ. Այնթապլեան իր մասնակցութիւնը բերած է դաշնակով որ կ'ընկերանար արեղային. միգանուշները շատ յաջող չէին ու յաճախ չափազանցուած շարժումներ ունեցան. միևնա՛յն Օրդ. Տայեան էր որ զուսպ կերպով կը պարեր:

Պրն. Կանաչեան որպէս միակ նորութիւն մեզի հրամցուց իր կողմէ դաշնաւորուած *Պարերգը* որ լաւ էր որպէս յղացում եւ պատրաստութիւն:

Ռ. Մելիքեանի *Վարդը* երգեց Պրն. Յ. Ասլանեան որուն կ'ընկերանային 5 օրիորդներ:

Յայտագրէ դուրս երգուած երգերը յաջող էին: Կը փափաքինք յառաջիկային **Գուսանը** տեսնել աւելի ճոխ յայտագրով եւ արուեստի նոր շունչով:

ԻՆՉՈՒ՞...³⁰

Խմբագրական

Կանաչեանի մասին պիտի խօսինք, որքան ալ քիչ մը տարօրինակ թուի երաժշտութեան ոգեկոչումը այնպիսի պահու մը, երբ թնդանօթի երաժշտութիւնը կը գոռայ մեր քթին տակ:

Այսպէս եղած է մեր կեանքը, եւ այսպէս ալ պիտի շարունակուի. - *հեմ լանք, հեմ էրթանք*: Սուր ու պայծառ գիծեր՝ զուգահեռական իրարու, արցունքը դեռ չչորցած՝ ժպիտի փթթումը նոյն աչքին անկիւնը, ինչպէս արեւին շողը շաղալից վարդին գոգը:

Եւ թերեւս հո՛ւս իսկ է գաղտնիքը այն բացառիկ հրաշքին, որ այս ժողովուրդը կրցաւ կուրծք տալ ճակատագրի ամեհի գրոհներուն, որոնցմէ մէկն իսկ բաւական պիտի ըլլար գետին փռելու այնքան հաստարմատ ազգեր:

Այս կարճ ներածութենէն յետոյ՝ նիւթը:

Ապագայ պատմաբանը եթէ փորձէ հաշուեկշիռը պատրաստել սուր-իահայ գաղութին ծանօթացման, կամ ինչպէս կ'ըսեն՝ ազգապահպանումի գործին, կասկած չկայ թէ գլխաւոր շեշտը պիտի դնէ ՅՄԸՄի եւ Բ. Կանաչեանի վրայ: Վասնզի անոնք է որ տարբեր մարզերու վրայ մարմին տուին «Բարձրացիր, բարձրացուր» նշանախօսքին, հանդիսանալով երկու հայելիներ որոնց մէջէն օտարը գիտցաւ դիտել ու գնահատել մեր արժէքը իբրեւ քաղաքակիրթ ազգ:

Պատրանք չունենանք: Մեր դարաւոր տուրքը մարդկային քաղաքակրթութեան, որմով կը սոնքանք յաճախ, վերջ ի վերջոյ տեսակ մը բեւեռագիր է, ծանօթ միայն մատի վրայ համրուող գիտնականներու: Մեր «Մեծասքանչ»ն ալ՝ պարզ չինարէն, որուն Մեսրոպեան կաղապարը շարտելու առաջարկ բերին հայ մարդիկ իսկ, ինչպէս՝ Պօղոս Մակինցեան, գրոց-բրոց, «տէրտէրի տղայ...»:

Օտար զանգուածը լուր չունի մեր գոյութենէն իսկ, ու՛ր մնաց՝ մեր պատմութենէն: Յաճախ կ'անճկրկի մեր տեղն անգամ որոշելու ազգերու ընտանիքին մէջ: - Կաթոլիկ, օրթոտոքս, թե՞ իսլամ, կը հարցնէ ու պատասխան չի գտներ:

Միակ լեզուն որ պետք չունի թարգմանի – իբրեւ տեսակ մը եսփերանթօ – երաժշտութիւնն է, չիշելով դնդերի ցուցադրութիւնը: Միակ ջահը որ կարօտ չէ գիտնական հաստ ակնոցներու՝ երգն է:

Արդ, Բ. Կանաչեանն է որ տարիներէ իվեր կը բարբառի այդ լեզուն եւ կը պտտցնէ այդ ջահը, այնքան պատուով եւ մանաւանդ յաջողութեամբ: Հեռուն մի երթաք՝ լսելու եւ տեսնելու համար: Միայն այս տարուան արձագանգը կը բաւէ հպարտութեամբ ուռնցնելու մեր կուրծքը: Այսպէս, անդրադառնալով Դամասկոսի մէջ տրուած համերգին, *Մաթէն* (18 Մարտ 1941) չէր վախնար Կանաչեանի համերգը նմանցնելու «chauve souris»ի միջազգային համերգերուն: Ան ալ՝ «բազմաթիւ կէտերով», այսինքն *շատ*: Եւ աւելցնելու թէ Կանաչեան «մեզի գնահատել տուաւ մէկ կերպարանքը հայ երգին, զոր Կ'ԱՆԳԻՏԱՆԱՅԻՆՔ թերեւս»:

Անգիտութիւնը ինչպէ՞ս գիտութեան փոխուցաւ, երբ յայտագրին մէջ իսկ գրուած չէր երգերու իմաստին ֆրանսերէն ամփոփումը, բան մը որ ժամանակին կ'ըլլար Պոլսոյ մէջ, Կոմիտասի համերգերուն: Ենթական թող պատասխանէ. «Հակառակ անոր որ չէինք հասկնար լեզուն, կրցանք ըմբռնել բոլոր քաղցրահնչիւն նրբերանգները որոնք իրարու կը յաջորդէին կատարեալ ներդաշնակութեամբ»:

Այս առթիւ ակամայ կը յիշենք նման խոստովանութիւն մը, շատ աւելի հին (1937), բայց աւելի յուզիչ. «Բառ մը անգամ չհասկնալով հանդերձ երգերէն, սեփական տպաւորութեամբ մեկնեցի կտորներուն իմաստը»:

Բայց ահա տխրութիւնը որ կու գայ պղտորելու մեր հրճուանքը: Ըն-

դունակ եղա՞նք գնահատելու Վարպետը որուն գործը կը բաղդատուի Փարիզը եւ այլ խստապահանջ կեդրոններ տարիներ թնդացնող «ջղջիկ»ի շքեղ թեւածումներուն հետ:

Հարցումը - անելորդ է շեշտել - անձին չ'երթար, այլ՝ համայնքին: Իբրեւ գաղափարապաշտ, ըսէք՝ *տերվիշ*, Կանաչեան կրնայ հաշիւը լեցնել ծափերով որոնք միշտ թնդացին, կամ նոյնիսկ ներքին գոհունակութեամբ: Ի՞նչ վիճակ կը պարզէ *մե'ր հաշուեկշիռը*, ազգային ծանօթացման տեսակետով: Մենք որ շարունակ «ազգապահպանում» կը հոլովենք եւ ատոր սիրոյն բաւական ալ դրամ կը նետենք կարգ մը կոկորդներու մէջ կամ գրիչներու տակ, գիտցա՞նք օգտագործել լեզու մը որ բոլորին կը խօսի, որ հեռաւոր օտարն անգամ զմայլանքի կը կանչէ:

Յուշաբերումն իսկ թախիժ կը պատճառէ: Որովհետեւ օտա՛րն է որ կ'ուղղէ այս հարցումը: Մարդը որ, բառ մը չհասկնալով հանդերձ մեր երգերէն, *կ'ըմբռնէ անոր իմաստը*, բայց չի կրնար ըմբռնել ուրիշ բան մը.

«Ինքզինքիս կը հարցնեմ թէ Պրն. Կանաչեան ինչու՞ Եւրոպայի մէջ չի պտտցներ ԱՅՆՔԱՆ ՀՐԱՇԱԼԻ ՐԵՔԼԱՄ ՍԸ ԻՐ ԵՐԿՐԻՆ ՀԱՄԱՐ» (*Լ'Օր-իան*, 8 Յունիս 1940):

Զորս տարի անցած է այդ թուականէն իվեր, եւ հարցումը դեռ կը մնայ առկախ օդին մէջ, առանց լսող ականջ գտնելու հա՛յ ազգէն, հա՛յ մարդէն որուն բարիքին համար ուղղուած է:

Այո՛, բարի հայրենակիցներ որ շարունակ կը ճառէք մեզ օտարներու ծանօթացնելու անհրաժեշտութենէն, որ չէք քաշուիր գոհողութիւններ ալ ընելէ ատոր սիրոյն, ինչու՞ կ'անտեսէք «այսքան հրաշալի ռեքլամ մը», երբ ասոր համար պետք չունինք ուրիշներու ցուցմունքին: Մեջտեղն է Կոմիտասի օրինակը: Ուղղակի փոթորկեց հրապարակը, Պոլսէն մինչեւ Փարիզ, Թիֆլիսէն մինչեւ Պերլին: Փոթորկեց, հա՛յ երգին փառքը պտտցուց ականջէ ականջ, որովհետեւ գտնուեցան հայեր որոնք գնահատեցին այս պտոյտին հսկայական արժեքը ազգային քարոզութեան տեսակետով եւ յանձնախումբի մը միջոցաւ կազմակերպեցին գործը, փոխանակ պատահականութեան թողելու զայն, ինչպէս դժբախտաբար պարագան է Պէյրութի մէջ:

Ինչ որ չըրինք ասկէ առաջ, կրնանք ընել ասկէ վերջ: Ծանօթ հայրենակից մը, դեռ երիտասարդ տարիքով բայց արդէն հասուն զգացումով ու գիտակցութեամբ, պատրաստակամութիւն յայտնած է բերելու աջակցութիւնը: Զանի մը հոգի եւս - որ չեն պակսիր բարեբախտաբար - եւ արդէն մարմին կ'առնէ Պոլսոյ յանձնախումբը, մարմին տալու համար գործի մը որմէ պիտի օգտուի հա՛յ ազգը, հայ անունը:

Եթէ ճիշդ է որ այս ժողովուրդին առաքինութիւններէն մէկն է «*հեւ լալ, հեւ էրթալ*», ապա ուրեմն այս օրերուն իսկ պատասխանենք հարցումի մը, որ չորս տարի առաջ բանաձեւուեցաւ օտարին կողմէ:

ԳՈՒՄԱՆ ԵՐԳՉԱԽՈՒՄԲԻՆ ՀԱՄԵՐԳԸ³¹

Մուշեղ Իշխան

Գուսան Հայ Երաժշտասեր Միութեան տարեկան համերգը տեղի ունեցաւ Կիրակի 15 Մարտ, ժամը 4ին, Ամերիկեան Համալսարանի Ուեսթ Յոլին մէջ: Ամէն տարուան պէս, այս անգամ ալ սրահը լեցուած էր ծայրէ ծայր: Տոմսերը սպառած էին առանց ճիգի եւ նոյնիսկ ոմանք զրկուած մնացին համերգէն՝ ժամանակին իրենց տեղը ապահոված չըլլալով: Ասիկա բացառիկ երեւոյթ մըն է հայկական հանդեսներու իրականութեան մէջ եւ ցոյց կու տայ թէ **Գուսանի** երգը այլեւս պահանջ ու հոգեկան մեծ վայելք է դարձած մեր ժողովուրդին համար:

Լիբանանի մշակութային մեր բոլոր ձեռնարկներուն մէջ, դպրոցներու, թերթերու, գրական հանդեսներու, բանախօսութեանց, տօնակատարութեանց կողքին, Պրն. Բ. Կանաչեանի համերգը, իր համեստ երեւոյթով, հայ հոգիի եւ նկարագրի պահպանութեան լաւագոյն ազդակներէն մէկն է: Նախ իբրեւ արուեստ, այս գուրկ ու միօրինակ շրջապատին՝ շունչ եւ մխիթարանք կը բերէ երգի եւ երաժշտութեան ծարաւ հոգիներուն: Ատկէ գատ, մեզի կը փոխանցէ, վերապրիլ կու տայ հայրենի գեղջկական կեանքին, յոյգերուն ու տեսարաններուն տոհմիկ քաղցրութիւնը: Եւ վերջապէս, օտարներուն առջեւ կը բանայ հայ հոգիին գանձերը, հայ ժողովուրդի տաղանդին ստեղծագործ թռիչքները:

Մեր գաղութը պէտք է գիտակցութիւնը ունենայ հայ երգի այս արժեքներուն եւ բախտաւոր զգայ ինքզինք, որ Կանաչեանի պէս երաժշտագէտ մը ունի իր մէջ, իրեն նուիրուած: Չի բաւեր տարին անգամ մը համերգի փութալ: Պէտք է մանաւանդ քաջալերել խումբը եւ հնարաւորութիւն տալ անոր աճելու, զարգանալու, նոր ձայներով օժտուելու:

Ձայներու պակասը զգալի էր Կիրակի օրուան համերգին: Գուցէ սրահին ձայնական անյարմարութիւնն ալ աննպաստ դեր մը ունեցաւ, բայց ատիկա չի ժխտեր տկարութիւնը խումբին, զոր պէտք է զօրացնել անպայման:

Յայտագիրը կը բաղկանար երեք մասէ: Ա. մասը կազմուած էր վեց խմբերգերէ. Կոմիտասէն՝ *Էս Գիշեր, Ախ Մարալ Ձան, Առնեմ Էրթամ, Չինարի Եար, Գ. Սիւնիէն՝ Ալ Այլի, Չինչ Ու Չինչ, Բ. Կանաչեանէն՝ Պարերգ, Ծընկըլ Մընկըլ*:

Ինչպէս երգին անունները ցոյց կու տան, ճիգ եղած էր բոլորովին նոր յայտագիր մը գործադրելու, խուսափելով այնքան անգամներ լսուած յայտնի երգերէն: Ի հարկէ լաւ է այդ նախանձախնդրութիւնը, բայց նորութեան ձգտումն ալ իր վտանգը ունի. - համերգը կը կորսնցնէ վեհութենէն շատ բան, կարծես կը դառնայ աղքատ: Որքան ալ սիրուն քմայ-

քով եւ հաճելի անակնկալով լեցուն գողտր ըլլան Պրն. Կանաչեանի խոր հեղինակած *Պարերգը* եւ *Ծընկըլ Մընկըլը* անոնք չեն կրնար *Տալիօի* մը, *Հոյ Նարի* մը կամ *Օրօրի* մը տեղը բռնել: Երգը որքան շատ լսուի՝ այնքան աւելի կ'անուշնայ: Անպատեհութիւն չկայ ուրեմն, տարին մէկ երկու անգամ ունկնդրել տալ դասական դարձած մեծ կտորներէն մէկ քանին:

Համերգին Բ. մասը ամենէն ինքնատիպ եւ իսկապէս նորութիւն բերող անակնկալն էր: Տիկին Ե. Աճեմեան զուսպ բայց խոր ապրումով, ժուժկալ ու քնքուշ արտայայտութեամբ արտասանեց Մ. Չարիֆեանի *Խենթը*, մինչ խումբը կ'ընկերակցէր արտասանութեան ամբողջ տեւողութեան, երբեմն մեներգերով (Տիկ. Ժ. Ասլանեան եւ Պրն. Յ. Ասլանեան), երբեմն միասնաբար, ստեղծելով բանաստեղծի նկարագրած մթնոլորտն ու շրջապատը, խորացնելով արտայայտուած յուզումին ու պատկերին իմաստը: Դաշնաւորումը՝ Պրն. Կանաչեանի կողմէ գրուած, հարազատ էր եւ ներդաշնակ՝ քերթուածի ոգիին: Յայտագրի Բ. մասը վերջացաւ մեներգով մը՝ Սիւնիի *Ինձ Մի Խնդրիրը*, զոր երգեց Տիկ. Չ. Շանթ իր պայծառ եւ զգայուն ձայնով:

Յայտագրի Գ. մասին մէջ ներկայացուեցաւ Բ. Կանաչեանի *Աբեղան* օփերայէն առնուած քրմուհիներու տեսարանը, որ ծագող արեւու պաշտամունքին նուիրուած է՝ հեթանոսական տաճարի մը մէջ: Աբեղայի դերը կը կատարէր Տոքթ. Է. Էլմաճեան, իշխանի դերը՝ Պրն. Յ. Ասլանեան:

Այս օրերուն, երբ այնքան դժուարութիւններ կան գեղարուեստական գործ մը կազմակերպելու, **Գուսանի** անդամները կարելի աշխատանքը թափած էին երգողները այս անգամ օժտելու համար նաեւ հայկական տարազներով: Փորձուեցաւ նոյնիսկ պարի եղանակին հետ հայկական պարն ալ ընկերացնել՝ աւելի կենդանի դարձնելու նպատակով: Բայց այս բոլորը մեզ կը բերեն այն եզրակացութեան, որ արտաքին երեւոյթներուն շատ ուշադրութիւն դարձնելու հակումն ու ջանքերը կ'աշխատին ի վնաս հայ երգի բուն ոգիին ու կատարեալ արտայայտութեան, որ իր պարզութեան մէջ վսեմ է եւ գեղեցիկ:

LE CONCERT ANNUEL DES CHŒURS ARMÉNIENS **KOUSSAN**³²

Les Chœurs Arméniens dont l'éloge n'est plus à faire et dont les concerts sont attendus avec une grande impatience pour les mélomanes de la capitale ont donné, dimanche, leur concert annuel au West-Hall. Salle comble, le **Koussan** s'est produit, guichets fermés.

Le maître Ganatchian a apporté, cette année, diverses innovations à son programme habituel.

La première partie a été consacrée, comme de juste, aux chansons populaires de folksong de Komitas Vartabed, K. Suni et P. Ganatchian.

L'Es-Kicher, chœur mixte à quatre voix a développé les thèmes devenus classiques des airs de folklore : les villageois chantent la beauté de la nuit orientale, un soliste, à son tour, invoque les charmes de sa bien aimée, la complainte et les hymnes se terminent, naturellement, sur un air de danse, manifestation caractéristique de l'enthousiasme paysan.

Ay Yayli de Suni est plutôt une composition reposante et les chœurs ont respecté la conception de l'auteur en s'abstenant de mettre du dynamisme dans un morceau qui en était totalement dépourvu.

L'originale Chanson de Danse, a été interprétée avec toutes les nuances et les fantaisies recherchées par Ganatchian. Ce tambour qui éclate soudain pour ouvrir la chanson, ces onomatopées musicales qui rythment et qui font orchestre ont été rendus à la perfection.

L'Im Tchinari Yar de Komitas. Vartabed, est trop connue pour être présentée une fois de plus. Il suffit seulement de souligner ici, comme d'ailleurs dans toutes les chansons interprétées, la parfaite homogénéité des chœurs qui, sous la baguette du Maître, constituent un instrument unique et complet.

La première audition du *Dznguel Mnguel* de Ganatchian a été accueillie avec enthousiasme par les nombreux admirateurs du célèbre compositeur.

Des danses typiques arméniennes, scandées par un groupe de charmantes danseuses, en costume national, ont terminé la première partie du programme.

La deuxième partie a été consacrée au poème célèbre de M. Zarrifian *Le Fou*, déclamation musicale, orchestrée par Ganatchian.

Mathéos Zarrifian, un des poètes les plus raffinés de la littérature arménienne et qui est à la base de l'introduction du mouvement symboliste dans cette littérature, est mort très jeune à Constantinople, après avoir fait école, en laissant deux recueils de poèmes d'une inspiration très touchante.

Vingt ans après, dans une salle où l'on remarque la présence de la vieille mère et des quatre sœurs du grand poète, c'est sa nièce Mme Yolande Ajdémian qui interprète avec toute la sensibilité qui la caractérise, la première adaptation musicale de Zarrifian.

Le compositeur Ganatchian qui semble avoir pénétré l'âme de Zarrifian a réalisé là une œuvre particulièrement délicate et méritoire. Les vers musicaux répétés en sourdine par le chœur ont merveilleusement illustré le dialogue symbolique de la jeune fille et du fou.

A signaler aussi cette partie de concert, " Ne me prie pas " de Suni, admirablement interprétée par Mme Z. Chanth.

Un tableau de l'Opéra *Apéggha* de Ganatchian a clôturé l'après-midi artistique.

L'orchestration de Ganatchian est une réussite totale et toutes les interprètes du tableau méritent des félicitations, particulièrement Mlle M. Popoff pour sa gracieuse création de la danse païenne et Mme Avédian pour son brillant concours au piano d'accompagnement.

ԳՈՒՄԱՆԻ ՏԱՄՆԱՄԵԱԿԸ³³

Ինչպես գրած էինք, Մայիս 30ին տեղի ունեցավ **Գուսան** Յայ Երաժշտասեր Միութեան տասնամեայ յոբելեանը: Ստորեւ կու տանք մանրամասնութիւնները.-

Յանդէսի բացումը կատարեց **Գուսան** խումբի նախագահուհին, տիկին Եղլանտ Աճեմեան, որ նախ ֆրանսերէն, ապա հայերէն լեզուով շեշտեց թէ այս յոբելեանը կարելոր երեւոյթ մըն է հայ իրականութեան մէջ: Շնորհակալութիւն յայտնեց հասարակութեան, որ իր վառ հետաքրքրութեամբ շրջապատած է ու քաջալերած խումբի բոլոր երգահանդէսները եւ հնարաւորութիւն տուած՝ այս գեղեցիկ ձեռնարկի յարատեւութեան: Այնուհետեւ, նախագահուհին շնորհակալութեան մասնաւոր խօսք ուղղեց նաեւ Սէն Ժոզէֆ Յամալսարանի տեսչութեան, որ **Գուսանի** հանդէպ ցոյց տուած է միշտ լաւագոյն վերաբերում՝ տրամադրելով իր հանդիսասրահը եւ ընծայելով ամէն կարգի դիւրութիւններ:

Առաջին բանախօսը՝ Գեր. Յայր Մսըրլեան, ֆրանսերէն լեզուով օտար հիւրերուն ծանօթացուց **Գուսանը** եւ իր ղեկավարը:

«Շփոթած եմ եւ չեմ գիտեր,- ըսաւ ան,- թէ ուրկէ սկսիմ գովասանքներս: Եթէ խումբին կատարած դերը արժանի է գովաբանութեան, հանդիսականներու տասը տարուան հետաքրքրութիւնն ու յարատեւութիւնն ալ վեր է ամէն գնահատանքէ:

Յիացումի արժանի է յատկապէս **Գուսանի** անդամներուն յարատեւ ճիգը: Պզտիկ գոհողութիւն չէ տասը տարի շարունակ ներկայ գտնուիլ փորձերու աշխատանքին: Անոնց ճիգը դիւրացած է, սակայն, շնորհիւ ղեկավար Պրն. Բ. Կանաչեանի փորձառու եւ վարժ ճիպոտին»:

Յայր Մսըրլեան տալէ յետոյ Պրն. Բ. Կանաչեանի հակիրճ կենսագրութիւնը, շարունակեց. «Պրն. Կանաչեան թերութիւն մը ունի. ան արուեստագետ մըն է այս բառի անգործնական իմաստով: Բարեբախտաբար իր քով կը գտնուին երկու պահապան հրեշտակներ, որոնցմէ մէկը իր կիսն է՝ լաւ ձայնով օժտուած իր արժանաւոր կենակիցն ու գործակիցը, միւսը՝ խումբի վարչութիւնը եւ յատկապէս անոր խելացի եւ անձնուէր նախագահուհին՝ Տիկ. Աճեմեան:

Պրն. Կանաչեան առաւելութիւններ շատ ունի. ան արուեստագետ մըն է, այս անգամ՝ բառին ստեղծագործող իմաստով: Իրական եւ տաղանդաւոր արուեստագետ մը: Ան իր տեղը ունի հայ երաժշտութեան

պատմութեանմէջ: Կը պատկանի հայ երաժիշտներու այն հոյլին, որ գործեց Կոմիտասի առաջնորդութեամբ: Այս տասնամեայ յոբելեանին, Կանաչեան արժանի է մեր բոլորին երախտագիտութեան: Երկար կեանք եւ յաջողութիւն՝ իրեն եւ իր խումբին»:

Յայր Մսրըլեանի խօսքէն ետք գործադրուեցաւ Կոմիտասի եւ Կանաչեանի երգերէն կազմուած ճոխ յայտագիրի մը առաջին մասը: Յետոյ բեմ հրաւիրուեցաւ Պրն. Ն. Աղբալեան, որ խօսեցաւ գեղեցիկ ու սրտաբուխ ճառ մը: Ահաւասիկ ամփոփումը.-

«Այս յոբելեանը նշանակալից երեւոյթ մըն է մեր հանրային կեանքին մէջ, ոչ միայն Պրն. Կանաչեանի եւ **Գուսանի** այլ հայ երաժշտութեան համար եւս: Տասը տարուան յարատեւ աշխատանք եւ աճող յաջողութիւն: Եթէ նկատի առնենք թէ **Գուսանը** ստեղծուած է համայնքի մը մէջ որ քսան տարի առաջ բռնի վտարուած էր հայրենիքէն եւ եկած նոր միջավայրի մը մէջ, եթէ նկատի առնենք թէ այս համայնքը չունէր ոչ մէկ հովանի եւ ինք իր աշխատանքով պիտի հոգար ապրուստը եւ շտկեր ապագան, այն ատեն իսկապէս զարմանալի երեւոյթ մը կը թուի **Գուսանի** տասնամեակը: Մեր ժողովուրդը չմոռցաւ հացի հոգին հետ, զարկ տալ նաեւ հայ մշակոյթին: Ժողովուրդ մը մշակոյթով ազգ է, եւ առանց ատոր՝ երկոտատնիներու բազմութիւն: Շօշափելի հայրենիքը կորսնցնելէ յետոյ, հայ ժողովուրդը ուզեց մշակութային հայրենիք մը պահել՝ իբրեւ աւանդ, իբրեւ յուշք, իբրեւ յոյսը վերադարձին: Ասիկա դարձաւ տեսակ մը միարար ազդակ՝ ցրուած հոգիները համախմբելու եւ իմացական ու ոգեկան օճախ մը ստեղծելու:

Գուսանի կատարած գործին մասնակից են երեք ազդակներ.- 1) Պրն. Կանաչեան, 2) երիտասարդներու հաւատաւոր խումբ մը, 3) համայնքը որ համախմբուեցաւ խումբի երգահանդեսներուն շուրջ»:

Պրն. Աղբալեան բազմաձայն հայ երաժշտութեան ծնունդի եւ զարգացման համառօտ ուրուագիծը տալէ ետք, որոշեց Պրն. Կանաչեանի տեղը՝ հայ երաժշտութեան պատմութեան մէջ. «Պրն. Բ. Կանաչեան աւանդութեան մը հետեւորդն է, բայց նաեւ նոր հարստութիւններ բերող հեղինակ մը: Ստեղծագործող ինքնատիպ միտք եւ բազմարդիւն մշակ՝ Պրն. Կանաչեան մեզի տուաւ նոր գեղեցկութիւններ, ինչպէս՝ *Օրօրը*, *Տալիլօն*, որոնք նկարչական ամբողջութիւն մը կը կազմեն: *Յառաջ Նահատակը*, բարձր ոգեւորութեամբ եւ ներշնչումով գրուած եղանակ, որ դարձած է ազգային քայլերգ...: Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ Գուսանը միակ երաժշտախումբն է - արաբ ժողովուրդն ալ նկատի առնելով - կազմակերպուած երգչախումբ մը, որ պատիւ կը բերէ հայ ժողովուրդին ու եւրոպական կիրթ հասարակութեան ալ գնահատանքին առարկան է:

Տանկալի էր որ յաճախ վայելէինք այս խումբի երգերը: Մենք դեռ այնպիսի ծարաւ չունինք որ հայ երաժշտութիւնը հանապազորդ հաց ըլլար մեզ համար: Բայց եւ այնպէս ցօղ մըն է որ տարին քանի մը ան-

գամ կը կաթի մեր հոգիին վրայ եւ կը զովացնէ մեզ: Հայ երգը մեզ իրար կը միացնէ եւ մենք կը զգանք մեզ մէկ ազգ, մէկ մշակոյթով եւ մէկ զգացողութեամբ, առանց դաւանական եւ այլ խտրութեանց»:

Ակնարկելով Պրն. Կանաչեանի դաշնաւորած արաբական երգերուն, Պրն. Աղբալեան ըսաւ. «Ինչպէս Ս. Մեսրոպ հայերէն գրերը գտնելէ յետոյգրեր ստեղծեց նաեւ վրացիներուն եւ ադուաններուն համար, այդպէս ալ Պրն. Կանաչեան արաբական երգեր կը բազմաձայնէ, տեսակ մը իբրեւ երախտագիտութիւն՝ արաբ հիւրընկալ ժողովուրդին»:

«**Գուսան**ով սկսած է մեծարժէք գործ մը եւ մեր մշակոյթի երաժշտական ճիւղին փրցուած շղթան կցուած է նորէն: Նոր սերունդը, ինչպէս մեր համայնքը, կապուած են մշակոյթին հետ եւ ազգայինյարատեսութիւնը՝ փրկուած: Տասը տարի խումբը եւ իր երգահանդեսները դպրոց դարձած են մեր ականջներուն եւ հոգիին համար: Թէեւ դեռ մեռած չէ բոլորովին *շարքի*ներու ոգին, բայց այս խումբը շատ բան փոխած է եւ կոչուած է դեռ շատ բան կատարելու»:

«Եւ վերջապէս, գալով վարիչին, պէտք է ազատել զայն ապրուստի ծանր հոգերէն: Պէտք է պահել գիտնանք աստուածային շնորհով օժտուած մեր տաղանդները: Դրամին արժէքը իր տուած անձնական վայելքին մէջ չէ, այլ՝ հանրային կեանքին բերած նպաստին մէջ: Կը յարատեւէ ի՞նչ որ ոգեկան է, եւ ով կը նպաստէ այդ ոգեկանին՝ ան լաւապէս գործածած կ'ըլլայ իր հարստութիւնը: Հայ մշակոյթին գանձարանը պիտի նետես դրամդ, որ կարենաս «գանձդ երկինք փոխադրել»:

Պրն. Աղբալեան յայտարարեց թէ հասարակութենէն մէկը, որ չ'ուզեր իր անունը յայտնել, որոշած է արդէն դաշնակ մը նուիրել Պրն. Կանաչեանին եւ կազմուած է նաեւ յանձնախումբ մը (ՊՊ. Յ. Տէր Մելքոնեան, Ն. Տէմիրճեան, Գ. Փափագեան) նիւթապէս յենարան ըլլալու **Գուսան**ին: Պրն. Աղբալեանի բանախօսութիւնը եւ վերջին յայտարարութիւնները ընդունուեցան բոլոր ծափահարութիւններով:

Նախքան յայտագրի Բ. մասի գործադրութիւնը, խումբի բաղձանքին ընդառաջելով, Պրն. Կանաչեան ինք լուս երկու խօսք առաւել շնորհաւորեց խումբի անդամները, ոոնք մեծ անձնուիրութեամբ եւ յարատեսութեամբ հետեւած են փորձերուն եւ կենդանի պահած հայ երգը:

[ՏԱՍԸ ՏԱՐԻ]³⁴

Մուշեղ Իշխան

Հայ ժողովուրդի մատի վրայ համրուող տաղանդաւոր երգահաներաժիշտներէն մէկն է Բ. Կանաչեան, որ իր շունչով, արուեստով ու գործունէութեամբ կը մարմնաւորէ հայ հոգիին հարազատ արժէքները:

1943. Լաթափա

Մեր գաղութը իսկապես բախտաւոր է տասը տարի անընդհատ անոր ճիպոտին մշտադաւար մոգութիւնը վայելած ըլլալուն համար: Ամբողջ տասնամեակ մը ան մեզ պարբերաբար վերացուց, ոգեւորեց ու գինովցուց մեր երգերուն հարուստ ու բազմալար մեղեդիներով: Հայրենիքի թարմ յիշատակներուն մէջ ապրող տարեցներուն եւ չճանչցած մայր երկրին կարօտով տոչորուող նոր սերունդին վրայ հաւասարապէս տեղացուց Հայաստանի ոգեղէն անսիրթացումը՝ հայ երգերուն բարերար անձրեւը, տարագրութեան այս երաշտ տարիներուն: Մեզի սորվեցուց մեր ժողովրդական երգերու տրտում ու զուարթ հնչիւնները, մեր սերերուն, աշխատանքին, վշտին, պարին, օրհնութեան ու ցնծութեան հնամեայ լեզուն եւ այս ձեւով ոչ միայն մեր հոգին ճանչցուց մեզի, այլ նաեւ օտար հասարակու-

թեան: Կանաչեան նոյնիսկ փորձեց տալ աւելին՝ հայկական նուագն ու օփերան՝ իրենց ինքնատպութեանը մէջ եւ հայ բանաստեղծութիւնը՝ միաձուլուած երաժշտութեան մէջ:

Հայ երգն է անկասկած մեր մշակոյթի ամենէն հարազատ եւ ինքնուրոյն արտայայտութիւնը: Մեր գրականութիւնը, թատրոնը, նկարչութիւնը, նոյնիսկ ճարտարապետութիւնը չունին հայ ոճին բիրտեղայ մաքրութիւնը որ յատուկ է մեր երգերուն. կը հոսի դարերէն եւ իր շքեղութեան փայլը շողարձակ կրնայ պահել աշխարհի բոլոր մեծ կեդրոններուն մէջ: Կանաչեան այդ գանձին արժանաւոր պահակներէն եւ մշակներէն մէկն է:

Տասը տարի հայ երգերուն գանձարանը խուզարկելէ եւ բաշխելէ վերջ, Կանաչեանի առջեւ կը ցցուէր բաւական դժուարալոյծ խնդիր մը - ի՞նչ նորութիւն հրամցնել հասարակութեան, երբ Հայաստանէն

կտրուած, նիւթական հնարաւորութիւններէ զուրկ, աշխարհէն կղզիացած այս պայմաններուն տակ գրեթէ անկարելիութիւն է նոր ստեղծագործութիւններ ձեռք անցընել: Իսկ հանրութիւնը խոշոր մանուկ մըն է, որ կը ձանձրանայ նոյն հեշտանքը ճաշակելէ, եւ շարունակ նորութիւն կը փնտռէ:

Կանաչեանի տաղանդը եւ երաժշտական անխառն բնագոյրը զինք առաջնորդեցին հայ երգերու այն աղբիւրին, որուն ծարաւը որեւէ ատեն աւելի զգալի էր կուրծքերու տակ՝ պատերազմի ներկայ մռայլ օրերուն: Կրօնական երգերու համերգ՝ ռումբերու եւ թնդանօթի որոտներով բզկտուած հոգիներու համար: Հայ շարականներու երկնածայն մխիթարանք՝ դժոխալուր քառսին դէմ: Հաւատքի վերասլաց թռիչք՝ գետնաքարշ անկումներու առջեւ: Տեղին էր յղացումը, գեղեցիկ եւ նշանակալից:

Եթէ ճիշդ է որ «երաժշտութիւնը երկինքը կը պեղէ», դժուար է գտնել ուրիշ երաժշտութիւն մը, որ այնքան լաւ պեղէ զայն եւ հասնի ամենէն անխոյզ խորութիւնները անոր, որքան հայ շարականը: Որեւէ ատեն եւ որեւէ տեղ թերի պիտի ըլլար հայ երգը ներկայացնել՝ առանց մեր կրօնական տաղերուն: Որովհետեւ անոնց մէջ կը շնչէ ամբողջ ազգի մը հոգին՝ իր բարութեամբ, լուսագեղ հաւատքով, պաշտամունքի հզօր անկեղծութեամբ, յաւիտենական ճշմարտութեան կարօտով եւ սիրոյ յորդագեղ ալիքով:

Կիրակի օր, Ամերիկեան Համալսարանի մատուռը լեցնող հոծ բազմութիւնը (որուն մէջ չէին պակսեր ֆրանսացի, անգլիացի եւ արաբ արուեստասէրներ) երկիւղած ունկնդրութեանը մէջ հայ շարականներուն, զգաց որ Աստուած ներկայ է միշտ աշխարհի վրայ, երբ մարդ գիտէ աղօթել: Ու հայուն աղօթքը գլուխգործոց մըն է հրեշտակածայն օրհներգութեանց: Աղաչանքէ աւելի սրտակցութիւն, խնդրանքէ աւելի մաղթանք ու փառաբանանք, տագնապանքէ աւելի վերացում, հայուն աղօթքը ողորմութեան իր հայցին մէջ անգամ գիտէ մնալ վեհ ու մեծավայելուչ:

Պարզ 'վայելք' մը չէր **Գուսանի** Կիրակի օրուան համերգը, այլ կրօնական ապրում, վերադարձ մեր պապերու ճշմարիտ զգացողութեան, հաղորդութիւն տիեզերական մեծ ուժին, որ ներշնչեց այդ երգերը մեր վեղարակիր սուրբերուն ու բանաստեղծներուն: Որովհետեւ կարելի չէր լսել քնքուշ ու քաղցր *Յամենայնիւն*, խորհրդաւոր *Սուրբ Սուրբը*, խանդավառ *Օրհնեալ է Աստուածը* կամ հանդիսաւոր *Հայր Մերը* եւ չսարսռալ զգացումի այդքան գերազանց սրբութեամբ, չամբառնալ ոլորտները կապոյտին, ուր մխուած կը թնդային մեր տաճարներու սլացիկ գմբէթները:

Հայ Լուսաւորչական Եկեղեցիի այնքան հարուստ արարողութիւններէն քաղուած քանի մը տաղեր եւ քանի մը շարական պատարագէն՝ կը կազմէին յայտագիրը համերգին, որուն գտած յաջողութիւնը եւ ընդու-

նելութիւնը բացարձակ է: Այդ յաջողութեան մէջ իրենց դերը ունեցան անշուշտ հայ ժողովուրդի ստեղծագործութիւնները վերստեղծող Եկմալեանը, Կոմիտասն ու Կանաչեան ինքը, իրենց տաղանդին մնայուն դրոշմով: Բայց պետք է անվարան յայտարարել որ մեծ բաժին ունեցան նաեւ **Գուսան** Երգչախումբը եւ Պրն. Կանաչեան, այս անգամ իբրեւ խմբավար: Երգեցողութիւնը գրեթէ անթերի էր: Տասը տարուան իր գոյութեամբ, **Գուսան** դարձած է խումբ մը, որ թէեւ թիւով սահմանափակ, բայց ձայնական մարզումով՝ ընդունակ արտայայտելու մեր երգի բոլոր սեռերու ոգին ու նրբութիւնները: Զառաձայն համերգին գաղտնիքներուն տիրապետած խումբ մը, որ երգեց կատարեալ ներդաշնակութեամբ, հաղորդական զգացումով ու հասկացողութեամբ: Դիւրին չէ անշուշտ այդ արդիւնքին հասնիլը. չմոռնանք որ առնուազն 5-6 ամսուան աշխատանք թափուած էր այս համերգին վրայ:

Երաժշտութիւն մըն ալ՝ Պրն. Կանաչեանի սքանչելի չափատուութիւնը: Ոչ մէկ աւելորդ շարժում. ձեռքերու եւ դէմքի ամէն արտայայտութիւն՝ նպատակի մը համար: Այդքանը սակայն չափազանց չոր ու անկենդան պիտի ըլլար եթէ Պրն. Կանաչեան չունենար ինքնաբեր ներշնչումը երգին միախառնուելու եւ միախառնելու նաեւ իր խումբը: Այս անգամ, մատուռի բեմին վրայ, մեծ երգեհոնին դիմաց, իր 'դպիրներու' սպիտակազգեստ շարքին առջեւ, ան տպաւորիչ էր արուեստագետի մը չափ ու պատարագիչի մը պէս:

Պետութիւն չունինք, որ պատուանշանով զարդարեր Պրն. Կանաչեանի կուրծքը: Բայց այդ պակասը Կիրակի օր կերպով մը փոխարինեց Կաթողիկոսական Տեղապահ Խաղ արքեպիսկոպոս, ընդհանուր խանդավառութեան մէջ Պրն. Կանաչեանի յանձնելով ոսկիէ խաչ մը՝ որպէս արտայայտութիւն իր հիացումին: Ժողովուրդը իր ծափերով միացաւ սրբազանի գնահատանքին:

Աւելորդ մանրամասնութիւն պիտի ըլլար առանձին առանձին վերլուծել երգերը: Զարկ կա՞յ ըսելու թէ շատ մեծ ձեռնհասութեամբ երգուեցան նաեւ մեներգերը՝ տիկիներ Կանաչեանի, Չ. Շանթի, Մ. Չելվեեանի, Օրդ. Լ. Թիւթիւնճեանի, Տոքթ. Էլմաճեանի եւ Պրն. Ա. Ղուպիկեանի կողմէ, երբ ըսինք արդէն թէ համերգը ամբողջութեան մէջ յաջողութիւն մըն էր:

Մէկ թելադրանք եւ մաղթանք միայն: Երանի թէ մեր եկեղեցին ամէն Կիրակի մեզի տայ նոյն կատարելութեամբ կրօնական երգերու համերգ, որ մեր հոգիին հանապազորդ հացը դառնայ:

Երկու շաբաթ անցաւ Կանաչեանի մեկնումէն իվեր, ու մեր քաղաքին մէջ, դեռ քիչ մը ամէն տեղ կը շարունակուին ջերմ գրոյցներու նիւթ կազմել իր համերգերը: Մեր առաջին երկտողով ըսիւք արդէն, թէ տասնամեակէ մը իվեր այսքան գեղեցիկ եւ յաջող համերգ՝ Զալէպի ժողովուրդը չէր վայելած: Յաճախ ունեցած ենք համերգեր, սիրող երաժիշտներու կողմէ պատրաստուած (Կանիմեան, Լեւոնեան եւն.) եւ միշտ՝ սահմանափակ շրջանակով: Կանաչեան մը պետք էր, ա՛յս յաջողութեամբ համերգի մը համար: Յաջողութեան գլխաւոր պատճառը, անշուշտ ինք՝ տաղանդաւոր երգահանն էր: Բայց կային շարք մը ուրիշ ազդակներ եւս, որոնց բոլորին բարեղեպ համադրութիւնը մեծապէս նպաստեց փայլուն արդիւնքին:

Բոլորէն առաջ՝ նախաձեռնողն ու կազմակերպիչը ձեռնարկին՝ ԶՄԸ-Մի վարչութիւնը, որուն երիտասարդական կորովը յաղթեց ամէն դժուարութեան: Յետոյ, ամէն գնահատութենէ վեր գոհողութիւնը երգչախումբի երկսեռ անդամներուն, որոնք ամիս մը շարունակ եւ ամէն օր ենթարկուեցան իրենց սիրելի այլ խստապահանջ Վարպետի փորձերուն... խաչելութեան: Եւ վերջապէս, ազնիւ քայլը **Գուսան** երգչախումբի անդամներուն (Պէյրութէն՝ տիկիններ Կանաչեան, Չ. Շանթ, Ե. Աճեմեան, Պրն. Էլմաճեան), որոնք յանձն առին երկար ճամփորդութեան մը ամբողջ տաղտուկը, աւելցնելու համար արդէն իսկ մարզուած ու հարուստ ձայնը Զալէպի երգչախումբին:

Այս բոլորէն ետք անակնկալ մը չէր այլեւս հսկայ բազմութեան խուժումը Զալէպի ամէնէն ընդարձակ սրահէն ներս եւ յաջորդ օրն իսկ համերգին կրկնութիւնը, աւելի խանդավառ մթնոլորտի մը մէջ:

Կանաչեան մէկ ամսուան ընթացքին, եւ իրեն համար բոլորովին նոր ձայներէ, կազմեց երգչախումբը (մօտ 100 հոգի) եւ յաջողեցաւ այդքան կարճատեւի մը մէջ պատրաստել ճոխ յայտագիր մը, որ գործադրուեցաւ անթերիօրէն, հայ եւ օտար ունկնդիրներու հիացական վերացումին մէջտեղ:

Երգերուն մեծ մասը – Կոմիտասէն ու Կանաչեանէն – ծանօթ էր արդէն: Մեզի համար նորութիւն էին *Պարերգը* եւ *Վարդերի Զետը*: Կանաչեանի այս նոր ստեղծագործութիւնները – մանաւանդ երկրորդը – արժանացան իրենց արժեքին վայել ընդունելութեան եւ կրկնուեցան բազմաթիւ անգամներ: Ուշագրաւ գործ էր նաեւ *Աբեղանին* միգանուշներու հատուածը: Խիստ շնորհալի յղացում մըն էր մանաւանդ *Չարիքեանի Խենթը* քերթուածին երգչախումբի ընկերակցութեամբ արտասանուիլը: Տիկին Եղանտ Աճեմեան իր բնական ու նոյն ատեն խորապէս տպաւորիչ ձայնով, պարզ ու ժուժկալ առողջանութեամբ՝ ոչ միայն ապրեցաւ

1920, Պոլիս. Կ.Հ.Ս. Պոլսոյ երգչախումբը, Պերպերեան Վրժ.ին մէջ

ու ապրեցուց քերթուածին սքանչելի պահը, այլեւ արտասանութիւնը հասցուց իրական արուեստին: Ցաւալի էր որ երկրորդ օրը յայտագրէն դուրս թողուած էր արտասանութիւնը, օտարներու բազմութիւնը հաշուի առնելով:

Պրն. Էլմաճեան ունի առողջ ու տոկուն ձայն մը: Տիկին Չեփիւռ Շանթ երգեց վարակիչ ջերմութեամբ: Իր ձայնը, բնատուր շնորհին եւ տաք շէշտին հետ կը կրէ նաեւ խստօրէն մարգուած ու գիտակից երգչուհիի մը անվիճելի յատկութիւնները: Տիկին Կանաչեան յաջողեցաւ մայրական գորով ու քնքշութիւն դնել Օրօրին մէջ, իր մելանուշ ձայնով...:

Խանդավառ ծափերու իրական փոթորիկ մը շղթայագերծեց Օրդ. Է. Մարանկոզեան, իր անգերազանցելի Պճիկկոյով: Իր վճիտ ու պայծառ ձայնով՝ Օրդ. Մարանկոզեան արժեցուց ժողովուրդին կողմէ իրեն տրուած *Հալէպի Սոխակ* մակդիրը, անվերջանալի ծափերու մէջտեղ: Ահաւասիկ, թէ ինչ հրաշքներ կրնան գործել վարպետ ուսուցիչ մը եւ գեղեցիկ ձայն մը, որ ասկէ առաջ մնացած էր պատահական «երաժիշտ»ներու ձեռքին տակ...

Դաշնակի ընկերակցութիւնը ստանձնած էր Հալէպի թիւ 1 դաշնակահարուհին՝ Օրդ. Մելինէ Յերարտեան:

Երկար պիտի ըլլար կանգ առնել իւրաքանչիւր երգի վրայ: Ամեն ինչ ըսած կ'ըլլանք արդէն, կրկնելով՝ թէ երգչախումբը անթերիօրէն իրագործեց բոլոր երգերը, ստիպուելով անվերջ կրկնել՝ ծափերու տեղատարափին տակ: Շնորհաւորելի են բոլորը անխտիր, իրենց գոհողութեան ոգիին, փարումին եւ ձեռք բերուած գեղեցիկ արդիւնքին համար: Խումբը, այլեւս մնայուն հանգամանք ստացած եւ նուիրագործուած հայ երգի Ս. Մեսրոպին՝ ԿՈՄԻՏԱՍԻ անունին տակ, պատրաստ պիտի

սպասե իր սիրելի ղեկավարին, տարին առնուազն երկու անգամ:

Իսկ Կանաչեանի՞ն բաժինը այս բոլորին մէջ.

– Կանաչ մնաս, սիրելի Կանաչեան ու քեզ հետ կանաչ պահես արմատախիլ այլ կենսունակ մեր Հայ Ծառին ամենէն դալար ճիւղը՝ Երգը...

1943

ԳՈՒՄԱՆԻ ՀԱՄԵՐԳԸ (ՍԷՆ ԺՈՁԷՖ, 22 ՅՈՒՆԻՍԻԱՐ)³⁶

S.

Գովելի նախանձախնդրութեամբ, **Գուսան** Երգչախումբը պարտք սեպած էր հանդես մը նուիրել Կոմիտաս Վարդապետին, անոր մահուան ութամեակին առթիւ:

Պէյրուքի գիտակից հայութիւնն ալ լայնօրէն ձայն տուած էր՝ ՍԷՆ ԺՈՁԷՖ փութացնելով իր ամէն կարգի ներկայացուցիչները: Է՛, երբ օրհներգը կու գայ Կանաչեանէն եւ կ'երթայ Կոմիտասին, ո՞վ կրնայ ականջը գոցել: Վերջ ի վերջոյ այս համայնքը, որքան ալ դեռ երէկ գաղթական, միշտ եղած է հոգիով հարուստ, ծարաւի՝ երգի ու երաժշտութեան, մանաւանդ ի՛ր երգին, որմէ տարբե՛ր քաղցրութիւն մը կը ծորի:

Ասկէ՝ հոծ ու ընտրեալ բազմութիւնը, ուր օտար յարգելի կրօնականներու կողքին լայնօրէն ներկայ էր նաեւ հայ կղերականութիւնը, յանձինս Զետիճեան եւ Արտաւազդ սրբազաններու եւ բազմաթիւ վարդապետ հայրերու:

Յայտագիրը ամբողջովին կազմուած էր Կոմիտասի երգերով. կատարուեցաւ կարելի ներդաշնակութեամբ եւ ստեղծեց վարդապետին յիշատակովը օծուն մթնոլորտ մը, այնքան քաղցրօրէն տխրագոյեցիկ: Այն աստիճան որ, ինքնեկ մղումով մը, Առաջնորդ Հայրը պարտք սեպեց յարգանքի քանի մը խօսք ըսել, ոգեկոչելով Վարդապետին անմահ յիշատակը եւ գնահատելով աննման անձնուիրութիւնը որով Կանաչեան կը շարունակէ վառ պահել իր ստացած ջահը, մինչ աշակերտներուն մեծ մասը քաշուած է հրապարակէն:

Ինչ կը վերաբերի յայտագրին, կը խորհինք թէ հոգեբանական չէր բեմին վրայ դնել Կոմիտասի նկարը: Այն ալ այդ դիրքին մէջ: Վասնզի, որքան ալ պաղարին, աշակերտին համար անկարելի է դիմացն ունենալ վարդապետին նկարը, այնքան տխրօրէն խորհրդաւոր իր վեղարին մէջ, եւ չլուզուիլ, չխռովիլ, չվերանալ: Մանաւանդ երբ խնդիրը կը վերաբերի այլ խմորէ աշակերտի մը՝ համակ արուեստ ու գաղափար, զգացում ու շունչ:

Բայց արուեստագետը շուտով յաղթեց աշակերտին, սրահին մեջ պտտցնելու համար Կոմիտասի շունչը, այնքան հարագատ ջերմությամբ, այնքան շնորհալի ներդաշնակությամբ: Այնպես որ, կարգ մը կտորներու մեջ եթե գոցէիր աչքդ, այն տպաւորութիւնը կը կրէիր թէ վարդապետն է որ, դիմացի պատէն վար իջած, կը վարէ խումբը:

Գալով մեներգերուն, յիշենք յայտագրի կարգով: Տոքթ. Է. Էլմաճեան միշտ զոռ էր իր բարձր ձայնին մեջ, Պրն. Յ. Ասլանեան զգացումով եւ սրտով երգեց խստապահանջ *Կռունկը*, Տիկ. Չ. Շանթ գիտցաւ ապրում եւ քաղցրութիւն դնել իր փնտռուած երգեցողութեան մեջ, իսկ Տիկ. Զ. Կանաչեան զմայլելի եղաւ *Չինչ Ու Չինչի* մեջ, որ քնքշութիւն եւ հասկացողութիւն կը պահանջէ՝ իր գոհար արժէքը փայլեցնելու համար:

Գուսանի համերգերը իսկապէս երեւոյթ են մեր ցամաք կեանքին մէջ: Միայն փափաքելի է աւելի խնամք տանիլ նոր երգիչներու մարզանքին, որպէսզի խումբը կարենայ արժանաւորապէս ցոլացնել վարիչին տաղանդը:

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳ³⁷

Հակառակ անոր որ ունեցածը «սիրող»ներու երգչախումբ մըն է, Պրն. Բարսեղ Կանաչեան ամէն տարի կը յաջողի տալ կատարեալ թեքնիքով եւ կատարեալ արուեստով երգահանդէս մը: Յունուար 22ին տուածը նուիրուած էր Կոմիտաս Վարդապետին, անոր մահուան ութամեակին առթիւ: Եւ այս պատճառաւ յայտագրին երեք մասերը կազմուած էին երգերէ որոնք ձայնագրած էր ականաւոր վարպետը:

Յայտագրի այս կազմութիւնը գերծ չէր որոշ միօրինակութենէ: Որովհետեւ հովուական շէշտուած յատկանիշով այդ երգերը դրոշմուած են մեղամաղձոտությամբ մը զոր աւելի ցայտուն կը դարձնէին *միւտօր* շէշտերը: Արդարեւ, զարմանալի է հայկական սա երաժշտութիւնը որ տեղի կ'ունենայ արեւելեան երգահանութեան յատուկ դանդաղ ու կշռութաւոր խորքի մը վրայ, բայց կը դառնայ արագասահ, վերածուելու համար արեւմտեանին շատ մօտիկ քաղցրահնչիւն արտայայտութեանց:

Երգահանդէսին առանցքը կը կազմէին խմբերգերը, ընդմիջուած մեներգերով: Տիկին Կանաչեան երգեց շատ մշակուած նրբութեամբ եւ շատ շնորհով: Տիկ. Շանթ գիտցաւ դէմքի խաղերով արժեցնել իր վճիտ ու զօրաւոր ձայնը: ՊՊ. Յ. Ասլանեան եւ Է. Էլմաճեան երեւան եկան փոխնիփոխ շատ թաւ եւ շատ բուռն, բայց շատ ճշմարիտ տաղանդով: Տիկ. Աւետեան մեծ շնորհով կատարեց դաշնակով ընկերակցութիւնը՝ մեղմ, ճարտար եւ նուրբ:

Գալով խմբական երգերուն, կ'արժէր մէկիկ մէկիկ վերլուծել զանոնք, բայց գոհանանք ընդհանուր տպաւորութիւն մը ներկայացնելով: Պրն. Կանաչեան գիտէ իր 85 երգիչներու մօտ ստեղծել հաւաքական

ոգի մը եւ հասարակաց նուրբ խորհուրդ մը, զոր գիտէ մարմնացնել, քարացնել մատի շարժումներով: Խումբը երեւան եկաւ իբրեւ երգեցողութեան հրաշալի գործիք մը: Այս միաձոյլ ձայնը գիտցաւ ըլլալ ճապուկ եւ քաղցր մրմունջի նման, վճիտ ու թնդացող փողահարութեան նման, մարմրուն ու վշտագին շունչի մը պէս, յախուն կամ մեղմասահ՝ համաձայն խորհրդաւոր շարժումին զոր իրեն կու տար վարիչի հոգին:

Ընտիր ունկնդիրներէն յիշենք Յայ Կաթ. Պատրիարքարանի Ընդհ. Փոխանորդ Գեր. Զետիճեան, Պէյրութի Յայոց Առաջնորդ Գեր. Արտաւազդ Սիւրմէեան: Կիլիկիոյ Կաթողիկոսական Տեղապահը բացակայ ըլլալով քաղաքէն, ներկայացուցիչ դրկած էր: Անոնց կողքին տեղ գրաւած էին Յարգելի Յայր Տը Պոնվիլ՝ Մերձաւոր Արեւելքի Յիսուսեաններու փոխնախագահը, Պէյրութի երկու երեսփոխանները՝ ՊՊ. Շամլեան եւ Տէր Գալուստեան, եւ հայ գաղութին ամբողջ ընտրանին, որ ծայրէ ի ծայր լեցուցած էր Սէն Ժոզէֆ Յամալսարանի սրահը:

ԿԱՆԱԶԵԱՆԻ ՀԱՄԵՐԳԸ

(Ամերիկեան Մատուռ, 28 Մարտ)³⁸

Յ.Մ.Ա.

Համերգը սկսած ատեն, անձկութեամբ կը մտածէի.— **Գուսան** երգչախումբը պիտի կարենա՞յ գոնէ ամօթապարտ չմնալ: Զէ՞ որ ապերախտ, ուղղակի փորձանաւոր է գործը, ըլլալով զուտ կրօնական երգերէ կազմուած, այսինքն միապաղաղ, այսինքն ձանձրացուցիչ: Իսկ ծանօթ է խորանէն տրուած ազդարարութիւնը.

— Մի՛ ոք յերախայից, մի՛ ոք յանմաքից մերձեսցի յԱստուածային խորհուրդս...:

Որ թարգմանի՝ թոթով, ոչ-բիւրեղ արուեստագետներէն ոչ ոք թող մօտենայ այս խորհրդաւոր ու ծանր գործին:

Համերգը վերջացած ատեն, արդէն կրցայ ըսել հրճուանքով.— Պրն. Կանաչեան ոչ միայն ամօթապարտ չմնաց, այլեւ նոր դափնի մը շահեցաւ, ապրելով ու ապրեցնելով անզուգական խորհուրդը որ մեր սրբազան երգեցողութիւնն է: Այնպէս որ *Ուրախ Լերը* իրականացաւ կրկնակի, թէ՛ եկեղեցիին համար որուն ձօնուած էր համերգը, եւ թէ՛ Ժողովուրդին համար որուն կը հրամցուէր իբրեւ նորութիւն:

Արդարեւ, ամէն վայրկեան կը զգայիր թէ դիմացինը պարզ դեկավար մը չէ, այլ կատարեալ արուեստագետ մը որ ամիսներով շունչ ու քրտինք թափած է ու թափել տուած, իւրաքանչիւր խազի վրայ կանգ առած ու սիրտ հատցուցած, մէկ խօսքով՝ ոչ մէկ ճիգ խնայած, վայելչօրէն հագուեցնելու համար մեր սրբազան երգերը: Եւ ճիգը ամուլ չէր անցած: Կարծես մէկ բերան, խումբը դիւրութեամբ կատարեց ելեւեջներն ու անցքերը, առանց որեւէ թափթփածութեան:

1948, Քեսապ

Ինչ կը վերաբերի մանրամասնութեան, յայտնենք թէ համերգը Բ. մասին մէջ է որ գազաթնակետին հասաւ, իրեն հետ վերացնելով ունկնդիրները: Մասնաւորաբար յիշատակելի էր Օրդ. Լ. Թիւթունճեանի *Գովեա Երուսաղէմը*, զոր երգեց այնքան շնորհով ու զգայնութեամբ: Ահա նոր ուժ մը որ հորիզոն ունի:

Տպաւորիչ էր նաեւ *Տէր Ողորմեան* (Գ. մաս), զոր յաջողութեամբ երգեց Տիկ. Չ. Շանթ:

Գալով միւս մեներգերուն, *Ուր ես Մայր Իմը* ուրիշ ձայն կը պահանջէր, երեւան գալու համար իր ամբողջ թախծութեամբը որ ամէն տարի արցունք թափել կու տայ եկեղեցիներու մէջ:

Բայց այս երկրորդական կետերը, որոնց վրայ կարելի է աւելցնել նաեւ արական խումբին տկարութիւնը, ոչինչ կը պակսեցնեն փայլէն այն պատկերին, զոր Պրն. Կանաչեան գծեց օտար սրահի մը մէջ, այնքան ճարտար ու պատուաբեր գիծերով:

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱՄԵՐԳ ՊՐՆ. Բ. ԿԱՆԱՉԵԱՆԻ³⁹

3. Վրդ. Գալայճեան

28 Մարտին Կիրակի կ. վ. ժամը 4ին Ամերիկեան Համալսարանի Մատռան մէջ տեղի ունեցաւ համերգը: Սրահը լեցուն էր հայ ունկնդիրներով յատկապէս: Կը նախագահէին Խաղ եւ Արատաւազդ Գեր. Սրբա-

զանները, շրջապատուած հայ եւ օտար կղերականներէ: Համերգին յայտագիրը ճոխ էր, գրեթէ ամբողջութեամբ Ս. Պատարագի երգերէն կը բաղկանար, բացառութիւն կազմելով միջանկի այլ երգեր:

Իբր նորութիւն, Պրն. Կանաչեան յարմարացուցած էր երգեհոնի ընկերակցութիւնը: Եկմալեանի քառաձայն երգերն էին մեծ մասամբ յայտագիրը կազմողը: Պետք է ըսել որ անոնք լաւ ներդաշնակուած ըլլալով շատ յաջող կերպով երգուեցան, մանաւանդ *Հայր Մերը*, *Օրհնեալ Է Աստուածը*, փոխասացութիւնը, որուն մէջ հիանալիօրէն երգեց Տիկ. Կանաչեան՝ զգայուն եւ յուզիչ ապրումով: Իսկ սարկաւագի մասը լաւ արտայայտեց Պրն. Ա. Խուպիկեան: *Գովեա Երուսաղէմը* նոյնպէս շատ գեղեցիկ արտայայտեց Օրդ. Լուսին Թիւթիւնճեան իր քնքուշ եւ յստակ ձայնով: Յաջող երգուեցան նաեւ Եկմալեանի միւս երգերէն *Սուրբ Սուրբը*, *Երգէին եւ Ասէին*, *Ամէն Հայր Երկնաւոր*, *Որդի Աստուծոյ եւ Յամենայնին*: Գուցէ այս վերջինը անելի լաւ լսուէր եթէ իգական խումբին երգելու միանար նաեւ արական խումբը:

Կոմիտաս Վրդ.էն *Բազմութիւնքը* Տոքթ. Էլմաճեան հիանալիօրէն երգեց, իսկ քառաձայն երգուեցաւ *Քրիստոս Ի Մէջը*, Կոմիտաս Վրդ.ի եւ *Տէր Ողորմեան*, որ իրապէս գլուխգործոցը կը կազմէ Վարդապետին: Պրն. Կանաչեան հարազատօրէն թարգմանը եղաւ կոմիտասեան խոր զգացումին, նուրբ եւ զգայուն արտայայտութեամբ:

Խաղ սրբազան իբր վարձատրութիւն՝ Պրն. Կանաչեանի կրծքէն կախեց ոսկեայ խաչ մը:

Պրն. Կանաչեան նորութիւններ ալ ուներ՝ իր կողմէն աշխատասիրուած. *Օրհնեցէքը* մերթ միաձայն եւ մերթ քառաձայն, օրկի ընկերակցութեամբ նոր գեղեցկութիւն մըն էր, նոյնպէս՝ *Ով Չարմանալին*, *Ուր Ես Մայր Իմ*, յուզիչ էին: Իսկ *Ճգնաւորքը* վեհ էր եւ իմաստալից՝ ներդաշնակութիւնը:

Ինչպէս կը տեսնուի յայտագրին մէջ իբր նորութիւն միայն Պրն. Կանաչեանի մշակածներն են, իսկ մնացեալին մեծ մասը արդէն ծանօթ են իրենց քառաձայնով իսկ: Բայց այդ երգերուն ծանօթ ըլլալը պատճառ մը չէ՝ անտեսելու համար տաղանդաւոր երաժիշտին արժանիքը: Նորութիւն է արտայայտելու նուրբ ձեւը որ հազուագիւտ կարողութիւնն է Պրն. Կանաչեանի:

Գուսան Երգչախումբը երկար տարիներ ժողովրդային երգերու մէջ մարգուեցաւ: Հինգ ամիս միայն՝ եկեղեցական երգերու, քիչ է: Իսկ գործը ինքնին յաջող էր եւ հիացումի արժանի: Ա՛լ անելի լաւ պիտի ըլլար անշուշտ 60ի տեղ 100 հոգիներէ բաղկանար խումբը: Այդ պարագային շատ անելի վեհ, վսեմ եւ յուզիչ պիտի լսուէին մեր եկեղեցական այնքան գեղեցիկ եւ խնամուած երգերը, արցունք պիտի յուզէին, անտարբեր հոգիներու մէջ մարած հաւատքը պիտի արթնցնէին գէթ վայրկեանի մը համար:

Այդքան մեծ սրահի համար երգչախումբը փոքր էր. այդ աշխատանքն ու արուեստը կրնային շատ անելի լաւ տպաւորութիւն ձգել անելի յարմար սրահի մը մէջ, օրինակ՝ Յիսուսեանց Յամալսարանի սրահը, կամ՝ Մեմորիըլ Յօլը: Արդեօք կարելի չէ՞ կրկնել նոյն գեղեցիկ համերգը վերոյիշեալ սրահներէն միոյն մէջ: Յաջող եւ գեղեցիկ էր եկեղեցական համերգը, վերացնող եւ յուզիչ:

Այդ երգերը՝ Պրն. Կանաչեանի նուրբ արուեստով արտայայտուած՝ զմեզ կը փոխադրեն Կոմիտասի եւ Եկմալեանի շրջանին, մաքուր, զտուած, մշակուած, սրբացած հայ սրբազան երաժշտութեան տաճարի առջեւ եւ մեզ ճաշակել կու տան վսեմն ու անտեսանելին:

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԸ ԻԼՈՒՐ ՀԱՅ ԵՐԳԻՆ⁴⁰

Յ[ակոբ] Մ. Ա[սլանեան]

Շատ լսած եմ Պրն. Կանաչեանի երգը՝ հայ թէ օտար յարկերու տակ, հանրային թէ մասնաւոր հաւաքոյթներու առթիւ: Բայց ինչ որ լսեցի Լաթաքիոյ մէջ, Ապրիլ 10ին եւ 11ին, բոլորովին տարբեր բան մըն էր, ուրիշ «ջրէ» էր, բացառիկ թրթռացում մը ունէր, մանաւանդ՝ արտակարգ արծազանգ մը:

Այն աստիճան որ, պահ մը խորհեցայ թելադրել **Գուսան** Միութեան որ հանգիստ թողու Պէյրութը իր անապատ հոգիին ու մատ մը բամբասանք կապած յարաշարժ լեզուին հետ, եւ տարեկան համերգերը տայ Լաթաքիա կամ նման այլ քաղաք մը: Մեղքցայ մանաւանդ որ, Միութեան տասնամեակը տօնուեցաւ հոս եւ ոչ թէ հոն՝ հեռաւոր, այլ սրտով մօտաւոր ափի մը վրայ:

Այնքան բացառօրէն սրտագրաւ ու գօտեպնդիչ է տպաւորութիւնս: Աւելի ճիշդ՝ տպաւորութիւնը. որովհետեւ բոլորինն է, միաձայնութեան դրոշմը կը կրէ մեր անմիաբան միջավայրին մէջ:

* * *

Ինչու՞ այս նորութիւնը, երբ ամէն ինչ նոյնն էր, սկսեալ վաստակաւոր վարիչէն մինչեւ երգչախումբին անդամները եւ յայտագրին երգերը: Երբ, անելի ըլլալով, կոկորդները յոգնած էին, իբրեւ հետեւեանք 6 ժամուան դժուար ճամփորդութեան մը:

Յիշեցէք *Ազդարարի* նախորդ թիւին մէջ բերուած ժողովրդական խօսքը՝ «ջուրը ակէն կը խմեն»:

Կանաչեանի երգն ալ գտած է իր «ակ»ը՝ խանդավառ եւ հարազատ միջավայր մը, օժտուած հրաշալի *աքուսթիքով* մը որ գիտէ արժեցնել ձայնը, կշռոյթ ու մանաւանդ երանգ տալով անոր:

Եւ միջավայրը ստեղծուած էր շատ առաջ, երգչախումբի ժամանակն իսկ տօնական պատկեր մը տալով քաղաքին: Կը փութան ամեն կողմէ, ողջունելու համար Կանաչեանը: Ու ի՞նչ զեղումով: Ժպիտ կայ բոլոր շրթներուն վրայ, բոլոր աչքերուն մէջ:

Բարիգալուստին կը յաջորդէ սեղանը, հրաշալի տեսարան մը պարգեւով: Ասդին՝ տիկիններ եւ պարոններ, այնքան սիրալիր սպասարկութեան մէջ: Անդին՝ սեղաններուն ետին, հետաքրքիր բազմութիւն մը, երկիւղած սպասումի մէջ:

Արծազանգը կրնա՞յ ուշանալ միթէ: Եւ ահա կատարեալ «համերգ» մը, բոլորովին յանպատրաստից եւ ատով իսկ խռովիչ:

Հապա յաջորդ օրուան «կրօնական համերգ»ը պատարագի պահուն: Մտքիս առջեւ եկաւ Ամերիկեան Համալսարանի մատուռը: Հո՞ն ալ երգեր երգուեցան, եւ աւելի շատ ու աւելի հոծ բազմութեան առջեւ: Բայց ինչ խո՞ր տարբերութիւն: *Սուրբ Սուրբը* տարբեր սրբութիւն մը զգեցած է հոս: Որովհետեւ տեղն ինկած էր. հարազատօրէն հայկական միջավայր մը: Հայ կրօնական երգը՝ հա՛յ կրօնական տաճարին կը վայելէ...:

* * *

Չպիտի խօսիմ պաշտօնական համերգի մասին որ տրուեցաւ Սինէ Ամփիրի մէջ, ի նպաստ Ֆրանսական Կարմիր Խաչին: Որովհետեւ յայտնի էր թէ ի՞նչ կրնար ըլլալ՝ հայ երգին ու անունին նոր պանծացում մը, օտար եւ հայ հասարակութեան առջեւ:

Ասոր փոխարէն, որքան խօսիմ՝ քիչ է այն սեղանի մասին որ համերգէն յետոյ տրուեցաւ ի պատիւ խումբին, Ազգային Վարժարանի սրահին մէջ: Վասնզի ցեղային զգացումը քիչ անգամ այսքան ինքնեկ ու ազնուական զգացումներ պարգած է: Ճաշ չէ, այլ ցնծատօն, սրտբացեքի յուզիչ արարողութիւն, նախագահութեամբ Բաբախեանի, որ այլեւս առտուան վերացեալ պատարագիչը չէ, այլ հօտը գօտեպնդող ներշնչեալ հովիւր: Կը թելադրէ «հայ» բառով գլխաւորել **Գուսան** անունը, աւելի՛ շեշտելու համար անոր հայկականութիւնը:

Գուսանը ձայն կու տայ անմիջապէս, հայկական շարք մը երգեր թնդացնելով:

Լուռ չեն մնար նաեւ տեղացի ազգայինները: Պրն. Երուանդ Տ. Թորոսեան կու տայ ազդանշանը՝ 50 ոսկի նուիրելով ...: Նոյնքան գումարներով անոր կը հետեւին Պրն. Յարութիւն Մաքիւնճեան եւ Լաթաքիոյ թաղականութիւնը, մինչ ատամնաբուժ Ա. Սարաֆեան 25 ոսկի կը նուիրէ **Գուսան** Միութեան:

Այդ միջոցին կը լսուի տերօր դաշն ձայնը. քեսապցիները, որոնք 25 հոգիւնոց խումբով մը եկած էին համերգը լսելու՝ իրենց «այրիի լուման» կը բերեն, 25 ոսկի նուիրելով...:

Հապա միւս շարժումները, նոյնքան յուզիչ: Պրն. Աթըգեանի բերնով Քեսապ կը կանչեն տաղանդաւոր արուեստագետը, իբրեւ իրենց հիւրը: Այսինքն իրենց գլխուն, իրենց աչքին վրայ տեղ ունեցող, ինչպէս կ'ըսէ մեր պատուական ժողովուրդը, որուն անխարդախ մասն են:

Տեղը չէ՞ յիշելու Տոքթ. Պերպերեանը, որ ուղղակի ջիղը հանդիսացաւ Լաթաքիոյ այս անմոռանալի ուխտագնացութեան, այնքան ժամանակ ու նուիրում բերելով:

* * *

Իր բազմամեայ բեղուն գործունեութեան ընթացքին, Պրն. Կանաչեան շատ ծափ ու շնորհաւորութիւն քաղած է, բայց ապահովաբար շատ քիչ անգամ հանդիպած է այսքան սրտաբուխ ու յուզիչ գնահատումի մը: Ան տեսաւ հայ ժողովուրդը *խլուր հայ երգին*, եւ այս չքնաղ տեսարանը ինքնին բաւական էր հպարտանքով ունեցնելու իր կուրծքը եւ նոր աւիւն ներշնչելու իր տաղանդաւոր մտքին:

Մամռապատ առուներուն մի՞ նայիր, Վարպետ: Ակը միշտ կը մնայ վճիտ ու յորդահոսան:

ՀԱՅ ԵՐԳԸ ԼԱԹԱՔԻՈՅ ՄԷՉ⁴¹

Հայ Մը

Առտուընէ ի վեր, ի՞նչ կ'ըսեմ՝ երեկուընէ ի վեր կը սպասենք. ժողովուրդը ամբողջ կը սպասէր իրենց: Կեսօրին արդէն գիտենք որ ճամփան են անոնք: Կեսօրէ ետք, Պրն. Պետեւեան իր ինքնաշարժով գնաց դիմաւորելու զիրենք:

Ժամը 5ին մօտ էր երբ ինքնաշարժները երեւցան փողոցին ծայրէն ու բազմութիւնը դուրս թափեցաւ դպրոցի շէնքէն, դիմաւորելու համար Պրն. Բ. Կանաչեանն ու իր երգչախումբը: Անոնք վար իջան փոշեթաթախ, յոգնած՝ վեց ժամուան անհանգիստ ճամփորդութենէն:

Հայու տղաք, հայու աղջիկներ, հայու անուշ աչքերով կը ժպտէին Լաթաքիոյ հայրենակիցներուն: Դպրոցին սանդուխին գլուխը կանգնած, Տ. Սուրէն Բաբախեան իր հայկական լայն ու բարի ժպիտովը պատասխանենց անոնց, ու վստահ եմ թէ անոնք որ կրցան կարդալ անոր մէջէն արտասանուող խօսքերը, մոռցան յոգնութիւնն ու փոշին:

Հոն են թաղականները, տիկիկները, օրիորդները, դպրոցի աշակերտներն ու աշակերտուհիները, ամենքը ուրախ, ամենքը ծիծղուն, պատրաստ՝ օգնելու, ծառայելու Պէյրութէն եկողներուն:

Ես ալ անցորդ այս քաղաքէն, կը դիտեմ ամենքը. տեղացի ու եկուոր, հայու ծարաւ աչքերով:

Մէկը ջուր կը բերէ, միւսը՝ օճառ, անձեռոց, ուրիշ մը ջուր կը թափէ

Հալէպ

յոզնած տողոց ձեռքերուն, կ'երթան կու գան ու անոնց ճշուողիւնը խառնուելով Պէյրութէն եկողներուն քրքիջին, կը կազմէ արդէն իսկ հայկական անուշ համերգ մը:

Երեկոյեան, դպրոցի սրահին մէջ, բոլորը ճաշի սեղաններուն շուրջ: Տիկիկներ, պարոններ կը դառնան տողոց շուրջը, ժպտուն, գորովով լի աչքերով, լրացնելու համար պակաս մը: Աւանդական հիւրասիրութիւնը հայուն՝ խտացած էր այդ օրը Լաթաքիոյ հայոց սրտին մէջ:

Խումբը քառաձայն կ'երգէ *Հայր Մերը*, ու Տ. Սուրբնի «Ճաշակեսցուք»-էն ետք կը սկսի խմբական ճաշերու զուարթ աղմուկը: Տրամադրութիւնները արագօրէն կը բարձրանան ու ծայր կու տայ անակնկալ գեղարուեստական բաժին մը: Տոքթ. Էլմաճեան կ'երգէ Կանաչեանի *Պճիկօս*, Տիկ. Չեփիւռ Շանթ՝ Ալեմշահի *Գանձեր Ունիմը*, յետոյ երկուքը միատեղ՝ *Հապրպանը*: Տիկ. Կանաչեան կ'երգէ *Գովեա Երուսաղէմը*: Մէկը միւսէն յուզումով, մէկը միւսէն գեղեցիկ ու բոլորն ալ կը խլեն առատ ծափեր: Տիկ. Եղանտ Աճեմեան կ'արտասանէ Դանիէլ Վարուժանի *Բանուորուհին*, խորապէս ապրելով ամեն մէկ բառը ու ապրեցնելով շուրջինները: Ծափեր, ծափեր... հսկայական ունկնդիր հասարակութիւն մը կայ ոտքի վրայ:

Յաջորդ առաւօտ, Կիրակի, Լաթաքիոյ փոքր ու աղուոր եկեղեցին նեղ կու գայ: Այդ առաւօտ Աստուած իջած էր եկեղեցի ու Տէր Սուրբն խորանէն կը խօսէր անոր հետ: Աջ կողմէն յանկարծ, մեղմ ու անուշ, հոգեպարար *Սուրբ Սուրբը* ծաւալեցաւ քառաձայն, տարածուեցաւ եկեղեցիին կամարներուն տակ: Պրն. Կանաչեան նոյնպէս կը խօսէր Աստուծոյ հետ: Մէկը՝ խորանէն, միւսը՝ վարէն, հայ ժողովուրդի ըսելիքը ամփոփած իրենց հոգիին մէջ, կը խօսէին ստեղծիչին հետ: Ու զգացի որ աչքերս թրջեցան: Խորանին վրայ տերհայրը զգուշութեամբ կը սրբէր

իր խոնաւցած ակնոցները: Ինչքա՛ն պայծառ ու ինչքան գեղեցիկ էր այդ առաւօտ Լաթաքիոյ եկեղեցին:

Պրն. Ղալիկեան, **Գուսան** Երգչախումբին որպէս դպիր, իր օժանդակութիւնը բերաւ պատարագին: Անոր ձայնն ալ իւրայատուկ քաղցրութիւն մը ունէր այդ առաւօտ:

Պաշտօնական Զամերգը

Ժամը 10ին, Սինէ Ամփիրի մէջ սկսաւ երգահանդէսը: Սրահը լեցուն էր խառն բազմութեամբ մը: Զայ, արաբ, ֆրանսացի ու անգլիացի եկած էին լսելու հայոց երգը, որ սկսաւ *Ով Մեծասքանչով*, լայնցաւ, ծաւալեցաւ ու լեցուց բոլորին հոգիները:

Երկրորդ մասը բաղկացած էր *Չահլէ Արուս*, *Ալա Տալունա* արաբական երգերէն, որոնք քառաձայնի վերածուած էին Պրն. Կանաչեանի կողմէ, եւ՝ հայ եկեղեցական եղանակներէ: Արաբական եղանակները երգուեցան մեծ յաջողութեամբ, այնպէս որ ծափերու մէջ կրկնուեցան:

Դուրսը Անձրեւ, Ներսը՝ Արեւ...

Կեսօրին, դարձեալ Ազգային Վարժարանին մէջ: Տեղատարափ անձրեւ է. ներսը՝ հայոց պայծառ արեւն է: Խումբին միացած է այս անգամ Զեսապէն համերգը լսելու համար եկողներուն խումբը, 25-30 հոգի: Ճաշի ընթացքին Նոյն ոգեւորութիւնը: Դարձեալ գեղարուեստական առատ բաժին: Տոքթ. Էլմաճեան եւ Տիկ. Շանթ կ'երգեն հայոց անուշ երգերը: Տիկ. Աճեմեան յաջողութեամբ կ'արտասանէ Մեծարեւոյն *Գիշերն Անուշ է, Գիշերն Զեշտագին...*: Դուրսը անձրեւ է՝ արեւ է բոլորին սրտերուն մէջ: Տերօր բերնէն հայաշունչ խօսքեր կը ծորին բոլորիս հոգիին մէջ:

Խումբէն յետոյ, ես ալ կը պատրաստուիմ մեկնելու տեղս: Բայց կ'ուզեմ նախ շնորհակալութիւն յայտնել Տէր եւ Տիկ. Յ. Գույումճեաններուն, որոնք անսպառ նուիրումով աշխատեցան եւ ուրիշներու հետ միասին կազմակերպողն եղան այս գեղեցիկ օրուան: Ու կը խնդրեմ բոլորէն որ հայու մը կողմէ Պրն. Գույումճեանին ուղղուած շնորհակալութեան մէջ տեսնեն իրենց՝ բոլոր լաթաքիացիներուն ուղղուած շնորհակալութիւն մը, իրենց՝ որ կրցան գէթ երկու օր մոռցնել տալ ինծի, եւ վստահ եմ՝ բոլորի՛ն, որ մենք կը գտնուինք հեռու մեր երկրէն: Ինչե՛ր չի կրնար ընել հայուն սիրտը հիւրընկալ:

ԵՐԳԻ ՀՄԱՅՔԻՆ ՏԱԿ...⁴²

Երուանդ Պարսումեան

Նետուած հիւսիսի մէկ գաղութին մէջ, զուրկ գեղարուեստական ամէն վայելքէ, Լաթաքիոյ հայութիւնը աննկարագրելի անձկութեամբ սպասեց **Գուսանի** գալստեան:

Եւ ան եկաւ, երգեց եւ ...յուզեց: Յուզեց մեր սիրտը, արծարծեց մեր բարքերը հայրենի եւ խթանեց մեր ճաշակը գեղարուեստի:

Ճշմարիտ վայելք մը եղաւ **Գուսանի** համերգը, անսախընթաց՝ Լաթաքիոյ համար, միաժամանակ՝ նոր ապացոյց մը Պրն. Կանաչեանի արուեստին:

Պրն. Կանաչեան – Վ. Սարգսեանի խոստովանութեամբ Կոմիտասի ամենէն տաղանդաւոր աշակերտը – որ քիչ մը աւելի աշխատանքով կրնայ հայ երգին երկրորդ մոգը դառնալ, ա՛լ դարձած է հայ երգը ապրեցնելու արուեստին անժխտելի եւ անմրցակից վարպետը: Միայն իր յօրինած երգերուն մէջ չէ որ երեւան կու գայ ասիկա: Կոմիտասի եւ Եկմալեանի դաշնաւորումները իր զգայնութենէն այնքա՛ն մտերմօրէն կ’անցնին որ, դարձած արիւնի խոնու՛մ, ահա իր մատներէն կը ժայթքեն անսխալ դէպի հոն՝ սոփրանօներուն, դէպի հոն՝ թենորներուն, այստեղ՝ ալթօներուն, այնտեղ՝ թաւերուն, տալով այնքան ճարտար իրերախառնում ձայներու – միշտ սակայն անխարդախ ու անեղծ պահելով սահմանը իւրաքանչիւր շեշտին – որ ապահովաբար այդ երգերը ի՛ր ստեղծագործութիւնները պիտի կարծուէին, եթէ իրենց հեղինակներուն անունով ստորագրուած չըլլային:

Պրն. Կանաչեան մայեսթրօ մըն է, խստապահանջ՝ երգերու ընտրութեան մէջ, խստապահանջ՝ իր խումբին, ինչպէս նաեւ ունկնդիրներուն հանդէպ: Յոգին դրած իր ձեռքերուն մէջ, կը վերանայ երգերուն դաշնաւորումներովը եւ կը վերացնէ ունկնդիրները, իր փոխանցիկ յուզակա՛նութեան հեղեղով:

Տալիօն... ի՛նչ հեշտ նազա՛նք եւ բնական ի՛նչ խանդ է այս, որ այսպէս կը կլանէ ունկնդիրներուն մտածումը:

Յոյ Նարը, որպէս մեծ երգ, ա՛լ դասական է, եւ Տոքթ. Էլմաճեանի նման չափաւոր ու քաղցրաշեշտ թենորի մը ձայնը անոր հմայքը անխարդախօրէն արտաբերեց:

Եկմալեանի կրօնական երգերու մասը եկաւ ապացուցանելու **Գուսան** երգչախումբին ճկունութիւնը (խոստովանի՞նք որ թաւ ձայները միւսներէն տկար են): Կատարեալ աղօթքի հրաւեր մը եղաւ ունկնդիրներուն համար, որոնք երկիւղած լրջութեամբ, ամբողջ կէս ժամ վերացան, մոռցան գոյութիւնը նիւթին եւ Ամենասուրբին միացան:

Եթէ քառաձայն երգերէն *Վարդերի Յետը* ամենաբոռն ծափերը խլեց իր ճշմարտօրէն շքեղ յօրինուածքին համար, ուր Տիկ. Շանթ իր լրիւ *aisance*ը գտաւ, մեներգերուն մէջ *Օրօրը* սակայն – Տիկ. Կանաչեանէ մեներգուած – այնքա՛ն գորովով ու այնքա՛ն փայփայիչ ’նանի’ներով կը մնայ իր տեսակին մէջ եզական գործ մը:

Պրն. Կանաչեան կրցած է մարդկային կոկորդներէ ստեղծել գործիական ձայներու շքեղ համադրութիւն մը, նուագային ընկերակցութեան մը անսխալ տպաւորութիւնը ընծայող:

Եւ այսպէս, անվերապահ սքանչացումով մտիկ ըրինք մեր երգերը, օրօրուեցանք անոնցմով, մոռցանք թէ անոնք՝ երգիչները, քիչ մը վերջ պիտի հեռանան մեզմէ, անգամ մըն ալ ո՞վ գիտէ երբ վերադառնալու համար:

Եւ անձրեւի առատ կաթիլներու տակ, թեթեւ քայլերով ցրուեցանք: Դուրսի անձրեւը ի՞նչ փոյթ, երբ սրտերնիս արդէն յորդած է երգերու անձրեւով:

ՀԱՅ ԵՐԳԻ ՆՈՐ ՊԱՆԾԱՅՈՒՄԸ. ՕՏԱՐՆԵՐԸ ՀԻԱՅՈՒՄՈՎ Կ՝ՈՒՆԿՆԴՐԵՆ՝⁴³

Սեզա

Սպասումի, անձկութեան, սրտմտութեան օրեր, եւ ահա Յուլիս 11: Կանաչեանի խումբը հայ հոգին պիտի ներկայացնէ արաբ, ֆրանսսացի եւ անգլիացի ընտիր բազմութեան մը: Հայ հոգին՝ տրտում ու զուարթ, հայ հոգին՝ հպարտ, անգիշող, այլ եւ ա՛յնքան զոհաբերուող. հայ հոգին՝ այնքան պարզ ու այնքան բարդ իր մթակոսն երգերուն, իր ժողովրդական պարերգերուն մէջ:

Վարագոյրը կը բացուի: Հայուիկները կանգնած են սպիտակ հագուստներով, շնորհալի, ինքնավստահ: Հայորդիները եւրոպական սեւ տարագով, հայու սե՛ւ, հպարտ աչքերով շարք են կազմած: Կանաչեանի հրաշագործ ձեռքերը կը բարձրանան, *Ո՛վ Մեծասքանչը* կը լեցնէ սրահը, կը յորդի, կը տարածուի, կ'ողողէ սրտերը:

Հառաչ մը մեղմ հիացումի, զարմացումի: Գաղթական հայեր... ասո՞նք:

Կանաչեանը եւ **Գուսանը** տիրած են բոլո՛ր սրտերուն անխտիր: Ծիւելը արգիլուած է: Ի՞նչ փոյթ: Սրահը տաք է: Ի՞նչ փոյթ: Ժողովուրդի մը հոգին յայտնաբերուած է այնքան լուսեղ եւ առինքնող, որ աչքերը յառած կը մնան բեմին:

Ու ահա մեր *Հայր Մերը* դարաւոր: Մասիսի անդունդներէն, հեթանոս բազիկներէն խլած իր հնչիւնները: Եւ *Սուրբ Սուրբը* դարերով նահատակուած բայց երբեք պարտուած, երբեք յուսահատ ժողովուրդի մը: Յետոյ *Ռազմերզը* Կանաչեանին: Նոր սերունդներու կենսունակ, արեւոտ եւ արի բաղձանքներու կշռոյթով:

Առաջին մասը աւարտած է: Պեքաայի կառավարիչ Աքքարի պէյ, խորհրդական հազարապետ Պ. Փորթալիս (նու՛րբ, զգայուն երաժշտագետ մը ինք ալ), Տիկ. Փորթալիս, Սփիրզ առաքելութեան ներկայացուցիչ գնդապետ Փաւիթ, հազարապետ Լաժէ բառ չեն գտներ իրենց հիացումը յայտնելու: Տեղակալ Փոռօ շնորհակալութիւն կը յայտնէ այս մեծ

վայելքին համար: Պաալպէքի քայմաքամը կը փափաքի իր քաղաքին մէջ ալ վայելել Կանաչեանը եւ **Գուսանը**: Արաբ ազնուականներէն Ապտալլահ պէյ Ապուխաթէր յանձն կ'առնէ յաջորդ նուագահանդէսի բոլոր տոմսակները անձամբ տեղաւորել:

Այս խանդավառութեան մէջ կը սկսի երկրորդ մասը: Ներկաներու հոգին եւ երգողներու հոգին հիմա ա'յնքան ներդաշնակ են որ, մեր տղաքն ու աղջիկները կը գերազանցեն առաջին մասը: Եւ եթէ կրկնումներու պահանջը բռնակալ չէ, պարզապէս՝ անոր համար որ ունկնդիրները կը պատկանին ընտրանիին եւ գիտեն թէ ինչ մեծ յոգնութիւն կը պահանջէ այդքան յաջող երգեցողութիւն մը թէ՛ երաժիշտին եւ թէ՛ երգողներուն համար:

Մեր ժողովրդական պարերգերը, մեր անգուգական ֆուլքլորը Կոմիտասի եւ Կանաչեանի կողմէ դաշնաւորուած, լոյսի ալիքներ կը բանան օտար հոգիներու մէջ: Կը ճանչնան հայը: Կը սիրեն հայը: Եւ այդ կը տեսնուի բոլոր դէմքերուն վրայ:

Չահլէ Արուսը ա'յնքան կը զարմացնէ բոլորը, որ գաղտագողի նայուածքներ կը փոխանակուին: Այս իրենց ե'րգն է: Զառաձա'յն: Այնքան թեթեւ, այնքան հաճելի, այնքան զուարթ ինչպէս Ուատիի հովիտին մէջ իրենց առօրեայ մտահոգութիւնները մոռցնող գահլէցիներու հոգին:

Արաբական երգին կը յաջորդէ մեր լեռնականներու *Տալիլօն*: Էլմաճեանի սոլօն եւ **Գուսանի** խմբերգը այնքան յաջող են, որ երբ երկրորդ մասին վրայ կը բացուի վարագոյրը, ոչ ոք մտքէն կ'անցընէ ծխելու համար դուրս ելլել:

Սպասում կայ. մե'ծ, հիացի'կ:

Եւ այդ սպասումը կ'արդարանայ: *Դիսկոնտան*, բարդ՝ բաժանումի, միացումի անգուգական ալիքաւորումներով: Երաժշտութեան ծովի խազերով: Օրդ. Լալիկ Թիւթիւնճեանի քաղցր ձայնը ներդաշնակ է Պրն. Ղուպիկեանի զգայուն ձայնին հետ: Յեղակարծ սիրոյ ինչիւնները պատկերալի: Յետոյ *Օրօրը* Կանաչեանին, որուն համար մասնաւոր խնդրանք եղած էր հազարապէտ Փորթալիսի կողմէ: Տիկին Կանաչեանի բանաստեղծական տրամադրութիւն ստեղծող ձայնը եւ խումբին այնքան յաջողութեամբ ստեղծած պատրանքը՝ օրրանի մը տատանումին, զեփիւռի փայփայանքին վարագոյրներու ետեւ, ցորենի հասուն հասկերու փսփսուքին եւ բարտիներու խշխշոցին, բառերով չէ՛ կարելի արտայայտել:

Այնքան խոր, այնքան երկիւղած է լռութիւնը, որ երբ *Սարերի Վրովը* կը սկսի՝ ունկնդիրները կարծես մոգական, անհաւատալի վայելքէ մը իրականութեան կը վերադառնան:

Տիկ. Չեփիւռ Շանթ, ինչպէս միշտ այս անգամ եւս իր ձայնին տաք ու յորդող ալիքներու հմայքը տարածեց ամէն կողմ:

– Բայց մինչեւ հիմա ու'ր պահած էիք ձեր այս երգիչները եւ այս երգ-

չախումբը, – կը հարցնէր օտարական մը:

– Երանելի Պէյրուք. ամէն վայելք անոնցն է, – դիտել կու տար Զիւսիսային Ափրիկէէն նոր եկած տեղակալ մը:

Ու պէտք է ըսել եւ ծնծղաներու, շէփորներու ծայնով անտել որ Կանաչեանը հասած է Կոմիտասի բարձունքին՝ իր *Վարդերի Յետ* երաժշտական կտորով:

Տիկ. Շանթ, Պրն. Ղուպիկեան եւ **Գուսան** կրնան այդ կտորը անմահութեան տանիլ: Այնքան յաջող էր խումբը, այնքան անթերի էր Պրն. Ղուպիկեան իր օտար սիրահարի վարանոտ, յուզումնալի երգամասին մէջ, իսկ տիկին Շանթ գիւղացի ամչկոտ բայց յամառ աղջկան արտայայտութեամբ որ *leit motive*ը լիուլի փոխանցուեցաւ ունկնդիրներուն: Ու այդքան կատարեալ – պէտք է ըսել վականերեան – *leit motive* մը կը ստեղծէ համազգային հայ դէմք մը երաժշտական մարզին մէջ որուն շուրջ պէտք է կանգ առնեն երաժշտական ունկնդրութիւններու խանդավառութիւնները: Կրնա՞նք Կանաչեանը ներկայացնել բարձրագլուխ եւ բոցավառ, ինչպէս կ'ընեն նկարիչ Այվազովսքին եւ ճարտարագետ Սինանը: Երբ մէկը կը դառնայ համազգային դէմք, կը դառնայ նաեւ համամարդկային:

Բոլոր ազգերը ունին իրենց ֆուլքլորը, եւ որքան բարձրանան քաղաքակրթութեան սանդուխներէն, այնքան հպարտութեամբ, գուրգուրանքով, երկիւղածութեամբ կը նային ե՛ր: Մայրական առաջին օրօրն է ժողովուրդի մը ֆուլքլորը: Անմոռանալի՝ եւ այդ օրօրին, այդ ֆուլքլորին մէջ է ժողովուրդի մը իրական հոգին: Անե՛ղծ:

Չաիլէի երգահանդէսը եկաւ անգամ մըն ալ ապացուցելու ասիկա:

Հազարպետ Փորթալիսի խնդրանքով, հանդէսը վերջացաւ *Հայր Մեռով*: Այդ կրկնումը՝ արժեցնելու համար հայ եկեղեցական երաժշտութեան բարձրութիւնը: Եւ պէտք է ըսել թէ խումբը լիուլի արժեցուց: Հովանաւորող Տիկ. Փորթալիսի, հազարապետ Պրն. Փորթալիսի, գնդապետ Փաւիթի, Պաալպէքի քայմաքամ Սէյիտ Ալի պէյի, մեր ազնուական կառավարիչ Աքքարի պէյի ձեռքի ջերմ սեղմումները Պրն. Կանաչեանի եւ Տիկ. Կանաչեանի հետ, շնորհակալութեան եւ շնորհաւորութեան այնքան բազմաթիւ արտայայտութիւնները Րայաքէն եկած բարձրատիճան սպաներու եւ Չաիլէի ընտրանիին կողմէ, ըրին այն ինչ որ հայ լեզունները կ'ընեն հիմա հայրենիքի սահմաններուն:

* * *

[**Գուսանը**] ժամը 4.30ին մեկնեցաւ Շթորա ուր Մասապքիի պանդոկին մէջ իրենց կը սպասէին Շթորայի Հայ Գիւղի Կարմիր Խաչի տիկիւններն ու օրիորդները: Չովացուցիչ՝ խումբին, ծաղկեփունջ՝ Տիկ. Կանաչեանի, եւ կրկին մտերիմ, խանդավառ մթնոլորտ: Հոն են Տէր եւ Տիկ. տեղակալ Փիմէ, հոն է իր ազգով հպարտ Յակոբեանը, հոն է բոլորէն

սիրուած Էլիաս Մասապքի եղբայրը Միշէլ Մասապքի իր տիկնոջ հետ: Մասապքիներու հարազատ ժառանգորդը:

Խումբը կ'երգէ *Հայր Մերը* Էլիաս Մասապքի յիշատակին: Յետոյ՝ *Հոյ Նար*, ապա *Ձահլէ Արուս*: Ականաւոր հիւրեր կան.– Իրաքի վարչապետ Սայիտ փաշա Նուրի, Պէյրութի իրաքեան հիւպատոս Թահսին պէյ, հազարապետ Ալթունեան եւ ուրիշ բարձրաստիճան սպաներ: Առաջին անգամն է որ կը լսեն հայ երգը: Վարչապետ Նուրի փաշա անհանգիստ է, վար չ'իջներ, սենեակէն կ'ունկնդրէ եւ կը դրկէ իր փոխանորդը, հիւպատոս Թահսին պէյ: Հազարապետ Ալթունեան եւ հիւպատոսը պարտէզ կ'իջնեն, միւսներն ալ կը համախմբուին լսելու համար հայ երգը: Կանաչեան եւ **Գուսան** սիրով, յուզումով, անխառն հաճոյքով կը ներկայացնեն հայ երգը: Անգլիացի հազարապետ մը բացատրութիւններ կու տայ քովին: Հազարապետ Ալթունեան լարուած ուշադրութեամբ մտիկ կ'ընէ եւ կարծես ականայ քիչ քիչ կ'առաջանայ դէպի խումբը:

Հպարտ են բոլորը: Հիպատոսը կը յիշեցնէ ինծի թէ փառայիշատակ Ֆէյսալ թագաւոր որքա՞ն կը սիրէր հայ երգն ու կենսունակ ժողովուրդը, եւ երկչոտ՝ կ'ուզէ «փոքրիկ» նուիրատուութիւն մը ընել: Ան կը խօսի, հոգիս կ'աղօթէ...

– Ո՛վ հրաշագործ հայ երգ, քու թելերուդ վրայ տար մեզ հո՞ն ուրկէ օր մը թռիչք առիր:

Երգչախումբը կը մեկնի՝ Իրիկնամուտի տրտմութիւնը կ'իջնէ կամաց կամաց: Լռութիւնը աւելի զգալի է հիմա: Յուլիս 11ը վերջացաւ:

Հիացումի փսփուքներու ոլորտներով շրջապատուած՝ հոգիիս հետ կը մենախօսեմ:

– Վերջացա՞ւ Յուլիս 11ը: Ինչպէս միշտ, փրփու՞ր եր այս ալ: Լիբանանի աղուոր, հանդարտ ամառանոցներէն մէկու՞ն պիտի լքենք Կանաչեանը, մինչեւ որ իր հպարտ հոգիին մէջ նորոգէ ուժը եւ վերադառնայ աշնան, մեզ ցնցելու մեր յափրացումներէն, խռովելու ունայնութիւններու տենչով լեցուած մեր սիրտը: Պիտի լքե՞նք զայն իր առօրեայի տուայտանքներուն, թե՞ կոթողի մը նման պիտի հաւաքուինք անոր շուրջը, մեր պարծանքը, մեր փառքը պիտի ընենք զայն ու ըսենք:

– Ամէն անգամ որ երգ մը լուսեղէն թելեր բանայ այս կոթողի բարձունքէն եւ սաւառնի դէպի օտար սրտերը, արտաւազդեան շղթայէն օղա՛կ մը կը փրթի:

Ու թող մերը չըլլայ ամօթը, երբ ըսեն՝ «տուներ շինեցին, ոսկիով, թանկագին քարերով, ազնիւ կերպասներով ծածկեցին իրենց կիները, բայց ձգեցին որ առօրեայի մտմտութեամբ հիւծին իրենց մեծ մարդիկը»:

Երկաթեայ այս դարը աւելորդ, սնամէջ բառը կ'արհամարհէ: Ես ըսի՛:

ԳՈՒՄԱՆԻ ՀԱՄԵՐԳԸ (ԿՐԱՆ ԹԷԱԹՐ, 12 ՄԱՅԻՍ)⁴⁴

Արմատունի

Իրաւունք ունէր անգլիացի օդաչու հազարապետը, որ Մայիս 7ին լսելէ յետոյ **Գուսանի** համերգը, զմայլանքով կ'ըսէր իր բարեկամին՝ «թիւով՝ գերազանց, բազմաթիւ խումբեր տեսած եմ, բայց Կանաչեանի խումբին չափ վարժ ու չափի ենթարկուող խումբի քիչ հանդիպած եմ»:

Որովհետեւ, իր տարեկան մեծ համերգով, Կանաչեան եկաւ անգամ մըն ալ հաստատելու թէ օտար ոեւէ ազգ - անշուշտ՝ մեծերէն, քաղաքակրթութեանը - պատիւ պիտի սեպէր ունենալ իրեն նման երաժշտապետ մը: Այնքա՛ն շնորհ ու տաղանդ երեւան բերաւ թէ՛ իբրեւ երգահան, թէ՛ իբրեւ վարիչ: Խումբը կարծես վերածուած էր մէկ հոգիի, կախուած իր շրթներէն: Պիտի ըսեինք մուրճի մը, որ իր ձեռքի շարժումներուն կշռոյթովը կ'ելեւէջէր, մերթ ուժգին, մերթ մեղմ, բայց միշտ մէկ զարկով: Ատեն ատեն ալ կարծես կանգ կ'առնէր օդին մէջ, երբ այդ կը պահանջէր բարդ համերգին հարկը:

Այնպէս որ կրցանք ճակատաբաց ներկայանալ վարչապետ Ռիատ պէյ Սոլիի, որ իր բարձր հովանիէն յետոյ իր պատուաբեր ներկայութիւնն ալ բերած էր, փոխ-վարչապետ Յապիպ Ապի Շահլայի, որ նոյնպէս հաճած էր ներկայ գտնուիլ, եւ վերջապէս բազմաթիւ երոպացիներու, որոնք փութացած էին լսելու հայ երգը: Միաժամանակ՝ կրցանք հպարտանալ, որովհետեւ համերգը ի վիճակի էր գոհացնելու ամենէն խստապահանջ երաժիշտն անգամ: Ով որ առիթ ունեցած է լսելու օտար երգչախումբեր, կամ՝ գոնէ օտարներու տպաւորութիւնը, իրաւունք պիտի տայ մեզի:

Ինչ կը վերաբերի մանրամասնութեանց, յայտնենք որ համերգին զարդը կը կազմէր *Նաւօր Նաւօրը*, Կանաչեանի վերջին գործը, լի շնորհով եւ վայելչութեամբ: Դժբախտաբար ընդմիջուեցաւ ակամայ, եւ այս կերպով կիսուեցաւ նաեւ տպաւորութիւնը: Մաղթենք որ շուտով կրկնուի՝ վայելքը լրիւ դարձնելու համար:

Եթէ կայ փոքր դիտողութիւն մը, այդ ալ կ'երթայ երաժշտական կառոյցին: Իր մեկնութեան մէջ, յարգելի երգահանը կ'ըսէր իրեն յատուկ անկեղծութեամբ. «Երաժշտութիւնը ամբողջովին ստեղծագործութիւն է. դժբախտաբար չեմ կրցած օգտուիլ մեր գեղջուկ երգերէն»: Պիտի ուզեինք որ «դժբախտաբար»ը դառնար «բարեբախտաբար», որպէսզի *Նաւօրը*, աւելի գեղջուկ համ-հոտ առած, գեղեցիկ երրորդութիւն մը կազմէր *Տալիլօի* եւ *Վարդերի Յետի* հետ:

Մեներգողներուն գալով, Օրդ. Զարկոտորեանի ընտրութիւնը տեղին

եր: Այդ ինքնատիպ, պիտի ըստինք գեղջուկ ձայնը իրապես յարմար էր երգին (*Կաքաւ Եմ*): Տիկիկներ Կանաչեան եւ Չ. Շանթ միշտ կը մնան գովական, տիկիկներ Ե. Աճեմեան եւ Ժ. Ասլանեան եղան շնորհալի, Տոքթ. Էլմաճեան՝ միշտ գոռ, իսկ Պրն. Յ. Ասլանեան՝ մասնաւորաբար տիրական ու տպաւորիչ:

Դաշնակով յաջողութեամբ մեներգերուն ընկերացաւ ծանօթ արուեստագիտուհի Տիկ. Մ. Աւետեան:

Գուսան կրնայ հպարտ ըլլալ որ կը լեցնէ հայ երաժշտական տարին, շնորհիւ իր տաղանդաւոր վարիչին եւ նաեւ անդամներուն անձնուէր ու գիտակից ջանքերուն:

ԵՐԱԺՇՏԱՍԷՐԻ ՏՊԱԲՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

S.

Յաւակնութիւն չունենալով ամբողջական քննադատական մը գրելու... ես միայն կ'արձանագրեմ տպաւորութիւններս որպէս հայ եւ արեւելեան երաժշտութիւնը սիրող, եւ որպէս մէկը, որ պարագաներու բերումով երկար ապրած է նուագի ու երգի միջավայրերու մէջ:

Գուսան Երգչախումբի անդամ չեմ եւ դժբախտաբար եղայ անոնցմէ, որոնք համերգին իրիկունը գեղեցիկ գաղափարը չունեցան վաստակաւոր արուեստագետին ճպոտէն մաշած ձեռքը սեղմելու եւ կանաչ ոստ մը ներկայացնելու... Բայց ջանացի հոգիս մէջ զգալ ա'յդ րոպէ՝ ապրումը Կանաչեանին. ապրումը որ արուեստագետի մը հոգիին յատուկ է՝ երբ ամիսներ տքնելէ եւ սրտին ու մտքին մէջ անբացատրելիօրէն զգացած նրբութեանց մարմին տալէ վերջ՝ դողդոջուն մատներով, սպառած մարմնով եւ նուաղուն աչքերով իր հրաշակերտը կը ներկայացնէ հասարակութեան, ու ա'լ չի հետաքրքրուիր թէ ինչ կը տեսնեն անոր մէջ դիտողները, որոնք մեծամասնաբար կը նային բայց չեն տեսներ...

Սկիզբէն միւսեւ վերջը «շնորհքով» մտիկ ըրի... ըմբռնումիս ներած չափով հետեւեցայ ու հիացայ կատարուած աշխատանքին եւ ստացուած արդիւնքին: Խմբերգերը առանց բացառութեան իրենց բոլոր մանրամասնութեանց մէջ կը կրեն Կանաչեանի նուրբ աշխատանքին կնիքը: Երգողները գիտեն ու կը զգան ինչ որ կ'երգեն: Վերջաւորութեանց աղուորութիւնը՝ շքեղօրէն մարմնող մայրամուտի մը չափ վեհ ու հանդարտ:

Ու ճի'շդ էին ձայները. զանազան խումբերու իրարու հետ ունեցած աղերսն ու ներդաշնակութիւնը որ կ'ընդլուգէին սփրանսն ու թեւօրը, ալթօն ու պասը, իրապէս կատարելութիւն էին որպէս երգի թեքնիք:

Այսքանը աշխատանքին շուրջ: Գանք յայտագրին:

Արաբական ֆոլքլոր.- Ինծի համար բոլոր երգերն ալ նոր էին: Ուրա-

«Դուսան» երգչախումբը դեկամբրեանքամբ Տօֆ. Է. Էլմաճյանի կը հրամցնէ յարգոյ հասարակութեան հայ եկեղեցական երաժշտութեան համերգ մը:

Երգուած կտորները. քննուած ժամերգութեան եւ Պատարագի աղօթքներէն, օրհնութիւններէն եւ մեղեդիներէն, համախառնուած են Բարսեղ Կանաչեանի կողմէ, որպէս հայ կրօնական երաժշտութեան ծաղկեփունջ մը:

Եղանակները ինքնին աւանդական են, բայց անոնց դաճաւորումը կը պարսիմք, մակար եկմայեանին, Կոմիսսա Վարդապետին եւ Բարսեղ Կանաչեանին:

Les chœurs «Koussan» sous la direction du Dr. E. Elmadjian présentent un programme de chants liturgiques du Rite Arménien, hymnes, litanies, et prières extraits de l'Office, du Propre de certaines fêtes et surtout de la Messe — Ces morceaux ont été groupés par le Maître Parsegh Ganatchian d'une manière factice de façon à former une sorte de pot-pourri de musique sacrée arménienne.

Les mélodies sont traditionnelles mais leur harmonisation est due à Egmalian, Gomidas Vartabed et Parsegh Ganatchian.

խութեամբ եւ հպարտութեամբ լեցուց սիրտս Կանաչեանի այս ջանքը՝ արաբ երաժշտութեան բարդ ու խոր կալուածէն ներս: Կը հաւատամ որ մեր արաբ հայրենակիցները եթէ ոչ հիմա, օր մը պիտի արձանագրեն թէ հայ երաժիշտ մըն էր որ առաջին անգամ խորհեցաւ եւ փորձեց հաւաքել Լիբանանի եւ Սուրիոյ ժողովրդական երգի թեմը (thème) եւ զայն կաղապարեց արդի երաժշտական թեքնիքով, ու հրամցուց աւելի ճոխ եւ գեղեցիկ:

Հայ ժողովուրդէն մնալիք շատ մը յիշատակներու կարգին, թող մեր արաբ հայրենակիցները ընդունին նաեւ Կանաչեանի այս աշխատանքը որպէս սրտագին մաղթանքը հայ երաժշտագետին որ կը բաղձայ տեսնել տեղական երգի հաւաքումն ու կազմակերպութիւնը, եւ մանաւանդ գուրգուրանք՝ հանդէպ ժողովրդական շրթներէ արտայայտուող գեղեցկութեանց:

Հայկական բաժին.- Համերգին գոհարն էր *Նախօրը* որուն բացատրողականն ու բանահիւսութիւնը նախապէս կարդացած էինք *Ազդարարի* մէջ: Յուզումով ունկնդրեցինք այս երկարաշունչ խմբերգը: Հայ գիւղն էր որ իր ճոխութեամբ ու սիրելի ժխորով, կանչով ու երգերով ուխտի կ'երթար Սուրբ Կարապետ՝ սա երանելի օրերուն... Ու հայ հոգին, իլուր *Նախօրին*, կը փոխադրուի հո՛ն, այդ հայ երկնքին տակ, կ'ընկերանայ ուխտագնաց խումբին, ինքն ալ կը հրմշտկէ չորս կողմի աղուոր ու առոյգ երիտասարդութիւնը, եւ զի՛լ կ'երգէ.-

Սէրը սիրողին վայել է, գինին խմողին անուշ...

Կանաչեան իր այս ստեղծագործութեամբ նոր գոհար մը կը բերէ հայ երաժշտութեան գանձարանին՝ հիմնուած իր վապետին՝ Կոմիտասի կողմէ:

Պիտի փափաքէի որ *Նանօրը* միակ յայտագիրը կազմէր գրական-երաժշտական հաւաքոյթի մը ու գրի ու երգի մշակներն ու սիրողները գային աւելի մօտէն ծանօթանալու անոր գրական արժեքին՝ որպէս ժողովրդական բանահիւսութիւն, եւ կատարեալ ունկնդրութեամբ մը ջանային հետեւիլ անոր երաժշտական կառուցման եւ ըմբռնել անոր խազերուն գեղեցկութիւնը: Այն ատեն միայն պիտի կարենայինք հասկնալ կարծել գայն արտադրող արուեստագետին հոգին: Կարծել՝ որովհետեւ ո՞վ կրցած է լիովին հասկնալ արուեստագետի մը հոգին...

Կանաչեան այս գաղութի գեղարուեստական կեանքին մէջ ունի գուցէ զրկանքով, բայց հոգիի մեծութեամբ ու ներշնչումով կառուցուած հոյակապ աշխատանք մը, որուն առջեւ պատկառանքով կը խոնարհինք:

1945

ԵՐԱԺՇՏԱԳԷՏ Բ. ԿԱՆԱՉԵԱՆԻ ՀԱՄԵՐԳԸ⁴⁵

Ն.

Շաբաթ գիշեր, ՍԷՆ ժողէֆ Զամալսարանի սրահին մէջ տեղի ունեցաւ **Գոլսանի** տարեկան համերգը ղեկավարութեամբ երաժշտագետ Բ. Կանաչեանի: Ներկայ էին համայնքային եւ կրօնական պետեր, բարձրաստիճան զինուորականներ, պետական անձնաւորութիւններ եւ ընտրուած հայ եւ օտար հասարակութիւն մը:

Յայտագրի առաջին մասին մէջ գետեղուած էին գիւղական կարճ ու գունազեղ կտորներ Կոմիտաս վարդապետէն՝ *Գութաներգ* եւ *Կալի երգ*, որոնք յաջողութեամբ երգուեցան խումբին կողմէ: Ղեկավար ու խումբ հիանալի կերպով կը համադրէին իրենց ճիգերը, արտաբերելու համար ձայներու արուեստագիտական կառուցում մը, որուն ի տես հանդիսականները միայն հիացում կրցան ունենալ:

Պէյրութահայ հասարակութեան համար նորութիւն մըն էին Կարօ Չաքարեանի կտորները Զայաստանէն. մանաւանդ մեր յիշողութեան մէջ անեղծ պիտի մնան *Չիւսար Բոյովը*, *Դերիկօ Ջանը*, որ այնքան հարազատօրէն վերծանուեցան: Չափազանց դժուար երգելի կտորներ (որովհետեւ ամենապզտիկ սիւալ ձայն, կամ աննշան շուարում մը պասերուն կամ սոփրանօներուն կողմէ, բաւական պիտի ըլլար վիժեցնելու ամբողջ երգը), որոնք սակայն անթերի կերպով փոխանցուեցան ներկաներուն. անտարակոյս, շնորհիւ ղեկավարի բժախնդրութեան եւ խումբի անխոնջ ճիգերուն: **Գոլսան** միշտ ալ ունեցած է այս նախանձախնդրութիւնը՝ կարելի սահմաններուն մէջ լաւագոյնը ընծայելու, եւ

ատոր համար ալ, ահա 14 տարի կ'ընէ, մեր գաղութի համարեա պարծանքը կազմող, միակ գեղարուեստական ձեռնարկն է:

Անվարան կրնանք ըսել որ առաջին մասը, անսախընթաց յաջողութիւն մըն էր, որուն շատ քիչ անգամ կարելի է հասնիլ: Սակայն, դժբախտաբար երկրորդ մասը չկրցաւ նոյն ուժգնութեամբ բարձր պահել հանդիսականներու տրամադրութիւնը: Առաջին մասին թովռուն, կենսունակ ու տաք շունչէն հմայուած, կը սպասուէր երկրորդ մասին մէջ գտնել աւելի ուժ, խորացում եւ հնչիւններու մոգական զօրութեամբ հոյակապ կառուցուածք մը հասնելու համար – որպէս տրամաբանական վախճան – դաժանօրէն քնքուշ *հենթը*ն եւ սքանչելի *Նանօր Նանօր*ին:

Հակառակ ասոր, չենք կրնար չխոստովանիլ որ Տիկ. Մ. Աւետեան գեղարուեստական բարձր ըմբռնումով ու խոր ապրումով վերացումի պահեր պարգեւեց ներկաներուն, կամ Տիկ. Զ. Կանաչեան *Ալմաստի* արիան ներգգաց վարակելու համար ունկնդիրները եւ կամ Տիկ. Չ. Շանթ նուրբ ու քնքուշ խազերուն զուգադրեց համակրանք եւ մտերմութիւն արտաբերող ժպիտ մը շրթներուն, որուն պակասը այնքան զգալի է մեր երգիչներուն մօտ ընդհանրապէս: (Հանդիսականը կ'ուզէ որ երգիչը ժպտի, եւ ոչ թէ խոժոռ գիծերը ցուցադրէ դէմքին վրայ, առանց անդրադառնալու թէ վանողական զգացում մը կ'արթնցնէ ունկնդիրին մէջ):

Պէտք չէ մոռնալ նաեւ վարպետին մասնակցութիւնը՝ ստեղծելու համար սքանչելի համադրութիւն մը ձայներու, որոնք զարնուելով ներաշխարհի կամարներուն, կը թրթռացնեն մեր ջիղերը, հեռուներէն, շատ խորերէն բարձրացող ձայնի մը պէս...:

Ահա գեղարուեստական բազմաթիւ բարձրորակ տարրերով օժտուած երկրորդ մասը, դժբախտաբար, չկրցաւ գերծ մնալ միօրինակ բացատրութենէն, որ թերեւս քիչ մը խիստ որակում նկատուի: Ապահովաբար կտորներու ընտրութեան մէջ պէտք է փնտռել պատճառները...:

Եղերաբախտ Չարիֆեանի *հենթը* տաղանդաւոր դաշնաւորում մըն է կատարուած վարպետին կողմէ. ինչքան որ քովստի ածու մը, իր տարիներու քրտնաթոր որոնումներուն, սակայն, ինքնատիպ, իւրայատուկ ոճով կառուցում մըն է: Թող ներուի մեզի քաջութիւնը ունենալ ըսելու որ առաջին ունկնդրութիւնը, ասկէ միջանի տարի առաջ, ուրիշ սրահի մը մէջ, աւելի տպաւորիչ էր ու բիւրեղացած քան այս անգամ, հակառակ մեր գաղութի լաւագոյն արտասանողներէն Տիկ. Ե. Աճմեանի առօրինական ու յաջող մուտքին՝ խենթի հոգիէն ներս, լոյսին բերելու համար ամենէն մութ անկիւնները թաքնուած գաղտնիքներն անգամ: Երեւի, թերին մեներգողներուն եւ խումբին ընկերակցութեան մէջ պէտք է փնտռել:

Եւ վերջապէս՝ հանճարեղ ստեղծագործութիւն մը կոչուելու համարեա բոլոր տուեալները իր մէջ խտացնող *Նանօր-Նանօր*ը անսախընթաց յաջողութեամբ երգուեցաւ: Խումբը շունչ առ շունչ կը հետեւէր

վարպետին որ ճշմարիտ վերացումի պահ մը կ'ապրեր: Եւ այս գործի յաջողութիւնը մեծ չափով կը պարտինք Տիկ. 2. Շանթի, Տիկ. Ե. Աճեմեանի, Տոքթ. Էլմաճեանի եւ մանաւանդ Պրն. 3. Ասլանեանի մեներգերուն:

Ահա համերգ մը, որ իր կարգ մը մանր-մունր թերիներով հանդերձ պատկառելի գործ մըն է, որուն հանդէպ իրաւունք չունինք անտարբեր մնալու, եթէ դեռ մեր մէջ կայ անաղարտ մնացած զգացում մը դէպի հայ երգը, ֆոլքլորը, որուն միակ արժանաւոր ու վաստակաւոր ներկայացուցիչն է արտասահմանի մէջ մեր շատ յարգելի վարպետը՝ Բ. Կանաչեան:

1946

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՉԵԱՆ⁴⁶

Սիրան Սեգա

Պզտիկ ծանուցում մը հայ թէ օտար թերթերու մէջ՝ «**Գուսան** երգչախումբի տարեկան համերգը...

Վարպետին աչքերը տկարացած էին: Վարպետը ի՞նք ալ տկարացած էր: Անցեալ շրջանին ան ստիպուէր էր յետաձգել Զալէպի, Դամասկոսի, Չահլէի տարեկան համերգը (այնքան սպասուած հայ թէ օտար արուեստասերներու կողմէ): Ան ստիպուէր էր յետաձգել Նոյնիսկ մանուկներու կողմէ տրուելիք համերգը, հակառակ որ մեծ յամառութեամբ արդէն իսկ սորվեցուցած ըլլար իր յօրինած տասնեօթ մանկական երգերը:

Դեռ կ'ապրիմ յուզումը Դեկտեմբերի այն յետմիջօրէին, երբ Զուլէժ Տը Լա Սալի սրահին մէջ վերջապէս տեղի ունեցաւ Մանուկներու Զամերգը, դեկավարութեամբ Կանաչեանի աշակերտներէն Պ. Ղուպիկեանի: Զո՞ն էր ինք ալ: Գուցէ առաջին անգամ իր երաժշտական կեանքին մէջ՝ նստած ունկնդիրներու շարքերուն: Ամենքս գիտէինք թէ որքա՞ն յոգնած էր ան հայ երգը երաժշտականօրէն սորվեցնելու համար օտար ափեր ծնած այս պզտիկներուն: Ու մինչ մանկական շրթունքներ սրբութեամբ կը կրկնէին սերունդներու երգը՝ *Ո՛վ Մեծասքանչ*, ես կը մտածէի թուրք մեծանուն գրագիտուիի մը խօսքերուն. «Զայը առաւելապէս երաժշտական ժողովուրդ մըն է: Ամէն հայ կ'երգէ՝: Ան կ'երգէ երբ տխուր է, ան կ'երգէ երբ ուրախ է, ան կ'երգէ երբ կ'աշխատի: Բնաւ պիտի չզարմանայի եթէ ան երգէր Նոյնիսկ քնացած պահուն»:

Այդ օրը հրաշալի երգեցին ու նուագեցին Ս. Նշան Ազգ. Վրժ.ի աշակերտները: Յաջող էր դեկավարութիւնը Պ. Ղուպիկեանի: Բայց, երաժշտագետ Կանաչեանը չէր միայն որ արցունք ուներ աչքերուն երբ դուրս կ'ելլէր այդ սրահէն:

Ահա թե ինչու՝ տարեկան համերգը՝ Փետրուար 9ի շաբաթ երեկոն, ՍԷՆ ժոզեֆ Համալսարանի սրահին մեջ, երաժշտական տոնախմբության մը երեւոյթը առած էր: Վարպետ, երգչախումբ եւ ունկնդիր՝ քիչ անգամ պատահող այն տեսակ հոգեկան հաղորդութեան մեջ էին, երբ ծափերու առններ կը սկսէր երգը եւ երգին վերջին վանկին դաշնաւորում կ'առնէին ծափերը: Երաժշտական այդ սքանչելի մթնոլորտը Պէյ-րուրի հայ հասարակութիւնը բարձրացուց արուեստագէտ վարպետին հոգիին ոլորտներուն: Անշատ ու մէկ՝ հոգեկան գերազանց վայելքներու միայն յատուկ *պահ* մը:

Հայր Մերը՝ ցեղին ոգին այնքան հարազատօրէն արտայայտող, որով օտար ունկնդիրը տարօրինակ խռովք մը զգացած է: Մեր *Սուրբ Սուրբը*՝ առաջին քրսիտոնեաներու զմայլելի հաւատքովը դեռ լեցուն: Իսկ յանկարծ Կարօ Չաքարեանի Կաքաւը, մեծակրօն ապրումներու քովն իվեր խնդա՛լ, պարե՛լ, երգե՛լ գիտցող ժողովուրդի մը յայտնութեամբ (մեներգող՝ Օրդ. Զարկոտորեան): Հայրենիքէն եկած, հայրենի հովերուն մտերիմ՝ Սիւնիի Վուշ Վուշը, եւ հպա՛րտ, ուժե՛ղ, առո՛ղջ գեղջկուհի Յոյնարը Կանաչեանին:

Ինչ է երգը եթէ կարելի չըլլայ անոր մեջէն յստակ, մեկին տեսնել երգահանին ապրումները, ֆոլքլորը առաւելապէս, իր leit-motivով, այդ արուեստն է: Ամբողջ ցեղ մը իր տրտում եւ զուարթ ապրումներով, իր ցեղայատուկ տուեալներով կը ցոլանայ հոն: Երբ արուեստագէտն է զայն վերարտադրողը, ունկնդիրը հեշտութեամբ կը տարուի անոր երաժշտութեան վայրի գեղեցկութեամբը, բայց միեւնոյն ատեն իր առջեւ կը տեսնէ պատկերացումը այդ ապրումներուն: Դաշտը, բլուրներու ստուերը, հովը որ կ'անցնի, անձրեւը որ կը շաղայ, ծաղիկներուն օրօրը եւ պարախումբը առողջ, կայտառ տղոց ու նազնի աղջիկներու: Կը տեսնէ նոյնիսկ ցանկութեամբ լեցուն բայց մէկ կողմ կեցած տարեցն ու ծերը գիւղին:

Այժմ, Բարսեղ Կանաչեան յաջողած է մեզ հասցնել հոգեկան այն գերազանց վայելքին, ուր ղեկավար, երգչախումբ եւ ունկնդիր կը հաղորդուին՝ երաժշտական ոլորտներու եւ ցեղային ապրումներու ինքնաբոլի անձնատուութեամբ:

«Հրճուա՛նք մըն է լսել այս երգերը...» կը մրմնջէր ետեւս նստած անգլիացի արուեստասէր մը: Հաւանաբար ան մեզ քիչ մը աւելի կ'ըմբռնէր մեր երգերու ընդմեջէն:

Երկրորդ մասին՝ մեր անմոռանալի Կոմիտասը կրկին, միշտ նո՛ր իր երգերով: Անձրեւի կաթիլները որ կ'իջնեն շաղալէն (*Անձրեւ եկաւ*) գիւղական երգիքներուն եւ դաշտերուն: Պարը (*Բաքուրի Ջան*), ուր գեղջուկ սիրահար զոյգեր իրենց սիրտը կը բանան: Ու մեզ մօտ, մեզի հետ ստուերը Կոմիտաս վարդապետին՝ իր *Կալերգով*, *Գութաներգով* եւ *Քաղիաներգով*:

– Զի՛գ տուր, քաշի՛ր...

Այ, լուծո՛ւ մաշի՛ր...

Ի՞նքն է ու ի՞ր խու՛մբը:

– Պիզը սու՛ր է, վիզս կը ծակե՛: Կը հեգներ ան երբ պոլսահայ ժողովուրդը, անօրինակ հպարտութեամբ մը լեցուած իր ցեղին հանդէպ, խելայեղ կանչերով «պիզ» կը պոռար կոմիտասեան այն անմոռանալի՛ օրերուն, երբ կայսերագուն մը (տարաբախտ սուլթան Մեճիտ), իր լամբակին քամելիան կը նետէր Կոմիտասի ոտքերուն առջեւ:

Ի՛նչ մեծ հրճուանքով անոր հոգին կը թելածի հիմա մեր սրահներուն վերեւ, ամէն անգամ որ իր տաղանդաւոր աշակերտը՝ Բարսեղ Կանաչեան, այնքան արուեստով կու տայ կոմիտասեան երգ մը: Իզուր չէ անշուշտ, որ **Գուսան** Երգչախումբի անդամ-անդամուհիները այնքան գմայլանքով ու ակնապիշ կը հետեւին արուեստագետ ղեկավարին ձեռքի շարժումներուն: Հոգիի հաղորդութիւն մը կայ տալիք ու առնելիք՝ ղեկավարին, երգչախումբին եւ ունկնդիրներուն միջեւ:

Մեհրապեանի *Քնչուի Երգը* Ատլանտեանի ափերէն մինչեւ Միջերկրականի ափերը ոչինչ կորսնցուցած էր իր հայ-քնչուի զուարթ ու անփոյթ կեանքի պատկերացումէն: Իսկ Կանաչեանի *Տալիլօս* ստեղծագործում մըն է, որուն համար ապագան շատ բան ունի ըսելիք: Մանաւանդ մեր հայրենիքի երաժշտական ապագան:

Մինչ մենք այնքան ըմբռնումով եւ վայելքով կը հետեւինք հայրենիքէն եկող ամէն մէկ տոր ստեղծագործումի՝ ինչպէս եղաւ այս անգամ ալ Չաքարեանի *Չինար Բոյով* բայց մանաւանդ *Դերիկօ Ջանին*, հարկ է գիտնալ թէ ի՛նչ չափով հայրենիքը ծանօթ է մեր տաղանդաւոր Կանաչեանի գործերուն: Ոչ միայն հայկական, այլ նաեւ եւրոպական չափանիշով ալ պատուաբեր են անոր *Օրօրը*, *Տալիլօս*, բայց մանաւանդ *Վարդերի Հետը*: Զիչ անգամ հայ երգը հասած է այդ նրբութեան առանց օտարանալու: Դեռ չեմ մոռցած ֆրանսացի արուեստասէր բարեկամի մը խօսքերը Կանաչեանի *Նանօր Նանօրի* առիթով:

Ամբողջ հայ ազգին համար գանձ մըն է Կանաչեանը, ինչպէս էր հէ՛ք Կոմիտասը: Ան ունի բազմաթիւ անտիպ գործեր՝ ցեղի մը անունը յառաջաբեմի լոյսերուն տակող: **Գուսան** Երգչախումբը ըրած է ու կ'ընէ իր «կարելի՛ն... անկարելի՛ն...» (ինչպէս պիտի ըսէր բանաստեղծը) բայց, **Գուսան** Երգչախումբը կը բաղկանայ արուեստասէր երիտասարդներէ ու երիտասարդուհիներէ: Անոնցմէ ոչ մէկը երկաթադուռ ու ոսկեպահ արկղեր ունի: Ամբողջ գաղութահայութիւնը եւ ինքն՝ հայրենիքը, պետք է տէր կանգնի այդ *գանձին* երբ դեռ ուշ չէ: Երբ դեռ տոր գեղարուեստական գործեր յօրինելու անստգիւտ թոպէներ կան:

– Ա՛յդպէս երգեցէք ու մենք կ'ըմբռնենք ձեր հոգին,- կ'ըսեն մեզի մեծ թէ փոքր ազգերու այն ներկայացուցիչները, որոնք բախտը կ'ունենան ներկայ ըլլալու Կանաչեանի համերգերուն:

Ու ինձ կը թուի թէ Պէյրութի գեղարուեստասեր հասարակութիւնը՝ հարուստ թէ աղքատ, լաւապէս ըմբռնեց այս անգամ աղերսը **Գուսան** երգչախումբին: Խմբերգող թէ մեներգող (մեր շնորհալի՝ Չեփիւ Շանթը եւ Տոքթ. Է. Էլմաճեանը միշտ փնտռուած) իրենց հիացիկ կեցուածքով, իրենց զգայուն, ըմբռնող երգեցողութեամբ զմայլելի հաղորդիչ մը եղան արուեստագետի մը յուզումնաբաղբ հոգիին եւ իր ցեղային գանձերուն հպարտութեամբ տէր կանգնող ժողովուրդի մը հոգիին միջեւ:

Հիմա վստահ եմ, որ Բարսեղ Կանաչեանի մօտալուտ յօրելեանական հանդեսները, իոն Նաւասարդեան տօներուն նման, անմանալի՝ էջ մը պիտի բանան գաղութահայ մեր պատմութեան մէջ:

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՉԵԱՆ ԻՐ 40ԱՄԵԱՅ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ ԲԱՐՁՐԱՎԱՆԴԱԿԻՆ ՎՐԱՅ⁴⁷

Հայր Ներսէս Ակիսեան

Կոմիտաս վարդապետի այդ երաժշտասեր աշակերտըբարգաւաճած է երկարամեայ երաժշտական գործունեութեան ծափերու որոտումին տակ: Մեծ վարպետին վաստակաւոր ձեռնաստունը, անմահացուցած է իր ուսուցչին ստեղծագործութիւնները, ու շարունակած անոր արուեստին պանծացումը:

Կոմիտաս հրապարակ բերաւ հայ գեղջուկի խոնարհ յարկէն կանգուն մնացած հայ երգը, երփներանգեց զայն, յղկեց, յարդարեց ներդաշնակեց եւ իբրեւ հայ ինքնուրոյն ստեղծագործութիւն բեմադրեց: Երգը շարժեց օտարներու հիացմունքը, խլեց սրտերէն բուռն ծափահարութիւններ: Ասոնք ցոյցերն էին ընդհանուր գոհունակութեան:

Մեծ վարպետինյայտնաբերութիւնները պետք է ծաւալէին, արուեստը պետք է յառաջադէմ մշակուէր: Հայ երգը պետք չէ լռէր:

Եւ Կոմիտասի վաստակասեր ու արուեստասեր աշակերտները չխնայեցին ջանք ոչ միայն ժառանգութիւն ստացուած երգերըվերապրեցնելու, այլեւ անոնց շարքերը ընդլայնելու: Յօրինուեցան նոյն արուեստով ստեղծագործութիւններ:

Բ. Կանաչեան այդ աշակերտներու թիւին մէջ պայծառացաւ: Համբերատար աշխատանքով կազմակերպեց երգչախումբեր, բեմադրեց համերգեր, յօրինեց երգեր: Այսպէս՝ 40 տարիներ:

Հայ գաղթաշխարհը եղաւ անոր գործունեութեան ասպարեզը: Պուլկարիա, Սուրիա, Լիբնանան, Եգիպտոս: Երկու Համաշխարհային Պատերազմներն են 40ամեայ գործունեութեան երկու եզրերը: Հայ ժողովուրդը՝ Գաղթաշխարհի մէջտուայտած տառապանքի, զրկանքի, տարագրութեան հարուածներու տակ: Հրապարակ եկաւ Կանաչեան հայ երգով, ուժասպառ եւ յուսալքուած հայ ժողովուրդի բեկորներուն խրա-

խոյս կարդալու, մխիթարութիւն ջամբելու, կորով բաշխելու եւ աստղալից ապագայի ակնկալութեամբ քաջալերելու:

Ձախորդ օրերը ձմռան նման կուգան ու կ'երթան

Յուսահատելու չէ, կու գան ու կ'երթան: Հայ երգը ընկճուած սրտերու բարձրացումի եւ ցրուած բեկորներու միութեան ազդակ հանդիսացաւ: Բազմահազար վշտահարներ իլուր Կանաչեանի համերգերուն դիմեցին երգասրահներ, յակճիռս ունկնդրելու հայ երգը ու վերադարձան զուարթ, նորագուարճ եւ կենսուրախ:

40 տարիներ, ամէն տարի թերեւս տասնեակ անգամներ, երեւցաւ բեմ Կանաչեան՝ ճպոտը ձեռքին, իր սքանչելիօրէն կազմակերպուած երգչախումբին գլուխը, հնչեցնելու հայ եւ օտար լսելիքներուն՝ շունչը հայ երգին:

Հայ երգը երգուած Կանաչեանի երգչախումբէն՝ ունկնդրուած է միշտ անյագօրէն: Հայ երգերը, քանիցս եւ կրկնուած, խօսած են հայ սրտին եւ ներգործած անոր մէջ միշտ քնքշօրէն, խաղաղօրէն եւ հմայիչ: Անոնք հայրենի հունչ ու շունչ ունին, կ'արծարծեն կարօտը հայրենիքի, կը վառեն սերը հայ հողի:

Կանաչեանի համերգերը թեպէտ կը թնդացնէին երգասրահները, թեպէտ կը գմայլեցնէին ունկնդիրները, թեպէտ կը հնչէին ծափեր ու դրուատիքներ, բայց քիչերուն տեսանելի էին այն կաթիլները քրտինքին, որոնք կը հոսէին երգայարդարին ճակատէն: Անոնք ճիգի, յոգնութեանց կայլակներ էին: Ունկնդիրները զուարթ, Կանաչեան յոգնաբեկ կը վերադառնային տուն:

Հայ երգը սիրցուց Կանաչեան տոհմիկին, անտոհմիկին: Կազմակերպուեցան յընթացս 40 տարիներու իր երգչախումբերուն մէջ նոր երգիչներ եւ երգչուհիներ: Յօրինեց նա նոր հայ գեղօններ, օփերթներ, գրի առաւ հայ գեղջկական նոր երգեր եւ նրբերանգեց զանոնք ինքնուրոյն ճաշակով:

Եւ այսօր, երբ հաւաքուած վաստակաւորին շուրջը իր վաստակներուն գնահատանքը կ'ընենք, իր յոգնութիւններու փոխարէն մեր շնորհակալիքը կը յայտնենք ինքնաբոլի ջերմ մաղթանքներով, ըղծալով մեծ վաստակաւորին երկար տարիներ, ուժ եւ կորով, շարունակելու իր գեղեցիկ գործը, որուն հիացողներն եղանք:

ԱՐԴԱՐ ՀԱՏՈՒՅՈՒՄ⁴⁸

Օ. Թ.

Անցեալ շաբթու, յօդուածագիր մը, Կոմիտաս վարդապետի մահուան տասնամեակին առիթով, այսպէս կ'արտայայտուէր անզուգական վարպետի «արժանաւոր ու տաղանդաւոր աշակերտ» Բարսեղ Կանաչեանի մասին. - «...Շատ յոգնած է ու տկար, պէտք ունի բացարձակ հան-

գիստի ու մեր բոլորի անվերապահ գուրգուրանքին»:

Անկասկած, ծանր պիտի ըլլայ տպաւորութիւնը հանրութեան վրայ. ու մանաւանդ տուն պիտի տայ դառն խորհրդածութեանց:

Միթէ կրնա՞նք քար դրած մեր սրտերուն այնպէս թեթել, անկարելոր լուր մը համարել, ու չթափանցել, թէ ինչպիսի ծանր իրողութիւն մը կայ դարան մտած, այնքան զուսպ ու ընդհանուր խօսքի կարգ անցած տկար ու *յոգնած բառերուն* տակ:

Ինչե՛ր պարտական ենք տաղանդաւոր աշակերտին:

Ինչպիսի վարձատրութիւն կրնար, սակայն, բաւարար համարուի՞լ՝ նահատելու համար գործ մը, որ նոյնացած է կեանքի մը հետ: Որուն վրայ ծախսուած են ո՛չ միայն երիտասարդական խանդոտ օրերը, այլև քիչ-քիչ, կաթիլ-կաթիլ մաշած է աչքերուն լոյսը:

Որովհետեւ, նիւթական գնահատանքները *անբաւարար* են, եւ մանաւանդ խաբուսիկ, մարդիկ իմաստութիւն ունեցած են շեշտը դնելու հոգեկան բաւարարութեան վրայ, ամէն անգամ որ պետք զգացած են չափելու սեփական միտով ու արիւնով կեանքի կոչուած *արդիւնք* մը:

Քաջ մը, որ ազնիւ գաղափարի մը համար կամաւոր կերպով կը հասնի մինչեւ մահուան դուռը ու հրաշքով կը վերադառնայ, գոհ պիտի ըլլա՞ր, եթէ իրեն տրուէին աշխարհի բոլոր գանձերը, որպէս վարձատրութիւն:

Նիւթական ու աննիւթական արժէքներու հանդէպ բռնած դիրքին մէջ կը կայանայ *խսկական մարդու մը* եւ *ասուն արարածի* մը տարբերութիւնը:

Երբ չենք կրնար նիւթով փոխարինել գործ մը, ծառայութիւն մը, խոր երկիւղածութիւն մը կը զգանք անոր հանդէպ:

Հայաստանի մէջ պիտի տօնուի Աւետիք Իսահակեանի յոբելեանը: Որոշ օր մը, հայրենիքի քաղաքներուն ու գիւղերուն մէջ, մէկ կամ երկու ժամ ի մի պիտի խմբուին քաղաքացիները՝ երախտագիտութիւն ու յարգանք յայտնելու պատկառելի ճարտարապետին, որ աշխատեցաւ, կեանք մաշեցուց հայ արժէքներով ոտքի բարձրացնելու համար նորանոր կառոյցներ:

Զօպանեանի կամ Ահարոնեանի մը տարիներու տքնաջան աշխատանքներուն, կամաւոր կերպով համակերպած զրկանքներուն որպէս փոխարժէք, ամէնուրեքկազմակերպուեցան հանդէսներ: Արտասանուած ճառերը (փոյթ չէ թէ եղած ըլլան տափակ ու գունատ) եւ մուտքը՝ խեղճուկրակ, ճղճիմ գումար մը, ապահովաբար վաստակաւորներուն կողմէ աւելի սուղ գնահատուած են, քան թէ մեծ քաղաքի մը շէնքերու ամբողջութիւնը:

Այս սահմաններէն ներս, սխալ է կառչած մնալ շատ տարածուած այն բանաձեւին, թէ հայ ժողովուրդը միայն մեռելներուն կրնայ արժանավայել յարգանքի տուրք մատուցանել: Եւ կամ անկարող՝ իր տա-

ղանդները յայտնաբերելու եւ իսկական արժեքով գնահատելու, երկիւղածութեամբ կը խոնարհի միայն «ծագումով հայ» որակուած գաւակներուն առջեւ, որոնք օտարին լեզուով, յաջող կերպով կը մրցին օտարին հետ, ինչպէս է պարագան Մայքըլ Արլէնի, Սարոյեանի կամ Թրուայիայի մը:

Թեպէտ, գաղթականութեան գորշ տարիներուն, յաճախ, բռնագրօսիկ ճիգի մը արդիւնք եղած են, երբ ուզած ենք գագաթի մը վրայ տեղաւորել մշակոյթի ախոյեան մը: Եւ մա՛նաւանդ, շատ անգամ մեր դատաստանները զսպանակուած են զգացումներէ եւ խնամիական կապերէ, սակայն արդար չենք ըլլար, եթէ փորձուինք հաստատել, թէ հայ ժողովուրդը գնահատել չի գիտեր իր արժանաւոր գաւակները:

Ինչ փոյթ, թէ թիրիմացաբար արուեստի կամ գիրի ամենէն արժանաւոր անձնուրացներուն մերժած ըլլանք ֆիզիքական գոյութիւն մը պահելու միջոցները: Եւ կամ ասպարեզ բացած ըլլանք փերեզակներու, մոլետիկներու եւ «դպիր»ներու...:

Մարտիրոս մը չէ անօթի մեռած Էսաճանեան մը կամ, հիւանդանոցներու անկիւնը արգահատելի կեանք քաշքշող Շահնուր մը:

Ծանր, շա՛տ ծանր վերջին օրեր չկամեցա՞նք Թեքեանին, որ նիւթական ու հասանելի փառքի մը ուխտաւոր չփորձեց դառնալ:

Ինչ փոյթ, սակայն, հայ ժողովուրդը գիտէ գնահատել իր արժանաւոր գաւակները, եթէ .. զանազան հաշիւներով տարուած մարդիկ չպղտորեն հանրութեան տեսողութիւնը, ու ցեխ չնետեն ենթակայի դէմքին, զոնէ մինչեւ նոր անձրեւ, աղտոտած ցոյց տալու զոհուակութեան համար...:

Ի՞նչպէս կրնանք հատուցանել մեր պարտքը անզուգական վարպետի տաղանդաւոր աշակերտին: Որպէսզի թեթեւայ ուսը ու ժպիտ մը գծուի մաշած այտերուն:

Չէ՞ որ Կանաչեանի միջոցաւ հաղորդակից եղանք տոհմիկ երաժշտութեան:

Չէ՞ որ տարիներով աշխատած է հոգեւոր արժեքներու վրայ ու տքնած՝ ձայնանիշերով դրսեւորելու հայու կէս դարու պատմութիւնը:

Եւ մանաւանդ մերժելով իր տաղանդը իսպաս դնել շահաբեր ձեռնարկութեանց, լծուեցաւ տառապագին որոնումի մը գեղեցիկին ու ճշմարիտին հետքերուն վրայէն:

Եւ վերջապէս, ինչպէ՞ս կրնանք գնահատել կեանք մը, որ հայ երաժշտական մտածումի քարերը յղկեց ու անեղծանելի խճանկարներով զարդարեց:

Դժուար չէ պատասխանել: Տաղանդաւոր աշակերտը բաւարարելու համար, պէտք է կազմակերպենք - ինչ որ Իսահակեանին համար ծրագրուած է Հայաստանի եւ Օշականին համար՝ Երուսաղէմի մէջ - արդար հատուցումի հանդեսներ՝ յոբելան մը:

ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՄԵՐԳ ԳՈՒՄԱՆ ԵՐԳՉԱԽՈՒՄԲԻ⁴⁹

Հրաչ Բաջարեան

Խուռներամ բազմութիւնը որ 26 Մայիսին կը փութար դէպի Սէն Ժոզէֆ Զամալսարանի հանդիսասրահը, ունկնդրելու համար **Գուսան** Երգչախումբի Ժ2. համերգը, ամէն բանէ առաջ կը ծանուցանէր թէ գիտակից է երաժշտութեան բարերար դերին, որ կ'ազնուացնէ ու կը բարձրացնէ հոգիները, եւ մասնաւորապէս հայ երաժշտութեան դերին՝ որ բարձր ոլորտի մը մէջ անվթար կը պահէ ցեղային նկարագիրը:

Այս գաղութը, հետեւաբար, բախտաւոր է իր մէջ ունենալուն համար Բարսեղ Կանաչեանը, որ իր կարգին բախտաւոր է նման գաղութի մը մէջ գտնուելուն համար:

Յայտագիրը կը բաղկանար երեք մասերէ. Գ. մասը յատկացուած էր Բարսեղ Կանաչեանի Յորելենական Կեդրոնական Յանձնախումբի ղեկուգումներուն:

Նախ խօսեցաւ Զայր Յովհաննէս Մսրրլեան. ան ըսաւ թէ յորելենական շրջանը տեւեց երկու տարի, եւ ահա՛ կը փակուի Ժ2. համերգով: Յաջողութեամբ պսակուեցան բոլոր ջանքերը. ապացոյց՝ Բ. Կանաչեանի գործերու հրատարակութիւնը:

Յետոյ խօսեցաւ Պրն. Գասպար Իփեքեան. ուրախութիւն յայտնեց որ Լիբանանի հասարակութիւնը ոչ միայն շքեղօրէն տօնեց Կանաչեանի յորելեանը, այլ նաեւ հնարաւոր դարձուց անոր գործերուն հրատարակութիւնը:

«Յանրութեան սեփականութիւնն է արուեստագետին գործը, կռուա՛ն ինքնապաշտպանութեան, եւ՝ յետ Ս. Գրքին՝ աղբիւր սփոփանքի» յայտարարեց ան:

Յայտագրին Ա. եւ Բ. մասերը սկսան Կոմիտասի գործերով. *Լուսնակ Գիշեր* եւ *Սարերի Վրով*: Երկուքն ալ սիրուն, աշխուժ, թարմ եւ գարնանաշունչ:

Մեհրապեան (*Գնչուին Երգը*), Կարօ Չաքարեան (*Դերիքօ*), Գուրգէն Ալեմշահ (*Հունձք Կը Ժողկեն*) եւ Նոյնինքն Բ. Կանաչեան, ունենալով հանդերձ սեփական դրոշմ, առաւել կամ նուազ չափով օծուն են կոմիտասեան հեղուկ շունչով, որ կը ժայթքի հայ հողէն:

Ժ2. համերգը անգամ մը եւս եկաւ ցոյց տալու թէ Բ. Կանաչեանի ընդոծին տաղանդը իր թելերը կը բանայ ուշագրաւ ինքնապատահութեամբ մը, զոր կը պարտի իր գիտութեան եւ լրջութեան:

Լսեցէք իր *Ծով Աչերը*, ուր կան թաքուն՝ փափուկ զգացումները, զորս՝ հակառակ իր մեծահունչ ձայնին՝ Տոքթ. Էլմաճեան յաջողեցաւ

բացայայտել: *ԻՆչ Անուշը, Ամպերը*, ուր արծաթ ձայների աշխուժորեն կ'ընդելուզուին դաշնակի նոթերուն: *Շուշուն* (առաջին ունկնդրութիւն) վեհաշուք, մերթ տխրամած, մերթ աշխուժ, մերթ ձերբազատած որեւէ ազդեցութենէ, մերթ ոսկի շղթայով մը ագուցուած՝ կոմիտասեան զգայնութեան, *Խնջոյքը*, որ սկիզբը կը յիշեցնէ կարծես, Սիփանայ սարերու *Լօ-Լօն* եւ յետոյ կը վերածուի միրգերով հարուստ ցնծալի սեղանի մը, *Մարալօն* դանդաղընթաց, ներքին ալիքներով հարուստ, *Յոյ Նարը* որուն հիմնական տարերքը ժողովուրդէն առնուած է, դարձեալ, բայց որուն վրայ երաժիշտը բան մը աւելցուցած է իր հոգիէն, իր հա՛յ հոգիէն:

Իսկ Ա. Սաթեանի *Մարտիկի Երգը* ինքնատիպ, սրտայոյզ հայկական երգ մ'է:

Օրդ. Էքիզեան, Տիկ. Կանաչեան, Տիկ. Ասլանեան եւ Տոքթ. Էլմաճեան ճարտար, օժտեալ, հաւատարիմ թարգմանիչ-մեներգողներ հանդիսացան:

Տիկ. Մ. Աւետեան յիշատակելի է դաշնակի վրայ իր ճարտար ընկերակցութեան համար:

Ծափեր բոլորին:

1950

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՉԵԱՆԻ ՏԱՐԵԿԱՆ ՀԱՄԵՐԳԸ⁵⁰

Հայր Գրիգոր Հեպոյեան

Պէյրուքի հայ հասարակութիւնը բախտաւորութիւնն ունի յաճախ վայելելու երաժշտական բացառիկ պահեր՝ աչքառու հայ երաժշտագետներու կողմէ, հերթաբար տրուած նուագահանդեսներու առթիւ: Հազիւ տասն օր անցած երաժշտական այն բացառիկ վայելքին վրայ, զոր ընծայեց քաղաքիս ընտիր դասակարգի հայութեան, յայտնի երաժշտագետ եւ ջութակի ուսուցիչ Յակոբ Աղասեան, Ապրիլ 2ին տուած լարային նուագախումբի իր համերգով, ահա բեմ կ'ելլէ հանրութեան սիրելի ուրիշ ծանօթ դէմք մը՝ Բարսեղ Կանաչեան: Իբր Կոմիտասեան սան, իր ուսուցիչէն ժառանգած երաժշտական արուեստին վրայ՝ իրմէ ալ բան մը աւելցնելով, մաքուր հայ ժողովրդական երաժշտութեան ներկայականաւոր դէմքերէն մին կը հանդիսանայ: Եւ որպէս այդ՝ վաղուց յարգուած հայ հանրութեան կողմէ, 15 Ապրիլ, Շաբաթ երեկոյ Սէն Ժոզէֆ Համալսարանի սրահը տուած իր տարեկան համերգը մեծ ընդունելութիւն գտաւ: Հոծ բազմութիւն մը սրահը ծայրէ ծայր լեցուցած էր: Համերգը կը բաղկանար կոմիտասեան եւ Կանաչեան *a capella* խմբերգերէ եւ մեներգերէ:

Ա. մասին մէջ արդէն կոմիտասեան *Գութաներգով* եւ *Քաղիաներգով*՝

1964, Պէյրոս. Թումանյան, Կանաչեան եւ Նշան Թիւսիւզեան

Կանաչեան իբր ղեկավար կրցաւ մեկնարկել տալ ժողովրդական ծանօթ երգերը՝ իրական ապրումով: Իր ստեղծագործութիւններէն *Մարալուն* եւ *Հոյ Նարը* անթերի երգուեցան: Վերջինը կրկնուեցաւ՝ աւելի աշխուժ եւ աւելի յաջող: Այս տարի, իբր Նորութիւն, Բ. Կանաչեան երաժշտասեր հասարակութեան հրամցուց Սասնոյ պարերգերու մոթիւներու վրայ կառուցուած ժողովրդական երեք գողտրիկ երգեր՝ *Գորանի*, *Եղսօ Զան* եւ *Նենսիր Նայ*: առաջինը՝ խառն խմբերգի, վերջին երկուքը՝ արական եռաձայն խումբի համար: *Գորանին*՝ տիաթոնիք պարզ յօրինուածքով, բայց գեղջկական ջերմ շունչով այնքան խանդավառեց ունկնդիրները, որ բոլորն ծափերով պահանջեցին անոր կրկնումը: Կրկնութեան արժանացաւ նաեւ *Նենսիրը*:

Բ. մասին մէջ մեներգեցին Օրդ. Անգինէ Բէշիշեան եւ Տոքթ. Էլմաճեան՝ Կոմիտասէն եւ Կանաչեանէն, դաշնակի յաջող ընկերակցութեամբ Օրդ. Ա. Գասապեանի:

Օրդ. Բէշիշեան, իբրեւ լիրիք-սոփրանօ, ժողովրդական հարազատ ապրումով կրցաւ մեկնաբանել Կանաչեանի *Ծով Աչերն* ու Կոմիտասի *Զինչ Ու Զինչը* (առաջինը կրկնուեցաւ): Բայց *Բէլէ Բէլէն* բնականէն աւելի արագ ու չափազանցեալ խանդով երգուելուն՝ իր հմայքէն տուժեց, մանաւանդ որ դաշնակահարուիին չկրցաւ ճշգրիտ նուագումով հետեւիլ եւ տալ վերջին 2 ամանակներու հայկական ձայնասանդուխի (gamme) սիրուն վերելքը: Միեւնոյն պատճառով տուժեց նաեւ Կոմիտասի *Կռունկը* երգուած Տոքթ. Էլմաճեանի կողմէ, որուն սկզբնաւորութիւնը այնքան ուժեղ էր, որ քառորդ ձայնի բարձրացում մը զգալի

եղաւ, վտանգելով դաշնակի եւ երգեցողութեան ներդաշնակ համադրութիւնը: Սակայն ժողովուրդը հմայուած Տոքթ. Էլմաճեանի աւելի անձէն քան տուածէն՝ բուռն ծափերով նոր երգ մը պահանջեց: Այս անգամ իրական յաջողութեամբ ան երգեց Կանաչեանի *Պճիկկօն*, արժանանալով եռանդուն ծափահարութեան: Կոմիտասեան երգերը, որքան ալ պարզ, բայց մեկնաբանումի շատ մեծ ճշգրտութիւն եւ զգուշաւորութիւն կը պահանջեն, որպէսզի տան այն՝ զոր կու տար օրինակ՝ Արմենակ Շահմուրատեան, Կոմիտասի ցարդ չգերազանցուած մեկնաբանը:

Գ. մասը սկսաւ Կոմիտասի գլուխգործոց խմբերգերէն *Կալի երգով*, զոր Կանաչեան թէեւ մեծ վարպետութեամբ ղեկավարեց, բայց փոքրիկ սոլօներու հապճեպ երգումը թեթեւ մը նսեմացուց փայլը՝ հասկցող ականջներու համար: Յաջող էր Կանաչեանի *Օրօրը*՝ մեներգուած Օրդ. Զէշիշեանի կողմէ, խմբերգի ընկերակցութեամբ: Իբր երաժշտական յօրինուածք (քառաձայն խմբերգ), հետաքրքրական եւ աշխուժ գործ մըն է Կանաչեանի *Շուշօն*, որ տաք շունչով հրամցուեցաւ հասարակութեան եւ կրկնութեան արժանացաւ: Վերջին թիւը եղաւ Կանաչեանի *Վարդերի Յետը*, որ Վարպետին լաւագոյն գործերէն մին կարելի է նկատել իր երաժշտական կուռ յօրինուածքով, գունագեղ երեւակայութեամբ եւ հետզհետէ խանդավառող կշռոյթով: Ունկնդիրներու ծափերու որոտին եւ bisերու կանչին մէջ կրկնուեցաւ այս կտորը նոյնքան եւ աւելի յաջողութեամբ:

Պրն. Կանաչեան կրկին ի յայտ եկաւ որպէս ժողովրդական վարպետ երգահան, մարզիչ ու խմբավար: Խումբը, որ կը կրէ **Գուսան** Յայ Երաժշտասէր Միութեան անունը, հազիւ 60 հոգի, թէեւ մեծ մասով կազմուած է նորեկ երգիչներով, բայց շատ լաւ մարզուած ըլլալու ամեն փաստ ցոյց տուաւ: Անթերի էին մանաւանդ բամբ ձայները: Դիտելի էր միայն Ա. ձայնի երգչուհիներէն մէկուն տեւական ժպիտը, որ գործին լրջութեան կը վնասէ:

Վարպետ Կանաչեանի կը մաղթենք նորանոր նուաճումներ հայ տոհմային երաժշտութեան իր գծած ուղիին մէջ եւ ջերմօրէն կը գնահատենք զինք իր յաջողութեան համար:

1951

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՉԵԱՆ՝

Ա.Ն.

Կան երգողներ, որոնք կարծում են, երգելու համար բաւական է ճշդութեամբ կարդալ ձայնագրերը:

Կան եւ երգչախումբի ղեկավարներ, որոնք բաւականանում են միայն ձայնագրուած աքորտներով եւ որ իրենց մնում է միայն չափ տալ:

Աւելորդ է ասել, որ այդ ըմբռնումով երգուած երգերը – որքան էլ գեղեցիկ լինի մեներգողի ձայնը կամ ձայնագրուած ակկորտը – պիտի

մնան չոր ու ցամաք եւ գուրկ՝ ունկնդիրին համակելու երգի մէջ թաքնուած յոյգերով, տրամադրութիւններով ու մտքերով:

Երաժշտականութեամբ օժտուած, խելացի ու գիտակից երգողն է, որ ունի այդ յատկութիւնը:

Բարսեղ Կանաչեանի դպրոցի առանձնայատկութիւններից մէկը հենց այն է, որ նա ձգտում է մօտեցնել խմբովին երգը մեներգին. խումբ կազմող ամէն մի ձայն – լինի նա բասօ կամ սոպրանօ – պիտի վերաբերի իր երգին այնպէս, ինչպէս որ այդ անում է գիտակից մեներգողը: Այս նպատակով նա անխոնջ աշխատութեամբ մշակում է երգողների երաժշտական ատաղձը եւ կրթում՝ նրանց յատկութիւնները: Դժուար գործ է, բայց ո՛չ անհնարին: Իսկ արդիւնքը՝ անսովոր տպաւորիչ:

Մի ուրիշ առանձնայատկութիւն ունի Բարսեղ Կանաչեանը, թերեւս աւելի նշանաւոր, քան առաջինը: Թող չափազանցութիւն չհամարուի եթէ ասենք, որ նա յեղաշրջել է մեր տոհմային երգը:

Բոլորս կը խոստովանինք, որ գրեթէ մեր բոլոր երգերի մէջ հնչում է մի ճնշող, անյոյս թախիժ եւ տխրութիւն. «մեր գիւղը թշուառ անտէր...»: Այժմ լսեցէք Կանաչեանի դաշնաւորած նոյն երգերը կամ իր գեղջկական եղանակները: Պահպանելով հանդերձ մեր տոհմային «համհոտ»ը, նա վանել է նրանց միջից թախիժը եւ նրա տեղ դրել՝ առնական ուժ, ինքնավստահութիւն, կայտառ գուարթութիւն. «մեր գիւղը ո՛չ թշուառ է, ո՛չ անտէր...»: Լսեցէք *Տալիլօս*, *Ախ Մարալ Ձանը* եւն. եւ կը համոզուէք ինքներդ: Նրա ամէն մէկ երկը մի մի փոքր սիմֆոնի է:

Բարսեղ Կանաչեանը «շարքային» ղեկավարող չէ, այլ մի արուեստագետ եւ հասարակական գործիչ, որին պիտի դասել քչերի շարքում:

Ափսոս որ քիչերը պիտի վայելեն նրա համերգը, որովհետեւ միայն մի համերգ պիտի կարողանայ տալ, որի տոմսակները արդէն սպառած են:

ՅՈՒՇԵՐ ՈՒ ՆԻՇԵՐ ԿՈՒ ԳԱՆ ՈՒ Կ'ԵՐԹԱՆ...⁵²

Վ. Ագկիւլ

...Մեծ սերմնացանը հասցուցած էր աշակերտական հունձք մը կարճ ժամանակի մէջ՝ տարածելու իր երգերն ու սիրցնելու հայ երաժշտութիւնը, կարծես իր կէս մնացած առաքելութիւնը լրացնելու դիտումով:

Անոնցմէ եղբայրակիցս Բարսեղ Կանաչեան մեր մէջ ունինք աւելի քան երկու ամիսէ ի վեր:

Անոր՝ Իսթանպուլէն շատ ու երկար տարիներու բացակայութիւնը պատճառ չէր եղած որպէսզի ան առաջին առթիւ իսկ ճանչնար զիս՝ ձայնէս, ինչ որ կ'ապացուցաներ իր նուրբ լսողութեան գերազանց յատկութիւնը, որ պիտի տար իրեն մեծ խմբավարի արժէք:

Յետոյ փորձերու ատեն անոր ուսուցման եղանակն ու իր ստեղծա-

գործութիւնները մատնեցին թէ Կանաչեան հաղորդուած էր մեր անմոռանալի Վարդապետին արուեստին:

Իսկական յայտնութիւն մը եղաւ 5 Նոյեմբերի գիշերուան իր համերգը, ուր տեսայ սաւառնիլը Կոմիտասի հոգիին:

Մեծ կորուստ մը եղաւ ամէն անոնց, որոնք կամաւոր թէ ակամայ ներկայ չեղան այդ երգահանդեսին, մինչ՝ Վարդապետը տեսնողներն ու լսողները կրկին վայելեցին զայն իսկ զայն տեսած կամ լսած ըլլալու բախտը չունեցողներն ալ ըմբռնեցին անոր վերերելումը:

Ես իմ մասին մաղթանք մը ունիմ Կանաչեանին. «Շա՛տ ապրի»:

Ու այս առթիւ կը յայտնեմ թէ ան կարողացաւ սուգի սեւ քօղը վերցնել հոգւոյս վրայէն...:

ԱՆՔԱՂՏՆԱՊԱՀ ԱԿՆԱՐԿ ՄԸ Պ. ԿԱՆԱՉԵԱՆԻ ՆԵՐԿԱՅ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՆ ՍՐԱՀԷՆ ՆԵՐՄ⁵³

Տիրան Անդրեասեան

Երաժշտագետ Պրն. Կանաչեանի Իսթանպուլ այցելութեան առթիւ... փափաք յայտնած էինք... շրջապատել գինքը տոհմիկ երգերը սիրող տարրերով, իր հովանաւորութեան ներքեւ խումբ մը մարգելու եւ իսկական համերգերու վայելքը պարգեւելու համար մեզ:

...Պրն. Կանաչեան սիրով հրաւիրուած է ստեղծել ու վարել Նոր խումբ մը, որ իր մօտակայ մեկնումէն առաջ գոնէ մէկ համերգ պիտի կրնայ սարքել:

Իբրեւ պաշտող մը մեր գեղջուկ երգերուն, երբ տեղեկացանք թէ Նախափորձերը տեղի կ'ունենան Պէյօղլուի Մատենադարանին սրահը, անցեալ Կիրակի առաւօտ անխօս ներս սարդեցանք մուտքի դռներէ...:

Հարիւրի մօտ երկսեռ աշակերտներ հաւաքուել էին այնտեղ, հմուտ վարպետին դասաւանդութեան հետեւելու համար: Երբ աշակերտ կ'ըսենք՝ պէտք չէ երեւակայել Նախակրթարանի փոքր տղաք: Անոնք բոլորն ալ չափահաս անձեր են, մէկքանիսն արդէն իսկ սպիտակ մագերով, ոմանք Երաժշտանոցի ուսանողներ կամ շրջանաւարտներ: Ամէն պարագայի, բոլորն ալ լաւ պատրաստուած ուժեր՝ յաջողութեամբ ի գլուխ հանելու համար մտադրուած գեղեցիկ ծրագիրը:

Անոնց դիմաց, բարձրիկ տեղ մը դիրք գրաւած է վարպետը, ճպոտ ի ձեռնին, իր լերկ գանկին տակ փայլող արտայայտիչ հայեացքով, որ անընդհատ կը պտտի աջ ու ձախ, ներկաներու շարքին վրայ, պատեհ րոպէին իւրաքանչիւրին յիշեցնելու համար իր պարտաւորութիւնները, համաձայն երգին պահանջած նուրբ խաղերուն:

Չափազանց դժուարահաճ է ան ու բծախնդիր, բոլորովին տարուած

իր գործով: Ոչինչ կը տեսնէ իր շուրջ, զբաղուած լոկ իր երգով ու խումբով: Անկարող է հանդուրժել ամենափոքր սխալի կամ անելորդ շշուկի եւ առանց իսկ անդրադառնալու թէ գործ ունի հասուն տարիքով ամաթետներու հետ, խստօրէն սաստեր կ'ուղղէ յաճախ, մինչ ենթակաները սիրով ու պատկառանքով կը ջանան սրբագրել թերացումները, առանց երբեք վիրաւորուելու, մանաւանդ որ այդ յանդիմանութիւններուն մէջ այնպիսի քնքուշ եւ անկեղծ թոն մը կը տիրապետէ որ անոնք ուղղակի առիւթն ունենային զուարճալի հանգամանք մը կը ստանան արդէն:

Սպառնիչ գործ է ապահովաբար երգահանի եւ վարիչի ասպարէզը, եւ անշուշտ այդ է պատճառը Պրն. Կանաչեանի կանխահաս ծերութեան: Եւ սակայն, հակառակ ասոր, այնքան կը սիրէ դասաւանդել որ պատանիի մը կայտառութիւնը կը ստանան իր շարժումները, երբ իր խումբին դէմ դիրք կը գրաւէ երգի պահուն: Այդ միջոցին, համակ շարժումի կը վերածուի իր գոյութիւնը: Թելերը, մատները, գլուխը, աչքերը, դէմքի մկանները, երբեմն ամբողջ իրանը անդադար կը տատանին, կը խաղան, կը դառնան ու կը շարժուին խումբին իւրաքանչիւր անդամին յիշեցնելու համար խազ մը, շէշտ մը, ձայնի աստիճանական նուագում մը, կամ բամբ ու կտրուկ ընդհատում մը:

Պրն. Կանաչեան մտադրած է երկվեցեակ մը երգեր յատկացնել իր յառաջիկայ համերգին, բոլորն ալ տոհմիկ եւ կոմիտասեան շունչով ստեղծագործութիւններ, քնքուշ եւ հոգեպարար, մեր բոլորին սրտին խօսող: Ասոնց մեծ մասը իր սեփական հեղինակութիւնները կը կազմեն, որոնց մէկ քանի հատը լսելու բարեբախտութիւնը ունեցանք փորձերու ընթացքին: Յիշենք մասնաւորաբար *Տալիլօ* զուարթ, կայտառուն երգը, որ մեզի համար բոլորովին նորութիւն մըն էր եւ որ կարծէք ակամայ ուստոստումի կը մղէ գրաւուած ունկնդիրը:

Բալի ծառը բարձր է

Իմ սիրածը քաղցր է...

Յաջողութեան լաւագոյն մաղթանքներով հրաժեշտ կ'առնենք վարպետէն, երբ արդէն սեանսը աւարտած էր, մասնաւորաբար յանձնարարելով որ ինչպէս իր առողջութեան, ըստ կարելոյն պաղարիւնութեամբ տանելով գործը, առանց չափազանց յուզումներու եւ սրտմաշուքի: Իր միակ պատասխանը կ'ըլլայ.

– Ի՞նչ ընեմ, ձեռքս չէ:

Իր գործին սիրահար ճշմարիտ արուեստագետի պատասխան, արդարեւ:

ՊՐՆ. ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՋԵԱՆ ԻՆՉՊԷՄ ԿԸ ՄԱՐԶԷ ԻՐ ԵՐԳՉԱԽՈՒՄԲԸ⁵⁴

Ս. Բաբելեան

Պարոն Կանաչեան սկսած ըլլալով իր առաջադրած համերգին պատրաստութեան ընդհանուր փորձերուն, անցեալ Կիրակի առաւօտ փափաքեցայ ներկայ ըլլալ անոնցմէ միուն, օգտուելով կղզիի շոգենալին հասնելու համար ունեցած մէկ ժամու ազատութենէս:

Պրն. Կանաչեան երկսեռ ընտիր տարրեր հաւաքեր, զանոնք դասաւորեր է, աշխատեր է ու տակաւին կ'աշխատի մարգելու, հանդիսացնելու համար երգչախումբը տիպար երգչախումբի մը արժանապատուութեան:

Յայտնի է որ երգչախումբ մը, իրականացնելու համար իրմէն ակնկալուած բանը. օժտուած պէտք է ըլլայ բնական եւ ստացական յատկութիւններով, որոնց գլխաւորները հետեւեալներն են. –

1. Ազնիւ ու ճշդահունչ ձայն մը, որ բաւական մարգուած ըլլայ՝ պահել կարենալու համար – ի շահ իր բաժնին ամբողջութեան – պահանջելի ուժգնութեան տարողութիւնը եւ կշիռը, համաձայն՝ իմաստներուն յատկանշական բաղձանքներուն:

2. Արուեստը եւ զգացումը՝ չափերը, կշռոյթները, արտասանելու եւ շեշտելու շնորհները:

3. Արթնութիւն՝ միասնութեան զգացումը ամէն պարագայի, մանաւանդ՝ սկզբնաւորութիւններու եւ վերջաւորութեանց առթիւ ու շնչառութեանց վայրկեաններուն:

4. Նրբերանգները, ուժգնութիւնները եւ ձայնական բազմապիսի ելեւեջները կատարել գիտնալ՝ նրբացած արուեստով եւ մէկ անձի պէս:

Այս պայմանները անհրաժեշտ են, ծառայելու համար երգերուն բնութեանց, անոնց մեկնաբանութեան եւ ստեղծելի շահագրգռութեան յուզումին:

Պրն. Կանաչեան՝ վառուած ընտրուած խմբերգերուն իւրաքանչիւրը իր ուրոյն բնութեան մէջ ներկայացնելու իղձովն ու եռանդովը, ջանք չի խնայեր եւ յաւետ խստակրօն, չի ներեր ամէնէն խուսափուկ թերութեանց ալ, եւ մշտակայ կորովով կանգուն, բազմաթիւ անգամ անխոնջ ու անձանձիր, կրկնել ու վերկրկնել կու տայ բառ մը, ձայն մը, նախադասութիւն մը, պարբերութիւն մը: Եւ կ'արժէ տեսնել կիսաաքօղ ժպիտը որ կը նկատուի դէմքին վրայ, երբ կ'ողջունէ ճշմարտութիւնը: Ու կ'անհետի ճակատը մթազնող ամպը:

Իր կարգին երգչախումբն ալ, հիացումով եւ երախտիքով համակուած արժանաւոր իր ղեկավարին հանդէպ, արթուն ու արի կը մնայ ճշդիւ ու փութով գործադրելու համար անոր բաղձանքը եւ աւելի յաճախ վայելելու համար գոհունակութեան այդ ժպտերեսութիւնը:

Դամասկոս

Բայց երբ երգչախումբին մեկ կողմեն որոշ կետի մը մեջ շեղումի մը կասկածը կը ծագի, Պրն. Կանաչեան վայրկեանին իր սաստական ու սանատրաբար իր բամբ առոյգ եւ ամպագորգոռ ձայնը կ'արձակէ, որ տիրօրէն կը բեւեռուողէ զայն եւ կը փրկէ զանգուածը փոքր վրիպանքին 'մեծ չարիք'էն:

Նաեւ այս խստադատ ու աջալուրջ մարզիչը չի գոհանար իր բամբին փրկարար կարողութեամբը. կարծես թէ կրօքին ետին տարբեր դրոշմով ու ձայնով բազում լարեր ունեցած ըլլար, սոփրանօներուն մէկ թերին կը սրբագրէ օրինակ՝ սոփրանօ ձեւանալով, ալթօներուն թերին՝ ալթօ ձեւացած, թենորներունը՝ թենոր դարձած:

Բացի ասոնցմէ, կը կրէ նաեւ տուրքը հոգեբանական կատակերգութեան, որով կը հեգնէ խումբին կամ անոր մէկ անդամին գէշ արտասանած մէկ բառը, ձայնը կամ անցքը եւ հաճոյքի ծիծաղ կը բաշխէ երգչախումբին, որ ստիպուած՝ ժամէ մը իվեր յոտնկայս մնալ ու երգել, եւ ի հարկէ յոգնած ըլլալ մի քիչ, ստեղծուած զուարթութեամբ կը նորոգուի, կը կազդուրուի ու ջլապինդ ոգիով ու թարմութեամբ՝ կրկին գործի կը լծուի: Նոյն այս ոգեւորութիւնը եւ կազդուրը կ'ընծայեն՝ սրամտութեանց իր հրթիռները զորս այսպիսի վայրկեաններուն կ'արձակէ համակրական քմծիծաղով:

Որքան սիրելի է այսպէս հաճոյքով, ժպիտով սովորիլն ու պատրաստուիլը հանդիսաւոր օրուան մը – որ այնքան մօտ է – պանծացնելու համար բեմէն հայ տոհմիկ դաշն երգեր, հաղորդուած մեծանուն երգա-

հան դեկավարի մը շունչով եւ յուզելով անոնցմով հայ երգասեր բազմութեամբ ակադճուն սրահ մը:

Բայց սրտաբեկութիւն զգացի, երբ իրագեկ եղայ որ արական խումբի երգիչներէն եւ կարեւոր ուժերէն նկատելի թիւ մը կը բացակայէր: Երգուսոյցին համար ծանօթըն մտահոգիչ բան է կրկնել ստիպուիլ վաղը՝ ուրիշներու, այն ամէնը զոր այսօր ու երբեմն մեծ ճիգեր վատնելով սորվեցուցեր էր երգչախումբին: Անհատապէս իւրաքանչիւր անդամ ջանքն ու հոգը ունենալու է ազդակ մը աւելի հանդիսանալու համար գեղեցիկ այս ձեռնարկին լիակատար յաջողութեան, եւ ոչ թէ ծառայելու անոր այլասերումին կամ տկարացումին:

Երգաժամին լրումին, երբ Պրն. Կանաչեան կը խնդրէր երգչախումբին յաջորդ երգանիստին բարի ըլլալ ճիշդ ժամուն ներկայանալ եւ բնաւ չբացակայիլ, նշմարեցի որ բացականչելու մասին՝ փափկանկատօրէն, կամ՝ վիրաւորուած իր հպարտութեան մէջ, բառ մը չարտասանեց, միայն իր ձայնը դառնութեամբ մը մշուշոտած ինձ թուեցաւ:

Որքան ցանկալի պիտի ըլլար որ վարպետը ամէն կերպով գեղեցիկ ու անմոռանալի յիշատակ մը իր հետ տանէր սթանպուլահայ երգչախումբէն:

Գալով ինձի, թերեւս աւելորդ ըլլայ յայտնելը, որ Վարպետին ուսուցման շահեկանութեամբը եւ երգերուն հմայքովը համագրաւուած, մէկ կողմ մնաց կղզիի ծրագիրս: Փոյթս չըրի: Ան վաղն ալ կայ: Թանկագին, հրահանգիչ ու մեծապէս յանկուցիչ այս ժամերն են որ այսօր կան՝ վաղը չկան:

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՉԵԱՆԻ ՀԱՄԵՐԳԸ⁵⁵

Ա. Ն.

Բարսեղ Կանաչեանը Կոմիտաս Վրդ.ի հոգեծառանգն է, բայց ոչ նրա 'տեղ-քայլ' անող հետեւորդը: Վարդապետի ի յայտ բերած մեր ժողովրդական երգերի գեղեցկութիւնները ծնել են նրա մէջ նոր հորիզոններ եւ գեղագիտական նոր թեմաներ, որոնց մշակման եւ լուծման նա մօտենում է իր ինքնուրոյն ոճով եւ շունչով:

Իր գաղափարները ներկայացնող երաժշտական կերպարները՝ փոխանակ հնադաւան թախիծի, բուրում են թարմութեամբ. նրանք աշխուժ են, առնական, ինքնավստահ, հաւատում են աւելի լաւ ապագային եւ այդ զգացումներով համակում ունկնդիրներին: Նրա երկերի ներդաշնագիտական կերտուածքը (harmonisation) բարձր է, զուսպ եւ ճշգրիտ արտայայտութիւններով, այն՝ ինչ որ պահանջում է գեղարուեստական երաժշտութիւնից: Աքորտները հարուստ են եւ նրբերանգ, տեղ-տեղ յիշեցնելով կայտառ սլաւոնականները:

Երեկուայ մեր լսած հեղինակութիւնները մի-մի գեղեցիկ պատկեր-

ներ են: Նրա *Օրորը* խոր եւ անշնչելի տպաւորութիւն է թողնում, եւ ըստ մեզ, մի գլուխգործոց է:

Բ. Կանաչեանը ոչ միայն արժեքաւոր երգահան է, այլ նաեւ հազուագիւտ ղեկավար: Ո՞վ կարող էր հաւատալ, որ միջանկի շաբաթուայ ընթացքում կարելի լինէր ներկայացնել այդքան **կրթութիւն** երգչախումբ, որը առիթ ունեցանք լսելու երեկ⁴³:

Եթէ հմուտ վարպետը բժախնդրութեամբ ընտրած չլինէր իր տարրերը, թերեւս այդ արդիւնքը չունենար: Երեկուայ յաջողութիւնը պատիւ է բերում հաւասարապէս թէ՛ իրեն՝ Վարպետին, եւ թէ՛ խումբի ամեն մի անդամին:

Պարզ երեւում էր, որ ամբողջ խումբը, որը լարուած ուշադրութեամբ հետեւում էր Վարպետի ամենաթեթեւ շարժումներին, խոր համակրութեամբ համակուած է թէ՛ դէպի երգերը, եւ թէ՛ դէպի իր Վարպետը եւ այդ զգացումներով համակում էր նաեւ ծայրէ ի ծայր լիքը սրահը:

Խումբի տիքսիոնը եւ նրբերանգների արտայայտութիւնները միանգամայն գոհացուցիչ էին: Եթէ այդքան կարճ ժամանակամիջոցում Կանաչեանը կարողացել էր հասնիլ այդքան արդիւնքի, կարելի է երեւակայել թէ ինչ արդիւնքներ կարող էր առաջ բերել նա՝ եթէ տարիներ մնար այստեղ: Լաւ երգչախումբով հրաշքներ կարելի է գործել:...

Խումբի պէս լաւ երգեցին նաեւ մեներգողները. Տիկ. Բ. Կանաչեանը *Տալիլօ*ի եւ անմոռանալի *Օրորի* մէջ, Տիկ. Յ. Յազըրեանը եւ Օրդ. Պելքինը՝ *Շորորայի* եւ *Տալիլօ*ի մէջ, Օրդ. Գ. Տիրատուրեանը եւ Պրն. Տ. Մինասեանը՝ *Մարալօ*ի մէջ եւ Պրն. Եարջանը իր անուշ թենորով *Հոյ Նարի* մէջ: - Դժբախտաբար սրահի *աքուսթիքը* մասամբ խեղդում էր նրանց ձայնը:

Տեղ չլինելու պատճառաւ հարիւրաւորներ ստիպուեցան յետ դառնալ թատրոնի կիշէից:

Բարեբախտաբար համերգը պիտի կրկնուի ամսոյս 18ին, Ինճիի սրահում:

**ՊՐՆ. Բ. ԿԱՆԱՉԵԱՆԻ ՀԱՄԵՐԳԸ.
«ԱՊՐԻՍ, ԽՈՀՈՒՆ ՈՒ ՄԻՐԵԼԻ ՎԱՐՊԵՏ,
ՀՈԳԻՌՎ ԿԱՆԱՉ ՄՆԱՍ ՄԻՇՏ ԵՒ
ԱԶՔԵՐՈՎ ՄԻՇՏ ԼՈՒՍԱՒՈՐ»⁵⁶**

Տոքթ. Եղուարդ Սիմքէշեան

Երեկ, Ինճիի բեմին վրայ, կարօտակեզ ժողովուրդ մը անգամ մը եւս լսեց Պրն. Բ. Կանաչեանի սարքած համերգը, որուն արձագանգը երկար ատեն պիտի ապրի ամեն զգայուն եւ հաւատարիմ հոգիի մէջ: Համերգ մը, որ անմիջապէս ստեղծեց դաշտերու, լեռներու, վտակներու

մոգական մթնոլորտը, գիւղի լուսնկայ գիշերները, պարտեզներն ու այգիները, այն պարզ բայց խռովիչ արուեստը, որ հիւսուած է հայ գեղջուկ երգերուն բազմագոյն ծաղիկներով:

Խմբավարը իր անհատականութիւնը պարտադրած էր երգիչներուն, որոնք սովորական մեղեդիներ չտուին մեզի, այլ կեանքի ու հոգիի պատկերներ՝ զոր ժամանակն ու մոռացումը անգոր են ջնջելու: Երեկի համերգէն ետք անգամ մը եւս անդրադարձանք այն իրողութեան թէ կարելի չէ քանդել գեղեցկութիւնը նիւթական միջոցներով, եւ քանի տարիները սահին ու անցնին, այնքան փայլուն կ'երեւայ մեր աչքերուն եւ կը ճառագայթէ մեր երգերուն թարմութեան մէջ:

Հարկ կա՞յ յիշեցնելու թէ Կանաչեանի երգահանդեսը նոր առիթներ տուաւ մեզի հոգեկան ինքնամփոփումի եւ գաղափարական երջանկութեան, որով կոմիտասեան չքնադ խմբերգերուն հետ վայելեցինք նաեւ հեղինակին ստեղծագործած այնքան փափուկ ու գունագեղ կտորները *Տալիլօն* մինչեւ *Հոյ Նար* եւ *Մարալօ*, մինչեւ *Գորանին*, *Օրօր* ու *Շուշօն*: Չանոնք չենք կրնար բառերով նկարագրել, քանի որ մրմունջներ եւ անպատմելի հեւքեր են յաճախ, երբեմն հեծեծանք կամ լուռ արցունք մը, աղբիւրի ծիծաղ մը կամ գիշերուան մէջ անհետացող հեռաւոր կարկաչ մը: Բայց անոնք կ'ապրին ու կը մնան իբր յիշատակ, կեանք ու գաղափար, եւ քանի լսուին, այնքան կը զարգանայ կարօտը մեր հոգիներուն մէջ, չենք յագենար եւ մեր էութիւնը համակուած կը զգանք թախծագին ուրախութեամբ մը:

Դուն, որ համերգ մը տուիր երեկ եւ հանդես ու հարսանիք սարքեցիր հոգիներուն մէջ, մեր սրտին ամենէն կոյս աղբիւրները բացիր եւ մեզ անգամ մըն ալ երջանկացուցիր քու խնկահոտ երգերուդ օրհնութիւնով, գիտցիր թէ միշտ շնորհապարտ պիտի մնանք քեզի եւ ծաղիկներ պիտի թափենք քու արեւոտ ճանապարհիդ վրայ:

Քեզմէ երգ մը կ'ուզէինք՝ եւ դուն *Գութաներգը* տուիր երեկ, հասկերուն մէջ քնանալ կ'ուզէինք՝ եւ մեզ օրօրեցիր թռչտուն *Քաղիաներգով* մը, լուսնի գիշեր մը խնդրեցինք քեզմէ՝ եւ դուն աստղեր անձրեւեցիր մեր վրայ: Քու շունչիդ տակ աղջիկներն ու երիտասարդները երգեցին այդ լուսնալոյս գիշերը՝ *Էս Գիշեր Լուսնակ Գիշեր*, *Մարալ Չան* հծծիւններով ու անոնց յաջորդող երանաւետ պարերգով:

Քեզմէ գեղջուկ եղանակ մը ակնկալեցինք՝ եւ դուն տուիր *Շուշօն* կամ *Գորանին*, ծիծեռնակներ թառեցան մեր երդիքին վրայ, մեր ածուները զարդարուեցան մարգարտահոս ծաղիկներով, ծառեր, նշենիներ, նռնենիներ ծաղկեցան առուակին վրայ, եւ մենք խորհեցանք թէ այս բոլորը կրնանք վայելել իբր երագային իրականութիւն:

Ցանկացինք եկեղեցիէն զոհագործում մը սպասել, եւ դուն տուիր քու մեծագոյն սրբասացութիւնդ, *Նախօրը*, որուն ամէն մէկ վանկը ուխտ է եւ երդում, չարչարագին վերելք եւ հոգեկան նուիրում: Նուագ-

ներու նուագ մը նուիրեցիր մեզի, եւ հիմա կ'երգենք այդ *Նանօրը* իբր գաղափարական արշալոյս, որ կը ցաթի մեր ներքին մթութիւններուն վրայ եւ մեզի կը հրամայէ երկիւղածութեամբ խաչակնքել:

Այս բոլորը քիչ էին կարծես, եւ դուն հրճուեցուցիր մեզ *Ծաղրերգի* մը ծիծաղով, յետոյ մետաքսէ ոստայն մը հիւսեցիր եւ քնացուցիր քու *Օրօրիդ* շշուռնով, արթնցուցիր յանկարծ *Տալիլօի* մը աղաղակով եւ մեզ իրարու եղբայրացուցիր քու հովուական *Հոյ Նարով*:

Այս երգերը քուկդ չեն այլեւս, ո՛վ ամենասիրելի Վարպետ: Անոնք մշտադալար են քու անունիդ, Կանաչեանի մը նման եւ մեզի կը պատկանին այլեւս, իբր մասունք ու նշխար որ պիտի հանգչին մեր հոգիին ամենէն մտերիմ խորշերուն մէջ: Անոնք մեր շրթները պիտի գովացնեն, երբ ծարաւի ենք անապատին մէջ, կաթիլ մը արցունքով պիտի սրբեն մեր երաշտը եւ պիտի տեղան մեղմահոս անձրեւի մը նման: Անոնք լոյս են ու բարիք, կեանք եւ գեղեցկութիւն եւ միշտ կը գրգռեն մեր մէջ ապրելու եւ սիրելու ցանկութիւնները:

Մեզի կը թողուս *Նանօրն* ու *Նանին*, *Տալիլօն* կամ *Հոյ Նարը*, որպէսզի խնկաւետեն մեր հոգիները մեր մենութեան ժամերուն, եւ նոր ծաղիկներ բանան մեր պարտեզներուն մէջ:

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՉԵԱՆ.

ԿՈՄԻՏԱՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՅԱԶՈՐԴԸ ՄԵՐ ՄԷՉ⁵⁷

Գոհարիկ Տիրատուրեան

Ուրախութեամբ կը հետեւէի թերթերու այն լուրերուն թէ Բարսեղ Կանաչեան մեր քաղաքը պիտի այցելէր: Յաճախ հայկական երգերով զբաղելու առիթը կ'ունենամ. ամէն անգամ ալ պակաս մը կը զգամ եւ կ'ունենամ վարանումներ:

Շատ կ'ափսոսամ վայելած չըլլալուս համար մեծ վարպետը՝ Կոմիտաս Վարդապետը: Որքա՛ն պիտի փարէի իրեն եւ որքան պիտի յոգնեցնէի զինք, լեցուելու համար իր ինքնատիպ եւ հմայիչ արուեստով: Բայց ահա բաղձալի առիթը կը ներկայանայ եւ Բ. Կանաչեան, Կոմիտասի հարազատ սանը եւ արժանաւոր յաջորդը մեր մէջ ունինք:

Հեռուէն հեռու հրապուրուած էի իր արուեստով: Հեռուէն, պատկերներու նմանողութեամբ կը ճանչնամ զինք: Հագիւ երկու օր անցած իր ժամանումէն, կը ներկայանամ իրեն: Իր տեսողութիւնը շատ տկար է. շատ մօտիկը կը նստիմ: Ինչ փոյթ. այնքան զօրաւոր է հոգեկան տեսողութիւնը եւ մտքին լոյսը: Պարզուկ, համեստ, իսկական արուեստագետի բարի, անուշ եւ ազնուական ժպիտը դեմքին կ'ընդունի զիս: Անկախ իր երգահանի եւ խմբավարի համբաւէն, իր խօսակցութենէն այնպէս կը տպաւորուիմ թէ վարպետ վարիչի մը դէմը կը գտնուիմ, եւ ան գործին գլուխը տիրական, պահանջկոտ, բծախնդիր, անաչառ եւ քիչ մըն

ալ թերեւս աններող է: Արտասանած մէկ բառ բաւական է. գիտէ թէ ինչ է ըսելիքդ: Խորաթափանց, արթուն եւ հանդարտ: Կը հարցնեմ իրեն.

– Պրն. Կանաչեան, աղուոր խումբ մը պիտի կազմէ՞ք:

– Ինչու՞ չէ, եթէ շուրջս հաւաքուիք:

Իր իմաստալից եւ զուսպ խօսակցութիւնը կարելի է ամփոփել երկու նախադասութեան մէջ:

Ա.- Ամէն ազգ ունի իր տոհմիկ երաժշտութիւնը:

Բ.- Յաջող կը նկատուի այն երգահանը, երգիչը կամ նուագողը որ գիտցած է առնել եւ տալ իր տոհմային յատկանիշերը:

Եւ ինչ մեծ վայելք պիտի ունենայ պոլսահայ համայնքը, վայելք մը որուն նմանը չէ ունեցած 30-40 տարիներէ ի վեր: Որքան ալ խորունկ հիացում ունենանք եւրոպական անսահման երաժշտութեան հանդէպ, չենք կրնար ունենալ այն մտերմիկ, տաքուկ եւ անուշ ապրումները որով կը համակուին մեր հոգիները իլուր տոհմիկ երգերուն:

Ուրեմն երգիչ, խմբավար, ուսուցիչ, աշակերտ հաւաքուի՛նք մեծ վարպետին շուրջը, օգտագործենք առիթը, կազմակերպենք աղուոր համերգ մը, սրբագրենք մենք զմեզ, մեր ժողովուրդը հմայենք եւ ապրեցնենք իր տոհմիկ երգերուն հարազատ մեկնաբանութեամբը, զոր միայն Կանաչեաններ կրնան տալ:

Իսկ թող ներուի մեզի ըսելու թէ Պրն. Կանաչեանն ալ պիտի ունենայ շահ մը՝ հոգեկան շահ մը. պիտի լեցուի եւ յագեցնայ իր հոգին, տեսնելով իսթանպուլահայութեան անհուն սերը իր արուեստներուն եւ արժեքներուն հանդէպ: Վերադարձնենք զինք իր երկիրը անմոռանալի յիշատակով մը:

ՈՐՔԱՆ ՕԳՏՈՒԵՅԱՆՔ ՊՐՆ. Բ. ԿԱՆԱՉԵԱՆԷ⁵⁸

Աւետիս Յ. Գալֆայեան

21 Նոյեմբերին օդանաւով Պէյրութ վերադարձաւ Պրն. Բ. Կանաչեան: Մօտ երկուկէս ամիս հոս մնաց ու 75 հոգիւնոց երկսեռ երգչախումբ մը երկու համերգ տուաւ. առաջինը՝ Սէս թատրոնի, իսկ երկրորդը՝ Ինճի սինեմային մէջ: Բացառիկ ընդունելութիւն գտան մեր համայնքին կողմէ այս համերգերը ու շատեր տոմսակի չգոյութենէ՝ ետ վերադարձան:

Համերգին օրը հետեւեալ խօսակցութիւնները հասան մեր ականջին.

– Երեսուն տարիէ ի վեր այսպիսի երգ լսած չէի:

– *Մարալօ*ն երգուած պահուն լացի:

– Ասիկա բացառիկ երաժշտական խնճոյք մը եղաւ:...

Որոշ է թէ համերգին ներկայ գտնուողները բացառիկ օր մը ապրեցան, մանաւանդ անոնք որ առիթը ունեցած էին լսելու Կոմիտաս վարդապետը:

Սակայն ի՞նչ շահեցաւ Իսթանպուլի գեղջուկ ու տոհմիկ հայ երաժշտութեան մակարդակը Պրն. Կանաչեանի ժամանումով... գրեթէ ոչինչ: Այդ խանդավառ պահերը անցան ու մնացինք նորէն մենք մեզի: Այսօր հայ երգիչ մը երաժշտանոցը աւարտելէ վերջ եթէ ուզէ համերգ մը տալ ու իր յայտագրին մէջ քանի մը հայերէն երգ դնէ, այդ երգերուն մեկնաբանութեան շուրջ եթէ այդ ինքնագիտակ արուեստագետը մէկը փնտռէ հայկական երաժշտութեան շուրջ ծանօթութիւններ քաղելու՝ չպիտի կրնայ գտնել այդ մէկը, որովհետեւ դժբախտաբար գոյութիւն չունի:

Կոմիտաս վարդապետի բացած լուսաշող ճամփուն վերջին ջահակիրներէն Պրն. Կանաչեան հոս եկաւ իր գիտութեան եւ հմտութեան գագաթնակէտին հասած: Հայ գեղջուկ ու տոհմիկ երաժշտութիւնը պատկերացնող տիպար մարդը Իսթանպուլի մէջ երգչախումբ կազմել ուզեց, այսինքն հայ երգը սորվեցնել փափաքեցաւ մեզի ու պետք եղած ընդունելութիւնը չգտաւ, որովհետեւ իր երգչախումբը պետք էր նուազագոյն երկուհարիւր հոգի ըլլար:

Ո՞վ ամենէն աւելի պիտի հետաքրքրուէր իրմով. անտարակոյս այս մեր երգչախումբերու վարիչները: Հոս անմիջապէս ըսենք որ Կանաչեան երգչախումբին անդամակցող եւ կամ փորձերուն ուշի ուշով հետեւող հազիւ մէկ-երկու վարիչներու հանդիպեցանք: Անոնք ալ բաղդատաբար միւսներուն ամենէն աւելի տարեցներն էին:

Ինչու՞ ուրեմն մեր խմբավարները անհոգ մնացին: Անոնք չէ՞ն որ իրենց երգչախումբի անդամներուն պիտի սորվեցնեն հայ երգը: Հիմա ի՞նչ համարձակութեամբ պիտի մօտենան այդ երգերուն, որոնց մեկնաբանութիւնը անծանօթ կը մնայ իրենց: Արդեօք արժանապատուութեա՞ն հարց նկատեցին իբրեւ վարիչ ուրիշ երգչախումբի մասնակցիլ:

Ինչ որ ալ ըլլայ դրդապատճառը, դժբախտ իրականութիւնը այն է որ մեր վարիչներուն անփութութենէն ոչինչ շահեցանք Պրն. Բ. Կանաչեանի Իսթանպուլ ժամանումով:

Երգ ունինք՝ երգել չենք գիտեր: Առիթը կը ներկայանայ՝ օգտագործել չենք գիտեր:

ՅԱՆՈՒՆ ՄՇԱԿՈՅԹԻ

ՊԱՀԵՆՔ ԿԱՆԱԶԵԱՆ ԵՐԳՉԱԽՈՒՄԲԸ⁵⁹

Հայ երգի վարպետը, որ եկաւ մեզի եւ երկու երգահանդեսով կախարդեց մեր հասարակութիւնը, հարստութիւն մը թողուց իր ետին: Երգչախումբը՝ «Կանաչեան Երգչախումբ», զոր պետք է պահենք հաճոյքով եւ երախտագիտութեամբ:

Սովորական գործ չէր կարճ ատենուայ մէջ հաւաքել ցրուած ուժեր ու արժեքներ, մարգել զանոնք կարգապահութեամբ մը ու խստութեամբ մը,

որ յաճախ հաւատաւոր մարդը կը յատկանշէ, ուսուցանել անոնց երգելու ճշմարիտ արուեստը, երեւան բերելու համար մեր երգերուն ներուժ ու ոգեղինացած գեղեցկութիւնները, հարուստ եւ առոյգ ու անոնցմով միանգամընդմիշտ պարծենալու համոզումը արմատացնելով մեր մէջ:

Այնպէս որ, կազմակերպիչ մարմինը, երբ երգչախումբը Կանաչեան անունին տակ պահելու որոշումը կու տայ՝ այն բացարձակ հաւատքը ունի թէ մեր մշակութային զարգացման լաւագոյն մէկ գործիքն ու միջոցը կը տրամադրէ եւ լիովին ընդառաջ կ'երթայ մեր հասարակութեան բաղձանքներուն:

Որքան ալ դառն ըլլայ, խոստովանիւք թէ մեր նիւթական ու բարոյական արժէքները պահպանելու տեսակետով, զարմանալի անփութութիւն մը երեւան կը բերենք յաճախ: Շատ բան կորսնցնելով հանդերձ, գոնէ հոգեկան արժէքներու պահպանման հանդէպ որոշ ու յստակ նախանձախնդրութիւն մը ցոյց տանք: Եկեղեցին այս ուղղութեամբ ծառայութիւններ մատուցած էր եւ հոդն ու ենթահոդը մշակուած է ու սերմնացաններու սրբազան ձեռքերուն կը սպասէ՝ արգաւանդ ու բերրի դառնալու համար:

Երբ ձեռներեց անձեր ու միութիւններ պատրաստ են ու տրամադիր, իզին զոհողութիւններու, զօրավիգ ըլլալու հաւաքական աշխատանքին, աներկիւղ կարելի է յառաջանալ, եւ գիտենք թէ իսթանպուլահայութիւնը գեղարուեստական մարզին մէջ գոնէ, ինչ զգայուն լար մըն է եւ ընդունակ՝ թռիչքներու, կէս դարու կեանք ունեցող գեղարուեստական դաստիարակութեան շնորհիւ:

Համեստ են մեր բոլորիս առաջադրութիւնները, զուտ շինարարական, ըլլայ նիւթական թէ հոգեկան մարզի մէջ: Մշակոյթի ճամփով բարձրացնել մեր հասարակութեան մտաւոր ու բարոյական մակարդակը, որ (ուզենք չուզենք պէտք է խոստովանինք) վերջին քսանամեակին մանաւանդ անկման դիմեց ու նահանջեց: Մամուլէն սկսած մինչեւ դպրոցները յետադիմած են՝ փոխանակ յառաջդիմելու: Ինկած է ամեն ինչ՝ որակով մանաւանդ: Անհրաժեշտ է ուժգնօրէն սթափիլ ու թօթուել անփութութեան ու ծուլութեան քայքայիչ բեռը եւ ընդունիլ սխալները եւ աշխատիլ:

Հոգեւոր գէնքեր ունինք, զոր պէտք է գործածել գիտնանք, ի սեր ժողովուրդին ազնուացման ու զարգացման: Մեր երգը հզօրագոյններէն է անոնց, եւ Կանաչեան երգչախումբը ընտիր եւ ամուր բերդ մըն է, ուրկէ կրնանք յարձակումի անցնիլ մանր կիրքերու, թշնամութեանց, պառակտումներու եւ քայքայիչ կռիւներու դէմ՝ յաղթահարելու համար անոնց, քանի որ արուեստը եւ մեր երգը, մաքրագործեալ կտակ մըն է ու նոյն հարազատ յուզումով հոգեկան կապը կը հաստատէ հազարաւորներու միջեւ:

Կանաչեան երգչախումբին մէջ կը գտնենք շատ արժէքաւոր երգչու-

հիներ ու երգիչներ, Նոյնիսկ մեկուսացած ուժեր, որոնք յայտնություն եղան վարպետին ճպոտին տակ, ինչպես Նաել (թող յապաղած յարգանք մը ըլայ) Կոմիտաս Երգչախումբին 4-5 ընտիր տարրերը, որոնք անվերապահօրէն յարեցան գործին ու մնացին: Ո՛չ միայն անհրաժեշտ, այլ սուրբ պարտականութիւն մը պետք է նկատենք ամուր հիմերու վրայ դնել Երգչախումբը, անխափան գործունեութեան ամեն ապահովութեամբ, մանաւանդ որ աղքատիկ ու կարօտ, նիւթական անձկութեան կամ տագնապի մատնուող հանրային հաստատութիւններ ունինք տակաւին եւ Կանաչեան Երգչախումբին անմոռանալի կանչերովն ու մրմունջներով կրնանք սրտերու դուռները լա՛յն լա՛յն բանալ, ի սեր եւ ի փրկութիւն մեր բախտագուրկ զաւակներուն եւ զանոնք պատասպարող հաստատութեանց: Այս ալ նիւթական շահն է:

1952

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՉԵԱՆ. ԱՆՄԱՀ ԱՆՈՒՆ ՄԷ ՄԵՐ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻՆ ԵՒ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ⁶⁰

Եղուարդ Սիմքէշեան

Բազմավաստակ երգահան եւ խմբավար Պրն. Բարսեղ Կանաչեան, որ ամիսներէ իվեր հիւր էր մեր մէջ, երէկ տուաւ իր այնքան ցանկալի համերգը Աթլասի լայնանիստ սրահին մէջ եւ յորդահոս ժողովուրդի մը ներկայութեան: Հակառակ սահմանափակ երգչախումբին, կոմիտասեան սրտագրաւ երգերը եւ Պրն. Կանաչեանի այնքան ինքնատիպ հեղինակութիւնները եկեղեցական մթնոլորտ մը ստեղծեցին սրահին մէջ, իրենց ալեկոծ ներդաշնակութեամբ եւ գունագեղ շեշտերով, եւ հանդիսականները ըմբռնեցին եւ սիրեցին անմիջապէս այդ երգերուն մէջ խտացած մեծ խռովքը, արցունքն ու ծիծաղը, օրհնութիւնն ու աղօթքը, սրբամաքուր սերը եւ աշխատանքի ու վերելքի գաղափարը: Ամեն անգամ որ երգչախումբ «Արահօ» կը պոռար կամ կը կրկնէր «Ա՛խ Մարալ ճան»ը, հոգիէ հոգի կը թռչտէին հայ երգին բոցավառ վանկերը, եւ մարդոց էութեան մէջ կը մնային իբր լոյս ու կրակ, իբր խունկ ու ծփուն մեղեդի:

Իզուր չէ որ արցունքները կը պլպլային շատերու թարթիչներուն վրայ, եւ ամենուն դէմքը կը ճառագայթէր լուսաւոր երջանկութեամբ մը: Իզուր չէր որ ծափերու հեղեղ մը տեղաց յոգնավաստակ վարպետին վրայ, որ շփոթած էր այս արտայայտութիւններէն ու չէր գիտեր ինչպէս պատասխանել:

Ան յաղթանակ մը տարաւ իր անփոխարինելի *Նաւօրով*, որ անմահ

անուն մը պիտի թողու մեր երաժշտական կեանքին եւ գեղարուեստական պատմութեան մէջ: Ձա՛յն մը աւանդութենէն, վիրաւոր աղաղակ մը ուխտաւոր ժողովուրդէն, սեր մը խաչակնքող հոգիներէն եւ հեծեծանք մը անտրտունջ սրտերէն: *Նախօրը* կը նկարագրէ փառաւոր անցեալ մը, ուր ձիաւորներ եւ կարօտով տառապուն մարդիկ իբր ճանապարհորդ կը մագլցին հաւատքով եւ յոյսով, գտնելու համար իրենց երագին հարսը եւ կոչնակներու ցնծերգին հետ ծագող հոգեկան արշալոյսը: Ան կ'ապրեցնէ մեր մէջ ամբողջ թափօր մը՝ որ ուխտի կ'երթայ խունկով ու մոմով եւ դարերուն դէմ կը բարձրացնէ լեռներուն կործանած եկեղեցին: Օ՛ր Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետը, եւ երգչախումբը որ *Նախօր* կ'երգէ հազար հազար ձայներով, մերթ աղերսարկու, մերթ համբերատար եւ յուսալից, մերթ թախծանուշ օրօրով, բայց միշտ կառչած իր կամքին եւ յոյսին: Օ՛ր մեներգողը, որ ահա կը հեկեկայ այնքան սրտառուէ քաղցրութեամբ.— «*Մշոյ Սուրբ Կարապետ, գլուխ եղար ճգնաւորաց, պարծանք եղար մարտիրոսաց, երեք հարիւր հայրապետաց, սրբոց գլուխ Սուրբ Կարապետ...*»

Եւ աղջիկները կ'օրհներգեն մեղմաձայն, *Նախօրը* կը հիւսուի մայր եղանակին հետ, եւ թափօրը կ'ելլէ, կը բարձրանայ տակաւին, լսելու համար զանգակատան առաջին աւետիսը: Ահա չանկլին, վեհագոյն կոչնակը, որ կը պատռէ սիրտը լռութեան, աշխարհին դէմ մենաւոր կանգնած սրբարանը, որուն խորանէն ժամերգութիւնը կը ծնի, արեւուն նախընծայ շողերուն պէս: Երագը իրականութիւն է այլեւս ու պետք է երգել եւ ընդունիլ աւանդութեան ողջոյնը.— «*Չանկլի՛ր, իմ մուրազը տու՛ր, զիմ սրտի սիրածը տու՛ր...*»

Եւ աղջիկներն ու պարմանիները կը լսեն հրաւերը.— ո՛վ եկեղեցի, ո՛վ երագներու երագ, տու՛ր մեր սրտին մուրատը: Դեռ այսօր մարդիկ կ'ապրին այդ ձայնին մանանայով, իրենց բիբերուն մէջ պահելով այդ հեռաւոր տեսիլքին յիշատակը, դեռ այսօր աղջիկներ կը պաղատին եւ իրենց նշանածը կը խնդրեն մուրատատուր կոչնակէն, երիտասարդներ կ'աղօթեն իրենց եարին համար ու *Չանկլին* եւ *Նախօրը* իբր հարսանեկան պսակ կը նոյնանան իրարու: Խաղաղութիւն կը բաշխեն խռովեալ հոգիներու եւ կը թողուն որ մեծ պայքարէն ետք անոնք սիրով հաղորդուին ու գինիով արբենան:

Այսպէս երգեցին երէկ անմոռանալի *Նախօրը*, Կանաչեանի այդ գողթան երգը, որ հիմա խարոյկի մը պէս կը բռնկի մեր էութեան մէջ եւ մեզ կը լուսաւորէ իբր երաժշտական դիւցազներգութիւն, արուեստի ճշմարիտ գործ մը, որմէ կրնանք վառել մեր մարած ճրագները: Երբ խմբերգը վերջացաւ, ինծի թուեցաւ թէ ամբողջ արեւ մը ծագած էր բեմին վրայ ու իր նետարձակ ճառագայթները կ'ողողէին բովանդակ ժողովուրդը:

Յարգանք եւ երախտագիտութիւն այն մարդուն, որ այս յաղթանակը տարաւ երէկ եւ անգամ մը եւս հաստատեց թէ մեծ ու իսկական արուես-

տը կարելի չէ յեղաշրջումի ենթարկել: Ան անմահ էր աշխարհի առաջին օրերուն, ինչպէս անմահ պիտի մնայ մինչեւ աշխարհի կործանումը: Եւ Կանաչեանի երգը անցեալէն աւելի վաղուան կը պատկանէր կարծես, եւ այս տեսակետով ալ արժանի է ան ամենաջերմ գուրգուրանքի:

Ինք որ պիտի հեռանայ փութով մեր ծոցէն, թող գիտնայ թէ մեր հոգիէն մասնիկ մը պիտի տանի իր հետ, եւ ան ընդմիշտ պիտի ընկերանայ իր վարպետի քայլերուն:

1953

ԳՈՒՄԱՆԻ ՀԱՄԵՐԳԸ ԴԱՄԱՍԿՈՍԻ ՄԷՉ՞⁶¹

Գ. Արշաւ

Դամասկահայութիւնը տօնական օր մը ապրեցաւ Մայիս 24ի Կիրակին. օր մը՝ ըմբռնելու վայելքը հայ երաժշտութեան, օր մը՝ խանդավառուելու հայ արժեքներով, օր մը՝ հաղորդուելու հայ մշակոյթով:

Այս տարի տեղւոյս Միացեալ Վարժարանը ստանձնած էր **Գուսանի** համերգին կազմակերպման այս ծանր բայց քաղցր բեռը: Այս աշխատանքը յանձն առած էր ան՝ ոչ այնքան նիւթականի ակնկալութեամբ, այլ աւելի՝ հայ մշակոյթի պանծացման եւ տարածման նպատակով: Ի մտի ունէր պարբերաբար արծարծել հայ մշակոյթի սերը հայութեան, զայն միշտ կենդանի պահելու համար այդ սրբազան հուրով, եւ ապա ծանօթացնելու հայ մշակոյթը օտարներուն, եւ ստեղծել անոնց մէջ բարի եւ օգտակար տրամադրութիւններ դէպի հայութիւնը:

Համերգի հովանաւորութիւնը սիրայօժար ստանձնած էր Սուրիոյ Կրթական Նախարար Ն.Վ. Տոքթ. Սամի Թայյարա: Ֆրանսական Լայիք Դպրոցի տնօրէնութիւնը բարեսիրաբար տրամադրած էր իր սրահը այս նպատակին համար: Համերգին ներկայ էր երաժշտասէրներու հսկայ բազմութիւն մը, որ կը բաղկանար հայերէ, եւրոպացիներէ եւ տեղացիներէ: Հրաւիրուած էին պաշտօնական անձնաւորութիւններ, որոնց կարգին Հալէպի Առաջնորդ՝ Գերշ. Չարեհ սրբազան, որ պատահաբար քաղաքս կը գտնուէր:

Վարագոյրը բացուեցաւ որոշեալ ժամուն եւ խանդավառ ծափերու մէջ երեւցաւ Կոմիտասի տաղանդաւոր յաջորդը իր ութսուն հոգիւնոց **Գուսանով**: Յայտագրի առաջին մասին մէջ երգուեցան հինգ կտորներ, որոնցմէ *Կաքաւը* եւ *Հոսի Կիւլիզարը* արժանացան մասնաւոր գնահատանքի:

Տիկ. Կանաչեան ապրեցաւ եւ ապրեցուց իր *Օրորով*, որը կրկնուեցաւ բոլոր ծափերու տարափին տակ: Տիկինը արդէն շինած է իր համբաւը այս *Օրորով* որ կը բաւէ զինքը պահելու իր «կ'ուզենք»ի եւ «սիրուած»ի հանգամանքին մէջ յաջս հայ եւ օտար երաժշտասէրներու: *Ալա*

Գուսանը հերթական համերգին

Տալոնա արաբերեն խմբերգը շատ խանդավառեց սրահը, մանաւանդ տեղացիները, որոնք յամառեցան իրենց պիսերուն մէջ մինչեւ որ կրկնուեցաւ կտորը: Տոքթ. Էլմաճեան որպէս սոլիսթ առաջնորդողի դերը իրեն պահեց այս *դենսիի արապիի* մէջ:

Երկրորդ մասով Կանաչեան եկաւ անգամ մը եւս շեշտելու, թէ ինք կայ ու կը մնայ որպէս ներկայի միակ ստեղծագործողը հայ ժողովրդային երգերու, եւ ինքզինք պարտադրող խմբավարը, որ ձեռքին մէջ կը պահէ իր մագնիսացնող ճպոտը: *Վարդերի Յետի* մէջ Խուտաւերտեան գիտցաւ գոհացնել ունկնդիրները եւ անոնց ցոյց տալ որ արդէն իր ուսին կը կրէ «փնտռուող» սոլիսթի ուրարը: *Սօսին* որպէս նորութիւն եւ որպէս երաժշտական կառոյց շատ սիրուեցաւ Դամասկոսի ունկնդիրներէն: Օրդ. Յ. Տարտաղանեան իր մեներգով յայտնութիւն մը եղաւ եւ համոզեց մեզ թէ ապագայ նորանոր բարձունքներ հասնելու ի վիճակի է Կանաչեանի ցպիկին խթանումովը: Մեր *Խումարը* այս անգամ իր «բաց երես»ը թթուեցուցած էր, կ'երեւի երկունքի ցաւերէ կը տառապէր: Շատ փնտռել տուաւ մեզի Տիկ. Չեփիւռ Շակթը: Ան է միայն որ *Խումարի* «ջուխտ բալաներ»ու ճգգոցը կրնայ վերածել սոխակի դայլայլներու: Վերջապէս *Տալիլօն* որ կ'ուզես լսել ու լսել, այնպէս ինչպէս չես յագենար դիտելով Տա Վինչիի մը նկարը եւ կամ Անճելոյի մը քանդակը: Տոքթ. Էլմաճեան այստեղ դարձեալ փաստեց թէ Կանաչեանը թարգմանողի իր դերը ուրիշին չի կրնար գիշիլ ու պետք չէ գիշի: Յայտնեց իր ունկնդիրներուն թէ տակաւին երկար ժամանակ կարող է պահել այն գաղտնիքը որով կրնայ հմայել իր ունկնդիրները:

Տարիներէ իվեր **Գուսանի** կանոնաւոր հետեւողները կրցան իսկոյն նշմարել որ խումբը այս տարի երեք-չորրորդով նորեկներէ բաղկացած է, որոնք տակաւին պետք ունին թրծուելու հայ երաժշտութեան եւ Կանաչեանի զոյգ հնոցներուն մէջ՝ կարենալ հասնելու համար իրենց նախորդներու աստիճանին, եւ այսպէսով հասցնելու **Գուսանը** իր բաղ-

ձացուած դիրքին: Այս՝ ի շահ հայ մշակոյթի ճիւղաւորման եւ տարածման, անհրաժեշտ է որ հիներու տեղ հետզհետէ նորանոր տարրեր գան մաս կազմելու հայ երաժշտական տաճարի սպասարկող քուրմի դասին, հերթով հաղորդուելու համար սրբազան հուրով, եւ զարգացնելու իրենց թաքուն տաղանդները, հոգ չէ թէ կարգ մը դժուարահաճ ունկնդիրներ քիչ մը քրթմնջեն իրենց սովորական «ֆաւորի»ները չտեսնելով բեմին վրայ:

Համերգէն վերջ խումբը ճաշի համար հրաւիրուեցաւ Տումարի գեղեցիկ սրճարանը Պարատայի եզերքին, ուր հրամցուեցաւ աւանդական դարձած լեմնեմունը եւ թանը:

Այսպէս, օր մը հաճելի պահեր ապրելէ ետք, խումբը կ'եսօրէ վերջ ուշատեն հրաժեշտ առաւ մեզմէ դէպի Պէյրուս:

1954

Բ. ԿԱՆԱՋԵԱՆԻ ՀԱՄԵՐԳԸ⁶²

Շուշան Թիւրապեան

Բարսեղ Կանաչեանը հայկական արտասահմանի ամենէն նշանաւոր խմբավարը եւ երգահանը, ներկայիս Գահիրէ կը գտնուի:

Կիրակի կ'եսօրէ ետք, *Յուսաքերի* ընդարձակ թատերասրահին մէջ, ան ղեկավարեց Կանաչեան Երգչխումբը, որ կազմուած էր 43 երիտասարդ-երիտասարդուհիներէ: Իր կիներ եւ երկու աղջիկները, որոնք նոյնպէս շնորհալի երգչուհիներ են, մաս կը կազմէին խումբին:

Յայտագիրը կազմուած էր հայ ազգային երաժշտութեան ուրիշ մէկ առաքեալին՝ Կոմիտասի գործերէն, Բ. Կանաչեանի հեղինակութիւններէն, որոնց մէջ՝ իր քայլերգը, ժողովրդական եղանակները եւ իր համբաւաւոր *Օրօրը*, զոր սքանչելիօրէն մեներգեց տիկին Կանաչեան:

Կանաչեան...այս անունը պիտի փայլի յաւիտենական փառքերու պանծացումին մէջ: Իր գործին մէջ կը զգացուի գեղեցիկին կիրքը եւ իր բարձրաթիւջ հոգին:

Իր երաժշտութիւնը արտայայտութիւնն է մարդկային զգայնութեան, իր յուզականութեան եւ գաղափարներուն, արդիւնքը իր էութեան հզօր տպաւորութեանց: Իր երաժշտութիւնը կ'արտայայտէ նաեւ մարդկային կիրքերը: Իր տաղանդը կ'արտացոլայ եւ կը սնանի հայրենասիրութեան եւ սիրոյ ակունքներէն: Կանաչեան հայրենասէր մը եւ գերզգայուն բանաստեղծ մըն է: Իր գործին մէջ կայ ամէն ինչ որ կրնայ փառաւորել իր հայրենիքը: Իր կարգ մը մեղեդիներուն մէջ կ'երգէ հայրենիք, գայն կը պաշտպանէ իր քայլերգին ռազմաշունչ կշռոյթով եւ կը սիրցնէ իր միւս երգերուն մէջ օգտագործուած ժողովրդական նիւթերով:

Իր բանաստեղծութիւնը եւ զգայնութիւնը տարածուած են իր բովանդակ ստեղծագործութեան վրայ: Հերոսական երգիչն է ան ճնշուած ազգի մը, եւ սիրոյ երաժիշտը: Իր նուագը կ'արտայայտէ մեր սեփական վշտերը, խնդութիւններն ու յոյզերը: Մեր հոգեկան կեանքի էջերուն կը հետեւինք Կանաչեանի գործին մէջ, կը սիրենք եւ կ'արտասուենք իրեն հետ. իր ամբողջ երաժշտութիւնը կը թափանցէ մեր մէջ եւ կը նուաճէ մեզ:

Շնորհիւ զինք խորապէս ներշնչող նիւթերուն, Կանաչեան կրցած է իր հեղինակութիւններուն տալ անհուն այլազանութիւն մը: Եղբրերգուն մըն է, բայց նաեւ քնարերգակ մը եւ իր գործը կը պահէ կատարեալ հաւասարակշռութիւնը կենսունակութեան եւ կորովի:

Իր մեղեդին ունի արտակարգ շնորհ եւ փափկութիւն:

Չայն ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է իմացականութիւն եւ սիրտ, որոնք կը կազմեն հիմնական տարրերը մեծ արուեստին: Սակայն անոնք որ կը տեսնեն իր գեղեցկութիւնները եւ անոնցմէ կը ստանան խոր տպաւորութիւններ, զայն կը սիրեն անսահման սիրով: Ասոնց համար Կանաչեանի գործը կը թուի ըլլալ սրբազան տաճար մը, ներդաշնակութեան եղեմ մը, ուր ջերմեռանդօրէն կու գան մատուցանելու իրենց գաղափարական պաշտամունքը:

Կանաչեանի կեանքը կատարեալ ներդաշնակութիւն մըն է իր գործին հետ: Երկուքն ալ ունին ազնուութեան, վճիտութեան եւ վեհութեան նոյն յատկանիշերը: Կանաչեան իր դարաշրջանին մէջ կը փայլի շատ որոշ եւ անձնական եղանակով մը եւ իր կեանքին, աշխատանքներուն, ճիգերուն, գաղափարներուն, յաջողութիւններուն ու տառապանքներուն պատմութիւնը խորապէս «կը լուսազարդէ» իր գործը եւ զայն աւելի եւս հրապուրիչ կը դարձնէ մեզի համար:

Բ. ԿԱՆԱՉԵԱՆԻ ՀԱՄԵՐԳԸ⁶³

Վ.Ն.

Պրն. Կանաչեանը յայտնի է եգիպտահայ գաղութին մէջ եւ, մասնաւորաբար այս թերթի էջերէն մէկէ աւելի անգամներ պատեհութիւնն ունեցած ենք խօսելու անոր շնորհքին եւ կատարած գեղեցիկ գործին մասին: Այսօր ոչ թէ համերգի մասին, այլ այդ առիթով կ'ուզենք երկու խօսք ըսել:

Անխտիր ամենքս ալ տարիներ շարունակ ըսած ու կրկնած ենք թէ հայ դատը հզօրապէս չի պաշտպանուիր եւրոպական ժողովուրդներու հանրային կարծիքին կողմէ, որովհետեւ կարողութիւնն ունեցած չենք հայանպաստ պրոպականտի գործը դնելու ամուր եւ հաստատուն հիմքերու վրայ: Նմանապէս գաղտնիք չէ որ պրոպականտ ըսելով հասկցած ենք հալածանքներու, ջարդերու եւ կոտորածներու նկարագրու-

թիւնը. միայն այդքան եւ ուրիշ ոչինչ: Արդիւնքը հրապարակին վրայ է այսօր: Հայն ու Հայաստանը օտարին բերնին մէջ հոմանիշ են ջարդ ու կոտորած խօսքերուն: Ան կը կարծէ, որ թշուառներու անկերպարան զանգուած մըն է հայ ժողովուրդը, որ անցեալէն ոչինչ ունի իրեն հետ բերած եւ ոչինչ ունի տալիք գալիք օրերուն: Երբեք չհասկցանք որ լացի հետ մէկտեղ հարկ է օտարին նաեւ մեր կուլտուրական արժէքները ցոյց տալ, ըսել որ կու լանք ոչ միայն մեր կեանքերու վրայ, այլեւ կու լանք, որովհետեւ թշնամու եաթաղանին մեզի հետ զոհ կ'երթայ նաեւ մեր ամբողջ մշակոյթը, որ բնաւ անարժէք չէ:

Ինչու՞ հեռուներն երթալ. ահա ձեզի ցայտուն օրինակ մը հենց այն երկրի կեանքէն ուր մենք կ'ապրինք: Տասնեակ տարիներէ իվեր եգիպտահայութիւնն ամբողջ պատմութիւն մը ունի հիւսած այս երկրին մէջ իր լաւ ու վատ էջերով: Տուած ունինք ե՛ւ անուանի պետական մարդիկ, ե՛ւ ձեռնհաս քաղաքացիներ, ե՛ւ համեստ աշխատաւորներ: Սակայն եղա՞ծ է հայ մը, որ իր արծաթը մէջտեղ բերեր, քաջալերեր հայ արուեստագետը, նեցուկ հանդիսանար անոր եւ հայ արուեստը անոր ձեռքով ցուցադրեր նաեւ օտարին: Չէ՞ որ վերջիվերջոյ այս ձեւի պրոպականտն է ե՛ւ ուժեղ ե՛ւ հմայող:

Նոյեմբեր 2ին գացինք Ամերիկեան Միսիոնի սրահը, ունկնդրելու Պրն. Կանաչեանի համերգը եւ գոհ ու հպարտ դուրս ելանք սրահէն: Խոր ցաւ մը միայն զգացինք, որ օտարներէն գրեթէ եւ ոչ ոք գիտէ, որ նաեւ մենք՝ թե՛ երգ ունինք, թե՛ երաժշտագետ: Որքա՞ն լաւ կ'ըլլար, կը մտածենք մենք մեզի, եթէ գտնուէր հայ մը, որ թեւ տար հայ կարող երաժշտագետին, խրախուսէր զայն եւ դրամական համեստ գոհողութեանց սահմաններու մէջ՝ հնարաւորութիւն տար հաստատ քայլերով բեմ ելնելու եւ հայ անուշ երգն օտարին եւս մատչելի դարձնելու:

Միթե՞ կրնա՞նք կասկածիլ, որ օտարը ե՛ւ պիտի գայ ե՛ւ պիտի գոհ մնայ:

Միթե՞ ասկէ աւելի զօրաւոր միջոցներ ունինք հայանպաստ պրոպականտը վարելու:

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՉԵԱՆԻ ԱՐՈՒԵՍՏԸ⁶⁴

Անուանի, արդէն աւելի քան երեսնամեակէ մը իվեր, Բարսեղ Կանաչեան, շատ շատոնց տիրապետող դէմք է մեր տոհմիկ երաժշտութեան մէջ, իր բարձրորակ արուեստով, թե՛ իբրեւ երաժշտագետ-երգահան եւ թե՛ իբրեւ ճարտար խմբավար:

Մէկը՝ հանճարեղ Կոմիտասի հինգ նախասիրած սաներէն, անկկա բացառիկ յայտնութիւն մը եղաւ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի զինադադարէն անմիջապէս ետքը, իր շարք մը հեղինակութիւններով,

ժողովրդական երգերու դաշնաւորումներով, այլ մանաւանդ իր գմայլելի *Կամաւորական Քայլերգով* («Յառա՛ջ, նահատակ ցեղիս անմահներ»): Այնուհետեւ իր աշխատանքը դադար չունեցաւ: Օժտուած՝ երաժշտական բացառիկ ընդունակութիւններով, Բ. Կանաչեան տարուէ տարի ճոխացուց իր ստեղծագործութեանց գանձարանը, եւ, քանի յառաջացաւ՝ այնքան աւելի խորացաւ իր արուեստին մէջ:

Իր ուղին վաղուց գտած արուեստագետ է ան: Մշուշ չկայ իր եռութիւնը կազմող երաժշտական աշխարհին մէջ: Ամէն ինչ ջինջ է ու յստակ այնտեղ: Այնպէս որ երբ կը սկսի յօրինել, գիտէ թէ ու՛ր կ'երթայ: Ու կ'երթայ՝ միշտ պահելով իր գիծը, առանց շեղումի կամ վարանման: Ատով ալ՝ յօրինած կը դառնայ իր սկզբնական յղացումին համապատասխան անթերի ամբողջութիւն մը:

Խորունկ է անշուշտ Վարդապետէն կրած իր տպաւորութիւնը: Կարելի է ըսել, որ կոմիտասեան արուեստը մէկն է իր արուեստի հիմնական տարրերէն: Սա կարելոր տարբերութեամբ, սակայն, որ Բ. Կանաչեան, աւելի արդիական է իր արուեստով եւ կը գատորոշուի միւսէն իր շատ մը ինքնատիպ կառուցումներով, որոնք այլապէս ներդաշնակ այլագանութեանց դրոշմը կու տան իր կարգ մը հեղինակութիւններուն: Այս մէկ իրողութիւնն ալ կը հաստատէ, թէ կոմիտասեան արուեստէն դուրս, Բ. Կանաչեան ունի ի՛ր սեփականը, ի՛ր ինքնատիպ արուեստը, որուն պարտական են իր շարք մը գլուխգործոցները:

Բ. Կանաչեանի մէկ այլ յատկանիշն է՝ գրեթէ բացարձակ իր նուիրումը մեր տոհմիկ արժէքներուն: Հայ ժողովուրդն է իր գլխաւոր ներշնչարանը: Իր ստեղծագործութեանց մէջ գրեթէ միշտ ներկայ են հայրենի աշխարհը, հայկական անցեալը, հայ շինականը, հայ հողը, հայկական աւանդութիւնները: Հայկական են առհասարակ իր բոլոր մոթիւնները: Տեղային շունչով ու ջերմութեամբ: Վարակիչ ու միշտ հաղորդական, միշտ յանկուցիչ:

Իր *Նաւօրը* որ, գերազանցապէս տոհմիկ իր ոճով ու բարձր կառուցուածքով հոյակապ ստեղծագործութիւն մըն է եւ որուն ունկնդրութիւնը կը տեւէ քսան վայրկեան, կարելի է նկատել Բ. Կանաչեանի երաժշտական գործունեութեան հիմնական մէկ անկիւնադարձը: Հրաշալիք մը կրնայ ըլլալ ան, նաեւ, եթէ մշակուի լարաւոր նուագախումբի յարմար դաշնաւորումով ալ:

Նաւօրը կը փոխադրէ ունկնդիրը Տարօն, ուխտագնացներու այն բազմութեան հետ, որ կը դիմէ Մշոյ Սուլթան մուրատատուր Ս. Կարապետին: Այնտեղ է հրաշագործ Սուրբը, այնտեղ է մեր պատուական ժողովուրդին լոյս-հաւատքը, այնտեղ է ինք, ժողովուրդը, իր աղօթքներով, իր խրախճանքներով, տօնական օրերու իր ուրախութիւններով, իր ծափ ու ծիծաղով, երգ ու պարով, առաւօտեան զանգերու զարթնումին ու երեկոյեան կոչնակներու խաղաղութեան մէջ: *Նաւօրը* իր նիւթով,

1958, Գուսանի 25ամեակ

հայկական հագներգութիւն (rhapsodie) մըն է, զուարթ ու կայտառուն, տեղ-տեղ աղաչաւոր ու ակաղծուն, ամբողջութեամբ ուժեղ ու ինքնատիպ եւ գերազանցապէս տոհմիկ:

Անսման է Բ. Կանաչեանի *Օրօրը*, թէեւ հին, բայց միշտ հաճելի եւ ունկնդիրներու կողմէ միշտ փնտռուած: Երգին գեղեցկութիւնը ոչ միայն մեներգին մէջն է, այլեւ՝ երգչախումբի շրթնափակ ընկերակցութեան մէջ, որ թաւշային փափկութեամբ մը կը պարուրէ օրօրոցի այս պարզուկ երգը:

Բ. Կանաչեան, միեւնոյն շրթնափակ ընկերակցութիւնը տուած է իր մէկ ուրիշ հեղինակութեան, որ երաժշտախառն արտասանութիւն մըն է, տեղ-տեղ զուգերգերով կետկիտուած եւ որ կազմուած է Մ. Չարիֆեանի «Խենթը» քերթուածով:

Տոհմիկ երաժշտութեան նուիրուած իր վերջին գործերուն մէջ շատ ուշագրաւ են *Շուշօն*, *Յոփ Կիւլիզարը* եւ մանկական *Գորանին*:

Իբրեւ երաժշտական ստեղծագործութիւն հոյակապ է իր եռարար օփերան՝ *Աբեղան*, առնուած Լեւոն Շանթի *Յին Աստուածներէն*: Այս հեղինակութեան մէջ կը բացակայի ընդհանրապէս հայկական տոհմիկ գիծը: Արուեստագետը, իր այս գործին մէջ կը յայտնուի իբրեւ երաժշտագետ մը, արեւմտեան անուանիները յիշեցնող խորութեամբ եւ յատկապէս Տեպիւսիի երաժշտութեան մօտեցող արուեստով: Խմբերգերու եւ մեներգերու ներդաշնակութիւնը կրկնապէս կ'արժեւորուի շնորհիւ նուագախումբի բաժիններու արտասովոր ճոխութեան:

Աբեղանէն, *Նանօրէն* եւ իր կարգ մը վերջին գործերէն զատ, Բ. Կանաչեանի բոլոր հեղինակութիւնները տպագրուած են առանձին տետրակներու մէջ, որոնցմէ մէկքանին նուիրուած են մանկական երգերու:

Հակառակ իր խանգարուած տեսողութեան, Բ. Կանաչեան տակաւին կը շարունակէ ստեղծագործել, թէեւ ոչ իր նախկին թափով: Տարիքն ալ, որ 65ի կը մօտենայ, կը խաղայ անշուշտ իր դերը, բայց, ո՛չ իր

խանգարուած տեսողութիւնը, ո՛չ ալ տարիքը կրցած են տկարացնել իր եռանդն ու կորովը: Միշտ բեմին վրայ է ան, Պէյրութի մէջ, 22 տարիներէ ի վեր, իր մարգած **Գուսան** երգչախումբով: Վերջին տարիներուն, երկու անգամ ալ Կ. Պոլիս գնաց, մարգեց՝ իր անունով կոչուող երգչախումբը եւ տուաւ համերգեր, մեծ խանդավառութիւն ստեղծելով իր շուրջը: Իր երգահանդեսները մեծապէս գնահատուած են նաեւ օտար երաժշտասերներէն: Պէյրութի անցեալ տարուան երգահանդեսին, օրինակի համար, ներկայ գտնուեցան 150է աւելի օտարներ, յատկապէս ամերիկացիներ:

Իբրեւ խմբավար ալ, Բ. Կանաչեան, ուսուցանելու եւ ղեկավարելու արուեստը հասցուցած է կատարելութեան: Իր ձեռքին տակ մարգուած երգչախումբը, մէկ մարդու պէս կը հետեւի իր չափերուն, շարժումներուն եւ դիմախաղերուն, անթերի կշռոյթով եւ ամբողջական ներդաշնակութեամբ մը արտայայտելու համար խմբերգերու ոգին, իմաստն ու ջերմութիւնը:

Ըսե՞նք նաեւ, վերջացնելու համար այս թռուցիկ տողերը, որ համահայկական պարծանք Բ. Կանաչեանը, պարծանքն է միաժամանակ իր ծննդավայրին, Երբեմնի շէն ու հայկական Ռոտոսթոյին, որ իր արժեքաւոր գաւակներով ու անցեալով, պատուոյ տեղ է գրաւած հայ ժողովուրդի պատմութեան մէջ:

Բ. Կանաչեանի գործունեութեան երեսամեակը տօնուեցաւ եօթը տարի առաջ: Ի սրտէ պիտի մաղթէինք տեսնել զինք նաեւ յիսնամեայ յոբելէար: Ու մինչ այդ՝ միշտ պատնէշին վրայ, քնար ի ձեռին...

1955

ԳՈՒՍԱՆԻ ՀԱՄԵՐԳԸ⁶⁵

Տ.

Գուսանի տարեկան համերգերը կը հանդիսանան Պէյրութի երաժշտական բացառիկ երեւոյթներէն մէկը: Տարին անգամ մը, Բարսեղ Կանաչեան եւ իր երգչախումբը հայ երգին հմայքով կը կախարդեն երաժշտասեր հասարակութիւնը, միաժամանակ ապահովելով օտարներու գնահատանքը մեր երաժշտական արուեստին: Տարեկան այդ համերգերը դարձած են այլեւս հոգեկան պահանջ մը, եւ կու գան ճիշդ ատենին՝ զովացնելու համար մեր պապական սրտերը:

Հոս պետք է փնտռել գաղտնիքը այն ժողովրդականութեան, որ կը վայելէ Բարսեղ Կանաչեան մեր գաղութին մէջ, որուն պարծանքներէն մէկը կը հանդիսանայ: Նոյն ատեն, տարբեր բացատրութիւն չենք կրնար տալ այն իրողութեան որ **Գուսանի** համերգերը կը տրուին բեր-

նէ բերան լեցուն սրահներու առջեւ, ներկայութեանը խանդավառ բազմութեան մը, որ հոգեկան բարձր վայելքներու պահեր կ'ապրի, կը յուզուի, կը վերանայ, կը ճառագայթէ իլուր հայկական երգերուն, որոնք բալասանի մը պէս կը բուժեն իր հոգին եւ մեր ցեղային արժէքներու ինքնազատահոլթիւնը կու տայ վտարանդի գանգուածներուն:

Այս բոլորէն ետք ո՞վ կը համարձակի ըսելու թէ հայ ժողովուրդը չի գնահատեր իր արուեստագէտ գաւակները: Հայ ժողովուրդը գիտէ ե՛ւ գնահատել ե՛ւ անտարբերութեամբ դատապարտել հանրային որեւէ երեւոյթ: Իրական արժէքները գանգատելու ոչ մէկ պատճառ ունին: Միւսները՝ ի՛նչ փոյթ...

Այս մտածումներն ունեցանք Չորեքշաբթի գիշեր, 26 Յունուար, Ամերիկեան Համալսարանի Չեփըլին մէջ ներկայ ըլլալէ ետք **Գուսանի** տաբեկան համերգին, որ եկաւ նոր դափնեպսակ մը աւելցնելու տաղանդաւոր երաժշտագետի ճակատին:

Համերգին բարձր հովանաւորութիւնը ստանձնած էր Լիբանանի հանրապետութեան նախագահ Ն. Վ. Զամիլ Շամուն, որ իր կողմէ ներկայացուցիչ դրկած էր Կրթական Նախարարութեան ընդհանուր տնօրէն Պրն. Նեճիպ Սատաքան: Համերգին ներկայ էր նաեւ Լիբանանի թեմի առաջնորդ Տ. Խորէն Եպս. Բարոյեան⁶⁶:

Յայտագիրը որ բաժնուած էր երեք մասերու, կը բաղկանար Կոմիտաս վարդապետի, Բ. Կանաչեանի, Մ. Աղայեանի, Թ. Ալթունեանի, Գ. Սիւնիի եւ Մեհրապեանի գործերէն, որոնք բոլորն ալ տրուեցան փայլուն յաջողութեամբ՝ արդիւնք բծախնդիր պատրաստութեան եւ Կանաչեանի խմբավարի անվիճելի յատկութիւններուն:

Համերգը սկսաւ Կոմիտասի դասական *Անձրէն Եկաւ* եւ *Փափուրի Ճանով*, որոնք ունին հանդիսականները առաջին մէկ վայրկեանէն երգի հմայքին տակ առնելու արժանիքը: Չանոնք արուեստի ոլորտներուն բարձրացնելու յատկութիւնը:

Յայտագրի նոյն մասին մէջ Ալթունեանի *Երկու Զոյրերը* արժանացաւ որոտընդոստ ծափահարութիւններու: Բոլորովին նորութիւն՝ Պէյրութի հասարակութեան համար, այս գողտրիկ գործը ունի հոյակապ կառոյց, եւ ձայներու սքանչելի ներդաշնակութիւն, լի բանաստեղծականութեամբ:

Կոմիտասի *Էս Գիշերը*, *Ախ Մարալ Ճանը* եւ *Գնա Գնան* մեզ դարձեալ փոխադրեցին հայրենի մեր գիւղերը, գիւղական երգերու կարօտանքով:

Կանաչեանի *Հոփ Կիւլիզարը* ստեղծեց զուարթ մթնոլորտ մը եւ միջնարարին արդէն տեսանք ճառագայթող դէմքեր, հոգեպէս գոհացած այս երեկոյթին վայելքով:

Երկրորդ մասը սկսաւ Վ. Սարգսեանի *Երգ Բագոսիով*: Ապա Կոմիտասի *Սարերի Վրով* եւ *Էս Գիշեր Լուսը Տեսան՝* զովասուն եւ հոգեպարար, անգամ մը եւս եկան կախարդելու մեզ հայ երգի մեծ քուրմին արուեստով:

Կանաչեանի *Տարբ-Տարբ* արաբական ֆոլքլորէն առնուած կտորը շերմօրէն ծափահարուեցաւ եւ ուրախացուց համերգին ներկայ եղող օտար հիւրերը:

Երրորդ մասը չսկսած, Կրթական Նախարարութեան ընդհանուր տնօրէն Պրն. Նեճիպ Սատաքան բեմ բարձրացաւ եւ յանուն լիբանանեան կառավարութեան շնորհաւորեց Բարսեղ Կանաչեանը: Պրն. Սատաքա բազմավաստակ երաժշտագետին յանձնեց Մայրիներու Ազգային Կարգի Սպայի շքանշանը, որ շնորհուած է իրեն լիբանանեան կառավարութեան կողմէ՝ ի գնահատութիւն երաժշտական արուեստի մէջ իր բազմամեայ գործունէութեան: Լիբանանեան կառավարութեան կողմէ հայ արուեստագետին եղած այս պատիւը հպարտութեամբ կը լեցնէ մեր սրտերը եւ զայն կ'ընդունինք միաժամանակ գնահատանք մը որ կ'երթայ Կանաչեաններ ծնող հայ ժողովուրդին:

Յայտագրին վերջին մասը սկսաւ Սիւնիի *Վուշ-Վուշ* դժուարին կտորով, որ տրուեցաւ անթերի կատարումով: Մեհրապեանի *Գնչուի Երգը*՝ իր գունագեղ երանգներով, բուն ծափահարութիւններու արժանացաւ:

Համերգին ամենէն գնահատուած կտորներէն մէկը հանդիսացաւ Ալթունեանի *Թելօն*, որ երաժշտական գոհար մըն է կարծեք:

Համերգը վերջ գտաւ Կանաչեանի *Կորանի*ով, որ վարպետին վերջին ստեղծագործութիւններէն մէկն է եւ ցոյց կու տայ Կանաչեանի արուեստին քիւրեղացումը:

Հոս թէ Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր երկիրներուն մէջ, Պոլսէն մինչեւ Գահիրէ, ու Դամասկոսէն Հալէպ, Կանաչեան հայ երգին փնտռուած վարպետն է: Վեճ գոյութիւն չունի անոր անունին շուրջ, նուիրագործուած է իր տաղանդը՝ իր ստեղծագործութիւններուն արժէքով: Բայց ինչ որ ամենէն աւելի ուրախութիւն կը պատճառէ, ատիկա հաստատումն է Կանաչեանի հոգեկան երիտասարդութեան եւ կամքի անօրինակ ուժին, որոնց շնորհիւ ան հայ երաժշտութեան գանձարանը կը ճոխացնէ ստեղծագործութիւններով: Անիկա կը հանդիսանայ հայ երաժշտութեան վաւերական արժէքներէն մէկը՝ գնահատուած ու սիրուած բոլորէն: Կոմիտասի շունչով տոգորուած՝ Կանաչեան դեռ երկար ատեն մեզ պիտի վարակէ հայ երգին հմայքով եւ հոս թէ այլուր բազմութիւնները պիտի գան խանդավառուելու իր համերգերով:

[ԿԱՆԱՋԵԱՆ ԱՌԵՂԾՈՒԱԾԸ]⁶⁷

1945. Ճակատագրին անողորմ հարուածը կասեցուցած է Բ. Կանաչեանի երաժշտական ասպարեզը. Վարպետը կորսնցուցած է իր տեսողութեան երեք-չորրորդը: Բայց թշնամին սխալ հաշիւ ըրած էր: Մէկ տարի վերջ, կամքի հազուագիւտ եւ զմայլելի ճիգով մը, Պրն. Կանաչեան նորէն կը կանգնի **Գուսան** երգչախումբին դիմաց: Աշակերտ եւ ուսուցիչ իրար գտած են վերստին: Ամէն վիշտ եւ մտահոգութիւն փարատած է. խանդավառութիւնը սահման չունի: **Գուսանը** փրկուած է:

Այսքանով չի գոհանար սակայն Պրն. Կանաչեան: **Գուսանի** երգացանկը թէեւ հարուստ, պէտք ունի նորութիւններու: Եւ քաջութիւնը յանդգնութեան վերածելով, օր մը կտոր մը սեւ կաշիի վրայ, խոշորացոյցի մը օգնութեամբ, կաւիճով, Կանաչեան կը սկսի արձանագրել ձայնակիշեր... Պարտուած էր ճակատագիրը... Հետզհետէ կատարելագործելով իր գործիքները՝ սեւ գարետախտակը, մասնաւոր ծաւալով տպուած թուղթեր, եղեգէ գրիչը,... իրարու ետեւէ 1946էն մինչեւ 1957 կ'արտադրէ *Շուշօ*, *Մարալօ*, *Կորանի*, *Սօսի*, *Հոփ Կիւլիզար*, *Նեննիր Նայ*, *Կամներգ*, *Գարուն* եւ *Հայրենի Կարօտ* (խմբերգի վերածուած), *Նարօ Զան*, ամէն տարի **Գուսանի** համերգերուն նոր երգ մը աւելցնելով յայտագրին վրայ: Այս տասը ստեղծագործութիւնները փառաւոր յաղթանակն են լոյսին՝ խաւարին վրայ:

Սեւ կաշիէ պայուսակին մէջ սեղմած թանկագին թուղթերը, գրեթէ ամէն օր, Պրն. Կանաչեան կ'ուղղուի Սրբ. Նշան, ուր իրեն կը սպասէ հաւատարիմ երիտասարդներու խումբ մը՝ **Գուսանը**, որ 25 տարի շարունակ իր շունչին եւ ներշնչումին տակ կը ծառայէ հայ երգին:

LE MAESTRO GANATCHIAN A TRIOMPHÉ HIER À L'UNESCO POUR SON JUBILÉ D'ARGENT⁶⁸

Jamais la grande sale de l'UNESCO n'a connu telle affluence, tel public, tel enthousiasme que pour le Jubilé d'Argent du Maestro Ganatchian et de son Chœur **Koussan**. Le Président et Madame Chamoun, qui ne manquent aucune occasion d'encourager les Arts, avaient tenu à venir en personne applaudir le Maestro et son Chœur.

Plus de 2.000 personnes dans la salle. On avait ajouté des chaises, et plusieurs auditeurs se tenaient debout, ont écouté, émus, transportés, enthousiasmés, les chants interprétés par le Chœur **Koussan**.

Le Président Chamoun a tenu à l'entrepacte à féliciter le Maestro, et lui dire combien il avait été émerveillé par ses arrangements de folklores libanais et arabes, et par la richesse du folklore arménien.

A la sortie du concert, le Président Chamoun devait être ovationné par une foule en délire, qui l'a suivi jusqu'au dehors du Palais de l'UNESCO pour l'acclamer longuement.

ՊԱՏՄԱԿԱՆ⁶⁹

1945ԷՆ Առաջ

1933ին Բ. Կանաչեան լքելով Եգիպտոսը, իր ընտանիքին հետ կը հաստատուի Լիբանան, ուր հոծ հայ գաղութ մը կարելիութիւն պիտի տայ տաղանդաւոր երգահանին՝ խաղաղ պայմաններու մէջ ստեղծագործելու, եւ ծառայելու իր կոչումին: Նոյն տարին, [Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի] Մեմորիըլ Հոլի մէջ Կանաչեան կու տայ իր առաջին համերգը, որ 15 օր ետք կը կրկնուի Կրան Թէաթրի մէջ: Կարելի է ըսել, որ այս թուականին դրուած է հիմը **Գուսան** Երգչախումբին: Իրօք, 1936ին խումբին նոյն անդամները, նախաձեռնութեամբ Տիկ. Լիւսի Թոսպաթի (Լ. Փոթուքեան) եւ քանի մը համակիր բարեկամներու, որոնք զօրավիգ կանգնած էին մինչայդ Պրն. Կանաչեանին, կը հիմնեն «**Գուսան** Երաժշտասեր Միութիւն»ը: 1936ԷՆ 1957՝ իրարու յաջորդող երիտասարդներու խումբը, իր ուսերուն կը վերցնէ պատասխանատւութիւնը բոլոր վարչական գործերուն, ձերբազատելով Վարպետը նիւթական եւ կազմակերպական տաղտուկէն: Եւ եթէ **Գուսանի** վարչութիւնները չկրցան՝ ինչպէս իրենց փափաքն էր, ապահովել Պրն. Կանաչեանին բարեկեցիկ կեանք մը, զերծ՝ մտահոգութիւններէ, զոնէ զոհունակութիւնը ունին հաստատելու որ մասամբ մը հեռացուցած են իրմէ «վաղուան» մղձաւանջը, որ այնքան խստօրէն կը ծանրանայ հայ արուեստագետին վրայ:

1933ԷՆ 1945 **Գուսան** կու տայ իր տարեկան երգահանդէսները, տարածելով իր համբաւը Սուրիա եւ Լիբանան, ամէն տեղ եւ ամէն անգամ հիացումի բացագանչութիւններ խլելով ներկաներէն: **Գուսանի** անդամներուն միջին թիւը եղած է 60-70: Քսանհինգ տարի շարունակ կարելի չէ խումբ մը պահել նոյն անդամներով. հեռացող հիւներուն տեղ միշտ նորեր կու գան յառաջացող բացը գոցելու, եւ այսպէսով **Գուսանը** կը մնայ իր ամբողջութեան մէջ:

Պարագաներու բերումով հեռացող անդամները միշտ սերտ կապով միացած կը մնան երգչախումբին: Ու ամէն անգամ որ վարչութիւնը կոչ կ'ընէ՝ չեն վարանիր իրենց աջակցութիւնը բերելու, որովհետեւ **Գուսանը** կը նկատեն իրենց ընտանիքը:

Խումբին առաջին շրջանին գլխավոր մեներգողները եղած են տիկիկներ Զրիստինե Կանաչեան եւ Չեփիւռ Շանթ, պարոններ Տոքթ. Էմմանուէլ Էլմաճեան եւ Մ. Յագարեան: Յետագային - մինչեւ 1945 - ասոնց եկած են միանալու Շաքէ Վարդենիսեան⁷⁰, Ա. Զիշմիշեան, Իփրանոսեան, Տիկ. Ժ. Ասլանեան, Լալիկ Թութիւնճեան, Լիւսի Թութիւնճեան, Ա. Զարկոտորեան, պարոնայք Յ. Ասլանեան եւ Խուպիկեան:

Գուսանը իր հիմնադրութեան առաջին տարիներուն հանդիպեցաւ դժուարութիւններու՝ մանաւանդ անտարբերութեան եւ անհասկացողութեան: Սակայն չյուսահատեցաւ բնաւ ու դարձաւ միանգամայն մեկնաբանողը եւ կազմակերպողը իր համերգերուն:

1942ին **Գուսանը** արդէն իսկ վաւերական ներկայութիւն մըն է Լիբանանի եւ Սուրիոյ մէջ: Այդ տարուան հանդիսութեան խօսք կ'առնեն Նիկոլ Աղբալեան եւ **Գուսանի** մեծ բարեկամը՝ Յայր Յովհաննէս Վրդ. Մսրըլեան, ու կը շեշտեն անոր տարած գործին ազգային արժէքը:

Յետագայ տարիները, մինչեւ 1945, վերելքի եւ փառքի տարիներ եղած են **Գուսան** երգչախումբին համար: Անոր երգացանկը հարուստ է ու այլազան. իր վարպետին ստեղծագործութիւններէն գատ կ'երգէ կոմիտասեան երգերը, Գրիգոր Սիւնի, Մեհրապեան, Յայրապետեան, հայաստանեան հեղինակներ՝ Կարօ Չաքարեան, Թաթուլ Ալթունեան եւն.: Պրն. Կանաչեան **Գուսանին** համար կը յօրինէ իր մեծագոյն երգերը՝ *Վարդերի Յետ*, *Նանօր*, *Արեղան* օփերան: Մամուլը կը պանծացնէ Կանաչեանի տաղանդը եւ կը գնահատէ **Գուսանը**:

1945Էն Ետք

Կու գայ չարաշուք թուականը: Պրն. Կանաչեանին աչքերը վտանգուած են. **Գուսանի** գոյութիւնը՝ խնդրոյ առարկայ... Ամբողջ հայութիւնը յուզուած է. բայց **գուսան**ականները չեն յուսահատիր. անձնական զոհողութիւններով կ'աշխատին ամեն գնով աղետին առաջքը առնել, ու իրենց սիրելի Վարպետին կ'ապահովեն հանգիստ եւ խաղաղ արձակուրդ մը, որուն այնքան պէտք ունէր... խնամք ու գուրգուրանք կը յաղթեն ճակատագրին ու մէկ տարի ետք, Պրն. Կանաչեան կը վերադառնայ իր խումբին, աչքին տեսողութիւնը գրեթէ կորսնցուցած, գրեթէ աչազուրկ, բայց աննկուն կորովով: 1946ի փառայեղ յոբելեանական

հանդիսություններն ենք, **Գուսան** կը շարունակէ իր գործը աւելի ամփոփ թիւով: Թէեւ Վարպետին հիւանդութիւնը մասամբ վնասած է իր երաժշտական գործունեութեան (որքան ծրագիրներ, զորս անկարող էր այլեւս իրագործել), սակայն ան կը շարունակէ արտադրել: Ու **Գուսան** կրկին կը շրջի Լիբանանի եւ Սուրիոյ մէջ ու կրկին կը խլէ ծափեր: Երգ-չախումբը՝ ուր որ երթայ, իր շուրջը կը հաւաքէ համակիրներու ստուար թիւ մը. անոնցմէ շատերը - Պրն. Կանաչեանին տաղանդին հիացողներ եւ անձնական բարեկամներ - մէկէ աւելի ծառայութիւններ մատուցած են խումբին, իրենց գործօն մասնակցութիւնը բերելով համերգերուն կազմակերպութեան: 1945էն ետք հին մեներգողներուն վրայ աւելցած են երիտասարդ եւ թարմ ուժեր՝ օրիորդներ Տարտաղանեան, Ռիթա Կանաչեան, Անայիս Եղիայեան, Է. Մանուկեան, պարոններ Ժ. Խիւտաւերտեան եւ Գրիգոր Սրապեան:

Գուսան հարթած է ամէն դժուարութիւն. դարձած է Սփիւռքի ամէնէն կրթուած եւ միատարր խումբը: Իր տարեկան համերգերուն՝ սրահները կը յորդին բազմութեամբ:

Այսօր, 25 տարուան միաբան ընկերակցութեամբ մը, Վարպետ եւ աշակերտ եկած կեցած են ժողովուրդին առջեւ, ոչ թէ հաշիւ տալու կամ գնահատանքի խօսք լսելու մտքով, այլ՝ շնորհապարտ զգացումով. որովհետեւ 25 տարի ամբողջ, եթէ **Գուսանը** գործեց եւ յաղթանակներ խլեց, այդ կը պարտի նախ փոքրիկ հաւատաւորներու խումբին, որ սկիզբէն զօրավիգ կանգնեցաւ իրեն, եւ ապա՝ տարուէ տարի աճող, բազմացող հասարակութեան, որ միշտ ներկայ եղաւ համերգերուն եւ քաջալերեց: Սփիւռքահայութիւնը պահեց ու պահպանեց Վարպետն ու անոր աշակերտները: Առանց գործակցութեան չկայ արդիւնք. այդ արդիւնքը կը տեսնենք այսօր հոծ ներկայութեանը մէջ հայ ժողովուրդին, որ **Գուսան** Երգչախումբին քառորդ դարու գոյատեւման մեծարանքի արտայայտութիւնը կը հանդիսանայ:

ԳՈՒՄԱՆԻ ՔԱՌՈՐԴ ԴԱՐ

ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ ՍՓԻՒՌՔԻ ՄԵՋ⁷¹

Գուսան Երգչախումբը, ղեկավարութեամբ Բ. Կանաչեանի, քառորդ դար առանց ընդմիջումի ծառայած է հա՛յ երգին եւ մշակոյթին: Ան կանոնաւորապէս եւ տեւաբար Պէյրութի մէջ տուած է, միշտ ընտիր եւ հոծ բազմութեան մը առջեւ, իր տարեկան համերգերը, որոնք արժանացած են խանդավառ գնահատանքին՝ հայ թէ օտար հասարակութեան: Այցելած է քաղաքէն դուրս՝ Լեռնալիբանանը եւ Սուրիան, մասնակցութիւնը բերած է պաշտօնական հանդիսություններու, նախաձեռնարկ եղած է բարենպատակ եւ գեղարուեստական ձեռնարկներու:

1933-1957. **Գուսան** տարեկան համերգեր կու տայ Պեյրուֆի, Էշ-րեֆիէի եւ Անդրնահրի մէջ: Զաղաքէն դուրս գրեթէ ամէն տարի **Գուսան** համերգեր կը կազմակերպէ յաջորդաբար Չահլէի, Թրիփոլիի, Լաթաքիոյ, Դամասկոսի եւ Յալէպի մէջ:

1936. **Գուսանի** ղեկավարը՝ Պրն. Կանաչեան, կը հետաքրքրուի արաբական ֆոլքլորով եւ կը նոթագրէ ժողովրդական երգերը, զորս կը վերածէ քառաձայն խմբերգերու՝ յեղափոխելով միաձայն արաբական երաժշտութիւնը: 1936ին **Գուսան** երգչախումբը *Լ'Օրիան* օրաթերթի սրահներուն մէջ, ընտիր բազմութեան մը առջեւ կը ներկայացնէ Կանաչեանի մշակած արաբական գեղջուկ երգերուն առաջին ունկնդրութիւնը՝ *Լիբանանեան Զայլերգ*, *Չահլէ Արուս*, *Չահլէ Եա Տար ալ Սալամ*, *Պեքինա*, *Ալա Տալոնա*, *Տպըք-Տպըք*, հիացում ու զարմանք պատճառելով ներկաներուն:

1938. Երկար ամիսներու տքնաջան աշխատանքէ ետք, **Գուսան** կը բեմադրէ Պրն. Կանաչեանի՝ Լեւոն Շանթի *Հին Աստուածներ* թատերկէն ներշնչուած *Արեղան* օփերան:

1942. **Գուսան** կը տօնէ հայ երգին տասնամեակը, Լիբանանի եւ Սուրիոյ մէջ:

1943. **Գուսան** ժողովրդական երգերու հմուտ մեկնաբանողն Է. Կ'ուզէ նոր ուղի մը փորձել՝ մօտենալով սրբազան երաժշտութեան: Կը կազմակերպէ կրօնական համերգ մը, բաղկացած 23 երգերէ՝ Եկմալեան-Կոմիտաս, որոնց եօթը դաշնաւորած Է Պրն. Կանաչեան: Այս համերգը յաջողութենէ վեր բան մը պիտի մնայ **Գուսանի** պատմութեան մէջ:

Միշտ նորութեան հետամուտ՝ **Գուսան** իր գործադրած երգերուն հետ կը սկսի երաժշտական պատկերներ բեմադրել, ինչպէս՝ միգանուշներ, պարերգ, *Բամ Փորոտան*, արաբական երգեր, որոնք բեմայարդարումով եւ բեմադրութեամբ կը ներկայացուին:

Մատթէոս Չարիֆեանի երկարաշունչ բանաստեղծութիւնը՝ «Խենթը», Կանաչեան կը վերածէ երաժշտական արտասանութեան՝ խմբերգ, մեներգ, նուագախումբ:

1945. Ճակատագրական տարին: **Գուսանի** Վարպետը ծանր հարուած մը ստացած Է. աչքերը շատ տկարացած են: Բայց խումբը չի յուսահատիր՝ սպասելով Պրն. Կանաչեանի ապաքինման, կը շարունակէ փորձերը եւ կու տայ իր տարեկան համերգը:

1946. Նախաձեռնութեամբ **Գուսան** երաժշտասէր Միութեան, Յոբէլեանական Համերգ-Հանդիսութիւն մը կը սարքուի ի պատիւ Բ. Կանաչեանի՝ իր երաժշտական գործունեութեան քառասնամեակին առթիւ: Վարպետը անձամբ կը ղեկավարէ խումբը:

1948. Դասախօսութիւն-համերգ: Պրն. Կանաչեան Հալէպ մեկնած ըլլալով, **Գուսան** կը ղեկավարուի Տոքթ. Էլմաճեանէ՝ խումբին ամենէն տաղանդաւոր եւ հաւատարիմ անդամը:

Գուսան իր գոյութիւնը լիովին արդարացուցած պիտի ըլլար՝ միայն Պրն. Կանաչեանին անխոնջ յենարանը դառնալով: Սակայն Միութիւնը՝ համախորհուրդ ղեկավարին հետ, չէ սահմանափակած իր գործունեութիւնը: Բոլոր համերգերը, որոնք քաղաքէն դուրս տրուած են, ապահովելով ճամփու ծախսը կամ չնչին գումար մը, աւելի նպաստ մը եղած են բարեկատակ կազմակերպութիւններու կամ միութիւններու:

1934ին ՍԷՆ Ժոզէֆ Զամալսարանին մէջ Կաթողիկոս Պատրիարք Ամեն. Արփիարեանի քահանայութեան յիսնամեակին առթիւ, հանդիսութիւն մը տեղի կ'ունենայ: **Գուսան** իր մասնակցութիւնը կը բերէ, գեղարուեստական բաժինը ստանձնելով: Նոյնպէս ՍԷՆ Ժոզէֆի մէջ, Աստուածաշունչի հայերէն թարգմանութեան 1500ամեակին՝ **Գուսան** կը բերէ իր մասնակցութիւնը:

1936ին **Գուսան** կը կազմակերպէ համերգ մը, որուն ամբողջական հասոյթը կը յատկացուի Կոմիտասի Զարսանեկան Երգերու հրատարակութեան ֆոնտին:

Այնճարցիներուն ձմրան փայտ ու ածուխ հայթայթելու համար, **Գուսան** կրկին համերգ մը կու տայ:

Երեք անգամ, իր ամբողջ կազմով՝ **Գուսան** կ'այցելէ Ազգային Բուժարանը. մտերիմ եւ խանդավառ մթնոլորտի մը մէջ, ժամերով կ'ուրախացնէ հիւանդները՝ գործադրելով իր յայտագիրը:

Գուսան կանգնած է այսօր Եունեսքոյի բեմին վրայ, հարիւրի մօտ հին ու նոր անդամներով, ճակատը բարձր, սիրտը՝ գոհ: Որովհետեւ ան գիտակցութիւնն ունի իր տարած գործին: 25 տարի տեւաբար, իր մեծահամբաւ ղեկավարին շունչին տակ, սորվեցուց ու տարածեց Սփիւռքի մէջ տոհմիկ երաժշտութիւնը՝ դառնալով «Յայ հասարակութեան համար անխառն վայելքի աղբիւր մը, եւ օտարներուն համար՝ անփոխարինելի ղեսպանը հայ մշակոյթին»:

ԳՈՒՍԱՆ ՈՒ ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱԶԵԱՆ⁷²

Սուշեղ Իշխան

Գուսան Երգչախումբը, փառաւոր համերգով մը, իր գոյութեան եւ երաժշտական գործունեութեան քսանհինգամեակը կը տօնէ:

Մեր գաղութի ծոցին մէջ պայծառ երեւոյթ մըն է այս յոբելեանը: 25 տարուան յարատեւ եւ խանդավառ նուիրում հայ երգին՝ մեր բեմերուն վրայ եւ մեր ընտանեկան յարկերուն տակ, վառ պահելու համար Կոմիտասի շունչը եւ հայ ժողովրդական սքանչելի երգերուն քաղցրութիւնը: Կարելի՞ էր երեւակայել նոր սերունդներուն համար աւելի գրաւիչ հոգեկան սնունդ եւ ազգային հպարտութեան աւելի պատուաբեր ցուցադրութիւն:

Ձերմ շնորհաւորութեան, Նոյնիսկ սրտագին երախտագիտութեան արժանի են այն երիտասարդներն ու երիտասարդուհիները, որոնք տարիներ շարունակ անխոնջ հաւատարմութեամբ մը վագեցին **Գուսանի** փորձերուն եւ տակաւին այսօր ալ, քսանհինգ տարիներ ետք, ընտանեկան բոյներու տէր դառնալէ վերջն իսկ, կը շարունակեն մնալ հայ երգին անձնուէր գինուորագրեալները:

Բախտաւորութիւն էր անշուշտ, որ **Գուսան** երգչախումբը իր կազմութեան առաջին օրէն սկսեալ իրեն խմբավար ունեցաւ Բ. Կանաչեանի պէս տաղանդաւոր երգահան մը, որ իր անձին մէջ կը մարմնաւորէ մեծ երաժիշտին հետ նաեւ մեծ ուսուցիչը:

Անոնք որոնք աշակերտած են իրեն, անոնք միայն գիտեն թէ որքան բարեխիղճ, բժախնդիր եւ խոր ըմբռնումի տէր ղեկավար մըն է ան: Հայ երգը, իր հայեցի նկարագրին բոլոր գիծերով, իր ձեւին ու խորքին բոլոր նրբութիւններով Կանաչեանի գուրգուրանքի առարկան մնաց տեւաբար: Անոր ճիպոտին տակ հնչող իւրաքանչիւր համերգ հայ երգի ճշմարիտ փառատօն մը հանդիսացաւ եւ անոր հեղինակած իւրաքանչիւր երգը՝ Նոր յաղթանակ մը:

Կարելի է անվարան յայտարարել, թէ արտասահմանի մէջ Բ. Կանաչեան եղաւ Կոմիտասի ամենէն հարազատ եւ ամեմէն արժանաւոր յաջորդը: Ժողովրդական երգերու ամբողջ գանձարան մը պարզեց ան մեզի: Իր ստեղծագործական կենսունակութիւնը տկարութիւն չճանչցաւ բնաւ, մինչեւ իսկ տեսողութեան լոյսը կորսնցնելէ վերջ: Վերջին տարիներու իր հոյակապ գործերը եկան փաստելու թէ Վարպետը կ'առաջնորդուէր հոգեկան տեսողութեամբ, ներքին այն լոյսով, որ յատուկ է մեծ արուեստագետներուն:

Բ. Կանաչեան օտար երկինքներու ներքեւ իր անմոռանալի համերգերով, հայրենի բնութեան գեղեցկութիւնները վերապրեցուց: Աւելին, ան մեզի տուաւ նաեւ հայ շինականին հաւատքը, յոյսերը, թախիծն ու հրճուանքը: Զնարերգական կամ դիւցազներգական նկարագիրով օժտուած իր երաժշտական քերթուածները մեր առջեւ բացին հայոց աշխարհի անհուն հարստութիւնները:

Այսպէս, իր *Տալիսն* եւ *Հոյ Նարը*, իր *Վարդերի Հետն* ու *Շուշօն* հայ գեղջուկին սիրոյ եւ հոգեւոր տրամադրութիւններու նկարչագեղ արտայայտութիւնները հանդիսացան. *Նախօրով* Կանաչեան մեզ փոխադրեց հայուն հինաւուրց հաւատքին եւ ուխտագնացութեան մթնոլորտին մէջ: *Կորանին* եւ այլ կարգ մը երգեր հողագործական աշխատանքի վայելքը եւ ուրախութիւնը պատմեցին, իսկ *Յառաջ Նահատակը* յաղթանակի երթը եղաւ հայ բազմութիւններուն:

Կանաչեանի երաժշտական վաստակը, այսպէսով, համապարփակ հանդիսարանը կարելի է նկատել հայ ժողովրդական ապրումներուն, ուր այնքա՛ն ներդաշնակօրէն կը հնչեն պարի զուարթ եղանակներուն

հետ աշխատանքի մեղեդիները, աղօթքի կոչնակներուն հետ՝ ռազմի շեփորները:

Եւ ամենէն կարեւորը այս բոլորին մէջ՝ Բ. Կանաչեանի խոր ըմբռնումն է հայ երգի ոճին ու ոգիին: Ո՛չ մէկ օտար ազդեցութիւն, ո՛չ մէկ շեղում կամ խոտորում կոմիտասեան աւանդութենէն, որ իր արմատները նետած է Զայ Զոգիի դարաւոր խորութիւններէն ներս:

Բ. Կանաչեան վաստակաւոր մշակ մըն է, որ իր պարտքը լիովի կատարեց՝ լիաբուն վերադարձնելով իր ժողովուրդին այն ինչ որ բնութիւնը տուած էր իրեն իբրեւ աստուածային շնորհք եւ ցեղային հարստութիւն:

Գուսան երգչախումբը Վարպետին նոյնքան երախտաւոր աջակիցն է, տեսակ մը կենդանի ու բազմաստեղ երգեհոն, որմէ ամբողջ 25 տարիներ տաղանդաւոր խմբավարն ու երաժիշտը գիտցաւ հրաշալի խաղեր խլել եւ տասնեակ հազարաւոր բազմութիւններ արբեցնել հայ երգին անմահ գինիով:

Խումբի 25ամեայ յոբելեանին առթիւ անգամ մը եւս ահաւասիկ մեզի կը տրուի առիթը վայելելու Բ. Կանաչեանի ճիպոտին կախարդանքը: Երանի՜ թէ այս առիթն ու այս անփոխարինելի երջանկութիւնը տակաւին երկար տարիներ տրուէին օտարութեան մէջ հասակ նետող նոր սերունդներուն, որոնք այդքան պէտք ունին հայ շունչի հաղորդութեան:

ԴԱՒՐ ՄՆԱՅԷՔ...

(ԳՈՒՍԱՆԻ 25ԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԻԹՈՎ)⁷³

Անդրանիկ Ծառուկեան

Անցեալ տարի, Բ. Կանաչեանի երաժշտական գործունեութեան յիսնամեակն էր: Այս տարի, իր երգչախումբին՝ **Գուսանի** քսանհինգամեակը: Իրարմէ բխող եւ իրար ամբողջացնող երկու թուականներ, որոնցմէ առաջինը եթէ տաղանդաւոր երաժիշտի մը բեղուն գործունեութեան դափնեպսակը կը կազմէ, երկրորդը սակայն, կը հաստատէ հայ արուեստասէր երիտասարդութեան մը նուիրումը՝ յարատեւօրէն գեղեցիկ ձեռնարկի մը:

Նոր բան մը չունինք ըսելիք Բ. Կանաչեանի մասին: Իր տաղանդին ուժով եւ անմահ ստեղծագործութիւններով՝ իր ժամանակը գլած անցած երաժիշտ մըն է այլեւս Կանաչեան, որ մաս կը կազմէ հայ մշակոյթի մնայուն արժեքներուն: Միակ խորհրդածութիւնը որ կարելի է ընել այս առիթով, հաւանօրէն ըլլայ հետեւեալ անդրադարձումը.- հայ մշակոյթի բոլոր արժեքներուն հանդէպ ցոյց տուած իր գուրգուրանքին մէջ, եւ մանաւանդ կոմիտասեան երաժշտութեան համար իր ունեցած անհուն պաշտամունքով՝ մեր Զայրենիքը ինչպէ՞ս ցարդ անտարբեր մնաց,

ու կը շարունակէ մնալ, հանդէպ Կանաչեանի արուեստին: Զարցում մը, որուն դժուար է բաւարարող պատասխան մը հայթայթել՝ քաղաքական եւ ընկերային ծանօթ նկատումներու թուումով: Կոմիտասի ընտրեալ աշակերտը ըլլալէ ետք, Վարդապետին հետեւորդը չէ այլեւս Կանաչեան, այլ կոմիտասեան վարպետ մը, ինքն իր մէջ եւ ինքն իրմով լրումին հասած մեծութիւն մը: Արդ, Կոմիտասը եւ կոմիտասեան երաժշտութիւնը աստուածացնող Երկիր մը ի՞նչպէս կրնայ անտեսել Կանաչեան մը, որ ճոխացուցած, հարստացուցած, շքեղացուցած է կոմիտասեան երգը եւ հասցուցած բարձունքի մը, որուն հասնելէ ետք հպարտանալու իրաւունք պիտի ունենար նոյնինքն Կոմիտաս վարդապետ...

Ըսի՞նք, կ'անցնինք: Զարցում մըն է, որ պատասխանի կը սպասէ, ու այդ պատասխանը կը հաւատանք թէ պիտի հասնի ուշ կամ կանուխ, որպէս գնահատանքի գերագոյն պատուանիշ՝ վաստակաւոր երաժիշտին, ու նաեւ ողջմտութեան ճաշակի գրաւական՝ Զայրենիքի ղեկավարներուն...

Մասնակի այս անդրադարձումէն ետք, կը մնայ ուղիղ եւ արդար քանի մը խօսք ըսել հայ երգին կշռոյթովը քսանհինգ տարիներ ճամփայ կտրած սքանչելի տղոց եւ աղջիկներու այս ջոկատին, որ **Գուսան** Երգչախումբն է: Ինչքան ալ տարօրինակ թուի, 25ամեակի մը բարոյական եւ իմացական հաշուեկշիռը կատարուած պահուն, **Գուսան** Երգչախումբին երգերը եւ անմոռանալի համերգերը չեն որ կ'ուզենք ոգեկոչել այս տողերով: Բեմերուն վրայ, սրահներուն մէջ, խանդավառութեան եւ վերացումի մթնոլորտներու մէջէն՝ յաճախ **Գուսանը** տարած է մեզ հայրենի արտերուն, եզներուն, հովերուն... Տարած է կարօտաբաղձ բազմութիւնները, երազի ու երգի ու մեղեդիի թելերով, աշխարհի մը՝ որ չենք տեսած բայց կը զգանք, երկիր մը՝ որ չենք ճանչնար բայց կ'ապրինք, տարած է մեզ դէպի մեր ներաշխարհը որ կը կրենք մեր մէջ անգիտակցաբար, եւ որուն յայտնութիւնը, որուն գիւտը տրուած է մեզ կատարել *Նանօրի* մը վեհագնաց կշռոյթով, *Տալիլօի* մը ոստոստուն պաղատանքով, *Յոյ Նարի* մը հելիհել կարօտանքով...

Գուսանը, ամբողջ քսանհինգ տարի, ճանչցուցած է մեզմէ իսկ անգիտացուած մեր հոգիներուն թաքուն ապրումները՝ մեզի:

Գուսանը եղած է ձայնական հայրենիք՝ տարագիր հոգիներուն, եղած է յագեցումի յորդ աղբիւր կարօտաբաղձ սրտերուն, ու եղած է երազի ճամփայ՝ թելաբեկ բազմութիւններու անգիտակից սերերուն...

Գուսանը, եղած է... Բայց եղած է այն, որ գիտէ ամէն մէկը մեզմէ, ինչ որ զգացած ենք ունկնդրութեանց պահերուն, անհատապէս կամ հաւաքաբար: **Գուսանը**՝ հայ երգին անփոխարինելի կախարդանքը, որ մեր ամենէն մտերիմ խորշերուն մտերմագոյն յուզումները կը գողնայ մեզմէ, ու կը վերադարձնէ մեզի, ինչ շռայլանքով, երանութեան հանդեսի մը մէջ...

Այս **Գուսանը**, ամբողջ քսանհինգ տարիներ տեսած ենք բեմերուն

վրայ, լման քառորդ դար վայելած ենք իր հարուստ ձայնը, բաշխուող իր սիրտը, բազմաձայն ու բազմադեմ, վարակիչ իր շունչը: Բայց ինչ որ քիչերը գիտեն մեզմե ու շատերը չեն գիտեր՝ ատիկա **Գուսանի** անդամներուն հաւաքակա՛ն սիրտն է բեմերէն վար ու սրահներէն դուրս, հանդիսաւոր համերգերու պահերէն առաջ կամ վերջ, սովորական, պարզ, պա՛ղ առօրեային մէջ՝ ուր այլեւս լուսաւոր սրահներ չկան, երգ չկայ, խելայեղօրէն ծափահարող բազմութիւններ ու խանդավառ կեցցէներ չկան... **Գուսա՛նը**, որ տարին միայն մէկ օր «Երգչախումբ» մըն է ժողովուրդին համար, այլ տարուան բոլոր օրերը ազնիւ սրտերու եւ նուիրեալ հոգիներու համախմբում մըն է, խոնարհ ուխտաւորներու լեզուն մը, որ երգով բեմ կը բարձրանայ եւ լռութեան խորհուրդով կ'իջնէ բեմէն վար՝ տարի մը ամբողջ գործադրելու համար իր զոհողութիւններուն անվրէպ յայտագիրը.- անվերջանալի փորձերուն երթալ, սրահ վարձել, տոմսեր հանել, տոմսեր ծախել, գանձել, հաշուել, յոգնիլ, քրտնիլ, եւ ... երգե՛լ: Ու այսպէս ամէն տարի, ու այսպէս ամբողջ քսանհինգ տարի...

Ու դժուար է ճշդել.

Ե՞րբ աւելի սիրելի են այս տղաքն ու աղջիկները: Ա՞յն պահերուն, երբ իրենց տաղանդաւոր Վարպետին մոգական շարժումներէն թեւ կ'առնէ իրենց խմբական երգը, թե՞ ա՛յն օրերուն՝ երբ լուռ ու մունջ կը պատրաստեն իրենց ձեռնարկներուն յայտագիրը, հասոյթը, հաշուեկշիռը...

Ե՞րբ աւելի արժանի են մեր հիացումին: Ա՞յն գիշերը, երբ ներշնչուած Վարպետին հետ միասնաբար կը կառուցանեն *Նախօրին* ձայնական պալատն ու պողոտաները եւ տաճարները, թե՞ այն բոլոր գիշերներուն՝ երբ մէկիկ մէկիկ ու սուսիկ-փուսիկ կ'աշխատին, ճակատագրէն պատուհասուած իրենց Վարպետը փրկելու համար կեանքի ճմլող գլաններէն, յոյս տալու անոր, ապրելու տենչ եւ ստեղծագործելու աւիւն...

Գուսա՛նը:

Երգչախումբ մը չէ անիկա, միութիւն մը չէ անիկա, ցուցահանդեսի հաւաքոյթ մը չէ. **Գուսա՛նը**, պարզ ու անկեղծ հոգիներու լուռ համանուագ մըն է, որուն հոգեխռով շեշտերը նուագ չեն ցնցեր զգայուն սրտերը բեմերէն դուրս, որքան կը ցնցէ անոնց երգը բեմերուն վրայ:

Այս քսանհինգամեակին առիթով, երբ ամբողջ ժողովուրդ մը պիտի երթայ արժանաւորապէս փառաւորել **Գուսանը** Եունեսքոյի բեմին վրայ, մենք յուզումով ու անխառն սիրով կ'ողջունենք **Գուսանի** հին ու նոր բոլոր անդամները բեմէն անդին, անցած քսանհինգ տարիներու իրենց յարատեւ ու ազնիւ ճիգին անունով, իրենց նուիրումին, զոհողութեան ոգիին, քաղցր ու լեղի բոլոր տազնապներուն ու յաջողութիւններուն համար...

Քսանհինգ տարի առաջ, թարմ ու խանդավառ պատանիներ եւ պարմանուիկներ էին անոնք: Այսօր՝ հասուն մարդիկ են՝ մայրեր, գաւակներ-

րու եւ Լոյսիսկ թռռներու տեր: Բայց կը շարունակեն... Բայց դեռ կ'երգեն եւ բուժ կու տան, եւ ներշնչում՝ իրենց Վարպետին:

Ինչպէ՛ս չհիանալ, ինչպէ՛ս ջյուզուիլ...

Գուսա՛նը:

Կանաչեանի՛ **Գուսանը:**

Գուսանի՛ Կանաչեանը:

Մէկը միւսով Կանաչ, մէկը միւսով դալար:

Եղան այդպէս, լման քսանհինգ տարի:

Մնացէ՛ք այդպէս, սքանչելի տղաք եւ աղջիկներ, այլ մանաւանդ դու՛ն, աչքերուդ խաւարն իսկ մեր հոգիներուն վերեւ ձայնական ծիածանի վերածող Վարպե՛տ, մեծ ու բարի Կանաչեան...

1978

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՉԵԱՆ՝ ՀԱՅ ԵՐԳԻ ԱՇԽԱՐՀԸ ԲԱՅՈՂ ԱՆՈՒՆ ՄԸ⁷⁴

Էւա Տերվիշեան

Իր երգերուն հրատարակութեան առիթով, Երեւան ուղարկուած 2 Սեպտեմբեր 1962 թուակիր իր Լամակին մէջ Բարսեղ Կանաչեան կը գրէր. «Ես պիտի փափաքէի, որ եթէ հնարաւորութիւն ունիք, ձեր որոշած երգերէն զատ տեղ տայիք նաեւ *Հայրենի Կարօտ* խմբերգիս, որովհետեւ անոր մէջ կ'արտացոլուի փոքր տարիքէս իվեր ունեցած սերս հայրենիքիս հանդէպ: Չեմ գիտեր, թէ օր մը պիտի կարենա՞մ յագեցնել այդ կարօտը...»:

Տասնմէկ տարի առաջ, այս օրերուն էր: Պէյրուսի ազգային գերեզմանատան առջեւ խմբուած բազմութիւնը ճեղքելով, **Գուսան** Երգչախումբի անդամները կը յառաջանային իրենց ուսերուն վրայ հանգչեցուցած գորշ գոյնով դագաղ մը: Մահացած էր Բարսեղ Կանաչեան եւ այդ օր, 24 Մայիսին, կը կատարուէր իր թաղումը: Տարիներ շարունակ հայ երգով հայրենասիրական զգացումներու կայծ տուած եւ հայ երաժշտութեան մեղեդիներով սերունդներու երաժշտական ճաշակը զարգացուցած Վարպետը, Կոմիտասի սանը, այդ օր կը յաճնուէր հողին:

* * *

Կոմիտասի արժանաւոր ծնունդը եղաւ Կանաչեան, որուն գործը հիմնական երկու երես ունեցաւ: Կանաչեան մէկ կողմէ տարածեց, հանրութեան սեփականութիւնը դարձուց հայ երգը, իսկ միւս կողմէ՝ ստեղ-

ծագործեց: Խմբավար էր, ու երգահան Կոմիտասի այս սանը իր ողջ կեանքը նուիրեց հայ մշակոյթին: Անմահն Կոմիտասէն սորված երգը Կանաչեան գիտցաւ դարձնել հանրութեան սեփականութիւնը: Արդարօրէն համոզուած որ Սփիւռքի տարածքին հայը հայ կը մնայ այն չափով որ կրնայ սնանիլ հայ երգով՝ ան ոչ մէկ ճիգ խնայեց հայ երգին առթած վայելքը փոխանցելու համար հայ հանրութեան: Եւ անոր համար ալ, ուր որ գնաց, քով-քովի բերաւ բոլոր մը երիտասարդներ, երգչախումբ կազմեց եւ տարածեց հայ երգը, հայ մարդոց սիրտն ու ականջը վարժեցնելով

17 Յուլիս 1963. քոռնիկի սպորումներ

հայկական երգերու կշռոյթին: Դիւրին գործ չէ երգչախումբ կազմելը. նոյնքան եւ անելի դժուար է կազմելէ ետք տարիներ շարունակ զայն կանգուն պահելը: Յո՛ւս Է Կանաչեան խմբավարին հմայքը:

Խօսիլ տուէք իր աշակերտները եւ պիտի տեսնէք թէ մռայլ ու խիստ դիմագիծով այս մարդուն մէջ անոնք գտած են հաղորդական, զուարթամիտ ու բարեմիտ «Պարոն Կանաչեան» մը: Խիստ, բայց չնեղացնող խստութիւն, բարկացկոտ՝ բայց չվիրաւորող յանդիմանութիւն. այս տուեալներով է որ կրցած է տարիներու կեանք ունենալ Կանաչեանի **Գուսանը**, որ ամբողջ սերունդի մը երաժշտական կազմաւորման մէջ ունեցաւ հիմնական դեր: Մեր սերունդը չափահաս չէր՝ ամբողջութեամբ ընկալելու համար *Հոյ Նարի*, *Նանօրի*, *Տալիլօի* կամ Տիկ. Քրիստինէ Կանաչեանի կողմէ մեներգուած *Օրօրի* երաժշտական արժեքը: Այսուհանդերձ, խորհրդաւոր բան մը ուներ այդ խումբը, որ վարպետին հրաշագործ ձեռքը հագիւ շարժած, կը վերածուէր բազմաձայն մէկ մարդու... *Հոյ Նար*, *հոյ Նար*, *հոյ Նար*: Այսպէ՛ս **Գուսանի** միջոցաւ, եթէ մէկ կողմէ Կանաչեանի համար կարելիութիւնը ստեղծուեցաւ խմբավարական իր ողջ հնարքն ու կարողութիւնը ի գործ դնելու, միւս կողմէ՝ հայ մարդուն համար ալ ստեղծուեցան ազգային հպարտանք ներշնչող, մին-

չեւ անգամ նրբաճաշակ օտար արուեստաբաններ գոհացնող պահեր:

Բարսեղ Կանաչեան խմբավարը միաժամանակ անխոնջ կը ստեղծագործեր: Բազմաթիւ մեներգեր ու խմբերգեր, մանկական երգեր, Շանթի *Հին Աստուածներէն* ներշնչուած *Աբեղան* օփերան՝ Բարսեղ Կանաչեանի նուերներն են հայ ժողովուրդի մշակոյթի գանձարանին:

Անմահն Կոմիտասի արժանաւոր այս սանը երգեց հայ ժողովուրդի սերը, իղծերը: Ձայներով «պատմեց» իր ժողովուրդի սրտին բաբախումները եւ հաղորդակից դառնալով անոր վշտին, տրտմութեան ու յաղթանակին՝ «պատմագրեց» իր ժամանակաշրջանը: Կոմիտաս վարդապետ գտաւ հայ երգը ու բազմաձայնեց զայն: Կանաչեան Կոմիտասի յայտնաբերած երգին հետքերով գնաց անելի հեռուները՝ նոր նուաճումներ արձանագրելու:

Ողջ կեանք մը՝ Կանաչեան սիրեց ու յօրինեց ներդաշնակ ձայները: Մէկ կողմէ տարածեց Կոմիտասի երգը, իսկ միւս կողմէ՝ նոր ակօսներ բացաւ անոր մշակած ուղղութեամբ: Կանաչեան եղաւ Կոմիտասի երգը տարածողը ու շարունակողը: Որովհետեւ ան լաւ գիտէր որ մէկ կողմէ եթէ պետք էր տարածել ու սիրցնել Կոմիտասի երգը, միւս կողմէ անհրաժեշտ էր ստեղծել նորը եւ վերանորոգել զայն: Եւ այդպէս ալ ըրաւ:

Իր *Օրօրը*, *Նանօրը*, *Տալիօն*, *Հոյ Նարը*, *Ալվարդի Երազը*, *Վարդերի Հետը*, *Լուսնակն Ելաւը*, *Կամներգը* եւ շատ մը ուրիշ երգեր ու խմբերգեր տակաւին երկար տարիներ պիտի ընկալուին տարբեր սերունդներու կողմէ, որոնք հոն պիտի գտնեն մեր ազգի ապրումներուն հաղորդակից եւ մեզի վիճակուած ճակատագրի ձայնը:

Կոմիտասի արուեստին ծնունդ եւ անոր հարազատ երգին նոյնքան հարազատ արտայայտիչը, հայ երգի թաքուն գանձերուն տիրացած այս խմբավար-երգահանը անելի քան կէս դար եղաւ հայ մշակոյթի ամենէն ջերմեռանդ գործիչներէն մէկը, որ իր այնքան սիրած Հայաստանը չտեսաւ թէեւ, այդուհանդերձ իր հոգուով ու սրտով, իր իղծերով ու տենչերով, իր կեանքով նուիրուեցաւ անոր՝ հայ մշակոյթին....:

2001

ԿԱՆԱՉԵԱՆ՝ ՀԱՒԱՏԱՐԻՄ ԿՈՄԻՏԱՍԻՆ (ԻՐ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆ ԳՈՐԾԵՐՈՒ ԼՈՅՍ ԸՆԾԱՅՄԱՆ ԱՌԹԻԻ)⁷⁵

Լեւոն Սոմճեան

Միացեալ Նահանգներու արեւմտեան ափի Համազգային Շրջանային Վարչութեան Երաժշտական Միաւորին ջանքերով՝ լոյս ընծայուած են հոյակապ, ծաւալուն եւ ծանր ծրագրով՝ Բարսեղ Կանաչեանի ամ-

բողջական ստեղծագործութիւնները՝ երեք սեղմ սալիկներով, ղեկավարութեամբ Տիգրան Յեքեքեանի, կատարողութեամբ Հայաստանի Պետական Ռատիոյի եւ Հեռուստատեսութեան Սենեկային եւ Հայաստանի Փոքրիկ Երգիչներ զոյգ երգչախումբերուն, ձեռնարկին տալով համահայկական բնոյթ:

Իր տեսակին մէջ կարելի է եզակի համարել այս հրատարակութիւնը՝ շնորհիւ երաժշտագետ Պետրոս Ալահայտոյեանի անսակարկ, երկարաշունչ եւ խղճամիտ աշխատանքին:

Հաճոյքը ունեցած էի ծանօթանալու Ալահայտոյեանին, Փարիզ, երբ ան իր ձայնագրող գործիքով կ'արձանագրէր հայկական հանգստեան տուններուն մէջ պատսպարեալ երէցներուն երգերն ու ողբերգական յիշատակները:

Պետրոս Ալահայտոյեան, վկայեալ Պէյրութի, Լուվէնի (Պելճիքա) Դեղագործական Համալսարանէն, հեզահամբոյր, համակրելի հայ մարդ, քաղաքավար, գրեթէ երկչոտ, ինքն իր վրայ ծալուած, ու իր երաժշտական աշխարհին մէջ ապրող, ուսումնասիրողի նախանձախնդրութեամբ եւ խստապահանջութեամբ կը հաւաքէր անփոխարինելի արժէք ունեցող կամ մոռցուած հիմնական արժէք ունեցող հայ երաժշտութեան բեկորները:

Ան մաս կազմած է Բարսեղ Կանաչեանի **Գուսան** երգչախումբին եւ մօտէն օժանդակած անոր ստեղծագործական թափի պահպանման եւ ուսումնասիրած է երաժիշտ ղեկավարին կեանքն ու գործը:

Իմ կարգին, բարեբախտութիւնը ունեցած եմ, Պետրոս Ալահայտոյեանէն տարի մը առաջ, մաս կազմելու Գահիրէ, Կանաչեանի երգչախումբին ու անոր փորձերուն, փոխնիփոխ եղած – մենակատարի բացակայութեան – անոր «անյաջող» մեներգիչը, խոստովանելով որ վարպետը միշտ նախընտրած է քնարական սահուն ձայները:

Գրեթէ տարի մը, հպարտ զգացումներով տոգորուած՝ աշխատեցանք Կոմիտասի արժանաւոր սանի խստապահանջ մատներուն ներքեւ եւ սիրեցիկը գինը: Ան ընտրեց շուրջ 50 երգիչ, բաւական մեծ թիւով ներկայացող թեկնածուներէն, յղկեց անոնց երգելու ոճը, բիւրեղացուց անոնց ճաշակը, ջամբեց անոնց սեր դէպի երգը:

...Ընդհանրապէս, Կանաչեան երգչախումբին չորս գլխաւոր ձայնախումբերու ծայրամասերը կը գետնդէր իր նախընտրած լաւագոյն ձայները ու այսպէս, իրենց մնայուն տեղերը ունէին մէկ ծայրը իր վաղամեռիկ դուստրը՝ Ռիթան, իսկ միւս ծայրը՝ անբաժան Զրիստինէն:

Չափազանց գնահատելի աշխատանք տարած է Ալահայտոյեան ստանձնելով այս գրքոյկին խմբագրութիւնը: Նախքան սալիկներուն ունկնդրութիւնը՝ ունկնդիրը տեղեակ կը դառնայ Կանաչեանի կեանքի հանգրուաններուն, **Գուսան** երգչախումբի կենսական կարեւորութիւնը՝ վարպետին կեանքին մէջ...: Եզակի են նոյնպէս Կանաչեանի եր-

կերու մասին Ալահայտոյեանի հակիրճ այլ մանրակրկիտ, վերլուծական, հոգեկան թէ երաժշտական իմաստով քննարկումները...:

Շշմեցուցիչ զարմանքով եւ հետաքրքիր ուրախութեամբ կարդացի նոյն գրքոյկին մէջ Կանաչեանի՝ հայկական պատարագին նոր տարագի տակ կատարած համադրումի փորձին մասին, կոմիտասեան եւ եկմալեան մշակումով պատարագներէն 23 ամբողջական հատուածներ, անոնց կցելով քանի մը բազմաձայնագրուած շարականներ:

Ինչպէս որ կը յիշէ գրքոյկին հեղինակը, Կանաչեան իր խմբերգերը կ'ենթարկեր զանազան փոփոխութիւններու, զանոնք յարմարցնելու համար երգչախումբին կարողականութեան: Կը յիշեմ, փորձերու ընթացքին, քանի մը ձայնանիշերու փոփոխման պարագան, առանց հասցնելու մեր պարագային, երկին աղքատացման աստիճանին:

«Բառերուն եղանակաւորումները վանկային են՝ գերծ երաժշտական ճարտարութիւններէ»: Խստապահանջ էր ձայները ուղիղ պահելու կերպին մէջ եւ պետք էր առանց սահեցնելու “portamento” անցնիլ կտրուկ կերպով մէկ ձայնէն միւսը:

Հետաքրքրական տեղեկութիւններ աւելցնելու նպատակաւ կրնամ յիշել, թէ եթէ Կոմիտաս ուներ իր խիստ դժգոհութիւնը արտայայտող «քերթենքելէ» բառը, Կանաչեան ալ՝ բարկութեան պահուն՝ յամառ կենդանիի անունով կը կոչէր մեզ, սակայն կը շարունակէր՝ «Տղաքս, Կոմիտաս միշտ ուղիւ կը կոչէր...»: Նոյնպէս ականատես եղած եմ իր զայրոյթին երբ կը պաշտպանէր այն թեզը, թէ խեղճ երաժշտական նուագարաններու գործածութիւնը չէր նպաստեր հայ երգին հարազատ արտայայտութեան:

Ալահայտոյեանի Կանաչեանի գործերուն հակիրճ քննարկումը կրնանք միայն կարդալ խոր հիացումով...:

* * *

... «Փոքր Երգերու» պարագային, ըստ իս, Համազգայինի Երաժշտական Միաւորը եւ Ալահայտոյեան, անկասկած լաւագոյն եւ ճշգրիտ ընտրութիւնը ըրած են՝ յանձնելով այս գործին իրականացումը Հայաստանի Փոքրիկ Երգիչներու Երգչախումբին եւ անոր ղեկավար Տիգրան Հեքեքեանին: Գրեթէ անհնար է գտնել, կազմել եւ պատրաստել արտասահմանի բազմազբաղ ու բարօր պայմաններով շրջապատ ունեցող փոքրիկներով այսպիսի որակաւոր երգեցիկ խումբ: Հայաստան ծնած փոքրիկին ակունքները, օրօրոցէն սկսեալ լի են մայրենի երգով, արեւին ու հողին արմատներով:

Թէեւ դժբախտաբար այս խտասալիկին վրայ *Հայաստանի Փոքրիկ Երգիչները* երգելով Կանաչեանի շատ համեստ, պարզ ու հեշտ ստեղծագործութիւնները, չէին կրնար տալ իրենց լաւագոյնը եւ յուզումը զոր

տուած էին ուրիշ առիթներով՝ երբ կը մեկնաբանէին բաւական խորթին ու ծանր գործեր: Այսուամենայնիւ, բացարձակապէս համոզուած եմ, որ ներկայիս Մայր Զայրենիքէն դուրս որեւէ պատանեկան երգչախումբ չէր կրնար այլապէս զուլալ, միահիւս եւ զմայլելի ձայնային բազմերանգութեամբ մեկնաբանել այս գործերը:

* * *

«Եօթը Մեներգեր»ու բաժինը, որոնցմէ վեցը զուտ ստեղծագործական, վիպապաշտ թմանսներ են – քնարական բնոյթով երգեր...

Ունկնդրելով այս մեներգերու փունջը՝ բացառիկ ոչ մէկ ուժգին տպաւորութիւն, ոչ իսկ յուզումի անզսպելի պոռթկում կ'ունենանք: Այսուհանդերձ, նկատելի է, աւելի ճիշդ՝ ականջին դիւր կու գան Յասմիկ Զացագործեանի դիւթիջ ձայնով մեկնաբանուած մեներգերը: Ան, հմայիչ ձայնով եւ հասուն երաժշտական ճաշակով ու հասկացողութեամբ ի յայտ կու գայ մասնաւորաբար *Ուռին* եւ *Յայգերգ*՝ գողտրիկ եւ մելամաղձոտ գլուխգործոց թմանսին մէջ, ուր արցունք խլող տխրութիւն, տանջանք եւ հոգեկան ալեկոծութիւն կայ:

Բոլոր մեներգողները՝ Աննա Մայիլեան, Արուսեակ Պետրոսեան, Վիկտորիա Մանուչարեան եւն. անսխալ կերպով կը կատարեն իրենց դերը: Եղիշէ Մանուչարեան, հրապուրիչ ձայնով թենոր, միակ արական ձայնը որ կրնայ թերեւս համբաւի տիրանալ:

Մենակատարներու եւ Զայաստանի Փոքրիկ Երգիչներու երգչախումբի դաշնակի ընկերակցութիւնը խղճմտօրէն եւ վարպետօրէն կը կատարէ Օրդ. Մարինէ Մարգարեան:

* * *

... Զայաստանի Պետական Րատիոյի եւ Զեռատեսիլի Սենեկային Երգչախումբը ղեկավարութեամբ Տիգրան Զեքեքեանի՝ բաղկացած է լաւագոյն արհեստավարժ բարձրորակ երգողներէ, որոնք անկասկած ունին հրաշալի ճկունութիւն, տպաւորիչ նրբութիւն, մանաւանդ իգական ձայներու՝ գոյներու յատկանշական հիւթեղ միասնականութիւն եւ հմայիչ անարատ հնչողութիւն, իրենց իւրայատուկ առողանութեամբ:

Զեքեքեան՝ Զայաստանի այժմու ամենաորկեալ խմբավարներէն մին է: Ան կը դասաւանդէ Կոմիտասի Պետական Երաժշտանոցին մէջ եւ մրցանակակիր է բազմաթիւ միջազգային փառատօներու: Իր ղեկավարելու ոճը յստակ է, զգայուն է եւ հիացում պատճառող ոգեւորութեամբ՝ անքակտելի շաղկապ կը ստեղծէ իր եւ իր երգիչներուն միջեւ:

Եւ սակայն, յուզական արտայայտութենէ զատ, երգչախումբը կը հնչէ ծայրէն մինչեւ վերջ միօրինակութեամբ, զուրկ է ծաւալի, ուժակա-

նութեան եւ վեհութեան տեսանկիւնէն, բան մը որ ընդհանրապէս կը պահանջէ Կանաչեանի խմբերգային գործերուն կարեւոր մասը, ինչպէս են օրինակ՝ *Նանօր*, *Տալիլօ*, *Վարդերի Յետ*, *Բամ Փորոտան*, *Գորանի-Մարիամ*, *Մարիամ* եւն.:

Եթէ սենեկային բառը իր տառացի իմաստով կը նշանակէ փոքրակազմ երաժշտախումբ՝ 15էն 30 հոգի, հոս՝ 29 հոգի, ըստ գրքոյկին, յաջող կերպով կրնայ մեկնաբանել *մատրիկալներ* – վերածնունդի շրջանի երաժշտաբանաստեղծային սեռ – ինչպէս որ Ալահայտոյեան, Կանաչեանի խմբերգերէն ոմանք կը նմանցնէ Հայկական *մատրիկալներու*:

Անկարելի է հոս աչքէ անցընել ու խօսիլ իւրաքանչիւր գործի մեկնաբանութեան մասին: Բայց յաջող կը գտնեմ *Խաղաղ Գիշեր*, *Նենսի Եար*, *Սօսին*, *Գարուն Եկաւ*, *Ծնկըլը Մնկըլը*, *Հոփ Կիւլիզար* գործերը, որոնք նշմարելի նրբութիւն եւ արուեստավարժ երգիչներ կը պահանջեն:

Ուստի, վերոյիշեալ պատճառներով, տրամաբանականօրէն դուրս կը մնան ու չեմ կրնար դրական համոզիչ մեկնաբանութիւն որակել, անոնք որոնք խոտոր կը համեմատին Կանաչեանի ծանր, վեհ ու հանդիսաւոր ոճին: Օրինակ՝ *Մարալօ* եւ *Վարդերի Յետ* անտանելի անձկութիւն կը ստեղծեն մէջս: Իսկ *Տալիլօ* ալ՝ տօգոյն եւ ուժականութենէ զուրկ:

Այսուամենայնիւ, պէտք է խոստովանիմ, որ կարելի չէ յիշողութեամբ ունկնդրել խտասալիկին *Վարդերի Յետ* կամ *Շուշօ* երբ առիթը ունեցած եմ երգելու յօրինող Կանաչեանի ղեկավարութեան տակ, առիթը ունեցած եմ լսելու անոր լոյս տեսած երկու ձայնասկաւառակները, հակառակ արձանագրութեան թեքնիք տկարութիւններու, Լոս Անճելըսի Համազգայինի երգչախումբը ղեկավարութեամբ Վաչէ Պարսումեանի եւ վերջապէս՝ Կարպիս Ափրիկեանի ճոխ՝ հարուստ մեկնաբանութիւնը, թեւեւ *Վարդերի Յետը* քիչ մը աւելի դանդաղ, բայց միշտ հանդիսաւոր, ըստ ինծի:

...Խտասալիկին *Նանօրի* արձանագրութիւնը զուրկ է փշաքաղող, պարծանք ստեղծող՝ վերջապէս ականջն ու սիրտը գրաւող երգեցողութիւն մը ըլլալէ:

Այսուամենայնիւ, առանց աւելորդ դատարկ գովաբանութեան, հակառակ իմ դժուարահաճ, գրեթէ աննշմար թերիներու նշումներուս, անկարելի է նսեմացնել կամ ստուերի մէջ թողուլ՝ դրական ճշմարիտ երելոյթ ունեցող աշխատանքն ու նախաձեռնութիւնը, ձայնագրելով Բարսեղ Կանաչեանի ամբողջական գործերը եւ որուն համար ջերմօրէն կը շնորհաւորեմ Համազգայինի Միացեալ Նահանգներու Արեւմտեան Ափի Վարչութիւնը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1.- **Գուսան** Երաժշտասեր Միութեան 25ամեակին գրքոյկէն:
- 2.- *Տարագիր*, (Հալէպ), 13 Դեկտ. 1918, Ուրբաթ, Ա. Տարի, թիւ 2:
- 3.- Հաւանաբար 8 Դեկտ. 1918:
- 4.- Թերթին այս հատուածը խոնացած ըլլալով, անհնար եղաւ զայն վերծանել:
- 5.- *Հայ Ձայն*, (Հալէպ), 26 Փետրուար 1919, Ուրբաթ, Ա. Տարի, թիւ 94:
- 6.- *Տարագիր*, 26 Փետրուար 1919, Ուրբաթ, Ա. Տարի, թիւ 54:
- 7.- *Ժողովուրդի Ձայնը*, 7-20 Ապրիլ, 1920, յապաւումներով:
- 8.- *Արեւ*, 8 Նոյեմբեր 1922: *Արեւի 6 Յունուար 1923ի թիւին մէջ, 'Բ. Կանաչեան' ստորագրութեամբ լոյս կը տեսնէ հետեւեալ յայտարարութիւնը. - «ՀԱՅ ՀԱՄԱՐԳ ԳԱՀԻՐԷԻ ՄԷՋ. Հայ Համերգի մը համար կազմուելիք երգչախումբին մասնակցիլ փափաքող բոլոր օրիորդներն եւ պարոնները կը հրաւիրուին արձանագրուիլ մինչեւ յառաջիկայ Շաբաթ, 7 Յունուար 1923, Գալուստեան Վարժարանը ամէն օր կէսօրէ վերջ ժամը 4-5՝ օրիորդները եւ 7-8՝ պարոնները: Ձայնամարզութեան առաջին ընդհանուր փորձը տեղի պիտի ունենայ Կիրակի 8 Յունուար ժամը 3-4 Հայկական Սրահին մէջ»: Յաջորդ ԱԶԴով կը հաստատուի «Գահիրէի Հայ Գեղարուեստասիրաց Միութեան Վարչութիւնս կը ծանուցանէ երկսեռ գեղարուեստասերներու թէ իր երգչախումբին կազմը գեղեցիկ իրողութիւն մըն է արդէն եւ մասնակի փորձերը տեղի կ'ունենան պարոններու համար Հինգշաբթի ժամը 7.30-8.30, իսկ օրիորդներու համար Շաբաթ, կէս օրէ վերջ ժամը 5-6: Իսկ ընդհանուր փորձերը՝ Կիրակի առաւօտ ժամը 10.30-12: Փափաքողները սիրով կը հրաւիրուին մասնակցիլ աւելի եւս զօրացնելու համար խումբը, ինչպէս նաեւ օգտուիլ տոյն գեղեցիկ պատեհութենէն: Վարչութիւն»:*
- 9.- *Արեւ*, 1 Դեկտեմբեր 1922:
- 10.- *Արեւ*, 22 Փետրուար 1933:
- 11.- *Արեւ*, 31 Մարտ 1933:
- 12.- *Էքսփրես*, Ա. տարի թիւ 1, 1 Յունիս 1933:
- 13.- *Երիտասարդ Հայուհի*, Յունիս 1933:
- 14.- *Ազդակ*, 18 Սեպտեմբեր 1934:
- 15.- *Ազդակ*, 28 Փետրուար 1935:
- 16.- *Ազդակ*, Դեկտեմբեր 1935: Հեղինակը զայն ստորագրած է «Դամասկոս, 10 Դեկտ. 1935»:
- 17.- *Ազդակ*, 6 Յունիս 1936: Համերգը տեղի ունեցած է 1 Մայիս 1936ին: Նոյն համերգին մասին այլ արձագանգի մը կը հանդիպինք եգիպտահայ *Յուսաբերի* 20 Մայիս 1936 թիւին մէջ:
- 18.- *L'Orient*, 31 Մարտ 1936:
- 19.- *Յառաջ*, Մայիս 1936:
- 20.- *L'Orient*ի մէջ լոյս տեսած յօդուածի թարգմանութիւն, *Ազդակ*, 18 Յունիս 1937:
- 21.- *Ազդակ*, 25 Յունիս 1938:
- 22.- *Ազդակ*, 16 Մայիս 1939:
- 23.- *Ազդակ*: 25 Ապրիլ 1939:
- 24.- *Առաւօտ*, 6 Մայիս 1939:
- 25.- *Առաւօտ*, 3 Յունուար 1940:
- 26.- *Չարթօնք*, 28 Մայիս 1940:
- 27.- *Ազդակ*, 30 Մայիս 1940:
- 28.- *Ազդակ*, 24 Մարտ 1941:
- 29.- *Չարթօնք*, 29 Ապրիլ 1941:
- 30.- *Ազդակ*, 18 Մայիս 1941:
- 31.- Չկրցանք ճշդել աղբիւրը, հաւանաբար 1942:
- 32.- *L'Orient*, 18 Ապրիլ 1942:

- 33.- *Ազդակ*, 12 Յունիս 1942:
- 34.- Շահեական այս յօդուածը Մ. Իշխան գրած է **Գուսանի** տասնամեակին առթիւ, *Ազդակի* մէջ: Չկրցանք ճշդել վերնագիրը:
- 35.- *Ազդակ*, Յունիս 1942:
- 36.- *Ազդարար*, 29 Յունուար 1943:
- 37.- Լիբանանեան *Պէշիր* թերթին մէջ 27 Յունուար 1943ին լոյս տեսած այս անդրադարձը թարգմանաբար հրատարակուած է *Ազդարարի* 5 Փետրուար 1943ի թիւին մէջ:
- 38.- *Ազդարար*, 10 Ապրիլ 1943:
- 39.- *Չարթօնք*, 2 Ապրիլ 1943:
- 40.- *Ազդարար*, 17 Ապրիլ 1943:
- 41.- *Ազդարար*, 17 Ապրիլ 1943:
- 42.- *Ազդարար*, 8 Մայիս 1943:
- 43.- *Ազդարար*, 17 Յունիս 1943:
- 44.- *Ազդարար*, 20 Մայիս 1944ի թիւով կու տայ այս եւ յաջորդ՝ երաժշտասերի տպաւորութիւններու նիւթը:
- 45.- *Ազդարար*, 31 Ապրիլ 1945:
- 46.- *Ազդարար*, Փետրուար-Մարտ 1946, թիւ 174: Սեզա զայն ստորագրած է Չահիլէի մէջ, 12 Փետրուար 1946ին:
- 47.- *Ազդարար*, 7 Յունիս 1946:
- 48.- Խմբագրական *Ազդարարի*, 10 Նոյեմբեր 1946:
- 49.- *Մասիս*, 2 Յունիս 1948:
- 50.- *Մասիս*, 19 Ապրիլ 1950:
- 51.- *Ճառագայթ*, Նոյեմբեր 1951:
- 52.- *Մարմարա*, Նոյեմբեր 1951, յապաւումներով:
- 53.- Զաւանաբար *ժամանակ*, Զոկտեմբեր 1951:
- 54.- *Մարմարա*, Զոկտ. 1951: Զեդինակը զայն ստորագրած է 4 Զոկտ. 1951:
- 55.- *Ճառագայթ*, Նոյեմբեր 1951: Յօդուածը ստորագրուած է 6 Նոյեմբեր 1951:
- 56.- *Մարմարա*, 19 Նոյեմբեր 1951:
- 57.- *Մարմարա*, Զոկտեմբեր 1951: Տիրատուրեան երկու յօդուած ստորագրած է *Մարմարայի* մէջ: Կրկնութենէ խուսափելու համար, երկորորդ յօդուածին շահեկան երկու հատուածները ընդգրկած ենք այստեղ:
- 58.- *Մարմարա*, 19 Նոյեմբեր 1951:
- 59.- 20 Դեկտեմբեր 1951. չկրցանք ճշդել պոլսահայ թերթին անունը:
- 60.- Պոլիսի 17 Նոյեմբեր 1952ի համերգին արձագանգը:
- 61.- *Ազդակ*, 11 Յունիս 1953:
- 62.- *Յուսաբեր*, 11 Յունուար 1954. թարգմանութիւն *Journal d'Egypte*ի 10 Յունուարի յօդուածին:
- 63.- *Յուսաբեր*, Նոյեմբեր 1954:
- 64.- *Ամէնուն Տարեգիրքը*, Ա. Տարի, 1954, էջ 203-206:
- 65.- Չկրցանք ճշդել աղբիւրը: Զաւանաբար *Այգ*:
- 66.- Ներկայ էին նաեւ պետական հայ երեսփոխաններ՝ ՊՊ. Ժոզէֆ Շատեր, Մովսէս Տէր Գալուստեան եւ Տիգրան Թոսպաթ:
- 67.- *Այգ* 1957: Չկրցանք ճշդել ամիս-ամսաթիւը:
- 67.- *Le Soir*, Մայիս 1957:
- 69.- Յապաւումներով, **Գուսան** երաժշտասեր Միութեան 25ամեակի գրքոյկէն:
- 70.- Յետագային *Մեթրոփոլիթըն* Օփերայի մեներգչուհի:
- 71.- **Գուսան** երաժշտասեր Միութեան 25ամեակի գրքոյկէն:
- 72.- *Ազդակ*, 17 Մայիս, 2007:
- 73.- *Նայիրի*, 12 Մայիս 1957:
- 74.- *Ազդակ*, 20 Մայիս 1978, յապաւումներով:
- 75.- *Հորիզոնի Գրական Յաւելուած*, Յունիս 2001, յապաւումներով:

ՀԱՐՑԱԶՐՈՅՑՆԵՐ

6

ԺԱՄ ՄԸ ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱԶԵԱՆԻ ՀԵՏ՝

Ն.

Մտերմաբար ձեռքը ուսիս նետելով, զիս կ'առաջնորդէ առանձնասենեակ, որուն գլխաւոր կարասին կը կազմէ դաշնակ մը, Պեթովէնի մէկ մռայլ կիսանդրիին տակ ամփոփուած:

Երիտասարդ Կոմիտաս վարդապետի դիմանկարը համեստ շրջանակի մը մէջէն նայուածքը յառած է իրմէ քիչ հեռու գետեղուած արուեստագէտ ամուլի լուսանկարներուն:

Կողք կողքի կը նստինք պարսկական գորգով ծածկուած տիւանի մը վրան:

Փոքրիկ սեղանին վրայ անփոյթ ձգուած ձայնանիշերու թերթերը վերցնելով, սիկարէթի պոչերով բռնաւոր մոխրաման մը երեւան կը հանէ: Կը ծխենք:

Տեղեկութիւններ կ'ուզէ երեքներու ժողովի մասին, թէ ի՞նչ որոշում կայացուցին բռնագրաւուած հայկական հողերուն շուրջ:

Գոհ է, ու մա՛նաւանդ չափազանց լաւատես, կը հաւատայ որ այս անգամ, անպայման կ'իրականանան հայկական երազները:

– Հայաստանի մէջ,– կ'ըսէ վարպետը,– մեծ կարեւորութիւն կ'ընծայեն արուեստներուն, եւ այս բանը խորապէս կը մխիթարէ զիս: Գիտես, թերեւս զարմանաս, քանի տարիները կ'անցնին, այնքան աւելի հաւատքս կ'ամրանայ արուեստին վրայ: Արուեստը ոչ միայն անհատական կամ ընկերային կեանքը սրբացնելու, ազնուացնելու կը ծառայէ, այլեւ լաւագոյն միջոցն է ազգ մը, նոյնիսկ անյայտ ազգ մը քաղաքակիրթ աշխարհին ծանօթացնելու համար:

Պահ մը լուռ, ինքն իր մէջ, հարց-պատասխան տալէ վերջ, եղերական ժպիտ մը շրթներուն, կ'ըսէ.

– Կոմիտասի մէկ երգահանդէսը եւրոպական կեդրոնի մը մէջ, աւելի նպաստ ապահովեց հայ ժողովուրդի դատին, քան տարիներ շարունակ մեր թափած աղի արցունքը, վատնած մելանն ու թուղթը, ու մա՛նաւանդ այն յոգնութիւնը որ ունեցանք պաշտօնատուներու ժողովասրահներու սեմերը մաշեցնելով:

Եւ կը թուէ միջազգային համբաւի հասած հայ արուեստագէտներու անունները: Մասնաւոր հոգածութեամբ կը յիշէ Խաչատուրեանը:

– Ինչէ՛ր չի պարտիր հայ ժողովուրդը այս երաժշտագէտին, որ նուաճելէ յետոյ հիներու թեքնիքը ու նրբութիւնները, յաջողեցաւ տեղ գրաւել

ներկայ ժամանակներու մեծագոյն արուեստագետներու կարգին: Գիտես որ կրնայ Պեթովէնի մը հետ բաղդատութեան դրուիլ:

Յարմար առիթ կը սեպեմ վարպետին կարծիքը ունենալ ա՛յն տաճարած կարծիքին մասին, թէ հաչատուրեանի գործերուն մէջ տեղ գրաւած են հայկական մոթիֆներ:

– Բացարձակապէս անտեղի ենթադրութիւններ են,– կ'ըսէ,– կովկասեան կարգ մը տարրերու ներկայութիւնը անոր ստեղծագործութեանց մէջ, թերեւս այդպիսի բաներ մտածել կու տայ ունկնդիրներուն:

Աւելի պարզաբանելով հարցը, կը յայտնէ թէ բարձրորակ երաժշտութիւնը համամարդկային է, վեր՝ ցեղական ու ազգային նկարագրէ, եւ ատոր համար ալ կրնայ խօսիլ բոլոր Նրբացած ու ընտանի ճաշակներուն: Couleur locale մը, հաչատուրեանի գործերուն մէջ պիտի ծառայէր թերեւս արժեքազրկման: Թէ, մենք ունակութիւն ունինք ամէն բանի վրայ հայկական դրոշմ տեսնելու, երբ անոնց հեղինակը ազգակից մըն է:

– Եթէ հաչատուրեանի գործերուն մէջ,– կը շարունակէ,– ուղղակի հայկականութիւն մը գոյութիւն չունի, չի նշանակեր որ մեր ժողովուրդին ոչինչ պարտական է: Հայ եւ ռուս նկարագրերու եւ ստեղծագործ տաղանդի մէկ սքանչելի համադրութիւնը կարելի է սեպել անոր գործերը:

Ձեռքերս վերարկուիս գրպանը, փողոցներէն անցած միջոցիս, զիս զբաղեցնողը վարպետին այնքան համոզումով արտասանած Նախադասութիւնն էր. – ...հաւատքս կ'ամրանայ արուեստին վրայ: Եւ իրաւունք կու տայի մտածելով, ի՞նչ ունինք աւելի սրբացնող, ազնուացնող եւ մանաւանդ կեանքի պարապը լեցնող՝ քան արուեստը: Թերեւս, ո՛չինչ:

ՎԱՍՏԱԿԱՒՈՐ ԽՄԲԱՎԱՐ-ԵՐԳԱՀԱՆ ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱԶԵԱՆԻ ՀԵՏ²

Հրազդան

Երեքշաբթի, 27 Սեպտեմբեր 1966, կեսօրէ ետք ժամը 5ին, նախապէս առնուած ժամադրութեամբ, աւելի քան երկու ժամ տեւող տեսակցութիւն մը ունեցանք հայ երաժշտութեան հիմնադիր, անմահանուն Կոմիտաս վարդապետի արժանաւոր աշակերտներէն՝ վաստակաւոր խմբավար-երգահան Պրն. Բարսեղ Կանաչեանի հետ, իր աղջկան, Տէր եւ Տիկ. Նշան Թիւսիւզեաններու բնակարանին մէջ:

Մեծանուն վարպետը շուրջ վեց տարիէ իվեր հաստատուած է Պաղտատ, ուր կը բնակին նաեւ իր երկու աղջիկները:

Աւելի քան երեք ամիսէ իվեր կը գտնուի Լիբանան: Եկած է օդափոխութեան, նաեւ, բնականաբար, ատեն մըն ալ ըլլալու՝ իր մեծ աղջկան ու թոռներուն հետ:

Այս առիթէն օգտուելով, նախքան վերադարձը Պաղտատ, ուզեցինք մեր ընթերցողներուն հետաքրքրութեան յանձնել վարպետին ներկայ կեանքը եւ մեր ուղղելիք հարցումներուն իր տուած պատասխանները:

Մեր առաջին հարցումին, թէ՛ որեւէ նոր հեղինակութիւն ունի, Պրն. Կանաչեան պատասխանեց.-

Ինչպէս գիտես, 1945էն իվեր, երբ կորսնցուցի աչքիս տեսողութիւնը, կանոնաւոր աշխատանքով բան չեմ գրած: Ըրածներս ոչինչ էին: Թերթով բաներ: Իսկ այս վերջին տարիներուն, երբ բոլորովին կորսնցուցի տեսողութիւնս, բնական է, աշխատիլ չեմ կրնար: Բան գրած չեմ:

Հարցում.- Ի՞նչ է ձեր կարծիքը սփիւռքահայ երաժշտութեան մասին: Երգչախումբերու եւ խմբավարներու մասին: Ի՞նչ խորհուրդ կ'ուզէիք տալ:

Պատասխան.- Սփիւռքի մէջ գրեթէ կանոնաւոր երգչախումբեր չկան: Ոչ մէկ տեղ: Գոնէ պիտի լսուէր: Րատիոյով ալ չեմ հետաքրքրուիր: Խորհուրդ տալ չեմ ուզեր: Ի՞նչպէս տամ, երբ մարդիկ պատրաստուած չեն խումբ ղեկավարելու: Պէտք է երաժիշտներ պատրաստուին, ամէնէն առաջ եւ ամէնէն կարելորդ՝ ներդաշնակութիւն սորվիլ, որպէսզի կարենան լաւ երգչախումբ ղեկավարել:

Փառաւորական Պատանիներ

Երաժշտութիւնը գիտութիւն է: Խմբավար-երաժիշտ մը եւրոպական երաժշտութիւնը սորվելէ ետք, կրնայ հետեւիլ հայկական երաժշտութեան, Կոմիտասին եւն.: Խմբավարը, կը կրկնեմ, լա՛ւ երաժշտութիւն եւ լա՛ւ ներդաշնակութիւն պէտք է սորվի: Չի բաւեր միայն ձեռք շարժել: Ամէն մէկը կ'երգէ եւ խմբավարը չի կրնար հասկնալ թէ ի՞նչ է երգուածը: Մանաւա՛նդ, պէտք է ուշադրութիւն դարձնէ խմբավարը, թէ երգչախումբին մաս կազմողը կրնա՞յ երգել, ականջ ունի՞:

Յ.- Ի՞նչ է ձեր կարծիքը Պաղտատի «Կոմիտաս» Երգչախումբի մասին:

Պ.- Պաղտատի «Կոմիտաս» Երգչախումբը կը ղեկավարէ Կարապետ Բիշմիշեան: Լաւ երգչախումբ մըն է: Արտասահմանի մէջ չեմ լսած այնքան լաւ երգուած խմբերգեր, որքան Բիշմիշեանի ղեկավարած երգչախումբին խմբերգերը:

Յ.- Ի՞նչ է ձեր կարծիքը Հայաստանի երաժշտութեան մասին: Երգչախումբերու եւ խմբավարներու մասին: Ի՞նչ խորհուրդ կ'ուզէիք տալ:

Պ.- Հայաստանի մէջ երաժիշտներ կան, կ'աշխատին, բայց երգչախումբին շատ ուժ չեն տար: Ընդհանրապէս գործիականի ուժ կու տան: Աքափելա չեն երգեր, նուագախումբով կ'երգեն: Պետական երգչախումբ մը ունին: Չեմ լսած, չեմ գիտեր թէ ինչ կ'երգեն: Իսկ Րատիոյէն աւելի հաղորդագրութիւն կու տան, քան՝ երաժշտութիւն: Երաժշտութիւնը ուշ ատեն կու տան, պառկած կ'ըլլամ եւ չեմ լսեր:

Յ.- Որեւէ կապ կը պահէ՞ք երաժիշտներու հետ: Ձեզմով կը հետաքրքրուի՞ն:

Պ.- Բանի մը երաժիշտներու հետ կը թղթակցիմ, բայց շատ ուշ-ուշ: Օրինակ, Հայաստանէն Ցիցիլիա Բրուտեանին եւ Րոպեր Աթայեանին հետ:

Ասկէ երկու շաբաթ առաջ Կոմիտասի աշակերտ եւ ընկերս՝ Վարդան Սարգիսեան, Մարսէլէն գրած էր որ Աթայեան նամակով մը յայտնած է իրեն, թէ Զայպետիրատը կ'ուզէ երգերս բովանդակող 50 էջնոց հատոր մը լոյս ընծայել: Աթայեան գրած է նաեւ, որ Պետիրատը պիտի գրէ ինծի, թէ ո՞ր երգերը կը նախընտրեմ: Որոշած են *Նանօրը* եւ *Օրօրը* անպայման դնել: Կ'ուզեն որ երեք մեներգ եւ մնացեալ խմբերգերը իմ նախասիրութեամբ դրուին: Պետիրատէն դեռ նամակ չեմ ստացած:

Իսկ թէ իմ անձովս կը հետաքրքրուին թէ ոչ, այլեւս շատ կարելորութիւն չեմ տար: Տեսակ մը քաշուած եմ երաժշտութենէն:

Յ.- Զայաստանի մէջ կ'երգե՞ն ձեր երգերը: Լսա՞ծ էք:

Պ.- Երգերս, ինչպէս գիտես, ուղարկուած էին, Զայաստանի ռատիոյն լսողներ եղած են, մանաւանդ *Օրօրը*: Բայց ինքս մինչեւ հիմա չեմ լսած:

Այսօր Արփիկէ Փեղիւանեանը եկած էր: Կ'ըսէ թէ շատ լաւ ընդունելութիւն գտած են երգերս: Իր համերգերուն մէջ երգերես երգած է:

Յ.- Զայ երաժշտութիւնը Կոմիտասէն ետք զարգացման ի՞նչ փուլեր անցաւ:

Պ.- Կոմիտասը գրեթէ հիմք դրաւ հայ երաժշտութեան: Զայ երաժիշտներն ալ կը հետեւին Կոմիտասին, կ'օգտուին անկէ, բայց շատ հարազատ չեն:

Ինքս, ընդհանրապէս հաւաքող եղած չեմ, այլ ինչ որ լաւ բան լսած եմ՝ գրած եմ խմբերգի համար:

Զաճելի էր ունկնդրել վարպետը մանաւանդ, ապրիլ իր հետ քանի մը ժամ ըլլալու վայելքը:

Մեկնելէ առաջ շնորհակալութիւն կը յայտնենք՝ սիրայօժար իր տրամադրած ժամերուն համար: Արդէն երկար նստիլ չէր կրնար. յայտնեց թէ պառկած աւելի հանգիստ կ'ընէ:

Տաղանդաւոր երաժիշտ Բարսեղ Կանաչեան, իր ալեհեր տարիքին մէջ, անվերապահ սիրով կը վայելէ իր հարազատներուն՝ իր տիկնոջ, երեք աղջիկներուն, փեսաներուն եւ թոռներուն յարգանքն ու գուրգուրանքը:

ԵՐԵՔ ՀԱՐՑԱԶՐՈՅՑ ՍԵՂԱ ԿԱՆԱԶԵԱՆ-ԹԻՒՅՍԻԶԵԱՆԻ ՀԵՏ՝

Ա. Տազետեան.- Դժուար էր հորդ հետ խօսիլ, ինչու՞, 'պապա' կ'ըսէիք իրեն, թէ...

Ս. Թիւսիւզեան.- Այո, 'պապա' կ'ըսէինք: Դժուար էր խօսիլ, որովհետեւ շատ փոփոխական էր. ձեռով մը շատ ջղային էր եւ միեւնոյն ժամանակ շատ քնքուշ մանուկ էր. կը ջղայնանար, կը բարկանար: Օրինակ, երբեք չէր սիրեր պնակին կամ գաւաթին ծայրը կոտորած ըլլալ: Եթէ պատահէր այդպէս բան մը՝ գաւաթը կամ պնակը կը նետէր: Յետոյ, վայրկեան մը ետք, հանդարտ մը կ'ըսէր. «Շնորհքով գաւաթ մը բեր խմեմ, ծարաւ եմ»: Եւ նոյն վայրկեանին կը կակուղնար: Ամէն բանի մէջ բացառիկ բծախնդիր էր, նաեւ՝ երաժշտական ասպարեզին մէջ, ու շատ խիստ էր:

Յ.- Ի՞նչպէս խիստ էր:

Պ.- Պահանջկոտ էր: Ամէն բան կ'ուզէր կատարեալ կատարուէր: Օրինակ, երբեք չէր թոյլատրէր «պաթլճան» ըսէինք: Կ'ըսէր՝ «պաթլճանը գլխուդ. ի՞նչ ըսել է պաթլճան. սմբուկ»: Չէիր կրնար սխալ բառ գործածել. «ուրկէ՞ բերիր ատ, ատ ի՞նչ խօսք է, սմբուկ ըսել չէ՞ս գիտեր, լուիկ ըսել չէ՞ս գիտեր»: Եւ այսպէս, ամէն մէկ բառի վրայ... Երգերը սորվեցուցած ժամանակը. շատ ուշադիր էր առոգանութեան. շատ լաւ պետք էր հնչէիր բառերը. **ռ** գիրը չէր կրնար հնչել. ամէն անգամ ճիգ կ'ընէր որ գատորոշուի. ինք **ռ** չի կրնար ըսել, բայց կը պնդէ որ մենք **ռ** ըսենք: Եթէ մէկը սխալէր. «Ծօ, իշու գլուխ» կ'ըսէր... Եւ տղաքը երբեք չէին բարկանար... Եւ հինգ վայրկեան վերջ տղոց սիրտը կ'առնէր: Խստութեան հետ մէկտեղ նոյնքան ալ բարի էր: Ընտանիքին մէջ ալ, փորձերու ժամանակ ալ այդպէս էր: Մամաս դիտողութիւն կ'ընէր: [Պապաս կը պատասխանէր թէ՛] «գէշ միտքով չէ որ կ'ըսես. ամէն մարդ գիտէ որ ես կատակ կ'ընեմ» կ'ըսէր: [Իսկ մամաս կը հակաճառէր] «դուն կատակ կ'ընես, բայց դիմացինդ կ'առնուի»: Բնաւ չէին նեղուեր տղաքը: [Մամաս դարձեալ կը հակաճառէր] «դուն կ'ընես բայց ուրիշ մէկը դուրսէն կը լսէ Բարսեղ, ի՞նչ կ'ըսէ, քեզի չի վայելեր անանկ արտայայտուիլ՝ էշ, կով բառեր ըսել»: «Էհ, ինչու՞,- կ'ըսէր,- խելօք խելօք կենդանիներ են»: Իրեն համար այսինքն գէշ բան մը ըսել չէին [այդ արտայայտութիւնները]: Ֆանթասթիք հայ էր, բացառիկ հայ էր:

Յ.- *Ինչու՞ կը կարծես որ հայրդ ջղային պահեր ունէր:*

Պ.- Ատիկա ընդհանրապէս որովհետեւ - ես աւելի ուշ անդրադարձայ - կ'ուզէր յօրինել: Բայց յօրինածը պէտք էր ներկայացուէր չէ՞: Փրոֆեսիոնալ երգողներ չկան. օրինակ Կոմիտաս վարդապետին երգչախումբին մէջ երգողները նոթա կը կարդային, [իսկ] իր խումբին մէջ միայն մէկ հոգի՝ Տոքթ. Էլմաճեանը, նոթա կը կարդար, միւսները նոթա չէին կարդար: Պիտի նստէր, ժամերով դաշնակին դիմացը պիտի նուագէր, պիտի երգէր, պիտի սորվեցներ, յետոյ՝ ընդհանուր փորձ ըներ, փորձի ժամանակ չէին հետեւեր չափերուն՝ որովհետեւ նոթա չէին կարդար: Մէկը արագ կ'երթայ, մէկը դանդաղ՝ կը ջղայնանար: Մամաս այնտեղէն երբեմն կը միջամտէր, տղոց կ'ըսէր՝ «ասանկ, հիմա սկսեցէք»: Մամաս պապայիս թիկունքէն, մանաւանդ երբ պապաս չէր տեսներ, մամաս ետեւէն տղոց նշան կ'ըներ որպէսզի չպոռայ, չկանչէ անոնց վրայ: Ջղային էր, որովհետեւ իր ուզածը չէր ըլլար:

Յ.- *Բայց անկէ անդին ալ ջղային էր:*

Պ.- Միշտ ջղային եղած է. իրեն հանդարտեցնողը մայրս էր:

Յ.- *Ինչէ՞ն կը գանգատէր, ինչէ՞ն կը դժգոհէր:*

Պ.- Աչքերը կորսնցնելէն ետք՝ անշուշտ աչքերէն: Կեանքէն գոհ էր, երբեք չէր ըսեր որ «ինչու՞ ես ասանկ եղայ, ինչու՞ անանկ եղայ...: Քոնստէրը պիտի յաջողի՞. ինչու՞ պիտի չյաջողի,- կ'ըսէր,- ո՛վ որ կ'ուզէ գալ լսել՝ թող գա՛յ, լսէ՛, ազատ է. կարելորդ՝ մենք երգած ատեննիս ուրա՞խ ենք, ժողովուրդը եկեր է չէ եկեր...»... միշտ լաւատես էր: Երբեք յոռետես չէ եղած: Միայն աչքերուն պարագային է որ ընկճուեցաւ:

Յ.- *Ի՞նչը գինք շատ կ'ուրախացներ:*

Պ.- Իրեն ընկերներով, բարեկամներով եղած ատենը, խօսիլ-խնդալը: Ասիկա իրեն համար մեծ հաճոյք էր. մարդ կը սիրէր, մարդու մէջ գտնուի, նստի սեղանի շուրջ: Ժումպլաթին հետ կ'երթար նարտի կը խաղար. քրտերէն կը խօսէին իրարու հետ: Մենք Ամաթուր գիւղն էինք, ինք ալ Մուխթարա: Քալելով մամայիս հետ կ'երթային Ժումպլաթին տունը, ան ալ ծառին վրայ նստած կ'ըլլար: Կ'ըսէր՝ «մեզի տեսածին պէս ծառէն վար կը ցատկէր՝ Կանաչը եկաւ՝ ըսելով»: Կը նստէին ժամերով նարտի կը խաղային եւ կը խօսակցէին քրտերէն: Հայրս Պոլիսէն սորվէր էր քրտերէնը, ռումաներէն կը խօսէր, ռումաներէնի միջոցով ռուսերէն կը խօսէր:

Յ.- *Տան մէջ ճաշի հանդէպ որոշ հետաքրքրութիւն ունէ՞ր:*

Պ.- Իրեն համար ամենահաճելի վայրկեանը ճաշասեղան նստիլն էր: Շատ չէր ուտէր: Ժամը ժամին կ'ուտէր եւ վայ որ հինգ վայրկեան ուշանար. կը ջղայնանար եւ պատառաքաղը պնակին զարնելով ձայն կը

հաներ: Ձկնեղենը կը սիրեր. ամեն Չորեքշաբթի եւ Ուրբաթ ծուկ պետք է ուտեր: Եւ սոխը կը սիրեր: Ես սոխ չէի սիրեր. ինք սոխը բերանս կը դներ եւ կ'ըսեր. «պիտի ուտես»: Իւղոտ ալ կը սիրեր ուտել, ես ալ նոյնպէս: Եւ բժիշկը կ'ըսեր թող ուտե իւղ: Մայրս չէր ձգեր, բայց երբ բժիշկը հօրս կողմէն կ'ելլէր՝ կ'ուրախանար բժիշկին ճակատէն համբուրելով՝ «Էֆերիմ,- կ'ըսեր,- մէկը կողմես ելաւ...»:

Յ.- *Եկեղեցի կ'երթա՞ր:*

Պ.- Չէ, օր մը դրացին եկաւ եւ ըսաւ որ «Պրն. Կանաչեան տարիքը մեծցաւ, պետք է եկեղեցի երթաս, աղօթես»: «Ի՞նչ,- ըսաւ,- Աստուած մոռցեր է որ ես գոյութիւն ունիմ. երթամ ըսեմ որ հո՞ս եմ եւ ինծի՞ կանչէ»: Բայց եկեղեցական երգերու համերգ տուած է: Այդ համերգին արգիլեց ծափահարելը մինչեւ համերգի վերջաւորութիւն:

Յ.- *Փորձերը երկար կը տեւէի՞ն:*

Պ.- Երկու-երեք ժամ կը տեւէին: Իրիկունները [տեղի կ'ունենային] ընդհանրապէս, որովհետեւ արհեստավարժ երգողներ չեն. իրենց գործէն ետք կու գային, կը մնային մինչեւ տաս-տասնմէկ եւ ինքը կ'ուզէր որ այդպէս ըլլայ: Բայց աղջիկներուն այդքան ուշ չէր ձգեր. աւելի կանուխ կ'ըներ անոնց փորձերը, անշատաբար, յետոյ տղոցը կ'ըներ: Կիրակի օրերը բոլորը միասին կը միացներ:

Յ.- *Դաշնամուրի ընկերակցութիւն կա՞ր:*

Պ.- Ինքը երբեմն կ'ըներ, կամ ալ մօրս ընկերակցութեամբ, բայց շատ քիչ կ'ըլլար:

Յ.- *Երբ փորձէն կու գար ի՞նչ կը խօսէր այդ մասին:*

Պ.- Փորձերէն գալէն վերջ երբեք չէր ուզեր խօսիլ. կ'ըսէր՝ «քիչ մը հանգիստ պիտի ընեմ»: Շատ յաճախ մամայիս կ'ըսէր՝ «Քրիստինէ Օրօրը երգէ մէկ հատ»՝ որ քիչ մը փոխուի, որ ջղայնացած պահերը չվերապրի: Կամ ալ՝ այցելութեան կ'երթար որ ցրուի ու տասներկուքէն ետք գործի սկսի:

Յ.- *Փորձերուն մասին կարծիք կը յայտնէ՞ր...:*

Պ.- Աւելի մամաս կ'ըսէր. «Բարսեղ, այսօր շատ լաւ անցան փորձերը, յաջողութիւն պիտի ունենանք...»: Իրեն միշտ յոյս տուողը, քաջալերողը, աջակցելու պատրաստը մամաս էր: Պապաս ուղղակի ուժ կ'առնէր մամայէս եւ կը լսէր մամայիս շատ:

Յ.- *Համերգէն ետքը անմիջապէս տու՞ն կը վերադառնար, թէ՞ հոն ժամանակ կ'անցըներ, կը սպասէր որ շնորհաւորուի...:*

Պ.- Անշուշտ շնորհաւորանքները կը սպասէր: Ժողովուրդը չէր ձգեր արդէն. կու գային կը հաւաքուէին չորսկողմը եւայլն, կը յոգնէր՝ «հատէ Զրիստիսէ, յոգնեցայ եւայլն», մանաւանդ՝ տեսողութիւնը կորսնցնելէն վերջ:

Յ.- *Յօրինումներուն մասին. ի՞նչպէս կը ստեղծագործէր:*

Պ.- Ինքը [յօրինումները] ժամը տասներկու-մեկէն ետքը, կէս գիշեր կ'ըլլար եւ կը սկսէր [յօրինումները]: Եթէ փորձի օր չէր՝ մօրս հետ այցելութեան կ'երթար բարեկամներուն. Թոսպաթներուն կ'այցելէր, անոնց հետ բարեկամ էր, Տիրան եւ Եօլանտ Աճեմեաններուն հետ շատ մօտիկ բարեկամ էր եւ ուրիշ րումանացի բարեկամներ ունէր: Աղբալեանը, Շանթը, Ապէլը (Շանթին հարսին պապան), Տէր Մելքոնեան երկու եղբայրները... շատ բարեկամներ ունէր: Այնճարի բարեկամներուն կ'այցելէր: Կ'այցելէր Նաեւ պատուելի Յովհաննէս Թիլքեանին, որոնք՝ ինք ու տիկինը, հօրս երգչախումբին մէջ իրար ծանօթացած էին եւ ամուսնացած: Շատ մը գոյգեր այսպէս ամուսնացան. անոնց յաճախ կ'այցելէր ...եւ մինչեւ տասներկու կը սպասէր որ թաղը լռէր, որպէսզի կեդրոնանար: Տասներկուքէն մինչեւ առաւօտեան ժամը չորսը անպայման կը Նստէր եւ կը գրէր. մէկ լուցկիով սիկարէթ կը վառէր՝ մինչեւ առտուայ չորսը [անընդհատ կը ծխէր եւ կը ստեղծագործէր] եւ մոխրամանն ալ ապուրի պնակ մըն էր ու ատոր [անընդհատ ծխելուն] պատճառով աչքերը կորսնցուց: Դուռ-պատուհան կը գոցէր եւ կատարեալ լռութեան մէջ պիտի ըլլար: Երբ դուռը բանար՝ երեւակայէ մոխրին հոտէն եւ կ'արթննայի: Կու գար կը պառկէր եւ միշտ ինձմէ գիրք կ'ուզէր որ կարդար:

Յ.- *Մեկու հետ կը բաժնեկցէ՞ր իր յօրինումներուն փորձառութիւնը, ապրումները, կը կիսէ՞ր իր գգացումները:*

Պ.- Միայն մայրս ու ինք կը խօսէին: *Խենթը*ի՝ Չարիֆեանի պարագային, երբոր եղանակը յօրինեց: (Դժբախտաբար այդ գործը գոյութիւն չունի) Եօլանտը (Եօլանտը Չարիֆեանին քոջ աղջիկն էր), Եօլանտին մօրաքոյրերը՝ Լիւսի Թոսպաթն ու Սիրան Սեզան, այս երեքը որոշեցին որ Կանաչեանին՝ Չարիֆեանի յօրինումը պիտի տպագրեն իրենց միջոցներով: *Խենթը*ին առաջին ներկայացումը եղաւ 1940ին կամ 1941ին, Պէյրութ, իսկ երկրորդը՝ Դամասկոս: Մեծ յաջողութիւն գտաւ: Այն ատեն Եօլանտը խնդրէր էր պապայէս որ տեղ-տեղ Եօլանտին արտասանած ժամանակ եղանակը բառերով սոլիսթը երգէ: «Ինձի դժուար կ'ըլլակոր, Պրն. Կանաչեան,- ըսաւ,- բառերը նոյն ժամանակ եղանակով ընելը: Կարելի չէ՞ որ առանց բառերու սոլօն ըլլայ»: «Յա, կարելի է» ըսաւ, եւ սկսան այդ ուղղութեամբ աշխատիլ: Սակայն [Յամաշխարհային Բ.] Պատերազմի շատ գէշ օրեր ունեցանք, պէտք էր փախչէինք տունէն: Եւ ամէն անգամ որ տունէն փախչիլ, հեռանալ, քաղաք փոխել, քաղաքէն բացակայիլ, ճամփորդութիւն ըլլար՝ ձեռագիրները կը պատռէր՝ «ուրի-

շին ձեռքը չանցնի»։ Ուրեմն, իմիջիայլոց այդ գործն ալ այդ ատեն փճացուց։ «Վերջը նորէն կ'ընենք, երբոր ժամանակը գայ» ըսաւ։ Եղևնտը, Լիւսին այնքան նեղուեցան, համոզեցին զինք... վերջն ալ տեսողութիւնը կորսնցուց՝ չկրցաւ։

...Գիշերուայ գրածը կ'եսօրին, ճաշէն ետք կը նստեր ու կը նուագէր, մայրս եւ զիս կը կանչէր եւ կ'ըսէր. «նայեցէք ա՛յս կամ ա՛յն տարբերակը լաւ է»։ Եթէ ես եւ մայրս բան մը զատէինք ինք ուրիշ տարբերակը կը զատէր. կը բարկանայինք որ ինչու՛ մեր ուզածը չ'ընտրէր։ Այսպէս տարօրինակ բաներ շատ ունէր։ Բայց վարժուած էինք։

Յ.- *Ինք այդ յօրինումները բանաստեղծութեան հիման վրա՞յ կը կատարէր, թե՞ նախ երաժշտութիւնը կ'ըլլար...*

Պ.- Չէ, օրինակ գիրքեր կը կարդար՝ [ըստ իր յօրինելիք թեմային]. եւ կ'որոշէր [ըսենք՝] ուխտագնացութեան մասին գրել, բայց թեքսթեր կը գործածէր։ Օրինակ ուխտագնացութեան համար Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետը կը գործածէր [Ս. Կարապետի մասին նիւթեր կը սերտէր]։ *Ալվարոյի Երազը*, որ օփերա մըն է, երեք արիա պէտք էր ըլլար։ Երկուքը արդէն գրեթէ յօրինեց եւ պիտի կատարուէր, բայց որովհետեւ Լիւսինան ի մէջ այդպէս երգող չկար՝ պատռեց։

Յ.- *Ինք ընդհանրապէս երազ կը փայփայէ՞ր որ ստեղծագործական այդ պրակները հրատարակուին։*

Պ.- Որովհետեւ աչքերը կորսնցուցած էր, շատ բան չունէր ընելիք՝ [կ'ուզէր հրատարակել, բայց] կ'ըսէր որ պէտք է սրբագրուին բայց աչքերը չեն տեսներ։ Չսրբագրուած, սխալ բաներ պիտի դրուին պրակներուն մէջ՝ համաձայն չէր։ Մամաս ըսաւ որ «ես մեծ-մեծ կը գրեմ, ես կը նուագեմ, դուն հետեւէ, եւ եթէ պէտք է բան մը սրբագրուի՝ կը սրբագրենք»։ Մամաս բաւական յոգնեցաւ ատոր վրան, բայց բարեբախտաբար Պետրոս Ալահայտոյեանը մաս մը սրբագրեց, բայց փաստօրէն սխալներ շատ կային։

Յ.- *Երաժշտութիւն կը լսէ՞ր։*

Պ.- Շատ կը սիրէր Չայքովսքիի երաժշտութիւնը։ Հայաստան մտիկ ըրած ատենը Աննօ Պապաճանեան կը սիրէր։ Երբեմն մտիկ ըրած ատենը կը կանչէր՝ «Եկուր, Եկուր Քրիստինէ, աս կտորը մտիկ ըրէ», մինչ այդ ինք ականջակալը ականջէն չէր հաներ եւ կը հարցնէր՝ «մտիկ կ'ընե՞սկոր»։ «Է, Բարսեղ, տուր ականջակալը որ ես ալ մտիկ ընեմ»։ Չէր հաներ [ականջակալը], միայն աւելի կը մօտեցնէր րատիօն։ Մայրս ալ՝ «Բարսեղ չեմ լսերկոր»։ «Է լաւ, դուն մի՛ լսեր»։ Չայքովսքիի առաջին փիանօ քոնցերթօն օրական դնել կու տար, մէկ ծայրէն միւսը մտիկ կ'ընէր, սքանչացած էր, շատ կը սիրէր։

Յ.- Թերթ, գիրք կը կարդա՞ր:

Պ.- Թերթ կը կարդար: Շատ կը սիրէր կարդալ: Վեպ, կամ պատմական ինչ որ ալ ըլլայ՝ կը կարդար, միայն որ գիրք մը ըլլար եւ ինքը ցրուի: Հայերէն կը կարդար: Ինքը լաւ ալ պոլկարէրէն գիտէր: Պոլկարիա ծնած էր արդէն: Ֆրանսերէն ալ գիտէր, թրքերէն, քրտերէն ալ գիտէր:

Յ.- Քաղաքական լուրերը մտիկ կ'ընէ՞ր:

Պ.- Այո: Բ. Համաշխարհային Պատերազմի ատեն քոյրս կը վախնար վար իջնելու՝ ես կ'իջնէի գնումի: «Դուն ինծի քաշած ես», կ'ըսէր:

Յ.- Պատմեցէք իր պատռելու սովորութեան մասին:

Պ.- Պատռելու սովորութիւն ունէր. այսօր իր [կորսուած] գործերը ամենքը ինքը պատռած է. [ինչ] խելքին չէր պառկեր՝ կը պատռէր: Օրինակ, Չարիֆեանին *Խենթը* շատ կը սիրէր եւ յաճախ կ'արտասանէր: Օր մը մտածեց՝ անոր մասին պէտք է բան մը գրէ եւ՝ յօրինեց: Մէկը պիտի արտասանէր եւ ետեւէն *պեքկրաունտ* երաժշտութիւն պիտի ըլլար որ մեներգի ձեւով էր: Քառաձայն էր: Եղանտին հետ կ'աշխատէր: Բ. Համաշխարհայինին [մեր տան շրջանը անապահով դարձաւ] տունը ձգեցինք, Ս. Նշան թաղը եկանք: [Փոխադրութեան ատեն] ըսաւ որ «այս գործը երկար գործ կ'ուզէ, յետոյ կը շարունակենք» եւ բռնեց պատռեց, ու այդ գործը հիմա չկայ:

Կիպրոս եղած ատենը ֆանֆարի կտորներ գրած է եւ [սակայն] մէկ հատ նմուշի համար [իսկ] չկայ. բոլորը պատռած է: *Les Naïades* անունով ֆրանսերէն վալս մը գրած էր: Վերջը անունը փոխեց, *Մասիս Պար* ըրաւ: Անիկա կայ տակաւին: Նոյնպէս եւ *Տալիլոն*՝ չորս ձեռքի համար գրած էր, բայց յետոյ մէկ կողմ նետեց: Հիմա Արմէն Բեչէքը առած է եւ կը վերականգնէ: Բեչէքը առաւ նոթաները եւ երկու դաշնակի համար մշակեց. այս երկու եղանակները մայրս փախցուցած եւ պահած է. միւս բոլորը ինք պատռած եւ թափած է:

Յ.- Ի՞նչպէս կը բացատրէք իր պատռել-թափելը. ի՞նչու անանկ ըրած է:

Պ.- Որովհետեւ շատ տեղէ տեղ փոխադրուած է, եւ կարելի չէր թուլթերը հետը փոխադրել: Օրինակ, Պոլիսէն գացած է Ֆրանսա: Ֆրանսայէն Եգիպտոս, յետոյ Հալէպ եւ Լիբանան: Հետեւաբար կարելի չէր այս բոլոր նոթաները հետը տանիլ՝ կը պատռէր, կը թափէր:

Յ.- Իսկ կ'ափսոսա՞ր իր պատռածներուն:

Պ.- Չէ, երբեք. «նորէն կը գրեմ», կ'ըսէր: Յետոյ, երբ երկու աչքերը կորսնցուց՝ անդրադարձաւ որ սխալած էր: Մենք՝ երկու քոյր ալ բաւական նոթա պատռած ենք... Անգամ մը, փորձի ատեն Կոմիտասի *Ձիւնը*

Գուսանը փորձի պահում

Կ'երգէ երգը կ'երգէր երգչախումբը: Փոքր էինք. մենք տուն եկանք եւ ուզեցինք ծիւնի տեսարան ընել եւ պապային նոթաները պատռեցինք եւ ծիւնի փաթիլի պէս խաղցանք անոնց հետ: Յանկարծ ինքը տուն եկաւ, եւ՝ «աս ի՞նչ ըրած էք» ըսաւ: Չգացինք որ սխալ բան մը ըրած ենք. պզտիկ էինք: Մամայիս փեշերուն տակ պահուող տեցանք: Մայրս մեզ պահարանին մէջ կղպեց, մինչեւ իրիկուն: Մայրս յետոյ խօսեցաւ եւ մենք

պահարանին մէջ գիտէինք որ աղուոր ծեծ պիտի ուտէինք. մարդը իրաւունք ուներ: Յետոյ, յաջորդ օրը փափուկցած էր:

Յ.- Կուրութիւնը ի՞նչպէս դիմագրաւեց. հանգրուանայի՞ն էր:

Պ.- Մէկ անգամէն եղաւ: Առտու մը արթնցաւ որ տոսկալի ցաւ ուներ: Անմիջապէս տոքթոր Պերպերեանին գնաց, եւ աչքերը արդէն տկարացած էին: Տոքթորը ըսաւ որ պէտք է մէկ աչքը գործողութիւն ընենք եւ եթէ այս աչքը չհանենք, երկրորդն ալ կը վարակուի: Ինք չուզեց:

Տգրուկ փակցուցին, նեղուեցաւ՝ «հանեցէք» ըսաւ: «Մենք չենք գիտեր հանել, տոքթորը պիտի գայ որ հանէ» ըսինք: Տգրուկը պէտք է ծծէ արիւնը եւ ինքիրեն փրթի: Եղունգներով ինքը քերթեց եւ հանեց տգրուկները եւ ամբողջ ճանկերուն հետքերը մնացին իր կռնակին վրայ: Բայց բժիշկին տուած դեղերը օգուտ չըրին եւ կուրցաւ: Մէկ աչքը գրեթէ կուրցաւ եւ մէկ երկու ամիս ետք միւս աչքն ալ սկսաւ եւ յետոյ բոլորովին կուրցաւ: Կեսօրները իր քով մէկ ժամ հիւանդանոց կ'երթայի: Օր մը երբ քովը եկայ, ինծի ըսաւ. «Սեղա եկա՞ր»: «Այո», ըսի: Ըսաւ՝ «տեսայ քեզի»: Իրեն հարց տուի՝ «ի՞նչպէս տեսար»: Ըսաւ՝ «շուքդ տեսայ»: Ես իմ ուրախութենէս գացի բժիշկին քով ... հօրս աչքերը քննեց եւ ըսաւ որ «այո, շուք մը կը տեսնէկոր»: Ատանկով քիչ մը բացուեցան աչքերը: Կը հարցնէի՝ «պապա, ի՞նչ կը տեսնես»: Ինծի կ'ըսէր՝ «գիշերը երբ ելլես մութին՝ շուք կը տեսնենք, ատանկ կը տեսնեմ՝ մութին մէջ շուքեր կը տեսնեմ»:

Յ.- *Կուրուքիւնը իր կեանքին վրայ ինչպէ՞ս ազդեց:*

Պ.- Սկիզբը մինչեւ իսկ հայրս որոշէր էր անձնասպան ըլլալ. «ես առանց աչքի ի՞նչ պիտի ընեմ, չպիտի գրեմ, չպիտի դաս տամ, ի՞նչ պիտի ընեմ, ձեր վրայ բեռ պիտի ըլլամ»: Մայրս այլեւս դանակ-պատառաքաղ, մկրատ՝ ինչ կայ վտանգաւոր, վերցուցած պահած էր: Մայրս կ'ըսէր. «Բարսէիս, փառք տուր որ միայն աչքդ է: Ես քեզի կ'օգնեմ... հապա եթէ ականջդ կորսնցնէիր, չէիր լսեր գրածդ... ասանկ գոնէ կը լսես գրածդ»: ... Համոզեց հայրս: Ըսաւ որ «Բարսէի, ես ալ երաժշտութենէ կը հասկնամ, մեծ գիրերով գրատախտակի վրայ կը գրես, ես մաքուրի կը քաշեմ, յետոյ կը նուագեմ» դուն մտիկ կ'ընես, սրբագրելիք ունիս՝ կը սրբագրեմ: Միասնաբար կ'աշխատինք, ես ալ կը զբաղուիմ դուն ալ կը զբաղուիս»: Խեղճ մայրս բժախնդրօրէն իր նոթաները կը գրէր՝ մեծ չափի թուղթերու վրայ:

Յ.- *Եւ ինք կուրուքենէն ետքը շարունակե՞ց:*

Պ.- Այո, բայց ոչ շատ: *Շուշօն, Նարո Ճանը*, իր վերջինը *Նանօրն* էր. դեռ կոյր չէր այն ատեն: Մանկական երգերը քառաձայնի վերածեց, օրինակ՝ *Ծնկըլ Մսկըլը*: Օր մըն ալ թռչունի վրայ երգ մը գրեց՝ *Ծնկըլ Մսկըլ՝* թռչունին ձայնին համեմատ սոլօ մը գրեց՝ «Ծիւ, ծիւ, ծիւ...» եւ ըսաւ՝ «տես կը գրուի՞ր կամ չի՞ր գրուիր թռչունի վրայ երգ մը...»: Երբ Թու-մաճանը եկաւ Հայաստանէն՝ կը նստէին մինչեւ վերջ Կոմիտասի մասին կը խօսէին եւ կ'ըսէր. «Կը յիշե՞ս Բարսէիս, Կոմիտասը թրքերէն երգ մը գրեր էր»: Երկուքը նստած երգեցին:

Յ.- *Ինչու՞ երգչախումբ կազմեց:*

Պ.- Կ'ուզէր Կոմիտասի քայլերուն հետեւիլ: Երբ Պէյրուս եկաւ, հայկական երգեր չկային. թրքերէն կ'երգէին 1932ին: Թրքերէն երգերով կ'ուրախանային եւ թրքերէն համերգեր կ'ըլլային: Երբ եկաւ, իր միջոցով ժողովուրդը հայերէնին վարժուեցաւ: Իր նպատակը այն էր, որ ինչպէս Կոմիտասը իր երգը տարածեց ամեն կողմ, ինք ալ անոր գործը շարունակէ:

Յ.- *Համերգերէն ետք ինչպէ՞ս կը զգար:*

Պ.- Ընդհանրապէս գոհ էր, որովհետեւ եթէ ինք կատարելութեան չհասցներ՝ համերգ չէր ընէր: Ծափահարութենէն կը գոհանար եւ կը գիտնար որ լաւ ըրած էր եւ կ'ուրախանար: Եթէ բան մը սխալ պատահեր այդ համերգին մէջ՝ այդ ծափերով չէր գոհանար եւ կը ջղայնանար ու կ'ըսէր. «Շունշանորդի, նորէն այդպէս ըրիք»: Համերգին ժամանակ, խումբէն մարդ դուրս դրած է: Իմիջիայլոց ըսեմ, որ ամբողջ աշխարհի երգչախումբերուն ալթօները աջ կողմն են եւ սոփրանօները՝ ձախ, պասները՝ աջ, իսկ թենորները՝ ձախ: Ամբողջ աշխարհ, նոյնիսկ Կոմիտասը այդպէս կ'ընէր. միայն ինքը հակառակը կ'ընէր: Օր մը հարցուցի որ ին-

չու՞ դուն տարբեր ես: Ինձի ըսաւ. «Դաշնակին վրայ սոփրանօն ձա՞խ, թե՞ աջ կողմն է. խումբը դաշնակն է. աջ կողմը սոփրանօն, քովն ալ՝ ալթօն, եւ միւս կողմը թենտորը»: Ամբողջ աշխարհը անխելք ըրաւ եւ ինքը՝ խելացի:

Յ.- *Համերգին յայտագիրը ի՞նչպէս կը պատրաստէր:*

Պ.- Ամեն ատեն անպայման իրմէ տոր բան մը պետք է դներ:

Յ.- *Արաբերէն չէ՞ր երգեր:*

Պ.- Արաբերէնը պատմութիւն էր: Ուրեմն ատամնաբուժ Յունանեանը սրտի կաթուած ունեցեր էր: Հիւանդ մը ունէր՝ Սեմի պէյ Ապտալ Ամիր անունով, որ Պթթէր գիւղի գիւղապետն էր: Ան իրեն խոստացած էր որ գիւղէն դեղ մը բերէ: Բժիշկը հարցուցեր էր թե՛ գիւղը վարձու տուն կա՞յ: Հիւանդը ըսեր է որ «վարձու տուն չկայ. գիւղացիները ամառը կ'ելլեն գիւղ եւ ձմեռը քաղաք կ'երթան, բայց տուն մը կը կարգադրենք»: Բժիշկը պապայիս հետ խօսելով պապայիս ալ տուն մը կարգադրեց աղբիւրին քով: Գիւղը, այս մարդը ամեն առտու մեզի կու գար եւ կը սկսէր «Ալա Տալ'ոնա» երգել ու պարել: Օր մը պապաս գրեց երգը եւ *L'Orient*ի խմբագրատան մէջ Տիգրան Թոսպաթը համերգ մը կազմակերպեց եւ շարք մը նախարարներ եկան: Անկէ ետք իր փրոկրամին մէջ մէկ-երկու հատ արաբերէն կը դներ: Ազգային օրհներգերը քառաձայնի վերածած էր՝ *Քուլլունա Լիլ Ուաթանը, Ումմաթիլ Տիար*՝ սուրիականը եւ անշուշտ՝ *Մեր Հայրենիքը*: Բայց բոլորը պատռած է, միայն Իրաքիսը Զիշմիշեանը պահած է: Հայաստանինն ալ պահուած է: Ինքը արաբերէն չէր գիտեր՝ տոքթոր Էլմաճեանին հետ կ'ըներ:

Յ.- *Բնաւ պատահե՞ր է որ իրեն թելադրուէր որ երգ մը գրէ, թե՞ բոլորը իր նախաձեռնութիւնն են:*

Պ.- Կուսակցական երգերը: Ահագին կուսակցական երգեր քառաձայնի վերածած է: Կոմիտասի *Երազը* քառաձայն եւ երկձայն ըրած է, եւ անշուշտ մեներգը դաշնակով – շատ գեղեցիկ էին – ...պատռեց:

Յ.- *Ինք փաստօրէն առատ արտադրող էր կամ բեղուն գրիչ էր:*

Պ.- Այո:

Յ.- *Եկամուտի աղբիւրը ի՞նչ էր. ինք երգչախումբով իր ապրուստը կը հոգա՞ր:*

Պ.- Ինք առաջ ճեմարան ուսուցիչ էր: Հալէպ եղած ժամանակ Հայկազեան Դպրոցի երգչախումբին ուսուցիչն էր, եւ սոլֆեժի դասեր կու տար, եւ տարեկան համերգ կ'ըներ. մէկ համերգ Դամասկոս, մէկ համերգ Հալէպ եւ մէկ համերգ՝ Լաթաքիա:

Յ.- *Իր ծնողքին նիւթական վիճակը:*

Պ.- Մայրը կանուխ մահացած է: Յայրը երկու անգամ ամուսնացած է: Յայրը կօշիկ կը կարէր, պզտիկ ֆապրիք ուներ եւ կը փորձէր տղուն աշխատցնել ֆապրիքին մէջ: Բայց հայրս այդ գործին մէջ փափաք չուներ եւ ինքը երկու փայտ առած փողոց կ'երթար ջութակ կը նուագէր, իսկ հայրը միշտ կ'երթար ետ կը բերէր զինք: Օր մը հայրը ըսաւ որ «Եթէ ամէն օր քովս աշխատիս քեզի ջութակ կը գնեմ» եւ հայրը ջութակը գնեց ու հայրս ջութակը առնելէն ետք մէյ մըն ալ խանութ չգնաց անշուշտ: Բաբկէն Սիւնի ակումբը կ'երթար եւ առանց դաս առնելու ակումբին մէջ փորձ կատարող երգչախումբին մէջ կը նուագէր: Խմբավարը՝ երգչախումբին ուսուցիչը, երբ կը տեսնէ որ հայրս երգի փափաք ունի, կը սկսի դասեր տալ իրեն: Յայրս սկսեր է աշխատիլ, որպէսզի հօրմէն դրամ առնէ եւ ուսուցիչին վճարէ: Յայրն ալ կը քաջալերէր: Յայրս Պոլկարիոյ մէջ առաջին ջութակը նուագած է:

Յ.- *Եղբայր-քոյրեր:*

Պ.- Մեծօրս առաջին կնոջմէն երեք եղբայր եւ մէկ քոյր ունեցած են, երկրորդ կնոջմէն՝ երեք քոյր եւ մէկ եղբայր: Եղբայրներէն մէկը Ֆրանսա էր եւ իր տղան նկարիչ է Նիսի մէջ:

Յ.- *Բայց ընտանիքին մէջ երաժիշտ չկայ...:*

Պ.- Չէ:

Յ.- *Յարազատներուն հետ ի՞նչպէս էր:*

Պ.- Ոչ մէկը կար իր ընտանիքէն. եղբայրները Ֆրանսա էին, իսկ քոյրերը Եգիպտոս էին. նամակագրութիւն չուներ:

Յ.- *Իր հարազատներուն հետ կապի մէջ չէ՞ր:*

Պ.- Ոչ մէկուն հետ:

Յ.- *Ի՞նչ չէր ուզած կապի մէջ մնալ:*

Պ.- Միւսները չէին ուզած: Մէկ եղբօրը հետ միայն կապի մէջ էր, ան ալ շատ ուշ՝ մամաս գտաւ, թղթակցեցաւ եւայլն արդէն ինքը մինչ այդ մահացաւ:

Յ.- *Իսկ ձեր դաստիարակութեան մէջ ինք ուզե՞ց որ դուք երաժշտութեան հետեւիք:*

Պ.- Չէ, դժբախտաբար: «Ապերախտ ասպարեզ» կ'անուանէր: Օթել Թուրիկ կ'երթար - արուեստագետներու ակումբ էր Պէյրութ - հայ վաճառականներն ալ հոն կ'երթային: Անդրանիկ Ծառուկեանին եւ Մկրտիչ Մսրըլեանին բարեկամացաւ...եւ Մսրըլեանը իր տան դաշնակը նուի-

րեց հօրս: Ուրեմն երբ դաշնակը տուն եկաւ, մեզի արգիլեց բացարձակապէս դպչիլ անոր:

Ես սոլֆեժի դաս առած էի Ճեմարան եւ կը սիրէի նուագել: Նեղուեցայ: Ինծի միշտ կ'ըսէր «դաշնակը գլխուդ կը կոտորեմ եթէ ձեռքդ դպցնես»: Ես ալ կը սպասէի որ տունէն դուրս ելլէ, որպէսզի դաշնակին առջեւ նստէի եւ մօրս նոթաները առնելով նուագէի: Օր մը մէկէն զգացի՝ դուռը բացուեցաւ ժամանակէն առաջ եւ ես ալ դաշնակին դիմացը. սարսափած կեցայ: 15-16 տարեկան էի: Դուռը բացաւ եւ ինծի ըսաւ. «նուագէ՛»: Ես մտքես ըսի որ «ինծի նուագէ կ'ըսէկոր՝ ուրեմն մէկ հատ պիտի զարնէ» ու՝ չնուագեցի: Ինծի՝ «նուագէ,- ըսաւ,- մի՛ վախնար»: Եւ ինծի սկսաւ սորվեցնել: Իմ ձեռքերս կը դողային: Քո՛վս նստեցաւ եւ սկսաւ բացատրել: Մէկէն կեցաւ եւ ինծի հարցուց որ երբուրնէ կը նուագեմ: Իրեն պատասխանեցի որ այն օրէն երբ դաշնակը եկաւ: «Ես ի՞նչ ըսած էի», ըսաւ: Ես ըսի՝ «չեմ խաղարկոր»: Ինծի ըսաւ. «լաւ, եթէ բան մը կ'ուզես բացատրեմ՝ ինծի ըսէ՛, բայց մէկ պայմանով՝ որ եթէ դպրոցը դասերուդ մէջ պզտիկ մը տկարանաս՝ այլեւս մէկ հատ ալ դաշնակին ձեռքդ չես դներ»: Ես ստիպուած միշտ դասերս կը սորվէի որ չըլլայ ինծի արգիլէ դաշնակէն:

Պզտիկ քրոջս ձայնը շատ լաւ էր: Հայրս կ'ըսէր. «Ե՛ս ձայնդ կը մարզեմ, պետք չունիս ձայնամարզութեան երթալու» եւ արգիլեց քրոջս որ Եւրոպա երթայ ձայնամարզութեան համար: Իսկ երկրորդ քոյրս սքանչելի կը գծեր եւ տիգայնըր եղած է առանց դաս առնելու: Հայրս կը մերժէր որ դասաւանդութեան հետեւի եւ միշտ կ'ըսէր որ «արուեստը ապերախտ ասպարեզ է»:

Հ.- *Ինք դառնութիւն ունէր փաստօրէն այդ առումով:*

Պ.- Այո:

Հ.- *Դպրոց, կրթութիւն, ուսում՝ ի՞նչ կը մտածէր:*

Պ.- Կ'ըսէր «աղջիկները շատ ուսում պետք չէ ստանան, տուն պետք է մնան»: Օր մը ինծի հարցուց որ «Նշանը (ամուսինս) լաւ տղայ չէ՞»: Եւ ըսաւ թէ «չամուսնանայիր ի՞նչ պիտի ընէիր»: Ըսի՝ «բժիշկ պիտի ըլլայի, որպէսզի հարուստներէն դրամ առնեմ եւ աղքատներուն ձրի խնամեմ, եւ երգերդ ալ օտար լեզուի թարգմանեմ»: Մտածելէ ետք ըսաւ. «լաւ գաղափար է,- յետոյ անլցուց,- աղջիկ մը պետք չէ՞ տունը մնայ երբ ամուսնանայ»: Ես ալ ստիպուած «հա» ըսի:

Հ.- *Ձեր դասերուն ի՞նք կը նայէր:*

Պ.- Ոչ, մամաս կը հետեւէր: Մայրս շատ լաւ անգլերէն, ֆրանսերէն եւ եգիպտական արաբերէն գիտէր:

Հ.- *Տունը դժուա՞ր կ'ապրէիք նիւթական առումով:*

Պ.- Կ'ապրէինք, բայց ճոխ չէր: Դժուարութիւններ ունեցանք Բ. Հա-

մաշխարհային Պատերազմին: Բարեբախտաբար մայրս խնայող կին էր եւ հօրս տաքատներէն մեզի հագուստ կը կարէր: Բնաւ շուկայէն շապիկ, գիշերանոց չէ գնած: Զիւլյով կտոր կ'առնէր եւ շատ լաւ կը կարէր: Մեր գիշերանոցները մայրս կը կարէր: Յայրս առանց օձիքի կը հագուէր շապիկները. մամաս կը կարէր՝ պայմանով որ օձիքին կարծր մասը չըլլար ... շատ տարօրինակ, բծախնդիր բաներ ունէր: Բայց լաւ կ'ապրէինք. ուտել-խմելու համար երբեք նեղութիւն չէ եղած:

1957, յոբելէար Բարսեղ Կանաչեան

Մայրս կը տնտեսէր տունը, եւ եթէ աղքատ մը դուռը զարներ միշտ պապաս դրամ մը կու տար իրեն. ունի-չունի՝ կարեւոր չէր:

Յ.- Միհրան Թումանյանը ընդհանրապէս կ'օգնէր:

Պ.- Նիւթապէս կ'օգնէր:

Յ.- Ուրկէ՞ գիտես որ կ'օգնէր:

Պ.- Ինքը ըսած էր, ինքը միշտ կ'ըսէր որ դրամի պէտք կ'ունենար՝ Միհրանը կը դրկէր, որովհետեւ Միհրանին եղբայրը շատ շատ հարուստ եղած է եւ պապաս բանի մը պէտք ունենար՝ Միհրանը անմիջապէս կը հասցներ. շատ կը սիրէին իրարու, շատ շատ կը սիրէին:

Յ.- Միհրանէն բացի ուրիշ ոեւէ մէկը կա՞ր որ նիւթապէս օժանդակած է:

Պ.- Ոչ:

Յ.- Թերեւս հայրդ չէ՞ դիմած:

Պ.- Ոչ ալ կը դիմէր: Այն աստիճան, որ երբ տեսողութիւնը կորսնցուց՝ «Ամման շատ լաւ ակնաբուժ մը կայ,- ըսին,- եթէ անոր երթայ աչքը կը փրկէ»: Բայց որովհետեւ ինքը կարողութիւն չունէր՝ պիտի հաւաքէին,

ժողովուրդեն հանգանակություն պիտի ընեն՝ բացարձակապես մերժեց. «մեկ դրուշ չեմ ուզեր» ըսաւ:

Յ.- *Իսկ Միհրանին հանդէպ ինչու՞ դիւրին կը գգար:*

Պ.- Եղբօր պէս էին: Երբ որ Միհրանը 1964ին եկաւ հոս զինք տեսնելու, 8-10 օր իմ տունս մնաց՝ իրեն հետ ըլլալու համար: Չէին քնանար, քով քովի մինչեւ վերջը նստած կու լային-կը խնդային-կը պատմէին: Մամաս կ'ըսէր որ «քիչ մըն ալ մեզի հետ խօսէ ... Ի՞նչ է քիթ քիթի մտեր էք»: Շատ, շատ մտերիմ էին: Պապաս կ'ըսէր որ Միհրանը իրեն եղբօրմէ մը աւելի բան ըրած է, իր եղբայրներէն մեկ դրուշ չէ ուզած հակառակ անոր որ շատ լաւ վիճակի մէջ եղած են, բայց Միհրանէն՝ այո:

Յ.- *Իսկ միւս դասընկերներուն ալ չէ՞ դիմած անոնց հետ ալ մտերիմ չէ՞ր:*

Պ.- Չէ, չէ, չէ:

Յ.- *Բացատրություն ունի՞ս թէ ինչու՞:*

Պ.- Սկիզբէն Միհրանը հօրս սիրահարածի պէս էր: Երբ որ Կոմիտասը պապաս մեկ կողմ կը քաշէր, աւելորդ դասեր կու տար եւայլն եւ միւսները կը նեղուէին, ձեռով մը ինքը՝ Միհրանը, կը պաշտպանէր [պապաս]: Միհրանը ինքը պատմեց որ միւսները կը հարցնեն եղեր վարդապետին՝ «ինչու՞ փոխֆոնիի դաս կու տաս [իրեն], մեզի՝ չես տար»: Վարդապետը կ'ըսէր որ «դուք տակաւին Բարսեղին գիտութիւնը չունիք, ձեզի համար դեռ շատ կանուխ է»: Անոնք կ'ընդվզին եղեր: Միհրանը իրենց կը հանդարտեցնէ եղեր: Միհրանը ինծի կ'ըսէր որ «Բարսեղը իմ եղբօրմէս, ընտանիքէս առաջ կու գայ»: Շատ կը սիրէր իրեն, որովհետեւ պապաս ալ իրեն երաժշտութեան դասերուն մէջ շատ օգնած էր: Երկար պէտք է բացատրէ եղեր, պապաս ալ մեծ համբերութիւն ուներ եւ իրեն կը բացատրէ եղեր դասը: Երկրորդ օրը, երբ պիտի երթան քննութիւն պիտի անցընեն, գիշերը մինչեւ լոյս կը նստի հետը ... Փարիզ, Պոլիս միշտ միասին եղած են այնչափ իրեն օգնէր է. հիմա՝ կը փոխադարձէ նիւթականով կամ ընկերական այս բաներով:

Յ.- *Այս նիւթական աշակցութիւնը Պոլիսէ՞ն սկսած է թէ՞...*

Պ.- Պոլիսէն սկսած է: Պոլիսէն սկսած է՝ երբոր սկսած են Կոմիտասին աշակերտել: Միասին կ'երթան, միասին կու գան: Միհրանին ձեռքը միշտ [պապայիս] վրան եղած է, որովհետեւ իրեն շատ օգնած է պապաս երաժշտական դասերուն մէջ:

Յ.- *Ձեր մօրը հետ իր յարաբերութիւնը:*

Պ.- Մայրս իրեն շատ սիրած է եւ իր ասպարեզը զոհեց իրեն համար:

Յ.- *Ի՞նչպէս իրար գտած են:*

Պ.- Նախքան ամուսնութիւնը մայրս Եգիպտոս էր, ծայնամարզութեան կը հետեւէր եւ երգչախումբի անդամ էր: Յայրս ալ համերգեր կու տար Եգիպտոս եւ հոն ծանօթացան: Բայց երկու տարեկանիս մայրս Կիպրոս մահացաւ: Յայրս որոշեց երկրորդ անգամ ամուսնանալ: Ըսաւ որ «պիտի երթամ ձեզի մամա բերեմ»: Երբ եկաւ՝ «ահա ձեզի մամա» ըսաւ: Ես անմիջապէս փաթթուեցայ: Մայրս օր մը չէ բարկացած վրաս: Ինք տունը կը տնտեսէր եւ բացարձակ խտրութիւն չէր դներ:

Յ.- *Կը թուի թէ երկրորդ կինը բաւական ազդեցութիւն ունեցած է իր վրան:*

Պ.- Երկրորդ կինը... աշխարհի վրայ չեմ կարծեր որ իրեն նման մը գոյութիւն ունեցած է: Այնքան սիրահարած է իրեն, որ թղթախաղէ ե՛տ կեցուց, խմիչքէ ե՛տ կեցուց, կռնակ կեցաւ... եւ մինչեւ իր վրայի շապիկները ինքը կը կարէր, որովհետեւ եթէ դուրսէն պատրաստ գներ՝ սուղ կ'ըլլար: Մինչեւ 7 տարեկան ըլլալս զաւակ չունեցաւ, որպէսզի 2 զաւակ խնամքնին պակաս չըլլայ: Մէկ օր մը, մէկ հատ ապտակ զարնել, բարկանալ, ջղայնանալ՝ չենք տեսած: Ընդհակառակը երբ որ հայրս կը բարկանար՝ ... երբ քոյրս ու ես նոթաները ամբողջ պատռեցինք, մայրս մեզ պահարանին մէջ դրաւ, կղպեց: Վերջը երբ դուռը բացաւ՝ ամբողջ թեւերը կապոյտցած էին, որովհետեւ պապաս զինք քաշելով քաշքշելով ուզեր է որ բանալին առնէ որ մեզ պատժէ: Մայրս չէր ձգած: Օրերով մեզի կանուխ կը պառկեցներ, կ'ըսէր՝ «ծայներնիդ մի՛ հանեք, իբր թէ քնացեր էք, որպէսզի պապան ... մինչեւ ջիղերը հանդարտին»: Այդ օրերուն, իր աշխատած ժամանակը մայրս քովը մինչեւ վերջը սուրճ կը բերէ, այս կը բերէ, այն կը բերէ, պտուղ կը բերէ, կը զբաղցնէ՝ «հինգ վայրկեան Բարսեղ, հինգ վայրկեան դադար առ, հանդարտէ» եւայլն: Բացառիկ կին էր: [Պապայիս վարուելակերպ վարժեցուց.] մարդու մէջ ինչպէս պետք է նստի-ընէ եւայլն: Օրինակ ճաշի կը հրաւիրուէինք – սարսափելի բծախնդիր էր [պապաս] – կը նստէր սեղան, գրպանէն կը հանէր թաշկինակը (թաշկինակները միշտ արդուկուած պետք էր ըլլային եւ՝ ծայրը ծայրին, շնորհքով ծալուած) եւ պատառաքաղը կը սրբէր, վերջը՝ պնակը կը սրբէր: Մայրս կը զգուշացներ՝ «Բարսեղ, մի՛ ըներ, ամօթ է, ասոնք լուացուած-դրուած են»: «Ես անանկ մը կ'ընեմ որ յայտնի չ'ըլլար...»: Մայրս մինչեւ որ վարժեցուց որ պետք չէ այդ սեղանի դանակը, պատառաքաղը սրբէ՝ հոգին ելաւ: Կրնամ ըսել չար տղայ մըն էր՝ խելօքցուց, հանդարտեցուց: Այդ ձեւով շատ օգնած է պապայիս: Երգչախումբի տղոց հետ վարուելակերպը... կը բարկանար, կոշտ կը խօսէր, եւայլն. տուն կու գայինք՝ «Բարսեղ, ասանկ ըսիր, բայց այսպէս է, այդ տղան այսքան քեզի օգտակար կ'ըլլակոր: Օրինակի համար տոմսակները կը տանին կը բերեն կը դնեն-կը վերցնեն»: Իսկ պապաս՝ «ասի ին-

չու՞ ասանկ չըրիր»՝ [դիտողութիւն կ'ըներ: Մայրս կը բացատրէր.] «Բարսեղ, հանդարտութեա՛մբ ըսէ, մի՛ պոռար տղոց վրայ, չոճուխ չեն այս տղաքը, մեծ-մեծ մարդիկ են, արժանապատուութիւն ունին եւայլն»: [Մայրս այդ առումով պապայիս] շա՛տ օգնած է, շատ:

Յ.- *Կոմիտաս վարդապետին մասին բան ըսա՞ծ է ձեզի:*

Պ.- Կոմիտաս վարդապետին հանդէպ շատ կը նեղուէր երբ մէկը ըսէր որ խենթանոց մտաւ: Միշտ կ'ըսէր «մարդը մէկու մը ծեծե՞ց, փողոցները ինկա՞ւ, պոռա՞ց, ի՞նչ ըրաւ իբրեւ խենթ. խենթանոցի արժանի չէր: Տեփրեսիոն անցուցած է»: Երբ աքսոր-բանտէն վերադարձաւ Կոմիտասը հայրս առաջինը եղած է զինք այցելող: Կոմիտաս հօրս ըսած է. «Բարսեղ, երանի ինծի ազատ չարձակէին. ընկերներս ինծի ի՞նչ պիտի ըսեն... Ե՛ս ձեւ մը գտայ ազատելու, կամ՝ թուրքերուն հե՞տ գործ ունեցած եմ,- ու հայրս կ'աւելցներ՝- ասիկա իրեն տեփրեսիոն ըրաւ»:

Յ.- *Իսկ ինչպէ՞ս կը գնահատէր Կոմիտասի գործը:*

Պ.- Պաշտամունք ուներ Կոմիտասին: Մինչեւ վերջ Կոմիտաս պիտի ըլլար փրոկրամներուն մէջ եւ միշտ իր մասին կը խօսէր:

Յ.- *Իր գործունեութեան մէջ առաքելութիւն կը տեսնէ՞ր: Բնաւ խօսա՞ծ է ատոր մասին: Ինչու՞ կ'ըներ երաժշտութիւնը, ինչու՞ խմբավարութիւն ըրաւ՝ բնաւ կ'արտայայտուէ՞ր այդ մասին:*

Պ.- Խմբավարութիւնը կ'ըներ Կոմիտասի - Կոմիտաս չէին ճանչնար հոս. Կոմիտաս Յայաստան ալ չէին ճանչնար՝ եթէ կ'ուզես: Երբ եկանք մենք Պէյրութ՝ հայկական քէֆերը թրքերէն երգերով կ'ըլլային: Յայերէն երգ մարդ չէր գիտեր հոս: Մաթիլտ Պուտաքեան մը կար՝ հարսանիքներուն կը հրաւիրուէր, համերգեր կու տար՝ թրքերէն երգերով: Երբոր հայրս եկաւ նոր սկսան հայերէն երգերը 'սիրել': Կոմիտասի ճանաչումը հոս՝ հայրս ըրաւ: Իր առաքելութիւնը իր վարպետին գործերը տարածելն էր: Կ'ըսէին օրինակ՝ թէ «ինչու Վերտի չես երգեր, այսինչ ու այնինչ օտար երաժիշտներու գործերը չես երգեր»: Կ'ըսէր որ «օտար երաժիշտները իրենք թող ընեն իրենց փրոփականտը. ես ինչու՞ օտարին գործը ցոյց պիտի տամ. ես մե՛ր վարպետներուն, մե՛ր երաժիշտներուն գործերը ցոյց պիտի տամ: Պէտք է մեր երաժշտութիւնը սիրցնենք օտարներուն»: Ա՛ս էր իր քարոզչութիւնը՝ Սիւնի, Ալեմշահ, Կոմիտաս, Եկմալեան:

Յ.- *Քնարին՝ առաջին մօրդ մասին կ'ըսես որ չես գիտեր:*

Պ.- Ոչ մէկ բան գիտեմ:

Յ.- *Ի՞նչ ալ բան չէ խօսած:*

Պ.- Չէր ուզէր խօսիլ:

Յ.- *Կը հարցնէի՞ք:*

Պ.- Ես չեմ հարցուցած բայց որեւէ ժամանակ երբ որ ասանկ քովէն եկող խօսք մը ըլլար, կը գոցեր անմիջապէս, բնաւ չէր ուզեր խօսիլ: Անոր համար չենք համարձակած խօսիլ ո՛չ ես, ո՛չ քոյրս. երկրորդ մայրս ալ բնաւ չէ խօսած:

Յ.- *Քնարը ի՞նչ հիւանդութիւն ունէր:*

Պ.- Թոքախտ էր: Կիպրոս, դրացի ընկերուհին կայ եղեր որ թոքախտով պառկած էր: Կ'երթայ եղեր քովը՝ իրեն օգնելու, կերակուր կերցնելու եւն.: Կ'երեւի այդ ձեւով վարակուեր է: Անիկա առողջացեր է, բայց ինքը մահացեր է: Այդպէս պատմեցին:

Յ.- *Նկատի՞ք:*

Պ.- Դրած էր ալպոմին մէջ երկրորդ մայրս: Մօրս՝ «այս նկարը ո՞վ է» կը հարցնէինք, «ասիկա պապայիդ ժամանակին սիրածն էր» կ'ըսէր. չէինք գիտեր որ մեր մայրն է:

Յ.- *Ե՞րբ գիտցաք:*

Պ.- Շատ տարիներ վերջ, այսինքն 7 - 8 տարեկան եղած էինք:

Յ.- *Առաջին կնոջ հարազատներուն հետ հաղորդակցութիւն չկա՞յ:*

Պ.- Ուրիշ տեսակ յարաբերութիւն կայ. երբ որ մահացած է անոնք ուզած են որ հայրս անպայման մօրաքրոջս հետ ամուսնանայ: Հայրս չէ ուզած: Բայց շրջան մը երբ Կիպրոս, Քաքոփեթրիա գիւղը ելած էինք եւ պապաս – որովհետեւ կ'իջներ ամէն օր դպրոց դաս կ'ունենար – ամառնային դասընթացքներ եւայլն - պապաս Քնարին մօրը քովը կը ձգեր մեզ: Բայց ի՞նչ ըսեմ ...մեծմայրս՝ գլխարկ մը գլուխնիս, շապընկերով դուրսը կը ձգեր եւ մենք տունին դիմացէն անցնող առուակին մէջ կը խաղայինք, ինք ալ իբր թէ մեզի կերակուր կ'ընէ կամ բան մը կ'ընէ, բայց մինչեւ վերջ դրացիներուն քովն էր. միշտ կը լսէինք - բարձր ձայնով կը խօսէր - պապայիս մասին՝ շատ գէշ կ'արտայայտուեր եւայլն: Ես ալ չէի ուզեր մտիկ ընել - երկու տարեկան հագիւ էի, քոյրս՝ մէկ տարեկան, բայց երբեմն-երբեմն՝ «պապայիս մասին մի՛ խօսիր» կ'ըսէի: Շատ լաւ կը յիշեմ ատիկա՝ սենեակ մը կար որ իբր բաղնիք կը գործածէին. փոս մը փորուած էր, երկու տախտակ դրուած էր վրան՝ ատիկա բաղնիք էր. կը բռներ, մեզ կը դնէր այդ սենեակը, կը կոպէր վրանիս՝ մեզի կը պատժէր շատ գէշ: Պզտիկ քոյրս ալ կու գար կը փաթթուեր ինծի - մութ կ'ըլլար, որովհետեւ պատուհան չկայ, դուռ չկայ - կու գար կը փաթթուեր ինծի եւ գիրկս կը քնանար. պապայիս գալէն կէս ժամ մը առաջ [մեծմայրս] կու գար դուռը կը բանար եւ կը պատուիրէր՝ «Եթէ պապային բան մը ըսեք վաղը աւելի գէշ պիտի ընեմ եւայլն» կը սպառ-

նար: Չէինք համարձակեր ըսել պապայիս: Բայց օր մը, չեմ գիտեր ինչպէս եղաւ՝ տօգոյն էի, ի՞նչ էի, պապաս հարցուց՝ «ի՞նչ ունիս, հիւա՞նդ ես»: ...Պատմեցի պապայիս... այնքան լեցուեր էի: Պապաս սոսկալի ջղայնացաւ մկրատը առաւ, մեծմօրս հագուստները մկրատեց՝ «ասոնք ես տուած եմ ...» եւ իրեն վռնտեց: Այդ երթալն էր: Անգամ մըն ալ չտեսանք: Տարիներ վերջ, երբ ես ամուսնացայ, Զալէպ գացի, օր մը դուռը զարնուեցաւ եւ տարիքոտ կին մը՝ «վայ եաւրըմ Սեդա դու՞ն ես»: Նայեցայ՝ ո՞վ է, ի՞նչ է՝ չեմ ճանչնար. «ներողութիւն ո՞վ կ'ըլլաք» ըսի: «Մեծմամադ եմ, Մարիամ հանըմ»: Չընդունեցի զինք: Այդ եղաւ. անգամ մըն ալ չտեսայ: Կեանքիս մէջը մարդ չեմ ատած. ի՞նչ քաշած ենք ձեռքէն եւ ասիկա՝ մեծմայրդ է...

Յ.- *Ինչու՞ սկսեր էր, կամ ուրկէ՞ր կու գար թղթախաղի սովորութիւնը:*

Պ.- Չեմ գիտեր, բայց երկրորդ մամաս կը պատմէր որ երբ որ լսած է որ կը խաղայ, մամաս պայման դրեր է. «Բարսեղ,- ըսեր է,- թղթախաղը բացարձակապէս ձեռքդ չպիտի առնես»: Պապաս խօսք տուած է եւ խօսքը յարգած է:

Յ.- *Նամակներէն կը պարզուի որ Նիկոսիայէն առաջ արդէն դրոշմաթուղթերով կը զբաղէր:*

Պ.- Այո, սկիզբէն զբաղած է, երիտասարդ տարիքէն դրոշմաթուղթի քոլեքսիոն ունեցած է, որ վերջը ինծի տուաւ: Բացառիկ նկարներով եւ քիչ թիրաժով դրոշմաթուղթ երբ որ ելլէր՝ անմիջապէս քանի մը սեթ կ'առնէր եւ նամակները ատոնցմով կը դրկէր, որպէսզի կնքուած ըլլայ: Անգտանելի օրինակներ ունէր:

Յ.- *Եկամուտի աղբիւ՞ր էր իրեն ասիկա:*

Պ.- Այո 1943-1945ի պատերազմի տարիներուն, ռուս զինուորական մը կար, որ կու գար մեզի եւ դրոշմաթուղթ կը գներ իրմէ: Ուրեմն այդ ռուս զինուորականը կու գար - ինք ալ պուլկարերէն, ռումաներէն գիտէր - միասին կը խօսէին: Ինծի կ'ըսէր որ «եկուր նստէ դիմացը միմիայն աչքերդ իր ձեռքերուն պիտի ըլլայ»: Որովհետեւ կը գողնան եղեր եւ կը բացատրէր թէ ի՞նչ ձեռով կը գողնային. «ասանկ նայած ատեննիս,- կ'ըսէր,- շապիկին մէջը կը դնէ ... ձեռքերուն պիտի նայիս որ ձեռքերը ասդին անդին չտանի, բան չընէ»: Ես աչքերս ձեռքերուն՝ ասանկ սառած... վերջաւորութեան աչքերս գոցել կ'ուզեմ չեմ կրնար գոցել... պզտիկ էի: Երբ որ կ'երթար մարդը՝ «Քրիստինէ, մէկ շաբթուայ հացերուն դրամները ելաւ», կ'ըսէր: Որովհետեւ դպրոցը գոց էր, եւ մասնակի դասերը չկրցաւ տալ՝ բաւական նեղ կացութեան մատնուած էինք: Ստիպուած այդ դրոշմաթուղթերը ծախելով հացի ճամփան կը հանէր: Պատերազմին այդ ռուս զինուորականին ծախելով է որ մենք կրցանք ապրիլ:

Յ.- Թրքերեն կը գործածէ՞ր:

Պ.- Ոչ: Անցողական բաներ երբեմն կ'ըլլային. օրինակի համար անգամ մը ինծի - երբ որ գիւղ կ'ելլէիք, անպայման կաւով փուռ կը շինէր եւ այդ փուռին մէջը ի՞նչ կաթօներ կ'եփէր, հացեր կ'եփէր, պիւրէկներ կ'եփէր: Ուրեմն կրակ կը վառէր փուռին մէջ, յետոյ այդ կրակը դուրս կը հանէր, մինչ փուռին ներսը տաք կ'ըլլար - օր մը կրակը դուրս պիտի հանէ փուռէն, զիս կանչեց՝ «Սեդա, շուտ գնա աթըշքիւրէյին բեր»: Պապա, աթըշքիւրէյին ի՞նչ է:

«Աթըշքիւրէյի կ'ըսեմ»: Անդիէն մամաս կանչեց՝ «Եկուր, եկուր, աղբաքաշը տար...»: Աթըշքիւրէյի... ատենը մէյ մը ասանկ բառ մը կը նետէր, բայց մասնաւոր թրքերէն չէր խօսեր, ոչ, բայց լաւ թրքերէն եւ քրտերէն գիտէր:

1919 Արասու. Կանաչեան, Թումանյան
եւ Ղազար Չարըք

Յ.- Ապրիլ 24ի օրերուն ի՞նչպէս կ'ըլլար ինքը:

Պ.- Մասնաւոր բան մը չէր ըլլար:

Յ.- Զեզի պատմա՞ծ է իր պատմութիւնը:

Պ.- Չէ, բնաւ:

Յ.- Թնարին մահէն ետք հաւանաբար ինք կապի մէջ էր Եգիպտոսի հետ, կամ մէկը կը փորձէ՞ր օգտակար դառնալ երկրորդ ամուսնութեան խնդրով:

Պ.- Չէ անկէ առաջ, Փարիզէն ետք Եգիպտոս գացած է համերգ տուած է եւ Զրիստինէն երգած է հետը դեռ չամուսնացած: Երբ որ որոշեր է ամուսնանալ Զրիստինէին հետ՝ արդէն կը ճանչնար զինք: Այդ ձեւով կ'երեւի թղթակցած է:

Յ.- Ինչու՞ Կիպրոսէն ետք ուզած է Եգիպտոս հաստատուիլ:

Պ.- Կարծեմ այն ատենը ակումբէն իր եղբայրը [Մօրս] դերասան Վոլթերն էր - անիկա ակումբ կը յաճախէր: Չեմ գիտեր ի՞նչ ակումբ: Հաւանաբար եղբայրը ակումբը խօսած էր եւ այնտեղէն հրաւիրած են: Մամաս ալ, որովհետեւ Եգիպտացի էր, կ'ուզէր որ անպայման Եգիպտոս երթան: Մամաս եղբորը խնդրած էր հաւանաբար որ ձեւով մը կարգադ-

րեն որ Եգիպտոս երթան: Այդ ձեռով ալ կարգադրած էին որ երթայ: Բայց երբ որ դիմեցին որ հոն մնան ուրիշ պատմութիւն ելաւ...

Յ.- *Իսկ Քրիստոնէին ընտանիքը նիւթապէս լաւ վիճակի մէջ էր:*

Պ.- Շատ լաւ վիճակի մէջ էին. ոսկերիչ էր հայրը Գալֆայեան: Շատ լաւ վիճակի մէջ էին, տունն ալ դաշնակ ունէին եւ օփերայի երգչուհի պիտի ըլլար [մայրս]. ձայնամարդութեան եւ դաշնակի դասերու դրկուած է:

Յ.- *Յա՞յրդ չ'ուզեր որ իրենք օգտակար դառնան:*

Պ.- Կ'երեւի:

Յ.- *Ինչու՞ Յռիփսիմեանց յաճախեցիք դուք:*

Պ.- Որովհետեւ հոն դաս կու տար՝ մենք կրթաթոշակ չէինք վճարեր: Բայց վերջը մայրապետերը սկսան մեզի ըսել որ «ձեզի կրօնաւոր պիտի ընենք»: Ասանկ-անանկ, իրենց գլխու կապերը կը կապէին, մեզի եկեղեցի կը մտցնէին: Յետոյ մամայիս պատմեցի այդ մասին: Մամաս պապայիս ըսեր է որ մայրապետ պիտի ըլլան աղջիկները: [Պապաս] հանեց մեզ եւ Ս. Նշան [Վարժարանը, դրաւ որ] աւելի մօտ էր մեզի: Ս. Նշան ալ արգիլած էր որ օտարի հետ խօսինք: Կը վախնար որ մեզ [տանին]... օր մըն ալ երկու կին դպրոց եկան՝ «աման եաւրըմ, եաւրըմ, - գիս բռնեցին, - խորթ մամադ քեզի ի՞նչ կ'ընէ կոր եւայլն»: «Ո՞վ է խորթ մամաս», ըսի: Բացարձակ խորթի գիտակցութիւն չունինք. գիտենք որ մեր մայրն է, խորթ մամա չունինք մենք եւայլն: Վազելով տուն գացինք, մամայիս պատմեցինք: Մամաս փեշերուն տակը առաւ՝ «անանկ բան չկայ, ատոնք ստախօս մարդիկ են ձեզի վախցնել կ'ուզէինկոր եւայլն եւայլն»: Պապաս վրայ հասաւ: Գնաց վիճեցաւ ուսուցիչին հետ, թէ՛ ձեզի արգիլուած էր, ինչու՞ համար նման բան ըրիք: Ս. Նշանէն հայրս մեզի ճեմարան դրաւ, նորէն հոն ալ արգիլեց որ օտարի հետ շփուինք:

Յ.- *Այդ մտահոգութիւններո՞վ էր ինքը:*

Պ.- Այո, որովհետեւ երբեք չէր ուզեր այլեւս Քնարին քոյրերուն, մօրը եւայլն: Այդ շրջանակին հետ կապը բացարձակ խզած էր եւ չէր ուզեր [յարաբերիլ]: Երբեք չէր ուզեր որ անոնց հետ կապ ունենամ: Գիտեր որ իրեն ալ չարչարած էին, մեզի ալ չարչարած էին: Ճեմարանը ես չաւարտեցի. վերջին տարին, պապաս երբ աչքերը կորսնցուց, ստիպուած գիս հանեցին դպրոցէն: Պետք էր աշխատէի: Յայրս չէր կրնար այլեւս աշխատիլ, տունին մեծը ես էի: Դպրոցը կ'եսէն ձգեցի. վերջին տարին էր, ձգեցի՝ մտայ քարտուղարական աշխատանքի՝ *l'Orient*ի խմբագրատուն: Այն ատեն Տիգրան Թոսպաթը հոն գիս քարտուղարական աշխատանքի առաւ եւ սկսայ աշխատիլ:

Յ.- *Երազ կը տեսնէ՞ր:*

Պ.- Ի՞նչչափ կը հաւատար՝ չեմ գիտեր:

Յ.- *Յաճախակի՞ էին իր երազները:*

Պ.- Չէ: Երբեմն երբեմն՝ «Քրիստինէ, երազ մը տեսայ» կ'ըսեր: Ընդհանրապէս քոնսերւերու մօտենալու շրջանին կ'ունենար երազներ. կ'երեւի միտքը զբաղած կ'ըլլար՝ ի՞նչ պիտի ըլլայ, ինչպէ՞ս պիտի չըլլայ, պիտի յաջողի՞, պիտի չյաջողի՞, ժողովուրդ պիտի գա՞յ, չպիտի՞ գայ... երազները ընդհանրապէս իր գործերուն վրայ էին:

Յ.- *Ի՞նչ է թիւրիմացութիւնը Երազ երգի յօրինումին:*

Պ.- Օր մը հայրս տարեր է նոթաները *Երազ*ին՝ Կոմիտաս վարդապետին: Ըսեր է՝ «նոր բան մը գրեցի»: «Նոր բա՞ն մը յօրինեցիր»: Մինչ այդ հայրս *Օրորը* գրած էր արդէն, որուն մասին Կոմիտաս վարդապետ ըսած էր թէ՝ «Բարսեղ, այս գործդ կը բաւէ, ասիկա արդէն աշխարհահռչակ կը դարձնէ քեզ. հպարտ պիտի ըլլայի այստեսակ գործի մը տակ ստորագրութիւնս դնել»: Յայրս ատկէ ետք *Երազ*ին յօրինումը տարեր է իրեն: Վարդապետը շատ յուզուեր է, միտքը եկած է հայրը, մայրը եւ շատ յուզուեր է: Երբ դասէն դուրս կ'ելլէ, Վարդապետը կ'ըսէ. «ասիկա հոս ձգէ, աս նոթաները միքանի օր հոս ձգէ»: Յայրս կը ձգէ ու դուրս կ'ելլէ: Յայրս կ'ըսեր որ անկէ վերջ ամէն օր, տղոցը դասերը վերջացնելէն ետք զինք իր քովը կը պահէր ու կ'ըսէր՝ «եկուր մէկ հատ ասիկա՝ *Երազը* նուագենք»: Մէկը կ'երգէ, մէկը կը նուագէ, մէկ-երկու անգամ կը կատարեն: «Միշտ, ամէն անգամ կը յուզուեր եւ նոթաները հոն կը պահէր»՝ կ'ըսէր հայրս: Յիմա ատ նոթան երեւի հոն մնացած էր, ատկէ՝ տեսնելով որ իր նոթաներուն մէջն են՝ Կոմիտասի ստեղծագործութիւն կարծեր են հաւանաբար: 1919ին, իր աշակերտները սկսան իրենց գործերը տպագրել: Այդ հատորներէն մէկուն մէջ կայ *Երազը*՝ «Կանաչ» ստորագրութեամբ: Անգամ մը մայրս երգարանի մը մէջ կը կարդայ որ *Երազը*՝ Շահագիզի բառերով, Կոմիտասի երաժշտութեամբ է: «Յո՛ւս նայէ Բարսեղ, ի՞նչ գրուած է՝ Երազը Կոմիտասինն է» կ'ըսէ: «Յա՞, այդպէ՞ս է, թող այդպէս ըլլայ, թող երթայ ի՛րը ըլլայ: Ի՞նչ կարելութիւն ունի, Քրիստինէ» ըսաւ [հայրս]: Պզտիկ տետրակ մը ունէր, որ գրպանը կը պահէր: Փորձերու ժամանակ ատիկա կը տանէր: Փոխանակ շատ նոթաներ տանելու՝ ատ պզտիկ տետրակը կը տանէր: Ատ տետրակը առաւ, սկսաւ պատռել: «Ի՞նչ կ'ընես Բարսեղ, ինչու՞ կը պատռես»: «Ատոր մէջ *Երազը* կայ. հիմա բռնեննէ...: Թող երթայ, աս ալ թող Կոմիտասինը կարծեն: Ի՞նչ տարբերութիւն ունի»: Բայց ինքը չմտածեց որ օրին մէկը մէջտեղ պիտի գայ որ 1919ին իր անունով տպագրուած է *Երազը*: Կոմիտաս ողջ էր այն ատեն: Կոմիտասի ողջու-

Կիսանդրիի բացումին. հայրենի երաժիշտներ

թեան հայրս ինչպէ՞ս պիտի համարձակէր իր անունով տպել Կոմիտասին պատկանող երկ մը: Կոմիտաս տակաւին հիւանդ չէր: Չի համապատասխաներ տրամաբանութեան: Բայց կան դեռ մարդիկ որ կը պնդեն՝ «ո՛չ, ասիկա Կոմիտասին է»: *Երազը* շարք մը տարբեր մշակումներ ունի. ե՛ւ Կոմիտասինը ե՛ւ Կանաչեանինը:

Յ.- Ուրիշ ի՞նչ թիւրիմացութիւն կայ իր ստեղծագործական կեանքին խնդրով:

Պ.- Կան ուրիշներ եւս. օրինակ *Յինգալան*՝ ժողովրդական երգ կը համարեն, բայց իր յօրինումն է: Նոյնն է պարագան *Մայր Արաքսի Ափերով* երգին յօրինումին:

Յ.- Ձուրակին Պատմութիւնը:

Պ.- Տոքթ. Ճեպեճեանը իր յուշերուն մէջ գրած է որ իրեն պատմած է Պապլուզեան անունով մէկը թէ Յալէպի Յոգետունէն անցած ատեն - Յոգետունը հոն էր ուր գաղթականները կը հաւաքուէին - մէկը կը տեսնէ, որ մուրացկանի պէս հագուած՝ ձեռքը կ'երկարէ եւ՝ «դուն հա՞յ ես, ես շատ անօթի եմ» կ'ըսէ: Կմախքի պէս մէկը, աղտոտ վրայ-գլուխով: Անցորդը անմիջապէս կը մեղքնայ իրեն, կը տանի իր տունը, լոգանք կու տայ, յետոյ ալ ճաշ մը կը դնէ, կը նստի կը ճաշէ հայրս եւ կ'ըսէ՝ «ինծի ջութակ մը կրնա՞ք բերել՝ ձեզի համար նուագեմ: Ես Կոմիտասի աշակերտ եմ»: Ձութակ մը կը բերեն ու իբր թէ հայրս կը նուագէ: Մինչ-

դեռ ջութակը 1913Էն եւ անելի ալ առաջ իր հետ եղած է. հայրս նոթաները պատռած-թափած է, բայց ջութակը՝ թելին տակը, անբաժան եղած է: Եթէ ինք ջութակ ուներ, ջութակ ուրիշէն ինչու՞ պիտի ուզէր: Երկրորդ՝ հայրս գաղթական չէ եղած: Գաղթականներուն մէջ գործ չէ ունեցած. ինք թրքական բանակին հետ եկած է Զալէա՞: Թրքական բանակին ֆանֆարին մէջ թրոմպոն եւ փողային գործիքներ նուագած է: Իսկ երբ Զալէա եկած է, իր առաջին գործը եղած է Առաջնորդարան երթալ եւ ըսել թէ «Ես երաժիշտ եմ, կ'ուզեմ համերգ տալ, եթէ կրնաք ինծի հայ երգողներ ապահովել»: Եւ անմիջապէս կը կանչեն երիտասարդ-երիտասարդուհիներ: Անոնց մէջէն կ'ընտրէ, ձայները կը մարզէ եւ երգչախումբ կը պատրաստէ: Այդ համերգին առաջին անգամ կը կատարուի *Յառաջ Նահատակը*: Մարդիկ կը կարծեն որ *Յառաջ Նահատակը* Դաշնակցութեան քայլերգն է, մինչդեռ կամաւորներու քայլերգ է: Գեորգ Կառվարեանը՝ հեղինակը բառերուն, կամաւոր եղած է եւ կամաւորի զգացումներով գրած է այդ բանաստեղծութիւնը, իսկ հայրս դաշնաւորած է զայն:

Յ.- *Հայաստանեան թիւրիմացութեան մասին: Ինք ուզա՞ծ է Հայաստան այցելել:*

Պ.- Երազա՞ծ է: Ո՛չ թէ ուզած է՝ երազա՞ծ է: Եւ իրեն հրաւեր ղրկուած է ու ըսած է որ հրաւերը չէ հասած: Աւելի ուշ լսեցինք որ ռամկավարները ըսած են որ «անիկա դաշնակցական է, գործ չունի Հայաստան»: Փոխանակ ըսելու որ իրենք չեն ուզեր որ ինք Հայաստան երթայ, ըսած են որ «կը մերժէ երթալ»: Բացարձակապէս իրեն որեւէ մէկը չէ հրաւիրած, ոչ ալ հրաւերը իր ձեռքը հասած է: Ինք ասիկա Անահիտ Յիցիկեանին պատմած է, իսկ այս վերջինս գրած է իր յուշերուն մէջ:

Յ.- *Ինչու՞ ռամկավարներուն քով այդ թիւրիմացութիւնը յառաջացեր էր:*

Պ.- Որովհետեւ դաշնակցականները եկան իր շուրջը հաւաքուեցան, երգչախումբի անդամ դարձան եւ քանի որ խումբին մեծամասնութիւնը կազմեցին դաշնակցականները՝ իրենց (ռամկավարներուն - Ա.Տ.) համար Կանաչեանը դաշնակցական դարձաւ, երբ Շանթը զինք ճեմարան հրաւիրեց ուսուցչութեան եւ հոն սկսաւ դասաւանդել իրենց (ռամկավարներուն - Ա.Տ.) համար Կանաչեանը դաշնակցական ճեմարան կը պաշտօնավարէ՝ Կանաչեանը դաշնակցական է: Խումբին (**Գուսանին** - Ա.Տ.) անդամները դաշնակցական են, դաշնակցական դպրոց կը դասաւանդէ... Իրենք այդպէս եզրակացուցին, մինչդեռ ինք կուսակցական չէ եղած:

Յ.- *Ինչու՞ չմտածեց Հայաստան հաստատուիլ:*

Պ.- Մէկը չկանչեց զինք: Ինքնաբերաբար ինչպէ՞ս պիտի երթար:

1946ին, երբ ներգաղթը սկսաւ՝ արդէն շատ ուշ էր, աչքերուն տեսողութիւնը արդէն կորսնցուցեր էր:

Յ.- *Կիսանդրիին մասին:*

Պ.- Իր մահէն ետք **Գուսան** Երզնասեանի անդամները ուզեցին որ իր կիսանդրին ըլլայ: Ուրիշ պիտի գտնուի: Քանի որ Ճեմարան պաշտօնավարած էր եւ քանի որ Շանթին եւ Աղբալեանին կիսանդրիները հոն էին, որոշուեցաւ որ իրն ալ հոն գտնուեն: Դամասկահայ Թօփալեանը քանդակեց: Լուր դրկեց որ եկեք տեսէք: Կաւի վրայ ըրած էր: Մամա, Սեթեանը, Ժիրայր Սերոբեանը, Անահիտ Փոլատեանը եւ ես գացինք: Դռնէն ներս մտնելուս պէս արձանագործը ըսաւ՝ «դուն Կանաչեանին գաւառն ես, կը նմանիս իրեն չէ»: Երբ արձանը տեսանք՝ յուսախաբ եղանք, որովհետեւ իրեն չէր նմաներ: Ըսի քանդակագործին որ կգակին ճիշդ կեդրոնի փոսիկը կը պակսեր, նաեւ՝ վերի շրթունքին ու ռունգերուն միջեւ ալ փոսիկ մը կը պակսեր, եւ վերջապէս՝ քիթին կողմերէն դէպի այտերուն տակը երկարող ալիք մը կը պակսեր: Չիս կիսանդրիին քով կեցուց, ըրաւ այդ փոփոխութիւնները եւ արդիւնքը շատ լաւ էր այլեւս: Բացման հանդիսութեան Երեւանէն երաժիշտներ Պէյրութ կը գտնուէին՝ անոնք բոլորը ներկայ եղան:

Յ.- *Քեզի համար իր կեանքի խորհուրդը ի՞նչ էր. իրմէ ի՞նչը կ'առանձնացնէս ամէնէն շատ:*

Պ.- Ամէնէն առաջ իր բարի ոգին, որ ընդհանրապէս երաժիշտներուն քով կայ: Ան ուրիշ որ շատ ջղային էր, չափէն աւելի ջղային էր: Բայց մէկ վայրկեանի համար էր ջղայնութիւնը: Այդ մէկ վայրկեանին կը պոռար, կը կանչեր, բայց յաջորդ վայրկեանին կը շուարեր թէ ինչպէս սիրտդ պիտի առնէ: Շատ բարի էր: Նախքան ամուսնանալը գրպանը դրամ չէր մնար. փողոցը աղքատ չէր մնար որ ետեւէն չվազէին: Շատ անգամ դրամ չէր ունենար՝ Միհրանէն դրամ կ'ուզէ եղեր որ աղքատներուն տայ: Երբոր մենք հիւանդանայինք՝ մեր քովէն չէր հեռանար, եւ ինք բժշկութիւն կ'ըներ. բժիշկ չէր կանչեր: Բժիշկի օգնական եղեր էր՝ ամէն բան գիտեր, կոկորդնիս - օրինակ - կը բորբոքէր՝ կլիսերին եւ թենթիւրտիոտ իրար կը խառնէր, դգալին ծայրը բամպակը կը փաթէր կոկորդնիս կը հականետէր: Ամէն առաւօտ մեզ երեքս - հաւ կը պահէր որպէսզի թարմ հաւկիթ ունենանք - մեզ երեքս կը կայնեցներ եւ թարմ հաւկիթ կլլել կու տար: Ուզելով չէինք կլլեր. ես կը սիրէի, բայց քոյրերս չէին սիրեր, ուզելով չէին խմեր՝ ի՞նչ պատմութիւններ կը պատմէր, ի՞նչ բաներ կ'ըներ, որպէսզի համոզէր որ կլլեն այդ հաւկիթը:

Երեխաները շատ կը կը սիրէր, թէեւ անոնց աղմուկը չէր տանէր, բայց շատ կը սիրէր: ...Երբ փոքր էինք, առտուները կ'արթննար եւ անպայման կը մտածէր մեզի ինչ *մուկի* պիտի ցուցներ: Պզտիկ խաւաքարտեր կը կտրէր, վրան կը գծէր - ափսոս որ նկարիչ չէ եղած - վրան իշուկ,

Paris 20e 1922

Cher Monsieur

Merci pour vos bons souhaits. A notre tour
 nous vous envoyons nos meilleurs vœux
 pour l'année nouvelle.

J'ai envoyé à M^r. Servatjeff une petite recti-
 fication à mon tour. Je vous la
 communique.

V^{rs} cordialement à vous

René Lemaire

Բրնէ Լը Նորմալի Ֆեռագիրը

մարդ, թռչուն, մարդը իշուկին վրայ նստելու համար ոտքերը բաց...
 խաւաքարտերուն ետեւը պզտիկ ձողեր կ'ամրացներ ու կը շարժէր...
 Սեղանին դիմաց սաւան կը կախէր եւ [այդ կերպարները] մեր դիմաց կը
 խաղցներ եւ ինքը կը խօսէր ու ձայնը կը փոխէր եւ այնքան հարազատ
 կ'ըներ որ կը կարծէինք իսկապէս օտար ձայն մըն է: Փոքրիկի կամ տա-
 րիքոտ մարդու ձայներ կ'ըներ եւ մենք կը նստէինք եւ երեք քոյր կը դի-
 տէինք [իր մուկին]: Ժամերով մեզ կը զբաղեցներ: Շաբաթը երկու-երեք
 անգամ այսպէս կը զբաղեցներ մեզ: Մանաւանդ Կիրակի օրերը մեր սի-
 նեմայի օրն էր: Ընդհանրապէս թռչնիկները շատ կը սիրէր: Անոնց հետ
 շատ ժամանակ կ'անցըներ: Կը նստէր ժամերով պատմութիւն կը պատ-
 մէր իրենց՝ սուտ-իրաւ, կը հնարէր պատմութիւններ, անոնք ալ իրմէ
 կախուած մտիկ կ'ընէին:

Յ.- Ուր է իր մեծագոյն յաջողութիւնը:

Պ.- Իր գործերուն մէջ՝ երգչախումբը, ստեղծագործութիւնը, դասա-
 ւանդումը, խմբավարութիւնը՝ ամենն ալ իրեն համար սրտամօտ էին:
 Երեխաները կը սիրէր, անոր համար կը սիրէր անոնց դաս տալ: Երգչա-
 խումբը շատ կը սիրէր:

Յ.- Միւս երաժիշտներուն հանդէպ ինչպէ՞ս էր, արդեօք մրցակցու-
 թիւն կա՞ր:

Պ.- Հոս մասնաւոր մէկը չկար իր ատենը: Պերպերեանը կար պահ մը, Պատմագրեանը իրմէ ետքն էր, Իւլէզեանը՝ իրմէ առաջ:

Հ.- *Եթէ երաժիշտ չըլլար, իր այս բնաւորութեամբ, խառնուածքով՝ ի՞նչ կը կարծես որ կ'ըլլար:*

Պ.- Օր մը մամայիս դարձաւ ըսաւ. «Քրիստինէ,- ըսաւ,- իբրեւ երաժիշտ չկրցայ քեզի հարուստ կեանք մը տալ: Եթէ երաժիշտ չըլլայի՝ ի՞նչ ըլլայի աւելի ուրախ կ'ըլլայիր»: «Եթէ երաժիշտ չըլլայիր,- ըսաւ մայրս,- քեզի չէի ամներ»: «Ահա, ատ պատասխանը կը սպասէի» ըսաւ: Այսինքն չէ մտածած ուրիշ բան մը ըլլալ:

Քի՛չ անգամ ձեռնարկներու կ'երթար: Ժամանակ չունէր ձեռնարկներու երթալու: Ամէն օր փորձ ուներ. առաւօտները՝ դպրոցը դաս ուներ, կեսօրէ վերջերը անձնական ջութակի դասերու կ'երթար, իրիկունը կու գար քիչ մը կը հանգչէր, յետոյ փորձի կ'երթար: Շաբթուան վեց օրը փորձ ուներ, Կիրակի օրերն ալ ընդհանուր փորձ ուներ:

Հ.- *Ամերիկայի մասին ինչպէ՞ս կը մտածէր:*

Պ.- Երբեք չէ եղած խանդավառ Ամերիկայով: «Խոշոր լուծարան մըն է,- կ'ըսէր,- անիկա մեզ պիտի կլլէ, հայութիւնը պիտի կլլէ» կ'ըսէր:

Հ.- *Ինչպէ՞ս յառաջացաւ մանկական երգեր գրելու գաղափարը:*

Պ.- Դպրոցական շրջանին երեխաներուն պէտք էր երգ սորվեցնել եւ երգ չկար, երգեր չկային, իսկ ինք դաս կու տար. ամէն անգամ նոր երգ մը կը գրէր՝ պզտիկներուն կը սորվեցնէր: Մանկական երգերը իրենք ուզեցին որ իրենց գաւակներուն անունով դրուի. ինք ալ - որովհետեւ անոնք իր սովիւթներն էին - անոնց յիշատակ ձգելու համար ձօնեց անոնց:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1.- *Ազդարար*, 29 Դեկտեմբեր 1945:

2.- *Ազդակ*, 3 Հոկտեմբեր 1966:

3.- Բարսեղ Կանաչեանի մասին հատորի մը կազմութեան գաղափարը ձեւ առած էր արդէն, երբ անհրաժեշտ նկատեցինք Կանաչեանի կնոջ՝ Քրիստինէի յուշերուն կողքին աւելցնել իր երեք դստեր ոչ միայն յուշերը, այլեւ՝ հարցազրոյցները, որպէսզի կարելի ըլլայ աւելի թափանցել Կանաչեանի ներքին կեանքին: 23 Ապրիլ 2012ի եւ 19 Հոկտեմբեր 2015ի միջեւ կատարեցինք երեք հարցազրոյցներ, որոնք համադրաբար կը ներկայացնենք:

4.- Այս մասին տե՛ս նաեւ՝ Քրիստինէ Կանաչեանի յուշերը:

ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆՆԵՐ

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՋԵԱՆ՝ ՅՕՐԻՆՈՂ՝

Պետրոս Ալահայտոյեան

Կանաչեանի մեզի թողած երաժշտական ժառանգութեան երաժշտագիտական անթերի, լրիւ եւ վերջնական ուսումնասիրութիւնը կարենալ կատարելու համար - որ հիմնաքար ծառայէ ապագայ բոլոր նոյնանման աշխատութիւններու - բաւարար չէ քննական-գիտական միտքը կամ առարկայական մօտեցումը: Անհրաժեշտ է որ ուսումնասիրողը ըլլայ նաեւ կոմիտասագետ, ազգային երաժշտութեան քաջատեղեակ պատմաբան, կովկասեան եւ արեւելեան ժողովուրդներու ֆոլքլորագետ: Օրինակ, ո՞վ կրնայ վստահեցնել որ մեզի այնքան սիրելի *Օրորի* բներգը (thème), որ կարծես սլաւական-պալքանեան բուրմունք մը ունի, պուլկարական ժողովրդական երգի մը ներգործիչ ազդեցութեամբ չէ յղացուած:

Միայն հմուտ éthnomusicologue մը կրնայ ընել այդ. այսինքն, ան՝ որ տեղեակ է պալքանեան ժողովուրդներու ֆոլքլորին, այդ ֆոլքլորի տարբերակներուն եւ անոնց միջ-ներգործութիւններուն հոլովոյթին: Եւ դեռ, կանաչեանագետ մը պէտք է մտերիմ ըլլայ ժողովրդական բանահիւսութեան, բարբառներու եւ անոնց հնչերանգներուն ու շեշտաւորումի բարդ տուեալներուն:

Իմ երաժշտագիտութեան ուսանողի համեստ պայմաններուն մէջ, շատ հեռու եմ այդ գործը կարենալ կատարել: Յետոյ, մինչեւ օրս չկայ ոչ ի՛սկ մէկ հատ լուրջ ուսումնասիրութիւն՝ Կանաչեանի զուտ երաժիշտ-հեղինակի դիմագիծը բնորոշող, որով, նուազագոյն աշխատասիրութեան մը համար իսկ պէտք է մեկնիլ ուղղակի իր ստեղծագործութիւններէն: 1954-56 շրջանին, **Գուսանի** մէջ իր աշակերտը ըլլալու բախտաւորութիւնը զիս շփման մէջ դրած է երաժիշտ-խմբավար Կանաչեանի աշխատանքին ու ներաշխարհին հետ. այսպէս, իմ անհատական վկայութիւնս կը բերեմ իր ստեղծագործական դժուարին պայմաններուն մասին. ստեղծագործութիւն մը, որ թերեւս գոյութիւն իսկ չունենար՝ եթէ **Գուսանը** եւ տարեկան երգահանդեսները իրեն մղիչ ուժ եւ դրդիչ պատճառ չհանդիսանային:

Ահեկանի այս յօդուածաշարքս պիտի ըլլայ միայն կորիզը ապագայի աւելի հետեւողական եւ ամբողջական աշխատասիրութեան մը՝ Կանաչեանի ստեղծագործութեան:

Երբ Կանաչեանի կեանքը նկատի ունենանք՝ կը տեսնենք որ իր

երաժշտական գործունեութիւնը կայացած է գլխաւորապէս հայ երգը եւ երաժշտութիւնը ներկայացնելուն մէջ իր շրջապատին՝ ամենապատշաճ եւ վաւերական տարազի տակ: Ընդհանրապէս *a capella* երկսեռ երգչախումբեր կազմելով, բայց նաեւ նուագախումբեր ալ ունենալով, ան, Պոլսէն մինչեւ Կիպրոս, Գահիրէէն մինչեւ Պէյրութ, տարածած է հայկական վսեմ, ճշմարիտ երգարուեստը՝ մեկնակետ ունենալով Կոմիտասի գործը եւ հետզհետէ աւելցնելով իր երգացանկին վրայ Կոմիտասի շունչով յագեցած եւ կամ ինքնատիպ հեղինակներու երգերը (Գրիգոր Սիւնի, Կարօ Չաքարեան, Մեհրապեան...): Աւելի ուշ, Լիբանանի մէջ, ան տեղական ֆոլքլորին ալ տեղ տուած է իր յայտագիրներուն մէջ, անշուշտ երգերը կոկելով եւ մաքրելով «եալէյլիական» իրենց տխրոճ միջին-արեւելականութենէն: Եթէ այսքանով իսկ գոհացած ըլլար Կանաչեան, պէտք պիտի ըլլար զայն նկատել հայ երաժշտութեան պատմութեան վերջին շրջաններու կարեւոր դերակատարներէն մէկը, չմոռնալով որ մեծ ու փոքր, ազգային ու համաշխարհային պատերազմներու թոհուրեհին՝ իր ճակատագրին ձգուած հայ երաժիշտը, հայրենիքէ եւ պետականութենէ զրկուած, եւ դեռ կեանքի ի՛նչ դժոխային պայմաններու ենթարկուած, դատապարտուած է հազիւ իր գոյութեամբ մտատանջուելու: Արուեստը պերճանք պէտք է թուած ըլլար իրեն. սակայն Կանաչեան, միշտ ալ ըլլալով տոկուն եւ աշխատունակ, յարատեւող եւ հետամուտ երաժշտական իր իտեալին, իր ոգին պահած է՝ արուեստին նուիրելու համար զայն: Ահա այդ ոգին է որ, ոչ-գոհ՝ միայն երաժշտահանդէսներ սարքելէ, հայ երգարուեստին սատարելէ, եղած է նաեւ ստեղծագործ եւ այսպէսով զինք դասած շատ աւելի բարձր պատուանդանի մը վրայ: Հակառակ որ անկարելի է խմբավար Կանաչեանը անջատել հեղինակ Կանաչեանէն, անհրաժեշտ է սակայն առանձին վեր առնել այս երկրորդ հանգամանքը երաժիշտին:

Մինչեւ 1947 թիւը, հակառակ իր 40 տարիներու անխոնջ աշխատանքին, տպուած եւ վերջնական ձեւ ստացած ստեղծագործութիւն գոյութիւն չունի Կանաչեանի: Մինչեւ վերջերս, մանաւանդ աչքին լոյսը կորսնցնելէ ետք, իր սորվեցնելիք երգացանկին ձայնախագերը գոց ըրած էր եւ մեզի ալ գոց կը սորվեցներ: Ու կարծես չէր ալ փափաքեր որ իր հեղինակութիւնները վերջնական ձեւի տակ գոյութիւն ունենային. եղածներն ալ իրեն կը ծառայէին իբրեւ յուշահիմք: Ան զանազան տեսակի յօրինումի ձեւեր փորձած է մինչեւ որ յանգած է ամենահարազատ ձեւաւորումին. մեներգը՝ դաշնակի ընկերակցութեամբ եւ երկսեռ երգչախումբը՝ *a capella*: Կանաչեան ինքը յայտարարած է որ «հայ երգը պէտք է երգուի *a capella*, որովհետեւ հայ երաժշտութեան մէջ, զգացում եւ միտք մարդկային ձայնով միայն կրնան տրուիլ եւ ո՛չ թէ երաժշտական գործիքներով: Եւրոպական առումով գործիքները կը խառանեն հայ մեկնաբանական հարազատութիւնը»: Մեկնաբանութեան հա-

րագատութիւնը, իրօք, աւելի հիմնական եղած է իրեն համար, քան լաւ ձայն ունենալը կամ խազերու անթերի գիտութիւնը:

Կանաչեան ի առաջին յօրինումները եղած են ո՛չ հայրենաշունչ եւ ո՛չ ալ երգչախմբային, այլ՝ պարագայական կտորներ, ականայ՝ իտալական ոճով, գրուած՝ փողերու եւ փայտափողերու համար, նուագելի՝

ֆանֆարի կողմէ: 1908ի օսմանեան սահմանադրութենէն ետք, երբ Կանաչեան Պոլիս կը հասնի, կը կազմէ Պոլսոյ առաջին նուագախումբը՝ **Քնար**: Յոս է որ կը ստանայ երաժշտական իր առաջին հայաշունչ դաստիարակութիւնը՝ ընդունուելով սան մեծն Կոմիտասի կողմէ: Սակայն պէտք չէ կարծել որ երեք տարուան իր ուսանողութեան շրջանէն վերջ, Կոմիտասի հետ, անմիջապէս սկսան ջրվիժել իր գլուխգործոցները: Ան Կոմիտասի հետ առաւելապէս աշխատեցաւ սերտօրէն մտերմանալու հայկական խմբերգային բազմաձայնութեան արուեստին:

Կանաչեան ազգային երաժշտութենէն ներս կը մտնէ Պոլսոյ մէջ վաղուց իվեր երգուած ազգային-հայրենակարօտ երգերը եւ քայլերգերը դաշնաւորելով: Աջքիս առաջ ունիմ 1919ին Պոլիս տպուած *Հայ Գուսանի Ա. Հատորը*, ինչպէս նաեւ՝ Բ. եւ Գ. հատորները՝ 1920ին տպուած: Հրատարակիչն է՝ Հայկ Սեմէրճեան, կոմիտասեան սաներէն: Առաջին Աշխարհամարտէն ետք, երբ Կոմիտաս այլեւս չկայ, Պոլսոյ մէջ կը տրուի վերածնունդի առաջին համերգը՝ ղեկավարութեամբ կոմիտասեան սաներու. այս համերգէն կը գոյանայ «Կոմիտասեան Սաներու Հիմնադրամ»: Այդ հիմնադրամով սաները պիտի մեկնէին Եւրոպա՝ կատարելագործելու իրենց արուեստը: Մեկնելէ առաջ կը հրատարակեն վերոյիշեալ 3 *Հայ Գուսանները*: Ա. հատորը կը պարունակէ 14 կտորներ, գրեթէ բոլորն ալ դաշնաւորումներ՝ Վարդան Սարգսեանի, Վաղարշակ Սրուանձտեանցի եւ Կանաչեանի կողմէ կատարուած. անոնց մէջ միակ հեղինակուած կտորը Կանաչեանինն է՝ *Յառաջ Նահատակը*:

ՀԱՅ ԳՈՒՍԱՆ

16 ՄԵՆԵՐԳ 24 ԽՄԵՐԳ 3 ՀԱՏՈՐԻ ՄԻ

Հայաստան (Պոմ. վ.)	Քամ փարսան	Ծիծեռնակ	Ռ'ն ինչ անու
Մեր Հայրենիք	Ես յոսի	Միտքի Եարս	Լաւին չիկար
Երբք բացուին	Վանայ գիւղ	Հովիւր սարում	Ցալունիկ
Յառաջ ճանաչակ	Ցալունի	Միտքի յաւալ	Մագեց արեւ
Արի իմ տոխակ	Ցառաջ ընթանան	Մովսէս	Ռ'ն է Հայաստան
Ննիւր մանկիկ	Լճի մէջ ճաւակ	Անա Լաւ յաւին	Քոյ փոյլ համբ
Որ էր թէ զեփիւռ	Կովկասի լայն	Հայրենիք արագան	Հայ երեսօտ
Վերջին վարդ	Քուն եղիւ բալաս	Ցալ ձեռքդ	Ընդ ասեղի
Էգեմ Հայեր	Մեծ պէտ է կուսեմ	Անուին կարաս	Հայ արիւնք էր
Իրեւն արծիւ	Գեղեց (Պեթրով)	Ցալունի (Մեթրով)	Օրոր (Մեթրով)

3664 ԽՐԱՄԱՆՅԻՐ ՀԱՏՈՐԻ ԳԼՈՒԽ Ե՛ 60 ԴՐ.

ԿԵԼԵՐԱՆՆԵՐԻ ՊՈԼԻՏԵԿ ՊՐԻՆՏԵՐ: ԿՐ ԳԵՆՈՒԻ ՔՈՂՈՐ ԳՐԱԿԱՆԱՌՆԵՐՈՒ ԺՈՒ

Իրմէ եղած դաշնաւորումներն են՝ *Մեր Հայրենիքը*, *Ահա Ելաւ Լուսին Արծաթը*, *Լուսին Չկարը* եւ *Երազը*: Յօրինումի առանձնայատկութիւններ պետք է փնտռել իոս եւ ոչ ալ՝ դաշնաւորումի յախումն սլացքներ: Աւելի ոտքի երաժշտութիւն է, քան՝ սրտի, նոյնահնչականութենէ (homophonie) դուրս չելլող: Բացի *Երազէն*, որ ունի նուազագոյն զարգացում մը եւ ուր ձայներու միապաղաղ, միահնչիւն ներդաշնակումը տեղի կու տայ սոսկ (tenor) եւ բամբ (bass) ձայներու աստիճանաւորման:

Հայ Գուսանի Բ. Հատորը կը սկսի *Բամ Փորոտանի* դաշնաւորումով. այս մշակումը կը տարբերի իր վերջին գրքոյկին մէջ (1967ին Պաղտատ լոյս տեսած) գտնուող նոյն կտորին դաշնաւորումէն: Մինչ երկուքն ալ *mi bémol majeur* են եւ կը շարունակեն մինչեւ վերջ առանց ձայնափոխումի (modulation)՝ 1920ի *Բամ Փորոտանը* 12/8 երգաչափը կը կրէ. մինչ 1967ինը՝ 4/4 երգաչափը: Ձայներու կշռութաւորումի եղանակը եւ ձայնաչափերու տարբերութիւնը այս երկու դաշնաւորումներուն կու տան տարբեր բնոյթներ. 1920ինը քայլերգային խմբերգ մըն է՝ սոսկ եւ բամբ ձայներու թմբուկներու նմանութեամբ (բամ, բամ), եւ բարձր (alto) ու զիլ (soprano) ձայներու փողաւոր հնչականութեամբ: Իսկ 1967ի տարբերակը ունի աւելի օրհներգային ոճ (hymne): *Gloria*ի մը պէս կը սկսի մինչեւ յաղթապանծ «հապ օն յառաջ» վերջաւորութիւնը: Սակայն հիմնական չեն այս փոփոխութիւնները շարահիւստումի տեսակետէն. անոնք ոճային են եւ մեկնաբանումի մէջ է որ կարելի է այս երկու ոճերը որդեգրել: Երկու տարբերակներուն մէջ ալ, ընդհանուր առումով, ձայներու բաժանումը նոյն ձեւով՝ զիլը եւ բարձրը զուգերգային կ'ընթանան պահելով գրեթէ նոյն կերպարը, սոսկն ու բամբը՝ ընդհակառակը, կշռութաւորումի պաշտօն ունին: Այս վերջիններուն մէջ, իրօք, քիչ ատեն կարելի է երաժշտական նախադասութեանց ամբողջութեան հանդիպիլ (բացի չորս ձայներու նոյնահնչերգասութեան ընթացքին), որովհետեւ ասոնք վանկային են (syllabique): «Հապ օն արի արանց մանկունք»ը միայնակ սոսկ (tenor solo) ձայնը կ'երգէ (երկու տարբերակներուն մէջն ալ) «օն»ի վրայ կշռութաւորուելով միւս ձայներու կողմէ:

Ընդհանուրին մէջ՝ *Բամ Փորոտանը* յախումն, ազնուական, տողանցքի հրաւիրող գեղեցիկ քայլերգ մըն է, բաւական երկար եւ ոչ-միօրինակ, առանց ունենալու անշուշտ *Միփանայ Բաջերու* խորհրդաւոր խորութիւնը: Ճշգրտօրէն դժուար է որոշել ասոր եւ ասոր նման քայլերգերու ծագումը. մէկ բան որոշ է՝ անկեղծ ու անխառն խանդավառութեան արդիւնքն են անոնք, բան մը, որ դիւրաւ բացատրելի է՝ նկատի ունենալով վերածնունդի ստեղծած խանդավառութիւնը հայ հոգիներու մէջ, ուր կը սաւառներ Մեծ Հայաստանի երազը:

Բամ Փորոտանը թողնելէ առաջ հարց կը ծագի. արդեօք այս քայլերգին եղանակը հայկական է: Առանց մասնագիտական բացատրութիւններու, ըսեմ՝ ոչ: Կը բաւէ զայն բաղդատել 18րդ դարէն, շատոնց արդէն

դասականացած աղօթերգութեան մը (oratorio) գլխաւոր խմբերգին սկզբնաւորութեան հետ («Judas Macchabée» G.F. Haendelի, 1746): Այս օրինակով չեմ ուզեր ըսել որ հայ կամաւորները Haendelի աղօթերգութիւնները գոց գիտէին եւ անոնցմէ մէկէն քայլերգ ստեղծած էին իրենց համար: Այլ այն՝ որ այս քայլերգի ընդհանուր եղանակաւորումը կը յիշեցնէ արեւմտեան եղանակներու դասական կամ Baroque շրջանի ծայնաշարը, որ բացարձակապէս տարբեր է հայկականներէն եւ արեւելեաններէն:

Հայ Գուսանի Բ. Հատորի Կանաչեանէն կատարուած մնացեալ դաշնաւորումներն են *Ծիծեռնակը* եւ *Սիրերգը*: Կայ նաեւ ստեղծագործութիւն մը՝ *Օրորը*: *Ծիծեռնակը* եւ *Սիրերգը* մեներգեր են դաշնակի ընկերակցութեամբ: *Ծիծեռնակը* հանրածանօթ «գարնան սիրուն թռչնակ»ն է՝ ծայրայեղօրէն մերկացած իր ժողովրդական պաճուճանքներէն, փետտուած իր խայտանքներէն եւ ոճաւորուած (stylisé), նիհարցած, լոկ խորհրդանշան մը դարձած: Այս չափազանցուած զգուշութիւնը ժողովրդային երգի մը հանդէպ, որ չորացումի կը հասնի եւ բռնազբօսիկ դարձուցած է եղանակը, ունի իր պատճառաբանութիւնը: Այդ հաւանաբար Կանաչեանի առաջին փորձերէն է Կոմիտասի հետեւողութեամբ. ինչ որ կը նշանակէ ժողովրդային անտաշ եղանակ մը գտել իր աւելորդաբանութիւններէն վերագտնելով կամ վերակերտելով անոր իսկական էութիւնը: Սակայն այս շատ նուրբ եւ վտանգաւոր արուեստին միայն անկատարօրէն տիրապետած ըլլալ կը թուի Կանաչեանը 1920ականներուն: Պարզացումը հոս աղքատացումի համագոր եղած է. կարծես ոսկին, գտելու ատեն, ի՛ր իսկ մասնիկներէն կորսնցուցած է, գտուելով հանդերձ աղքատանալով միանգամայն: Յետագային այս փորձերուն շատ պիտի չնուիրուէր Կանաչեան, գոհանալով արդէն իսկ բաւարար բիրեղացումի հասած բներգերէ քաղելէ իր երգարուեստին ատաղձը, ծանրանալով աւելի յօրինումի, ընդլայնումի, զարգացումի եւ բազմաձայնութեան արուեստներուն վրայ:

Ծիծեռնակի դաշնակի մասը, ընդհակառակը, վետվետուն ալիքաւորումներով՝ համակրելի եւ ծիծղուն մթնոլորտ մը կը ստեղծէ եւ թեւամբարձ կ'ընկերանայ *Ծիծեռնակին* մինչեւ Աշտարակ: Դաշնակի ընկերակցութեան կալուածին մէջ, Կանաչեան արդէն վարպետ մըն է: Յետագայի բոլոր մեներգերու դաշնակաւորումները եղած են նոյն եւ աւելի բարձր ճարտարութեամբ:

Սիրերգի եղանակը այնքան ալ հանրածանօթ չէ, գոնէ չ'երգուիր այս օրերուս, ո՛չ նորերուս, ո՛չ ալ հիներու կողմէ: Կտորը պարզունակ է, միապաղաղ, մանկական մեղամաղձոտութեամբ մը համակուած է կարծես:

Գ. հատորը կը պարունակէ 15 կտորներ, որոնցմէ երկուքը կը պատկանին Կանաչեանին: Մէկը՝ *Հովիւը Սարում Տխրեցի* դաշնաւորումն է երգչախումբի համար, ուր սմսեղուն «հինգալլա»ները չկան, ինչպէս

նաեւ *café-concert* յիշեցնող վալսի անյապաղ միօրինակությունը: Միւսը՝ նշանաւոր *Ծով Աչերու* մէկ շատ նախնական տարբերակն է, որուն միայն սկզբնական մեղեդին եւ 7/4 երգաչափը հիմ ծառայած են յետագայ *Ծով Աչերու* վերջնական կերպաւորումին:

1915-1920ի շրջանը հայութեան զանգուածային ջարդը եւ յետոյ վերածնունդը բնորոշող այն շրջանն է, որուն ալեկոծումէն բռնուած հայ արուեստագետը կարծես մերժած է անձնակերպին ձեւով մտածել եւ անհատական ստեղծագործութեան պահանջը չէ զգացած: Եւ կամ իրեն պատեհութիւնը չէ պարզելուած իբրեւ այդ ամփոփուիլ. չէ՞ որ յօրինող անհատէն բխածը արուեստագետ անհատին ներաշխարհը կը յայտնաբերէ եւ անհատի կամ անհատներու աւելի կը խօսի, մինչդեռ այդ շրջանի հայութիւնը մէկ հոգիի պէս ապրած է, ջարդուած եւ վերածնած: Հետեւաբար ընդհանուրին խանդավառութեան կամ տրամադրութեան արդիւնքը եղող ժողովրդային երգերն են որ հետաքրքրած են հայ արուեստագետը: Կը կարծեմ այս ընկերաբանական յատուկ պայմաններուն վերագրելի է, գոնէ մասամբ մը, Կանաչեանի աւելի հայրենասնուէր ընդհանուր գործունեութիւնը, քան՝ արուեստագետի ստեղծագործական կերպողնաձիգ աշխատանքը: Հայ հոգիի ընդհանուր ալիքը կը թուի լուծած ըլլալ իր մէջ անհատական հոգիի մակընթացութիւնները: Անշուշտ, շատ մը գործնական ուրիշ պատճառներ կան, կամ կրնան ըլլալ, որոնք մասամբ մը կը բացատրեն Կանաչեանի ստեղծագործութեանց չափազանց սահմանափակ ըլլալը մինչեւ 1921 թիւը (օրինակ՝ իր երաժշտական թերի ուսումը, Կոմիտասի անհետացումը եւն.), սակայն հայ բնաշխարհի այդ շրջանի ընդհանուր մթնոլորտը մեծ ազդակ մը կրնայ եղած ըլլալ վերոյիշեալ երեւոյթը մեկնաբանող:

Ուրեմն մինչեւ 1920 Կանաչեան ստեղծագործական աշխարհը երկրորդական գիծի վրայ ձգած է եւ իր գլխաւոր զբաղումը ըրած է հայ երգի սատարումին ծառայելը՝ նուագահանդէսներ եւ երգչախմբահանդէսներ սարքելով, ինչպէս նաեւ՝ ճոխացած ձեւով ներկայացնելը արդէն իսկ ժողովրդականացած հայրենասիրական երգերն ու քայլերգերը: Այս շրջանին, *Յառաջ Նահատակ*էն զատ (1918-19) մէկ իսկական նորութիւն, յօրինումի կալուածին մէջ՝ *Օրորը* (1913): 1920էն ետք, կամաց կամաց կը յայտնաբերուին իր գլուխգործոցները՝ ըլլայ երգչախումբի համար գրուած (*Տալիլօ*, 1921), ըլլայ մեներգի ձեւին տակ, մանաւանդ 1926-32 շրջանին, երբ Կանաչեան գտնուած է Կիպրոս, Մելզոնեան Կրթական Հաստատութեան մէջ, իբրեւ ուսուցիչ:

Կշռոյթի սիրահար Կանաչեան դաշնաւորած է նաեւ լիբանանեան եւ սուրիական քայլերգերը՝ հարստացնելով եւ ճոխացնելով անոնց արդէն իսկ գեղեցիկ եղանակները: 1936-1937 շրջանին, ան – այսպէս ըսելու համար – իր քաղաքացիական տուրքն ալ վճարած է Լիբանանի ֆոլքլորին՝ բազմաձայնելով լիբանանեան ժողովրդային երգեր: Կանաչեան

զանոնք ազատած է մահագուժ միօրինակութենէ եւ դարձուցած՝ կեանքով եւ շարժումով առլցուն լիբանանեան գաւառաշխարհը բնորոշող երգչախմբային կտորներ: Ան ընտրած է այնպիսի բներգեր (*Ալա Տալ'ոնա, Չահլէ Արուս...*), որոնք իրենց հում վիճակին մէջ իսկ քիչ կը պարունակեն անապատեն եկող *եալէյլ*ները, այսինքն արաբական Միջին Արեւելքը բնորոշող *mélismes*ներ: Այդ երգերուն վանկային բնոյթը ա'լ աւելի շեշտելու համար՝ Կանաչեան ընդգծած է երգաչափին իւրաքանչիւր զարկը, քայլերգային շեշտաւորումներով եւ կամ «լէ լէ»ներու մաս մը աւելցնելով միայնակ (*solo*) - երգչախումբ փոխասացութիւնը վերջանալէ ետք: Այս ձեւով, արաբական հազիւ երգուելիք երգերը վերածուած են բեմերու վրայ ներկայացուելիք երաժշտական կտորներու:

Կ'ուզեմ խօսիլ Կանաչեանի անտիպ եւ ոչնչացուած գործերուն մասին: *Նախօրի* հեղինակին առասպելական խստապահանջութեան զոհ գացած են մաս մը կտորներ, որոնցմէ կարելորագոյնն է բանաստեղծ *Չարիֆեանի հենկթը*ին վրայ յօրինուած պոեման, մեներգ-արտասանութիւն խմբերգային ընկերակցութեամբ: Այս կտորը հեղինակին կողմէ պատռուած է 1958ին, Պէյրութի դէպքերուն ընթացքին, յուսահատութեան վայրկեանի մը, ուրիշ թուղթերու հետ միասին, երբ հազիւ սկսած էր անոր վերջնական ձեւ մը տալու աշխատանքին: Գրեթէ վերջնական վիճակին մէջ, այս պոեմը երկու անգամ ներկայացուած է Պէյրութի մէջ 1942ին եւ 1945ին: 1951ին **Գուսանի** տարեկան երգահանդէսի ընթացքին առաջին անգամ ունկնդրուած է *Խորոտ Դիլբար* երգչախմբային կտորը, որմէ ոչ մէկ հետք գտած եմ իր ձեռագիրներուն կամ լոյս տեսած տետրակներուն մէջ: Հաւանաբար նոթագրած է անձնական տետրակի մը մէջ որ չէ դրուած իմ տրամադրութեանս տակ եւ կամ ոչնչացուած է 1958ին:

Կանաչեանի ձեռագիրներուն կարելորագոյնը անշուշտ իր *Աբեղան* օփերան է: Սակայն անոր անցնելէ առաջ կ'ուզեմ երկու խօսք ըսել հեղինակին մէկ ուրիշ ձեռագիրին մասին, որ կը պատկանի եկեղեցական երաժշտութեան: 1943 Մարտ 28ին, Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի Չեփըլին մէջ առաջին անգամ ունկնդրուած է հայկական պատարագը իր մէկ նոր տարազին տակ, երգուած **Գուսանի** կողմէ, երգեհոնի ընկերակցութեամբ: Այս կրօնական համերգի հովանաւորութիւնը ստանձնած էր Անթիլիասի այդ օրերու տեղապահը՝ Խադ Սրբազան, որ Ասպետի Խաչով վարձատրած է Կանաչեանը: Ան կատարած է համադրումի գործ մը՝ առնելով Կոմիտասեան եւ Եկմալեան պատարագներէն ամբողջութիւն ներկայացնող հատուածներ, ինչպէս նաեւ միքանի շարականներ, այս բոլորէն կազմելով Յիսուսի ծնունդէն մինչեւ յարութիւնը երկարող օրհներգութիւն մը: Բազմաձայնուած են բոլոր միաձայն կտորները ու զօդումի անհրաժեշտ աշխատանքը տարուած է՝ միութիւն մը տալու մտահոգութեամբ: Ընդհանուրին կ'ընկերանայ երգեհոնը,

1919, Արամա. Կեդրոնը՝ Կանաչեան եւ Թումանյան

գրեթէ անընդհատ: Այս եկեղեցական հագներգութիւնը (rhapsodie), որ պատրաստուած է 1941-42 տարեշրջանին, կը բաղկանայ 3 մասերէ: Ա. մասը կը սկսի *Օրինեցէք Գովեցէքի* Կանաչեանի բազմաձայնութեամբ՝ երկսեռ երգչախումբի համար: Ասոր կը յաջորդէ Եկմալեանի *Հայր Մերը*, որմէ ետք կու գան կրկին Կանաչեանի դաշնաւորած *Ո՛վ Չարմանալի* եւ *Գետ Մի՛ Չարիւորի* կտորները: Այս վերջինները միայնակ սոսկ (tenor solo) ձայնի համար գրուած են, երգեհոնի ընկերակցութեամբ, ինչպէս նաեւ Ա. մասի Կանաչեանի վերջին կտորը՝ *Ու՛ր Ես Մայր Իմը*: Բ. մասը կը սկսի Եկմալեանի *Փառք Զեզ Տէր Աստուածով* եւ կը վերջանայ *Օրինեալ Է Աստուածով*: Կանաչեանի կողմէ դաշնաւորուած են *Ուրախ Լերի* զուգերգաւորումը եւ ընդարձակ փոխասացութեան մը (դպիր-սարկաւազ)ի բաժինը, դպիրինը ըլլալով Եկմալեանէն: Եւ վերջապէս Գ. մասը կը պարունակէ Արեւագալի Շարականը՝ *Ճգնաւորք Աստուծոյ*՝ քառաձայն երգչախումբի եւ մեներգի համար (Կանաչեան):

Ընդհանուր առումով, այս գործը աւելի ներկայացումի (իբրեւ օրհներգութիւն oratorio), դասաւորումի եւ դաշնաւորումի գործ մըն է, քան թէ ինքնայատուկ ստեղծագործութիւն մը: Հետաքրքրական է սակայն փոխասացութիւնը չափաւորելու Կանաչեանի ճիգը: Ընդհանրապէս մեր ժամերգութիւններու ընթացքին *Եւ եւս խաղաղութեան գՏէր աղա-չեսցուք Տէր Ողորմեան* կ'երգուի մէկ շունչով, անպարագիծ ձայնով մը որ կը պարունակէ իր մէջ անկայուն փոքրիկ ելեւէջներ՝ անորոշ ձայնա-նիշերով եւ այս ամբողջութիւնը կը ձգէ տարտամ զրուցերգութեան մը

(*récitatif*) տպաւորութիւնը: Այս արդէն իսկ կիսատ երաժշտութիւնը կը դադրի երգեցողութիւն ըլլալէ, երբ այս բոլորին վրայ կու գան աւելնալու *mélismatique* հատուածներ (*նոյն* վանկի վրայ եղած երաժշտական ելեւէջներ): Կանաչեան ջանացած է այս բոլորը կշռութաւորել՝ երգեհոնի դաշնեակներու (*accords*) մէջբերումներով, եւ չափաւորել՝ ձայնաչափերու գծիկներու միջեւ զանոնք տեղաւորելով: Աւելի լայն ըմբռնումով մը, կարելի է ըսել որ Կանաչեան ուզած է փոխարինել բիւզանդական-արեւելեան աւանդութիւնը արեւմտեան երաժշտութեան թեքնիքով, երգասացութիւնը աւելի դիրիմաց եւ դիրահաս դարձնելու մտահոգութենէ մղուած:

Ուրախ Լերի երկրորդ ձայնը աւելի ընկերակցութիւն մըն է, քան երկրորդ երգասացութիւն մը, շատ նախնական բազմերգագրութիւն մը (*contrepoint*)՝ բուն եղանակը աւելի եւս ցայտուն դարձնելու նպատակով եղած հաւանաբար, ընդգծելու անոր խորունկ եւ յոռետես ուրախութիւնը:

Երգեհոնը ձայնական սիւն մըն է կամ երաժշտական շաղախ մը ձայներու միջեւ, ինչպէս նաեւ ընդհանուր կրօնական մթնոլորտ մը ստեղծելու բաւական դիրին միջոց մը եւ, ինչու չէ, երկարատեւ *a capella* երգեցողութեան մը միօրինակութիւնը ծածկող ճոխ ներկայութիւն մը: Երբեմն կը ծառայէ իբրեւ կցորդ-միջերգանք (*interlude*), նաեւ նախերգանք (*prélude*) եւ յետերգանք (*postlude*). Երգչախումբի երգեցողութեան ժամանակ նորութիւն մը չի բերեր. *փոխասացութեան* միջոցին դաշնեակներու (*accords*) շարք մը կը նուագէ դպիրի եւ սարկաւազի զրուցերգութիւնը մերկ եւ անպարոյր չձգելու համար: Կը կարծեմ որ գլխաւոր նպատակներէն մէկն ալ մեներգերուն (*Գետ Մի Չարիւորիք* եւ *Ուր Ես Մայր Իմ*, ինչպէս նաեւ Կոմիտասի *Բազմութիւնքը*) ընկերակցիլն է: Այս ամբողջ յայտագրին մէջ կայ միայնակ երգեհոն մը (*orgue solo*)՝ Եկմալեանէն՝ *Ամէն Հայր Սուրբը*:

Անհատական ստեղծագործութեան փորձ մը կատարուած է *Օրինեցէք Գովեցէքի* մէջ: Մեղեդին, Կանաչեանի գրիչին տակ, աշխարհականացած է, արեւմտականացած, եւ իր խորհուրդէն մաս մը պարպուած: Առաջին երեք ձայնաչափերու մէջ գտնուող մեղեդին, անյապաղ համաչափութեամբ մը (*symetrie*) կրկնուած է չորեակ մը (*quarte*) վերէն: Այս օրինակին մէջ կարելի է տեսնել նաեւ որ 7րդ եւ 8րդ չափերը գրեթէ նոյն նախադասութիւններն են, բացի այն մանրամասնութենէն որ մէկը կը բարձրանայ եւ միւսը կ'իջնէ: Իսկ 10րդ չափը կը պարունակէ երկու յար եւ նման ֆիկիրներ՝ ամբողջացնելով մեղեդիին ոճական դրսեւորումը: Այս չափաբանական մտածողութիւնը, ըստ մեր դիտողութեան, խոտոր կը համեմատի մեր ազգային եկեղեցական երաժշտական ոգին: Բներգը ինքնին քնքուշ է եւ առիւնքնող, սակայն կրօնական դոյզն իսկ խորհուրդ չի պարունակեր: Նոյն նկատողութիւնը կարելի է ընել *Գետ Մի*

Չարիուրիի վերջին չորս չափերուն համար (առաջին 4ը՝ զուտ եկմալ-եանական ոճով գրուած): Շատ հաւանական է, այստեղ եւ այլուր, որ Կանաչեան յիշած ըլլայ René Lenormandի ուսուցումը. այս վերջինը - Փարիզի իր ուսուցիչը - չէր կրնար ձերբազատած ըլլալ ԺԹ. դարու վերջին ֆրանսացի m  lodistներու հմայքէն (Massenet, D'Indy, Gounod, G. Charpentier...): Մեղեդիի մը քնքշութիւնը եւ հաղորդականութիւնը երգահանութեան մեծագոյն արժանիքներէն մէկը համարուած էր, մանաւանդ օփերայի եւ մեներգի վարպետներուն կողմէ: Փարիզի մէջ, իր ուսումնական կարճատեւ շրջանին, Կանաչեան չէր կրնար անմասն մնացած ըլլալ այդ հոսանքէն: Զնքշացումի եւ տափակեցման այս թերութիւնը, թերութիւնն է ամբողջ Արեւմտեան Եւրոպայի վիպապաշտութեան ինքնագոհ մտածողութեան:

Բազմաձայնութեան տեսակետէ, վերջապէս, շատ աւելի նպատակայարմար պիտի ըլլար հայկական եկեղեցական բներգերուն մօտենալ բազմերգութեան (contrepont) մտածումով, փոխանակ՝ ներդաշնագիտութեան (harmonie): Սակայն Կանաչեանի նպատակը, հոս, աւելի երաժշտական մթերքի ճոխացումեղած է, քան թէ անոր մասերու ներքին զարգացումը: Միայն այս պարագան է որ մասամբ մը կը մեղմացնէ եկեղեցական երաժշտութեան այս աշխարհականացումը:

1938ի ամառը Կանաչեան կը գրէ *Աբեղան* 3 արարնոց օփերան՝ Շանթի *Հին Աստուածներ*էն պատրաստած թատերագրքոյկին վրայ (libretto): Կանաչեան ինքն իր ձեռքով զայն պատրաստած է, բոլոր տրամը կեդրոնացնելով Աբեղայի անձին վրայ: Դերակատարներն են աբեղան՝ սոսկ (t  nor), Մեղան՝ զիլ (soprano), իշխանը՝ թաւ (baritone), քրմապետը՝ բամբ (basse). խմբական դերերը կատարողներն են միգանուշները, զօրականները, աղջիկները եւ վերջապէս քրմուհին՝ Գ. արարի իր նշանաւոր պարով:

Նշանակութեան տեսակետէ՝ ան կը ներկայացնէ Աբեղայի ներաշխարհը: 3 արարները կը պատկերացնեն 3 տեսարաններ, այդ ներաշխարհը պարզող 3 զանազան ապրումներու: Աբեղան կ'աղօթէ իր խուցին մէջ եւ սաղմոսերգութեանց ընդմէջէն, երեւակայութեամբ կ'ապրի այդ 3 տեսիլները: Գ. արարի վերջաւորութեան զայն կրկին կը գտնենք իր խուցին առաջ՝ սպառած վիճակի մէջ, իր «հին ու միշտ նոր» աստուածներուն երկրպագելէ վերջ:

Այս օփերան, իր ամբողջութեան մէջ, ներկայացուած է 1939ին Պէյրութի Կրան Թէաթր թատրոնին մէջ:

Առաջին ձեռագիր մը զայն կը ներկայացնէ անկատար վիճակի մէջ, երգ-դաշնակ ձեւի տակ: Երկրորդ ձեռագիր մը՝ աւելի կատարեալ – սակայն ոչ-շատ տարբեր առաջինէն – կրկին երգ-դաշնակ ձեւի տակ, այժմ կը գտնուի Երեւանի Չարենցի Անուան Գրականութեան Եւ Արուեստի Թանգարանը: Այս վերջինին մէջ նշանակուած են բեմական մանրա-

մասնություններ, ինչպես նաեւ նուագախումբի գործիքային բաժանումները: Ըստ տիկին Կանաչեանի՝ Գ. ձեռագիր մըն ալ պետք է գոյութիւն ունեցած ըլլայ, ամբողջ օփերան իր վերջնական ներկայացուելիք ձեւին տակ: Կանաչեան մատիտով եւ մելանով շատ մը տեղեր փոփոխություններ մտցուցած է 1939ի ներկայացումէն ետք, ինչպես նաեւ ուրիշ մասերու հիմնական վերամշակումը ծրագրած է կատարել, բայց, չէ կրցած զայն իրագործել: Հաւանական է որ շատ չանցած *Աբեղան* բեմադրուի հայրենիքի մէջ, մեկնելով Երեւանի ձեռագրէն կատարուելիք իրագործումէ՞:

Կանաչեանի երկարաշունչ գործը, զուտ ստեղծագործական տեսակետէ, մասնայատուկ նկարագիր մը չունի՝ ըլլայ կերպի, ըլլայ տրամաթիք, ըլլայ հայկականութեան տեսակետէ. աւելի փորձ մըն է, մասամբ յաջողած մասերով, քան թէ վարպետօրէն կատարուած անբասիր ամբողջութիւն մը: Սակայն երկը համապատասխան չըլլալով հեղինակի վերջնական փափաքին՝ անկարելի է վերջնական կարծիք մը տարագել: Իմ ըսելիքներս կը բխին անկատար ձեռագրէ մը կատարուած ընթերցանութենէ: Անհրաժեշտ է որ բեմադրութեան մը պարագային նկատի առնուին վերոյիշեալ 3 ձեռագիրերը միասնաբար եւ կատարուին մաս մը կրճատումներ ու լրացումներ, ինչպես նաեւ հիմնական նուագախմբաւորում (orchestration):

Ա. արարը կը ներկայացնէ *Աբեղան* իր խուցին մէջ, աղօթքի պահուն: Սաղմոսերգութեան մը ընթացքին՝ Սեդային տեսիլքը՝ հագիւ նման, կ'երեւայ իրեն: Սաղմոսասացներու խիտ եւ պարզ փոխասացութիւնը՝ «Ո՛չ է խաղաղութիւն ոսկերաց իմոց յերեսաց մեղաց իմոց»ը կը պղտորի յանկարծ ալիքներու յորձանքով մը եւ կը լսուին մեղմ ու աղջկային «եկու՛ր»ներ: Կրօնական մթնոլորտը արդէն չքացած է եւ *Աբեղան* մեղմ կը շշնջէ «Սեդա՛»: Արդէն սկսած է առաջին տեսիլքը, «դուն Էութեանս հմայքը, դուն թագուհին մտքերուս»: Գրեթէ ամբողջ արարը *Աբեղայ-Սեդա* երկխօսութիւն է (dialogue), ուր աւանդական եւ պայմանադրական մեներգերը (aria) եւ զուգերգերը (duo) չեն պակսիր: *Աբեղային* այս մտամոլորտումը կանգ կ'առնէ, «բայց ո՛չ, սա պատրանք է դելի», սակայն երեւակայական աշխարհը վերսկսելով՝ այս անգամ միգանուշներն են որ կ'արձագանգեն «դելի դելի թել թելի, պարենք երգենք թել թելի, զուցէ սիրտը թեթելի»: Գերմարդկային ճիգով մը *Աբեղան* տակաւին կը յաջողի ըսել «ես կորսուած մեղաւոր մ'եմ, օգնե՛ ինձի Տէ՛ր...», սակայն իրականութեան հետ այս վերջին կապն ալ կը փրթի, «ես դեռ այնպէս յոգնա՛ծ եմ», «փոթորիկը...Սեդան լանջիդ», Սեդան եւ միգանուշներն են որ վերջնականապէս կուլ կու տան *Աբեղան* (կը յիշեցնէ Tannhäuser Venusbergի մէջ):

Այս Ա. արարը կարելի է նկատել զուտ մեղեդիական կամ քաղցրերգական յղացում: Զաղցրահնչիւն մեներգերու եւ զուգերգերու անվերջ

շարան մըն է, ունկնդիրը միօրինակութեան վարժեցնող: Երգերու կազմութիւնն ալ կրկնութիւններու վրայ հիմնուած է եւ այդ կրկնութիւններն անգամ իրար կը նմանին: Բացարձակ կրաւորական երաժշտութիւն մը՝ պայմանադրական շարահիւսութեամբ զարգացող: Ոչ մէկ ակնթարթ Աբեղան կը գտնուի տրամաթիք զսպուած վայրկեաններու մէջ, եւ կամ տեսիլներու մղձաւանջին անձնատուր: Ան ինքնահաւան մտամոլորումի մը ենթակայ է, գրեթէ իր մուրագին հասած սիրահարի մը պէս. հեշտանքով առցուն՝ կ'երգէ սիրային իր cavatineը: Կանաչեանի երաժշտութիւնը կատարելապէս կը համապատասխանէ J.J.Rousseauի սահմանած երաժշտութեան, "art de combiner les sons d'une manière agréable à l'oreille":

Բ. արարին, Աբեղան, հետեւելով Սեդայի տեսիլքին, ինքզինք կը գտնէ չաստուածներու տաճարին մէջ: Հագիւ թէ հարց կու տայ «ի՞նչ շէնք է սա»՝ ներսէն կը լսէ աղջիկներու ծիծաղն ու երգը՝ «կեցցեն քաջերը, ապրին քաջերը... անպակաս ըլլայ կեանքին կռիւը»: Աղջիկները բեմ կը մտնեն. Աբեղան կը պահուըտի. աղջիկներուն կը յաջորդեն պատերազմէն յաղթական վերադարձող զօրականները եւ Աբեղան ներկայ կ'ըլլայ, ծածուկ, բազոսական կերուխումի՝ իբրեւ պատրաստութիւն Բագինի արարողութեան: Librettoն սերտօրէն կը հետեւի Շանթի նկարագրութեան: Իշխանը՝ Սեդային հայրը, կը յորդորէ կռուողները՝ «կռիւը կեանքն է աշխարհի, սերը վայելքն է աշխարհի»: Կը յաջորդեն աւանդական ձօները, մէկը՝ Վահագնին, կռուի եւ կեանքի աստծուն, իսկ միւսը՝ Աստղիկին, սիրոյ աստուածուհիին: Չօրականները եւ աղջիկները խմբովին կը մասնակցին երջանկութեամբ հարբած, գինիի թասերը բարձրացուցած: Ահա հոս է, որ նուագախումբի 6 չափնոց հրաւերէն ետք, Աբեղան դուրս կը խուժէ իր թաքստոցէն՝ «տու՛՛ք, թաս մ'ալ ինձի, ե՛ս ալ կ'ուզեմ խմել»: Ընդհանուր զարմանքը տեղի կու տայ ընդհանուր արհամարհանքի. իշխանէն ետք զօրականներն են որ գայն «մուրացկաններու սեղան»ը կը դրկեն, զրկելէ ետք «վայելքի եղջիր»էն: Իզուր Աբեղան կը յիշեցնէ իշխանին թէ ազատարարն է իր աղջկան: Իշխանը գայն դուրս կը վռնտէ, ըսելով. «սուր չունեցողին հոս տեղ չկայ»: Աբեղային ներկայութիւնը ընդհանուր մոռացութեան կ'ենթարկուի եւ տեղի կ'ունենայ բագինի արարողութիւնը, որուն ան ակամայ ներկայ կը գտնուի: Այս բաւական երկար արարը վերջ կը գտնէ զօրականի մը եւ Աբեղային ընդհարումով, որուն ընթացքին մեր հերոսը կը յաջողի դիմացինը զինաթափ ընել եւ գրաւել անոր տեղը: Ընդհանուր ընդունելութեան մէջ ան կը պահանջէ նոր թաս մը գինիով լեցուն եւ կեանքի կռուին ու Աստղիկին վերցնելէ ետք իր եղջիրը, վերջին ձօնը կը մատուցանէ Սեդային: Վարագոյրը կ'իջնէ երբ բոլորը պատրաստ են երկրպագութեան արարողութեան:

Բ. արարին ձեռագրէն շատ մը տեղեր ընդգծուած են հաստ մելանով

Եւ կամ շրջանակի մէջ առնուած են: Կանաչեան մտադրած է այդ մասերը հիմնովին վերամշակել: Վերջնական չեն նաեւ կարգ մը տեղեր, ուր, սկզբնական սեւ մելանին վրայ կամ քովը, տարբեր գոյնի մատիտներով ցուցմունքներ եղած են եւ կամ նոթեր աւելցած են:

Եթէ Ա. արարը քաղցրերգական անուանեցինք, այս արարը քայլերգային կամ մարտերգային կրնանք կոչել: Իշխանը, Ա. եւ Բ. զօրականները, աղջիկներու երգչախումբը, Աբեղան ինքը նոյն մեծաշուք, պերճափայլ ոճը ունին: Միայն քրմապետն է, որ արարի սկիզբին, հակառակ նոյնանման մոթիֆներէ կազմուած իր մեներգին, ունի պարզ բայց խորունկ ներկայութիւն մը: Նախամուտի զուտ գործիքային երաժշտութիւնը արդէն իսկ պոռոտախօսութեան մը տպաւորութիւնը կը ձգէ. զօրագունդի մը տողանցքին համար գրուած է կարծես: Իրականութեան մէջ, այնքան ալ օփերայի նիւթ չէ հեթանոսական ամբարտաւանութեամբ յագեցած զինուորական այս խառնիճաղանջը: Աբեղան իր թաքստոցէն շուտ պետք է դուրս ելլէ՝ ունկնդիրին ծանձրանալէն շատ առաջ: Քննենք ամենատրամաթիք վայրկեանը՝ Աբեղային եւ իշխանին հանդիպումը. ինչու՞ արդեօք նուագախումբը կը մարի յանկարծ՝ բաւական փոթորկալից թաւալումէ մը ետք եւ հարցական դաշնեակներ կը հնչեցնէ, երբ Աբեղան ներս կը խուժէ. չէ՞ որ եկեղեցական մը չէ ան այլեւս: Կասկածի եւ «լինել թէ չլինել»ու երկընտրանքներէն անդին անցած է: Ընդհակառակը, ան աւելի յաղթական է քան 1000 իշխաններ հաւաքաբար, քանի որ ներքին կերպարանափոխութեան մը ենթարկուած է, որքան որ ալ ամբողջ օփերան երազ մը ներկայացնէ: Ուրիշ բան. երբ Աբեղան «տուէ՛ք թաս մ'ալ ինծի» կը պոռայ՝ իշխանը երաժշտականօրէն նոյն լեզուն կը գործածէ իր պատասխանին մէջ՝ «դուն հոս ի՞նչ գործ ունիս, սեւագգեստ»: Որքան որ ալ անվախ զինուորական՝ ան շփոթանքի վայրկեան մը պետք է ունենայ. մինչդեռ հոս այնպէս կը պատասխանէ որ կարծես կը սպասէր Աբեղային բեմ գալուն: Տրամաթիք ներքին - անհատական եւ արտաքին - շարժամղումի կորիզներ հոս եւս գոյութիւն չունին: Գործը շատ հեռու է իրապաշտութենէ եւ շատ յաճախ կորսուած է պայմանադրական խաբուսիկ աւելորդաբանութիւններու մէջ: Ոչ մէկ վայրկեան, մեղեդիացումէ քայլերգացումի անցնող Աբեղան, երաժշտական տեսակէտէ, ճշգրիտ ներաշխարհ կը ներկայացնէ քաջութեան, մոլորումի, մղձաւանջի, սիրոյ արբեցողութեան: Ան միշտ նոյն թուլամորթ սալոնի պարոնն է՝ սիրահարած, բռնազբօսիկ, ակտերու ակամայ դերակատար:

Գ. արարը համեմատաբար յաջող գործողութիւն մըն է. ոչ միայն տրամաթիք տեսակէտէ աւելի իրական է, այլեւ երաժշտական ստեղծագործական տեսակէտէ՝ աւելի ամբողջական: Հոս կը ներկայանայ մեհեանի տեսարանը՝ երկրպագութիւնը չաստուածներու խորանին առջեւ: Աբեղան հեթանոսական արեւի առաջ կը գտնուի բոլորին կող-

քին: Երկրպագութեան ազդարարութեան միջոցին, երբ բոլորը ծնկաչոք կ'ընդառաջեն հրամանին՝ Աբեղան կը մնայ անայլայլ. իշխանին, քրմապետին եւ խումբին իրերայաջորդ յորդորանքները՝ «Երկրպագէ՛, շուարած», ոչ մէկ ազդեցութիւն ունին իր վրայ, մինչեւ որ Սեդային ձայնը զինք կ'առաջնորդէ երկրպագելու եւ Աբեղան կ'երկրպագէ: Օփերայի վերջաւորութեան կրկին կը լսուին Ա. արարին սկիզբի սաղմոսասացներու «ոչ է խաղաղութիւն ոսկերաց...»ը մինչ Աբեղան զգետնուած է յատակին:

Verdիի նախերգանքները յիշեցնող նախանուագով մը կը սկսի Գ. արարը, ուր լսուող երեք զանազան մոթիֆները յետագային գործածուած են արարողութեան ընթացքին, իրենց բնոյթին համեմատ: Այս վերջին արարը կը պարունակէ պարագլխերգ մը (leit-motif), որ ծնունդ կու տայ միւս բոլոր բներգերուն եւ կ'երանգաւորէ ամբողջութիւնը՝ անոր միութիւն շնորհելով: Ընդհանուրը աւելի հարուստ է երաժշտականութեամբ եւ օրկանական կապով. երաժշտական մտքերը իրարու միացած են զուտ նուագախմբային կցորդներով: Իշխանը եւ խումբը երկրորդական դերեր ունին: Աբեղան վերջապէս տղամարդ մըն է հոս, իր առանձնութեան փոթորիկին մէջ եւ երբ յաղթականօրէն կը պարտուի Սեդային կանչէն, անոր յուզումը մեզի ալ կը փոխանցուի: Ան իսկապէս կը տառապի եւ կը համոզէ մեզ իր ներկայութեամբ:

Գ. արարը կը պարունակէ նշանաւոր «քրմուհիին պար»ը, որուն ներկայ կը գտնուին իշխանը եւ Աբեղան՝ երկրպագումի գործողութենէն առաջ: Նմանութեան եզր մը կարելի է գտնել ասոր եւ Gounodի *Faust* օփերայի այն տեսարանին մէջ, ուր Faust Mephistoի կողմէ կ'առաջնորդուի ներկայ գտնուելու “La nuit de Walpurgis”ի հեթանոսական պարախաղին (ballet): Քրմուհիին պարը, զուտ երաժշտական տեսակետէ, յաջողագոյն մասն է ամբողջ օփերային եւ կարելի է առանձին ներկայացնել յարմար նուագախմբաւորումէ եւ քիչ մը զարգացումի աշխատանքէ ետք: Ինչպէս միշտ՝ կրկնութիւնները շատ են եւ միօրինակ, սակայն մոթիֆները ինքնայատուկ են եւ կենդանի:

Կանաչեանի *Աբեղան* արեւմտեան ոճով գրուած օփերա մըն է եւ ազդուած է ֆրանսական վիպապաշտ շրջանի պայմանադրական յատկագիծի վրայ բարձրացող նոյնօրինակ բեմերգութիւններէ: Ցաւալի է որ հեղինակը ժամանակ կամ միջոց չէ ունեցած, ներկայացումի թուականէն մինչեւ իր մահը, զայն կրկին աշխատասիրելու եւ վերակերտելու: Մինչ այդ՝ Կանաչեան զգացած է որ իր հանճարը ուրիշ մարզի համար ստեղծուած է. ան իր արելը թափած է *Տալիլ*օներու եւ *Յոյ Նար*ներու ակօսներուն մէջ:

* * *

Մինչեւ 1946 թուականը, Կանաչեան ո'չ միայն հրատարակուած

կտոր չունի (1919, 1920 *Հայ Գուսանի* հատորներու մեջիններէն զատ), այլ վերջնական կերպար ունեցող գործ ալ չունի, որովհետեւ ան, խորքին մէջ, իբրեւ հեղինակ-երգահան չէ գործած, այլ իբրեւ խմբավար-ուսուցիչ, **Գուսանի** ղեկավար: Իր ստեղծագործողի տաղանդը ակամայ մեզի - **գուսանականներու** - ներկայացուցած է, եւ մեզ յուզած ու հրճուեցուցած է, գալիք տարեկան համերգին իր համեստ տուրքը տալու մղումէն եւ պարագայական այդ պարտադրանքէն ձգտուած, եւ այդ առթիւ աշատասիրած իր *Տալիօ*-ին կամ *Հոյ Նարին* ընդմէջէն: Կանաչեան պէտք ալ չէ զգացած իր նորագրածը ձեռքերնիս տալու - կարծես եղածը անկատար հեղինակութիւն մը ըլլար - փափաքելով, ճիշդ գուսանի մը նման, բերանացի մեզի փոխանցել իր սորվեցնելիքները: Այդպէս փոխանցած է մեզի նաեւ Կոմիտասի խմբերգերը, որոնք վերջնականօրէն հրատարակուած էին եւ մեզմէ իւրաքանչիւրը կրնար մէյմէկ օրինակ ունենալ իր ձեռքին մէջ:

1946ի յոբելեանին առիթով է միայն, որ կը կազմուի Կանաչեանի Յոբելեանական Կեդրոնական Յանձնախումբը, այն, որ 1947ին պիտի ձեռնարկէր մինչեւ այդ **Գուսան** երգչախումբի համար եւ Կիպրոսի մէջ յօրինուած Կանաչեանի գործերուն (մեներգերը ներառեալ) հրատարակութեան: Ահա հիմնական գործը, որ կը դարձնէր Կանաչեանը հեղինակ, ստիպելով զայն մտածելու նաեւ **Գուսան**էն անդին, գալիք երգչախումբերու եւ երաժիշտներու մասին:

1957 թուի կարեւորութիւնը կը կայանայ **Գուսանի** հիմնական դերին մէջ՝ Կանաչեանի ստեղծագործական կեանքին առնչութեամբ: 1906էն սկսեալ, իր շուրջ հաւաքուած բոլոր խումբերուն մէջ **Գուսանը**, որ 1933էն իվեր յարատեւ փոփոխութիւններով կը կազմուէր, կը կազմաւորուէր, կը կազմակերպուէր, անկասկած եղած է ամենակարեւորը, մօտ 30 տարուան իր գոյութեամբ Պէյրուսի մէջ: «Պէյրուս հաստատուե-

14 Ապրիլ 1924. Հալէպ,
Քնար եւ Բարսեղ Կանաչեաններ

լէս վերջ, այնքա՛ն ծանրաբեռնուած էի մասնակի դասերով, որ ինծի համար շատ դժուար էր նոր ստեղծագործութիւններ կատարել: **Գուսանի** գոյութիւնն էր որ մղեց զիս նոր խմբերգեր յօրինելու:... Իր մշտատեւ գոյութենէն քաջալերանք ստացայ՝ ընդհատուած գործս հին թափով շարունակելու, եւ անկարելին ըրի տարին գոնէ նոր խմբերգ մը արտադրելու համար» կը յայտարարէ հեղինակը: Երբ նկատի առնենք արհեստով երգահաններու ստեղծագործութիւնները, մանաւանդ ֆրանսական դպրոցի պատկանող (վիպապաշտ շրջանին յատկապէս), անօրինակ գերարտադրողականութեան մը կը հանդիպինք եւ ակամայ կը տարուինք Կանաչեանը նկատելու ծոյլ հեղինակ մը, երբ կը տեսնենք մօտ կէս դարու իր ստեղծագործական գործունեութիւնը ամփոփուած միջակի բարակ տետրակներու մէջ: Սակայն եթէ հատորներու մէջ ամփոփելու կարելիութիւնը ըլլար անոր կէս դարու խմբավար-ուսուցիչի գործունեութիւնը, մանաւանդ սկսեալ Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան մէջ իր պաշտօնավարութենէն (1926-1932) մինչեւ Պէյրութ՝ **Գուսանի** հետ (1933-1961), այն ժամանակ յստակ պիտի ըլլար անոր երաժշտի գործունեութեան պարագայական ըլլալը, որուն - շատ կարելոր է շէշտել հոս - բնաւ բացասական իմաստ պէտք չէ տալ. երեւոյթը պէտք է հասկնալ գետեղելով զայն պատմա-ընկերաբանական մասնայատուկ հայկական շրջանակին մէջ: Բոլոր համեմատութիւնները պահելով, Կանաչեանի հեղինակի հանգամանքը կարելի է նմանցնել Պախի ստեղծագործական գործունեութեան. Պախի գրեթէ բոլոր գործերը պարագայական են, կարելի է ըսել՝ ապսպրանքներ: Կարելի է հաստատել անվարան թէ Պախ, ինչպէս Կանաչեան, գործած է իբրեւ արհեստագետ, բառին բարձր իմաստով, պահանջներ գոհացնող գործիչ - ներքին, ազնիւ եւ ազնուացնող պահանջներ - եւ ոչ իբրեւ արուեստագետ բառին անհատապաշտ-վիպապաշտ առումով՝ ինքնագոհացումի մը անձնակերպոն տուայտանքները իբրեւ դրդապատճառ ունենալով:

1947ի Յոբելէնական Կեդրոնական Յանձնախումբի հրատարակած տետրակներուն առաջինը կը կազմէ *Տալիժ*: Ճշմարիտ երաժշտական քննութեան մը համար, պէտք է որ մեկնէինք, այս տետրակներու կողքին, Կանաչեանի ձեռագիրներէն եւս. սակայն երկու իրողութիւններ մեծապէս կը մեղմացնեն այդպէս չընելու պարագան. առաջինը այն է որ հնագիտական իմաստով ձեռագիրեր կարելի չէ համարել գոյութիւն ունեցողները, այլ նախատիպային (prototype), իոն գրուածները հաւանական եւ գրեթէ մշտական փոփոխութիւններու ենթարկուելու ենթակայ ըլլալով հեղինակին կողմէ: Երկրորդ իրողութիւնը առաջինին կը հետեւի. Կանաչեան անձամբ տպագրութեան եւ հրատարակութեան յանձնած է իր ձեռագրերը անոնց տալէ ետք իր ուզած վերջնական ձեւաւորումը. իւրաքանչիւր տետրակ կը կրէ հեղինակին կնիքային ստորագրութիւնը, ինչպէս նաեւ Կ.Յ.Կ. Յանձնախումբի կնիքը եւ գրութիւն մը

որ կ'ըսէ թէ այդ այդ երկու կնիքները «չկրող պրակները անվաւեր են»: Ատկէ վերջն ալ, ամեն տարի փոփոխութեան եթարկուող **Գուսանի** կատարողական կարողութիւնները չափելով, Կանաչեան փոքր, երբեմն աննշան մանրամասնութիւններ աւելցուցած է (կամ պակսեցուցած)՝ արդէն իսկ տպուած այդ կտորներուն վրայ, բայց իվերջոյ երաժիշտներու համար վերջնականը միշտ ալ կը մնայ ա՛յն՝ ինչ որ տպուած է, հեղինակին իսկ հաւանութեամբ:

*Տալիլօ*ն ըլլալով Կանաչեան ստեղծագործողի ոճը վերջնականապէս բնորոշող առաջին կտորը, հարկ է բաւական հանգամանօրէն անդրադառնալ անոր կառոյցի բոլոր տարերքին: Այս առաջին պրակին երբ առաջին էջը կը բանանք, հոն, կողքին ետեւը, կը կարդանք (հայերէնով եւ ֆրանսերէնով) միջանի բացատրութիւններ հեղինակին կողմէ տրուած՝ ժողովրդական բներգին գոյացումը բացատրող, ինչպէս նաեւ՝ օգտագործուած տոհմիկ բներգերու ամփոփումը: Այս փոքրիկ ներածականին կը հանդպինք գրեթէ բոլոր երգչախմբային կտորներու սկիզբը (բացի *Նախօրէն* եւ միջանի փոքր կտորներէ, զուտ իր հեղինակութիւնները): Այս ոչ միայն հեղինակութեան ընդհանուր ընթերցումը կը դիւրացնէ, այլ մանաւանդ բներգերու ժողովուրդէն քաղուած ըլլալը կը յայտնէ, միանգամայն մեր առաջ պարզելով իր ճաշակը եւ մեզ մտածելու մղելով այս կամաւոր եւ քմահաճ ընտրութեան մասին: Այս սկզբնական երկտողէն կը պարզուի, որ *Տալիլօ*ի բներգային ատաղձը կազմող երեք երգերը քաղուած են 1922ին, Ադեքսանդրիոյ մէջ, վանեցիի մը բերնէն: Կարելի չէ կասկածիլ որ անոնք կը պատկանին Վանի շրջանի ժողովրդական տոհմիկ երաժշտութեան գանձին, սակայն ճիշդը ի՞նչպէս լսած է Կանաչեան իր վանեցի բարեկամին բերնէն. այնպէս ինչպէս որ կը տեսնենք կողքին ետեւը արտագրուա՞ծ, թե՞ անոր մէկ փոփոխակը, զոր Կանաչեան նուագագոյն յստակացման մը ենթարկած է զայն օգտագործելի վիճակի մը հասցնելով իր ընելիք մշակումներուն իբրեւ ատաղձ ծառայեցնելու համար: Հարցը կը մնայ անպատասխան, Կանաչեան ակներեւ կերպով նուիրուած չըլլալով Կոմիտասի նման ժողովրդական երգերը գտելու եւ յղկելու գործին (Վանի շրջանի երգերը թերեւս այնքան ալ խաթարուած չէին օտարամուտ տարրերով, ինչպէս որ վանեցի ժողովուրդը թրքախօս չեղաւ): Յամենայնդէպս, ակնյայտ է Կանաչեանի օգտագործման եղանակը. բներգային ներքին ոչ մէկ սրբագրում կամ բարեփոխում, այլ՝ այդ երեք բներգերու կողքին, երկու ուրիշ մեղեդի-բջիջներու հեղինակութիւն՝ գործին երգագրութային (compositionnel) ատաղձը ամբողջացնելու համար: Այսպէս, իր առաջին իսկ լուրջ գործէն կ'երեւայ թէ Կանաչեան, Կոմիտասի նման, ֆոլքլորային եւ անոր հետ կապուած երաժշտագիտական աշխատանքներով չի զբաղիր, բներգերու ներքին եւ մտերիմ մանրակառոյցներու (micro-structures) նրբին երանգներուն հայկականութեան կամ հարազատու-

թեան չափանիշեր ստեղծելով կամ որակային մաքրութեան բժախնդիր ճշգրտութիւններու հետամուտ ըլլալով, այլ՝ մեկնելով համեմատաբար մաքուր հայկական մեղեդիներէ՝ զանոնք իբրեւ բիշջային հիմք կը գործածէ, անոնցմէ ստեղծելով ամբողջական մեծակառոյց մը (macro-structure), բան մը որ անհունօրէն աւելի արժէքաւոր է քան այն գործը որ կը կայանայ «անոնցմէ քանի մը հատը խմբելով շարերգեր (suites) ձեւացնել»ուն մէջ, ինչպէս կ'ըսէ Շ. Պերպերեան, ընդունելով հանդերձ որ «այդ երգերը կշռոյթային հակադրութիւններով այլազանեալ ամբողջ մը յառաջ կը բերէին»: 1922ին Եգիպտոսի մէջ իր կազմած երգչախումբին համար համերգային կտոր մը գրելու ստիպողութենէն ծնած այս *Տալիլ*-ը արդէն բներգային մշակումի թեքնիքով բարձրացած իւրայատուկ նորութեան առաջին գոհարն է, իր հիւստածքին մէջ կուռ ու զօրեղ տրամաբանութեամբ եւ ներքին շարժունակութեան միահամուռ ամբողջութեամբ: Դոս կարելի չէ – ինչպէս շարերգի մը պարագային – առաջին մեղեդիին վրայ կառուցուած մասը զատել եւ առանձին երգել առանց ստիպուած ըլլալու ամբողջը երգելու, ինչպէս օրինակ կարելի է առանձին առանձին ներկայացնել *Սարերի Վրով Չնացը* եւ *Էս Գիշեր Լուսը Տեսան*՝ որոնք Կոմիտաս միշտ ալ զուգորդուած, իրարայաջորդ ձեւով կատարած է իր համերգերուն ընթացքին: *Տալիլ*օի մէջ, բոլոր մեղեդիները եւ բներգերը օրկանական միաձուլումի ենթարկուած են, բան մը որ կատարած է արդէն իրմէ առաջ Կոմիտաս, օրինակ *Դով Արեքի* մէջ՝ միակցումի ենթարկելով երկու մեղեդիներ: Ուրեմն պետք է յստակ կերպով զանազանել իրարմէ. -

1) Ներքին եւ տիւսամիջ կերպով իրար ձուլուած երգերէ ստեղծուած մէկ ամբողջութիւն կազմող *Տալիլ*օն կամ *Դով Արեքը*, եւ

2) Երկու հակադրուող մասերու (դանդաղ յետոյ արագ, տխուր յետոյ ուրախ) - բայց իւրաքանչիւր մաս իր մէջ ամբողջական - յաջորդականօրէն երգուող կտորներ, ինչպէս օրինակ Կոմիտասի *Ալագեազը* եւ *Խնկի Ծառը*, *Սարերի Վրով Չնացը* եւ *Էս Գիշեր Լուսը Տեսան*, *Կումն Առան* եւ *Գնա Գնան*:

Ուրեմն պարզ է այն բարդ գործը, որ կը կատարէ Կանաչեան. ան մեր առաջ կը ծաւալէ իր կողմէ սիրուած եւ ընտրուած մեղեդիներու բոլոր ծալքերը, գաղտնիքները եւ հոն զսպուած բուրմունքը: Երեւոյթը պատկերով մը տալու համար ըսենք. տոհմիկ մեղեդին իբրեւ բազմերանգ շառաւիղ, անցնելով Կանաչեանի իմացականութեան պրիսմակէն՝ կը տարբադադրուի իր հնչիւնական, ձայնային եւ կշռութային հիմնական գոյներուն: Այս նոյն հոլովոյթին կ'ենթարկուին իր գրեթէ բոլոր երգչախմբային էջերը: Կանաչեանի իսկական հեղինակութիւնը կը կայանայ այն ստեղծագործական երեւակայութեան մէջ, որ, մեկնելով հայկական տոհմիկ սոսկերգային (monodique) բներգերէն, կը յաջողի հոն թաքնուած կարողածիզ (potentiel) ուժերը առաւելագոյնս ներիմանալ,

ու, մնալով միշտ տոհմիկ ու ազգային, կը կերտէ առանձնայատուկ կառոյցներ (structure)՝ բներգերու մասնիկային եւ բջիջային օգտագործումով, ճարտարօրէն բեղմնաւորելով ժողովրդական նախնական արուեստը եւ զայն բարձրացնելով ազգագրական հարազատ արուեստի մը աստիճանին: Այս գործողութիւններու ընթացքին, եթէ հարկ զգայ, ան եղանակային յաւելումներ եւ զարգացումներ կ'ընէ «գործողութեան կամ պատկերի իմաստը տալու համար» (Կանաչեան). ահա այսպէս է որ ծնունդ առած են *Տալիօ*ի 4րդ եւ 5րդ մեղեդիները, որոնք չեն հայթայթուած իր վանեցի բարեկամին կողմէ, այլ լրացուցիչ, իմաստաւորող երգաբջիջներ են՝ *Տալիօ*ի լուսապատկերը ամբողջացնող:

Դայեակ մըն է Կանաչեան որ կը յաջողի մայր երակէ կենդանի ուրիշ բջիջներու ծնունդ տալ եւ զանոնք ապրեցնել տոհմիկ բնագաւառի ընտանիքին մէջ: «Իմ երգերս նոր ձեւ առած են՝ ժողովրդական եղանակը իբրեւ թեմա գործածելով» կ'ըսէ ինք: Ինչ փոյթ, թէ Կանաչեան Հայաստան չէ եղած կամ գեղջուկի բերնէն ժողովրդական երգ չէ լսած հայրենի հողին վրայ, քանի որ երաժշտական հայկականութիւն մը իր մէջ բուրրուած է եւ գեղջուկ երգը կ'ապրի Կանաչեանի իւրայատուկ լեզուին ընդմէջէն:

...*Տալիօ*ն մօտ 200 չափնոց զուտ երգչախմբային կտոր է. ան մանրազաւեշտագուսաներգութիւն մըն է (mini-opéra comique) մէկ արարւոյց, առանց արտաերաժշտական թատերայնութեան մը տուեալներուն, ըլլալով զուտ երգեցողական երաժշտութիւն, ինչպէս 16րդ դարու madrigal մը: Նիւթը կը ներկայացնէ գեղջուկի Եղսոյին (*Տալիօ*) եւ իր զաւեշտասէր ընկերներուն կենսուրախ հանդիպումը հայրենի լեռներու վրայ, *Տալիօ*յին ամուսնութեան նախօրեակին: Ամբողջ կտորին մէջէն թոնալ պայծառութեան մը կը հաղորդուինք, հակառակ որ ատաղձը կազմող եղանակները թոնալ (ժողովրդական-աշխարհիկ) եւ մոտալ (կրօնական-եկեղեցական) ձայնաշարերու մէկ երկդիմի համադրումն են: «Սկիզբը անմիջապէս կու տամ թեման, ապա կը զարգացնեմ եւ վերջաւորութեան նախկին մոթիւը ցոյց տալով (որով եղանակի վերջը որոշ կերպով յայտնի կ'ըլլայ) կ'աւարտեմ իբրեւ եզրակացութիւն»՝ կը բացատրէ հեղինակը: Ան, հոս, ոչ միայն կը սիրէ տալ թեման անմիջապէս, այլ մեզ տպաւորել կը փորձէ զայն ներկայացնելով երգչախումբի չորս ձայներու համահնչիւն ամբողջութեամբ:

Այս հեղինակին հայթայթուած առաջին եղանակն է. մինչեւ 16րդ չափը այս առաջին բներգը կը շրջագայի ձայնախումբէ ձայնախումբ՝ անցնելով տոսկերէն (ténors) զիւերուն (soprano), յետոյ, մասնիկային տարբադադրումի ենթարկուելով բարձր եւ բամբ ձայներու մէջ, կամաց կամաց կը հեռանայ՝ մեզ պատրաստելով նոր մասնիկի (motif) մը ունկնդրութեան. 16րդ չափին, այս նոր մասնիկը - որ ուրիշ բան չէ եթէ ոչ երկրորդ բներգին սկիզբի մասը - կը յայտարարուի զիւերու կողմէ,

պահուած ձայներու ցանցի մը վրայէն: Հոս հետաքրքրական է նկատել թէ ան ոչ մէկ զարգացումի կ'ենթարկուի մինչեւ 32րդ չափը, ուր միայնակ սոսկը (ténor solo) ամբողջութեամբ կ'արտասանէ զայն, կրկնելով Բ. մասը: Իսկ պահուած ձայները դաշնեակ (accord) չեն կազմեր, այլ հեռաւոր յիշատակն են կարծես առաւելապէս հայկական եկեղեցական երաժշտութեան մէջ գործածուող ՁԱՅՆԱՌՈՒԹԵԱՆ, որ բաղկացած է հնգեակներէ (quinte) եւ չորեակներէ (quarte) առանց եռեակի (tierce)՝ նմանողաբար երգեհոնի կամ մեղմ փողաւոր գործիքի մը: 20րդ չափէն մինչեւ 32րդ չափը ձայնային պարերգ մըն է, ծաղկած «Տալիլօ լօ»ներուն թրթռացումներով եւ գլգլացումներով. հոս, երրորդ բներգին զուգահեռ, Կանաչեան կը զարգացնէ անկէ ծորող եղանակ մը, որ կը ստեղծէ շատ հետաքրքրական բազմաձայնութիւն մը՝ հիմնուած նախնական բազմերգութեան ներհակ ելեւէջներու վրայ (mouvements contraires):

Այսպէս՝ երկու պարերգեր թել թելի անցած, մեզ կ'առաջնորդեն գործողութեան կեդրոնը: Ահա թէ ինչպէս կը ներկայանայ Վանի շրջանի երեք եղանակներու օգտագործումը *Տալիլօ*ի սկիզբին, իրենց յարակից եղանակներով. օրինակ մը այն օրկանական միաձուլման, որուն կ'ակնարկէինք քիչ առաջ: Մնացեալը զարգացումի բաժինը կը կազմէ. 44րդ չափէն մինչեւ 55րդ չափը բացարձակ կրկնութիւնն է 20էն մինչեւ 31րդ չափերու մէջ պարփակուած պարերգին. 58րդ չափին, ալթօներու թմբկային դափիւններու առաջնորդութեամբ, թենորը առանձին, *la majeure*ի վրայ կը ծանուցէ *Տալիլօ*ի 4րդ բջիջ-մեղեդին, իր անմիջական կրկնութեամբ, իւրաքանչիւր անգամ երգչախումբը միջամտելով փոխերգական (antiphonique) ոճով՝ հարց ու պատասխանային երգեցողութեան սկզբունքին վրայ, բան մը որ հայկական գուսանական երաժշտութեան մէջ լայն արձագանգ գտած է, ըլլալով միանգամայն բազմաձայնութեան մէկ սկզբունք (Էլոյեան, *Կոմիտաս*, 1969, Երեւան): 66րդ չափին, միայնակ գիլ I եւ սուր (alto) զուգերգաբար սկսելով ձայնապահութեան մը կը յանգին 70րդ չափին, որուն վրայ միայնակ գիլ II եւ սոսկ, եռեակով մը ձայնամիջուած, կը շարունակեն միայնակ գիլ II սկսած եղանակը, որ զուտ երգագրութային (compositionnel) հատուած մըն է կտորին կեդրոնին գետեղուած՝ անոր զարգացումին սատարող. 74րդ չափէն մինչեւ 90րդ չափը կրկնութիւնն է 58րդէն մինչեւ 74րդ չափը երկարող հատուածին՝ աննշան փոփոխութեամբ: *Տալիլօ*ի առաջին մասը վերջ կը գտնէ 106րդ չափին՝ վերոյիշեալ 4րդ բջիջ-մեղեդիին վրայ կառուցուած նոյնահնչերգական (homophonique), վանկային, հնչեակային (accordique) ընդհանուր երգեցողութեամբ:

Երկրորդ մասին քննութեան անցնելէ առաջ՝ ընթերցողին ուշադրութիւնը կը հրաւիրենք այն չափաբանական հոլովոյթին վրայ, որ կը կազմէ Կանաչեանի դասական յստակ մտածողութեան հիմնաքարը: Կարե-

17 Յուլիս 1963. Կանաչեանի սերը թոռնիկներուն

լի չէ ամբողջ կտորը բզկտել եւ բաժնել 4 չափնոց կոյտերու, զանազան ստորոգելիներու, հոն ուղղակի դիտելով բոլոր մեղեդիները, մասնիկները, զարգացումի մաս կազմող բջիջները, այս բոլորը իրենց այլազան ձեւի կրկնութիւններով՝ յար եւ նման այն մեքենային, որ կարելի է դիւրութեամբ քակել եւ անոր մասնիկները իրենց նմանութեան կամ տարբերութեան համեմատ բաժնել զանազան պզտիկ կոյտերու: Ոչ մէկ փշրանք՝ որ ըլլայ աւելորդ կամ անտեղի. ոչ մէկ քմահաճ աւելորդաբանութիւն՝ պաթոսային, կամ անմիջական երգէն չբխող, դրսեցի եղող: Բացարձակ բծախնդիր առարկայութիւն մը եւ աստիճանական դասաւորութիւն մը կը տիրէ հոն, մեծապէս սատարող դիւրահասկնալիութեան, ճիշդ՝ ռաւենտան եկեղեցիներու գմբէթները ծածկող խճանկարներու նման, ուր մէկ խիճի խախտում իսկ պատկերը կ'աղճատէ. Նոյնիսկ կրկնութիւնները կազմակերպուած են անողոք տրամաբանութեամբ: Բայց, ամէն ինչ ըսելէ առաջ, աւարտենք նախ կտորին քննութիւնը: *Տալիլիօ* երկրորդ մասը կարելի է ըսել փոփոխակն է առաջին մասին, վերակազմակերպութիւնը Նոյն երեք բներգերուն, որոնց վրայ կ'աւելնայ Նոր մեղեդի մը՝ 5րդը: Առաջին մասի վերջաւորութեան, երբ *la majeure* թոնալիթէն վերջ կը գտնէ 106րդ չափին, 8 չափեր փոխանցման դերը կը կատարեն երկու մասերու միջեւ, անդորրութիւն մը շնորհելով (*la mineur*) առաջին մասի վերջաւորութեան ընդհանուր խմբական պա-

1919, Արսևա. Վ. Գեորգեան, Լ. Մոզես, Վ. Արծրունի, Ա. Սասունի, Յ. Խաչերեան, Ղ. Չարրզ, Մ. Թումանյան, Բ. Կանաչեան, Պ. Եղիայեան

րերգին եւ առաջնորդելով երկրորդ մասին: Այս մասին առաջին բերգը կը սկսի Նոր դաշնաւորումով (եւ ոչ համահինչին՝ ինչպէս կտորի սկիզբին): Երկրորդ բերգը կու գայ յետոյ իր ամբողջութեան մէջ, զիւերու կողմէ երգուած (նախ պահուած ձայներու վրայէն աւելի ճոխացած). 138րդ չափին կը գետեղուի հայկական խմբերգային երաժշտութեան մէջ ինքնայատուկ տեղ գրաւող 8 չափնոց անցք մը (passage), որ անվարան կարելի է կոչել «նուագախմբային»՝ յար եւ նման բեմերգութիւններու նուագախմբային այն մասերուն, որոնք

կ'առաջնորդեն տրամաթիջ կացութիւններ եւ առկախ ու անհամբեր վիճակի մէջ կը դնեն ունկնդիրը: «Արտաքին բոլոր գործողութիւնները» կը դադրին, մեներգողները կը չեզոքանան, յանկարծ խռովութիւն մը ծայր կու տայ երգչախումբին մէջ (որ գործողութեան մեկնաբանն է)՝ սկսելով սոսկերէն, անցնելով բամբերուն, մեծնալով եւ զարգանալով սուրերու եւ զիւերու ներմուծումով (կը յիշեցնէ Զարմէնին բեմին վրայ գրոհ տալը պատրաստող տեսարանը, Bizetի համանուն օփերայի առաջին արարին). 145րդ չափին բոլոր ձայները յանկարծ կանգ կ'առնեն խռովայոյզ ու շեշտակի. *սիւսիենսը* իր գագաթնակէտին է հասած, երբ հեզաճեմ, սիրալիր, անպիրկ, դիւրամերձ՝ Տալիլօն «ներս կը մտնէ բեմէն» եւ վայելուչ ու ամօթխած մելամաղձոտութեամբ մը կ'երգէ իր մեղեդին՝ ամբողջ խումբին ուշադիր ու հետաքրքիր հետեւողութեամբ: Սակայն խումբին այս զգուշաւոր մօտեցումը կը վերածուի ընկերական պարերգութեան (154րդ չափին, Գ. բերգին վրայ, յար եւ նման առաջին մասի պարերգին): Կը չքանան վերջին պրկումներն ալ, երբ երգչախումբը 170րդ չափին, կը շարունակէ Նոյն եռուն ուրախութիւնը, այս անգամ *Տալիլօ* բերգին վրայ. այս վերջինն ալ բոլորովին կրկնութիւնն է այն երաժշտութեան, որ կը ներկայացնէր Տալիլոյի երեւումը 196րդ չափին.

փոխուած է միայն կշռոյթը (մօտաւորապէս կրկինը, աւելի արագ քան առաջին անգամ): Ընդհանուր պարերգը կը վերառնուի արագացուած նոր կշռոյթով, որուն վերջին չափերուն Տալիլօն կը բերէ իր անհատական մասնակցութիւնը (միայնակ զիլ) նոյն նոթի արագընթաց սաւառնումով: Վերջին չափը կը սկսի ընդհանուր լռութեամբ մը (ինչպէս 145րդ չափի վերջաւորութեան լռութիւնը). սակայն այս լռութիւնը ուրախութեան լռութիւն է. վերջին 3 նոթերը ուրիշ բան չեն, եթէ ոչ ընդհանուր համամտութեան մը եւ խնդակցութեան մը նշանը, յիշեցնելով հայկական առասպելավէպերու շատ համակրելի եւ յատկանշական վերջաբանը՝ «Երկինքէն ինկաւ 3 խնձոր. մէկը գրողին, միւսը պատմողին, մէկալը լսողին»:

Այս վերլուծումէն կարելի է տեսնել թէ ինչո՞ւ *Տալիլօն* զաւելշտերգութիւն մըն է՝ մէկ արարով եւ երկու պատկերով. առաջին պատկերին մէջ Տալիլօն չ'երեւիր, սակայն ամէն ոք կը «խօսի» իր մասին. աղջիկները կը հաստատեն՝ «Մալիէ միւտիւր քէ դուրպան», իսկ տղան՝ «քէ՛ ջանս դուրպան եմ արե». երեւելի Եղսօ ջանը ամէնուն մտքին մէջ տեղ է գրաւեր եւ պար կը սարքեն իր գալուստը ողջունելու համար: Երկրորդ պատկերին՝ կ'երեւի սիգապանծ եւ քիչ մը հպարտ: Բայց կատակ է. չէ՞ որ իրենցմէ է: Արդէն ընդհանուր պարը կը փոխակերպուի ընդհանուր խրախճանքի. «օխթն օր գիշեր հարսնիք է»:

Երաժշտականօրէն՝ կտորը կառուցուած է փոխերգութեան (antiphonie) մէկ ինքնայատուկ, ժողովրդային սկզբունքի վրայ. միայնակ «հարց»ին խմբական «պատասխան»: Ընդհանուր առմամբ իւրաքանչիւր բներգ կը համապատասխանէ «հարց»ի մը եւ նոյն կամ ուրիշ բներգի մը կամ բջիջի մը վրայ հիմնուած խմբերգը կը փոխադարձէ իբրեւ «պատասխան»: Այս է որ չափաբանական խիստ շարադրութիւնը կը դարձնէ կենդանի, իրական եւ բնական: Այս բնական յաջորդականութիւնը պարզ, տրամաթիք կացութիւններու, կու տայ նոր սահմանում եւ Կանաչեանի դասականութեան, որ կը խրտչի բռնագրօսիկ եւ չափազանցուած պրկումներէ՝ որովհետեւ ասոնք անհերքելի բնականութեան մը պահանջը չեն գոհացներ: Այսպէս ուրեմն, դասական-Կանաչեան կերպար մը կը գոյանայ *Տալիլօ*ի մէջ, որ առանց հիմնական փոփոխութիւններու կիրարկուած է իր միւս խմբերգերուն մէջ:

Կանաչեանի դասականութեան մէկ ուրիշ արտայայտութիւնն է իր երգագրութեան արուեստը. ոչ մէկ երգոլորում (mélisme), ոչ մէկ մոլեգնութիւն, ոչ մէկ պաթեթիկ թրթռացում. ամէն մէկ տող հակակշիռի է ենթարկուած, հարազատ մնալով մթնոլորտի ոգիին: Բիւրեղ երաժշտութիւն եւ տոհմիկ հոգեբանական տրամա միաձուլուած են իրարու, երաժշտութիւնը ըլլալով «դերակատարներ»ու անհատաւորումը, բառերը ըլլալով ընդհանուր դիրահասկնալիութեան միջոց մը եւ երգչախումբը գտնուելով մեկնաբանի դերին մէջ. երաժշտական մեկնաբան տրամաթիք գործողութեան:

Երաժշտականօրէն մօտեցած, բներգերը (գոլսանական իրենց բնոյթով) լծորդ աստիճաններով (degrés conjoints) շարահիստուած են. օրինակ առաջին բներգին մէջ ամենաբարձր նոթը réն է եւ ամենացածր՝ laն, այսինքն իրար մէջ կը գոյացնեն միայն չորեակ մը (quarte): Դիտելով միւս բներգերը՝ կը տեսնենք թէ անոնց ձայնական շրջապատը (ambitus) հնգեակը (quinte) չ'անցնիր: Աւելի քան նոյնն է պարագան մէջտեղի ձայներուն, որոնք յաճախ կ'ընթանան նոյն նոթերու դափինով կամ պահուած ձայներու խորհրդաւոր լիութիւնը բերելով. հոս հետաքրքրական է նկատել Կանաչեանի սերը դէպի դասական նուագախումբը. բացի «ջութակային երգչախումբ»ի գրոհէն, որ նկատեցինք 138րդ չափին Տալիլոյին մուտքէն անմիջապէս առաջ, հարազատ նուագախմբաւորումներու (orchestrations) կարելի է հանդիպիլ ամբողջ կտորին մէջ, անշուշտ ձայներու միջոցներով եւ ձայնական կարողութիւններու ու արտայայտչամիջոցներու կարելիութեան սահմաններուն մէջ կատարուած:

Շատ բնական է որ Կանաչեան ջութակներուն մտածեր՝ մարդկային ձայներու ձեռարկութեան իր նրբին աշխատանքներուն ընթացքին. սակայն կշռութաւորումներու ժամանակ ան կը մտածէ նաեւ թաւջութակներու pizzicattօներուն՝ ուժգին չափերու վրայ (temps forts). Եւ արդէն բամբերը մեծ մասամբ մեղեդիական չեն, այլ պաշտօնային (fonctionnels). պաշտօնին է կշռոյթի սիւներ ըլլալ մեծ մասամբ առաջին եւ երկրորդ զարկերու վրայ կամ իւրաքանչիւր զարկին, կտորին ուղղահայեաց կմախքը բնորոշող: Անշուշտ նոյնահնչեալ (homophonique) անցքերու ատեն անոնք ընդհանուրին ըրածը կ'ընեն, վանկային շէշտաւորում մը շնորհելով անոնց:

Կանաչեանի ներդաշնակումի արուեստը *Տալիլօ*ի մէջ ուղղակի կը բխի մեղեդիի կազմուածքէն. ան, այս վերջինի նման թէ՛ tonal է եւ թէ՛ modal՝ ձայնաշարը ըլլալով sol majeurի եւ la mineurի մէկ համադրումը: Ամփոփելով, կարելի է գայն ներկայացնել հետեւեալ հնգաձայներով (pentatone).-

Առանց նկատի առնելու la majeurով գրուած հատուածը (չափ 56էն 105), այս իւրայատուկ հնգաձայնի վարպետ գործածութիւնը, մանաւանդ երբ ան կը բազմաձայնուի վերոյիշեալ երկդիմի տարազներու մէջ յարափոփոխ, հարազատութեան մէկ նոր աղբիւր կը հանդիսանայ ունկնդիրին համար:

Եւ վերջապէս, կրկնութիւններու արուեստը՝ դասականութեան սահմանումներէն իսկ մին: Առաջին իսկ կտորին մէջ ան մեծ ճարտարութեան հասած է: Սկիզբէն հեղինակը մեզ կ'ընտելացնէ նախաբներգին (առաջին բներգը), ինչպէս Պեթովէն կ'ընէ ուզելով որ ան խորապէս տիրապետէ մեր մտքին ու հոգիին. *Տալիլօ*ի մէջ աստիճանական բարձրացումով չէ որ կ'ընէ (ինչպէս *Հոյ Նարի* մէջ) այլ համահնչիւն միաձայնու-

թեամբ եւ յետոյ գայն կը շրջագայեցնէ իւրաքանչիւր ծայնախումբի մէջ: Բներգերէն ամենաշատ կրկնուողը անշուշտ Յրոն է, որովհետեւ ան յանկերգի դերը կը կատարէ ու մեզի միշտ *Տալիօ*ի ոգիին մասնակից կը դարձնէ: Երկրորդ բներգը, առաջին անգամ (առաջին մասին մէջ), միայն հատուածաբար կ'երեւայ, յետոյ միայն ամբողջական ձեւով: Միօրինակութենէ խուսափելու համար, երկրորդ մասին մէջ նոյն բներգը, որուն արդէն ծանօթ է ունկնդիրը, առաջին իսկ առիթով ամբողջական է: Կրկնութիւնները անհրաժեշտ շաղախներն են բներգերու եւ նոր տարրերու միջեւ եւ կը կազմեն տրամաթիք շարունակականութիւնները:

Վերջին կէտ մը՝ շեշտաւորումի հարցը: Կանաչեան մէկէ աւելի վանկերէ բաղկացած բառերու շեշտը կը դնէ միշտ առաջին վանկին վրայ՝ հրամցողական, ընդունողական, համեցողական բնորոշում շնորհելով նախադասութեան. օրինակ՝ «թո՛ղ տուն գայ» եւ ո՛չ թէ՝ «թող տուն գայ», այս վերջինը ըլլալով հրամայական, դժկամական եւ վանողական: Նախաբանէն իսկ, բոլոր Տալիօները շեշտաւորուած են այս ձեւով, սիրալիր համակրելիութեան մը մտահոգութեան ընդառաջելով:

Երաժշտականօրէն, միշտ երկրորդ գարկը (*temps faible*) աւելի մեղմ էր քան առաջինը (*temps fort*), եթէ անշուշտ անքնական շեշտաւորութեամբ մը հեղինակը չուզէ զանց առնել այս օրէնքը: Կանաչեան հեզահամբոյր երաժշտական մթնոլորտ մը կը ստեղծէ շեշտաւորումը դարձնելով ընդհանուր, տոհմիկ երգեցողութեան պարզամտութիւնը ընդգծելով:

Իբրեւ վերջաբան, պիտի փափաքէինք Կանաչեանը նմանցնել Զամաստեղին. ան, *Անճրելի* հեղինակին նման, ապրած է Զայրենիքէն դուրս, երբեք Զայաստան չէ եղած եւ սակայն իր հոգիի մէջ միշտ ալ վառ պահած է հայ գեղջուկ երգի խորունկ հասկացողութիւնը եւ անով հաղորդուելու իր բացառիկ կարողութիւնը:

Երկրորդ բաղդատական մըն ալ պիտի ընենք ֆրանսացի 17րդ դարու առակաբան Լա Ֆոնթէնի հետ: Ինչպէս որ այս վերջինս Եզովբոսէն առած է “*les preceptes étroites de la sagesse des nations*” եւ սակայն, մտիկ ընելով իր ներքին բնութեան, առակին տուած է անհատական եւ միաժամանակ դասական կերպար եւ ոճ, Կանաչեան եւս հայրենի բնաշխարհէն վերցուցած է ատաղձային տուեալներ եւ հայկականութիւն բուրո՞ղ մեղեդիներ եւ անոնց տուած անհատական կերպար ու զանոնք դասականութեան պատուանդանի մը հասցուցած՝ բազմաձայնելով եւ բազմերանգելով զանոնք: Եւ դեռ կարելի է ըսել որ ժողովրդային հոգիի կենսուրախութիւնը եւ խանդը – հակառակ բոլոր վերիվայրումներուն – շնորհած են երգերուն լաւատես վերջաւորութիւն մը (ինչպէս Լա Ֆոնթէնի առակներուն *moralité*ն գրեթէ միշտ չափաւորութեան եւ հաւասարակշռութեան ներքոյ մըն է):

Այս երկու բաղդատականները կու գան լրացնելու Կանաչեանի դա-

սականութեան դիմագիծը, դասականութիւն մը, որ զայն կը դարձնէ մեր երաժշտութեան կայունութիւն շնորհող առանձնաշնորհեալներէն մէկը:

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՋԵԱՆ (1885-1967)⁴

Պետրոս Ալահայտոյեան

Երբ 1967 Մայիսին Բարսեղ Կանաչեան շիջեցաւ տառապալից բայց ստեղծագործ կեանքէ մը ետք, ճախրելէ յետոյ ժողովրդականութեան ամենաբարձր գագաթները, ըլլալէ յետոյ Կոմիտասի ամենատաղանդաւոր սանը, ան իր ետին կը ձգէր կրկնակ բաց մը. առաջին բացը՝ որ կարելի է ընդունիլ ժամանակաւոր - հակառակ անոր որ այդ ժամանակը կ'երկարի ու անվերջանալի կը դառնայ - **Գուսան** Երգչախումբի քայքայման պատճառով գոյացած բացն է, քայքայում մը, որ սկսած էր հեղինակին մահէն իսկ առաջ: Երկրորդը, զոր կարելի չէ անուանել անդարմանելի, գոյացաւ ստեղծագործ Կանաչեանի անհետացումին եւ անդարձ մեկնումին պատճառաւ: Արդարեւ, Կանաչեան չունեցաւ ո՛չ իր սանը՝ իբրեւ խմբավար-ղեկավար, ո՛չ ալ իր յաջորդը՝ իբրեւ ստեղծագործ երգահան: Այս գոյգ բացերը աղքատացուցին մեր գեղարուեստական կեանքը *հայկական տոհմիկ-գուսանական, քնիկ ժողովրդական* երգային արուեստէն եւ անոր տարեկան երգահանդեսներէն մեզ զրկեցին: Ու այսօր լիբանանահայութիւնը կը զուարճանայ սնամեջ ու խաբուսիկ Էսթրատային *Գարուն Գարուններով*, հպարտանալով նոյնիսկ անոնցմով, անձնատուր՝ իր ինքնագոհ մոլորումին, կոյր ու անգիտակից. մինչայդ քապարէներէն ծնած *Գարունները* կը խճողեն մեր արդէն իսկ ոչ-նախանձելի առօրեան եւ կ'եղծեն հայուն ճաշակն ու խրոխտութիւնը, ու կ'այլանդակեն մեր երբեմնի խորունկ քնքշութիւնը:

Կանաչեան բազմավաստակ երաժիշտ մը եղած է. ուսուցիչ եւ երաժշտական դաստիարակ, խմբավար ու հեղինակ: Սակայն իրեն անմահութեան պատուանդան շնորհողը կը հանդիսանայ իր ստեղծագործական վաստակը:

Շատ հակիրճ՝ իր առաջին յօրինումները եղած են ո՛չ հայրենաշունչ, ո՛չ ալ երգչախմբային կամ ծայնային, այլ անմիջական-պարագայական կտորներ՝ ակամայ իտալական ոճով, ֆանֆարի համար գրուած: 1908ի օսմանեան սահմանադրութենէն ետք, 23ամեայ երիտասարդ Կանաչեան Պոլիս կը հասնի եւ կը կազմէ Պոլսոյ առաջին նուագախումբը՝ **Քնար**: Պոլսոյ մէջ է նաեւ, որ ան կը ստանայ երաժշտական իր առաջին հայաշունչ դաստիարակութիւնը, դառնալով սան մեծն Կոմիտասի: Ան Կոմիտասի հետ կը պարապի երեք տարի, ջանալով սերտօրէն մտերմանալ հայկական մոթիֆներու խմբերգային բազմաձայնութեան

արուեստին: Այս շփումն էտք - զոր կարելի է անուանել երկու ադամանդներու շփումը - բոլորովին կը կերպարանափոխուի Կանաչեանի արուեստը, խորապես հայանալով եւ անհատականանալով:

Պետք չէ կարծել սակայն, որ Կանաչեանի գլուխգործոցներու ջրվիժումը սկսած է Կոմիտասի հետ իր երեք տարուան ուսանողութեան շրջանէն անմիջապէս ետք: Կանաչեան ազգային երաժշտութենէն ներս կը մտնէ՝ Պոլսոյ մէջ վաղուց իվեր երգուած ազգային-հայրենակարօտ երգերը եւ քայլերգերը դաշնաւորելով: Այսպէս, ան կը հետեւի իրմէ կէս դար առաջ գործող Կարա-Մուրզայի օրինակին: Կոմիտասի եւ Կարա-Մուրզայի նման Կանաչեանն ալ այն հաւատքը կը գոյացնէ, որ հայ գեղջուկ-գիւղական ու տոհմիկ-աւանդական երաժշտութիւնը պէտք է մնայ երգային, ձայնային, առանց երաժշտական գործիքներու միջամտութեան, որովհետեւ, կը յայտարարէ Կանաչեան. «Հայ երաժշտութեան մէջ զգացում եւ միտք մարդկային ձայնով միայն կրնան տրուիլ. եւրոպական առումով գործիքները կը խափանեն հայկական մեկնաբանութեան հարազատութիւնը»:

Խօսքը անշուշտ չի վերաբերիր մեր աշուղական նուագակցութեան պարերգային ժողովրդական խմբանուագներուն, որոնց բնականաբար կ'ընկերանան հայկական ժողովրդական գործիքները: Ակնարկութիւնը ուղղուած է միայն մեր տոհմիկ եւ աւանդական մեղեդիներուն:

Մարդկային ձայնը եւ այդ ձայներով կերտուած հարազատ ամբողջութիւններ - 1922էն սկսեալ մինչեւ իր մահը. ահա այն մեկնակետը, որմէ Կանաչեան երբեք չհեռացաւ, վերջնականապէս որդեգրելով - իր ստեղծագործութիւններուն իբրեւ առանցք - երգային եւ ձայնային կերպարը. —

1) Մեներգը, դաշնակի ընկերակցութեամբ, եւ

2) Երկսեռ երգչախումբը, *աքափելա*, այսինքն՝ զուտ ձայնային-երգչախմբային, առանց երաժշտական գործիքներու միջամտութեան:

Ինչպէս բոլոր արուեստագետներուն, այնպէս ալ Կանաչեանի կեանքին մէջ կան անկիւնադարձ-թուականներ, որոնք իրական հանգրուաններ կը կազմեն հեղինակի ստեղծագործական կեանքին. 1947ը կը հանդիսանայ այդ թուականներէն մէկը:

Արդարեւ, մինչեւ 1947, հակառակ իր 40 տարիներու անխոնջ աշխատանքին եւ 25 տարիներու վրայ երկարաձգուող իր գլուխգործոցներու գոյութեան, մենք չունինք Կանաչեանէն տպուած, հրատարակուած եւ վերջնական ձեւ ստացած ստեղծագործութիւններու հատոր: Այսինքն՝ մինչեւ 1947 Կանաչեանի ստեղծագործութիւնները ձեռագիր վիճակի մէջ կը գտնուին՝ զանազան տետրակներու մէջ ամփոփուած: Այսուամենայնիւ գոյութիւն ունին 1919-20ին Պոլսոյ մէջ լոյս տեսած *Հայ Գուսանները*...:

Ուրեմն, մինչեւ 1920ականները Կանաչեանի ստեղծագործական գործունեութիւնը համեմատաբար երկրորդական գիծի վրայ կու գայ:

Այս շրջանին ան իր գլխավոր զբաղումը ըրած է հայ երգի սատարումին ծառայելը՝ սարքելով նուագահանդեսներ եւ երգչախմբահանդեսներ. այս հանդիսութիւններուն ընթացքին անոր հոգին կը թրթռար վերածնած հայութեան մը հեռանկարով եւ՝ վերակերտուած Հայաստանի մը: Չարմանալի չէ, ուրեմն, որ նախ եւ առաջ հայ արուեստագետին ուշադրութեան անմիջական առարկան ըլլային ողջ հայութեան խանդավառութեան եւ վերագարթնումի գինովութեան արդիւնքը եղող ազգային-հայրենաբաղձ երգերը, որոնց խմբերգային դաշնաւորումով Կանաչեան եւ իր ընկերները կ'ընծայէին հայ երիտասարդներուն միասին երգելու եւ երգով՝ միասին ըլլալու, միասին զգալու, նոր հայ մարդ ըլլալու երազը: Չուտ անհատական ստեղծագործութեան Կանաչեան կը սկսի 1922ին, նոյն այդ թուականին տալով *Տալիշ*ը: Այնուհետեւ կ'ես դար շարունակ, Կանաչեան պիտի հանդիսանար Սփիւռքի ամենասիրելի արուեստագետը՝ ճշմարիտ հայ երգով եւ երգեցողութեամբ սփոփելով հայութեան վիրաւոր սիրտը:

Անդրադառնանք այժմ 1947 թուականին կարեւորութեան:

1946ին, Պէյրութի մէջ կը տօնուի Վարպետին երաժշտական գործունեութեան 40ամեայ յօբելեանը. ահա այս առիթով է, որ կը կազմուի Կանաչեանի Յօբելեանական Կեդրոնական Յանձնախումբը, այն՝ որ մէկ տարի ետք, 1947ին, պիտի ձեռնարկէ մինչ այդ **Գուսան** երգչախումբի համար գրուած եւ Կիպրոսի մէջ յօրինուած Կանաչեանի գործերուն ամբողջական հրատարակութիւնը՝ մեներգերը եւ մանկական երգերը ներառեալ, այսինքն՝ 25 տարուան վրայ երկարած գուռող երկը - 1922ի *Տալիշ*էն մինչեւ 1947ի *Շուշ*ը: Կանաչեանի գործերուն ամբողջական հրատարակութիւնը - ահա հիմնական աշխատանքը, որուն իբրեւ արդիւնք Կանաչեան պիտի ընկալուէր իբրեւ հեղինակ. այս երկի հրատարակութեամբ Կանաչեանի հեղինակութիւնները կը դառնային վերջնական սեփականութիւնը գալիք երգչախումբերուն եւ երաժիշտներուն, **Գուսան**էն եւ ժամանակաւոր երգչախմբակցութիւններէն անդին: Միայն այս ձեւով Կանաչեանի գլուխգործոցները կրցան դուրս գալ իրենց նեղ, շրջանային-տեղական ծիրէն եւ դարձան համայն հայութեան - Հայաստանը ներառեալ - ուրախութեան աղբիւրը, միանգամայն ազատուելով ընդմիշտ կորուստի մատնուելու վախէն: Որովհետեւ Կանաչեանի թանկարժէք գործը իր ձեռագիր վիճակին մէջ՝ պիտի ունենար միայն համայնքային արժէք, իսկ աւելի ուշ՝ հնագիտական արժէք՝ ապագայ երաժիշտներուն համար, անոնց սփռումը ըլլալով անկարելի կամ շատ դժուար՝ ձեռագիր վիճակի մէջ: Հրատարակուելէ ետք միայն անոնք յայտնաբերուեցան իբրեւ անկորնչելի հայկական գուսանական երաժշտութեան գոհարներ՝ **Գուսանի** տարեկան երգահանդեսներէն անդին, ուսումնասիրող եւ երգարուեստի քննութեան եւ կատարման գործերով զբաղող երաժիշտներու եւ երաժշտագետներու համար:

1947ին՝ Կանաչեանի Յոբելեանական Կեդրոնական Յանձնախումբի կատարած այս հրատարակչական գործը կարելի է նկատել ամենակարեւոր գործերէն մէկը Միջին Արեւելքի մէջ մեր իրականութեան մշակութային կեանքին մէջ:

Այսուհանդերձ, վերո-
յիշեալ հրատարակութիւն-
ները չեն ընդգրկեր Կա-
նաչեանի մինչեւ 1947
թուականը գոյութիւն ու-
նեցող բոլոր ձեռագիրները:

Տալիսոն՝ գրուած 1922ին, Եգիպտոսի մէջ, իր կազմած երգչախումբին համար, Կանաչեանի ստեղծագործական ոճը վերջնականապէս բնորոշող առաջին կտորն է: Զոն արդէն վերջնականապէս կազմուած է

ստեղծագործ Կանաչեանի ոճային կերպարը՝ անկա ո՛չ կրօնական-օրիներգական խստապարօյր ոճն է (*style sévère*), որ առաւելապես բազմերգութեան (*contre point*) բարդ օրէնքներով կը դրսեւորուի, ո՛չ ալ օփերաներու յատուկ պաթոսական վիպերգական ոճը (*style théâtral*). Կանաչեանինը կարելի է անվարան անուանել շնորհալի ոճ (*style galant*), հեզագնաց բնականութեամբ յագեցած ոճ: Թիւրիմացութիւն չստեղծելու համար հոս պետք է շեշտուի որ բնաւ պետք չէ բացասական կամ դրական իմաստաւորումներ կցել այս ոճաւորումներուն. այսպէս, օրինակ, պետք չէ կարծել, որ բոլոր երաժշտական գլուխգործոցները անպայմանօրէն խստապարօյր ոճաւորում ունին. բոլոր ոճերով ալ կարելի է անմահ կտորներ տալ: Նոյնն է պարագան զաւելշտին, զոր ողբերգութեան հետ պետք չէ բաղդատել եւ ստորագնահատել:

Զմոռնանք նաեւ ուրիշ պարագայ մը: Կանաչեանի մեկնակետը եղած է հայկական տոհմիկ միաձայն մեղեդին, իսկ նպատակակետը՝ այդ մեղեդիին շնորհիւ քառաձայն երգչախմբաւորում:

Արդ՝ հայկական բնիկ-աւանդական բներդ մո ոճ չ'ունենար, այլ կ'ու-

ՔԱՌԱՄՆԱՄԵԱՅ ՅՈՒՆԵՍԿՈ

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՅԵԱՆԻ

ፊደራል ሪፖብሊክ ኢትዮጵያ

1906-1946

Եւթարձեւ ունի քեզմէ:

ԳՐԱԺՇՏԱՍԷՐ ՄԻՈՒԹԵԱՆ:

[illegible]

Παράρ. Σοφισμάτων και πλανήδων

Նորին Ս. Ստեփանյան՝ Տ. Տ. ԳԱՐԵԴԻՆ, Ա.

Կարօղիկունի Տանճ Կիլիկիոյ

ရမာနုဂ လေးပါးတို့၏အကျဉ်းချုပ်ကိုလည်း

ԱՐՎ. ՊԵՏՐՈՍ ԱՐԶԵԱՅ. ՔԷՏԻՃԵԱՆԵՒ

Տիսդուսաւ որ Կոզոնիո,

Նախազանգուրեւամբ

Դերաշ, Արամաւազ Էրզնէց, Սիւրմէեանի

Արհի. Լուի Արքեպ. Պաթանեան,

Պատույթի Ցանկանախույժը

Դեր. Հ. Ներսիս Վրդ. Ազիճեան:

Գեր. Ն. Յոգհաննէս ՎՋԴ. Մըսրրեան:

Վերադառնալու Եղիշու Քանաճեի

SS. Zprazhevoj Gadghadn

[illegible]

3. *የግልጽ ምርጫ ስርዓት*
 3.1. *የግልጽ ምርጫ ስርዓት*

$$L(\mathbf{h}) = \frac{1}{2} \mathbf{h}^T \mathbf{L} \mathbf{h} + \mathbf{c}^T \mathbf{h} + d$$

Համայն Պէրպէլեան

Յոր. Կեղրոնական Յանձնախումբ:

[illegible][illegible]

ኢጲወኑ ስኔ ለቶሪ ኔኩወኑ፣ ትወኑ፤ ወገኑ፤

Տիկ. Լիւ. սի Տէր-Մեղ Բանեան.

Տ. Աղբակից Արարիկեան
Տ. Բ. Տեղ. Գան. Ձեռնարկեան:

• Դասերից ինչ Վլադիմիր Կոնստանտինովիչ

S. Өмтөговь Сэлү-Улс, Энхтайвны

ከረ ብሳፍንጥ፣ ቀጥሎ ለጥራጥ፣ ከጥራጥ ረገዝ

Կողմը զձեց բարեկասողէ՝ Տիրան Լճեմեան

- Քրեականին նախադատության պահանջները հանկուտ նման կազմում վերջինից Յաննիսիանները դիմի ընդդիմում և Քրեականին առաջ քաշում համարձակությունները սիլիկոնի անհայտ Պերրիկան նախադատին ձուլողությանն ընդ, 1946 Մայիս 30ին:
- Դեռևիկա ստանալու համար, ինչպես նաև Քրեականին վերաբերյալ բարձրադասին ի յուսման Բ. Կանանիսիկի երկրորդ հրահանգի քննարկում քննարկում հասարակիքի նախադատության համար, դիմում հանձնելու համարին:

Comité du Jubilé P. GANATCHIAN, B. P. 738, Beyrouth (Liban)

1926-1933ի միջև, Կիպրոս

Նենայ իր իւրայատուկ ազգային-ժողովրդական բնոյթը, նկարագիրը, բուրմունքը. ժողովուրդ մը ոճ չի՛ ստեղծեր. ան իր հոգին կը դնէ ի՛ր կուրծքէն ելած մեղեդիին մէջ: Անհատ-ստեղծագործն է, որ ունի որեւէ ատաղձի մը ոճ շնորհելու հանգամանքը, որովհետեւ ան ձեւ, կառոյց, կշռոյթ, կազմակերպութիւն պիտի ներմուծէ այս անտաշ, միայնակ ժողովրդական երաժշտական բջիջներուն մէջ: Զեղինակը պարտաւոր է ներհակ ուշադրութեամբ ըմբռնել իրեն մեկնակետ եւ խարխիս ծառայող բներգերը, առանց ստացուելիք կառոյցը անհատական քմահաճոյքի տնօրինութեան զոհը դարձնելու: Արդարեւ, կառուցուելիք ծայնային ճարտարապետութիւնը ունենալու է իր սկզբնական մոթիֆի ոգին, անոր լեզուէն խօսելու է, թէեւ անելի բարդ եւ կազմակերպուած՝ բազմերգուած ձեւով: Ահա հո՛ւս կը կայանայ հեղինակի մը կարողութիւնը. ահա հո՛ւս է Կանաչեանի յաջողութեան գաղտնիքը: Կանաչեանի միտքը այն կողմնացոյցը եղած է, որ կրցած է կերտել իր մասիսածիգ կոթողները Մուշի կամ Վանի շրջանի գօրեղ, բիւրեղ եւ բեւեռականութիւն (polarité, tropisme) ունեցող քանի մը երաժշտական կիսաբջիջներէն: Զեշտ էր հետեւաբար ըմբռնել, թէ Կանաչեան ինչո՞ւ խուսափած է օփերայի դիրին գեղումներէ եւ արտակարգօրէն փաթեթիք յորձանքներէ, ինչպէս նաեւ զուտ իմացականութեան խօսող եւ վերացականութեան վայել խստապարոյր բազմերգութեան ցանցերէն: Կանաչեան փափաքած է իր կտորներուն շնորհել կառոյցի մատչելիութիւն, պարզութիւն, կոկիկութիւն, ձեւաւորումի եւ դասաւորումի յստակութիւն. ասոնք իր բոլոր

1926-33ի միջև. Մելգոնեան Կրթական Հասարակություն

Կտորներուն ընդհանուր յատկանիշերը ըլլալով՝ անոնց կու տան դասական ժուժկալութեան մը ճառագայթումը: Ահա այս տուեալներով է, որ Կանաչեան մեծ հարազատութեամբ յաջողեցաւ բազմաձայնել հայկական լեռնաշխարհի ու գաւառի բներգերը, որոնցմէ ինքնաբերաբար կը շողարձակէ իւրայայտուկ իր ոճին բովանդակ եզակիութիւնը:

... Եթէ Կանաչեան մեղեդիներու ստեղծագործութիւն չ'ըներ իր երգչախմբային կտորներուն մէջ, ապա անոր երգահանութեան արուեստը կը բնորոշուի այդ մեղեդիներուն բեղմնաւոր օգտագործմամբ: Երգը՝ *Տալիսին*, ինչպէս *Վարդերի Զետին* կամ *Յոյ Նորին* մէջ, վերացական մտքի մը անկենդան դրսեւորումը չէ. հոս երգը ապրող, շնչող, շարժող, ֆիզիքական կազմակերպութիւն ունեցող աշխարհի մը ինքնաբոլի արտացոլումն է, լաւ ապրելու կենսական ճիգէ մը ժայթքած կենսահիւթը, կեանքի, սիրոյ արբեցութեան, գեղեցկութեան հեշտանքներէն բխած, գրեթէ բնութապաշտ-հեթանոս բնամղումներու խտացած կայծը: Կանաչեան չէ դպած հոն օգտագործուող բներգերուն աւանդական սրբութեան. գանոնք հարազատութեամբ, խոր հմտութեամբ ու իմաստութեամբ համադրած է, բազմաձայնելով եւ ամբողջականացնելով միանգամայն: Կշռոյթ եւ արտայայտչականութիւն, մեղեդիի ներգոյակ տրամաթիքականութիւն, արեւոտ խանդ ու հոգեկան դայլա՞յլ. բայց այս բոլորը հոն են ներյայտ ուժականութեամբ՝ պարփակուած Վանի հողէն ջրվիժած այս ձայնային ցայտադբիրներուն մէջ: Կանաչեանի ներիմացումն էր հարկաւոր այս բոլոր խտացումներուն եւ ծալքերուն

թափանցելու համար եւ անոնց շնորհելու - կուռ համակցութիւն, հորիզոնական-մեղեդիական երգաշարահիւսութիւն եւ ուղղահայեաց-քառաձայնային կշռութաւորում:

Այսպէս, *Տալիս* բներգային մշակումի թեքնիքով բարձրացած իւրայատուկ ներածութեան առաջին գոհարն է Կանաչեանին, ուր ժողովրդական երգը վերածուած է անհամեմատօրէն հարուստ ստեղծագործութեան մը:

Ամփոփենք, թէ ի՞նչ հանգրուաններէ կ'անցնին կշռութային եւ մեղեդիական բջիջներու այս վերարծարծումն ու վերարժեւորումը՝ Կանաչեանի ներիմացումին մէջ.

1.- Ան նախ կը զգայ բիւրեղ մեղեդի-բջիջին արտայայտչամիջոցները եւ անոնց ազգային բնոյթը կը կշռադատէ:

2.- Այս հում մեղեդի-բջիջները, իր մտքին մէջ, տարերային իրենց կայուն գոյավիճակէն կը փոխակերպուին կենսաթրթիռ անհատաւորումներու եւ կը գոյացնեն տրամաթիք ամբողջականութեան մը երգային հանգրուանները:

3.- Վերջապէս, ստեղծագործողի երեւակայութիւնը կը բեղմնաւորէ եւ միաձուլումի կ'ենթարկէ այս երգային անհատ-մասնիկները:

Այս բոլորը տեղի կ'ունենան անզգալաբար, ստեղծագործութեան տենդի պահուն, կեդրոնացումի գերագոյն վայրկեաններուն, ներքին մղումով, անբռնաբարելի թափով, որոնց ընթացքին մեղեդին կը բանայ իր բոլոր ծալքերը լոթիւսի մը նման եւ կ'արձակէ հոն զսպուած բուրմուկները: Ճառագայթ մըն է դարերու խորքէն մեզի եկած տոհմիկ մեղեդին, որ, իբրեւ բազմերանգ շառաւիղ, անցնելով արուեստագետին իմացականութեան պրիսմակէն՝ կը տարբաղադրուի իր հնչիւնային, ձայնային եւ կշռութային հիմնական գոյներուն: Յեղինակին կողմէ եղած եղանակային յաւելումները եւ զարգացումները կը ձգտին այդ տոհմիկ մեղեդիին իմաստաւորման, ամբողջականութեան ու բազմազանութեան:

...Կանաչեան, իր կարեւոր խմբերգերուն մէջ, որոնք արդէն իսկ դասականացած են, կը հետեւի ընդհանուր յատակագծի մը:

Իբրեւ օրինակ վերցնենք համեմատաբար երկարաշունչ իր կտորներէն մէկը՝ *Վարդերի Յետ*:

Այս հրաշալի գործը ամբողջութեամբ կառուցուած է մէկ հատիկ կենսաբջիջային երաժշտական ատաղծի վրայ. ան Շիրակի շրջանէն պարերգ մըն է.

Հակիրճ կերպով քննենք այս երկին ստեղծագործական հանգրուանները.-

1.- Կանաչեան նախ կու տայ թեման իր ամբողջականութեանը մէջ՝ վստահուած արական ձայներու. թեման, այսինքն՝ հիմնական կենսաբջիջը, որուն շուրջ եւ որուն միջոցով պիտի կազմակերպուի եւ բազմաճիւղաւորուի երկին երաժշտական կեանքը՝ իր բոլոր տուեալներով:

2.- Երկրորդ անգամ այս նոյն թեման նոյնութեամբ վստահուած է իգական ձայներուն, որոնց հետ զուգերգութեան կը մտնեն թենորները, իսկ պասերը, թաւջութակներու նման, կը շեշտաւորեն յաջորդական չափերու առաջին նութերը՝ իրագործելով այսպէս նախնական կշռութաւորում մը:

3.- Յաջորդ հանգրուանը նոր թեմայի մը ներկայացումն է թենորներու կողմէ. բայց այս նոր թեման կարելի է առաջինին մէկ փոփոխակը համարել, քանի որ երկուքն ալ նոյն ռիթմիք կառոյցը ունին:

4.- Այս նոր թեման կը շրջագայի թենորներէն սփրանսօ՝ միւս ձայներու օգտագործումով, ընդհանուրը ստանալով ճոխութիւն եւ լիութիւն:

5.- Պասերու փոքրիկ անցքէ մը ետք, առաջին բներգը կը վերածուի բոլոր ձայներու ընկերակցութեամբ՝ նոր բառերու վրայ.

Մտիկ արեք էն դուշին՝ ոտը դրել է փուշին,

Երանի նրան կ'ըլնի՝ թուշը դրել է թուշին:

6.- Փափաք ունենալով ուռճացնել եւ փարթամացնել կտորը՝ Կանաչեան կը ստեղծէ երկրորդ թեմա մը՝ իր բնական կրկնութիւններով, մինչեւ որ հասնինք սոլոյի բաժնին: Կանաչեանի երգչախմբային բոլոր կտորներն ալ ունին իրենց սոլոյի բաժինը, բացի *Շուշօն*: Այս սոլօն կը զարգանայ փոխասացութեան ձեւով՝ իգական եւ արական գիլ ձայներու միջեւ եւ, զուգերգէ մը ետք, վերջ կը գտնէ խմբերգով մը:

Վարդերի Յետը կրնար հոս վերջանալ, բայց Կանաչեան զայն ճիւղաւորած է եւ այսպէսով աւելի արժեքաւորած՝ զարգացնելով կտորը բազմագրութային (contrapunctique) ձեւով. հոս կշռոյթը կ'առոյգանայ, ընդհանուր գնացքը կը դառնայ աւելի վանկային, քան էր առաջին մասին մէջ, բներգը կը կարճնայ եւ յարաճուն կերպով կը շրջագայի չորս ձայներէն մէկէն միւսը՝ ընդհանուր շարժի ենթարկելով այս նոր բաժինը: *Վարդերի Յետի* այս երկրորդ կեդրոնական մասը - երաժշտականօրէն առած - մեծարժեք էջ մըն է եւ հայ երաժշտութեան գեղջուկ երգարուեստի բազմաձայնութեան բացառիկ եւ յաջողագոյն կառոյցներէն մէկը կը հանդիսանայ: Աւելորդ է ըսել, որ կտորը վերջ կը գտնէ վերադառնալով առաջին մասի ընդհանուր փլանաւորումին:

Քննենք քանի մը հիմնական կէտեր:

Ա.- Սոլօ եւ Փոխերգութիւն

Կանաչեանի իւրաքանչիւր խմբերգային ստեղծագործութիւն բազմաձայնուած տրամաթիք տոհմերգութիւն մըն է. հոն միայնակ ձայնը՝ սոլօն, կը ներկայացնէ գեղջկական տիպար մը՝ իր պարզուկ բայց վաւերական հոգեմտաշխարհով: Ան երբեք առանձինը չէ, երբ «բեմ կը մտնէ» իր երաժշտական խաղը երգելու համար, անոր կ'ընկերակցին կա՛մ իր սիրահարին ձայնը - զուգերգեր գոյացնելով արական եւ իգական ձայներու միջեւ - եւ կամ, սիրահարը բացակայ ըլլալով՝ մեներգո-

դին կ'ընկերանան անոր ընկերներն ու ընկերուհիները: Այս խմբական ձայներուն եւ միայնակ ձայնին միջեւ կը ստեղծուի փոխերգութիւն մը, որ յար եւ նման է եկեղեցական փոխասացութեան՝ դպիրի եւ սարկաւագի միջեւ: Ուրեմն փոխերգութիւնը տեսակ մը զրուցերգութիւն է՝ հարց-պատասխան ձեւի տակ. միայնակ (սոլօ) «հարց»ին՝ խմբական (երգչախումբ) «պատասխան»: Ընդհանուր առմամբ, իւրաքանչիւր բներգ կը համապատասխանէ հարցումի մը. այս հարցումը հոգեկան վիճակ մըն է, սիրային գեղում մը, բնութապաշտերգութիւն մը եւն.: Այս բներգին կամ նոյնանման ձայնաբջիջի մը վրայ կառուցուած խմբերգը կը փոխադարձէ այդ հարցումին իբրեւ պատասխան մը: Պատասխանը միշտ դրական է կամ լաւատես, քանի մը տեղեր ալ՝ զաւեշտանման: Այս է որ երգագրութեային շարադրութիւնը կը դարձնէ կենդանի, իրական, բնական եւ վերջապէս՝ հաղորդական: Այս բնականութիւն ներշնչող պարզ ու տրամաթիք կացութիւններու յաջորդականութիւնը առաջին սահմանում մը կարելի է ընդունիլ Կանաչեանի դասականութեան: Կանաչեան կը խրտչի բռնագրօսիկ եւ չափազանցուած պրկումներէ, որովհետեւ այս վերջինները անհերքելի բնականութեան մը պահանջը չեն գոհացներ եւ չեն արտայայտեր գիւղա-գեղջկական տրամադրութիւնները, որոնք - գոնէ Կանաչեանի խմբերգերուն մէջ - միշտ ալ տրամի աւարտին լուսաւորուած են լաւատեսութեամբ, գիրկընդհառնութեամբ, զուարթամտութեամբ: Հաւատքի եւ բնութեան զոյգ եւ բարերար ներգործութեամբ հայ գեղջուկը լաւատես է կեանքի հանդէպ եւ ատիկա ան կը պարտի իր պարզութեան: Կանաչեան շատ մեծ հարազատութեամբ է, որ վերակերտած է այս տոհմիկ ենթահողը:

Բ.- Երգագրութեային Կարգապահութիւն

Կանաչեանի դասականութեան մէկ ուրիշ յատկանիշն է երգագրութեային սարքաւորումը. ո՛չ մէկ փաթեթիք թրթռացում, ո՛չ մէկ մոլեգնութիւն, ո՛չ մէկ երգոլորում (mélismes, «եալէլիական» խաղեր) կը մթագնեն իր յստակատեսութիւնը. իւրաքանչիւր տող հակակշռի է ենթարկուած, այդուհանդերձ՝ հարազատ մնացած է մթնոլորտի ոգիին: Ջինջ երաժշտութիւն եւ տոհմիկ հոգեբանական տրամա միաձուլուած են իրարու. երաժշտութիւնը այս տրամային դերակատարներուն անհատաւորումն է, մարմնաւորումը: Բառերը իրենց բարբառային զոյնով եւ դարձուածքներով կ'օգնեն գործողութեան դիւրահասկնալիութեան, իսկ երգչախումբը կը գտնուի մեկնաբանի եւ տրամաթիք պահերը վեր հանելու դերին մէջ: Սկիզբէն մինչեւ վերջ կուռ տրամաբանութիւն մը զօրավիգ կը կանգնի Կանաչեանի ստեղծագործութիւններուն, ուր սակայն անկաշկանդ կենսութեայութիւնը թափ եւ զովութիւն կը պարգեւէ կտորին եւ ընդհանուր գնացքը կը դարձնէ ազատ եւ հեզասահ:

Գ.- Կշռութաւորում եւ Շեշտաւորում

ա) Կանաչեան շատ կը սիրէ, իր շարք մը կտորներուն մէջ, հիմնական մեղեդիներուն տալ կշռութաւոր գնացք: Մեղեդի մը կազմուած է երաժշտական չափերէ, չափերն ալ իրենց կարգին՝ կը բաղկանան քանի մը ամանակներէ (օրինակ վալսի չափը կը բաղկանայ երեք ամանակներէ): Կանաչեան Կարօ Չաքարեանի եւ Գուրգէն Ալեմշահի նման, կը սիրէ մեղեդին բաղկացնող ամանակները ընդգծել, ցայտուն դարձնել՝ մէկ կամ մէկէ աւելի ձայներու օգնութեամբ: Պէտք չէ կարծել, թէ սկզբնական չափերու ընդգծումը երգերուն մարտերգային կամ քայլերգային բնոյթ պիտի տայ. ան կը ծառայէ զուարթամիտ եղանակները աւելի շէնշող եւ կենսաթրթիռ դարձնելու: Ասոնցմէ կարելի է տալ երկու ցայտուն օրինակներ՝ *Նենսիր Նայ* եւ *Հոփ Կիւլիզար*: Գալով *Վարդերի Հետին*, հոս եղանակը կը ստանայ փարթամ քառաձայն կառոյց եւ կշիռ ու այս ամանակաւոր շեշտաւորումը կը կազմէ կտորին զարգացման կարելոր փուլերէն մէկը. իսկ *Նանօրի* պարագային, այս կշռութաւորումը *Նանօրին* կը շնորհէ ուխտագնացութեան յամրաքայլ ընթացքը՝ անոր տալով ծանրակշիռ ազնուականութիւն մը: Կան եւ այլ օրինակներ:

բ) Երաժշտական կշռութաւորումին զուգահեռ կ'ընթանայ բնագրային շեշտաւորումը: Կանաչեան մէկէ աւելի վանկերէ բաղկացած բառերու շեշտը կը դնէ միշտ առաջինին վրայ՝ նախադասութեան շնորհելով յամեցողական, ընդունողական հրամցողական, քնքշատիպ նկարագիր. օրինակ՝ «թո՛ղ տուն գայ» եւ ո՛չ թէ՝ «թող տուն գայ», որովհետեւ այս վերջինը կ'արտայայտէ, ըստ Կանաչեանի, հրամայական, դժկամական, վանողական տրամադրութիւն: Օրինակ մը վերցնենք *Տալիօ*-էն.-

Տա՛լի-իօ, Տա՛լի-իօ, Ե՛ղ-սօ ջան:

Այս ձեւով երկրորդ զարկը միշտ աւելի մեղմ է քան՝ առաջինը, եթէ անշուշտ արտասովոր շեշտադրութեամբ մը հեղինակը ինքը չուզէ կամովին զանց առնել այս օրէնքը: Կանաչեան հեզահամբոյր երաժշտական մթնոլորտ մը կը ստեղծէ՝ այս շեշտաւորումը դարձնելով ընդհանուր, միաժամանակ ընդգծած ըլլալով տոհմիկ երգեցողութեան պարզութիւնն ու ամբողջականութիւնը:

Դ.- Զափաբանական Հոլովոյթը

Կանաչեանի դասականութեան ըմբռնողութեան հիմնաքարը կը կազմէ չափաբանական իր իւրայատուկ մտածողութիւնը: Իր երգչախմբային ամբողջ երկը կարելի է քակել, բզկտել ու բաժնել չորս-չափնոց կոյտերու, ձայնիկներու եւ անոնց զանազան ստորոգելիներուն, հոն ուղղակի դիտելով բոլոր երգային մասնիկները, մեղեդիները, բներգերը, կառուցային զարգացումին մաս կազմող երգաբջիշները, ու

1933. Դամասկոս

այս բոլորը իրենց այլազան ձեւի կրկնութիւններով, յար եւ նման այն մեքենային, որ կարելի է հեշտութեամբ քակել ու անոր մասնիկները իրենց նմանութեան կամ տարբերութեան համեմատ բաժնել զանազան պզտիկ կոյտերու: Ոչ մէկ փշրանք - ձայնային թէ կշռութային - որ ըլլայ աւելորդ կամ անտեղի, ոչ մէկ քմահաճ աւելորդաբանութիւն, ոչ մէկ դրսեցի տարր, այսինքն՝ անմիջականօրէն երգէն չբխող կամ բներգը չիմաստաւորող: Բացարձակօրէն բծախնդիր առարկայականութիւն մը եւ աստիճանական դասաւորում մը կը տիրեն հոն, մեծապէս սատարող կտորին դիւրահասկնալիութեան: Ինչու՞ չնմանցնել այս ճարտարապետութիւնը Րաւեննայի բիւզանդական եկեղեցիներու գաւիթները ծածկող խճաքարերուն, ուր մէկ խիճի խախտումն իսկ կրնայ պատկերը աղճատել: Նոյնիսկ կրկնութիւնները եւ բներգերու վերառնումը Կանաչեանի մօտ կազմակերպուած են անողոք տրամաբանութեամբ:

Ե) Հնչեղութիւն

Եւ վերջապէս ըսենք, որ այս բոլորը միասին հոյակապօրէն կը հնչեն երգչախումբին կողմէ: Ձայները իրարու համեմատ գետեղելու եւ իւրաքանչիւր ձայնին յատկանշականութիւնը ճանչնալու մեծ տեսողութիւն ցոյց տուած է Կանաչեան: Անտեղի չէ այն բնորոշումը, որ կատարուած է Կանաչեանի երգերուն ունկնդրութեան առիթով, իբրեւ թէ երգչախումբը կը հնչէ իբրեւ «հրաշալի երաժշտական գործիք» մը: Մանաւանդ երբ ձայնաբաժանումները ըլլան չորսէ աւելի - վեց կամ ութ - (օրի-

նակ՝ *Տալիօ, Յոյ Նար, Վարդերի Յետ*) հոն կարելի է լսել լարային գործիքներէ բաղկացած ամբողջական նուագախումբ մը՝ ռնգային «մմ»-երը, սազանման «պամ պամ»ները, կանչային «լօ լօ»ները, կամ ջութակային ըստող արագընթաց երգաբաժինները մեծ կենդանութիւն, զանազանութիւն եւ հնչեղութիւն կը բերեն կտորներուն: Եւ եթէ նկատենք, որ այս բոլորը կառուցուած են բառերուն հնչիւնային, վանկային, առոգանութեան եւ իմաստային տուեալներու օրէնքները անշեղօրէն յարգելով՝ բաւական յստակ կ'ըլլայ Կանաչեանի երգարուեստին ներքին ծալքերուն գոնէ մեծ մասին արժեւորումը՝ քննական ակնոցով⁵:

ԻԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՉԵԱՆԻ ԽՏԱՍԱԼԻԿՆԵՐՈՒՄՆ ԱՌԹԻԻՂ⁶

Պետրոս Ալահայտոյեան

19 ՓՈՔՐ ԵՐԳԵՐ (ԴԱՇՆԱԿԻ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ)

Ասոնք մաս կը կազմեն 1947ի հրատարակութեան (Ա. Շար., Թ. Պրակ): Տասնեակ տարիներ այս երգերը Լիբանանի եւ Միջին Արեւելքի հայ վարժարաններու փոքրիկներուն ուրախութեան եւ զուարճութեան աղբիւրը հանդիսացած են: Անոնցմէ ամէն մէկը ձօնուած է Կանաչեանի ծանօթ կամ **Գուսանի** շրջանակէն ընտանիքի մը զաւակին: Այս երգերէն միջանկն գրուած են մեներգող փոքրիկի մը եւ երգչախումբի համար: Թիւ 11ը *Canon* մըն է (երկծայն կամ քառածայն), իսկ թիւ 9ը (*Ճնկըըը Մնկըըը*) եւ թիւ 15ը (*Խաղաղ Գիշեր*) աւելի ուշ Կանաչեան վերածած է խմբերգի (ոչ-մանկական): Յոս, անոնց քնքուշ եւ առիւնքնող մեղեդիները եւ պարզ ու հաճելի բազմաձայնութիւնը (միասին երգելու առիթ), զուտ մանկավարժական նպատակներ կը հետապնդեն:

Այս անբասիր ճաշակով եւ մատչելի ու հեզասահ երգերը նուիրուած են Յայրենիքին, բնութեան, աշխատանքին՝ իբրեւ բնագիր ունենալով Յովհաննէս Թումանեանի, Աթաբէկ Խնկոյեանի, Գամառ Զաթիպայի, Ղազարոս Աղայեանի, Լեւոն Շանթի, Սուշեղ Իշխանի եւ ուրիշներու ուրախ եւ լուսաթրթիռ էջերը: Անոնցմէ ոմանք լոյս կը տեսնէին *Մայրենի Լեզու* դասագիրքերուն կամ *Լուսաբեր* թերթին մէջ, որոնք ծանօթ էին մանուկներուն:

Յստակ է անոնց պատգամը՝ Յայրենիքէն դուրս, հայ դաստիարակութիւն ստացող մատղաշ մանուկին երգել տալ հայ երգը եւ զանոնք ընտելացնել հայ խօսքին եւ հայ աշխարհին. այս բոլորը՝ իբրեւ օժանդակ սակայն կենսական գործիք եւ յաւելեալ աշխուժացում հայ լեզուին՝ հայ դպրոցէն ներս: Վերջապէս՝ այս երգերը փոքրիկներու մօտ հայ ինքնութիւնը դարբնելու հիմնական աշխատանքին սատարող անհրաժեշտ գործօններ են:

ԵՕԹ ՄԵՆԵՐԳԵՐ (ՂԱՇՆԱԿԻ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԵԱՄԲ)

Ասոնք եւս մաս կը կազմեն 1947ի հրատարակութեան (Ա. Շար, Ը. Պրակ): Բացի *Ծիծեռնակէն*, որ ժողովրդական հանրածանօթ եղանակին դաշնաւորումն է, միւս վեցը զուտ ստեղծագործական ռոմանսներ են: Ասոնք կարելի է նկատել մեր վիպապաշտ երգային - վիպերգային կամ պատմերգային երգեցողութեան - գրականութեան գոհարներէն: Այս վեց երգերը կարելի է համախմբել երկու կարեւոր թուականներու շուրջ:

Ա) 1926. այս թուականին, Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան մէջ իր ուսուցչութեան առաջին տարին, Կանաչեան կը յօրինէ *Ուռին* եւ նոր ձեւով քառաձայնային վերամշակումի կ'ենթարկէ *Օրորը*, որ յօրինած էր 1913ին, Պոլիս, իբրեւ մեներգ, դաշնակի ընկերակցութեամբ:

Բ) 1937. Պէյրութ հաստատուելէն քիչ ետք, ուր ան տուած էր իր առաջին համերգը (1933) եւ ուր արդէն կազմուած էր **Գուսան** Երաժշտասէր Միութիւնը (1936), *Վարդերի Հետի* յօրինման տարին, յաջորդաբար ծնունդ կ'առնեն *Ալվարդի Երազը*, *Ցայգերգը*, *Ծով Աչերու* վերամշակումը, *Պծինկօն* եւ *Ծիծեռնակը*: 1937ը վստահաբար Կանաչեանի ստեղծագործ երեւակայութեան ամենաբեղուն տարիներէն մէկը եղած է:

Այս մեներգերը, դաշնակի ընկերակցութեամբ, նշոյլն իսկ չունին խմբերգերու մէջ տիրող տոհմիկ-աւանդապաշտ կառոյցին. ընդհակառակն, անոնց ընդհանուր բնոյթը ազնուապետական է եւ անհատապաշտ: Հոն արտայայտուող բոլոր զգացումները՝ սիրատոջոր ըլլան անոնք թէ երազային, ինչպէս նաեւ անոնց հայկականութիւնը, չեն յատկանշուիր ժողովրդական մոթիֆներով, կամ անոնց նմանողութեամբ յօրինուած մեղեդիներով: Անոնց իւրաքանչիւրը կ'արտայայտէ անհատական բոլուն ու հարազատ ապրումի պահեր, փոքրիկ տրամներ, որոնց մէջ դաշնակին դերը չափազանց կարեւոր է:

Կանաչեանի մեղեդին հոս աւելի արեւմտեան թոնալ-եօթձայնային կերպար ունի, քան՝ արեւելեան-հայկական մոտալ կերպարը. եւ սակայն, ամբողջութիւնը հրաշալի կերպով հայկական կը հնչէ, որովհետեւ խօսք եւ երաժշտութիւն միաձուլուած են իրարու եւ միեւնոյն հոգին կը շրջագայի մէկէն միւսը: Կանաչեան քերթուածի մը վրայ երգ չի հիւսեր, այլ տրուած քերթուածէ մը կը քաղէ խօսքերուն ենթաբնագիրին ծալքերուն տակ ծածկուած երաժշտութիւնը, եւ այս վերջինը կը բացայայտէ քերթուածին ամբողջական տրամաթիք բնոյթը: Երգ եւ դաշնակ կը ստեղծեն զուսպ եւ խտացած շարունակական, տպաւորիչ եւ ապրուած պահ մը, ուր դաշնակին վերագրուած է մեկնիչի դերը:

Հոս կ'ուզենք անդրադառնալ *Օրորի* պատմութեան, որ անծանօթ է մեզմէ շատերուն: 1913ի *Օրորը* (Հայ Գուսան, Պրակ Բ., 1920, Պոլիս)

շատ տարբեր է մեր գիտցած եւ ընդհանուր երկերու մէջ լոյս տեսած երկու *Օրօր*ներէն, մին՝ երգ-դաշնակ, միւսը՝ մեներգ, որուն կ'ընկերակցի երգչախումբը: Վերածնունդի զգացումներով եւ տեսիլքով լեցուն մեր հեղինակներու փաղանգին կը պատկանէր Նաեւ Կանաչեան, որուն 1913ին յօրինածը հայրենասիրական *Օրօր* մըն էր, - ինչպիսին էին այդ շրջանի ուրիշ *Օրօր*ներ: Անոնց մէջ վրիժառու զգացումներ կը սպրդէին հետեւելով Գամառ Զաթիպայի եւ Միքայէլ Նալբանդեանի յեղափոխաշունչ յորդորներուն: Այդ շրջանի *Օրօր*ներուն մէջ, օրինակ, կը գտնենք այնպիսի տողեր ինչպիսիք են՝

*Բազէն որ եկաւ, իմ որդին լռեց,
Ռազմի երգերի ձայնով քնացաւ:*

Եւ կամ՝

Արիւնաթաթախ հայրդ խանութից տարան գերեզման...

Այս հայրենաբաղձ *Օրօր*ներէն նշանաւոր դարձած է Աւետիս Ահարոնեանի *Նազէի Օրօրը*.

Երկաթ կրունկով գլուխը փշրիր անողորմ օձի,

Հզօր ոտքիդ տակ չարիքը դողայ,

Դու լաց մի լինի, ես շատ եմ լացել:

Կայ վերջապէս՝ սարսափազդու միւս *Օրօրը՝ Բալա Զան*, ուր կը լսենք.-

Դէհ մեծացիր, շուտ բոյ քաշիր, բալա Զան,

Վատի արիւն խմել սորվիր, օրօր, օրօր, բալա:

Կանաչեան իր 1913ի *Օրօր*ին մէջ կը մէջբերէ նմանօրինակ խօսքեր.-

Վեր կացէք քոյրեր, վեր կացէք քաջեր,

Հայոց աշխարհին վրեժի գէն տուէք:

Անշուշտ, աւելի ետք (1926ին), ան զգաց իր կրած ժամանակաւոր ազդեցութիւնը, եւ ոչ միայն սրբագրումի ենթարկեց բնագիրը, վերոյիշեալ անտեղի տողերը հանելով, այլեւ բոլորովին ջնջեց անոր ծանրութեան տակ յօրինուած անհրապոյր խմբերգային բաժինը: Այն ինչ որ ունինք այսօր կը պսպղայ իր զուլալ ու լուսաթափանց քաղցրութեամբ, ուրկէ բացակայ չէ գուրգուրանքի սրտառուչ եւ թախծոտ շեշտը:

Ծով Աչերը նոյնպէս, Նախնական ձեւով, Նախ լոյս տեսած է *Հայ Գուսանի* մէջ (Գ. Պրակ, 1920) եւ աւելի ուշ՝ յղկուելով եւ զարգանալով գտած է իր այսօրուան գեղարուեստական գուսպ կերպարը:

Մեներգերու ունկնդրութեան ժամանակ ուշագրաւ է այն, որ վեց կտորներէն հինգին մէջ երգը տեղ-տեղ կ'ընդհատուի. դաշնակը այդ երգային լռութիւններուն թարգմանը կը հանդիսանայ եւ սկսուած տրամին երաժշտական շարունակականութիւնը կ'ապահովէ: Օրինակ, *Ուռիներ* մէջ դաշնակը երկու անգամ կ'առանձնանայ երգէն եւ կ'առաջնորդէ երգչուին իո՞ն ուր պիտի ապրինք ուռիին երկունքը: Դաշնակը կը պարզէ մեր առաջ շղարշային ու մթնշաղային մթնոլորտ. կարծես

1959 Պեյրուք. Թաթուլ Ալթունեանի հետ

ընտանիքի ծննդոցի առաջին վայրկեանները ըլլային ուրկէ ծնունդ կ'առնէ ուռիին խորհրդաւոր պատմութիւնը: Այս խորհուրդը արտայայտուած է *փուլան տ'օրկերու* եւ *քրոմաթիզմի* գործածութեամբ, ինչպէս նաեւ խիտ եւ մեղմ *սենքուփային* մասերով:

Գալով երգի բաժնին, Կանաչեան *liedhi* մեծ վարպետ մը կը հանդիսանայ. հոն չենք տեսներ ոչ մէկ *մելիզմաթիք* կամ *ոքալիսթիք* մասեր, այսինքն՝ բառերուն եղանակաւորումը վանկային է. այս իւրաքանչիւր նոթի կամ իրարու կապուած երկու նոթերու վրայ մէկ վանկ երգելը կը յառաջացնէ

խորխտութիւն, ազնուականութիւն եւ շարժունութիւն:

Կանաչեան կարգ մը տեղեր կը գործածէ ասերգային ոճ, այսինքն՝ բազմաթիւ վանկեր նոյն կրկնուող ձայնանիշին վրայ, որ մեզի կը յիշեցնէ սաղմոսերգութիւններու երգ-ասացուածքի ոճը. օրինակ.-

Ասում են ուռիին, աղջիկ էր ինձ պէս, կամ՝

Սեւ ու սիրուն հեզ աչեր, կամ՝

Կանչեցի նրան խնդրելով էսպէս:

Քնքուշ ու թափանցիկ մթնոլորտ մը կը ստեղծէ այս ոճը եւ մեր զգայնութիւնը կը սրէ գալիք պատմութեան նկատմամբ:

Վերջապէս, Կանաչեան կատարելապէս կը խուսափի դիրին զեղումներէ եւ երաժշտական աճպարարութիւններէ (*virtuosity*), նաեւ՝ լացակումած զգայնութենէ: Ան իր ընտրած քերթուածներուն երաժշտական նկարագրութիւնը չ'ընէր. երկրորդական տարրերէ խուսափելով՝ երաժշտական բեղմնաւորումի կ'ենթարկէ էականը ու անհրաժեշտը՝ արտայայտելով բնագրին մթնոլորտն ու ոգին:

Բացի *Պճինկօէն* (նոյն բառերուն վրայ շարք մը յօրինողներու ստեղծագործութիւններուն լաւագոյնը, ըստ քերթուածին հեղինակ՝ Զիթունիի), միւս հինգ մեներգերը տխուր են, թախծոտ, երազային կամ

մելամաղձոտ, բայց երբեք՝ լացակումած, մեղկ կամ յեղյեղուկ: Իսկ *Ալվարդի Երազը* իրական տրամ մըն է, ներքին զարգացում, գազաթում եւ վախճան ունեցող: Այս չքնաղ ռոմանսը փրկուած էջ մըն է: Վահան Միրաքեանի խօսքերուն վրայ Կանաչեան գրած է (ամբողջացուցա՞ծ, թե՞ ոչ՝ յայտնի չէ) օփերա մը, որ կոչած է *Ալվարդի Որսը*:

Ինչպէս յաճախ պատահած է Կանաչեանի կեանքին մէջ, ան տեղի տալով բարկութեան մէկ նոպային՝ զայն կ'ոչնչացնէ: Անկէ մնացած է միայն *Ալվարդի Երազը*, որ արիւնքներէն մէկը եղած է այդ օփերային: 1961ին ան կ'ոչնչացնէ նաեւ օփերային հիմք ծառայող թատերագրքոյկը:

Մինչ *Ցայգերգը* եւ *Օրօրը* քնքուշ երազներու ոլորտները կը փոխադրեն մեզ, *Ուռին* յուսահատ աղջկայ կերպարանափոխումի առասպելը կը պատմէ՝ ազնուակերտ մեղեդիի ընդմէջէն շնորհալի եւ զուսպ քնարականութեամբ:

Կանաչեանի մեներգերը մեկնաբանողը երբեք ինքզինք օփերայի բեմին վրայ չի կրնար կարծել. ան խիտ ու ներհուն ուշադրութեամբ ճշմարիտ ապրում մը մեզի փոխանցելու նրբին, պատասխանատու, բայց հրաշալի պատգամը ունի՝ բացարձակապէս ձերբազատած դերասանական ու բեմական պայմանադրական նախադրեալներէ:

Կանաչեան երգի շատրուան մըն է, ուրկէ կը ժայթքեն բազմերանգ մեղեդիներ՝ իրենց բազմաբարբառ բուրմունքով: Կանաչեանի երգը եւ հոգին մշտնջենական լոյս մըն են զանոնք ընկալողներուն համար, եւ անոնցմով հաղորդուիլը՝ գերագոյն ապրումի անզուգական պահ մը:

ԿԱՆԱՉԵԱՆԻ ԽՄԲԵՐԳԵՐԸ ԵՒ ԳՈՒՍԱՆԸ

1922ին Եգիպտոսի մէջ գրուած *Տալիլօս* Կանաչեանի խմբերգային ստեղծագործական ոճը վերջնականապէս բնորոշող առաջին գործն է: Առաջին հերթին, անոր ոճային ընդհանուր կերպարը կարելի է անուանել շնորհալի, հեզագնաց բնականութեամբ յագեցած ոճ: Ան կը հակադրուի, օրինակ, անհրապոյր (կրօնա-օրհներգական) ոճին, կամ պաթոսա-վիպերգականին (օփերաներու յատուկ): Երկրորդ, հեղինակը կը մեկնի գաւառական-ազգագրական երգային ատաղձներէ որոնք իրեն կը հայթայթէ նախկին գաւառացի մը եւ այդ հում բնանիւթին վրայ կը բարձրացնէ խմբերգային կառոյցը: Այս Մուշի կամ Վանի բներգերը ունին իւրայատուկ ոգի, հիւսք, հեւք, հոգեբանական նկարագիր եւ զօրեղ բեւեռականութիւն (polarity), հայկական գաւառի պատկերները, պարզութիւնը եւ իմաստը բնորոշող: Հեղինակը, նկատի ունենալով սոյն տուեալները, չի կրնար սանձարձակ քմահաճ ոճ որդեգրել: Արդարեւ, կառուցուելիք ձայնային ճարտարապետութիւնը ունենալու է իր սկզբնական *մոթիֆ*ին ոգին, անոր լեզուն խօսելու է, թէեւ աւելի բարդ եւ կազմակերպուած՝ բազմերգուած ձեւով, ռամիկին երգած գաւառի երգը թեմաթիկ մշակման ենթարկելով: Ան իբրեւ թեքնիք կը գործածէ

միանգամայն Կոմիտասեան բազմամեղեդիական սկզբունքը եւ արեւմտեան դասականներէն ժառանգ մնացած ուղղահայեաց ներդաշնակագիտութիւնը՝ միշտ պահելով հայ տոհմիկ երաժշտութեան ոգին:

Այս է պատճառներէն գլխաւորը որ Կանաչեան մէկ կողմէն կը խուսափի արտակարգ *պարթեթիկ* յորձանքներէ եւ, միւս կողմէ, զուտ իմացականութեան խօսող բազմաձայնութեան ցանցերէն: Ան իր խմբերգերուն շնորհած է կառոյցի մատչելիութիւն, բնագրի ընթեմնելիութիւն, յատկազօծի պարզութիւն: Այս յատկանիշերը իր բոլոր խմբերգերուն տուած են դասական ժուժկալութեան մը ճառագայթումը: ...

*Տալիլօ*ի մեկնակետային երեք երգերն ալ քաղուած են վանեցիի մը բերնէն: Կանաչեան անոնց նմանութեամբ կը յօրինէ երկու ուրիշներ եւս, որոնցմով կը գոյանայ *Տալիլօ*ի երգագրութեային ամբողջական ատաղձը:

Բներգերուն ժողովուրդէն քաղուած ըլլալը չի նշանակեր որ *Տալիլօ*ն ինքնատիպ չէ, ընդհակառակն, հոս եւ միւս խմբերգերուն մէջ հայ երգը կենդանի, շնչող, ապրող եւ կազմակերպութիւն, կառոյց ունեցող իւրայատուկ եւ ինքնուրոյն աշխարհի մը ինքնաբոլս արտացոլացումն է, կեանքէն եւ սիրոյ արբեցողութենէն ժայթքած կենսահիւթը: Ժողովրդական ակունքէն մեկնած ըլլալով, հոն կարելի է նկատել երբեմն միամիտ արտայայտութիւններ, չպատճառաբանուած կրկնութիւններ, բայց երբեք՝ վերացական կամ զուտ մտաւորական յղացքներ: Կանաչեան չէ դպած օգտագործուած բներգերուն աւանդական սրբութեան: Հեղինակը կրցած է մեր գաւառներու բոյրն ու համը, արեւոտ խանդը եւ կամ ամօթիած սիրոյ թրթռացումները հարազատութեամբ վերակառուցել եւ չզոհել զանոնք անհատական խոյանքներու փորձութեան: Կանաչեանի խմբերգերը Վանի եւ Մուշի հողի ընդերքէն ժայթքող ձայնային ցայտադիւրներ են, ուր առկայ են կուռ համակցութիւն երգային բջիջներու, հորիզոնական-մեղեդիական երգաշարահիւսութիւն եւ ուղղահայեաց քառաձայն կշռութաւորում: Կանաչեանի մօտ ոչինչ կայ վերացական, ակադեմական կամ մտաւորականացած. այլազանելով եւ ընդլայնելով իր կողմէ ընտրուած տոհմիկ թեմաները, ան կը յօրինէ հայ բազմեղանակային ոճով, *աքափելա* երաժշտական ընդարձակ կառոյցներ: Ան բնաւ չէ սիրած զուտ գեղագիտական ձայները կամ կոկիկ ու կոճկուած պայմանադրականօրէն իրարայաջորդ ձայնախումբեր: *Տալիլօ*ն կամ *Եղսօ*ն ու *Շուշօ*ն կենսախայտ, կենդանի, իրական հայուհիներ են: Հայուհիի հոգիին մէջ ազատ խաղն ու ինքնահոս երգը կեանքին իրար ամբողջացնող երեսներն են: Անոնք հայոց լեռներէն հոսող ջուրերուն համն ունին, ժայթքը, ջինջ ու զուլալ յատակը, շարժունութիւնը, զովութիւնն ու թափանցիկութիւնը՝ կենսական տուեալներ, որոնք անհրաժեշտ է նկատի ունենալ այս խմբերգերուն մեկնաբանութեան ընթացքին:

Այսպես, *Տալիլոն* բներգային մշակումի թեքնիքով բարձրացած իւրայատուկ նորութեան (յետ-կոմիտասեան) առաջին գոհարն է Կանաչեանի, ուր ազգագրական բնոյթի երգը կերպարանափոխուած է անհամեմատօրէն հարուստ ստեղծագործութեան մը: Եւ երբ գիտենք թէ Կանաչեան երբեք հայրենիք չէ եղած եւ Կոմիտասի նման գեղջուկի բերնէն երգ չէ լսած, հրաշքի համագօր է այն բոլորանուէր հայկականութիւնը որ կը հոսի իր իւրայատուկ լեզուէն: Միւս կողմէն, նկատի առնելու է այն հանգամանքը որ Կանաչեան իր ուսուցիչ Յայր Կոմիտասի նման ազգագրաբան երաժշտագետ չէ եղած, այլ՝ ազատ ստեղծագործ երգահան: Հոս 'ազատ' բառը ունի բնորոշ իմաստ. երբ Կանաչեան, միշտ Կոմիտասին օրինակով, իրարու կը հակադրէ նոյն գործին մէջ երկու տարբեր կշռոյթի երգեր, օրինակ *Գորանիին* մէջ առաջին՝ ծանր «Տորեն ըմ ցանելօ»ն, եւ երկրորդ՝ արագ «Մարիամ, Մարիամ»ը, նկատի ունի միայն իր անձնական ճաշակը եւ երգերուն ընդհանուր տրամադրութիւնը: Ան նախապէս չի ծանրանար այդ երգերուն ազգագրական ներքին բնութեան վրայ, ինչպէս պիտի ըներ պարտադրաբար Կոմիտաս: Կանաչեանի մօտ ազգագրական ճշմարտութիւնը յարգուած է միմիայն իւրաքանչիւր երգի մէջ, անոր բազմաձայնութեան հոլովոյթին ընթացքին միայն, եւ ո՛չ՝ երկու տարբեր երգերուն շարահիւսութեան ընթացքին: Օրինակ՝ *Գորանիին* ցորենի պաշտամունքային ծիսաբանութեան նուիրուած առաջին երգին բնաւ պիտի չյաջորդէր Կոմիտասի մօտ գիւղացի աղջկան՝ Մարիամին, նուիրուած ժողովրդային պարերգը: Այս երկուքը ազգագրականօրէն իրարու հետ կապ չունին: Կանաչեան չի մտահոգուիր այս հարցով. իր երգահանի ազատութիւնը գերադաս կը համարէ ազգաբանական հարցերէ, որոնց հետամուտ չէ եղած իր ուսուցիչին նման:...

Կանաչեան իր **Գուսան** Երգչախումբին խմբավարութեան եւ խմբերգերու մեկնաբանութեան ընթացքին նկատի կ'ունենայ հայ բնաշխարհը, բնագրին եւ անոր գաւառաբարբառային հնչողութիւնը եւ ներքին իմաստը: Մեկնաբանութեան ձայնահնչողութեանը ծաւալին հետ առնչուող *pianissimո*ները եւ *fortissimո*ները, մեղմագոյն եւ ուժգին, վերացական գեղագիտական նկատառումներով չէ որ կը կատարուին. անոնք կը համապատասխանեն ներքին տրամաթիք ներգործական տուեալներու, մեկնելով բնագրէն եւ հայրենի աշխարհը յուզող տարրերէն: Օրինակ՝ Կոմիտասի եւ իր երգիծական կատակային երգերը՝ *Խումար, Ոհ Ինչ Աղուոր Բան*, կը խայտան կրքոտ տրամադրութեամբ: Մասնաւոր ուշադրութեամբ կը հետեւի *bass* եւ *alto* ձայներուն, որպէսզի անոնք կրաւորական ընկերակցողներու չվերածուին:

Մեկնելով ստեղծագործի իր բնագդէն, Կանաչեան բնաւ գերին չէ դարձած բնագրի մը, եւ շատ յաճախ նոր բառեր, ամբողջ նախադասութիւններ կը հնարէ իր կողմէ. անոնք կը փոխարինեն իր ականջին խորթ

հնչող բառերն ու դարձուածքները: *Վարդերի Յետի* եւ *Նանօրի* խօսքերը փոխնփոխ ժողովրդական են եւ՝ ստեղծուած իր կողմէ, ժողովրդականի համեմատ: *Խնջոյքի* խօսքերը ամբողջութեամբ իրն են: Այն բոլոր բնագիրները որոնք չեն կրեր հեղինակի անուն՝ խմբագրուած են Կանաչեանի կողմէ, մեկնելով թէ՛ ժողովրդական բանահիւսութենէն, թէ՛ անհատ ստեղծագործներու ոտանաւորներէն: Յաճախ Կանաչեան ստեղծած է բառեր կամ նախադասութիւններ՝ խնդրոյ առարկայ խմբերգին պահանջին համեմատ:

Որով՞ գրչէն ելած է արդեօք *Սօսիկի* փառաւոր բնագիրը՝ չէ՛ նշուած: (*Սօսիկը* Կանաչեան նուիրած է իր առջինեկ աղջկան, Սեդա Կանաչեան-Թիւսիւզեանին:) *Արի՛ Երթանք Ծովասարը* (Ա. մաս) ժողովրդական բուրմունք ունի անկասկած, սակայն բանաստեղծական գմայլելի հետեւեալ տողերը արդեօ՞ք միայն ժողովուրդինն են՝

*Ով անցնի Էնոր մօտով, կը հարբի անուշ հոտով,
Ծաղիկ չէ՛, ծաղկի գինի, հարբողին մահ չի լինի:*

Սօսիկ գործին մէջ չկայ նաեւ բներգային մեկնակետ: Վստահաբար, ինչպէս *Նանօրի* պարագային, հոս եւս բներգերը յօրինուած են իր կողմէ, ժողովրդականին նմանողութեամբ:

Բարսեղ Կանաչեանի **Գուսան** երգչախումբը ունեցած է իր փառքի օրերը: Ան երբեք սիրողներէ կազմուած ըլլալէ չդադրեցաւ, բայց միշտ անոր ծոցին մէջ գտնուած են երաժիշտ երգիչներ, որոնց կը յանձնէր խմբերգերու մեներգի բաժինները: Անոնց մէջ աչքառու էին իր տիկինը՝ Զրիստինէ Կանաչեան, տիկին Չեփիւռ Շանթ, եւ Տոքթ. Էմանուէլ Էլմաճեան: 1954ին **Գուսան**ին կը միանայ ապագայ յայտնի երգչուհի Անայիս Լուիզա Եղիայեան-Պոզապալեանը:

Սակայն խումբը երբեմն կը գտնուէր տկար եւ տժգոյն վիճակի մէջ, մասնաւորաբար երգեցիկ կարելոր տարրերու բացակայութեան պատճառով, վկայ՝ երկու 33 rpm LP ձայնապնակները, որոնք լոյս տեսած են ժամանակին: Իբրեւ հետեւանք, **Գուսանը** չէր կրնար գոհացնել Վարպետին պահանջները: Կանաչեան բնաւ չէր մտածեր, օրինակ, խումբին մէջ ժամանակաւորապէս ներառնել արհեստավարժ երգողներ, գոնէ մինչեւ տարեկան համերգի աւարտին: **Գուսանի** այս տկար վիճակը կը պարտադրէր իրեն՝ դիմելու անհաւատալի միջոցի մը. կը պարզացներ - երբեմն աղքատացնելու աստիճան - արդէն վերջնական ձեւ ստացած եւ այդ ձեւով նախապէս երգուած շարք մը խմբերգեր: Համերգերէն ետք երբեք չվերականգնեցան այդ գործերը իրենց սկզբնական կերպարով եւ այդպէս ալ տպագրութեան յանձնուեցան: Անոնցմէ են *Նեննիր Նայ*, *Հոփ Կիւլիզար*, *Գորանի*:

Եթէ ան իր աչքերուն լոյսը չկորսնցներ, վստահաբար բոլորովին տարբեր կրնային ըլլալ կարգ մը երգեր, վերատեսութեան ենթարկուած պիտի ըլլային ուրիշներ, նկատի ունենալով ապագայ խումբեր որոնք արհես-

տավարժ պիտի եղած ըլլային: Օրինակ՝ Շուշոյ առաջին բներգի երկրորդ մասը 8/9րդ չափով, որ զետեղուած է նոթատետրին կողքին ետեւը, երբեք չէ օգտագործուած եւ բազմաձայնուած, քաջ գիտնալով որ այդ հատուածը դժուարութեան պիտի մատներ սիրողական իր երգիչները:

Հակառակ այս բոլորին, անոր տարեկան համերգերը կը վերածուէին աննախընթաց երաժշտական տօնախմբութեանց, Պէյրութի մէջ թէ այլուր: Ամիսներ առաջ երաժշտասերները կը պատրաստուէին հայրենի հարազատ աշխարհին մէջ մխրճուելու, հաւատացած՝ որ Կանաչեան կը քալէ մեծ վարդապետին՝ Կոմիտասին ճամփէն, շարունակելով խորացնել եւ լայնցնել անոր բացած ձայնային ակօսը. ձայնային ակօս, որ կատարեալ վերամկրտութիւն մըն էր հայրենաբաղձ ծարաւ հոգիներուն:

1960ականներ. Պաշտպար

ԿԱՆԱՉԵԱՆԻ ՆԱՆՕՐԸ⁷

Կարելի է ամբողջական վերլուծում մը կատարել Կանաչեանի այս երկին մասին, այնքան որ հարուստ է անիկա, ու ճոխ՝ երաժշտական, ձայնախմբային եւ հայկական հարազատ գեղջկական-աւանդապատական տարրերով:

Նանօրը գրուած է 1943ին, Պէյրութի մէջ, եւ հասարակութեան ունկնդրութեան արժանացած յաջորդ տարին: Կանաչեանի երգչախմբային գործերուն ամենակատարեալն է անիկա, ամենագեղեցիկը, ամենաերկարաշունչը, այլազանը եւ հայկականը: Ան իրաւամբ Կանաչեանի գլուխգործոցն է:

Նանօրը այն եզակի - եթէ ոչ միակ - կտորն է, որուն բոլոր թեմաներն ալ հեղինակին զուտ ստեղծագործութիւններն են եւ ոչ թէ՝ փոխ առնուած ժողովրդական մոթիֆներէ եւ բազմաձայնուած: Կանաչեան այս թեմաները յօրինած է ապշեցուցիչ հարազատութեամբ, ժողովրդական

հոգիին եւ հայկական հոգեմտաշխարհին հետ, ճիշդ այնպես՝ ինչպես Յամաստեղ - ապրած ըլլալով Ամերիկա, կրցած է ճշգրիտ ոգիով ու հարազատ ապրումներով վերակենդանացնել հայկական գաւառը՝ իր բոլոր բուրմունքով, յոյզերով եւ առանձնայատկութիւններով: Կանաչեան երբեք չգտնուեցաւ հայրենիք, բայց հայրենիքը կրցաւ ապրիլ եւ շնչել իր մէջ, սքանչելի թարմութեամբ եւ անզուգական ներշնչումով:

Եթէ Կանաչեանի միւս խմբերգերէն ոմանք կարելի է նմանցնել հայկական madrigallներու, այսինքն՝ երաժշտական ձայնեղ պատկերացումներ իրենց ուրոյն արտայայտչական եւ տրամաթիք-հովուական բնոյթով՝ հայկական բնաշխարհը եւ ներաշխարհը յատկանշող, *Նաւօրը* կարելի է անուանել հայկական երաժշտական պոեմա: Այն ճաճանչագեղ, ամբողջական պատկեր մըն է մեր երբեմնի հաւատաշունչ ապրելակերպին ու այդ ապրելակերպին անկորնչելի ազատամտութեան, հակառակ հոն նշմարուող հեթանոսախառն տարրերուն:

Նաւօրը կը պատկերացնէ ուխտագնացութիւն մը դէպի Մշոյ Ս. Կարապետ ուխտավայրը: Ուխտագնացութեան պատմութեան հեղինակը եղած է խնուսցի Սուրբն Բաբախեանը՝ Պէյրութէն: Հայ բարեպաշտ ժողովուրդը հաւատացած էր Սուրբ Կարապետին վերագրուած հրաշագործութիւններուն: Սուրբ Կարապետ այն սուրբերէն էր որոնք կ'իրագործէին հաւատացեալներուն ոգեշունչ մուրազները: Ուխտաւորները ամէն տարի շարան-շարան կ'ուղղուէին Ս. Կարապետի սրբավայրը՝ Սուրբէն հայցելու իրենց խնդիրքը եւ հոն գոհաբերութիւններ կատարելու: Ասոնց կը յաջորդէին աւանդական երգն ու պարը:

Երաժշտականօրէն պոեման կը զարգանայ խաղաշարի մը ձեւին տակ, ուր կան մենակատար-դերակատարներ եւ երգչախումբը, որ կը խորհրդանշէ ուխտաւորները:

Սկիզբի 15 չափերը ուխտաւորներու համախմբումի տեսարանը կը ներկայացնեն, ձայնականօրէն տրուած: Ձայները կը մէկտեղուին, կը կազմակերպուին, կը ճոխանան եւ ուխտաւորներու կարաւանին ճանապարհ ելլելու հարազատ տպաւորութիւնը կը ստանանք: Բուն թեման՝ շքեղ ու վեհ պարզութեամբ, կը խորհրդանշէ գնացքը ուղեւորներու, որոնք յամրաքայլ կը յառաջանան ուխտատեղի՝

Նաւօր, Նաւօր, հա, Նաւօր,

Չնկլիկ-մնկլիկ, հա, Նաւօր:

Լեզուն Մուշի բարբառն է, իւրայատուկ դարձուածքներով հարուստ: Բառերը իմի հաւաքուած, մասնայատուկ բնագիր մը չեն գոյացներ: Կանաչեան օգտագործած է ժողովրդական բանահիւսութենէն պատառիկներ, նաեւ յօրինած բառեր, բառախաղեր եւ ձայնանմանութիւններ՝ «Նա-ւօր, Նա-ւօր... Չն-կլիկ, մն-կլիկ» եւն., զանոնք ծառայեցնելով իր երաժշտական նպատակներուն: Հեղինակին պէտք եղածը գրաւոր ենթահող պատրուակ մըն է՝ իր երաժշտական մտքերը զարգացման մղե-

լու ծառայող, այնպես՝ ինչպես 16րդ դարու հեղինակները, որոնք կը մեկնեին որեւէ գրուածքէ, որոշ միտք մը, զգացում մը կամ երեւելի դէպք մը կը պատկերացնէին. այդ գրուածքները կը կոչուէին *poesia per musica*, այսինքն՝ երաժշտաւորուելու ծառայող քերթուածներ: Բնագիրը հարուստ է թարմ եւ բուրումնալից ժողովրդական պատկերներով, ուրկէ ան կը կերտէ երաժշտական հիանալի թռիչքներ: Նաևօր *leitmotif*ը՝ առաջնորդող կենսատարր, կը շրջագայի երգչախումբի բոլոր բաժիններուն մէջ:

Կարճ եւ ուժեղ զարգացումէ մը ետք, ուխտաւորներու խումբը կանգ կ'առնէ իր առաջին հանգրուանին. հոս միայնակ պարիթոնը կ'երգէ իր յուզիչ, չքնաղ, առինքնող, ալեկոծող մեղեդին.

Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետ

Ճուղապ կու տաս ձիաւորին,

Մուրազ կու տաս ոտաւորին:

Այս առաջին խնկերգութենէն ետք - որ շատ հեռու չէ յիշեցնելէ մեր հեթանոս չաստուածներուն փառաբանութեան տեսարանը՝ բազինի առաջ ծնրադիր - խումբը կը շարունակէ իր ուխտագնացութիւնը.-

Սուրբ Կարապետ բարձր է բոլոր,

Ճամփայ ունի ոլոր-մոլոր

Քըզի կու գանք լուսնի լուսով:

Այս բաժնին երաժշտաւորումն ալ ոլոր-մոլոր ճամփաներու նկարագրականն է՝ հիմնական թեմային վրայ հիւստւած: Խումբը կանգ կ'առնէ երկրորդ անգամ երգչախմբային ռնգային «մմ...»երու խորհրդաւոր ձայներու վրայ. ասիկա կարծէք աղօթքի տարտամ շշուշում մըն է, որ կու գայ յոգնաբեկ ուխտաւորներու հոգին ամոքելու: Ձայնային նկարագրութիւնները շարժապատկերի յաջորդականութեամբ կ'ընթանան: Ուխտաւորներ կը հասնին Սուրբ Կարապետ վանքը. կարճ աղօթքէ մը եւ մուրազներու արարողութենէն ետք ծայր կու տայ գիներգութեան խրախճանքը.-

Խմենք նռան հատ գինի,

Գունը արուն կը մտնի...

Այս միայնակ ձայնին կ'արձագանգէ ամբողջ խումբը, կրկնելով մեներգողին բառերը. ասկէ ետք երեւակայեցէք գիներգութեան տեսարանը, որ կրկին հեթանոսական է բնոյթով. ասոր կը յաջորդէ խրախճանքի տեսարանը: Սակայն գինին առանց սիրոյ կիսատ է, ուստի մեներգողը կը շարունակէ.-

Սերը սիրողին վայլէ,

Գինին խմողին անուշ:

Այս հանգրուանէն քիչ ետք կը սկսի *Նաևօրի* երկրորդ մասը, որուն զարգացումը կը հետեւի նոյն յատակագիծին՝ ինչ որ առաջինը: Առաջին

մասի մեներգին համապատասխանող բաժինը հոս շատ աւելի ճոխացած է ու զարգացած. առաջինին միայնակ մենակատարը հոս փոխարինուած է չորս մենակատարներով. Սուրբին հրաշագործութիւններուն փառաբանանքը հոս փոխարինուած է ի խորոց սրտի բխած մուրազներով: Երաժշտական տեսակէտէ *Նաևօր*ը կը պարփակէ չորս մեներգերու նոյն թեմայով յաջորդական մուտքերով գոյացած խուսերգ (fugue) մը: Այս հատուածը կը ներկայացնէ մուրազներու մատուցումը.-

Չանկլի գիմ մուրազը տուր,

Չիմ սրտի սիրածը տուր:

Այս մասը գլխաւոր նորութիւններէն է *Նաևօր*ին եւ անոր կու տայ իրական կոթողային բնոյթ: Կտորին վերջաւորութեան ձայները կը վերածուին իրար հալածող «ջութակ»ներու, արագընթաց եւ կրկնուող «Նաևօր»ներու գրոհներով: Վերջապէս, մեներգ-խմբերգ, հարց-պատասխան երկը կը յանգի վեց ձայներու վրայ կառուցուած վերջաբանին՝ անուշ բառին վրայ: Թաւ ձայներէն մինչեւ զիլ սոփրանօս, իւրաքանչիւրը իր կարգին, կը ներկայացնէ մեղեդին: Մուրազի սրտառուչ եւ քառաձայն արարողութենէն ետք երաժշտութիւնը կը վերադառնայ *Նաևօր*ի սկզբնական կառոյցին, խորհրդանշելով այսպէս ուխտաւորներու վերադարձը դէպի իրենց օճախները:

Այս երաժշտական աւանդապաշտական տրաման իր մէջ յստակօրէն կը պարունակէ երկու կենսական մտքեր.

Ա) *Կրօնական-տոհմերգական տարրը՝ հաւատացեալներու ուխտերգութիւնը.*

Բ) *Աշխարհիկ-հեթանոսերգական տարրը՝ կենսասերներու գիներգութիւնը:*

Այս երկու տարրերը կը բնորոշեն, ի մասնաւորի, հայ անհատը՝ կրօնասէր եւ բնութապաշտ, միաժամանակ հաւատացեալ եւ կեանքով արբեցող. ան կը խօսի Աստուծոյ հետ, ինչպէս բնութիւնը կը խօսի իր մէջ՝ իրեն հետ: Կոմիտաս մեզի սորվեցուցած է արդէն լսել հայ հողագործը մտերիմ խօսակցութեան մէջ՝ իր եզան հետ, ա՛յն շունչով եւ հաւատքով որոնցմով ան կը հաղորդուի իր աստծուն հետ՝ աղօթքի պահուն:

Հայ անհատը – առանձինն դիտուած – ընդհանրապէս թախիժներու ծովը ինկած, իր մտայուզումներուն անձնատուր անձն է: Բայց երբ ան կը միանայ իր խումբին, որուն հետ կը նոյնանայ եւ որուն կը խոստովանի իր սրտին յոյզը, այդ նոյն անձը կը կերպարանափոխուի, կը լուսաւորուի, կը ծաղկի ու լաւատեսութեամբ կ'ողողուի. այսինքն՝ իւրաքանչիւր հայու սրտին խորքը թաքնուած է յոյսը, որ կը վերայայտնուի եւ կ'արտացոլայ իբրեւ լոյս, երբ հայը կը վերագտնէ իրենիւները, որոնց հետ կը բաժնէ կեանքն ու կեանքի բարիքները:

Ահա ա՛յս է *Նաևօր*ին իսկական էութիւնը՝ հայու հոգիին պահանջքը՝ հաւատալու, նուիրուելու, նոյնանալու ուրիշ ազնուախիղճ ու ազատ

հոգիներու, ինչպէս նաեւ պահանջքը՝ կեանքը ապրելու եւ կեանքով բեղմնաւորուելու: *Նախօրը* ծայնական համադրումն է այս էաբանական dialecticին, ուր բնութիւն եւ Աստուած – չըսելու համար մարմին եւ հոգի – կը ձուլուին մտածող, զգացող եւ ստեղծագործող միեւնոյն անձին մէջ եւ զայն կը ձգտեն մտահոգեկան անջրպետին գիրկը: Կանաչեան *Նախօրին* մէջ կ'արծարծէ այս ճշմարտութիւնը – թերեւս անգիտակցաբար – այսուամենայնիւ, գեղարուեստականօրէն եւ հայկականօրէն, մեկնելով պարզունակ բայց բաբախուն հայ գաւառէն, յարուցանելով հոն զսպուած համամարդկային անհատնում հարստութիւնները:

Նախօրը ուշադրութեան արժանացած է կարգ մը կանաչեանասերներու կողմէ: Օրինակ, Կարպիս Ափրիկեան... զայն նուագախմբագրած է (orchestration) եւ հերթականօրէն կը ներկայացնէ իր Սիփան-Կոմիտաս խումբին հետ: Ani Dabat (Անի Վարդապետեան-Օտապաշեան) զայն վերածած է բեմապարի:

Եզրափակում

Բարսեղ Կանաչեան իր երկարատեւ եւ շրջուն կեանքին ընթացքին մնաց հաւատարիմ Կոմիտասին, հայ հոգիին եւ ինքզինքին: Ընդունեց անտրտուն՝ Սփիւռքի տարածքին իրեն ընծայուած պայմանները՝ Պոլիսէն մինչեւ Լիբանան, անցնելով Կիպրոսէն եւ Եգիպտոսէն: Խանդավառեց հարազատ հայ երգով հայրենաբաղձ եւ հայրենագուրկ ժողովուրդը որ ամենուրեք ցուցաբերեց Վարպետին հանդէպ ոգեւորութիւն եւ նուիրում:

Փարիզի մէջ ան գոհացաւ նուագագոյն գիտելիքներով՝ երգագրութեան եւ ստեղծագործական կալուածներէն ներս: Չարմանալի պարզութեամբ ան հետամուտ չեղաւ ծանրաբեռնելու իր գիտութիւնը աւելորդ գիտելիքներով, որոնք անօգտակար պիտի ըլլային - ըստ իր հայեցողութեան - հայ երգի սպասարկութեան իր առաքելութեան համար: Միւս կողմէ, ան կը հաւատար որ երաժշտական նուագարաններու գործածութիւնը չէր նպաստեր հայ երգի հարազատութեան (Կոմիտասի աւանդին անմիջական ուխտաւոր Կանաչեանին տեսակէտն էր այս՝ քանիցս արտայայտուած): Պահեց միայն դաշնակը իբրեւ նուագակցութիւն՝ իր մեներգերուն, որոնք յատուկ թեքում ունին դէպի եւրոպական վիպապաշտ ռոմանսը, եւ՝ փոքրիկներու երգերուն: Մանաւանդ երբեք չգտնուելով Հայաստան, ան չհաղորդուեցաւ խորհրդային երաժշտական դպրոցի ուսմունքին:

Պուսանի հերթական ելոյթներուն երբեմն օգտագործեց Թաթուլ Ալթունեանի ժողովրդական խմբերգերէն (*Երկու Քոյր, Թելօ...*), բայց միշտ վերանայուած, նրբացած, վերախմբագրուած եւ բացարձակապէս առանց ժողովրդական նուագարաններու միջամտութեան: Շատ կը սիրէր Կարօ Չաքարեանի խմբերգի վերածածներէն *Դերիկօս* եւ *Կաքաւ*

հմը, որոնք յաճախ յայտագրուած են: Իր տարեկան համերգերուն առանցքը կը կազմէին իր երկերը եւ իր մեծ Վարպետին՝ Կոմիտասի, անմահ գործերը:

Ան կոմիտասեան խմբերգային աւանդին կը ներմուծէ Նոր աւիշ, գայն ճոխացնելով ու թարմացնելով, իսկ իր մեներգերով, ան հայ վիպապաշտ բնագրին կը շնորհէ անհատակորիզ, ազնուապետական եւ ինքնատիպ կերպար:

Իր ուղին գիտեր եւ քալեց իր ճամփէն: Աւելի քան 40 տարիներ անվեհեր նպաստեց - իբրեւ նուիրեալ հայ ստեղծագործ-երգահան, ուսուցիչ դաստիարակ եւ խմբավար - հայ երգի բեղմնաւորման եւ տարածման, եւ 40 տարի սատարեց Սփիւռքի հայապահպանման գործին:

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՋԵԱՆԻ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸ⁸

Ճահան Պերպերեան

Կան շատ մը երաժիշտներ - երաժշտութեան քերականագետներ աւելի ճիշդ պիտի ըլլար զանոնք անուանել - որոնք ամէն օր իրենց աշխատանքին կը նստին ինչպէս արհեստաւորը կ'երթայ իր գործին: Ամէն առաւօտ որոշ ժամու մը կ'անցնին իրենց գրասեղանին առջեւ հանդարտօրէն շարունակելու նախորդ օրուան գործը, այն տեղէն ուր առջի ցերեկուան ճաշը կամ երեկոյեան ընթրիքը ընդհատեր էր գայն: Երբ իրենց սոնատը կամ թրիօն աւարտած են, գիտեն որ հիմա ալ պետք է գրեն *քուլաթիոր* մը, որուն ետեւէն պիտի գայ *քենթէթը*: Այս ընթացքը սառնօրէն կանխամտածուած՝ երաժշտական «գրականութեան» ծրագիր մը պիտի իրագործէ հարկադրաբար: Այսպէս *օփիլսները* կը բարդուին *օփիլսներուն* վրայ, բայց եթէ այսկերպ արտադրողութեամբ մը երաժշտութիւնը կ'աճի քանակով, քիչ անգամ որակը, հրապուրիչ որակը արուեստին մէջ բան մը կը շահի այդ ամէնէն:

Բարսեղ Կանաչեան, ընդհակառակը, այն երաժիշտներէն է որոնք կանչի մը ձայնին ետեւէն մտած են Արուեստի Ուղին - որքա՞ն աւելի դիրին ու հանգիստ կեանք պիտի վարած ըլլար որեւէ ուրիշ բան ընելով - եւ որոնք կը ստեղծեն այն ատեն միայն երբ պարագաներու բերումը կը պահանջէ այդ իրենցմէ ու ներշնչումն ալ կը պատասխանէ բարեպաշտ պատահումով մը այս պահանջին: Իրեն համար պարագաները, անշուշտ, մեր ժողովուրդին մէջ գործող իր երաժշտի հանգամանքէն են եկած, իսկ ներշնչումն ալ իր երաժշտական յատուկ խառնուածքին պարբերական մէկ տուրքն է եղած: Ասով կը բացատրուի, թերեւս, թէ ինչու՝ հարիւրեակներով չեն թուագրուիր իր *օփիլսները*, թէեւ դարձեալ յարգելի թիւ մը կը կազմեն անոնք:

Բարսեղ Կանաչեանի երաժշտական գործերը կարելի է այսպէս կո-

1961, Հալէպ

չէլ բառին մէկ շատ լայն իմացումովը՝ «պարագայական», ինչպէս է բանաստեղծութեան մէջ, *poésie de circonstance*: Բայց իր մէջ երաժշտական ստեղծման ինքնեկ տաղանդ մը՝ միացած դաշնագիտութեան (*harmonie*) լուրջ հմտութեան մը եւ արուեստագիտական խղճամիտ բժախնդրութեան մը, շատ անգամ արժեւոր որակ մը շնորհած են պարագաներուն պատասխանող այդ յօրինումներուն:

1908ին սահմանադրութիւն հռչակուած է Թուրքիոյ մէջ. շատերու պէս Կանաչեան Պուլկարիայէն Պոլիս կը փութայ: Շատ երիտասարդ երաժիշտ է ու Պոլսոյ թաղերէն մէկուն մէջ ֆանֆարի կամ արմոնիի խումբ կը կազմէ: Այս «պարագան» գրել կու տայ իրեն փողերու եւ փայտափողերու համար կարգ մը կտորներ - իտալական ոճով - որոնցմէ կը հրատարակուի *Մասիս Վալսը*: Բայց արդէն համ մը կայ իր յօրինած մելոտիի ելեւելին մէջ:

Յետոյ պիտի ճանչնայ Մեծ Վարդապետը, երեք տարիով աշակերտելու համար անոր, բացուելու անով՝ հայ երաժշտութեան ոգւոյն ու կազմելու այսպէս իր ճաշակը եւ իտեալը: Մեծ պատերազմի աւարտումին երբ Վարդապետը հիւանդացած է ու կը մեկնի Պոլսէն, Կանաչեան կը վերադառնայ իր պատերազմի գինուորական աքսորէն *Յառաջ Լահատակը* հետը բերած: Կոմիտասի հինգ սաները պիտի միանան ու Պոլսոյ մէջ երգչախումբերու սարքաւորման եւ համերգերու կազմակերպութեան պիտի ձեռնարկեն մեծ խանդով, ինչպէս եւ երաժշտական հրատարակութեան մը՝ *Հայ Գուսանի* տետրակներուն: Այս պարագան

պիտի մղէ Կանաչեանը Պոլսոյ մէջ վաղուց երգուած «ազգային երգերը» դաշնաւորելու եւ հրատարակելու: Նախապէս տարիներով երգած էր Կոմիտասի մեծ խումբին մէջ ու Վարդապետին ալ ուսուցումով սերտօրէն մտերմացած խմբերգական բազմաձայնութեան արուեստին: Այդպէսով իր այդ դաշնաւորումները կը յատկանշուին փայլուն, առոյգ, ըստ պարագային ալ քաղցր հնչողութեամբ մը. անոնց գործադրութիւնը, ինչպէս անոնց ոճին մէջ եղող իր *Յառաջ Նահատակ*ինը ժողովրդական յաջողութիւն կը գտնէ Պոլսոյ մէջ այն ատեն իր ընկերներուն հետ տուած համերգերուն: Այս շարքին մէջ ու այս առիթով դաշնաւորած է *Բամ Փորոտան*, *Մեր Հայրենիք*, *Լուսին Չկար*, *Յառաջ Ընթանանք*, *Ես Լսեցի Մի Անուշ Ձայն*, *Ահա Ելաւ Լուսին*, *Ծիծեռնակ* երգերը:

Ուրիշ «պարագայ». տարիներ վերջ Կանաչեան երաժշտական ուսուցիչ կ'ըլլայ Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Հաստատութեան մէջ, ինչպէս աւելի վերջ պիտի ըլլար Պէյրութի Հայ Ճեմարանի եւ Ս. Նշանի մէջ. մանկական դասարանի ուսուցչուհիներ իրմէ կ'ուզէն մանուկներու համար կամ փոքր տղոց՝ երգեր: Բարի երաժիշտ է Կանաչեան ու կը սիրէ ալ փոքրերը. ու կը գրէ սիրուն շարք մը մանկական երգերու, թուով 14, որոնք փոքր տղոց հասկնալի են եւ ճաշակաւոր ալ, սակայն իրենց պարզ ներդաշնակութեամբը ու աւելին՝ տոհմիկ ոճովը Համազգայինի Հրատարակչականը ասոնցմէ ութը հատը տպագրած է սիրուն տետրակի մը մէջ - բարիք մ'է՝ մեր դպրոցներուն:

Ունինք յետոյ շարքը Բարսեղ Կանաչեանի յօրինած մեներգերուն, դաշնակով յարդարուած, «լաւ գրուած» դաշնակի ընկերակցութեամբ շրջանակուած բոլորն ալ: Այս մեներգերը եւս ծնած են պարագաներէ, բայց ասոնք թերեւս զուտ երաժշտական «տրամադրութեան» մը պարագաները ըլլան: Այս շարքին գլուխն է - բացառապէս խումբի ընկերակցութեամբ - համբաւաւոր *Օրօրը*: Զիչ մը սլաւական ոճի մը մէջ - թեւեւ բանաստեղծութեամբը տոհմիկ - այս մեղեդին քաղցրօրէն հիւսուած՝ սրտառուչ շէշտ մը ունի: Պարզ ու զուսպ, բայց խորէն թախծագին զգացումով բռնուած ու ասացական գծով երգ է *Ուռին*, Թումանեանի հեքիաթի բառերուն վրայ: Պէտք է յիշել դեռ այս շարքին *Ծով Աչերը*, *Ալվարդի Երազը*, *Պճինկժն* (սոյն բառերուն վրայ շատերու կողմէ յօրինուած երգերէն նախասիրուածը քերթուածին հայթայթիչ Չիթունիէն), *Ցայգերգը*, *Սիրուն Պատկեր Պարզ Գիշերը* Շահագիգի բառերուն վրայ: Այս բոլորին մէջ Կանաչեանի մեղեդիական արուեստը կը յայտնուի նուրբ եւ յաճախ քնքուշ զգացումով մը ներթափանց:

1922էն սկսեալ Կանաչեան՝ Կոմիտաս Վարդապետի ուսուցումէն յետոյ Փարիզի մէջ Լը Նորմանի դասընթացքին եւս հետեւած ու յետոյ Րիմսքի-Քորսաքոֆի «դաշնագիտութեան» խորացուած ուսումնասիրութեամբը լիովին հասունցած, ձեռնարկած էր մեծ համերգեր տալու Եգիպտոս, յետոյ Կիպրոս, աւելի վերջը Հալէպ եւ վերջապէս Պէյրութ:

Այս նոր պարագաները զինք պիտի մղեին զուտ երգչախումբի համար յօրինելու կտորներ, որոնք կոչուած էին հայ «համերգային» արուեստը զարգացման նոր մակարդակի մը հասցնել: Հոս է որ կը գտնենք Սփիւռքի հայ երաժշտութեան մէջ Կանաչեանի բերած ինքնատիպ ու կարելի է ըսել մեծարժէք նպաստը: *Տալիօ* յօրինումը այս տեսակետով թուական մը կը կազմէ: Կոմիտաս Վարդապետ դաշնաւորած էր (ի՛նչ խոր ու յայտնագործիչ արուեստով) հայ ժողովրդական երգերը, անշուշտ գտելով ու յղկելով զանոնք, բայց տակաւին առանց ուզելու դպիլ երբեք անոնց կառուցուածքին: Իր համերգերուն, Վարդապետը այդ յաճախ փոքր թէ սիրուն երգերէն յայտագրի թիւեր կարենալ կազմելու համար՝ անոնցմէ քանի մը հատը կը խմբէր շարերգեր (*suite*) ձեւացնելով, ուր երգերը իրենց կշռութային հակադրութիւններով այլազանեալ ամբողջ մը յառաջ կը բերէին:

Արդ, իր *Տալիօ*ին մէջ Կանաչեան՝ որքան որ գիտեմ, առաջինը կ'ըլլայ ժողովրդական եղանակը *թեմաթիք* մշակման ենթարկող, պահելով հանդերձ իր թեքնիքին մէջ հայ տոհմիկ երաժշտութեան ոգին: Այլազանելով ու ընդլայնելով իր կողմէ ընտրուած ու սիրուած տոհմիկ թեման ըլլայ կշռութային, ըլլայ՝ *թոնալ* տեսակետով, կը յօրինէ հայ բազմեղանակային ոճով *a capella* երաժշտութեան որոշ ընդարձակութեամբ կառոյցներ: Այս արդէն զարգացման նոր գետնի մը վրայ կը փոխադրէ մեր խմբագրական երաժշտութիւնը: Միշտ հայ ոճով, բայց աւելի ազատ ու բարդ յօրինման ուղի մը կը բացուի մեր արուեստին մէջ ուր պիտի մտնեն յետոյ ուրիշ երաժիշտներ: Կանաչեանի «հայ համերգային» երաժշտութեան այս սեռի գործերը գեղեցիկ յօրինումներու շարք մը կը կազմեն, ոմանք ալ հայ ոճով իրմէ իսկ յղացուած թեմաներով. առաջիններէն են *Տալիօն*, *Հոյ Նարը*, *Վարդերի Հետը*, երկրորդներէն՝ *Լուսնակն Ելաւ*, *Խնջոյքը*, *Կամներգը*, Մ. Չարիֆեանի *Խենթը* քերթուածին համար յօրինուած խմբերգային ընկերակցութիւնը եւ վերջապէս *Նախորդ*: Բոլոր այս գործերուն մէջ Կանաչեան կը ներկայանայ որպէս շատ ճարտար խմբերգական խմբերգող մը: Հայ երգչական ոճը կը գտնենք անոնց մէջ փայլուն կամ խորհրդաւոր հնչեղ բազմաձայնութեան մը մէջ ծաղկած ու կշռութական եւ թոնալ իրեն իր կարողութեան պարունակած ճոխութեանը մէջ արժեցուցուած: Մերթ պատմող ու մերթ նկարագրող համերգական երաժշտութեան գրաւիչ երկ մըն է մասնաւորաբար Կանաչեանի այս կարգի գործերուն նորագոյնը *Նախորդ*, ուր «ընթացք»ի մը, «գնացք»ի մը արտայայտիչ սրտառուէ *լայթմոթիֆ* մը յօրինած է արուեստագետը ու զայն օգտագործած՝ հայ ժողովրդական ուխտագնացութիւն մը շրջանակող հայրենի բնութիւնն ու հոգեկան մթնոլորտը ոգեկոչելու...:

Կանաչեանի մշակած երաժշտական զանազան սեռերու այս թուովին վրայ պետք է աւելցնել Լեւոն Շանթի *Հին Աստուածներէն* հանած իր

Աբեղան տիտղոսով գուսաներգութիւնը (երեք արար) որ իր վերջնական ձեւին դրուած՝ կրնայ տալ մեր բեմական երաժշտութեան համար նշանակելի գործ մը:

Թանկ կշիռով կշռող Է ուրեմն այսպէս, տարիներու սա վաստակը Կանաչեանի: Մեր ազգային արուեստին համար բարիք պիտի ըլլար այս վաստակը կազմող երկերուն հրատարկութիւնը ու մեզ համար հրճուանքի տեւական աղբիւր՝ պիտի ըլլար արուեստագետին հեղինակաւոր ձեռքին տակ իր իսկ երգչախումբովը անոնց գործադրութեան սեւեռումը սկաւառակներու վրայ: Իսկ մեր պարտքը՝ պատուել Բարսեղ Կանաչեան Յայ Երաժիշտը իր երաժշտական բազմադիմի գործունէութեան քառասնամեակի լրումին սա առիթովը:

ՈՒՂԵՐՉ ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՉԵԱՆԻՆ, ԻՐ ՔԱՌԱՄՆԱՄԵԱՅ ՅՈՒՔԼԵԱՆԻՆ ԱՌԹԻՒ՝ ՅԱՆՈՒՆ ՀԱՅ ՄՏԱԲՈՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ՝

Նիկոլ Աղբալեան

Սիրելի Կանաչեան,

Մե՛ծ պատիւ Է ինձ համար քո յոբելեանի առիթով խօսիլ քո մասին՝ հայ մտաւորականութեան անունից: Չգիտեմ համամի՞տ պիտի գտնուին իմ կարծիքին, թե՞ պիտի համարեն նուազ կամ առաւել, բայց ես պիտի իմ մտածումն արտայայտեմ քո գործի մասին այնքա՛ն պայծառ ու որոշ, որքան կը զօրէ իմացութիւնս:

Քո գործը, սիրելի Կանաչեան, երկու երես ունի, երկուսն եւս մեծարժէք, բայց միւսն անցաւոր, միւսը՝ մնայուն: Մեծ Վարդապետի աշակերտն ես դուն, որի հոգին մշտապէս հսկեց անձիդ ու գործիդ: Նրանից սովորեցիր հայ երգը տարբերել համաշխարհի բոլոր երգերից եւ այդ երգը դարձնել հանրութեան սեփականութիւն: Եւ ուրիշ հայ երգահանների գործերի մէջ գնահատեցիր ա՛յն երգը միայն, որ զուգընթաց էր հայոց բուն երգին: Կարծեցիր, ե՛ւ իրաւամբ, որ հայերը հայ կը մնան՝ որչափ իրենց բուն երգով սնանին, ուստի ջանացիր ամէն տեղ հայ երգի վայելքին մասնակից անել հայ հանրութիւնը: Դրա համար քեզ պետք էր մի ճկուն եւ հնազանդ գործիք - մի երգչախումբ - որ դու յաջողեցիր ամէն տեղ կազմել մեծ համբերութեամբ եւ մեծ վարպետութեամբ, մինչեւ եւրոպական նուրբ ճաշակները գոհացնելու աստիճան: Այդ խումբերի մէջ մեծարժէք եղաւ մեր **Գուսան** երգչախումբը, որովհետեւ հնար ունեցար երկար ժամանակ աշխատելու նրա պատրաստութեան վրայ եւ ցուցադրելու խմբավարութեան քո մեծ կարողութիւնը լիովին: Եգիպտոս, Կիպրոս, Սուրիա եւ Լիբանան երախտապարտ են այն բարձր ու

ազնիւ վայելքի համար, որ դու տուած ես քո մարգած երգչախմբերով, եւ ա՛յն հայեցի հոգու եւ հայրենական զգացումի համար, որ ներշնչած ես Վարդապետի երգերով: Մեծ է այս մարգի մէջ քո վաստակը, բայց, աւա՛ղ, անցաւոր: Ոչ աւելի՝ քան մի մեծատաղանդ դաստիարակի կամ դերասանի գործ: Անշուշտ, ով որ բախտն ունեցած է ունկնդրելու քո համերգերին՝ մինչեւ խորին ծերութիւն պիտի զգայ նրանց հմայքն ու հետքն իր հոգում, բայց հրաշագործ ձեռքիդ շարժումի հետ դադրելու է եւ հրաշագործ Վարպետիդ ազդեցութիւնը: Մենք եկած ենք սակայն տօնախմբելու նշանաւոր խմբավար Կանաչեանի յոբելեանը, որ իր համերգերը դարձուցած է ազգապահպանութեան եւ ազգային գիտակցութեան մի զօրաւոր ազդակ, եւ որ նկուն հային ներշնչած է ազգային հպարտանք՝ սեփական երգի հարստութեան հանդէպ, եւ օտարին պարտադրած է մեծարանք ու յարգանք՝ հայ երգի համար: Ոչինչ կարող էր միացնել կոտորակուած հայութիւնը, քան միեւնոյն հայ երգը, որ ներշնչում է բազմազան ոգիներ եւ միապէս յուզում է այլամետ սրտեր: Ոչինչ կարող էր սիրտ տալ տարագիր հայութեան, որ ճողոպրած էր ստոյգ մահից, որ կրած էր քաղաքական խորին յուսաբեկութիւն՝ քան հաղորդութիւնը հայ երգի, որ նոյն է թէ՛ հայ հոգու: Այդ երգի մէջ նա տեսաւ իր ինքնութիւնը, իր անմար անցեալն ու յուսալից ապագան եւ կքած ծունկերը զօրացան եւ լքուած սիրտը նորից յուսով բաբախեց, թեւ առաւ հայ հոգին եւ այսօր կենդանի է հայութիւնը Սասունցի Դաւթի պէս, որ դուրս է եկած ոսոխի փորած քառասուն գազ հորից: Հայ հոգեբանութեան այս վերափոխութեան մէջ մեծ է քո եւ քո վարած երգչախմբերի դերը, սիրելի Կանաչեան:

1964, Պէյրութ

Բայց դու իմ աչքին շատ աւելի մեծ ես քան մի մեծատաղանդ խմբավար: Դու ստեղծագործ ես եւ ոչ հետեւակ: Դու ոչ միայն մշակոյթն ես հանրացնում, ինչ որ մեծ գործ է, այլեւ հարստացնում ես այդ մշակոյթը: Մեծ Վարդապետը գտաւ հայ երգը ու բազմաձայնեց: Բազմաձայնելու իր արուեստը եղաւ անձնական եւ կը համարձակիմ ասել՝ հայկա-

կան, իսկ երգերը պահեցին իրենց տոհմիկ բնոյթը: Նա ժամանակ չունեցաւ հայ երգի հետքերով հեռուները գնալու եւ նոր նուաճումներ անելու: Անկոխ էին այն ճամփաները, բայց դու խիզախեցիր առաջ անցնել եւ հայ երգի զուսպ տուիքը լայնօրէն բանալ եւ նրա թաքուն կարողութիւնները երեւան հանել՝ նորահնար բայց հայատիպ դաշնակցութեանց մէջ, յօրինելով նոր խմբերգ եւ ծաւալուն քերթուածներ ձայնական: Վարդապետը քեզ իր երգով խորապէս եւ նորապէս հայացուց եւ դու երաժշտապէս հայացած՝ իբրեւ հայ մարդ ստեղծագործեցիր նոր արժէքներ, դաշնաւոր եւ հայատիպ:

Դու նոր գանձեր բերիր մեր երաժշտական մշակոյթին: Եթէ իբրեւ խմբավար մեծարժէք բայց անցաւոր է քո գործը, իբրեւ երգահան՝ քո գործը մնայուն է եւ անունդ անկորուստ: Մեծ բարեբախտութիւն է մեզ համար վկայել այս մասին եւ կարծէք հաղորդուիլ հայ մշակոյթի յաւերժութեան: Այս արժէքների ստեղծագործութեան մէջ դու երեւացիր իբր մի կենդանի արուեստագետ, հաղորդակից ազգի ապրումներին եւ ճակատագրին:

Օրօրի մէջ հայ անձնուէր մօր պատկերն ես գծած ձայների վրձինով. հայոց մայրը, որ յաւերժութիւնն իսկ է իր ծնունդներով եւ անձնուէր հոգածութեամբ:

Հայ ժողովուրդի սերն ես ցուցադրած քո *Հոյ Նարի* եւ *Տալիլօի* մէջ: Դու հեղինակած ես հայոց լաւագոյն քայլերգը որ շնչում է իրապաշտ կորով ու վճիտ: Վերջապէս, քո *Նախօրը* հոյակապ իղձն է Սփիւռքին եւ բովանդակ հայութեան իր վերջնական հայրենիքը դառնալու եւ իր հազարամեայ սուրբից իր իղծերին կատարում աղերսելու: Իբրեւ հայ մարդ եւ հայ երգով հայացած դու սփռած ես հայութեան՝ հայոց բուն երգը, բայց իբրեւ երգահան դու նոյն հայացած հոգով ապրած ես հայ մարդու ճակատագիրը, սրտիդ ձայներով արձագանգ տուած ես նրա վշտին, տրտմութեան, յաղթանակին եւ լոյսին, ձայների հմայիչ դաշնակութեամբ արտայայտած ես նրա իղծերը: Դու ձայներով պատմագրած ես մեր ժամանակը. այդ ժամանակի հետ միասին քո գործն ու անունը պետք է մնան հայոց մշակոյթի պատմութեան մէջ:

Մեծ է քո ծառայութիւնը՝ մատուցուած Սփիւռքին, բայց քո տեղն այստեղ չէ, այլ այնտեղ՝ ուր հանգչում են Վարդապետի ոսկորները, ուր ապրած է այն ժողովուրդը, որ Վարդապետին հայացուց իր երգով եւ շարունակում է հայօրէն ապրել եւ զգալ: Զո գործն այնտեղ շատերին կարող է հրահանգել եւ աւելի շատերին հեռու պահել սայթաքումից: Այնտեղ պիտի տեսնես քո շնորհիւ թէ որքա՞ն մեծ կարողական փարթամութիւն կայ հայոց գեղջուկ եղանակների մէջ եւ թէ համազգաց Վարդապետի մի ձեռք, որ քոնն եղաւ, որքա՞ն դաշնակութիւն հանած է այդ պարզուկ մեղեդիներից եւ որքա՞ն դեռ կարող է հանուել: Մեր ձայնը չի հասնում Հայաստան եւ ոչ նրա ձայնը հասնում է մեզ: Ով պետք է

ներշնչել կարենար նրանց այն գաղափարը, թե այստեղ, մեր մեջ ապրում է մի մեծարժեք երաժիշտ, ամենից հաւատարիմը Վարպետի աշակերտներից, ամենից հայոգին մեր երգահանների մեջ, որի գործերը պետք է խնամքով հրատարակուեն եւ որի անձը պետք է համազգային հոգածութեան արժանանայ: Իցիւ թե այս փառաշուք հանդեսի արձագանգը հասնի Հայաստան եւ դու, բարեկամ, հրաւիրուիս ապրելու այստեղ, որի մեծարժեք քաղաքացին ես արդէն քո հայեցի հոգով եւ հայաշունչ գործով: Այն ժամանակ այս փառաշուք հանդեսը կը դառնար մի համեստ նախատօնակ ա՛յն մեծաշուք հանդեսի, որ կը կազմակերպէր Հայաստանի երաժշտական աշխարհը՝ հայ երգի եւ դաշնակութեան վարպետի պատուին: Ամէն, եղիցի, եղիցի:

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՋԵԱՆ ՈՐՊԷՍ ՄԱՐԴ¹⁰

Նիկոլ Աղբալեան

Ուշագրաւ է Բ. Կանաչեանի դիմագիծը: Երբ լուռ է եւ ինքնամփոփ՝ այդ դէմքի տերը թւում է ջղուտ ու լուրջ, երբեմն մինչեւ իսկ մռայլ ու խիստ: Բայց բաւական է խօսքի բռնուիս իր հետ, որ դիմացդ տեսնես մի հաղորդական մարդ, որ զուարթամիտ բարեմտութեամբ նայում է մարդկանց եւ աշխարհին:

Արուեստի մարդոց յատուկ է թեթեւ նայել շատ բանի, որ հանրութեանը թւում է ծանր ու լուրջ եւ ընդհակառակն ուշամփոփ լրջութեամբ հետապնդել նպատակներ ու գործեր, որ սովորական մարդոց թւում են սակաւարժեք: Ոգին պահել արուեստի սիրուն, այսքան է արուեստագետ մարդու կենսական մտահոգութիւնը: Մեր հները մի լաւ բառ են բարդած. «ոգեպահիկ» ապրուստ: Ճգնաւորների շրջանակի մէջ է յօրինուած այս բառը եւ նշանակում է այնքան ապրուստ, որ ոգին կենդանի մնայ՝ ճգնութեամբ հասնելու բարձրագոյն կատարելութեան: Այս գիծն ունի Կանաչեան, եւ ունի որովհետեւ արուեստագետ է եւ արուեստասէր: Ներդաշնակ ձայների այն ոլորտը, որոնց մէջ եւ որոնց սիրուն ապրում է Կանաչեան հոգեւին՝ մեծապէս զօրավիգ եղած է նրան ապրուստի նեղութեանց մէջ: Հացի հոգսը չի յաջողած խեղդել նրա հոգին ու թէեւ մեծ նեղութեամբ, բայց մշակոյթի պատնէշի վրան է դեռ եւս, թեւ եւ լրանում է քառասուն տարին իր պահակութեան:

Քառասուն տարի ներդաշնակ ձայներ սիրած եւ յօրինած է Կանաչեան: Կոմիտասի տուած դրդումն ու օրինակը միշտ գործօն եղած է իր ներաշխարհում: Այդ դրդումի մղումով նա մի կողմից տարածած է Վարպետի երգը, միւս կողմից ստեղծագործած է նրա մշակած ուղղութեամբ:

Կոմիտաս հայաստանցի չէր. մինչեւ իսկ թրքախօս միջավայրի

ծնունդ էր. սակայն նա էր որ գտաւ բուն հայոց երգը եւ բազմաձայնեց: Թափանցելով Վարդապետի արուեստին եւ ոգուն՝ Կանաչեան նոր բազմաձայներ յորինեց եւ միեւնոյն հայ երգի ոգով: Իր վաստակը բուն հայ երաժշտութեան է պատկանում: Այսպիսով Կանաչեան կոմիտասեան երգի տարածողն ու շարունակողն եղաւ դուրսի հայութեան մէջ:

Այդ հայութիւնը սակայն, վարժ էր տաճիկ երաժշտութեան եւ տաճկաձեւ եկեղեցական երգերի. միաժամանակ այդ հայութիւնը դեռ չէր թօթափած տարագրութեան փոշին եւ չէր գտած ինքն իրան: Պէտք էր թէ՛ Վարդապետի երգը սիրցնել եւ թէ՛ նորն ստեղծել նոյն ուղղութեամբ: Ամէն տեղ, ուր կեանքի յորձանքը նետեց Կանաչեանին՝ նա կարողացաւ մեր

խստապարանոց ազգի երկսեռ երիտասարդութեան վիզը ճկել հայրենի երգի լուծի տակ, վարժեցնել նրա սիրտն ու ականջը հայրենական եղանակների կշռոյթին՝ միշտ լրջութեամբ, երբեմն խստութեամբ, յաճախ կատակով, բայց անսկուն եւ յարատեւ: Իր եւ իր մարգած խմբերի շնորհիւ հայ երգն ապրում է օտարութեան մէջ, հայերին հա՛յ է պահում եւ օտարներին յարգանք է պարտադրում մեր երաժշտութեան հանդէպ:

Վարդապետը Հայաստանի մէջ եւ հայ գեղջուկին ունկնդրելով էր որ գտաւ հայ երգը: Այդ ազգային գանձը ռամիկն էր պահած եւ մինչեւ մեր դարը բերած: Կանաչեան ո՛չ Հայաստան տեսաւ եւ ո՛չ հայ գեղջուկի երգը լսեց, բայց Վարդապետի արուեստի միջից զգաց հայ սրտի տրոփն ու կշռոյթը եւ գոհացաւ այդ հայրենական ոլորտի մէջ ստեղծագործելով: Ազգի բոլոր խաւերը խաթարեցին իրենց ականջն ու ճաշակը. մինչեւ իսկ աշուղդ հետեւեց պարսիկ ու թիւրք արուեստին եւ միմիայն հայ ռամիկը պահեց ու գոհացաւ հայ երգով: Այդ նոյն երգն էր, որ սիրեց Կանաչեան եւ նոյն երգի ոգով ստեղծագործեց նո՛ր երգեր: Իր գործը կարող է օրինակ դառնալ հայրենիքի երգահաններին, եթէ տպագրութեամբ մատչելի դառնայ:

Այս օտարութեան մէջ, ուր ոչ հայ գիւղ կայ եւ ոչ հայ գեղջուկ եւ ուր բազմազան են փորձանքները, ուր ներշնչումի իբր աղբիւր Վարդապետ-

տի յուշերն են մնացած՝ մարդ պետք է մեծ հաւատք եւ անխաբ հաւատարմութիւն ունենայ՝ հայրենական երգ ստեղծելու համար հայրենական ոգով, եւ ապա, նոյն երգի դաշնակութեան վայելքին վարժեցնելու հայրենագուրկ հայութեան խորթացած ականջն ու սիրտը: Կանաչեան ունեցաւ այդ հաւատքն ու հաւատարմութիւնը եւ այսքանն արդէն արժանի է ազգային գնահատութեան:

Մեծ բախտ է մեզ համար, որ Կանաչեան մեր կողմերն է՝ Լիբանան եւ Սուրիա: Այդ իսկ պատճառով առաւելապէս մեր կողմերի հայութեան պարտականութիւնն է նրա երգի ազդեցութեան շրջանակը լայնացնել՝ տպագրութեան տալով իր երկերը: Նրանք մեծապէս պիտի նպաստեն հայ մարդուն հա՛յապէս զգալու ծայների ներդաշնակ աշխարհը եւ դրանով իսկ աւելի երկար հա՛յ մնալու օտարութեան մէջ:

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՉԵԱՆ¹¹

Սփիւռքահայութեան հետ Մշակութային Կապի Կոմիտե Հայաստանի Երգահանների Միութիւն

...Կէս դար շարունակ Կանաչեանը եղաւ հայ երաժշտական մշակոյթի ամենաչերմեռանդ գործիչներից մէկը: Ամենուրեք, ուր որ եղաւ Կանաչեանը, անմիջապէս բացեց իր թելերը, գրկեց մի խուրձ հայորդիներ, հայ երգով կայծ տուեց հայրենասիրական զգացումներին ու բոցավառեց մի ոգեղէն բազին, հայ երաժշտութեան սրբացած մեղեդիներով կայծկլտացող բազին:

Քանի՜-քանի երգչախմբերով Կանաչեանը օտար երկնակամարների տակ միաձուլեց մեր ժողովրդի հատուածահատ ոգիները: Դրանցից **Գուսանը** 15 տարի ծաւալեց իր երգատարած գործունեութիւնը Լիբանանում եւ Սիրիայում:

Կանաչեան հայն ու երաժշտագետը իր արուեստակերտ ձեռքով յղկել է, բազմաձայնել բազմաթիւ արաբական երգեր՝ դրա համար արժանանալով երախտագիտութեանը եւ արաբ ժողովրդի, ստանալով ֆրանսիական եւ արաբական շքանշաններ:

Կանաչեան խմբավարի մէջ միշտ ապրել է նաեւ ստեղծագործողը: Բազմաթիւ մեներգեր եւ խմբերգեր, մանկական երգեր, նուագարանային երգեր ու սրանց հետ նաեւ *Արեղան* երաժշտական դրաման Կանաչեանի մշտնջենական նուերն են հայ ժողովրդին:

Կանաչեան ստեղծագործողը իր այս գեղարուեստական ժառանգութեամբ պատմութեանն է յանձնել նաեւ համազգային երաժշտական մշակոյթի ստեղծագործական ոճի ինքնայատուկ մի ճիւղ:

Այդ ոճը բնորոշում է մեղեդայնութեան ազգային խորութեամբ, ներառնելով իր մէջ բազմաճիւղ ժողովրդական երաժշտութեան հոգեւոր

թրթիռները՝ լոյս ու եղեռն, քնքշանք ու ողջախոհութիւն, երգիծանք ու կարեկցանք. միաւորուած կուռ տրամաթիքական գծի ամբողջականութիւնը միաձուլուած է կշռութային ճկուն ու զօրեղ մտածողութեամբ: Մեղեդիները համակցում են բազմաձայնութեամբ, թանձր ու խտացած ոլորումներով: Կանաչեանի երգերը մեծ մասամբ ծաւալուն են, որոնք կարելի է անուանել փոքրիկ դրամատիկական երգեր:

Կանաչեան վարպետը շնորհաշատ է ասերգային ոճի. նա գիտէ շարահիւսել երգեցիկի հետ եւ կերտել հոգեբանական գողտրիկ կտաւներ, գիտէ զարգացնել իր թեմաները:

Օրօր, Նանօր, Տալիօ, Վարդերի Յետ, Յոյ Նար, Շուշօ, Գորանի, Լուսնակն Ելաւ, Ալվարդի Երազը, Պճինկօ, Ցայգերգ ու շատ տասնեակ այլ երգեր ու խմբերգեր դեռ երկար-երկար պիտի ախորժալուր լինեն բոլոր ունկնդիրների համար:

Իսկ *Աբեղան* հոգեբանական տրաման մեղեդու կառուցուածքի ժամանակակից խոր հոգեբանական ու տրամաթիքական բնոյթով, հոգեվիճակների տրամաբանական փոխանցումներով ու նաեւ սուր բաբախումներով եւ իր ընդհանուր ձեւակառուցման հակիրճութեամբ, համակերպողականութեամբ, մեր ազգային երաժշտութեան մեծ արժեքներից է, որ բեմական կեանքի կարօտն ունի միայն:

... Որքան-որքան պիտի փափաքէինք ու մաղթէինք դեռ քայլող՝ կարաւաններով իր տունդարձը, իր հանգչիլը հայրենի սուրբ հողի վրայ:

Ոչինչ: Թող հանգչի իր մարմինը օտար հողում, բայց այն, ինչ յաւերժ կենդանի է Բարսեղ Կանաչեանից՝ իր հայրենաբաղձ ոգին, իր ազգանուէր երգերը, իր անմոռանալի երախտիքը հարազատ ժողովրդի կենսունակութեան համար, իր անկատար երազանքների իրականացումը, այդ հայրենիքում է, Մայր Յայրենիքում, որն իր հետապնդած զաւակների հետ միասին այսօր խոնարհուում է նրա թարմ շիրիմի առաջ:

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՉԵԱՆ¹²

Ցիցիլիա Բրուտեան

...Կանաչեանը Ազգային Ս. Նշան Վարժարանի սաներից կազմակերպում է պատանեկան երգչախումբ եւ իր տասնհինգ մանկական երգերի կատարումը պատրաստում նրա հետ: Ի դեպ, այդ ժամանակաշրջանում է, որ Կանաչեանը գրում է իր լաւագոյն մանկական երգերը, խմբերգերը, ինչպէս եւ դաշնամուրի համար 19 փիես՝ աչքի ընկնող իրենց պարզութեամբ ու նրբութեամբ, ներթափանցուած ազգային երանգով: Արժեքաւորն այս մանկական երկերում նրանց դաստիարակչական, բարոյական թեմատիկան ու բնոյթն է նաեւ:

...Ինչ վերաբերում է Կանաչեանի ստեղծագործական ոճին, ապա

այն՝ ազնիւ ու շատ գնահատելի իր խմբերգային երկերում եւ մասամբ էլ *Աբեղան*ում, կարելի է համարել ազգային զարգացման ուրույն ճիւղը: Մեր կարծիքով, այդ ճիւղի համար բնորոշը նախեառաջ այն է, որ մեղեդիական կառուցուածքի մէջ Կանաչեանը իւրօրինակ ընդհանրացում է կատարում գեղջկական, գուսանական, քաղաքային երգարուեստի տարբեր յատկանիշների եւ արտայայտչամիջոցների: Կանաչեանի մեղեդիները լայնահոս են, երգային, ներթափանցուած իւրօրինակ թատերայնութեամբ եւ դրամատիկականութեամբ, բնականաբար, տարբեր ժանրի երգերում, այս երելոյթների տարատեսակ օգտագործմամբ:

Կանաչեանի ստեղծագործական ոճի – մասնաւորապէս խմբերգերում – մեծ արժանիքը պէտք է համարել բազմաձայնութեան տարածոյլութեան ու միաձոյլութեան կուռ համակցութիւնը:

Երրորդ կողմից՝ Կանաչեանը բաւական վարպետ է տարածական երաժշտական ձեւի: Եթէ իր ժամանակակիցներն ու դասընկերները աւելի փոքրամփոփ ձեւերի հեղինակներ են, ապա Կանաչեանն ստեղծում է ծաւալուն երգային երկեր, որոնք կարելի է համեմատել փոքրիկ դրամատիկական երկերի հետ: Կանաչեան վարպետը գիտի զարգացնել իր թեմաները, թէեւ միշտ չէ, որ մնում է ձեւի տրամաբանական կատարելութեան մակարդակին, եւ երկը թուում է մի փոքր ձգձգուած:

Կանաչեանը երգային մեղեդիականութեան հետ, հրաշալի վարպետ է ասերգային, ազգային ասերգային գրութեան, որոնցով հարստացնում ու լրացնում է իր մեղեդիական ոճը:

...«Պարագաների» արդիւնքը հանդիսացող ստեղծագործութիւնները, սակայն, գնալով դառնում են լուրջ, խոր, ազգային: Յիրաւի, եթէ իր առաջին երկերից մէկը, շնչական նուագախմբի համար գրուած *Մասիս Վալսը*, յօրինուած 1908ին, սահմանադրութեան առիթով, իտալական ոճով էր, ապա յաջորդ երկերը դառնում են աւելի ու աւելի հայկական ոճի: 1915-17ին Կանաչեանը գրում է *Յառաջ Նահատակ* խմբերգը, այնուհետեւ բազմաձայնում է *Բամ Փորոտան*, *Մեր Հայրենիք*, *Լուսին Չկար*, *Յառաջ Ընթանանք*, *Ես Լսեցի Մի Անուշ Ձայն*, *Ծիծեռնակ* եւ այլ ազգային ու հայրենասիրական երգերը:

Նրա ստեղծագործութեան մէջ քնարական երգերի մի փունջ են մեներգերը, բոլորն էլ նուրբ ու քնքուշ զգացումներով ներթափանցուած:

... 1964ի աշնանը իր Երեւան այցելութեան ընթացքում Թումաճանը *Աբեղանի* ցուցադրութիւնն ու բացատրութիւնը կազմակերպեց, իր հետ բերած լինելով նրա նոթագրուած բացառիկ օրինակը:

Հին *Աստուածներից* բոլոր խոհերի, յոյգերի ու պատկերների համակենտրոնացումը միայն Աբեղայի վրայ եւ նրա ցուցադրումը իր զգացումների երեք տարբեր ոլորտների մէջ, որոնք, սակայն, մէկը միւսի տրամաբանական յաջորդականութիւնն են կազմում՝ դրամատիկական սուր բախումներով միասին, այս մէկ արարով օփերան դարձնում են

հոգեբանական մի դրամա: Դժուարին գեղագիտական յղացում, որը վեր է հանում արուեստագետ-երգահանի յղացումների ինքնությունը: Այժմ, երբ երաժշտությունը, բազմազան հնչիլությունների ստեղծման մրցավազքից յետոյ, վերստին դառնում է նոր դասականին, ուր գերապատությունը տրվում է մեղեդուն, սակայն՝ իր զարգացման ընթացքում հոգեբանական, դրամատիկական, արտայայտչական, անընդհատ խորացման մեջ, թուլում է, թե Կանաչեանի *Աբեղան* կը գնահատուի ըստ արժանւոյն:

Երգային եւ ասերգային մեղեդիների անընդհատ հոսանք է *Աբեղան*, տրամադրությունների ու յոյզերի փոխանցումների շարք, շատ տրամաբանական, ներթափանցուած դրամատիկական շնչով, երբեմն՝ ողբերգական պոռթկումներով:

ԿՈՄԻՏԱՄԻ ԱՐԺԱՆԱԲՈՐԱԳՈՅՆ ԱՇԱԿԵՐՏԸ¹³

Գեորգ Գանտահարեան

Ոգեկոչման յիշատակի սա հանդեսին, մահէն տարի մը ետք, երբ մեր մտածումները վերստին կը սեւեռուին իր անձին շուրջ՝ երկիւղած յարգանքի զգացումով, վստահ եմ, զինք անդարձ կորսնցուցած ըլլալու վիշտը կը լեցնէ բոլորիս հոգիները: Բայց ինձի կը թուի թէ անիկա հիմա կը վերադառնայ մեզի աւելի պայծառացած, աւելի լուսաւոր, քան՝ երէկ: Այսպէս է եղած երանելի ճակատագիրը բոլոր իրաւ արուեստագետներուն, որոնք մեր տեսողական զգայարանքին համար կորսուելէ ետք, իրենց մահով հետզհետէ աւելի պայծառ դիմագիծ մը կը ստանան մեր իմացական, գիտակցական տեսողութեան մէջ, եւ որքան ժամանակը քալէ՝ այնքան աւելի կը յստականայ, կ'ամբողջանայ ու մարմին կը զգենու իրենց հոգեղէն էութիւնը: Ու այդ նովին մարմնով է, որ կը դառնան մեզի:

Ուրեմն այսօր մենք կը գտնենք զինք՝ բուն Կանաչեանը յաւիտենութեան յանձնուած պատկերով ու մեր մէջ է հիմա անիկա, երաժիշտի զգեստով պաճուճեալ եւ զարդարեալ, ընտիր բերքովը հայ երգերուն:

Բարսեղ Կանաչեան երաժիշտ անձին կազմաւորումը արդիւնք է զանազան ուսուցումներու եւ այլազան ու հակադիր միջավայրերու ազդեցութեան, ինչպէս որ կը հաղորդէ մեզի իր կենսագրութիւնը: Ջուլթակի դասեր՝ Նաթան պէյ Ամիրխանեանէն, թերի-հարմոնի՝ Ժորժ Պուլյուքէն, Ռումանիա, ապա դարձեալ հարմոնի՝ Կոմիտաս վարդապետէն, Պոլիս, եւ վերջապէս՝ կէս-ուսանողութիւն մը՝ Լը Նորմանի քով, Փարիզ: Ուրեմն՝ պալքանեան, սլաւական, հայկական, արեւմտեան ճաշակներու համադրութիւն մը: Մինչեւ 1920-22 ոչ մէկը իրական արտայայտու-

թեամբ տեղ կը գտնէ իր երաժշտական յօրինումներուն մէջ, նոյնիսկ երաժշտական իր գործունեութեան ընթացքին, ըլլայ՝ նուագախումբերով ելոյթներու, ըլլայ՝ Յալէպ, Ատանա տուած համերգերու ընթացքին՝ քաղաքային ֆոլքլորի եւ ազգային յեղափոխական երգերու դաշնաւորումներու մէջ, դժռ ամբողջապէս չի յայտնուիր հայ տոհմիկ երաժշտութեան ապագայ մեծարժէք հեղինակը: Կը մէջբերեմ հոս ի՛ր իսկ խոստովանութիւնը՝ երբ իբրեւ ուսանող, Կոմիտաս վարդապետի սաները կը դրկուին Փարիզ կատարելագործելու իրենց երաժշտական դաստիարակութիւնը Ռընէ Լը Նորմանի քով. «Հպարտ եմ ըսելու որ, սիրելի վարպետիս միջոցաւ մէջս արթնցաւ ճաշակը հայ գեղջուկ երաժշտութեան եւ առաջին օրէն սիրեցի հայ երգը, բայց այսքանով չվերջացաւ, ժամանակ մը վերջ, երբ Եւրոպա կը գտնուէի, ֆրանսացի ուսուցիչս ինծի պարտականութիւն տուաւ, որ ջութակի համար կտոր մը գրեմ: Գրեցի: Զննեց եւ ըսաւ. «ասիկա եւրոպական երաժշտութիւն է. դուն հայ ես, քեզմէ հայկական ոճով գրուածք մը կը սպասեմ»:

Ֆրանսացի ուսուցիչին այս յորդորը անկիւնադարձ մը կը կազմէ իր երաժշտական ստեղծագործութեան մէջ: Ա՛լ յստակ է ճամփան՝ վերադառնալ մեր տոհմիկ երաժշտութեան, խորանալ անոր մէջ եւ վարպետին սկսած գործը շարունակել նորութեան ալ բերած բարիքով՝ ճոխութեանց նպաստելով: Ու կը հրաժարի Եւրոպայի ամենէն շքեղ ոստանէն՝ կիսատ ձգելով ուսումը, եւ կ'անցնի Եգիպտոս: Ըստ մեզի, այս թուականներէն կը սկսի Կանաչեան երաժիշտի, բայց մանաւանդ հայ երաժիշտի ստեղծագործական կեանքը: Արդ, ի՛նչ բերքով կը ներկայանայ ան մեզի, գրեթէ 50 տարի հաշուած իր գործունեութեան ընթացքին. մօտ 50 կտոր՝ 20 խմբերգ, 7-8 մեներգ, Զարիֆեանի *Խենթը* քերթուածին երաժշտականացում, Լ. Շանթի *Հին Աստուածներէն* ներշնչուած *Աբեղան* օփերան եւ մանկական 19 մեներգ: Յիշենք նաեւ արաբական ժողովրդական երգերու դաշնաւորումները, ճեմարանի եւ Ս. Նշանի քայլերգերը:

Սա վաստակը իբրեւ քանակ հաւանաբար ոչ-պատկառելի թուի. սակայն նկատի առած վերջին 20 տարիներու խաւարած աչքերու պարագան, սկիզբի թափառաշրջիկ կեանքը, այն ատեն 50 տարին գրեթէ կը կիսուի: Այսուհանդերձ ինչ որ կը մնայ մեզի բիւրեղացած, ընտիր ու մեծարժէք գործ է՝ յաւերժութեան անցնելիք:

Կանաչեանի ստեղծագործական տաղանդը ինքզինք իրագործած է երգային կալուածին մէջ, առաւելաբար խմբերգային մշակումներու եւ յօրինումներու ճամփով:

Անցնելէ առաջ իր մշակումներուն, կ'ուզեմ հրամցնել ընդհանուր ակնարկով մը՝ գործը հայ երաժշտութեան պատմութեան երկու մեծ դէմքերուն՝ նոյն կալուածէն ներս: Առաջինը Կարա-Մուրզան է, երկրորդը՝ հայ երաժշտութեան Ս. Մեսրոպը՝ Կոմիտաս վարդապետը: Զրիստափոր Կարա-Մուրզան իր մշակումներով կը հարստացնէ եւ գեղարուես-

տական ստեղծագործության նոր մակարդակի մը կը բարձրացնէ հայ ժողովրդական երգը: Ինքն է առաջին անգամ մեր միաձայն երգերը քառաձայնի վերածողը. հիմնական մեղեդին անփոփոխ ձգելով կ'ընկերացնէ միւս ձայները, որոնք իրենց կշռութային պատկերով կը համապատասխանենին հիմնական մեղեդիներուն՝ կազմելով ուղղաձիգ քորային հաճելի հնչողութիւն: Այնպէս որ հաճոյքով եւ դիրութեամբ կ'ըմբռնուեն ունկնդիրներուն կողմէ եւ մեծ խանդավառութիւն կը ստեղծեն անոնց հոգիներուն մէջ: Հայ երաժշտութեան պատմութիւնը մեծ երախտիքով կը յիշէ այս առաջին առաքեալ գործիչին անունը: Երկրորդ հանգրուանին կը փայլի պայծառ դէմքը Կոմիտաս վարդապետին, որուն արուեստագետի նայուածքը կը թափանցէ աւելի խորքերը՝ գտնելու համար անապակ աղբիւրը հայ հոգիին: Ունկնդիրին համար հաճելիութիւն մը մշակելու եւ գործադրելու դիրութիւնը նկատի չ'ունենար: Կարա-Մուրզան գնահատելով հանդերձ, [անորը] կը նկատէ միսինարի եւ փրոփականտիստի աշխատանք: Ինք կ'ուզէ հայ երգին եական յատկանիշերը վեր բերել: Ու տարիներ շարունակ գաւառէ գաւառ, գիւղէ գիւղ կը շրջի՝ տեղ մը մամիկի բերնէն, ուրիշ տեղ մը վշտահար որբ պարմանուհիի մը շրթներէն, հարսանեկան խնճոյքներէն, հողի աշխատաւորէն կը խլէ հայ երգը, կը սելեռէ թուղթի էջերուն ու մեզի կը հրամցնէ հայ հոգիին ամենէն հարազատ բխումներով, ազնուական նկարագիրով: Կը զտէ այդ բոլորը, մեղեդիական իրենց կառուցուածքէն կը ջնջէ օտարամուտ մասերը, կը դաշնաւորէ զանոնք իւրաքանչիւր երգին ներքին բովանդակութեան համաձայն եւ հայեցի ոճով ու արեւելքէն արեւմուտք, մինչեւ Եգիպտոս հայ երգը կը բաշխէ օրինութեան պէս: Բայց առիթը չ'ունենար այդ երգերուն թեմաները մշակելու, հարստացնելու եւ մեծ կառուցումներու վերածելու: Կանաչեանի բուն դերը եւ բերած նորութիւնը կը կայանայ ճիշդ հոս, ինչպէս կ'ըսէ Շահան Պէրպէրեան: Կանաչեան որքան գիտեմ առաջինը կ'ըլլայ ժողովրդական եղանակը թեմաթիք մշակման ենթարկող՝ պահելով հանդերձ իր թեքնիքին մէջ հայ տոհմիկ երաժշտութեան ոգին: Ասյպէս են իր բոլոր մշակումները՝ գլուխգործոց *Տալիլօն*, *Հոյ Նարը*, *Վարդերի Հետը*, ինչպէս նաեւ մնացեալներ: Կարա-Մուրզայի, ինչպէս Կոմիտասի մօտ եղանակները իրարու միացուած էին՝ սուրիթի մը տպաւորութիւնը ձգելով, թեմաթիք, ներքին հասարակագիծ մը ունենալով հանդերձ: Կանաչեան ձեւային կարկտան այս կազմը ամբողջական կառուցուածքի կը վերածէ. ոճային նոյնութիւնը պահելով եւ սկսուած թեման հետզհետէ աճեցնելով ձայնային հսկայ ճարտարապետումներու կ'երթայ: Յիշեցէ՛ք *Տալիլօն* ուր յայտնուող սկզբնական թեման կը շարունակուի, կ'աճի, մոտիւլասիոնի կ'ենթարկուի, սերտ միութեան մը մէջէն՝ մասերուն եւ ամբողջին տրամաբանուած յարաբերութեամբ, եւ կը վերածուի գեղեցիկ պոեմի մը, այնպէս՝ ինչպէս գրականութեան մէջ *Հարճըն* է եղած Վարուժա-

2761

Université Saint Joseph

CHŒURS ARMÉNIENS

dirigés par M. P. GANATCHIAN

MATINÉE

Organisée au profit de l'Œuvre
de la Propagation de la Foi

DIMANCHE 1 DÉCEMBRE A 17 H.

PRIX : 25 P. S.ENTRÉE : Rue Huvelin

Եւ կողմէ եւ *Տատրագոմի Զարսը*՝ Կոստան Չարեանի կողմէ:

Ահա բերած նպաստը հայ երգերու կառուցուածքին տեսակետէն իր մշակումներուն մէջ: Նոյնն է պարագան նաեւ իր ստեղծագործութիւններուն. կը յիշեմ միայն *Նաւօրը*. ուխտաւորներու քալուածքին հրաւեր ուղղող ձայնաշարային հիմնական նութերը կրկնելէ ետք նոյն *ռիթմով* մուտք գործել կու տայ ուրիշ խումբի մը՝ հնգեակ մը վերէն, ապա երիտասարդներ կը միանան ութեակ մը վերէն՝ միշտ նոյն հանդարտ կշռոյթով: Իվերջոյ կու գան խառնուելու իգական զիլ եւ թաւ ձայները ու միշտ կրկնուող *մոթիֆով* կը քալեն կրօնական մթնոլորտի մը ընդմէջէն: Զիչ ետք պարիթոն սոլիսթը մեղմ ընկերակցութեամբ պասերուն եւ ալթներուն, աղաչական կը դիմէ Մշոյ Սուլթան Սուրբ Կարապետին, որ ճուղապ կու տայ ձիաւորին, մուրազ կու տայ ոտաւորին: Ապա խնճոյքի յատուկ մթնոլորտ, փոփոխութիւն՝ եւ ձայնաշարին, եւ կշռոյթին մէջ: Երկրորդ օրը թափօրը կը յառաջանայ կազդուրուած. թոնալիթէն բարձրացած է մէկ ձայնով, դարձեալ նոյն *լայթմոթիֆը*, մուրազ խնդրող չանկիներու քառեակը, խումբը իրարանցումէ մը ետք՝ դարձեալ տօնական մթնոլորտ: Սա թեման, մաս առ մաս իրագործելով ինքզինք հասած է իր կատարելագործումին՝ ոգեկոչելով հայրենի բնութիւնն ու հայ կենցաղը՝ ուխտագնացութեան մը շրջանակին ընդմէջէն:

Որովնք են Կանաչեանի երաժշտական ստեղծագործութիւնը բնորոշող յատկանշական գիծերը:

Առաջին՝ պարզութիւն: Պարզութիւնը արուեստի գործերուն մէջ այն հիմնական յատկանիշն է, որուն միջոցով հեղինակին բացուող իրականութիւնը իր գեղեցկութեամբ կը պարզուի նաեւ զայն ըմբռնելու տրամադիր նայողին, ընթերցողին, ունկնդրողին: Մեր տեսողական զգայարանին հանդիպող արտաքին լայն աշխարհը ունի իր ներքին իրականութիւնները, որոնք կը վրիպին յաճախ հասարակ մահկանացուներու խորը թափանցելու անկարող մեր իմացումէն, մինչ առարկայական ճշդութեամբ կը յայտնուին սուր զգայարանքին արուեստագետ հոգիներուն: Եւ ասոնք են, որ մեզի կը հրամցնեն այդ բոլորը՝ առ ի վայելում: Հետեւաբար, արուեստագետին կոչումն է իրեն ծանօթ, բայց մեզի անծանօթ այլ աշխարհները բանալ մեզի, ճանչցնել մեզի՝ յստակութեամբ, պարզութեամբ: Ու բոլոր այն օրէնքները թեքնիքի, որոնք արգելք կ'ըլլան մեզի՝ իրենց գտած կամ կառուցած աշխարհին հետ հաղորդուելու՝ ի վնաս արուեստին են: Կանաչեանի երգերը ահա պարզ են, երկինքի կապոյտին պէս խորունկ, աղբիւրներու ջուրերուն պէս ջինջ: Պարզութիւն մը, որ չի շփոթուիր հասարակին, տափակին, գռեհիկին հետ: Վեհ ու վսեմ պարզութիւն մը՝ մեր գրականութեան Համաստեղին պէս: Նոյն այդ պարզութիւնը նաեւ՝ իր դաշնաւորումներուն մէջ. ոչ մէկ բռնազբօսիկ ճիգ կը գտնէք անոնց մէջ՝ գիտելիքներ ցուցադրելու ի խնդիր: Կանաչեան երգին հետ է եւ ոչ օրէնքներուն, դպրոցներուն: Արուեստի երկերը իրենք օրէնք կը պարտադրեն. օրէնքներու ճիշդ գործադրութեամբ կարելի չէ արուեստի գործ ստեղծել, քերականագետներ՝ այո՛, բայց ոչ գրագետներ, յանգաբաններ՝ բայց ոչ բանաստեղծներ, շարժանկարի պաստառ գծողներ՝ բայց ոչ նկարիչներ: Օրէնքը նման պարագաներուն շղթայ մը կը դառնայ արուեստագետին ազատութիւնը կաշկանդող, բռնութիւն՝ ազատ կամքի. եւ ամենէն առաջ արուեստագետները չեն հանդուրժեր ազատ կամքի բռնութեան:

Արուեստն ունի իր ներքին օրէնքները, որոնց հնազանդ՝ Կանաչեան կը մշակէ, կը յօրինէ եւ կը դաշնաւորէ պարզօրէն, գեղեցկօրէն:

Երկրորդ յատկանիշը իր գործերուն խաղաղ երգայնութիւնն է. որեւէ մեղտոյի ամեն բանէ առաջ իր երգային ըլլալու յատկանիշովն է որ կ'արժեւորուի: Մեղեդիական այն բջիջը, որ իր հորիզոնական ընթացքին մէջ, կը շարունակուի աճելով եւ իր աւարտին կ'իրագործէ ինքզինք կշռութային թէ ելեւէջային պատկերին մէջ, պատահականօրէն իրարու կցուած ձայնանիշերու յաջորդականութիւն մը չէ, այլ երաժշտականօրէն մտածուած կուռ մտքերու շարայարում մը: Այդ ընթացքին ու կազմին մէջ տրոհումները, նախադասութիւնները, պարբերութիւնները ամբողջականը իրագործելու դերին մէջ են: Մեղեդիին մարմինը կազմելու համար չլսուած *էնթերալ*ներու գործածութիւնը, ոստումները, չափային ու ձայնաշարային անիմաստ դարձուածքները յաճախ *ֆանթեզի*ի բնոյթ կը ստանան՝ վիրաւորելով մեր ականջները:

Այդպես չեն Կանաչեանի երգերը. խաղաղ ու տրամաբանական ընթացք մը ունին, ձայնասիշէ ձայնանիշ կ'անցնի, մեղեդին գրեթէ սահանքով ու քնքշօրէն քակուող մետաքս ձայն մըն է, որ կը հասնի մեր լսողական զգայարանքին եւ թաւիշ հպումներով կ'իջնէ մեր հոգիներուն խորը: Համբաւաւոր *Օրորը*, *Ծով Աչերը*, *Ցայգերզը*, Նոյնիսկ լացացական բնոյթով *Ուռին* եւ յուզականութեամբ լեցուն, թատերական արտայայտութիւն գտած *Ալվարոյի Երազը*: Կանաչեանի երգերը չեն ցնցեր մեզ, անսովոր տազնապներու չեն տանիր մեզ, բայց խորունկ եւ մնայուն հանդարտութիւն մը կը բերեն մեզի, մեր առօրեայ տաղտուկներէն ձերբազատելով եւ ձայնեղէն անաղմուկ աշխարհի մը երանութիւնը պարգեւելով մեզի:

Երրորդ յատկանիշը բառերուն եւ երաժշտական արտայայտութեան սերտ միութիւնն է: Կարգ մը երաժիշտներու մօտ նկատուած պարագայ է այն իրողութիւնը, երբ բառային բովանդակութիւնը եւ զայն ծածկող երաժշտութիւնը իրարմէ տարբեր, երբեմն Նոյնիսկ իրարու հակառակ բաներ կ'ըսեն: Ալ չեմ խօսիր անոնց մասին, որոնց պատրաստի եղանակներուն ոեւէ քերթողի մը որեւէ մէկ կտորը կը փակցնեն՝ նկատի ունենալով անոնց տաղաչափական հանգամանքը միայն: Կանաչեան երկար ու խոր ուսումնասիրութեան կ'ենթարկէ բանահիւսական բովանդակութիւնը, ինչ որ իր մէջ կը ստեղծէ ձայնական ընդհանուր մթնոլորտ մը, ապա իր մանրամասնութեանց մէջ խորացուելէ եւ հասուննալէ ետք կը վերածուի երգի: Այնպէս որ երկոցեան դառնան ի մարմին մի՝ արուեստի ամուսնութեամբ:

Չորրորդ յատկանիշը բնականաբար կը հետեւի այս երեքին՝ հաղորդականութիւն եւ անմիջական հաղորդականութիւն: Ճիշդ է, որ Կանաչեանի երգերը իր հոգեկան ապրումներուն անմիջական արձագանգները չեն, ինչպէս է ծնունդը մեր ժողովրդական երգերէն շատերուն. անոնցմէ ոմանք եթէ այսօր մեր երաժշտական գանձարանին մնայուն աւանդներն են, անոր համար որ, սերունդներու հասունացման բովէն անցած են, ապա թէ ոչ անմիջական ծնունդները ընդհանրապէս կ'ենթարկուին յարդի բոցին եւ փրփուրի ճակատագիրին:

Կանաչեան երկար ու բծախնդիր աշխատանքէ ետք, երբ իր հասունացած ապրումներուն ձեւ կ'ուզէ տալ, ներշնչումի թարմութիւն մը կը փոխանցէ անոնց, որ անմիջապէս կը վարակէ մեզ ու կը մնայ մեր մէջ իբրեւ հուր անշէշ, որովհետեւ պարզ են իր երգերը, անբռնազբօս՝ երգային մեղեդիականութեամբ բան ու ձայնի ներդաշնակ միութեամբ, մանաւանդ ըստ ամենայնի հայեցի ոճով մշակուած ու յօրինուած:

Կանաչեան երաժիշտին դիմագիծը ամբողջացնելու համար անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաեւ անոր խմբավարի արժանիքներուն: Ամեն բանէ առաջ Կանաչեան բծախնդիր խմբավար մըն էր, ինչպէս տեսանք զինք իր ստեղծագործական բաժնին մէջ: Խիստ քննութենէ կ'անցընէր բոլոր անոնք, որոնք մաս պիտի կազմէին իր երգչախումբին, ուսուց-

ղական իր փորձերուն ընթացքին ամեն մեկ ձայնանիշ խստորեն կը հետապնդեր, որպէսզի երգը իր հնչողական մանրամասնութեանց մէջ գործադրուէր եւ այդպէս հրամցուէր ունկնդիրներուն: Իւրաքանչիւր երգի յատուկ մեներգողի բնորոշ ձայն կը ճշդէր, մեծ կարեւորութիւն կ'ընծայէր հնչումներու արտասանութեան, ամեն մեկ ձայնաւորի համար յատուկ հրահանգներ գործադրել տալով: Խումբին կարողութեան համաձայն երգեր կ'ընտրէր. այս բոլորը արդիւնք էին իր արուեստագետի խորունկ բժախնդրութեան:

Երկրորդ՝ համերգերու ընթացքին բեմին վրայ Կանաչեան զուսպ շարժումներու խմբավարն էր. անիմաստ տեղը ոչ գլուխ կը շարժէր եւ ոչ ալ թելերու լայն տարածում կ'ունենար: Չուսպ, լուրջ, բայց ազնուական եւ ժուժկալ շարժումներով խումբը իր հմայքին տակ կը նուաճէր, ինչպէս նաեւ ամբողջ սրահը: Բայց այսքանը եթէ թեքնիք բաժինն է, երգերը մեկնաբանելու մէջ միակն էր գրեթէ: Արդարեւ, իրմէ գատ ո՞վ կրնար մեկնաբանել իր երգերը եւ ո՞վ կրնար անելի լաւ թափանցել Վարդապետին՝ Կոմիտաս վարդապետին գոհար երգերուն խորունկ եռութեան, քան անոր արժանաւորագոյն աշակերտը՝ Բարսեղ Կանաչեան:

Ա՛լ պիտի չտեսնեն զինք բեմերու վրայ՝ խմբավարի իր պատկերով, սակայն իր երգերը պիտի հնչեն հայ բեմերէն՝ հայեցի թրթռումներով, մեր տուններու մտերմութեան մէջ պիտի հնչեն անոնք ձայնապնակներու վրայի իր սելեռումներէն՝ քաղցր յուշերով, պիտի հնչեն անոնք հայրենիքին մէջ իր երգերուն ծարաւի հայ որդւոց կարօտագին սպասումի անձկութեամբ եւ պետական երգչախումբով: Բայց թող հնչեն անոնք մանաւանդ ի Սփիւռս աշխարհին հայկական՝ իբրեւ սփոփանք մեր ականջները վիրաւորող օտար ժխորին դիմաց եւ մեր հայութեան մէջ մտող մեր հոգիներուն իբրեւ անմար կրակ:

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՉԵԱՆ՝ ԱՐԺԱՆԱԲՈՐ ՍԱՆԸ¹⁴

Անգինէ Սուրատեան

Տառապալի եւ աստանդական կեանքէ մը ետք, Կանաչեան հաստատուեցաւ Պէյրութ քաղաքին մէջ եւ նուիրուեցաւ հայ երգին՝ շարունակելով Կոմիտասի երաժշտական աւանդը:

Կես դար շարունակ, Սփիւռքի դժուար պայմաններու տակ եղաւ հայկական երաժշտութեան եւ մշակոյթի ամենաշերմեռանդ գործիչներէն մէկը, հայ անունը վերածեց քնքուշ մեղեդիի՝ օտարներուն ականջին:

Խմբավար, երգահան, ուսուցիչ եւ անգլագական մարդ՝ իր շունչով եւ գործով ապրեցուց հայեցի նկարագրով ու տոհմիկ շունչով երաժշտական արուեստ մը, խանդավառեց ամբողջ սերունդներ՝ Պոլսէն մինչեւ Պէյրութ, Եգիպտոս, Սուրիա, Իրաք եւ բովանդակ Միջին Արեւելք:

Մարդկային ձայնի հիանալի յատկությունները, այդ ձայնի տարբեր *թեմայրի* ներդաշնակումը, հնչումի ջերմությունն ու յուզականությունը զինք հրապուրած ու գրաւած էին, եւ այդ պատճառով 50է աւելի ստեղծագործություններու մէջ լաւագոյնները իր երգային յօրինումներն են, որոնք կը ցուցաբերեն մարդկային ձայնի գունագեղ հնարաւորութիւնները:

Կանաչեանի յօրինած խմբերգերը իսկական գոհարներ են, տարբեր բովանդակութեամբ եւ տարբեր տրամադրութիւններով, փոքր եւ ծաւալուն երկեր: Մէկ մասը արդէն գոյութիւն ունեցող հայ ժողովրդական մոթիֆներու վրայ կառուցուած է, ոմանք ալ հայ ոճով, իրմէ իսկ յղացուած թեմաներով: Բոլոր գործերուն մէջ Կանաչեան կը ներկայանայ որպէս բազմաձայն խմբերգական ոճի ճարտար եւ հետաքրքրական երգահան: Գիտէ վարպետօրէն զարգացնել իր թեմաները եւ ստեղծել երաժշտական պատկերներ:

Մեներգերը՝ թիւով եօթը, նուրբ քնարական, քնքուշ, մարդկային զգացումներով, տարբեր տրամադրութիւններու արտայայտութիւններ են: Ճաշակաւոր ընտրուած քերթուածները գրաւիչ մեղեդիներով եւ դաշնակի պարզ ընկերակցութեամբ, հիանալիօրէն միահիւսուած ամբողջութիւն մը կը կազմեն մեներգերը:

Այս շարքին գլուխգործոցը՝ առաջին երգը՝ բացառիկ երգայնութեամբ օժտուած *Օրօրը* - թէեւ բանաստեղծութեամբը տոհմիկ - մեղեդին քաղցրօրէն հիւսուած է, հոգեպէս տառապող երիտասարդ մօր մը սրտառուչ զգացումը արտայայտող աղօթք մըն է: *Օրօրին* մէջ, մայրը նորածին մանկան կը ցանկայ աւելի անդորր, խաղաղ, փայլուն ապագայ մը. «Սուրբ Աստուածամայր, անուշիս քուն տուր», «խաղաղութիւն տուր»...: *Ծով Աչեր* (խօսք՝ Աւետիք Իսահակեան) երգը՝ բանաստեղծի այլաբանօրէն *Սեւ Աչերու* միջոցաւ կու տայ մարդկային խոր ապրումներ, խաբուած սիրահարի վիշտը՝ «Վախ, աչերը ինձ մոռացան, սիրտս մարաւ աստղի պէս»: Նոյն տրամադրութիւնները կը ներկայացնեն նաեւ *Ուռին* (խօսք՝ Յովհաննէս Թումանեան) եւ *Ալվարդի Երագը* (խօսք՝ Վահան Միրաքեան), որոնք նոյնիսկ աւելի խորունկ զգացական եւ տրամաթիք բովանդակութիւն ունին: Երգահանը՝ տխուր-յուսահատ սիրահարի հոգեվիճակները ցայտուն հակադրութիւններով կը դրսեւորէ: Ասերգային ոճը լաւապէս օգտագործած է այս երգերուն մէջ: Դաշնակի նախանուագը արդէն մեզ կը փոխադրէ երգերու հոգեբանական մթնոլորտին: Խորապէս արտայայտիչ մեղեդին այդ ոչ-զարդարուն երգերուն, պարուրուած է թախիծի եւ տրտմութեան շղարշով, վշտալի ձայնելեւէջներով ազդու է եւ խորունկ տպաւորութիւն կը ձգէ ունկնդրողին վրայ: *Ցայգերգը* (խօսք՝ Նահապետ Զուլակ) բանաստեղծօրէն ջերմ է եւ համակող: Դաշնակի առաջին իսկ սահուն նախանուագը, իր քնքշութեամբ հեզասահ կշռոյթով կը ստեղծէ գիշերային անդորր պատկերաւոր նկարագիրը: Այդ երագային պատկերը արտայայտող նուագն

ու մեղեդին նոյնութեամբ առկայ է ամբողջ երգի ընթացքին, երգ ու նուագ միասին շաղկապելով: *Պճինկոն* (խօսք՝ Տիգրան Զիթունի) միակ ուրախ մեներգը, կը սկսի զուարթ, կայտառ տրամադրութեամբ, սիրածը գովերգելով: Կանաչեան օգտագործած է ժողովրդային, պարային ռիթմերը եւ ստեղծած հիանալի կենցաղային ժանրի պատկեր: Դողդիսեանի *Ծիծեռնակը*, ինք ալ դաշնաւորած է իր պարզ ու մատչելի ոճով:

Մատաղ սերունդի գեղարուեստական դաստիարակութեամբ մտահոգուած, հիմէն սկսելու մտադրութեամբ կը յօրինէ մանկական երգերը, մասնաւորապէս Պէյրութի Ս. Նշան Վարժարանի սանիկներուն համար: Այս երգերուն մէջ Կանաչեան շատ պարզօրէն կը ներկայացնէ մանկավարժական սկզբունքը՝ մանուկներուն տալով անբասիր ճաշակ, մատչելի ձեւեր, ու իրենց աշխարհին հետ սերտօրէն կապուած պատկերաւոր երգեր: Չէ՞ որ փոքրերը մեծ գործերու ապագայ ունկնդիրներն ու երգողներն են:

Երգերը նուիրուած են Զայրենիքին, ուսման, բնութեան, տարուան եղանակներուն, կան նաեւ կատակային ու աշխատանքային երգեր: Իր գողտրիկ երգերուն համար ընտրած է ժողովրդային, Թումանեանի, Աղայեանի, Կնկոյեանի, Մ. Իշխանի եւ Լ. Շանթի նոյնպէս գողտրիկ բանաստեղծութիւնները, որոնցմէ շատերը *Մայրենի Լեզու* դասագիրքերուն մէջ ըլլալով ծանօթ են մանուկներուն:

Մանուկներու կատարման համար նկատի առնուած է փոքրերու ծայնածաւալի սահմանափակ հնչիւնաշարքը, կարճ եւ դիւրամատչելի խօսքը: Գրաւիչ են մեղեդիները, վառ, առոյգ կշռոյթով եւ պատկերաւոր բովանդակութեամբ: Բոլոր երգերն ալ դիւրին հարմոնիայով երկծայն ներդաշնակուած են, որոնք միաձայն երգել կարելի է: Դաշնակի անպահանջկոտ ընկերակցութիւնը երեխային առիթ կու տայ ընկերակցելու կամ նուագելու երգը:

Այս երգերը Կանաչեան յօրինած է 1945ին եւ նոյն թուականին առաջին անգամ մանկական երգչախումբ մը կը ստեղծուի, երգելով նոր երգերը Պէյրութ:

1945-1985, ճիշդ 40 տարիներ անցած են, բայց դեռ այժմեական են, ու մինչեւ հիմա ալ մեծ հաճոյքով կ'երգեն մեր փոքրերը *Ծնկըլը-Մսկըլը, Մեղուն, Գիւղի Առաւօտ, Ճախարակ, Ծիծեռնակ* եւ ուրիշներ:

... Կոմիտաս ճիշդ գուշակած էր. իրմէ ետք, իր արժանաւոր սանը՝ Կանաչեանը շարունակեց իր գործը, ծանօթացուց՝ հայը հայ պահելու համար օտարութեան մէջ նախ, ապացոյց տուաւ ամէն բան քանդող թշնամիին՝ որ անպարտելի է հայու հոգին, այնքան ատեն որ ան ե՛րգ ունի իր շրթներուն:

ՅԱՐԳԱՆՔԻ ԽՕՍՔ¹⁵

Փրոֆ. Արա Մանաշ

Բարսեղ Կանաչեան մեր ազգային երգարուեստի պատմութեան մէջ, անվիճելիօրէն բացառիկ ներկայութիւն մըն է, նոյն ատեն ըլլալով տիպարը սփիւռքահայ արուեստագետին:

Բազմատաղանդ անձնաւորութիւն մը՝ Կանաչեան եղած է ուսուցիչ, երաժշտական դաստիարակ, խմբավար եւ երգահան: Ապրած է ստեղծագործած է հայ ժողովուրդի պատմութեան ամենէն դժնդակ ժամանակաշրջանին: Տեսած անոր խաչելութիւնն ու վերածնունդը, իր ճակատագիրը կապած է իր վերածնող ժողովուրդի կեանքին եւ նախընտրած անոր ծառայութեան ի սպաս դնել իր բնատուր տաղանդը: Բարսեղ Կանաչեան գրեթէ միևնաձէ, անխոնջ նուիրումով այցելած է բազմաթիւ հայահոծ գաղութներ եւ կազմակերպած ու ստեղծած է խումբեր, տարածած, սիրցուցած, ժողովրդականացուցած է հայ երգը, զայն իր ժողովուրդին ներկայացնելով ամենահարազատ ձեւով:

Մեկնելով կոմիտասեան գործէն եւ անցնելով իր ինքնատիպ ստեղծագործութեան, Բարսեղ Կանաչեան յաջողեցաւ կարճ ժամանակաշրջանի ընթացքին ամբողջ Մերձաւոր Արեւելքի տարածքին հնչեցնել ընտիր խմբերգեր, մեներգեր եւ մանկական երգեր:

Կանաչեանի անունը, շուտով դարձաւ խորհրդանշիշը խմբերգային մեր երաժշտութեան, եւ այսօր...խօսքը իրեն ուղղելով կ'ըսենք.

«Երախտապարտ ենք, սիրելի Վարպետ, քու կատարած եւ ժառանգ ձգած գործիդ համար: Քու երգդ պիտի հնչեցնենք ամենուրեք, հայ թէ օտար կամարներու տակ, որովհետեւ այդ երգը բիրտեղացած է քու տաղանդիդ ուժով, այդ երգը բարձրացած է գեղեցկութեան հորիզոններու՝ քու նուրբ ճաշակիդ զգացումներով, այդ երգը կ'եռեւեփէ մեր երակներու արիւնը, որովհետեւ քու անծայր հայրենասիրական շունչդ կը պարունակէ, այն երգը որ մեր հոգիները կը ցնծացնէ, որովհետեւ դուն արեւ, լոյս եւ պերճանք դրիր իր մէջ, այն երգը այսօր մերն է, ամբողջ մեր ազգին հարազատ զաւակն է, որովհետեւ դուն ալ եղար անսակարկելիօրէն քու ժողովուրդիդ զաւակը:

Պիտի երգենք զայն, որովհետեւ անիկա մեզ կը դրոշմէ իբր բարձր մշակոյթ ունեցող ժողովուրդ, կը սիրենք այդ երգը, որովհետեւ այդ երգը մենք ենք:

Քեզմէ սորվեցանք արուեստի միջոցաւ բարձր պահել ազգային արժանապատւութիւնը, նոյնիսկ շրջապատուած օտար ուժեղ հոսանքներով: Երանի այն օրին երբ բոլորս պիտի գիտակցինք մեր բաժինը տալու մեր ազգին, ինչպէս որ դուն ըրիր անվերապահօրէն:

Չանկլի՛, զիմ մուրազը տուր...»:

ՄԵԾ ԿՈՄԻՏԱՍԻ ԱՐԺԱՆԱԲՈՐ ԺԱՌԱՆԳՈՐԴԸ՝ ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱԶԵԱՆ՝¹⁶

Արսեն Սայեան

Կոմիտասեան աստղահոյլի տիրական դեմքերէն՝ Բարսեղ Կանաչեան այն հազուագիւտ արուեստագետներէն եղած է, որոնք կոչումի ձայնին անսալով՝ մուտք գործած են հայ երաժշտութեան անդաստանն ու ստեղծագործած՝ այն պահուն միայն, երբ կեանքը պահանջած է, եւ որուն ինք՝ մեծ երգահան-խմբավարը պատասխանած է արուեստագետի բարեպաշտ ու սրբակրօն ներշնչումով:

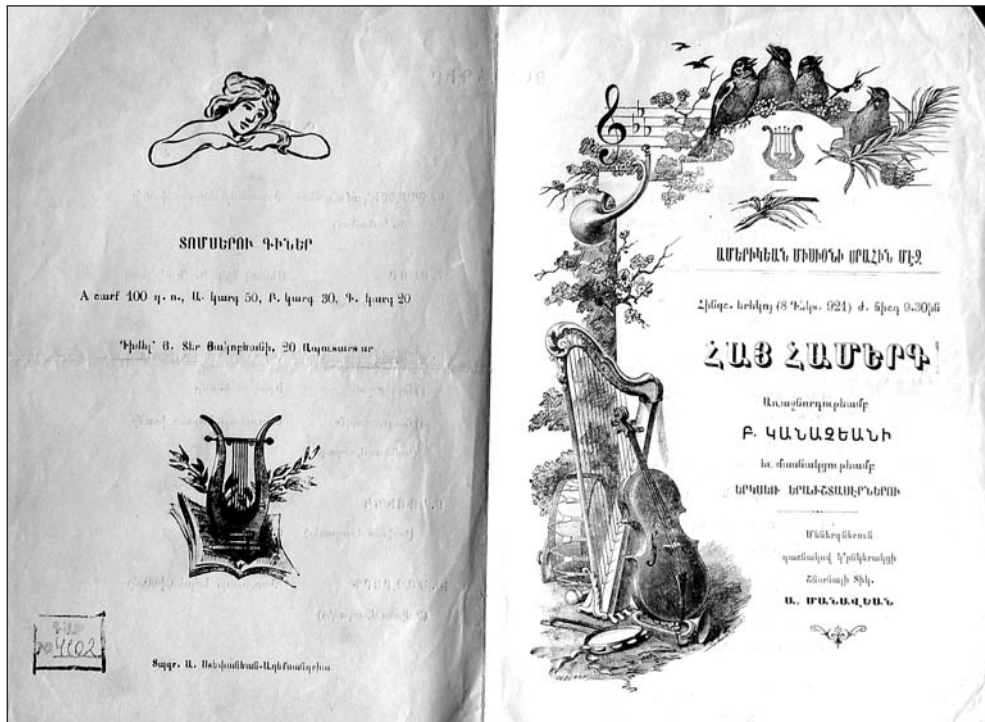
Կանաչեանի մեծարժէք ստեղծագործութեան առանձին նմուշներուն հետ ծանօթութիւնն իսկ, ցոյց կու տայ թէ ան որքան բծախնդիր է եղած յօրինելու եւ մշակելու համար հայ տոհմիկ եղանակները:

Մեծ Վարդապետին հետ իր հանդիպումը Պոլիս՝ անկիւնադարձ մը կը կազմէ Կանաչեանի կեանքին մէջ, երբ ան կոմիտասեան սան դառնալով, բացուելու էր հայ երաժշտութեան ոգիին ու կազմելու իր ճաշակն ու իտեալը: Կոմիտասի հինգ սաներու կարգին՝ Կանաչեան սկզբնական շրջանին կը լծուի Պոլսոյ մէջ վաղուց երգուած ազգային երգերը դաշնաւորելու եւ հրատարակելու գործին: Իր այդ դաշնաւորումները կը յատկանշուին փայլուն, առոյգ ու քաղցր հնչողութեամբ, ինչպէս՝ *Յառաջ Նահատակ, Բամ Փորոտան, Մեր Հայրենիք, Լուսին Չկար, Յառաջ Ընթանանք, Ես Լսեցի Մի Անուշ Ձայն, Ահա Ելաւ Լուսին Արծաթ*, եւ *Ծիծեռնակ* երգերը:

Տարիներ ետք Կանաչեան որպէս երաժշտութեան ուսուցիչ՝ կը հրաւիրուի պաշտօնավարելու Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւն, ապա Պէյրութի Նշան Փալանճեան Ճեմարան եւ Ս. Նշան Վարժարան: Մանկական դասարաններու ուսուցչուհիներ կը խնդրեն Կանաչեանէն, որ մանուկներու յատուկ երգեր յօրինէ: Բարի երաժիշտը, որ միշտ մօտ է զգացած փոքրերուն, կը գրէ մանկական երգերու շարք մը - 19 երգեր - որոնք ճաշակաւոր, պարզ ներդաշնակութեամբ ու տոհմիկ ոճով՝ մինչեւ այսօր դպրոցական հանդէսներու զարդը կը կազմեն:

Կանաչեանի ստեղծագործական ոլորտը կ'ընդգրկէ մասնաւորաբար մեներգերու եւ խմբերգերու դասական նմուշներ:

Մեներգերը թէւ գլուտ երաժշտական տրամադրութեան արդիւնք՝ բացառիկ են իրենց կանաչեանական նուրբ, քնքուշ, մեղեդիական արուեստով: Այս շարքի ամենէն սրտառու յօրինումը երգչախումբի ընկերակցութեամբ *Օրորն* է, որուն մեղեդին քաղցրօրէն հիւսուած շեշտ մը ունի: Պարզ ու զուսպ, սակայն, խորագոյն թախիծով եւ ասերգային ոճով գրուած *Ուռին*՝ Թումանեանի հեքիաթային բանաստեղծութեան

թեմային վրայ: Այսպես, մեներգային ստեղծագործության շարքը կ'երկարի՝ *Ծով Աչեր, Պճիկո, Ցայգերգ, Ալվարդի Երազը* եւ *Ծիծեռնակ*:

Կանաչեան առաջինը կ'ըլլայ ժողովրդական եղանակները թեմաթիք մշակման ենթարկող, պահելով հանդերձ հայ տոհմիկ երաժշտության ոգին: Ընդլայնելով իր կողմէ ընտրուած ու սիրուած թեման՝ ըլլայ կշռութային, ըլլայ թոնալ տեսակետով, կը յօրինէ հայ բազմեղանակային ոճով *աքափելա* երաժշտութիւն՝ ծաւալուն կառոյցի հոյակապ գործեր: Կանաչեանի այս գեղարուեստական յանդուգն ներդրումն ինքնին զարգացման նոր ուղիներ կը հարթէ մեր խմբերգային երաժշտութեան համար:

Կանաչեանի մշակած երաժշտութեան այս սեռի ստեղծագործութիւնները, գեղեցիկ յօրինումներու շարք մը կը կազմեն, ոմանք արդէն գոյութիւն ունեցած հայ ժողովրդական մոթիֆներու վրայ կառուցուած, ոմանք ալ հայկական ոճով, սակայն իր՝ Վարպետին յղացուած թեմաներով:

Առաջիններէն են *Տալիլօ, Հոյ Նար, Վարդերի Հետ, Մարալօ, Հելէ-Հելէ, Շուշօ, Գորանի* եւ *Նենսիր Նայ* խմբերգերը: Իսկ երկրորդներէն՝ *Լուսնակն Ելաւ, Խնջոյք, Ռազմերգ, Կամաւորներու Զայլերգ, Սօսին, Հոփ Կիլիզար, Հայրենի Կարօտ, Գարուն Եկաւ, Կամներգ* եւ վերջապէս *Նաւորը*, որ գերազանցապէս տոհմիկ իր ոճով ու բարձր կառուցուածքով

հոյակապ ստեղծագործություն մըն է - որուն ունկնդրությունը կը տեսնուք քսան վայրկեան - կարելի է նկատել Կանաչեանի երաժշտական գործունեութեան հիմնական մէկ անկիւնաքարը:

Բոլոր այս գործերուն մէջ Կանաչեան կը ներկայանայ որպէս հմուտ եւ ճարտար խմբերգագիր:

Նախօրը, իր գունագեղ կառոյցով կը փոխադրէ ունկնդիրը Տարօն, ուխտագնացներու այն բազմութեան հետ, որ կը դիմէ Մշոյ Սուլթան մուրատատու Ս. Կարապետին: Այնտե՛ղ է հրաշագործ սուրբը, այնտե՛ղ է մեր պատուական ժողովուրդին լոյս-հաւատքը, այնտե՛ղ է ժողովուրդը իր աղօթքներով, իր խրախճանքներով, տօնական օրերու իր ուրախութիւններով, իր ծափ ու ծիծաղով, երգ ու պարով, առաւօտեան զանգերու զարթումին ու երեկոյեան կոչնակներու խաղաղութեան մէջ:

Նախօրը, իր նիւթով, հայկական հագներգութիւն մըն է (rhapsody) զուարթ ու կայտառուն, տեղ-տեղ աղաչաւոր ու ակաղծուն, ամբողջութեամբ ուժեղ եւ ինքնատիպ:

Կանաչեանի մշակած երաժշտական զանազան սեռերու այս թումբին վրայ պէտք է գումարել *Արեղան* գուսաներգութիւնը, որ բեմական երաժշտութեան համար նշանակելի գործ մըն է: Երգային եւ ասերգային մեղեդիներու անընդհատ հոսանք է *Արեղան*, տրամադրութիւններու եւ յոյզերու շարք, տրամաբանական՝ ներթափանցուած թատերական շունչով եւ ողբերգական պոռթկումներով:

Սփիւռքահայ պայմաններու մէջ, հայ մշակոյթի համար անհիւրընկալ ափերու վրայ ահա՛ կոմիտասեան սան՝ Բարսեղ Կանաչեանի ազգանուէր ու կոթողական գործի մնայուն արգասիքը՝ հայրենական երդիքներէն բարձրացող երգի քաղցրութեան հետ:

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՉԵԱՆԻ ԽՄԲԵՐԳԱՅԻՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ¹⁷

Հենրիկ Անասեան

Հայ իրականութեան մէջ Բարսեղ Կանաչեանը հիմնականում յայտնի է որպէս խմբերգեր ստեղծած կոմպոզիտոր, թէեւ պակաս արժեքաւոր չեն նաեւ նրա սակաւաթիւ մեներգերն ու մանկական երգերը, ինչպէս նաեւ *Արեղան* օպերան:

Նախ, որպէսզի կարողանանք իրականութեանը աւելի հարազատ մօտեցումով արժեւորել Կանաչեանի խմբերգերը, անհրաժեշտ է փոքր-ինչ կանգ առնել այն ժամանակաշրջանի վրայ, որում ծլեց ու աճեց կոմպոզիտոր-երգահան Բարսեղ Կանաչեանը:

Կանաչեանը ասպարեզ եկաւ այն ժամանակ, երբ հայ խմբերգային արուեստում իրենց ասելիքն ասել, վերջացրել էին մեծանուն կոմպոզի-

տորներ Զրիստափոր Կարա-Մուրզան եւ Մակար Եկմալեանը: Այս երկուսի խմբերգային արուեստը, որքան էլ խորը ազգային, իր մէջ ուներ եւրոպական մտածողութեան, ներդաշնակման բաւական ցայտուն տարրեր: Ի մասնաւորի Կարա-Մուրզան, իր խմբերգերը կառուցում էր երգչախմբի չորս ձայների հաւասարաչափ, ուղղահայեաց շարժման սկզբունքով, որն իր հետ բերում էր պարզագոյն հարմոնիա օգտագործելու անհրաժեշտութիւն: Սա այն ժամանակ էր (19րդ դարի վերջերին), երբ մեր ժողովուրդը նոր էր սկսում հաղորդակցուել խմբերգային արուեստի հետ: Ներդաշնակման պարզ միջոցները – ազգային ինքնատիպ հնարանքներով համեմուած – եղան այս երկու կոմպոզիտորների ստեղծագործելու եւ ժողովրդական երաժշտութիւն մշակելու ոճ, ձեւ, եւ, իհարկէ՝ հնարանք նաեւ:

Ուրեմն՝ Կանաչեանի համար բաւական ենթահող կար ազգային խմբերգային արուեստով զբաղելու համար, թէեւ կրկնում եմ, այնքան էլ պարարտ չէր այդ հողը, որը նոր միայն շերմացել էր միջնադարեան միաձայն երաժշտութեան ընձեռած շլացուցիչ ճառագայթներով:

Կանաչեանի համար ամենապարարտ հողը եղաւ Կոմիտասի խմբերգային անհատնում շտեմարանը, ուր մտաւ նա հաւատով, հպարտութեամբ, այնտեղից մի բան վերցնելու, յետոյ էլ նոր զգեստաւորումով, արդուզարդով, պաճուճանքով վերադարձնելու համար:

Այո՛, Կանաչեանը արեց ամէն հնարաւորը՝ շարունակելու իր մեծ ուսուցչի գործը: Կանաչեանը մեծ վարպետի հետ հանդիպման առաջին իսկ վայրկեանից, աւելի քան համոզուած, դարձաւ նրա երկրպագուն, եւ իր ողջ կեանքում եղաւ Կոմիտասի պատուիրանների իրականացնողը՝ հայ խմբերգային արուեստի անդաստանում:

Լինելով հմուտ խմբավար, Կանաչեանը իր խմբերգերը գրել է հիմնականում ի՛ր իսկ երգչախմբերի համար: Դրանց ամենանշանաւորը եղաւ Պէյրուի **Գուսան** երգչախումբը, որը տասնեակ տարիներ շարունակ հայ երգչախմբային արուեստի պատգամախօսը եղաւ ողջ Սփիւռքի տարածքում, եւ, գեղարուեստական հաճոյք պատճառեց հարիւրհազարաւոր հայ եւ օտար ունկնդիրների:

... Կանաչեանը հիմնականում յայտնի է որպէս խմբերգեր ստեղծած երգահան: Թէեւ թուով ոչ-շատ, այդ խմբերգերը արժեքաւոր ներդրում կարելի է համարել Կոմիտասից յետոյ եկող այս բոլոր ժամանակահատուածի համար:

Բովանդակութեամբ՝ տարբեր, բազմազան տրամադրութիւններ առաջ բերող այդ խմբերգերը յագեցուած են մեծ յուզականութեամբ, ունեն կոմպոզիցիոն կուռ կառուցուածք: Պարզից մինչեւ մոնումենտալութեան հասնող այդ խմբերգերը շատ անգամ ասերգ են, Էպոս, ասացուածք, երաժշտական խոշոր կտաւի գործ, որոնց վրայ, ակնբախ են նկարիչ-երգահանի երաժշտական նուրբ վրձնահարուածները:

Կանաչեանի խմբերգերի մեղեդիական կառոյցի հիմքը՝ ժողովրդականն է: Շատ անգամ դրանք ժողովրդական մեղեդիներ են՝ մշակուած մեծ վարպետութեամբ, իսկ աւելի յաճախ՝ ինքնուրոյն յօրինուածքներ, որոնք այնքա՛ն են ժողովրդական պաճուճանքներով (ոչ-արհեստական) զարդարուած, որ կասկածում ես դրանց հեղինակի իսկութեանը: Ժողովրդական երգը «խոշոր ձեւի» ստեղծագործութեան վերածելու ճանապարհին, Կանաչեանը առաջնային է համարել բուն ժողովրդական, կամ իր իսկ ժողովրդական ոճով ստեղծուած մեղեդու ցուցադրումը՝ իր ողջ «հագուկապով», որում, անկասկած, կարելոր են զարդեղէնները, նրբերանգները, սահանցիկ մանր-մունր հնչերանգները եւն.:

Ահա թէ ինչպէս է պատկերացնում ինքը՝ Կանաչեանը, խմբերգ գրելու արարողութիւնը. *«Իմ երգերս (խօսքը խմբերգերի մասին է - Յ.Ա.) նոր ձեւ առած են՝ ժողովրդական եղանակը իբրեւ թեմա գործածելով: Սկիզբը անմիջապէս կու տամ թեման, ապա կը զարգացնեմ եւ վերջաւորութեան նախկին մոթիւր ցոյց տալով (որով եղանակի վերջաւորութիւնը յայտնի կ'ըլլայ) կը վերջացնեմ իբրեւ եզարակացութիւն:*

Կը խորհիմ թէ այս ձեւը ժողովրդական երգերու մշակումին համար լաւագոյն ձեւերէն մէկն է: Կը յուսամ, որ նոր հեղինակները նկատի կ'ունենան այս ձեւը»:

Նկատեցինք որ Կանաչեանը իր այս արտայայտութիւնով ուզում է ստեղծագործական մեթոդ, ձեւ առաջադրել դասական, եւրոպական *սոնատային* ակլեգրօ ընդունուած ու ընդհանրացած եղանակը, որով ստեղծագործել են աշխարհահռչակ բոլոր կոմպոզիտորները: Վստահաբար, Կանաչեանի այս հաւատամքը գալիս է իր փարիզեան, եւրոպական կրթութիւնից: Այստեղից էլ՝ նրա ունեցած նմանութիւնը՝ Կոմիտասի հետ, տարբերութիւնը՝ նրանից:

«Թեմա, մշակման մաս, եւ կրկին թեմա» ստեղծագործական կաղապարը աւելի դիւրմբռնելի է դարձնում երկը, ստեղծագործութիւնը, ինչ ուզում է լինի այն՝ գործիքային պիես, երգ թէ խմբերգ: Բայց դա ո՞րքանով է հարազատ մեզ՝ հայերիս, դա էլ արդէն տաղանդի խնդիր է: Կոմիտասը հիմնականում չընտրեց ստեղծագործական այդ մեթոդը, թէւ ինքն էլ ստացաւ եւրոպական կրթութիւն: Կոմիտասը իր համար գծեց բոլորովին ինքնուրոյն մի ուղի. ուղի, որը աւելի հոգեհարազատ էր հայ գեղջուկ երգին, ժողովրդական բանահիւսութեանը, եւ գնաց խմբերգի իւրաքանչիւր ձայնին գրեթէ հաւասարազօր արժէք տալու սկզբունքով: Կանաչեանը մէկ ամբողջութեան մէջ տեսաւ խմբերգը: Կոմիտասից վերցրեց ժողովրդական մեղեդիները մշակելու փորձը, Եկմալեանից՝ հիմնականում ձայների միատեղ, ուղղահայեաց շարժման եղանակը, եւ, աւելացնելով իրը, իր հնարամտութիւնը, ստեղծեց բոլորովին թարմ, հաճելի հնչողութիւն ունեցող մի համոյթ, որ, ինչպէս ասում են, հնչում է *«որպէս մի հրաշալի երաժշտական գործիք»:*

Կանաչեանը իր խմբերգերում իրականացրեց երաժշտական բուն մեղեդու՝ թեմայի մշակման միանգամայն ինքնուրույն ձեւ, այն է՝ մեղեդու ելեւէջային վայրիվերումներ, ռիթմի փոփոխութիւն, կոտորակում, հնչիւնաշարի եւ ներդաշնակութեան փոփոխութիւն են.: Ահա՝ ստեղծագործական նման մօտեցումով են յօրինուած նրա յայտնի խմբերգերը՝ *Տալիլօ, Յոյ Նար, Նանօր, Վարդերի Յետ, Շուշօ, Նարօ Զան* են.:

Կանաչեանի խմբերգային ժառանգութեան մէջ գլուխգործոց է *Նանօր*, կամ ինչպէս անուանում են *Չանկլի* (Չանկլի՝ զանգ է նշանակում) խմբերգը, որն աւելի շուտ պոէմ է, ասացուածք, երաժշտական-դրամատիկական մի հսկայ պատկեր, որի մէջ նկարագրում է ժողովրդի ուխտագնացութիւնը դէպի Ս. Կարապետի Վանք: «Մշոյ Սուլթան Ս. Կարապետ» արտայայտութեամբ յայտնի այս վանքը կերպաւորուել է հայ բանահիւսութեան մէջ եւս: Հայ ժողովրդի հաւատալիքներից մէկին երաժշտականապէս կենդանութիւն տալը մեծ համարձակութիւն եւ խիզախութիւն է ենթադրում: Եւ հենց այդ յատկանիշերի շնորհիւ է յաջողուել Կանաչեանին՝ հայ ունկնդրին հրամցնել այդքան բարձրարժէք կոթողային ստեղծագործութիւն: *Նանօր*ում երաժշտականապէս կենդանութիւն է առնում մի ողջ ժողովուրդ՝ իր բնաւորութեամբ, հաւատով, սերով, խրախճանքով են.: Վիպականացած երաժշտական այդ կոթողը հայ խմբերգային երաժշտութեան պարծանքն է:

Հիմնականում կիրառելով *ակապելա* գրութեան ձեւը, Կանաչեանը ուղղաձիգ-ակորդային բազմաձայնութիւնից բացի, օգտագործել է նաեւ բազմաձայնութեան այլ ձեւեր, որոնց օգնութեամբ նա երգչախումբին տուել է մեծ արտայայտչականութիւն: Այս իմաստով բաւական հետաքրքիր է *Յոյ Նար* խմբերգը, որի մէջ հարց ու պատասխանի ձեւով իւրաքանչիւր ձայն աւելի է շեշտում հեղինակի նախասիրած ձեւը՝ թեման, որը բազմաթիւ կրկնութիւններից յետոյ մտնում է ունկնդրի երեւակայութեան մէջ. ունկնդիր, որը պատրաստ է անմիջապէս երգել հենց նոր սորված երգը:

Երաժշտական զոյգ թեմաների միաձուլման եւ գործը որպէս մէկ ամբողջութիւն ներկայացնելու Կանաչեանի միտումը հրաշալի է ստացւում: Յիշենք կոմպոզիտորի *Նարօ Զան* խմբերգը: Ժողովրդական երգերին յատուկ 6/8 չափով եւ դանդաղ տեմպով մեղեդին քիչ յետոյ կանացի բարձր ձայներում դառնում է կոչ, ասացուածք, որին պատասխանելու են տղամարդկանց ձայները: Երգի երկրորդ մասը փոթորկալից ապաֆեոզ է, գիւղական պատկեր, խրախճանք, հիմն՝ ուղղուած մարդկային երջանկութեանը:

Գրեթէ նման կառոյց ունի Կանաչեանի *Շուշօ* խմբերգը, որի երկրորդ մասը նախորդ՝ դանդաղ մասի հետ, արտաքուստ իրարամերժ, սակայն հարազատ տոնայնութեամբ հաստատում է կոմպոզիտորի հաւատամքը, այն է՝ հարստացնել երգչախմբային արուեստը՝ ժողովրդին հասկանալի, դիւրամատչելի, դիւրմբռնելի միջոցներով:

Տոնայնափոխութեան սքանչելի մտածողութեան արդիւնք է Կանաչեանի *Գորանի* խմբերգը, որը ըստիս յիշեցնում է Կոմիտասի հորովելային երաժշտութիւնը, եւ, ինքնին մեծ ներդրում է այդ ժանրի հայ երաժշտութեան սակաւաթիւ ստեղծագործութիւնների մէջ:

Ժողովրդական լայն խաւերին է՛լ աւելի մատչելի դառնալու միտումով, Կանաչեանը իր խմբերգերում օգտագործել է ժողովրդական բանահիւսութիւնից վերցրած բանաստեղծական յօրինումները:

Կանաչեանի ստեղծագործական ազնիւ նկրտումները, ինքնուրոյն ոճը հիմնականում դրսեւորուել են նրա խմբերգերում, եւ մասամբ էլ՝ *Արեղան* օպերայում: Կանաչեանի համար ամենակարեւորը մեղեդին է, որը պետք է ներթափանցուած լինի հայ գեղջկական, գուսանական, քաղաքային երգարուեստի հնչերանգներով, որոնք, իրեն հնարաւորութիւն են տալիս խմբերգերին տալու թատերայնութեան, դրամատիկականութեան բնոյթ:

Թեւ հայրենիքից հեռու, Բարսեղ Կանաչեանը միշտ եղել է հայրենիքի հետ, ապրել, շնչել նրա առօրեայով, ուստի պատահական չէ իր *Յայրենի Կարօտ* խմբերգի յօրինումը...

...Դժբախտաբար Կանաչեանին չյաջողուեց յագեցնել այդ կարօտը, իսկ ահա այստեղ, ինչպէս գրում է Բրուտեանը՝ «Օտար հողը ծանր կը լինի հնչիւնահունց հոգու վրայ: Թող իր զմռսեալ մարմինն էլ հանգչելու գայ հայրենի հողում, Կոմիտասի շուքի տակ»:

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՇԵԱՆ¹⁸

Ռոբերտ Աթայեան

Յայ երաժշտութեան արեւմտեան հատուածի ականաւոր գործիչներից է Բարսեղ Կանաչեանը:

Ծնուել է 1885ին Ռոտոսթոյում, համեստ արհեստաւորի՝ կօշկակարի ընտանիքում: Երեք տարուց յետոյ ընտանիքը տեղափոխուում է Կ.Պոլիս: Սակայն 90ականների դեպքերը Կանաչեաններին եւս ստիպում են լքել հայրենական տունը: Նրանք մեկնում են Բուլղարիա, սկզբում Սլիվեն, յետոյ՝ Վառնա: Պատանին ուսումն ավարտում է եւ մի վանեցի վաճառականի մօտ գրագրութիւն է անում, իսկ ազատ ժամերին զբաղւում է ինքնաստեղծ ջութակն ինքնուս նուագելով:

Լրջօրէն երաժշտութեամբ պարապելու հնարաւորութիւնը պատահաբար է ստեղծուում:

... Բեռլինի Արքայական Կոնսերվատորիան ավարտած Նաթան քէլ Ամիրխանեանից նուագի, երաժշտութեան տեսութեան եւ սոլֆեժի դասեր է վերցնում, երգում է նրա խմբում, սովորում նաեւ նուագախումբ վարել: Մինչ ընտանիքը դարձեալ տեղափոխուում է Ռումինիա: Շարունակում է դասեր առնել ջութակի, ներդաշնակութեան:

1905ին... ցարական ոստիկանները Բուխարեստում պատահաբար ձերբակալում են երիտասարդ ջութակահարին: Ստիպուած է հեռանալ Բուխարեստից՝ նորից Բուլղարիա: Աշխատում է նուագախմբում, մեկնում շրջագայութիւնների, ստեղծագործելու փորձեր անում: Վառնայում հանդիպում է Գուլիսեանի *Լեպլեպիճին* բեմադրելու եկած Պենլեանին եւ նրա հետ իբրեւ նուագավար մեկնում Զոսթանցա:

1908ի օսմանեան սահմանադրութիւնից յետոյ, բազմաթիւ հայ մտաւորականներ կարօտով եւ ապագայի ակնկալութիւններով վերադառնում են Պոլիս: Կանաչեանն էլ նրանց հետ: Այժմ ինքն է երաժշտութեան դասեր տալիս, իր ղեկավարութեամբ կազմում է **Զնար** հայկական փողաւոր խումբը, որն արուարձանից արուարձան շրջելով, սպասարկում է բազմաթիւ ունկնդիրների: Նուագախմբի համար յօրինում է երաժշտական միջանի կտորներ, մեկը՝ *Մասիս Վալսը*, նոյնիսկ տպագրում է: Այսպէս՝ մինչեւ հանդիպումը Կոմիտասի հետ:

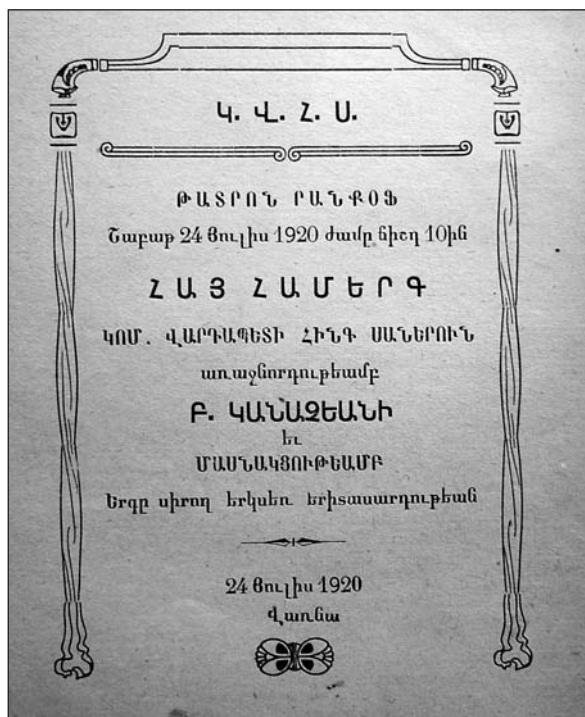
1910ին կոմիտասեան առաջին համերգի տպաւորութիւնը խորապէս ցնցում է նրան: ... Այդ օրը Կանաչեանը գտաւ ե՛ւ իր կոչումը, ե՛ւ իր ուսուցչին, ե՛ւ իր ժողովրդին՝ իդէմս նրա արուեստի: Այո՛, Կանաչեանը գտաւ իր հարազատ երաժշտութիւնը՝ անարատ, անխառն հայ ժողովրդական երգը:

Բարսեղ Կանաչեանը Կոմիտաս վարդապետի հինգ սաներից աւագն էր: Բացի Կոմիտասի **Գուսան** երգչախմբում երգելուց, միւսների հետ նա էլ ընդհանուր ներդաշնակութեան եւ հայ ժողովրդական երգերը ներդաշնակելու առանձին դասեր էր առնում Կոմիտասից, հետեւում նաեւ նրա խմբավարական արուեստին: Այս պարապմունքները, բայց առաւելապէս մօտ երեք տարուայ երգեցողութիւնը երգչախմբում (պաս) եւ այնտեղ ունկնդրած նիւթը՝ Կոմիտասի ստեղծագործութիւնների նշանակալից բաժինը՝ լաւագոյն դպրոց հանդիսացան Կանաչեանի համար: Գործնական յաջողութիւնները, սակայն, համեմատաբար ուշ եկան:

Վրայ է հասնում համաշխարհային պատերազմը, նրա ետեւից էլ՝ Մեծ Եղեռնը:

Ձերբակալութիւնից ու աքսորից մի կերպ խուսափած՝ Կանաչեանը կանչւում է թուրքական բանակ: Բնորոշ է՝ անբաժան ջութակն հետն է վերցնում, իսկ դա երբեմն, դժուարին կացութիւնների մէջ նրան օգնում է: Նշանակւում է զինուորական հիւանդանոցում որպէս բուժակ աշխատելու: Յետոյ, այնուամենայնիւ, ուղարկւում է ճակատ, բայց որպէս հայ այնտեղ հալածանքի է ենթարկւում եւ իվերջոյ աքսորւում Տիգրանակերտ, ապա հիւանդանալու պատճառով մեկնում է Զալէպ: Այստեղ Կանաչեանի համար աւարտւում է պատերազմը եւ իր մասնակցութիւնը դրան:

Զալէպում հայ աքսորականներից շուտափոյթ կազմած խմբով տա-

լիս է իր առաջին երկու խմբական համերգերը: Սրանք մեծ միախառնութիւն են դառնում տեղահանուած ժողովրդի համար, նոյնիսկ ոգեւորութիւն առաջ բերում: Յետոյ՝ դէպի Կիլիկիա, դէպի Ատանա: Նորից երկու արժանայիշատակ համերգեր, եւ վերջապէս մեկնում Պոլիս, որտեղ՝ Կոմիտասն արդէն չկար:

Շուտով հաւաքւում են եւ միւս սաները՝ Վարդան Սարգսեան, Միհրան Թուման, Վաղարշակ Սրուանձտեանց եւ Հայկ Սեմերճեան: 1919ին Բերայում 300 հոգիանոց միացեալ խմբով Կոմիտասեան

սաների համերգը մեծ յաջողութեամբ պսակւում եւ կրկնւում է այլ թաղերում: Նրանք նաեւ հրատարակում են *Հայ Գուսան* երգաշարը երեք պրակներով (40 անուն), որոնց մէջ կան Կանաչեանի, Սարգսեանի եւ Սրուանձտեանցի դաշնակաձ, այն օրերին սիրուած, հայկական կամ հայկականացուած երգեր, նաեւ միքանի ինքնուրոյն մեղեդիներ: Իդէպ, երգաշարի երկրորդ պրակի մէջ տեղ է գտել նոյն ժամանակ յօրինուած *Օրորը*, որն յետագայում այնքան պէտք է տարածուէր ու ճանաչում բերէր Կանաչեանին:

Կոմիտասեան սաներին անհրաժեշտ էր շարունակել թերի մնացած երաժշտական ուսումը: Միւսների հետ Կանաչեանն եւս մեկնում է Փարիզ, որոշ ժամանակ սովորում է Ռընէ Լը Նորմանի դասընթացներում եւ 1921ի աշնանը արդէն Եգիպտոս է, հայկական գաղութում վերսկսում է իր երգչախմբային գործը, այնուհետեւ 7 տարի պաշտօնավարում է Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւնում որպէս երաժշտութեան դասատու: 1933ին ականաւոր թափառումներից արդէն լիովին յոգնած, Կանաչեանը վերջնականապէս հաստատւում է Պէրյուրում:

Երկարատեւ ու անհանգիստ այս դեգերումները տարագիր հայի ճակատագիրն էր, բայց նա ինքն էլ բազմաթիւ նոյնաբախտ տարագիրների հետ շփուելու, նրանց հայրենական երգին հաղորդ անելու մի բնական ձգտում ուներ: Ստեղծագործական աշխատանքին միայն այդ դե-

գերումները նպաստել չէին կարող, մինչդեռ այդպիսի աշխատանքի ծախսն էլ մեծ էր: Այս է պատճառը, որ 'նստակեաց' կեանքն առաջին իսկ տարիներից շօշափելի արդիւնք բերեց նաեւ ստեղծագործական բնագաւառում:

Ինչ խօսք, 'նստակեացութիւնը' բաւական գրաւական չէր: Ուրիշ հանգամանքներ եւս անհրաժեշտ էին՝ նիւթական ապահովութիւն, հասարակական օժանդակութիւն, վերջապէս՝ ամենակարելորդ՝ յօրինածը կատարելու հնարաւորութիւն:

Պէյրուքը, ուր շատ հայութիւն է կուտակուած, սփիւռքահայ գաղութներից ամենապատաստաւորն եղաւ Կանաչեանի երգչախմբային գործունեութեան համար: Նոր կազմուած խմբի համերգերը յաջողութիւն գտան թէ՛ հայերի, թէ՛ օտարների մօտ, ե՛ւ Պէյրուքում, ե՛ւ՝ հեռուներ: Երկու տարուայ ընթացքում Կանաչեանի խումբը Պէյրուքից բացի, համերգեր տուեց Դամասկոս, Թրիփոլի, Չահլէ, Լաթաքիա, Ալեքսանտրէթ, եւ Զալէպ: 1936ին կազմուում է մշտական երգչախումբ, որն անուանուում է Կոմիտասի երգչախմբի օրինակով՝ **Գուսան**: Դա արուեստին ու ղեկավար արուեստագետին անսահմանօրէն նուիրուած երիտասարդ սիրող երգիչ-երգչուհիների ստուար խումբ էր, որ իր վրայ վերցրել էր ոչ միայն գեղարուեստական, այլեւ զանազան կազմակերպչական խնդիրներ: Ահա այդ խումբն ունենալով է, որ Կանաչեանը ստեղծագործական աշխատանք է ծաւալում:

Մի շարք մեներգեր եւ խմբերգեր յօրինուել էին դեռեւս Կիպրոսում, ուսուցչական գործի անհրաժեշտութիւնից բխած: Դրանց թւում էին՝ *Յոյ Նար, Պճինկօ, Լուսնակն Ելաւ, Ուռին...*: Այժմ երեւան են գալիս՝ *Ռազմերգ* եւ *Վարդերի Զետ*, *Նանօր* եւ *Ալվարդի Երազը*: 1938ին Կանաչեանը գրում է *Աբեղան* երեք արարով օփերան...:

Նրա մեներգերն ու խմբերգերը, Կոմիտասի երգերը եւ Սովետական Զայաստանի կոմպոզիտորների մի շարք հեղինակութիւններ կազմում են իր **Գուսան** Երգչախմբի երգացանկը: Երգչախումբն ունենալով հմուտ եւ ստեղծագործող ղեկավար, իր բազմաթիւ համերգերով, եւ, մանաւանդ 'տարեկան մեծ համերգերով' հսկայական գործ է կատարում Լիբանանի եւ Սիրիայի հայութեան գեղարուեստական սպասարկման, նրանց ազգապահպանութեան համար: Կանաչեանի երգչախմբի ամէն մի համերգը այդ երկրներում բնակուող բազմահազար հայութեան համար դառնում է ազգային կեանքի նշանաւոր երեւոյթ:

Զաւասարապէս կարելոր գործ է կատարում **Գուսանը** նաեւ տեղի արաբական մշակոյթի համար:

Կանաչեանը գրի առել եւ ուսումնասիրել է արաբական ժողովրդական երաժշտութիւն, բազմաձայն երգչախմբի համար մշակել է նաեւ տեղացի արաբ երաժիշտների միաձայն երգերը (մասնաւորաբար Սապրայի *Լիբանանեան Բայլերգը*, յետոյ՝ *Սիրիական Բայլերգը*), ապա

նաեւ բուն ժողովրդական երգեր: Կանաչեանի ստեղծած արաբ երաժշտական կտորները մեծագոյն հիացմունքով ընդունուել են որպէս ազգային ճիշդ նկարագիր ունեցող բարձրարուեստ գործեր: Այս միջոցով Կանաչեանը նպաստել է արաբական երաժշտական կենցաղում բազմաձայնութիւն արմատաւորելու գործին: ...Արաբական մշակոյթի զարգացմանը նպաստող գործունեութեան համար Կանաչեանը պարգեւատրուել է տեղական եւ ֆրանսիական շքանշաններով:

Անշուշտ, Կանաչեանն առաւել կարեւոր ուժ էր որպէս հայ ստեղծագործող:

Կանաչեանի ստեղծագործութիւններն այնուամենայնիւ քանակով շատ չեն: «Ընտանիքս պահելու համար ստիպուած էի մասնակի դասեր տալ մինչեւ ուշ գիշեր (դաշնակ, ջութակ, ներդաշնակութիւն), որով քիչ ժամանակ ունէի ստեղծագործելու. այդչափն ալ կը պարտիմ երգչախումբիս (**Գուսան**), ...մեր յայտագիրը լեցնելու համար աշխատած եմ միշտ նորութիւններ տալ ժողովուրդին», - գրում է նա մի նամակում: Այդ սակաւաթիւ գործերը, սակայն, պատկառելի տեղ են գրաւում հայ, մասնաւորապէս խմբերգային գրականութեան մէջ:

Կանաչեանի ստեղծագործութիւնն ընդգրկում է 23 խմբերգ, 7 մեներգ, 19 մանկական երգեր դաշնամուրով եւ *Աբեղան* օփերան: 1919ին հրատարակուած պրակների մէջ կան նաեւ 5 անուն խմբական, 1 միայնակ եւ 1 զուգերգ, որոնք պարզագոյն դաշնակումներ են: Հնարաւոր է որ յայտնուեն անյայտ մնացած այլ երկեր եւս:

Այդ երգերը տարբեր բովանդակութեան, տարբեր տրամադրութիւնների, բայց միշտ յուզականօրէն յագեցուած, երբեմն մանր, յաճախ բաւական խոշոր ստեղծագործութիւններ են: Մէկ մասը հիմքում ունի ժողովրդական երաժշտական նիւթ, հանդիսանում է ժողովրդական երգի (մեծ մասամբ պարերգերի) այս կամ այն ձեւով կատարուած մշակում, միւս մասը լիովին ինքնուրոյն յօրինուածք է:

Կանաչեանը երգեր է գրել Պատկանեանի, Թումանեանի, Իսահակեանի, Վարուժանի, Շանթի, Միրաքեանի, Շահագիգի եւ ուրիշ հայ բանաստեղծների ոտանաւորներով: Բծախնդիր արուեստագետի մօտեցումով նա ընտրած ոտանաւորները երաժշտականացրել է նուրբ-յուզական մեղեդիներով, որոնք միահիւսուել են բանաստեղծութեան հետ, ամբողջութիւն կազմել: Այս տեսակետից յատկապէս աչքի են ընկնում *Օրորը*, *Ուռին*, *Ալվարդի երազը* եւ ուրիշներ:

Ընդհանրապէս, մեղեդիականութիւնը Կանաչեանի ստեղծագործութեան համար որոշիչ սկզբունք է եղել եւ բնութագրական է թէ՛ նրա բուն երգային եւ թէ՛ ասերգային (*Ուռին*, *Աբեղան* օփերան եւ այլ) հատուածների համար: Կանաչեանի գործերը ժամանակագրական կարգով դիտելով, դիրութեամբ կարելի է նկատել հեղինակի ստեղծագործական վարպետութեան շարունակական աճը, նրա ոճի (նաեւ ազգային ինք-

նատիպութեան տեսակետից) զարգացումը, բիրեղացումը:

Կանաչեանի կատարած գործը յաճախ գնահատուել է կոմիտասեան ասանդութիւնները շարունակող իր էութեամբ: Յիրաւի, Կանաչեանը որպէս հայ երաժշտական արուեստում կոմիտասեան ուղղութիւնը շարունակող կոմպոզիտոր, շօշափելի արժանիքներ ունի:

Այն դէպքում երբ սփիւռքահայ մի շարք կոմպոզիտորների գործերում ազգայինը ներկայացուած է միայն այսպէս կոչուող հայ քաղաքային ժողովրդական երգի ոճով, Կանաչեանը այդ ոճն եւս որդեգրելով (առաւելապէս իր սկզբնական գործերում), լայն տեղ տուեց ինքնատիպութեան տեսակետից աւելի բնորոշ՝ գեղջուկ երգի մեղեդիական ոճին:

Այն դէպքում, երբ մի շարք հեղինակների գործերում ներդաշնակման միջոցներն ու կերպը, բուն իսկ երաժշտական ֆորմը հայ երգերը դնում էին եւրոպական մի կադապարի մէջ եւ յաճախ դրանք դառնում էին օրիէնթալ մեղեդի պարունակող եւրոպական տիպի երաժշտական գործեր, Կանաչեանը գործադրեց այնպիսի միջոցներ, որոնք չխախտեցին նրա ընտրած ժողովրդական մեղեդիների ազգային-ժողովրդական բնոյթը. պահպանեցին դրանք որպէս իրենց ամբողջութեան մէջ ազգային տեսակետից իւրօրինակ երկեր:

Իմաստաւորուած կերպով կիրառելով *աքափելա* դրութեան միջանի միջոցներ (ուղղաձիգ աքորտային բազմաձայնութիւնից բացի, նաեւ փոլիֆոնական բազմաձայնութեան միջանի ձեւեր, երանգային հակադրութիւններ եւն.), նա դրանց օգնութեամբ երգչախմբից դուրս կործեց խոր արտայայտչականութիւն: Այս բոլորում չի կարելի չտեսնել Կոմիտաս-Կանաչեան ժառանգականութեան տարրեր: Լաւ է ասուած նաեւ, թէ Կանաչեանի երգերը կատարելիս երգչախումբը հնչում է «որպէս մի հրաշալի երաժշտական գործիք»: Դա երգչախմբի եւ ընդհանրապէս վոքալի այն գերազանց զգացողութիւնից է, որ նոյնպէս Կոմիտասից էր անցել իր սանին:

Արուեստի երեւոյթները, սակայն, ճիշդ գնահատելու եւ, մանաւանդ, դրանք չնուաստացնելու համար համադրութիւններում պէտք է զգուշ լինել: Չափանիշը չկորցնելու համար ասենք, որ հայ երաժշտութեան մէջ Կոմիտասի բերած սկզբունքային նշանակութիւն ունեցող նորարարութիւնը այն է՝ ժողովրդական կեանքը բազմակողմանիօրէն եւ խորութեամբ անդրադարձող, երաժշտական տեսակետից բացառիկ, միջազգային արժէք ներկայացնող երգային նմուշների յայտնաբերում ու գեղարուեստական կատարեալ յարդարում, հայ գեղջուկ մեղեդիների լարային-ելեւէշական զարգացման բուն հնարաւորութիւնների յայտնաբերում, հարմոնիայի եւ փոլիֆոնիայի ինքնատիպ միջոցներով ժողովրդական նիւթին բարձրագոյն վարպետութեամբ տրուած ներդաշնակում, երկերի խոր կերպարայնութիւն, ընդհանրապէս՝ գաղափարական-գեղարուեստական լիակատար յագեցուածութիւն եւն., - այս բոլորը զգա-

լի չափով անմատչելի մնաց Կոմիտասից յետոյ գործած հայ երաժիշտների, այդ թւում նաեւ արեւելահայ ու արեւմտահայ նրա անմիջական աշակերտներին, որոնք իրենց ստեղծագործական հնարաւորութիւններին համապատասխան, վարպետից իւրացրին առանձին գծեր միայն:

Անշուշտ, դա ոչ մի չափով չի նսեմացնում Կանաչեանի՝ հայ եւ վարպետ երգահանի ստեղծագործութեան արժէքը: Բացի վերը նշուածներից, որպէս գնահատելի ստեղծագործական երելոյթ, պէտք է աւելացնել նաեւ ժամանակին նրա հանդէս բերած ձգտումը՝ ժողովրդական երգը դուրս հանել իր ծաւալից եւ դարձնել համեմատաբար խոշոր ձեւի եւ հարուստ ստեղծագործութիւն:

Այդ ձգտումն իր խմբերգերում Կանաչեանն իրականացրել է այսպէս կոչուող թեմայի մշակման՝ մեղեդիի ելեւեջային տարբերակման, ռիթմի փոփոխման, կոտորակման, տոնայնութեան ու հարմոնիայի փոփոխութեան, նիւթի երգչախմբային վերադասաւորման միջոցներով: Այդ ձեւով են ստեղծուած նրա *Տալիւօ, Հոյ Նար, Վարդերի Հետ* եւ ծաւալուն միջանի այլ գործերը, որոնք հիմք դարձան ստեղծելու *Նախօրը*, որն արդէն ոչ միայն մեծ ծաւալի, այլեւ մեծ կառուցուածքի կոմպոզիցիա է:

Նախօրը կամ ինչպէս այլ կերպ նոյնպէս անուանում են՝ *Չանկլին* բացառապէս երգչախմբի միջոցներով իրականացուած երաժշտական տրամաթիքական ընդարձակ պատկեր է, որի նիւթն է հայ ժողովրդի վաղեմի կենցաղի բնութագրական երելոյթներից մէկը՝ ուխտագնացութիւն դէպի Ս. Կարապետ:

Ըստ հնագոյն ժողովրդական հաւատալիքի, Մշոյ Սուլթան Ս. Կարապետ Վանքը շնորհատու է եղել: Մարդիկ, ճանապարհներ կտրելով, երբեմն մեծագոյն դժուարութիւնների եւ զրկանքների գնով այցելել են այդ սրբավայրը եւ զանազան շնորհների տիրացել: Այս հաւատալիքը... անդրադարձած է հին ժամանակների եւ միջնադարի հայկական ժողովրդական եւ գուսանական շատ երգերում եւ հեքիաթներում: Տուեալ դէպքում Կանաչեանի *Նախօրը* մ *Չանկլի*ից հայցուող 'մուրազը' «սրտի սիրած»ն է: Այս ամենաերագելին, սակայն, պէտք է ենթադրել, պայմանականօրէն կամ հաւաքականօրէն արտայայտում է ժողովրդի լաւագոյն օրերի երագանքը:

Ժողովրդական երգերից վերցնելով խօսքերը, Կանաչեանը դրանց շատ յարմարուող երաժշտական միջոցներով նկարագրել է մարդկանց մի հոծ խմբի գնացքը դէպի Ս. Կարապետ, ներգրաւելով դրանում զանազան մանրամասնութիւններ՝ ուխտաւորների ակնկալութիւնը, ճանապարհն յաղթահարելու դժուարութիւնները, հանգիստն ու գիշերումը ճանապարհին, ուրախ ժամանցը, նորից դժուարին վերելքը, *Չանկլի*ի երելալը, զանգահարութիւնը, առանձին մարդկանց, յետոյ ողջ խմբի դիմումը նրան, վերջապէս նորից ճանապարհը եւ ուրախ ցնծութիւնը:

Սկարագրութեան հետ մէկտեղ, Կանաչեանի երկը զգացմունքային է, տրամադրութիւնների ցայտուն հակադրութիւններով, օրինակ՝ ժողովրդի տանջանքի արտայայտութիւնը սկզբում, նախաբանից յետոյ, նրա զարմանքն ու ուրախութիւնը Չանկլիի յանկարծակի երեւալու կապակցութեամբ եւ բուն 'մուրազ'ի դրսեւորումը, որ կազմում է ստեղծագործութեան կենտրոնական հատուածը, եւ որտեղ ժողովուրդն այդ 'մուրազ'ը ոչ այնքան խնդրում է, որքան պահանջում է Ս. Կարապետից: *Նախօրում* ընդգծուած կերպով դրսեւորուած են նաեւ ազգային բնաւորութեան որոշ կողմեր, օրինակ՝ ցնծալից խրախճանքը եզրափակող հատուածում, որ նշանակում է՝ ժողովուրդն ուրախանալիս իսկապէս ուրախանում է եւն.:

Նախօրում երաժշտութիւնն ազատ եւ նպատակամետ զարգանում է, այն բաւական յագեցուած է լարուածութեամբ, երգչախումբը - ինչպէս Կանաչեանի խմբական շատ գործերում - հաւաք է հնչում. թե՛ խօսքերը մասնաւորապէս՝ «նախօր հա՛ նախօր» բացականչութիւնները եւ թե՛ ելեւեջային ողջ հիւթը ստեղծագործութեանը արխայիզմի որոշակի շեշտեր, եւ դրա շնորհիւ՝ իւրատեսակ արժանահաւատութիւն են հաղորդում. պարզագոյն միջոցներով հեղինակը հասել է վառ պատկերաւորութեան եւ կուռ բովանդակալիութեան: *Նախօրը* Կանաչեանի ստեղծագործական մեծ յաջողութեան արգասիքն է, հայ դասական երաժշտութեան այդտեսակի նշանաւոր երկերից մէկը:

Ինչպէս բնաշխարհի եւ Սփիւռքի մի շարք այլ երաժիշտներ, Կանաչեանն եւս հանդէս է եկել իր բազմակողմանի հնարաւորութիւններով՝ որպէս երգահան, երաժիշտ-կատարող (ոչ միայն խմբավար, այլեւ առաջնակարգ ջութակահար), որպէս ուսուցիչ, ընդհանրապէս մշակութային գործիչ: Կանաչեան կոմպոզիտորի վարպետութեան աճմանը զուգահեռ աճել է Կանաչեան խմբավարի (եւ նրա երգչախմբի) վարպետութիւնը: Նրա համերգերն ունկնդրել եւ դրանց մասին մամուլում գրել են (մասնաւանդ Պէյրութում) նաեւ բազմաթիւ օտարականներ: Մասնաւորապէս 1944-46ի համերգերն անցել են արուեստի բարձր մակարդակով:

Երկար տարիների անհանգիստ ու լարուած աշխատանքը, յուզմունքն ու ապրումները անդրադառնում են Կանաչեանի առողջութեան վրայ, հենց այս տարիներին վնասւում է նրա տեսողութիւնը:

1945ի ամռան **Գուսան** երգչախմբի կազմակերպած խնամքի շնորհիւ նա կազդուրւում է այնքան, որ 1946ի սկզբներից հնարաւոր է դառնում վերականգնել պարապմունքը: Տեղի են ունենում մէկը միւսի ետեւից միքանի նշանաւոր համերգեր: Մայիսի 30ին երգչախումբի եռանդուն մասնակցութեամբ Պէյրութում տօնւում է Կանաչեանի երաժշտական գործունէութեան 40ամեայ յոբելեանը, որը վերածւում է ժողովրդական տօնակատարութեան: Դրանից յետոյ նրա տեսողութիւնը դարձեալ սկսում է պակասել: Բայց նա դեռ երկար ժամանակ, թեւեւ մեծ

դժուարություններով, ինչ-որ չափով շարունակում է իր ստեղծագործական եւ խմբավարական աշխատանքը, երբեմն, գրեթե առանց տեսնելու համերգ ղեկավարում:

Կեանքի վերջին միջանկյալ տարին Կանաչեանն իր տիկնոջ՝ **Գուսան** Երզնայի գնահատուած մենեջգլուի Զրիստիսէի եւ միւս իւրայինների հետ անց է կացնում Պաղատում:

Կանաչեանի երկերը երկար ժամանակ, չնչին բացառություններով, մնում էին անտիպ: Այդ էր հիմնական պատճառը եւ այն երեւոյթի, որ այդ երգերը չէին հնչում Սովետական Յայաստանում: Սփիւռքահայ մամուլում շատ է գրուել Կանաչեանի երգերի տպագրութեան եւ «հայրենադարձութեան» հասունացած անհրաժեշտութեան մասին: Բայց միայն յոբելեանի առթիւ կազմակերպուած հանգանակութեան եւ երգչախմբի օժանդակութեան շնորհիւ է հնարաւոր դարձել դրանց տպագրութիւնը, իսկ վերջին տասնամեակում, սփիւռքահայութեան հետ մշակութային կապերի ընդլայնման պայմաններում, այդ հրատարակութիւնները ստացուեցին եւ Կանաչեանի երգերը սկսեցին կատարուել նաեւ Սովետական Յայաստանում:

Անշուշտ, հեղինակը շատ էր ցանկանում, որ իր երգերը հնչեն հայրենիքում: «Շատ ուրախ եմ որ հաւնած էք *Նանօրի*, - գրում էր նա, - երանի՜ թէ կարենայիք լաւ խումբով մը կատարել տալ եւ մանաւանդ երգապնակի առնել... արտասահմանի մէջ շատ փափաքուեցաւ այդ երգը ունենալ երգապնակի վրայ, դժբախտաբար ինծի համար անկարելի էր գոհացում տալ»:

«*Գալով Արեղանին*, ես չափտի ուզէի, որ Միհրանը իր քով ունեցածը ցոյց տար Ձեզի, քանի որ բաւական փոփոխութիւններ ըրած եմ եւ ինք չունի այդ վերջնական ձեւ ստացած *Արեղան*, անանկ որ կը յուսամ թէ օր մը Յայրենիքիս մէջ կը ներկայացուի պէտք եղած ձեւով»:

Այժմ արդէն Կանաչեանի բաւական թուով երգերը իրենց արժանի տեղն են գրաւում Յայաստանի երաժիշտ կատարողների երգացանկում (այդ երգերի առաւելապէս գեղեցիկ ու խորաթափանց կատարման համար առանձին արժանիք ունի ՍՍՀՄ Ժողովրդական Արտիստուհի Գոհար Գասպարեանը), *Նանօրի* եւ միջանկյալ խոշոր խմբերգերի կատարումը մեր երգչախմբերի համար դարձել է օրուայ խնդիր. նոյն խնդիրը կայ նաեւ *Արեղանի* նկատմամբ, որ ... իղէպ, համերգային կատարման համար շնորհակալ նիւթ կարող է դառնալ:

Թէ՛ իր երգերի կատարումը Սովետական Յայաստանի նշանաւոր երգիչ-երգչուհիների, պրոֆեսիոնալ եւ դպրոցական երգչախմբերի կողմից եւ թէ՛ «Յայաստան» Յրատարակչութեան ծրագրած նրանց տպագրութիւնը անկեղծ ուրախութիւն էին պատճառում հեղինակին, որ ոչ միայն հետաքրքրուում էր իր հնարաւորութիւնների սահմանում հետեւում էր Յայրենիքի մշակութային կեանքին, այլեւ անսահման կարօտով

լեցուն երագում էր, նոյնիսկ իր արդեն գրեթե իսպառ կորցրած տեսողութեան պայմաններում, Յայրենիք այցելել: «Թումաճանը եկաւ հասաւ մեզի, շատ լաւ տպաւորութիւն կրած էր Յայրենիքէն, հազա՛ր երանի տուի իրեն...», իր նամակներից մէկում գրում էր Կանաչեանը:

Յայրենիքն անշուշտ ընդառաջում էր դրան: Բայց 1967 Մայիսի 21ին անակնկալ մահը խափանեց Բարսեղ Կանաչեանին Երեւան հրաւիրելու եւ հանդիսաւոր իրադրութեան մէջ, իր ներկայութեան, հեղինակային համերգը կազմակերպելու պաշտօնապէս նախագծուած ծրագրի իրականացումը. ծրագիր, որին ինքն եւս տեղեակ էր: Բարսեղ Կանաչեանն իր կեանքն աւարտեց որպէս հարազատ ժողովրդի արուեստին անձնուրաց ծառայած մեծ երախտաւոր:

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՉԵԱՆԻ ԵՐԳԵՐՈՒՄՆ ՀԵՏ¹⁹

Արմեն Տոնյեան

Յայր Ղեւոնդ Ալիշան՝ մեծածաւալ աշխատասիրութեամբ սքանչելիօրէն վերակերտեց Յայաստանի աշխարհագրական եւ տեղագրական պատմութիւնը: Տուաւ այնպիսի մանրամասնութիւններ, որոնց, մինչեւ իսկ իր ժամանակի հայրենաբնակ հայագետները ծանօթ չէին:

Բարսեղ Կանաչեան եւս բախտաւորութիւնը չունեցաւ շօշափելի հայրենիքի մը, հայրենի հողի մը քաղցրութիւնը վայելելու, հայ ժողովորդի զանգուածներուն հետ շփում հաստատելու, բայց զարմանալի կերպով այնքան նիւթ, այնքան հայկականութիւն, այնքան տոհմականութիւն եւ բանաստեղծականութիւն հաւաքեց իր տքնաջան պրպտումներով եւ զանոնք ջերմութեամբ, հայեցիութեամբ եւ անխառն արուեստով ներկայացուց, որ դարձաւ հայ սփիւռքի երկրորդ Կոմիտասը:

Նոր Կոմիտաս մը, որ այս անգամ չորջեցաւ գաւառէ գաւառ, վանքերէ եւ անդաստաններէ բարբառուն եւ գեղեցիկ գանձեր հաւաքելու, այլ շրջեցաւ գաղթակայանները, վերապրող հայութեան նոր կայանները, շրջեցաւ՝ իր հոգիի հնոցին մէջ խազ ու ոգի, բանաստեղծութիւն ու սեր, կարօտ ու տուայտանք դարձած յուզումները, ապրումները՝ անմահական երկնումներով, հացի նման անհրաժեշտութեամբ բաշխելու պատարագեալ հայութեան:

Կոտորածներէն հազիւ կեանքի եկած, հայութիւնը, իշարս մշակութային այլ բնագաւառներու գործիչներուն, ուներ նաեւ կարիքը հայ երգի առաքեալի մը եւ Կանաչեան, իբրեւ արժանաւոր ժառանգորդը իր մեծ ուսուցչին՝ ստանձնեց այդ օրինեալ առաքելութիւնը: Ան եկաւ վերապրողներու հոգիներուն մէջ դնելու սերը՝ հանդէպ հայ երգին, ոչ միայն շարունակելու Կոմիտասին գործը, այլեւ նոր մակարդակներու, վերընձիւղումներու հասցնելու:

Կանաչեան՝ Մերձաւոր Արեւելքի հայութեան տուաւ հայեցի հպարտութիւն, վճռակամութիւն՝ դուրս գալու իր գաղթականի բարդոյթէն եւ տէր կանգնելու իր պատմական ժառանգութեան:

Մահացումէն եկած, մահացումի դողը իր ոսկորներուն եւ հարազատներու մահովը յուզումնահար, հայութիւնը սիրեց երգել, սիրեց իր յաւերժական ղօղանջներով սփոփուիլ, վճռեց ապրիլ: Ո՛չ միայն ապրիլ, այլեւ կորսուած հայրենիքը իր հոգիին մէջ վերակառուցել վանք առ վանք, շէն առ շէն, սիրտ առ սիրտ:

Վերակերտուեցաւ հայրենիքի մը գաղափարականը:

Անոր խմբերգերը եղան հայու հոգիի լուսաճաճանչ կերկերումները, որքան հարազատօրէն հայկական, նոյնքան եւ ինքնատիպ, ստեղծագործական: Առնուած հայութեան տոհմիկ ժառանգութեան ընդերքէն, Կանաչեանի երկերը մեծ արուեստագետի հոգեկան հնոցին մէջ թրծուած, դարբնուած, դարձան հայ մեղեդիական նուաճումներու ամենէն ամբողջական եւ ամենէն գեղապաշտ արտայայտութիւնները: Եղան պատմութենէն եկող, պատմութիւնը հիւսող, ժամանակներն ու հաւաքական ձգտումները իրարու զօդող սքանչելի վիպերգութիւններ, այնպիսի պարզ այլ խոր բանաստեղծութեամբ, այնքան պտղաւորուած հայութեան հայրենասիրական եւ հոգեբանական զգայնութիւններով, եւ այնքան ջերմ, բառային եւ թեմայական հարազատութեամբ:

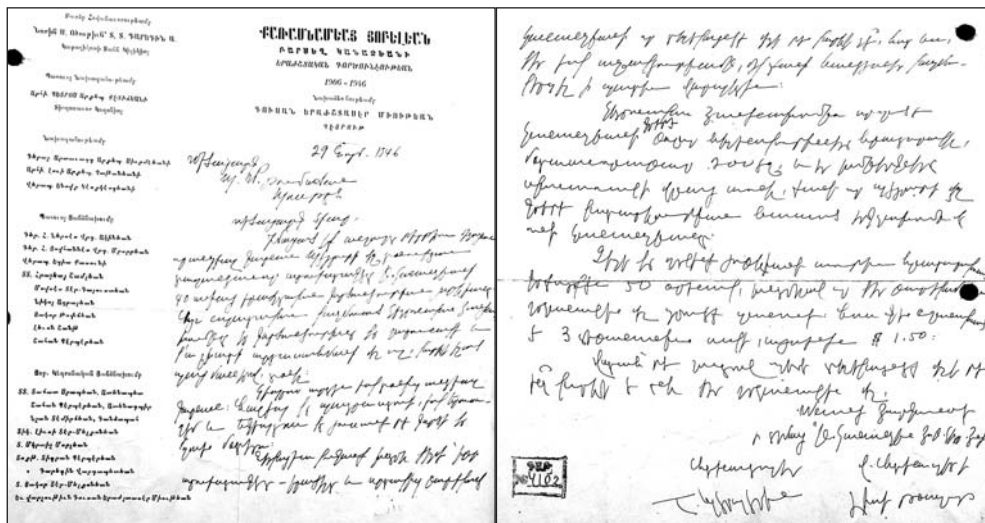
Ինքնաբոլիս, պոռթկուն, բայց շքեղօրէն կշռութաւոր, հեղեղային, բայց իմացական չափաւորման հնազանդ, երկնասլաց բայց եւ մարդկային մեր զգայնութիւններուն շոյանքը վայելող այդ երգերը՝ եղանակային հեքիաթներ են երբեմն, առասպելական են, սիրային մուրազներ են, կարօտագին հառաչներ են, մաշումներ են առհասարակ:

Երգ կը դառնայ թախիծը հայուն, յուզումնահար ալելուիա կը դառնայ ժողովուրդի մը հոգեւոր հաւատալիքներու աղօթային պաղատանքը: Ապրում կը դառնան սրբութիւններու ներգոյակ անմար զգացումները:

Կանաչեանի խմբերգերը կը բացատրուին ֆոլքլորիք անհամար զեղումներով, Մշոյ Սուլթան Ս. Կարապետի նշանաւոր ուխտագնացութեամբ, մեր հաւաքական թէ անհատական ըմբռնումներով, մշակութային-ընկերային սկզբունքներով եւ մանաւանդ ապրելու խորհրդապաշտ վճռակամութեամբ:

Չանգերը կը ղօղանջեն, ուխտաւորներու կարաւանը կը բարձրանայ դէպի իր հաւատքի բարձունքը: Ոլոր-մոլոր ճամփաները կը ծաղկին զեղուն զգացումներու յորդումներով, ուր կը բողբոջին մուրազները հայ աղջիկներուն, կակաչներու նման կը բարձրանան *Տէր Ռդորմեան*ները մամիկներուն, ամպերուն հետ կը գոռայ հայ պապիկներու ապրելու ոգին:

Անպաճոյճ են հերոսները: Պարզ ու բարի մարդիկ: Ծափ ու ծիծաղ ունին իրենց հոգիներուն մէջ, ակաղծուն ժպիտներ՝ իրենց աչքերուն մէջ: Հայ

մարդոց հաւաքական պայքարունակ ուխտեր, խրախճանքային փառերթ: Իր տեսակին մէջ եզակի հայեցի հազներգութեամբ մը հայ գեղջուկներու հսկայ թափօրը տառապագին հառաչներով եւ լիահագագ խնդուքներով կը կանգնի աշխարհի առջեւ:

Հայեր կ'երգեն Կանաչեանին հետ՝ լալու փոխարէն, կը պարեն՝ ընկրկելու փոխարէն, կը բարձրանան ազգային հոգեւոր արքայի վանքը: Վերելք մը, որ կը խորհրդանշէ արհամարհանքը չար մարդոց անգոր աւերմունքին: Հայը կ'ուխտէ ելնել, բարձրանալ վե՛ր, դէպի վեր, արհամարհել ցաւը, ցածը, վարը, յառնուլ նահատակութեան գոփիներէն, կոտորածներէն ճախրել դէպի յաւերժութիւն, ցեղային յաւերժութիւն:

Մենեղ, խմբեղ, օրհներգութիւն, թէ օփերա Բարսեղ Կանաչեանի հոգիին մէջ ամբարուած հայրենական վիշտերն ու տենչերը, յուզումներն ու սլացումները, հայրենի հողին, բոյրին, օդին, շունչին հրկիզող կարօտը լարեցին իր հոգեկան բազմագոյն առագաստները եւ իր երգանաւը արհամարհելով ամեհութիւնը ալիքներուն, ափէ ափ տարաւ կայծը մեր երգային հրդեհին, բոցավառեց սրտերը եւ հայրենասիրական ուխտերով ջրդեղեց սերունդներ, զանգուածներ:

Կոմիտասով եթէ հայ երգը եկաւ իր հարազատ ժողովուրդին, Կանաչեանով հայ ժողովուրդը գնաց իր հարազատ երգերուն, գնաց *Կանաչ* անդաստանին, ուր *Օրօրուեցան* բազմերանգ ծաղիկներ, *Ուռին* լացի փոխարէն ժպտուն երգ դարձաւ, *Պճիկկոն* մոլորուեցաւ Սօսեաց Անտառի սրսփացող տերեւներուն մէջ, *Շուշուն* այգիներուն մէջ իր սիրածը փնտռեց, *Նանօրը* *Հոյ Նարներով* *Նոր Լուսնակներու* լոյսին տակ բարձրացաւ, բարձրացաւ դժնդակ անցեալի մոխիրներու վրայէն՝ դէպի Նոր ու հզօր կեանքի հանգրուանները:

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱԶԵԱՆ²⁰

Կարինե Մ. Ղաւազեան

Հայ երաժշտութեան ու երաժշտագիտական մտքի զարգացման ընթացքին մէջ որքան որ մեծ եղած է Կոմիտասի դերը, նոյնքան եւս կարեւոր եղած է անոր աշակերտներուն յետագայ գործունեութիւնը: Կոմիտասի հինգ աշակերտները ամբողջութեամբ աւարտելով կոմիտասեան դասընթացը, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմէն ետք կազմակերպեցին «Կոմիտասեան Հինգ Սաներ» խմբակցութիւնը: Անոնք իրենց ուսուցչին գործը յաւերժացնելու նպատակով ներկայացուցին համերգեր, հրապարակեցին *Հայ Գուսան Երգերու* երեք երգարան, կազմեցին երգչախումբեր, ինչպէս նաեւ զբաղեցան նոր սերունդի դաստիարակութեան գործով:

Կանաչեան, իր ամբողջ կեանքն ու գործունեութիւնը նուիրեց հայ երաժշտութեան, տարածեց կոմիտասեան սկզբունքները, իր արժանաւոր տեղը գտնելով հայ երաժշտութեան գանձարանէն ներս:

Կանաչեան ծնած է Ռոտոսթօ քաղաքը, 1885ին: Փոքր տարիքէն ծնողքին հետ գաղթած է Պուլկարիա: Վառնայի մէջ ան յաճախած է հայկական վարժարան, որուն զուգահեռ հետեւած է ջութակի դասընթացներու, աշակերտելով նախ Մեծիկեանի եւ ապա՝ պարսկահայ ջութակահար Նաթան բէկ Ամիրխանեանի: 1905ին ընտանեօք փոխադրուած են Պուրէշ, ուր ան իր ջութակի դասերը շարունակած է ռումանացի ջութակահար Ժորժ Պուլյուքի մօտ: Կանաչեանի երաժշտական ընդունակութենէն ոգեւորուած, Պուլյուք անոր սորվեցուցած է նաեւ դաշնակ նուագել: Ծուռով Կանաչեան սկսած է ջութակի մասնաւոր դասեր տալ եւ նաեւ մաս կազմած է տեղւոյն սիմֆօնիք նուագախումբին եւ եկեղեցական երգչախումբին:

Քաղաքական հանգամանքները գինք կրկին բերած են Վառնա, ուր հրաւիրուած է Պեկլեանի օփերային թատերախումբի նուագախումբը ղեկավարելու:

1908ի օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումէն ետք, Կանաչեան կը վերադառնայ Պուլիս եւ կը սկսի դասաւանդել ազգային վարժարաններէն ներս. միաժամանակ, Պուլտոյ արուարձաններուն մէջ կը կազմակերպէ **Քնար** եւ **Մասիս** նուագախումբերը ու հանդէս կու գայ համերգերով: 1910ին, ոգեւորուած Կոմիտասի առաջին համերգէն, կ'անդամակցի անոր երգչախումբին, ապա կը դառնայ մեծ երաժիշտին լաւագոյն աշակերտներէն մէկը: Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին, ան եւս կ'ենթարկուի զօրահաւաքի ու երկար դեգերումներէ ու զինուորական նուագախումբերու մէջ ծառայելէ ետք, վերջապէս կը ձերբազատի զինուորական համազգեստէն Հալէպի մէջ, կը կազմակերպէ հայկական երգչախումբ եւ համերգեր կու տայ գաղթականներուն ի նպաստ:

«Կոմիտասեան Զինգ Սաներ» խմբակցութիւնը ստեղծելէ ետք, Կանաչեան իր ընկերակիցներուն հետ կը մեկնի Փարիզ, կը հետեւի Ռընէ Լը Նորմանի դասընթացներուն: Այնուհետեւ կը շարունակէ երաժշտական իր գործունեութիւնը Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Զաստատութեան մէջ: Կը փոխադրուի Պէյրութ եւ համերգային ելոյթներով կը շրջի Դամասկոս, Թրիփոլի, Չահլէ, Լաթաքիա, Ալեքսանտրիթ, Զալէպ եւն.:

Մանկավարժական-խմբավարական իր գործունեութեան զուգընթաց, Կանաչեան նաեւ կը ստեղծագործէ խմբերգեր ու մեներգեր: Կանաչեան կատարած է նաեւ ժողովրդական եւ հայրենասիրական երգերու մշակումներ, յօրինած մանկական երգեր ու դաշնամուրային գործեր: Անոր գլխաւոր ստեղծագործութիւններն են՝ *Աքեղան* օփերան, Մատթէոս Չարիֆեանի *Խենթը* բանաստեղծութենէն ներշնչուած մեներգը, *Նախօր* վիպական-ողբերգական բնոյթի խմբերգային պատկերը, որ կը նկարագրէ դէպի Ս. Կարապետ ուխտագնացութիւնը, ինչպէս նաեւ խմբերգեր եւ նուագախմբային հատուածներ: Իր ստեղծագործութիւններուն մէջ Կանաչեան սերտօրէն կապուած է ազգային երգարուեստին: Ան ընդհանրացումներ կատարած է օգտուելով գեղջկական եւ գուսանական երգերու տարբեր յատկանիշներէն ու արտայայտութեան միջոցներէն: Յատկապէս խմբերգերու պարագային օգտագործած է բազմաձայնութեան ոճական ուղղութիւնը: Երաժիշտը վարպետօրէն զարգացուցած է իր թեմաները, ստեղծելով աւելի ընդհանրական արտայայտչաձեւեր:

Կանաչեանի անունն ու գործը անջնջելի կը մնան հայ երաժշտութեան պատմութեան մէջ, իբրեւ Կոմիտասի գործին մեծ ջատագով, երաժշտական գործիչ ու ստեղծագործող:

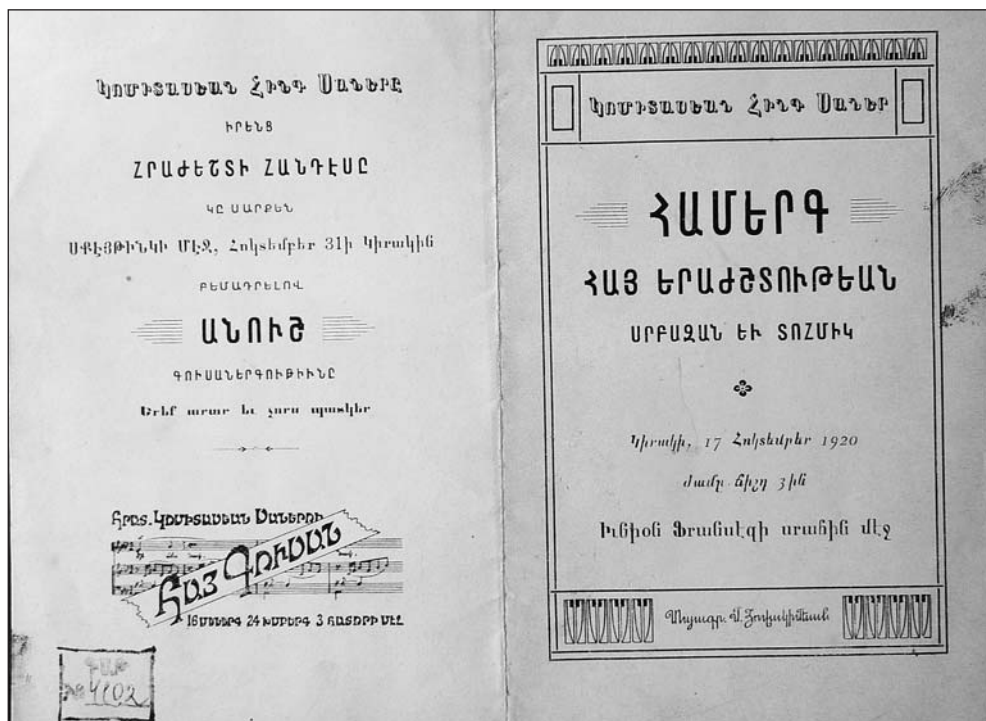
ՎԱՐՊԵՏԻՆ (ԿՈՄԻՏԱՍ) ԱՐԺԱՆԱԲՈՐ ԱՇԱԿԵՐՏԷՆ (ԿԱՆԱՉԵԱՆԷՆ)²¹

Կարալիս Ափրիկեան

Երբ կը մտածեմ հայ երգեցողական երաժշտութեան մասին, առաջին հերթին միտքս կու գան Կոմիտասը, Ալեմշահը եւ Կանաչեանը: (Անշուշտ որ կան ուրիշ հայ տաղանդաւոր երգահաններ զորս չեմ արիամարիեր):

Զայ երգեցողական երաժշտութիւնը դարեր շարունակ եղած է միաձայն - եթէ զանց առնենք թեմ - ձայն բռնողները, մանաւանդ կրօնական երգերուն մէջ:

ԺԹ. դարու վերջը եւ Ի. դարու սկիզբին է որ բազմաձայն երաժշտութիւնը մուտք գործած է մեր երգեցողութեան մէջ: Կոմիտասի բերած նպաստը յայտնի է մեր բոլորին:

Վերոյիշեալ երեք երգահաններն ունին նմանութիւններ ու տարբերութիւններ: Երեքն ալ ներշնչուած են հայ ժողովրդական երաժշտութեան իւրայատկութիւններէն: Օգտագործած են զանոնք եւ տուած *արուեստի* գործեր: Երեքն ալ իրենց դաշնաւորումով պարզ են, մատչելի բոլորին, բայց նաեւ ազդու: Երեքին ալ գործերը հաճոյքով կ'ունկնդրուին ե՛ւ հայ, ե՛ւ օտար հասարակութեան կողմէ: Օգտագործած են Արեւմուտքի գիտութիւնը (*harmonie-contrepoint*) բայց պատշաճեցուցած մեր երաժշտութեան ոգիին, շատ ճարտար կերպով, բայց տարբեր ոճերով:

Եթէ Կոմիտասի մեներգերն ու խմբերգերը ամբողջ ժողովուրդի մը կեանքն ու ապրելակերպը կը ցոլացնեն, Ալեմշահի²² գործերը՝ արուեստագետին հոգեվիճակն ու զգայնութիւնը:

Իսկ Կանաչեան ի՞նչ նուրութիւն, ի՞նչ տարբերութիւն ունի:

Հայ բազմաձայն խմբերգերն ու մեներգերը գրուած են, ընդհանրապէս, մէկ տունի համար ու կ'երգուին յաջորդաբար առաջին, երկրորդ, ի հարկին երրորդ տուները:

Կոմիտասի վարպետօրէն մշակած ու դաշնաւորած խմբերգերն ալ նոյնն են: (Կան բացառութիւններ՝ *Կալի երգ*, *Երկրագործի երգ* եւն.): Ան այլազանութիւն մտցնելու համար կազմած է զանազան երգերու փոխընդ: Դանդաղէն արագը, որոնց իրարու հետ միակ կապը թոնալիթէն է: Չկայ *թեմա* (thème) *ծաւալումը* (développement):

Բարսեղ Կանաչեան այլ կերպ կը մօտենայ իր ստեղծագործութիւններուն:
Ա) Ունի իր բներգը՝ ժողովրդական կամ անձնական, եւ ունի անոր ծաւալումը: Հնարամտութիւնը ունեցած է ձերբագատիլ խօսքի, շեշտի հրամայականէն (onomatopée): Լաւագոյն օրինակներն են *Տալիլօն*, *Նաւօրը*:

Բ) Գլխաւոր բներգը կը պատի երգչախումբի բոլոր մարզերուն մէջ, անցնելով առաջին ձայնէն երկրորդին, երրորդին, չորրորդին, եւ կամ հակառակը: Որով ստեղծագործութիւնը մնալով հանդերձ մէկ միաւոր, կը դառնայ այլազան²³:

Գ) *Տալիլօն*, *Վարդերի Հետը* եւ մանաւանդ *Նաւօրը* տեսարաններու պարզ նկարագրութիւններ չեն: Ունին գործողութիւն (déroulement). կարծես կարճ ֆիլմեր ըլլային:

... Կանաչեանի գլխաւոր ստեղծագործութիւնն է *Նաւօրը*, եւ որպէս մեծարանքի արտայայտութիւն, ես նուագախմբագրած եմ զայն, ոչ թէ դիրաքնելու համար երգչախումբին կատարողութիւնը²⁴, այլ աւելի մեծ ծաւալ տալու համար:

Անձեր եղան որ զիս մեղադրեցին թէ որոշ փոփոխութիւններ մտցուցած եմ գործին մէջ:

Սոտեսթ Սուտրսքիի Tableaux d'une Exposition-ը որ գրած է դաշնակի համար, Սորիս Բաւէլ նուագախմբագրած է ու տուած նոր գունաւորում մը, որ շատ աւելի արտայայտիչ է: Այժմ նուագահանդեսներուն շատ աւելի կը լսենք Բաւէլի տարբերակը, քան Սուտրսքիի բնագիրը:

Բիմսքի Քորսաքով, շատ մեծ փոփոխութիւններ կատարած է Սուտրսքիի *Պորիս Կոտուկով* օփերայի մէջ, նոյնիսկ արարներ իրենց տեղը փոխած են: Մինչեւ այսօր վեճի առարկայ է, բայց եւ այնպէս իր տարբերակն է որ աւելի կը նուագուի քան՝ Սուտրսքիի բնագիրը: Աւելորդ է շարքը երկարել: Բոլորն ալ գործը սիրած ըլլալուն համար է, որ ճգնած են տարբեր արտայայտչական միջոցներով փայլք տալ կտորին:

Իսկ մեր մէջ:

Հայ հասարակութիւնը անշուշտ առիթը ունեցած է ունկնդրելու Կոմիտասի քառեակը:

Նկատա՞ծ է արդեօք, թէ Ասլամազեանը ի՞նչ փոփոխութիւններ ըրած է թե՛ կշռոյթով, թե՛ դաշնաւորումով յարմարցնելու համար լարային քառեակի մը:

Փոփոխութիւնները ստիպողական են:

Հարցը սա է. ինչպէ՞ս վերախմբագրել առանց կորսնցնելու սկզբնական գործին ոգին, նկարագիրը, մթնոլորտը:

Նաւօրի նոր նուագախմբագրութեամբ ուզեցի յարգանքի իմ տուրքը վճարել Կանաչեանին: Պարզ, դիրին գործադրելի եւ շատ քիչ փոփոխութիւններով, կը խորհիմ թէ «ուխտագնացութիւն»ը կ'ունենայ նոր գունաւորում եւ փայլք:

Յաջողա՞ծ եմ թե՞ ոչ՝ ժողովուրդը եւ ժամանակը պիտի վճռեն²⁵:

ԿՈՄԻՏԱՍ-ԿԱՆԱԶԵԱՆ LE MAÎTRE ET SON DISCIPLE²⁶

Բ. Կանաչեան կ'որդեգրէ առաւելաբար դաշնաւորումը՝ բազմաձայնելու համար իր մեղեդիները: Իր խմբերգերը (բացի երեքէն՝ *Տալիլօ, Վարդերի Զետ եւ Նանօր*) ունին Կոմիտասի եւ ընդհանրապէս հայ երաժիշտներու կողմէ ընդգրկուած կառոյց (կամ ոչ-կառոյց), այսինքն՝ երգին բոլոր տունները ունին նոյն մշակումը: *Շուշօ, Մարալօ, Գորանի* եւ այլ խմբերգերը ունկնդրելով կը զգանք արդէն, որ Կանաչեան կ'ուզէ ձերբագատիլ այս ընկալեալ սովորութենէն, միօրինակութենէն:

Բացառութիւն են վերոյիշեալ երեք գործերը, ըստիս՝ հայ աքափելա խմբերգերուն լաւագոյնները...: Այս երեքը ունին իրենց թեմաները ու անոնց ծաւալումն ու ուռճացումը: Խուսափելու համար բառերու շեշտաւորումներու պարտադրանքէն, Կանաչեան հնարամտութիւնը ունեցաւ գործածելու բառ մը, որպէս onomatopée (Նանօր, Նանօր, Նանօր կամ Տալիլօ, Տալիլօ, Տալիլօ), այսպէս ազատօրէն եւ անկաշկանդ յօրինելու երաժշտական նոր նախադասութիւններ, մնալով միշտ նոյն նիւթին շուրջ: Ուրեմն նոր կառոյց, թեման եւ իր ծաւալումն ու ուռճացումը արդիւնք՝ **այլազանութիւն մէկ միաւորի շուրջ**:

Կանաչեան գտաւ նաեւ accordներու յաջորդականութեան իւրայատուկ շարք մը՝ tonal կամ modal, համապատասխան իր զգայնութեան:

Ինչ որ կը գրէի 1969ին՝ Կոմիտասի հարիւրամեակին, այժմ կ'ուղղեմ իր հետեւորդին որպէս եզրակացութիւն.

«Երաժշտական հագուստը զոր Բարսեղ Կանաչեան կարեց եւրոպական թեքնիքով՝ առանց կորսնցնելու որեւէ բան մեր երաժշտական ինքնատւութենէն ու ճկունութենէն, շատ վայելուչ եկաւ հայ երգին, իբրեւ հարսանեկան հալաւ»:

Այս մարզին մէջ աշակերտը գերազանցեց ուսուցիչը:

ԱՆԱՂԱՐՏ, ԽՈՐՈՒՆԿ, ԻՄԱՍՏԱԲՈՐՈՒԱԾ (ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱԶԵԱՆԻ ՄԱՀՈՒԱՆ 35ԱՄԵԱԿԻՆ)²⁷

Դաւիթ Ղազարեան

Սփիւռքահայ երաժիշտների հատուածը մի խոշոր ու նշանակալից մասն է կազմում ողջ հայ երաժշտական արուեստի եւ մշակոյթի, առանց այդ հատուածի՝ ճիշդ եւ ամբողջական չէր լինի պատկերացումը հայ երաժշտական մշակոյթի պատմութեան մասին:

Այդ հատուածի մէջ ամենաբնորոշն ու արժեքաւորը այն է, որ իւրա-

քանչիւր ստեղծագործող իր ստեղծագործական ոգեշնչման պահին երեսը դարձրել է դէպի հայրենի աշխարհ, ըմպել է հայ երաժշտութեան ակունքներից, ու չնայած ստեղծագործական ոճերի բազմազանութեանը, տարբեր ազգային դպրոցների որոշ ներգործութեանը, բացարձակ մեծամասնութեամբ նրանք մնացել են հայ ստեղծագործողներ:

... Կանաչեանը իդէմա Կոմիտասի գտաւ ե՛լ իր ուսուցչին, ե՛լ իր կոչումը, եւ իր ժողովրդին՝ իդէմա նրա արուեստի:

... Կանաչեանի ստեղծագործութիւնների ուսումնասիրման ընթացքում ակնյայտ է դառնում, որ սփիւռքահայ երգահաններից շատերի լեզուն իր մէջ ներծուլել է համաշխարհային պրոֆեսիոնալ, երաժշտական արուեստի անցեալի ու ժամանակակից՝ լատո-ինտոնացիոն, ռիթմա-մետրական, բազմաձայն եւ համահնչիւն ձայնատարութեան յատկանիշները: Իր արմատներով խարսխուած լինելով հայ գեղջկական ու քաղաքային երգարուեստի յստակ ու կենսառատ ակունքներին, հոգեւոր եւ ժողովրդական երաժշտութեան բազմահարուստ ժառանգութեանը, Կանաչեանը ստեղծել է իր ինքնուրոյն եւ ինքնատիպ երաժշտական լեզուն՝ իր անաղարտութեամբ, խորութեամբ ու իմաստաւորմամբ:

... Այո, Կանաչեանը գտաւ իր հարազատ, անարատ, անխառն հայ ժողովրդական երգը: Մեներգերը մի փունջ են կազմում նրա ստեղծագործութեան մէջ: Նուրբ ու քնքուշ զգացումներով ներթափանցուած *Ուռին* ըստ Թումանեանի, *Ծով Աչերը*՝ Զիթունու, *Ցայգերգը*, *Սիրուն Պատկեր Պարզ Գիշերը*՝ Շահազիզի եւ դրանց գլուխգործոցը՝ բացառիկ երգայնութեամբ օծուած ու սրտայոյզ *Օրորը*:

Բարսեղ Կանաչեան ստեղծագործողը, մանկավարժը, առաջնակարգ ջութակահարն ու խմբավարը, ինչպէս նաեւ մշակութային գործիչը իր արուեստի շնորհիւ արժանացել է ոչ միայն Սփիւռքի, այլեւ Մայր Զայրենիքում ողջ հայութեան բացառիկ գնահատանքին ու սիրուն: Իր գործունեութեան գնահատութիւնը ամբողջանում է նաեւ օտարազգի մասնագէտների գնահատմամբ: Արժանացել է ֆրանսիական կառավարութեան կողմից բարձր պարգէւի:

Կանաչեանի ստեղծագործութիւնները իրենց արժանի տեղն են գրաւում Զայաստանի երաժիշտ-կատարողների երգացանկում: 1967ին, երբ Զայրենիքը սպասում էր իր իսկ ներկայութեամբ նրա հեղինակային մեծ համերգին, անակնկալ մահը Մայիսի 21ին անիրականանալի դարձրեց Կանաչեանի այցը Երեւան:

Զայ երաժշտութեան արեւմտեան հատուածի ականաւոր գործիչ Բարսեղ Կանաչեանը իր կեանքն աւարտեց որպէս հարազատ ժողովրդի արուեստին անձնուրաց ծառայած մեծ երախտաւոր:

ԵՐԱԺՇՏՈՒԹԵԱՆ ԼՈՅՍԸ²⁸

Անահիտ Ցիցիկեան

Խաւարի մէջ ապրելու դատապարտուած՝
Նա մարդկանց նուիրեց իր
Երաժշտութեան ու հոգու լոյսը:

Գահիրէ ու Պաղտատ կատարած ուղեւորութիւնը բազում տպաւորութիւնների ու հետաքրքիր հանդիպումների պատճառ դարձաւ: Այսօր ուզում եմ յիշել դրանցից մէկը եւ պատմել մի զարմանալի մարդու՝ երաժշտի մասին, ում անունն ու երաժշտութիւնը այն ժամանակ դեռ չէին հնչում Հայաստանում:

Այսօրուան պէս յիշում եմ այն պայծառ, արեւոտ օրը, երբ Պաղտատի երաժշտական խանութներից մէկում պատահաբար լսեցի Կանաչեանի անունը: Անմիջապէս շրջուելով խօսողի կողմը՝ հետաքրքրուեցի՝ արդեօք Բարսեղ Կանաչեանի մասին չե՞ր խօսքը, եւ եթէ այո, ապա՝ որտեղ է նա եւ ինչպէս է դասաւորուել Նրա ճակատագիրը:

Բանն այն է, որ միջանի տարի առաջ հայ ջութակահարների մասին արխիւային նիւթեր ուսումնասիրելիս, ուշադրութիւնս գրաւել էր Կանաչեան ազգանունը: Կցկտուր տողերն ասում էին, որ ջութակահարը եղել է Կոմիտասի աշակերտը: Նրա մասին հենց այդպէս էլ յիշատակեցի «Մոռացուած Անուններ» յօդուածում: Կարո՞ղ էի արդեօք այն ժամանակ ենթադրել, որ ճակատագիրը երբեւէ ինձ կը տանի Պաղտատ, ուր ինձ կը վիճակուի հանդիպել Նրան եւ լրացնել Նրա կենսագրութեան էջերը:

Երբ դուռը բացեցին, ինձ ընդառաջ եկաւ եւ ձեռքերը պարզեց բարձրահասակ, ոգեշնչուած դէմքով եւ գեղեցիկ հայկական աչքերով մի տարեց մարդ: Որքա՞ն թախիժ տեսայ այդ աչքերում, որքան չարտայայտուած ապրումներ: Առաջին պահին չզգացի եւ միայն աւելի ուշ իմացայ, որ արդէն շուրջ քսան տարի է այդ աչքերը ոչինչ չեն տեսնում:

Իսկ ժամանակին ի՞նչ խոշոր դէմք էր նա երաժշտութեան երկնակամարում: Լիբանանի առաջին աստիճանի եւ Ֆրանսական Ակադեմիայի շքանշանակիր՝ նա մեծ ժողովրդականութիւն էր վայելել: Կանաչեան երգահանի եւ երաժշտական գործչի արուեստի մասին բազմաթիւ յօդուածներ, գրախօսութիւններ... են գրուել:

Ջութակի առաջին ուսուցիչը Նաթան Բէկ Ամիրխանեանն էր՝ խորագիտակ երաժիշտ, ջութակահար, դաշնակահար, երգեհոնահար ու երգահան. նա աւարտել էր Պերլինի Կոնսերվատորիան: Ամիրխանեանի մօտ չորս տարի յաջողութեամբ ուսանելուց յետոյ Կանաչեանն իր ուժերը փորձում է բեմում: Առաջին իսկ ելոյթը ջերմ արձագանգ է գտնում, եւ Նրան միանգամից առաջարկում են համերգային շրջագայութեան

մեկնել Պուկարիայի քաղաքներով, իսկ ամելի ուշ՝ նաեւ Ռումանիայով: Այսպիսով, ջութակահարի համերգային գործունեութեամբ էլ սկսւում է Կանաչեանի ստեղծագործական ուղին:

Յամառ աշխատանքի ու կատարելագործման հետ եկաւ վարպետութիւնը: Նրան օգնեցին ուսուցիչներ՝ Ռումանիայում՝ Ժորժ Բույուկը, Կոստանդնուպոլսում՝ Կոմիտասը եւ Փարիզում՝ Ռընէ Լը Նորմանը: Նրանցից ամէն մէկը իւրովի էր նրա առջեւ բացայայտում երաժշտութեան աշխարհը:

Ջութակին զուգահեռ, Կանաչեանը այլ գործիքների էլ էր տիրապետում, նոյնիսկ՝ փողային: Դաշնամուրային յաջող ելոյթներ էր ունենում, ամելի ուշ՝ նուագակցում իր կնոջը՝ հոյակապ երգչուհուն: Զայլ առ քայլ նա կատարելագործում էր իր վարպետութիւնը՝ ստեղծելով տարբեր ժանրերի գործեր, այդ թւում նաեւ՝ օփերա: Թւում էր իմացութեանը սահմաններ չկան...

Սակայն, թերեւս, ամէնից շատ նրան գրաւում էին մարդկային ձայնի հրաշալի յատկութիւնները, տարբեր երանգների ներդաշնակումը, հնչողութեան ջերմութիւնն ու թրթիռը: Պատահական չէ, որ հենց ջութակից սկսուեց Կանաչեանի երաժշտութեամբ հրապուրուելը. ջութակից, որի ձայնը Չերնիշենսկու բնութագրմամբ՝ «բոլոր գործիքներից առաւել մօտ է մարդկային ձայնին»: Ուստի նրա ստեղծագործութիւններից ... առաւել յաջողուածները նրանք են, որոնցում հնչում է ձայնը: Իրական գոհարներ են նրա երգչախմբային ստեղծագործութիւնները: Նրանցում Կանաչեանը լիովին օգտագործում է հայկական եւ արաբական (լիբանանեան, սուրիական) բանահիւսութիւնը եւ այդ հիմքի վրայ մեծ վարպետութեամբ ստեղծում ընդարձակ կտաւներ ու խմբերգային գունեղ մանրապատումներ՝ *Յոյ Նար, Շուշօ, Տալիօ, Ռօրօնգային, Ալա Տալ'ոնա, Տպրք-տպրք, Նարօ Ձան, Գորանի, Նանօր* եւն.:

Կանաչեանի ստեղծագործական կենսագրութեան մէջ առանձնապէս թանկ է այն, որ տարաբախտ կոմպոզիտորը օտարութեան մէջ յօրինեց հայկական երկեր, դիմելով հայկական ժողովրդական մեղեդիներին, հայկական ժողովրդական երգի ինտոնացիաներին: Եւ ինչպէ՞ս կարող է անել այդ, երբ օտարութեան մէջ տուայտող մի ողջ ժողովուրդ կարօտ էր այդ երգին, երբ իր սրտի մէջ շնչում էր հայրենի երկրի ոգին եւ պանդուխտի համար դառնում հոգեկան նեցուկ:

Ճանապարհը՝ դէպի մարդկանց սրտերը, Կանաչեանին ցոյց է տուել Կոմիտասը: Սկսնակ երգահանի համար հենց նա է բացայայտել հայ երաժշտութեան, հայ երգի հմայքը: Կանաչեանը շփուել է Կոմիտասի հետ, ուսանել նրա մօտ, եւ նրա կենսագրութեան այդ էջերը յատկապէս հետաքրքիր են. այն, ինչ մեզ համար արդէն հայկական երաժշտութեան պատմութիւն էր, նրա համար տակաւին ներկան է:

Ուսուցչի մասին Կանաչեանի պատմածը՝ յագեցած մեծ ջերմու-

թեամբ ու սիրով, իմ առջեւ վերակենդանացնում էր Կոմիտասի՝ ոչ միայն ոգեշունչ ստեղծագործողի, այլ նաեւ Կոմիտաս-մարդու կերպարը՝ իր բոլոր ուրախութիւններով եւ տխրութիւններով: Իւրաքանչիւր մանրամասն ասես բացայայտում էր նրա կեանքի, առօրեայի, մարդկանց հետ փոխյարաբերութիւնների, աշակերտների հետ պարապմունքների անծանօթ կողմերը: Առաւել մտերիմ ու հասկանալի դարձաւ այդ մեծ ու հասարակ, նուրբ, նեարդային, բարի խառնուածքի տէր մարդու էութիւնը: Ժամանակ առ ժամանակ տպաւորութիւն էր ստեղծւում, թէ Կանաչեանը վերջերս է բաժանուել նրանից, որ նա ուղիղ պարապմունքից է եկել ուր Կոմիտասը, երբեմն խստութեամբ, իսկ յաճախ էլ սրամիտ կատակով, կարողանում էր ուղղութիւն տալ աշակերտի երաժշտական մտքին:

Մի օր, երբ Կոմիտասին ասել են, թէ Կանաչեանը սկսել է հրաշալի երաժշտութիւն գրել, նա պատասխանել է. «Բնական է, նա մեծ տաղանդի տէր է»: Տեսնելով, թէ ինչպէս է այդ խօսքերից Կանաչեանը շփոթւում ու կարմրում, Կոմիտասն անսպասելիօրէն խօսքն աւարտում է բառախաղով. «Կանաչեանը (ու Կոմիտասը շէշտը դնում է 'կանաչ' բառի վրայ), ինչպէս տեսնում եք, արդէն հասել ու կարմրել է»: Կարելի էր անվերջ ու անընդմէջ լսել Կոմիտասի մասին Կանաչեանի պատմութիւնները:

Կոմիտասի ստեղծագործութիւններին դիմելը ջութակահար կատարողների համար բարի անանդոյթ է դարձել: Եւ այժմ շատ քչերն են որ իրենց խաղացանկում չեն ընդգրկում, թէւ այնքան էլ հեշտ չի այդ երգերը կատարել այն վարպետութեամբ, որը պահանջում է կատարողից իմաստնութիւն եւ պարզութիւն, վեհութիւն եւ յուզականութիւն: Մեր սերնդին արդէն վիճակուած չէր շփուել Կոմիտասի հետ: Սակայն ես ինձ կարող եմ երջանիկ համարել: Խորհրդային երաժիշտ-կատարողներից թերեւս միակիս յաջողուեց «տեսնել» Կոմիտասին՝ նրա աշակերտի՝ Բարսեղ Կանաչեանի աչքերով:

Յիշողութիւնիցս երբեք չեն ջնջուի այդ հանդիպումները՝ 1963 թուականի մութ, փոքր-ինչ հեղձուցիչ պաղտատեան երեկոները, Սաադուն Փողոցի անկիւնային տունը, ուր նա զբաղեցնում էր երկու փոքրիկ սենեակ, նրա ցածր ձայնը, որ պատմում էր ամենանուիրականի՝ Կոմիտասի եւ իր երաժշտութեան մասին: Այդ ընթացքում Կանաչեանը երգում էր՝ մեղեդին ներկայացնելով այնպէս՝ ինչպէս այն հասկանում ու զգում էր հեղինակը: Ու թէւ երգում էր կամաց, ձայնը թեթեւակի խռպոտուած էր, նրա ամբողջ էութիւնը կերպարանափոխւում էր, գեղեցիկ դմբը ոգեշնչւում: Նա տրւում էր երաժշտութեան իշխանութեանը: Եւ միայն կոյր աչքերում քարանում էին ցաւն ու վիշտը՝ որպէս Հայրենիքից հեռու նետուած հայերի տառապանքների արտացոլանք:

«Երաժշտական մտածողութիւնս,- պատմում է Կանաչեանը,-

կտրուկ բեկում ունեցաւ 1911 թուականին Պոլսում: Այդ ժամանակ ջու-
թակի եւ դաշնամուրի դասեր էի տալիս ու միեւնոյն ժամանակ **Մասիս**
Երգչախումբի ղեկավարն էի: Այսօրուան պէս յիշում եմ Կոմիտասի յա-
ռաչիկայ ելոյթի առիթով ծաւալած իրարանցումը: Համերգի հրաւեր
ստանալով, այն ժամանակ դեռեւս չճանաչելով Կոմիտասին չէի սպա-
սում, թէ ինչ-որ իւրայատուկ, հետաքրքիր բան կը լսեմ Վարդապետից:
Այդ իսկ պատճառով կրկնակի անսպասելի եւ ուժեղ էր այն տպաւորու-
թիւնը, որ ես ստացայ մէկը միւսին յաջորդող գոհարներից, որոնք հնչե-
ցին աւելի քան 200 հոգուց բաղկացած Երգչախումբի կատարմամբ:
Ինչպիսի՜ դիւթանքով ու գեղեցկութեամբ էր համակուած իւրաքանչիւր
երգ, իւրաքանչիւր տող, արտայայտութիւն, նոտա, որքա՜ն զգացմունք
եւ յոյզ էր դրուած՝ նրանց կատարման մէջ, ինչքա՜ն վարպետութիւն:
Համերգը բացառիկ, գլխապտոյտ յաջողութիւն ունեցաւ: Լսածիցս յուզ-
ուած՝ համերգից յետոյ վազեցի քուլիսներ: «Մի՞թէ այդ ամէնքը դուք էք
ստեղծել: Ախր, դուք հանճա՛ր էք»: «Ախ, դու, մողես,- քնքշօրէն կատա-
կեց Կոմիտասը, զգացուած՝ ասածի անմիջականութեամբ,- կասկա-
ծու՞մ էիր: Յիշիր, այդպիսին է մեր հայկական մեղեդու, երգի եութիւնը:
Սիրիր այն, նա հոյակապ է»:

Այդ ժամանակաշրջանը նշանաւորեց Կանաչեանի առաւել բեղուն
գործունէութեան սկիզբը, նրա ստեղծագործութիւնները ազգային
երանգաւորում ստացան, հարստացան նոր, հարազատ յոյգերով ու
կերպարներով, յագեցան զգացմունքների ու կերպարների այլ հնչեղու-
թեամբ, աւարտուածութեան գծեր ձեռք բերեցին: Դրանք կարծես բնա-
բանի էին սպասում. «Ահա այն կենդանի ու անմահ հայկական մեղե-
դին, որ պատգամել է սիրել, գնահատել ու պահպանել մեծն Կոմիտա-
սը»:

Կանաչեանը դարձաւ Երգչախմբային արուեստի բնագաւառում մեծ
ուսուցից յետոյ ամենավառ երգահաններից մէկը: Իր համերգային եր-
գացանկում նա ընդգրկում էր լաւագոյն, յատկապէս խմբերգային
ստեղծագործութիւնները, մշտապէս յաջողութիւններ ունենալով Պուլ-
կարիայում, Ռումանիայում, Եգիպտոսում, Կիպրոսում, Լիբանանում,
Սիրիայում, Իրաքում, Թուրքիայում...: Չգացմունքային արտայայտչա-
կանութեան անմիջականութիւնն ու անկեղծութիւնը նրա կատարմանը
կենսարար ուժ եւ ճշմարտացիութիւն են հաղորդել:

Մամուլի եւ առանձին երաժշտական գործիչների կարծիքները Կա-
նաչեանին բնութագրում են որպէս երաժշտութեան խորիմաստ եւ
նրբամիտ մեկնաբանող: Պէյրութում տպագրուող *Ազդակ* թերթը 1943
թուականին այդպէս էլ գրել էր, թէ Կանաչեանի երաժշտութեան հմայ-
քը նրա ներդաշնակութեան մէջ է: Երբ նա խմբավարում է՝ ոչ մի աւե-
լորդ ժեսթ. իւրաքանչիւրը նպատակային է: Թւում էր, թէ խիստ ու
զուսպ շարժումները կարող էին չորութեան յանգեցնել, բայց՝ ո՛չ.

նրանք ներշնչանք են ծնում եւ միաձուլում խմբավարին՝ երգչախմբի հետ: Բաւական էր ձեռքերի, դէմքի, յօնքի աննշան շարժումը, որպէսզի երգչախումբը անմիջապէս զգայ տրամադրութեան աննշան փոփոխութիւնները, գոյների հարուստ համերանգները, որոնք շռայլօրէն օգտագործում է Կանաչեանը:

Մարսէյից ուղարկուած նամակում (1955) Կոմիտասի աշակերտ Վարդան Սարգսեանը Կանաչեանին գրում է. «Եթէ միայն հնարաւոր լիներ ապրել ու աշխատել հայրենքում, դու, անկասկած, կ'արժանանայիր բարձր պարգէւների, որովհետեւ քո արուեստն իսկապէս արժանի է ամենաբարձր խրախուսանքի: Երգչախմբային երաժշտութեան մէջ քեզ հաւասարը չկայ: Դու ոչ թէ մեծն Կոմիտասին, այլ գնալով նրա նախանշած ուղով, առաջարկեցիր քոնը, նորը եւ հարստացրիր մեր արուեստը»:

Անձամբ ինձ՝ ջութակահարիս համար անգնահատելի ու թանկ էին Կանաչեանի խորհուրդները Կոմիտասեան երաժշտութեան մեկնաբանութեան վերաբերեալ: Կանաչեանն ինձ համար նոր աշխարհի բացայայտեց, ստիպեց շատ բաների մասին մտածել, օգնեց այլ կերպ նայել կենդանի ու չխամրող հայկական մեղեդուն:

Չրոյցի ժամանակ Կանաչեանն ինձ խնդրեց ինչ որ բան նուագել: Ժպտով քաջալերելով եւ ձեւացնելով, թէ չի նկատում իմ շփոթմունքը, նա յարմար տեղաւորուեց բազկաթռձի մէջ ու պատրաստուեց լսել: Այն միտքը, որ իմ առջեւ Կոմիտասի աշակերտն է՝ մեծ վարպետը, նշանաւոր գործիչը, երգահանը՝ սկզբում յուզմունք առաջացրեց, բայց յետոյ սկսեցի նուագել աւելի ու աւելի ոգեւորուելով:

Հաւանաբար նրա հայեացքի առջեւ մտովի անցաւ երիտասարդութիւնը, երբ ինքն էր նուագում, կամ նրա միտքը խռովեցին հեռաւոր հայրենիքի բնապատկերները, որոնք նա երբեք չէր տեսել: Աչքերը լցուեցին: Ծերունին արտասուում էր: Երկար ժամանակ նուագեցի հայկական, եւրոպական, դասական, ժամանակակից երաժշտութիւն... իսկ նա լսում էր ու շարունակ հարցնում, թէ ի՞նչ համերգեր եմ տուել, ի՞նչ խմբավարների հետ եմ ելոյթ ունեցել, ի՞նչ նորութիւն կայ ջութակին վերաբերող հայկական գրականութեան մէջ: Առանձնայատուկ տպաւորուել է Կոմիտասի ստեղծագործութիւնների կատարման, Կոմիտասեան նուագադարձութեան մասին խօսակցութիւնը: Նուագել էի ունեցած այն քիչը, ինչ այն ժամանակ կար հայ ջութակահարի նուագացանկում: Նրա կարծիքը յատկապէս կարեւոր էր, քանզի Կանաչեանը՝ ինքն էլ անցեալում ջութակահար, նրբօրէն զգում էր ջութակի բնոյթը, նրա արտայայտչական մեղեդային հնարաւորութիւնները, «երգերու» եւ տրամադրութիւնների նրբերանգները, զգացմունքների ճնշման ուժը վերարտադրելու նրա ընդունակութիւնները: Ուշադրութեամբ լսելուց յետոյ, Կանաչեանը անկեղծօրէն հաւանութիւն տուեց իմ նուագին՝

առանձնացնելով *Ծիրանի Ծառը*: Սակայն մի շարք նկատողութիւններ արեց: Օրինակ, ցոյց տուեց կարելոր ու անհրաժեշտ նոտայի բացակայութիւնը *Կռուկի* թեքութեամբ: «Նկատի առեք, Կոմիտասի մօտ այդպէս չէ», ասաց նա, եւ հնարաւոր չէր չհամաձայնուել նրա հետ:

Կանաչեանը մատնանշեց նաեւ *Զէլէր, Յոլէրի* ձգուած, դանդաղեցուած տեմքը՝ խորհուրդ տալով կենդանացնել այն եւ մօտեցնել կոմիտասեան մեղեդու իսկական եութեանն ու տրամադրութեանը: Իսկոյն սկսեց երգել՝ միաժամանակ ղեկավարելով ձեռքով, եւ մեղեդին իսկապէս այլ կերպ հնչեց ու այդպէ՛ս ընդմիշտ դրոշմուեց իմ յիշողութեան մէջ: Այդ օրը շատ բան պարզեց ինձ Կանաչեանը, շատ վերջիշեց, երգեց: Այդ րոպէներին կախարդուածի պէս լսում էի նրան եւ աշխատում ողջ կեանքիս համար մտապահել նրա իւրաքանչիւր բառը: Գեղեցիկին հպուելու զգացողութիւն կար: Թուում էր, թէ իմացութեան լոյսը գալիս է հենց Կոմիտասից: Նրա ոգին անտեսանելիօրէն ուղեկցում էր մեզ:

Կանաչեանը մեծ հմայքի տէր մարդ էր: Նրա զուտ մարդկային յատկանիշները դէպի իրեն էին ձգում սրտեր, որտեղ էլ որ նա լինէր, որտեղ էլ որ աշխատէր, ելոյթ ունենար:

Ամենաուրիշական երազանքներից Կանաչեանին չյաջողուեց իրականացնել միայն մէկը՝ ամենաուժեղը, ամենացանկալին՝ լինել Զայաստանում եւ եթէ չտեսնել, ապա գոնէ լսել նրա շնչառութիւնը, զգալ հայրենի հողի բոյրը: Իր կեանքը նա ապրեց Զայրենիքից, հրաշալի հովիտներից, լեռներից, անտառներից ու դաշտերից հեռու, հեռու Չանգեզուրից ու Ալագեզից, Սեւանից ու Տաթևից... բայց նրա սիրտը, նրա ստեղծագործութիւնը միշտ պատկանել են Զայաստանին: Զայաստանի ռիթմերով ու ձայների ելեւէջներով, Զայաստանի թեմատիկայով են համակուած նրա ստեղծագործութիւնների մեծ մասը, ո՛ր ժանրին էլ որ դիմենք:

Բարսեղ Կանաչեանի կեանքը, յատկապէս երկրորդ մասը, սխրանք է. չէ՞ որ նոյնիսկ այն ժամանակ, երբ սարսափելի հիւանդութիւնը՝ տեսողութեան կորուստը, ցնցեց նրան, նա երկար ժամանակ չէր յանձնում եւ ընդդիմանում էր: Ու այդ անհաւասար պայքարում նրա ուժին ու կամքին նեցուկ էր լինում երաժշտութիւնը: Սակայն օրեցօր աւելի ու աւելի էին դժուարանում քայլելը, տեսնելը, ստեղծագործելը...

Հազիւ զանազանելով առարկաները՝ նա դժուարութեամբ բեմահարթակ էր դուրս գալիս, չտեսնող աչքերով դիմում երգչախմբին եւ փայտիկի թափահարումով կրկին ու կրկին կեանքի կոչում երաժշտութիւնը, վերակենդանացնում մեծն Կոմիտասի, Կարա-Մուրզայի, Կարօ Չաքարեանի ստեղծագործութիւնները, ովքեր միշտ ընդգրկուած էին իր համերգերի ծրագրերում:

Հրաժեշտ տալով՝ Կանաչեանը ինձ նուիրեց ամենաթանկ բանը ինչ կը ցանկանար Զայաստանից եկած երաժիշտը՝ Կոմիտասի նոտաները ու միքանի բացառիկ լուսանկարներ: Անկեղծօրէն ասեմ, շատ էի ան-

հանգստանում այդ բոլոր նիւթերն ու լուսանկարները սահմանն անցկացնելիս: Յուզւում եւ միեւնոյն ժամանակ ուրախանում էի՝ հրապարակելով առաջին յօդուածները նրա մասին հայկական եւ մոսկովեան մամուլում:

Տարիներ անց կրկին եղայ Պաղտատում, բայց Կանաչեանը այլեւս չկար: Տունը տխուր էր ու լքուած, բայց այնտեղ խնամքով պահպանում էին ծեր երաժշտի յիշատակը: Ես սենեակ մտայ, անխօս հանեցի ջութակս եւ նայելով դիմանկարին՝ սկսեցի նրա համար նուագել Հայրենիքի երգերն ու Կոմիտասի մեղեդիները: Ինձ յանկարծ թուաց, թէ դիմանկարում ինչ-որ բան չրջաց, ասես ուրախութեամբ ողողուեց ծեր երաժշտի դէմքը...

Այս տողերն աւարտ չեն ունենայ: Դրանց շարունակութիւնը Կանաչեանի երաժշտութեան մէջ է՝ լի կեանքով, լոյսով, հմայքով, որը, յաղթահարելով բոլոր սահմաններն ու տարածութիւնները, ճանապարհ գտաւ դէպի մարդկանց սրտերը, ընդմիշտ հնչում է եւ կը հնչի Հայաստանում...

ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՃՈՎ ԵՐԳ ԿԱՌՈՒՅՈՂ ՈՒ ԻՆՔՆՈՒԹԻՒՆ ԴԱՐԲՆՈՂ ԵՐԳԱՀԱՆԸ՝ ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱԶԵԱՆ (1885-1967)²⁹

Վարդի Դանիէլեան

Ոճը մարդն է, ու Բարսեղ Կանաչեանը հաւատարիմ մնաց իր ազգային գանձէն ժառանգած հայկական ոճին: Իր վարպետին՝ Կոմիտասի արուեստի ընդմէջէն բռնեց հայ երգին կշռոյթը, խորապէս զգաց անոր երգերուն մէջ կոտտացող հայ սրտին մորմոքը, խիստին տակ ծուարած թախիծը, եւ իր հոգիին մէջ գտաւ արձագանգը իր ժողովուրդէն իրեն հասած այն ոճային պարզութեան, որով կը յատկանշուին իրա՛ւ մեծերը, որոնք գիտեն ստեղծագործել պարզին վսեմութեան հրահանգներով, առանց պարզը տափակութեան վերածելու:

... Կ'ապրիմ Կանաչեանի յօրինումներուն պարզութիւնն ու հաղորդականութիւնը բնորոշելու տագնապ մը: Ինչպէ՞ս ընել ուրեմն, որ գրութիւնս յիշատակի մեծարանք մը ըլլալէ անդին անցնի, եւ պարագայական տուրքի մը չվերածուի, իր ծննդեան 126ամեակին առթիւ, այլ ցուցնէ եզակի տաղանդի մը ինքնութիւնը իր յօրինումներուն, եւ նաեւ՝ մեր ազգային ինքնութեան ինքնագիտակցութեան բերած նպաստին ընդմէջէն:

Փոքր տարիքէն, եթէ ջութակահար մը դառնալը տակաւին մանկունակ խանդավառութիւն մը կ'ենթադրէր, ապա արդէն երիտասարդ՝ արուեստին յափշտակեալը դարձած էր հոգիով, որովհետեւ օժտուած էր բնութենէն, որովհետեւ իր «ջուրը ուրիշ ջրէն էր»..., եւ որպէս այդպի-

23 Յուլիս 1920, Վառնա. «Նստած կողմն ծովն է, Պոլսոյ ճամբան», Բ. կանաչեան

սին՝ յաւետ ներկայ մը եւ նուիրագործուած անուն մըն է Սփիւռքի մէջ ամենուրեք, իսկ հիմա արդէն նաեւ՝ Հայաստանի մէջ, ուր այսօր կ'իրականանայ իր գերագոյն երազը. իր յօրինումներուն կատարումը՝ արհեստավարժ երգիչներէ բաղկացած երգչախումբերով ու երգչուհիներով:

Ե՞րբ կը սկսինք եւ ու՞ր կը սկսինք ըմբռնել եւ զգալ մեզի պատկանածը, մերինը: Ազգային ոգին ուրկէ՞ կը սկսի թրծուիլ մեր մէջ: Եթէ մանկութեան ընթացքին մեր ստացած բոլոր տեսակի տպաւորութիւնները նախ պահ կը գտնեն մեր ենթագիտակիցին ծալքերուն մէջ, ապա անոնցմէ եկած արգասիքը շօշափելիօրէն կը տեսնենք մեր հասուն տարիքին: Չէ՞ որ առաջին այբուբենէն իսկ առաջ, առաջին ե՛րգն է, երգերն են որ սիրտ ու հոգի ունին, կը թառին մեր մանուկի շրթներուն, կը փարին մեր նորածաղկ յիշողութեան պատերուն եւ կը դարբնեն մեր ինքնութիւնը, կը մնան հոն առյաւետ, եւ մեր կեանքի անտարիք վայրկեանի մը, չես գիտեր ուրկէ՞ կը բուսնին եւ մեր ականջները կը լեցնեն կեանքի յորձանուտէն փրցուած երգի պատառիկով, եւ մեր աչքերը՝ երանութեան ժպիտով... փորձեցէ՛ք երգել ձեր սորված Կանաչեանի կամ Կոմիտասի երգերէն մէկնումէկը եւ չմանկանալ, կամ չզգալ թէ ձեր բոլոր աջ ու ձախ, ու ոլորմոլոր փնտռողութիւններէն ետք՝ այս է ձեր «հոգիին տուն»ը...

*Արեւ բացուեց մութ ամպերէն,
Կաքաւ թռաւ կանաչ սարէն...
Կամ՝
Լուսինն ելաւ այն լեռնէն,
Լերան բարձր կատարէն...
Կամ՝
Բարի լոյսի զանգեր զարկին
Չնզզնզալէն ինչ անուշ անուշ...
Կամ՝
Թոկը ծառէն կապեցին,
Հաստ խնոցին կախեցին...*

Մաշտոցէն առաջ՝ Կոմիտասն ու Բարսեղ Կանաչեանն էին եւ են տակաւին, մեր ազգային ինքնագիտակցութեան եւ հայ ազգին պատկանելու զգացողութեան հիմնաքարը դնողները մեր սրտերուն մէջ, եւ մեր մանկութեան թոթովախօս լեզուն դարբնողները: Հայեցի դաստիարակութիւնը երգով, բանաստեղծութեամբ, հայերէնով զգալու եւ հայօրէն ապրելու համար, եւ այս՝ զգալիօրէն այնքան քիչ կը կատարուի հիմա, ի տարբերութիւն մօտիկ անցեալին, տուններէն ու վարժարաններէն ներս:

Կանաչեան երգահան-մանկավարժին մանուկներու համար յօրինած 19 երգերը զուտ մանկավարժական նպատակ կը հետապնդեն: Հոն ոչինչ կայ որ ժամանակավրէպ կարելի ըլլայ համարել: Ընդհակառակը, եթէ ընդունինք որ պատմութեան դասընթացքը ժամանակավրէպ բաներու մասին չէ, ուրեմն ինչու՞ հայ գեղջուկին գործածած գործիքներու անունները հարկ ըլլայ վերացնել մանուկին բառամթերքէն: Կենցաղի պատմութեան մաս կը կազմեն կալը, թոկը, կարագը հարելը, խնոցին եւն.: Կանաչեանի այս շարքի երգերը նուիրուած են մանուկին աշխարհը հետզհետէ հարստացնող բաներու՝ աշխատանք, բնութիւն, հայրենիք, կենդանական աշխարհ եւ գիւղի կենցաղ: Եւ ահա, հայրենիքէն դուրս ապրող մանուկը ոչ միայն կը ծանօթանայ աշխարհին, այլեւ հայ երգին միջոցաւ կը հարստացնէ իր բառամթերքն ու արտայայտուելու ճշգրիտ ձեւերը:

Այս էր սկիզբը բանին: Եւ այդ բանը հայ երգն էր, որուն բուն հեղինակը ժողովուրդն էր: Երգ, որ դարերէ իվեր հայու ճակատագիրը, ցաւն ու ողբը, խինդն ու ուրախութիւնը կրողն ու պատմողը եղաւ եւ պահպանուեցաւ գեղջուկի բերնին մէջ, եւ որպէս անսպառ ազգային ժառանգէն փրցուած հում նիւթ՝ ծառայեց Կոմիտաս վարդապետին, եւ անոր մեծ տաղանդով օժտեալ սանին՝ Բարսեղ Կանաչեանին, որ Վարդապետին սկսած գործը ոչ միայն նոյնութեամբ շարունակեց, այլեւ՝ զարգացուց նորանոր գունագեղ եւ զուտ հայկական գոյներով: Եւ հաւատա՛լ էր

պետք, որ երգը կարելի է դարձնել ազգի ինքնութիւնը վերականգնողը:

Կանաչեանը հանդիսացաւ սփիւռքահայ իրականութեան մէջ այն հաւատաւորը, որ դարձաւ նաեւ Կոմիտասի շունչին եւ ուսուցման հարազատօրէն հետեւողն ու զայն աւելի զարգացնողը:

Կանաչեանի եւ իր վարած երգչախումբերու դերը մեծ եղաւ հայ հոգեբանութեան վերափոխման առնչութեամբ: Այդ դերը տակաւ կը մեծնար Սփիւռքի տարածքին իր մարգած երգչախումբերու տուած համերգերով, որոնք Կոմիտասի եւ իր յօրինումներով հայրենական զգացում եւ անմոռանալի վայելքի պահեր կը շնորհէին ունկնդիրներուն, մաքրամաքուր, զուտ ազգային ակունքներէ բխած երգերով, եւ կը հաղորդուէին հայ մշակոյթի յաւերժութեամբ: Եգիպտոս, Կիպրոս, Լիբանան, Պոլիս, Սուրիա, Իրաք իր յօրինած երգերուն հետ ամենուրեք կը զարգանար, կ'ուռնանար նաեւ ազգային հպարտութեան ոգին, մանաւանդ՝ հպարտութիւն մեր այս ունեցածով՝ որ Լիբանանի մէջ տեղացի արաբը չունէր... մեր հարուստ երգարուեստով, որուն մասին զմայլանքով եւ անվերապահ դրուատիքով կը խօսէին թերթերը: Արժէ հոս յիշել նաեւ երգչախումբի խստապահանջ փորձերուն մեծ սիրով եւ յարգանքով մաս կազմող երիտասարդ-երիտասարդուհիները, որոնց համար երգչախումբի փորձերն ու ելոյթները դարձած էին անփոխարինելի վայելք: Բնականաբար, վայելքը կը բազմապատկուէր, երբ ամբողջ հայ համայնքը խանդավառութեամբ կը սպասէր իւրաքանչիւր համերգի:

Ունկնդրելով *Տալիժ*-ը, կարելի չէ չհաղորդուիլ դարեր ամբողջ դէպի մեզ հոսող հայ հոգիին հետ: Կարելի է երեւակայել ներկաներու յափշտակութիւնը Կանաչեանի երգչախմբային որեւէ գործի կատարման ընթացքին...: Կանաչեան երբեք հայրենիքը չտեսաւ, բայց իր մէջ պահեց հայրենիքէն իրեն փոխանցուած յուշերը իր վարպետին, եւ կրցաւ հայրենիքը ապրեցնել իր մէջ իր անկրկնելի թարմութեամբ ու ներշնչումով:

Պէյրուի մէջ Կանաչեան կատարեալ ճանաչողութեան արժանացաւ ոչ միայն հայութեան մօտ, այլեւ՝ արաբ լիբանանցի երաժշտասէր հասարակութեան կողմէ, նախ՝ 1946ին, եւ ապա՝ 1957ին՝ **Գոսան** երգչախումբի 25ամեակի առթիւ, UNESCOի սրահին մէջ Կանաչեանի ղեկավարութեամբ տեղի ունեցած աննախընթաց համերգին: Իսկ 2000ին, Զամազգային Զայ Մշակութային Զիւսիսային Ամերիկայի Արեւմտեան Մասնաճիւղի նախաձեռնութեամբ եւ ծախսերով, կը հրատարակուին Կանաչեանի 23 խմբերգերը, 7 մեներգերը եւ 19 մանկական-դպրոցական երգերը՝ երեք խտասալիկներու վրայ, որոնց կ'ընկերանան Ալահայտոյեանի պատրաստած Կանաչեանի կենսագրականին ներկայացումն ու գործերու ուսումնասիրութիւնը, նաեւ իր եւ երգչախումբերու խմբավար Տիգրան Զեքեքեանի կենսագրականն ու յաւելեալ տեղեկութիւններ: Բացառիկ գործ...:

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՋԵԱՆ... ՕՐՕՐ...

ՄԵԴԱ ԿԱՆԱՋԵԱՆ...³⁰

Երուանդ Տեր-Խաչատրեան

Բարսեղ Կանաչեանի անունը լսել եմ դեռեւս իմ վաղ պատանեկան տարիներին. գիտէի, որ անուանի երաժիշտ է, երգահան, սքանչելի երգերի հեղինակ: Իմ ուսանողութեան ժամանակը համընկաւ 1960ականների կեսերին, երբ մեր ժողովուրդն իր գիտակցական մեծ վերելքի շրջանն էր ապրում: 1966ին լոյս էր տեսել Պարոյր Մեաքի *Անլռելի Չանգակատունը* նոր, շքեղ ու պատկերազարդ հրատարակութեամբ: 1969ին լրանում էր Կոմիտասի ծննդեան հարիւր տարին: Ամբողջ Հայաստանը բռնուած էր Կոմիտասով եւ այն ամենով, ինչն այս կամ այն կերպ, ուղղակիօրէն թէ անուղղակիօրէն, կապուած էր ազգային մեծ երաժշտի անձի ու գործի հետ: Այդ տարիներին Խորէն Պալեանն ու Լուսինէ Չաքարեանը բեմերից անվերջ հնչեցնում էին մեր ազգային սքանչելի երաժշտութիւնը՝ մեր հոգեւոր երգերը, մեր շարականները, Մակար Եկմալեան, Քրիստափոր Կարա-Մուրզա, Կոմիտաս... եւ անվերջ Կոմիտաս... եւ, իհարկէ, նաեւ ու անպայման՝ Բարսեղ Կանաչեան:

Մեր ուսանողութիւնը ուղղակի սիրահարուած էր Բարսեղ Կանաչեանին. *Օրորը* պարզապէս կախարդում ու հմայում էր մարդկանց: Այդպէս, տարիների ընթացքում Կանաչեանը դարձաւ Հայաստանի երաժշտական դասական մշակոյթի անկապտելի, անտրոհելի մասը: Մեծատաղանդ կոմպոզիտորը այլեւս իր արժանի ու մնայուն տեղն ուներ մեր ազգային գիտակցութեան մէջ:

Կոմիտաս վարդապետը ժամանակին իր բազմաթիւ սաներից առանձնացրել է մի քսան-քսաներկու հոգու: Ըստ ամենայնի, Վարդապետը նրանց հետ մեծ յոյսեր է կապել: Բայց կեանքն էլ իր թելադրանքն ունի, կեանքն էլ իր ընտրութիւնն է անում: Շուտով այդ քսան-քսաներկու հոգուց Վարդապետի շուրջը մնում է միայն հինգ հոգի, բայց իրօք ընտրեալ հինգ հոգի: Հետեայ մի լուսանկար պահել է այդ մեծ ընտրութեան, հաւատարմութեան ու հարազատութեան պատկերը՝ Վարդապետը իր սիրելի սաների հետ՝ Վաղարշակ Սրուանձտեանց, Բարսեղ Կանաչեան, Վարդան Սարգսեան, Արտաշէս Աբաջեան, Հայկ Սեմերճեան եւ Միհրան Թումաճան, 1914 թիւ, Կ. Պոլիս: Նրանք Վարդապետի ընտրեալ սաներն էին, եւ նրանցից իւրաքանչիւրն իր մէջ անպայման մաս ուներ մեծ երաժշտի անձից, ձիրքից, նկարագրից: Վստահօրէն կարելի է ասել, որ Կանաչեանը առաջինն էր հաւասարների մէջ: Նա կարողացաւ ստեղծել երաժշտութիւն, որ արտայայտութեամբ եւ արտայայտչականութեամբ լինելով տարբեր, ոգով, ներքին բովանդակութեամբ եւ էութեամբ շարունակում էր Կոմիտաս Վարդապետի մեծա-

գործութիւնը, ինչով որ իր երաժշտութիւնը արժանի է դրուելու իր մեծ ուսուցչի ստեղծագործութեան կողքին: Կանաչեանի լաւագոյն խմբերգերը՝ *Տալիլօն, Յոյ Նարը, Վարդերի Յետը*, իր սքանչելի մեներգերը՝ *Ուռին, Ալվարդի Երագը, Պծինկօն* եւ միւսները մեր երգարուեստի վաւերական արժէքներն են: Այո, դրանք կատարեալ ստեղծագործութիւններ են, բայց ուրիշ է իր *Օրօրը*: Այդ երգի մոգական ուժն ու աննկարագրելի հմայքը թուում են այլեւս անվախճան ու անվերջանալի:

Բարսեղ Կանաչեանի *Օրօրը* մեզ՝ հայերիս համար սքանչելի երգ լինելուց զատ նաեւ այլ խորհուրդ եւ իմաստ ունի:

Քրիստոնեայ շատ ժողովուրդներ ստեղծել են իրենց Տիրամօր պատկերը: Ռաֆայէլի «Սիքստինեան Տիրամայրը» դէպի մեզ է գալիս դարերի միջով ու երկնքի վրայով: Հայկական կեանքի ողբերգական ժամանակների նախաշեմին մեծ նկարիչ Վարդգէս Սուրենեանցը ստեղծեց մեր՝ հայերիս Տիրամօր պատկերը՝ իր «Տիրամայրը Մանկան Հետ» կտաւը: Սուրենեանցի Տիրամայրը պէտք է պահեր-պահպաներ հայերին ու հայութեանը: Սուրենեանցի Տիրամայրը հայուհի է, հայ մայր: Նա հայ Տիրամայր է, որ մարմնաւորում է երկնային եութեան եւ երկրային, հողեղէն գոյութեան՝ հայ կնոջ, հայ մօր կերպարի կատարեալ համադրութիւն: Իր զաւակի չարչարանքներն ու խաչ ելնելը նա կը տեսնի երկուսուկէ տասնամեակ յետոյ, երբ Մանուկը հասակ կ'առնի, 1915ին:

Մենք ամէնքս, համայն քրիստոնեայ աշխարհը, գիտենք, թէ Տիրամայրը ինչպէս է ողբացել իր զաւակի մահը. մեծատաղանդ քանի՜ մարդ է կրկնել «*Stabat mater dolorosa*» (կանգնած է մայրը վշտահար): Բայց մենք գիտե՞նք, թէ Տիրամայրը ինչպէս է օրօրել իր Մանկանը, ինչպէ՞ս էր օրօրոցային երգում Նրան:

Ինձ թուում է, թէ ես գիտեմ, մենք՝ հայերս գիտենք պատասխանը: Սուրենեանցի Տիրամայրը, հա՛յ Տիրամայրը իր Մանկան համար երգել է երկնային մի մեղեդի, գեղեցկագոյն մի երաժշտութիւն, լեցուն մայրական սիրոյ անհուն բերկրանքով եւ վերերկրային խանդաղատանքով, որ յետոյ, դարեր անց, անիմանալի մի հրաշքով ու կախարդանքով, լսել ու գրի է առել երաժիշտ Բարսեղ Կանաչեանը: Ինձ համար իր *Օրօրը* Տիրամօր օրօրոցայինն է:

Եթէ Կանաչեանը գրեր միայն *Օրօրը*, արդէն մեծ երաժիշտ էր լինելու:

Ես գիտեմ Կանաչեանի գործերի մեծ մասը, գիտեմ, որ իր *Աբեղան* օպերան հայ ազգային օպերաների շարքում իր առանձին տեղն ունի, բայց եւ գիտեմ, որ *Օրօրի* հմայքը տեսելու է այնքան ժամանակ, քանի դեռ լուսնի ներքոյ հնչելու է հայերէն խօսքը...

Ամէն մի իսկական արուեստագետ իր ստեղծագործութեան մէջ ներդնում է իր եութիւնը, իր նկարագրի, իր ներաշխարհի հարստութիւնն ու հմայքը: Անշուշտ, Բարսեղ Կանաչեանը նոյնպէս: Բայց ճիշտ

կը լինի ասել, որ արուեստագետի հոգեկան հմայքն ու գեղեցկությունը երբեմն, փոխակերպուելով, ա՛յլ արտայայտություն են ունենում՝ փոխանցում են իր գաւակներին: Ես սրանում խորապէս համոզուեցի, երբ 2000 թուականին իրերի պատեհ բերումով յայտնուեցի Պէյրուքում եւ բախտ ունեցայ ծանօթանալու եւ մօտիկից ճանաչելու Բարսեղ Կանաչեանի աւագ դստերը՝ Սեդա Կանաչեան-Թիւսիւզեանին:

Չափազանցություն չի լինի, եթէ ասեմ, որ Սեդա Կանաչեանի նկարագրի մէջ իր հօր երաժշտութեան ներքին ողջ գեղեցկութեան հմայքը կայ: Մեր ծանօթութիւնը շուտով վերածուեց մի բարեկամութեան, որն ինձ համար անչափելի հարստութիւն է:

Սեդա Կանաչեանի պարզ ու գեղեցիկ բնակարանը Պէյրուքում մի իւրօրինակ հաւաքատեղի է, մի իսկական գրական սալոն, 19րդ դարի ֆրանսիական գրական սալոնների ոգով եւ օրինակով: Այստեղ մշտապէս հաւաքւում էին իր մտերիմները, իր սիրելի մարդիկ, իր պահապան հրեշտակները՝ Տոքթ. Յարութիւն Նիկոլեանն ու իր տիկին Էմման, Տոքթ. Նուրիջան Տեմիրճեանն ու իր տիկին Յասմիկը եւ էլի միջանի հոգի: Եւ յետոյ արդէն հրաւիրեալներն ու հիւրերը, հիմնականում գրականութեան ու արուեստի, մշակոյթի մարդիկ: Սեդայի տունը սիրոյ, մարդկային ջերմութեան եւ կենսական գեղեցկութեան մի հրաշալի տարածութիւն էր, մարդկային գեղեցիկ յարաբերութիւնների ընտրեալ մի վայր: Երբ անցնում էիր իր տան շէմը, յայտնում էիր բոլորովին ա՛յլ, ուրի՛շ մի մթնոլորտում, ուրի՛շ իրականութեան մէջ՝ կատարելապէս հայեցի, մարդկայնօրէն պարզ, հարուստ ու գեղեցիկ: Չկայ Յայաստանից Պէյրուք հասած գրականութեան ու մշակոյթի առնչուող որեւէ անձնաւորութիւն, որ հիւրընկալուած չլինի Սեդայի տանը, վայելած չլինի նրա ջերմ վերաբերմունքը:

Սեդան յաճախ հիւր էր ընդունում խմբերով: Երբ Յայաստանի Գրողների Միութեան մի մեծ բանակ հասել էր Պէյրուք, Սեդան քսան-երեսուն հոգու համար իր տանը փառաւոր ընդունելութիւն սարքեց՝ իր սերն ու ջերմութիւնը մաքրութիւնից փայլող ճերմակ սփռոցի պէս տարածելով իր ընդարձակ սեղանի վրայ, իր հիւրերի առջեւ... Սա Սեդա Կանաչեանի ապրելու ձեւն է տարիներէ իվեր, իր կեանքի իմաստը, իր սերն ու խանդաղատանքը Յայաստանի ու հայութեան հանդէպ:

Ահա թէ ինչու եմ ասում, որ Բարսեղ Կանաչեանի երաժշտութեան գեղեցկութիւնն ու հմայքը այսօր տեւում են իր աւագ դստեր՝ Սեդա Կանաչեանի բնաւորութեան ու նկարագրի մէջ:

Մի միջադէպ եմ ուզում յիշել անցեալից: Մի անգամ Պէյրուք գնացի իմ սիրելի ընկեր Աշոտ Շաբոյեանի հետ: Աշոտը խոր ու նուրբ մարդ էր, արուեստի ու մշակոյթի մարդ, երկրներ, քաղաքներ, մարդիկ տեսած ու ճանաչած անձնաւորութիւն, մարդկային առօրեայ յարաբերութիւնների մէջ ազատ, անկաշկանդ ու բնական: Ինչպէս որ միշտ է լինում, Սեդան

անմիջապես իր տուն հրաւիրեց: Աշոտը, նկարիչ ընկերս՝ Շահե Տեր-Յարութիւնեանը եւ ես գնացինք այցելութեան: Անշուշտ, Սեդայի սիրելի ընկերները՝ իր ողջ շքախումբը, արդէն այնտեղ էին: Նոյն ջերմ ու գեղեցիկ մթնոլորտը, նոյն մարդկային սիրոյ տարածութիւնը՝ լի խօսք ու զրոյցով, հումորով, մարդկային յարաբերութիւնների պարզ ու բնական գեղեցկութեամբ: Իմ ընկեր Աշոտը այդ օրը մի տեսակ իրեն նման չէր, մի տեսակ ուրիշ էր, թուում էր շփոթուած ու կաշկանդուած:

Երբ ուշ ժամի արդէն դուրս էինք եկել եւ մեր կեցութեան տեղն էինք վերադառնում, Աշոտը երկար ժամանակ լուռ էր, չէր խօսում: Յետոյ ասաց.

– Գիտեք, երբ մեր գրքերում, վեպերում կարդում էի հայ ազնուականութեան, հայ իշխանական տների, հայ իշխանների ու իշխանուհիների մասին, միշտ ներքուստ թերահաւատ էի, մի տեսակ հաւատալս չէր գալիս: Ինքս ինձ ասում էի՝ մեր ռամիկ, գեղջուկ, կենցաղավարութեան մէջ կոպիտ ու չղկուած, յաճախ էլ՝ բռի ու անտաշ եւ մեր ժողովուրդը ու՝ ազնուականութիւն: Ի՞նչ ազնուականութիւն, ի՞նչ բան...

Այսօր հասկացայ, որ չարաչար սխալուել եմ: Փառքդ շատ, Աստուած, ես այսօր հայ ազնուական տիկին տեսայ... Ի՞նչ արիստոկրատ անձնաւորութիւն է, մարդկային ու հոգեկան ի՞նչ գեղեցկութիւն...

Աշոտն, իհարկէ, ճշգրիտ էր իր բնութագրումի, իր խօսքի մէջ:

Երաժշտութեան մոգական գեղեցկութիւնն ու հմայքը առեղծուածային են, այդ գեղեցկութեան ու հմայքի փոխակերպումները՝ առաւել եւս...

Բարսեղ Կանաչեան, *Օրոր*, Սեդա Կանաչեան...

Հմայքը տեսում է եւ անվախճան է...

ՆՐԱ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԵՐԸ ՀՆՉՈՒՄ ԵՆ ՆՈՅՆ ԹԱՐՄՈՒԹԵԱՄԲ³¹

Երուանդ Երկանեան

Բարսեղ Կանաչեանի մասին առաջին անգամ լսել եմ աշակերտական տարիներս՝ իմ շատ սիրելի ուսուցչից Ազատ Շիշեանից: Նա 20ականների վերջին Կիպրոսի Մելգոնեան Կրթական Հաստատութիւնում աշակերտել էր Կանաչեանին, եւ մեծ հիացմունքով էր խօսում իր ուսուցչի մասին: Պատանեկան տարիներս կոմիտասագետ Րոբերտ Աթայեանի խմբագրութեամբ առաջին անգամ Հայաստանում լոյս տեսաւ Կանաչեանի խմբերգերից եւ մեներգերից կազմուած ժողովածուն, որը թէեւ երբեք ամբողջական չէր, սակայն ընդգրկելով հեղինակի բաւականին լայն տարածում ունեցած մի շարք գործեր, որոշակի

Ա Ջ Ղ Ա Ր Ա Ր		
“ԳՈՒՍԱՆ” ՀԱՅ ԵՐԱԺՇՏԱՄԵՐ ՄՈՌՈՒԹԻՒՆ Տ Ո Ր Ե Ն Դ Ն Է Ա Ս Ե Ր Գ (ԴԵՐՈՂ ՏԱՐԻՆ) ՀԱՆՈՎԱԿԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԱԺԻՇՏ Բ. ԿԱՆԱՇՏԱՆԻ ՌԻԲՐԱՐ, 20 Յունիս 1947, իրիկուսու ժամը 9ին, Աճ ժողկե Համայնաբանի սրահը Տ Ո Ր Ե Ն Դ Ն Է Ա Ս Ե Ր Գ		
1.- ա) Ես գիտեմ բ) Այն մարդը ջան գ) Կես գնա	ԿՈՄԻՏԱՆ ԿԱՐԻՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱՐՈ ՋՐՔԱՐԻՈՒՆ	Խոբերդ Խոբերդ Մեներդ՝ Տիկ. Ժ. Աղյանեան
2.- Կախա ԽԺ	Բ. ԿԱՆԱՇՏԱՆ	Ջազերդ՝ Տիկ. Ք. Կամայեան և Տիկ. Ե. ԱՆՏԻՄԻՆ
3.- ա) Ջոզ գիտեմ բ) Միմեմեմեմ	Բ. ԿԱՆԱՇՏԱՆ	Մեներդ՝ Գ. Յ. Աղյանեան
4.- Ջազերդ 5.- Կախա	ԿՈՄԻՏԱՆ ԿԱՐԻՈՒՆ	Խոբերդ Մեներդ՝ Օր. Գ. Երամյանեան
Բ. ՄԱՍ		
6.- ա) Հարգանք բ) Գործն ա գ) Կարգի կրք	ԿՈՄԻՏԱՆ ԿԱՐԻՈՒՆ	Քառանգալ՝ Գ.Գ. Միմեմեմեմ ժանեան, Ջազ և Գեմեմեմեմ Մեներդ՝ Տիկ. Ք. Կամայեան ընկերակց. դանակի և Կառնապի
7.- Օրեր	Բ. ԿԱՆԱՇՏԱՆ	Խոբերդ
8.- Ընկ ձիկ	» »	Մեներդ՝ Տիկ. Է. Կրմանեան
9.- Մանուկ (Ա. Անկողութիւն)	» »	Խոբերդ
10.- Ընկ Ես	Բ. ԿԱՆԱՇՏԱՆ	Մեներդ՝ Տիկ. Ժ. Աղյանեան, Տիկ. Էրմանեան Խոբերդ, Մեներդ, Տիկ. Էրմանեան
Գ. ՄԱՍ		
11.- Դժոխք 12.- Ես Ես 13.- Կախա Կախա (Ուղեգրագրութիւն)	Կ. ՋՐՔԱՐԻՈՒՆ ԿՈՄԻՏԱՆ ԿԱՐԻՈՒՆ Բ. ԿԱՆԱՇՏԱՆ	Խոբերդ Մեներդ՝ Տիկ. Էրմանեան, Տիկ. Անտանեան Տիկ. Էրմանեան, Գ. Յ. Աղյանեան
Դժոխքի ընկերակցութիւն՝ Տիկ. ՄԱՐԻՆՈՒՆԻ ԲՈՐՈՐԱՐ ԴժՔ 200 Է. Ք. - Օրեանգրագրութիւն՝ 200 Է. Ք.		

ստանձնեմ Բեյրութի Զամազգայինի «Բարսեղ Կանաչեան» երաժշտական Զոլէշի տնօրէնի պարտականութիւնները եւ եօթ տարի վարեմ այն ամենայն երկիւղածութեամբ։ Առաւել, կարողանամ վայելել մեծ կոմպոզիտորի ազնուագարմ դատեր՝ Սեդա Թիւսիւզեան-Կանաչեանի մարդկային վսեմ, բարեպաշտ բարեկամութիւնը։ Ինձ համար շատ թանկ ու նուիրական եղան տիկին Սեդայի յիշողութիւններն ու պատմութիւնները հօր մասին, նրա վկայութիւնները Կանաչեանի ստեղծագործական կեանքի տարբեր շրջանների վերաբերեալ։ Կոմիտասի սաների մէջ Բարսեղ Կանաչեանը ունեցաւ իր առանձնայատուկ դերակատարութիւնը։ Իր ուսուցչի օրինակով, Կանաչեանը եւս ոչ միայն չբաւարարուեց ստեղծագործողի աշխատանքով, այլեւ քանիցս տարբեր քաղաքներում կազմեց երգչախմբեր, ունեցաւ բազմաթիւ համերգեր՝ դաստիարակելով սփիւռքահայ բազմաթիւ սերունդներ հայեցի ոգով եւ տեսլականով։ Իր տաղանդի եւ աշխատասիրութեան շնորհիւ Բարսեղ Կանաչեանը, հաւատարիմ մնալով իր մեծ ուսուցչի պատգամներին, նոր ստեղծագործութեան հիմքում դրեց ժողովրդական երգը եւ իր սեփական երաժշտական լեզուն ու ոճը ստեղծելով հարստացրեց հայ ազգային երաժշտական մշակոյթը բացառիկ գեղեցիկ արժեքներով։ Ահաւասիկ, իր մահուանից էլ շուրջ 50 տարիներ անց, նրա ստեղծագործութիւնները հնչում են թե՛ Զայաստանում եւ թե՛ Սփիւռքում նոյն թարմութեամբ եւ շնչով, ասես դրանք հեղինակուած լինեն մեր օրերում։ Եւ շատ բնական է եւ արդար, որ

պատկերացում, այնուամենայնիւ, ստեղծում էր հեղինակի գործերի եւ դրանց արժանիքների մասին։ Իսկ ինչ վերաբերում է Կանաչեանի Օրորին, ապա ես եւս, ուրիշ հազարաւորների պէս, քնել ու մեծացել եմ մայրական անուշ մրմունջների ներքոյ։ 60ականներին արդէն, շնորհիւ մեծագոյն երաժիշտներ Գոհար Գասպարեանի եւ Յովհաննես Չեքիճեանի, Կանաչեանի որոշ ստեղծագործութիւններ սկսեցին հնչել հայաստանեան բեմահարթակներից։ Եւ ում մտքով կարող էր անցնել (մանաւանդ այդ տարիներին), որ տարիներ անց, օրերից մի օր ես՝ անարժանս պիտի

սփիւռքեան պայմաններում ստեղծուած եւ մինչ օրս գոյատեւող երաժշտական կրթական հաստատութիւնը՝ Երաժշտանոց-Քոլէջը պիտի կրէր մեծ վարպետ Բարսեղ Կանաչեանի անունը, որն այսօր 35 տարիներ վստահօրէն գործում է Պէյրուսի մէջ եւ Կանաչեանական պատգամներով սերունդներ դաստիարակում հայկական ոգով եւ շաղախով:

Լրացաւ մեծ կոմպոզիտորի 130ամեակը: Փառք եւ յաւիտենականութիւն իրեն:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- 1.- *Ահեկան*, թիւ 3-4, 1968 եւ թիւ 1-2, 1970:
- 2.- Պէտք չէ մոռնալ որ Կանաչեան իր կեանքի ընթացքին ոչ միայն երկու անգամ Պոլսկարիա գտնուած է, 1890ական դեպքերէն ետք եւ 1905էն 1908, այլ այս երկրորդ շրջանին եղած է թափառական երաժիշտ՝ շրջելով քաղաքէ քաղաք, նուագելով քազի-նօներու յատուկ նուագախումբերու մէջ, ունկնդրելով եւ արձանագրելով տեղական երգերը եւ նուագահանդեսներ սարքած (Պ. Ա.):
- 3.- Այդ մէկը ցարդ չէ իրականացած:
- 4.- *Բագին*, Յունուար եւ Փետրուար 1974: Չայն կը վերահրատարակենք փոքր յապաւումներով, զանց ընելով նաեւ այլուր՝ Նոյն խնդրին անդրադարձած հատուածները: Յօդուածը լոյս տեսած է նաեւ *Հայրենիքի* (14 Ապրիլ 1988) մէջ:
- 5.- Այս հատուածին յաջորդող «*Նանօր*»-ու վերլուծութիւններուն աւելի մշակուած տարբերակին կը հանդիպինք Կանաչեանի երեք խտասալիկներուն հրատարակութեան կցուած գրքոյկին մէջ, ուստի զանց կ'առնենք այստեղ:
- 6.- Լոյս տեսած՝ երեք խտասալիկներուն կցուած գրքոյկին մէջ: Չայն կու տանք փոքր յապաւումներով: Հեղինակը, *Ասպարէզի* 19 Ապրիլ 2001ի թիւին մէջ եւս ստորագրած է յօդուած մը՝ «Բ. Կանաչեանի երկերու Երեք հիտ Սալիկները»:
- 7.- Այս հատուածը գրեթէ բառացի կրկնութիւնն է *Բագինի* Փետրուար 1974ի թիւով լոյս տեսածին մէկ հատուածին: Չայն կու տանք՝ ներառելով այն մասը յաւելումները որոնք կան *Բագինի* տարբերակին մէջ:
- 8.- Կանաչեանի երաժշտական գործունեութեան քառասնամեայ յոբելեանի գրքոյկէն, Պէյրուս, 1946, վերահրատարակուած՝ *Նայիրի* 12 Մայիս 1957:
- 9.- 8 Յունիս 1946ին արտասանուած այս խօսքը վերատպուած է նաեւ *Կամքի* 29 Նոյեմբեր 1996ի թիւին մէջ, Կանաչեանի ծննդեան 110ամեակին առթիւ:
- 10.- *Նայիրի*, 12 Մայիս 1957. նաեւ՝ *Երիտասարդ Հայուհի*, Մայիս 1967, թիւ 5:
- 11.- *Հայրենիքի* Չայն 28 Մայիս 1967: Յապաւում ենք կենսագրական հատուածը:
- 12.- Հեղինակին *Սփիւռքի Հայ Երաժիշտները* հատորէն (Երեւան, 1968):
- 13.- Բարսեղ Կանաչեանի մահուան առաջին տարելիցին առիթով, Գեորգ Գանտա-հարեանի արտասանած խօսքը՝ 12 Մայիս 1968ին կազմակերպուած յուշահանդեսին. նաեւ՝ *Ազգ* 23 Ապրիլ 2011:
- 14.- *Նոր Կեանք*, 12 Դեկտեմբեր 1985 եւ այլուր, յապաւումով:
- 15.- Կանաչեանի հարիւրամեակին նուիրուած գրքոյկէն:
- 16.- Կանաչեանի հարիւրամեակին նուիրուած գրքոյկէն. նաեւ՝ *Չարթօնք*, 3 Յունիս 1999:
- 17.- *Նաւասարդ*, Նոյեմբեր 1985, Դ. տարի, թիւ 40. նաեւ՝ *Ասպարէզ*, 17 Հոկտ. 1986:
- 18.- Երեւանի մէջ Աթայեանի խմբագրութեամբ լոյս տեսած Կանաչեանի յօրինումներու ժողովածուին ներածականը: Փոքր յապաւումներով:
- 19.- *Նաւասարդ*, Նոյեմբեր 1985, Դ. տարի, թիւ 40:

- 20.- *Կամք*, 29 Նոյեմբեր 1996, յապաւումով:
- 21.- *Յառաջ Միտք եւ Արուեստ*, 3 Նոյեմբեր 1996, յապաւումով:
- 22.- Ալեմշահ ունի սեմֆոնիք նուագախումբի համար գրուած շատ կարեւոր երկեր: Ափսոս որ անոնք քիչ կը նուագուին այսօր, ինչպէս՝ *Աւարայրի Պատերազմը*, *Յեքիաթը*, *Արեւելեան Գիշերները* եւն. (Կ. Ա.):
- 23.- Ինքնին գիտ մը չէ, քանի որ արեւմտեան երգահանները դարեր առաջ գործածած են *քանթաթներու*, *օրաթորիծներու* մէջ: Կանաչեան ճարտար կերպով ներմուծած է մեր խմբերգերուն մէջ (Կ. Ա.):
- 24.- Երգչախումբ մը աւելի *ճշգրիտ* պէտք է երգէ, երբ արհեստավարժ նուագախումբ մը մասնակցի կատարողութեան (Կ. Ա.):
- 25.- Կարպիս Ափրիկեանի ծննդեան 70ամեակին առթիւ, Փարիզի Սիփան-Կոմիտաս երգչախումբը Նոյնիքն Ափրիկեանի ղեկավարութեամբ, 30 Նոյեմբեր 1996ին համերգ մը տուաւ Օփերա Զոմբի սրահին մէջ, ուր Ափրիկեան, Կանաչեանի *Նանօրի* նուագազրութիւնը ձօնեց Կանաչեանի ծննդեան 110ամեակին:
- 26.- *Ազդակ*, 23 Դեկտեմբեր 2011, յապաւումով:
- 27.- *Հայաստան*, Երեւան, 17 Մայիս 2002:
- 28.- *Գրական Թերթ*, 21 Մարտ 2003. նաեւ՝ *Ազդակ* 12 Յունուար 2004: Ան գրեթէ կրկնութիւնն է *Սովետական Արուեստ* ամսագրի 1964ի 4րդ համարին մէջ լոյս տեսած յօդուածին, որուն կատարած ենք կարգ մը յաւելումներ՝ *Գրական Թերթի* վերոյիշեալ թիւէն, ներառեալ՝ Ցիցիկեանի գործունեութեան վերաբերեալ հետեւեալ լուսաբանութիւնը. «Բարսեղ Կանաչեանի անունը այսօր քաջ ծանօթ է Հայաստանում: Նրա ստեղծագործութիւնները սիրում եւ կատարում են բազմաթիւ երաժիշտներ, մենակատարներ եւ երգչախմբեր, իսկ կանաչեանական *Օրորը* յայտնի է Նոյնիսկ երաժշտութիւնից շատ հեռու մարդկանց: Սակայն քչերը գիտեն, որ Կանաչեանի անունը Հայաստանը ճանաչեց ջութակահարուհի Անահիտ Ցիցիկեանի շնորհիւ: Նրանց առաջին հանդիպումը տեղի ունեցաւ Պաղտատում, 1963 թուականին: ... Հայաստան վերադառնալուց յետոյ մէկը միւսին յաջորդեցին աւելի քան երկու տասնեակ յօդուածներ եւ ռատիօհաղորդումներ՝ տեղական եւ մոսկովեան մամուլում...»:
- 29.- *Հորիզոն*, 13 Յունիս 2011, յապաւումներով:
- 30.- Գրուած՝ Տոքթ. Յ. Նագուլեանի առաջարկով:
- 31.- Գրուած՝ Ա. Տազետեանի խնդրանքով:

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

8

ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՉԵԱՆ ԸՆՏԱՆԻՔԻՆ ԾԱՌԸ

1926ին կազմուած Բարսեղ եւ Քնար Կանաչեան ամուլը կ'ունենայ երկու դուստր՝ Սեդա (ծն. 19 Նոյեմբեր 1927, Նիկոսիա) եւ Այտա (ծն. Նիկոսիա, 1929): Քնար կը մահանայ 1929 Յունիսի վերջաւորութեան, ու Կանաչեան կը կնքէ իր երկրորդ ամուսնութիւնը՝ Քրիստինէ Գալֆայեանին հետ, Գալֆայեանի ծննդով Ռեյնա, 1934ին:

Սեդա Կանաչեան ինքնաշխատութեամբ սկսած է դաշնակ նուագել. «դժուարութեան պարագային հայրս կ'օգնէր, ցուցմունքներ ընելով»*: Ամուսնացած է հալէպահայ Նշան Թիւսիւզեանի (1909-1980) հետ 1946ին, ունեցած չորս զաւակ՝ Ծովիկ (ծն. 1947), Վահէ (ծն. 1948), Յօղիկ (ծն. 1952) եւ Շաղիկ (ծն. 1959): 1961ին տեղափոխուած է Պէյրութ: 1974ին, զաւակ-

*) Բոլոր չափերտեալ նախադասութիւնները կը պատկանին Սեդա Կանաչեանին:

ները կը մեկնին Մ. Նահանգներ: Այնուհետեւ, ան կը նուիրուի կամաւոր ծառայութեան: Կը պաշտօնավարէ Կարմիր Խաչի դեղարանին մէջ, 1983-92՝ կը դառնայ Կարմիր Խաչի Կեդրոնական Կոմիտէի անդամ, ստանձնելով Կեդրոնական Դեղարանին, 24 մասնաճիւղերուն եւ շրջուն դեղարանին պատասխանատուութիւնը: Ան միաժամանակ կը ստանձնէ անդամաւործ հիւանդներու կարիքներով զբաղող խումբին պատասխանատուութիւնը: 1992ին կ'անցնի Լիբանանահայ Օգնութեան Խաչի Արաքսի Պուլլորճեան Կեդրոն, կը կամաւորագրուի բժշկական բաժնին եւ կը ծառայէ մինչեւ 2015 Հոկտեմբեր, որմէ ետք կ'անցնի Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի Հիւանդանոցի բնաւորածարանի արեան քննութեան արդիւնքներու բաժնի, եւ կը ծառայէ մինչեւ իր մեկնումը Մ. Նահանգներ: Սեղա Կանաչեան եղած է Հալէպի մէջ վարչական, ապա Պէյրութի մէջ ծառայած է Համազգայինին, ՀՄԸՄին եւ Օգնութեան Խաչին:

Այտա Կանաչեան «շատ շնորհք ունէր գծագրութեան. նկարիչ բարեկամուհիլէ մը միքանի դասեր առնելէ ետք ինքնաշխատութեամբ սկսաւ գծել»: Ամուսնացած է 1950ին՝ իրաքահայ Գեղամ Սիրմէնեանի հետ, ունեցած է երկու զաւակ՝ Արա եւ Թիլտա: Մահացած է 1985ին:

Ռիթա Կանաչեան «մօրս պէս գեղեցիկ ձայն ունէր: Հայրս ըսաւ իրեն. 'ես քեզ կ'առաջնորդեմ, դաս առնելու պէտք չունիս'»: Ամուսնացած է 1961ին, իրաքահայ Նշան Սկրտիչեանի հետ, ունեցած մէկ զաւակ՝ Տիգրան:

«Քրիստինէ Գալֆայեան Կանաչեան ծնած է Եգիպտոս, 1902ին եւ մահացած Պաղտատ, 1986ին: Հայրը եղած է ոսկերիչ, արուեստասէր մարդ եւ ուզած է որ զաւակները արուեստի հետեւին: Եղած են երկու քոյր, մէկ եղբայր: Եղբայրը՝ Օննիկ Գալֆայեան - ծածկանունով Վոլքեր - եղած է նշանաւոր դերասան: Քրիստինէ հետեւած է դաշնակի եւ ձայնամարզութեան՝ որպէս օփերային մեներգչուհի: Չայնամարզութեան դասընթացքները չէ աւարտած, հօրս հետ ամուսնանալուն պատճառով: Շատ գեղեցիկ ձայն ունէր. կը նուագէր ու կ'երգէր օփերաներուն այլ մարդու թէ իզական արիւնները: Շատ մեծ տիափազուն ունէր ձայնի: Սահուն կը խօսէր ֆրանսերէն, անգլերէն եւ եգիպտական արաբերէն: Մքանչելի կողակից էր հօրս համար, մանաւանդ՝ հօրս աչքերը կորսնցնելէն ետք, կրնամ ըսել որ իր աջ բազուկն էր. շատ տանտիկին էր, հոգածու մայր»:

«1968ին Բոքերտ Աթայեանը խոստացած էր ամենաշուտը փոխադրել աճիւնները Կանաչեանի՝ Երեւան: Ինծի համար միշտ ցաւ է, որ հայրս միշտ կ'ըսէր որ 'իմ վարպետին քով թաղուիմ': Երբ Կոմիտաս Ֆրանսա մահացաւ, ըսաւ՝ լաւ է, որ մօտ մահացաւ: Քրիստինէ ինծի կը փոխադրե՞ս իր քով': Երբ Կոմիտասի աճիւնները փոխադրեցին Երեւան, հայրս յուսահատեցաւ, ըսաւ 'այլեւս յոյս չկայ որ հոն փոխադրուիմ'»:

ՍԵՂԱ ԿԱՆԱԶԵԱՆԻ ԼԻՔԱՆԱՆԷՆ ՈՂՋԵՐԹԸ

Նստած՝ Սեղա Կանաչեան եւ Տոքթ. Էմմա Նազուլեան,
ոտքի՝ հատորի նախաձեռնող՝ Տոքթ. Յարութիւն Նազուլեան,
Դոկտ. եւ Տիկ. Անդրանիկ եւ Ալինա Տազէսեաններ
եւ Տիար Երջօ Սամուէլեան:

ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆԻ ԲԱՐՍԵՂ ԿԱՆԱՉԵԱՆ ԵՐԱԺՇՏԱՆՈՑԸ¹

Դասական հայ երգ երաժշտության նախանձախնդիրներ, որպեսզի պահպանուի եւ յարատեւ Բարսեղ Կանաչեանի դաւանած երաժշտական ասանդը, 1983ին հիմնեցին Համագգայինի Բարսեղ Կանաչեան Երաժշտական Գոլէճը, Նորաշէնի (Պուրճ Համուտ) Սրբոց Վարդանանց Եկեղեցւոյ հովանիին տակ գործող Ազգ. Նուպարեան Վարժարանին մէջ: 1987ին Գոլէճը փոխադրուեցաւ Համագգայինի նորակառոյց Լեւոն Շանթ Արուեստից Կեդրոնը. աւելի ետք մասնաճիւղ մը

հաստատուեցաւ ՀՍԸՄ-Աղբալեան Մարգամշակութային Համալիրի «Ժ. Եւ Յ. Խաչատուրեան Կեդրոն»ին մէջ:

Համագգայինի Լիբանանի Շրջանային Վարչութեան հովանաւորութիւնը վայելող ոչ-շահադիտական այս հաստատութիւնը իր առաջին շրջանաւարտները տուաւ 2000 Մայիսին:

Գոլէճը կ'իրագործէ ակադեմական, սիրողական եւ արհեստավարժ գուգահետ ծրագրեր: Գոլէճին երաժշտական ծրագիրը կ'ընդգրկէ գործնական եւ տեսական բաժիններ: Գործնական բաժնով կ'ուսուցանուի դասական

1.- Կարելի չէ չանդրադառնալ Համագգայինի Բարսեղ Կանաչեան Գոլէճին՝ իբրեւ Բարսեղ Կանաչեանի երաժշտական ասանդի հաստատութեան կան շարունակում: Գոլէճին կենսագործունէութեան ներկայացումը, սակայն, դուրս կը մնայ այս հատորին ծրագրէն:

գործիքներու (դաշնամուր, թալոսթակ, կիթար, հարուածային գործիքներ, ջութակ, սրինգ) եւ հայ ժողովրդական նուագարաններու (շուի, տիոլ, տուտուկ, քանոն) նուագում: Տեսական բաժնով կ'ուսուցանուի երաժշտութեան տեսութիւն, երաժշտութեան պատմութիւն, հարմոնի, սոլֆեժ:

Գոլէճը կը կազմակերպէ աշակերտական ներքին ունկնդրութիւններ, դասարանային համերգեր, տարեկան հաշուետու համերգ, մասթրը-քլասներ, աշակերտները կը մասնակցին համալիբանանեան մրցոյթներու:

2015-2016 կրթաշրջանին, Գոլէճը ունեցաւ շուրջ 400 աշակերտ եւ 40 ուսուցիչ:

Յարդ Գոլէճը տուած է շուրջ 125 շրջանաւարտ, որոնք կը հարստացնեն լիբանանահայ թէ Սփիւքի գեղարուեստական յայտագրերու երաժշտական բաժինները: Շրջանաւարտներէն շատեր իրենց ուսումը շարունակած են Երեւանի Կոմիտասի անուան Երաժշտանոցը (որուն հետ համագործակցութեան պաշտօնական համաձայնագիր ստորագրուած է Նոյեմբեր 1991ին), թէ այլ երաժշտական բարձրագոյն հիմնարկներ:

 Լեւոն Շանթ Կեդրոն	
4	"Գ. եւ Հ. Արմէնեան" Սրահ
	"Արեգ" Թատերական Դպրոց
3	Թորոս Ռոսլին Կերպարուեստի դպրոց
2	Բ. Կանաչեան երաժշտանոց
	Կարկաչ երգչախումբ
1	Շրջ. Վարչութեան Գրասենեակ
	Բ. Կանաչեան երաժշտանոց
-1	Զնար Պարախումբ
	Գայեանէ Պարի Դպրոց

"كوسان". وفي رصيده أيضا نحو 30 أغنية أرمنية، أوبرا (1939) و 19 أغنية للأطفال.

وقد قلّدتَه على إعماله السلطات الفرنسية في لبنان وسام الـ *Ordre de Palme Académique* في سنة 1936، ولاحقا قلّده رئيس الجمهورية اللبنانية كميل شمعون وسام الارز اللبناني وكان ذلك العام 1955.

يعرض الكتاب لفصول عديدة من مسيرة كُناتشيان الموسيقية.. من سيرة حياته ومن تجربته كمربي. بالإضافة الى نحو مئة رسالة تبادلها مع زميل له على أكثر من نصف قرن تقريبا. كما يتطرق الكتاب الى خمسة مقالات تحليلية في مؤلفاته. عناوينها (عناوين مؤلفاته). كرونولوجيا حفلاته. وقائمة بالأغاني التي قدمتها جوقته "كوسان". مقالات نقدية عن حفلات وأداء "كوسان". أربعة مقابلات وأحاديث صحافية. مذكرات زوجته وابنته. شهادات لتلامذته وأعضاء فرقته الموسيقية. بالإضافة الى عدد كبير من الوثائق، الصور، مجموعات من "غلافات" الكتب، كما والإعلانات عن حفلاته والتي نُشرت في الصحف المحلية وقتها.

الكتاب (ملخص) ...

يروى الكتاب سيرة الملحن الارمني - اللبناني بارسىخ كئاتشيان (1885-1967) الذي اسس جوقه "كوسان" العام 1933 بُعيد مجيئه الى لبنان.

ولد بارسىخ كئاتشيان في رودوستو وكان من ضمن مجموعة الطلاب الخمسة الذين اختارهم ودرّسهم الموسيقار الارمني الكبير كوميتاس ليكونوا معاونيه في الأكاديمية الموسيقية التي كان بصدد انشائها. غير ان الحرب العالمية الاولى والابادة الارمنية حطمت كل هذه الاحلام. جرى تجنيد كئاتشيان في الجيش العثماني كمساعد طبيب في مستشفيات الدردنيل.. ليعزف لاحقا من ضمن الفرق الموسيقية العسكرية على الجبهة الشرقية من أرضروم. نفي كئاتشيان الى ديار بكر ومنها الى حلب.. حيث ومع نهاية الحرب قدم فيها حفله الأول بحضور الامير فيصل. لتبدأ مسيرة طويلة بعدها من الحفلات الموسيقية تنقل فيها من أضنة، اسطنبول، باريس، القاهرة، حلب، قبرص.. الى بيروت حيث إستقر.

في لبنان وكما ذكرنا أسس الكورس "كوسان"... وراح يقدم حفلاته الموسيقية في بيروت وطرابلس وزحلة ما بين العام 1933 و1957 (بالإضافة طبعاً الى دمشق، حلب واللاذقية). حفلات لاقت نجاحاً كبيراً ودائماً مع حضور مميز من مثل الرئيسان اميل اده وكميل شمعون؛ الرئيس رياض الصلح، الوزير حبيب ابى شهلا (...)، ووزراء ونواب وسياسيين بالإضافة الى مندوبي سلطات الإنتداب الفرنسي.

كئاتشيان هو اول موسيقار حوّل الاغاني الفولكلورية والشعبية اللبنانية (لا للحصر، "على دلعونا"، "زحلة يا عروس"، "زحلة يا دار السلام"، "دبق-دبق" الخ).. الى ريبرتوار - بوليفونية - من أربع اصوات قدمته فرقته

Content of the Book

No sooner had the Lebanese-Armenian composer and conductor Parsegh Ganachian (1885-1967) settled in Beirut in 1933 than he organized his choir, **Kusan**, and gave his first Lebanese concert that same year. A group of devoted supporters surrounded him and took over the organizational and administrative tasks of the choir.

For a quarter of a century, **Kusan** gave annual concerts in Beirut, Tripoli, Zahle, Latakia, Aleppo and Damascus, shaping the musical taste of the Armenians reconstructing their lives in Middle Eastern hostlands. These concerts were attended by presidents Emile Eddé and Camille Chamoun, PM Riad Solh, ministers, MPs and French mandatory officials.

Ganachian, a student of Gomidas, was a survivor of the Armenian Genocide. During WWI he served in the military hospitals of Dardanelles and the army brass band on the Eastern front of Erzurum. He was exiled to Diyarbekir, and finally to Aleppo, where he organized a choir and gave a concert in the presence of Amir Faysal. Ganachian's concerts and studies took him to Adana (Cilicia), Istanbul, Paris, Cairo, Aleppo, Cyprus and Beirut.

The **Kusan** choir triggered Ganachian to resume composing. He composed some 30 Armenian songs, an opera in 1939 and 19 children's songs. Ganachian transformed several Lebanese folk songs (*Ala Dal'una*, *Zahle Arous*, *Zahle Ya Dar El Salam*, *Debek-Debek*, etc.) into four-part harmony choir songs, which became a part of **Kusan**'s repertoire. These endeavors brought him state recognition. Ganachian was awarded the "*Ordre de Palme Académique*" by the French Mandatory authorities in 1936 and the *Ordre National de Cèdre* in 1955 by President Chamoun.

The book provides an extensive panorama of Ganachian's musical life. It comprises his biography and education, around one hundred letters he and his classmate exchanged for almost half a century, his five analytical articles on his compositions, a list of his compositions, a chronology of his choir performances and a list of songs performed by the choir **Kusan**, newspaper reviews on **Kusan**'s performances; four interviews, memoirs of his wife, daughter, students, and choir members; reviews of his compositions; documents; photos, book covers, and local newspaper announcements.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ	5
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԾԻՐԸ	9
Տալիօ	11
Վարդերի Յետ	13
Օրօր	16
Հոյ-Նար	18
Նանօր Նանօր (Ուխտագնացութիւն)	20
ԳՈՒՍԱՆԻ մեկնաբանած երգեր (1933-1957)	24
Յօրինումներ եւ դաշնաւորումներ	26
Հրատարակութիւններ	29
Համերգերու ժամանակագրութիւն	34
Յակոբ Իւլէգեանի յիշատակին	39
Խօսք Գոուսանին	42
ԿԱՆԱԶԵԱՆ -ԹՈՒՄԱՃԱՆ ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ (1918-1973)	45
ՅՈՒՇԵՐ	189
Գէորգ Սազճեան, «Բարսեղ Կանաչեան Ատանայի մէջ»	191
Նշան Խոշաֆեան, «Կանաչեանի համերգը առանց Կանաչեանի»	193
Զափրաստ, «Բարսեղ Կանաչեան եւ սկաւտական միջազգային տողանցքը»	195
Մուշեղ Իշխան, «Վերաքննելի»	196
Աստղիկ Բեթենճեան, «Մեծագոյն ցաւ»	199
Astrik Aznavorian, «Ganachian, my cousin Arax and the violin lesson»	203
Լիւսի Թոսպաթ, «Ո՞վ կրնայ մոռնալ Բարսեղ Կանաչեանը»	205
Շաքէ Տէր Մելքոնեան-Մինասեան, «Յուշեր Բարսեղ Կանաչեանէն»	208
Լիպարիտ Ազատեան, «Վերյիշումներ Բարսեղ Կանաչեանէն»	214
Արփիկէ Փեհլիւանեան, «Ծիծեռնակը բոյն կը շինէր...»	218
Գրիգոր Սրապեան, «Յուշերուս աշխարհէն»	222
Տոքթ. Է. Էլմաճեան, «Բարսեղ Կանաչեան որպէս երաժիշտ եւ խմբավար»	230
Սեդա Կանաչեան, «Յուշեր հօրս՝ Բարսեղ Կանաչեանի մասին»	233
Քրիստինէ Կանաչեան, «Անմոռանալի յուշեր»	242

ԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

307

Խորեն Ա. Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, «Յիշատակի Օրինութիւն»	308
Սիրան Սեգա, «Բարսեղ Կանաչեան. կեանքի մը պատմութիւնը»	309
Կոչ Յորելինական՝ Բարսեղ Կանաչեանի երաժշտական գործունեութեան քառասնամեակին առթիւ	336
Բարսեղ Կանաչեանի ամբողջական երկերու տպագրութիւնը	337
Թղթակից, «Կանաչեանի յորելեանը Հալէպի մէջ»	338
Յ. Զ., «Բ. Կանաչեանի քառասնամեայ գործունեութեան յորելեանը համազգային մեծարանքի եւ սիրոյ ցոյց մը եղաւ»	340
«Կանաչեանի յորելեանը Կիպրոսի մէջ»	344
Սիրան Սեգա, «Ուղերձ՝ Բարսեղ Կանաչեանի երաժշտական գործունեութեան քառասնամեակին առթիւ»	345
Թ., «Բ. Կանաչեան Մայրիներու Ա. Կարգի Շքանշանով պարգևատրուեցաւ լիբանանեան կառավարութեան կողմէ»	349
Տիգրան Թոսպաթ, «Լիբանան սուգի մէջ»	351
Yolande Adjemian, “La Mort du maître Ganatchian endeuille la famille libanaise. Une fin? Non, un commencement! Nous te gardons maître, en terre libanaise”	355
Մուշեղ Իշխան, «Դամբանական»	359
Շահանդուխտ, «Բարսեղ Կանաչեանը թաղեցինք երգով»	361
Յաւակցագրեր	363
Վկայութիւններ	365
Ա. Տազետեան, «Կոմիտաս վարդապետի հինգ սաները»	370

ՄԱՄՈՒԼԻ ԱՐՁԱԳԱՆԳՆԵՐ

379

Գարեգին Կաթողիկոս Տանն Կիլիկիոյ, «Օրինագիր Կրօնական Համերգի Առիթով»	380
Գեորգ Արապաճեան, «Հայ առաջին համերգը»	381
«Հայ կեանք. համերգ»	382
Գեորգ Արապաճեան, «Հայ կեանք. Պրն. Կանաչի համերգը»	383
Յ. Յովսէփեան, «Կոմիտաս վարդապետի հինգ սաներու համերգը»	384
Կ., «Պրն. Բ. Կանաչեանի հայ համերգը»	386
Օ. Մ., «Պրն. Բ. Կանաչեանի երկրորդ համերգը»	387
Արեւ, «Կիրակիի համերգը ղեկավարութեամբ Բ. Կանաչեանի»	389
Ֆարիատ, «Բարսեղ Կանաչեանի համերգը Աղեքսանդրիոյ մէջ»	390
«Պ. Կանաչեանի համերգը»	391
<i>Երիտասարդ Հայուհի, «Արձագանգ»</i>	391
Թղթակից, «Կանաչեանի համերգը Սօւր-Օլուքի մէջ»	392
«Հայկական մեծ համերգ Թրիփոլիի մէջ»	394

Տոթթ. Լ. Փոթուգեան, «Հայ երգին մեծ ուժը»	395
Է. Մալոյեան, «Պրն. Բ. Կանաչեանի համերգը»	396
Diana Takieddine, “Une révolution dans la technique de la musique arabe l’oeuvre de M. Ganatchian”	399
Շահրոզ, «Նոր էջ մը արաբական երաժշտութեան մէջ»	400
Թրգմ. Ե. Տարօնեան, «Յառաջապահ մը»	402
Ներկայ մը, «Պրն. Բ. Կանաչեանի աշակերտական ունկնդրութիւնը»	404
Սեզա, «Տպաւորութիւններ... (Աբեղան օփերայի ներկայացումին առթիւ)»	406
Տ., «Զայնի եւ ճպոտի վարպետը (Աբեղանի ներկայացման առթիւ). օփերա Աբեղան՝ Պէրյուրի մէջ»	410
Վ., «Աբեղան օփերա, 2 արար 1 պատկեր, հեղինակ՝ Բ. Կանաչեան»	412
Վ., «Գուսան Երգչախումբի համերգը»	415
Յ. Ս., «Գուսանի համերգը»	416
Ն., Կանաչեանի համերգը Ամերիկեան Համալսարանին մէջ»	417
Գ. Արշաւ, «Հայ երգը Դամասկոսի մէջ»	418
Երաժշտասեր, «Գուսանի համերգը»	420
Խմբագրական, «Ինչու՞...»	421
Մուշեղ Իշխան, «Գուսան Երգչախումբին համերգը	424
<i>L'Orient,</i> “Le concert annuel des choeurs arméniens Koussan”	425
<i>Ազդակ,</i> «Գուսանի տասնամեակը»	427
Մ. Իշխան, [«Տասը տարի»]	429
Անդրանիկ Ծառուկեան, «Կանաչեան Հալէպի մէջ»	433
Տ., Գուսանի համերգը (Սէն Ժոզէֆ, 22 Յունուար)»	435
<i>Պաշիր,</i> [«Արաբական արձագանգ»]	436
Յ.Մ.Ա., «Կանաչեանի համերգը (Ամերիկեան մատուռ, 28 Մարտ)»	437
Յ. Վրդ. Գալայճեան, «Կրօնական համերգ Պրն. Բ. Կանաչեանի»	438
Յ.Մ.Ա., «Հայ ժողովուրդը իլուր հայ երգին»	440
Հայ մը, «Հայ երգը Լաթաքիոյ մէջ»	442
Երուանդ Պարսումեան, «Երգի հմայքին տակ...»	444
Սեզա, «Հայ երգի նոր պանծացումը. օտարները հիացումով կ’ունկնդրեն»	446
Արմատունի, «Գուսանի համերգը (Կրան Թէաթր, 12 Մայիս)»	450
Տ., «Երաժշտասերի տպաւորութիւններ»	451
Ն., «Երաժշտագետ Բ. Կանաչեանի համերգը»	453
Սեզա, «Բարսեղ Կանաչեան»	455
Հայր Ներսէս Ակիսեան, «Բարսեղ Կանաչեան իր 40-ամեայ գործունեութեան բարձրաւանդակին վրայ»	458
Օ. Թ., «Արդար հատուցում»	459
Հրաչ Բաշարենց, «Տարեկան համերգ Գուսան Երգչախումբի»	462
Հայր Գրիգոր Հեպոյեան, «Բարսեղ Կանաչեանի տարեկան համերգը»	463
Ա.Ն., «Բարսեղ Կանաչեան»	465
Վ. Ազկիւլ, «Յուշեր ու նիշեր կու գան ու կ’երթան...»	466

Տիրան Անդրեասեան, «Անգաղտնապահ ակնարկ մը	
Պ. Կանաչեանի ներկայ աշխատութեան սրահէն ներս»	467
Ս. Բաբելեան, «Պրն. Բարսեղ Կանաչեան ինչպէ՞ս կը մարզէ	
իր երգչախումբը»	469
Ա. Ն., «Բարսեղ Կանաչեանի համերգը»	471
Տոքթ. Եղուարդ Սիմքէշեան, «Պրն. Բ. Կանաչեանի համերգը.	
ապրիս, խոհուն ու սիրելի վարպետ, հոգիով կանաչ մնաս	
միշտ եւ աջքերով միշտ լուսաւոր»	472
Գոհարիկ Տիրատուրեան, «Բարսեղ Կանաչեան.	
Կոմիտաս վարդապետի յաջորդը մեր մէջ»	474
Աւետիս Յ. Գալֆայեան, «Ո՞րքան օգտուեցանք Պրն. Բ. Կանաչեանէ»	475
«Յանուն մշակոյթի պահենք Կանաչեան երգչախումբը»	477
Եղուարդ Սիմքէշեան, «Բարսեղ Կանաչեան. անմահ անուն մը մեր	
երաժշտական կեանքին եւ գեղարուեստական պատմութեան մէջ»	478
Գ. Արշաւ, «Գուսանի համերգը Դամասկոսի մէջ»	480
Շուշան Թիւրապեան, «Բ. Կանաչեանի համերգը»	482
Վ. Ն., «Բ. Կանաչեանի համերգը»	483
<i>Ամէնուն Տարեգիրքը, «Բարսեղ Կանաչեանի արուեստը»</i>	484
Տ., «Գուսանի համերգը»	487
<i>Այգ, «Կանաչեան առեղծուածը»</i>	490
<i>Le Soir, “Le maestro Ganatchian a triomphe hier a l’UNESCO</i>	
<i>pour son jubilé d’argent”</i>	490
«Պատմական»	491
«Գուսանի քառորդ դար գործունեութիւնը Սփիւռքի մէջ»	493
Մուշեղ Իշխան, «Գուսան ու Բարսեղ Կանաչեան»	495
Անդրանիկ Ծառուկեան, «Դաւա՛ր մնացեք...	
(Գուսանի 25ամեակին առիթով)»	497
Էւա Տերվիշեան, «Բարսեղ Կանաչեան՝ հայ երգի աշխարհը	
բացող անուն մը»	500
Լեւոն Մոմճեան, «Կանաչեան՝ հաւատարիմ Կոմիտասին»	502
 ՀԱՐՅԱԶՐՈՅՑՆԵՐ	509
 Ն. «Ժամ մը Բարսեղ Կանաչեանի հետ»	511
Հրազդան, «Վաստակաւոր խմբավար-երգահան Բարսեղ Կանաչեանի հետ»	513
Ա. Տազեսեան, «Երեք հարցազրոյց Սեդա Կանաչեան-Թիւյսիւզեանի հետ»	516
 ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆՆԵՐ	541
 Պետրոս Ալահայտոյեան, «Բարսեղ Կանաչեան՝ յօրինող»	543
Պետրոս Ալահայտոյեան, «Բարսեղ Կանաչեան (1885-1967)»	568

Պետրոս Ալահայտոյեան, «Բարսեղ Կանաչեանի խտասալիկներուն առթիւ»	579
Շահան Պերպերեան, «Բարսեղ Կանաչեանի երաժշտական գործը»	592
Նիկոլ Աղբալեան, «Ուղերձ Բարսեղ Կանաչեանին, իր քառասնամեայ յոբելեանին առթիւ՝ յանուն հայ մտաւորականութեան»	596
Նիկոլ Աղբալեան, «Բարսեղ Կանաչեան որպէս մարդ»	599
Սփիւռքահայութեան շեռ Մշակութային Կապի Կոմիտէ եւ Հայաստանի Երգահանների Միութիւն, «Բարսեղ Կանաչեան»	601
Յիցիլիա Բրուտեան, «Բարսեղ Կանաչեան»	602
Գեորգ Գանտահարեան, «Կոմիտասի արժանաւորագոյն աշակերտը»	604
Անգինէ Մուրատեան, «Բարսեղ Կանաչեան՝ արժանաւոր սանը»	610
Փրոֆ. Արա Մանաշ, «Յարգանքի խօսք»	613
Արսէն Սայեան, «Մեծ Կոմիտասի արժանաւոր ժառանգորդը՝ Բարսեղ Կանաչեան»	614
Հենրիկ Անասեան, «Բարսեղ Կանաչեանի խմբերգային արուեստը»	616
Րոբերտ Աթայեան, «Բարսեղ Կանաչեան»	620
Արմէն Տօնոյեան, «Բարսեղ Կանաչեանի երգերուն հետ»	629
Կարինէ Մ. Ղաւազեան, «Բարսեղ Կանաչեան»	632
Կարապիտ Ափրիկեան, «Վարպետին (Կոմիտաս)՝ արժանաւոր աշակերտէն (Կանաչեան)»	633
«Կոմիտաս-Կանաչեան. Le Maître et son disciple»	636
Դաւիթ Ղազարեան, «Անաղարտ, խորունկ, իմաստաւորուած»	636
Անահիտ Յիցիկեան, «Երաժշտութեան լոյսը»	638
Վարդի Դանիէլեան, «Ազգային ոճով երգ կառուցող ու ինքնութիւն դարբնող երգահանը՝ Բարսեղ Կանաչեան (1885-1967)»	644
Երուանդ Տէր-Խաչատրեան, «Բարսեղ Կանաչեան...Օրօր... Սեդա Կանաչեան...»	648
Երուանդ Երկանեան, «Նրա ստեղծագործութիւնները հնչում են նոյն թարմութեամբ»	651
ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ	655
Բարսեղ Կանաչեան ընտանիքին ծառը	657
Սեդա Կանաչեանի Լիբանանէն ողջերթը	659
Համազգայինի «Բ. Կանաչեան» երաժշտանոցը	660
... الكتاب (ملخص)	663
Content of the Book	664
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ	665

Տպաքանակ՝ 300

Պրակ՝ 42

Չափ՝ 17 x 24 cm

Հրատարակութիւնը ակարտեցաւ Յունուար 2017-ին,
Պէյրութ, Լիբանան

Ցրուումի կեդրոն

Համազգայինի գրախանութ

Հեռ. 01-241262-3

E.mail: print@hamazkayin.com

www.hamazkayin-bookstore.com

Հրատարակութիւն Համազգայինի «Վ. Սէթեան» տպարանի

